PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

1-8

अन्यत्र पठितमंत्राणां कथमन्यत्र गमनमत आह प्रकृतिवदिति। यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा
विकृतिरपीति तदर्थः तदनेनोपकारातिदेशे तत्स्पष्टभावेन तत्पदार्था अप्यतिदिश्यंते इति कर्त्तव्यतायां भाव
नायाः साकांक्षत्वादेतन्मूलकमेव प्रकृतिवदितीति मीमांसकसरणिः पदार्थांतर्गताश्च मंत्राः तत्र अग्नि
संबंधि निर्वापप्रकाशं मंत्रस्याग्निपरस्य सूर्यसंबंधि निर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्तत्पदहाय तत्स्थाने

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिवत्ययादीनामूहं वैयाकरणाः
साम्यग्विजानाति। तत्राग्नेर्मंत्रोस्ति अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति तत्र सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसका
म इति सौर्यचरौ मंत्र ऊह्यते सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति विस्तरेणैतदुदाहरणं प्रदर्शितं ऊहः॥ ॥

सूर्यायेत्यूह्यमित्याह। तत्राग्नेरिति। मंत्रत्वं ह्यनेन इति यद्यप्यूहेन मंत्रत्वं तथाप्येकदेशस्योहे अनेकपद
समुदाये मंत्रत्वप्रत्यभिज्ञानात् तद्घटिते समुदाये मंत्रत्वव्यवहारः कर्मणः सांगत्वं चेति बोध्यं सोयं प्रत्यूहः
अन्येप्यूह्याः ऊहस्त्वस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकसुखसिद्धिः फलमिति बोध्यं। क्षाप्येलि
गपदं च प्रकृत्यादेरुपलक्षणं॥ यथायथमिति अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलंघनेनेत्यर्थः॥ ॥

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

सो०कौ०१ ननुवक्ष्यमाणागमस्यनव्याकरणफलत्वमतआह।प्रवर्त्तकइति।नित्यकर्मतामिति।एतेननित्यकाम्य
ताव्याकरणाध्ययनस्येत्युक्तं।नित्यत्वंचाध्येयज्ञेयपदार्थविशेषणीभूताध्ययनज्ञानयोर्बोध्यं।अत्रब्राह्म
णेनेत्युक्तेरन्यस्यैवमध्ययनंकाम्यमेवेतिसूचयति·निष्कारणइतिकारणशब्दःफलपरः।ननुनित्यत्वेपि
प्रत्यवायपरिहाररूपंफलमस्त्येवेत्यतआह।दृष्टमिति।अध्ययनादिनिष्ठकारणानपेक्षत्वंविषयेआरो

आगमइति।प्रयोजकःप्रवर्त्तकोनित्यकर्मतांव्याकरणाध्ययनस्यदर्शयति।प्रयोजनश
ब्देनचफलंप्रयोजकश्चोच्यतेनिष्कारणइति।दृष्टंकारणमनपेक्ष्येत्यर्थः॥ ॥

प्यनिष्कारणोवेदइतिप्रयोगः।आगमपदेनश्रुतिःश्रुतावपिजनमेजयाख्यानवत्पौरुषेयव्याकरण
स्यापिनित्यताबोधनमुपपद्यतेयद्यतेनप्रोक्तमितिसूत्रोक्तभाष्यरीत्यावेदार्थवद्व्याकरणार्थोपिअना
दित्वरूपनित्यतावानितिश्रुत्यातस्यनित्यत्वबोधनमितिबोध्यंधर्मत्वंचवेदस्यपुरुषप्रयत्नसाध्य
तयाधर्मत्वेनाप्तिमताध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकमित्याहुः॥ ॥७॥ ॥

षडंगःशिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछंदोज्योतिषांगसहितःवेदःस्वशाखारूपः।अध्येयःइत्यतःप्रेरणा
विषयाध्ययनकर्मवेदइतिबोधःयद्यपितेनप्रोक्तमितिसूत्रेभाष्येवक्ष्यमाणरीत्यावेदत्वंशब्दतदर्थोभयवृत्ति
तथापिज्ञेयइत्यस्यसम्यगर्थबोधपर्यवसाय्यध्ययनंकार्यमित्यर्थतात्पर्यमतएवसमानमीहमानामधी
यानानांचकेचिदर्थैर्युज्यंतेकेचिन्नेतिवक्ष्यतिभाष्यकृत्अध्ययनज्ञानयोश्चसमुच्चयःविनापिचसमु
च्चयदर्शनातअनेनैकतरस्याधर्मत्वंसूचयतिश्रुत्यामिलितस्यैवधर्मत्वबोधनात्तथाचव्यासःवेदा
र्थज्ञोजपंजप्यात्तथैवाध्ययनंद्विजःकुर्वन्स्वर्गमवाप्नोतिनरकंतुविपर्ययइतिजपपदमत्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणं॥

प्रधानंचेति।पदपदार्थविगमस्यव्याकरणनिमित्तत्वात्तन्मूलत्वाद्वाक्यवाक्यार्थवसायस्येतिभावः॥

ज्ञाधातोश्चज्ञानानुकूलोमनःप्रणिधानविषयेंद्रियसंयोगसंपादनादिरूपोव्यापारोर्थस्तस्यैवात्रविधेयत्वं।एते
नज्ञानस्याविधेयत्वादिदंचिंत्यमित्यपास्तं।ननुगुणानांपरस्परसंबंधाभावात्षडंगेषुप्रधानमित्यनुपपन्नम
तआहयत्नेति।एवंचवेदार्थज्ञानेव्याकरणंप्रधानंकारणमितिभावःभाष्येप्रधानेकृतोयत्नइति।प्रधानविष
येनिर्वृत्तइत्यर्थःअन्यथायत्नविषयकृतेरसंभवादसंगतिःस्पष्टैकफलवानित्यत्रफलपदेनवाक्या
र्थविगमोविवक्षितःएतच्छास्त्रंचपदपदार्थविगमद्वारावाक्यार्थविगमोपयोगीतिबोध्यं॥ ॥

प्रो०कै०१ अवश्यमित्यनेनविवक्षितंदर्शयति। अध्यापनमिति। लाघवंचप्रतिपदपाठापेक्षयाप्रकृत्यादिविभागेना
१० न्वाख्यानस्यविवक्षितं। नन्वसंदेहः संदेहाभावः सचनात्यंताभावस्तस्यनित्यत्वात्। नचध्वंसस्तत्तद्विष
यकव्याकरणज्ञानवतः संदेहस्यैवोत्पावेनेतदसंभवात्। यस्यस्वधीतव्याकरणस्यापिकचित्संदेहःसत
द्विषयकवैयाकरणत्वाभाववानेववेदनार्थेहितत्रप्रत्ययोतआह प्रागभावइति। तत्परिपालनंचशास्त्रा

लघ्वर्थमिति। लाघवेनशब्दज्ञानमस्यप्रयोजनं। ब्राह्मणेनेति। अध्यापनंब्राह्मणस्यवृत्तिः। नचा
शब्दज्ञमुपाश्लिष्यंतिशिष्याइति। इत्तरस्यैवतुदुत्पादात्। स्वरतइति। पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्ध्रुत्रीहि
xअसंदेहार्थमिति। संदेहस्यप्रागभावोत्रवेदितव्योनतुप्रध्वंसाभावः। नहिवैयाकरणस्यसंशयउत्पद्यविनश्यतिx
पर्यवसायइत्यर्थः॥

ध्ययनफलं। नतुस्वरूपं। तस्याजन्यत्वात्। तत्पालनंचप्रतियोगिजनककारणाविध्वंसनंप्रागभावस्यप्र
तियोगिजन्मनाश्यत्वादितिबोध्यं। भाष्येयाज्ञिकाः पठंतीति॥ यज्ञकांडप्रवावैदिकोःशब्दायाज्ञिकास्ते १०
पठंतीत्यर्थः॥ ऋषिपठतिशृणोतग्रावाणइतिवत्प्रयोगः तत्रऋषिर्वेदः संन्त्रत्रैभाष्येएवप्र
योगःताम्। अनर्थाहीकस्तर्हिनिश्चयस्तत्राह पूर्वपदेति। ॥ ॥

ननुअम्लेच्छत्वादीनांबहुत्वाद्बहूनामनुग्रहोन्याय्यइतिप्रथमतोभिधानंयुक्तमतआह मुख्यानीति॥ प्रधानत्वा
देवतेषांप्रथमतोभिधानमितिभावः। तेषांप्रधानत्वंचपदपदार्थज्ञानाधीनत्वेनांतरंगत्वात् वक्ष्यमाणानां
चबहिरंगशब्दापशब्दप्रयोगविधिनिषेधविषयत्वादानुषंगिकत्वंबोध्यंननुप्रकृ यइत्येकवचनमनुपपन्नं
प्रयोजनानीत्यनेनसामानाधिकरण्यादतआह। पुनरिति। इमानिचेतिचः समुच्चये। भाष्येप्रयोजनानीतिःप्र
वर्त्तकानिफलानिचेत्यर्थः तत्रवक्ष्यमाणवाक्यानिप्रवर्त्तकानितद्बोध्यानिफलानीतिविवेकः। ननुरक्षादिभिःस

मुख्यानिप्रयोजनानिप्रदर्श्यआनुषंगिकाणिप्रदर्शयति॥ इमानिचेति॥ नूनइतिपुनरित्यर्थः आ
नुषंगिकत्वाच्चैषांवर्गद्वयोपादानं। तेसुराहेलयइति। निंदार्थवादेननम्लेछितवाइतिम्लेछनंनिषिध्यते॥

हैवैतानिकुतोनपठितानीत्यतआह॥ आनुषंगित्वादिति। एषामानुषंगीकत्वंतेषांप्रधानत्वंबोधयितुंतथोक्ति
रित्याभावः। ननुपराबभूवुस्तस्मात्ब्राह्मणेनेतिश्रुतौपराभवस्यापशब्दभाषणफलत्वावगतेः पराभूमोतो
मेत्यध्येयमितिवक्तुमुचितमतआह निंदार्थवादेनेति। द्रव्यसंस्काराकर्मसुपरार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादःस्यादि
तिन्यायेनयस्यपर्णमयीजुहूर्भवतिनसपापंश्लोकंशृणोतीत्यादावपापश्लोकश्रवणस्यप्राशस्त्यमात्र
परत्ववदस्यनिंदामात्रपरत्वादितिभावः प्रकरणाच्चक्रत्वर्थयंनिषेध ॥ ॥छ॥ ॥

केचिदाहुरिति। अत्रारुचिबीजं तु सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छताविभाषाकर्त्तव्य इति। यदेति। सर्वस्य द्वे इत्यत्र प
दग्रहणस्य वार्त्तिककृतोक्तत्वादिति भावः। ननु नेदं द्वित्वं किं त्वैच्छिकः पुनः प्रयोगोत आह लत्वं चेति॥ नम्लेच्छि
तवै इत्यतत् म्लेच्छभाषा विषयमिति भ्रममनिरस्यत्यर्थं तद्विवरणं नायभाषितवै इति। हवै इति॥ प्रसिद्धो अपश
ब्दत्वं व्याकरणानुगत शब्दस्यैषत् भ्रंशान एव प्रसिद्धमिति भावः॥ ननु म्लेच्छो नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो

तत्र केचिदाहुः हे हे प्रयोगे हैहयोरिति प्लुते प्रकृतिभावे च कर्त्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमिति। पदद्विर्वचने
कार्ये वाक्यद्विर्वचनं लत्वं च म्लेच्छनामित्यपरे। नम्लेच्छितवा इत्यस्य पर्यायो नायभाषितवा इति कृत्वा
र्थ इति तवे प्रत्ययः म्लेच्छ इति कर्म्मणि घञ्॥ दुष्टः शब्द इति। स्वरेण। स्वरतः आद्यादित्वात्तसिः मिथ्या
प्रयुक्त इति। यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोर्थान्तरं स्वरदोषात्प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः॥
वगेव वत्नो हिंसकत्वात्। यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषाद्यजमानं हिंसितावानित्यर्थः॥ ॥७॥

वासकथमपशब्दोत आह। घ्नन्निति निंदावचनात् म्लेच्छतेरिति भावः निंदा च शास्त्रबोधितविपरीतोच्चारणेनपा
पसाधनत्वात् एवं च म्लेच्छा इत्यस्य निंद्या इत्यर्थ इति दिक्। असर्वनामत्वात्तसो प्राप्तेराह। स्वरेणेति। आद्या दि ११
त्वादिति च। तमित्यस्यापछब्दापेक्षित्वात् दह्य स्ट्र्येति मिथ्याप्रयुक्त इत्यस्य विवरणं ततोर्थान्तरमिति। न केवलं त
मर्थं नाहेतावत् किंतु प्रत्यवायोत्पादनद्वारा हिंसको पीत्याह वाग्वज्र इति च यथाधयुक्तता द्वीमाद्यजमानेधर्मोत्पत्तिरवं
तत् कृतापशब्दप्रयोगात्तस्मिन्प्रत्यवाय इत्याशयः। तत्र दृष्टांतमाह। यथेति। यंत्रे एतिहेतौ तृतीया फलमपीह हेतुः॥॥

मंत्र इति। नन्वोहितस्य कथं मंत्रत्वमिति वाच्यं। मंत्रशब्दस्य बोधकपरत्वात्। अत एव मंत्रो हीनः स्वरत इति प्र
सिद्धमपि शिक्षापाठं विहाय भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितं। तत्रत्य मंत्रशब्दस्य शब्दमात्रपरतेति सूचयितुं।
शत्रुशब्दस्यामित्रपर्यायत्वे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरविशेषोत आह। तत्रेंद्रस्येति। शादेर्णप्तादौणादिकः क्रु
न्प्रज्ञादिगणेनिपातनात् ह्रस्वत्वं। संबोधनविभक्त्यभावायाह॥ इन्द्रशत्रुत्वस्येति। नन्वत्र यज्ञकर्मणीत्य

इंद्रस्याभिचारो त्वत्रेण रब्धः तत्रेंद्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति मंत्रक हितः तत्रेंद्रस्य शमयिता शातयिता भवेति क्रियाश्र
यो न शत्रुशब्द आश्रितो ननु रूढिशब्दः तदाश्रयणे हि बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थाभेदः तत्रेंद्रामित्रत्वे सिद्धे
सति इंद्रस्य शत्रुर्भवेत्यत्रार्थे प्रतिपाद्ये अंतोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्तत्वात् त्विजा प्रयुक्त इति अर्थात
रासिधानादिंद्र एव वृत्तस्य शातयिता संपन्नः इन्द्रशत्रुत्वस्य चविधेयत्वात्संबोधनविभक्त्यनुवाद्य वि
षयत्वादिहाभावः। यथा राजा भव युध्यस्वेति। ऊह्यमानस्य चामंत्रत्वाद्यज्ञकर्मणि जर्यादिपर्युदासेन
मंत्राणामेकश्रुति विधीयमाने हन्तभवति॥

कश्रुतौ प्राप्तायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरकरणं स्वरापराध इति वक्तुं युक्तं। न च तथैवास्तु। शतपथब्राह्मणतज्ञा
ष्यविरोधात्तत्र हि आद्युदात्तत्वकरणमेव स्वरापराध उक्त इत्यादि स्पष्टमस्मत्कृतैकश्रुत्यवादे तत आह। ऊह्य
मानस्यचेतितद्युक्तमनाम्नातेषु मंत्रत्वमिति। न चास्यामंत्रत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मणः कथं फल
जनकत्वमिति वाच्यं। स्वर्यायत्वेत्यादे लौकिकघटितस्य ऊहविधायकशास्त्रबलेन फलजनकत्ववदुपपत्तेरित्याहुः॥

भे०वकि०१

१२ = विरूद्धतआह। अविदितेति। एड्पेकं धइतिसांतत्त्वीबेधः शाद्धेनादंतपुद्विंगेनीवानिर्वांसं। निरुक्तेतु

नन्वधीतमविज्ञातमितिंतत्रगृहीतंशाब्दतः अविज्ञातमर्थत इतिबोध्यं।भाष्येतस्मादनर्थकमिति। अनेननि
दार्थवादेननिष्प्रयोजनाध्ययना ध्ययनानौचित्त्येननिःप्रयोजनं नाध्येयमितिनिषेधकल्पनादितिभावः।
अतोनिषिद्धमध्ययनंमाभूदितिव्याकरणमध्येयमितितात्पर्यं। एकः पूर्वपरयोरित्यत्रभाष्यपठितैकःशब्द
इत्यादिश्रुतिमूलकमाहभाष्ये॥ यस्तिति। अभ्युदयएतुत्वअदृष्टद्वारापुरूषार्थसाधनत्वं। कुशलोऽधीत
व्याकरणः लक्षणस्मरणपूर्वकं यः प्रयुंक्तेइति विशेषइति॥ अर्थविशेषइत्यर्थः॥ तदाह॥ सएवेतिसाधर्म्या

अविज्ञातमिति। अविदितस्वरादिसंस्कारत्वादर्थापरिज्ञानाश्च। निगदेनेति। पाठमात्रेण। नतत्ज्वल
तीति। निःफलंभवति। अनर्थकमिति। निःप्रयोजनं। यस्तु प्रयुंक्तइति। अनेनाभ्युदयहेतुत्वंव्याक
रणस्यदर्शयति। विशेषइति। सएवशब्दः क्वचित्केनचिन्निमित्तेनप्रयुक्तः साधुः। अन्यथात्वसा
धुः यथाश्वस्वशब्दोधनाभावनिमित्तकः साधुः जातिनिमित्तकोसाधुः। गविचगोणीशब्दः। साधर्म्या
त्प्रयुक्तः साधुः जातिप्रयुक्तस्त्व साधुः॥

त्॥ साधर्म्यमूलकादसत्येशारोपात्॥ भाष्येयथावत्॥ अंबूकृतादिदोषरहितं। वाचोयोगः॥ प्रकृतिप्रत्य १२
यविभागेनार्थविशेषपरत्वं तद्वेत्तीतिवाग्योगवित्॥ ॥छ॥ ॥ ॥

तविज्ञानमितिप्रयोगे १

श्रुतत्वादिति। एकत्रजयाग्निदोषयोश्चकारेण समुच्चयप्रतिपादनाद्बेत्यपिबोध्यं दोषदर्शनादिति शास्त्रस्या
धर्महेतुत्वंदोषइत्यर्थः। वादिप्रतिवादिपूर्वपक्षोत्तरपरतया व्याख्याने ऽसामंजस्यंमत्वाह प्रदुष्टेचेतिभाष्येकुत
एतदितिवाग्योगविदोदोषःकुतइत्यर्थः ननुसाधुज्ञानस्ययथाधर्मजनकता शास्त्रोक्तानतथाऽसाधुज्ञानस्या
धर्मजनकताशास्त्रोक्तेत्यतआह यथेति। एवंचापशब्दज्ञानमधर्मसाधनं धर्महेतुशब्दज्ञानविरोधित्वात्। य

कइति। वाग्योगविदः श्रुतत्वाद्दोषदर्शनाच्चप्रश्नः। प्रदुष्टेवपरतमाशंक्याहावायोगविदेवेति। एवमप
शब्दज्ञानेपीतियथाश्लैष्मिकद्रव्यसेवयाश्लैष्मिकोव्याधिर्भवतितद्विपरीतसेवयात्वारोग्यंतथात्रापि
यथोक्तंन्याय्यमितिभावः। भूयांसोल्पीयांसइति। परमतापेक्षयाप्रकर्षप्रत्ययः यदिमन्यसेबहवःश
ब्दाः अल्पेऽपशब्दाः अंगभूयस्त्वाच्चफलभूयस्त्वमिति। तत्रयस्माद्भूयांसोपशब्दाः अल्पीयांसःश
ब्दाः अज्ञानमिति। तथाचतिरश्चांब्रह्महत्यादिफलाभावः।

द्यद्विरोधितत्तद्विरोधिफलकंयथाश्लेष्मिकद्रव्यसेवेत्यनुमानप्रमाणमितिभावः एवंचशास्त्रस्याधर्महेतुतयातत्रप्रव
त्तिर्नस्यादितिनेदंवचोव्याकरणाध्ययनानुष्ठापकंस्यादितितात्पर्यं। नन्वस्त्वधर्मोपितथापिधर्माधिक्यात्पाध्येयंव्याकर
णमतआहभाष्येवेति। अंगभूयस्त्वादिति अंगानांधर्मजनकानांभूयस्त्वादित्यर्थः एवंचयज्ञादेःपापजनकत्वेप्यधि
कधर्मजनकत्वाद्यथातत्रप्रवृत्तिस्तथात्रापीतिभावः। आल्पीयांसः शब्दाइतिएवंचशब्दइतिप्रक्षिप्तक्षीरवदनुपादेयतद्विज्ञानमि
तिभावः।

कै० वि०
१३

नन्वेवं सामर्थ्यादवाग्योगविदेव दुष्यतीत्यत्र कर्त्तास्त्वत आह भाष्ये ऽप्ययौ वाग्योगविदिति। अत्यंतमित्यर्थे ऽत्यं
तायेति अव्ययं। पुरुषाणामिति। मनुष्याणामित्यर्थः तिरश्चामत्यंतायोग्यत्वादस्त्वज्ञानं शरणं मनुष्याणां तु
योग्यत्वात्तैर्निषिद्धानुष्ठानवर्जनार्थमेवप्रपं शास्त्रं विज्ञेयं। अतो ऽवाग्योगविदो महाननर्थ इति भावः तत्रता
त्यंतायेत्यनेन शास्त्राज्ञानं नैव शरणं दोषद्वयप्रसंगात् किंतु वध्यादेर्ब्राह्मणत्वाद्यज्ञानमेव पापाल्पत्वे प्रयो

नात्यंतायेति। पुरुषाणां विधिप्रतिषेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्य न्याय्यत्वात् प्रकरणात्सामर्थ्याद्व
लोपद्रत्वाद ऽवाग्योगविदिति। वाग्योगवित्तु स यज्ञोपि शब्दान् प्रयुङ्क्ते नापशब्दानिति ज्ञानपूर्वकाणां
प्रयोगाद्भ्युदयभाग्भवति। श्लोकस्याप्रसिद्धत्वात्पृच्छति। क्व पुनरिति। प्रातिपदिकार्थप्रश्न एवात्र ता
त्पर्यं किं तदस्ति यत्रेदं पठितमित्यर्थः अत एव श्लोका इति प्रथमांतेनोत्तरं अन्यथा श्लोकेष्विति वाच्यं स्यात्।
आप्तोक्तत्वापरिज्ञानादाह किंच भो इति यदुदुंबरेति। अयं श्लोकः सौत्रामणियागे सुरापाणस्य दुष्टत्वमुद्भावयति॥

जकत्वमिति ध्वनितं। भाष्ये योद्य ज्ञानन्निति निषेधशास्त्रमजानन्ब्राह्मणत्वाद्यज्ञानपूर्वकं तद्वधादि कुर्या
त्सोपि पतित एवेत्यर्थः प्रकरणादिति। संनिधेरित्यर्थः नन्वेवं वाग्योगविदोपशब्दज्ञानादधर्मः स्यादत आह
वाग्योगेति। एवं चापशब्दप्रयोग एवाधर्महेतुर्ज्ञानमात्रमिति न दोष इति भावः भ्राजा नाम कात्यायनप्रणीताः श्लोका
इत्याहुः भाष्ये किं चात इति। अतः प्रश्नात्किं विवक्षितमित्यर्थः। उदुंबरं। ताम्रं। दुष्टत्वमिति इदमुपलक्षणं अन्यत्राप्यदुष्टत्वस्य। १३

ननु कर्त्तरिक्तांतप्रमत्तशब्दस्य गीतशब्देन समासो नुपपन्नः तत्र नवत इत्यनेन साकांक्षत्वादत आह प्रमादेनेति।
विप्रतिपन्नत्वेन। वेदविषयविप्रतिपत्त्या अपत्वेन तत्वं स्वस्मिन्नारीप्यदेत्यनाशाय पूज्यस्यापि नगेव तदीश्वर
स्यतयोक्तिरितिसन प्रमाणमिति भावः ननु कथं ज्ञातमयमप्रमत्तगीत इत्यत आह श्रुतिरनुयाहिकेति। भाष्ये
विधांस इति। अत्र योग्यत्वाध्याकरणं कर्मबोध्यं। प्रत्यभिवादे। अभिवादीनंतर प्रयोज्ये वचनेनाम्नो ऽभिवादक

प्रमत्तगीत इति। प्रमादेन विप्रतिपन्नेन गीत इत्यर्थः। कात्यायनोपनिबद्धभ्राजाख्यश्लोकमध्यपठितस्यत्व
स्यश्रुतिरनुयाहिकास्ति एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। स्त्रीष्विवेति।
प्रत्यभिवादे हि गुरुणा प्लुतः कार्यः यस्तु प्लुतं न जानाति स स्त्रीवद्वक्तव्यो ऽयमहमिति। ननु अभिवादये दे
वदत्तोहमिति संस्कृतवाक्येनेत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ॥

नाम्नः प्लुतं कर्त्तुं ये न जानंति तेषु कामं निःशंकं विप्रोष्य प्रवासादेत्य यथाकामं विध्यनुसारमंतरेणैवेत्यर्थः अयम
हमित्यनुकरणस्यानितिपरत्वेपि कृतयोगाभावाद्गतित्वाभावेन नवदेदित्यस्य तिङ्ः तत्वेन चसमासाभावदित्याहुः
अत्र केचिदयमहमितिवदेत्। अनुकरणं चानितिपरमिति गतित्वात्समास इति पाठो दृश्यते सोयपाठः
भाष्ये स्त्रीवदिति। तद्दृष्टिकरणेन सूचितशास्त्राज्ञानित्वजायमानप्रयुक्तदुःखभाजो मा भूमेति भावः॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

ननुप्रकृतौप्रयाजमंत्राःसविभक्तिकाएवपठ्यंतेतत्किमनेनवचनेनेत्यतआह प्रयाजेति। ऊह्यमानायाऽ
ग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तिस्तद्युक्ताइत्यर्थः।नचाग्निशब्दप्रकृतिकेत्यसंगतं।अपूर्वविभक्तिमात्रविधानेन
केवलःप्रत्ययइतिनिषेधात्यत्किंचित्प्रातिपदिकप्रकृतिकाःसर्वाविभक्तयःप्रयोक्तव्याइतिप्राप्नोती
तिचेन्न।त्वमग्नेप्रयाजानुयाजानांपुरस्तात्त्वंपश्चादितिमंत्रवर्णेनाग्निशब्दप्रकृतिकाएवताइत्याशयात्।

प्रयाजाइति।प्रयाजमंत्राऊह्यमानाग्निशब्दप्रकृतिविभक्तियुक्ताइत्यर्थः यथासमिधःसमिधोअग्न
आज्यस्यव्यंतुइति।यदग्राइतिपदंपदमितिसंख्येकवचनादितिशस्।स्वरशइति।स्वरउदात्तादिःअक्षरश
इतिअक्षरंव्यंजनसहितोच।आर्त्विजीनइति।ऋत्विजमर्हत्यार्त्विजीनोयजमानःऋत्विक्कर्मार्हतीतिया
जकोप्यार्त्विजीनःयज्ञर्त्विग्भ्यांघखञाविितिसूत्रेणयज्ञर्त्विग्भ्यांतत्कर्मार्हतीतिचोपसंख्यानमिति
वार्त्तिकेनखञ्।विधान्यजेतद्विधान्याजयेदितिद्वयोरपिविदुषोरधिकारात्।

तत्राग्नेर्देवतायाएकत्वादेकवचनमेव।विभक्तयश्चप्रथमाद्वितीयातृतीयाषष्ठीसप्तम्यएवेतिश्रौतसंप्र १४
दायः व्यंजनसहितइति। यथायेयजामहइतिपंचाक्षरमिति। वर्णवाहुःपूर्वसूत्रेइतिभाष्यात्वर्ण
मात्रमित्यन्ये।सकृत्प्रयुक्तार्त्विजीनशब्दस्योभयपरत्वेयुक्तिमाहविधानिति।वेदार्थज्ञइत्यर्थः॥ ॥७॥ ॥

चत्वारीतिऋग्रूपःमंत्रः।शब्दस्येतिशब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः वृषभाकारःशब्दशास्त्रप्रतिपाद्यःशब्दःरोर
वीति।महान्देवःअंतर्यामिरूपःशब्दोमर्त्याआविवेशस्वात्मेदमाविष्कृतवानितिमंत्रतात्पर्यं।महतोदेवस्य
शब्दब्रह्मणोव्याकरणाज्ञाप्यतयाव्याकरणज्ञस्तदाविष्टइवभवतीतियावत्।भाष्येपदजातानि।पराप
श्यंतीमध्यमावैखरीरूपाणिःअतएवाग्नेनिपाताश्चेतिचकारःसंगच्छतेनामाख्यातेति।नामशब्देनसुबं

चत्वारीति।शब्दस्यवृषभत्वेननिरूपणं।त्रयःकालाइति।लडादिविषयाःनित्यःकार्यश्चेति।व्यंग्य
व्यंजकभेदेन।सप्तविभक्तयइति।सुपइत्यर्थःकेचित्तिङामपरिग्रहप्रसंगात्सहशेषेणसप्तकार
काणिविभक्तिशब्दाभिधेयानीतिव्याचक्षते

तंनमत्याख्यातार्थप्रतिविशेषणीभवतीतिव्युत्पत्तेःआख्यातंतिङंतं।उपसर्गनिपातयोःपृथगुपादानंगोवर्द
न्यायेन।व्यंग्यःआंतरःव्यंजकःवैखरीरूपःतिङ्विभक्तीनांषट्त्वादाहसुपइति।सहशेषेणेति।शेषःषष्ठ्यर्थः
तत्सहितकारकाभिधायकत्वेनसुप्तिङोरूपयोरपिसंग्रहइतिभावः।भाष्येउरसीत्यादि।हकारंपंचमैर्युक्तंमंतस्था
भिश्चसंयुतं।उरस्यंतंविजानीयात्।मूर्धन्याऋदुरषाइत्युक्तेःमूर्धैवशिरःकंठेइत्यनेनमुखांतर्गतकंठादिस्थानमुपलक्ष्यते॥

ननुवर्षतिमूत्रेणान्भूमिंसिंचतीतिवृषभइत्युच्यतेतत्कथंशब्दएवमित्यतआह कामानामिति।मेघनुदकमि
वोक्तचतुःशृंगत्वादिगुणवैशिष्ट्येन ज्ञानपूर्वकंप्रयोगेणकामानांदानादित्यर्थः द्विश्टंगद्विपाद्विकरकंठमात्र
बद्धलौकिकवृषभादस्यव्यतिरेकः किंरोरवीतितत्राहभाष्येमहान्देवइत्यादिमहान्परब्रह्मस्वरूपोदेवोंत
र्यामिरूपःशब्दोमर्त्यंघाविष्टइत्यर्थः तदावेशफलमाहमहतादेवेनेति।साम्यं।सायुज्यं।तदुक्तंहरिणाअपिप्रयो

वर्षाणादिति।कामानांज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात्।महतेतिपरेणब्रह्मणेत्यर्थः।चत्वारीत्यनेनैक
देशेनवाक्यांतरमपिसूच्यतइत्याह।अपरआहेति।परिमितानीतिप्राप्तेशेश्छंदसिबहुलमितिशेर्लोपे
परिमितेतिन्नवति।परिमितानिपरिछिन्नान्येवतावंत्येवेत्यर्थः।मनीषिशब्दःपृषोदरादित्वात्साधुः॥ ॥

त्कुरात्मानंशब्दमंतरवस्थितं।प्राडुर्महांतमृषभंयेनसायुज्यमिष्यते।आहच।चत्वारिशृंगात्रयोऽस्यपादाइत्यादि
ऋग्मंत्रः इहशेशब्दात्मानोकार्यो नित्यश्चतत्रांत्यःसर्वेश्वरःसर्वशक्तिर्महान्शब्दवृषभःतस्मिन्खलुवाग्योगवित् १५
शास्त्रजशब्दज्ञानपूर्वकंप्रयोगेणक्षीणपापःपुरुषोविछिद्याहंकारग्रंथीन् अंत्यतंसंयुज्यतेइतितदर्थंतव्याख्याता
तारः एतावंत्येवेति।वाक्परिमितानीतिषष्ठीतत्पुरुषःपदजातानिपराषश्यंतीमध्यमावैखर्यःनामादीनिच।
नामादिमध्येचएकैकंचतुःपादं।भाष्येमनसईषिणःचित्तप्रसिद्धिक्रमेणवशीकर्त्तारःविषयांतरेभ्योव्यावृत्याहिंसकावातेवेषां

अन्येषांतदज्ञानेहेतुमाहगुहेति।एकैकस्यनामादिरूपस्य।चतुर्थभागं।एकैकस्यचतुरंशत्वात्परादी
नांवात्रयोंशामध्यमांताःगुहाअज्ञानंहृदयादिरूपाच।वैयाकरणस्तुशास्त्रबलेनतद्बललब्धयोगे
नचगुहांधकारंविदार्यसर्वंजानातीतिभावः ननिमिषंतीति ज्ञानसामान्यविषयत्वाभावउच्यते।भाष्ये
यन्मनुष्येषुवर्त्ततइतियन्मनुष्येषुवर्त्तते ज्ञानविषयतयातद्वाचश्चतुर्थमित्यन्वयः तस्मात्सकलप
दज्ञानायमनीषित्वापचाध्येयंव्याकरणमितिशेषः हरिरप्याहवैखर्यामध्यमायाश्चपश्यंत्याश्चैतद

कथंमनीषिणएवविदंतीत्याह।गुहेति।अज्ञानमेवगुहातस्यामित्यर्थः सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्।व्याकर
णप्रदीपेनतुतानिप्रकाशंते।तत्रचतुर्णांपदजातानांएकैकस्यचतुर्भागंमनुष्याअवैयाकरणावदंति।
नेंगयंतीत्यस्यैवव्याख्यानंनचेष्टंतेनानिमिषंतीति

त्कुतं।अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्यावाचःपरंपदं।तत्रश्रोत्रविषयावैखरी।मध्यमाहृदयदेशस्थापदादिप्रत्य
क्षानुपपत्त्याव्यवहारकारणंपश्यंतीतुलोकव्यवहारातीता।योगिनांतुतत्रापिप्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति।
परायांतुनेतित्रय्याइत्युक्तं।स्वरूपज्योतिरेवांतःपरासावनपायिनी।तस्यांदृष्टस्वरूपायामधिकारोनिवर्त्ततइत्यु
क्तेःअनेकतीर्थभेदायानामाख्यातादिवीणावेणुमृदंगशब्दादिरूपानेकभेदायाःआहखल्वपिचत्वारिवाक्परिमितानीति

ऋक्मंत्रइतिऋतत्वतिउतोशब्दोप्यर्थे।बहूनामपिसमानस्थोदरपाणिपादानामध्ययनमधीयानानामे
कःकश्चित्पश्यन्नपिस्वन्यस्ताध्ययनोपितीक्ष्णबुद्धिरपिसन्नपश्यतिअर्थानभिज्ञानात्।अर्थपरिज्ञान
फलाहिवागित्यभिप्रायःएवमेकःशृण्वन्नपिनशृणोत्येनांवाचंयएवह्यर्थंसम्यगवबुध्यतेनैवसासम्यक्
कृताभवति।एवमर्थेनाथ्रुहासन्निदित्वार्थांतरेणाविद्वांसंस्तौतिःउतोत्वस्मै।अपोत्वस्मैकस्मैचिद्वैयाक
रणायतन्वंशरीरंविसस्रेविवृणोतिप्रकाशयतिसम्यक्ज्ञानंहिप्रकाशनमर्थस्य।अर्थोहिवाचःशरीरं।अपोप
मायुक्तयोत्तमयावाचोत्पादेनार्थज्ञंप्रशंसति।यथाजायाविवृतसर्वांगावयवान्त्वौशतीकामयमानान्नेत्रे

उनत्वइतित्वशब्दोऽन्यवाची।उतशब्दोपिशब्दस्यार्थे।सचान्निन्नक्रमः।प्रत्यक्षेणशब्दस्यस्वरूपमुप
जन्नमानोपिअर्थापरिज्ञानान्नपश्यतीत्यर्थः

प्रेम्णादर्शयंत्यात्मानं।कस्मिन्कालेयद्वासुवासानिर्णिक्तवासानीरजस्काऋतुकालेषु।तदाह्यतितमांस्त्रीपुरुषं
प्रार्थयते।यथासपुरुषस्तांयथावत्पश्यतिशृणोतितद्वचनार्थंनान्यशाधनपटप्रावृतंशरीरंएवंसएवैनांवाचं
यद्दशःप्रकृतिप्रत्ययविभागेनविगृह्यार्थमस्याःपश्यतिशृणोतिचेति।अयमर्थोनिरुक्तभाष्ययोःस्पष्टःभा
ष्येवाग्विदेवैयाकरणाय।पश्यन्निति।अर्थविशेषबोधकतयामनसापश्यन्नपिवर्णव्यतिरेकेणन्वाजानाती
त्यर्थः।अन्यवाचीतितदेवनाष्येउक्तमेकइति।अर्थज्ञावैयाकरणोयं।अनभिज्ञावैयाकरणमाहद्वितीयपा
दःतंव्याचष्टेप्रत्यक्षेणेतिश्रोत्रेंद्रियेणेत्यर्थः।नशृणोतीत्यस्यव्याख्यानंपश्यतीति॥ ॥७॥ ॥ १६

उत्तरार्धेउतोइत्याश्चर्ये।तदुक्तंनाष्येऽविद्वांसमाहार्धमितिवैयाकरणमाहोत्तरार्धंवाग्विदे।वैयाकरणाय॥
यथाजायापत्युर्विवाहतस्यैवगुप्तान्स्वावयवान्कामिनीत्वरूपंस्वार्थंचप्रकाशयतिसचतत्ज्ञानेनतद्भोग
जन्यानंदभाजनंएवंव्याकरणाध्ययनवतेस्वावयवान्प्रकृतिप्रत्ययरूपान्परादिरूपंगुप्तमात्मानम्
अर्थंचप्रकाशयतिसचतज्ज्ञानेनतात्प्रयोगतध्यानरूपतद्भोगेनवजनितान्युदयेनशुद्धचित्तःपरानंद
भाजनंनवतीतितात्पर्यं।नाष्येसक्तुमिवेति।यत्रव्याकरणेधीराध्यानवंतःसंतस्तितउनासक्तुमिवध्यानयुक्त

उतोइतिनियातस्समाहारःअविद्वांसमाहार्धमितिअविद्वल्लक्षणमर्धर्चं।आहेत्यर्थः।सचतेरितिषच
सेचनेइत्यस्य।दुर्धावइति।दुःशोधयथातितउनासक्तोस्तुषाद्यपनीयते।तथाव्याकरणेनवाचोऽपश
ब्दाइत्यर्थः।कसतेरितिटषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययः॥

मनसातत्करणज्ञानेनवाचमक्रतकृषतअसाधुभ्योविविक्तांकृतवंतःतेतत्करणेनशुद्धचित्ताअत्रब्रह्मप्र
तिपादकशब्देशब्दार्थयोरभेदबुध्यासखायःसमानख्यातयःसमानज्ञानाःतत्तशब्देब्रह्मैकत्वज्ञानवंतस्ते
नेवदृष्टांतेनसर्वपदार्थेषुब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञानवंतःसख्यानिसायुज्यानिजानतेप्राप्नुवंतीत्यर्थः।यतएषां
वाचिभद्रालक्ष्मीःस्वप्रकाशाब्रह्मरूपाअधिकंनिहितास्थितानवतीतिलिंगर्थःसचतेदुर्धावइति।यतःसचतेस्तो
दुःशोध्यार्थप्रतिपादकोनवतीत्यर्थःतितउशब्दइतएवमाष्यान्नपुंसकःचालनीतितउःपुमानितिकोशेत्वस्त्रिंगोपि॥ ॥

त्रक मंत्रइतिन तत्वति उतोशब्दोप्यर्थे। बहून्नमपि सम्यग्नरष्ठोदरपाणिपादानामध्ययनमधीयानानामे
कः कश्चित्पश्यन्नपि स्वन्यस्ताध्ययनोपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन्नपश्यतिअर्थानभिज्ञानात्। अर्थपरिज्ञान
फलाहि वागित्यभिप्रायः एवमेकः शृण्वन्नपि नशृणोत्येनां वाचं य एवार्थं सम्यगवबुध्यते नैवसा सम्यक्
कृताभवति। एवमर्थेना विद्वांसन्निंदित्वार्थांतरेण विद्वांसं स्तौति। उतोत्वस्मै। अपोत्वस्मै कस्मैचिद्वैयाक
रणाय तन्वं शरीरं विसस्रे विवृणोति प्रकाशयति सम्यक् ज्ञानं हि प्रकाशनमर्थस्य। अर्थो हि वाचः शरीरं। अर्थोप
मायुक्तयोत्तमया वाचोत्पादेनार्थज्ञं प्रशंसति। यथाजायाविवृतसर्वांगावयवान्तृत्वौ शतीकामयमानान्त्रे

उनत्वइति त्वशब्दोऽन्यवाची। उतशब्दोपिशब्दस्यार्थे। सचान्निन्नक्रमः। प्रत्यक्षेणशब्दस्य स्वरूपमुप
जन्नमानोपि अर्थापरिज्ञानान्नपश्यतीत्यर्थः

प्रेम्णादर्शयंत्यात्मानं। कस्मिन्कालेयदासुवासानिर्णिक्तवासानीरजस्काऋतुकालेषु। तदाह्यतितमां स्त्रीपुरुषं
प्रार्थयते। यथासपुरुषस्तां यथावत्पश्यति शृणोति तद्वचनार्थं नान्यदा घनपटप्रावृतशरीरांएवं स एवैनां वाचं
यद्दशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विगृह्यार्थमस्याः पश्यति शृणोति चेति। अयमर्थो निरुक्तनाष्ययोः स्पष्टः भा
ष्ये वाग्विदे वैयाकरणाय। पश्यन्निति। अर्थविशेषबोधकतया मनसापश्यन्नपि वर्णव्यतिरेकेणन्वाजानाती
त्यर्थः। अन्यवाचीति तदेव नाष्ये उक्तमेकइति। अर्थज्ञावैयाकरणोयं। अनभिज्ञावैयाकरणमाहद्वितीयपा
दः तं व्याचष्टे प्रत्यक्षेणेति श्रोत्रेंद्रियेणेत्यर्थः। नशृणोतीत्यस्य व्याख्यानं पश्यतीति ॥ ॥७॥ ॥ १६

उत्तरार्धे उतोइत्यादृच्यर्थे। तदुक्तं नाष्ये ऽविद्वांसमाहार्धमिति वैयाकरणमाहोत्तरार्धं वाग्विदे। वैयाकरणाय ॥
यथाजायापत्युर्विवाहतस्यैव गुप्तान्स्वावयवान् कामिनीत्वरूपं स्वार्थं च प्रकाशयति सच तत् ज्ञानेन तद्भोग
जन्यानंदभाजनं एवं व्याकरणाध्ययनवतेस्वावयवान् प्रकृतिप्रत्ययरूपान् परादिरूपं गुप्तमात्मानमू
अर्थं च प्रकाशयति सच तज्ज्ञानेन तात्प्रयोगतध्यानरूपतद्भोगेन वजनितान्युदयेन शुद्धवित्तः परानंद
भाजनं नवतीति तात्पर्यं। नाष्ये सक्तुमिवेति। यत्र व्याकरणे धीराध्यानवंतः संतस्तितउनासक्तुमिव ध्यानयुक्ते

उतोइतिनियातस्समाहारः अविद्वांसमाहार्धमिति अविद्वल्लक्षणमर्धर्चं आहेत्यर्थः। सचतेरितिषच
सेचनेइत्यस्य। दुर्धावइति। दुःशोध यथातितउनासक्तोस्कषाद्युपनीयते। तथाव्याकरणेन वाचोऽपश
ब्दाइत्यर्थः। कसतेरितिष्टषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययः॥

मनसातत्करणज्ञानेन वाचमकृतकृषत असाधुभ्यो विविक्तां कृतवंतः तेतत्करणेन शुद्धवित्ता अत्रब्रह्मप्र
तिपादकशब्दे शब्दार्थयोरभेदबुध्या सखायः समानख्यातयः समानज्ञानाः तत्तशब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञानवंतस्ते
नैवदृष्टांतेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिता भेदज्ञानवंतः सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवंतीत्यर्थः। यत एषां
वाचि भद्रालक्ष्मीः स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधिकं निहिता स्थिता नवतीति लिंगार्थः सचतेदुर्धावइति। यतः सचतेरतो
दुःशोध्यार्थप्रतिपादको नवतीत्यर्थः तितउशब्दइत एवमाष्यान्नपुंसकः चालनीति तउः पुमानिति कोशे त्वुद्दिंगोपि॥ ॥

विस्तारेति। तनोतेरुः स्त्रन्वश्चेति व्युत्पत्तेरिति भावः तुन्नेति तुद धातोः कर्मणि ड्उः स्त्रन्वश्चेति भावः ध्यानं ज्ञात
र्यन्नावनं। मनसेति व्यापारपरं तदाह प्रज्ञानेनेति भाष्ये क्वेति किं तद्यत्र सायुज्यानि प्राप्नुवंतीति प्रश्नः उत्तरप
तिपएषइति। दुर्गमार्गप्राप्यत्वात् दुर्गमार्गत्वोपचारः दुर्गत्वमेवाह एकेति ज्ञानेनैवेति निर्विकल्पकज्ञानेनै
वेत्यर्थः अत एव दुर्गत्वं। नान्यः पंथा इति श्रुतेरिति भावः नाध्येवागविषय इतिच्छेदः अत एव श्रवणोपप

ततवदिति। विस्तारयुक्तमित्यर्थः। तुन्नवदिति। बहुछिद्रं। धीरा इति वैयाकरणा वाचमक्रतेति।
अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवंतः। मंत्रेघसेति च्लेर्लुकि सत्यक्रतेति रूपं। अत्रा सखाय इति। ऋ
चितुनुघेति दीर्घः। सखायः समानख्यातयो भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात्सर्वमेकमिति मन्यंते। सख्या
नीति सायुज्यानीत्यर्थः एकगम्य इति ज्ञानेनैव प्राप्यः वाचीति। वेदाख्यब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वे
दांतेषु परमार्थसंविल्लक्षणोक्ता सा निहितेत्यर्थः।

त्तिः वाग्वेदरूपा त्र वेदांतेष्विति। सत्यं ज्ञानमित्यादिषु। परमार्थसंविल्लक्षणा। परमार्थब्रह्म १७
मात्रविषयाखंडार्थरूपा सैषां वाचि निहितेत्यर्थः। सर्वेपि वेदास्तेषां ब्रह्मपरा वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्युक्तेरिति भावः।

अथ पाणिनिसूत्रव्याख्यानरूपं वार्त्तिकमवतारयति कथं पुनरिति। अत एवात्रैव पाणिनिनामग्रहणं। इतः
पूर्वं तु स वार्त्तिकशास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव ग्रंथ इति बोध्यं। शब्दार्थसंबंधा
नामिति। शब्दाश्चार्थाश्च संबंधाश्चेति द्वंद्वः एवं च किमपूर्वशब्दनिष्पादनद्वाराऽर्थविशेषसंबंधनिष्पादकत्वं
शास्त्रस्य किं वास्ति इ शब्दार्थसंबंधबोधकत्वमिति प्रश्नार्थ इति तात्पर्यं। सिद्धे शब्दार्थसंबंधे इति। वार्त्तिके समा

कथं पुनरिति। किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसंबंधानामपस्मर्त्तेति प्रश्नः। सिद्ध इति। तत्र नित्यः
शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा कार्यशब्दिकानामपि प्रवाहनित्यतया॥ ॥

हारद्वंद्वात्सप्तमी॥ संबंधश्च प्रत्यासत्या शब्दार्थयोरेवेति त्रयाणामात्यंतिकाविश्लेषप्रदर्शनाय समा
हारनिर्देश इति बोध्यं। व्यक्तिस्फोटेति। सा पदवाक्यरूपा नित्यैवेति तद्भावः एतच्चोपपादितं प्राक्॥ का
र्यशब्दिकानामिति। कार्यशाब्दिकानामिति त्वयपाठः उत्तरपदवृद्धे दुर्लभत्वात्॥ ॥छ॥ ॥

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

18-22

असत्योपाधीति। जातिरूपेत्यर्थः जातिर्हि तन्मत आविद्यकोधर्मविशेषः यद्वालाघवेन धर्मीणामेवाविद्याकार्यत्वेन
सर्वेषां धर्मीणां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्त्यादीनां विशेष्यत्ववत्सर्वत्राधिष्ठानभूतं ब्रह्मैव विशेष्यं
विशेष्यमेव च द्रव्यमिति भावः यत्तु व्यक्तीनामाविद्यकत्वेन तदवच्छिन्नं ब्रह्मैव जातिरिति। तन्न। अनेकव्यक्तीनामा
विद्यिकानां कल्पने गौरवात्। अपागादग्नेरग्नित्वमित्यादिश्रुत्या जातेरेवानित्यत्वबोधनाच्च। अत एव जातेर्व्य

अर्थास्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वं। द्रव्यपक्षे स सर्वशब्दानामसत्योपाधिव्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्ववाच्य
मिति नित्यता प्रवाहनित्यतया वा संबंधस्यापि व्यवहारे परंपरया अनादित्वान्नित्यता। सिद्धशब्द
स्य नित्यानित्ययोर्दर्शनात्पृच्छति। अथेति। नित्येति। नित्यलक्षणास्यार्थस्य पर्यायेण वाचकः। तमे
वार्थं कदाचिन्नित्यशब्द आह॥ कदाचित्सिद्धशब्द इत्यर्थः॥ ॥७॥ ॥

वहारनित्यता मा भूदस्ति॥ प्रवाहनित्यतामेवाग्रे वक्ष्यति भाष्यकृत्॥ शब्दार्थयोर्नित्यत्वपक्षे तत्संबंध
स्य नित्यत्वेप्यनित्यत्वपक्षे कथं संबंधस्य नित्यत्वमत आह संबंधस्येति। प्रवाहनित्यतया तयोरिव
तस्यापि नित्यत्वमिति भावः शब्दार्थयोः संबंधश्च शक्तिरूपे तादात्म्यमेवेत्यन्यत्र प्रपंचितं॥ भाष्ये २३
सिद्धशब्दस्य कः पदार्थ इति। अत्र पदार्थशब्दो रूढः सिद्धशब्दसंबंधीकः पदार्थ इत्यर्थः॥ ॥

कूटस्थेष्विति। कूटमयोघनस्तद्वत्तिष्ठंति ये तेषु संसर्गिनाशेपि स्वयमनष्टेष्वित्यर्थः। नन्वयोघनस्यापि तद्धिनि
त्यत्वं स्यादत आह आविधालिष्विति। भाष्यद्यावापृथिव्याद्यपि व्यावहारिकनित्यत्वाभिप्रायेण दृष्टांतितं। आका
शस्यापि व्यावहारिकनित्यत्वमेवाचार्याभिमतम्। एवं च तत्र रूढत्वान्नित्यवाचकस्यैव ग्रहणमिति भावः। ग्रंथा

कव स्थेष्विति। अविनाशिषु। अविचालिष्विति दिशांतरप्राप्तिरहितेषु। ननु चेति सिद्धशब्दात् क्रियानिष्पत्ती
प्यर्थो अवगम्यत इत्यर्थः। संग्रहे तावदिति। तत्र हि किं कार्यः शब्दोऽथ सिद्धः शब्द इति पक्षद्वयविचारः
कृतः तत्र कार्यप्रतिपक्षार्थाभिधाया सामर्थ्यात्सिद्धशब्द इति स्थितं। तत्समानतंत्रत्वादिहापि तथै
व युक्तमित्यर्थः। अथवेति। एवशब्दप्रयोगे द्विपदमवधारणं॥ द्योतकत्वेन एवशब्दस्यापेक्षणात्।
यदा तयोर्द्योतकमंतरेण सामर्थ्यादवधारणं गम्यते। तदा तदेकपदमित्युच्यते। तत्र स्वर्ग एवायोप
क्षयंतीत्यङ्गक्षश्रुतिः सामर्थ्यान्नियममवगमयति। अथ एवेति। इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेणारा
थ्यंतराभावात्सिद्धशब्दोपादानान्नियमोऽवगम्यते सिद्ध एवेति। कार्याणां तु पदार्थानां प्राक्प्रध्वंसा
वस्थयोः सिद्धता नास्तीति न ते सिद्धा एव॥
तरानालोचनेपि नियामकमाह। भाष्ये अथवेति। एतेन तत्समानतंत्रत्वाद्भाष्यकृतः पदार्थवादोपि तवस्यादित्यपास्तं ननु ए
कपदानीत्युक्त्वा पृथक्ष इत्यस्य पदद्वयात्मकस्योदाहरणत्वमसंगतमत आह। एवशब्देति नियमप्रत्यायकसामर्थ्यं
दर्शयति॥ इहापीति॥ कार्यवाचिन एव ग्रहणाभावे मूलमाह। कार्याणामिति। प्राक्प्रध्वंसावस्थयोरिति भावः॥ ॥

Dr. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजीइत्यास्यस्मारकम्
MEMORIAL

भाष्येय एवेतिगम्यतेइति। वाक्येइवसमासेपिसामर्थ्यात् तदतिरिक्तलक्षणभावोगम्यतइत्यर्थः अथवेति। मनुष्य
वृक्षाद्यपेक्षयाकाशादीनामप्यत्यंतसिद्धत्वमितिभावः प्रतीयमानस्येति। एतदग्रुदितसूत्रेउपपादयिष्यते। एवंत
र्हीति। एवमेवघटपदंकलशपयइत्यादिप्रयोगाः अन्यथापर्यायवाचीतिप्रयोज्यंस्यात्। विनापिप्रत्ययंपूर्वोत्तर
पदयोर्लोपइतिविधायकंतर्हि किमर्थमतआह लोपस्त्विति। वर्णानां देइत्यादीनांतत्रापिकश्चित्पूर्वपदस्यैवकश्चि

अथवेति। कथंपुनर्देवदत्तशब्देसंज्ञात्वेन विनियुक्ते एकदेशः प्रयुज्यतेनह्यसौसंज्ञात्वेनविनियु
क्तः नचैकदेशात्समर्थमाप्यस्यसमुदायस्यवाचकत्वमुपपद्यतेप्रतीयमानस्यप्रत्यायकत्वासं
भवादुक्तार्थमापस्यैववाचकत्वात्। एवंतर्हिअनुनिष्पादिनोअवयवस्वरूपाः संज्ञाविनियोग
कालेविनियुक्ताएवलोपस्तुवर्णानांसाधुत्वंमाभूदित्यन्वाख्यायते। इहापिनित्यानित्ययोर्निष्प
न्नत्वाविशेषात्सिद्धशब्दःप्रकृतिरूपात्ताप्रकर्षंगमयति। अत्यंतसिद्धः सिद्धइति। न्यायाकाशशब्दादीनां
स्थितंनित्यत्वमित्याह। अथवेति। न हि संदेहमात्राल्लक्षणंभवतिपुनःप्रमाणांतरेणनिश्चयोत्पादात्॥

दुत्तरपदस्यैवकश्चिदुभयोरितिलोकव्यवहारेणनिर्णयं। एवंवर्णानांशक्त्यभावोपिततएवनिर्णयइति
तत्वं। निष्पन्नत्वेति। विद्यमानकालसंबंधोनिष्पन्नत्वं। ननुनियुक्तिकंव्याख्यानमयुक्तंविपरीतस्यापिसं २४
भवादतआह न्यायाक्षेति। वृद्धव्यवहारादेवपदार्थसंबंधानांनित्यत्वंसंग्रहोक्तेस्थितमित्याख्यानतः सिद्धशब्देनतस्या[illegible]॥

सिद्धिर्मंगलमिति। तस्यामंगलत्वंचकार्येकारणरूपोपचारादितिबोध्यं। तत्प्रयोजनमस्येति। प्राग्वतीपष्ठक्। तत्रमंग
लानुष्ठानप्रयोजनान्याह। भाष्ये मंगलादीनीत्यादिना। ग्रंथेतन्निबंधनस्यफलमाह अध्येतारश्चेत्यादिना। आनुषं
गिकमंगलसंपत्येत्यर्थः। अध्ययननिर्वृत्तिः तत्समाप्तिः सिद्धिः सिद्धिविषयोर्थः मंगलार्थमित्यनेनेत एववार्तिकप्रवृ
त्तिःसूचिता। असंदिग्धोनित्यशब्दः किंनप्रयुक्तइत्युक्तंतत्रापि संदेहमाह भाष्ये ऽयंखल्विति॥ आभीक्ष्ण्येन बाहुल्येन

वर्ण्येनेति। प्रयत्नव्याख्यातव्येनेत्यर्थः। अगर्हितासीष्टार्थसिद्धिर्मंगलंतत्प्रयोजनआचार्योमांगलिकः प्रपंतद्
तिअध्ययनस्याविच्छेदात्। वीपुरुषाणीति। श्रोतॄणांपरैरपराजयात्। आयुष्मत्पुरुषाणीति। शास्त्रार्थानुष्ठाने
धर्मोपचयादायुर्वर्द्धनात्। सिद्धार्थाइति। अध्ययननिष्पत्तिरेवतेषांसिद्धिः नावश्यमिततितश्चाभीक्ष्ण्येन
येशब्दाः प्रयुज्यंते आगोपालांगनंतेषांअन्वाख्यावंस्यात्। विरलप्रयोगाणां। विनापिचक्रियापदप्र
योगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते॥ यथाआश्चर्यमनित्येइति। नित्यवीप्सयोरिति॥ ॥

अभीक्ष्ण्यामितिपाठेप्ययमेवार्थः प्रयुज्यंतइति। साक्षाच्छब्दे आभीक्ष्ण्यासंभवात् प्रयोगद्वारातत्थाह्यं। एवंच
नित्यशब्दोपादानेपिसप्रयोजनकोयांतरसंभवेनतत्रापिसंदेहएवेतिभावः नित्येशब्दार्थसंबंधेइत्यस्यशब्दार्थ
संबंधेज्ञातेसतिनित्येनित्यप्रयोगविषयेशब्देशास्त्रंप्रवृत्तमित्यर्थः स्यादितितात्पर्यं। नन्वाभीक्ष्ण्यवाचिनोनि
त्यंक्रियापदसाकांक्षतयाकथंकेवलस्यप्रयोगोतआह विनापिचेति॥ ॥छ॥ ॥ॐ नमः शिवाय॥ ॥

नन्वेवमर्थग्रहणं व्यर्थमत आह द्रव्यपक्षे इति योग्यता। बोधजनकत्वयोग्यता दौतात्म्यं तदुक्तं भाष्ये नित्यो ह्यर्थवतामिति।
शब्दानामित्यर्थः ननु तादात्म्यस्य संबंधत्वे कथं तस्य नित्यत्वमिति चेत् न। नष्टस्यापि वस्तुनोपि शब्देन बोधाद्बोधार्थेन तस्य
तादात्म्यं नित्यमित्याशयात् शब्दवृत्तिधर्मस्यैवार्थवृत्तिधर्माभेदमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनादोषाच्च शब्दस्य च नित्यत्वादि
ति॥ आकाशवत्तन्निष्ठः शब्दोपि नित्यः व्यंजकाभावात्तु न सर्वदोपलंभ इति भावः ननु घटादिद्रव्यस्य कथं नित्यतेत्यत आ

अर्थसंबंधे चेति। द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वादर्थग्रहणं संबंधविशेषणार्थमुपात्तं। अनित्येऽर्थेक
थं संबंधस्य नित्यतेति चेत् योग्यतालक्षणत्वात्संबंधस्य तस्याश्च शब्दाश्रयत्वात्। शब्दस्य नित्यत्वा
ददोषः। द्रव्यं हि नित्यमिति। असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यं शब्दवाच्यमित्यर्थः। आकृतिरि
ति। संस्थानं। ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वं आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतिवचनात्॥ ॥

ह असत्येति॥ सच कंबुग्रीवादिमदाकारादिरूपः तद्व्यंग्यजातिरूपः भाष्ये यद्याकृतिशब्देन तद्व्यंग्यमुच्यते
तर्हि तद्व्याविद्धकत्वेन व्यंजकानित्यत्वेन चानित्यमित्याह जातेरपीति। अनेनैतत्प्रकरणस्थाकृतिपदस्य व्यं २५
ग्यव्यंजकोभयपरतां सूचयति। गौतमेनाप्युक्तं जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति। भाष्ये खदिराङ्गारसवर्णकुंड
लेभवत इति प्रयोगाद व्यंजके विकृतेः कर्तृत्वं बोध्यं॥ ॥छ॥ ॥श्रीकाशीविश्वेश्वरायनमः॥ ॥

भाष्ये आकृतावपि पदार्थ इति। क्वचिदुपरतेति सत्त्वान्न सर्वतोपरतेत्यन्वयः ननूपरमो नाशश्चेत्तत्काले एवान्यत्र सत्त्वं
विरुद्धमत आह अन्यत्रेति। ननु परमार्थदृष्ट्या सर्वमनित्यमत आह। अद्वैतेनेति। नित्यत्वमिति। सर्वदा एकाकारपरा
मर्शदर्शनेन यावद्व्यवहारकालं तस्या अपि ध्रुवादित्वेन नित्यत्वमिति भावः अथावयवसंख्यानरूपापा जातिव्यंतिका
पा आकृतेर्यावद्व्यवहारकालं मध्ये मध्ये त्वपत्तौ नाशेपि प्रकारांतरेण नित्यत्वमाह भाष्ये यवेति नित्यत्वलक्षणे ध्रुवपद

न क्वचिदुपरतेति। अनभिव्यक्तेत्यर्थः अद्वैतेन लोके व्यवहाराभावात् व्यवहारे चाकृतेरेकाकारपराम
र्शहेतुत्वान्नित्यत्वं॥ अथवेति। असत्यत्वेपि तत्वतो लोकव्यवहाराश्रयणेन जातेर्नित्यत्वं साध्यते। त्रिविधा
चानित्यता। संसर्गानित्यता यथा स्फटिकस्य जपाद्युपधाने स्वरूपानिरोधाने पररूपप्रतिभासः। उप
धानापगमे स्वरूपप्रतिभासात्तु परिणामाभावः परिणामानित्यता॥ यथा बदरफलस्य श्यामतानिरोभा
वे लौहित्यस्याविर्भावः प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मना विनाशः। एतत्त्रिधानित्यताप्रतिक्षेपेण नित्यतां प्रतिपाद
यितुमुक्तं ध्रुवमित्यादि। तत्र ध्रुवं कूटस्थमिति॥ संसर्गानित्यतापरिहृता॥ अविचालीति परिणामानित्यता
अनपायेत्यादिना प्रध्वंसानित्यता॥

स्यैव व्याख्यानं कूटस्थमिति॥ रूपांतरापत्तिर्विचालः। यथा पयसो दध्यादिरूपता। अनेन परिणामानित्यता परा
स्ता। उत्पत्तेः सत्तापर्यंतत्वादनुत्पत्तीत्यनेन जन्मसत्तारूपौ भावविकारौ निरस्तौ॥ अवृद्धीत्यनेन तृतीयो वृद्धिलक्षणः।
अनुपजनेति चतुर्थः परिणामः॥ अनपायेति पंचमोपचयः एतद्रूपविकाररहितामिति तदर्थः अव्ययेति
षष्ठो विनाशः॥ इदं च ब्रह्मविषयं नित्यत्वं॥ यावद्व्यवहारमेकरूपास्थितपदार्थविषयं च॥ ॥छ॥ ॥

अयमेवनित्यशब्दार्थदृश्यविनित्यतांचानेनोक्ता।तन्नाशेपितद्धर्मेणनश्यतिआश्रयप्रवाहाविच्छेदात्इतिभावः
यन्नित्यमिति।व्यक्तिजात्याकृतीनांमध्येयन्नित्यमित्यर्थः×त्वव्यवहारादित्याहन्नाष्येतदपीति॥यस्मिंस्तत्त्वमि
तियत्विहपितत्वप्रवाहनित्य× ननुशशशृंगादिपदार्थानांकथंनित्यत्वंतेषांस्वरूपस्यैवाभावादतआह॥बुद्धि
प्रतिभासइति।बाह्यःपदार्थोनशाब्दबोधेविषयःकिंतुबौद्धःसचप्रवाहनित्यइतिभावः एतच्चमंजूषायांविस्तरे

यन्नित्यमिति।बुद्धिप्रतिभासःशब्दार्थोयदाशब्दउच्चरितःतदातदर्थाकाराबुद्धिरुपजायतइतिप्रवाहनि
त्यत्वादर्थस्यनित्यत्वमित्यर्थः॥लोकतइति।अन्यथाकार्येषुवस्तुषुलोकव्यवहारोन्यथानित्येषु।शाब्दश्च
व्यवहारोनादिसिद्धव्यवहारपरंपराव्युत्पत्तिपूर्वकइतिशब्दादीनांनित्यत्वंघटादयस्त्वर्थ।क्रियाप्येतैरन्यतआ
नीयते॥उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यंतेनैवंशब्दादयःतावत्येवार्थइति।बुध्यावस्तुनिरूप्येत्यर्थः॥अत्र
भाष्यकारेणासंसक्तमप्येकवाक्यतामनाश्रित्यवाक्यत्रयंस्थापितं।सिद्धेशब्दार्थसंबंधेशास्त्रप्रवृत्तमित्ये
कंवाक्यं।कथंज्ञायतइतिप्रश्नेलोकतोज्ञायतइतिद्वितीयं।लोकतइत्यादृत्यालोकतोर्थप्रयुक्तइत्यादितृतीयं॥ ॥

यानिरूपितं॥शब्दादीनांनित्यत्वमिति।व्याकरणानिष्पाद्यत्वमित्यर्थः तावत्येवेतिवैयाकरणकुलभगत्वेचे
त्यर्थः ननुसकृदन्वितस्यलोकतइत्यस्यपुनरर्थप्रयुक्तेइत्यनेनान्वयःकथं।वार्तिकेचैकवाक्यतयैवान्वयःप्रतीयतेऽ २६
तआहअत्रेति।अनाश्रित्येति।न्यूनतापरिहारायेत्यर्थः लोकतइत्यस्यचलोकव्यवहारतइत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥

भाष्येऽर्थप्रयुक्तेइति।अर्थज्ञानप्रयोजनेनकृतइत्यर्थः परस्यविशिष्टार्थबोधोभवतित्वितिशब्दःप्रयुज्य
तेप्रयोगेणाविर्भूतशब्दज्ञानेनार्थज्ञानादितिभावः एवंप्राप्तेशब्दप्रयोगेशास्त्रेणास्येयंप्रकृतिरयंप्रत्य
यइत्यादिप्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारागवादयएवप्रयुक्ताःधर्मजनकानगाव्यादयइतिनियमःक्रियतइ
तितात्पर्यं॥विधानादिति॥तादर्थ्यस्यचधर्मत्वबोधनायत्वेवंप्रयोगइतिभावःचतुर्थीतियोगविभागो

शब्दप्रयोगइति।प्रयोगग्रहणेनप्रयोगाद्धर्मोनतुज्ञानमात्रादित्युक्तंभवति॥अर्थेनात्मप्रत्या
यनायप्रयुक्तोर्थप्रयुक्तः॥धर्मायनियमइति॥चतुर्थ्यातादर्थ्यंप्रतिपाद्यते॥संबंधसामान्ये
तुषष्ठींविधायसमासःकर्त्तव्यः।चतुर्थीसमासस्यप्रकृतिविकारभावएवविधानात्।धर्म्मा
र्थइति॥धर्मार्थत्वान्नियमएवधर्मशब्देनाभिधीयतइतिकर्मधारयःसमासः॥धर्मप्रयोज
नइति।लिङादिविषयेणनियोगाख्येनधर्मेणप्रयुक्तइत्यर्थः॥

ननभाष्यारूढःसुप्सुपेतिसमासइत्यप्यगतिकगतिरित्येवंव्याख्यातं॥द्वितीयपक्षात्तृतीयेविशेषंदर्शयति॥
लिङादीनि॥प्रभाकरांगीकृतमतेनेदं तन्मतेहिलिङादीनामपूर्वरूपंकार्यंवाच्यं।तदेवचस्वस्मिन्पुरुषंप्रयुञ्जा
ननियोगइत्युच्यते॥सएवधर्मस्तेनप्रयुज्यतेआक्षिप्यतइतिकर्मल्युडंतःप्रयोजनशब्दःसचासाधुनिरत्ति
रूपोनियमःधर्मप्रयोजनइतिषष्ठीसमासःएवंचद्वितीयेधर्मफलकोनियमइत्यर्थःतृतीयेधर्मप्रयोज्यइत्यर्थइतिभेदः॥

केचित्तुधर्मीयनियमइत्यनेनप्रत्यवायपरिहाररूपधर्मायायंनियमःऽऽक्रदृष्टोतआहनाप्येयपेति॥ नन्तु
लोकवेदयोरित्येवसिद्धेत्तद्धितानिर्देशोयुक्तोतआहप्रियतद्धितादृति।नन्वन्यार्थेन्यशब्दप्रयोगेऽपशब्द
त्वस्यादतआहनायमिति॥तेवेदलोकेति॥अवयवेसमुदायशब्दप्रयोगदर्शनादितिभावः।आधाराधेयक
१४असाधुप्रयोगेऽधर्मोत्पत्तेःधर्मायोनियमइत्यनेनधर्मस्ययज्ञादेरंगत्वमुक्तइत्यर्थःनानृतवदेदितिक्रत्वंगवा४१
२४ वाक्येनक्रतुवैगुण्यस्यबोधनात्।धर्मप्रयोजनोनियमइत्यनेनेकःशब्दइतिश्रुतेर्नियमादृष्टपुरुषार्थकरंसूचितमित्याहुःनन्वीदृशोधर्मनियमः४

प्रियतद्धितादृति।नायमयशब्दःकिंतुयलोकवेदयोर्न्नवायेअवयवास्तेलोकवेदशब्दाभ्याम।मभिधा
तुंशक्यंते॥आधाराधेयकल्पेनयात्तुतद्धितप्रयोगःप्रियतद्धितत्वनिमित्तःयथाकश्चिद्धनस्य
तपइतिप्रयुंक्तेकश्चिद्धानस्यतमितिसमूहप्रत्ययांत।अथवेति।नात्रावयवावयविभावःकिंतर्हि
दलोकव्यतिरिक्तःसिद्धांतशब्दार्थोन्नवरूपइत्यर्थःलौकिकःस्मृत्युपनिबद्धःवैदिकःश्रुत्युपनिबद्धः॥

ल्पनयात्विति॥लोकरूपसमुदायतदवयवयोरित्यादिः॥ नात्रावयवावयविभावइति॥त
त्रप्तवइत्यादिव्यवहारप्रयोजकोविभागोवयवावयविनोर्नेत्यर्थः॥कृतांतेषु।कृतांतःसिद्धां २७
तःतत्प्रतिपादकवाक्येष्वित्यर्थःनक्रांचनामेत्यस्यतज्ञवतियदितिशेषः॥ ॥छ॥ ॥

शक्यंक्षुदितिसामानाधिकरण्यंकथंस्त्रिन्नलिंगत्वादतआह॥शाकेरिति।तदाक्षुधमिति।ननुप्रधानक्रियानिरूपि
तशक्तेरभिधानेगुणक्रियानिरूपितशक्तौनाभिहितायाअभिहितवत्प्रकाशस्यस्यादुमिणमुलित्यत्रवक्ष्यमा
णत्वेनकथमेतदितिचेन्न॥प्रधानतिङर्थक्रियानिरूपितशक्तेरेवायंस्वभावोयत्स्वसमानाधिकरणगुण
शक्तेरभिहितवत्प्रकाशइत्यभिमानःवस्तुतइदमयुक्तमेवेतिस्यादुमीत्यत्रनिरूपयिष्यामः।खेदइति॥एवं

शक्यंचानेनेति।शाकेःकर्मसामान्येलिंगसर्वनामनपुंसकयुक्तेकृत्यःप्रयुक्तः।ततःपदांतरसंबंधादु
पजायमानमपिस्त्रीत्वंबहिरंगत्वादंतरंगसंस्कारंनबाधतइतिशक्यंक्षुदित्युक्तं॥यदातुपूर्वमेवविं
शेषविवक्षातदाशक्याक्षुदितिभवत्येव॥यदातुप्रतिघातस्यैवक्षुत्कर्मशक्तेस्तुप्रतिघातः।तदाक्षु
धंप्रतिहंतुंशक्यमितिभवति।खेदादिति॥खेदयतीतिखेदोरागः इंद्रियनियमासामर्थ्यवाखेदः॥ ॥

चग्राम्यकुक्कुटपरदारादौविशेषनिषेधस्येतरास्यनुज्ञाफलकतयाआरण्यतक्षलक्षणस्वदारगमनयोर्यथादोषा
भावोयथाचग्राम्यकुक्कुटपरदारगमनयोरधर्मस्तथाशास्त्रजनितज्ञानपूर्वकेगवादिप्रयोगेऽपूर्वोत्पत्तिरूपं
फलंशास्त्रेणबोध्यते॥ तेषांसाधुत्वबोधनात् अर्थादपशब्दानामधर्मजनकत्वंबोध्यते एकविधेस्तदितर
निषेधफलकत्वात्यथैकनिषेधस्यापरास्यनुज्ञाफलकत्वमितिभावः।दृष्टांततात्वंशेनवक्ष्यमाणवैदिकानातुसर्वांशेनेतिबोध्यं॥

व्रतयतीति। अन्यवहार्यत्वेनोपादत्त इत्यर्थः॥ भाष्ये उच्छिष्यानुच्छिष्यचेति॥ संतक्ष्यासंतक्ष्य चेत्यर्थः निखन्यानिखन्य वेत्यर्थ इत्यन्ये। ननु अपभ्रंशा न वाचकाः वाच्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्या कल्प्यमानशक्तेः शिष्टप्रयुक्तसंस्कृते ष्वेव कल्पनात्। तदनुसारेणैव चापभ्रंशानां साधुस्मरणेन बोधकत्वोपपत्तेः समानायामित्यनुपपन्नमिति शंकते। यद्यपीति। तथापीति। एवं च वाचकत्वाभावेप्यर्थप्रत्यायकत्वाविशेषेण समानायामित्युक्तं निरूढिमागता इति। ते च शक्तिभ्रमेण बोधका इति भावः शक्तिभ्रमश्चैत्यं केन चित् गावीति प्रयुक्ते गौरिति साधुशब्दस्मरणात् प्रयोज्यस्य बो

पयोव्रत इति। सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमोयं न तु विधिः अर्थित्वाभावे कारणाभावात्॥ समानायामिति। यद्यपि साक्षादपभ्रंशा न वाचकास्तथापि सामर्थ्यमाया साधुशब्दव्यवधानेनार्थं प्रत्याययंति केचिद्अपभ्रंशाः परंपरया निरूढिमागताः साधुशब्दान् स्मारयंत एवार्थं प्रत्याययंति। अन्ये तु मन्यंते। साधुशब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचका इति।

धे पितटस्थस्य गावीशब्दादेवास्य गोबोध इति भ्रमेण तन्मूलको न्येषामिति भ्रम इति। वस्तुतो विनिगमनाविरहात् भाषाशब्देष्वपि शक्तिरेवेत्याह॥ अन्ये त्विति॥ साधुत्वं चैतन्मते शब्दगतधर्मसाधनतावच्छेदकवैजात्यमेव॥ यद्यपि साधुनैव भाषेतेति न श्रूयते तथापि फलनिर्देशवाक्ये तन्निर्देशादेवेदृशविधिः कल्प्यते॥ तत्र के साधव इत्याकांक्षायामेत एव साधव इति व्याकरणेन प्रतिपादनात्तद्वारा शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयत इति बोध्यं॥ भाष्ये शब्देनैवेति। साधुनेत्यर्थः एवं क्रियमाणमिति॥ शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥ २८

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक पुस्तकालय

अस्त्यप्रयुक्त इत्यादेः प्रकृतोपयोगमाह प्रयोगमूलत्वादिति॥ लोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इत्यनेन प्रयुक्तेषु साध्वसाधुषु प्रयुक्ते साधुत्वाख्यानेन तेषु धर्मः प्रयुक्तासाधुषु धर्म इत्यर्थकेनेदं सूचितं। एवं चाप्रयुक्तानामप्रयोगेणैवासाधुत्वानुमानादसाधूनामप्यनेनान्वाख्यानादप्रामाण्यमिति भावः वार्त्तिकोक्तनियमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यं॥ भाष्ये किमत इति। अप्रयुक्तसत्वं नास्माकमनिष्टं साधुमात्रार्थत्वाद्व्या

अस्त्यप्रयुक्त इति। प्रयोगमूलत्वादस्याः स्मृतेरप्रयुक्तानामप्यन्वाख्यानादप्रामाण्यमाशंकते॥ यथा घटादीनां विनाप्यर्थक्रियया सत्वं गम्यते नैवं शब्दानां ते हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः संतः सत्वे नावसीयंत इत्याह। इदमिति। कश्चेदानीमिति। उपहासपरं। उत्तरं तु शास्त्रदृष्टप्रकृतिप्रत्ययादिसद्भावादनुमितसत्वा व्यवहारे तु न दृश्यंत इत्युक्तं। न त्विहलोक इति। यथा लोकेर्थविगमाय शब्दं प्रयुंक्ते नैवं मयैतेर्थप्रयुक्ताः अपितु स्वरूपपदार्थका इत्यर्थः॥

करणस्येत्यर्थः। उत्तरं प्रयोगादिति। तथा चाप्रयोगादसाधुत्वानुमानमिति भावः विप्रतिषिद्धत्वमुपपादयति। यथेति। एवं च सत्वे प्रयोग आवश्यक एव अप्रयोगे चासत्वमेव न स्यादिति भावः॥ ननु लक्षणवशेन सत्वके नाप्यप्रयोगाद्वा प्रयुक्तत्वमिति न विरोधो तो भाष्ये प्रयुंजान एवेति। ननु मयाप्रयुक्तश्चेत्किं॥ तत्र सोपहासमाह कश्चेदानीमिति स्वयमेव प्रयोगं कृत्वा संति चाप्रयुक्ता इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगसाधुर्यत्यः स्यादित्यर्थः त्वत्प्रयोगेणैव प्रयुक्तत्वावगमे प्रयुक्तत्वोक्तिर्विरुद्धेति भावः ननु लोकांतरे तस्य न त्विह लोक इति च वा विरुद्धमत आह यथेति। अर्थबोधाय शब्दान् प्रयुंजानो हि मम लोकत्वेनाभिमत इत्यर्थः॥ ॥

साध्येऽर्थे शब्दप्रयोगादिति। अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः तदाशयमाह अर्थसद्भावइति॥ साध्येप्रयोगान्यत्वादिति। प्रयुज्यतइतिप्रयोगः शब्दः सोन्योपस्यार्थस्यास्तित्वादित्यर्थः सर्वनाम्नः परनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात्। पदांतरसाहितेइति। पदांतरंकपूर्वमिति। तत्र केत्यनेन साधनपारोक्ष्यं निष्ठयाप्रकृतत्वंकर्तृत्वंचपूर्वमित्यनेन मध्यमपुरुषबोध्यमाप्तिमुख्यंचेतनत्वंबाबहुत्वंच। वसेः साक्षाऽत्यप्याकिमकेत्यत्रानिर्देशात् तरतेर्गत्यर्थत्वात्कर्त्तरिक्तः नन्वाख्यातेक्रियाविशेष्यकोबोधोत्रचकर्तृविशेष्य

अर्थेशब्दप्रयोगादिति। अर्थसद्भावः शब्दसद्भावेलिंगं नहिविनाशब्देनार्थप्रत्यायनमुपपद्यते॥ इतरोन्यथासिद्धतामाह। अप्रयोगइति। यतोन्येतेषामर्थानांसंतिवाचकास्ततोनैषामनुमानमुपपद्यते। यद्यप्यूचेत्यस्योषितादृतिसमानार्थोनिस्तथापि परोक्षतादेर्विशेषस्यानवगमात्॥ तथापितत्प्रत्यायनायपदांतरसहितः प्रयुज्यते॥

कइतिकथंलिडुंतसमानार्थत्वमितिचेन्न। विषयताविशेषानादरेणतथोक्तेः नन्वाख्यातेक्रियाविशेष्यकबोधेपक्षद्यतिस्सवतिअपाक्षीद्भवतीतिन्त्वादिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधः अतीनागतयाककर्तृकसत्तायावर्तमानत्वासंगतेरितिवाच्यं। वर्तमानसामीप्येतत्रलटः सत्वात्। तरतिब्रह्महत्यांयोश्वमेधेनयजतेइत्यादेर्यत्कर्तृकोयागस्तत्कर्तृकंतरणमितिबोधः॥ अतएवह्रस्वोनपुंसकेइतिसूत्रेरमतेब्राह्मणकुलमितिक्रियाप्रधानमितिभाष्येनुक्तं॥ २५

नन्वप्रयुक्तानुशासनेनिर्मूलत्वाच्छास्त्रस्याप्रामाण्यंस्यादतआह। संप्रतीति। पाणिनेर्व्याकरणप्रणयनकालेइत्यर्थः पूर्वंप्रयोगसत्त्वाच्चव्याकरणप्रणयनादेवानुमीयतेइतिभावः इदमपिचत्रभाष्यवार्त्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वंनोक्तंतदभिप्रायकमनुमानंबोध्यं। वार्षशतिकानीति। वर्षशब्दोदिवसपरः यथाश्रुतएव वा। आहरति। सामर्थ्यनावादितिभावः ननुसत्राणांबहुयजमानकानामृषिभिर्बेसिष्ठादिभिः संप्रदीयमानत्वात्नावादृषिसंप्रदायइत्ययुक्तमतआह वेदेति। भाष्येकृत्वेत्यनंतरमधीयतेइतिशेषः याज्ञिकाश्चकस्य

इदानीमप्रयुज्यमानानामपिपूर्वंप्रयुक्तत्वादनुशासनंकर्त्तव्यमित्याह॥ अप्रयुक्तइति॥ ऋषिसंप्रदायइति॥ वेदाध्ययनमित्यर्थः॥ सर्वइति। इदमत्रतात्पर्यं। यस्यकस्यचिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौन व्यवतिष्ठेते। अपितुशिष्टानामेववचनात्। वाकोवाक्यशब्देनोक्तिरूपोग्रंथउच्यते। यथाकिंस्विदावपनंमहद्भूमिरावपनंमहदिति। पूर्वचरितसंकीर्तनमितिहासः। वंशाद्यनुकीर्तनंपुराणं। विकारइति। जीवतोमृतावस्थाविकारस्तत्रेत्यर्थः॥

सूत्रेणान्वाचक्षतइत्यर्थः। अत्रसत्राणांकर्मत्वंअनुपलभ्याऽप्रयुक्तत्वंशंकतेभाष्येनचैवेति। इतरलोकापेक्षयावसुमत्यांशब्दबाहुल्यात्तस्याः पृथक्ग्रहणं। अनेनांत्यपातालपर्यंतसंग्रहः। त्रयोलोकाःस्वस्त्वेनोपरितनसकलसंग्रहः। रहस्यं। उपनिषत्। मन्वादिस्मृतयोवा। वेदनिगूढार्थप्रकाशकत्वात्। एवंचदेशांतरशब्दःशास्त्रांतरवेदांतरोपलक्षकइतिबोध्यं। भाष्येहंमतिरित्यत्रचगतिकर्मेत्यनुकर्षःदातिर्लवनार्थइति। क्तिन्नंतंक्तिजंतंवाल्नवनेपदातिशब्दंप्राच्याः प्रयुंजते। तत्रार्थेदात्रशब्दमुदीच्याइत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

वार्त्तिकोक्तो धर्मनियमः श्रुतिसिद्धस्तस्यानुवादो ग्रहणत्वग्रहणादित्याह एकः शब्द इति। तत्र यके देस्माद् पूर्वत्त्वदेत
रत्नद्दर्थमिति न्यायाद्वयोः साम्येन फलसंबंधाभावाद्विकल्पायोगेनैकस्य प्राधान्यमपरस्यांगत्वं कल्प्यं तत्र मघ
मंवा नियम्येतेति न्यायाश्रयेणाह। तत्र किमिति। सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारित्वेन गम्यते। परांगंवात्मविज्ञा
नादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति न्यायेन ज्ञानस्य ज्ञेयशेषतया धर्महेतुत्वाभावात्। प्रयोगांगतया दृष्टार्थत्वाच्च प्रयोगस्य
फलं प्रति संनिहितत्वाच्चाह। आहोस्विदिति। यथाग्निश्लेष्मण इति। तथा धर्मजनकज्ञानविपरीतत्वात् तद्विपरीतज

किंपुनरिति। एकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति श्रुतिः तत्र किं सम्यक्ज्ञातः का
मधुग्भवति सुप्रयोगात्तु सम्यक्ज्ञानत्वानुमानमित्यर्थः अहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग्भवति सुप्रयुक्त
त्वं तु सम्यक्ज्ञानादित्यर्थ इति प्रश्नः ज्ञाने धर्म इति चेदिति। यथाश्लेष्मणः प्रकोपनं स्निग्धद्रव्यं रूक्षं वा
योः। तथेहापि प्राप्तमिति भावः। आचार इति। प्रयोगे। ऋषिर्वेदः। न च प्रयत्न इति यदि प्रयत्नेन विना फ
लं स्यात् प्रयत्नस्य वैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः॥

न कत्वेनापशब्दज्ञानाद्धर्मप्राप्तिरित्यर्थः। प्रयोगे इति। एवं च प्रयोगादेवाधर्मवत् धर्मोपीति ज्ञानाद्धर्म इति वे
दविरुद्धमिति भावः। भाष्ये फलाध्यतिरेक इति। फलवत्त्वाभावप्रतियोगीन कार्य इत्यर्थः प्रयत्नवैयर्थ्य
मिति। व्याकरणाध्ययनविषयकप्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः साधीय इति। क्रियाविशेषणं शास्त्रसंस्कारवतां प्रत्युत
शब्दप्रयोगजन्यबहुपूर्वद्वाराबहुतरात्सुप्रयुक्तत्वमित्यर्थः। भाष्ये तत्र फलव्यतिरेक इति। कौशलव्यतिरेकवत् फलव्यतिरे
कोपि स्यादिति तस्य व्याकरणाध्ययनं व्यर्थमेव स्यादिति भावः शास्त्रपूर्वक इति व्याकरणाध्ययनपूर्वक इत्यर्थः तत्र वेदांगत्वात्त
द्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे धर्म इति प्रमाणिकाः॥ ३०

वेदः शब्द इति। बोधक इत्यर्थः प्रमाणमित्यर्थो वा। तस्य यथेति तस्य यथाय ऋचैनमेवं वेदेति ग्रंथेन वेदतो ज्ञात्वा
नुष्ठानं फलायोक्तं तथास्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वकप्रयोगः फलायेत्येकः शब्द इत्यादिनोक्तमित्यर्थः भाष्ये प्रमा
णमिति। प्रामाणिकमित्यर्थः शब्दश्च शब्दज्ञाने इति। एकः शब्दः सम्यक्ज्ञात इत्यादिः लेहयो लेहय इत्यादि
तु अपशब्दप्रयोगे। धर्मम् आह न तु ज्ञाने इति भावः यद्यपि तत्र प्रयुक्त इत्यप्युक्तं तथाप्यवैयाकरणस्य

तत्तुल्यमिति। वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स वेदशब्दः तस्य यथा ज्ञात्वानुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्या
दिविभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः॥ अपर आहेति। वेदश्चासौ शब्दश्चेति वेदशब्द इति कर्म
धारयः अथ वेति। अपशब्दज्ञाननांतरीयकत्वाच्छब्दज्ञानस्य दृष्टफलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः॥

सम्यक्प्रयोगादपि धर्माभावे न ज्ञानमेव तद्धेतुः प्रयोगस्तु तस्य द्वारमिति भावः भाष्ये भ्युपाय एवेति अपशब्द
ज्ञाननांतरीयकं शब्दज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फले जननीये सहकारित्वेवापशब्दज्ञानस्यैव दृष्टफलतेति भा
वः॥ अपशब्दज्ञानं अपशब्दत्वेन तज्ज्ञानं एवं शब्दज्ञाने इत्यपि अपशब्दत्वेन तज्ज्ञाने हितज्ञत्वेन शब्दज्ञानं भव
ति। योहीति भाष्यस्य य एवापशब्दज्ञानसमानाधिकरणशब्दज्ञानादेव धर्म इति न ततो विपरीतफलकल्पना युक्तेति भावः तदा
ह अपशब्दज्ञाननांतरीयकत्वादिति। बहुव्रीहिः न हि वन्ध्यानयनांतरीयकं यात्रानयनं ततः दृष्टफलं भवति॥ ॥

तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनापशब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेणाधर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यापि भाष्ये समाध्यंतरमाह अथवा कूपेति। मृत्। आर्द्रा। पांसुः शुष्कः। यत्कर्मनांतरीयककर्मजन्यो यो विपरीतमात्रेण कल्प्यो ऽवैधो यो दोषः स तत्कर्मजन्यफलनाश्यो यथा कूपखनननांतरीयककर्तृव्यापारजन्यो मृल्लेपस्तत्फलजलनाश्य इति सामान्यतो दृष्टानुमानात्तन्नाशोनुमानमिति बोध्यं। उत्कृष्टधर्मेति। धर्मस्य विधिबोध्यत्वादुत्कृष्टत्वं अधर्मस्य तु वचनाबोध्यत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यस्याकल्प्यत्वेन तत्फलधर्मनाश्यत्वं यागीयहिंसायां न हिंस्यादिति वचनेन दुष्टत्वाबोधनाददुष्टत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः भाष्ये ऽन्यत्रानियम इति यज्ञे सुशब्दप्रयोगादधर्मो ऽ

दोष इति। उत्कृष्टधर्मफलावाप्तौ स्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमप्यनुत्पन्नकल्पं भवतीत्यर्थः॥ प्रत्यक्षधर्माण इति योगिप्रत्यक्षेण सर्वविदितवंतः। परापरज्ञा इति। विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः॥ ॥

पशब्दप्रयोगाद्धर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः तदतिरिक्तस्थले तु सुशब्दापशब्दयोः प्रयोगे ऽनियमः यो ऽपि यज्ञे दोषः सो ऽपि तद्गतकृतसंकल्पोहादिविषय एवं कृतौ हेलयो हेलय इति प्रपंच मित्यूह एव। विदितवेदितव्या इत्यनेन श्रवणमनननिदिध्यासनैः सम्यगुक्तो। अधिगतयाथातथ्या इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः याथातथ्यं प्रयुंजत इति वर्तमानसमीपभूते लट् एवं नाप्यभाषंत इत्यपि अत एव तन्नामानो बभूवुरित्यर्थः स्वार्थे यत्। वेदितव्यस्य यद्याथातथ्यं स्वरूपं शुद्धचिदानंदरूपं तदधिगतं प्रत्यक्षेण प्राप्तं यैरित्यर्थः याज्ञे पुनरिति। अनेन तत्वज्ञानामपि कर्माधिकारं सूचयति। ॥ ३१

व्याकरणपदार्थविचारस्य संगतिं दर्शयितुमाह। उक्तमिदमिति। आदिना तस्माद्ध्येयं व्याकरणमित्यादि पुनः पुनरुक्तिर्द्यते। ननु सूत्रसमुदायस्य व्याकरणस्येदं सूत्रमित्युपपद्यते ऽत आह द्वाभ्यामिति सूत्रपदेनाष्टाध्याय्येव पदोच्यते तदापीष्यते यं प्रयोगः सा न सिध्येदित्यर्थः ननु किमुच्यते षष्ठ्यर्थो नुपपन्न इति पर्यायतया सहप्रयोगो ऽपि न स्यादत आह सामान्यविशेषेति। सूत्रे सामान्यं व्याकरणं विशेषः सूत्रशब्देनाष्टाध्याय्येव तदेकदेशो तु योगव्यवहार एव योगे योग उपतिष्ठत इत्यादौ। यदात्विति। सूत्राणि चाप्यधीयान इति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिति

अथेति। उक्तमिदं न चांतरेण व्याकरणमित्यादि। तत्र पक्षद्वये ऽपि दोषदर्शनात्पदार्थप्रश्नः। षष्ठ्यर्थ इति द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः॥ सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः प्रयोगो न विरुध्यते। यदा त्वष्टाध्याय्येकदेशः सूत्रशब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थो ऽप्युपपद्यते। शब्दाप्रतिपत्तिरिति। न हि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयंते। समुदितमिति। समुदायादेवार्थावसायोत्पादादित्यर्थः॥ ॥

भावः वस्तुत एकदेशस्य सूत्रत्वे ऽपि तस्यापि साक्षात्परंपरया व्याकरणत्वात् षष्ठ्यर्थानुपपत्तिरेवेति तत्त्वं॥ समुदायस्यातिरिक्तत्वे ऽपि दोषमाह। भाष्ये शब्दाप्रतिपत्तिरिति। व्याकरणात् शब्दान्प्रतिपद्यामह इति शब्दविषयव्यवहारासिद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः यतः केवलेभ्यः सूत्रेभ्यः शब्दप्रतिपत्तिर्न दृश्यते व्याकरणस्य शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्वं च लोके सिद्धं व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति व्यवहारात् सेयं प्रतिपत्तिसाधनता सूत्राध्यायवर्तमाना मधायां व्याकरणशब्दवाच्यतां व्यावर्तयतीति सा वस्तुदाहृता नहीति। भाष्ये चर्चापदानि चर्व्यमानानि विगृह्यमानानीत्यर्थः॥ ॥

शब्दइति। लक्ष्यमित्यर्थः अत्र पक्षे षष्ठ्यर्थउपपद्यते शब्दाप्रतिपत्तिहेतुत्वात्तु तदवस्थावाक्याध्याहार इति वाक्यघट
कपदानां सूत्रांतरस्थकृतानां स्वरितप्रतिज्ञयाध्याहारः कल्पनमित्यर्थः यद्वा वाक्याध्याहार इत्यनेन वार्त्तिकरूपवाक्या
नां सूत्रतात्पर्यविषयतावाक्यैकदेशन्यायेन सूचिता। ननु राजपूजन इति वत्कर्मल्युटि न दोषोत आह करण इति।
कर्मणि सत्तुकाचित्क इति भावः लक्षणप्रपंचान्यामिति। यथा कर्मधारयप्रकरणे। अलुक्प्रकरणे च। विजिगीषुक

शब्द इति। करणेल्युडिधीयते शब्दश्च व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न तु करणमिति भावः। नवे चेति शब्दे व्या
ख्यापकत्वेन नवो योग इति चेत्। मीमांसादियोगस्यापि शब्दं प्रति विचारकत्वाद्व्याकरणत्वप्रसंगः।।
न चेदानीमिति। लक्षणप्रपंचाभ्यां मूलसूत्रवार्त्तिकानामुपपत्त्या दोषाभावः प्रस्कंदनमिति। यद्यप्ययं
मीमादिस्तथापि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव मीमादयो पादान इत्ययं प्रपंच इति भावः। गौरित्युक्त इ
ति। सास्नादिमति पदार्थे कचित् प्रत्ययं गौरित्युच्यते न दातत्र वाचकांतराणां निवृत्तिः कृता भवति। एवमेक
स्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दांतराणि प्रतीयंते। पूर्वपंचालादिति। जनपदांतरनिवृत्ति
विवक्षायामेकदेशेपि समुदायरूपारोपात्प्रयोगः।।

यायां हि अभिहितानभिधानमशक्तिसत्त्वकत्वाद्दोषाय इह तु व्युत्पादनार्थत्वान्न दोषस्तदिति भावः पूर्वं सामान्ये
उक्ते पश्चाद्विशेषकथनं प्रपंचार्थमिति युज्यते। अत्र तु विपरीतमिति न तत्सामान्यमित्यन्ये प्रतीयंत इति एवं
च विपरीतव्यावृत्तिः सदृशसंग्रहश्च व्याकृतिरिति भावः एतेन शब्दाप्रतिपत्तिरप्यत्र पक्षे उक्ता। व्यावर्त्यव्या
वर्त्तकरूपलक्ष्यलक्षणस्यातिप्रसक्तत्वात्स्थितिर्नाप्येकिंपुनरिति। जनपदांतरेति। भावप्रधानो निर्देशः।।।। ३२

पदेति। मात्रा। परिच्छिन्नोंशः औषधसंस्कृते तत्र समुदाये घृतादिशब्दस्य रूढिरिति भावः अशुक्लेप्यवयवे इति। प्र
योग इत्यनेनान्वेति आरोपादिति। समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्लावयवे प्रयोगे च हेतुः तत्र समुदाये शुक्लत्वारोपे हेतु
रवयवांतरस्य शौक्ल्यादिति वनैकदेशे पुष्पितं वनमिति वदेकदेशेपि शुक्ले शुक्लः पट इति व्यवहार इति बोध्यं। शब्दा
र्थभेदादिति। अनेकावस्थायुक्तं शिरोरादृशब्दार्थः यत्किंचिदेकावस्थायुक्तं तत् शिरः शब्दार्थः तादृशार्दृशब्दार्थ

तैलमिति। यदौषधसंस्कृता घृततैलमात्रा भवति तदेतदुदाहरणं। आकृतिवाचित्वे तु घृततैलशब्द
योः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र मुख्या वृत्तिः। शुक्ल इति। अशुक्लेप्यवयवे अवयवांतरस्य शौक्ल्यो
त्समुदायस्य शुक्लत्वे सत्यारोपात्प्रयोगः। व्यपदेशिवद्भावेनेति। यथा राहोः शिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तु
नि शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारः एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्य
ते। सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते। सूत्र एवेति। पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभि
व्यंजनात्। आत इति निपातः अतश्च हेतोरित्यर्थः। नो द इति। नैतदित्यर्थः। अथवा नादोर्थरहितत्वाद्घोषमात्रमवगृह्यते

स्य तादृशाच्छिरः पदार्थो वयववदिति षष्ठ्यर्थोपपत्तिरिति भावः। सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति। अनेकावस्थायुक्तस्य
तस्य व्याकृतिक्रियाकरणावस्थाविशिष्टमवयववदिति तद्रूपावयवस्यायं समुदाय इत्यर्थः। इदृशोस्य लौकिकस्यात्म
कज्ञानं वस्तुशून्यमेव व्यपदेशिवद्भावविषयेप्येवमेव शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति योगसूत्रे पतंजल्युक्ते
रित्यन्ये नाप्येऽविजानत इति। मंदबुद्धेरित्यर्थः सूत्रत एवेति। एतन्मूलकमेव पद्यते। सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके इति।।

कै॰ वि॰
३३

ननुलोकप्रसिद्धमातृकापाठेनैववर्णज्ञानसंभवान्माहेश्वरोवर्णसमाम्नायःकिमर्थःइतिपृच्छतिभाष्येकि
मर्थइति। पाणिनयेमहादेवकृतइत्यर्थः ननुसाधुत्वान्वाख्यानंफलमतआहनहीतिऽतरंवृत्तिसमवाया
र्थइति। वृत्तिःशास्त्रवृत्तिस्तदुपयोगिसमवायोवर्णगतःक्रमविशेषःसबोध्यत्वेनार्थःप्रयोजनंयस्यसतथो
क्तःसतिह्यक्षरसमाम्नायेऽजादिसंज्ञाभिर्लाघवेनशास्त्रप्रवृत्तिरिग्यणइत्यादौयथासंख्यप्रवृत्तिश्चेतिभावः
अनेनास्यशास्त्रबहिर्भूतत्वंसूचितं।अतएवमंगलार्थमहतःशास्त्रौघस्यादितोवृद्धिशब्दंपठतीतिवक्ष्यतिअ
न्यकर्तृकत्वंचसूचितं। पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थउपदेशइत्युक्तेउपदेशोगुरूकर्तृकतायाःस्वरसतःप्रतीतेःसिद्धे

किमर्थमिति। नहिवर्णोपदेशेनकस्यचित्साधुशब्दस्यानुशासनमितिभावः।वृत्तिसमवायार्थइति
लाघवेनशास्त्रप्रवृत्त्यर्थइत्यर्थःधर्मनियमवत्समासः।वृत्त्यर्थइतिशास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वंसम
वायस्यदर्शयति।इग्यणइत्यादौहियथासंख्यशास्त्रंवर्णसंनिवेशमात्रादेवावतिष्ठते।वृत्तिप्रयो
जनइति।पारंपर्येणशास्त्रप्रवृत्तावस्योगत्वं।सतिहिसमवायेइत्संज्ञाततआदिरंत्येनेति।ततोइलोपइत्यादिशा
स्त्रप्रवृत्तिः॥ ॥
ज्ञारणेपिमंत्रोपदेशव्यवहारात् अनुबंधकरणार्थइत्यत्रकरणपदेनेतरस्यासिद्धत्वसूचनात् तत्करणंचो
पदेशकर्तृकर्तृकमेवप्रत्यासत्तेरित्याहुः।भाष्येकिमिदमिति।कोयंसमासइतिप्रश्नःधर्मनियमवदिति।षष्ठी
समासःपक्षत्रयमेतदुपपादयति।शास्त्रेति।आद्यतात्पर्यमुक्तंलाघवेनशास्त्रप्रवृत्त्यर्थइतिननुनेदमाघोच्चा ३३
रणमस्यानादित्वात्तत्कथमुपदेशत्वव्यवहारोतआह।भाष्येउच्चारणमिति।ढक्कानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थःफला
तरमाह।भाष्ये।नुबंधकरणार्थश्चेति।अनुबंधेबोधनार्थइत्यर्थःवेनाकारस्यविवृतगुणत्वसंग्रहःउपलक्षणत्वेनवाअनु
बंधत्वंनसमुदायात्यत्वेसातिनोन्यथेतितात्पर्यं॥ ॥

ननुप्रत्याहारशब्देनसूत्रंचेत् तादर्थ्यमनुपपन्नमतआह।प्रत्याहारशब्देनेति।अधिकरणव्युत्पत्त्याअर्थआद्यचावे
तिभावःभाष्येवृत्त्यर्थइति।लाघवेनशास्त्रप्रवृत्त्यर्थइत्यर्थःएतेनप्रत्याहारद्वारासमवायस्यवृत्त्यर्थतादर्शिता।भोत्स्याम
हइतिअंतर्भावितण्यर्थःबोधयिष्यामहइत्यर्थःएवंविज्ञातुमित्यस्यज्ञापयितुमित्यर्थःसतिह्युपदेशइति।एवंच
व्याकरणाध्येतॄणामक्षरसमाम्नायेनैवावश्यकेनेष्टवर्णज्ञानेसिद्धेनतदर्थंमातृकापठनीयेतिभावःएकश्रु
त्येति।त्रैस्वर्येणपाठेतुद्वयोरेवकर्तव्यतावदेदित्यर्थःतेषांलोकतःसिद्धौतुदोषरहितानामपिततएवसिद्धेरुपदेश

प्रत्याहारार्थमिति।प्रत्याहारशब्देनअणादिकाःसंज्ञाउच्यंते।इष्टबुध्यर्थश्चेति।सतिह्युपदेशेकलादिदोषरहिता
येवर्णानिर्दिष्टास्तेतथैवप्रयोक्तव्याइत्युक्तंभवति।एकश्रुत्यासूत्राणांपाठात्सर्वेषामुदात्तादीनामुपदेशःक
र्तव्यइत्यादि।इष्टबुध्यर्थश्चेतिचेदिति।आकृत्युपदेशादिति।उभयत्रापिविशेषोनांतरीयकत्वाज्जातिप्राधा
न्यविवक्षायांनविवक्ष्यतइत्यर्थः।संवृतादीनामिति।एकारादीनांसंवृतत्वंदोषोनत्वकारस्यतस्यसंवृतगु
णत्वात्तत्रसंध्यक्षरेषुविवृततमेषूच्चार्येषुसंवृतत्वंदोषः।कलःस्थानांतरनिष्पन्नः।काकलिकत्व
नप्रसिद्धःध्मातःश्वासभूयिष्ठतयाह्रस्वोपिदीर्घइवलक्ष्यते॥

वैयर्थ्यापत्तिरितिभावःत्रैस्वर्येणपाठेपिअन्यतमपाठेऽन्यस्यकर्तव्यत्वात्प्रायेणसर्वेषांग्रहणमित्यन्वोआ
कृत्युपदेशोकिमितिअकारादिह्रस्वव्यतिविशेषापादानंतदुपादानेव्यक्त्यंतरस्यग्रहणानापत्तिःचेत्येतआह।उपा
त्ताविति।नांतरीयकत्वंचतंविनाजातेरुच्चारयितुमशक्यत्वात्।संवृतादीनामितिसाध्ये।तादृशदोषसहिताना
माकृतिग्रहणात्प्राप्तस्यग्रहणस्यप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यर्थः।तदाहएकारादीनांसंवृतत्वमिति॥ ॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक

अविश्लिष्टइति। संश्लिष्टः संदिग्धयावत्। ह्रस्वइचेति। तद्वत्कालसंकोचेनोच्चारितइत्यर्थः निष्ठुरइति। त्वरितइत्यन्ये।
गोत्राणीति। स्वरदोषजातयइत्यर्थः भाष्येगर्गादिविदादिपाठादिति। संवृतादिदोषरहितानामेवतत्रपाठादितिभावः
साधुत्वमिति। निवृत्तकलादिदोषवत्वमित्यर्थः गार्ग्यइत्यादीनामिति॥ तत्रत्यानांकलादिदोषनिवृत्तिर्नस्यादित्यर्थः

एणीकृतोऽविशिष्टः किमयमोकारः। अथौकारइतियत्रसंदेहः अंबूकृतोयोव्यक्तोप्यंतर्मुखमिवश्रूय
ते। अर्द्धकोदीर्घोपिह्रस्वइव। ग्रस्तोतिजिह्वामूलेनिगृहीतः। अव्यक्तइत्यपरे। निष्ठुरः। प्रगीतःसाम
वदुच्चारितः। उपगीतः समीपवर्णांतरगोन्याऽनुरक्तः क्ष्विण्णः कंपमानइव रोमशोगंभीरः॥ अ
वलंबितोवर्णांतरसंभिन्नः। निर्हतोरूक्षः। संदष्टोवर्द्धितइवविकीर्णोवर्णांतरेप्रसक्तः एकोप्यनेकानि
भासीत्यपरे। स्वरदोषभावनाइतिस्वरदोषगोत्राणि। अनंताहिदोषाः अशक्तिप्रमादकृताः अस्त्यन्यदिति।
गर्गइत्यादिनेकसंनिवेशेनअगर्गादीनांसाधुत्वंयथास्यात्। गार्गइत्यादीनांदोषनिवृत्तिः कृतास्यात् नतुस
मुदायांतस्थानां। यद्यपिप्रत्ययविधयोगर्गादीनांपाठः तथापिप्रसंगात्समुदायसाधुत्वायापिनवति। नि
वृत्तकलादिकामितिअकारस्यसंवृतत्वान्निवृत्तसंवृतत्वादिकामितिनोक्तं। अकारस्यनिदर्शनार्थत्वात्स
र्ववर्णानांशास्त्रांतप्रत्यापत्तिरित्यर्थः।
तदाहततश्चेति। केचित्तुसमुदायानामेतत्प्रकृतिकपजंतसमुदायानांसाधुत्वंयथास्यादित्यर्थंपाठश्चरितार्थो
नकलादिदोषान्निवर्तयेदित्येवभाष्यार्थः पाठश्चैवविशिष्यतइत्यग्रिमभाष्यस्वरसादित्याहुः निदर्शनार्थत्वा ३४
दिति। तत्रावर्णस्यअअइतिकृतैवतद्वत्तदनंतरमन्येषामपिकरिष्यामीतिभावः एतेनावर्णस्यप्रतिपत्तेःकृतत्वाद्वक्ष्यामीत्य
नुपपन्नमितिपरास्तं। ॥

भाष्येसातर्हिवक्तव्येति। तथाचप्रत्यायत्याश्रयणेगौरवमितिभावः। लिंगार्थात्विति। अनुबंधस्यानीयततःप्रातादि
गतकलादिलिंगनिवृत्यर्थेत्यर्थः। नाकृतिनिर्देशप्रयुक्तदोषपरिहारमात्रप्रयोजनाप्रत्यापत्तिः किंतुसर्वानुबंधेसंज्ञा
पगस्त्राद्यकरणफलिकापीतिनगौरवमितिभावः। तदेवाविवृणोति। ततइत्यादिना। धातवादिगतकलादिलिंगनिवृत्त्यर्थः
अथवैतहरत्यस्यतथापीत्यर्थः अनेकमनुबंधशतमिति। एकैकस्यानुबंधस्यशतधाउच्चारणंतादृशाश्चानेकेउ
च्चारणीयाइत्यर्थः यथेति। एधश्यादयोनुदात्तङितःकलदोषयुक्ताःपाठ्याः स्वरितञितश्चध्माताःतत्रकलादात्म

यदनुबंधैरिति। यथास्वरितत्वमधिकारार्थंएवमात्मनेपदार्थंकिजादिकंप्रतिज्ञायकलादात्मनेपदमि
त्यादिकरिष्यते। नन्वनुदात्तङितइत्यादि। ननुचानुबंधान्नावेकथमणरिकासंज्ञाउपपद्यतेआदिरं
त्येनेत्यत्रआदिः कलेनसहेत्युक्तोअउइत्यादिकाःसंज्ञाःकरिष्यंते। स्वरसंधिश्चासंदेहायनकरिष्य
तइत्यदोषः। उपसयमिति। यथास्तृतागर्गादिस्थाअकारादयस्तथान्यत्रताएवसर्वत्रप्रयोक्तव्याइतिप्रति
पाद्यतइत्यर्थः॥ ॥
नेपदंध्मातात्कर्तृगामिनिक्रियाफलेइतिसूत्रेकार्यं॥ एवंटकितौकलध्मातौपठित्वा ध्यंतौकलध्मातावितिपाठ्यं।
एवंद्वितोर्धकदोषयुक्तान्पठित्वाअर्धकाक्रिरितिद्वितश्चग्रस्तान्पठित्वा ग्रस्तादयुञ्जइत्यादिबोध्यं। एतेचकला
दयःप्रक्रियादशायामेव। प्रयोगेतुशुद्धाएवशास्त्रांतेप्रत्यापत्तिकरणात् आदिःकलेनसहेतिपाठः। भाष्येऽपा
णिनीयमिति। वर्णसमाम्नायसमर्थनायप्रवृत्तस्यएकदोषपरिहारायसकलशास्त्रस्यव्याख्यानसापेक्षगुरु
प्रकारेणान्यथाकरणेदृष्टिकलापियेत्यादिन्यायआपततीतिभावः नन्वपठितेषुदोषनिवृत्तिर्नकृतास्यादतआह य
थान्यताइति। गर्गाद्यधिकारादिषुएकरूपेणपठितेषुतज्जातीयाएवतेसर्वत्रसाधवइत्यनुमातुंशक्यतइतिभावः॥ ॥

भाष्येपाठश्चैवेति। विशेष्यतेतत्तत्प्रत्ययवैशिष्ट्येन बोध्यतेइत्यर्थः। द्विष्ठानीत्यस्यद्वयोरर्थयोस्तिष्ठंतीत्यर्थः। इत्या
हशब्दस्यापीति। तत्रकः कीदृशोधावतीतिप्रश्नेश्वेतइतिउत्तरं श्वाइत्तइतिछेदेनकइत्यस्योत्तरंश्वेतइतिछेदेनकी
दृशइत्यस्योत्तरमिदं एवंकेषांजनपदानांगंताकोवासमर्थइतिप्रश्नेउत्तरं अलमित्यादि॥ अलंबुसादेशाविशेषाः बु
सानांपलालवर्णनां यातांप्राप्तिमान् तंसमर्थइतिवार्थः पातेतिकचित्पाठः पारं क्षिणोइत्यस्यरूपंकेवलानामि
ति। एवंचकस्मादिदोषाणांनकुत्रापिप्रसक्तिरितिभावः भाष्येयानित्यर्थग्रहणानीतिकार्यविधावक्तानुवाद

द्विगतादृति। ध्वानर्थौगताः प्रयोजनद्वयस्यसंपादकाइत्यर्थः तथावाक्यान्यपीति। शब्दस्याप्यर्थवत्
द्विगतत्वमित्यर्थः। अथवेतिकेवलानांवर्णानांलोकेप्रयोगाभावा त्वादीनांचकृत्तानांपाठात्तत्कत्वा
च्चवर्णानांनकश्चिद्विशेषः यानितर्हीति। उत्त्कादीनि। एतेषामपीति। शिष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनांपृषोदरा
दीनांचसाधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्रसंग्रहः सिद्धः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपे
प्रथमस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकं॥ ॥छ॥

नीत्यर्थः। उपदेशादृतिङ्या प्रातिपदिकादित्यादावनुवादरूपेणग्रहणमित्यर्थः एतेनोद्देशश्चप्रातिपदिकानांनोप
देशाइत्यादेवइतिसूत्रस्थभाष्यविरोधइत्यपास्तं॥ नन्वेवमतिप्रसंगः स्यादत आह॥ शिष्टेति एवंसंरत्तादीनांप्र ३५
तिषेधइत्यस्मिन्प्रत्याख्यातेइष्टबुध्यर्थः इत्यपिप्रत्याख्यातप्रायमेवेत्यलं। नन्वेवमतिप्रसंगः स्यादत आह
शिष्टेति॥ ॥इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टेनकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकं॥

ननुचतुर्दशसूत्र्याप्रयोजनमुक्तमेवतत्किंपुनस्तत्र्यहणेनेत्याशंक्याह सर्वेति। विशेषेण। तत्तद्रूपेण। प्रत्येकं
वर्णेभ्योविभक्तिमाशंक्याह। स्वरूपेणेति। जन्यज्ञानविषयोहिशब्दस्यार्थः एवंचस्वरूपमपिस्वजन्यबोधवि
षयत्वेनार्थः। अनुकार्यमर्थइतितुस्पष्टमेवएवंविद्यमानस्याप्यर्थवत्वस्याविवक्षितत्वादर्थवत्सूत्रेऽग्रहणादि
त्यर्थः स्वरूपस्यश्रोत्रगृहीतस्यैवशाब्दभानोपपत्तेर्नतत्रशक्तिः कल्प्या अनुकार्यंचसादृश्येनोपस्थापयतीति
नतत्रापिवृत्तिः वृत्त्याघबोधकत्वंचार्थवत्वमर्थवत्सूत्रेनिविष्टमितिभावः अनुकरणत्वप्रसंगान्नविभक्तिरि

अइउण्। सर्ववर्णनविशेषेणात्रविचारः क्रियते। अकारस्येति। अत्राकारादीनांस्वरूपेणानुकार्येण
वाऽसतोप्यर्थवत्वस्याविवक्षितत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिः। स्वरसंधिस्तुनप्रवर्त्तते। वर्णोपदेशकालेजादि
संज्ञानामनिष्पादात्। अत्राकारस्यसंवृतत्वाद्दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सवर्णसंज्ञा
याअप्रसंगात्प्रदेशेष्वकारेणदीर्घप्लुतयोर्ग्रहणंनप्राप्नोतीतिविवृतत्वमस्योपदिश्यते॥ ॥

तितत्वं। सौत्रत्वाद्वा। कारप्रत्ययोवाकुलकान्त। स्वरसंधिस्त्विति। सौत्रत्वात्संहितायाअविवक्षणाद्वेतिभा
वः अजादिसंज्ञानामनिष्पादादितितुचिंत्य। वर्णोपदेशइत्संज्ञायामचूप्रत्याहारेचनिष्पन्नेप्रवर्त्तमानानांय
णादीनांसुध्युपास्यइत्यादौतटस्थदुर्वादृश्यतावछेदकाक्रांतेवर्णोपदेशेप्यवप्रवर्तेदुर्वारत्वात्। अन्यथा इ
त्यास्यप्रत्नमित्यादौसवर्णदीर्घादिनस्यात्। अत्रसूत्रे। वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनेदग्रहणकशास्त्राप्रवृत्तेः भा
वर्ण्यपिनात्रतत्यहणमितिव्यर्थाविवृतोपदेशोतआहप्रदेशेष्विति। अकः सवर्णेइत्यादौतत्राप्यकारः संवृतएवेतिभावः।

ननुविवृतपदस्यगुणिपरत्वेसविशेषणत्वात्समासोनस्यादतआहविवृतस्यगुणस्येति॥भाष्येकर्त्तव्य
इत्यस्यप्रतिक्षेपइत्यर्थः।एतेनतस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तं।भाष्येकिंप्रयोजनमित्यत्रउद्दिश्यतेत्य
ध्याहारःकर्त्तव्यइत्यनुषंगश्चनन्वाकारग्रहणंसवर्णग्रहणमेवेतिभेदाभावात्कथंतस्यकरणत्वमत

विवृतत्वस्यगुणस्योपदेशोविवृतोपदेशः।तत्रगुणस्यनित्यसापेक्षत्वादकारापेक्षत्वेपिसमासः।
यथादेवदत्तस्यगुरुकुलमितिआकारग्रहणार्थइति।समानाधिकरण्येननिर्देशादाकारग्रह
णंविवृतोपदेशस्यप्रयोजनमितिसामर्थ्यादवगमाद्बोधानुरूपमुत्तरंनभवतीतिनचोदनीयं।
सर्वस्यग्रहणेनेति।येनशास्त्रेणअणुदित्सवर्णस्येत्यनेनसवर्णाःगृह्यंतेतेनकारणेनेत्यर्थः।
किंचकारणमिति।आकृतिपक्षाश्रयेणग्रहणकशास्त्रस्यप्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्वजातिस
द्भावात्सिद्धंग्रहणमितिभावः।अत्रचनिमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिप्रथमा
कृतातेनकस्मात्कारणादित्यर्थःसंपद्यते॥

आहयेनशास्त्रेणेति।नन्वाकृतिभेदात्कथंतत्पक्षेप्यकारेणाकारग्रहणमतआह आकारस्यापीतिके
वलेकंठयत्वेस्यसतिस्वरत्वमत्वजातिव्यंजकमितिदीर्घप्लुतयोरपिसेतिभावःप्रातिपदिकार्थमात्रे ३६
प्रथमायांयथाश्रुतेन्वयोनज्ञायतेतआह अत्रचेति॥ ॥ॐश्रीकाशीविश्वेश्वरायनमः॥ ॥

उत्तरेपितर्हिप्रथमाकुतोनेत्यतआह।प्रयोगाभावादिति।निमित्तादिशब्दप्रयोगाभावेपितदर्थेगम्यमानेस्यादेव
विभक्तिरतआह।प्रायग्रहणादिति।विनाभागुणेइति।निमित्तेत्यादिवार्त्तिकेसर्वासामित्येतन्नपंचमीतृतीययावि
धायकंकिंतुहेतावितिविनाभागुणेतिसिद्धयोस्तयोरन्याभिरबाधायानुवादकमेवेतिभावःविवारयतीति।स्थान्य
तरप्रयत्नःदोषापत्तिरिति।दंडाढकमित्यादौदीर्घनापत्तिर्दोषइत्यर्थःननुप्रयत्नभेदेपिजातिसद्भावात्स्या

विवारभेदादित्यत्रतुकारणशब्दप्रयोगाभावात्प्रायग्रहणादसर्वनाम्नोवाप्रथमाद्वितीययोरभावाद्वि
भाषागुणेऽस्त्रियामितिपंचमीविहिता।विवारयतिविकासयत्यास्यमितिविवारःप्रयत्नः।व्यक्तिपक्षे
ग्रहणकशास्त्रारंभाद्दोषापत्तिः।व्यक्तिपक्षेभेदान्तरसद्भावादाह।किमुच्यतइति।बाह्यश्चेति।प्रयत्ना
स्तिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य।यथाव्रीहेःप्रस्थादिव्यवहारःपरिमाणद्रव्यकृतः॥एवंमात्रादिव्यपदेशो
प्रयत्नत्वमभ्युपगम्यबाह्यत्वेनपरिहारः॥प्रसिद्धपरिमाणंवस्त्वंतर।गतपरिच्छेदकक्रियांतरा
पक्षपात॥कालव्यवहारस्यचाद्यत्वंकालस्य निमेषादिक्रियाकृतः॥ ॥छ॥ ॥

देवग्रहणमतउक्तं।व्यक्तिपक्षेइति।ननुकालस्यव्यापकत्वातबाह्यत्वेनसमाधानयुक्तंकिंचकालोनप्रयत्न
इतितद्भेदेकथंसवर्णत्वाप्राप्तिरतआहप्रयत्नानीतिबाह्यत्वंव्युत्पादयति।प्रसिद्धेति।प्रसिद्धपरिमाणंयद्वस्त्वं
तरगतंपरिच्छेदकक्रियांतरंपरिच्छेद्यक्रियापेक्षयान्यत्तदपेक्षणादित्यर्थःएवंचबाह्यपरिच्छेदकक्रि
यापेक्षयाबाह्यत्वोक्तिरितिभावःक्रियैवकालोनातिरिक्तइतिमतेइदं॥ ॥छ॥ ॥ ॥

अतिरिक्तः क्षणसमूहः कालइतिमतेपरिहरति। अथवेति। अयंभावः नाभिप्रदेशावछिन्नयत्नेनप्रेरितो
वायुस्तत्तत्स्थानाभिघातात्तत्तद्वर्णाभिव्यंजकइतिशिक्षादौस्पष्टं। वायोरल्पत्वाधिक्यानिच ह्रस्वत्वदीर्घत्वादि
रूपकालव्यंजकानीतिननुह्रस्वदीर्घयोः कालभेदादतोभिः सइत्यादौदीर्घाग्रहणवत् विलंबितरत्योच्चारित

अथवानाभिप्रदेशएवविशिष्टयत्नारंभाद्दीर्घादिनिष्पत्यानाभेश्चास्यक्षाह्यत्वात्कालस्यबाह्यत्वं।
विवृतत्वादीनांचास्यवन्त्रिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यंतरत्वं। प्लुतादिवृत्तयस्तुयथानभेदिकास्तथा
तपरसूत्रेवक्ष्यति॥ किंपुनरिति। किंसूत्रकारेणैवविवृतोपदेशः कृतोवार्त्तिककारेणतुत
स्यप्रयोजनमुक्तं। अथाकृतएवविवृतोपदेशो। वार्त्तिककृताचोद्यत्वेनोपन्यस्तइतिप्रश्नः॥

स्यह्रस्वाकारस्यापिप्लुतमध्यापेक्षयाकालाधिक्यात् ऐस्मात्रविधायकेग्रहणानापत्तिरतआह प्लुतादी
ति। उपदिश्यमानस्येत्यत्रवार्त्तिककृतः कर्तृत्वेपक्षयोर्नेदोनस्यादतआह किंसूत्रकारेणेति। सूत्रका ३७
रोमहेश्वरः वेदपुरुषोवा। येनाक्षरसमाम्नायमित्याद्येतिस्यात् इत्याहुः॥ ॥ॐनमःशिवाय॥ ॥

ननुप्रत्यक्षतअकारेभ्रूतेतगुणस्यापिज्ञाततत्वात्प्रश्नोयमसंगतोतआह। दुरवधारत्वादिति। विवृ
तत्वादीनांश्रोत्रेंद्रियग्राह्यत्वाभावादितिभावः। अन्यथा। संवृतत्वे। स्वरूपप्रत्यये हिपुनः संवृतविधानंयु
क्तं स्यादितिभावः। प्रयोगएवेति। अतिखद्व इत्यादिप्रयोगेह्रस्वेनांतरतम्याद्विवृतोकारः प्राप्तः संवृतए
वन्नवत्वित्यर्थप्रत्यापत्तिवचंइतिभावः। नान्वितिअवश्चेत्युक्ते रचएव ह्रस्वत्वेनभाव्यमितिभावः गोस्त्रि

दुरवधारत्वादुपदिष्टोपिविवृतोव्याख्यानेनविनानशक्यतेज्ञातुमितिप्रत्यक्षेप्यकारेप्रश्नोयेनास
मंजसः। तत्रप्रत्यापत्यापूर्वः पक्षआश्रितः अन्यथाशास्त्रांतेप्रत्यापत्तिवचनमनर्थकंस्यात्।
स्वरूपप्रत्ययवाभावात्। अस्तिह्यन्यत् इति। प्रयोगएवप्राप्तेविवृतत्वेसंवृतप्रत्यापत्तिः स्यादित्यं
ज्ञापकमेतदित्यर्थः। नत्विहासतिविवृतोपदेशेसावर्ण्याभावादकारेणाकारस्याग्रहणाद्ग्रहणा
भावात्कथमतिखद्वइतिह्रस्वः नेषदोषः। उदीचामातः स्यानइतिज्ञापकाद्भवतिआकारस्यह्र
स्वः नेवलोकइति। प्रयुक्तानामनुशासनात्प्रयोगेचविवृतस्याकारस्याभावात्संवृतएवभविष्यती
तिप्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव॥
योरित्यत्रैतद्धारणार्थमेवोपस्थितिः स्यादितितात्पर्यं॥ उदीचामानइति। नचायोन्यतरस्यामितिह्रस्वेचरि
तार्थमिदंनचात्रान्यपरिभाषोप्रतिष्ठते॥ फलाभावादितिवाच्यं। शास्त्रस्याल्पविषयतापत्तेः गोशब्दसाह
चर्येणस्त्र्यंशेप्यचश्चेत्यस्याप्रवृत्तेश्च। तदंशेहिफलाभावान्नप्रवर्त्ततइतिदिक्॥ ॥छ॥ ॥

कै॰वि॰
३८

नन्वाद्यपक्षेप्रयोजनान्वाख्यानमात्रपरत्वंद्वितीयेविवृतोपदेशपरत्वमपीतिविशेषस्पष्टत्वादतआह॥
विवृतोपदेशइत्यत्रेति।आहोपुरुषिकेत्यत्रेवुजःश्राकमयूरव्यंसकादित्वात्समासःअहोइतिअहमि
त्यर्थेतित्रप्रयोजनान्वाख्यानमित्येवन्यायःप्रत्यापत्तेःअकेर्तकेआपादनात्तावाञ्चेत्याहुःप्रत्यापत्याअइ
उणित्यत्रेवप्रक्रियादशायांसर्वत्राकारोविवृतःप्रतिज्ञातइत्यजाननशाकते।नाष्येतस्यविवृतोपदेशादिति

कःपुनरिति।विवृतोपदेशइत्यत्रकृतइतिवाकर्त्तव्यइतिवावाक्यशेषाध्याहारेनकश्चिद्विशेष
इत्यर्थः।आहोपुरुषिकेति।अहोअहंपुरुषइत्यहंकारवानहोपुरुषस्तस्यभावइतिमनोज्ञादि
त्वाद्वुञ्अहंकारवत्तमित्यर्थः।तस्येति।यदाप्रत्याहारेविवृतोकारउपदिष्टस्तदाप्रयत्नभेदात्तेनसंवृ
तस्याकारस्यग्रहणभावादकार्यनस्यादितितत्सिद्धयेसर्वस्याकारस्यविवृतत्वंकर्त्तव्यमित्यर्थः।
तेनशाम्यतीत्यादौदीर्घादिसिध्यति।ननुचसर्वेषामकाराणांयत्सामान्यंतदनुकरणमत्राकारः।
तस्यचविवृतत्वेप्रतिज्ञायमानेसर्वेषांतत्प्रतिज्ञातंभवतीतिकिमुच्यतेतस्यविवृतोपदेशादिति।
एवंतर्हियदाकस्यचिदेवाकारस्येदमनुकरणंस्वरूपपदार्थकोवाकारःतदेदमुच्यतइत्यर्थदोषः॥

तस्येत्यस्यवर्णसमाम्नायस्थस्येत्यर्थःसंवृतस्येति।धात्वादिस्थस्येत्यर्थःननुअइउणित्यादौकस्यानुकरणमित्यत्र ३८
विनिगमकाभावादाहस्वरूपपदेति।स्वरूपपदार्थकत्वंयथातथोक्तं।नाप्येविवारभेदादिति॥प्रयत्नभेदा
दित्यर्थःग्राहकस्यविवृतत्वात्ग्राह्यस्यसंवृतत्वादितिभावः।प्रत्याहारइति।संग्राहकेणस्त्रेइत्यर्थः॥ ॥

वक्तव्यमिति।एवंचप्रयत्नभेदेनासवर्णस्यापिअत्वजात्याक्रांतस्यविवृतेनाकारेणग्रहणंज्ञाप्यतइत्य
र्थःयद्यप्येकोपीति।प्रत्युच्चारणंवर्णान्यत्वात्आक्षरसमाम्नायिकस्यप्रयोगेभावादितिभावःआदित्येनेत्य
स्यचात्यसदृशेनसहोच्चार्यमाणआदिसदृशइत्याद्यर्थःतत्रककारादिचिह्नेनागादिशब्दस्यस्तत्सदृशत्वाद्वि
वृतएव।सादृश्यंचव्यक्तिभेदेसतिसर्वधर्मसाम्यंप्रयुक्तंग्राह्यंतस्यचप्रयोगस्येभावेप्यनेनततग्रहणंज्ञाप्य

दयमिति।अत्रहिककारेणचिह्नेनप्रत्याहारस्थोविवृतोनिर्दिष्टः।तेनसंवृतस्याग्रहणेकःसवर्णइ
तिवक्तव्यं।नहिद्वयोरिति।यद्यप्येकोपिविवृतोनास्तितथापिबुद्ध्यधिष्ठानत्वादादेशस्यद्वयोरित्युक्तं।नेत
दिति।अकइत्यकारेणविवृतेनदीर्घस्यविवृतस्यग्रहणादज्ञापकमेतदित्यर्थः॥कएषयत्नइति।धात्वा
दयःपठिताः।तत्राकारोविवृतःपठ्यतांनहिकिंचिद्गौरवंभवतितत्किमुच्यतेन्यत्रापिविवृतोपदेशः
कर्त्तव्यइतिप्रश्नः।यानीति।प्रातिपदपाठस्याशक्यत्वात्तस्यविवृतोपदेशादित्यनेनसर्वस्याकारस्य
विवृतोपदेशःकार्यतयाबोध्यतइत्यर्थः॥
नइतितात्पर्यं।केचित्तुदेवदत्तअजस्तीत्यादौप्रत्याहारलिंगेनैकआक्षरसमाम्नायिकोस्तिनदर्थंचाप्येकयोरित्युक्तमित्या
हुःनाप्ययुगपत्समवस्थानमित्यस्यप्रयोगइत्यादिः।एवमर्थइतिवृत्तावेवंशब्दःप्रकारवतिवर्त्ततइतिबहुव्रीहिः
प्रातिपदिकानीति।धातुप्रत्यययोरप्युपलक्षणंबोध्यं।सर्वासांग्रहणानिप्रातिपदिकादीनिविवृताकारयुक्तो
निपठनीयानीत्यर्थः।तद्गुरुभवतितस्मादिति।यतःसर्वोच्चारणंगुरुअतोधात्वादिस्थइतिवाच्यमित्यर्थः॥ ॥

DEBHAU DAJI MEMORIAL

कै॰वि॰
३८ ननुधातूनां बहुधापाठात् धात्वादीतिअयुक्तमतआह अग्रहणेति। प्रातिपदिकेत्युपलक्षणं। धात्वादिस्थ
स्यापीतिपठितधात्वादिस्थस्यापीत्यर्थः एतेनाग्रहणधात्वादीत्येववक्तुमुचितमित्यपास्तं। संवृतस्यैवेति।
एवंचधात्वादिस्थस्यविवृतवत्कार्यंत्वनतद्इत्यतिदेशोयमितिभावः अन्यथेतिगुणोच्चारणदोषाद्वार
णेयत्नाधिक्यमितिभावः ननुसंवृतयोस्तयोरभावेपिसंवृतस्यविवृतौनस्यातामेवतआंतरतम्याभावात्

धात्वादिस्थइति। अग्रहणप्रातिपदिकार्थविवृतत्वेऽवश्यचोदनीयेधात्वादिस्थस्यापिसंवृतस्यै
वपठितस्यकार्यार्थंविवृतत्वंप्रतिज्ञेयं। अन्यथादोषरूपविवृतोच्चारणेप्रयत्नस्यगौरवंस्यात्। विवृ
तत्वप्रतिज्ञानेप्रयोजनांतरमाह। दीर्घेति। असतिविवृतत्वप्रतिज्ञानेसंवृतस्याकारस्यस्थानेसाव
र्ण्यात्संवृतयोरेवदीर्घप्लुतयोः प्रसंगइत्यर्थः। नैवलोकइति। असत्यपिसावर्ण्येलिंगादकारस्यसंवृतौ
दीर्घप्लुतौभविष्यतः। पदयमतोदीर्घोयञिअतोरोरप्लुतइत्यादेतिभावः॥ ॥छ॥ ॥

नचेकोयणिवएचइगिवानंतरतमावपिभविष्यतः सामर्थ्येनतत्रतथांगीकारेपिखट्वाढकमित्यादौचरितार्थस्या
कःसवर्णेइत्यादेर्विषयेतथाकल्पनेमानाभावादतआह। असत्यपीतिसावर्ण्यइतिआंतरतम्येइत्यर्थः एवंवा ३९
तोदीर्घइतिअतोरोरप्लुतादित्यतोविशेषणंचसामान्यापेक्षंज्ञापकमितिभावः संवृतदीर्घादिवस्तु
नास्तिकथंलानामपिवेदलोकयोरसत्त्वंमन्यमानआह भाष्येस्थानीप्रकल्पयेदित्यादि। ॥छ॥ ॥

तद्वत्विवृतौदीर्घप्लुतावपिकुतोनसंतावृतावित्यतआह। अशक्यत्वादिति। केचित्तुशिष्टसंमतत्वान्नेत्तःइमौ
तुनतथेतिभावइत्याहुः संतिहिपणइतिभाष्येपणइतिबाहुल्याभिप्रायेणरेफस्यानुनासिकत्वाभावादितिबोध्यं।
नन्वीकारोकारयोःकथंसंवृतत्वमतआह ध्रुतःसंवृताइति ईऊऋतइत्यर्थः क्वचित्तुध्रुतइतिपाठः शाका
रोकारोकाराइत्यर्थः एवंचाद्यप्रयोजनार्थमेवसर्वत्राकारस्यविवृतत्वंप्रतिज्ञेयमितिस्थितेशंकतेभाष्ये। तत्रा

सतस्तत्रेति। आशक्यत्वाद्दीर्घप्लुतयोःसंवृतयोरुच्चारणस्येत्यर्थः। एवमपीति। असतिविवृतत्वप्रतिज्ञा
नेसंवृतस्याकारस्यसंवृतावेवईकारोकारौप्राप्नुतः। ध्रुतःसंवृताअन्यत्रानेवसाम्नइतिकेचिदिकारो
कारयोःसंवृतत्वस्याभ्युपगमात्। तत्रानुवृत्तिनिर्देशइति अकःसवर्णेदीर्घइत्यादौअयमेवाकारो
ऽनुकृतइतिककारादिनाविच्छिन्नज्ञायतेततश्चाणत्वात्तस्यग्राहकत्वमास्तुअस्यच्चावित्यादौत्वका
रस्याणत्वात् ग्राहकत्वंनप्राप्नोतीत्यर्थः॥ वृत्तिःशास्त्रस्यलक्ष्येप्रवृत्तिःतदनुगतोनिर्देशोऽनुवृत्तिनिर्देशः।

नुवृत्तीति। एतद्विशेषणोपादानस्यफलमाह। अकःसवर्णइति। अनणत्वादिति। अक्षरसमाम्नायेपठितत्वा
त् आकारस्येवानणत्वमित्यर्थः प्रत्युच्चारणंवर्णभेदेपिअकइत्यादौककारेणविच्छिन्नेतदनुकरणत्वा
नुमानमितिभावः तदनुगतइति। साध्यालक्ष्यसंस्कारकबोधजनकइत्यर्थः। ॥छ॥ ॥

ननूदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्यादत आह उदात्तादीति। प्रतिबिंबप्रतिभासभेदवदिति भिन्नभिन्नाकारप्रतिबिंबप्रतिभासवदित्यर्थः इकारादीनामपीति। सर्वध्वनिभिरेकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपेणाभिव्यंजनात् तत्तद्रूपाभिव्यक्तिकृतश्च परस्परं भेदव्यवहारोपीति भावः भाष्ये नुबंधसंकर इत्यस्यानुबंधकार्यसंकर इत्यर्थः ङीबादीति। टिह्वित्यादिना। आदिना णित्वप्रयुक्तयुक्पर्यायेण कित्वणित्वप्रयुक्तकार्ययोरप्यविरो

एकत्वादकारस्येति। एकैवाकारव्यक्तिः। उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यंजकध्वनिकृतः। खड्गतैलादिभेदे प्रतिबिंबप्रतिभासभेदवत्। अकारस्यानिदर्शनार्थत्वादिकारादीनामप्येकत्वं बोध्यं। अनुबंधसंकर इति। एकत्वेकाणटकादीनां भेदाभावाज्ञोदादौ ङीबादिः प्राप्नोति। किरिणोति। नगोप्यन्सावर्णेति प्रतिषेधादकारो नाशाहतः। घटेनेति। एक एवाकारो द्विरुच्चार्यत इति च चाभावः। टस्तु वाद्धकादिषु कृतार्थः। द्रव्यवदिति। उपचारो व्यवहारः यथैकेन घटेनोदकाहरणादिक्रिया युगपदनेको न करोति तथैवैकमकारं युगपदनेको नोच्चारयेदित्यर्थः। विषयेणेति। वार्त्तिककारेण करणत्वेन सामान्यरूपतया चाभेदेन विषयो निर्दिष्टः। भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वं व्यक्तिभेदाद्वैविध्यं च प्रतिपादयति। विषये विषय इति।

धइति भावः भाष्ये नुपपत्तिरिति। इष्टव्यवस्थाया इति भावः अव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसंगादिति तात्पर्यं। प्रतिषेधादिति। सावकाच इति प्राप्तस्येत्यर्थः वं स्त्विति। नोध्यचंद्य निति विहितः करणत्वेनेति। अधिकरणस्य करणत्वविवक्षयेत्यर्थः। सामान्यरूपतयेति। विषयत्वरूपेणेत्यर्थः। भाष्यकारस्त्विति। एकविषये नानालिंगकरणादर्शनाद्विषयभेदेन तदित्यत्र तात्पर्यं। ।छ। । ४०

गुणानुदात्तादय इति। भ्रमं व्यावर्त्तयति। गुणा अनुबंधा इति। तेषां गुणत्वमुपपादयति। कार्यायेति। व्याप्रियत इति। विषयत्वेन गृह्णातीत्यर्थः एककर्तृकत्वादिति। ५ स्यादित्यनेनेत्संज्ञारूपैककर्तृकत्वादित्यर्थः। नानेति। स्थितेकपमन्यथा व्याख्यानमत आह नानाशब्दमिति। नियमादिति। ज्ञापकत्वेहि

सर्वगुणमिति। गुणा अनुबंधाः। कार्याश्रितत्वादुपकारकत्वात्तत्र कर्मणि क्त। एटिति ब्रूयादित्यर्थः। शल्यकवदिति। शल्यकः प्राणिविशेषः स यथा कंटकतुल्यैः पक्षैर्व्याप्यते। नैवं सर्वानुबंधयुक्तोकारः शक्यो निर्देष्टुं। आद्यंतयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपातिनां श्रवणप्रसंगादित्संज्ञैवायच्छते व्याप्रियत इत्येककर्तृकत्वादायम्येत्युक्तं। एवं तर्हीति। विषयेणेत्यतदन्यथा व्याचष्टे। नानाशब्दमनीयपुनः शब्दे घटित्वा यद्यनुबंधसंकरः स्यात् अकारमेव शिवादिभ्यो विदध्यात् अथोच्येत णित्कृतमेव यथा स्यात् ञित्कृतं मा भूदिति नियमार्थमेतत्स्यात्। तन्न। नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात्। अथ वेति। न ब्रूमः सर्वगुणानुच्चारयेदिति। किं तर्हि यथा लोके इह मुंडो भवेह जटिलो भवेह नग्नो भवेति यद्गुणको यत्रोच्यते तत्र तद्गुणक एव तत्र भवति। एवमिहापि यान्यः प्रकृतिभ्योपदनुबंधविशिष्टा विधीयते तासु तदनुबंधनिमित्तमेव कार्यं संपादयति॥

विध्यर्थत्वमिति भावः अत्र वाक्यत्रयेपि तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ। यथा लोक इति। भ्रन्त्वाज्ञत्यागूढचारादिरिति शेषः एवं च लोकव्यवहारदृष्टांतेनैवासंकरः सिद्ध इत्यर्थः यत्र दशोका भवेत् तत्र गुण एवेति। भाष्ये पितद्विंग स्त्रेतिसावधारणं व्याख्येयमिति भावः। ।

यथाविकृतियागे इति। तत्र हि प्राप्त सामिधेन्यनुवादेन सप्तदशत्वं विहितं ततश्च त्रिः प्रथमामित्यादि वाक्यबोधितया प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्यैवेति भावः त्रिरावृत्त्येति। आवृत्तिः पुनरुच्चारणं। तज्जन्यसंख्यया सप्तदशत्व वदत्रानेकाचृत्वमिति भावः भाष्ये आवृत्ते संख्यानात् गणनादित्यर्थः भवेदावृत्ते

आवृत्तिसंख्यानादिति। यथाविकृतियोगे त्रयोदशसामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या सप्तदशसंपद्यंते यथा घटेन तरतीति च्छ ज्लक्षणः — भवति। ननु मुख्ये विषये कृतार्थत्वाद्वचनस्य गौणं च त्वं कथं कार्यनिमित्तं। उच्यते। गोश्च इत्यत्राश्वशब्द प्रतिषेधाल्लिंगादावृत्तिभेदेनापि भेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः भवेदिति। गिरिणेत्यादावावृत्तिभेदेपि मुख्यमेकात्वं न निवर्त्तत इति भावः। एतदपीति। लोके पूर्वसंख्या संख्यांतरेण मुख्येनामुख्येन च बाध्यत इत्यर्थः। ऋषिसहस्रमिति। वित्तेन क्रीत्वा प्रत्येकं दत्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः संपन्ना इत्यर्थः॥

तः कार्यपरिहृतमिति। आवृत्त्या कार्यसिद्धमिति कृत्वा दूषणं परिहृतं भवेदित्यन्वयः लिंगादिति अनेन लिंगेन प्रकृतिस्मृतिसिद्धत्वादस्य व्यवहारस्य गौणत्वमेव नेति ज्ञाप्यत इति भावः। मुख्यमिति। आवृत्तिकृत गौण च त्वेन स्वगतैकात्वस्य बाधायोग इति भावः ननु स्वस्य प्रतिग्रहीतत्वाभावादेकन्यूनता। न च पुनर्दीनं दत्तस्यान्यस्वत्वाक्रांततया पुनर्दानासंभवात आह। वित्तेनेति। । ४१

ननु षष्ठीसमासे सहस्रसंख्याया विशेष्यत्वात् कथं दानेन संबंधः कथं वा संपन्ना इति बहुवचनांतेन सामानाधिकरण्यमत आह सहस्रं ऋषय इति। अत एव सर्वे इत्यनेन सामानाधिकरण्यं परनिपातो भाष्यप्रामाण्यात्। एकैकश इत्यत्र उभयोरपि द्योतकत्वेपि द्योतकसमुच्चयस्य च बहुशो दृष्टत्वेन द्विर्वचनशासो वैगिपद्यं यथा जातीयको गार्ग्यायणीत्यादौ तत्र च यथा ष्फस्तत्वे समुच्चित्य द्योतकता अन्यत्र च गार्गीति ङीषेव तथा प्रकृतेपि शसो वैकल्पिकत्वात् पक्षे एकैकमित्यपि। भ्यादिशब्द विषये तु न समुच्चित्य द्योतकता अनभिधानात्। एकशब्दे तु समुच्चित्य प्रत्येकं च द्योतकता अभिधानस्वभावात् यत्र तद्धिते नानुक्ता वीप्सा तत्र द्विर्वचनं भवत्येव यथैकैकशो देहीति भाष्यस्याप्ययमाशयः यत्र तद्धितमात्रेण

सहस्रमृषयः। ऋषिसहस्रमिति। कर्मधारये संपन्ना इत्यस्य साक्षाद्विभिः संबंधः षष्ठीसमासे तु सामर्थ्याद्व्यक्षयाः संबंधः संबंधः यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामिति भुजिर्ब्राह्मणैः॥

लोके वीप्सानभिधानं तत्र द्विर्वचनमपि माष श इत्यादौ तावतैव सर्वत्र वीप्साभिधानं तत्र न कदापि तयोः॥ समुच्चय इति दिक्। सामर्थ्यलक्षण इति। सामर्थ्यकृतो गुणत्वतैर्ऋषिभिः संबंध इत्यर्थः सर्वे त इत्यत्र तच्छब्देन गुणभूतस्यापि परामर्शोत्र पक्षे बोध्यः अत एव दत्वेति समानकर्तृकेक्त्वा सहस्रदक्षिणा गोरूपा येषां दातृणां त इत्यर्थः तेन गोसहस्रदानफला एव तेन त्वेकगोदानमात्रफला इति व्यवहारो यथा स्मृतौ तथा प्रकृतेपीति भावः भुजेर्ब्राह्मणैरिति। संख्यायां भोक्तृत्वानुपपत्तेर्गुणभूतब्राह्मणैरेव भुजेः संबंध इति भावः॥ ॥

भाष्येनैकात्वमिति। तन्मात्रमित्यर्थः एकस्यैवेति। व्यापकस्येत्यपि बोध्यं। अकारस्येत्यप्युपलक्षणमित्युक्तं। भाष्येनउच्चारणंनामेत्युत्तरमतइतिइतिशेषः। आन्यभाव्यमित्यस्यान्यत्वमित्यर्थो नेत्याह। अन्यस्येति। अथर्वेति। भावशब्दः कर्तृसाधनइतिभावः एवंचप्रतियोगमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः यथेतिएवंचाग्रेइत्याद्यकारोदंडेत्यकाराद्भिन्नः दंडअग्रमित्यादौकालव्यवधानात् दंडइहेतिप्रयोगेइकारवत्। तथादंडइत्यत्राद्याकारोत्याकाराद्भिन्नः

संभविचेति। एकस्यैवाकारस्ययुगपत्स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यंग्यत्वात्सर्वैरित्यर्थः॥ एवंपरिहृतेष्वपि दोषेषुतत्रन्यायेनाकारस्यभेदंसाधयति। अन्यभाव्यमिति। अन्यस्यभावोऽन्यभावः ततोब्राह्मणादिषु। स्वार्थविधानात्ष्यञ् स्वार्थेष्यञ्। अथवाअन्योभावोन्यद्वस्तुतस्यभावइतिभावेष्यञ्। इहकालश ब्दाभ्यांव्यवधानंभिन्नानांदृष्टं। यथाअसंहितायांअइउइत्यादीनांकालव्यवायः दृतिरित्यादौशब्दव्य वायः तकारेणरेफकारेकारयोर्व्यवधानात् एकत्वेतुव्यवधानंनदृष्टं यथाअइतिकेवलाकालउच्चार्यतेत स्मादुदात्तादिभेदात्कालशब्दव्यवायाच्चनानात्वमकारस्यप्रत्यभिज्ञानंचात्वादिसामान्यनिबंधनं॥ ॥

शब्दव्यवायात् दृतिरित्यादौतकारव्यवहितेकारवत्। इत्यनुमानैर्भेदसिद्धेःउदात्तादिविरुद्धधर्मप्रत्ययोपिपारमा र्थिकएवेत्याशयेनतत्भेदादपिभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याहउदात्तादीति। नानात्वमकारस्येति युक्तमितिशेषः ननुयएवो दात्तोकारः सएवदेवदत्तेनानुदात्तःकृतइति प्रत्यभिज्ञाविरोधोतआह प्रत्यभिज्ञानंचेति॥ ॥छ॥ ॥ ४२

विभुत्वंनिराचष्टे भाष्ये युगपच्चदेशेतिअर्कादिशब्दाएवदेशपदेनोच्यंते। देशान्तरेष्वपीति। देशानांदृष्टवद्भेदेषुसत्स्वित्यर्थः एवंवर्णानामनेकत्वेपरेणसाधितेवर्णैकत्ववादीएकत्वंस्थापयितुंतत्रदूषणोद्धारमाहेन्ना ष्ये यदिपुनरिति। तत्रशकुनिवदिति दृष्टांतस्यतद्व्यापरिच्छिन्नत्वेनतात्पर्यंतन्मतेतस्यविभुत्वादितिध्वनयन्ना ह। कालशब्दाभ्यामिति॥ व्यक्तिस्फोटवादिनइति। व्यक्तेर्नित्यत्वैकत्ववादिनएकैवशब्दव्यक्तिरितिवादिनइ

यद्यपिशब्दव्यवायोपिकालव्यवायोस्तितथापिकालव्यवायएवद्विधादर्शितः। शब्दश्चान्यःशब्दवां श्च॥ यदिपुनरिति। कालशब्दाभ्यांव्यंजकानामेवध्वनीनांव्यवायोनव्यंग्यस्येतिव्यक्तिस्फोटवादिनो भावः यथाशकुनिः पंक्तेरादौस्थितआशुसंचारात्तदंतेभवति एवंव्यंजकध्वनिसंनिधानसंनिधा नाभ्यामकारस्योपलंभानुपलंभावित्यर्थः। जातिस्फोटवादीव्यक्तिस्फोटवादिनंपर्यनुयुंक्ते। अनि त्यत्वमिति॥ ॥

त्यर्थःअनेनाद्यंदूषणंपरिहृतं। द्वितीयंपरिहरति। यथेति। एवमिति। अस्यानेकदेशेषुयुगपदुपलंभोव्यंजकव शादितिशेषः। पूर्वदृष्टस्यपश्चाद्दर्शनेपिअव्यवहितस्यव्यवधानेपिनभेदइत्येतन्मात्रेणदृष्टांतइतिभावः नन्वेवं विभुत्वेनित्यत्वेचसर्वत्रदेशेसर्वदोपलंभापत्तिरतआह॥ व्यंजनेकेत्यादि॥ जातिस्फोटेति। जातिरेवएकाश ब्दव्यक्तयस्त्वनंताइतिवादीत्यर्थः भाष्येऽनित्यत्वमेवस्यादिति। व्यक्तेरेकत्ववादीनस्यानित्यत्वमन्यतेइतिभावः॥ ॥

ननु विसोरेकस्यापि व्यंजकवशादनेकत्रोपलब्धौ कथमनित्यतेत्यत आह भवतेति। भाष्येपि नित्याश्च शब्दा इत्यस्य
नन्वेत्यादिः भाष्योक्त कूटस्थत्वाभावमुपपादयति रूपांतरेति। तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवाकारा इति भावः नित्या एवे
ति पाठस्त्वयुक्तः अनंतवर्णवादे तदनित्यत्वस्यैवेष्टत्वात् इति बोध्यं यद्यप्यनुदात्तत्वादीनां ध्वनिनिष्ठत्वाभीका
रान्नदोषस्तथापि स्फटिकस्येवास्यापि इतरसंनिधानेन तद्रूपपरिग्रहे संसर्गानित्यता विरोधिकूटस्थत्वाभावइ
वइति भावः पुनरप्येकत्वनित्यत्वे साधयति। भाष्ये यदि पुनरित्यादिना। एकस्यैवाकारस्यानेकदेशेषूपलब्धिरा
भवता जातिस्फोटवन्नाभ्युपगम्यते॥ व्यक्तेरेवैकत्वनित्यत्वप्रतिज्ञानात् ह्यैकत्वं नित्यत्वं च नोप
पद्यते। दंड इत्युदात्तानुदात्तभेदेन भिन्नत्वान्नह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तं। रूपांतरप
रिग्रहादनित्यत्वप्रसंगात्। तस्माद्भिन्ना एव नित्या एवाकाराः प्रत्यभिज्ञात्वनिबंधनेति जातिस्फोटपक्षो। त्रि

दित्यस्येव संभवतीति न तावद्व्यक्तिभेदः सिध्यति॥ अन्यथा आदित्यस्याप्यनेकत्वापत्तिनित्यत्वापत्तिश्च तत्त
द्देशसंसर्गेण त्वमप्रकाशत्वागुणादि गुणसंसर्गादिति भावः विषम इति। आदित्य दृष्टांतेनानेकदेशोपलभ्यमानाका
रादिपक्षके कुसाधकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरनेक दृष्टकानेकदेशोपलब्धिविषयत्वरूपोपाधियुक्त इति भतेन ४३
भेदसाधकशब्द व्यवायहेतोः सत्प्रतिपक्षतायुक्तेति भावः अकारं पुनरुपलभत इत्यस्यैकोद्देशानेकाधिकरणस्थमिति शेषः॥

शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनानेकाधिकरणत्वमयुक्तमित्याशयेनाह भाष्ये कारमपि नोपलभत इति। अ
कारमप्यनेकाधिकरणस्थं नोपलभत इत्यर्थः श्रोत्रोपलब्धिरिति। श्रोत्र एवेन्नुपलब्धिर्यस्येत्यर्थः करणोक्तिनं ते
न समानाधिकरणबहुव्रीहिर्वा। एतद्विशेषणफलं दर्शयति श्रोत्रेति। ननु दिश एव श्रोत्रत्वात्कथं तत्रोपलब्ध्या
काशदेशत्वसिद्धिरत आह आकाशेति। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रं। चक्षुरादिवच्छ्रोत्रस्यापि भूतत्वभाव
व्यक्तिस्फोटवाद्याद। अकारमयीति। श्रोत्रोपलब्धिरिति। श्रोत्रोपलं आकाशदेशादेशत्वं शब्दस्य प्रतिपा व्या
दयति। आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोत्रत्वादिंद्रियाणामसंबद्धविषयाग्रहणच्छ्रोत्रस्य च निःक्रि
यत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्याभ्युपेयं॥

श्यकमिति भावः दिशो नतिरिक्तमेव चाकाशमिति तत्वं। ननु तथाप्यंशतेजोंशगतघटादिरूपस्य तैजसचक्षुर्गा
ह्यत्ववदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वं किं न स्यादित्याशंकायां किमसंबंधं तत्त्या
हकं संबद्धं वानाद्य इत्याह असंबद्धेति। अन्यथा रामेश्वरादिप्रदेशावच्छिन्नशब्दस्यापि श्रवणप्रसंगः॥ द्वितीयेपि किं श्रो
त्रस्य विषयदेशगमनात्संबंध उत शब्दस्य श्रोत्रदेशगमनात् नोभयमपीत्याह गमनाभावादिति। श्रोत्रस्य चेति। चेन शब्द
परिग्रहः॥ ॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL

उभयोरपि गमनाभावे हेतुर्निश्चि यत्त्वं दूरदेशस्थ शब्दाग्रहणं तु दूरत्वादेर्विषयस्य प्रतिबंधकत्वाच्छ्रोत्रदेशेन
भिव्यक्तेः आकाशादेशत्वे च तद्देवतस्यापि व्यापकत्वेन श्रोत्रदेशे भिव्यक्तस्य तेन ग्रह इति भावः आहंका
रिकाणींद्रियाणीति सांख्यमतेपींद्रियाणां स्वाधिष्ठानभूतवृत्तिगुणग्राहकत्वनियमादाकाशदेशत्वं श्रोत्रो
पलब्धौ शब्दस्यास्ति ध्वनीति बोध्यं॥ श्रोत्रोपलब्धिरित्येव बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वस्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यमाशंक्या
ह

बुद्धिनिर्ग्राह्य इति। पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरंप्राप्तपरिपा
कांत्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः। प्रयोगेणेति। प्रयुज्यत इति प्रयोगो ध्वनिः तेनाभिव्यक्तः॥

ह। पूर्वपूर्वेति। एवं चाक्षतिविरोधीयमानानेकवर्णवत्घटकत्वशादिशब्दग्रहणसंभवदर्शनाय तदुक्तमिति न पौ
नरुक्त्यं। प्राप्तपरिपाकेति। तत्सहकृतेत्यर्थः अंत्यबुद्धिरंत्यवर्णबुद्धिः एवं च ताद्दशसंस्कारविशिष्टांतःकरण
संयुक्तेन ताद्दशसंस्कारविशिष्टेन श्रोत्रेणांत्यवर्णसमुदायप्रतिबिंबवदखंडस्फोटरूपपदादिप्रत्यक्षमिति भावः नन्वेवं ४८
सर्वदा शब्दोपलंभः स्यादतो भाष्ये प्रयोगेणाभिज्वलित इति। तथा च श्रप्रयुज्यत इति ध्वनिरिति वर्ण इत्यर्थः॥ ॥

भाष्ये एकं च पुनराकाशमिति। एवं चैकस्मिन्नाम्रफले एक एव यथा रूपरसगंधादिस्तथा तदाश्रयस्यैक
त्वात्तदाश्रितशब्दोप्येक एव तत्रैव च तस्योपलंभ इति भिन्नदेशोपलंभ एवासिद्ध इति भावः नन्वेकत्वे ऽयं पूर्वो
यं परोयं देवगृहे यं राजगृहे इति भेदप्रतिभासः कथमत आह देशभेदेन त्विति औपाधिको भेदस्तु आकाश
स्येव न शब्दस्य प्येकत्वबाधक एवं संसर्गानित्यतापि तस्यैवेनास्यापि बाधिका तस्यापि भिन्नलंभ इत्यादि

देशभेदेन तु प्रतिभासो भिन्नदेशावस्थितपुनुष्योदीरिताभिव्यंजकध्वनिकृतः॥ भेदवाधादि। आका
शदेशा इति। यथा पृथिव्या एकत्वेपि स्रुघ्नमधुरादिदेशव्यवहारः। एवमाकाशस्यापि संयोगिघटादि
पदार्थविच्छेदेन व्यवहार इत्यर्थः॥

संसर्गानित्यताप्रतीते नित्याशयः अत्र शब्द इत्येकवचनेन स्फोटस्यैकत्वमखंडत्वं च ध्वनितं॥ ननु निरवयव
यवस्य कथं प्रदेशा बद्धुल्य मत आह यथेति। एवं चौपाधिकभेदेन भेदो दुर्वारः सर्वत्र भेद औपाधिक एव स एव
च व्यवहारोपयोगीत्याशयः। श्रोत्रसंबंधस्तु प्रदेशांतरोत्पन्नशब्दस्यापि वीचीतरंगन्यायेन कदंबमुकुलन्यायेन वा तं
त्रांतरे प्युत्पादित एव॥ ॥

तत्रापि पक्षेऽस्यच्वावित्यादौ दोषो नेत्याह नाप्याकृतिग्रहणादिति। तदाह। अकारजातिरिति। सर्वप्रदे
शेष्विति। प्रत्याहारेस्यच्वावित्यादौ अकारव्यक्तीनामानंत्यमाश्रित्य वार्त्तिककृता वर्णसमाम्नायस्य विवृतत्वे
पिधात्वादिस्यस्यापि विवृतोपदेशो नोदितः नाप्यकृतात्तु प्रयोगस्यानां प्रत्याहारस्यैर्ग्रहणाय तत्र जाति
निर्देशो आवश्यके जातेर्विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव सर्वसिद्धेः स दोषो वारितः अस्यच्वावित्यादौ तु सत्यपि विवृ

एवं व्यक्तिस्फोटपक्षे निराकृते जातिस्फोट एवाश्रीयते। आकृतिग्रहणादिति। आकारजातिः सर्व
प्रदेशेषु निर्दिश्यते नांतरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशः। तत्र प्रत्याहारे अकारजातेर्निर्देशात्तस्याश्च विवृ
तत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रांते तस्या एव प्रात्यायत्त्रिविधानं। तदेवं जातिनिर्देशादनुवृत्तिनिर्देशस्थेना
कारेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धं। अष्टन आ विभक्तावित्यत्र सत्यपि जातिनिर्देशे दीर्घोच्चारण
सामर्थ्याद्ध्रस्वस्य ग्रहणं न भवति॥ ॥

वृत्तेऽनण्त्वात्सवर्णग्रहणं न स्यादित्यपि जातिनिर्देशेनैव परिहृतं एवं चाणुदित्सूत्रे णग्रहणं नका
र्यमित्याशयः तस्याश्चेति स्वाश्रयव्यक्तिद्वारेत्यर्थः तत्र प्रत्यापत्तिवाक्ये तपरनिर्देशात्षण्णामेक ४५
देशोषनिर्देशाद्ध्रस्वस्यैव संवृतत्वं बोध्यं। ननु जातिनिर्देशे अतिप्रसंग इत्याह। अष्टन इति॥ ॥

अन्यथा ह्रस्वमेवेति। न च तन्निर्देशोंतरमपरिभाषया दीर्घो न स्यादिति दीर्घविधानं दीर्घनिर्देशे तु तत्सामर्थ्यात्तस्यापि
विधानं जातिग्रहणादन्यस्यापीति वाच्यं। दीर्घनिर्देशसामर्थ्ये नांतरमपरिभाषाबाधकल्पनापेक्षया ह्रस्वानुपस्थितेरेव
कल्पने लाघवमित्याशयात्। ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्मास्तु ह्रस्वः प्लुतस्तु स्यादत आह। प्लुतश्चेति। विषये दूराद्धूता
दौ। अतेनापि प्लुतविधाने शेनुवाददोषः स्यादिति भावः सर्वत्राकृतिनिर्दिष्टेत्यत्र ज्ञापकमाह नाप्यतद्धेति सादृश्ये व
तिन्त्रमं व्यावर्त्तयति सदृति अपवावर्त्यं तमेनादिति। तदातद्धादित्यस्यच्वावित्यादिवदित्यर्थः। तदाह तत्र न्यायेनेति। त

अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चार्येत। प्लुतश्च विषयस्मृत इति न्यायात्। प्लुतस्याग्रहणं। तद्धेति स आकृतिप
क्षो यत्रास्ति तत्तद्धत्। अपवावर्त्यं तमेतत्। तत्र न्यायेनाकृतिपक्षस्य स्थापितत्वान्न परेषपि स एव प
क्षः स्थित इत्यर्थः॥

त्रास्यच्वावित्यादौ आकृतिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसंगनिवारणार्थमेवाहितत्रतत्रतपरकरणं। जातिपक्षेपि विवृतत्व
प्रतिज्ञाऽकः सवर्णे इत्यादेर्दडो न तिरित्यादौ दीर्घार्थमावश्यकैव। एवं प्रत्यापत्तिवचो व्यावश्यकमेव तुल्यन्यायाज्जा
तिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसंगनिवारणाय तपरत्वविधेयेत्यदादीनामद्रित्यादौ तद्वारणाय प्रत्यय इत्येतदिति बोधितं अ
त्र पक्षेण ग्रहणप्रत्याख्याने पि ऋऌवर्णयोः सावर्ण्येन समानजातित्वातिदेशान्न दोष इति भावः॥ ॥छ॥

४६ अवात्तामिति। वसेर्लुङ् त सस्ताम् सिच् सः सीतितत्वं। वदव्रजेतिवृद्धिः द्वलो झलीति सलोपः ननुवचनसाम
र्थ्यात् झल् सदृशेपि भविष्यतीत्यत आह। असित्यादीति। सिदेर्लुङि सिरूपं आकृत्य नाश्रयणे प्याहत्ताष्येरूपसामा
न्यादिति। तथाचष्टे। व्यक्तीति। अभेदव्यवहारइति। रूपसादृश्यनिबंधनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहारइत्यर्थः अत्य

हल्ग्रहणेषु चेति अवश्याश्रयणीयतया आकृतिपक्षस्य दर्शयति। व्यक्तिपक्षेह्येकस्यैव तकारस्यानुकर
णं खफछठथेत्यत्र तदितिद्वयोस्तकारयोर्झलत्वं न स्यात्। अपितु एकस्यैवेत्यवात्तामित्यत्र सितलो
पो न स्यात्। अन्तित्थादित्यादावेवस्यात्। रूपसामान्यादिति। व्यक्तिनिर्देशोतिभेदापरामर्शेन लोकव
दभेदव्यवहारोऽस्तीति सिद्धमिष्टं। व्यक्तिरिक्तं सामान्यं भवतुमावाभूत् सर्वथा लोकइव शास्त्रेव्यवहारइ
त्यर्थः॥

महत् स्थूलकृशह्रस्वदीर्घगोघटादिषु गौर्घटइत्यादिव्यवहारवदिति भावः एवं च व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिस्वीकारो
क्ति पिव्यर्थ एवेत्याशयेनाह। व्यतिव्यतिरिक्तं त्विति। मावेति। अनुगतप्रतीतिव्यवहारयोः सादृश्येनैवोपपत्तेरितिभावः। ४६
सादृश्यं चात्र समानध्वनिकृतं॥ ॥छ॥ ॥श्रीपार्वतीवल्लभायनमः॥ ॥छ॥ ॥

ऋऌक्। भाष्ये अपवृत्तकारेति। यद्यप्येतच्चतुर्दशसूत्रीविवृतौ नंदीश्वरकृतकाशिकायामनेकेषांऋषीणां
नानाविधार्थजिज्ञासायां शिवेन सर्वजिज्ञासानिवृत्तये एयाढक्कानिनादेन प्रकाशितेत्युक्तमितीदमनुपपन्नं
तथापि पाणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति नवेति एतत्तात्पर्यं। अंत्यवर्णं चतुर्दशं तु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्टमित्यपितत्रैवस्प

ऋऌक्। अल्पीयानिति। ऋकारापेक्षः प्रकर्षः ऋकारस्याल्पः प्रयोगस्ततोप्यस्याल्पतरइत्यर्थः। अ
ल्पप्रयोगस्यापि कार्यार्थमुपदेशः कर्तव्यइत्याशंक्याह। यश्चापीति। तत्र ऋकारावस्थायामेवोदात्तादि
षुकृतेषु स्थानेंतरतमइति स्थानिसदृशो ऌकारो भविष्यति॥ ॥छ॥ ॥

ष्टं॥ प्रयोगविषयइति। कर्मधारयः प्रयोगादन्यत्रानभिव्यज्यमानतया प्रयोगो विषयइत्युक्तः। अल्पेति। य
थामुक्तादणित्यादेः ननु ऋकारे कार्यप्रवृत्तावपि ऌकारे कथं तत्कार्योदात्तत्वादीनां दर्शनमत आह। तत्रेति। स्थानं
तरतमइतीति। यद्यपि कृपोरोलइत्यत्र रेफलकारयोः स्थान्यादेशभावस्तथापि तद्द्वारा ऋकारऌकारयोरपिसइतिभावः।

अर्थगतमिति। शब्दातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः यद्वा व्यक्तेरेव वाच्यता तस्यां च प्रकारताविशेष्यताख्यविषयता
द्वयांगीकाराच्छक्तिग्रहोपपत्तिः साविकल्पकोपपत्तिश्च ततइतिभावः। प्रयोक्तृभिप्रायेणैवेति। शक्तिबोधनं प्र
योक्त्रधीनमितिभावः अन्यथा शब्दार्थसंबंधस्यानित्यतापत्तिः एवं च स्वेच्छयैकसंव्यक्तौ संकेत्यमानः शब्दो य
दृच्छाशब्दइतिबोध्यं। ननु ऋकारस्यावृत्ते ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यात् ऋकारेण ऌकारस्यापि ग्रहणाद्व्यर्थ

यदृच्छेति। अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य यः शब्दः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैव प्रवर्तते स यदृच्छाशब्दो डित्था
दिः। ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरित्यस्य वार्त्तिककारवाक्यत्वात्सूत्रकारेणानाश्रितत्वादत्र ऌकारो
पदेशः कृतः॥ ॥

सिद्धौ किं ऌकारोपदेशेनेत्यत आह। ऋकारेति। उपदेशः कृतइति। पाणिनयेशिवेनेतिशेषः वस्तुतोऽत्र तस्यानु ४९
पदेशेऽप्रामाणिकत्वशंकया सवर्णविधेरपि तयोर्वक्तुमशक्यइति तदुपदेशः सवर्णविधिश्चारकफलमपि स्थ
लत्रयएवेति तत्रैव प्रयोजनोपन्यासइतिबोध्यं। ॥छ॥ ॥श्रीसदाशिवप्रसन्नोस्तु॥ ॥

ननु संतमसंतं वा क्रियायोगमर्थगतमंगीकृत्य डित्थादीनामपि व्युत्पत्तेरर्थगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपे
क्षशब्दसत्वे किं मानमत आह। अर्थवदिति। चिंत्यमिदं। बहुच्युर्वेतस्य चारिताप्यात्। एतदर्थं तद्धितपदं त
द्विशिष्टपरं अत्र त्ययद्दत्युक्तेश्चपचतकीत्यादौ न दोषः प्रत्ययश्च तद्धिताश्च भिन्नएव बहुपटवस्तिष्ठंतीत्यादौ पंस
मुदायमिति न्यायेन न दोषइतिकैयटाशय मन्येन नु ऌतकस्यासाधुत्वात्कथं शास्त्रविषयतेत्यत आह गव्यादी

अर्थवत्सूत्रारंभाच्चाव्युत्पन्ना यदृच्छाशब्दाः संतीत्यवगम्यते। गव्यादीनां तु गवादिनिवर्त्तितत्वाद
साधुत्वं। ऋतकशब्दस्त्वर्थाभिप्रायेणैव विनियुक्तइति ऋतकशब्दस्यानिवर्त्तकः॥ ॥छ॥ ॥

नामिति। ऋतकेन ऌतकानिवृत्तौ हेतुरर्थाभिप्रायेणेति। स्वगतक्रियारूपार्थाभिप्रायेणेत्यर्थः अर्थतः सजातीय
स्यैव निवृत्तिरेकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति अन्वाख्यानमन्वाख्यानस्य निवर्त्तकमितिभावः। तथ्यनयन्नाह भाष्ये चतुष्टयीतिश
ब्दानामर्थे या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्त्रा स्वेच्छया सन्निवेशितः स चा
नेकविधः एकव्यक्तिसन्निवेशितो डित्थादिरेकस्तत्र न किंचिदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानंत्यव्यभिचारयोरभावात् किंतु प्राक्प
स्यैवार्थस्याविषयताद्वयेन भानं। तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वावच्छिन्नः स एवार्थः॥ ॥छ॥ ॥

यथा शब्दपराशब्देर्थ एवत्वादिः कुत्वमिति कुरिति च पर्यायौ। अनेकत्वमत्वे तन्नज्ञात्पुपलक्षितेसा। डित्थादीनां तु तच्छ
क्यादीनामानंत्यात्तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव तदुत्तरत्वाद्यर्थः त्वादिपदेनोदित्संज्ञैवोच्यते। अत एव वृद्धि सूत्रे वक्ष्यति
कुत्वं कस्मान्न भवतीचोः कुः पदस्येति त्वात्कयन्न संज्ञेति अनेन च भाष्येण कुकुत्वपदयोः त्वत्न संज्ञापदयोः पर्या
यत्वं स्पष्टमेव। संज्ञा च पदमेव। ननु चतुर्विधेष्वनुकरणशब्दः क्वांतर्भवतीत्यत आह अशक्तिज्येति। यस्मादिति। अ
नुक्रियमाणशब्दव्यक्तयोबद्धः प्रत्यक्षिज्ञातु जातिनिबंधना रूपसादृश्यनिबंधना चेति भावः एतेपि यदृच्छाशब्दाः

अशक्तिजानुकरणस्य जातिशब्दत्वमिछंति यस्मादनुक्रियमाणे शब्दे या जातिः। समवेता तत्सं
बद्धमनुकार्यमनुकरणं प्रत्याययति।

स्वेछयैव वक्त्रा शब्दपरतया प्रयोगात् इत्यन्ये। प्लुत्यादिकं च गुरोरनृत इति। प्लुतः अनचिचेति द्वित्वं। प्र
पूर्वात्क्षिपेरंतर्भावितणार्थात्कर्मणि क्ते गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाशिष्टस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदा
त्तस्येति स्वरितत्वं। अनृत इति निषेधस्तु नाऋदित्यादिदिति पृथगनुबंधकरणेन क्वचित्परस्याग्रहणज्ञापनात्॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक

न्याय्य इति। संज्ञात्वेन कल्पयितुमिति शेषः तत्र हेतुमाह। रूढंतमिति। प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनान्वाख्यातत्वमेवन्या
य्यत्वमित्याशयेन शंकते। सर्वशब्देति। शिष्टप्रयुक्तत्वमपि न्याय्यत्वमिति परिहारः न च तस्यैव प्रयोगे ऌतकशब्दो बो
धकोपि न स्यादिति वाच्यं बोधकत्वेप्यसाधुत्वान्न शास्त्रीयकार्यनिमित्तत्वमित्याशयात्। तद्ध्वनितं भाष्ये साधुम
न्यत इति ग्रंथेन। ऋतक एवासाविति। ऋतकशब्दप्रतिपाद्य एवासौ न ऌतकशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः इदानी
न्याय्यभावादिति। ऋतकशब्दो न्याय्यः रूढंतं नामकुर्यादिति स्मृताउक्तत्वात् ऋतिः सौत्रो धातुः। तत औणादिकः
कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति कुन् प्रत्ययः संज्ञादिष्विति आदिशब्देनैतद्दर्शयति गुणाः क्रियानि मित्ताश्च
विशास्त्रान्विता एव प्रयोक्तव्या इति। सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षोकिमर्थवत्सूत्रेणेति चेत्। शिष्टप्रयुक्तानामेवा
व्युत्पत्तिपक्षोप्यस्तीति ज्ञापनायार्थवत्सूत्रोपादानं। अनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थं च। अपरश्च
हेति पूर्वमुक्तं ऋतक एव न्यायत्वान्नियोक्तव्याः न तु ऌतकशब्द इति। इदानीं तु ऋतकशब्दस्यैवायम
यथांशोः शक्तिजत्वात् ऌतकशब्द इत्युच्यते॥
त्विति। भाष्ये कल्पयितव्य इत्यस्य विनियुक्तत्वेन ज्ञेय इत्यर्थः साधुऋतक एव नामत्वेन कृतो न ऌतकः
अशक्यात्तु तथोच्चारणमित्यपभ्रंशत्वान्न शास्त्रविषय इति भावः॥ अशक्तिजत्वादिति। जिह्वापाटवज
त्वादित्यर्थः॥ एवं च साधुरेवेति भावः॥ ॥छ॥ ॥ॐ श्रीकाशीविश्वेश्वराय नमः॥ ॥

ऌतकाऌऌफिड्डु वैषम्यं दर्शयति। ऋतकशब्दइति। ऌतकशब्दस्येति। अनन्वाख्यातस्येत्यादिः फिडफिड्डयोरू
पादिड्डु षदर्शनादाह। उणादयइतिवाहुलकसिद्धावेताविल्यर्थः अर्त्तिप्रवृत्तिश्चैवेति। तथा च फिडफिड्डयोः स
एव प्रकृतिर्नतुऌइतिधात्वंतरं कल्प्यं संज्ञास्तुधातुरूपाणीतितुअनादिशिष्टप्रयोगसाधनेउपायमात्रंनत्वा
धुनिकाक्रियमाणसंज्ञानुग्राहकइतिभावः एवंच देशभाषानुसारेणाक्रियमाणकूचीमंचीत्याद्यसाधुश

अयंनहीति। ऋतकशब्दोन्वाख्यातत्वाद्भवतुवाऌतकशब्दस्यानिवर्त्तकः ऋफिडऋफिड्डइत्यतोल्वन
न्वाख्यातावितिकथंऋफिडुऌफिड्डइत्येतयोर्निवर्त्तकौ स्यातामितिभावः। एषोपीति। उणाद
योबहुलमित्येवान्वाख्यातावितिभावः॥अर्त्तिप्रवृत्तिरिति। अर्तेःप्रकृतित्वेनप्रवृत्तिरित्यर्थः॥ ॥

स्त्राविषयश्चेत्युक्तं॥ अर्त्तेरिति। यतस्तस्यलोकेप्रवृत्तिर्लक्ष्यते ऋफिडादिप्रकृतित्वेनापितस्यैवप्र
वृत्तिरित्यर्थः॥ एवंयदृच्छाशब्दानंगीकृत्यशास्त्रान्वितानां कचिच्छिष्टप्रयुक्तानामेवयत्रकुत्रचित्संज्ञात्वे ४८
नाविनियोगोनान्येषामित्येवंऌतकऌफिडादीनांशास्त्रविषयत्वाभावान्नतस्थौऌकारोपदेशइत्युक्तं॥ ॥

इदानीनसंत्येवयदृच्छाशब्दाइतिपक्षावष्टंभेनतदर्थत्वंप्रत्याचष्टे। भाष्येत्रयीचेतिचेनेदंध्वनितंनन्वेवंड्डित्यादीनांकथं
तर्हिवोतआह अद्यत्वेपीति। एवंचसर्वेपिव्युत्पन्नाः क्रियादिशब्दाएवेतिभावः प्रशस्यरूपेति। अत्यंतप्रशंसायोग्ये
त्यर्थः एवंचयेषांक्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वंतेषांक्रियाद्यारोपेणार्थबोधकत्वमितितात्पर्यं। यथापूर्वपूर्वड्डि
त्यादिगतप्रशस्तगुणक्रियारोपेणतत्प्रवृत्तिनिमित्तकएवड्डित्यादिभ्योबोधः आद्योड्डित्येतुतद्व्यक्तेरेवविषयताद्ये

नसंतीति। अद्यत्वेपियदानामक्रियतेतदाप्रशस्यरूपाक्रियागुणोवाध्यारोप्यतइतिभावः। अन्यथाकृत्वे
ति। अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणआचार्येणोपदिष्टऌकारः। वार्त्तिककारस्तुव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणप्रत्याचष्टे। स
मानेचेति। इहचाभिन्नार्थत्वं॥

नज्ञानमितिसैवप्रवृत्तिनिमित्तमपीतितस्यनादइतिसूत्रेभाष्येउपपादयिष्यते। अव्युत्पतीतिसंज्ञाशब्दाअव्युत्पन्ना
इतिपक्षाश्रयणेनेत्यर्थः आचार्येणेति। शिवोवेदपुरुषोवाचाचार्यः एवंचयदृच्छाशब्दसंज्ञावाश्रयेणप्रयोजनेउक्ते
तदनाश्रयणेनतत्प्रयोजननिराकरणमयुक्तमितिभावः ऋतकशब्दोऌतकशब्दस्यसाधुत्वाभावकल्पकइत्याद्यंदूषण
मप्ययुक्तमित्याह। भाष्येसमानेचेति। तत्रार्थशब्दःप्रवृत्तिनिमित्ताभिप्रायइत्याह इहचेति। तच्छब्दस्वरूपस्यव्यक्तिस्वरूपस्य
वार्थप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाध्यासइत्यर्थः॥

विपर्ययइति। क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। भिन्नस्वरूपौभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ। यदितुऋतकोपिशब्दप्रवृत्तिनिमि
त्तकस्तदाभिन्नस्वरूपत्वादेवप्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः व्यक्तेरेवप्रवृत्तिनिमित्तत्वमितिपक्षेऋतकसंकेतविषयव्यक्ते
ऌतकसंकेतविषयव्यक्तेर्भिन्नैवेतितद्विपर्ययोस्त्येवेतिबोध्यं। भाष्येसमाधत्ते पक्षांतरैरपीति। जातिपक्षेत्विति।
यत्तुअक्षादिनानार्थानामेकशेषायतत्पक्षेप्यावश्यकमितितन्नजातिगतजातिस्वीकारेणपरिहृतं। पक्षांतरैर

ऌतकशब्दोहियदासंज्ञात्वेनविनियुज्यते। क्वचित्पिंडेतदातच्छब्दस्वरूपाध्यासः ऋतकेनविपर्य
यःभिन्नस्वरूपौचेतौशब्दौइतिभावः पक्षांतरैरपीति। यथाद्रव्यपक्षेसरूपाणामित्यस्यारंभः। जाति
पक्षेतुप्रत्याख्यानं एवमस्यापीत्यर्थः अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेपिपारंपर्यायातःशिष्टप्रयुक्ताएवसंज्ञाः॥

पिपरिहाराभवंतीतिवार्त्तिककृतैवमुक्तंवस्तुतश्चतुष्टयीपक्षेपिदोषपरिहारः सुकरः। यदुक्तं। ऋतकोनऌतक
निवर्तकइतिमाभूत्तस्यानिवर्तकत्वंशिष्टप्रयोगाभावात्तन्निवृत्तिः न्याय्यत्वमपिवार्त्तिकेशिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्यभिसं ५०
धायभगवतानुक्तमपिस्वयंमंदबुध्यनुग्राहायस्फुटमाहाव्युत्पन्नेति। पारंपर्यायाताःअनादयः एवंचाशिष्टाप्रयुक्तायदृ
च्छाशब्दाअसाधुत्वेनशास्त्राविषयाइतिभाष्यतात्पर्यं॥ ॥

यत्तुचतुष्टयीति। पक्षेऌतकादीनांटिघुभादिवच्छास्त्रविषयत्वमेवेत्यस्माद्भाष्याल्लभ्यतेइतितन्न। पक्षभेदेनैकस्यशा
स्त्रविषयत्वतदविषयत्वांगीकारेनवेतिसूत्रस्थभाष्यविरोधात्। टिघुभादीनांपाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेनसाधु
त्वा च्छास्त्रविषयत्वेपिअन्येषांतद्विषयत्वेमानाभावाच्च। किंचसाध्वसाधुबहिर्भूतानामपिशास्त्रविषयत्वे
साध्वनुशासनेस्मिन्शास्त्रेइतितत्रतत्रभाष्योक्तासंगतिः किंचशास्त्रविषयत्वमथतद्योग्यसाधुत्वाभावइत्य
शक्यमितिदिक्। अनुकरणंशिष्टस्यवाअशिष्टप्रतिषिद्धस्यवाभवति तत्राद्यंसाधु अंत्यंनदोषायनाप्यभ्युदया

प्रयोजनांतरमपिवार्त्तिककारःप्रत्याचष्टेअनुकरणमिति। अनुका
र्यस्यदुष्टत्वात्। अनुकारणस्यापिदुष्टत्वमन्यते। सुरापानानुकरणवत्॥

येतिभाष्येन्वयः अर्थात्प्रतिषिद्धानुकरणस्यदुष्टत्वंबोध्यं॥ ननुशिष्टानुकरणं शिष्टस्यवाअशिष्टस्यवाप्रतिषिद्ध
स्यवानासाधुआद्यस्याभ्युदयजनकत्वात् अंत्यस्याभ्युदयाजनकत्वेपिदोषाजनकत्वात्। एवंचप्रकृते किमायात
मतआह अनुकार्यस्यदुष्टत्वादितिअर्थलब्धंतदाशयप्रकृतोपयोगइत्यर्थः। अतएवभाष्येतद्दर्शितेनो
पपादयिष्यतियस्कखाल्वेति। एवंचासाध्वनुकरणस्यासाधुत्वात्शास्त्राविषयत्वात्तदर्थतालकारोपदेशस्यनयुज्यतइ
तिभावः॥

भाष्ये यजेतवेति। यागोत्र स्मार्तो ग्राह्यः सादृश्याभावादिति। नन्वेकजातीयेष्वपि व्यक्तिभेदेन सादृश्यसंभवः सु
रापानत्वादेरेव तादृशस्य जले सादृश्येन तदतिरिक्तसादृश्याभावादित्याशयात् तदाह नास्तीति। दानादीनां कथं
लौकिकत्वेनोपन्यासोत आह स्मार्तत्वादिति। अस्वस्थेनेति। आस्तिकत्वे सत्यपीति भावः माल्यगुणकं वद्ध इति। मा
लायां साधूनि माल्यानि पु

भाष्यकारस्त्वनुकरणार्थत्वं समर्थयते। विषमइति। नह्यनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वं विहित
करणाद्धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचरणाच्चाधर्मोत्पत्तिः। न त्वनुमानेन धर्माधर्मयोर्व्यवस्थेति मन्यते सु
रापानादौ तु तस्या एव क्रियाया अनुष्ठानात् सादृश्याभावान्नास्ति अनुकरणत्वं। दानादीनां स्मार्तत्वाल्लौ
किकत्वमुच्यते। स्नातानुलिप्तइति। स्वस्थचित्तत्वं दर्शयति। अस्वस्थेन हि चित्तेनाकार्यं क्रियते। मा
ल्यगुणकं वद्ध इति। लोकमध्ये प्रकाशमित्यर्थः। अकार्यस्य प्रकाशं क्रियते। लृतकशब्दोपि यदासतकार्थे
प्रयुज्यते तदापशब्दः यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति तदा साधुरेव। अर्थभेदात्। अस्व गोण्यादिवत्। अपश
ब्दइत्येवेति। अस्य हि गाव्यादयोपभ्रंशा वाच्याः॥

ष्याणि तैर्युक्तो गुणः सूत्रं कंठे यस्येत्यर्थः गड्वादित्वात् परनिपातः। अकार्यहीति। इहलोकास्ती रूणेत्यर्थः भाष्ये प्र ५१
योजनप्रत्याख्यानवादी शंकते एवमिहापीति। प्रयोजनवादी समाधत्ते। अयं लन्यइति अर्थभेदेन साधुत्वेदृष्टांतमाह अस्वेति अस्य हीति। ए
वंच तत्तदर्थे व्याकरणाननुगतत्वमपशब्दत्वमिति भावः॥

भाष्ये तु ष्यतु दुर्जनन्यायेन साध्वनुकरणार्थत्वं लृकारोपदेशस्याह अयं खल्वपीति यद्यप्यपभ्रंशस्य वर्णानां न साधुत्वं
तथापि वर्णविकारविधाने न तेषां साधुत्वमिति भावः भाष्ये भवेत्तदर्थेनेति। तदर्थेन क्लृपिस्थलृकारार्थेन लृकारस्योपदे
शेन प्रयोजनं न भवति एवं यद्यपि भवेत्तथापि तदनुकरणार्थइत्यर्थः ननु क्लृपिस्थस्यासिद्धत्वात्कथं तदनुकरण
मत आह। प्रयोगस्यस्येति। प्रयोगे। अनुकरणप्रयोगे। शास्त्रे तदीयकार्ये वा। असिद्धत्वं पौर्वापर्यस्य तत्रैव संभवा

अयमिति। असाधुरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्तीति भावः। भवेदिति। प्रयोगस्यस्येदमनुकरणं प्रयोगे च
नास्ति पूर्वत्रासिद्धमिति भावः प्रकृतिवदिति। तत्र यथा क्लृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वादृकारस्थाने लृकारस्यात्कार्यं
तथानुकरणस्यापीत्यर्थः। द्विरिति। पचंतु पचन्त्विति केनचिदुक्तेद्विः पचंत्वनुकरणं एतच्च क्रियासाध
नाघनभिधानात् तिङंतं न भवति। एवमग्नीइत्यनुकरणं घ्यर्थानभिधानान्न द्विवचनांतं। ननु गम्लृस
प्लृइत्यादिस्थस्य पदानुकरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः॥ ॥छ॥ ॥

न चैवं प्रकृते इति भावः। अकारद्वारेणेति अकारबुध्येत्यर्थः। भाष्ये द्विः पचंत्विति पचंत्विति द्विराहेत्यन्वयः। असत्यतिदेशेति
ङंतत्वाभावे हेतुमाह एतच्चेति घ्यर्थेति एतदर्थमेव द्विवचनमित्यन्वर्थसंज्ञाकरणं॥ भन्विति॥ एवं च पाठाभावे मूल
स्यैवानुत्वाभावात् कथं तदनुकरणे कार्यमिति तदर्थउपदेश आवश्यकइति भावः॥ ॥छ॥ ॥

अनुमीयंतइति। इदंचिंत्यं। आनुमानिकवचनेनऌतस्यवर्णस्यप्रत्याख्यानायोगात्॥ तस्मात्फ्लऌइत्यादिस्योऌकारःवर्ण
जनकत्वादत्रसाधुरितिवक्तुंयुक्तं एवंचाशक्तिजानुकरणेतिवार्त्तिके। शक्तिजपदंव्यर्थमितितात्पर्यं॥ एवंसाध्वनुकरणा
र्थत्वेऌकारोपदेशस्यप्रकृतिवदित्याश्रयणेनखंडितेतेनैवाशक्तिजानुकरणार्थत्वमपिखंडयतिपूर्वपक्षीभाष्येयदिप्र
कृतिवदिति। ननुमास्त्वपशब्दोपदेशः प्रकृतित्वंतुकथंनेत्यतआह प्रकरणादिति। अतिदेशस्यशास्त्रीयत्वमनेनदर्श

कृताध्लृदितइति ऌकारेपरतोयणादेशकरणादित्संज्ञानुवादाद्वाधात्वनुबंधस्यऌकारस्याकार्याण्यनुमीयंते
ततस्तदनुकरणस्यसिद्धःप्रकृतिवद्भावः नचायशब्दइति। सिद्धांतवादी। प्रकरणाद्धिशास्त्रीयाप्रकृ
तिराश्रीयते। शास्त्रानिबंधनंचकार्यमतिदिश्यते। अपशब्दाश्चनशास्त्रीयाप्रकृतिरनुपदिष्टत्वात्। नचापश
ब्दत्वंशास्त्रीयंकार्यंनापितदतिदेष्टुंशक्यं। नहिसाधोरसाधुत्वातिदेशोयुक्तिमान् तदेवंभाष्यकारेणाश
क्तिजानुकरणार्थत्वंऌकारोपदेशस्यस्थापितं॥

ते। तत्रचप्रत्यासत्त्याशास्त्रीयप्रकृत्यादेरेवग्रहणमुचितमितिभावः। उपलक्षणंभाष्यमित्याहशास्त्रनिबंधनंचेति। ना ५२
पितदतिदेष्टुमित्यादिचिंत्यं अब्राह्मणेब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत्संभवादितिकश्चित्। तदेवमिति। अशक्तिजस्यशास्त्रीयप्र
कृतित्वाभावात्तदनुकरणेऽतिदेशाप्रवृत्तिरित्यपशब्दत्वाभावादव्यकार्यसिध्यर्थंऌकारोपदेशइत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥

इदानींभ्रत्याद्यर्थत्वंतस्यपरिहरतिभाष्येएकदेशेति। रेफस्यागस्येति। वर्णैकदेशावर्णग्रहणेनग्रहयंतइतिपक्षेइत्यर्थः प्रत्य
भिज्ञानादिति। एवंचाछिन्नपुच्छेश्ववदृष्टांतेनलोकन्यायसिद्धस्येमेवत्वमित्यर्थः। व्याख्यानेभाष्येनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्य
र्थः अन्यसादृश्यस्यापिनिषेधेतत्वंदृढीकृतं। सिद्धांत्येकदेशीवृत्तिंदृष्ट्वास्थानिवत्सूत्रमनेनोपन्यस्तमित्याशयेनाह षष्ठीनि
र्दिष्टस्येति। तत्संबंध्येकदेशविकृतमादेशरूपमित्यर्थः ननुच्छ्रोपोनइत्यत्रानपिषष्ठीनिर्दिष्टएवेत्यतआह। राज्ञइति। येन
विकारेणयस्यविकृतस्ययद्रूपमेकदेशविकृतन्यायेनप्राप्यते तद्रूपावच्छिन्नस्यतेनरूपेणतद्विकारविधौषष्ठीनिर्दिष्टस्ये
तितदर्थइतिभावः भाष्येक्रुत्तोनप्राप्नोतीति। द्विर्वचनादेरप्युपलक्षणं कस्तर्हि रेफइति। रूपइतिलवयवषष्ठीतिभावः

एकदेशविकृतस्येति। ऋकारेरेफभागस्यलत्वेकृतेसएवऌकारइति। प्रत्यभिज्ञानादितिभावः। षष्ठीनि
निर्दिष्टस्येति राज्ञःक्वचेत्यत्रराजन्शब्दः षष्ठीनिर्दिष्टःश्वन्इतिलोपाभावः यद्येवंरूपोरोलइत्यत्रापि
ऋकारः षष्ठ्यनिनिर्दिष्टइत्यनन्यत्वंनप्राप्नोतीत्याह यदीतिअथवेतिषष्ठीनिर्दिष्टस्येतिनापेक्ष्यते॥ ॥छ॥

रूपनाशेति। रूपेरेफस्यलस्तदवयवऋकारस्यचलकारघटितआदेशइत्यर्थः स्थानिनिर्देशएवतादृशकल्पकइति
भावः एतेनतस्यावयवषष्ठ्यंतत्वेनस्थानिषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावादिदंचिंत्यमित्यपास्तं॥ ननुस्थानिवत्सूत्रेहित
स्याप्रकृतेचननेनातिदेशउच्यते॥ किंतुछिन्नपुच्छश्वदृष्टांतेनप्रत्यभिज्ञयानन्यत्वमुच्यतेतत्रषष्ठीनिर्दि
ष्टस्येतिवक्तुमेवाशक्यमित्याशयेनाह भाष्येऽथवेति॥ ॥छ॥ ॥ॐ नमः शिवाय॥ ॥

ननुकादेशेन त्वमिवैकदेशाविकृतन्यायेननकारांतत्वमपिकुतोनेत्यतआह नचराजनिति। एकदेशपदेनससंबंधि
कतयोपस्थितावयविधर्मएवविकारविशिष्टेआरोप्यतेनत्ववयवएवलोव्यवहारादितिभावः भाष्येइहतर्हीति। एक
देशाविकृतमपिनत्तत्वादितिभावः भाष्येसएषइति। श्रुत्याद्यर्थं विद्यमानोऌकारोपदेशोः रवतोह्रस्वस्येतिगुरूत्या
सरूपसूत्रस्थेदेनप्रत्याख्यायतइति यत्तदयुक्तमित्यर्थः कुतइत्यतआह सैषेति। यतःसैषाप्रत्याख्याना त्मि

नकारांतस्येति। नचराजन्शब्दः कादेशीकृतेनकारांतोभवति श्वेवपुच्छे छिन्नेनपुच्छवानितिभावः अर
वतइति। रोस्यास्तिनिसामितिनित्ययोगेमतुपतेनऋकारएवरवान्नतुवर्त्तकरत्याद्यावकारःनरवान्रवान्इतिसमासःनित्ययो
गप्रतिपादनायवङ्क्त्रीहिर्नकृतः अक्षरस्येतिह्रस्वस्येति। तेनह्रस्वस्यैवरवतःकृतनीषेधोनदीर्घस्य· वार्त्तिककारस्यऌकारप्रत्याख्या
नंनिःप्रयोजनमित्याहसैषेति॥१५॥

काउक्तिःमहतोवंशस्तंवाद्धनुकर्षानित्रेत्युक्तेयथामहतोवंशात्स्तंवाज्ञ द्वानुकर्षणमयुक्तंएवंऌकारप्रत्याख्यानमितिगम्यते॥ तद्दा
हनिःप्रयोजनमितिमूत्रभेदपरिकल्पनंविना च्छुप्तशिरेविकृतसाधनमात्राफलत्वान्निःप्रयोजनमित्यर्थः वंशात्तंवादितिल्यब्लोपेपंचमी॥
तमवलंब्येत्यर्थःऌद्वापत्तिविशेषःवातद्यथावद्धायाससाध्यमल्पफलंनयुक्तंतयाऌकारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यर्थतिदिक्॥ १\
फलविशेषो॰

एओङ्। ऐऔच्। विचार्यतइतिकृत्वाचिंतान्यायेनायंविचार इतिबोध्यं। इदंपदार्थमाहतपरेति। असत्वभूतेतिएवंचे
दमापरामर्शोनुपपन्नइतिभावः बुध्यापरामृष्टेति। उपदेशपदार्थभूतेत्यर्थः कर्मभावमिति। इदंपदवाच्यत्वे
नेतिभावः। यथेति। इदंचिंत्यं कर्तृकर्मेतरकारकाभाववत्स्यैवासत्वपदार्थत्वात् पक्षद्वयेस्वरूपवैलक्षण्यस्या

एओङ् ऐऔच्। इदंविचार्यतइति। तपरातपरसंध्यक्षरोपदेशोविचार्यतइत्यर्थः। तत्रोपाद्दिश्येरन्नित्य
त्रासत्वभूतायद्यपिक्रियास्तिधीयतेतथापिबुध्यापरामृष्टासत्वरूपतामायादितविचारक्रियायांकर्मभा
वमनुभवति। यथापश्यमृगोधावतीतिसरणंदर्शने। कथ्यात्रेति। कार्येकोविशेषइतिप्रश्नः। तपरोपदेशाश्चे
दिति। यद्युपुपदेशउच्चारणंतथापितपरोपदेशफलंचेदस्तिततस्तपरोच्चारणंकर्तव्यमित्यर्थः संध्यक्ष
राणीत्यन्वर्थापूर्वाचार्यसंज्ञा। संधीयमानावयवत्वात्॥

नुभवसिद्धत्वेनतद्विषयः प्रश्नोनुचितोतआहकार्यइति। भेदाभावादुद्देश्यविधेयभावोनुपपन्नइतिआशंक्यप
रिहरति। यद्यपीत्यादि। फलंचेदिति। संप्रदानेद्यत्रितिभावःफलस्यैवकरणत्वविवक्षयाकरणेद्यत्रित्यन्ये। संधी
यमानावयवत्वादिति। अइउणितिशिष्यमाणावर्णसदृशावयवसंधानेनास्यनिष्पन्नत्वादित्यर्थः॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्यस्मारकम्
५३

भाष्ये प्लुतिग्रहणं त्रिमात्रपरं। आदिना चतुर्मात्रग्रहणं। नन्वोमभ्यादाने इत्यादिनांतरतमपरिभाषासंस्कृतेनैचु
रूपप्लुतविधानादैचो त्वे पि तेषां प्लुतसंज्ञा न भविष्यतीत्यत आह तत्रैवामिति। ताभ्यामपि तेषां तपाकथंचिदांतरतम्यस
त्वादिति भावः भाष्ये ऽर्ध एकार इति। मात्रिकत्वेनार्धत्वं समांशं वा विनो पि पुंस्त्वमेतद्भाष्यप्रामाण्यात्। भाष्ये तेनाप्ये

प्लुत्यादिष्विति। प्लुतमभ्युपगम्या कार्याणि न सिध्यंतीत्युच्यते। प्लुत एव न प्राप्नोतीति दर्शयितुमाह प्लुतसं
ज्ञा चेति त्रिमात्रस्यैचः प्लुतसंज्ञा विधीयते। तपरत्वे च त्रिमात्रस्याग्रहणादित्याभावः। तत्रैवांप्लुतो विधीय
मानः इकारोकाराभ्यां गृहीत इकार उकारश्च स्यात्। अतत्पर इति असतीहतत्परत्वे एकारौकाराभ्यां मात्रि
कयोरर्धैकारार्धौकारयोर्ग्रहणादत्राद्ध्रस्वत्वाद्विधानं स्यादिति सूत्रं कर्तव्यं। तपरत्वे तु तयोरग्रहणा
त्प्राप्त्यभावः। ननु चेति। सूत्रारंभं प्रति न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः अतत्परत्वे एच इति वक्तव्यं तपरत्वे त्वैच इ
ति। ऐचो विश्लिष्टवर्णावर्ध एकारोऽर्ध ओकारो न भवतः॥

तद्वक्तव्यमित्यत्र एतच्छब्देन नियामकं सूत्रं परामृश्यते। सूत्रन्यासभेदे पि गुरुलाघवतो विशेषो नास्तीत्याह सूत्रारं
भं प्रतीति विश्लिष्टेति। उपलभ्यमाने इत्यर्थः संश्लिष्टेति स्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थः एवं चेङ्विषये नावर्णप्राप्तिः अर्धइ
स्तु तपरनिर्देशेनत्वात् ह्रस्वत्वमेव नेति भावः एङोश्च तालव्यत्वमेवेति न तयोः स्थाने ऽवर्णप्राप्तिरिति तत्वा संश्लिष्टवर्णाविति ५४
कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यं। ॥

भाष्ये प्रत्याख्यायत एतदिति। एतत्। ऐज्विषयमेव इग्गिति सूत्रं वर्तमानसामीप्ये लट्। भूयसा चेति। तद्वारकस्थ
यः स्थानसाम्यादित्यर्थः भाष्ये इदमपीति एङ्विषयमपीत्यर्थः सस्थानत्वादिति इकारोकाराभ्यां समानस्थानत्वा
दित्यर्थः तदाह तालव्य इति। तालव्य एवेत्यर्थः इदं चमतमष्टमे पि भाष्ये स्पष्टं। शाब्दपरविप्रतिषेधेनोत्तरभागसह

ऐचोश्चेति। अर्द्धमात्रावर्णस्य अध्यर्द्धमात्रे वर्णे वर्णयोः। भूयसा च व्यपदेशो भवत्यग्रामवदितीकारोका
रावेव भविष्यतः। सिद्धमेङ इति। अर्धेकारार्धौकारौ न स्तः। तत्र तालव्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति तयोः स्थान
ईकारोकारावेव भविष्यतः। तावेवेति। ताभ्यामुपदिष्टाभ्यां दीर्घप्लुतयोरपिग्रहणं सिध्यतीति भावः। गुण
संज्ञायां दीर्घविकारोकारौ निर्दिश्यो। सुजातइति। अंतः पादस्य स्याव्यपरस्याकारस्यार्द्धमेकारमर्धमोकारं
चै चविदधति। पारिषद्कृतिरिति। गीतिवशात्तथोच्चारणमित्यर्थः॥

शाइति विवरणोक्तं तु चिंत्यं अंतरंगत्वेन पूर्वसदृशस्यैवापत्तेः स्पष्टं चेदं नित्यः परयणादेश इत्यादिना चः परस्मिन्नि
त्यत्र भाष्ये। भाष्ये तावेवेति। लाघवादिति भावः ग्रहणमिति। प्रदेशेषु इति शेषः नन्वेवं मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादत आ
ह गुणेति। एवमपि अत्रयोर्ह्रस्वपाठे ऽर्धमात्रा लाघवं भवति। आकारस्यार्द्धमिति। सुजाते एअश्वेति। अकारलेखस्तु प्रामा
दिकः शास्त्रविशेषाध्यायिनां समवायः परिषत् पर्षद्वा तत्र भवाकृतिरित्यर्थः॥ ॥ ॥

तदेवमतपरतपरत्वादिमतसाधारण्येनैचइग्गितिसूत्रस्यकर्त्तव्यताकर्त्तव्यतेउपयाघातपरत्वादिमतेसाधारणंदूष
णमाह।भाष्येएकादेशइति।एकःपूर्वपरयोदीर्घइतिसूत्रंकार्यमित्यर्थः।अन्यस्यासंभवादिति।अयंभावः।यथास्या
घोरित्यत्रातपरत्वेस्याद्घोर्दीर्घस्यस्थानेद्युमास्थेत्येवदीर्घेकारेसिद्धेपुनर्वचनमदीर्घार्थमित्यविशेषात्ह्रस्वप्लुतयोः
प्रसंगेतदुक्तंप्लुतश्चाविषयेइति।एवंचदूराद्धूतादिविषयेप्यनेनैवप्लुतेपक्षेनुवाददोषस्तत्रदूरहुतप्लुतएवप्राप्नोतीति

आंतर्यतइति।अन्यस्यासंभवादिदमत्रनास्तिप्लुतश्चविषयेस्मृतइति।अप्येकइति।प्रथमयोरितिसि
द्धेएतदपिकिमर्थमुच्यतइतिचेत्वाछंदसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थंतस्मात्पूर्वप्रकृतिः पूर्वरूपार्थासिवोत्तरत्रानुवर्त्त
तइतिविद्धमितिपूर्वरूपंभविष्यति॥अथवेति।विधिनियमसंभवेचविधिरेवबलीयानितिविधेर्बलीयस्त्वा
न्नियमोनभवति।हलएवदीर्घत्वंयथास्यात्उतइत्यादौमाभूदिति॥ ॥

स्वद्वाद्वंद्वइत्यादिविषयकशास्त्रवैयर्थ्यमेवेत्यनुवाददोषःसोव्यएवेतिवैषम्यमिति।भाष्येयःसइति।प्रसिध्यर्थकंवा
छंदसीत्यस्यात्रानुवृत्त्यर्थमित्यर्थः।पूर्वरूपार्थेति।पूर्वव्यक्त्यात्मकपूर्वरूपार्थेत्यर्थः।भाष्येपरइतीयतेति।ह्रस्व
त्वादिरूपमितिभावः।सिद्धांतेतुरूपग्रहणंस्पष्टार्थमेव।अस्यभाष्यस्यपूर्वपक्ष्युक्तित्वात्अकारोनेति।रपरत्वेपि ५५
द्विमात्रत्वरूपदीर्घत्वासंभवः।विगृहीतस्येति।दीर्घप्रकृतिपरिभाषयोर्विरोधेनजातिपक्षेवातद्विषयकलक्षणानुपप्लवादितिभावः॥

ननुगुणवृद्धिसंज्ञयोस्तपरत्वाभावात्पूर्वोक्तदोषापरिहृतेश्चभाष्यमयुक्तमित्याशंक्याहतपरसंज्ञीति।तपरशब्दनि
र्दिष्टसंज्ञिनिगुणवृद्धिसंज्ञेप्रवर्त्ततइत्यर्थःएवंचत्रिमात्रादीनांतत्रसंज्ञितया।निर्देशाभावोक्तदोषइतिभावःभाष्येन
नुचेति।।एवंचेदैचोनतपरावितिभावःनेत्याहेति।सएवतपरइतिनेत्याहेत्यर्थःअर्थभेदेनशब्दभेदेतंत्रन्यायेतिति
द्भेदेपिशब्दैक्यपक्षेआहएकस्यैववृद्धिशक्तित्वादिति।एकशेषेतिसमाहारद्वंद्वविषयेएकशेषाभावेनेकवचनं।

तपरेइति।तपरसंज्ञिसहचरितेगुणवृद्धिसंज्ञेइत्यर्थःतादपीतितंतन्यायाश्रयणादेकस्यैववृद्धिशक्तित्वा
देकशेषाश्रयणाद्वाअनेकार्थाभिधानमितिभावः।बहुव्रीहिवादीचोदयति।किंदकारइति।समासद्वय
वादीतंप्रत्याह।अथकिंतकारइति।नवकेवलबहुव्रीहिवादिनोनिष्प्रयोजनंतपरत्वं।ऋकारस्थानगत्वा
द्भिन्नकालानांग्रहणाप्रसंगात्गुणानांचाभेदकत्वात्तत्प्राप्त्यर्थत्वाभावात्।अथवासंदेहार्थोमुखसुखा
र्थोवातकारएवंदकारइत्यर्थः

नुपपत्तेदंचिंत्यं।।सुखमुखार्थइतिपाठेमयूरव्यंसकादित्वात्समासःननुएदैजितिसंज्ञायास्तात्परत्वेपिसंज्ञि
नामेकारादीनांकिमागतमितिचेन्न।तपरशब्दबोध्योपिवर्णस्तत्कालस्यैवसंज्ञेत्यर्थान्नदोषःगुणानां
चेतिअणस्तुगुणानांतत्वाभावेपिअनणत्वादेवदीर्घादिविषयेतत्वमितिभावः॥ ॥छ॥ ॥

ननु दित्वे दिवउ दित्यत्र तत्कालग्रहणं न स्यादत आह तपरसूत्रे चेति। इहेति। तपरसूत्रे दकारानाश्रयणे न
वेत्यपि बोध्यं। पकारस्थानिक इति। तस्य चैतद्दृष्ट्यासिद्धत्वान्न तत्र तपरसूत्रप्रवृत्तिरिति भावः। अवयवग्रह
णे नावयवसदृशवर्णग्रहणेन ग्रहणं स्यान्न वेति भाष्यार्थः तत्फलितमाह। तत्र केवलेति। नन्वकारेणो

तित्स्वरितमित्यत्र भाष्येणास्य विरोधस्तत्र हि तितिप्रत्ययग्रहणं चोदितं। इहमान्भूत् छत्स्यामिति। ततो दित्वा
श्रयेण प्रत्याख्यातं। तपरसूत्रे च दकारश्रवर्त्वन्नतो निर्दिश्यते तेन च तत्कालस्य ग्राहको दकार इत्युक्तं। इ
ह च दकाराभ्युपगमेन जवादिषु दोषः परिहृतः अत्राहुः। पकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोत्र
विवक्षितः। कस्तर्हि दिकार इति। वर्णांतरसमानाकृतपद इति। आकारादिषु अकारसदृशा अवयवा लकारल्का
रयोरेफलकारसदृशावयवौ संध्यक्षरेषु अकारोकारसदृशाः। तत्र केवलवर्णकार्यमवयवेषु भवति न वेति
विचारः। इहसमुदाया अपीति। ऋलृ एओऐऔ इति। अवयवा अपीति। अइउण्‌ ऋलृक्‌ इति। तत्र समुदायपरे
निर्देशसंनिहिता अप्यवयवा नांतरीयकत्वादेजादिसंज्ञां न लभंते। अवयवपरस्त्वनिर्देशो समुदायो न संज्ञां लभते।।

एङ वयवग्रहणसंदेहवत् अकारादीनामेङादिसंज्ञा प्राप्नोतीति विचारोपि कुतो नेत्यत आह। तत्र समुदा
येति। अत एव प्राटतीत्यादौ न पररूपं। तत्र दृष्टांतमाह। अवयवपरे चेति। यथावयवपरे निर्देशे समुदा
यो न संज्ञां लभते एवं समुदायपरे निर्देशेऽवयवा न तत्संज्ञा इत्यर्थः।। ।। ५६

तदुपपादयति। यथेति। अन्यत्रेति। सर्वस्यान्यत्र यथाङ्निर्देशे समुदायनिर्देशो स्वपर एव सर्वस्यावयवस्यान्यत्रानिर्दे
शे तु समुदायनिर्देशो निर्दिष्टावयवपर इति विवेकः नन्वेजादिसंज्ञानामवयवावृत्तित्वे कथमेचोनिवर्त्तकेनायादि
ना तदवयवस्य निवृत्तिरत आह तत्रासत्यामपीति। तन्निवृत्तिं विना समुदायनिवृत्तेः कर्त्तुमशक्यत्वादिति भावः

यथाह यवरेत्यादान वत्कस्य हलो दुःखेनोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोप्यकारोन्यत्र प्राधान्येन निर्देशाद्धलासंज्ञां न प्र
तिपद्यत इति दध्यत्रेत्यादावनच्क एव यणादेशः प्रवर्त्तते। तन्नासत्यामप्येजादिसंज्ञायामयादयः समु
दायादेशा अपि नांतरीयकत्वादवयवान्निवर्त्तयंति। एवं स्थिते। अग्नेइंद्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यं प्राप्नो
ति समुदायकार्यं च। तत्रांतरंगत्वात्तत्र च साक्षाच्चोदितत्वात्प्रत्यक्षात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसंगः। अवय
वावगतिपूर्वकत्वाद्धि समुदायावगमस्य समुदायकार्यं बहिरंगं। अयादीनां चावकाशः अग्न आयाहीति।
नन्वत्रापि यणादेशोऽवयवस्य प्राप्नोति। येन नाप्राप्त इति वा मध्येऽपवादा इति वा यणएवायादयो बाध
काः स्युः। तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र दधिशब्दस्थ इकारः सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमेकारस्थोऽपि प्रतिपद्येत।।

अवयवकार्यं दीर्घः समुदायकार्यमय् तत्र च साक्षादिति। दीर्घे अपादिकार्ये हि समुदायव्यवधानेनावयवो नोदितो
न साक्षादिति भावः साक्षाच्चोदितत्वं प्रत्यक्षत्वे हेतुः नन्वायादिरनवकाशो त आह। अयादीनामिति। नन्वि
तितत्श्च विध्यंतरपूर्वको पादिः सर्वस्य बाधकः स्यादिति भावः परिहरति येनेति।। ।।

प्राधान्येनानिर्देशादिति। तदुच्चारणं विना समुदायोच्चारणस्याशक्यत्वादित्यर्थः तदाह तद्यथा वृक्ष इति। तदुपपा
× अस्यैजादिसंज्ञाभावेपि स्वतंत्राकारेण ग्रहणं स्यादिति शेषः भाष्ये अभ्यंतरश्चेति × दयतीति तिरोहितत्वादित्यादि
ना। समुदायकार्यपारतंत्र्यादिति। समुदायसंपादनरूपे कार्ये पारतंत्र्यादित्यर्थः स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादि
ति। स्वकार्यनिरूपितप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः तत्प्रयोजकत्वाभावेप्यत्वाद्यभाव इति भावः वचनादिति। अआ

प्रत्याहारे एओङ् ऐऔजित्यत्रावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्येवं ग्रहणपक्षशंका। इदानीमग्रहणप
क्षशंकाबीजमुपन्यस्यते। अभ्यंतरश्चेति। तिरोहितत्वादवयवानां समुदायकार्यपारतंत्र्यात्स्वकार्यस्याप्र
योजकत्वान्नरसिंहवज्जात्यंतरयोगाद्वर्णांतरसारूप्यमात्रेण तत्कार्याप्रवर्त्तनादित्यर्थः। समानाक्षरे
ति। समानशब्देन पूर्वाचार्यनिर्देशादकोऽभिधीयंते। दश समानादिति वचनात् तेन सवर्णे कार्यं प्राप्नोती
त्यर्थः। असिद्धत्वाच्चेति। असिद्धवदत्राभादित्यनेन॥

इई उऊ ऋॠ ऌॡ दश समाना इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः समानकार्यं। अक्रूप समानाक्षरकार्यमित्यर्थः
सवर्णकार्यमिति पाठे सवर्णदीर्घमित्यर्थः। भाष्ये दीर्घाच्छे इति। दीर्घस्य छे तुगिति हि तदर्थः ननु ह्रस्वस्येत्यत्राच इत्ये
व सिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यादेव तुग्नेति चेन्न। पदलाघवाभावादित्याशयात्। अस्ति ही ति तत्र दीर्घादित्य
स्याभावे कु — छायेत्यादावपि विकल्पः स्यादिति भावः असिद्धवदिति। वर्णे तु इच्छायेनेति भावः॥ ॥

भाष्ये उत्तरार्थमतदिति। इह किंचित्प्रयोग इति न्यायस्तु नाश्रितः अत्र केवलाकारोच्चारणे उत्तरत्र ककाराकारयो
रुच्चारणे गौरवादिति भावः संनिपातेति। नच दीर्घेणैव सा निवार्त्तितः दीर्घेप्यत्वजातिसंबंधसत्त्वेन न तथा संनिपा
तक्षतिर्लोपे तु तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वात् इति भावः। परं तु जातिपक्षे तपरसूत्रं व्याप्यजातिनि
र्देशस्यैव बोधकमिति यत्वनिमित्तसंनिपातस्य दीर्घेणानिवृत्तिर्जातैवनकस्याप्यनुवृत्तिस्तस्माद्व्याप्यात्वजा

त्यत्तर्हीति। नन्वसति कित्वे आकारस्यास्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातुं प्रत्यं
तद्भावात् छंदोगायेत्यत्रातो धातोरित्याकारलोपप्रसंगः नैष दोषः सन्निपातपरिभाषया लोपो
न भविष्यति। अकारं ह्याश्रित्य यशब्दः कृतो लोपस्यानिमित्तं। दीर्घत्वं तु कष्टायेति निपातनाद्भ
वति॥ ॥

तियआदि सन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसंनिपातविघातकलोपनिमित्तं संनिपातपरिभाषयाश्च स्वप्रवृत्तेः
प्राक् स्वनिमित्तभूतो यादृशः सन्निपातः स्वातिरिक्ततद्विघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थः मात्राकालिकत्वसमा
नाधिकरणव्यापकजातिनिर्देशपक्षेप्यंगसंज्ञा तत्स्वनिमित्तं स्यादिति कन्मेजंतसूत्र वक्ष्यमाणभाष्यरीत्यायादेशनिमि
त्तसंनिपातस्य न लेशतोपि सत्तेति वदंति। प्रातर्ऋधंतंतत् लृकार इत्यादौ रोरितो लौतितुनापादितं तस्याभितोऽभागसत्त्वेन तेन व्यव
धानान्नदप्राप्तेः॥ ॥

अग्नेइंद्र इत्यादौ सवर्णदीर्घव्यावृत्तये आह सामान्येनेति। गोध्य चो संख्येति गोग्रहणं नौध्य चष्टनिति नौग्रहणं। वर्णावयवा
श्रयकार्याभावस्येति वर्णावयवेषु भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णाश्रयकार्याभावस्येत्यर्थः तेन मातॄणामित्यादौ णत्वादिसिद्धिः
भेदेन प्रतिभासात्। सामान्यापेक्षज्ञापकं विनापि न्यायेन निर्वाहमाह भाष्ये अयं त्विति अभिन्नबुद्धिविषयस्येत्यस्य व्याख्या

एकवर्णवदिति। अवयवसंख्याश्रयणेन वाक्शब्दस्य षच्त्वात् तन्निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीति एकवर्णवदित्यतिदे
शः क्रियते। गोनौग्रहणं ज्ञापकमिति। सामान्येन ज्ञापकं। वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्येति अग्न एहीत्यादावेङः प
दान्तादतीत्याद्यपि न भवति। भाव्यप्रवृक्तस्येति। व्यपवर्गो व्यपवृक्तः भेदः। तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबुद्धिविषय
स्यैकत्वालंबनज्ञानग्राह्यस्य समुदायस्य यो ऽवयवस्तस्मिंस्तद्विधिः पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीत्यर्थः अव्य
पवृक्तस्यावयवस्येति। व्यधिकरणे षष्ठ्यौ अव्यपवृक्तस्य समुदायस्य यो ऽवयवस्तस्येत्यर्थः नहि संभवमात्रेण
कार्याणि क्रियन्ते अपि तु यत्र तद्बुद्धिरस्ति तत्रैवेत्यर्थः। माषानौक्रय्याइति निषेधस्तु मिश्रेष्वपि प्रवर्तते तत्र तद्बु
द्धितद्रसावेदनसंभवात्।

एकत्वालंबनज्ञानग्राह्यस्येति। समुदायस्य यो ऽवयव इति। वर्णसमुदायस्येत्यर्थः व्यधिकरण इति। सामानाधिक ५८
रण्येनान्वये ऽव्यपवृक्तस्येति व्यर्थं सर्वस्याप्यवयवस्यावयविना ऽव्यपवृक्तत्वादिति भावः भाष्ये अयं वा आश्र
यः अवयवसदृशास्वतंत्रवर्णाश्रयः उक्तेर्थे युक्तिमाह नहीति॥ ॥श्रीमोरेश्वरायनमः॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

ननु सामिधेनीशब्दस्य ऋक्शक्तत्वेन काष्ठमग्नावाधीयत इति भाष्यमयुक्तमत आह चर्यादिति। तदाधेयत्वेनेति भावः
तत्र सप्तदशेति। यद्यप्येकैका समिद् रत्निमात्रमिति मिलितानां सप्तदशानां समिधां सप्तदशारत्निमात्रत्वं भवति ए
कस्यापि तावत्त्वमस्ति तथाप्यव्यपवृक्तसमुदायावयवत्वात् न व्यपवृक्ताश्रयकार्यप्रसंग इति भावः नह्यव्यपवृक्त
त्वमात्रनिबंधनं तदभ्याधानं किंतु असंभवनिबंधनमित्याह। भाष्ये विषय इति। आहितपुनर्ग्रहणस्य निषिद्धत्वा

सप्तदशेति सामिधेनीशब्दस्तद्वाचकः साहचर्यात् काष्ठेषु वर्तते। तत्र सप्तदशारत्निः काष्ठे सप्तदश काष्ठानीति
बुद्धेरभावात् न तस्याभ्याधानं। असंभव इति। अर्धचतुर्हस्ता हि वेदिः। यथा तद्धीति। अल्पप्रमाणत्वात्तस्या
स्तत्संभव इति भावः॥ अव्यपवृक्तमिति॥ व्यपवर्गस्याभावेनेत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥

देकस्य काष्ठस्य प्रवृत्त्यभ्याधानं न संभवतीति भावः॥ युक्त्यंतरमाह असंभवश्चेति। तमुपपादयति अर्धचतुर्थह
स्तेति। अर्धेन चतुर्हस्तेति तृतीयातत्पुरुषः समिधोग्नेर्वेदिबहिर्विनिषेधात् असंभव इति भावः अव्यपवृक्तमिति अ
पभावे ऽव्ययीभावः तदाह व्यपवर्गस्येति वस्तुतस्तत्पुरुष एवायं व्यपवृक्तः भिन्नतेज मांस रूपा गावः सर्वपार्श्वेत्यर्थः
न भाव्ययीभावस्याभावोद्दित्यग्रे वक्ष्यते॥ भाष्ये कामचार इति स्पर्शे कामचारस्तेन शौचाभाव इत्यर्थः॥ ॥

एङोः संश्लिष्टावर्णत्वेन व्यपवर्गस्यास्पष्टत्वात्संध्यक्षरग्रहणमैजन्विप्रायमित्याह ऐऔदिति अकारस्येतियद्यप्येचो
विवृततमास्तथापिविवृततरत्वमस्त्येवेतिभावः प्रयत्नभेदादेवं एङैचोः परस्परंसावर्ण्याभावः एङोविवृततरत्वादैचां
विवृततमत्वादितिबोध्यं। नुडादीति। आन्नेदित्यत्र नुट् आदिनाच ऌपेदित्यत्रलत्वंमातॄणामित्यादौणत्वंचेतिबो
नुट्
यत्रतर्हीति। ऐओदित्यत्रहिस्फोटाकारप्रतिभासोस्ति। विवृतत्वादिति। अकारस्यविवृतोपदेशादंशेत्रे
कर्षोविवक्षितस्तदाह। विवृततरमिति। तत्रप्रयत्नभेदादसावर्ण्यादिकारेणसंध्यक्षरावयवस्यग्रहणंनास्ती
त्यर्थः। तदेवमाकारादिस्यस्यावयवस्यभेदेनाग्रहणादग्रहणंसंध्यक्षरस्थस्यत्वसावर्ण्यात्। ऋकारस्थ
स्तरेफोभेदेनप्रतिभासात्गृह्यतइतिनुडादिसिद्धिः॥ अथवेति। नरसिंहचद्वर्णान्तरत्वात्सादृश्याद्वृ
प्रत्यभिज्ञानातत्वासिद्धाद्दृष्यगुपलब्धानांवर्णानांसमुदायेनास्तिसत्वं। समुदायवाचोयुक्तिरपितत्र
वर्णान्तरेनतात्विकीभ्रांतिवशात्त्ववयवसद्भावाश्रयेणप्रवृत्ता॥
ध्यंसादृश्याच्चेति। चस्त्वर्थेस्तसमुदायोसंध्यक्षरादौ॥ सत्यपिगोसादृश्येगवयेगोत्वस्येवसंध्यक्षराद्यवयवेषुअत्वादिजाते
रभावात्अकारादिग्रहणेनग्रहणंनेतिभावः ऐकारादीनामेकैकप्रयत्नजन्यत्वेकैत्वमेवअकारादिवत्॥ अतएवेषां ५८
पदवन्नवर्णसमूहत्वेनप्रतिभासइतितदेवाहसमुदायवाचइति॥ भ्रांतिवशादिति। भ्रांतिगृहीतावयवसद्भावाश्र
येणेत्यर्थः एवंचभ्रांतिरेवग्रहणपक्षवीजमितिभावः॥ अतएवगोनोग्रहणंचरितार्थं विनाभोणत्वं॥ ॥

ननुविकरणविशेषनिर्देशेनश्नाविकरणनिवृत्यर्थंसूत्रंस्यादतआह नन्वश्नातिरेवेतितथाहिसतिनाश्नइत्येववदेदितिभा
वः नियमज्ञापकस्य। नियमबोधकस्य। नन्वखंडवर्णपक्षेऋकारप्रश्लेषोपिकथंसिध्यतीत्यतआह तत्र ऋकारेति। एवंच
रेफपदेनतत्सदृशाआरोपितरेफत्ववानपिगृह्यतइतिफलितं॥ मात्रपादः सामान्यात्निप्रायइत्याहजातीतिजातिश्चाव
यवानवयवसाधारणीत्याशयेनाह। ततश्चेति। एवंविधाचरत्वलत्वजातिरेवेत्यतिप्रसंगोनस्थान्यादेशभावश्चजा
तेर्व्यक्ति
अश्नोतेरेवेति। सामान्येनावलोपधोनिवर्त्यतेनत्वश्नातिरेव। सामान्यापेक्षत्वान्नियमज्ञापकस्यअविशक्ति
कइति। तत्रऋकारनिर्देशसामर्थ्याद्धिभागप्रकल्प्यादेशोविधीयते। स्फोटमात्रमिति। जातिस्फोटइत्यर्थः॥
ततश्चांतर्भूतानंतर्भूतरेफलकारव्यंग्यसामान्यंस्थान्यादेशभावेनाश्रीयते॥ ॥छ॥ ॥

तेर्व्यक्तिधारकोबोध्यः वस्तुतः स्फोटएवश्रोत्रग्राह्यः वायुनिष्ठरत्वादिनाचतस्याभिव्यक्तिः एवंचसाक्षाद्भलवतोभावे
नकल्प्यतइत्यत्राप्यवृत्तावस्यवैयर्थ्यापत्तिः एवंचरेफाबभासिनः स्फोटस्यप्रसंगेलकारावभासः स्फोटइत्यर्थः एवं
चकृपावपितत्प्रवृत्तिः संभवत्येव। तत्रापिरेफावभाससत्वात्॥ आकारादौतुनैवंह्रस्वाद्यवभासइतिनतत्राकारो
वभासप्रयुक्तकार्यापत्तिः तदुक्तेरश्रुतेरित्यादि॥ ॥ॐ श्रीकाशीविश्वेश्वरायनमः॥ ॥छ॥ ॥

यत्तु स्वतंत्रास्वतंत्रसाधारणजातिपरतयैतद्भाष्यव्याख्यानं। तन्न। तादृशजातौ मानाभावात्। नरसिंहदृष्टांता
नुपपत्तेश्च। सादृश्यानुप्रत्युभिज्ञेत्यादिस्वोक्तिविरोधापत्तेश्च। किंचैवं सति रजातेरित्येव भगवान्वदेत्। किंच तादृ
शजातिसत्त्वे वर्णैकदेशानामपि तज्जातिमत्त्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणपक्षस्यैव सिध्या ग्रहणपक्षमुक्त्वा ऽथवा न गृ
ह्यंत इति पक्षेतत्समाधानपरभाष्यासंगतेः अत एवाष्टमे रषाभ्यामिति सूत्रे यथा नरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्व

यत्तदिति। रेफाज्झल इति समानाधिकरणे पंचम्यौ॥ अव्यवाय इति। ऋकारेणयथा दीर्घो गृह्यते एव
मृकारस्थाग्गो पीतिभावः न सिध्यतीति तस्य भागस्य स्फुटप्रतीत्यविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतु
त्वाभावाच्चेतिभावः एतैरेवेति। अकारादयोऽप्यकारादिभिः प्रत्यापितत्वादाक्षरसामाम्नायिकाः भक्ति
स्फ। न प्रत्याप्यानप्रत्यायिके तिनियमेननिवर्त्यते॥

जातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभावएवं वर्णवर्णैकदेशयोरपीति कैयट आह तेविदंति। ऋका
रेणेति ऋकारावयवस्य रेफस्यैव तज्जभागस्यापि केनचिद्दकारादिना ग्रहणं दृष्टत्वमिति मन्यते जात्यभिव्यक्तीति अत्रा ६०
दिजातीत्यर्थः एवंचनकेनाप्यचातत्ग्रहणमिति भावः। अ[illegible]। तन्वाकोरादिभिर्व्यवायेतिनस्यात् आक्षरसमाम्नापि
कत्वाभावादत आह आकारादयोपीति भक्तिस्त्विति। असवर्णत्वादनुपदेशाच्चेति भावः॥ ॥छ॥ ॥
२ = ऋजात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावस्फुटप्रतीतिभासाविषयत्वं हेतुः चोहेतौ अतो न सिध्यतीत्यर्थः = २

भाष्येनृनमनशब्दमिति संज्ञाभूतमित्यभिप्रायः गंधर्वगानमित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वसमासेपिणत्ववारणायअखंडपदे
इत्यर्थकसमानपदे इत्यत्र पदस्यार्थबोधकस्यैव ग्रहणेन सखंडत्वेऽसंज्ञायांणत्वप्राप्त्यभावादिति बोध्यं। छंदस्यदि
त्यस्यतुनात्रप्राप्तिः दृष्टशेविषयेवग्रहाभावादित्याहुः बहिरंगावृद्धिरितित्रिपाद्यामपि बहिरंगपरिभाषाप्रवर्त्तत इति
वार्तिकमते नैतत्भाष्यमतेतु तन्नोति शब्दपावस्यैव ज्ञापकताबोध्या अतो नो ण इति। मातॄणामित्यादौ दीर्घस्य बहिरं

गुरोरिति। ऐकारोगुरुस्तस्य टेरिति सिद्धं। तंत्रन्यायाश्रयणञ्च गुरोरपि स्थाने प्लुतो भवति देवदत्तेति॥
क्रियते न्यास एवेति। अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति। व्यपदेशोपि भागयोर्विरित्ततरत्वात् प्रयत्नभेदादिका
राकाराभ्यां अग्रहणं दद्ध्वाभावात्॥

गादिसिद्धत्वाण्णत्वं। यथा प्रशास्तॄणामिति निर्देशाद्व्रतपरत्वं मुखमुखार्थमेव उक्तस्त्राप्येवमेव फलाभावात् ध्वनि
तं चेदं वृत्तौ ननु गुर्वव यव टेरित्यर्थांगीकारे गुरुरूपटेः प्लुतो न स्यादत आह तंत्रेति। स्थानषष्ठ्यंतावयवषष्ठ्यंतयोर
रूपशब्दयोरित्यर्थः॥ गुर्ववयवटिश्चेच एवसंभवति॥ नान्यस्य आकारादेः तदवयवस्यव्यपदेशत्वाभा
वात् इति भावः अभ्वाभावादिति॥ तन्मूलटित्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यं॥ ॥छ॥ ॥

संयोग इति। संयोगसंज्ञार्ह इत्यर्थः तस्यैकवर्णत्वमिति। एवं च संयोगसंज्ञा न स्यादिति भावः संयोगे इति भाष्यं तु संयोगार्ह इत्यर्थपरमिति तात्पर्यं॥ शिष्टसमाचारः शिष्टव्यवहारः भाष्ये मात्राकालो त्रेति। बहुव्रीहिः संयोगोन्यपदार्थः॥ मात्रिकव्यंजनाभावेनुपदिष्टत्वं हेतुः कुक्कुट इत्याद्युच्चारणं तु न उपदेशः अनुपदिष्टत्वं नाम अक्षरसमाम्नायेऽपठितत्वं ग्राहकशास्त्रेण गृहीतत्वं च॥ अनुपदिष्टं सत्सत्त्वेन कथं शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः एवं चानुपदिष्टस्यासत्त्वात

तुल्यरूप इति। तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपः॥ तस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे सिद्धांते तु वर्णद्वयरूपता। आशूच्चारणात्तु भ्रांतमेकत्वज्ञानमिति शिष्टसमाचारः॥ आत्रायीति। सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वाव त्र वर्णावित्यर्थः॥ ॥

त्प्रतिपत्तिरशक्येत्याह असच्चेति॥ क्वचित्तु असच्चेत्यादिग्रंथो न दृश्यते। अनेन लृकाराभावे तस्यासत्त्वशंकापातयोः सावर्ण्यविधिरप्यशक्य इति सूचितं। यत्रैतदस्तीति भाष्ये हलोनंतराद्दित्यत्र यकारादिभिरस्य ग्रहणे हल्द्वयाभाव इति भा ६१
वः सानुनासिकेति। अण्दिक्षास्त्रं हि विद्यमानस्य लोकसिद्धस्य सवर्णस्य ग्राहकमेव न तत्प्रसिद्धसवर्णकल्पकमिति भावः॥ ॥

हयवरट्। नन्वयं हकार इत्यनेनैकत्वं हकारस्य सूचितमिति कथं तद्विरुद्धं पूर्वश्चेत्यादिना भेदाश्रयणमत आह पूर्वपरेति एतद्भाष्यादेकत्वं वर्णानामित्येव पक्षो भगवतः संमत इति ज्ञायते। भाष्ये यदि पुनरिति। न चैवं परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तत्राद्याश्रयणेन हलंत्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुद्ध इति वाच्यं। इत्यं ह इति न्यासेन लंत्यं यल् इति न्यासेन चातत्परिहारात् लाघवाभावेपि एवं कर्तुं शक्यं न वेत्येव विचारतात्पर्यात् यथाहरंत्यस्यैवावृत्या हे बोधकसूत्रसमुदायांत्यमिदित्यर्थः परं तु परहकाराभावेपि भइत्येवं सूत्रं कार्यं प्रातिशाख्यादिप्रसिद्धहलादिप्रत्याहारसिध्यर्थं तदर्थं रांत्ये तस्यापि शक्तिकल्पने गौरवात् हलंत्यमि

हयवरट्। पूर्वश्चेति। पूर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरव्यपदेशः॥ शश्छोटीति। हकारपरस्य शकारस्याभावात्प्रसंगोच्चारितमेतत् उक्तेचेति। अश्वमपि वक्तव्यं भो हसतीति रोर्यत्वार्थं॥ ॥

त्यस्यावृत्याहल्प्रत्याहारसिध्यर्थे सूत्रसमुदायांत्यमिदित्यप्यर्थ इत्यदोष इत्याहुः॥ अट्ग्रहण एव्वेति। अट् गृह्यंते येषु सूत्रेष्वित्यर्थः शश्छोटीत्यस्योदाहरणदानेबीजमाह हकारपरस्येति न च तत् शाद्वित्यादेत्युदाहरणं संभवः शास्त्रबोधितं सौत्रं च विहाय हलो उच्चारणं वृथा चं विनोच्चारणस्यासाधुत्वेन तादृशोदाहरणाभाव इत्याशयात्। अत्र च भाष्ये एतदुदाहरणदानमेव मानम्॥ आटोतिदीर्घादिटीत्युत्पो रूदाहरणं महाँ हि स इति अट्कुप्वेति सूत्रेपि ग्रहणफलमर्हं योतिबोध्यं॥ अश्वमपीति इदमिण त्वस्याप्युपलक्षणं। तेन लिलिहि ढ्वे इत्यादौ विश्वाषिट इति टत्वविकल्पसिद्धिरिति केचित्॥ ॥

भाष्ये हशिचेतिसिद्धांतरीत्यानिर्देशः। इदानीतु यशिचेति सूत्रं अहकाराणिस्युरिति अतस्तत्र हकारग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः। अदाग्धा
मिति ष्ठत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थ एवायमक्षरसमाम्नाय इति भ्रमं वारयति भाष्ये यदि किंचिदितितथ्याचष्टे
प्रयोजनार्थ इति। शास्त्रीयप्रयोजनार्थ इत्यर्थः एवं चाद्यहकारस्याशिणोरपि प्रयोजनं सूचितं अतएव मंचाहसंतीतिपुंयो
गादिति सूत्रे भाष्यप्रयोगः संगच्छते एतेन पूर्वहकारोपदेशप्रयोजनवार्तिके न्यूनतापरिहृता। कर्त्तव्य इत्यस्यास्यादिति शेषः
उपदेशोत्रोच्चारणमात्रं अन्यत्रापि प्रत्याहारांतरे सर्वथा हकारस्य द्विधोपदेशः कर्त्तव्य इत्यत्रास्य तात्पर्यं दोषप्रयोजनेति

यदि किंचिदिति। प्रयोजनार्थो हि वर्णानामुपदेशो न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः॥ इदमिति। उभयत्रापि दोषप्रयोजनसद्भावा
त्प्रश्नः। स्वर्गयतीति णकारोत्र प्राप्नोतीति। नह्यत्र सवर्णग्रहणमस्ति। न स्रक्क इति। द्विर्वचने कृते चतस्यासिद्धत्वा
द्रोरीति रेफलोपो नास्ति। हलोयमामिति। लोपस्य पाक्षिक इति पक्षे रेफद्वयश्रवणप्रसंगः। कुंडरथेनेति। अनु
नासिके नैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्रेफः प्राप्नोति तस्य चासिद्धत्वाद्रोरीति रेफलोपो नास्ति॥ ॥

अन्यतरपक्षीय दोष एवान्यतरपक्षे प्रयोजनमिति बोध्यं॥ णकारोत्रेति। स्थानेंतरतमत्वादिति भावः ननु रेफस्य सवर्णा
भावात्कथमत्रानुनासिको तआह। नह्यत्रेति। ननु द्वित्वेपि रोरीति हलोपमामिति लोपान्न दोषो तआह द्विर्वचनइ ६२
ति॥ भाष्ये ऽवृद्ध्युपधादिति॥ अवृद्धिति ल्युत्तपंचमीकं॥ ननु पूर्वोपदेशे इणङ इत्यादौ यथासंख्यनिर्वाहः कथमि
ति चेन्न संज्ञाविधानसामर्थ्येन तत्र तज्ज्ञावितपक्षाश्रयणान्न दोषः॥ ॥श्रीमोदकप्रियायनमः॥ ॥

भाष्ये रेफोष्मणामिति। विजातीया इति शेषः तेन सजातीयेषु सत्स्वपि न दोषः ननु माष्ट रेफस्य विजातीयः सवर्णस्तथाप्य
नुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाभावात् अनुनासिकः स्यादेवेत्यत आह। अनुनासिकपरेति। नहि रेफस्येति। न च रेफस्य ण
कारः स्थानेनांतरतमो भवत्येवेति वाच्यं। स्थानेंतरतम इति। सत्तम्यंतपाठे स्थानप्रयत्नोभयांतरतमे स्पर्शे चिन्मात्रमित्या
दौ चरितार्थोनुनासिकविधिः प्रयत्नासदृशे रेफे न प्रवर्त्तत इति भावात्। नापीति यद्यप्यंतरतमानंतरतमयोः प्राप्तावंतरत
म एवेति स्थानेंतरतम इत्यनेन नियमः कुंडरथेनेत्यादौ चानंतरतमस्यैव प्राप्तिरिति दमयुक्तं तथापि संभवदनुस्वारां
तरतमके अंकितइत्यादौ चरितार्थः परसवर्णविधी रेफे न प्रवर्त्तत इति भावः इदं जातिपक्ष इति केचित्॥ व

स्फो रेफोष्मणामिति। अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेऽतरतमपरिभाषोपस्था
नाद्दोषाभावः। नहि रेफस्य णकारोंतरतमः नाप्यनुस्वारस्य रेफः॥

स्तुतो व्यक्तिपक्षेपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थोऽस्यां व्यक्तौ न प्रवर्त्तत इति वक्तुं शक्यं तद्ध्वस्पतीकोयणं चीत्यत्र कैयटः ऽ
व्यपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः संदिग्धत्वाश्रयोस्त्येवेति। केचित्तु स्थानेंतरतम इति सत्तम्यंतपाठप्रत्याख्या
न परभाष्यविरोधेनास्या युक्तेरसंभवद्युक्तिकत्वं किंचैवं सतिक्रमग्रहणं भाष्ये व्यर्थं स्यात्॥ तस्मादनुनासि
कविधौ सवर्णपदापकर्षपरभाष्यं रेफोष्मणामित्यस्य चानुनासिकाऽनुस्वारांतरतमश्च सवर्णो नास्तीत्यर्थः अत
एव महिष्मानित्यादौ सूत्ररीत्या स्थानप्रयत्नोभयांतरतमत्वकारसंभवेपि नानुनासिकः नाज्झलाविति निषेधेन सवर्णत्वाभावादिति भाष्याश
यइत्याहुः॥

कै॰वि॰
६३

नन्वपर्त्वात् अप्रसक्तद्वित्वस्यहस्यग्रहणमयुक्तमतआहहकारवदिति। ननुएककर्तृकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्युग
पदसंभवात् अस्तुतत्रबाधःप्रकृतेतुलक्ष्यभेदेनभिन्नवाक्यावगतनिमित्तकार्यिभावःकिंनस्यात् यथावगतकार्यि
त्वस्यापिद्वौनिमित्तत्वंदध्युदकादावतआहतत्रेतिलक्ष्यभेदेनकार्यित्वनिमित्तसंभवेपीत्यर्थः सामान्यविशेषविध्यो
रेकवाक्यतायामित्यन्वयःशब्दोवाक्यात्मा। अर्थस्तदर्थःसंबंधःप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःतेषांपरिज्ञानंतद्यथालोकव्य

नेमौरहाविति।हकारवद्रेफोपिनकार्यीत्यर्थः।तत्रैकवाक्यतायांसामान्यविशेषविध्योर्लौकिकव्यवहारादेवशब्दा
र्थसंबंधपरिज्ञानात् सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकःप्रत्यक्षश्चविशेषविधिःसामान्यविधिस्त्वनुमेयद्
तिरेफस्यकार्यित्वंनिमित्तत्वेनबाध्यते।दध्युदकादौतुस्थानित्वेननिमित्तत्वमिकः।तस्मादित्युत्तरस्ये
त्यादिज्ञापकान्नबाध्यते॥

वहारादेवतथातयोर्बाध्यबाधकभावःसंभवेपिभवतीत्येतदपिलोकव्यवहारादेवब्राह्मणेभ्योदधिदीयतांतक्रं
कौंडिन्यायेत्यादिरूपादवगतमित्यर्थःविशेषसंनिधानेसामान्यशब्दस्यतद्व्यतिरिक्तपरत्वंचतद्बीजंपरिज्ञानवदि
तिभावः एवंवाचोरहाभ्यामित्यत्रसामान्यविशेषविधित्वाभावेपितत्रबाधेयद्बीजंतत्प्रकृतेप्यस्त्येवेत्या ६३
ह॥प्रत्यक्षश्चेति।अविलंबितप्रतीतिकत्वंप्रत्यक्षत्वंविलंबितत्वकत्वंचानुमेयत्वं॥ ॥छ॥ ॥

डाक्टर भाऊदाजी स्मारक संग्रह
Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

लक्ष्येति।ज्ञापकात्त्वलक्ष्यानुरोधाद्यासत्यपिसामान्यविशेषभावेक्वचिद्बाधकत्वंविशेषविधेर्नाश्रीयतेजातिव्यक्तिपक्षयोरुभ
योरपीतिभावःक्वचिदपेक्षानास्तीति।बाध्यबाधकभावस्यतिशेषःयथेति।बाध्यबाधकभावाभावेदृष्टांतोयं।ननुकार्यित्वनिमित्त
योःसमावेशइतिबोध्यं।केचित्तुतक्रकौंडिन्यन्यायोपिसामान्यविषयानाक्रांतविषयाभावरूपानवकाशत्वमूलकएव॥अ
स्तिचप्रकृतेततन्नह्येतद्बोध्यानिमित्तत्वंसामान्यत्वप्रयुक्तकार्यित्वानाक्रांतंक्वचिदप्यस्तिसर्वत्राचःपरत्वादनचीत्यस्यप्राप्ते

लक्ष्यस्येत्ययेक्षुणाद्बाध्यबाधकभावेनक्वचिदपेक्षानास्तियथाचिचीषतीतिदीर्घत्वद्विर्वचनयोः॥नमइति।
विधानादेषांसाधुत्वंस्यात् प्रत्याहारप्रतिबद्धंतुकार्यंनप्राप्नोति।केपुनरिति।तत्स्वरूपप्रश्नः।कथमिति।
प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः॥

रतोयुक्तोलक्ष्यानुरोधात्सामान्येनकार्यित्वबाधःनचैवमिकोयणित्यादौ।मत्वर्थइत्यादौसामान्यप्राप्तनिमित्तत्वाभावेन
कार्यित्वस्यचारितार्थ्यादितिभाष्याभिप्रायमाहुः ननुकार्यार्थइत्यत्रकार्यंसाधुत्वंचेत् खरवसानयोरित्यादिनासिद्धमत
आहविधानादिति।उपदिश्यंतइतिपाठेभाष्येवर्तमानसामीप्येहब्उपदिष्टाइत्यर्थः।प्रवृत्तिनिमित्तेति।प्रकृतेभा
समानवैशिष्ट्यप्रतियोगिरूपःप्रकारस्यमर्थइतिभावःकेनप्रवृत्तिनिमित्तेनायोगवाहशब्दवाच्यतैषामित्यत्रतात्पर्यं॥

नन्वनुपदिष्टाश्चेति चकारश्रवणादनुच्चारितत्वमयोगवाहशब्दप्रवृत्तिनिमित्तांतरमित्याभातितदयुक्तं अनुपदेश
पदार्थस्यैवानुच्चारणस्य तत्राभावात् प्रयोगेषूच्चारितत्वात्। नच प्रत्याहारसूत्रानुच्चारितत्वमर्थः यदयुक्ता इत्यनेनै
व तदर्थलाभेनपौनरुक्त्यापत्तेरतआह अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमिति। प्रत्याहारबोधकलक्षणेनायुक्ता इत्यन्व
यः तथाचैष्टेपाणिभावादिति। ग्रहणकशास्त्रेण प्रदेशे प्रवर्त्तमानेन यो वर्णस्तेषां ग्राहकस्तस्य पाणिभावादित्यर्थः

अयुक्ता इति। अस्यैव हेतुकथनं अनुपदिष्टाश्चेति। अयुक्ताः प्रत्याहारलक्षणेन। पाणिभावादसंबद्धा इ
त्यर्थः। उपदेशो द्विविधः पाठो ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनं च। स द्विविधोप्येषां नास्तीत्यर्थः। चशब्दो हेतौ।
यतोनुपदिष्टास्ततोऽयुक्ता इत्यर्थः। कचित्तु चशब्दो न पठ्यते शर्षीति। शर्षुपाठे झलोमिति झलां ज
शझशीति जश्त्वं सिध्यति। उपध्मानो पाद्ब्रूरिति। यदि द्विर्वचने पूर्वत्र जश्त्वमसिद्धं अथापि पूर्वत्रासि
द्धियमद्विर्वचन इति सिद्धं सर्वथो विज्झिषतीति प्राप्नोति॥

एषां नास्तीति। अतोऽयुक्ता इत्यर्थः एवं चाक्षरसमाम्नायेऽयुक्ताः संतो वहंति प्रयोगं निर्वाहयंतीत्ययोगवाहपदव्युत्प
त्तिर्दर्शिता। नपठ्यत इति। तत्र यत इत्यध्याहार्यमिति भावः नाप्येउरः केणतिउरः कायतीति सुवुत्पत्तेः पूर्वसमासे ६४
पि सोपपादावित्तिनसत्त्वं पाशकेल्प कका म्येधेव तत्प्रवृत्तेः ननु शराजशोऽप्यवती तिलक्षणेनाभावात्
शर्षुपाठस्य न जश्त्वावः प्रयोजनमतआह शर्षु पाठे इति यदीति पूर्वत्र द्विर्वचने इत्यन्वयः॥ ॥

ननु पूर्वं द्वित्वे जश्त्वात्पूर्वमेव हलादिशेषे कथमुपध्मानीयस्याभ्यासे जश्त्वं झशपरत्वाभावात्। अभ्यासे चर्चेत्यनेन
त्वांतरतम्यात्प्रकृतिवरावर एवेति उपध्मानीय एव स्यादिति चेत् चिंत्यमेवैतत्। उपध्मानीयश्रवणापादनेनापि
नाप्यसामंजस्यात् अंत्ये तु द्वित्वे कृतेपि द्वित्वाश्रयस्य कार्यं कर्त्तव्ये सिद्धत्वं नेत्यपि पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्यार्थ इति पर
त्वात् जशत्वे कृत एव हलादिः शेष इत्याशयान्न दोषः द्विर्वचनं कथमिति। वकाररहितस्येति शेषः। ननु निपातनादत्र

निपातनादिति। द्विर्वचनं कथं निपातनाद्वाक्यशेषोनुमीयते। असिद्धप्रकरणे स्तोभ्क नाभ्रूरित्यत्रोज्वेर्नद
ति तत्र नंशा इति दकारस्य द्विर्वचननिषेधः कर्त्तव्यो न तु द्विर्वचनमिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यस्या
प्रवृत्या नत्वस्यासिद्धत्वादिष्टद्विर्वचनसिद्धिः। अथापि न वाक्यशेषानुमानं। निपातनमेव प्रतिपादकं त
थापि दकारोपदेशसामर्थ्यात् द्विर्वचने कृते दकारस्य वत्वं प्रवर्त्तते। अकृत्वविषय इति विशिष्टविषय
मनुमानमित्यर्थः॥ अवश्यमिति। अनुस्वारस्य शत्वात् तद्व्यवाये षत्वेसिद्धे तु मूर्ग्रहणं नियमार्थं॥ ॥

क्षणमात्रं स्यान्न तु प्रदेशविशेषावच्छिन्नमतआह। अथापीति। नचास्तु ऊ इत्यादौ दकारोच्चारणं सार्थकं नेतदुच्चेरू
पमिति नाप्यो क्तो दोषाभावात्॥ अपतापाति रिक्तविषयेऽस्मात् द्यज्ञानानभिधानादिति तदाशयः अकृ
त्वविषये निपातनमिति पक्षांतरत्वाद्यमेव समाधानं अनुस्वारस्य शत्वादिति यद्यपि इण्कवर्गाभ्यामुत्तरोनु
माव्यवहितः सकारः सुहिन् इत्यादौ संभवति तथापि तदनभिधानमिति भावः॥ ॥छ॥ ॥

पुंस्वित्यत्र सं पुंकानामित्येतत्प्रवृत्तिपरविवरणग्रंथस्तु चिंत्य एव। तस्य समः सुट्पुमः खय्यम् परेकानाम्रेडितेइति
सूत्रत्रयमात्रविषयत्वात्। ननु सूत्रविशेषानाश्रयणे तत्प्रत्याहारासंनिवेशात्कथं तन्निबंधनकार्यप्रवृत्तिरत आह
प्रयोजनविशेषमिति। अविशेषेणेति भाष्यस्य प्रयोजनविशेषानिर्देशं विनेत्यर्थ इति भावः यत्रयत्रेत्यादि यद्यत्प्रयोज
नसिद्धिरुद्देश्या तत्तद्विषयसकलप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः। जस्त्वेकृते संयोगसंज्ञायामिति॥ कार्यकालपक्षेइदं। भाष्येइ
दुदुपधस्येति विसर्गस्याल्त्वे स्थुपधात्वमिति भावः इदुदुपधस्य सकारस्येति। विसर्गस्थान्युपलक्षणमेतत्। अत ए

नुमो पोऽनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यात्। अन्यत्र मा भूत् पुंस्विति। अविशेषेणेति प्रयोजनविशेषामनपेक्ष्य स
कलप्रयोजनोद्देशेन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनसिद्धिस्तत्र तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः उब्र्क इति उपध्मानी
यस्य जश्त्वे कृते संयोगसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वात्। संयोगाभावाद्गुरुत्वाभावान्न स्यात्। महोरस्केनेति।
पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति निषेधः अचः परस्मिन् पूर्वविधावित्यस्य नत्वस्थानिवदादेशाद्युत्पस्य॥ ॥

वनिष्कृतमिति सिध्यति। अत एव वक्ष्यमाणपक्षांतरेणाविरोधः निष्कृतमित्यादौ सुव्युत्पत्तेः पूर्वं समासेपि इणः षइ
तिषः पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः द्विर्वचनप्रयोजनमिति विसर्गजिह्वामूलीयादेर्द्विरुच्चारणे विशेषस्या ६५
ग्रहात् उच्चारणस्य कर्त्तुमशक्यत्वाच्च शास्त्रप्राप्तिमात्रेणैतत्प्रयोजनकथनमिति सतो द्रष्टव्य॥ ननु सोपदादावि
तिसत्त्वस्य स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रासिद्धीयत इति निषेधान्नेत्यत आह॥ पूर्वत्रेति॥ ॥ ॐ नमः शिवाय॥ ॥

इमेइत्यनेन (न) हयवरट् सूत्रस्था एव गृह्यंते किंतु वर्णमात्रमित्याह इदानीमिति अर्थवंत इति साध्यं वर्णा इति पक्षः पक्षता
वच्छेदकमेव हेतुः धातुप्रातिपदिकेत्यादिस्तु दृष्टांतः अनुत्पत्तिज्ञानं। अनुत्पपापज्ञानं। भाष्ये धातव इत्यादिप्रक्रिया
भ्रयप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्वमित्येवं रूपवर्णस्फोटाश्रयेण अयं च शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी। एतद्वासनावशादे

इदानीमन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचार्यते। किं पुनरिति। पक्षद्वयेपि प्रतिवर्णं विभक्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य प्र
योजनं। वर्णव्यत्यय इति एकस्य वर्णस्याभ्युपगमोन्यस्यापगमो व्यत्ययः सक्कारस्येति तस्यैवान्वयव्यतिरे
कावनुविधत्ते अर्थावसाय इति भावः वर्णानुपलब्धौ चेति अर्थांतरावगमात्स्वकृतोर्थो न गम्यत इति वि
वक्षितं। इतरस्त्वर्थावगत्यभावमात्रमनेनोक्तं इति मत्वा पृच्छति। किं तदिति॥

वलोकव्यवहारेपि शास्त्रज्ञास्तथा व्यवहरंति धर्मे चैवंविधज्ञानस्योपइति बोध्यं। हेत्वंतरमाह वर्णव्यत्यये चेति। ननु कूया
दीन् सिंहादाविव वर्णव्यत्यये तआदेकस्यैति तस्यैवान्वये तिक्रपशब्दस्य तदीयशक्तग्रहबोधकत्वरूपद्योतकत्वं प्राग्वत्। अत ए
व तेषामपि प्रातिपदिकसंज्ञापादनं करिष्यते तृतीयहेतुमाह वर्णानुपलब्धौ चेति। अनर्थगतेरित्यस्य सद्वर्णसत्तायां योर्थः स्तद्यानवग
तेरित्यर्थ इत्याह अर्थांतरेति॥ ॥

प्रश्नमुपपादयति भाष्ये। नसाधीय इति। नञि काकुः परमतापेति। परेणानर्थगतेरित्युक्तत्वात् इहार्थगतिरस्तीत्यभ्यु
पगम्य परमते कटाक्षेण अन्यस्यलीयार्थगत्यपेक्षयात्रातिशयेनार्थगतिरस्तीति विवक्षितेति भावः। तच्छब्दार्थमाह वर्णस्ये
ति। परे तु तच्छब्देन तद्वर्णघटितपरामर्शेन कश्चिद्विशेषः अत एव पूर्वभाष्ये सककारेण कश्चिदर्थो गम्यत इत्युक्तमित्या

साधीय इति परमतापेक्षया प्रकर्ष आरोप्यते। यथा न किंचिदयं तत्र करोतीत्युक्ते कश्चिदाह सुतरामयं क
रोतीति। एवं तर्हीति। प्रकृतोऽर्थो न गम्यते। अर्थांतरं तु गम्यत इत्यर्थः। तस्यार्थ इति। वर्णस्य परं प्रति वर्णाना
मर्थवत्त्वमस्तिरूपमिति कथं तस्येति वर्णः परामृश्यत इत्याह सोर्थ इति। प्रकृतोर्थ इत्यर्थः। उष्ट्रमुख इति गता
र्थत्वादप्रयोग एव द्वितीयस्य मुखशब्दस्य लोपो विधीयते। अत्राहि उष्ट्रो मुखमस्येत्येव विग्रहः नन्वप्राणीप्रा
ण्यंतरस्य मुखं स्वतीति विशिष्टावयववृत्तिरूढशब्दः सादृश्यान्मुखं विशिनष्टि एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्रा
र्थशब्देन प्रक्रांतोर्थ उच्यते नार्थमात्रमित्यर्थः॥

हुः लाघवेन तु कर्मधारयमाह। भाष्ये सोर्थ इति प्रकृतोर्थः। तस्मिन्वर्णे सति योऽर्थः प्रतीयते स इत्यर्थः। ननु दृष्टांते स
प्तम्युपमानपूर्वेति वचनेनोत्तरपदलोपेपि प्रकृते तच्छब्दलोपः केन। किंच तच्छब्द उत्तरपदमपि न। तच्छब्देन नञः समा ६६
सान्नावादत आह गतार्थत्वादिति। तथा च तद्दत्रापि लक्षणेति भावः॥ ॥ॐ काशीविश्वेश्वरायनमः॥ ॥
श्री

चतुर्थहेतुमाह भाष्ये संघातार्थवत्त्वाच्चेति। एकास्तिकतेति भाष्यप्रयोगादेवास्तिकताशब्दस्यैकवचनांतत्वमपि। इ
दंतर्गत्वादिति। इदं चिंत्यं। इत्यन्नृतलक्षण इति सूत्रस्य स्वग्रंथविरोधात्। तत्र हि संज्ञाप्रवृत्त्युत्तरकालजातवि
भक्तेस्तन्मध्यपतितत्वेपि तदवयवत्वं नेत्युक्तं तस्मादंतरंगत्वात्तदवयवप्रातिपदिकत्वे तन्निमित्त सुपि तद
नंतरं रूढंतत्वनिमित्तकप्रातिपदिकत्वे सुप्लोप इति वक्तुं युक्तं धनतीत्यादौ तु न तदापत्तिः धातुप्रत्ययांत

नलोपादीनीति। श्रवणं तु विभक्तेर्न भवति। यतोऽयद्वैवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्त्तते तदैव समु
दायस्यापि। तत्र तदंतर्गतत्वाद्विभक्तेर्लुकान्न वितव्यं। समासग्रहणेन च तुल्यजातीयस्य सुबंतावयव
समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा निवार्यते न त्वर्थवत्समुदायमात्रस्य येनैव चार्थेन समुदायार्थवत्त्वं
तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्युत्पत्तिश्चोद्यते॥

पदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तदप्राप्तिः धात्वादेस्तदवयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं वस्तुत इत्यं न्नृतेति सू
त्रस्य कैयटोक्तिरयुक्तेति तत्रैव निरूपयिष्याम इति न दोषः धकारे जस्त्वमादिपदार्थः सुबंतावयवसमुदाय
स्येति। सुबंतावयवेति बहुव्रीहिस्ततः कर्मधारयः इदमुपलक्षणं। पदे सति पदार्थयोः संसर्गस्तद्वारकार्थ
वत्समुदायस्य तेन तिङंतसमुदायस्याप्यावृत्तिः प्रकृतेनप्तेद इत्याह येनैव चेति॥ ॥ॐ नमः शिवाय॥ ॥

तच्चैकमिति। संघातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य संघातस्याप्येकत्वमर्थः एवं च विभक्तिः समुदायादेवेति भावः ननु
समुदायादुत्पद्यमाना विभक्तिः सर्ववर्णसंबंधिनी चेत्। प्रतिवर्णं पदत्वं प्राप्नोतीत्यत आह पदसंज्ञा त्विति। य
त्स्वार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिस्तस्य संज्ञा प्रवर्तते न तेषामिति भावः केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थगतप्रक
तिबोध्यसंख्याद्योतिका। संख्या च समुदायस्यैवार्थो न प्रत्येकवर्णानामिति न तेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिः। एकत्वं संघा

अत्र परिहारमाह। संघातस्येति। वृक्ष इत्यत्रैकत्वं विभक्त्यर्थः। तच्चैकमित्येकैव विभक्तिरुत्पद्यते॥
यथा बहवो द्रष्टार एकेनैव दीपेन दृश्यमर्थं पश्यंति। सा चोत्पद्यमाना समुदायादेवं तंत्रेण सर्वानुग्राहिण्यु
त्पद्यते। समुदायाद्द्विर्वचनवत्पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति न प्रत्येकं। यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवर्त
नादसुबंतत्वात्॥

त्स्यार्थ इति भाष्यस्वरसात् प्रकृत्यंशे वर्णव्यत्ययापाययोः संख्यांतरानुपजननात्सा समुदायस्यैवार्थ इति तद्भा
वः। न चाव्ययेष्वप्येकवचनं दुर्वारं॥ संख्यारहितार्थप्रतिपादिकेषु तथास्वीकारेपि वस्तुतः संख्यावत्यर्थे संख्या ६७
नभिधायकत्वाद्युत्पत्तौ मानाभावात्॥ एवं चैषां प्रकृतित्वमेव नेति न केवला प्रकृतिरित्यस्यापि न विषयः
एतेन प्रत्येकं पदसंज्ञानुग्रहाय द्विर्वचनवैषम्यात्स्यादेव प्रत्येकं सुबुत्पत्तिरित्यपास्तमित्याहुः॥ ॥

अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति। अनर्थकास्त्विति। सर्ववर्णानां पक्षत्वे हेतोर्भागासिद्ध
त्वं स्यादत आह धात्वादीति। विपक्षे बाधकमाह। अन्यथेति। वर्णव्यत्ययेत्यादिहेतोरर्थानुपलब्धेरिति हेतोश्च
धात्वाद्यतिरिक्तवर्णविषयत्व एव संगतेरित्यपि बोध्यं॥ असमासशंकयेति। तथा चेवीभ्यान्न प्रतीयेतेति भावः

अनर्थकास्त्विति। धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीक्रियंते। अन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति। किमिद
मिति। असमासशंकया प्रश्नः समासेन तूत्तरं। तेनैव वीप्साद्योतितेति द्विर्वचनं न भवति। वर्णव्यत्ययेति
यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थांतरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेरिति तस्यानैकांतिकत्वमुद्भाव्यते॥ ॥

तेनैवेति वीप्सायां तस्य विधानादिति भावः ननु वर्णव्यत्ययादिष्वर्थदर्शनं नार्थवत्त्वाभावसाधकमत आह यदुक्त
मिति। एवं चार्थवत्त्वसाधकहेतौ व्यभिचारप्रदर्शनद्वारा अनर्थकतासाधकत्वमस्य। भाष्ये अर्थदर्शनादित्यस्य वर्णव्य
त्ययाद्यभावेर्थस्यैव दर्शनादित्यर्थः। नार्थव्यत्यय इत्यस्य नार्थांतरावगतिः किंतु तस्यैवावगतिरित्यर्थः॥ ॥

उभयस्यन्याप्यत्वंविषयभेदेनेत्याह यत्रान्वयेति। यथा एतिद्वतद्वत्यादौ। नसर्वत्रकूपादावित्यर्थः नकूप
सूपेति। वर्णानामर्थवत्वेकूपशब्दस्यत्रिधन्वयादर्थान्वयः स्यात् नचदृश्यते। ततःसमुदायांतरत्वप्रयुक्त
मेवार्थांतरत्वंतदर्थानवगतिश्च नेतुव्यत्ययादिकृतमित्यर्थः ननुककारसकारयकाराणामेवार्थवत्वमूपस्तु

उभयमित्याहेति। यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां अर्थवत्ताशक्यते कल्पयितुंतत्रैवासावभ्युपगंतव्या
नसर्वत्रेत्यर्थः संघातांतराणीति। तदुक्तं। नकूपसूपयूपानामन्वयोर्थस्यविद्यते अतोर्थान्तरवा
चित्वंसंघातस्यैवगम्यत इति। एतस्यायीति। दृष्टोह्यतदर्थनगुणेनो ऽर्थभावः सुरांगवद्रथांगवच्चेति॥ ॥

शास्त्रेषु बोधकएवेतिकस्यार्थस्यसत्तातत्रतत्रापाद्यतइतिचेत्तर्हिनन्तमेववर्णानामर्थवत्वं तत्रैवपदेकूपयोरभा
भावात्। किंचसंख्यासमुदायस्यैवार्थइत्यपिनियंतुमशक्यंकूपगतेकत्वस्ययूपादिभिरप्रतीत्यासंख्यायिका
दिभिरन्वयव्यतिरेकसत्वात् द्विवचनेनवेषम्यंतुप्रागुक्तमेवतस्मात्समुदायस्यैवार्थवत्वंतदेवध्वनयन्नाह
नाप्येवंइत्यल्पपीत्यादिदृष्टाहीतिअतदर्थनरथांगेनगुणिनोरथस्ययथार्थवत्तातथाप्रकृतेपीतिभावः॥ ॥

भाष्येजग्रहणेष्विति। प्रत्याहारग्रहणं कुतोनेत्यर्थः तत्फलितार्थमाह यएते इति अस्तु। तद्बोधकसूत्रेषु प्रागुक्तेषु। प्र
× हारे ऽक्षरसमाम्नायेजग्रहणेषु अचूप्रत्याहारग्राहकेषुपठितानामनुबंधानांप्रत्यासत्त्या × त्याहारार्थास्तदुपकारकाः
अजग्रहणेन। अचूशब्देन। अणगादिप्रत्याहारेषुतेषांग्रहणेफलाभावंमनसिनिधायाजग्रहणेनेत्युक्तंनचहग्रहण
दौ टग्रहणस्यापत्तिः हल्षुउच्चारणार्थाकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीनहल्लोहल्घटितप्रत्याहारेग्रहणाभावस्य

आचारादिति। आचारोव्यवहारः। तृषिमृषिकृषेरितियएनकृतः। अप्रधानत्वादिति प्रधानाप्रधानसंनिधौ
प्रधानमेवकार्यभाक्प्रयोजकमितिपरार्थानामनुबंधानामच्संज्ञानप्रवर्त्ततइत्यर्थः। शैलीति। शीलेभ्यवा
शैलीसमवधानपूर्विकाप्रवृत्तिः यथालोकेब्राह्मणैः सहब्राह्मणभोज्यतेक्षत्रियैः सहक्षत्रियाइति। ए
वमिहापिवर्णाआचार्येणनिर्दिष्टाइत्यर्थः लोपश्चेति। परत्वान्नित्यत्वाद्वा आदिरंत्येनसहेतेत्यनेनाच्संज्ञावि
धानकालेअनुबंधानांलोपादसंनिधानादच्संज्ञानप्रवर्तते अनुबंधाद्युच्चारणएवसंति। इत्संज्ञाप्रतिबंध
कार्यभसतएवप्रतिपादयंतिस्वतस्तुनकिंचित्कार्यं प्रतिपद्यंते॥

वक्तुंशक्यत्वात् प्राधान्येन। प्रत्याहारेषुग्रहणार्थत्वेन। परार्थेति। अजादिस्वरूपबोधनार्थत्वेनपरार्थत्वं। यथाकारादयः संज्ञि
विशेषसमर्पणायोपात्तानतथायादयइत्यर्थः अप्रधानत्वमप्याचारेणसाधयति। भाष्येआचार्यस्येतिआचार्यशब्देनाना
दिःशब्दपुरुषः एवंचान्यत्रसंज्ञिविशेषसमर्पणयोपात्तत्वादितामसंज्ञित्वमेवेतिभावः परत्वादित्याद्यंतरंगत्वोपलक्षणंएवंचपूर्वम
नुबंधलोपादादिरंत्येनेतिसंज्ञाविधानकाले ऽसंनिधानादित्यन्वयः एवंचानुबंधसदृशभिन्नानामेवमध्यगसदृशानांग्राह्यतांबोधय
तीतिभावः॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

६८ भाष्ये लोपः खल्वपि तावदिति। सर्वतः प्रथममित्यर्थः। यत्तु एवमपि लणित्यकारस्य हल्ग्रहणापत्तेराचारादित्येव समाधिरत्र युक्त इति। तन्न। अतोऽन्त्यस्येति सूत्रे लकारोच्चारणेन न लण्सूत्रस्थस्यानुनासिकत्वाभावज्ञापनात् एवं चेतस्यानुबंधत्वमेव न किंतु उच्चारणार्थत्वमेव अत एव भाष्ये इत्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनैवैतद्विचारप्रवृत्तिः कृताष्टोकेऽचाज्ग्रहणेष्वित्येवोक्तं। उरण्परसूत्रे च लपरत्वस्योपसंख्यानमेव कार्यमिति तुल्यास्यसूत्रे वक्ष्यते भाष्ये तत्कालाना

उत्कालोजिति। सिद्धे त्वेयोगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याच्त्वं नियम्यते। ततोऽनुबंधानामकालत्वाद्भावः। एवमपीति। ककारात्कृते रूपदेशन्मात्रिकस्याच्त्वं मन्यते। अत्र च यद्यप्ययं परिहरोऽस्ति॥ द्वावेतौ ककारौ। न च वर्णद्वये नैका जातिर्व्यज्यत इति तथापि पूर्वमेव मात्राकालोऽत्र गम्यते न च मात्रिकं व्यंजनमस्तीत्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः॥

मर्थाग्रहणमच्च देन यथा स्यादिति योगविभागः कार्य इत्यन्वयः। सिद्धे त्विति। अकारादीनामुपदेशात् सवर्णग्रहणाच्चेति भावः। ननु ककारद्वयस्य मात्रिकवर्णत्वं कथं एकस्यैव त्रैरूप्यं नियत्रोपदेशात् अत आह ककारात्कृतेरिति। न च वर्णद्वये नेति। जातिरपि स्वपर्याप्त्यधिकरणव्यंग्येव तद्वारेव कार्यभागिति भावः। भाष्ये एष एवार्थ इति अपर आ ६८
हेत्यादिना वार्तिककृतोक्त इत्यर्थः। ह्रस्वादीनामिति। ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यतः प्राग्यावत् ऊकालोज्झिति तावदेवास्फुटवक्रसूत्रं। फलं दर्शयति। अचूकायोलीति। अचूनिमित्तकार्याणि तत्कालैर्धर्मैः कर्तुमर्हाणि यथा स्युरित्यन्वयः॥ ॥

अणः सुद्ध्युपदेशः अणसूपदेशः अणश्चायोच्चारणं तदंतस्यानां बोधकं अणुदिदित्यत्र किमर्थं क्रियत इत्यर्थोऽस्य भाष्यस्येत्याह अणुदिदिति अणसु अणमध्ये। तेनात्र स्थाने किमर्थमुपदेश इति तु नार्थ इत्याह ऽण्ग्रहणेनेति। इह संप्रतेत्यादिना व्यंगुणानेदका इति पक्षे। भेदकत्वपक्षे चेदमेवाणग्रहणं मानमिति भावः। यथास्थित सूत्रन्यासे इदं जातिपक्षेणाण्ग्रहणप्रत्याख्यानेतु न कश्चिद्विचारः एवं गुणा अभेदका इति न्याय्यपक्षेऽपि न विचार इति बोध्यं। भाष्ये

अथ किमर्थमिति। अणुदित्सवर्णस्येति कस्मात्सूत्रमिति प्रश्नः इण्ग्रहणेन ग्रहणार्थत्वं तस्यानवैयर्थ्योमेत्रो कर्त्तव्य उपदेशः। गीर्ष्वित्यादौ मूर्द्धन्योऽयथा स्यादिति। ननु च भेद इति। श्रुतिकृतोऽस्त्येव भेदः सूक्ष्मत्वात्तु दुर्लक्ष्यः॥

वक्ष्यत्येतदिति। सिद्धत्ववचनं चावश्यकं अन्यथा परस्यानुस्वारस्य चापदांतस्येति परसवर्णे तस्यासिद्धत्वात्पूर्वस्यानुस्वारस्य ययीत्यस्यानापत्तौ रूपासिध्यापत्तेः तद्द्विर्वचनसिद्धिरेव फलमित्याह परसवर्णे तद्धीति। ननु न भेदोनुपलब्धेरत आह श्रुतिकृत इति यदि नित्यो लोपः स्यादिति। तदा भेदो न स्यादित्यर्थः विभाषा चेति च स्त्वर्थो। एकदेश्याह यथाऽभेद इति यथा द्विर्वचनप्रवृत्यप्रवृत्त्यो र्भेदो न स्यादित्यर्थस्तथैवास्मानुवृत्ताद्विभाषाग्रहणमिति भावः।
न वति

तृतीयोज्ञापकमुपन्यस्यति। अनुवर्त्ततइत्यादिना। झरोझरीतिलोपेइत्यर्थः मध्यस्यतयाहलोपमात्रमित्यस्यापिवै
कल्पिकत्वंसिद्धमितिभावः लोपापवादइति। यद्यपिहर्यनुभवइत्यादौतदुदाहरणेलोपेप्राप्तेपिद्विर्वचनमारभ्यतेत
थापिकृतेद्वित्वेपश्चाल्लोपेपिद्विर्वचनंव्यर्थमित्याशयेनापवादत्वोक्तिरितिभावः तयोर्योगयोर्लोपविधायकयोःप्र
त्तमित्यादौदाधातोः क्तेआतस्तकारोऽवउपसर्गादित्यनेन। आदित्येआदित्याङ्गवाद्यर्थेप्यन्तात् एयःतद्धा

तदेतदिति। ज्ञापकत्वमस्यविघटयतिआचार्योपदेशपारंपर्यात्तुज्ञायतेअनुवर्त्ततेविभाषेति।
तस्मात्त्रिव्यंजनसंयोगश्रवणायाणुदितिणकारेणप्रत्याहारः कृतोणचकारेणेतिस्थितं॥ ॥

चष्टेज्ञापकत्वमस्यविघटयतीतिसर्वथाऽसंभवंत्युपसंहरतीत्यर्थः ज्ञापकेतदनुवृत्तिंसाधयतस्तत्खंडने ७०
नुवृत्तिःसंदिग्धैवेतिभावः लण्सूत्रेविभाषासलोपरित्युक्तेरात् । आचार्येति। अण्ग्रहणतज्ज्ञापकादि
त्यपिकश्चित्तत्तुवार्त्तिककृतापर्ग्रहणप्रत्याख्यानान्नोक्तं॥ ॥श्रीसांबसदाशिवायनमः॥ ॥

वक्ष्यमाणरीत्यासर्वत्रनिर्णयकसत्वात्प्रश्नःकतरस्मिन्निति १
लण्। किमितिकृप्रत्यासत्तिः कप्राप्तिरितिसंदेहइत्यर्थःभाष्येकतमस्मिन्निर्तिपाठेपिइतरादिविधौन्यायाधिप्रत्याख्या
नान्नदोषइतिबोध्यं। नहिद्रुलोपइतिवर्द्धेत्यादौगुणोऽसिद्धइतिभावः दीर्घोचइत्येवेति। मात्रालाघवाभावेपिसंप्रात्य
लाघवायासंदेहायचेतिभावः ― तथागीर्भ्यामिति। विसर्गस्यासिद्धत्वादितिभावः तेषुचकृतेष्विति। परत्वादितिभावः

लण्संदेहोभवतीति। किंप्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽथवाव्याप्तिरितिसंदेहः। नह्रिकेपरइति। नन्वल्लोपानदुया
नत्केतिह्रस्वेकर्त्तव्येनह्रोधइत्यसिद्धत्वादस्तिकेपरतोहकारः तथागीर्भ्यामित्यादौरेफः। अत्राहुः नमुनइत्य
त्रयोगविभागेनधत्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषुचाकृतेषुहकारादीनामभावः॥ नहिपदांतादिति॥
ननुचभोगभोगइत्यत्राश्ग्रहणस्यप्रयोजनंवक्ष्यते वृक्षवृंकरोतीत्यत्रहलिसर्वेषामितिलोपोमा
भूदिति। तत्कथमुच्यतेनहिपदांतादितिउच्यते अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासेनाचएवानुनासिकेनभाव्यंनतुह
लइत्युक्तं॥

योगविभागस्यभाष्यानारूढत्वात्केत्यादिभाष्यात्केपरेइतिभाष्याच्चतेषामनभिधानंवक्तुंयुक्तं। भाष्येअचोद्दी
तिअवश्चेतिपरिभाषणादितिभावः नहिपदांतादितिपदानामेवानुनासिकोऽवसानेजायतइत्याश्रित्येदमुक्तं। ननुत
त्रपदांताधिकारोस्ति। लोपइति। अशाहलोविशेषणादितिभावः पर्युदासेनेतिक्रियमाणोप्यण्ग्रहणेइत्यर्थः॥ ॥

भाष्येपिनसत्त्वंनिषिध्यतेकिंतुकार्यित्वमेवेत्याहकार्यभाजइतिएवंचानुनासिकप्राप्तियोग्याःपदांतानसंतीत्यर्थः
वस्तुतोस्यायेस्तिद्धांत्युक्तित्वेनतदज्ञानेनैवपूर्वपक्षस्योचित्त्यनैवंभाष्यव्याख्यानमनुचितंपूर्वपक्षेऽस्यसंदेहस्यचा
नुत्थानात्।तस्मादष्टमाध्यायस्यभाष्यमेकदेश्युक्तिरित्येवोचितंव्याख्यातंचतत्रोपाध्यायैरित्थमेवभाष्येकर्त्रेहत्रि
तिअचामुपलक्षणंअतएवाचोप्रगृह्यस्येत्युक्तं मन्यथाऽकोप्रगृह्यस्येतिवदेत्।निषेधात्संप्रसारणप्रसंगइति॥
चिंत्यमिदं।एगेपरतस्तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकस्याटिलोपविधानेनदध्वतेःस्यानित्वेमानाभावेनवकारेएकदेशवि

नहिपदांताइति।कार्यभाजइत्यर्थः अचोप्रगृह्यस्येति हलोहिनभाव्यमित्यत्राप्यग्रहणसामर्थ्यात्पू
र्वेणेतिस्थितं।तत्रदक्षंदध्वतीतिक्विपिकृतेदक्षदध्वमाचष्टइतिणिचिटिलोपेचकृतेदध्नुवयतेक्विपि
विकृतेदध्नुवइतिभवति क्विपितुकौलुप्तंकौविधिंप्रतिचनस्यानिवदितिनिषेधात्संप्रसारणप्रसंगः॥

कृतन्यायेनदध्वतित्वस्यदुर्लभत्वात्।अर्धाधिकविकारेणप्रत्यभिज्ञाभावाच्च।अतएवराजकीयमित्यादौअल्लोपोन
दध्वएवटिलोपस्यानित्वेतुप्रकृतिभावापत्तिःएतेनविविएकदेशविकृतन्यायेनदध्वतित्वात्पत्वापत्तिःनचाणिलोपस्य
स्यानिवत्वान्नषत्वं।पूर्वत्रासिद्धीयेतन्निषेधात्इतिपरास्तं।नचब्रश्चेतिसूत्रेपदाधिकारेणब्रश्चातत्वमेकदेशवि ७१
कृतन्यायेनसुलभमितिवाच्यं।स्कोरितिसूत्रअंतेग्रहणमनुवर्त्यवैयधिकरण्येनैवान्वयाभ्युपगमेनादोषात्अतए
वांतेग्रहणंचरितार्थअर्धाधिकविकाराच्च एवंचदक्षब्रजोणिजंतात्क्विपिदक्षभ्इत्यादौषत्वंनेत्याहुः॥ ॥ब॥

वलोपप्रसंगश्चेति।इदमुपलक्षणंक्वौविधौस्यानिवत्वनिषेधादूठ्प्रसंगश्चेत्यपिबोध्यं।भाष्येरोरीतित्रिपाद्यांब
हिरंगासिद्धत्वाभावादितिभावः भवूभावएकाचोबशित्यनेन।तत्रस्थेकाचइतिझषंतस्येतिचधातोरित्यपेक्षया
व्यधिकरणषष्ठीतिभावः रुत्वं।दश्चेत्यनेन।तत्रस्थेकाचइति भाष्येद्रुहापितर्हीत्यस्यऋतइत्वमितिशेषः

लोपोव्योर्वलोतिवलोपप्रसंगश्च विचितुस्यानिवद्भावाद्वलनिमित्तोलोपोनभवतिहलि।सर्वेषामित्य
नेनतुलोपेक्रियमाणेपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिस्यानिवत्वनिषेधाद्वलोपःप्राप्तोअशाग्रहणानुव
त्यानिवर्ततेअजर्घाइति गृधेर्यङ्लुकिरुगागमेभ्यासस्यकृतेलङिसिपिशब्लुकिगुणपरत्वस्ि
पूलोपभषूभावजश्त्वरुत्वरलोपदीर्घत्वेषुरूपं।द्रुहापितर्हीति।धातुग्रहणेनहिलिंगेनाधातोरे
वरपरत्वंनिवर्त्तितं।धातोस्तुरपरत्वेसत्यनंत्यत्वान्नप्राप्नोतीतिप्रश्नः॥

ननुधातुग्रहणेनऋकारस्यदीर्घेनिरपरइतिज्ञानाज्ञनेतिदीर्घस्याप्यरपरत्वात्कथमत्रेत्वाप्राप्तिरतआह।धातु
ग्रहणेनेति।भाष्येतस्मात्तत्रेतिनचइहाकिंचित्रयोइतिन्यायेनज्ञापकत्वमप्यस्त्वितिवाच्यंगइइत्यादेरनुकरणेप्रकृतिवदनुकर
णमित्यस्याभावेत्रोपडीत्यादावित्वाभावार्थमिहापितदावश्यकत्वात्।गत्यंतराभावेतन्यायेनज्ञापकत्वाश्रयणाच्च॥ ॥

कै०वि०

७२ तदाहतस्मादिति एवंचपरत्वेपिमाहणामित्यादौउपधायाश्चेतीत्त्ववारणेनधातुग्रहणस्यचारितार्थ्येनतपरत्व
निवृत्तौनज्ञापकेत्यर्थः भाष्येसामर्थ्यात्पूर्वेणेति। नचगम्लित्यादौयथादेशेलपरत्वार्थमेवपरेणाण्ग्रहणंस्या
दितिसामर्थ्यंकथं। ऋकारांशेहारूपाणिरोरीतिप्रवृत्त्याफलाभावेनतत्साहचर्यात् लृकारांशेपिहलरूपाणिअप्रवृ
त्तिरित्याशयात्। रलयोःसमानश्रुतित्वेनतत्रापिरोरीत्यस्यप्रवृत्तेरित्यन्ये। लृकारेयण्घटितप्रयोगानभिधा

इहापीति। तस्माद्धातुग्रहणस्यसप्रयोजनत्वान्नज्ञापकत्वमित्यर्थः सवर्णइति अचीकृतादिति ऋ
कारस्यऋकारएवयथास्यात् ऋकारोमाभूदित्येवमर्थंतपरत्वंक्रियते यदिपूर्वेणणकारेणाण्
ग्रहणंस्यात् ऋकारोनण्त्वाद्भिन्नकालस्यग्राहकएवनभवतीति ऋकारोनैवस्थानीनीनाप्यादेशः
प्रसजतीतिकिंतपरत्वेनकृतंचनतज्ज्ञापकंपरेणाण्ग्रहणस्य॥

नमेवैतद्भाष्यप्रामाण्यादित्यन्ये। भाष्येसवर्णेतपरमितियदु ऋदित्सूत्रेतपरंकरोतितज्ज्ञापकंसवर्णग्रहणंपर
याकारकमितिवार्त्तिकाक्षरार्थः इत्येवमर्थमितिह्रस्वोयथास्यात्दीर्घोमाभूदित्येवमर्थमित्यर्थः ऋकारइतिउद्देश्य ७२
समर्पकइत्यर्थः नचभाव्यमानत्वेनसवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यंतपरत्वाभावेआदेशांतरनिवृत्त्यर्थत्वेनस्वरूपा
प्यनुज्ञानार्थत्वेनापूर्वबोध्यत्वाभावेनचाविधेयत्वात्। कृतेतुतपरत्वेभाव्यमानतापीत्यन्यत्। ॥

भाष्येसंमृधेतिआदेशेनतौनिवर्त्येतेइत्यर्थः अर्धचतुर्थाइतिवक्तुमुचितंमतआह अर्धेनेति। भाष्येतिस्रोमात्रा
इतिइणइतिपदच्छेदाभिप्रायेणेदंतदुक्तंविभक्तिनिर्देशइति संहितायांतुसार्द्धमात्राद्वयमेवेतिबोध्यं। अणादिग्र
हणेषूक्तैर्महद्भिर्यत्नैःसंदेहपरिहारेप्रतिपत्तिगौरवमितिलाघवायवर्णांतरमेवकिंनानुबध्यतइत्याशयेनाह।

अर्धंचतस्यइतिअर्धेनचतस्यचतुर्थीद्विमात्रार्धेति। किंपुनरितिवर्णेत्सतिवर्णैश्छेदःवर्णांतरमनु
बंधःकिंपुनक्रियतइत्यर्थः व्याख्यानतइति। न्यायादागमाद्वाशब्दशक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः॥ ॥

भाष्येकिंपुनरिति। एततद्वक्ष्यमाणं। आचार्यःशिवः ननुज्ञापितेपिप्रवर्त्तकतयावानास्यचारितार्थ्यमतआह
न्यायादिति। उक्तोन्यायःआगमउपदेशपरंपरातत्सिद्धएवायमर्थोणकारानुबंधनरूपस्यव्यवहारेणबोध्यतइत्यर्थः एवं
चव्याख्यानेनैवपूर्वणकारेणकेचित्केचित्परणकारेणेतिनिर्णयेज्ञापकानुसारेणक्लेशोदर्शितइतिसूचितं॥ ॥

झलजः। भाष्ये नझकारेत्यादि। अत्र हि तत्र हल्मात्रानुकरणं तु सूत्रादन्यत्र नास्तीति अयवरट् सूत्रे प्रपंचितं। झ
कारभकारयोरविहिपदांतयोरिति। पदांतयोः सतोस्ततः परस्यादादेः परस्य झभौस्यातामित्यर्थः एवमपि पं
चागमाद्गति। लक्ष्यसंस्कारकालिकं संख्यासाम्यं यथासंख्यप्रवृत्तौ निमित्तमिति मन्यते सिद्धांती तु प्रतिपत्तिका

झलजः। नझकारेति। झकारस्य पदांतस्य जश्त्वेन भाव्यमिति तस्याभावः उज्झेर्झकारः। संयोगांतस्येति
लुप्यत इति तस्याप्यभावः संतु तावदिति उद्देशानुद्देशाभ्यां संख्यासाम्याद्यथासंख्ये लब्धे प्रयोगे यस्यागम
स्यागमी विद्यते स प्रवर्तते नान्य इत्यर्थः किमिदमिति। अक्षरसमाम्नाय इति व्यवहाराद्योवादुमांवाचंस्वर
शोक्षरशाद्गति चोक्तत्वात्प्रश्नः अक्षरं न क्षरमिति क्रियाशब्दोयं नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति। अ
त्र क्षियः क्षरतेर्वा विनाशार्थस्य नञ्पूर्वस्य रूपं॥

त्तिकमेव संख्यासाम्यं तत्प्रवृत्तौ निमित्तमित्याह संत्विति। येषामागमानामागमिनः संति तेषां भवं तु इत्यर्थः। अनुदेशः
प्रतिनिर्देशः स्न गवता तु स्पष्टप्रतिपत्तये नु बंधद्वयमदर्शि इति व्यवहारादिति। अइउण्सूत्रेयं व्यवहारो भाष्ये। ७३
प्रश्न इति। तत्र घटकीभूताक्षरपदार्थावगमायेति भावः भाष्येऽक्षरमित्यस्यानक्षमिति विग्रहप्रदर्शनं। ॥

तच्चेति अक्षरं चेत्यर्थः ब्रह्मतत्वस्यैव तत्वे हेतुगर्भं विशेषणमाह परमार्थतो नित्यमिति। यतस्तत्प्रागभावाप्रतियोगि
त्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्ववदित्यर्थः नन्वेवं प्रकृते किमायातमत आह व्यवहारनित्यतया चेति। सर्वेषां शब्दाना
माकाशादिवत्सृष्ट्यादावुत्पत्तिः प्रलये च नाश इत्यर्थः एवं च व्यवहारनित्यतयोऽक्षरब्रह्मसादृश्यवत्तां तेषां पदादिरूपा
णामयं वर्णसमाम्नायः शास्त्रप्रवृत्तिद्वाराबोधक इत्यक्षरसमाम्नाय इति चतुर्दशसूत्री विषयव्यवहारोपपत्तिः ए
वं च शब्दे औपचारिकोक्षरपदप्रयोग इति भावः न्यायादिनयेप्याह जातिस्फोटस्य वेति भाष्ये श्नोतेर्वेति तद्व्याचष्टे

तच्च ब्रह्मतत्वं परमार्थतो नित्यं व्यवहारनित्यतया च वर्णपदवाक्यस्फोटानां नित्यत्वाज्जातिस्फोटस्य वा। अ
श्नोतेर्वेति। सरन्प्रत्ययस्यानुबंधलोपे कृते अनुकरणं स ऽर इति तत्रार्थमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरं पदं वाक्यं।
वर्णं वाहुरिति। रूढिरिति। रूढिरियं वर्णस्येत्यर्थः पूर्वसूत्र इति व्याकरणांतरे वर्णअक्षराणीति वचना
त्। किमर्थमिति वर्णानां साधुत्वस्याप्रतिपाद्यत्वात्पदस्यैव साधुत्वान्व्याख्यानात्प्रश्नः॥ ॥

र्थमश्नुत इति वर्णानामनर्थकत्वेन चिंत्यमिदं नानादेशेषु युगपत् एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तिदर्शनेन स्फोटस्यापि व्याप
कत्वमस्तीति भाष्यार्थ इत्यन्ये। ननु न्यायादिनयेऽव्याप्यवृत्तिष्वविनाशिषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहारोत आह वर्णं वाहुरिति। न घटितः
पाठोत्र प्रामादिकः व्याख्यानं भाष्ये ऽ पर्वेत्युक्ते : नन्वनंतरोक्तयोगाभावात्कथं तेषु प्रयोगोत आह रूढिरिति। तदुक्तं भाष्ये ऽक्षर
मिति। व्याकरणांतर इति पूर्वसूत्रशब्दे षष्ठीतत्पुरुष इति भावः एवं चाक्षरसमाम्नाय इत्यस्य प्रकृतिरूपो वर्णसंघात इत्यत्र तात्पर्यं। भा
ष्ये उपदिश्यत इति अक्षरसमाम्नायोपदेशः किमर्थ इत्यर्थः पूर्वकृतोप्ययं विचारः कंचिद्विशेषं वक्तुं पुनः क्रियते॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

येनशास्त्रेणेति।चतुर्दशसूत्र्यात्मकेनतन्मूलकपाणिनिव्याकरणेनचेत्यर्थः तत्शास्त्रंवाचोविषयः बंधनंप्रतिपा
दकमित्यर्थः वर्णज्ञानंशास्त्रंवाचोविषयः कासावाक् यत्रब्रह्मचवर्त्ततेचात्पुराणादिइति भाष्याक्षरार्थः तदर्थमित्ये
तद्व्याचष्टे शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति कलादीति इदंप्रयोजनंयस्यशांत्तेदूषितंअनुबंधकरणार्थमिति लघ्वर्थमित्यक्षराणां
मंत्रार्थेस्वारस्यंचिंत्यंअनुबंधकरणमूलकप्रत्याहारद्वारालाघवेनशास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थोवावाक्समाम्नायःवाक्सं
ग्रहोपापइत्यर्थः तदाहएतावाङ्गिरेवेति।दृष्टफलेनाभ्युदयेनवापुष्पितः अदृष्टफलेननिःश्रेयसेनवाफलितः वो

वर्णज्ञानमिति।वर्णायेनशास्त्रेणज्ञायंतेतद्वाचोविषयः शास्त्रेणवाग्विषयीक्रियतेआवध्यतेतस्याः परि
ज्ञानायेत्यर्थः यत्रचेति।ब्रह्मवेदःपदेवर्ततेतस्यचशास्त्रंविषयइत्यर्थः तदर्थमिति।शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ
मित्यर्थः इष्टबुध्यर्थमिति।कलादिदोषरहितज्ञानार्थमित्यर्थः लघ्वर्थमिति अनुबंधकरणार्थमित्यर्थः
वाक्समाम्नायइति।एतावाङ्गिरेववर्णैः वाग्व्यवहारइत्यर्थः पुष्पितःफलितइति।दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदय
निःश्रेयसाभ्यांवा।चंद्रतारकवदिति।अनादित्वान्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्यसूचयति।ब्रह्मराशिरितिब्रह्मतत्वमेव
शब्दरूपतयाप्रतिभातीत्यर्थः॥

ग्व्यवहारस्येति।तत्संग्राहकस्यचतुर्दशसूत्रीरूपस्येत्यर्थः यथाश्रुतेहिभाष्येअक्षरसमाम्नायोद्देशेनप्रवृत्ताविशेषे ७४
णानामन्यपरतयायोजनेभाष्यविरोधः अतएवेतत्प्रतीकमुपादायहरिणास्याक्षरसमाम्नायस्यवावग्व्यवहारजन
कस्यनकश्चित्कर्त्तास्त्येववेदेपारंपर्येणस्मर्यमाणमितिव्याख्यातंब्रह्मतत्वमेवेतितदुक्तंनंदिकेश्वरेणकारःसर्ववर्णाग्र्यः
प्रकाशःपरमेश्वरइत्यादिनासर्ववर्णानांमायेश्वररूपतावर्णित्पएवचमहादादिसृष्टिरित्यर्थपरतयाचतुर्दशसूत्रीयोजयता॥ ॥

तदाहसर्ववेदेत्यादि।अन्येतुवर्णज्ञानंचतुर्दशसूत्र्यात्मकंशास्त्रंवाचोवेदशास्त्रपुराणरूपायाःसकलवाचःविषयो
बंधनं।यत्रचवर्णसमाम्नायेब्रह्मबोध्यतयावर्त्तते।व्याख्यातान्चैषाञ्चतुर्दशसूत्रीब्रह्मपरतयानंदिकेश्वरेण।तद
र्थसकलवाक्ज्ञानार्थं।ब्रह्मबोधनार्थंच।अनेनसकलवेदाध्ययनेनयत्फलंतदक्षरसमाम्नायज्ञानेनसूचितंत
द्वक्ष्यतिसर्ववेदेत्यादिनासोयमित्यादिभाष्यग्रंथएतत्श्लोकपूर्वार्धस्यैवव्याख्यानपरःतत्रवर्णज्ञानमित्यस्यव्या
ख्यासोयमक्षरसमाम्नायइति।वाग्विषयइत्यस्यव्याख्यावाक्समाम्नायइति।सर्ववाग्रूपत्वात्।तदध्ययनतन्मू

सर्ववेदेति।सर्ववेदाध्ययनस्यकृतस्यपुण्यंयत्फलंतत्प्राप्नोतीत्यर्थः मातापितरावितिामहात्म्याति
शयःशास्त्रस्यप्रत्याहारफलाख्यानद्वारेणव्याख्याप्यते।महीयतेइति।पूजांप्राप्नुतइत्यर्थःमहीय
शब्दःकंड्वादियगंतः॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रस्यकय्यटकृतेभाष्यप्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्वि
तीयमाह्निकंसमाप्तं॥

लव्याकरणाध्ययनाभ्यांपुष्पितःफलितःतदर्थभावनयाजनिततत्वरूपफलःचंद्रतारकवत्प्रतिमंडितइत्यनेनास्या
नादित्वंसूचयति।तादृशोयंब्रह्मराशिर्वेदितव्यःबोध्यबोधकयोरभेदात्।सर्ववेदेतिसर्ववेदाध्ययनजन्यपुण्यफलस्यचि
त्तशुद्धिरूपस्यप्राप्तिरस्यज्ञानेध्ययनमात्रेभवतिइदमेवपूर्वंपुष्पितत्वं।तादृशापुत्रसत्वेनचमातापित्रोःस्वर्गेपूजाभव
ति।यथाकृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेणपांडोःस्वर्गेपूजेति।इष्टबुध्यर्थमित्यादितुप्राग्व्याख्यातत्वान्नव्याख्यातमित्याहुः॥
॥इतिकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमस्यप्रथमेद्वितीयमाह्निकं॥ ॥

श्रीगणेशायनमः॥ वृद्धिरादैच् द्विपदंसूत्रंकृतमनयोःसाधुत्वमितिभाष्यदर्शनात्।अन्यथाउद्देश्यानेकत्वात् वृद्धिशब्दस्यावृत्तिर्वाक्यार्थ
बोधापकार्यास्यात् द्वंद्वेतुसमाहारस्यैकस्योद्देश्यस्य

७५

कै॰वि॰
७५

के॰ वि॰
७६

:॥श्रीगणेशायनमः॥वृद्धिरादैच्।द्विपदंसूत्रंकृतमनयोः साधुत्वमितिभाष्यदर्शनात्।अन्यथाउद्देश्यानेकत्वात्वृद्धि
शब्दस्यावृत्तिर्वाक्यार्थबोधायकार्यास्यात् द्वंद्वेतुसमाहारस्यैकस्योद्देश्यस्यशब्दतः संभवात्तांविनापिसिध्यति नचसमाहारे
टच्प्रसंगःसमासांतविधेरनित्यत्वात् प्रतेरंश्चादयइतिसूत्रेंश्चादिगणेराजन्शब्दपाठात्।अन्यथाराजाहइतिटचासि
द्धेकिंतेन।यद्वापदत्रयंयस्यशायांभाष्येवृद्धिःरात् ऐजितिपदविभागदर्शनात् वृद्धिशब्दस्यावृत्त्यायोज्यः अत्र पक्षेऽनयो
रितिभाष्यंखंडयोरित्यर्थकं।असाधुशब्दोच्चारणेपाणिनेरश्रद्धापतापत्यातदुक्तपदानांसाधुत्वंविचारयतिभाष्येकुत्वमि

:॥श्रीगणेशायनमः॥ वृद्धिरादैच्। कुत्वंकस्मादिति।अनेकशक्तेः शब्दस्यशक्त्यतावच्छेदेनसंद्गि
विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानांलौकिकत्वादादैछब्दस्यानुकरणशब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वाशास्त्रप्राप्तिरस्तीतिप्रश्नः।

त्यादि।ननुऐछब्दस्यारंत्येनेत्यनेनकृत्रिमतयालौकिकवैदिकबहिर्भूतत्वेनकथंकुत्वादिशास्त्रप्राप्तिः लौकिकत्वंचलोके
र्थबोधनायप्रयुक्तशब्दत्वमतआह।अनेकेति।नित्यत्वाच्चेतिचोहेतौयतःशब्दार्थसंबंधस्यनित्यत्वात्सर्वसंज्ञानांनित्यत्व
मतोलौकिकत्वाच्छास्त्रप्राप्तिरित्यन्वयः लोकेऽर्थांतरेऽप्रसिद्धानामपिसंज्ञानांनित्यत्वमितिबोधयितुंसर्वशब्दः नन्वेवं
वृद्धिरादैनित्यादीनांवैयर्थ्यमतआह शक्तीतिशक्त्यवच्छेदःतत्संकोचःविनियोगःविशेषेनियमः अस्मिन्नर्थेतातिरिक्तार्थां
तरव्युदासायचसःपरिसंख्यायांचात्रशास्त्रेप्रायेणनियमव्यवहारइतिबोध्यं। यद्वाशक्त्यवच्छेदःशक्तिनिश्चयःश
ब्दार्थस्यानवच्छेदेइत्यादावच्छेदशब्दस्यतदर्थकत्वदर्शनात् फलरूपेहेतौतृतीयाविनियोगउपदेशःशक्तिनिश्चयफ

लकोपदेशादित्यर्थः एवंचतत्संकेतकरणरूपप्रकरणादर्थांतराप्रतीतिरितिबोध्यं।इदमेवयुक्तंसर्वार्थवाचकत्वेपिसंकेत =
रूपत्वेनाज्ञातशक्तिबोधकतयाविधित्वसंभवेनएषांनियमार्थत्वासंभवात् नन्वेवंलौकिकार्थबोधोनस्यादतउक्तमनेक
शक्तेरितिस्वशास्त्रे एवप्रकरणादन्यार्थाबोधइतिभावः अनेकस्मिन्ननेकावाशक्तिरस्येतिविग्रहः अंत्येसर्वनाम्नोवृत्ति
मात्रइतिपुंवत्वं।कोपधप्रतिषेधेतद्धितवुग्रहणाच्छास्त्रियादितिपुंवत्वं।आश्रयभेदादेवशक्तिभेदइतिमतेआद्यं।निरूपकं ॥ह्य॥
भेदाद्भेदेद्वितीयः नित्यशब्दार्थसंबंधेपुरुषव्यापारात्प्रागवाचकस्यनपुरुषव्यापारेणवाचकताशक्याकर्तुमतःसर्वेसर्वा
र्थवाचकाइत्यभ्युपगमादनेकशक्तित्वावसायः तादात्म्यमेवचशब्दार्थयोः शक्तिः अत्र पक्षेगौणमुख्यविभागःप्रसिध्य
वे प्रसिद्धिमूलःअन्यायोनेकार्थत्वमितित्वश्रद्धेयमितिनिरूपितंमंजूषायांअत्रलौकिकशब्दत्वंशास्त्रीयसंज्ञात्वसमाना
धिकरणंनित्यत्वंहेतुरतोनंवैदिकेषुव्यभिचारः सर्वसंज्ञानामितिवदतासूचितमिदं।अ ^ साध्यं X पूर्वाःसंज्ञाःक्रियं
तइतिपक्षेपिलौकिकत्वंसाधयति।अनुकरणेति।अयमपिलौकिकत्वेहेतुःआदिरंत्येनेत्यनेनसंज्ञात्वेनाविनियुक्तस्यै
चूशब्दस्यानुकरणंसूत्रेलक्षणपातेनैवोपस्थापितयोरैकारौकारयोस्तात्पर्यवशाच्छाब्दबोधविषयत्वेतिबोध्यंअनुकरणे
चसर्वशब्दानांसाधुत्वेनशास्त्रविषयतेतिभावः येत्वेजित्याद्यंतावयवद्वारासमुदायानुदायानुकरणमिति।तन्नात्तपास
त्यादिरंत्येनेतिसूत्रवैयर्थ्यापत्तेः वृद्धिशब्दादिःशास्त्राविषयतायाएवमप्यनुपपादनाच्च।नत्वनुकरणत्वाननुभवःकिंच
त्रयीशाशब्दानांप्रवृत्तिरितिपक्षेउक्तहेतुद्वयस्याप्यसत्वातआहजातीति।वैयाकरणव्यवहाराच्चतत्सिद्धिरितिभावः अत्रप
क्षेजातिबोधार्थमेवसंज्ञासूत्राणीतिबोध्यं।अत्रापिपक्षेलौकिकत्वंसंज्ञापक्षवदेवबोध्यं। हरदत्तस्तुवृद्धिशब्दोवृधेर्भावेक्तिन्
[illegible]तन्ना।अ

इ॰ गुणइत्यादावसंभवात्॥

ननु कुत्वमित्यत्र संज्ञात्वपक्षे ककारादिपंचकगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्भावप्रत्ययोनुपपन्नः किंचात्र ककारस्यप्राप्तिर्न
तु कुवृत्तिधर्मस्येति कुत्वमित्यसंगतमत आह तत्रेति। आसक्तरूपः संबद्धस्वरूपः एवं च कुशब्दः कुशब्दवत्ककारादिषुश
क्त इत्येवं शक्तिग्रहात्कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं संबंधश्चाभावादिव्यवहारसिद्धतादात्म्यं तादात्म्येन कुशब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीक
त्यशक्तित्वेन तस्य ग्रहे बाधकाभावात्। केचित्तु शब्दस्य स्वरूपं कुशब्दत्वं सामान्यं तत्कादिष्वारोपितं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्व्य
क्तिश्च वाचिकेत्याहुः तेन च कुत्वशब्देनुस्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्यते इति ककारः कस्मान्नेति चोद्यपर्यवसानं। वस्तुतः कु

तत्र कुशब्दः पंचसु वर्णेषु व्यासक्तस्वरूपो वाचकत्वेन विनियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्तेभा
वप्रत्ययः छंदोवदिति। न वैशेषिकादिसूत्राणि किं त्वंगत्वाद्व्याकरणसूत्राण्येव इष्टिश्चेयं छंदोवदिति॥ ॥

त्व कुपदयोश्च पर्यायते ति शल्कसूत्रेनिरूपितमिति न कश्चिद्दोषः अंगत्वात् पदपदार्थकथनद्वारा वेदोपकारत्वात्॥
मुखं व्याकरणमित्यादिनांगत्वनिरूपणञ्च प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणमिति यस्य शाखाभाष्योक्तेश्च अस्यामिष्टौ ना
र्षत्वं प्रयोजकं नैषेष्टिरस्ति छंदोवत्कवयः कुर्वतीति सूत्रव्याख्याविति सूत्रेभाष्योक्तेः तस्मादंगत्वमेव प्रयोजकमिति भावः ११
ननु छंदसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरत आह इष्टिरिति तथा च साप्यकारीयातिदेशात्सूत्रेषु छंदः कार्यप्रवृत्तिरिति भावः भाष्ये ज
श्रत्वमपीति। संहितायां पाठे इत्यर्थः उभयसंज्ञान्यपीति उभे संज्ञे येषामिति विग्रहः संज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तद्वत्वकल्पनेति भावः॥ ॥

ननु सूत्रादादैज्मात्रग्रहणपक्ष एव प्रतीयत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह उभयथेति। घुगादिसंज्ञासु तद्भावित
पक्षस्य लोपसंज्ञायामदर्शनमात्रस्येति भावः ननु टिघुभादिसंज्ञास्वतद्भावितानामेव ग्रहणं दृश्यत इति सोपि पक्षः
शंकितुमुचित इति चेन्न तत्र हि तद्भावितासंभवादतद्भावितानामेव ग्रहणं न च तथा प्रकृत इति उभयथेत्युक्तं। वृद्धि
शब्दे तत्राद्यंगीकारे तद्भावितग्रहणं। वृद्धिशब्दैकत्वे द्वितीयः पक्ष इति भावः। भाष्ये वृद्धिलक्षणो मयडिति। नित्यं वृद्ध
शरादिभ्य इति। अस्य वृद्धसंज्ञाद्वारा वृद्धिलक्षणत्वं बोध्यं। वृद्धलक्षण इति पाठे एषां वृद्धिलाभावेन समुदायानां वृद्ध

किं पुनरिति॥ उभयथा शास्त्रे दर्शनात् पक्षद्वये च दोषदर्शनात्प्रश्नः॥

त्वाभावादित्यर्थः फिञिति। उदीचां वृद्धादगोत्रादिति। न च प्राचामवृद्धादिति फिनाप्येतत्सिद्धं पुंवद्भावनिषेधो
प्याम्रगुप्तायनीर्नाय इत्यादौ जातेश्चेति सिद्ध इति वाच्यं। आम्रगुप्तायनेरपत्यं युवेत्यर्थे। णो एयक्षत्रियार्षञित
इति लुकि आम्रगुप्तायनिरित्येवरूपं पितरि पुत्रे चेष्यते फिनि तु ञितः परत्वाभावान्न सिध्येत् न चाब्राह्मणगोत्र
त्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति तत्सिद्धिः ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः भाष्ये एषविधिरिति। पूर्वपदांतोदात्त
त्वमित्यर्थः भावद्भार्ये आसर्वनाम्न इत्यात्वस्य वतुनिमित्तमिति पुंवत्वनिषेधप्राप्तिः॥ ॐ नमः शिवाय॥ ॥

यदि प्रथमपक्षे दोषो दुरुद्धरोस्तु तर्हीत्यन्वयः। तद्धेत्युत्तरपदे इति समासाक्षिप्तोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्या-
योत्तरपदस्येत्येवं वृद्धिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति भावः तत्राधिकारलक्षणायां बीजमाह तत्रहीति नचआअवतीति औः
सर्वस्य औः सर्वौरित्यादौ वृद्धिरूपोत्तरपदसंभवः नचैकादेशोव्यपवर्गाभावः नेंद्रस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरपदसंबंधि
कार्यस्यैकादेशात्प्राक् प्रवृत्तिस्वीकारात् तथाच सर्वशब्दांतोदात्तत्वे शेषनिघातेन औकारस्यानुदात्तत्वे एकादेशस्य

उत्तरपदस्येत्येवमिति। नत्रहि वृद्धौ सर्वं चेत्यप्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याभावात्सामर्थ्याद्वृ
द्धिमदुत्तरपदं ग्रहीष्यत इत्युच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारं गमयति॥ ॥

स्वरितो वानुदात्ते इति पाक्षिकस्वरितः स्यादिति वाच्यं तादृशानामाभिधाने दृढतरमानाभावात् स्वरितत्वाद्वाधि
कारलाभ इति बोध्यं॥ अन्यथा वृद्धेरिति॥ वृध्यात्मकतद्धिताभावाद्वृद्धिनिमित्तग्रहणमिति भावः व्य
धिकरणबहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरिति भावः॥ तेषामेवेति॥ एवं शब्दो
प्यर्थे विशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणानामपि तत्त्वमिति भावः॥ ॐ श्रीकाशीविश्वेश्वरायनमः॥ ॥ ९८

Dr BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाउदाजी ... स्मारकम्

अन्यथा वृद्धेरिति। वृध्यात्मतद्धिताभावाद्वृद्धिनिमित्तग्रहणं व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावा
प्रवृत्तिरिति भावः तेषामेवेति। एवशब्दोप्यर्थे विशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणानामपि तत्त्वमिति भावः ननु वृत्तावनेकत्वसं
ख्यावगते र्बहुवचनांतेन विग्रहोनुपपन्नो तआह निमित्तेति। तत्रकात्स्न्यप्रतिपत्तिकालिकं न प्रयोगसमवीयिर्मितिनपा
रिषघास्तार्य दोषः नच वैयाकरणेणार्थेपि निषेधापत्तिरिष्टापत्तेः अत एवादैज्मात्रस्येति पक्षेऽत्र दोषानुद्भावनं तद्भावि

वृद्धेर्निमित्तमस्मिन्निति। निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरणो बहुव्रीहिराश्रीयते अन्यथा वृद्धेस्ताद्धितस्ये
त्येव ब्रूयात् वृद्धिनिमित्तत्वात्तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधायिष्यते अथवा वृद्धेः संबंधी यस्तद्धित इति वैयधि
करण्येन संबंध आश्रयिष्यते। योसौ ककार इति अणकेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम्। अथ
वेति। निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुसंख्यो वृद्धिशब्दः समस्यते। वृद्धीनां निमित्तं वृद्धिनिमित्तमिति॥ ॥

तानामेवेति पक्षेपि न व्याप्यामिति सूत्रे ऐजंशोपि वृद्धिपदसंबंधेन निषेधप्रवृत्तिरत्र स्यपादा अत एव देविकाशिंशपे
ति सूत्रे भाष्यकृता तत्संबंधो दर्शित इत्याहुः। आदैज्मात्रग्रहणादेव माजादीनां चेति सार्थकं। अन्यथा स्यादृद्धत्वात्त
स्येऽवृद्धमित्येव सिद्धे किं तेन॥ ॥छ॥ ॥ श्रीसांबशिव प्रसन्नोस्तु॥ ॥छ॥ ॥

वार्त्तिकमिति। सूत्रेऽनुक्तदुरुक्तचिंताकरत्वं वार्त्तिकत्वं। एतेन सूत्रव्याख्यानाय प्रवृत्तस्य कात्यायनस्यायुक्तादुरुक्तचिंते
त्यपास्तं। प्रस्तावेति वार्त्तिकेऽधिकारशब्दोक्तः सइति भावः वृध्यादीनां संज्ञात्वाङ्गेदनिबंधनषष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह संप्र
त्ययइति। भाष्ये संज्ञेत्येतइति शब्दार्थज्ञानामितरेतराध्यासादिदं नानुपपन्नं भाष्यकारस्त्वितिअधिकारं विनाऽसंप्रत्यय
दृष्टांतस्य लौकिकस्याभावादर्थापरिज्ञाने दृष्टांतानुपयोगाच्चेति तद्भावः वाक्याध्याहारेणेति। इदमिदानीमिति वाक्याध्याहा

संज्ञाधिकारइति वार्त्तिकम्। तस्य व्याख्यानमपसंज्ञेत्येवमिति। अपशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः वृध्यादी
नामिति। संप्रत्ययइत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी वृध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्नित्यर्थः यथा लोकइति कात्या
यनेनासंप्रत्यये लोको दृष्टांतत्वेनोपात्तः भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थकत्वे लोकं दृष्टांतत्वेन योजयतीव इह सू
त्रमिति। बहुव्रीहिः प्रकरणं चान्यपदार्थः समाहारे द्विगुर्वा अर्थवंति चेति। यथा लोकोऽर्थवंति प्रयुंक्ते एवम
नर्थकान्यपीत्यर्थः यावच्चाप्तत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदत्रानर्थकत्वशङ्का झटिति समन्वयानवगमाद्वा॥ ॥

रेणेत्यर्थः ननु द्विगोरकारांतोत्तरपदत्वात्स्त्रीत्वे ङीप्स्यादत आह बहुव्रीहिरिति। अन्यपदार्थस्याशाब्दत्वाद्बहुव्रीहिदुर्ब
योत आह समाहारेति पात्रांतादित्वात्स्त्रीत्वाभावः। अत एव त्रिसूत्रीत्यादि संगच्छते। बहुसूत्रशब्दस्यैवेतत्र पाठादित्यभि ७८
मानः नन्वनर्थकदृष्टांतेऽर्थवंतीत्यादिव्यर्थमत आह यथेति। यद्यप्यन्वितार्थकपदसमूह एव वाक्यं तथापि भाष्ये पदस
मूह एव वाक्यशब्दः प्रयुक्तोऽतोऽनर्थकानि वाक्यानीति न विरुद्धं। झटिति। विनाचार्याचारादिज्ञानेन॥ ॥

पदार्थानां। कुंडमजाजिनमित्यादीनां स्फुटतोपत्यं स्फैयकृतः उपचारो नाम गौणी वृत्तिरित्तिस्त्रमंखुदस्यति व्यवहा
रादिति अनेन व्यवहाराच्छक्तिग्रह उक्तः स च शक्तिग्राहकशिरोमणिः भाष्ये वेदे याज्ञिका इति यज्ञकांडद्रष्टारो ऽनृषय इ
त्यर्थः वेदकर्तृत्ववत्संज्ञाकर्तृत्वं तेषां द्रष्टव्यं। भाष्ये इहैवेति। वृद्धिरादैचि सूत्र एवेत्यर्थः असत्याः शक्तेर्व्याख्यानेनोत्पा
दयितुमशक्यत्वादाह वृद्धिशब्दस्येति प्रत्यापनशक्तिः प्रत्यायने बोधजनने कारणीभूता शक्तिः भाष्ये उदाहरंती

दशदाडिमानीति। पदार्थानां समन्वयाभावादत्रानर्थक्यम्। आचार्याचारादिति। आचार्याणां व्यवहारा
दित्यर्थः वृद्धिशब्दः संज्ञेति वृद्धिशब्दस्य प्रत्यापनशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते यथा देवानां वर्णानामि
ति वर्णत्वम्। अपरइति। प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञ्यभिव्यक्तिः संज्ञासूत्रार्थाद्वा प्रदेशार्थव्यवस्थेत्यर्थः॥ ॥

ति वृद्धिरादैजिति सूत्रार्थकल्पनार्थं तत्प्रदेशत्वेनाभिवृद्धिरित्युक्ता तदुदाहरणत्वेनाकार्षीत् अक्षैषीद औषी
दित्युदाहरंतीत्यर्थः एवं च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादैचां प्रत्याय्यत्वं निर्णीय वृद्धिरादैच्सूत्रस्य संज्ञाबोध
कत्वं वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वं च निर्णीयंतीति भावः। तेन अपराचार्योक्तोदाहरणेन॥ ॐ नमः शिवाय॥ ॥

नन्वाकृतिर्जातिस्तद्भेद आदैक्ष्वपि। तद्भावस्तु न वृद्धिशब्देपीत्यत आह। आकृत्येति। बहुव्रीहिरिति भावः। अनाकृ
तिरित्येतन्यायसिद्धमित्याह लाघवार्थमिति। नन्वेकस्यापित्यादेरनेकाः कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञाः क्रियंते अत आह प्र
योजनेति सति हि प्रयोजने तथा कृते तु न तथा प्रयोजनाभावादिति भावः। प्रत्यभिज्ञाननिमित्तकं प्रत्यभिज्ञा प्रमा
णकमित्यर्थः वस्तुतोभाष्य

अनाकृतिरिति। आकृत्या साहचर्याज्जातिरेव लक्ष्यते तेनायमर्थः वृद्धिशब्द एकत्वात् संज्ञा आदैचां तु बहुत्वा
त्संज्ञित्वम् लाघवार्थं हि संज्ञाकरणं यथा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेकस्यैका संज्ञा क्रियते न त्वेकस्यानेका
प्रयोजनाभावात् आकृतिमतद्इति अवस्थाभेदेष्वपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाननिमित्तं देवदत्तत्वादिकं
सामान्यमस्तीत्याकृतिमतद्इत्युक्तम् लिङ्गेन वेति कलादिना वर्णदोषेणेत्यर्थः तमेवोपालभ्येति यो हि सूत्र
कारमुपालभते नगमकं नेदं सूत्रमिति स कथं वृत्तिकारान्प्रामाण्येनाश्रयतीत्यर्थः अपरितुष्यन्निति तथापि परि
हारान्तरं ब्रुवता आचार्यो वारोन प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः तथापीति लिङ्गेन वेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः अनाकृतिः
संज्ञेत्येतत्तु न्यायसिद्धत्वान्न वक्तव्यम्॥

णकमित्यर्थः वस्तुतो भाष्ये आकृतिमतद्इत्यस्य भेदवतद्इत्यर्थः अवस्थाभेदेन च तत्रारोपितः स आरोपितभेदश्च जाति ८०
मत्वेन मानं अत एव देवदेत्यादौ नडाविति कश्चित्। स कथं वृत्तिकारानिति। तस्यैवेति भाष्यस्य तदीयस्यैवेत्यर्थ इति भा
वः लिंगेन वेत्येतदिति लिंगासंग इत्यं लिंगासंज्ञेति च वक्तव्यमित्यर्थः॥ ॥ ॐ नमः शिवाय॥ ॥

ङकारादिष्विति। धात्वादिपवित्रेष्वित्यर्थः। ननु संज्ञालिंगे कृतेपि इत्संज्ञाद्यभावे कथं तेषां निवृत्तिरत आह। भाष्येस्व
भावतः संज्ञेति तद्याचष्टे संज्ञा संज्ञिनमिति। भाष्ये पाणिनीयं त्विति। अनंतस्य त्वेषु दोषविशिष्टपठने आनुनासिक्या
दिवत् प्रतिज्ञाकरणे च दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः ननु भवते जन्मार्थत्वेनाभूत तत्रावप्रतीत्या ज्ञौ सति प्रमाणीभूत इति स्या
त् तदविवक्षायां तु प्रमाणमाचार्यः प्रकारांतरेणाभूत इति अर्थः स्यादत आह प्रामाण्यमिति। वृत्तिविषये इति प्रकृता

अप्यवेतर्हीति। एवं सतीत्यर्थः ङकारादिष्वनुबन्धेषु ककारादिकमासंक्ष्यते ततस्तेषां संज्ञात्वे सति ङित्वात्म
नेपदमिति करिष्यते संज्ञाश्च संज्ञिनं प्रत्याय्यस्वयं निवर्त्तत इतीत्संज्ञालोपश्च न वक्तव्यो भवत इत्यर्थः प्रमा
णभूत इति। प्रामाण्यप्राप्तः भूप्राप्ताविल्यस्माद्धूषादेति णिजभावे स्वरूपम् वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः
प्रामाण्ये वर्त्तते दर्भपवित्रेति प्रमादाभावं दर्शयति प्राङ्मुख इति प्राच्या अभ्युदयहेतुत्वात् महतेति म
नः प्रणिधानं दर्शयति। एतत्रागमाद्बोद्धव्यम् एवमानर्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययार्थं पक्षांतराणि प्रश्न
मुखेन प्रतिक्षिपति किमत इति॥

क्षिप्रायं प्रमादः पिशाचादिसंबंध आगमः संप्रदायः। प्रकृत भाष्योक्ति वा भाष्ये नर्थकेनेतेति बोध्यार्थरहितेनेत्यर्थः ते
न पारायणे सर्वेषामदृष्टार्थत्वेपि दृष्टप्रयोजनराहित्यरूपमनर्थकत्वं पदपदसूत्राणामस्त्येवेति न वक्ष्यमाणे सूत्रादिप्र
त्याख्यानासंगतिः॥ संज्ञासंप्रत्याय। संज्ञात्वनिश्चयाय। भाष्ये। किमत इति अतस्तादृशाक्षरकत्वात्किं कथम
र्थवत्त्वं यत्र यतस्तद्दशाक्षरनिरूपणमित्यक्षरार्थः साध्वनुशासने इत्यनेन साधुत्वपक्षस्याकांडताव्वारिता॥ ॥
२

द्वंद्वत्वादिति। अनयोरित्यस्य पदयोरिति विशेष्यं। पदानामेव साधुत्वान्वाख्यानादिति भावः। भाष्येऽविशेषेणेति। प्रत्ययविशेषमनादायेत्यर्थः। ननु वर्णसमाम्नाये आकाराद्युपदेशोप्यादैच्छब्दस्य किमागतमत आह तेषां चेति। संज्ञाग्रहणद्वारेणेति शेषः तपरद्वति। आदिरंत्येनेति च तेषां कृतयोरादैचोर्ज्ञयोर्द्वंद्वनिर्देशेन द्वंद्वशास्त्रेण कृतं साधुत्वमित्यर्थः। ऐजित्यपि तन्मूलकादिरंत्येनेत्यनेन बोधितामित्याशयेन भाष्ये ऽक्षरसमाम्नाये उपदिष्टा इत्युक्ते। ननूपसर्जनं पूर्वपरस्त्रेत्यादिभिः प्रयोगनिय

कृतमनयोरिति। आदैच्छब्दस्य द्वंद्वत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः आदैचद्विति। तेषां च द्वन्द्वनिर्देशो यमादैच्छब्द इत्यर्थः प्रयोगनियमार्थमिति। आदैचशब्द इति प्रयोगो माभूदित्यर्थः नेहेति प्रयुज्यत इति प्रयोगः तत्र स्वतंत्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नारभ्यते अपितु यदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययागमाद्युपसर्जनरूपस्य। लोके च केवल एव वृद्धिशब्दः प्रयुज्यत इति न तस्यानेन नियमः क्रियते लोके च प्रयुक्तानामिद
मनुशासनं॥

म आरभ्यत एवेत्यत आह प्रत्यत इति स्वतंत्रस्येति। गत्युपसर्गनिरासः तौ हि द्योतकत्वात्परतंत्रौ। यदावयवस्येति आदिना द्योतकाः युक्तंतरमाह लोके चेति शिष्टलोकाभिधाय प्रयुक्तानां चेदमनुशासनमिति भावः। केवलः आदैच्य ८१
दासंबंधः भाष्ये संस्कृत्येति साधुनन्वाख्यायेत्यर्थः आप्तिसंबंधः पौर्वापर्यलक्षणः॥ ॐ नमः शिवाय॥ ॥

षष्ठ्यभावेपि नाभिन्नभासित्याद्यावादेशदर्शनादाह स्थानेति षष्ठी स्थाने इति सूत्रगत इति शेषः। तत्र हि सूत्रे स्थानशब्दो धिकरणव्युत्पत्त्यार्थवाची भावव्युत्पत्त्या प्रसंगवाची च तंत्रेणोपादीयते। अन्यथा केवलार्थशब्दं प्राप्तिशब्दं वोपाददीत एवं च यानि योगाः षष्ठी सा प्रसंगनिरूपितसंबंधार्थिकैवेत्येकोर्थः द्वितीये तु षष्ठीशब्दो लक्षणया स्थानिपरः स्थाने इति सप्तमीवाच्यस्यार्थस्याधिकरणत्वविवक्षया बोध्यायोगशब्दश्च युज्यत इति व्युत्पत्त्या आदेशवाची ततोर्थ आद्यन्तेन स्था

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। स्थानशब्दोर्थवाचीतिष्टंत्यास्मिंछब्द इति स्थानं। न च वृद्धिशब्दार्थमादैचो वर्ण्यशब्दाः ते नात्र षष्ठ्यर्थाभावादिति तात्पर्यम् तथा हि षष्ठ्यभावेपि तदर्थसद्भावाद्भवत्येव स्थान्यादेशभावो यथा नास्ति नस्तंव परस्त्री परत्रंचेति आगमा अपीति अत्राप्यर्थापेक्ष्यते अनागमकानामर्थे सागमकाः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः॥

नीस्थाणोभिधानसमर्था देशा वा नित्यर्थ इति भावः। भाष्यस्य तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिनो योर्थस्तस्य वाचका उच्यंते। न चात्रादैच्षष्ठीनिर्दिष्टस्य। निनोर्थमभिधेयत्वेन पश्याम इत्यर्थः। षष्ठ्यर्थाभावादिति षष्ठीबोध्यस्थान्यर्थाभिधानसामर्थ्याभावादिति भावः। तदर्थसद्भावादिति आदेशस्य स्थान्यर्थबोधनसामर्थ्यसद्भावादित्यर्थः वस्तुतस्तु स्थानं प्रसंग एवा सचार्थवत एवाऽर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगात्। एवं चार्थप्रयुक्त एव स्थान्यादेशयोः संबंध इति स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशता तिवदति। अत्रापीति। वस्तुतो ऽवयवषष्ठ्यैवागमा उच्यंत इत्यर्थः॥ ॥छ॥

कलादिलिंगसूत्रमव्याप्तत्वयेआह देशेति। देशविशेषप्रतिपत्त्यर्थयत्नसाध्यागमप्रतीतियत्नाभावेनेत्यर्थः इदंखल्वपी
तिभाष्यंपूर्वोक्तपक्षाणमसंभवंप्रतिपादयति। अस्तिसामानाधिकरण्यमिति। नन्वतादृशेसंज्ञासंज्ञासंज्ञित्वसंभा
वनेतिभावः। इत्युक्तयोरिति। विशेषणविशेष्यत्वसंज्ञासंज्ञित्वसंभावनास्यलप्रदर्शनायेत्यर्थः संज्ञासंज्ञिनोरप्य

लिङ्गंनचेति देशविशेषप्रतिपत्तयेटकारादिलिङ्गंक्रियतइत्यर्थः इदंखल्वपीति। विशेषणविशेष्यभाव
निराकरणेनसंज्ञापक्षंस्थापयति देवदत्तः पचतीत्यस्तिसामानाधिकरण्यंनत्वेकविभक्तिकत्व
म् गौरश्व इत्येकविभक्तिकत्वमस्तिनतुसामानाधिकरण्यमित्युक्तयोरुपादानम् संज्ञासंज्ञि
नोरप्यस्तिविशेषणविशेष्यत्वम् प्रसिद्धप्रसिद्धिवशादुक्तेदेनोपादानं॥

ति। अङ्कितादिसंज्ञादिस्वरूपेणैवसंज्ञिनं सजातीयाद्यागांतराद्विजातीयाच्च होमादेर्व्यवच्छिनत्तीतिविशेषणं। सं
ज्ञीचव्यवच्छेद्यः सान्विशेष्यः विषयतावशेषरूपमपितत्तयोरस्त्येवेतिभावः प्रसिद्धीतिद्वयोर्हिप्रतीतेत्यादिनाभा ८२
ष्येउक्तमेतत्। यद्यसत्यपिव्यवच्छेद्यच्छेदकभावेसंज्ञासंज्ञिनोर्विशेष्यविशेषणभावोलोकेनप्रसिद्धइत्यर्थः॥ ॥

ननुसामानाधिकरण्यंनामद्वयोः शब्दयोरेकाभिधेयसंबंधस्तथ्नयुक्तं सामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वेनविशेषणवि
शेषयोः सामानाधिकरण्यमितिभाष्यासंगतेः। संज्ञासंज्ञिनोरेकाभिधेयसंबंधाभावेन संज्ञासंज्ञिनोर्वासामानाधिकरण्य
मित्यस्याप्यसंगतेरतआह। तत्त्विति भिन्नप्रवृत्तीत्यनेनपर्यायनिरासः वस्तुतस्तुइदंचिंत्यं अग्नेदेविसरस्वतिइडे
काव्येविहव्ये एतानितेअघ्न्येनामानीत्यादौनामत्रितेसामानाधिकरण्येइत्यस्यव्याप्तत्वयेतत्रसामान्यवचनग्रहणमितित

तत्तुसामानाधिकरण्यंशब्दयोरेवकेचिदिच्छंति। द्वाभ्यांशब्दाभ्यांभिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकस्याधिक
रणस्याभिधेयस्यप्रतिपादनात् विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम्॥ ॥

त्सूत्रस्यभाष्यविरोधापत्तेः युगपदधिकरणवचनतापक्षेपट्वी मृद्व्यावित्यत्र समानाधिकरणलक्षणपुंवद्भावशं
कापरभाष्यविरोधापत्तेश्च विशेषणत्वादिकंचोपपद्यतइत्याह विशेषणेतिभाष्येसंज्ञासंज्ञिनोरित्यत्र संज्ञिपदे
नसंज्ञिसमर्पकः शब्दोभिप्रेतः संज्ञाशब्देचशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तंसंज्ञिनितत्संबंधात् संज्ञिबोधकशब्देत्वसंज्ञिग
ततत्तद्धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तंएवंचवृद्धिशब्दवदभिन्नाआदैचइतिबोधः शब्दशब्दवत्त्वंचलोकसिद्धतादात्म्येनेत्याशयः॥

अन्येत्विति। संज्ञासंज्ञिनो रुक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सामानाधिकरण्यं। एकविभक्तिकत्वं त्वत्र पक्षे शब्दद्वारा बोध्यं। वि
भक्तिशब्देन शक्तिर्वाभाष्ये संज्ञासंज्ञिनोरित्यस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यर्थः। अन्येत्विति मतेऽरुचिबीजं तु प्रतीतप
दार्थकयोरिति बहुव्रीहिस्वरसभंगः विशेष्यणविशेष्यभावो भवतीत्यस्य तदर्थप्रतिपादकत्वं भवतीत्यर्थः ननु वैया
करणनामादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थक एवेत्यत आह नहीति वृद्धिशब्दोऽपि अन्वययोग्य इति शेषोऽत्र द्रष्टव्यः केचित्तु दृष्ट्या

अन्ये तु नीलमुत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं विशेषणवि
शेष्यभावं चार्थयोरेवमन्यंते नचादैच्छब्द इति नह्यस्य कश्चिदर्थो विकोऽर्थः प्रसिद्ध इत्यर्थः॥ आवर्त्तिन्य
इति देवदत्तादिशब्दो हि दानादिप्रतिपादनायावर्त्तते॥

दिशब्दाः शब्दपरा एव वृद्धिशब्दाभिन्ना आदैच इति शेषः तदुक्तं हरिणा रथ्यादयो यथा शब्दा स्वरूपोपनिबंधनाः
आदैच्प्रत्यापितैः शब्दैः संबंधं यांति संज्ञिभिरिति। सामानाधिकरण्यं चैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमित्याहुः भा
ष्ये यत्नोऽपि इति। प्रत्यय अनीयरित्यादैलघ्वर्थमित्यस्य लाघवार्थमित्यर्थः नमांसपिंड इति दूरस्यस्यापि नामोच्चारणमात्रे
णाह्वानादिसंभवादितिभावः॥

सतोहीत्यादिना नभावरूपं विवक्षितं अभावस्यापि पिलोपादिसंज्ञादर्शनात् नापि विद्यमानत्वं प्रत्ययविधौ संज्ञावि
शिष्टस्यापि विधानादत आह बुध्येति अत एव भावर्णिर्भविता मनुरित्यादौ न दोषः एवं च सच्छब्देन पूर्वं बुध्या विष
यीकृतत्वं विवक्षितमित्यर्थः। बुद्धिसत्तासमाविष्ट एव चार्थः शब्देन बोध्यत इति सिद्धांतात्। तत्वाहि पूर्वोच्चारित
स्यैव भवतीत्याह। शब्देन पूर्वमिति। भाष्ये मांगलिको मंगलप्रयोजनः महतोऽर्थेतिः एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रो

अथ वेति सत्यसति वा संज्ञिनि बुध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वं निर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्त्तत इत्यर्थः ततश्चादेङ्गु
ण इत्यादावदेङादयः संज्ञिनो गुणादयः संज्ञाः इह तु मङ्गलार्थोऽन्यथापाठक्रमः आर्थस्त्वन्यथाक्रमः
अन्ये तु सिद्धिहेतवो भविष्यंति॥

घस्येत्युक्तं। मंगलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोतृप्रयोजनं चोक्तं प्रथंते विस्तृतानि भवंति तेन समाप्तिरर्थाक्षिप्ता। आ
र्थस्त्वन्यथेति आदैजुत्तरा वृद्धिरित्याकारः अनुपूर्वेज्ञानस्यासत्तिविधया हेतुत्वादिति भावः कथं तर्हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वप्र
तीतिरत आह। अन्ये त्विति लाघवादयः आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इत्यर्थः एवं चानुपूर्वीव्यत्यासेन विलंबेन बोधजनकश
ब्दोच्चारणं मंगलार्थं क्षम्यतामिति बोध्यं अत्रैकशब्दः प्रथमार्थकः प्रथमं तथाकरणं मंगलार्थमेव एवं चान्यत्रापि तथाकर
णं उद्देश्यविधेयभावेनान्वये तादृशस्यैव साधुत्वमिति भ्रमवारणार्थमित्याहुः॥ ॐ नमः शिवाय॥ ॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक

८३

परिभाषेतितदाह यत्राष्टकपदंतत्रैकालित्याद्यपतिष्ठतइत्यर्थात्प्राप्यंयुक्तमेवेत्यर्थः वस्तुइदंवृद्धिसूत्रेपिसुव
चंकिंचैवमष्टकसंज्ञायामित्यादिभाष्यवार्त्तिकव्यवहारानुपपत्तिः केचित्तुपरिभाषात्वेपिएकाल्प्रत्ययोद्देशेना
ष्टकपदवद्देशस्यत्वंविधेयंपदपरत्वार्थंतवापिलक्षणावश्यकत्वेनसामानाधिकरण्यान्वयार्थंतावत्पर्यंतलक्ष
णायाउचितत्वात् पदत्रयाध्याहारेगौरवाच्च। एवंचपरिभाषात्वेप्युद्देश्यत्वेनतस्यैवपूर्वभागेयुक्तः आनुपूर्वीप्र

अष्टकएकाल्प्रत्ययइतीतुपरिभाषानसंज्ञेतिनास्तिव्यभिचारः अष्टकशब्देनह्येकाकीकथ्यतेइत्य
नियमेनग्रहणेप्राप्तेनियमःक्रियतेअस्यानइति। अंतरेणापिसंज्ञाशब्दप्रयोगंलोकव्यवहारवदत्र
संज्ञासंज्ञिसंबंधःसिध्यतीत्यर्थः॥

त्यासाद्बोधस्तत्स्थयोः समइतिवदंतिः भाष्येनुवर्त्यस्यादितितत्रासंबंधबहुव्यवायादशक्यमितिभावः अस्थाने।
अनवसरेपिद्यते। विलक्षणंभवतीत्यर्थः अभिसंबंधः संज्ञासंज्ञिभावः ततोज्ञातुंशक्यइतिभावः॥ तस्याकृत ८६
इत्यस्यतेनाज्ञातइत्यर्थः। तथाचतेनकथंप्रतिपत्तुंशक्यइतिभावः अथतत्रेतिअनुमानादिनाज्ञातइत्यर्थः॥ ॥

सतोवृध्यादिष्विति। सतोनिष्पन्नस्यसंज्ञाभावात्संज्ञासंबंधात् तदाश्रये। संज्ञाश्रयेसंज्ञयासंज्ञिविधायकेशास्त्रेमृ
जेर्वृद्धिरित्यादौवृध्यादिपदेषुइतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिर्वाक्यार्थाप्रसिद्धिरित्यर्थः अविद्यमानेसंबंधस्यवक्तुमशक्य
त्वादितिभावः वहनक्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेपितत्फलतीत्याहनेतीति। सामर्थ्यंतरेति। कारणांतरेत्यर्थः सू
त्रकर्कीलादिनचसामान्यलक्षणयाकृतत्वाविसकलविषयकशक्तिग्रहः संभवत्येव। अन्यथातवापितत्तद्बोधृबुद्धौ
असंनिहितसकलाकारविषयकशक्तिग्रहासंभवेनानुवादेपिदोषः स्यात् सामान्यलक्षणानंगीकारेपिशक्तिग्रहवो

सतोवृध्यादिष्विति विधौचायंदोषः नानुवादेवृद्धिर्यस्येत्यादौतत्रचसंज्ञाविधानस्यचरितार्थत्वान्मृजेर्वृद्धि
रित्यादौवृद्धिशब्दएवादेशः प्राप्नोति। ननुचनेदइति। नैशकटस्याभिमतदेशांतरप्राप्तिरितरेतराश्रये
चोद्यम्। सामर्थ्यंतरानुप्रवेशेनोत्तरम्॥

धादीनांसमानप्रकारकत्वेनैवकार्यकारणभावाभ्युपगमान्नदोषइतिवाच्यंजातिप्रकारकशक्तिग्रहस्यस्वाश्रयीभूत
सकलव्यक्तिबोधकत्वेप्यनुत्पन्नेजात्याश्रयत्वसंबंधस्यवक्तुमशक्यतयाभाविव्यक्तेर्जात्याश्रयत्वाभावात् तद्बो
धासंभवेनमृजेर्वृद्धिरित्यत्रतत्जन्योत्पत्तिज्ञप्त्योः परस्पराश्रयइतिभावात्। वृद्धिरादैजित्यस्यविद्यमानेषुबुद्धि
द्धिस्थेष्वचारितार्थ्येनभाविनामुद्देश्यत्वासंभवेनतत्रवृद्धिपदस्यशक्तिग्रहासंभवाच्च॥ ॥ॐनमःशिवाय॥ ॥

कै०वि०
८५

यद्यप्यस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादाविवनाविसंज्ञाविज्ञाने नासिध्यति यथा च तत्रोत्पत्त्यनंतरं गृहीतशक्तिक शाटकसादृश्या
त् शाटकपदशक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेपि स्यादेवेदमिग्यणद्वृत्तिसूत्रेभाष्ये तथाप्यत्र वास्तवमेव परिहारमाह भाष्ये सिद्धं
त्विति। एतच्च मंजूषायां विस्तरेण निरूपितं न्यायेति वक्ष्यमाणे न्यायेत्यर्थः ननु वृद्धिर्यस्येत्यादौ समुदायासंभवात्प्र
त्येकमेव संज्ञोत्पत्त आह अन्यथेति। एवं च तमादाय तत्रापि संभवः द्वंद्वनिर्देशात्समुदायस्यैव स्यादितिभावः समुदा

सिद्धं त्विति। न हि मृजेरपूर्व आकारोभाष्यते किं तु मृजो उपदिष्टे मार्ष्टीत्यादी नाम साधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां
साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते प्रत्येकमिति। यद्यपि नित्यशब्दत्वे नैतदपि व्यवतिष्ठते तथापि न्यायम्रुत्पादनायो
पन्यासः समुदाये मा भूतामिति। अन्यथा मृजेर्वृद्धिरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति। समुदायावयवसन्नि
धौ क्व तात्पर्यं कस्य च नांतरीयकत्वमिति विचार्यते। अन्यत्रेति यत्न साध्यासमुदायप्रतिपत्तिरिति यत्नाभावेन
भवतीत्यर्थः ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात् समुदायस्यैव समाससंज्ञा यथा स्यान्नावयवानामिति। नैतदस्ति
उभयत्र तात्पर्याभावाद्युगपदुभयत्र प्रसक्त्यभावाद्विकृत्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्तीत्यस्याव

येमातापित्रोर्मृते हनीति वृद्धोधे साहित्यं न तु क्रियानिष्पत्तौ इति भावः उभयत्रेति। समुदायेवयवे चेत्यर्थः उभयत्र तात्पर्या ८५
भावे हेतुर्युगपदिति। फलाभावादिति भावः यद्यपि पर्यायः प्राप्नोति तथापि समासविधिर्नियमो भयपरत्वे गौरवमित्य
तो लिंगत्वकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्यं॥ ॥छ॥ ॥ॐ श्री पार्वतीप्राणजीवनाय नमः॥ ॥

नाप्यकारस्त्विति तदेकदेशीत्यर्थः द्वंद्वत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभे ग्रहणं सर्वार्थकमिति भावः न न्यायकादेव किंतु युक्तितोपि
प्रत्येकं संज्ञेत्याह नाप्येप्रत्यवयवमिति प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिमुपक्रम्य प्रत्येकं भुजिसमाप्तिं युक्तिं न युक्तानहि भुज्य
ये त्रिवाक्यार्थः किं तु एवं तावति आह। अत्रेति। वाक्यार्थस्य। अत्र प्रयोतकव्यापारस्तस्य समुदायाविषयत्वसंभवात्फलग्र
हणं। तच्च प्रयोज्यव्यापाररूपमित्याह तच्चेति। ननु विशिष्टपरिमाणस्यापरनीयस्य भोजनक्रियासमुदायपर्याप्तत्वपि वक्तुं

उभे त्यस्यत्वं सहेति। अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितं भाष्यकारस्तूभे ग्रहणस्यैतत्प्रयोज
नं स्थापयिष्यति। प्रत्यवयवं चेति। अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते तच्च देवदत्तादीनां भोजनं तस्य
चैतदेव रूपं यत्प्रत्येकपरिसमाप्त्या संपद्यते अत्रादनादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य नाद्यक्रियातु
समुदाये समाप्यते। गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्तस्याः संयोगसंज्ञा त्वन्वर्थत्वात्समुदाये प्रवर्तते॥
वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये दृष्टपगादैचां दर्शनान्माला दीनां चेति द्विकृत्वाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते॥ ॥

शाकपमत आह। तृप्तिफलत्वाच्चेति सर्वापि क्रिया प्रत्येकं समाप्यत इति न्नमो न कार्यद्वृत्याह नाद्येति। गीतादीति। आदिना नृत्तवाद्या
दि अन्वर्थत्वं संयुज्यते वर्णे अत्रेति लक्ष्यानुसारी तत्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेराश्रयणमिति तत्वं। प्रकृते न्यतर
न्यायाश्रयणे हेतुमाह वृद्धिसंज्ञेति। लिंगादिति। प्रक्षेरकमिति निषेधबाधनार्थं हि तदिति भावः न च नामधेयरूपमा
लादीनामाद्युदात्तार्थं तत्तस्य वा नामधेयस्येति पक्षे वृद्धत्वादिति वाच्यं अन्तिमक्तेति न्यायेन तत्राप्रवृत्तेः॥ ॥

समुदाये समाप्तौ युक्तिमाह। अत्र शातस्येति एवं चाकथितसूत्रे दंडिरपि परिगणनीय इति भावः इत्येके तु उद्देश्यत्वरूपमा
र्थप्राधान्यं शतस्येत्यमुद्देश्यत्वेन गर्गाणुण कर्म दंडेश्च स्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः शासनरूपोऽर्थः
शासनं निमंत्रणं एवं तद्वत् कर्तुरित्युभयोः कर्मत्वं कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषणफला
श्रयत्वेन गर्गाणां शाब्दं प्राधान्यं तत्रैव प्रधाने कर्मणि लकारः प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामित्युक्तेः

गर्गादिति। अत्र शातस्येप्सिततमत्वात्प्राधान्यम्। अपादानस्यानप्राप्ता गर्गा गुणकर्म। न च गुणभेदे प्रधा
नस्यभेद इति शतदण्डनं समूहे परिसमाप्यते। अर्थिनश्चेति। शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते। दण्डपरायां हि
चोदनायां शतस्य प्राधान्यमतो वाक्यादवगम्यते। अथ तत्रांतरेणेति। न्यायादन्वर्थत्वाच्च समाससंज्ञायाः
समुदाये परिसमाप्तो सिद्धायां योगविभागार्थं तत्र सद्ग्रहणं स्थितमिति तत्रांतरेणेत्युक्तम्। ॥

दुहादिष्वस्याप्रामाणिकः पाठ इति वक्ष्यते अपादानस्यानप्राप्ताइत्यनेन चानुद्देश्यत्वमात्रमभिप्रेतमिति परे शातस्य प्रा
धान्यमिति। शारीराभिहननलक्षण दंडव्यावर्त्तनेनेति भावः नन्वंतरेणापीति वाच्यसार्वकालिकासत्त्वप्रतिपादकमपि ८६
शब्दरहितमयुक्तमत आह न्यायादिति। शतदंडनन्यायेत्यर्थः योगविभागेति। तिङंतसमासायेति भावः॥ ॥

साध्ये किमर्थमिति। चतुर्थीतत्पुरुषः न परकरणं क्रियत इति पाकं पचतीति वत्सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः अ
त्वजाते भिन्नकालवर्णवृत्तित्वाभावात् द्वितीयमाश्रयतिव्यक्तिरिति यत् गुणस्येत्यादिर्बहुव्रीहिः साध्ये किं च कारणमिति
निमित्तकारणहेतुष्विति हेतौ प्रथमा अस्ति प्रयोजनमेतदिति काकास्सूचितमनुशयं पृच्छति किं तर्हीति। किं तर्हीति प्रश्ने इति इ

अथ किमर्थमिति। किमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमथवा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमि
ति प्रश्नः आकारस्येति। व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति दर्शने यद्गुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसंगे गुणां
तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः। किं च कारणमिति। अभेदका गुणाः मुंडेनापि चौर्ये कृते कुन्त
जित्वावस्थायामपि चौरोयमिति व्यपदिश्यत एवेति प्रश्नः भेदकत्वादिति। सर्वगुणसंग्रहार्थं गुणग्रहणं कर्त्तव्य
मित्यर्थः। एकोयमिति। उदकत्वजातियोगादेकत्वं न विवक्षितं किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकं द्रव्यं तदे
व गुणांतरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते॥

दं वक्तव्यमित्यर्थः तदाह भेदकत्वादित्यादि जात्यात्मनैकत्वे व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेर्न गुणाभेदकृतभेदे इदमुदाहरणं स्याद
त आह। उदकत्वेति। आत्मशब्दो द्रव्यवाची भाष्ये वा जो युवेति भाष्ये स्वामाख्यां न जहातीत्यनुकर्षः एतेनाभेदकत्वे
प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं दर्शितं॥ ॥छ॥ ॥ ॥ॐ श्रीकाशीविश्वेश्वराय नमः॥ ॥

ननुगुणेषूत्तमयांगीकारे खंडिकोपाध्यायचपेटादानं विरुध्येतेति चेन्न पत उभयमिति लोकमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह
आम्नाय इति न नूभयोरिति न्याय्यत्वप्रतिपादनेन किंपुनरत्र न्याय्यमिति प्रश्नो युक्तोत आह । शास्त्र इति अत्रेति तिथि रणसप्तमी
नेत्यभावः इत्येवं न्याय्यमिति विधेयाणां भिन्नविषय इति विषयस्तत्रैतत्कृतस्यापि अत्रत्यय इति निषेधात् अत स्तथैव ज्ञाप
कमुपन्यस्यति पदय मिति प्रयत्नं स्वशब्देनोपादानरूपं कथमिति यथा वध्यादेशे उदात्तनिपातनेन एकाच इति स्व

उभयमितिं आम्नायशब्दानियत्रस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकत्वं । लोके तूभयथा व्यवहारः गोपिंडोपि वत्सा द्य
वस्थाभेदात् क्रयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदाद्भेदेन व्यवह्रियते स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानाद्भेदेनापीति प्रश्नः ।
किंपुनरिति । अत्रेति । शास्त्रे । उदात्तमेवेति । तस्माद्गुणरहितस्योच्चारणाभावान्नांतरीयकत्वादुच्चार्यमाणोपि
गुणः प्रयत्नमंतरेण न विवक्ष्यत इत्यर्थः । यद्येवं कथमन्यत्रोक्तं उदात्तनिपातनं करिष्यत इति यावता तत्रा
प्यविवक्षा प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्रापि स्थानेंतरतम इति वचनात् आदेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयि
तव्ये उदात्तोच्चारणं यत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते ॥

त्रस्य मेकाज्ग्रहणं न कार्यमिति । यः स्वरः प्राप्त इति ॥ हंतेरनुदात्तत्वादनुदात्त इत्यर्थः न चैव मस्याादीनामा
द्युदात्तत्वेनादेशानडः स्यान्न नुरूपे नुदात्ते उच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति ज्ञापिते पिव्यर्थमुदात्तग्रह
णमिति वाच्यं परमास्थि शब्दादावंतोदात्ते उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानाभावादित्याशयात् ॥ ॥ ८१

नन्वेवमपि चतसर्याद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात् चतस्र इत्यत्र चतुरः शसीत्यस्याप्रवृत्तिरिति भाष्योक्तमनुपपन्नं चतुः
शब्दस्य षट्संख्याया इत्याद्युदात्ततया तत्स्थानिकचतसरि स्थानिस्वरेणाद्युदात्तोच्चारणोपपत्त्या चतुरः शसीत्येतद्बाधक
त्वयोगात् अत आह । अन्ये त्विति । एकश्रुतिः स्वविभाषाऽछंदसीति वैकल्पिकी । तत्पाठे क्वचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमित्रे
स्वर्येणपाठमस्तिप्रेत्य प्रकृतसूत्रस्थ ज्ञापकमित्यविरोधः अन्ये त्वित्यरुचि । बीजं तु निपातनं नामान्यादृशो प्रयोगे प्राप्ते न्या

एवमनुनासिकस्यापि प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं विवक्षार्थमेव ॥ उञ ऊँ इति यथा ॥ अन्ये त्वाहुः एक
श्रुत्या सूत्राणि पठ्यंत इति क्वचिदाद्युदात्तोच्चारणं तद्विवक्षार्थमिति ॥ ॥ ॥

दृशप्रयोगकरणात् तद्रूपाद्यत्नात् तत्र तत्रोदात्तादिविवक्षा तिसृचतसृ इत्यत्रापि इदं द्व प्रयुक्तं तोदात्ते उच्चारणीये
आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं संपूर्णाष्टाध्यायी आचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानं क्वचित्कस्य चित्पदस्यै
कश्रुत्या पाठे यथा दांडिनादि सूत्रे ऐक्ष्वाकेति । एतावदेव भाष्यादवश्यते यथाद्याप्यध्येतार एकश्रुत्यैवांगा
नि पठंति ब्राह्मणवत् तथापि व्याख्यानतोनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ॥ ॥

कै॰वि॰
८८

स्वरितादेरितिभाष्ये उपलक्षणं उदात्तादेरंतानुदात्ताद्व्याप्नोतीत्यपि बोध्यं। आश्रीयमाण इति। शब्देन निपातनेन
वाश्रीयमाणा इत्यर्थः नन्वेवमनुदात्तादिग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह अजिति। एजर्थं तपरत्वमित्याह इदं तर्हीति भाष्ये
चतुर्मात्रोपि प्लुतः प्लुतावैच इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः कार्यकालमाश्रित्य नोदयति। नन्विति अयं भावः तत्पक्षे मृजेर्वृ
द्धिरित्यादौ उपस्थितं वृद्धिरादैजिति पदैकवाक्यतयान्वेति एकं वृद्धिपदं तु प्रत्यभिज्ञामात्रफलकं अनुवाद एव। एवं

अनुदात्तादेरिति। अजुपलक्षणं चानुदात्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः। उत्तरे त्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रा
यः। व्याख्यानत इति। अस्येऽवद्यमित्याद्युदात्ते सिद्धे मालादीनां चेति मालाशब्दस्य दृष्टान्तत्वादुपादानस्या
कारप्रश्लेषनिश्चय इत्यर्थः॥ इदं तर्हीति। ननु भाव्यमानत्वादेचो ग्राहकानस्तविष्यंति॥ ॥

च भाव्यमानत्वं स्पष्टमेवेति। उत्तरस्य तत्त्वं यं भावः अनुवादत्वकल्पनापेक्षया तत्रोपस्थितं वृद्धिरादैजिति तत्रैव शक्ति
ग्राहं[illegible]पाद्यवाक्यत्वेदेन मृजेर्वृद्धिरित्यस्यार्थं बोधयति। ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ तु शक्तिग्राहकशास्त्रांतराभा ८८
वाद्गत्या विधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः कल्प्यते न तु विद्यमाने शक्तिग्राहके तथा कल्पनमु
चितं पदस्यानुवादकत्वकल्पनं चेति॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक

यत्तु कार्यकालपक्षे वृद्धिरादैजित्यादेर्यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठत इत्यर्थः यथा च ज्योतिष्टोमादिपदानां यागवि
धावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिस्तथेहापि मृजेर्वृद्धिरित्यादौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः
उपस्थापकेन वृध्यादिपदेन उपस्थाप्यस्य वृत्त्या बोधनात्परं संज्ञासूत्रत्वावगतिरिति। तन्न कार्यकालं संज्ञापरि
भाषं यस्येत्युपस्थितमिदं भवति पचिभमितीति ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रस्य भाष्येण कार्यकालं संज्ञापरि
भाषं प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति ईदूद्देद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति ईदेदिति सूत्रस्य भाष्येण च विरोधात्
त्वडीत्याद्युपस्थितमिदं भवति यचीत्येव वक्तव्यं स्यात् अपसंज्ञेत्यादि प्रकृतसूत्रस्य वार्त्तिकविरोधश्च प्रकारां
तरेणात्रत्यतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधश्च किंच मृजेर्वृद्धिरित्यादिसूत्रस्य वृध्यादिपदानां तदुपस्थिति
संपत्त्या चरितार्थेन स्वोपस्थापितपदार्थेऽन्वये मानाभावात्॥ मृजेर्वृद्धिरित्यादौ इकादेरुपस्थापकस्या
पि विधेयाकांक्षासत्त्वात् विधिविषये एव तत्प्रवृत्तेश्च भवत्येवान्वयः एवं च ज्योतिष्टोमवाक्याद्वैल
क्षण्येनात्र नामधेयता दुरुपपादा॥ किंचोपस्थाप्यार्थस्य वृत्त्या बोधनात्संज्ञासूत्रत्वं वा इको गुणे
त्यादिवदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावः अनुवादेपि संज्ञासूत्रोपस्थिति
रणो गृह्यस्य वृद्धिर्यस्येत्यादिविषये भाष्ये स्पष्टेति दिक्॥ ॥ ॥ ॥

भाष्ये किं तकारइत्यस्य तादपि परस्तपर इत्यनंगीकुर्वतइति शेषः संबंधाभावादिति। शेषशेषिभावा

नैतदस्ति। न ह्यत्र संज्ञाविधावेवोभाव्यते किं त्वैज्भिरयत्वात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणात्सं
ज्ञाप्रसंगाद्धि गुणविधौ तेषामपि प्रसंगात्तन्निषेधाय तपरत्वं। एवं व्यवस्थिते चोदयति। यद्यै
जर्थस्तकारस्तेनाकारस्य संबंधाभावात्कथमादित्येतत्पदम्। उच्यते। तात्पर्येणैजर्थत्वं तका
रस्योच्यते। आनुषंगीकं त्वाकारार्थत्वं। ज्ञापकद्वारेणाकारप्रश्लेषे विज्ञायमाने प्रतिपत्ति
गौरवं भवति। सति तु कारे आकारस्वरूपप्रतीतिः स्पष्टा भवतीति तकारसहितस्याकारस्या
संदिग्धानुकार्यप्रतिपादनार्थत्वाद्धि भक्त्युपपत्तौ सत्यामादित्येतत्पदं सिद्धम्॥ ॥

भावादित्यर्थः। तात्स्य पदत्वाभावे जश्त्वं न स्यादिति भावः आनुषंगिकफलं दर्शयति ज्ञापकद्वारेणेति॥ ॥

इको गुण। गुणवृद्धिग्रहणस्योत्तरत्र निषेध्यसमर्पणाय आवश्यकत्वेपि इक्पदस्यैकः स्यान इत्यर्थार्थमावश्यकत्वे
पि योगविभागविषयकोयं प्रश्नो भाष्ये इक्ग्रहणमिति ननु इग्ग्रहणेनाकारादीनां निवृत्तिरशक्या कर्तुमत आह स्था
निवत्वस्येति। ननु आकारस्य परध्युदाहरणादाने गुणाशेच अकारोदाहरणादाने किं बीजमत आह आकारस्येति। नेनु
आकारस्य वृद्धिविधौ सत्त्विवृद्धिविधौ अयासीदित्यादौ अपवादत्वात्सिगिः इगां साबाध्यत इति भावः। इतरवृद्धिविधौ सत्त्वे

इको गुण॥ ॥इग्ग्रहणमिति। वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादिनिरासादिक एव गुणवृद्धी भविष्यत
इति प्रश्नः। आत्संध्यक्षरेति। आकारादीनां स्यानित्वस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः। आकारस्यांङ्गत्वस्य वृद्धिवि
धावभावाद्धि शेषाभावाच्चाकारस्यातो लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसंगमुदाहरति याते ति। ज्ञायतीति।
एचां द्विमात्रत्वाविशेषात् प्रयत्नाधिक्याभावादैकारोपदेशे प्येकारो गुणः स्यात् उं स्मिति ति भकान
स्यो ध्यात्वादोकारो गुणः स्यात् पररूपेति अतो लोपश्च न भवति आर्द्धधातुकोपदेशे पदकारात्तत्तस्य लोपवि
धानात् उपदेशसामर्थ्यादिति प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारमेवोपदिशेदित्यर्थः॥ ॥ ॥

वे भ्याह विशेषाभावादिति। अकारस्येति एयस्नोपाविति पूर्वविप्रतिषेधेनातो लोपस्य वृद्धिगुणबाधकत्वादिति भा
वः पुत्रीपतीत्यादौ त्वविशेष इति बोध्यं। अकारस्य गुणः सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यनेन। नन्वैकारोच्चारणसा
मर्थ्यात् गुणेनेत्यत आह। एचामिति। सर्वेषां विवृत एव प्रयत्न इत्यभिमानः आर्धधातुकोपदेश इति गुणनिष्पन्नश्च
तदुत्तरकालिक इति भावः। प्रतिपत्तिलाघवं। तथापि विवृततावेङोतात्यामैचोतप्येवचेति पाणिनीयशिक्षोक्तेः प्रयत्नलाघवमपि बोध्यं॥

इग्रहणेति। तत्तश्चामिदेरितिनावयवषष्ठी किंतुस्थानषष्ठीतिसर्वादेशेगुणः स्यादित्यर्थः नाप्येनैतानिसंतिज्ञापकानीति
छत्रिन्यायेन। ननुनैतानि संतिज्ञापकानीतिप्रतिज्ञायांप्रज्ञापकसमर्थनमयुक्तमित्यतआह। विशेषेतिटकः किंत्वंज्ञा
पकंयंविधिंप्रतीत्यादिविशेषप्रतिपादनायेत्यर्थः शंकतेकेचिदिति। यदप्युच्यतइतिसमुच्चयार्थापिशब्देनेतिशेषः आ
र्थेन। सामर्थ्यप्राप्तेन अंगस्यअंगः सदृशइतिभावः ज्ञायतइति। आदिनाजग्लावित्यादिनन्वेवमात्वमपिबाध्येत

पदपंजनेरिति। यद्येवंमिदेर्गुणोविधीयमानोज्ञापकेनव्यंजनस्यनिरस्तत्वादिग्ग्रहणाभावाच्चसर्वादेशः
प्राप्नोतिमिदइतिः मिदिरित्यावश्रवणादिकारस्यनभविष्यतीत्यदोषः। यतावदिति। विशेषप्रतिपादनायसकलज्ञाप
कापेक्षः। केचिदाहुः। टकः किंत्वेनज्ञापकेनाकारनिरत्यर्थत्वेनिराकृतेयदप्युच्यतइतिज्ञापकाक्षेपोग्रंथच्छायां
नपुष्णाति। तस्माद्यर्थेनक्रमेणसर्वज्ञापकन्तङ्ञोपन्यासंकृत्वायथासंभवंज्ञापकसमर्थनंकर्तव्यम्। आ
यादयोपीति। ऐकारोच्चारणस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादितिभावः। यंविधिमिति। आयादेशस्यह्येकारश्र
वनिमित्तमित्यायादेशेनबाध्यते। नहिआयइत्येवंपाठः कर्तुंशक्यः त्वयाग्लायतइत्यादिरूपासिद्धिप्रसं
गात्। नध्याख्येतिनिपातनाद्गुणवन्नबाधिष्यते॥

नहितस्यऐकारोनिमित्तंस्तेइतिपाठेपिसुकरत्वात् अतआह नध्याख्येतिध्याइतिकृतात्वनिर्देशेनैकारोच्चार
णस्यात्वाबाधकत्वज्ञापनादितिभावः॥ नचास्यसौत्रत्वंबाधकत्वमंगीकृत्यसौत्रत्वकल्पनापेक्ष ९०
याबाधकत्वज्ञापनस्यलघुत्वादित्याहुः नचरैशब्दादिष्वप्याचारक्विपिरायतीत्यादौसंध्यक्षरस्यगुणः स्यादिति
वाच्यं। एजंतेष्वप्याचारक्विबभावएतज्ज्ञाप्यमामाणयादित्यदोषात् गुणवदिति। वैधर्म्यदृष्टांतः॥ ॥

ननुपररूपेपिगुणानामभेदकतयाकदाचित्सानुनासिकोपिस्यादतआह रूपग्रहणस्येति। परेतुअत्रपररूपश
ब्देनपरशब्देनवायदुपस्थितंरूपंप्रयोगस्थंतस्यग्रहणंस्थानेजायमानः किंगुणकइत्याकांक्षायामंतरतमपरीक्षा
षयोस्यगुणकः प्रकृतेचोभयांतरतमासंभवात् परशब्देनयद्गुणस्योपस्थितिस्तद्गुणकएवभविष्यतीतिभा
ष्याशयात्रूपग्रहणस्येत्यादिचिंत्यं गुणानांशब्दत्वादिवत् शब्दरूपत्वाभावेनव्यावृत्त्यसंभवश्चरूपग्रहणेनेत्याहुः
ननुगमेरप्ययंडइतिभाष्यमनुपपन्नंगमीगमश्चांतात्यंताध्वदूरपारेतिसूत्रेपठितेनान्यत्रापिदृश्यतइतिवार्तिके

पररूपेणेति। रूपग्रहणस्येदमेवप्रयोजनंवक्तव्यं यादृक्परस्यरूपंतादृगेवयथास्यादिति॥
गमेरप्ययमिति। सप्तम्यांजनेरित्यतोडन्येष्वपिदृश्यतइत्यत्रडोनुवर्तमानोगमेरपिविधीयत
इत्यज्ञापकंडित्वमितिव्यंजननिरत्यर्थंसूत्रंस्थितं॥

ननुगोऽगइत्यादौडस्यसत्वादतआह सप्तम्यामिति सप्तम्यांजनेरित्युत्तरंपठितेऽन्येष्वपिदृश्यतइतिसूत्रेदृशिग्रहणस्य
सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेनैचप्रकृत्यंतरादपिडसिद्धंतान्यंतेतिप्रकरणस्थंवार्तिकंनकार्यमितिभावः नाप्येआंतर्यतओ
८ कारइति। स्थानतआंतर्यादितिभावः ननुतनोतेर्ईउः सन्वच्चेतिडित्करणान्नव्यंजनस्यगुणइतिचेन्न। उणादीनामव्युत्प
त्तिपक्षांगीकारात्। नचैवमपिस्थानप्रयत्नांतरतमेषुइकारादिषुचरितार्थानिगुणादिशास्त्राणिव्यंजनेनप्रवर्ततइतिवाच्यं। ईषच्छ्वा
सादिनापतिप्रसंगात्। सूत्रमतेस्थानप्रयत्नैक्यादितिभाष्याशयः स्थानेंतरतमइतिसप्तम्यंतपाठस्यभाष्येप्रत्याख्यानेनास्याप्युक्तेरसंभवदु
क्तिकत्वाच्च॥

कै॰वि॰
८१

भाष्येएतेपीति।औकारादयः एषूदाहरणेष्विकःप्राप्नुवंतीत्यन्वयः सद्वत्यत्रतुनस्यादेवेतिभावः त्यदादीनामइत्यत्रत्यदा
दीनामितितुतदोः सः सावित्युत्तरार्थंस्यात् संज्ञोपसर्जनंव्यावृत्त्यर्थंचस्यादितिबोध्यं।आश्रितेति।आश्रितोगुणवृद्धिशब्दव्या
पारउच्चारणंयेषुआदेक्षुविधीयमानेषुतदर्थमित्यर्थः तेनेति।इत्येवमित्यध्याहृत्यस्वरूपपदार्थकेनान्यतरेणविशेषणादीदृ
शार्थलाभइतिभावः अतएवसंबंधानुवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्येगुणवृद्धीइत्युच्चार्यगुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्ततइत्युक्तं।
उपक्रमस्थगुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्येतद्भाष्यस्वारस्यादाहअथवेति।पुनरुपादानसामर्थ्यादिहत्यंगुणवृद्धिग्रह

संज्ञयेति।गुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैवगुणवृद्ध्योरिकःसिद्धत्वात् द्वितीयंगुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धिव्यापा
रार्थंविज्ञायते तेनगुणइत्येवंयोगुणः वृद्धिरित्येवंयावृद्धिरितिविज्ञायते अथवागुणवृद्धिमात्रग्रहणे
गुणवृद्ध्योरिकारादेवसिद्धेपुनर्गुणवृद्धिग्रहणंगुणवृद्धिशब्दव्यापारार्थंविज्ञायते आदेङ्गामिति पूर्व
सूत्रे संज्ञासंज्ञिसंबंधायोपात्तोयावृद्धिशब्दस्तादृशउत्तरत्रानुवर्त्ततेइत्यदेङामित्युक्तं तत्रैतन्न
चोदनीयम् वृद्धिशब्दोऽनुवर्त्तमानआदैचःप्रत्याययतीत्यादैचांगुणसंज्ञाप्राप्नोतीति।। ॥

यं गुणवृद्धिशब्दविहितगुणवृद्धिलाक्षणिकमितिभावः यादृशइतिस्वरूपपदार्थकइत्यर्थः नन्वेवंसतिउत्तरत्रनि
षेध्यसमर्पणार्थंगुणवृद्धिग्रहणस्यचारितार्थ्येनसामर्थ्यदुरुपपादं।अनुवर्त्तमानस्यस्वरूपपरत्वेनानिषेध्यसमर्पकत्वा
भावादितिचेन्न।आगंतूनामतेनिवेशइतिन्यायेनादेङ्सूत्रेगुणपदोत्तरंवृद्धिपदोपस्थित्यातत्साहचर्येणतत्रसूत्रेस्वरू
पपरत्वंतस्यउत्तरत्रतुयोग्यतयाऽर्थपरत्वंइकइतिसूत्रेपिनधात्वित्यादिसाहचर्येणार्थपरत्वंइकइतिषष्ठीनिर्देशाच्चेतिभाष्याशयात्॥ ८१

नपुंसकस्येति।द्यत्रजपाःपुंसीतितुप्रापिकमितिभावः यत्तुभावविषयमेवैतदितितन्नमांसंभक्षोऽस्येतिक
र्मण्यणीतिसूत्रस्यभाष्यप्रयोगविरोधात्।तेनेति।अत्रादैजित्यनुवृत्तिर्नस्वकार्यायकिंतुवृद्धिशब्दस्यान्यसं
बंधनिवृत्तयेइतिभावः भाष्येवृद्धिरादैजदेङ्गुणइतिसूत्रक्रमनिर्देशःपुनर्वृद्धिरादैजित्यभिधानमदेङित्यत्रसंबंधा
नुवृत्तिंदर्शयितुंऽइकोगुणवृद्धीइत्युक्तिस्तुयथान्यासाभिप्रायेणआदैजदेङ्ग्रहणमिति।स्वरितत्वाप्रतिज्ञानेनादेङ

संबंधमिति।संबध्यतइतिसंबंधंकर्मणिघञ्।नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशःआदैज्ग्रहणसंब
द्धंवृद्धिग्रहणमदेङ्गुणइत्यत्रानुवर्त्ततेनादेङ्गिर्नसंबध्यते इहत्वनुवृत्तमादैचोजहातिकांतारोत्तारणा
यसार्थस्येवत्यागोपादाने।अथवेति।वृद्धिशब्दस्येहाकांक्षावशादुपस्थानेनत्वदेङ्गुणइत्यत्र।अ
थवैकइति।एकोभवतिरध्याह्रियते वृद्धिरादैजदेङ्गुणोभवतीति एकवाक्यत्वंसंपद्यते॥ ॥

ग्रहणवदादैजित्यपिनिवृत्तमित्यर्थः क्वचित्तुआदैज्ग्रहणंनिवृत्तमित्येवपाठः ननुमंडूकस्यचेतनत्वात्तस्यागति
संभवेपिशब्दस्यकथंसेत्यतआह वृद्धिशब्दस्येतिस्वरितत्वासंगादनुवर्त्तमानस्यापीतिशेषःइहेति।इकइतिसू
त्रेइत्यर्थःअदेङित्यत्रतुनसंबंधःगुणसंज्ञासंबंधेनादेङानिराकांक्षत्वादितिबोध्यं।नन्वेकयोगत्वंनैकार्थत्वाभिन्नाविषयसं
ज्ञाद्वयविधानात् नापिनिरंतरपाठात्तस्येदानीमपिसत्त्वेनकरिष्यतइत्यस्यासंगतेःगोरणावित्यादावेकयोगेप्यनुवृत्तिदर्शनाच्चातआहएकइति॥

प्रतिपत्तिकालेलक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लवकालेएककालेति आदैज्वृद्धिसंज्ञोदेङ्गुणसंज्ञोभवतीतिसंग्राहकवाक्यार्थबोधएककालइतिभावः समूहालंबनात्मकएकोवाक्यार्थबोधइतितात्पर्यं। यद्वादैज्वृद्धिसंज्ञोदेङ्गुणसंज्ञश्चभवतइत्येकोवाक्यार्थबोधइतितात्पर्यं। प्रतिपत्तिर्वाक्यार्थबोधः णेरणावित्यादौअवांतरवाक्यार्थभेदान्नदोषः केचित्तुएककालाप्रतिपत्तिर्भवतुवतापिस्वरितत्वगुणाप्राप्तवृद्धिपदसंबंधाभावः कुतइतिचिंत्यं नचस्वविषयवाक्यजबोधानंतरंनिराकांक्षतयान्यत्रान्वयाप्राप्तौहिततप्राप्तयेस्वरितासंगोनस्येतदेकयोगइतिवाच्यं व्यवधाननि

यद्यपिप्रतिपत्तिकालेभवतिक्रियासिद्ध्यतेतथाप्येककालाप्रतिपत्तिरित्यादैज्संबधावृद्धिसंज्ञाअदेङ् संबद्धागुणसंज्ञेतिनास्तिवृद्धिसंज्ञायाआदेङ्भिः संबंधः॥

बंधनायामनेकसंबंधाप्राप्तावनेकसंबंधायस्वरितत्वासंगइत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वात् तस्मादयमत्रभाष्यार्थस्तदधीतेतद्वेदेत्यत्रद्विस्तद्ग्रहणादेकयोगेनुवृत्त्यभावइति॥ स्पष्टंचेदंतदस्मिन्नस्तीतिसूत्रेभाष्येएकयोगत्वंचद्वयोःसंहितापाठएव वस्तुतएकयोगेप्यनुवृत्तिर्भवतितदस्यास्त्यस्मिन्नितिसूत्रेद्विस्तद्ग्रहणाभावात्। तदधीतइतिसूत्रेतुबालानांसुखबोधायद्विस्तद्ग्रहणमित्यप्युक्तंतत्रैवातोत्रभाष्येयंसमाधिरेकदेशिनइत्याहुः॥॥ ९२

ननुवृद्धिगुणसंज्ञयोःसामान्यविशेषत्वाभावात्कथमुत्सर्गापवादसाम्यमतआह। यथेति। आतइत्युपादानादेवतद्विषयेकस्यासंदिग्धत्वंअतएवतदतिरिक्तावकाशविरहः तदुद्देशेनैवप्रवृत्तिरूपंतात्पर्यंच। ननुगुणसंज्ञयावृद्धिसंज्ञावत्कृत्यादिसंज्ञयापिप्रत्ययसंज्ञाबाध्येतेत्यतआह। प्रत्ययेति। नतथाधाकांक्षयाप्रत्ययसंज्ञयासंबंधः येनसंनिहि

अथवान्यवचनादिति। यथाकप्रत्ययेनाण्बाध्यते। असंदिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्चविधेःअणस्तुविपर्ययात्। एवमदेङ्गुणइत्यत्रवृद्धिग्रहणमनुवृत्तंनत्संदिह्यतेकिमुत्तरार्थेहानुवृत्तिरपेहार्थापीति। सावकाशाचवृद्धिसंज्ञातात्पर्यंचनास्ति। गुणसंज्ञातुतात्पर्यादसंदेहान्निरवकाशत्वाच्चवृद्धिसंज्ञासंबंधमदेङांबाधते। प्रत्ययसंज्ञातुसंज्ञिविशेषासंयुक्ताधिकारेणैवविधीयमानाकृत्यादिसंज्ञाविषयेपि
प्रवर्त्तते॥ ॥

तत्कृत्यादिसंज्ञयानिराकांक्षत्वान्नप्रत्ययसंज्ञायासंबंधस्यात्। किंतुसंज्ञाकांक्षयासाहिस्वस्यबहुविषयत्वलाभाय कतिपयानंतरविषयलाभेपिपुनः पुनर्विषयांतरमाकांक्षते॥ बहुविषयत्वंचास्याः संज्ञिविशेषासंबंधेनाधिकारकरणादवसीयतइतिभावः प्रकृतेतुनतथेतिबोध्यं॥ ॥ ॐ नमः शिवाय॥

एव जौ प्राप्ताविति यत्नामुक्ते इति शेषः। मंडूकगतयोऽधिकाराद् इत्यस्यैव स्वरितलिंगेनानुवर्त्तमानं यत्राकांक्षा तत्रैव संबध्यते
इति विशेषमभिधातुमयं पक्षः स च संबंधो यत्र विभाषाग्रहणरूपं यत्नविशेषं कुर्वतः सूत्रकृतोऽप्यभिमतः अस्य वि
शेषस्य प्रागकथनं तु एतद्विशेषद्वारा पुनस्तत्परामर्शेन तत्रैव परिहारे मुख्यताबोधनायेति बोध्यम्। इहत्विति। अकर्त्तव्य

अपवेति। विभाषा तिलमाषेत्यत्र ह्युमाभंगयोरधान्यत्वात् स्वेजौ प्राप्तौ चोदितायां रवञ्ग्रहणस्यानुवृत्ति
राश्रिता। अनुवर्त्तमानश्च खञ् यत्नाभावाद् व्रीहिशाल्यादिभिर्न संबध्यते अपितु विभाषाश्रुत्या यत्नेनति
लादिभिरेव संबध्यते तथेहापि वृद्धिग्रहणमदेङ्गुणाद् इत्यत्रानुवर्त्तमानमपि यत्नाभावाद् दे ङ्गि र्न संबध्यते।
इह तु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्नो भवति। अपवेति। अपेक्षालक्षणं लौकिकमधिकारमाश्रयति। समुदा
यस्य चापेक्षायां नास्त्येतदनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। गुणस्यैवापेक्षायुक्तेति समुदायस्य भेदाभावात्॥ ॥

त्वविशिष्टपुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्न इत्यर्थः अनुवृत्तो हि तदकर्त्तव्यं भवतीत्याद्यः भाष्ये। उभयं निवृत्तमिति। स्वरितलिं
गानासंगेनाननुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः अपेक्षेति। इकद्इत्येतावन्मात्रस्येतराकांक्षत्वात्। समुदायापेक्षायां च लक्ष्यानु
सार एव बीजम् अनंतरस्येति न्यायेन गुणस्यैवापेक्षायुक्तेत्येतन्नास्तीत्यन्वयः समुदायत्वं च युगपदुभौ संनिधानात्क्रमेणासंनिधा
नाच्चेति बोध्यं॥ ॥

षष्ठीति स्थानषष्ठीत्यर्थः षष्ठी स्थाने इति परिभाषया तत्व निर्णयः। अस्य च सूत्रस्य गुणवृद्धिशब्दाभ्यां विधीयमानौ
वृद्धिगुणाविक स्थाने इत्यर्थे ऽवांतरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्ते रूभयोरपि समकालप्रवृत्तिकताबोध्या गुणश्रुत्येत्य
स्य गुणशब्देन विधेयत्वबोधिकयेत्यर्थः तत्र यदीति। बुद्धेः क्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चेति भावः
सोस्यतिङ्गंतस्येति षष्ठ्यास्तेनांतेत्यनुसंहारादेतद्विशेषणत्वमेतत्परिच्छेदकत्वं तस्येति भावः तदा तस्यायं विशेष

किं पुनरिति। उभयथा संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। तत्राङ्गस्य गुण इति षष्ठीनिर्देशाल्लिंगादलोंत्यस्येत्युप
तिष्ठते गुणश्रुत्यात्विक इति। तत्र यदि पूर्वमिकाङ्गं विशेष्यते इगंतस्याङ्गस्य गुणो भवतीति स च भवन्न
लोंत्यस्येत्यंत्यस्य भवति तदासोस्य शेषो भवति। यदा त्वंगस्येति पूर्वमेवांत्यमलं षष्ठी नीयते अङ्गांत्यस्य
गुण इति। पश्चादिकांत्यो विशेष्यते यदायं तस्य विशेषणत्वाच्छेषो भवति। अपरस्त्वंगस्येति गुणवृद्धिवि
धौ न स्थानषष्ठी किं तर्ह्यंगपेक्षावयवषष्ठी तदा स्थानषष्ठ्यभावादलोंत्यस्येत्यस्यानुपस्थानमिति त
दपवादपक्षो भवति॥ ॥

पत्वादिति। तच्छेषशब्दे तंत्रेण बहुव्रीहिषष्ठीतत्पुरुषाविति भावः भाष्ये। इको गुणवृद्धीति पूर्वपरान्वयितेन त
द्यलाभ इति भावः परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावकृत एव च शेषशेषित्वव्यवहार इति बोध्यं। अपलिति। अवांतरवाक्यार्थबो
धकाले निर्णीतार्थकत्वेन स्थानषष्ठीत्वसंभावनायां तत्प्रवृत्तावपि पश्चादिक इत्यस्योपस्थितौ मिदेरित्यादौ योग्यत्वेन स्थानषष्ठी
त्वसाहचर्येणान्यत्राप्यवयवषष्ठीत्वनिर्णय तदसंबंध इति भावः॥ ॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

बाधायोगादिति। आत्यंतिकबाधायोगादित्यर्थः। प्रातिपदिकसंज्ञाबाधः षोडशिग्रहणाग्रहणादौ न वत्त्यैवेति बोध्यं। समुच्चय इति मिदेरंत्यस्येकश्चेत्येवमाकारः न हीति। अत्यर्थशब्दनिवेशेनैकस्य नानेकाभिधायकत्वं। तत्रेआवृत्तौ चनमानमिति भावः। अनेकयोगेति। एवं चैकवाक्यमिति त्वाष्यं मयुक्तमिति भावः उत्तर मेकस्मिन्नित्या

अत्राप्यनुमानमेव हि बाधः वचनेन प्राप्तस्य बाधायोगात्। ततश्चांगावयवस्य यत्तत्रास्थि तस्येको गुणावृद्धी इत्ययमर्थः संपद्यते। समुच्चयस्त्व संभवान्नोपन्यस्तः न हि युगपद्द्वौ षष्ठ्यर्थौ संभवतः स्थानेयोगो ऽवयवयोगश्चेति। विकल्पोपि न भवति। एकत्वात् षष्ठ्यर्थस्य। तस्मात्तच्छेषतदपवादपक्षावेवात्र शंकितौ। यद्येकमिति। अनेकयोगव्यवहितयोरप्येकस्मिन्कार्यदेशे स्वस्वनिमित्तसन्निधापितयोरङ्गांगिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यतोपपत्तिः। अपनानेति। अंगस्येतीगपेक्षावयवषष्ठ्या मिकः स्थानित्वात् तद्विशेषणत्वादङ्गस्यानुपस्थानमलोंत्यस्येत्यस्य तत
श्चानयोर्भिन्नविषयत्वान्नानावाक्यत्वम्॥

दि। अंगांगिभावो गुणगुणिभाव इत्याह। विशेषणेति। इकः स्थानित्वादिति साचनालोंत्यसूत्रप्रवृत्तौ निमित्तं अ ८५
न्त्यसमुदायोत्तरस्थान षष्ठीत्वाभावात्। अंगस्येति वचनस्थान षष्ठीति भावः। तद्विशेषणत्वादिति अ
वयवित्वेन विशेषणत्वादित्यर्थः। नानावाक्यत्वमिति अत्र पक्षे युगंतत्वादि नियमार्थमिति बोध्यं॥ ॥

मिदादीनामिति। गुणादिविधौ परिभाषाद्वयस्य परस्परसंबंधापरित्यागे नोपस्थानं तच्छेषत्वं। तत्रैकस्या असंभवे द्वितीयापि न प्रवर्त्तत इति भावः। भाष्ये। नंत्यत्वादीति। तच्छेषपक्षे नंत्यत्वादिको गुणो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अंगस्येति। चस्थान षष्ठीति अंगस्य स्थाने गुणो भवति स च पत्रांत्य इक् तत्रांत्यस्येक इत्यर्थ इत्यभिमानः तदाह। नेदेनेति शास्त्रस्य बद्धि

वृद्धिगुणाविति। मिदादीनामतिगंतत्वादलोंत्यस्येत्येतदंगमिग्ग्रहणेन संनिपततीति तेषु प्रदेशेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। दोषांतरमप्याह। सर्वादेशप्रसंगश्चेति। अंगस्येत्येतद्भेदेन सर्वांगेषु व्याप्रियते तत्रेगंतस्यैवालोंत्यस्येति विधिरन्यत्र तु षष्ठ्या अलोंत्यस्येत्यनुपसंहाराद्यातावातेति सर्वादेशो गुणः प्राप्नोति। यथैवहीति। अंगस्येति षष्ठ्युच्चारितैवांत्यमलं नीतेति नास्या अपररूपमस्तीति नास्ति सर्वदेशगुणप्रसंगः॥ पूर्वापेक्षोयमिति। मिदादिष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यत्रैवार्थे हेतुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः॥ उच्यते चेति। मि
देरिति चोदनया॥ ॥

विषयत्वायेत्यर्थः। तत्रेगंतेष्वेवेति। तच्छेषत्वादिति भावः। अन्यत्र अनिगंतविषये गुणशास्त्रे। अंत्यमलमितीक् परिभाषाशेषभूतालोंत्यपरिभाषयेत्यर्थः। अंगस्येति स्थानषष्ठीति भाष्येंत्यमिकमुपसंक्रांतेत्यनुकर्षः। एवं च संग्राहकवाक्यस्येगंतमात्रविषयत्वादनिगंतविषयकलक्षणाभाव एव आवृत्तौ च नमानमिति भावः अत एव गायोष्टकः क्विं सार्थकं हि श्वहेत्वर्थ इत्याह। मि
दादिष्विति॥ ॥

अत्ति

अनंत्यस्य चेकइति। यद्यपि जुसि चेत्यादीनां प्रधानत्वे तेऽग्विशेषणत्वे तस्मिन्निति परिभाषया व्यवहितस्येकोनभविष्यति तथापि प्रत्ययस्यांगांशेऽत्यिताकांक्षतया जुसि चेत्यादिभिरप्यंगमेवाविशेष्यत इत्याशयः। समानन्यायेति। गुणाप्रकरणावैरूप्याय सर्वत्रांगस्येत्यवयवषष्ठ्येवस्यादिति भावः। निर्दिष्टेति अनियमे नियमकारिणीत्वात् परिभाषायाइ

इहात्रस्येति। यद्यंगस्येतीगपेक्षया षष्ठी तदा लोंत्यस्येत्यस्य निमित्ताभावादनुपस्थानं। स्यान षष्ठीद्वयस्योपस्थाने निमित्तं ततश्चांगावयवस्यानंत्यस्य चेको गुणः प्राप्नोतीति न दोषः। ह्रस्वस्य गुण इति। समानन्यायत्वादेतदुक्तं। अंगस्यावयवो यो ह्रस्वस्तस्य गुण इति। नत्वत्रेक् परिभाषोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात्।। अन्ये त्वाहुः अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति ह्रस्वेनेग्विशेष्यते ह्रस्वस्येको गुणो यथा स्यात् दीर्घस्य माभूदिति। ओर्गुण इत्यत्राप्यस्यानुपस्थानमनंत्यस्याप्युकारस्य गुणार्थं असति ह्यस्यानुपस्थानेऽगस्येति स्थानषष्ठी स्यात्। अंगं चोकारेण विशेष्यत इत्युकारांतस्यैवांगस्य गुणः स्यात्।। ।।छ।। ।।

तिभावः। अन्ये त्विति अयं भावः न ह्यनियम इति श्रुतिः स्मृतिर्वा किंतु परिभाषा लिंगवती फलवती चेति नियमः फलं चेतरव्यावृत्तिवदितरसंग्रहोपीति ह्रस्वेस्येत्यस्यांगविशेषणत्वमावर्तनेनावयवषष्ठीत्वबोधनेनानंत्यस्यापि गुणसंपादनमेव फलं स्यात् अकारे तु गुणगुणयोर्न विशेष इति न रेन दृश्यति अनंत्यस्याप्युकारस्येति। नन्वेवं ह्रस्वग्रहणं व्यर्थमत आह। दीर्घस्येति। क्ङिसंज्ञासवर्णयोरेवेति पक्षे ङितिगुणस्याग्नि-
चितिइत्यादौ प्रसंगो बोध्यः।। ।।

गुर

पुनः श्रुतिः पुनर्गुणविधानं। ननु चेति। बहुव्रीहिसमासः सामर्थ्यादिक् परिभाषानुपस्थितिश्चेति भावः भिदोदकाराद्यारणं। तु भिन्नो भिन्नमित्यादौ चरितार्थश्क्नोः क्ङित्वेनानिग्लक्षणत्वेपि निषेधप्रवृत्तेः गुग्विधानमपि क्ष्मापयतीत्यादौ यलोपार्थं ओकाररूपगुणार्थं च चरितार्थमित्याशयः युकीति लाघवात्तु रूपेनिर्णीते निषादस्य पतिन्या

पुगंतेति। भेत्तेत्यादौ गुणो सिद्धे पुनः श्रुतिर्नियमार्थेति गुरूपधस्येहितेत्यादौ न भविष्यति। नापि हे अग्निचिदित्यादौ उभयनियमाश्रयणादिति भावः। ननु भेत्तेत्यादौ दकारस्य क्ष्मापयतीति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत्स्यात्। नैतदस्ति। पुक्यंतः पुगंतः लध्वी उपधा लघूपधा ततः समाहारद्वंद्वनिर्देश इत्यंतस्य गुणेन भवितव्यम्।। प्रकृतस्येति। एकेन वाक्येन नियमद्वयस्या लाभात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात्। पुगंतलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति न तु सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुगंतलघूपधस्येति। अपापीति। अनंतरस्य विधिर्वेति परिभाषायदिनाश्रितेति भावः। अपापीति। अभ्युपगम्यवादेनोच्यते। आवृत्त्यादिन्यायाश्रयणेनवा।। ।।

येन नियमार्थं न दोषावहमित्यर्थः। ननु पुगंतग्रहणं दापयुत्यादौ अनंत्यस्यानिकोपि गुणार्थं स्यादिति कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न गुणे उपधादृष्ट्या विशेषाभावात्। प्रकृतस्येवेति अनंतरस्यैवेत्यर्थः नन्वनंतरस्येति न्यायविरुद्धोयं नियम इत्यत आह।। अनंतरस्येति लक्ष्यानुसारेणाश्रयणे बीजं बोध्यं। अभ्युपेत्यवादः क्लेशेनांगीकार इत्याहुः।।

पिचव्येतिन्नगवादियत्उवर्णांतस्यांगस्यैको गुणइति व्याख्यानमस्तिचेत्यात्र दोषोपन्यासः परंतु सौख्यतइत्य
त्रापिप्राप्नोतीतिभाष्यानुगुणा सा व्याख्येति चिंत्योयं कैयटइत्याहुः कचित्तु कैयटपुस्तके पिचव्यइतिनदृश्यतएव।
नछेषइतिशब्दोऽसंभवदुक्तिकत्वयस्तोपीत्याह। परस्परेति। विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारोनकोपि
दृष्टइतिभावः अतएवाग्रेएतत्पक्षोक्तदूषणोद्धारोपिनायंतछेषइत्युक्तिः संगछते। संनिपातइतिजायमानो

एवमपीति। एकस्मिंस्तुवाक्येनियमद्वयंनलभ्यते। अनेनिजुरित्यत्रलघूपधंचांगं सार्वधातुकंचास्तीति।
जुसिचेतिगुणः प्राप्नोति। हेबुद्धेबुद्धयः पिचव्यइत्यादौचालघूपधत्वादनंत्यस्यगुणोपरिहृतः। एवंतर्हीं
ति। परस्परानपेक्षयोस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयोः परिभाषयोः प्रदेशेषुस्वकार्यप्रतिपादनं।
तत्रयदिकथंचिदेकविषयेसन्निपातोभवति॥ नेतावतापरस्परापेक्षाभवतीत्यर्थः॥ अन्यदेवेति।
अंतरशब्दोविशेषवाचीत्यन्यांतरशब्दयोरविरुद्धः प्रयोगोऽपर्यायत्वात्॥ ॥

पिसंनिपातः सावकाशत्वेनविप्रतिषेधोपयोग्येव नतछेषत्वोपयोगी। अतएवनापवादत्वमपि। उक्तदोषाच्चे
तिभावः। असंबद्धमनयेतिभाष्यस्यशेषशेषिभावानापन्नमुत्सर्गापवादभावानापन्नंचेत्यर्थः नियमादिति।
अलोंत्यपरिभाषायाः पूर्वाचार्यसंज्ञानियमइति। तेनैवतस्यायुक्तइति। स्वांगेनस्वस्येत्यर्थः शेषशेषिणोरभेदमत्वातेनैवेत्याद्युक्तं। ९६

नन्वंगस्येतिस्थानषष्ठीदर्शनात्सार्वधातुकेत्यादावप्यलोंत्यपरिभाषाप्रवृत्याकथमिकःपरिभाषायाऽवनमित्यवकाशोऽ
तआह। अलोंत्येति। अंगेनेकोविशेषणानयुगंतेत्यादिनियमेनच तत्प्रयोजनसिद्धेरितिभावः। अत्राहुरिति। अचावि
शेषितांगेनेकोविशेषणसंभवात्प्रापयतिगावावित्यादित्वेषुनजानातीतिभावः इष्टेति। इष्टसिद्धिफलकत्वमेवहि
तस्ययुक्तत्वमितिभावः। नतुकार्येति। द्वयोरप्येकदेशस्थत्वेनपरत्वासंभवादितिभावः वस्तुतः कार्यकालपक्षेपि

चयनमिति। अलोंत्यपरिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः। चायकइति। कथमिक्
परिभाषात्रोपतिष्ठतेयावताअचइतिस्थानीनिर्दिष्टः। अत्राहुः अचइत्यस्यांगविशेषणतयाउपयोगो
दचः स्थानित्वाभावाद्वृद्धिग्रहणेनलिंगेनेक्परिभाषात्राप्युपतिष्ठतएव। मेघतीति। इकइतिवचना
दिकारस्यप्राप्नोति अलोंत्यस्येतिवचनादकारस्य। नैषयुक्तइति। इष्टसिद्धयइत्यर्थः। यथोद्देश
पक्षेचपरिभाषयोः पौर्वापर्यंनतुकार्यकालतायां॥

पाणिन्युच्चारणारूपपाठकृतंपरत्वमस्त्येव। अन्यथैकत्रप्रयोगरूपदेशेसर्वेषामिलनेनपरत्वस्योछेदएवस्या
त्॥ प्रयोगसाधनफलकान्येवशास्त्राणि॥ नचैवंकार्यकालपक्षमादाय त्रिपाद्यामेषांप्रवृत्तिर्यथोद्देशेतुपूर्वा
ण्येतानिप्रतित्रिपाद्याअसिद्धत्वेनाप्रवृत्तिरेवस्यादितिभाष्याद्युक्तविरुध्येतेतिवाच्यं। परिभाषायाः सिद्धत्वेनतत्पक्षे
ऽसिद्धेनापिकार्येणस्वार्थंतदाकर्षणसंभवादित्यष्टमेउपपादयिष्यमाणत्वात्ध्वनितंचेदंतस्मिन्नितिनिर्दिष्टइत्यत्रभाष्यकैयट
योरितिचिंत्यमेतत्॥

ननु द्विकार्ययोग इत्यस्य द्वाभ्यां कार्याभ्यामन्यस्य योग इत्यर्थः न तु द्वयोः परस्परेण योग इत्यर्थः तत्रत्ययापि त्रिपद
तत्पुरुषो दुर्लभः कर्मधारयपूर्वपदकोपि न दिक्संख्ये इति नियमेन तस्य दुर्लभत्वादत आह। द्वाभ्यामित्यादि।
अत्रापि पक्षे विप्रतिषेधशब्देन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह। विप्रतिषेधेति। द्विकार्ययोगेप्यसंभवस्त्वा
दाह। केवलोपीति। ननु आ ए इति ए आ इति वा देशसंभवोस्त्येवेत्यत आह। न चेति द्वयोरिति कार्ययोरित्यर्थः अ

द्विकार्ययोग इति। द्वाभ्यां कार्याभ्यां योगो यस्य स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः। नावश्यमि
ति। द्विकार्ययोगत्वाभावे केवलोप्यसंभवो विप्रतिषेध इत्यर्थः। इह तावदिति। दीर्घत्वं यञ्यनंतरे विधीयते।
एर्वत्वं च झल्यनंतरे। न च संभवोस्ति यत्र द्वयोः स्वेन स्वेन निमित्तेनानंतर्यं स्यात्। इदेदानीमिति। मिदे
रित्येको षष्ठी। सा यद्यवयवसंबंधे तदेकारस्य गुणेन भाव्यं। अथ स्थानषष्ठी तदालोंत्यस्येति दकारस्य
स्यात्। न चास्ति संभवो युगपदुभयोर्गुणः स्यादित्यर्थः। एवमपीति। यदीदं नारभ्यते गुणश्चोपधीकस्य स्यातां।
अलोंत्यस्येति चेत् येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः॥ ॥

नंतरे यञि दीर्घः साधुरनंतरझलि एत्वं साधुरित्यर्थ इति भावः आद्गुण इत्यादौ द्वयोः स्थानिनोरेकादेशस्य संभवादाह। मिदेरि
ति। न चास्ति संभवो युगपदिति। युगपद्वाक्यार्थद्वयबोधाभावादिति भावः ननु उक्तरीत्या प्रयोजनाभावादलोंत्यस्या
प्रवृत्तौ अत्रापि नियमः प्राप्नोतीत्यसंगतमित्यत आह यदीमिति एतदभावे संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधि
करण्यस्यान्याय्यत्वात्सर्वत्रांगस्येति स्थानषष्ठ्येव। कृते त्वस्मिन्नवयवषष्ठी सेति भावः॥ ॥ ८७

अथापि कथंचिदिति भाष्यस्य उक्त एवाशयः क्रोष्ट्रीयमतं विप्रतिषेधः। असंबद्धपरिभाषापक्षश्च तदुपजीव्यः
तत्र विप्रतिषेधरहितो एचः इक् संनिपातः कान्यतरत्यागः स च क् स्येत्यत्र विनिगमकाभावेन सर्वेष्टासिद्धेस्त
स्माद्द्वयमप्येकपक्षभूतमेव बोध्यं। प्रदेशार्थत्वादिति। परस्परेण संबंधाभावादित्यंतेन तच्छेषत्वासंभव उक्तः पदो
पस्थितिपक्षे च विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरस्यालिंगमित्येषांतरगा। तत्वेन ग्रहश्च प्रपमायाविधे
यविभक्तित्वेन तदंतत्वेन पदज्ञानकाल एव तदुक्तं भाष्ये गुणो भवतीति यत्रेत्यादिनियमस्तु स्थानषष्ठीलिंगक इति

एवं क्रोष्ट्रीयमतमसंबद्धपरिभाषांतरपक्षश्च नोपपद्यते। एवं तर्हीति। प्रदेशार्थत्वादनयोः परिभाषयो
र्गुणत्वात्परस्परेण संबंधाभावात्। प्रदेशवाक्यपर्यालोचनया वाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः॥ ॥

अवांतरवाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वेन बहिरंगः एवं च मिदादावुपस्थितेक परिभाषायाः सामानाधिकरण्यासंभवाद्वैय
धिकरण्यान्वये वृत्तिनिमित्ताभावादेवालोंत्यस्येत्यस्यानुपस्थितिः सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादौ सामानाधिकर
ण्यान्वये अलोंत्यस्येत्यनेनांत्यस्यादेशाव्यवस्था। एतेनैकस्या अप्रवृत्तौ अपरापि न वर्तत इत्यपास्तं॥ पर्यालोचनये
ति। प्रदेशे सति संभवे परिभाषाद्वयैकवाक्यतया वाक्यार्थः अन्यथा लिक् परिभाषा गर्भ एव अस्या अं
तरंगत्वादित्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

कै॰वि॰ ९८

भाष्येवृद्धिर्भवतीतीत्यादिइशब्दोपत्रेत्यर्थः॥इकइत्येतदितिसूत्रेइकइतिषष्ठ्यंतानुकरणमित्यर्थः अनु
वृत्तस्यस्वरूपपरत्वेनगुणशब्दोभवतीत्याद्यर्थःस्यादतःपुनरत्रगुणवृद्धिग्रहणंअनुवृत्तस्यार्थपरत्वंतु
नशब्दाधिकारापत्तेःउभाभ्यांचगुणशब्दवान्गुणोयत्रेत्यादिरर्थस्तदुक्तमितियत्रेत्यादिगुणपदंयत्रवर्त्त
तेइत्याद्यर्थस्तुनअतोगुणइत्यादावप्यापत्तेःभवतिक्रियायाअंतरंगत्वाच्च अस्मादेवगुणवृद्धिग्रहणादत्रविधी
यतेइत्यस्यतदर्थकस्यभवतीत्यस्यवाध्याहारइतिएतन्मूलकमेवानुवादेपरिभाषानोपतिष्ठतेइति।अतएव

अपवेति।तच्छेषपक्षेदोषपरिहारः॥ ॥

देतद्विषयमेवाचश्चेत्येतद्विषयमेवचचोजिणतीत्यादौतुवाक्यार्थबोधकालेश्रौतात्प्रदेनेवाकांक्षाशांतौ
लिंगोपस्थितस्यदुर्बलतयानन्वयइतिदिक्॥ युक्तिअंतइतिसुप्सुपेतिसमासः भिनत्तीत्यत्रगु
णापादनं क्ङितीत्यस्यनिमित्तसप्तमीत्वात् इकः सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिविशेषणमिति
तुनयुक्तं तस्यांशांशेउत्थिताकांक्षत्वात् भाष्ये। यणादिपरंगुणइति। यणादिपरंलुप्यतेऽवशिष्ट
स्यगुणइत्यर्थनक्षिप्रादेःसर्वादेशोगुणःसिद्धःस्थूलादौत्वोर्गुणइत्येवसिद्धमितिभावः॥ ॥ ८८

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इस्मारक

ननुपूर्वस्येत्युक्तावपियणपेक्षादेःपरमित्यर्थेपूर्वस्यगुणइत्यनेनापिततएवपूर्वस्यगुणापत्तौस्थूलादिषूकारा
देर्गुणःस्यात्॥यणादिर्यस्यतद्रूपंपरंलुप्यते।ततःपूर्वस्यचगुणइत्यर्थेक्षिप्रक्षुद्रयोरंत्यस्यव्यंतनस्यगुणःस्याद
तआहान्त्रचेतिअनित्यत्वादितिआसनित्यत्रलोपनिवृत्त्यर्थात् भस्योरद्त्रोपइतितपरकरणादित्यर्थः तथाहि।अस्
अंतीतिस्थितेपरत्वादितिआसनित्यत्रलोपनिवृत्त्यर्थात् दत्त्रोपेतस्मासिद्धत्वात्पुनःप्रसंगेनाटिविकारोन्यानु

क्षिप्रक्षुद्रयोरपीति।अत्रयोगविभागःक्रियतेस्थूलादीनांयणादिपरंलुप्यतेततःपूर्वस्यचगुणइ
ति।अत्रचस्वरितत्वात् क्षिप्रक्षुद्रशब्दावनुवर्त्तेतेस्थूलादयोनिवृत्ताःतेषांतुयणादिलोपेसत्योर्गुणो
भवति।असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वेमनित्यन्नभवति।अत्रक्षिप्रक्षुद्रयोर्यणादिःयकारोदका
रश्चतस्माद्यणादेःपरंलुप्यते।तस्मादेवचयुणादेःपूर्वस्यगुणोसिद्धक्षेपिष्टःक्षोदिष्टइति।यणा
दिपरमितिपञ्चमीसमासः॥ ॥

पूर्वैकपान्नावेनलक्ष्यलक्षणस्येतिन्यायात्प्राप्तौप्राप्तलोपवारणार्थंतिपरत्वमाटोऽसिद्धत्वेव्यर्थसत्तदनित्यत्वेज्ञा
पकंनचाटोप्यनापत्तिःतत्रानित्यत्वेमानाभावात्।तस्मादेवचेति।पूर्वत्वस्यावध्याकांक्षायांपरत्वेबोधित्वेनक्लृप्त
त्वादुपस्थितत्वाच्चतस्यैवावधित्वमितिभावःतथनयन्याचष्टेपंचमीसमासइतिसुप्सुपेत्यनेनअवयवक्लृतयणादीत्यत्र
समुदितेचेत्यर्थः।नचैवंह्रस्वशब्देरस्वशब्दस्यापिलोपापत्तिःस्थूलादिसाहचर्येणोपात्तीयणादेःपरस्यैवलोपादित्याहुः॥

पक्षाश्रयणाच्चेति। परिभाषामनियमे नियमकारिणीत्वाच्चेत्यपि बोध्यं। एवं क्ष्मापयतीत्यादौ पुगंते तिगुपोऽ
पधावृद्धिरिति न दोषः क्नुसनोरिति। एतत् क्ङिति चेति सूत्रे उपपादयिष्यते। साध्ये शंकते अपवृद्धिग्रहणमिति।
न क्वचित् स्थानी निर्दिश्यते इत्युक्तेः सर्वत्रैव न निर्दिश्यते इति प्रतीयते क्वचिदादिपदं प्राग्वर्त्तिनं जः क्वचिदादि

यदि तर्हि पुगंतलघूपधस्येति स्थानी निर्दिश्यते तत्र शेषपक्षाश्रयणाज्जात्रेयं परिभाषा नोपतिष्ठते न
दास्यगुणस्यानिग्लक्षणत्वाद् भिन्नमित्यादौ क्ङिति चेति प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यालेगवायन इति। नैष दो
षः। क्नुसनोः कित्वविधानात् ज्ञापकादनिग्लक्षणत्वेपि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति॥ गुणावि
धाविति। क्वचिन्न निर्दिश्यत इति न ओप्यवहितेन संबंधः। क्वचिन्निर्दिश्यत एव ओर्गुण इत्यादौ मृजे
र्वृद्धिरिति। तत्र हि सूत्रेऽन्निमित्तस्यान्यनुपादानादजौ त्यपरिभाषया अत्यस्यैव स्यादित्यर्थः॥ ॥

पदबोध्याधिकरणादौ सर्वत्राभावप्रतीते व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् तच्चायुक्तमत आह। क्वचिदिति। सा
ध्ये सिद्धांत्याह। वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थमिति पूर्वपक्ष्याह। कृत्स्नेत्यादि। अविशेषेणोच्यते सा क्ङितीति प्र ९९
त्ययविशेषानाश्रयणमत्राविशेषः उत्तरस्याविशेषेणेत्यस्य स्थानिविशेषानुच्चारणेनेत्यर्थस्तदाह। तत्र हि सूत्रे इति॥

अडागमात् पूर्वमिति। जादेशे पुक्ते ष इति पक्षेइदं। अटिकृते इति। विकारान्यानुपूर्व्या भेदेन लक्ष्यभेदाच्चिंत्यमिदं परत्वा
दित्यपि चिंत्यं द्वयोर्योगपद्यसंभवात्। एवं तर्हीति। भावस्यायामड् इति पक्षे इति भावः साध्ये। नंत्यविकारे इति। तयापि सि
ध्यतीत्यभिमानः सिद्धांते त्वन्यार्थमिकग्रहणे कृते तेनैवाटोप्यावृत्तिसिद्धौ सा नेतदर्थेति ष्यङ इति सूत्रे वक्ष्यत इति न वि
रोधः। तस्मान्मृजेरिति। निषेधस्य सिद्धये योगविभाग मकृत्वा स्थानिसमर्पणपास्याएवोपस्थितिरंगीकार्येति भावः संक्र
मइति गुणवृद्धिप्रतिषेधविषया क्ङितः प्रायासंज्ञा अचिद्रूत्यवचनं आदाविति तु तदादिपरिभाषालघ्वार्थानुवादः अ

अटोपीति। नन्वडागमात् पूर्वमेव परत्वाद् वृद्धिर्भविष्यतीति लक्षणस्य प्रवृत्तत्वादटि कृते पुनर्लक्षणं
न प्रवर्त्तिष्यते। एवं तर्हि विप्रतिषेधानपेक्षयैवात्र चोद्यपरिहारावुक्तौ॥ ॥ ॥

तएवाग्रे वक्ष्यति ननोचि क्ङितीति एवं च ममृजेयूयं ममृजेत्यादौ विकल्पो भवत्येव। एतेनादिग्रहणसामर्थ्या
न्मुख्याजादावेव प्रवृत्तिस्तेन पूर्वोदाहृतेषु न वृद्धिरितिहरदत्तोक्तमपास्तं। तुंदपरिमृज इत्यत्र यदि दृष्यभाव
इष्टस्तर्हि व्यवस्थितविभाषयानेति बोध्यं। अजादावेवेति विपरीतनियमस्तु नाइष्टानुरोधात्। सिद्धिस्थानिविशेषा
नाश्रयणरूपोऽविशेषः। उत्तरार्थत्वे खंडिते सिद्धांत्याह। इहार्थमेवेति तत्खंडयति पूर्वपक्षी कस्य पुनरित्यादि॥ ॥

पूर्वविप्रतिषेधेति। एयन्नोपाविपड्त्यादि। चिकीर्षक इति अन्यथा ह्यत्र परत्वात् कृत्यौ पुकि चिकीर्षापक इति स्यात्। प
रत्वादत्रेति। अपवादत्वादित्यर्थः। परशब्द उत्कृष्टवाची भाष्ये। नवैसंध्यक्षरमिति। वृद्धियोग्यमिति शेषः। दुपदेशे आ
त्वविधानादिति भावः। अंत्यमिति। अंगस्य वृद्धिरित्यर्थे जेत्यपरिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः। ढलोपस्यासिद्धत्वादिति। पू
र्वं हलंतलक्षणायां वृद्धौ जातत्वे नेदानीं सिचि वृद्धिरित्यस्य प्राप्त्या लक्ष्ये लक्षणस्येत्यस्य प्रवृत्तिरिति भावः। धातु

अचिकीर्षीदिति। पूर्वविप्रतिषेधादनोलोपो यथा चिकीर्षक इति। अयासीदिति। परत्वादत्र सगिटोः कृत
योरनंत्यत्वादाकारस्य नास्ति वृद्धिप्रसंग इति यद्यपि परिहारोस्ति तथापि विशेषाभावेनापरिहृतत्वान्ना
यमाश्रितः। उदवोढामिति। ढलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलंतलक्षणा वृद्धिः। ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलो
पस्यासिद्धत्वादोकारस्य न भविष्यति। गोशब्दादाचारे क्विपि अगवीदिति संध्यक्षरमंत्यमस्ति तस्य कस्मा
द्वृद्धिर्न भवति। उच्यते। सिचि वृद्धिरित्यत्र धातुग्रहणं स्वदतदुस्थातो इत्यत औपदेशिकधातुग्रहणार्थ
मनुवर्त्तत इति शेषः॥ ॥

ग्रहणमिति। सिचातदाक्षेपे सिद्ध इति भावः। एवं च कर्मादिस्य आचारक्विपि अकवायीदित्यादौ वृद्धिर्नेति लभ्य
ते। माधवस्तु वृद्धिमनुते। बहुलं छंदसीत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्त्या संध्यक्षरांतानां धातोर्वृद्धिर्न अन्यत्र न वर्त्यैवेति तदाशयः। नै
नसेशब्दादिभ्य आचारक्विपि न वृद्धिरित्यलं। वस्तुतस्तु नैवं संध्यक्षरमिति एवं गर्सैनं ज्ञाप्य प्रामाण्येन संध्यक्षरांतस्य आचारक्विपि चनेत्याहुः १००

हलंतलक्षणा वृद्धिर्बाधिकेति भाष्ये। इकग्रहणाभावे येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः। इत्यादेति इत्याशंकायामाहेत्यर्थः।
नैकत्रेति बाध्यसामान्यचिंतेयं नेटीत्यत्र हलंतस्येत्यनुवर्त्य हलंतस्य या वृद्धिः सा प्राप्ता सा सर्वापि नेत्यर्थस्ते नाभावी इत्या
दौ न दोष इति बोध्यं॥ बाध्यविशेषचिंतायामाह भाष्ये। अथवेति। तद्व्याचष्टे। अपिशब्दादिति। स्वप्रतिषेध्यहलंत

लक्षणं हीति। नेटीति लक्षणमविशेषेण वृद्धिमात्रस्य निषेधं कल्पयतीति। ध्वनतीत्युच्यते। यो ह्यव्यक्तं कथय
ति स ध्वनतीत्युच्यते। एवमिहाप्यस्या एव वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः। स्यादेतत् यावदेकनिषेध्ये ऽस्याव्या
पारस्तावत् द्वितीयो विधिः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च निषेधो ऽशक्यः कर्त्तुमित्याह। मुहूर्त्त इति। उभयत्रापि व्या
पारान्नैकत्र विश्राम्यतीत्यर्थः॥ तस्या अपीति। अपिशब्दात् सिचि वृद्धेरपि। अस्तीत्यादेति। नांतः पाद
मव्यपर इति पाठमाश्रित्यैतदुक्तं॥ ॥

लक्षणा वृद्धिप्रतिषेधद्वारा लष्टावसरन्यायेन सिचि वृद्धेरप्यभावः प्रतिपाद्यत इत्यर्थस्तं ध्वनयन्नाह भाष्ये। अस्ति पु
नः क्वचिदित्यादि नमु तत्र प्रकृतिभावेन साक्षादेवोत्सर्गापवादयोर्निवृत्तिर्न त्वपवादेन बाधादुत्सर्गस्येत्यत आ
ह। नांत इति। भाष्ये न भवंतीति लष्टावसरन्यायेनेति भावः॥ ॥७॥ ॥ ॥

पूर्वसवर्णदीर्घवत् वृद्धेरपीति अवर्णादि विषयत्वासंतन्नेति बाध्यसामान्यचिंतारूपाद्यपेक्षेणेयं शंका ज्ञापकाद्बाध्य
विशेषचिंतैवाश्रीयत इत्युत्तरं पूर्वसवर्णदीर्घनिषिद्धे वृद्धेरपीति पाठे त्वष्टावसरन्यायानित्यत्वेन क्वचिदपवादनि
वृत्तावपि तद्विषये उत्सर्गप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इति भावः परं त्वपवेति भाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तित्वात् प्रौढ्या त्वष्टावसरन्यायस्तु
नास्त्येवोक्तनिर्देशात् अत एव नातः पादमिति सूत्रे एङो ती त्यनुवर्त्य एङो ति यद्यप्राप्नोति तस्य निषेध इत्यत्रापमा

यद्येवं वृक्षावित्यत्र नादिचीत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषिद्धे वृद्धेरपि प्रतिषेधप्रसंगः। नैष दोषः। सं
घोद्धावित्यादौ ज्ञापकादनंतरस्यैव नादिचीति प्रतिषेधात्। अंतरंगत्वादिति। उवङादेशः सिचमे
वापेक्षते वृद्धिस्तु सिच्यरस्मैपदे॥ ॥ न्मा॰

त्रित्यसर्वनिषेधकत्वं तस्योक्तमिति वदंति। इहार्थत्वे पूर्वपक्षिणा प्रौढ्यापि खंडिते सिद्धांती तदस्पुपेत्याह। उत्तरार्थमेवेति न्
धूधात् कुटादी। भाष्ये। नंत्यत्वादिति अचोनंत्यत्वादित्यर्थः ननु किप रिस्थाषासावेत्यात्मात्रस्य साप्राप्नोतीति आनंत्यत्वादित्य
संगतमिति चेन्न। हलंतेषु हलंतलक्षणया बाधेनास्याद्वृद्धेरजंत एव व्यवस्थितेरित्याशयात्। सिद्धांत्याह। यदितनीति। अत्र यदीत्यने १०१
नापवादत्वात्तद्विषये तरंगप्रवृत्तिरेव वक्तुमशक्येति ध्वनितं इतउत्तरं यस्तु सिद्धांत्याशयानभिज्ञपूर्वपक्षैकदेशी सिद्धांत्येकदेशिनोरिति
बोध्यं॥ ॥

स्नुप्तनिर्दिष्ट इत्यत्र पूर्वं निर्दिष्टः पश्चात् स्नुप्त इत्यर्थे मयूरव्यंसकादित्वात् समासः न च गुणेवार्णादांगमिति न्यायेनावं बाधित्वा
वृद्धौ अवादेशो ऽ ल्लावीदित्यादेः सिद्धौ वप्रश्लेषो व्यर्थ इति वाच्यं। सिचि वृद्धिरित्यस्यापवादत्वाज्ञानेनैव एतत्परिभाषा ऽ ज्ञाने
नैवास्याप्रवृत्ते रदोषात् प्रश्लेषे ऽ शाचीदशावीदिति शावधातो र्नित्य वृध्यापत्तिः। अस्या एकदेश्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैवास्य
त्वाप्यस्याप्रवृत्तेः जिरिचियदिज्ञानवत् इत्याहुः एतज्ञाष्यप्रामाण्यात् सधातुः पर्वगीयांतोववयोः समानश्रुतित्वात्त्रोकेऽद
न्योऽप्यश्रुतिरित्यन्ये। अवेराटिवृध्यवृध्योर विशेष इति आ वू निवृत्तये त्वाप्ये माङ् प्रयुक्तः एकादेशोपुनरप्यविशेषस्त

स्नुप्तनिर्दिष्ट इति। लोपेव्यो र्वलीति भावः। किमत्र प्रमाणमिति चेत्। अभियुक्तस्मरणमेव। णिश्रित्या मि
ति। णिश्रि ग्रहणमकृत्वा ऽ विभवी प्रतिषेधार्थं कर्त्तव्यो एवं सति गौरवाभावः। निमातव्यावितिमङोरूपंप
रिवर्त्तनीयावित्यर्थः॥

दवस्य इति स्तवानित्युक्तं। मवौतु प्रयोजनांतरासत्वेप्येकरूप्याय तत्प्रयोगः। अविमव्यो र्नेति निषेधश्च मध्येपवादन्याये
नातो ध्वांतस्यैत्यस्यैव। तेनातो हलादेरिति विकल्पोऽभवत्येवेति बोध्यं। सिचि वृद्धिरितिसूत्रं तु अचेषीदित्यादौ गुणे कृते चरि
तार्थमेतन्मते इति बोध्यं। नेत्तदस्ति ज्ञापकमिति। न्यकुटीदित्यादावंतरंगतया वृद्धिबाधकगुणस्य निषेधेपि त्वष्टाव
रसन्यायेन वृध्यभावः सिद्धांते न्यायाभावादिति भावः। यत्तद्विणि श्व्योरिति। ननु णिश्रिस्यानःऽविमवी इति वदतं प्र
तिणिश्रि प्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेन्न। ज्ञापकत्वे संभवति विमानासंभव इत्याशयात्॥ ॥

यच्चकरोतीति। इक्ग्रहणाभावे। कोषीदित्यादौ व्यंजनस्य वृद्धिवारणाय बाध्यविशेषचिंतापक्षे त्वयासिद्धिः। पूर्वत्रासिद्धमित्यपवाद
हलंतलक्षणाया निषेधे तेन न्यायेन सिद्धिः। पूर्वप्राप्तेः स्वीकारे णलघ्वीत्याज्ज्ञापकमेवेति भावः। एतेन सिद्धे यत्तरंगाभावेपि
परत्वाद्गुणस्य वृद्धिबाधकतायाः दुर्वारत्वेन कोषीदित्यादौ लघूपधाभावादेव वृद्ध्यभावे। तदुक्तिमर्थमेवेत्यंतज्ज्ञापकम
संगतं तथा णिश्च्यो गुणे वार्णपरिभाषया। यादेशबाधित्वात्प्राप्तिकृ निषेधापणिश्चि ग्रहणमपावश्यकमित्याद्यमप्य
संगतमित्यपास्तं। एकदेशयुक्तित्वेन दोषात्। एतदेवध्वनयन्नयदितिहीतिसिद्धांतकौमुद्यां तथाविसृष्टितः कृतस्य चारितो

नसिद्धीति। न्यायादप्येतत्सिध्यति येन नाप्राप्तिन्यायेनांतरंगस्य वृद्ध्या बाधनात् प्रयोजनं चास्ति चिरिजिर्योर्यि
डुगंतानां चनयत्यादीनामचिरायीदजिरायीदनेनायीदचेचायीदित्यादौ वृद्धिसिद्धिरन्यथा गुणायादेश
योः कृतयोर्यांतत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः स्यात्॥

यद्यपि स्वप्राप्तिकाले प्राप्तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध इत्येतदाह। न्यायादपीत्यादि। बाध्यसामान्यचिंतया च सकलांतरंगबाध इति
बोध्यं। एवं च न ज्ञापकोपयोगः नापि ज्ञापकसंभवो नापि प्रयोजनं वार्णपरिभाषया। चिरायीदित्यादौ गुणे कृते। यादेशात्पूर्वं वृद्धिप्रा
प्तेः नवा वेंकारप्रश्लेषस्य फलं नाप्यविमद्योः प्रतिषेधस्येति शवृधातो वृद्धिविकल्प एवेति बोध्यं। एवं चन्यनुवीदित्यादौ उवडा बाधित्वाप्रा
प्तायाः वृद्धेर्निषेधाय ग्लक्षणासिद्धिराद्धिरास्येयेत्युपसंहरति सिद्धांती। तस्मादिति साध्यो इग्लक्षणत्वेन निषेधायाकोषीदित्यादाव १०२
निको गुणस्याट्त्रयेचेति भावः बाध्यसामान्यचिंता त्वष्टावसरन्यायश्चैकदेशयुक्तिर्न तु सिद्धांतः। अत एवन्यस्तारीदित्युपक्रम्य
हलंतलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेध इत्युक्तमित्यलं॥

विधायकमिति इको यणचीत्यादि तु स्वविषये स्य बाधकमिति न तद्वैयर्थ्यरूपो दोषः भाष्ये। इक निवृत्तिरित्यस्य गुणवृद्धिरूपादेशेने
त्यादिः पुनर्वचनं। मिदेर्गुणवृत्त्यादिरूपं। नियमाद्विधेरिति। प्राप्तबाधानुवादरूपदोषापत्त्या परिसंख्यारूपो नियमो गुरुरिति भा
वः द्वितीयमिति केवलविधायकत्वेनुवृत्त्येवासिद्धे इहत्य गुणवृद्धिग्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः यातीत्यादिनिर्देशो गुरोरपि नि
यमस्याश्रयणमित्यन्ये तुल्यन्यायेति। षष्ठीदर्शनरूपो न्यायः वाक्यभेदेनेति। ष्यङः संप्रसारणमित्यादि निर्वाहाय सामान्येन सं

षष्ठ्या इति। स्वतंत्रमिदानीं गुणवृद्ध्योर्विधायकमिति पूर्वः पक्षः। अन्यतरार्थमिति। नन्वनिकोपि यथास्याद्विध्यर्थं स्यात्।
न तु नियमार्थः। नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात्। एवं मन्यते। द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते तेन गुणवृद्धिप्रदेशेषु
इक इत्यस्योपस्थानान्नातिप्रसंगः। प्रसारणे चेति। तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः। इग्यण इत्यत्र यण इति स्थानषष्ठी
तेन यणः स्थाने इक् स च संप्रसारणसंज्ञक इति वाक्यार्थः स्यात् वाक्यभेदेन च कार्यद्वये विधीयते। कर्तृहर्तृ
इति। अंतरतमस्याभावात् सर्वे पर्यायेण प्राप्नुवंति। सिद्धमिति। स्वातंत्र्यमेषां निवर्त्तयति। तेन यत्र षष्ठी तत्रैषा
मुपस्थानं। अंगस्य वच्यादीनामृत इद्धातोरित्यादौ। इमावपीति। स्वरितत्वाद्नयोरंतरालवर्त्तिष्वायोग्यत्वात्संबंधाभावः॥

ज्ञाविधानार्थं वाक्यभेद आवश्यक इति भावः विषयार्थमित्यस्य निमित्तनियमार्थमित्यर्थः गुणादिविधावपि अधिकारलभ्या
षष्ठीत्याह। अंगस्येति। तत्रोरण् रपर इत्यत्र षष्ठीत्यनुवर्त्य पूर्वोक्तार्थः सुलभः एतयोरपि तत्रानुवृत्त्या षष्ठीति संबंधेन तदर्थलाभः तत्रा
नुवर्त्तनं यदि लोकिको धिकारस्तर्हि आकांक्षानिबंधनः न च षष्ठी स्थान इत्यस्याकांक्षेत्यत आह। स्वरितत्वादिति। लक्ष्यानुरोधाच्च त्वपि बोध्यं॥

षष्ठीति। योगविभागेवषष्ठीतिसूत्रंसाकांक्षमितिलौकिकोपेक्षाजक्षणोधिकारइतिभावः योग्यत्वादिति। व्याख्यानाञ्चेत्य
पिबोध्यं। उपतिष्ठतइति। अनुवर्त्ततइत्यर्थः। अन्यतरार्थमिति। केवलविधित्वे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणवैयर्थ्यमुक्तमेव॥
नत्ववाक्यभेदेनेति। एकवाक्यत्वेसंभवतितस्यायुक्तत्वमितिभावः एतेनेग्यणइत्यपिव्याख्यातं। तत्रापिसंज्ञाविधानेइ
गनुवाद्यः अनुवाद्यत्वंचष्यङः संप्रसारणमित्यादीनांसार्थक्यायावश्यकं। एवंचैकरूप्यायानुवाद्यत्वमेवा

अथवेति। षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्रयोगविभागः करिष्यतेषष्ठीतियदेतदनुक्रांतंतद्यत्रषष्ठीतत्रोपतिष्ठतइत्य
र्थः। तत्रयोग्यत्वादनयोरेवापेक्षानान्येषां। अथवेति। अन्यतरार्थंपुनरितिवदताअवश्यमेवसंबंधःकर्त्तव्यः। य
त्रगुणवृद्धिशब्देनगुणवृद्धीविधीयेतेतत्रेकइति। अन्यथायातावातेत्यादिषुविध्यर्थत्वेसंभवतिसतिकथ
मन्यतरार्थंपुनर्वचनंस्यादित्युच्यते। अवश्यकर्त्तव्यतायांचापेक्षायामेकवाक्यत्वात्तस्यैवापेक्षास्तुतेनै
करूप्यएवास्यार्थेनित्ववाक्यभेदेनस्वातंत्र्यंपारतंत्र्यंच। तदपेक्षिष्यामहइति। अस्यस्वातंत्र्यंनिरासितमि
त्यर्थः॥ ॥इतिभाष्यप्रदीपेप्रथमस्यप्रथमेपादेतृतीयमाह्निकम्॥

स्तु नत्वविधेयत्वंवचित्स्वपीत्यादीनांनियामकत्वापादकमितिबोध्यं। तदपेक्षिष्यामहइति। एवंचयथाविधेःस्यान्याकांक्षातथा
ऽस्यापिस्वसंबंधिविधेयबोधकशास्त्रापेक्षेतिएकवाक्यतेवेतिभावः एवंचस्वातंत्र्यंदूरास्तमेवतदाद। अस्येतिआवृत्ता
नुमानमितिशिवं॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमस्यप्रथमेतृतीयमाह्निकं॥ १०२

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्यस्मारकम्

नधातुलोपआर्द्धधातुके। प्राधान्यादिति। प्राधान्यंचसंस्कार्यत्वरूपं। असंबद्धमिति। अलोंत्यस्येत्यनेनापिइकएवप्र
सक्त्यापरिभाषानिषेधेवैयर्थ्यं। कृत्स्नस्येति। दुरीणोलोपश्चेतिरकृसंनियोगेनकृत्स्नधातुलोपोस्तीतितदसंभवोनो

नधातुलोपआर्द्धधातुके॥ ॥गुणवृद्ध्योःप्राधान्यादयंनिषेधोनतुतद्गुणत्वावादिकपरिभाषायाः दीधी
वेवीटामितिचासंबद्धंपरिभाषानिषेधेस्यात्। कृत्स्नस्यचधातोर्लोपेगुणवृद्धिप्रसंगाभावादनर्थको
निषेधःस्यादितिसामर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोत्रधातुलोपोऽभिमतः। अवयवक्रिययापिसमुदायस्यव्यप
देशदर्शनाद्यथायंपटोदग्धइति। अथवासमुदायशब्दोवयवेतद्रूपारोपाद्वर्त्तते। धातुग्रहणमिति। उप
सर्जनस्यापियथापरामर्शस्तथाकेषांशब्दानामित्यत्रप्रतिपादितं। विनापिधातुग्रहणेनलोपेविशेषण
मार्द्धधातुकग्रहणंविज्ञास्यते। अनुबंधलोपस्याचानैमित्तिकत्वाद्भवितेत्रगुणनिषेधोनभविष्यतीतिप्रश्नः॥

क्तः। अथवेति। आद्यपक्षेअवयवधर्मस्यसमुदायेआरोपोंत्यपक्षेसमुदायधर्मस्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यअवयवेआरोपि
तत्वमितिभेदः। परामर्शः। शब्देनस्पष्टमुपादानं। प्रतिपादितमिति। बुध्यापृथक्निष्कर्षादिति। भावः। लोपविशेषणमिति। सत्त्रेऽकृतत्वा
दितिभावः॥ ॥

के॰वि॰
१०४

सिद्धांतेत्विति। निषेध्यत्वेन गुणवृध्योः शाब्दप्राधान्याल्लोपस्य तद्विशेषणत्वादिति भावः नच लोपशब्दोधिकरणाद्यंतः
अदर्शनं लोप इत्यादौ भावसाधनस्यैव प्रसिद्धत्वात्। गणे सानुबंधस्य पाठात् विशिष्टस्यैव धातुत्वं स्यादत आह। अनुबंध
विति। यस्मादिति। उपदेशपदाभावेपि अंतरंगत्वात्सर्वतः पूर्वं सा धातुसंज्ञा तु प्रत्ययविशेषविधित्सित इति भावः धा
तुसंज्ञेत्संज्ञयोः समकालत्वेपि न क्षतिरित्याह॥ लूशब्दस्यैवेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव क्रियावाचित्वावग

सिद्धांते तु गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः अनुबंधो न धात्वेकदेशः यस्मादुपदेश
एवेत्संज्ञा प्रयोगे तु लूशब्दस्य हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव युक्ता धातुसंज्ञा। रोरवीतीति। सत्यार्द्धधातुकग्र
हणे शब्दवत्वादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिरसंदिग्धो भवति। नान्यथा क्रमेण च सूत्रप्रत्याख्याना
यार्द्धधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः॥ ॥

मात् गणपठितक्रियावाचिनां च धातुत्वविधानादिति भावः॥ रोरवीतीति यङ्लुगंतस्य रूपं। शब्दव
त्वात्॥ शब्देनोपादानात्॥ नान्यथेति। अन्यथांतरंगत्वात्तत्पुरुष एव स्यादित्यर्थः ननु पदप्रयोजनचिंतावृत्तिका १०४
रस्याचिंता न भाष्यकारस्येत्यत आह। क्रमेणेति। तत्तत्पदप्रयोजनखंडनक्रमेणेत्यर्थः। क्रममेवाहार्द्धधातुकस्येवति॥ ॥

लोपविशेषणं प्रकृतत्वात्। गुणादिविशेषणं प्राधान्यात्। तत्र लोपविशेषणत्वे आर्द्धधातुके परे पूर्वस्य धात्वंशस्य लो
प इति वाक्यार्थस्तत्फलितमुक्तं भाष्ये आर्द्धधातुकनिमित्ते लोप इति एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे आर्द्धधातुके परे प्रत्यासत्या
पूर्वस्य धातोर्ये गुणवृद्धी इति वाक्यार्थः अनुवादेपि इको गुणवृद्धी अच्श्चेति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणां प्रवृत्तिस्वीकारात्
तत्फलितमुक्तं आर्द्धधातुकनिमित्ते ये इति। प्राप्नुत इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयति। बहुव्रीहाविति। उभयानुग्रहाये
ति भावः यद्यपि धातुलोप इति समस्तं आर्द्धधातुकविशेषणं तथापि विशेषणशब्दः परिच्छेदकपर इति न दोषः। न

किंपुनरिति। आर्द्धधातुकं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा बहुव्रीहिपक्षे उभयविशेषणं वेति पक्ष
त्रयसंभवात्प्रश्नः। भिद्य इति। नन्वाद्गुणोऽनिग्लक्षण इति तन्निषेधो न भविष्यति। परिहारांतराभि
धानादेतन्नाश्रितमित्यदोषः॥
६

न्वात् गुणा इति। नन्विकस्थानिकत्वादयमपि इग्लक्षणः नन्वात्राप्यनुवृत्तमिक इति स्वरूपपरं। उत्तरसूत्रे इव
स्वरूपपदार्थकत्वम्भवस्यापकच शब्दाभावादिति चेन्न। इको गुणवृद्धीति संपूर्णमनुवर्त्यैयत्रेदं तत्र न धात्वित्युपति
ष्ठत इत्यर्थे नास्यापि परिभाषात्वांगीकार इति भावः यद्वा यत्रेदं तत्र तद्विदिते गुणवृद्धीनेत्यर्थः। तद्वक्ष्यति। यत्र क्वपरिभा
षाभ्याप्रियते तत्रायं निषेध इति इक्पूकरणादिति भाष्यप्रतीके। अर्थाधिकारेण स्वरूपपरस्यैवेक इत्यस्यानुवर्त्तनाद्वा॥ ॥

यदेति। पूर्वं धातुः साधनेनेति सिद्धांतपक्षे इत्यर्थः। यदा त्विति। पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षे पूर्वमेव जातस्य निषेधायोगा
दिति भावः। बहिरंगस्यासिद्धत्वादिति। द्वितीये बहिरंगनिमित्तस्यासिद्धत्वाद्विधिप्रवृत्तिकालेऽनिष्पन्नत्वात् निषेधा
प्राप्त्या इष्टसिद्धिरित्यर्थः। एतेन जातस्य बहिरंगस्यांतरंगे कर्तव्ये नेनासिद्धत्वप्रतिपादनेपि जातेंतरंगे पश्चात्प्राप्तबहिरंगस्या
नेनासिद्धत्वप्रतिपादने मानाभावः फलाभावो ज्ञापकविरोधश्चेत्यपास्तं। परंत्वयंपक्षः सुद्वात्पूर्वइत्यादिसूत्रेषु भाष्ये
दूषितइति भाष्योक्तमेव सम्यक्। नन्विति। इयं च पत्वतुकोरिति सूत्रेण ज्ञापिता अन्यथा बहिरंगासिद्धत्वेनैव सिद्धे

बहिरंगइति। यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधोंतरंगः यदा तु पूर्वमुपसर्गयोगः प
श्चात्प्रत्ययोत्पत्तिस्तदा निषेधो बहिरंगः। सर्वथा बहिरंगस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः। ननु नाजानंतर्य
इति निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिः यत्र कार्यविधावानंतर्येणाचोराश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परि
भाषायाः यथाक्षद्यूरिति। तत्रहीकोयणचीति वचनादिगचोराश्रयणं। अस्मिंस्तु प्रतिषेधसूत्रेनागस्य चोराश्रयणमित्यदोषः॥

तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव अचोरिति द्वित्वमविवक्षितं। धर्मिग्राहकमानस्य तथैव सत्वात्। अनुपस्थानमिति। अस्यात्रेत्या
दिः तत्र हीति। ततश्च परोपूइ सिद्धो नेत्यर्थः तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते। अत एव भाष्ये विप्रतिषेधसूत्र
उक्तमपि पुनर्वाहऊठसूत्रे उक्तमिति विवरणकृतः॥ अस्मिन्निति॥ निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्पश्चात्प्र १०५
वर्तमाने इत्यर्थः॥ क्नूयूधातोर्णिचि पुकि लोपो व्योरिति यलोपः॥ ॥

वाक्यकारः सूत्रे। व्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय परिगणनमाह। परिगणनमिति भाष्ये। अत्र यस्य हल इति लोपः समु
दायइति मत्वा यक्क्यपोः परिगणनं वेष्विदिति तत्पुदाहरणं च बोध्यं। ननु ऋजिरंजोरौपदेशिकनस्यैव पक्षे भ्रस्जिणि रंजेश्च
घजि चेत्यादिना लोपइति नुम्लोपइत्यसंगतमत आह। नुमितीति। नन्वनिदित्त्वं हिंस्याद्इदं सिद्धमत आह। वृहिरपा

यह्यक्यपवलोपइति। वइत्यत्राकारोपि विवक्षितः तेन धातुपाठेयोकारांतः पठितस्तस्य ग्रहणमन्यथास्त्रिविः
कथंनिवार्येत। वेष्विदितेति। वेष्विय शब्दात् तं च इट्। यस्य हल इति यलोपः। मरीमृजइति। यङोचि चेति यङ्
लुक्। कुषुत्समगधशब्दौ कण्वादिगणपठितौ धातू ताभ्यां यक् ण्वुल् तृचौ। यस्य हल इति यलोपः समितद्व
षञ्च्छब्दाभ्यां क्यजंताभ्यां तृच् ण्वुलौ प्रत्ययौ क्यस्य विभाषेति यलोपः। नुम्लोपइति। नुमिति नकारस्य पूर्वा
चार्याणां संज्ञा। उपबर्हणामिति। वृहि वृद्धौ इदित्वान्नुम् वृहेरच्यनिटीति वार्तिकेन नलोपः। आस्रेमाणमि
ति। अस्रेमाणमित्यपि वेदे पठ्यते तत्र नञ्पूर्वात् स्रिवेर्मनिन् प्रत्ययः ऊठादेशः छांदसत्वान्नत्वं भवति। प
रिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनुबंधलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः॥

विति। सनाद्यंतेति पूर्वपक्ष्याशयः ऊठादेशइति। ज्वरत्वरस्रिव्यवीत्यनेनेति भाष्ये। इत्यत्रापि प्राप्नोतीति वृद्धिरिति शेषः नप्रा
प्नोतीति पाठे निषेधइति शेषः॥ निपातनादिति॥ स्पदोजवे अबोदैधोद्मप्रश्रथहिमश्रथाइति निपातनं अस्य नलोपमा
त्रफलकत्वेन लोपविधानेनैव सिद्धे निपातनवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

तिनेति। अन्यथोर्गुणइत्यादावपिपरिभाषाप्रवृत्तौतस्यापीग्लक्षणत्वेलैगवायनइत्यादौनिषेधःस्यादितिभावः। यत्रेकपरिभाषेति।
नचेकइत्यनुवर्त्यकोनतेइत्येवव्याख्यानमुचितमितिवाच्यं। मरीमृजःसरीसृपइत्यादाविकप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वाभावान्निषेधा
नापत्तेः। तदाहभाष्ये। इग्लक्षणयोरिति। यथैतदर्थज्ञापकस्तथोक्तं। परिभाषाजलक्षणयोरितितदर्थः। लोपेतिप्रत्ययाश्रयत्वादितिभाष्यस्य
लोपेआर्द्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणादित्यर्थइतिभावः। नप्रत्ययेति। प्रत्ययस्यप्रकृतत्वादनाक्षिप्तत्वाच्चेतिभावः। अवश्यंजी
रदानुशब्दस्येवमेवव्युत्पत्तिःकार्येत्याह। एवंचेति। अवांतरपदत्वेसत्येवावग्रहइत्युत्सर्गादितिभावः ननुरदानुप्रत्ययेरेफाकार

इकप्रकरणादिति। तेनयत्रेकपरिभाषास्यात्तंतरनिवृत्तयेव्याप्रियतेतत्रायंनिषेधः। प्रत्यायाश्रयत्वादिति॥
लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यर्थः। जीरदानुरिति। वर्णनिमित्तोत्रलोपोनप्रत्ययनिमित्तः। रकिन्यइ
ति। एवंचजीरेत्यवग्रहःसिध्यतिबहुव्रीहित्वाच्च। जीरदानुशब्देरकाराकारउदात्तः। बृहरिति। बृहबृहिद्वया
वितिपाठात्॥ ॥

उदात्तःसमासेत्वंतोदात्तःस्यादतआह। बहिति। जीरस्यप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तस्यबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः जीवेर्विचि
तुगुणनिषेधोस्त्वत्येव। एतेनार्द्धधातुकत्वेनयत्रलोपेनिमित्ततातत्रैवलोपेनिषेधइत्यपास्तं। वार्त्तिकविरोधात्। यङोचिचेत्यत्रापित
त्वेनानिमित्तत्वाल्लोलुवइत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च। धिक्यादिभ्यस्तुविजभावएव। भाष्ये। वताचेदानीमितिकित्वेनगुणनिषेधादिति
भावः अत्रवलोपोलोपोव्योरित्यनेन। इदंचयथाश्रुतसूत्रमतेवलोपप्रत्याख्यानेतुरकिन्यइत्येवशरणंपक्षद्वयेपीत्यपिबोध्यं॥ १०६

गुणोण्याश्रयः णिलोपोयगाश्रयः अपवादेति। प्रकल्प्यचापवादविषयमितिपरिभाषयेतिभावः एतेनगुणप्रतिषे
धोयत्रसमासकालोतत्रचरितार्थोनिषेधोनांतरंगंगुणंबाधितुंक्षमतइत्यपास्तं। नचभेद्यतेइत्यत्राचःपरस्मि
निति। णिलोपस्यस्थानिवत्वेनतत्राभावातिदेशस्युचसत्वेस्थानिणिचिसतिअभवतोनिषेधस्यलोपेप्यतिदेशान्नदोष
इतिवाच्यंस्थानिवद्भावाश्रयणेसूत्रप्रत्याख्यानमेवेतितदनाश्रयणेनैवायंदोषइत्याशयात्। भाष्ये। तस्मादिग्लक्षणा

स्येयतइति। गुणोणिलोपश्चार्द्धधातुकनिमित्तइतिपक्षद्वयेपिदोषः। अपवादविषयपरिहाराच्चात्रांतरंगो
पिगुणोनप्रवर्त्ततइत्युपन्यासः। कथंतर्हीति। बहुव्रीहौसत्येकार्द्धधातुकनिमित्तत्वंलोपस्यगुणवृद्ध्योश्चाश्रि
तमितिभेद्यतइत्यादौक्तिन्नानिमित्तत्वात्द्वयोर्गुणोननिषिध्यते। यत्रहलचोरिति। लुकाकृतस्नोयङ्लुप्यत
इत्याशयः। अत्रापीति। कृतेप्यकारलोपेएकदेशविकृतमनन्यवदितियकारःप्रत्ययसंज्ञोस्त्वत्येवेतिभावः॥

वृद्धिरितिप्रतिषेध्येतिशेषः। अतएवाभाजीत्यादिसिद्धिरितिभावः। अकारलोपइतिअतोलोपइत्यनेन। यङ्लुगंता
वबुजितुसूत्रमतेपिनिषेधोनआर्धधातुकनिमित्तलोपाभावात्। मरीमृजकइतिअत्राद्यलोपस्यस्थानिवत्वेक्तित्त्वजादौ
वेष्यतइतिविकल्पोनव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्। नन्वेवंलुकःशास्त्रंव्यर्थस्यादतआह। कृतेपीति। अवशिष्टेतच्चरिता
र्थमितिभावः भाष्ये। लुकिकृतेइति। अनवकाशत्वादंतरंगानपीतिन्यायाच्चलुकिकृतेतोलोपोनप्राप्नोतीत्यर्थः इतरआशयानभिज्ञआह। परत्वादिति॥

ननु यस्य लोपः कृतस्तस्य लुगप्राप्तेराह। लुक् शास्त्रेति। गौणत्वादिति। अतिदेशविषये गौणत्वांगीकारे ऽतिदेशवैयर्थ्यापत्तेरिदं
चिंत्यं किंच भिन्नविषयेपि बाध्यबाधकभावो दृष्टः यथा ब्रुवो लिटीति संप्रसारणस्य वकारेचारितार्थ्येपि हलादिशेषबाधकताभा
ष्यकारोपि मिदचोंत्यादित्यस्य विषयत्वेपि प्रत्ययपरत्वबाधकतां वक्ष्यति तस्मात्कृतेचारितार्थ्येपि तत्प्रोप्तिकाले वृथप्राप्त्या
पवादत्वं नवत्येवेत्याशयः असंभवएव बाधकत्वमितिवार्त्तिकानुयायिनासावकाशो लुगित्युक्ते सएवायापीत्यादेतितदुक्तिः
कथंचिदिति भाष्ये। अंतद्भूत्येवेति। अलोन्त्यपरिभाषाया अतद्भूत्यनुवृत्तेर्वेति भावः अयंच लुकोपवादः एवं चार्धाद्वाशिष्टस्य लु

नित्यो लुगिति। लुक् शास्त्रप्रवृत्तिर्नित्या। अनवकाशइति। नाप्राप्ते लोपे लुगारंभात्। सावकाशइति। भिन्नवि
षयो लुग्लोपौ। अकारस्य लोपोपकारस्य लुक्। ततश्च नास्ति येन नाप्राप्तिन्यायः। अपापीति। यङोचि चे
त्यत्र यकाराकार समुदायस्य यङ इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे च यङ् व्यपदेशस्य गौणत्वादि
तिभावः॥ ॥७॥ ॥

गितिबोध्यम्। अत्र चक्षत्नोरोपधेतिसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणस्य मंडूकप्लुत्यानुवर्त्तनेन योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वे
नच क्वचिदेव दृष्टयगक्षोपोन सर्वत्रेतिबोध्यं। मरीमृजइत्यत्र विकल्पस्तु नो व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् यद्वातत्र विकल्पइष्टएव तद
र्थं सूत्रकृतोप्येतत्कल्पनावश्यकत्वमनस्ति निधायैव तामाश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानमेव वरमितिभाष्याशयः। लोलुवादौ नवाडि अनादि
ष्टाच्चेः पूर्वत्वाभावेन स्थानिवत्वाभावेपि नोपधागुणः अचः पूर्वत्वेन दृष्टे लोलशब्दात्परस्य गुणे कर्तव्ये पंचमीसमासेनाच्चोपस्य स्थानि
वद्भावसौलभ्यात्॥ ॥ ॥

निमित्तत्वेनाश्रितात्पूर्वस्मादित्यर्थे तु नमानं अतिप्रसंगस्य तदनित्यत्वे नैव परिहारात् भाष्यानुक्तत्वादनित्यत्वाभावेपि पूर्व
स्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणेन देगोरित्यत्रादोषः अचः पूर्वत्वं स्वरेग्रहणाद्भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानांशबाधेप्यत्र त
द्बाधेमानाभावात् अतिदेशप्रवृत्तिश्चोक्तकालिकं च तदंशेव्यवधानं निविष्टं किंचाग्रास्त्रीयस्यापि तस्य तत्स्थानायत्ने त
द्धर्मलाभइतिलोकन्यायेनातिदेशइतिस्थानिवत्सूत्रेवक्ष्यते लोलूइत्यस्य लोलुवादेशस्तस्य च गुणाघटितो लोलोवित्यादेश
इत्याहुः दरीदृशइत्यत्राङ्ङिमित्तगुणस्तु न। अस्याङस्तकेकगोचरत्वेन लाक्षणिकतया अङ् ग्रहणेनाग्रहणात्। अत
एव दरीदृशकइत्यादौ यङंता ण्वुलि अङ्ङिनिमित्तगुणाभावः जंगमकइत्यादौ यङंता ण्वुलि उपधालोपश्च अनङ्डीतिनि
षेधाप्रवृत्तेः जंगमइत्यादौ तु कयुक्त्या समुदायलुग्गेवेति न दोषः निजेगिलइत्यादौ ग्नेयङीति नित्यलत्वमिष्टमेव। सूत्रमते
पि न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात् यङ् परत्वमस्ति नवेति विभाषेति सूत्रे भाष्ये चेदं ध्वनितमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः
यदिजरीगृह्यादेः सास्मर्यते भ्राचिसंप्रसारणे यङि चेति गुणाविशेतदिं सूत्रमतेपि न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन साधनीयो।
भाष्यप्रामाण्यादिष्टावितिगम्यते॥ अतएव दृष्टयगस्त्रोपे यङो विषयायराभावेन अजेर्वी आदेशे यणिवेव्यइति स्यादित्य
पास्तं॥ योगविभागस्य काचित्कत्वेन तत्र लुक् एव प्रवृत्त्या ऽक्षतेः पूर्वादिभ्यो वातेभ्यो विज्ञास्त्येव। अनाभिधानात्। इदं
च लोपो व्योरिति सूत्रे भाष्येपि ध्वनितं॥ एतद्भाष्यविरुद्धप्रयोगाणां भाष्यानुक्तानामनभिधानमित्यन्येन चैवं न धा
तुलुकचीत्येव सिद्धं। आर्धधातुकग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं॥ लोपार्धधातुकइत्येव षष्ठी तत्पुरुषेण लोपनिमित्तार्धधा
तुकइत्यर्थेन लून्जादेर्व्यावृत्तिसिद्धौ धातुग्रहणवैयर्थ्यस्यापि सत्वात्॥ ॥७॥ ॥ ॥

न्नाष्ये। लुकं वक्ष्यतीति। लुगतो लोपापवादः अपवादस्त्वप्रायेण पश्वाङ्गावीतित्र विष्यन्निर्देशः ननु भिन्नाश्रययोरपि दीर्घ
वृध्योरियायेत्यादौ अंतरंगबाध्यबाधकभावो दृष्टइत्यत आह। तुल्यकालेति। बहुलेति। यङो चिचेति। चकारेण। अंतरंगइ
ति प्राक् प्रवृत्तिकत्वमंतरंगत्वं। नहितदापवादप्रवृत्तिभावः। अकित्वस्येति। उदुपधाङ्गावादिकर्मणोरिति विहितस्येत्यर्थः

समानाश्रयइति। तुल्यकालत्वादिति भावः नोनावेत्यत्र बहुलग्रहणानुवृत्त्या ऽनिमित्तकोंतरंगो लुक् प्रागेव प्र
त्ययोत्पत्तेर्भवति। निकुचितइति। कित्वसन्नियोगेन न लोपे सति उदुपधत्वमिति निमित्तमकित्वस्य न भवति॥
यदितर्ह्यकारलोपः क्रियते तदाजंगमइत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति। नैष दोषः। अनङी
ति प्रतिषेधात्। अनर्थकोयमङितिचेत्। लोपस्यापि तर्ह्यप्राप्तिः। अजादौ प्रत्यये तस्य विधानात्। ननु लोलुवा
दिषु उवङादयः स्थानिवद्भावेन न सिध्यंति तेषां स्थानिन्यदर्शनात्। संभवमात्रेणाप्यतिदेशोस्त्वतीत्यदोषः॥ ॥

एवं चाकित्वाभावे क्ङितिचेत्येव निषेधः सिद्धो निकुचितइति भावः। संनिपातः संबंधस्तद्विघातइति कर्मण्यण् अजादौ प्रत्यये
इति यायतेः क्विचियातिरित्यादौ आलोपानापत्तेर्वरेग्रहणस्य वैयर्थ्याच्चचिंत्यमेतत् अस्य समाधानं त्वस्माभिरुक्तमेव। संभवेति। १०८
अत एव न पदांतसूत्रे वरेग्रहणं चरितार्थं सत्यकारे यदि स्याद्यकारलोपस्तदा संभव उवङादेरिति भावः॥४॥ ॥

क्ङितिच॥ ॥तत्र यदीति। तस्मिन्निति परिभाषानुग्रहायेत्यर्थः। यदात्विति। निषेध्यत्वेन तयोः प्राधान्यादिति भावः नही
ति। अनभिनिर्वृत्ते पूर्वपरव्यवहारस्य कर्तुमशक्यत्वात् तदनुपस्थानं निवृत्तनिषेधेतु देवदत्तहंतृहतन्यायेन
चित मित्यादाविकः श्रवणं न स्यादिति भावः निमित्तेति अत्रयस्य च भावे नेतिसप्तमी। सा च ज्ञापकेत्वार्थिका

क्ङितिच॥ ॥क्ङितिप्रतिषेधइति। इकइत्यनुवर्तते गुणवृद्धीइति च। तत्र यदीक् क्ङितीत्यनेन विशेष्य
ते क्ङितिपरतो यइगितितदा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येपरिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानंतर्या
र्थत्वाच्चितं स्कृतमित्यादावेव निषेधः स्यात् ननु भिन्नमित्यादावितितन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं। यदातु
क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं तदा परसप्तम्या अप्रसंगएव। नहि विहितयोर्निषेधः। अपितु न नि
निर्वृत्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येव क्ङितीति भवति क्ङिन्निमित्ताहितयोः प्राप्तिः॥ ॥

ज्ञापकत्वं संबंधं विनानुपपन्नं सत् विधिशास्त्रक्लृप्तनिमित्तत्वमादाय पर्यवस्यति। एवं च निमित्ततया क्ङित् ज्ञाप्ये गुण
वृद्धीनेत्यर्थः तदाह। क्ङिन्निमित्ताहितयोः प्रवृत्तिरिति। केचित्तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन निमित्तत्वं फलतीत्याहुः॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

परेतु क्ङितीत्येतत् गुणवृद्धिविशेषणमेव भवनक्रियातदभावयोरमूर्त्तत्वेन क्ङित्परत्वासंभवात्। इक इत्यस्याप्यनुवृ
त्त्यनुक्तेः अनुवृत्तावपि तस्य शब्दपरत्वात् तस्मान्निमित्तग्रहणाभावे क्ङितीति सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युपस्थित्या क्ङित्यव्य
हितपूर्वस्य ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते नेत्यर्थः अनुवादे परिभाषा नोपतिष्ठत इति त्विको गुणवृद्धी अचश्चेति सूत्रद्वयविषयमे
वेत्युक्तं। भाष्ये तस्य तिषेधस्यानुपलंभाच्च तद्व्यपतिभाष्योक्तित्यनंतरो गुणभाव्यस्तीति। निमित्तग्रहणे तु तत्सामर्थ्या
त्परिभाषानुपस्थानं तत्प्रत्याख्याने तु लिंगादिना तदनुपस्थानं सप्तम्यपरस प्तम्यायस्य भवेतिसप्तम्या असंभवा

उपधारोरवीत्यर्थमिति। उपधाया अपीकः प्रतिषेधार्थं रोरवीतेर्यङ्लुङ्मि
त्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं अत्रहितिपूनिमित्तो गुणो न यङ् निमित्तः॥ ॥

च्च उपपदविभक्तेरितिन्यायात्। सिद्धसाध्यसमभिहारन्यायस्यापि तस्मिन्निति शास्त्रेण बाध एव अत एव निमित्त
ग्रहणप्रयोजनावसरे हतइत्युदाहरिष्यति कैयटोक्तरीत्या इक पदानुवृत्तावेव निमित्तग्रहणमिति वार्त्तिकस्योक्तिसंभवे
नतत्प्रयोजनदानानुक्तिसंभवः स्पष्ट एवेत्याहुः। उपधाया अपीति। उपधायां रोरवीतो चार्थः प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिस्थां १०९
प्रतिषेधोयस्य तत्तन्निमित्तग्रहणमिति भाष्यार्थ इति भावः उपधारोरवीतिभ्यामित्युपधारोरवीत्यर्थमित्यर्थेन नित्यसमास इत्यन्ये॥

नन्वसंनिहितं युगंतांगादिकं यं तत्परत्वेन विशेष्यमत आह। आकांक्षयेति। ननु निषेध्ये गुणवृद्धी प्रति क्ङित्परे रूपनिषेधवि
षयं प्रतिचाकांक्षा नांगं प्रतीत्यत आह। अथचेति। निषेध्य गुणादेरप्रत्यये क्ङित्प्रसंगेन प्रत्ययग्रहणमिति भावः एवंच प्र
त्यस्यांगांशेनत्विताकांक्षत्वात् स्यैव तद्विशेषणमिति भावः आद्यव्याख्यायां परिहारस्ताध्ययोजयति। ततश्च समुदेतिद्वि

ननुचेति। आकांक्षया पुगंतलघूपधस्य सन्निधानं मन्यते। तथाहि क्ङिति गुणवृद्धी न भवत इत्युक्ते कस्येत्याकांक्षा
यां यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगंतलघूपधस्यापेक्षा। अथवा क्ङितीति प्रत्यये ग्रहणात् प्रत्ययेनांगं संनिधाप्यते ततश्च क्ङिति
निमित्तादौ तलघूपधस्यानंतर्यात् सिद्धो निषेधः॥ लघ्व्युपधेति। ततश्च समुदायस्य निर्देशादवयवस्य
चेकोव्यवधानात्तदवस्थैवाप्राप्तिरित्यर्थः॥ तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह। श्राच्च इंत इति। सार्वधा
तुकनिमित्तस्य लघूपधलक्षणस्य च गुणस्य निषेधाप्रसंग इत्यर्थः। रियति पियेति धियतीति। रिपिगतौ धि
धारण इति तुदादौ पाठः॥ ॥

तीयेत्विदंबोध्यं। नाक्षिप्तविशेषणत्वं न्याय्यमिति॥ भाष्ये। गविशेषणे हीति युगंतलघूपधस्येत्यस्य बहुव्रीहिणां
गविशेषणत्वे इत्यर्थः। यदीत्यनेन नाद्यपक्षस्योपादेयतोच्यते। किंतूभयोः साम्यमुच्यत इत्याह॥ तन्निमित्त
पक्षस्यापीति। सार्वधातुकनिमित्तस्या। शा निमित्तस्य। लघूपलक्षणस्याति पूनिमित्तस्य॥ ॥छ॥ ॥

न्नाष्यों तरंगलक्षणत्वादिति। प्राधान्येनाच एव यत्रानंतर्याश्रयणं तत्रैव नाजानंतर्य इति निषेधप्रवृत्तेस्तस्या अप्रावाञ्चे
तिन्नावः नन्वदुद्रुवदित्यत्र सार्वधातुके ति गुणात्पूर्वं नित्यत्वाच्छुङि द्विर्वचने चीति निषेधादुवङ्न्नावे द्वित्वात्परत्वाल्ल
घूपधगुणो दुर्वार इति चेन्न। अंतरंगत्वात्पूर्वं नित्यत्वाद्वित्वस्यैव प्रवृत्तेः ओणेर्ऋदित्करणेनोपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्राबल्य
बोधनेपि न क्षतिः ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेनोपधाकार्यस्य यत्र द्वित्वसमाननिमित्तता द्वित्वनिमित्ताद्वाग्निनिमित्ततावात

हतोहयद्र इति यथैवादिग्रन्थतिष्यः श्यप इत्यनेन शन्निवर्त्यते एवमकारोपि निषेधेन निवर्त्यतेत्याशयः।
नन्विग्लक्षणोयं गुणो न भवतीति निषेधाप्रसंगः सत्यं। परिहारांतरसद्भावादेतन्नाश्रितं। प्रसक्तस्ये
ति। सामान्यलक्षणेन विशेषलक्षणापरामर्शेनियत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शेनियत्स्वरूपेणा
नप्तिनिर्वृत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते ॥ ॥

त्रैव तत्प्राबल्यबोधनादित्याहुः न्नयः पुनस्त्वे। एवमकारोपीति। क्ङित्परे गुणवृद्धीनप्रयोक्तव्ये इति सूत्रार्थः तत्र यथाचि
तमित्यादाववसतो गुणादेः प्रागन्नावः पाल्यते एवं सतोपि निवृत्तिः साध्यते। सतोपि निवृत्तेरदिप्रन्टतिस्य इत्यादौ दृष्टत्वादिति न्ना
वः। नन्विति। तथा च इक इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादसत एवाप्रयोगः प्रतिपाद्यत इति न्नावः। नेनिक्ते इत्यत्रे निजां त्रयाणां गु ११०
णः श्लावित्यन्यासस्य गुणः प्रसक्तत्वा नमिनिर्वृत्तत्वयोर्विरोधमाशंक्याह। सामान्येति। निवृत्तिः अनन्तिनिर्वृत्तिः॥ ॥

विहितप्रतिषिद्धयोर्विकल्पस्तार्हि स्यादत आह। परमार्थेति गुणविध्येकवाक्यतया क्ङिङ्भिन्नसार्वधातुकादौ गुण इ
त्यर्थात् क्ङितितयोप्राप्तिरेवेति न्नावः सा च पर्युदासविधया। यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधेन वाक्यार्थबोधे द्वंशे सामान्यशास्त्रज्ञान
स्याप्रामाण्यं कल्प्यते। एकवाक्यताफलसंपत्तेस्त्वेकवाक्यतायामित्युक्तमिति द्रष्टव्यं। न्नूताकारेति सिद्धान्नावपरिपा

परमार्थतस्तूत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानं बाध इति सिद्धांतः। चितमित्यादौ च प्रसक्तान
प्तिनिर्वृत्तगुणानिषेधेवचनस्य चरितार्थत्वाद्धतोहय इति न्नूताकारनिवृत्ताव्यापारः। अदिप्रन्टतिस्य इ
त्यनेनतु गत्यंतराज्ञावात्सन्नेव प्रक्रियायां शन्निवर्त्यते। यद्येवं न्नवत इत्यादौ प्रसक्तो नाप्तिनिर्वृत्त एवश
वकारः कस्मादनेन न निवर्त्यते। नैष दोषः। शान्नवतीत्यस्यां चोदनायां गुणरूपेणाचोदनान्नायं गुण
निषेधविषयः। उपोयत इति। वेञोयकि संप्रसारणे कृते उप्सय पदाश्रयत्वाद्बहिरंगो गुणः ओयतेत्या
दौ बहिरंगाश्रयत्वाद्वृद्धिर्बहिरंगा। नेनिक्त इति। क्ङित्परत्वेनांगस्य विशेषणादंगस्य चाकार्यि
त्वात्पूर्वपक्षः। उत्तरस्त्वेन्यासस्यकार्यित्वात्तस्य च परेणरूपेणाव्यवधानादिति॥

जनेनैवासिद्धौ असिद्धवावविधाने गौरवादिति न्नावः। प्रक्रियामितिवस्तुतस्तत्रापि लुग्द्वारानुत्पत्तिरेवान्याख्यायते इ
तिबोध्यं। नैय इति। एकांताअनुबंधा इति न्नावः अयमेवन्याय्यमिति तस्य लोप इति सूत्रे वक्ष्यति। कार्यित्वादिति। अंगस्य गुणो
न्नवतिस च तत्संबंध्यन्यासे क इत्यर्थ इत्यभिमानः उत्तरस्त्विति। पक्ष इति शेषः। क्ङित्परस्य यस्य गुणः प्राप्तस्तस्य नेति सूत्रार्थ इति न्नावः॥

भाष्ये। धातुं क्ङि दितिपरत्वेन निर्दिष्टं यत् क्ङिदितित् धातुं प्रतिविहितमिति विशेषयिष्यामः तथा च धातुविहितं क्ङित् यतः
कुतश्चित्परं तदवयवस्य गुणो नेति सूत्रार्थ इत्यर्थः तद्धनयन्नाह। मत्वा प्रश्न इति। धातुर्वेति धातुना विहित विशेषण
वलल ध्वमेतदुक्तयं। येन नेति पुगंगलघूपधेति तत्पुरुष इति भावः श्रुतत्वात् सार्वधातुकादिकं क्ङितीति च पुगंतादी

धातुं क्ङित्यपरत्वेनेति। धातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य स्वरितत्वादिहानुवृत्तिरित्यर्थः। य
दीति। क्ङित्यनंतरस्य धातोर्गुणवृद्धी न स्त एव तदितिवाक्यार्थं मत्वा प्रश्नः। धातोरेवेति। धातोर्विहितस्य क्ङि
ति अनंतरे नेति मत्वा प्रश्नः। धातोर्विहित इति। धातोर्विहिते क्ङित्यनंतरो यो धातुर्वा विकरणो वा तस्य प्रतिषे
ध इत्यर्थः। अपवेति। यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र क्ङितीति नेत्युपतिष्ठत इत्येवमियं परिभाषा भवति तत्र पुगंतल
घूपधेत्यत्रास्यानुपस्थाने सति येन नाव्यवधानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधो न भविष्यति। अपवेति। मा भूत् परिभा
षा तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यापेक्षत्वाद्यावंतो यादृशाः प्रतिषेध्यास्तावंति निषेधसूत्राणीति पु
गंतलघूपधगुणो प्रतिषेध्ये ऽनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेपि प्रवर्त्तेत। अपवाय यथोद्देशपक्षाश्रयेण
भाष्यं। तथाहि प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणान्ते दत्र युज्जत इति यदेतस्मिन्नित्युक्तम्॥

नामेव विशेषणमित्यभिमानः। प्रतिषेध्यापेक्षायामिति। गुणवृद्धिश्रुतत्वात् तद्रूप प्रतिषेध्याकांक्षायां यावद्गुणवृद्धिविधायक १११
शास्त्रविषयकानिषेधवाक्यानां व्यक्तिपक्षे विनिगमनाविरहापत्तिरित्यर्थः। प्रधानानीति। अनेन तद्विषयकनिषेधोपपत्तेर्बीजं दर्शितमित्याहुः॥

अंगविकलेति। पूर्वस्य परस्य वेति संदेहे न तदुपास्थितेरिति भावः न चैवं नेनिक्त इत्यत्रापि निषेधः स्यात्। येन नेनिन्याया नै
कवर्णव्यवधाने एवनिषेधप्रवृत्तेर्बोधनात्। न्यायव्युत्पादनेति। न्यायव्युत्पत्तिः तत्प्रतिपत्तिः श्रोतॄणां तदुत्पादनायेत्यर्थः
भाष्ये। हलंताच्चेति निन्वेत द्विहितकित्वस्य नज्ञापकत्वं। दिदृक्षतीत्यादावमागमनिषेधेन धिप्सतीत्यादौ नलोपेन च चारि
तार्थ्यात् इको झलित्यपि न। तद्विषय इकः क्ङित्यपरत्वस्यैव संभवादिति चेन्न। स्मृतिदृशोः झल्यमकिन्नसनिदृको झलंदृक्षे
रितिज्ञघुन्यासेन सिद्धे सामान्यतोतिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेन ज्ञापक साम्राज्यात् रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छश्चेति रुदविद मुषां त्कासनोर्मृडमृद
गुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वेति कित्वविधानं च ज्ञापकं बोध्यं। अंगाधिकार इति। स्वरितसंगालिंगेनेति भावः। कार्यकालमिति। तथा च
तत्रोपस्थितत्वात् इदमप्यंगमंगाधिकारस्थैकवाक्यतापन्नत्वादिति भावः स्वरितत्वासंगवशात्तदधिकारपठितमिव

अपवेति। लिंगानिर्दिष्टांगविकलात स्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः॥ अनेकपरिहारोपन्या
सो न्यायव्युत्पादनार्थः॥ बहिरंग इति॥ ततश्चासिद्धत्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः॥ ॥

दधिकारस्थैकवाक्यतापन्नमपि गृह्यत इति तात्पर्यं निषेधेपि परिभाषासादृश्यात् परिभाषात्वमुक्तं सादृश्यं च निषेध्या
कांक्षया तदेकवाक्यतामात्रेण बोध्यं। छांदसमिति यङो चिचेति चेन बहुलं छंदसीत्यनुवृत्त्य यङो लिग्विधानादित्यर्थः
न बहुश्नुवोरिति सूत्रस्य न हश्नुवोरित्यस्य भाषायां यङ्लुक सत्तां ज्ञापकत्व परभाष्येणोवर्णाते भाष्ये यङ्लुक् भाषायाम
प्यस्तीति लभ्यते न्यथा ज्ञापितेप्य चारितार्थ्यस्पष्टमेवेति वाच्यं तत्रा माण्येनाजादौ क्ङितीत्यच्चित्तसत्तां गौकारेपि सर्वत्र भा
षायां तत्सत्वे मानाभावात्। तत्रत्यभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वाच्च गुणो बहिरंग इति। गुणस्य बहिरंगता बहिर्भूतसार्वधातुकाश्रयत्वात्।
नन्वसिद्धस्यानिष्पन्नस्यैव निषेधः क्रियते तत्राह। असत्वादिति शास्त्रासिद्धत्वादत्रासत्वबुध्या प्रतियोगिज्ञानाभावान्निषेधानुपपत्तिरिति भावः॥

कै० वि० १
१९२

उभयविशेषणायबहुव्रीह्यर्थमित्यन्वयः। यथेति। प्रथमस्येत्यतत्कर्मधारयेपि विशेष्यं शक्यंकर्त्तुमितिनतत्त्वबहु
व्रीहित्वगमकमितिभावः ननु सूत्रांतरप्राप्तनिवृत्तिः कथं तत्राह। सामर्थ्यादिति। अयमाशयः आर्धधातु
केइतियोगविभज्यते धातुलोपइतिवर्त्तते। षष्ठीतत्पुरुषश्च। एवं च धात्वेकदेशलोपेसतिप्रत्यासत्यांतरंगत

अथवेति। ननु बहुव्रीह्यर्थंउभयविशेषणायार्द्धधातुकग्रहणं स्यादितिकथमनवकाशत्वमुच्यते।
विनाप्यार्द्धधातुकग्रहणेनबहुव्रीहिर्लभ्यते यथैकाचो द्वेइत्यत्र। रोरवीतीत्यत्रानैमित्तिकत्वाद्धलोपस्यगु
णनिषेधः पूर्वेणनप्राप्नोतीत्यार्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रांतरप्राप्तोपिनिषेधोबाध्यतइत्यर्थः।
यङ्निमित्तश्चानिषेधोतरंगत्वाद्बाध्यते नसार्वधातुकनिमित्तइति रोरूतइत्यादौनिषेधोभवत्येव। एतच्च
छांदसत्वमभ्युपेत्ययङ्लुकोभाष्यकारेणोक्तं। भाषाविषयत्वेतु यङ्लुकोबहूनिप्रयोजनान्यार्द्धधातुक
ग्रहणस्यसंभवंति। तोतो र्त्ति दोदो र्त्ति दोधो र्त्ति जोहो र्त्ति मोमो र्त्तीत्यादिषु लुवौ दुवौत्यादि न्योयङ्लुकि तिपिवकारछ
कारयोराद्धलोपइतिलोपेकृते सत्यार्द्धधातुकग्रहणेबहुव्रीहावप्याश्रितेनधातुलोपइतिगुणनिषेधः
प्राप्नोतिसमानादित्येतदर्थमार्द्धधातुकग्रहणंस्यात्॥

याचलुप्तधात्वेकदेशनिमित्तो गुणवृद्धिनिषेधश्चेदार्द्धधातुकएवेतिनियमस्तत्सामर्थ्यात् इ १९२
तिमध्वनयन्नाह॥ यङ्निमित्तश्चेति। भाषेति। हुश्नुवोः सार्वधातुकइत्यत्रहुश्रुग्रहणादितिभावः। इत्यादिभ्य
इत्यादिना हुर्च्छा मुर्च्छा राद्धलोपइतितत्रहि क्विति तीतिनानुवर्त्तते। तदनुवृत्तिपक्षेतोतोनीत्याद्युदाहरणं॥ ॥

नन्वेवमपि क्ङिति चेतिनिषेधोत्रदुर्वारइति। तद्वारणं विनाऽस्यचारितार्थ्यं कथमतआह। अनेनेति। बहिरंगराद्धलोपस्यां
तरंगेयङाश्रयेप्रतिषेधेकार्येसिद्धत्वात् क्ङाभ्यांव्यवधानाच्चाप्राप्तिः सन्‌ः क्ङित्वेनतुएकव्यवधानमेवाश्रितमितिभाव:
वस्तुतस्तुभाष्यप्रामाण्यादेषांप्रयोगाणांलोकेऽभावइत्येवाश्रयणीयं। नन्विग्लक्षणयोरित्युक्तावपिजेगवायनेइ
कस्थानिकत्वेनेग्लक्षणत्वात्स्यादेवगुणनिषेधोऽतआह। इकइतीति अर्थाधिकारानुरोधेनपदपरमेवेकइतिसं

अनेनचात्रव्यवधानान्नास्तिनिषेधइतिसतिप्रयोजनेकथमनवकाशंस्यात्। इग्लक्षणयोरिति।
इकइत्येवंयेगुणवृद्धीतयोर्निषेधइत्यर्थः। लकारस्येति। अनुबंधइत्संज्ञकत्वाद्धलोपात्स्थानिनि
नसन्निधीयतइति अनल्विधावितिप्रतिषेधोनप्रवर्त्तते। पिन्ङिन्नभवति ङित्पिन्नभवतीतिभाष्य
कारस्यकल्पनानवार्त्तिककारस्येतिदोषोपन्यासः। कथंनित्यंङितइति। ननुङितोलकारस्येतितत्रार्थ
स्यैतिः नतुङितआदेशस्येतिअन्यथापचावःपचंतीतिलोपःस्यात्॥ ॥छ॥ ॥

बध्यतइतिभावः। लोपादिति। पदार्थोपस्थितिकालएवांतरंगत्वात् लोपप्रवृत्तिरितिभावः। पिन्ङिन्नेतिसार्व
धातुकमपित्त्वापिदितियोगविभागेनप्रसज्यप्रतिषेधेनायमर्थोलभ्यतेतत्रयोगविभागसामर्थ्यात्स्थानि
वत्वप्राप्ताअन्याबाङित्वप्राप्तिःसर्वप्रतिषिध्यतइत्याशयःभाष्ये। स्थानिवत्वेङावःप्राप्नोतीतितथाचाचिन
वमित्यादौगुणनिषेधप्रसंगइतिभावः। ननुङितइति। तथाचनस्थानिवत्वेनङित्वप्राप्त्यमितिभावः॥ ॥

कै०वि०१
११३

ङित्व्यपदेशादिति स्थानिलसंबंधिङस्येत्संज्ञाभावएवज्ञाप्यतेलस्येत्यस्यलघटितस्येतिव्याख्याकार्येत्यर्थः।य त्कार्यं पूर्वस्येति।प्राप्तमितिशेषः।नन्विति।प्रथमोपस्थितत्संज्ञाशास्त्रबाधापेक्षयास्थानिवत्त्वबाध एव युक्त इ तिभावः युक्ततरमप्याह।अन्यथेति।लङ्लिङादेङित्व्यपदेशस्योच्छिन्नत्वादित्यर्थः।ङित आदेशस्येत्यर्थस्तु नेत्युक्तमेव।तदभावस्यैवेतिज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वादितिभावः भाष्ये।यासुट एवेत्यस्य नसमुदायस्येत्यर्थः

एवं मन्यते यासुटो ङित्त्वेन ज्ञापके न स्थानिनएव लकारस्य ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते ङकारोच्चारणं तु लुङ्लृङ् क्षित्यादौ विशेषणार्थं स्यात्।ङितोयदिति।स्थानिवद्भावेन लादेशो ङितियत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भवतीति ज्ञाप्यते न तु स्थानिन एव ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते अन्यथा नित्यं ङितत्येतन्निर्विषयं स्यादित्यर्थः।यासुट एवेति।ङितो यत्कार्यं तद्यासुटो न किंचिदतिदेष्टव्यमस्ति किंतु ङितियत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तदतिदिश्यते तच्चे त्स्थानिवद्भावात्स्यात् अतिदेशोनर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणो ङितियत्कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः॥ ॥

एवस्यावधारणार्थत्वात्।यदि समुदायस्य ङित्त्वं स्यात्तदा ङितोपकार्यं तदपि तत्र प्राप्तियोग्यमिति तदभावमपि ज्ञापयेत् तथा हि नित्यं ङितइत्यादेर्ङित आदेशस्येत्येवार्थः पचाव पचावेत्यादौ तु न दोषः सार्वधातुकमपिदित्यत्रानुवृत्ता ङिदित्यस्य लुप्तसप्तमी कनपाङितीवकार्यस्यैवातिदेशादितिभावः नचयासुटि ङितिकिंकार्यं प्राप्नोति।तन्निमित्तग्रहणेन निषेधाप्राप्तेरितिवाच्यं।संप्रसारणप्राप्तेः न ११३
हितत्रप्रत्ययइत्यस्तीत्याहुः॥ ॥

नन्ववयवेकृतस्यलिंगस्य समुदायविशेषकत्वाद्यासुट ङिदित्युक्तावपि समुदायस्य ङित्त्वं भवत्येव।अतएव तन्निमित्तग्रहणेपि निषेधः सिध्यति।तच्च स्थानिवत्त्वेन सिद्धमिति व्यर्थं ङित्त्वं स्थानिनो ङिद्व्यपदेशोच्छेदेपि ज्ञा पकं स्यात् ङितोयत्कार्यं तदभावस्यापि वा ज्ञापकं स्यादत आह भाष्ये।पर्याप्तश्चैवेति अस्य ङित्त्वस्य केवले आ गमे संप्रसारणाविधाने न चरितार्थत्वात् अवयवेऽचरितार्थस्यैव च समुदायविशेषकत्वम् अतएव परिता

अपर्याप्तश्चेति।समुदायस्य ङिद्व्यपदेशो कर्त्तव्ये यासुडसमर्थो यासुटएव ह्यनेन ङित्त्वं क्रियते न समुदायस्य।किंचेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वाद्गुणनिमित्तेपि यासुटि ङितिगुणनि षेधः सिध्यति।यदिचेत् समुदाये स्थानिवद्भावेन ङित्कार्यमभविष्यत् यासुटो ङित्त्वं नव्यधा स्यत्।विहितं तु ज्ञापयति ङितियत्कार्यं तद्धात्वादेशे न भवतीति॥ ॥

विद्येत्यादौ ङीश्चेति भावः ङित्त्वं तेन मित्यवयवमित्यर्थः।यासुट्एव हीति।यासुट्ङिदिति सामानाधिकरण्यात्।यासु ट्पदस्य स्वविधानाय स्वरूपपरस्य ङित्त्वसंबंधे तदादिक्षणायां माना भावइति भावः।प्रत्याख्यातत्वादिति। स्वरितत्व प्रतिज्ञानात्समुदायगतनिमित्तत्वस्यावयवेआरोपादपि निषेधप्रवृत्तिरित्यन्ये।यदि समुदायेइति न तु स्थानिव त्त्वेन समुदायस्य ङित्त्वे यासुटः कथं ङित्त्वमितिचेन्न।तन् ङित्त्वसाध्यफलस्य तावतापि सिद्धेरिति भावः॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्मारकम्

केषांचिदिति। अत्र पाठे या सुट एवेत्येवकारः प्रसिध्यर्थकः केवलया सुटो ङित्वं व्यर्थं गुणनिषेधे तन्निमित्तग्रहणात्। संप्र
सारणमपि धात्वाक्षिप्ते प्रत्यये एव एवं च सामर्थ्यात् समुदायविशेषकं तदिति भावः। ङित्वं चैनम् इतिस्थानिवत्त्वेनाङित्वे
सिद्धेपीति शेषः। ङितो यत्कार्यमित्यादि ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः नहि यासुट्विशिष्टस्य ङित्वप्रयुक्तं कि
चिदनेनाङित्वेन प्राप्नोति। नित्यं ङितः तद्रूत्यस्य च ङितो लस्येत्येवार्थात्। आदेशस्य ङितद्रूत्यर्थे तु दोष उक्त एव। सार्व
धातुकमित्यादौ ङिदित्यस्य उपमेये प्रथमादर्शनेन सप्तम्यंतताया अन्याय्यत्वादिति भावः नन्विदं ङित्वं स्तकयादि

केषांचित्याठः सुपर्यात्तश्चैवहीति। तत्रावयवङित्वद्वारेण समुदायस्य ङित्वं विधीयत इति
व्याख्येयं। एवं क्ङितीति निमित्तसप्तमीपक्षेपि गुणनिषेधः सिध्यति। अस्मिन् पक्षे ङित्वं
चैवं न करोतीति समुदायः परामृश्यते॥ ॥

त्यादावनिग्लक्षणगुणवृद्धिबाधनार्थं चिनुयुरित्यादौ जुसि चेति निषेधार्थं च चरितार्थमिति चेन्न। ङिच्चपिन्ने
तिभाष्योक्तकल्पनयैव सिद्धेः एतदर्थमेव हि भाष्ये तत्स्वीकारः यत्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेन वृद्धिवारणं। अत
एवोत औदिति नास्तूत्रीति। तन्न। अस्यार्थस्य भाष्यास्पष्टत्वात् ज्ञाजनोर्जेत्यस्यागवत्तपरिभाषाज्ञापकत्व
परस्ताष्यासंगतेश्चानयैवान्यथासिद्धेः जुसि चेत्यत्र कस्या चीत्यनुवर्त्य अजादौ जुसि गुणविधा
न्न चिनुयुरित्यत्र दोषः एवं चात्रत्यपूर्वपक्षसिद्धांतावेकदेशिन एवेति बोध्यं॥ ५॥ ११४

दीधीवेवीटां॥ ॥भाषायामिति। अनन्यत्र भावो हि विषयशब्दार्थ इति भावः। दृष्टस्यैवेति भाषायां तु संप्रति
योगेऽदृष्टस्यापि व्याकरणांतरानुसारेण शिष्टप्रयोगादिनावगतसाधुत्वस्याप्यनुविधानमित्यर्थः। ए
वं च वेदे आदीध्यनमित्यादिलक्ष्याभावादसंभवदुक्तिकं सूत्रमिति भावः। अथ चेति। एवं च लक्षणो

दीधीवेवीटां॥ ॥छंदोविषयत्वादिति। भाषायामेतयोः प्रयोगाभावात् दृष्टानुविधित्वाच्चेति। यद्यपि
भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते सिद्धे शब्दार्थसंबंध इति न्यायात् तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगश्छं
दसि नास्ति दृष्टस्यैव छंदस्यनुविधानमित्यर्थः। न तु छंदस्येव दृष्टानुविधानमिति। अथवा दृष्टानुवि
धिरित्येतस्यायमर्थः। गुणश्छंदसि दृश्यते न तु सर्वत्र गुणनिषेध इति। अदीधेदिति। लङ्युत्यये
न तिप्। अदीधयुरिति। जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तत्वाज्जुसादेशः। प्रकृत्याश्रयमिति। तत
श्चांतरंगत्वादनेनैव भाव्यमित्यर्थः॥
स्याव्याप्तिप्रतिपादकं भाष्यमिति भावः। व्यत्ययेनेति दीधीङो ङित्वात्परस्मैपदोपलक्षणं तिविति।
अंतरंगत्वादिति। नन्वेवं बहिरंगस्य जुसि गुणस्य कथमनेन निषेध इति चेन्न सर्वस्यापि गुण
स्य प्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरंगतयांतरंगनिषेध्याभावादिति भावः॥ ॥छ॥ ॥

सर्वत्रैतन्यायानाश्रयणेहेतुमाह। कार्यविशेषेति। यच्छब्देन तत्तद्रूपेण कार्याणां परामर्शादिति भावः।
कचित्तु सामान्यचिंताविषयेप्येनंयोजयंति। तदायेनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थः कचित्तुशेव्यत्ययेनेतिपा
वः साध्यो। कणिषमितिास्तिजंतस्यांगस्य मिपिलघूपधगुणः प्राप्नोतिम्वः प्रयोगोस्तुडर्थः तत्र

येनाप्राप्तइति। कार्यविशेषचिंतापेक्षायांचायंन्यासोनतुकार्यसामान्यंबाध्यमित्यस्याम
पेक्षायामेतन्यायावतारः। कथंदीध्यादिति। लेइतिपूइतश्चलोपःपरस्मैपदेष्विती कारलो
पः। लेटोऽडागमः। श्यन्व्यत्ययेनेति। श्यनोङित्वाद्गुणाभावः। यीवर्णयोदीधीवेव्योरिती
कारलोपः। कचित्तुशान्व्यत्ययेनेतिपाठः। तत्रशस्यङित्वाद्गुणाभावः। एरनेकाचइ
तियणादेशः। इडितिवर्त्तमानइति। नेड्वशिकृतीत्यतः॥

द्वितीयोडादेशेटिलोपेचतास्प्रत्ययांतमंगंभवति। तृचिश्रूयमाणेनंगत्वान्नगुणप्राप्तिरितिभा
वः साध्य॥ पुनरिड्ग्रहणस्येति नचनेत्यस्य निवृत्त्यर्थं तत्स्यष्टंचेदं नेड्वशीत्यत्र भाष्येइतिवाच्यं।
कचिदेकदेशोप्यनुवर्त्ततइतिन्यायेननेड्वशीत्यत्रत्यनञोनिवृत्तिसिद्धेरितिभावः॥ ॥ ११५

वस्कतस्क अत्रत्यमिदंभाष्यमेकदेशयुक्तिः आर्द्धधातुकस्येतिसूत्रस्येड्ग्रहणस्यनेड्वशीतिसूत्रेभाष्येप्रत्याः
ख्यानात्तत्करणेननियमरूपगुरुतरयत्नमाश्रित्येतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् अंगस्येत्यनुवृत्तावपिअंगा
धिकारविहितविकारस्यैवव्यावृत्तेः शाब्दमर्यादयालाभाच्च॥ अंत्येपि सिद्धत्ववचनस्यज्ञापकत्वाश्रय

पिपठीरिति। पिपठिषतेः क्विप्। अतोलोपइत्यकारस्यलोपः षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरुरितिरुत्वं।
पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति। अल्लोपस्यरुत्वेस्थानिवद्भावाभावः। आंगमिति। अंगस्येत्यनुवर्त्तनादंगा
धिकारविहितंयद्रूपांतरमिटस्तदेवानिवार्यतेइडेवयथास्यादितिनियमेनेत्यर्थः। वोरुपधायादीर्घ
इतिदीर्घत्वंनांगं। यत्तुग्रहोलिटिदीर्घइतिदीर्घत्वंतद्वचनाद्भवति पिपठिषिब्राह्मणकुलानीत्यत्रल
कारलोपस्यस्थानिवद्भावात् झलंतत्वाभावान्नुमभावस्तेनपिपठीषीतिकथंसांतमहतः संयोगस्येतिदी
र्घत्वमितिनचोदनीयं। कौविधिंप्रतिनस्थानिवदित्यग्रेवस्थापयिष्यतेनतुकौलुप्तंनस्थानिवदिति॥

णेगौरवमितिबोध्यं॥ क्विविति अप्रत्ययइत्यस्याश्रूयमाणप्रत्ययइत्यर्थः॥ कृदंतत्वात्प्रातिप
दिकत्वेस्वादयः॥ झलंतत्वाभावादिति॥ स्वविधौस्थानिवत्वाभावादजंतलक्षणोपिनेतिद्रष्टव्यं॥ न
नुकौलुप्तस्यस्थानिवत्वनिषेधादल्लोपस्यस्थानिवत्वंदुर्लभमतआह॥ क्वाविति॥ ॥

कै॰वि॰१ अलावीदित्यत्रेतिनचसमार्ष्टेत्यत्रह्रस्वादंगाद्दितिसिजल्लोपायसिद्धत्ववचनंचरितार्थंसिद्धत्वेहिपरत्वात्सि
११६ जल्लोपेततोवृद्धिरन्यथापूर्वंवृद्धौसनस्यादितिवाच्यं।लावस्यायामडितिपक्षेसर्वतोवृद्धेरंतरंगत्वेनतत्पक्षेसि

अप्यवेति।इडिडवेत्यस्मिन्नियमेदीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति
नियमेनव्यावृत्तिः।ततःशास्त्रदृष्ट्याअविकृतरूपएवेट्प्रयो
गेएवतुविकृतः।अलावीदित्यत्रतुसिज्लोपएकादेशेसिद्धइ
त्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वंनवति॥ ॥

जल्लोपात्प्राप्त्यातदेकवाक्यत्वेनपक्षांतरेपिसिजल्लोपस्यैवोचित्येनसमार्ष्टेत्यैवरूपस्योचित्यात्सत्यभिधाने।सिज
लोपएकादेशइतितुसिजल्लोपोत्तरप्राप्तसवर्णदीर्घरूपैकादेशविषयमेवेतिबोध्यं।वस्तुतोनियमस्यैकदेशयुक्त्याद्धिफलोयं ११६
विचारइतितत्त्वं॥६॥

हलोनंतराःसंयोगः॥ ॥अंतराशब्दोमध्येइत्यर्थेनधोत्वोरस्येति।कालमात्रस्येत्यर्थः।अर्द्धेति।वर्णाद्वर्णोच्चार
णेऽर्धमात्राकालस्यनियतत्वात्तदधिकोऽर्धमात्राकालइत्यर्थःअतएवमात्राकालोवग्रहइतिप्रातिशाख्यांतरेरविरो
धःनैवदोषइत्यादेःसंज्ञानावेनदोषःसंज्ञायांचनप्रयोजनमित्यर्थइत्याह।दोषनिवृत्त्येइत्यादि।अप्सव्यश

हलोनंतराःसंयोगः॥ ॥कथमिति।किमंतरशब्दस्यनञाबहुव्रीहिःअर्थांतराशब्दस्येतिप्रश्नः।
अंतरंविवरंवर्णशून्यःकालः।अविद्यमानाइति।मध्येयेषामन्येवर्णाअविद्यमानाइत्याधेयस्यनिषे
धोनत्वाधारस्य।अवग्रहइति।अर्द्धमात्राकालोवग्रहइष्यते।अर्द्धमात्राकालस्थित्वावर्णमात्रमु
च्चार्यतेतत्रगुरोरनृतइतिप्लुतोनभवेत्।नैवदोषइति।दोषनिवृत्त्येसंज्ञाक्रियतेप्रयोजनाभिनि
वृत्त्येवाइहत्वोभयाभावःअधिकरणवृत्तेर्द्दूशब्दतसंबंधाभावाद्धिचार्यमाणानामित्यादौतुवाक्यस्य
टेरित्यनुवर्त्ततेनतुगुरोरनृतइति।अप्सव्यशब्देदोषइतिचेत्नैवंविधेविषयेप्रकृत्यवयवस्यावग्रहंप
दकाराःकुर्वंति।अप्सुयोनिनित्यादावपिसमासपदानामंतोऽवगृह्यतइतिसुशब्दात्पूर्वस्यनास्त्यव
ग्रहः।संयोगसंज्ञायामिति।वृद्धिसंज्ञावदानंतर्यव्यवस्थितानांहलांप्रत्येकंसंयोगसंज्ञाप्राप्नोति॥ ॥

ब्देइतिअप्सुशब्दाद्यतिअपोयोनियन्मतिश्चेत्यलुक्।प्रकृत्यवयवस्य।तद्धितप्रकृत्यवयवस्य।अत्रचवैदि
कसंप्रदायएवशरण्यं।अंतइति।समासेसमस्यमानपदांतएवावग्रहोऽयमपिवैदिकसंप्रदायएवनन्वनंतर
ग्रहणात्एकैकस्यसंसंज्ञादुर्लभेत्यतआह।आनंतर्येतिएवंचतदुपलक्षणमितिभावः॥ ॥

संज्ञाप्रतिषेधेतिपाठेकर्मणिघञ्बोध्यः संज्ञाप्रतिबंधेतिपाठः सुगमएव। कस्मादिति। बहूनांसंनिधानेऽविशेषेण द्वयोर्बहूनांचसंज्ञायाः सिद्धांतयिष्यमाणत्वादितिभावः परिहरति। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनेइतिद्विर्वचनेकार्येऽन्यस्यासिद्धत्वंनैत्यर्थकं नतुद्विर्वचनस्यतदभावप्रतिपादकमितिभावः। संयोगांतत्वादिश्चेतिप्रत्येकसंज्ञापक्षेस्कोः संयोगावयवत्वासंभवेनषष्ठीसमासासंभवाद्बाधवाञ्चकर्मधारयएवेतिभावः आदिशब्दश्चपूर्वभूतसमीप

किंचस्यादिति। द्वयोरानंतर्येएकैकस्यापिसंयोगसंज्ञायांगुरुसंज्ञाप्रतिबंधाकार्यसिद्धिरितिप्रश्नः॥
निर्यायादिति। सतिरेफेयकारःसंयोगइतिएत्वप्राप्तिः ननुसमुदायस्यापिसंज्ञित्वेअचोरहाभ्यांद्वेइति
यकारस्यद्विर्वचनेकृतेकस्मादेत्वंनभवतियथाऽग्नेयादिति। एत्वेकर्त्तव्येपूर्वत्रासिद्धमितिद्विर्वचनस्या
सिद्धत्वान्नायंदोषः। शक्तेतितकारेझलिपरतःककारःसंयोगांतत्वाद्श्चेतिलोपप्रसंगः। संयोगा
विति। कथंदत्तावुपसर्जनार्थस्यद्वित्वावगतिरितिचेत्। आदिग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथासंयोगादि
तिवक्तव्यंस्यात्॥ ॥

वाचीआदित्वंचप्रत्यासत्त्यासंयोगत्वाक्रांतपरापेक्षयैवेतिपदांतांशेसंयोगादिग्रहणचारितार्थ्यंबोध्यं। अन्यथास्य
र्कयतेरप्रत्ययेऽर्कइत्यादावंतकस्यापिलोपःस्यात्। कथंदत्ताविति। अयंपूर्वपक्षोयुक्तःसंयोगस्यद्वित्वत्वेन
प्रतीतेरभावात्संयोगत्वेनैवानेकसंयोगप्रतीतिः नहिदत्तावनेकबोधकउपसर्जनाभेतिभाष्यसंमतसंख्यावि ११७
शेषानवगमस्यैवभाष्यकृतोक्तत्वात् नत्वनेकानवगमइतितेनोक्तमितिविभाव्यतां॥ ॥ ॥

संयोगात्परइति। नचांगावयवसंयोगग्रहणायादिग्रहणं। तत्र यद्यपिदरिद्रातौनफलंआर्धधातुकविवक्षायां
तस्याल्लोपविधानात् तथापिखद्धादिस्पआचारक्विबंतेभ्योलिङिःखद्धायादित्यादौएत्ववारणंफलमितिवाच्यं। स्य
सिचसूत्रादुपदेशपदानुवृत्त्याघुमास्थाघन्यस्योपदेशिकस्यैवग्रहणेननामधातुत्वाप्रवृत्तेरितिभावः खद्धादिभ्य
आतोधातोरितिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येननाचारक्विपोऽभावाच्चसिद्धांतेतुनिर्यायादित्यादिवारणायांगावयव

संयोगात्परोयआकारः तदंतस्यांगस्यैत्वमित्यर्थलाभात्। संयोगावंताविति। अत्रापिसंयोगस्यलोप
इत्येवंसंयोगेनपदस्यविशेषणात्तदंतविधौलब्धेअंतग्रहणमाश्रितसंख्याभेदःसंयोगोयथागृह्ये
तेत्येवमर्थंविज्ञायते। संयोगयोरिति। षष्ठीसमासआश्रीयतइत्यर्थः। संयोगयोरितिद्विवचननिर्दे
शाःस्कोर्द्वित्वात्समीपयोरपिहलोर्द्वित्वात्। तेनायमर्थः। झलिपरतोयःसंयोगःपदांतेचयःसंयो
गतस्यादिःसमीपोयःककारःसकारश्चतयोर्लोपइति॥

संयोगग्रहणायतदितिवाच्यं। भाष्ये। आदीइतियद्यपिमुख्यादित्वमुभयोर्व्याहतंतथाप्येकःआदिशब्दोगौणइ
तिभावः पूर्ववद्द्विवचनांतसमासेनदोषपरिहारइतिनभाष्यार्थः अस्यत्रापिद्विवचनोपादानादतआह। षष्ठीति।
एवंचफलंशेपिसंयोगादिविशेषणमर्थवद्भवतीतिभावः आदिशब्दश्चनावयववाचीअसंभवादित्याह। समीप
इतिफलादिविशेष्यस्यसंयोगस्योपसर्जनत्वेपिसौत्रत्वाद्धत्तेनबुद्धिशक्तेत्यत्रव्यपदेशिवद्भावेनतस्यापि
स्वसमीपत्वेनदोषस्तदवस्थः आदिग्रहणसामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः॥ ॥ ॥

वस्तुतस्तु प्रत्येकं संज्ञेति पक्षो वाच्यः तथा सूत्रान्तलभ्य तएवेति व्युत्पादयितुं गूढाशयः पृच्छति। भाष्ये। कथं कृत्वेति।
तमेवालानं व्याचष्टे। संयोगेति। एवं चान्वर्थसंज्ञाविरोधात् प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायो नात्राश्रयितुं शक्य
तइति व्यर्थं सहेतीति भावः किंच श्रुतमानंतर्यं प्रत्येकसंज्ञावादितोपलक्षणमाश्रयितव्यं। विशेषणत्वमेवो
चितं तत्वे संभवेति। उपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वात् किंचाद्यंतग्रहणसामर्थ्याद्विवचनांतेनैव विग्रह इत्यर्थस्य

नचैवं सति शक्तावस्तेत्यत्र प्राप्नोति। संयोगादेरत इत्यत्रापि संयोगादात इत्येव संयोगात्परोयः
आकारः तदंतात्धातोर्नत्वमिति सिद्धेरादिग्रहणाद्द्वित्वसंख्याश्रयणमर्थं। कथं कृत्वेति। संयोगसंज्ञाया अ
न्वर्थत्वात्संयुज्यंतेस्मिन्वर्णा इति समुदायः संयोग इत्यर्थस्याश्रयणात्सहवचनं कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ ॥

नियमेनालापः बहुवचनांतेनापि संख्यावादित्याहुः वस्तुतोन्वर्थसंज्ञाचिंत्या तदाश्रयणे घटपटौ संयुज्येते यत्रे
त्यादौ संयोगानुयोगिप्रतियोग्यतिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेर्व्युत्पन्नत्वेन तद्व्यतिरिक्ततत्घटितपदवा
क्यरूपसमुदायस्य संज्ञायत्वावनिष्टापत्तिः तस्मान्महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेनेत्येव न्यायः अतए
वन्नगवतागर्गदंडनन्यायमाश्रित्य सहग्रहणं प्रत्याख्यातं नतु महासंज्ञयेत्यलं॥ ॥छ॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक

नन्वविशेषेणेत्यस्य द्वयोर्बहूनां चेति नार्थः अस्याविशेषस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। मस्जौ दोषदानासंगतेश्चात आह। द्व
योरित्यस्येति। अतएव भाष्ये समुदाये संयोगादिलोप इति वक्षाति। तत्र युक्तिमाह। यथेति। भाष्ये पूर्वं धातुरूपसर्गेणेत्या
श्रित्य क्वचित् क्वचिद्वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयेणादोषोपन्यासः। हल इति जाताविति। वस्तुतो हलौ च हलश्चेत्ये

आहोस्विदिति। द्वयोरित्यस्य विशेषस्यानाश्रयणाद्बहूनामेवेत्यर्थः। यथा पपाचेत्यत्र समुदायैकाचो द्वि
र्वचनं तावद्वा नैकाच्चः। यदा तु द्वयोरेव हलोरानंतर्यं यदा द्वयोर्नवित्येव हल इति जातो बहुवचननिर्दे
शात्। नंक्तेति। मस्जिनशोर्झलीति नुमि कृते न सजाना संयोगसंज्ञा न तु सजयोरिति सलोपाप्रसंगः
निश्चेयादिति। यः संयोगो नासाव ग्ग्यादिर्यश्चांगादिर्गकाररेकारसमुदायो नासौ संयोगः। इंद्रं दिद्रीषि
षतीति। अत्र द्वौ संयोगौ नदौ दरौ च तत्रश्च दकारस्य संयोगादित्वात् द्विर्वचननिषेधप्रसंगः। नवाज्वि
धेरिति। अजाश्रयः प्रतिषेधविधिः अजादिरिति कर्मधारयः। तेन अचआदेः परेऽनंतरा नंद्रा न
द्विरुच्यंते॥ इंद्रशब्दे तु दकारो नकारेणाव्यवहितत्वात् द्विरुच्यत एव॥ ॥छ॥ ॥

कशेषः स्वरितादिति सूत्रे नुदात्तानामित्यत्र भाष्ये तथैव वक्ष्यमाणत्वात्॥ परेनंतरा इति। तस्मादित्युत्तरस्येत्य
स्योपस्थितेरिति भावः चंद्रीयतेः सनो विधाने पपेष्टं नामधातुश्चिति द्वितीयैकाचो द्वित्वं नकारसहित
स्यैव॥ आधवयवा चः परत्वाभावेनैतन्निषेधाप्रवृत्तेरिति बोध्यं॥ ॥छ॥ ॥

बहूनां चाविवरत्वे इति। बहूनां चानंतरत्वे इतिकचित्पाठः। नत्वत्र विग्रहे एकमित्यादौ कमयोः संयोगसंज्ञा स्यात्कालव्यवायो
पि स्यादत्यंतदृत्यदोषः द्विर्वचनवदिति। एषामिति बहुवचनादिति नन्वत्रमितर्य। तस्य सूत्रे हलइतिवत्सत्वात्। अंतराशब्दे
नविग्रहेपितत्सत्वाच्च। अन्यथाद्वयोर्न स्यात्त्विंत्वंतरशब्देन विग्रहाद्बहूनांसमवधाने तेषामप्यनंतरत्वादिति भावः संसर्ग
विप्रयोगावेव भाष्ये दर्शयति। द्वयोश्चैवेति विद्यत इत्यंतं दृष्टार्थ अवत्सो धेनुरित्यादौ विप्रयोगोपि विशेषावगतिहेतुर्दृष्टः

अविद्यमानमिति। बहूनामविवरत्वे समुदाय द्विर्वचनवद्बहूनामेव संयोगसंज्ञा न तु द्वयोर्द्वयोः।
अविद्यमानाद्इति। मध्येय आधेयः सद्वयोरेव मध्ये भवतीति संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावग
तिहेतुत्वाद्बहुषु द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवतीतिपक्षः। द्वयोश्चैवांतरेति। अंतरांतरेण युक्त इति द्वि
तीया कस्मान्नत्र भवति। उच्यते। यदा मध्यापेक्षया नियतावधिरूपता विवक्ष्यते त्वां च मां च अंतरा
कमंडलुः अग्नी अत्तराधव खदिरावंतरेति तदा द्वितीया॥

अंतराविद्यत इति। नविद्यत इतिवायत्तद्वयोरेवेत्यर्थः। नियतावधिरूपतेति। अवधित्वं हि अन्यासहितत्वे एवतयोर्नियमे
न भवति अन्यसाहित्ये तु न तत्रावधित्वस्य नियमेन प्रतीतिरवधित्व विवक्षायामेव च द्वितीयेति भावः यस्य च नियमेनाव
धित्वं तस्यैवावधित्वविवक्षाशब्देनेति तात्पर्यं नियतत्वमन्यासहितत्वं तद्विशिष्टेन या वधिरूपता सा विवक्षिता यदा भवतीत्य
क्षरार्थः अन्यथा अवधित्वविवक्षायां द्वितीया तत्त्वविवक्षायां षष्ठीत्यर्थस्यैव शब्दतो लाभेन नियतेति कथनमधिकं स्यात् इति बोध्यं॥ ११८

युक्तग्रहणादिति। न च तदभावे अंतरांतरेण शब्दाभ्यां द्वितीयाप्राप्तिः तयोरव्ययत्वेन विशेषाभावात् न च प्रथमाबा
धनेन सपूर्वा या प्रथमा या इत्यस्या प्रवृत्त्यर्थं व्यवस्थितविभाषयातस्य सुपरिहत्वात् तस्माद्युक्तग्रहणं संबंध विशेष
स्य प्रतिपादनाय अवधित्वस्य प्रतियोगित्वस्य वा तेन प्रयोगमंतरेणेत्यपि सिद्धं एवं च संबंधमात्र विवक्षायां षष्ठ्येवेति
भावः ननु भाष्ये द्वयोरिति षष्ठी द्विवचन निर्दिस्य द्वित्वा याङ्गीति बहुवचन निर्देशोनुपपन्न इति चेन्न। प्रष्ठ तद्वयोरित्यनेन

यदा तु नियतावधित्वं न विवक्ष्यते अपि तु संबंधमात्रं तदा षष्ठ्येव भवति। तदा हि न ज्ञायते किं तयोरेवावधित्वं
उतान्यसहितयोरित्यवधिनियमाभावात् द्वितीया युक्तग्रहणाद् नियतावधि विवक्षायामभावः। याङ्गीति।
एषामिति बहुवचननिर्देशादिति न बोध्यं बहुत्वस्याविवक्षणात्। अन्यथा शिक्षेत्यादौ द्वयोर्न स्यात्
तस्माद्योसावंतरेण सद्वयोर्भवति। नवेति यत्पुक्तं तत्रोच्यते। यदा द्वयोर्द्वयो रंतरा न भवति तदा बहवोनंत
रा इति तेषामेव प्राप्नोति॥ ॥

न केवलौ वर्णौ निर्दिष्टौ तथा सति तयोरवधित्वे द्वितीयाप्राप्तिः किं त्वन्यसाहितावपि। अत एव षष्ठी एवं च त्रयाणां समवधाने
द्वयोः समुदाययोरवधित्वविक्षणेन द्वयोः समुदाययोरनंतरत्वे तत्समुदायवर्त्ति हलां बहुत्वात् उपपत्तिः अनंतरा इत्यने
न च निवद्यते तरयोर्वर्णेतौ यौ च समुदायावंतरा न विद्यते तौ च गृह्येते एकशेषादि तिन दोषः तत्सर्वमभिप्रेत्याह। यदा
द्वयोरिति द्यवयक समुदाययोरित्यर्थः यान्वर्णान् द्वयोः समुदाययोरित्यर्थकषष्ठ्या प्रतिनिर्दिशतीति भाष्यार्थ इति भावः॥ ॥

भा॰कौ॰वि॰१ अनंतरा इत्यस्यात्र पक्षे व्याचष्टे दर्शयन् पूर्वोक्तमेवार्थं दृष्टांतेनोपपादयितुमाह। यदाहि बहूनामिति। नच स्त्रष्टे
११७ त्यादौ रेफषकारयोर्वर्णयोरंतराकस्यचित्त्वेपि सरौरषौ चेति समुदायौ तयोश्चांतरा न कश्चिदिति तेषां संयोगत्वं स्यात्
इति वाच्यं। वर्णयोरंतराविद्यमानत्वेनानंतरत्वाभावात्। सर्वविधानंतरत्वस्यैव निमित्तत्वादित्याहुः। अनुषंगो नकारः

यदाहि बहूनां मध्ये भिन्नजातीयो भवति तदा मा भूत् तत्तद्भावे तु प्रवर्त्तितव्यमेव। बहूनां संयोगसं
ज्ञया समुदाय द्विर्वचनवदित्यर्थः। अंत्यात्पूर्व इति। तत्रानुषंगलोपार्थमवश्यं कर्त्तव्यं। अंत्याद
चः परे नुमि सति अनुपधात्वान्मग्न इत्यत्र न लोपो न स्यात्। कृतेपि संयोगादिलोपे तस्यासिद्ध
त्वादनुपधात्वमेव नकारस्य। अविशेषेणेति। बहुष्वनंतरेषु द्वयोरपि भवति बहूनामपीत्ययमिदानी
मविशेषः। कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञया विरोधाभावादेकया संज्ञया सर्वेषामनुग्रहो सिद्धो द्विर्वचनेन
वैधर्म्याद विशेषेणेत्युक्तं।

तद्धोपो निदितामित्यनेन। बहूनामपीति न्यायतः स्त्रात्। संभवमात्रेणेदमुक्तं न तु फलोदाहरणमस्य न्याय्यमस्ति १२०
ध्वनितं चेदमंगेन संयोगादिमिति ग्रंथेन भाष्ये। ननु द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यादिति कथमेतत्पक्षोत्यानमत
आह वैधर्म्यमिति। शब्दस्यार्थप्रत्यायनांगत्वेन एकस्यावाचो बहवयवत्वं युगपद्विरुद्धं च। एकेन द्वित्वेन सर्वानुग्रहश्चेति वैषम्यं॥ ॥
x कार्यति। द्विर्वचनं हि श्रवणार्थमेव न शास्त्रीयकार्यार्थं। x१

ननु पक्षांतरेण व्यवधानाद्भासत्यभाव इत्यत आह। पा गेति। शब्दस्यार्थप्रत्यायनांगत्वेन गुणत्वात्तदीयः क्रम अर्थक्रमवि
रोधे दुर्बल इति भावः। पदधात्ववयवेति संयोगादेरित्यादावाद्यंत शब्दयोवयववाचितयेति भावः। अयमाशयः अं
गादेरादावंते बाध्यजनत्रयाभावात्। त्रयाणां फलाभावात्संज्ञाप्राप्तौ कथं द्वयोर्न स्यादिति। यद्यपि सामाना
धिकरण्यान्वये पि अंगाद्यवयवस्यैव संयोगस्याश्रयणं नान्यस्य अंगेन संयोगादि विशेषयिष्याम इत्यनुपप

बहूनां सन्निधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञेति अस्मिन्पक्षे आश्रीयमाणे मस्जेर्दोषो त्यात्पूर्व इति परिहृत
दोषान्दोषान्परिहर्तुमाह॥ यदप्युच्यत इति। पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति मस्जेरंत्यात्पूर्वमित्य
स्यानंतरमिदं द्रष्टव्यं निर्लेयादित्यादिषु यद्यपि त्रयो हलः सन्निहितास्तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञाया
स्त्रिषु च कार्याभावादंगपदधात्ववयवस्य संयोगस्य तेषु तेषु लक्षणेष्वाश्रितत्वात्समुदाये कार्या
भावे चावयवानां स्वकार्यारंभात् द्वयोरेव संज्ञा प्रवर्त्तत इति भाष्यार्थः॥ ॥ ॥

नंतथापि संयोगरूपमादिं अंगेन परिच्छेत्स्याम अंगाद्यवयवसंयोगस्यैव बहुव्रीहिणाश्रयणमित्यर्थ इति न दोषः।
एवं च बहूनामपीत्याश्रयणे फलाभाव इति स्पष्टमेवोक्तं क्लिष्टकल्पनपाताद्धासंयोगानयनं तु न अनभिधानादित्याशयः अ
दादिषु सेत्वमेइत्येव पाठो न तु षसस्तस्त्विषन्नइति। एतञ्चाष्यप्रामाण्यात् ऊक्षित्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चेति बोध्यं॥

व्याख्यानांतरमिति। पाठक्रमाबाधायैवं व्याचक्षतेन प्राप्नोतीतीत्यत्रेति शब्दो यस्मादर्थेन त्वरान्वयी यस्मा
दंगेन संयोगादिर्विशेष्यते ऽगावयवः संयोगो गृह्यत इत्यर्थः एवं च बहूनामेव संयोगत्वेयः संयोगो नासा
वंगावयवः पश्चांगावयवो नासौ संयोगस्तस्मादेत्वं न प्राप्नोतीति यदपि तदप्यसत् यतो विशेषेण संज्ञोच्य
त इति शेष इति। तत्राक्लिष्टं। शेषपूरणात्। इतः स्वरसतो वाक्यसमाप्त्यर्थतायाः प्रतीयमानत्वाच्च। एवं ता

व्याख्यानांतरमत्र क्लिष्टत्वान्नोक्तं। पचति पनसमिति। हल इति वचनाद्द्वाभ्यां सह सकारमकार
योर्माप्त्संज्ञा तयोरेव तु प्राप्नोति ततश्च सलोपप्रसंगः एकप्रतिषेधार्थमिति। अनंतरा इत्यने
न संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते। यत्रानंतरव्यवहारस्तत्र संज्ञा न चैकाकिन्यनंतरव्यवहार इति भा
वः॥ एकप्रतिषेधस्य च प्रयोजनेद्य्येषेत्यादाविजादेरित्यामो निवृत्तिः॥

त्सर्वमांगं परिष्ठितमित्यस्यास्वारस्याच्च। हलइतीति। तद्धि असावित्यादौ स्कोरिति सलोपवारणायावश्यकमिति भावः।
न चेति आनंतर्यस्य सप्रतियोगिकत्वात् इति भावः प्रकृते चान्यस्य प्रतियोगिनो नुपादानादुपस्थित हल्त्वेव प्रतियोगि
त्वेनाश्रीयत इति बोध्यं भाष्ये। जवोषेतिप्रसंगो वारितः। तस्य विकल्पितात्मकत्वात् जवोरवेतिके वर्गद्वितीयांतो वा पाठः॥ १२१

दूयायेति। दूणल इत्यस्यामवस्थामवस्थाया व्यपदेशिवद्भावादिजादित्वमस्ति। गुरुमत्वं तु न। न चेयङि कृते
गुरुमदिजादित्वादाम् स्यात् इति वाच्यं। णिङ् धातुसंनियोगेन संपन्नस्य गुरुमदिजादित्वस्य तद्विघातक
त्वान्नावादिति भावः। कुलमत्र गृहं ब्राह्मणकुलमपीति तत्तद्रूपेण ग्रहणे तस्यापि विजातीयत्वादिति भा
वः भाष्ये नयोरंतरेतिष ष्युपादानादन्यसहितयोरवधित्वसूचनात्तत्तद्रूपेणाग्रहणाबोधनात्।

गुरुमद्वचनमियायेत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात्। वृषलकुलमिति। यद्यपि ब्राह्मण
कुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि भिन्नजातीयमव्यवधायकमिति यदुक्तं तदनेन निवर्त्यते।
ग्रामशब्दोयमिति। केचिदर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छंति प्रत्यभिज्ञानं तु सामान्यनिबंधनं। अ
न्ये त्वेकशब्दत्वं॥ ॥

ब्राह्मणकुलस्याव्यवधायकत्वमेवेत्यन्ये। भिन्नजातीयेति तयोश्चांतरा नद्यश्च पर्वताश्च संभवंतीति भाष्येणेत्यर्थः।
ग्रामशब्दोयमित्यस्य तद्यः सारण्यक इत्यस्य चाविरोधायाह। केचिदिति अन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति तदाशयः।
सामान्यं च ग्रामशब्दत्वादि। अन्ये त्विति। व्यक्तिभेदकल्पनायां गौरवमिति तदाशयः॥ ॥७॥ ॥

कै०वि०१
१२२

तत्र चेति निरूपकभेदाच्छक्तिभेद इति भावः। एकेति। समवायैकत्वनये रसो रूपवानित्यादिप्रयोगवत् अन्यार्थबोधकाले अन्यार्थबोधो वारणीयः तदर्थसंबंधेन शक्तिग्रहात्। तत्तदर्थविशिष्टशक्तिभेदेन च नानार्थत्वव्यवहार इति भावः। तत्रपदेति। एकशक्तित्वपक्षे त्वर्थभेदादुपचारितभेदाश्रयमिति बोध्यं। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थ इति तु मुख्यार्थमेव। अत्र सर्वार्थनिरूपि

तत्र चानेकशक्तियोग एकशक्तित्वं वेति दर्शनविकल्पः। तत्र यदा एकशब्दत्वपक्षः तदा तद्यः सारण्यक इति भाष्यं। शक्तिभेदादुपचारितभेदाश्रयं। भेदपक्षे तु ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थ इति भाष्यं अस्ति न सामान्यनिमित्तत्वाध्यवसायाश्रयं। तद्यः सारण्यक इति। ततश्च ग्रामशब्दार्थेन नद्यादीनां चांतर्भावात् व्यवधायकत्वाभावात् आनंतर्यं ग्रामयोरुच्यते। ग्रामे नाध्येयमित्यत्र तु ग्रामशब्दो वाटपरिक्षेपवृत्तिः भुचौ देशेऽध्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात्। ततश्च सीमन्यन्यप्यधीयत एव॥

नद्यन्तर्नीवर्त इत्येकशब्दबोध्यत्वेनाबोधनादेकशक्तित्वपक्षो भाष्यबोधितः। तत्र वर्त्तनक्रियास्ति क्रियायाः कर्त्री। शालासमुदायादौ ग्रामशब्दस्य वृत्तिरस्तीत्यर्थः वाटपरिक्षेपो नाम शालासमुदायरक्षणाय सर्वतो मार्गप्रतिरोधकं यत्परितः क्षिप्यते तदुच्यते। सारण्यकससीमकवृत्तिस्तत्र न गृह्यत इत्याह। भुचाविति। सीमनीति च॥१॥ ॥ १२२

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः॥ ॥भाष्यं गत्वादिति। एतेनेतरेतरयोगद्वंद्वे रूपसिद्धिरित्यपास्तं। अर्थ इति॥ अस्मिमतोऽर्थ इत्यर्थः। सौत्रत्वादिति कुतो नोक्तमित्यत आह। प्रसंगेनेति। अबाधकत्वेति। पक्षे त्वित्यनेनाबाधकत्वस्वीकर्तृवृत्तिमतमसंगतमित्युक्तं। भाष्यकृदसंमतरूपापत्तेः बाधकान्येव निपातनानीति सर्वादिसूत्रे भाष्ये उक्तेः

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः॥ ॥भाष्यं गत्वात्समाहारद्वंद्वे ह्रस्वत्वेन भाव्यं। अव च नमिति नज्समासाश्रयणेऽर्थेऽसंगच्छेत इति प्रश्नः किमिदमिति। निपातनादिति। प्रसंगेनास्य लौकिकशब्दस्य साधुत्वं ज्ञाप्यते। निपातनानां च बाधकत्वान्मुखनासिकवचनं इति न भाव्यं। अबाधकत्वपक्षे तु भाव्यमेव। इष्व द्वचनमिति। भागस्य मुखेनोच्चारयाद्भागस्य च नासिकया। अस्मिन् पक्षे मुखनासिकवचन इत्यपि भवति। योऽहीषदुच्यते उच्यत एव सः यथेषच्छुक्लोऽपि शुक्ल एव॥

अस्मिन् पक्ष इति। आङ्‌रहितस्येति शेषः वस्तुत आद्यपक्षे कत्वाय आङ्‌रहिते तत्पदवचनपदाभ्यां समासस्यानभिधानमेवेत्याहुः ननु भागस्य मुखाद्युच्चार्यत्वेन मुखनासिकं वचनमुच्चारणं यस्य वर्णस्येत्यर्थको मुखनासिकवचन इति प्रयोगस्तत्रासंगतात आह। योऽहीति॥

सहायेति। अव्युत्पन्नो द्वितीयशब्दः सहायवाचीत्यर्थः शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपे शब्दानित्यत्वाप
त्तिरत आह। तत्रेति। परंत्विदं चित्यं भाष्यकृता एवंरीत्या तदप्रत्याख्यानात्। मुखस्य चेति रूपशब्दसाम
र्थ्यादिति भावः। यद्यपि वचनशब्दे कर्मणि ल्युटि मुखनासिकेनावचनः मुखनासिकयावचनइति वात

मुखद्वितीयेति। मुखसहायेत्यर्थः तत्र नासिका मुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते। मुखंच
तन्नासिका च मुखनासिका सा वचनं यस्येति। मुखोपसहितेति। मुखस्य नासिकायाश्च यदंतरालं
स्थानांतरमेवानुनासिकस्य दर्शयति। अत्र सामीप्यान्मुखं च तन्नासिका चेत्युभाभ्यामंतरालं व्यपदिश्य
ते। पदसंस्कारपक्षे च मुखनासिकापदनिरपेक्षं वचनमित्येतत्पदं लिङ्ग सर्वनाम नपुंसकाश्रये
ण संस्क्रियते पश्चात् स्त्रीत्वस्य पदांतरसंबंधेन प्रतीयमानत्वात् बहिरंगत्वात् ङीप्प्रत्ययो न प्र
वर्तते। यदा तु स्त्रीत्वाश्रयेण वचनीतिपदं व्युत्पाद्यते तदा मुखनासिकावचनीक इति भवत्येव॥ ॥

त्पुरुषोपि वक्तुं शक्यस्तथापि कर्मणि तस्य बाहुलकलभ्यत्वात्करणे ल्युटा बहुव्रीहिरेवाश्रितो भाष्ये तत्रांत्ययोर्नासिका
शब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव करयात्विन ल्युटि ङीपि नद्यतश्चेति कवापत्तिरत आह। पदसंस्कारेति॥ ॥ १२३

भागस्य मुखेनोच्चारणाननुभवादाह। तत्रेति। तस्यादित इति सूत्र स्वरसात् वर्णानां सखंडत्वमित्याशयः येतु तत्तद्देशावच्छि
न्नवाय्वभिघातस्य तत्तद्वर्णजनकत्वात्स्थानानां करणत्वमेव। स्थानव्यवहारस्तु वर्णजनक वायुसंयोगाधारत्वा
द्वर्णाधारत्वमारोप्य एव अत एवोत्तरसूत्रे भाष्ये अस्यं त्यनेन वर्णा नित्या स्यमिति करणव्युत्पत्तिर्दर्शितेति वदंति तन्मते प्रा
सादवासिदृष्टांतासंगतेराह। न्याङ्गेराचिति। एतेन कवादिकं तु स्थानं नासिका तु करणमिति मंदोक्तमपास्तं॥ अत ए

तत्र चानेकं दर्शनमनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागो मुखेनोच्चार्यते भागो नासिकया तत्र नासिकावचनभा
गानुरागवशान्मुखवचनोपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते। यथा संयंतेत्यत्रानुनासिकयकारोऽनु
नासिक इव प्रतिभाति। अत्र प्रासादवासिन्यायेनास्ति ~~पेसा ग्रस्येन मुखे~~ न नासिकया चोच्चारणात् न तत्स
मुदायस्य। अन्येषां तु दर्शने मुखनासिकांतरालं स्थानांतरमेवास्येति। अत्रापि नास्ति प्रासादवासिन्यायः।
यदा तु सर्व एव वर्णो मुखेनोच्चार्यते नासिकया च तदा प्रासादवासिन्यायेनत्वाप्यकारो मुखग्रहणात्प्रत्याख्
येय यथा त्वाङ्गयायां च पक्षे स्वरूपतः भाष्यां व्यपदिश्यते॥ ॥

वात्र सूत्रे हकारेणांसहि वर्णो न मुखेनैव नापि नासिकयैव चात्मवृत्तिं लभते किंतु वायुनाऽनुपरतशक्तिनाऽन्यतरकरणा
मस्तिहत्यान्यतरकरणोस्तिहन्यमाने आत्मव्यक्तिं लभते इत्युक्तं। यमो नाम वर्गपंचमे परे वर्गाद्यचतुष्टयान्यतमस
दृशो वर्णः। आदितश्चत्वारो वर्णा इति विरणोपि चतुःशब्दस्य चतुःसदृशे लक्षणा बोध्या॥ अत एवायोगवाहत्वप्र
तिपादकहयवरट्सूत्रस्य भाष्याविरोधः॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

न्यायानवतारेति। कपचटतपानामेवेत्येवकारोप्यत्रैव पक्षेनासिकाया आस्यबाह्यत्वापक्षेचबोध्यः। अप्रतिपत्ति
रिति। अत्र विद्वनोर्ग्मइतिवक्तुमशक्यं यतोनुनासिकइत्यत्रत्वप्रतिपत्तिः तत्र ञमिञम्वेत्युक्ते सकलेष्टासिद्धेः। च
कारलोपेतिनिष्टावत्वयोरसिद्धत्वात् पचेरनुदात्तोपदेशवनतीत्यनेनेतिभावः ननु प्रासादवासिन्यायेनमुख
ग्रहणप्रत्याख्यानवत्सूत्रमेवकुतोनप्रत्याख्यायतेइत्यत्रआह। अयमिति। योगेनह्युभयग्रहणंसरूढिप्र

यमानुस्वराणामेवेति। प्रासादवासिन्यायानवतारपक्षइतिभावः। तत्र विधिप्रदेशेषु यमानुस्वारा ए
वादेशाःस्युः। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादिषु त्वनुवादप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिः
स्यात्। कचटतपानामिति। पक्कमितिचकारलोपप्रसंगः। ओदनपक्इत्यनुनासिकस्यक्विझ
लोःक्ङितीतिदीर्घप्रसंगः प्रासादवासिन्यायेनेति। अयंन्यायः क्रियाशब्देष्वेवनरूढिशब्देषु।
नैवदोषइति। अनुवाद्ययमानुस्वाराणामसंभव एव। विधावप्यांतरतम्यान्मुखवचनस्योभय
वचनोभविष्यतिनकेवलनासिकावचनः॥

नासीत्यर्थः। अनुनासिकशब्दस्यचरूढिशब्दत्वंतस्यक्रियाशब्दत्वंतुवक्तुमशक्यं अनुयश्वान्नासिकावाप्रि १२४
यतेयस्मिन्निति योगस्य ञमङणनेषु निरूपयितुमशक्यत्वात् विनिगमनाविरहेणयुगपदुभयोर्व्याप्तेः एते
नानुपश्चान्नासिकांगतइत्यर्थकोनासिकामनुगतइतियोगोपिपरास्तः यथाकथंचिद्योगोपपादनेतुरूढिरेवफलितेतिदिक्॥८॥

तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णम्॥ ॥ तत्पुरुषइतितुल्यास्यशब्दयोर्मयूरव्यंसकादित्वात्पूर्वपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः आस्यप्र
यत्नशब्दयोश्चसाधनंकृतेत्यनेनसमासः ननुस्थानादिकंनतुलयासंमीयतेऽतआह। व्युत्पत्त्यर्थमेवेति। किं

तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णम्॥ ॥ चत्वारोत्रपक्षाःसंभवंति। द्वंद्वगर्भोबहुव्रीहिस्त्रिपदोबहुव्रीहिः तुल्यास्यश
ब्दयोस्तत्पुरुषस्ततोबहुव्रीहिः आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततोबहुव्रीहिः तत्रद्वंद्वगर्भबहुव्रीहिपक्षेवार्त्ति
कस्यावतारइतितमेवभाष्यकारः पूर्वंदर्शयति। तुलयासंमितमिति। व्युत्पत्त्यर्थमेवतुलोपादीयते रूढिशब्दस्त्वयं
सदृशपर्यायः यथाप्रवीणःकुशलःप्रतिलोमोनुलोमइतिअवयवार्थाभावः एवंतुल्यशब्देपि। किंपुनरा
स्यमिति। किंमुखमथतत्रभवंताल्वादिकंस्थानमितिप्रश्नः। लौकिकमिति। पशुरपत्यंदेवतेत्यादिवत्प्रसि
द्धमित्यर्थः। यद्यपिताल्वादिकमपिलौकिकमास्यंतथापितत्रयोगवशादास्यशब्दोवर्त्ततइतिझटितिनत
त्प्रसिद्धमितिमुखमेवप्रसिद्धत्वाल्लौकिकमुक्तंतस्यैवचप्राथम्यात्ग्रहणंयुक्तमित्यर्थः। ओष्ठादिति।
काकलकंनामग्रीवायामुन्नतप्रदेशः॥ ॥

मुखमिति। तद्धितांतास्यशब्दविषयकसंदेहइत्याशयः तद्धितांतमपिलौकिकमेवनवैदिकमित्यतआह।
पशुरिति। झटिति। पदश्रवणमात्रेणेत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

निमित्तवशात्। अत एवार्थवशात्। जातिस्फोटे तिवर्णानितिवर्णपदं बोधकपरं। तत्रजाते र्बोधकत्वे तस्यानित्यत्वादपि
व्यक्तिरसनंतदाश्रयव्यक्तीनांवाचकत्वेतूत्पत्तिरितिभावः। अत एव वर्णानितिबहुवचनं संगच्छते। एकैवव्यक्तिःतत
द्रूपेणाभिव्यक्तावानिकेतिपक्षेतदसंगतिः स्पष्टैव कश्चित्तुव्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः जातिस्फोटपक्षेतूत्पत्ति
रितिभावः अयमेव सांप्रदायिकः भावः एकैव व्यक्तिर्वाचिकाकत्वादिकंतुध्वनिनिष्ठं ध्वनिविशेषव्यंग्यंवा साच

कथपुनरिति। यदिनिमित्तवशात् प्रवर्त्तते ततस्ताल्वादिष्वपिप्रवर्त्तिष्यतइतिप्रश्नः। अस्पंदत्पनेने
ति। सत्यपिनिमित्ते रूढिवशान्मुखएववर्त्ततेनताल्वादिष्वित्यर्थः। कृत्यल्युटइतिकरणेण्यत्। असन
मत्रजातिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिर्व्यक्तिस्फोटपक्षेतूत्पत्तिः। अन्नमेतदिति। आङ्पूर्वात्स्पंदतेरन्येष्वपिदृ
श्यतइतिडः एतदास्यंकर्म अन्नंकर्तृ आस्पंदतेद्रवीकरोति। अन्नप्रक्षेपेणमुखस्यद्रवत्वोपादानात्। अथ
कःप्रयत्नइति। किंप्रयतनमथप्रारंभोयत्नस्येतिप्रश्नः। भावसाधनइति। भावेऽभिधेयेनङ्प्रत्ययः क्रिय
तेतेननशब्दस्येहभावः साधनंभवति॥

नित्येतिव्यक्तिस्फोटवादस्तदाभिव्यक्तिः स्पष्टैव। बहुवचनंत्वेकस्यैवबहुरूपत्वादारोपितबहुत्वमादायनेयंव्यक्तयो
नंताजत्यश्च। तत्रजातिरेवशक्तेतिजातिस्फोटवादस्तदानुत्पत्तिरित्यर्थः। अन्येष्वपीति दृशिग्रहणाद्धात्वंतरादपिसइति
भावः। ननुसाधनशब्देनकारकशक्तिरभिधीयतइतिभावस्यसाधनत्वमनुपपन्नमतआह। भावेनङ्इतियजयाचयतेत्पनेन॥ १२५

ननुतुल्यास्यप्रयत्नमात्रेयेषांजनकावित्यर्थेनासिकास्थान ञमङणादिनिवृत्त्यर्थमास्योपादानंस्यादतआह।
नासिकापीति। एवंचास्यग्रहणेकृतेपितध्यावृत्तेर्दुरुपपादेतिभावः वस्तुतस्तु अवधारणगर्भसमासे ह्रस्वाको
रादिभिर्ह्रस्वाकारादीनांसावर्ण्यानापत्तिः सज्जनकवायुसंयोगानामपितुल्यत्वात्। अवधारणागर्भसमासेत्वनु
नासिकव्यावृत्तिरपिदुरुपपादेवेतिभाष्याशयः। एवंचनासिकायाबाह्यत्वेपिनक्षतिः अत एव मुखनासिकेतिसूत्रे
मुखंचनासिकाचेतिमुखद्वितीयानासिकेतिचविग्रहप्रदर्शनंभाष्ये। नह्यवयवावयविविषयेएवंप्रयोगः सचेतसां।

किमास्योपादानइति। सवर्णनामास्यएवनिष्पाद्यादितिभावः नासिकापिनवाह्याववर्णोत्पत्तिनिमि
त्तंकिंतर्ह्यास्यांतश्चर्मवितत मस्तियणवच्चर्मवत्तत्संबद्धारेखानासिकातस्यांवाद्वन्निघाताद्वर्णो
त्पत्तिः विसर्जनीयस्यैकीयमतेनौरस्यत्वात्सावर्ण्याभावेपिनदोषः॥

सहस्तोदेवदत्तइत्यादौविद्यमानवाचीसहशब्दः अत एव वचनोनुनासिकइतीयत्युच्यमानेकचटपानामेव
प्रसज्येतितेस्वाप्येवशब्दः संगच्छते अन्यथायमादीनांचमुखवचनात्वात्तदसंगतिः स्पष्टैवआस्यान
तर्गतत्वेतुनदोषः मुखमात्रवचनत्वाभावात् प्रासादवासि ङादीनां न्यायप्रदर्शकभाष्येणापिध्वनितमेतत्। कै
यटोक्तास्यांतर्गतत्वपक्षेतुसूत्रेमुखपदंमुखावयवपरं ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनचनासिकातिरिक्तावयवग्रहणंएवकारोप्यर्थः दृष्टांतोप्येकांशेनबोध्यइति॥ ॥

कै०वि०१ नन्वेवमपि विसर्जनीयस्याश्वत्थे तत्स्यादत आह। विसर्जनीयस्येति। ततश्चान्येषां कंठादिस्थान एवेति भावः
१२६ उरस्यमतेप्याह। सावर्ण्यं त्वा वेपीति। ननु इदानीमेव किं नोच्यते तत आह। नास्येति। द्वंद्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेष
णादित्यस्योपयोगश्चिंत्य। अत्रेति। एतद्वर्णसमूहसाध्यप्रत्याहारे इत्यर्थः। ककर्अन्नंतस्माज्ज्ञाग ककर्जतः।
आस्येइति। देवविशेषणवैयर्थ्याभिप्रायेण प्रश्न इति भावः। न च नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वपक्षे तद्व्यावृत्त

वक्ष्यतीति। नास्य परीक्षावसर इत्यर्थः। सवर्णसंज्ञायामिति। द्वंद्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणात् मुखप्रय
त्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसंगः। षाष्ठे शकारः प्रत्याहारपाटवशात् पठितः। अत्र प्र
त्याहारे जबगडदशानां प्राप्नोतीत्यर्थः। शकारस्य तु विवृतत्वात् स्पर्शानां स्पृष्टत्वादप्रसंग एव ततकगर्ज
इत्यादौ झरो झरीति लोपप्रसंगः। एवमपीति। आस्ये येषां तुल्यो देश इत्यास्येन देशो विशेष्यते तत्र व्यभि
चाराभावादास्येन देशस्य विशेषणमनुपपन्नमित्यर्थः॥
येदेशविशेषणमावश्यकमिति वाच्यं। अनुनासिकाकारादौ कवादिषु वाय्वभिघातादभिव्यक्तेषु वर्णेषु नासिका
भिघाते नानुनासिक्यं धर्म उत्पद्यत इत्यनुस्वरेन दृढिरादेश्च तस्यात् भेदकत्वात् गुणस्येति वाच्यं आनुनासिक्यसं १२६
ग्रहार्थं तद्यथैकोयमात्मेत्यादिभाष्यकैयटात्तथैवलाभेनच तेषु नासिकापादेशत्वाभावस्य उक्तत्वात्। आ
दिष्वपि तथैवोत्पत्तिमानात् देशपदेन ताल्वादिस्थानमेवोच्यते इति जबगडादिषु न दोषः॥ ॥

भाष्ये। प्रयत्नविशेषणमिति देशप्रयत्नमिति द्वंद्वस्तु सौत्रत्वात्साधुरिति भावः। स्पृष्टेत्यादि। अस्यांतर्गततत्तत्स्था
नेषु तिकागादीनां वर्णाभिव्यक्तिजनकस्य शेषितस्पृष्टदूरावस्थान समीपावस्थानरूपाभ्यंतरकार्यकारिप्रयत्नविशे
षा एतैः पदैरुच्यंते तेषां चास्य वृत्तित्वमास्यांतर्गततत्तत्स्थानेषु वायुसंयोगजनकत्वेनेति बोध्यं। आस्येइत्य

प्रयत्नविशेषणमिति। तस्य संभवव्यभिचारसत्त्वादित्यर्थः। बाह्यप्रयत्नमुदासाद्युत्वार आभ्यंतरागृह्य
ते स्पृष्टेषत्स्पृष्टताविवृततासंवृतताख्याः। बाह्यंह्यास्यादिति। दुपजं तु स्थानमवर्णस्येक इच्छंति। सति
च बाह्यदेशसंभवे तद्व्यवच्छेदायास्येन देशो विशेष्यत इति प्रश्नः। सर्वमुखेति। अवर्णस्योत्पत्तौ सर्वमेव मु
खं व्याप्रियत इति नास्य बाह्यस्थानता। एवमपीति। अवर्णस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये देशः। व्यप
देशिवद्भावेनेति। सर्वविस्यायुक्तमास्यशब्देनोच्यते देशशब्देन तु विशिष्टो वा वर्णोत्पादनहेतुः तत्र
बुद्धिकृतभेदाश्रयेण व्यपदेशः॥
स्य यत्कार्यं तज्जनक इति शेषो वा भाष्ये। नेहापिता इति। सवर्णसंज्ञा स्वनिमित्तत्वेन बाह्यान्प्रयत्नान् जहातीति तयाते
स्वनिमित्तत्वं हापिता तात्पर्यः। विवारसंवारौ कंठविलस्य विकाससंकोचौ। विवृतः कंठो यैः श्वासो नुप्रदीयते यैरित्यर्थः। एके।
उक्तवाक्ययोः प्रथमोपात्ताः नादो वर्णोत्पत्त्यनंतरभावी अनुरणनरूपशब्दः यथा तृतीया इत्यनेन तेषामल्पप्राणत्वं बोधितं॥ ॥

कौ०वि०१
१२७ देशविशेषणमप्यास्यग्रहणमावश्यकमिति गूढाशयेनाह भाष्ये। आनुनासिक्यमेषामधिको गुण इति॥ अयं भावः
अत्र देशपदेन ताल्वादिस्थानमुच्यते। स्थानशब्देन योगरूढ्या वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगानुयोगिताल्वा
द्युच्यते॥ तत्र यद्यपि। अकारादीनां गुणमात्रजनिका नासिका स्वरूपस्य कण्ठादिभिरेवाभिव्यक्तिसिद्धेस्तथापि
ञादीनां स्वरूपस्य न केवलताल्वादिनापि केवलनासिकयाभिव्यक्तिरिति विनिर्गमनाविरहादुभयावच्छिन्नवायुसं
योगस्यैव तज्जनकत्वात्तेषां नासिकापि स्थानं। न चैवं त्वं करोषीत्यादौ चरितार्थपरसवर्णशास्त्रं संयंतेत्यादौ न प्र
वर्त्तते। उक्तरीत्या ञादीनां नासिकास्थानत्वाभावेन स्थानतआंतर्याभावादिति वाच्यं स्थानेंतरतम इति सप्तम्यं
तपाठस्य दूषितत्वेनास्याः युक्तेर्गर्त्तस्त्वात्। अनुनासिकाकारादीनामपि सास्थानमिति त्वयुक्तमेव। एवं हि उत्पाद
कसामग्रीभेदात्कङयोरिव स्वरूपभेदस्यैवापत्तौ अभेदकगुणपक्षेपि निरनुनासिकस्यानुनासिकग्रहणानां
पत्तिः एवं च यावत्स्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेति सिद्धांते नासिकारूपदेशाभेदात्कङादीनामप्राप्तसावर्ण्यसि
द्धये आस्येन देशविशेषणमावश्यकं नासिकाया आस्यांतर्गतत्वेपि मुखनासिकेति सूत्रे नासिकातिरिक्ताव
यवकमुखस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यादत्राप्यास्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणं बोध्यं॥ अन्यथा त्रस्थानेण त १२७

त्कयन वैयर्थ्यापत्तिः आस्यग्रहणं व्यावर्त्यानां सावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रदर्शनमेव ह्यत्र प्रक्रांतं। न चेदं प्र
जुडु २ यत्नविशेषणास्य ग्रहणव्यावर्त्यमेवास्त। अनुनासिकयकारादीनां आदिभिः सावर्ण्यं च व्यावर्त्यं तत्फलं
च तं वृतें नमती त्यादौ अनुस्वारस्य ययीत्यनेन यकारलकारयोरनुनासिकयोरभावइति वाच्यं। अनुस्वार
स्य नासिकास्थानत्वेन स्थानतातरतमयोर्जनयोरेव प्रवृत्तेः अनुनासिकयादीनां तु उक्तरीत्या न नासिका
स्थानमित्यदोषात्। इदमेव ध्वनयितुं गुण इत्युक्तं गुणपदेन च सावर्ण्यानुपयोगिनआंतरतम्यपरीक्षोप
योगिनो विचारा दयन्त्यंते। एवं च तत्सादृश्यादत्रापि गुणशब्दप्रयोगः अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्या
मोन नासिकानन्हाविति शिक्षायामुक्तं। अत एवोदात्तादिभिः सहैकादश बाह्यप्रयत्ना इति कैयटो वक्ष्य
ति। उदात्तादीनामपि वृद्धिसंज्ञासूत्रदोषे गुणत्वेन व्यवहारात्॥ अत एव एवमप्यवर्णस्य संज्ञान प्राप्नोति
बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्यैव मपि व्यपदेशो न प्रकल्प्यते आस्ये येषां तुल्यो देश इति भाष्यं स्वरतः संगच्छते
अन्यथा प्रयत्नविशेषणमात्रस्योक्ते देशविशेषणत्वाभावेन तदसंगतिः स्पष्टैव॥ आस्येन देशविशेषणाभावान्न दो
ष इत्येव वक्तव्ये सर्वमुखेत्यादिसमाधानस्यापि निर्दजत्वापत्तिश्च। एके इत्यनेन सर्वमतं तत्तु कंठस्थानमिति ध्वनयति॥

व्यवहितस्येति। यद्यपि रूढिर्योगापहारिणी तथा प्यास्यपदोपादानसामर्थ्याद्व्यवहितस्यापि ग्रहणमिति भावः।
ताल्वादीति। शिक्षायां तेन रूपेणैव वर्णस्थानत्वकल्पनादिति भावः एतेन ताल्वादिषूर्ध्वाधरभागभेदात्तादीनां उ
सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोतीत्यपास्तं आस्यपदशब्देन तद्रूपाछिन्नस्यैव ग्रहणेनादोषात् ननु प्रयत्नपदेनैव त
द्ग्रहणसिद्धिरत आह। जिह्वाया अग्रेत्यादि। प्रत्येकं त्विति। प्रत्येकनिरूपितसादृश्यग्रहणनिरासार्थमित्यर्थः

नहीति। प्राथमकल्पिकमित्यर्थः। यौगिकस्य तु व्यवहितस्य ग्रहणं। स्थानमिति। ताल्वादि। करणमिति।
स्पृष्टतादि जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा। यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्त्तव्यं। तस्याप्यास्ये भवत्वादा
स्यग्रहणेन ग्रहणात्। सत्यमेतत्। प्रत्येकं तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानं। तेन द्वयोस्तुल्य
त्वे सवर्णसंज्ञा भवति। अविशेषितद्विति। आस्येनेत्यर्थः। द्वंद्वपक्ष एवात्र क्लिते इति प्रश्नः। ततश्च बा
ह्याः प्रयत्ना न त्यक्ताः स्युः॥ ॥

यद्यपि ज्ञापकेनापि प्रत्येकव्यापारनिरासः सुकरस्तथापि यावदास्यभवैक्य विवक्षायां ह्रस्वदीर्घयोः सा
वर्ण्यानापत्तिः तत्तज्जनकवायुसंयोगानामतुल्यत्वात् अतः प्रयत्नपदमास्यपदेन स्थानमात्रग्रहणार्थं स्थानं करणं चेति भा १२८
ष्यकरणपदेन वायुसंयोगोपि। प्रयत्नग्रहणाच्चुनातिप्रसंग इति तात्पर्यं अत एव यावत्स्थानैक्यपरेण नैतौ तुल्यस्थानाविति भाष्येण न वि
रोध इति दिक्॥ ॥

भाष्ये। प्रारंभो यत्नस्येति। अत्र यत्नस्येति निर्धारणे षष्ठी जातौ चैकवचनं। आरंभ इति कर्मणि घञ् यत्नानां मध्ये
प्रथमं वर्णोत्पत्तेः पूर्वमारभ्यमाण इत्यर्थः। अत्रापि नासिकाया अग्रहणमुपपादितरीत्यैवेति बोध्यं। शब्दप्र
योगेछयोत्पन्नयत्नान्नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगात् मूर्द्धपर्यंतं गत्वा ततः प्रतिनिवृत्तो यत्नविशेषसहायेन तत्तत्स्थानेषु
जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहत्य वर्णानभिव्यनक्ति ततो यत्नविशेषसहायेन परावृत्तिसमये गलविवरादी
नां विकासान् करोति। तत्र येन तत्तत्स्थानाभिघातः कायत्नास्ते आस्यांतर्गततत्तत्कार्यकारित्वादास्येप्रयत्ना इत्युच्य
ते। अभ्यंतरा इति प्रारंभ इति च। गलविवरादिविकासकराश्चास्यबहिर्भूतदेशकार्यकरत्वाद्बाह्या इति। एवं मात्रा

प्रारंभो यत्नस्येति। तत्र पूर्वं स्पृष्टतादयश्चत्वारः पश्चान्मूर्द्धनि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एका
देशप्रयत्ना उत्पद्यंते। एवमपीति। संध्यक्षरेषु प्रथमभागस्याकारेण सादृश्यात्सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः॥ ॥

कालिकत्वादिकमपि वा ध्वल्पत्वकृतामिति नाभिप्रदेशात्प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोल्पवायुं प्रेरयति कश्चि
दधिकमिति तस्य यत्नस्य वायुप्रेरणारूपं कार्यमास्यबाह्यदेशमिति तस्यापि व्यावृत्तिरास्यपदेनोक्ता अद्भुत एत
त्रे भाष्ये मूर्ध्नि प्रतिहते वर्णोत्पत्तेः पूर्वं स्पृष्टतादयः पश्चान्निवृत्ते प्राणे ख्ये इत्यन्वयः के यट। अत एव सोदीर्णो मूर्ध्न्यभि
हतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णान् जनयतइति शिक्षया न विरोध इति दिक्। भाष्ये यदि प्रारंभ इत्यत्र यदीत्यस्य यद्यपीत्यर्थः। अकारे
णेति न तश्चवश्च सवर्णकारस्य तत्र सत्वेन तत्प्रागतुल्यस्थानत्वेनावर्णेङो ःसावर्ण्यमगम्यमित्यत्रेयस्येति लोप्रप्रसंग इत्यभिमानः॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारकम्

कै०वि०१ पांसूदकेति। श्लिष्टावित्यस्य ष्टकर्षेणाश्लिष्टौ मिलितावित्यर्थः ततश्च तदननुस्वेन केवलताल्वादिस्थानकत्वेन
१२८ तयोः सावर्ण्यप्राप्तिरिति भावः। विभागो त्रेति। एवं च पच तयोः सावर्ण्यप्राप्नोत्येवेत्यर्थः भाष्य एतदुत्तरं। वि
वृततरावर्णाविति। एवं च तदाकारतयोरपि विवृततरत्वेन प्रयत्नभेदाद्धस्वेन न सावर्ण्यं आकारस्य ततोपि वि
वृततरत्वात्तेनाप्यनयोर्न सावर्ण्यं फलाभावश्चेति भावः। एतयोरेवेति। यत्किंचित्स्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेत्य
भिमानः क्वचित्। अदसोसेर्दादुदोमइत्यादौ भाष्ये नैतौ तुल्यस्थानाविति तोलीतिपरसवर्णरहित

श्लिष्टावर्णाविति। नात्र भाग विवेकोस्ति पांसूदकवदित्यर्थः। अवर्णस्येति। विभागोत्र सुलक्ष इ
तिप्रश्नः। ततश्च नाव्यमितियस्येति लोपप्रसंगः। एतयोरिति। ततश्च एतऐ इत्यौकारोपि स्यात्
भाव्यमानस्यापि क्वचित्सवर्णग्रहणदर्शनात्॥

तद्धानासामितिनिर्देशात् यत्स्थानसाम्यमत्र विवक्षितमिति भावः यत्त्वेषां समुदितं स्थानमिति तन्न दं
त्योष्ठ्यो वस्मृतो बुधैः एऐ तु कंठतालव्याविति शिक्षायां प्रत्येकं तत्र भवइत्यधिकारस्य यदनापत्तेः दंतोष्ठ्य इति
पावस्त्व संगतः शरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् स्वांगसमुदायस्य स्वांगत्वाभावयत् स्वजन
कवायुसंयोगावच्छेदककंगस्वाधारत्वमारोप्य कंठे भवइत्याद्युपपत्तिः शरीरमेवं वेदनेत्यप्येवमेवेतादिक् ॥॥ १२८

उदात्तादीनांतर्हीति। पावस्ताने कृत्वतया वत्प्रयत्नेक्यविवक्षणादिति भावः स्वराश्चाउदात्तादि गुणाः एवं चात्र प्रयत्नशब्देनोदात्तादीनां न ग्रह
णमिति भावः भाष्ये उदात्तादीनां सवर्णसंज्ञान प्राप्नोतीत्यस्य आस्यप्रयत्नो विशेषितइत्यस्यन्नसमाध्यंतरमाहेकदेशी अथवा किंमएतेनेति।
नोस्माकमेतेनप्रारंभोयत्नस्येत्यर्थकप्रतिपेग्रहणश्रयणेनो किंमित्यर्थः क्लिष्टत्वादिति भावः बाह्यप्रयत्नभेदेपीति एवमुदात्तादिभेदेपि भविष्य

अभेदकाइति। लिंङ्गेन प्रतिपादितं न शास्त्रे एतेस्वराशेपादानमंतरेण कार्येषु भिद्यंतइति तेन प्रारंभभेदेष्वुदात्तादीनां मिथः स
वर्णसंज्ञा भविष्यति। यत्समानमिति। स्पृष्टत्वस्य समानत्वाद्वर्णानां बाह्यप्रयत्नभेदेपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति। किंसतीति
। पृष्टताद्यभेदाद्विवारादिभेदेपि यथा भवति तथा स्पृष्टतादिभेदेपि विवारादिभेदान्नप्राप्नोतीतिप्रश्नः। सत्येवेति। ऋरो
ऋरीत्येवान्यथाभ्रूयात्। यथासंख्यनिरासार्थं हितत्र सवर्णकृताग्रिएढीत्यस्य ड कारस्य ढकारे परे लोपार्थं॥ ॥

ती। त्वपि बोध्यं यद्यपि सवर्णसंज्ञायामान प्रयत्नभेदगर्भत्वं तथापि ज्ञापकादेतदर्थसिद्धिरित्याह। ऋरोऋरीति॥ भाष्ये स
त्येव हि भेदे इति यत्किंचित्प्रयत्नभेदे सत्येवेत्यर्थः कुत एतदिति सूत्राक्षरैस्तदलाभ इति प्रश्नः समाधत्ते भेदाधिष्ठानाही
तियत्किंचित् प्रयत्नभेदेत्यर्थः॥

तत्र ज्ञापकमाह·यदि हीति सवर्णसंज्ञावचनमित्यस्य सवर्णपदोच्चारणमित्यर्थः संज्ञात्वऌदित्सवर्णस्येत्याद्यर्थमावश्यिके
ति बोध्यं·भेदादिति॥ बाह्यप्रयत्नभेदादित्यर्थः नन्वेवं यत्किंचित्स्थानैक्यादिकारौकारयोः सावर्ण्यापत्तिरिति चेन्न ज्ञापकात्प्रय
त्नांशे यावत्प्रयत्नसमत्वत्यागेपि स्थानांशे तत्यागे मानाभावइत्याशयात् यजुष्येकेषामित्यादिनिर्देशैः स्थानांशे
यावत्स्थानं तुल्यत्वविवक्षाणा च यत्तु तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वात्सवर्णसंज्ञाभेदाधिष्ठानेत्यर्थ इति तत्तेन साव

यदि च यत्र सर्वसमानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्यात् डकारढकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्या
त्सर्वमिति। वर्गाणां प्रथमद्वितीया इत्यस्यां शिक्षायां पठितं। अघोषत्वादिकरणं तु भिन्नं वर्णानां स्पृष्टत्वादि ग्रहणं विष्ट
तत्वात्सति च सवर्णत्वे निष्ठ्यूतनिष्टुरं निस्थानमिति फरोफरीति लोपः प्राप्नोति छन्नोनिष्क्रांतमिति प्रादिसमासः
।अनचि चेति शकारस्य द्विर्वचनम्॥

र्णानियामकप्रयत्नयोः स्थानयोश्च परस्परं भेदलाभेपि वर्णानां यत्किंचित्प्रयत्नभेदस्य ततो लाभात् स्थानानामंततस्तत्काल १३०
रूपोपाधिभेदेन भेदा बोध्याः भाष्ये यदि तर्हि सतिभेदे इत्यादि सिद्धांतिवचः शकारछकारयोरिति तस्मात्प्रारंभो यत्नस्येति आ
वश्यकमिति भावः ननु निरछन्नेत्यत्र हलः परत्वाभावात्कथं लोपप्राप्तिरत आह अनचि चेति॥ श्री ॥

तत्रैकदेशी श्रौढ्या समाधानमाह एवं तर्हीत्यादि स्वांगवाच्येवेति। अम्र्धेत्यादिषु पर्युदासादिवस्वांगेलब्धे स्वांगादिति पुनः श्रुति
रवधारणार्थेति भावः संज्ञाया मित्यनुवृत्तेर्न दोष इत्यन्ये नन्वेवं भिन्नस्थानामपि स्यादत आह। तद्धितांतास्येति आस्यपदोपादान
सामर्थ्याद् तद्ग्रह इति भावः। एकत्वं विवक्ष्यते इति तद्विवक्षां विनापि प्रत्यासत्या प्रयत्नयोरेकास्यभवत्वत्रित्वलाभ इत्यन्ये॥ त्रि
पद बहुव्रीहौ सप्तम्यंतस्य पूर्वनिपातापत्तेः पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषस्याप्यगतित्वाद्भाष्येतृतीयआश्रितः। रे फो

तुल्यआस्य इत्ति। तद्धितांत आस्यशब्देन स्वांगवाच्येवेत्यभई मस्तकादित्युक्तं भवति तद्धितांतास्यशब्दाश्रयणसा
मर्थ्यादास्य इत्येकत्वं विवक्ष्यते तेनैकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते। अथ वेति। मयूरव्यंसकादित्वा
त्सप्तम्यंतोत्तरपदस्तत्पुरुषः। तस्येति। यत्तदोर्नित्यासंबंधादाह यो यस्येति। अन्यथा वर्णांतरापेक्षयातुल्यास्य
प्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे ल्वधेतदाश्रयमन्यस्यापि कार्यं प्राप्नोति सत्रारं भस्त्व रेफश्रणं व्याहृत्यर्थः स्यात्॥ तस्या
वचनमिति। तस्येत्ययमनुकरणशब्दः। तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः॥

ब्येति। रेषोष्मणां सवर्णा न संतीत्युक्तेरिति भावः॥ तस्यावचनमिति वात्ति के तच्छब्देनास्य परामर्शे तित आ
ह। तस्येत्ययमिति। तस्यावचनमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुष इति भावः एवं चस्योन विभक्तिरिति लुगभावः
वस्तुतस्तच्छब्देन पूर्वोक्तस्य तस्यशब्दस्य परामर्श इति वक्तुं युक्तं॥ ॥

कै॰ वि॰ १ रेफस्यापीति। रेफोष्मणामित्येतद्विजातीयसवर्णाभावप्रतिपादनपरमित्यर्थः तत्र रेफांशे तुल्यास्यप्रयत्नासंभव
१३१ सु एवं ष्मतुना ऊलाविति निषेधादिति बोध्यं एवंच व्यावर्त्याभावेन सावर्ण्यसंज्ञावचनसामर्थ्यात् यस्य तस्येति ल
क्ष्यतइति भावः ननु सवर्णइति संज्ञाशब्दस्य कथं संबंधिशब्दत्वमत आह। तुल्यास्येत्यादि स्वार्थभिन्नप्रतियो

सवर्णसंज्ञावचनमिति। ननु रेफोष्मनिवृत्त्यर्थं वचनं रेफस्यापि रेफः सवर्णोस्त्वत्येव एवमू
ष्मसु द्रष्टव्यं। एवंच न सामर्थ्याद्दोषपरिहृत्य शाब्दन्यायेन परिहर्तुमाह ॥ संबंधिशब्दैरिति सं
बंधिशब्दाविति। तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य संबंधिशब्दत्वात् समानार्थोपि प्रदेशेषु पातः सवर्णशब्दः
संबंधिशब्दः यथा तुल्याय कन्या दातव्येत्युक्ते न शम्भ्रद्रेण तुल्याय ब्राह्मणः कन्यां ददाति। अपित्वात्म
नात्तथे हायोत्पर्थः ॥ ॥

गिकसंबंधनिमित्तशाब्दः संबंधिशब्दइति भावः परंतु अत्र सूत्रे द्वंद्वनिर्देशात्तयोतुल्यास्यतुल्यप्रयत्नशब्दावित्य
वेक्षाप्यस्य सवर्णशब्दोहि प्रदेशेपि सवर्णपदवत्परोन तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तकइति तस्य संबंधिशा १३१
ब्दत्वं दुरुपपादमुभुपक्रमोपसंहाराभ्यां चेवमेवोचितं उपक्रमे हि तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवतीत्युक्तमित्याहुः ॥

ऋकारऌकारयोरित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृति भावः वार्त्तिकेप्येवमेव पाठइति प्राणिकाः सावर्ण्यप्रतियोग्यनिर्देशादा
ह। अत्र चेति। भाष्ये होतृऌकारः होतृकार इति ऌकारशब्दो देवतावाचीत्येके। विवृतस्य ऌदीर्घस्याभावाद्दकोरो दी
र्घउदाहृतइति बोध्यं। नैतदस्तीति। सवर्णसंज्ञायाइति शेषः नन्वाष त्स्पृष्टेन मुक्तेपि विवृतदीर्घः सवर्णसंज्ञां विनादु

ऋकारऌकारयोरिति स्यान्नेदान्नप्राप्नोतीत्याशंक्य अत्र चानयोरेव प्रकृतत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञायते
नत्वेतयोरन्येन सहेति बोद्धव्यं। वक्ष्यत्येतदिति। तत्र ऌवावचनमित्यत्र दीर्घइत्यनुवर्त्तते। तत्र ऌवि ऌ
प्राप्ते विकल्पिते अप्राप्तएव पक्षे दीर्घो भविष्यति। सच भवन ऌवर्णस्य दीर्घाभावाद्वर्णस्यान्तरतमो दीर्घ
ऋकारो भविष्यति। तत्सवर्णइति। यद्यपि विधाय सवर्णसंज्ञां तदुच्यते। अग्मात्रस्य ऌनि तत्कार्यं स्यात्। द
ध्नृकारो मध्नृकारइति ॥ तस्माद्विधेया सवर्णसंज्ञा ॥ ॥ ७ ॥ ॥

र्त्तितोत आह। तत्रेति। भाष्ये तद्वचनद्वयारंभेपि सवर्णसंज्ञावश्यकीत्याह। तत्सवर्णैरिति। अग्मात्रस्येति। अचव्याप्त्यर्थं अ
कइति वर्त्तते। सवर्णसंज्ञाभावात्सवर्णइति नानुवर्त्ततइति भावः। खंडयति। पदेतदिति। भाष्ये। सवर्णइतीति आद्यवार्त्तिकं गम्लृ ऌकारेवोत
रवार्त्तिकं न प्रवर्त्तते। एवंइति दीर्घस्य ऋकारे पूर्वस्य तस्यैव ऌकारे उत्तरस्य चाप्रवृत्तिस्ततएवेति भावः ॥ ॥

कै०वि०१ रूपद्वयमिति। ईषत्स्पृष्टघटितं विवृतदीर्घघटितं चेति भावः। तत्रासंहितायामिति। समासे संहिता नित्या। असमासे
१३२ त्वीदृशं रूपं दुर्लभं होतृशब्दस्य विभक्तिश्रवणापत्तेः होतृशब्दस्य नपुंसके संबुद्धौ रूपमित्यप्यतिक्लिष्टमिति चिन्त्यम्। भाष्ये
तु ऌकार इति दीर्घ ॠ त्रियोग्यदर्शी ऌ ज्ञापकम्। इति स्थिते इति शेषः एवं शाकले होतृ ऌकार इत्यपि चिन्त्यं सवर्णत्वविधायक

ॠत इति वक्ष्यामि। ॠकारस्य ॠकार एव सवर्ण इति भत्येव भविष्यति। ततः ऌति ॠत इत्येव दृष्ट्वा सवर्णार्थितेन ऌतिरूपद्वयं सिद्धं तत्रासंहितायामृकारे होतृ ॠकार इति रूपं। संहितायामपि ॠत्यक इति शाकल प्रकृतिभाव एतदेव रूपं। शाकलाभावे तु होतृकारो होतॄकार इति रूपद्वयं। ऌकारे। असंहितायां संहितायां च शाकले होतृ ऌकार इति। शाकलाभावे तु होऌकारो होतॄकार इति। तन्न वक्तव्यमिति द्वरमध्ये तौ दीर्घौ ॠ ॡ इति तत्र ॠकारे कदाचित् ॠ इति दीर्घः कदाचित् ॠ ऌकारेपि ॠ ॡ इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञायामिति भावः नचेति। अर्द्धतृतीयमात्रत्वादिति केचिदाहुः अन्ये त्वीषत्स्पृष्टकरणत्वादनयोर्ॠकार ऌकारयोश्च विवृतत्वात्तयोरग्रहणं न दोषः त्वमाहुः॥
वचनाभावे एतद्विचारसत्त्वेन तत्र ॠत्यक इत्यस्याप्राप्तेः इको सवर्ण इत्यपि न समास इति नित्यसिद्धं। नित्यग्रहणं तु तत्र भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याहुः सवर्णसंज्ञावचनेनैकेनैव सिद्धे तद्द्वयं न कार्यमित्याह भाष्ये। तन्न वक्तव्यमिति। इतर आह। अवश्यमिति। अर्धतृतीयेति ता- १३२
वतापि स्थानप्रयत्नसाम्येन ताभ्यां ग्रहणं स्यादित्यरुचेराह। ईषत्स्पृष्टेति। विवृतत्वाभावेनपास्थितरेफीयप्रयत्नत्यागे मानाभावादिति भावः ताभ्यामिति असावर्ण्यादिति भावः॥

वचनद्वयप्रत्याख्यानवादी आह। ॠकारस्येत्यादि। सत्य भेद इति अयोगवाहेषु पाठात् इति भावः। नाच्कार्यमिति तस्य प्लुतसंज्ञा तत्स्थाने प्लुतश्चेति भावः अत्र पक्षेपि व्यवस्थित विभाषया ह्रस्व ॠकारद्वयस्थानिक दीर्घैकादेशातिरिक्त विषये आद्यस्य ह्रस्व ॠकार ऌकारद्वयस्थानिक दीर्घैकादेशातिरिक्त विषये द्वितीयस्य न साधुत्व

अन्वं वक्ष्यामीति सत्यं वत्वे दीर्घसंज्ञा तयोर्भविष्यति येषां तु दर्शनमर्द्धतृतीयमात्रावेताविति तेषां मते सत्यपि त्वे द्विमात्रत्वाभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति। तस्माद्द्विमात्रावेवैतावभ्युपगंतव्यौ तच्चावश्यमिति। तथापि ॠवावचनं ऌवावचनेनानुवर्तात्वमनयोर्वक्तव्यं। अन्यथा हि विधानमात्रमेतयोः स्यात् न तत्कार्यं प्लुतः सवित्वं भेताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याग्रहणे सति प्लुतसंज्ञा भवतीति प्लुतासिद्धिः। किं पुनरिति एकैकस्मिन् संहितायां शाकलाभावपक्षे रूपद्वयं साध्यं तच्चोभयथापि सिध्यति तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथापि ध्यति तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिध्यति तथा पूर्वमेवोक्तं सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते। इह द्वयोः ॠकारयो रेफद्वययुक्तत्वाद्विवृतत्वाच्च कदाचिद्रेफद्वययुक्त ॠकारो भवति कदाचिदकारांतरतम ॠकारः कदाचिल्ॡकारान्तरमऌकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः॥
मिति नातिप्रसंगः पक्षयोस्तु भ्यफलता चेति बोध्यं। तदेव धनयन्। पृच्छति भाष्ये। किं पुनरत्रेति। ॠकार इति विवृत इत्यर्थः ऌकार इति ईषत्स्पृष्ट इत्यर्थः भाष्ये दीर्घत्वं चैव हीति। ईषत्स्पृष्टविवृतरूपो दीर्घवर्ण इत्यर्थः च वा ... अपि चेत्यादि नाखद्व ऌकार इति होतृऌकार इत्यस्याप्युपलक्षणं॥

कै०वि०१
१३३ वचनस्य क्वाप्यदर्शनादाह। व्याख्यास्यामीति। अन्येतु लण्सूत्रस्यात्कारस्यानुनासिकत्वे। तोल्लांतस्येत्यत्र लग
वान्याणिनिर्लकारं नोच्चारयेत् प्रत्याहारेणैव निर्वाहात् तस्माद्पूर्ववचनं कार्यमित्येव भाष्याशयं उचितद्वित्याहुः।
आंतरेति। रऋतेरपरः लऋतेर्लपरइत्यर्थः सवर्णसंज्ञावादीदतःभाववादिनंप्रतितेवाप्यावश्यकंतदित्याह। तच्चा

ल्लपरत्वमिति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः रपरइत्यन्नरइतिनकाद्राकारेणप्रत्याहार आश्रीयते तत्रांतरतम्या
दृकारस्याणपरोस्तवतिल्लकारस्यलपरः असत्यामिति। असत्यांचवर्णसंज्ञायांनुरण्पुरइत्यत्रल्रकारस्य
हणंकर्त्तव्यंज्ञापयतेप्रक्रुध्यमानमितिकृत्यइतिणत्वप्रसंगः। निनिश्चेति पूर्वस्मादयविशेषः पूर्वत्रश
रव्यवहृतोपिषकारः साक्षाणत्वनिमित्तत्वात्। व्यवधायकत्वेननाश्रीयतेइहततस्यानुपादानमेववर्णै
कदेशादिति। अवयवस्यव्यापारानिवर्त्तनात्। अग्रहणपक्षेतुकृत्न्त्रादेरांकृतिगणत्वाभावः शदि
तांल्रदितांचभेदेनानुबंधनिर्देशात्भेदेनचोपादानादनुबंधकार्येषुपरस्परग्रहणाभावाद्यतिकाराभावः॥

वश्यमितिल्लकारस्याण्रलपरइत्येतत्। साक्षादिति। रषाभ्यामितिवचनादित्यर्थः नन्वत्रलकाराभावइत्यतआह। भाष्ये।
वर्णैकदेशाइत्यादि। अग्रहणपक्षेलिति। प्रल्हीयमानमित्यत्रचेतिभावः आद्येकृत्यचइतिद्वितीयेत्तवर्णान्तस्येतिप्राप्तिः। भेदेनेति ओ १३३
एगम्लइतिभेदेनानुबंधनिर्देशः नाग्लोपिशास्वृदितापुषादिद्युताद्यृल्रदितइतिचभेदेनोपादानमित्यर्थः॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्यस्मारकम्

नास्सलौ॥ अकारेत्यादि। एवंचहरिरित्यादौदीर्घःप्राप्नामित्यादौपणप्तिभावः अत एवेति पूर्वसवर्णदीर्घानिर्देशादित्यर्थः किंचैवं
सतिआकः सवर्णेइतिकृरिसवर्णेइत्यस्यासंगतिरित्यपिबोध्यं भेदाधिष्ठानत्वादित्यनेनैहितुल्यास्यप्रयत्नत्वासंभवइतिभावः।
ए सवर्णग्रहणेनेतिभाष्येसवर्णग्राहकेणएउदित्सत्रेणेत्यर्थः अत्रहिसत्रेइतिउच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वमत्रत्यपूर्वपक्षीनजानातिप्रत्या

नाज्झलौ॥ ॥अकारहकारयोरिकारशकारयोश्चतुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञाप्राप्ताप्रतिषिध्यते अतएवनिर्दे
शाद्चावाःश्भिर्हलांहल्भिःसवर्णत्वानिषेधः अझ्झलेरितिप्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञायाइतिबोद्धव्यं। शकारप्रतिषेधइ
तिद्विवचनात्तस्यसमासोभेदाधिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाःइकारइति। अत्रहिसत्रेःजीतिकारोगृह्यमाणःसवर्णग्रह्णाती
तिशकारस्यापिग्रहणमस्तिस्वात्मनिक्रियाविरोधादत्रैवसंत्रेइदंनव्याप्रियतइतिसवर्णत्वनिषेधइकारशकारयो
नस्तियस्येति चेत्पादौतुशकारईकारेणनगृह्यते अनेनसवर्णत्वनिषेधात् इह तुस्वात्मनिव्यापारोनास्तिअस्तिच
पूर्वेणसवर्णत्वमिकारशकारयोरितिभावः॥
हारेषुजातिग्रहणमितिचनजानाति। ननुत्पत्निसवर्णत्वेइकारःशाकारंगृह्णीयात् तदेवचननाज्झलावितिनिषेधादतआह। स्वात्म
नीति। यद्यपिस्वाध्यायोध्येतव्यइत्यात्मानमपिविषयीकरोतीति एकस्यविषयत्वविषयित्वयोर्नविरोधस्तथाप्येतद्वाक्यार्थबोधोत्तरमत्रनि
षेधेपिस्ववाक्यार्थबोधात्प्राक्स्वघरकपदार्थोपस्थितिविलायांस्ववाक्यार्थबोधेकूपसावर्ण्यभावज्ञानाभावान्नानेनेकारशकारयोस्तद
भावबोधनमितिभावः॥

कौ॰वि॰२ अपवादस्यैवासंपत्त्येति। अपवादस्यनाज्झलावित्यस्यासंपत्त्यांप्राक् बोधाभावेनन्वस्वविषयेऽप्रवृत्तेततघटकपदोयस्थित्योरिकारआकारयोर्नापवादविषयत्वमित्यर्थः बहुलेतिमयूरव्यंसकादित्वात्सुप्सुपेतिवासमासइत्युचितं। ननुकथंआस्यद्वित्वं

१३४ ।अचिनेतिशरोचीतिवानिषेधापत्तेरतआह। शरोचीति। ननुप्रयत्नभेदेनान्त्वेत्सूत्रेमेवव्यर्थस्यादतआह। सूत्रेति॥भा

ष्यकव्यवायवादविषयमितिन्यायोन्ननास्ति। अपवादत्वस्यैवासंपत्त्यापदआत्रातानीति शतिशतान्यराणिआतादधिकानीत्यर्थः कर्तृकरणेइतिभावप्रकृताबहुलमितिबहुलवचनात्समासः पारस्कारादित्वात् सुडागमः सकारस्यश्चुत्वमनचिचेतिद्विर्वचनंझरोझरीतिलोपाप्रसंगात्त्रिशकारश्रवणप्रसंगः शरोऽचिअनचिचेत्यत्रत्विकारेणआकारोन्गृह्यते अनेनसवर्णत्वनिषेधाद्दिनिस्तिप्रकारस्यद्विर्वचनं। स्तिरूमनचत्वादितिसूत्रप्रत्याख्यानसाधारणमुक्तं प्रयत्नभेदादझल्लोः सवर्णसंज्ञायाः प्राप्तिरेवनास्तीत्यर्थः॥

घ्येईषदित्येति। एंङे चोः परस्परसावर्ण्याभावायविवृततव्याप्यानामपिसवर्णसंज्ञानियामकत्वस्यतत्रमतेप्यावश्यकत्वेनतदाश्रित्यसत्त्वानारंभएवज्यायात् किंचदीर्घप्लुताकारहकारयोःसावर्ण्यव्यावृत्तयेइदमपितस्यावश्यकमितिभावः॥ १३४

वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति। अन्यथानाज्झलावित्यस्यनिषेधस्यस्वस्मिन्नपिप्रवृत्तौतवपूर्वपक्षस्यैवानुत्थानंस्यादितिभावः अनिष्पादमुपपादयति अस्मिन्हीति। सूत्रे। निष्पन्नेइति। जनितवाक्यार्थबोधेइत्यर्थः प्रवर्त्ततेइति। एतेपरस्परंसवर्णसंज्ञाइतिप्रमारूपंनिश्चयज्ञानंनिष्पद्यतइत्यर्थः। तदेवचलक्ष्यसंस्कारकमितिभावः। निष्पत्त्यवस्थायां। वाक्यार्थबोधावस्थायांसवर्णत्वेषुनिष्पन्नेषुतत्रसवर्णत्वनिष्पत्तिरिष्टविषयेसवर्ण

वाक्येतिन्नवतुवातुल्यास्यप्रयत्नत्वंतथापिइहहेकारणशाकारोनगृह्यतेसवर्णसंज्ञायाः। अस्मिन्सूत्रेऽनिष्पादात्। अस्मिन्सूत्रेनिष्पन्नेसत्यपवादविषयपरिहारेणेष्टविषयेसवर्णसंज्ञाप्रवर्त्ततेनत्वेतत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायांततश्चउपदेशोत्संज्ञाप्रत्याहारसवर्णत्वेषुनिष्पन्नेष्वणुदित्सवर्णस्येत्येतदस्यज्ञावित्यादिषुप्रवर्त्ततेनत्वंगेषूपदेशादिषुनापिस्वात्मनि॥

पदवाच्यत्वग्रहः नापिस्वात्मनीतिनिष्पत्तेरितिभावः। अंगानिष्पत्त्या। अंगस्येष्टविषयसवर्णपदवाच्यत्वज्ञानस्यानिष्पत्त्या। भाष्योतोवत्। प्रथमं। उपदेशोत्तरकालेतिज्ञातस्यसंज्ञाविधानादितिभावः प्रत्याहारोत्तरकालासवर्णसंज्ञेत्यादेरिष्टविषयेसवर्णसंज्ञासंज्ञित्वग्रहणंतदुत्तरकालमणुदित्येतदकारादिभिःस्वसवर्णत्वेनज्ञातानांग्रहणंबोधयतिइत्यर्थः अपरिसमाप्तिश्चसवर्णनिर्णयाविनाततग्रहणबोधनासामर्थ्यमित्यर्थः तज्जन्येशक्तिग्रहेबाधकसंभावनादिनाप्रामाण्यसंभावनासत्वादितितात्पर्यं॥

कै०वि०१
१३५

यत्तु नाज्झलावित्यतः प्राक् तुल्यास्येत्यस्य बोधाभावेन सवर्णपदार्थज्ञानाभावात् अणुदिदित्यस्य वाक्यार्थबोध
इत्यर्थ इति। तन्न। अत्राव ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्याकारणतया तुल्यास्येत्यतः प्राक् निषेधवाक्यार्थाभावेन तद्विप
रीतामित्यदोषादितिदिक्॥ सिद्धमिति अत्रत्याच्यदार्थोपस्थितिकाले वाक्यार्थबोधरूप सावर्ण्याभावज्ञानाभावा
दिकारशाकारयोः सवर्णत्वज्ञानेप्यणुदित्सूत्रजन्यस्वेष्टविषयेवाक्यार्थबोधरूपशक्तिग्रहस्याभावान्नेकारेणा
त्रशाकारग्रहणमितिभावः नन्वाक्यपरिसमाप्तिन्यायस्यास्मदादीन्प्रतिप्रवृत्तत्वेपिपाणिनेस्तत्तच्छास्त्रप्र

ततस्त्वात्रांगानिष्पत्याऽणुदित्सवर्णस्याप्रवर्तनमितीकारेणशाकारस्याग्रहणात्सवर्णत्वंशाकारयोः सिद्धं॥

णयनान्यथानुपपत्या तत्तद्विषयज्ञानस्यप्रागपिसत्वावश्यकत्वेनज्ञानस्यैतच्छास्त्रासाध्यत्वेन च नाज्झलावित्या
दौसवर्णाभिप्रायेण प्रयोगः स्यात् अस्मदादीनांबोधस्तु तत्तात्पर्यज्ञत्या स्यात् परंपरयाजक्षणयाप्तविष्यतीतिशा
कारयोः प्रतिषेधः एवमकारयोरपीतिचेन्न। ज्ञानसत्वेपितदभिप्रायेणप्रयोगेतात्पर्यग्राहकाभावात्। करिष्यमाणसं
ज्ञाद्यभिप्रायेणपाणिनिव्यवहाराभावस्यैवप्रतिपादनाच्च। अतएव हलंत्यसूत्रेइतरेतराश्रयमाशंक्य एकशेषेणसमाद्दिवभा १३५
ष्येऽन्यथापाणिनिनाहल्पदार्थस्यज्ञातत्वेनतस्यान्योन्याश्रयभावात्तेनतदभिप्रायेणप्रयोगेबोद्धबोधस्यजक्षणयैवोपपत्तौ ता
त्पर्यतिधावनमनर्थकंस्यात्। ममतुपाणिनेस्तथाव्यवहाराभावान्नदोषः॥ ॥

उक्तार्थज्ञापकमप्युपपन्नस्यादिति। एवमीकारोपीति। अत्रपक्षेदीर्घप्लुताकाराभ्यांहकारेसावर्ण्येवारणंतुप्रश्लेषा
द्बोध्यं। तत्रतात्पर्यग्राहकावेलास्त्वित्यादिनिर्देशाः प्रागुक्तं साध्यंचेतिबोध्यं। प्रदर्शनायबोधनायसाध्ये। यदे

एवमीकारोप्यत्रेकारेणनगृह्यतइतीकारशाकारयोः सवर्णत्वमस्तीतिकुमारीशेतइत्यत्रसवर्णदी
र्घत्वंप्राप्तंअचीत्यनुवृत्त्यानिवार्यते। तत्रक्वग्रहणकशास्त्रंप्रवर्तते। क्वनेतिविषयविभागंप्रदर्श
नायचोद्यंकरोति। यथैवतर्हीति। इकारस्यत्वत्राग्राहकत्वंदृष्टमितिअकःसवर्णेदीर्घइत्यत्रापिप्राप्त
मितिप्रश्नः। अनन्त्वमेववाक्यापरिसमाप्त्यासाध्यतेनतुप्रयत्नभेदेनेत्याह। अपरआहेति। अस्मि
न्पक्षइति। एकत्रहिसाध्योहेतुविकल्पोभवतिइहतुसाध्यभेदः सिद्धेरनत्वंहेतुरनत्वस्यावाक्याप
रिसमाप्तिः एतच्चेति। अस्त्ववाग्रहणमिकारेणशाकारस्येतिवाक्यशेषाध्याहारात्। प्रतिज्ञाविक
ल्पार्थोवाशब्दइत्यर्थः नन्वचेति। प्रकृतिकृतंभेदमभ्युपगम्योच्यते॥

तदिति। तद्बोधवेलायांवाक्यपरिसमाप्तेरितिभावः एकत्रेतितुल्यार्थानांविकल्पइतिन्यायादित्यर्थः। माबाभूदित्येतत्सूचित
प्रतिज्ञायाआशयमाह। अस्त्ववेति। नन्वयंजनपरस्यैकस्यानेकस्यवानोच्चारणेविशेषइतिन्यायात्कथंभेदइत्यतआह। प्रकृतिकृतमिति॥॥

कै॰ वि॰ १ भाष्येऽसति लोपे त्रिशाकारमिति वदन् प्रष्टव्यः किं द्विशाकारं न स्यादिति तदाशयं जानन् त्रिशाकारं स्यादिति आद्ये
१३६ आह । असत्यपीति द्विशाकारं त्वनवत्वेवेत्यर्थः द्वितीये आह । एवमपीति विभाषा द्विर्वचनेपीत्यर्थः एवमपीत्यनेन
भेद एवेत्युक्ता तदुपपादनावसरे यदि लोपो न स्यादिति वाच्यं किमुच्यते नित्यो लोपः स्यादिति अतः स्थित्वापि

स एष कथं भेदो नेत्यत्रैव छेदः भेद एवेत्यर्थः इतर आह स्याद्भेदो यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभा
षा तु स लोप इति ततो नास्ति भेद इत्यर्थः द्विर्वचनमपि विभाषा परोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यनुवर्त्त
नाल्लोपोपि विभाषा ङयो ह्रोऽन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तनादित्यर्थः ॥ ॥ इति श्रीम
द्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ॥

न्न कर्तृकत्वेन योजयति । स एष इति त्रिशाकारमिष्टमेवेति तात्पर्यात् संमोह इति इदं टात्तिरीत्या । भाष्यरीत्या
तु वावसान इत्यत इति बोध्यं ॥ ॥१०॥ ॥ञ॥ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभ १३६
ट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं समाप्तम् ॥ ॥ञ॥ ॥

इदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं ॥ ॥ व्यक्तिपक्षे ईदूतोस्तपरयोरुपादानं भिन्नकालनिवृत्तये वा गुणांतरयुक्तग्रह
णाय वा स्यात् तत्र नाद्य इत्याह । ईदूतोरिति । एवं चाणुदित्सवर्णस्य प्राप्त्यभावात् न तद्बाधकतपरसूत्रप्रवृत्ते
येत परत्वमित्यर्थः तपरसूत्रेऽण्ग्रहणाननुवृत्त्या तस्य प्राप्तावपि फलाभावान्न द्वितीय इत्याह । उदात्ता
दीनामिति ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात्तत्पक्षे हि तपरसूत्रं नियमार्थमेवेत्यत आह । जातीति ।

इदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं ॥ ॥ किमर्थमिति ईदूतोस्तपरत्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते उदात्तादीनाम
भेदकत्वात् । गुणांतरभिन्नानां सवर्णानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते जातिपक्षे दीर्घोच्चारणात् प्रयत्नाधि
क्यात् ह्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां चेष्यत एवेति दुष्टव्याघातं प्रत्युत तपरत्वं करोतीति प्रश्नः । तपर इति ।
व्यक्तिपक्षे भेदकाश्च गुणा इति भावः । केषामिति । प्लुतानामग्रहणप्रसंगात्प्रश्नः । उदात्तेति । कश्चिदनुनासि
कग्रहणमप्यस्ति तद्गुणप्रसंगे नोच्चारितं । नहि प्रगृह्योऽनुनासिकः संभवति । अणोऽप्रगृह्यस्यानुना
सिक इति निषेधात् । प्लुतानां त्विति । व्यक्तिपक्षाश्रयणादयं दोषो न तु तपरत्वात् ॥

प्लुतानां चेष्यत एवेति । एतच्चाग्रे भाष्य एव स्फुटं । दुष्टव्याघातमिति जातिपक्षे ईदूदंशोपि तपरत्वेनैव प्लुतव्यावृत्ति
रित्यभिमानः । भेदकाश्च गुणा इति भेदकत्वात्स्वरस्येति वार्त्तिकोक्ते अण्विषये भेदकपक्षोप्यस्तीत्यभिमानः इदं प्रयोजन
मीदूतोरेव न त्वेदंशे अणुदित्सूत्रे णैव सिद्धेः ननु तत्कालसवर्णसंग्रहार्थं तपरत्वमुक्तं नात त्काल व्यावृत्त्यर्थं तत्कुतः प्लु
तानां न प्राप्नोतीत्यत आह ॥ व्यक्तिपक्षेति । इदूदंशादिदम् । एदंशे तु तपरत्वादेव दोष इति बोध्यं ॥ ॥

ननु इति शब्दादिसमभिव्याहारे कार्यार्थं प्रगृह्यसंज्ञा प्रवर्तते रंतरंगत्वात् पूर्वं प्लुते तेन स्थानिनो निवृत्तत्वेन प्लुतासिद्ध
त्वेपि कथं स्थान्याश्रया प्रगृह्यसंज्ञेत्यत आह। शास्त्रेति। प्रवर्तेपि शास्त्रे। सिद्धवत्वेन तत्प्रवृत्तिबुध्यभावेन प्लुतबुध्य
भावाद्द्विमात्रविषयबुद्धेस्त्रिमात्रे सत्वात् द्विमात्रबुध्या त्रिमात्रस्य संज्ञेत्यर्थः एतेन शास्त्रासिद्धत्वात् शास्त्राप्रवृ
त्तौ स्थानिनः प्रगृह्यत्वेपि पुनः प्लुते तस्य तन्न स्यात् न वस्त्वानिवर्त्त्वं। अनच् विधाविति निषेधात् प्लुतस्याजवृत्ति

असिद्ध इति। शास्त्रासिध्याश्रयणाच्च प्लुतबुध्यावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया बुद्धिः
प्रवर्तते। तथा हि वक्ष्यति। असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति। यद्यु
मिति। असिद्धत्वे प्लुतः प्रकृत्येत्येवमाश्रयणायोगात् कार्यित्वेनाश्रयणात् असिद्धत्वाभावोनुमीयते।
सामान्येन च स्वरसंधिप्रकरणाविषयासिद्धत्वं ज्ञाप्यते न तु प्रकृतिभाव एव यथा रोरुत्व एव सोत्सर्ग
सापवादं प्रकरणमिति प्रकृतिभावेपि प्रगृह्यत्वहेतुके सिद्धत्वमुच्यते॥ ॥

धर्मत्वात् एवं चागच्छत मग्नीद्इत्यादावणो प्रगृह्यस्येत्यनुनासिकः स्यादित्यपास्तं ननु प्राधान्यात्कार्यासिद्धत्व
मेव स्यादत आह॥ तथा हीति। उत्सर्गः। स्थानी। सामान्येनेति तदुत्सर्गेपीत्यर्थः॥ ननु प्रकृतिभावो न स्वरसं
धिप्रकरणस्थस्तत्राह॥ सोत्सर्गमिति॥ तदुत्सर्गनिरूपिताऽपवादत्वस्याऽत्रापि सत्वेनेदमपि तत्प्र
करणस्थमेवेति भावः प्रगृह्यत्वहेतुके प्रकृतिभावेपीत्यन्वयः॥ ॥छ॥ ॥ॐ नमः शिवाय॥ ॥ १२७

प्रकृतिभाव एवेति प्लुतप्रकृतिभावद्इत्यर्थः भाष्ये एतस्येत्यस्य स्वरसंधिप्रकरणाविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यर्थः। कार्यार्थत्वादिति।
तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञासूत्रं तत्प्रकरणस्थमिति भावः। प्रतिषिद्ध इति। अप्लुतवद्भावेन बाधित इत्यर्थः भाष्ये। प्रगृह्यप्लुत
प्रतिषेधेति प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतप्रतिषेधप्रसंग इत्यर्थः प्रगृह्याश्रयस्यापि कुतो न निवृत्तिरित्यत आह। अन्येनेति।

किमेतस्येति। प्रकृतिभाव एवाश्रयणात् सिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः। इतरो लाघवं दर्शयति। अप्लुतादिति। सिद्धे हि प्लु
ते अतीति तपरत्वादेवोत्वाप्रसंगः। किमत इति। यथोद्देशे संज्ञापरिभाषे प्रगृह्यसंज्ञा स्वरसंधिप्रकरणमध्य
पतिता न भवतीति प्रश्नः॥ कार्यकालमिति। कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य प्राधान्यात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्य
त्वादित्यर्थः। उपस्थिते हीति। उपस्थितमनार्ष इतिकरणः अग्नी इतीत्यत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावद्इष्यते तदाह
पठिष्यतीति। यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति स प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधविषयः। देवदत्ता३ इति देवदत्तेति।
यदि पुनरिति। ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् प्लुतानां न सिध्यति न पुनस्तपरत्वात्। अयमत्राशयः। आकृति
पक्ष आश्रयिष्यते दीर्घोच्चारणाद्यप्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां तु प्रवर्त्तिष्यत इति॥ ॥

प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनेत्यर्थः ननु ईदृशेपि विषये प्रगृह्याश्रय प्रकृतिभावे सति प्लुताश्रय प्रकृतिभावप्रतिषेधो प्लुतवदि
ति बोधितो व्यर्थ इत्यत आह। यत्रेति। न पुनस्तपरत्वादिति। यद्यप्यतिभाष्ये दीर्घाणां वोच्यमानात् प्लुतानां न प्राप्नोतीति। प्लुतानां त्विति।
तपरत्वाभावे इत्यर्थः तपरत्वे तु तपरसूत्रस्य जातिपक्षेनएपि नियमार्थत्वान्न स्यादिति भावः। ईत्वादि। इत्वाद्यनतिरिक्तं मन्यते॥ ॥

आकृतिरिति। विनाव्यक्त्युच्चारणं जातिनिर्देशाभावादवश्यंव्यक्त्युच्चारणीयायांलाघवाय ह्रस्व एव प्रयोक्तव्ये गुरुर्दीर्घोच्चारणे न तत्व्यक्तेरूपलक्षणत्वं विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशिष्टव्यक्तिस्थैव जातिर्गृह्यत इति न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाधिककालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहणमिति भावः भिन्नव्याप्यजातिस्वीकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः प्लुतेऽभाव एवेत्यपि बोध्यं। एत्व जातेस्तु प्लु

एवमपीति। अयंभावः। आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वानां यत्नाधिक्यान्न भवति। तथा दीर्घोच्चारणसामर्थ्या
द्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यत इति प्लुतानां न स्यात्। यथा स्थूलं गायमानयेत्युक्ते न कृशस्यानयनं भ
वतीत्याकृतिपक्षेपि विशिष्टैव दीर्घाव्यक्तिर्गृह्यत इति। तथा चानत्वादी इतौ ग्राहकौ न स्यातां। यदिपु
नरिति। ह्रस्वासाहचर्यादिकारोपि ह्रस्वशब्देनाभिधीयत इति ह्रस्वानामिति बहुवचनः तत्र ह्रस्व
निर्देशोऽयत्वादाकृतिपक्षे यत्नाधिक्याभावाद्भिन्नकालानां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः॥ ॥

तेसत्वात् तेन प्लुतग्रहणं भवत्येव। ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च। नन्वेवं भाष्येन चूत्वादिति हेतुरसंगतोत आह। आकृतिपक्षेपीति। ई
दृशो विषये तत्तदित्वादिजातिविशिष्टव्यक्तिरेव गृह्यत इत्यर्थः। जातिप्राधान्येफलाभावात् व्यक्तिद्वाराकार्यसंबंधाश्रयणे गौरवाच्च तस्या युक्तत्वाच्च।
तद्विशिष्टव्यक्तिग्रहणे अणत्वाभावान्नतो ग्राहकाविति भावः। भाष्ये। तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणामिति। गुणांतरयुक्तसंग्रहाय संदेहाय चेत्यर्थः॥ ॥ १३८

कर्मधारयभ्रमं व्युदस्यति। प्लुतोभावीति। यद्यप्याश्रयासिद्धत्वेनापि सिध्यति। तथापि शास्त्रबाधापेक्षयालक्षणाश्रयणमुचित
मिति भाष्याभिप्रायः। प्रकृत इति प्लुतशब्देन बोधित इत्यर्थः। बुध्येति शास्त्रीये कार्येऽसिद्धत्वं न चायं व्यवहारः शास्त्रीयं कार्यमिति
भावः। कार्यकालपक्षमाश्रित्येति अयंभावः तत्र पक्षे संज्ञाशास्त्राणां न पृथक्बोधकत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति चातिदेशः कार्यार्थः का
र्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशवाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य। किंच। पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन पूर्वत्रेदम

प्लुतभावीति। प्लुतोभावी यस्य स प्लुतभावी स्थानी प्रकृतः तस्यैव प्रकृतिभावः। ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात्स्थान्यपि
प्लुतभावित्वात्प्लुतव्यपदेशं कथं लभते। नैषदोषः। प्लुतोस्य भावीति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत्। न च तत्र प्लु
तस्यासिद्धत्वं। अन्यथा प्लुतोऽसिद्ध इत्ययमपि व्यवहारो न स्यात् कार्यकालपक्षमाश्रित्याह। एवमपीति।
ततश्चाग्नी इत्यत्राप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाणे प्लुतस्यासिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावाद
नुनासिकः स्यात्॥ ॥

सिद्धमिति तदर्थः तत्र कार्यकालपक्षे तत्तद्देशोपस्थितसंज्ञापरिभाषाणामप्यसिद्धत्वबोधनं एवं च प्लुतदृष्ट्याऽनुनासिक
विधेरसिद्धत्वेन देकवाक्यतापन्नस्यापि तद्दृष्ट्यासिद्धत्वेन प्लुतशास्त्रे नुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र त्वपूर्वग्रहणेन अदसोमादि
त्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वमिति यथोद्देशे तु स्वातंत्र्येण संज्ञादीनां कार्यबोधकत्वात्तत्प्रति प्लुतासिद्धत्वबोधनं शक्यमेव। एतेन कार्यका
लपक्षेपि पाठकृतपूर्वत्वाभावतिरित्यपास्तं। भाष्ये। यत्सिद्धे प्रगृह्येति प्लुते सिद्धकांडस्येयत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः यत्प्रगृह्यकार्यं दृष्ट्या प्लुतः सि
द्धस्यादिति यावत्॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक

कै०वि०१
१३९

यथोद्देशेति। नन्वत्र पक्षेऽग्नी इत्यादौ प्लुतस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेव प्लुताभावपक्षे नुनासिकप्रतिबंधेन फलवत्यां संज्ञायां ततः प्लुते तद्विमात्रत्वेन पश्यंत्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात् अल्विधित्वेन स्थानिवत्वाभावाच्च प्रगृह्यत्वेनानुनासिकः स्यादिति चेन्न। संज्ञायाः कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजसत्वेन पुनस्तस्याः सुलभ

यथोद्देशपक्षाश्रयेणायं परिहारः। कथं पुनरयं पक्षः यावता कार्यार्थत्वात् संज्ञापरिभाषयस्य कार्यकालतैव न्याय्या। नैष दोषः। यदानुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमपि संधाय न विष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते तदा संभवत्येवायं पक्षो यथाश्रुतग्राहि प्रतिपत्रपेक्षः। महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्त प्रतिपत्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्षः। कथं पुनरिति। ईदादयो यदि संज्ञिनः तद्विशेषणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनांतत्वमीदादीनां न संभवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां संज्ञायां प्राप्त्यां। अथ द्विवचनं संज्ञि तद्विशेषणमीदादयः तदा तदंतविधिरप्रधानेन प्रधानस्येतीदाद्यंतं द्विवचनमिति पक्षः। अत्र उभयोरपि पक्षयोर्दोषदर्शनात् प्रश्नः॥

त्वात्॥ एतदेव ध्वनयता प्लुतस्यासिद्धत्वात्तत्कालाएवन्नवंतीत्येवकारः प्रयुक्तः प्लुतात्प्राक् संज्ञायां च तत्कालाएवेति तदर्थं इत्यलम्॥ प्रणीयते। बोध्यते। ईदादय इति। प्रांचम्यादस सोमादित्यनेनैकरूप्याच्चेतिभावः। तदेति। अंतराद्वोवयवचनस्तदंतस्येति बहुव्रीहिरित्यर्थः। अथेति संज्ञाया आनंतर्याद्येन विधिरित्यस्यानुग्रहाच्चेतिभावः॥ ॥ १३९

भाष्ये। तस्येति द्विवचनांतस्य वर्णस्येत्यर्थः। गौणस्येति। जघन्यत्वसामान्यात् लाक्षणिकमपि गौणपदेन गृह्यत इति भावः। प्रथमोपस्थितेतीत्यरित्यागेन एकारांतोदाहरणदानेबीजमाह। ईदूतोरिति। नाश्रितमिति वार्त्तिक

पचेते इति। एकारोत्र द्विवचनं न भवत्यपितु तस्यांतः वचनादिति। द्विवचनावयवे द्विवचनशब्दो वर्त्तिष्यत इत्यर्थः। अस्तीति। मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणमन्याय्यमित्यर्थः। खट्वे इति। अंतादिवदित्यादिवद्भावादेकारो द्विवचनं। एकस्येति। असहायस्येत्यर्थः। ईदूतोः केवलयोरेव संभव इति वचनसामर्थ्यात्तयोरेव सिध्यति। एकारांतस्य तु द्विवचनस्य पचेते इत्यादौ संभवात्। खट्वे इत्यत्र न सिध्यतीति दोषः। येन विधिस्तदंतस्येत्यत्र स्वस्य रूपस्येति नाश्रितमिति दोषोपन्यासः। अथवेति। प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति द्विवचनेन तदंतविधिः पश्चाद्द्विवचनांतमीदादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतीयः पक्षो भवति ईदाद्यंतं यत् द्विवचनांतमिति। ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविध्यभावः सुप्तिङंतमित्यंतग्रहणेन ज्ञापित इति। कथमेतत्पक्षोपपत्तिं चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपाय वक्ष्यत्येवैतद्भाष्यकार इति नेदमपूर्वं चोद्यं॥ ॥

कृतेति शेषः॥ तदंतविधिरिति अस्मादेव वचनाच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमादायेति भावः॥ इत्ययं तृतीयः पक्ष इति व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्य बीज॥ ॥ ॐ श्रीमन्महात्रिपुरसौंदर्यै नमः॥ ॥

तदंतविध्यभावोत्रनोक्त इति। ईदादिभिः श्रूयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेवन्याय्यमित्येतत्पक्षासंभवरूपो दोषो नोक्त इ
त्यपि बोध्यं। आदेशेनेति। एकार्थयुष्मदादेर्विहितेन तवकाद्यादेशेनेत्यर्थः। प्रकृतिभावेनेति अन्यथानुपपद्यमानेनेत्यर्थः
एवं हि सिद्धांते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यंजकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वापत्तिरसाधुप्रयोगे च भगवतो भ्रंशयतापत्ति

दोषांतरेणेदं पक्षं निराकर्तुमाह। लुकि प्रतिषेध इति। दोषसद्भावेनैवास्य पक्षस्य निराकरणात्तदंत
विध्यभावोत्र नोक्तः। कुमार्यगारमिति। कथं पुनरत्र द्विवचनांतस्य समासः यावता वृत्तौ संख्यावि
शेषो न गम्यते। नैष दोषः। यथा तावकीन इत्यादौ आदेशेन संख्याविशेषो व्यज्यते तथेहापि स
त्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वं व्यज्येतेति दोषोपन्यासः॥ सप्तम्यामिति। इदूतौ सप्तमीत्ये
व तदंतविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ सिद्धायां प्रगृह्यसंज्ञायामर्थग्रहणं ज्ञा
पयति प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। तत्तर्हीति। आद्यंतवद्भावानाश्रयणाय तृतीयः
पक्षः परिगृहीतः तत्र दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं ज्ञापकार्थं कर्तव्यं भवतीति सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः॥

एतः पूर्वं पदार्थतावच्छेदकरूपेणैव बोधो न तु संख्यावत्त्वेनेत्येव भाष्यसंमतं अतो वृत्तौ संख्यानवगमे
प्यनेकार्थप्रतीत्या तथाविधे बाधकाभाव इति बोध्यं॥ सुतरामिति। अकरणात्करणं गुरु तस्य च ज्ञापक
त्वेनाश्रयणमिति सुतरां गौरवमित्यर्थः। ईदादिभिरिति भाष्ये कृतेन संबंधो न्याय्य इति भावः॥ ॥ १४०

साक्षात्। द्विवचनमनपेक्ष्य। समुदायस्य प्रत्ययांतस्य। नन्वत्र पक्षे न द्विवचने नेदादि विशेष्यत इति कथमीदादिर्द्विवचन

ईदादिभिरिति। अत्र पक्षे कुमार्यगारमित्यत्राप्रसंगः नह्यत्र ईदूदेदंतं द्विवचनं किं तर्हि औ अस्तीति
सकारांतं। तदंतमिति। द्विवचनांतमित्यर्थः। ईदाद्यंतमिति। ईदादिभिः साक्षात्समुदायस्य संबंधासंभ
वादीदादिशब्देनेदाद्यंतमुच्यते तेनेदाद्यंतांतमित्यर्थः। श्री ज्ञात्वेति। श्रीशब्दात् द्विवचनमौ
तस्य नपुंसकाच्चेति शीभावः ततः क्त्वाप्रत्ययः शीशब्दस्य सुप इति लुक्। अस्य चावितीत्वं तद्द्विवांतत्वात्सु
स्तस्यान्ययत्वाद् लुक्। तत्र शीशब्द ईकारांतं द्विवचनं तदंतश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसं
ज्ञा प्राप्नोति॥ अत्र हीदादि द्विवचनमिति। ईदादिशब्देनेदाद्यंतमुच्यते। कश्चित्तु पाठः ईदाद्यंतं च श्रू
यत इति। तत्रैवं व्याख्येयं। ईदाद्यंतं च श्रूयते सूत्रे तदंतविधिरीदादिभिर्द्विवचने नाश्रीयत इत्यर्थः।
अस्त्वयमस्य ज्ञावितीकारः स द्विवचनस्य न कश्चिदिति न तदभिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयं॥ ॥

मितीत्यत आह। ईदादीति। तदंतत्वं चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं। श्रूयते सूत्र इति। यत् श्रूयते द्विवचनं तदीदाद्यंतमिति भाष्ये योजनेत्याशयः॥

कै०वि०१ आनित्यत्वेपिलुकः शीभावोनित्यश्चेत् अतुल्यबलत्वात्परत्वदितिपूर्वोक्तमनुपपन्नमतोभाष्येशीभावोप्यनि
१४१ त्यइत्युक्तंकृतेलुकितदप्राप्तिस्तत्प्रसंगरूपषष्ठ्यर्थस्याभावादितिभावः। अमीइतीतिस्वदेइत्यस्याप्युपलक्षण

अथापिकथंचिदिति। स्थानिविशेषानपेक्षयाकृताकृतप्रसंगित्वेनलुक्शास्त्रस्यप्रवर्तनादित्यर्थः।
अथवानित्यत्वेनबाधकत्वंलक्ष्यतेतेनांतरंगानपीतिशीभावस्यलुग्बाधकइत्यर्थः। एवमपिदोषइति॥
पक्षस्योत्थानमेवनास्तीत्येतत्पक्षासंभवएवदोषः। अवश्यमिति। यदाश्रयणस्तयादयंपक्षोंगीकृतः
तस्यायंतवङ्भावस्यास्मिन्नपिपक्षेअवश्यमाश्रयणमंगीकृतं। अग्नीइत्यत्रहीकारएवद्विवचनंन
त्वीकारांतं। तस्मादिति। द्वितीयएवपक्षोस्त्वित्यर्थः। मणीवादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यइतिभाष्यवार्त्तिक
काराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत्। मणीवोष्ट्रस्येतिप्रयोगोवाशब्दस्योपमानार्थस्य॥ रोदसी
वेत्यादिस्तुछांदसः छंदसितुसर्वेविधयोविकल्प्यंतइति॥ ॥७॥ ॥

मेतत्। द्वितीयइतिप्रत्ययांशेतदंतविधिसत्वेनपक्षद्वयस्यैकत्वबुध्यातस्यमध्यमत्वोक्तिरितिबोध्यं। एतदितिवृत्तिकारोक्त १४१
मित्यर्थः॥११॥

अदसोमात्॥ ॥अस्मिन्निति। मात्परघटितेइत्यर्थः। यदितुअदसोमादित्युच्यतेतदात्परश्चपूर्वोत्तरसाहचर्याद्वर्णभिन्नो
नुओकारेकाररूपएवतदानस्यादोषइतिभावः। इदमेवध्वनयितुमदसः प्रगृह्यसंज्ञायामितिनोक्तंनन्वीत्वोत्वयोरसि
द्धत्वेपिअदसोमादित्यत्रेदूदितिनिवर्त्यमात्परौकारैकारयोरपिप्रगृह्यत्वान्नायादिप्रसंगोतआह। चशब्दान्मत्वस्ये
ति। एवंचैदैतोर्मात्परत्वाभावोदेवमपिनप्रगृह्यत्वप्राप्तिरितिभावः। नन्वीत्वादीनामसिद्धत्वेपितन्निवर्तितौकाराद्यभावेन

अदसोमात्॥ ॥मात्प्रगृह्यइति। अस्मिन्सूत्रन्यासइत्यर्थः। ऊत्वस्यचेति। चशब्दान्मत्वस्यापिशास्त्रस्या
सिद्धत्वात्स्थानिलक्षणमेवकार्यंप्राप्नोति नादेशलक्षणमित्ययादिप्रसंगः अमीआसतइत्ययादेशः।
अमूआसातेइत्यत्रावादेशः। अमीअत्रेत्यत्रैकादेशः। ननुचाद्विपदाश्रयत्वाद्बहिरंगाअयादयोंतरं
गेष्वीत्वादिसिद्धाइतिपूर्वाभावेकथंपूर्वत्रासिद्धमितिईत्वादीनामसिद्धत्वंस्यात्। नैषदोषः। नाजानंत
र्यइतिबहिरंगपरिभाषायानिषेधात्॥

कथमयादिप्राप्तिः किंवायादीन्प्रत्यसिद्धत्वेपिप्रगृह्यसंज्ञायामाश्रयासिद्धत्वेनतत्संज्ञायांतत्सामर्थ्यान्नायादयो
तआह। शास्त्रेति। नादेशलक्षणामितिप्रकृतिभावइत्यर्थः प्रगृह्यत्वंत्वनुनासिकपर्युदासेनचरितार्थमिति
भावः। एकादेशः। एङः पदांतादतीति॥ नजानंतर्यइति। उत्तरकालप्रवृत्तिकेअपवादाजानंतर्यादितिभा
वः त्रैपादिकेंतरंगेबहिरंगपरिभाषाअप्रवृत्तेर्विसर्जनीयसूत्रभाष्येवक्ष्यमाणत्वान्नदोषइतिपरे॥ ॥

यथोद्देशेति। नन्वाश्रयात्सिद्धत्वेन प्रगृह्यत्वेन प्रगृह्यत्वेपि मूत्वादेरसिद्धत्वात् आयादिकं स्यादेवेति चेन्न एवम
पि संज्ञाशास्त्र वैयर्थ्यादत्र त्वाश्रयणेनापादिकं प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यतद्भ्याशयात् भाष्ये यत्सिद्धेद्वेति न च
तत्र पूर्वसूत्रेणैव सिद्धिः अद्विवचनेतदप्रवृत्तेः पूर्वसूत्रविषये यथोद्देशस्यैव भाष्यकृतांगीकाराच्च नन्वीदाद्युपजी

ननु चेति। यथोद्देशपरिभाषापक्षे आश्रयात्सिद्धत्वं न विष्यतीत्यर्थः। कार्यकालपक्षमाश्रित्याह।
वचनार्थोहीति। वचनस्य प्रयोजनमित्यर्थः। नैकमिति। अनेककार्यसिध्यर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्य
तद्वत्यर्थः। अन्यत्र सूत्रमेकेनापि प्रयुज्यते मुड्डादणित्यादि। तत्रैवायमिति। न च तत्रेदूदेद्ग्रहणं
कर्त्तव्यमादितिवायस्मादणोऽवसानेऽनुनासिको विधीयते पूर्वेणाचणकारेणा पर ग्रहणमिति। असौ अमुके
अमुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसंग एव तदेवं कार्यकालेपि संज्ञापरिभाषे प्रकरणोत्कर्षेणावि
धीयमानप्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यार्थासती असिद्धत्वं बाधिष्यत इत्यर्थः॥

वनापात्रकरणमित्यत आह। नचेति। हे ऽमुक अमुकाद् इत्यादौ तु अदसद्दृत्यावर्त्यनविद्यते दस्य स्थाने सोयस्य तादृ १४२
शादसद्वत्यर्थेनानुनासिकः स्वमतेपि न वत्येवेति भाष्याशयमाहुः। तादृशानामनन्निधानमेवेत्यन्ये। प्रकरणोत्क
र्षणेति॥ संज्ञाप्रकरणेनुत्कर्षेण गुरूकृतन्यासेनेत्यर्थः। सर्वेति प्रकृतिभावानुनासिक प्रतिषेधेत्यर्थः॥॥

भाष्ये। विप्रतिषेधाद्वेति। अंतरंगत्वान्मूत्वादौ कृते पदांतरसमभिव्याहारेऽपादिभ्यः परत्वात्संज्ञा सिद्धौ तत्साम
र्थ्यान्मूत्वादिकं प्रकृतिभावं प्रत्यपि नासिद्धं आश्रयाच्च संज्ञां प्रत्यपि नासिद्धमिति भावः। ननु प्रगृह्यसंज्ञाभिनिवर्त्त
माने त्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण घटत एव विरोध इत्ययुक्तमेतदित्यत आह। दूष्टेति भाष्ये। परैवेति। पूर्वपाठेपि तत्र
वाक्यार्थबाधभावेनेति भावः। कथमिति। पाठकृतं स्वगतं पूर्वत्वमनयगतेमिति प्रश्नः। उत्तरयति। कार्यकालमि

विप्रतिषेधाद्वेति। अथावेकादेशप्रतिषेधोवावक्तव्यः विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञेति विकल्पार्थोवाश
ब्दः। नैकंप्रयोजनमित्यादिस्तु परिहारो भाष्यकारेणोक्तो न वार्त्तिककारेणेति न तदपेक्षो विकल्पः।
नैषयुक्तद्वति। दूष्टसिद्धयद्वतिभावः। करिष्यतद्वति। आश्रयिष्यतद्दूत्यर्थः। दूत्तरोगृहीताभिप्राय
आह। सूत्रविपर्यासद्वति। अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह। एवं तर्हीति॥

ति तत्पक्षे संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवार्थबोधस्तदुत्तरं च विरोधोपस्थितिस्तत्कार्यज्ञानं चेति तत्र त्यपरत्वमेव विप्रतिषे
धसूत्रप्रवृत्तौ बीजमिति भावः। परैवेत्यन्वकारेण पाठकृतं पूर्वत्वं विद्यमानमपि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न नियामकमिति सू
चितं। परिभाषाणां तु तत्पक्षेपि तत्तद्देशेर्थबोधोत्पत्त्येवेति तद्विषये विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ पाठकृतमेव तन्नियाम
कमिति तात्पर्यं आकडारस्थं च संज्ञायाः कार्यकालत्वपरं भाष्यत्वेकदेश्युक्तिरिति तत्रैव निरूपायिष्यामः॥ ॥

कै०वि०१ १४३ परेतुपरैवेत्यस्यसंज्ञापदेनतत्कार्यप्रकृतिभावउच्यतेइतिभावः आशयानभिज्ञस्यप्रश्नः कथमिति एकदेशिनउक्तं कार्य
कालमित्यादीत्याहुः एतेनकार्यकालपक्षेपिपाठकृतपरत्वमयादीनामेव अन्यथाङमोह्रस्वादचीत्यादौत्रिपादीस्थेका
र्यकालपक्षेएवपरिभाषाप्रवृत्यापरत्वात्तत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्येवेतिसिद्धा तासंगतिस्तयोरप्येकदेशस्यत्वेनपरत्वासं

द्विकार्ययोगोहीइति। द्वाभ्यांकार्याभ्यांयोयुज्यतेसविप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः। असंभवोपी
ति। असंभवएव विप्रतिषेधः सतुकदाचित् द्विकार्ययोगेभवतिकदाचित्केवलोपितथाहसतिसं
भवे द्विकार्ययोगेनविप्रतिषेधः। यथाएकस्यदधातेरडागमद्विर्वचनेभवतः अदधात्। क्वचि
देकस्यद्विकार्ययोगाभावोपि असंभवोभवति यथात्र पूणामित्यत्रनुमूनटोः प्रकृतिप्रत्ययभक्त
योः परस्परनिमित्तव्याघातात्। अयादीन्बाधतइति। प्रकृतिभावविधानात्। निमित्तमिति। ईत्वमूत्वंच॥

भवादित्यपास्तं। द्वाभ्यामिति। योगइतिकर्मणिघञ्। द्विकार्यशब्दस्यपात्राद्यंतत्वादस्त्रीलिंगस्ययोगशब्देनकर्तृकरणेकृतेति
समासः ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञेत्यस्यतत्कार्यप्रकृतिभावइत्यर्थः। कदाचिदिति एवंचप्रकृतेकेवलासंभवरूपः सइत्यर्थः केवलद्विकार्ययो १४३
गोनसर्वथाविप्रतिषेधइत्याह। तथाहीति। ईत्वमूत्वंचेति। तद्विघातेनसंज्ञाभावेतत्कार्यप्रकृतिभावविघातः स्पष्टएवेतिभावः॥

केचित्तुसंज्ञाकार्यस्यअयादिभिर्विप्रतिषेधोऽयुक्तः वाक्यसंस्कारपक्षेमूत्वादितः पूर्वमेवअयादिप्राप्त्यामूत्वाद्युत्तरं
संज्ञायांतत्प्राप्त्यायुगपत्प्राप्त्यभावात् तस्मात्प्रगृह्यसंज्ञाशब्देनतज्जनकमूत्वादिकंलक्षयित्वातस्यायादिभिर्विप्र
तिषेधइतिवार्तिकार्थस्तमपिदूषयतिभाष्यं। एवमपीति। कार्यित्वेनाश्रयणादितितत्सामर्थ्याद्यादीत्वत्यपिसिद्धत्वमि
त्यर्थः यथोद्देशइदंकथंकार्यकालमितितुप्रकृतिभावायादिविप्रतिषेधविषयमिदानीतुसनेतिस्पष्टमेव। असिद्धत्वाभावा

आश्रयात्सिद्धत्वमिति। प्रगृह्यसंज्ञायांकार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावादीत्वादीनांतेषामयादीनांचविप्र
तिषेधोनिरूप्यते। तथाहिसतोर्हि विप्रतिषेधोभवतीतिपूर्वपक्षेइत्वादीनामेव विप्रतिषेधआक्षिप्तः तत्राया
दीनांचयनंलावकः अग्नेत्रेत्यत्रावकाशः। ईत्वादीनांतुयत्रायादीनामप्रसंगः सोऽवकाशः अमीस्थिताः अ
मूस्थितौअन्यास्पदइति अमीअत्रेत्यादावुभयप्रसंगेपरत्वादीदायएवभवंति। अत्रव्याख्यानांतरं क्लिष्टत्वा
न्नोपन्यस्तं॥ ॥

दिति। ईत्वादीनामसिद्धत्वाभावादित्यन्वयः सामान्यतएवासिद्धत्वाभावबोधनादित्यर्थः। तेषांईत्वादीनां। परत्वादितिईत्वा
दिषुजातेषुतेषामसिद्धत्वाभावाद्यादीनामप्रसंगएवेतिभावः। व्याख्यानांतरं हेतिप्रगृह्यत्वकार्यप्रकृतिभावेनायादीनां
विप्रतिषेधपरमेव भाष्यं। सतोरित्यस्ययुगपत्प्राप्तयोरित्यर्थः वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्वादीनामसिद्धत्वेननततः
प्रागेवतत्प्राप्तिः कृतेत्वीत्वादावस्येतिनतयोर्युगपत्प्राप्तिरितिभावः॥ ॥ॐ नमः शिवाय॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कै०वि०१
१४४
तदाह। नचात्रेत्यादि। अत्र। आयादिप्राप्तिकाले। असत्वेहेतुः। नुम्यमसिद्धमिति पूर्वत्रासिद्धेनेतिशेषः परिहरति। आश्रयादि
दितिपदसंस्कारपक्ष एवात्राश्रीयत इति भावः। एवंचोभयोर्युगपत्प्राप्तिः प्रगृह्यसंज्ञायां तत्कार्ये च तयोः सिद्धत्वादयादीन्प्रति चा
सिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति क्लेशः। परेत्व
नुक्तेरादिविप्रतिषेधखंडनं तत्समर्थनपरत्वेन व्याख्यायेक्षयेदमेव युक्तं पक्षांतरे ऽपि परिहारकरणादित्याहुः। रोः सुपीत्य
स्यानंतरमिति न चैवं हस्ति चेत्यस्येतदुत्तरत्वात् गौरीति द्रष्ट्या सिद्धत्वापत्तौ मनोरथासिद्धिः ढ्रोढेलोपः रोरीत्यनयोर्यरोनुनासिक

नपुनर्यत्रैवेति। रोः सुपीत्यस्यानंतरं अत उरतीति वक्तव्यं एवं चासिद्धत्वं च न बाधितं भवति। अत्रपावक्र
मे सिद्धत्वस्याप्राप्य भावात् प्लुतस्य चोत्वे सिद्धत्वात्तत्काजत्वाभावादप्लुतादप्लुत इति न वक्तव्यं
भवति। अथवेति। यथोद्देशपक्षाश्रयेणैतदुच्यते॥

इत्यतः पूर्वपाठः कार्य इत्याशयात्। अनुनासिकपर्युदासेन चारितार्थ्यमाशंक्याह। यथोद्देशेति। एतत्वचनसामर्थ्यादि
ति वार्त्तिकं तद्व्याख्यानभाष्यं चेत्यर्थः पूर्वभाष्यस्य व्याख्यांतरवादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षेप्याह। अथवेति। वस्तुतस्तु प्रकृतिभा
वोपस्थितसंज्ञायां तयोर्निमित्तत्वेनाश्रयणरूपवचनसामर्थ्याद्यादीन्प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थ इति कार्यकालेपि न
दोषः किंच यथोद्देशे संज्ञां प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणात्त्वदृष्ट्या मीत्वस्यासिद्धत्वेन संज्ञाया अनुनासिकप्रतिबंधेन चारितार्थ्यम १४४
स्त्येव प्रकृतिभावविषयकसंज्ञोपजनसामर्थ्याश्रयणे तु किं विशेष्य यथोद्देशाश्रयणेनैवमुपक्रमस्तु भाष्येपि बोध्यमित्याहुः॥॥

भाष्ये योगविभागादिति वार्त्तिकं व्याचष्टे। अथवेति। अदस इत्यस्य पंचम्यंतत्वमुत्तरत्र मादित्यस्य विशेषणानापत्तिरत आ
ह। संबंधेति। यत्तु त सिद्धे इति मत्वे इति शेषः यत्र कार्ये मत्वं सिद्धं तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः अपरो। पद सिद्ध इति यत्र मत्व
मसिद्धं तदित्यर्थः ननु समस्तत्वात्समुदायानुवृत्तिः स्यान्नत्वकमेतो निवृत्तिः अत आह। इदूतोरेवेति नान्यथेति। सिद्धां

कार्यकालतायामप्याह। अथवेति। अदस इति संबंधसामान्ये षष्ठी अदसः संबंधिन ईदूदेत इति। इहापी
ति। अदसटाओसः अत्वं टाप् सवर्णदीर्घत्वं आङि चाप इत्येत्वं अदे आ अदे ओस् इति स्थिते अदस इत्यत्र
समादिति विशेषणाभावात्प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामयादेशाप्रसंगः। अमुके ऽत्रेति। अदस इत्यनेन प्राप्नोति। एदं
तमिति। ईदूतोरेव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। अननुवृत्तिरेव चानिवृत्तिः। यद्येवं माद्ग्रहणं न कर्तव्य
मेद्ग्रहणनिवृत्तौ चामुके ऽत्रेत्यत्राप्रसंगात्। नैतदस्ति। सति माद्ग्रहणे योगविभागो भवति नान्यथा। एक
योगे परिहारांतरमाह॥ अथवेति॥ ॥
तेतु व्यर्थमेव मात्ग्रहणमिति भावः भाष्ये मार्षादीदाद्यर्थानां वेति वार्त्तिकं व्याचष्टे। अथवाहेति ननु एवं सति अदे ऽदो इत्यस्या
मवस्थायां प्रगृह्यत्वेपि मीत्वमुत्वयोः कृतयोरीकारादीनामप्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यम्॥ अल्विधित्वेन प्रगृ
ह्यत्वाभावादिति चेन्न॥ प्रदेशे प्रगृह्यस्यानिकस्यापि लक्षणया ग्रहणेनादोषात्॥ ॥छ॥ ॥

द्वितीयेति।द्वितीयपदस्येचिल्कार्यंतत्रासिद्धत्वंनेत्यर्थः।अन्येत्वथवावचनसामर्थ्यादित्यादिभाष्यंभाष्यकृतएवोक्ति
रतएवसांप्रतपुस्तकेषुवार्त्तिकापाठइत्याहुः।अन्येतुअत्येतुक्तंवेत्यस्यवार्त्तिकंमत्वाकोशेवार्त्तिकपाठेन्त्रष्टइ

माथादिति।माथएवस्यानीमत्रादेशेनोक्तः।ईदूदेदर्थञ्चेदूदेदिति।नन्वास्मांकल्पनायामसिद्धत्वंभवतिबुद्धि
संकलनायामसिद्धत्वाभावस्योक्तत्वात्।उक्तंवेति।असिद्धत्वमेवात्रप्रतिषिद्धमित्यर्थः।स्वरइति।अर्था
त्यर्थः।बहिष्पदलक्षणइति।द्वितीयपदव्यवस्थितइत्यर्थः।तेनैकपदव्यवस्थिते।ऽचिअसिद्धेईत्वोत्वेते
नामुयाऽमुयैरित्यत्रायादेशोभवत्येव।प्रगृह्यसंज्ञायांचेति।प्रगृह्यसंज्ञायामेवासिद्धत्वेनासिद्धेजक्ष्येप्र
पंचार्थः।पूर्ववाक्योपन्यासः।तत्रसाकिंदोषइति।मात्स्यरंयदीदाद्यंतमितिदोषोपन्यासः।पूर्वत्राद्दितदंतंगृ
हीतमितीहापितदंतस्यैवानुवृत्तिरितिभावः।स्वरितत्वेनशब्दमात्रमनुमीयतइत्युत्तराभिप्रायः।तत्रमाङ्ग्रह
णेनगृह्यमाणमीदूदेद्विशेष्यतेतेनामुकेत्रेत्यत्रव्यवधानाद्दोषाभावएव।योगविभागेदोषप्रसंगादेदंतामि
तिनिवृत्तमित्युक्तंएकयोगेतुतन्निवृत्यानकिंचित्प्रयोजनमितिनवाग्रहणाविशेष्यत्वादित्युत्तरमुक्तम्॥ ॥

त्याहुः।असिद्धेइतिप्रगृह्यत्वेसिद्धत्वमयादीन्प्रातिसिद्धत्वंविनासप्रयोजनंनेतिसामर्थ्याज्ज्ञात्प्रत्यपितोऽसिद्धाविमिभावः।विशेष्या १४५
संनिधानेकथंतदंतविधिरतआह।पूर्वसूत्रेइतिअर्थाधिकारादितिभावः।शब्दमात्रमिति।एवंचविशेष्याभावान्नतदंतविधिरितिभावः॥१२॥

शे॥ ।प्रत्यक्षमेवेति।एवंचेहेतिभाष्यस्यइहैवेत्यर्थः।(शक्तिग्रहनिरपेक्षप्रतीतिकत्वेनांतरंगत्वं।अर्थप्रतीतावपिप्र
× युष्मेइति।सुपांसुलुगितिविभक्त्यादेशः।शेशब्दइत्यर्थः।शेश्चासावर्थवांश्चतस्यग्रहणादित्यर्थः। ×तीयमानत्वमहेपत्वं

शे॥ ॥इहकस्मादिति।अत्रहिप्रत्यक्षमेवशेइतिरूपंयुष्मेअस्मेइत्यत्रतुशकारस्यानुबंधस्याश्रयणाद
नुमेयमितिप्रश्नः।शेऽर्थवद्ग्रहणादिति।स्वंरूपंशब्दस्येत्येवांतरंगत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्चरूपप
रिग्रहेसिद्धेरूपवदर्थस्याप्यंगीकरणार्थंरूपग्रहणंकृतं।अत्रचशब्दोऽनर्थकः सप्तम्येकवचनंत्वर्थवत्त
याः समुदायोऽर्थंतिराभावादुर्भावादनर्थकः।एवमपीति।अत्रहिमत्वर्थीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोःसमुदा
योऽर्थवानेवअवयवधर्मानुविधानात्समुदायस्येतिप्रश्नः।लक्षणेति।प्रतिपदोक्तेष्टाटितिप्रातिपत्तिर्भवति
लाक्षणिकेतुलक्षणानुसंधानद्वारेणबहिरंगेतिनतस्यग्रहणं।अथवेति।अर्थवत्समुदायस्यापिकस्य
चिदनर्थकंयथादशदाडिमादिवाक्यस्यपदार्थानांपरस्परसमन्वयाभावादिहापिहरिशब्दवाक्यार्थगत
संख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनायप्रवृत्तासप्तमीनराप्रत्ययमात्रप्रतिपाद्येनार्थेनान्वेतीतिशेशब्दस्यानर्थकंम्॥ ॥

शब्दांतरे — प्रत्यायनादसाधारणत्वं॥अप्रादुर्भावोप्रतीतिमत्वर्थीयोलोमादिशः।आनर्थक्यमिति।प्रत्य
क्षानुमानिकन्यायापेक्षयारूपग्रहणानुगतार्थवित्यरिभाषाप्रबलेतिभावः॥१३॥ ॥७॥ ॥

निपातएकाजनाङ्॥ ॥आनर्थक्यादिति।अर्थवत्त्वानिश्चयादित्यर्थः।तत्रहेतुःकल्पितरूपत्वादितिततः।किंतत्राह।कल्पना
यादृति।अतएवकेचिछतिपंअन्येशक्तियोवदंति।तत्रेयतोर्थवत्त्वमितिननिश्चेतुंशक्यतइत्यर्थः।ननुनिपातग्रहणाभावेएकाजि
तिवर्णग्रहणादर्थवत्परिभाषायाअप्रवृत्तावर्थवत्ग्रहणेमानाभावइतिचेन्नबहुव्रीहिरित्याशयात्।गौणमुख्यन्यायस्य
तुनेहप्रवृत्तिः।पर्युदासेनैवाज्ग्रहणेलब्धेएकाग्रहणस्यगौणमुख्यसंग्रहार्थत्वात्न्यायानित्यत्वाच्चएतेनसत्यपिधाने
निरिस्वत्तइईअपवदित्यादौप्रगृह्यत्वंनस्यात्गौणमुख्यन्यायादितिपरास्तंअतएवोतइत्यत्रैवज्ञांतप्रतिषे

निपातएकाजनाङ्॥ ॥निपातइतिकिमर्थमिति।निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्त्वात्प्रत्ययस्यकेवल
स्याप्रयोगाभावादानर्थक्यात्कल्पितरूपत्वात्कल्पनायाश्चनियमाभावात्प्रश्नः।चकारात्रेति।अन्व
यव्यतिरेकाभ्यांप्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमितिभावः॥

धआरब्धः।अन्वयेतिव्याकरणानुसंधानानुगृहीताभ्यामित्यर्थः।तस्यैवन्वासमछाभ्रप्रवृत्त्युपयोगित्वाद
तिभावः।वस्तुतोनर्थकनिपातेपिअस्यप्रवृत्तेरोत्सूत्रेभाष्येवक्ष्यमाणत्वादत्रार्थवतएवग्रहणमितिननियमः
प्रश्नाशयस्तुअनाङितिपर्युदासादप्रत्ययस्यग्रहणमिति॥उत्तराशयस्तुपर्युदासेनतथाश्रयणेनमानंनि
पातग्रहणादेवतेनप्रत्ययानुकरणेएतत्प्रवृत्तिरिति॥अआगच्छेत्यत्रापिनप्लुतेप्रकृतिभावोदुर्वारइ
तिप्लुताभावेकथंचिदुदाहरणत्वंयदिसवर्णदीर्घेत्याबोधः॥ ॥छ॥ ॥ ॥ १४६

एकग्रहणेति।स्वांगसमुदायेस्वांगत्वाभाववदचुसमुदायेचुत्वाभावेनैकग्रहणंविनापिकर्मधारयार्थलाभा
दितिभावः।अंतरंगत्वेहेतुमाह।वर्त्तीतिभाष्येइह।कस्मादितिअजंतोनिपातइत्यर्थः।इतिप्रश्नः।अजेवय

निपातोपिकेवलोनप्रयुज्यतेद्योतकत्वादितिसाम्यमेवनिपातप्रत्यययोः॥अततेर्डः।अःआग
छआगच्छेत्यपिप्रत्युदाहरणं।एकाजितिकिमर्थमिति।एकग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिमन्यतेत
तश्चप्रेदंब्रह्मेत्यनिष्टनिवृत्तिर्नस्यतेतिप्रश्नः।तत्पुरुषोयमिति।अंतरंगत्वाद्वृत्तिपदार्थप्रा
धान्याच्चेतिभावः।ननुपुनरोहिरितिहलंतस्यप्रकृतिभावाभावेरुत्वंतस्यात्।नैषदोषः।प्रगृ
संज्ञायांरुत्वस्यासिद्धत्वात्सकारस्याचकार्यंतिराप्रसंगात्उत्वेतुतत्वमाश्रयात्सिद्धं॥ ॥

इति।निपातेनाविशेषणादित्यर्थः।किंवक्तव्यमितिनिपातस्यन्यायप्राप्तविशेष्यत्वाभावायेत्यर्थः।यदिहीतिअजंतग्र
हणेनग्रहणवैकल्यमितिभावः।प्रगृह्यसंज्ञायामिति।ननुसांतस्यप्रगृह्यत्वेएकदेशविकृतन्यायेनरांतस्यापितत्वात्प्रकृति
भावःस्यादितिचेन्न।प्रकृतिभावेप्यासिद्धत्वात्॥

अथनिपातस्यविशेष्यतयाअजंतइतिव्याख्यानेपिअज्ग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजंतपरिग्रहेणकेवलाज्रू
पव्यावृत्तिरज्ग्रहणस्य फलं स्यादितिमनसिनिधायपृच्छति।एवमपीतिभाष्ये।अन्यतरनिवृत्त्येतिनिपातस्य
विशेषणत्वेतदंतपरिभाषाऽप्रसक्तिरेवनिवृत्तिः विशेष्यत्वेत्व जितिविशेषणसामर्थ्यात्तदंतस्यैवग्रहेणमु

एवमपीति।अन्यतरनिवृत्त्याज्ग्रहणस्यचार्थवत्त्वादज्मात्रंगृह्यतेतदंतंनिरस्यतेविपर्य
यस्तुनभवतीतिविशेषाभावात्प्रश्नः।पाराशर्यसाम्यात्संज्ञातिदेशौपरिभाषाशब्देनोक्तौ।साव
काशयोरिति।निरवकाशस्यबाधकत्वादेवमुक्तं।तत्रतदंतविधेरवकाशःऔरावश्यकेपा
च्यंजाव्यमिति।आद्यंतवद्भावस्यावकाशः मिदचोंत्यात्परः तानियानीति।अत्राहिसा
क्षादंत्यग्रहणमस्तीतितदंतविध्यभावः।।समवस्थितयोरिति।।द्वयप्राप्तयोः।। ।।

ख्याजंतपरिग्रहात्आद्यंतवदित्यस्य निवृत्तिरितिभावः विपर्ययः निपातस्यविशेष्यत्वेनाजंतपरि
ग्रहः केवलाचो निवृत्तिरिति।।इतिविशेषाभावादिति।।अत्रचकारणाभावादित्यर्थः संज्ञा
येनाविधाविति अतिदेश आद्यंतवदिति।।लाव्यमितिजङ्शब्देइत्यतआवश्यकेएषदनभिधानान्नेतिभावः।। १४७

यदितर्हीति।एवंचइदमिहभवतीतिभाष्यमनुपपन्नमितिभावः ननुपूर्वंप्रवृत्तस्यपश्चात्परित्यागापेक्षयाऽप्र
वृत्तौलाघवमित्यभिप्रेत्याह।अथवेति।ननुएकग्रहणाभावेऽच्समुदायस्यस्यादितितन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणं

आचार्यप्रवृत्तिरिति।यदितर्हिलिंगेनतदंतविधिर्निराक्रियतेतदातन्मूलाद्यंतवत्परिभाषाक
थंप्रवर्त्तते।नैषदोषः।आद्यंतवदित्यस्योपस्थानायतदंतविधिःप्रथमंसन्निधीयतेपश्चात्तु
लिंगात्परित्यज्यते।अथवालिंगादज्ग्रहणंनिपातेनविशेष्यतेविशेष्येणचतदंतविधेरभावात्
अतिदेशस्यापिभाक्तत्वप्रवृत्तिस्तत्फलसंपत्त्यात्तत्परिभाषाभविष्यतीति।एवंतर्हीति।संज्ञा
याविधीयमानत्वात्प्राधान्यात्संज्ञिनोगुणत्वात्पशुनायजेतेतिवत्संख्याविवक्षायांसिद्धायामेक
ग्रहणमन्यत्रजातिसंप्रत्ययार्थंअच्समुदायग्रहणशंकानिरासार्थंह्येकग्रहणंज्ञापनफलं
संपद्यते।। ।।छ।। ।।

तत्राह।संज्ञायाइति।गुणत्वादितिसंज्ञ्युपकारकत्वादित्यर्थः।पशोरपियागोपकारकत्वाद्गुणत्वंनहियागःपश्व
र्थःअपितुयागार्थःपशुःसंग्रहंसंमार्ष्टीत्यादौतुग्रहार्थत्वात्संमार्गस्यग्रहस्यप्राधान्यमितिनतत्रसंख्याविवक्षितेतिभावः।।

कै०वि०१
१४८

परेतुसंज्ञास्वकार्यद्वारासंज्ञ्युपकारिकानतुसंज्ञीसंज्ञोपकारकः अन्यथाग्रहोपिकर्मत्वेनसंमार्गोर्थः स्यादितिविधे
यविशेषणंविवक्षितमनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमितिमीमांसकमर्यादेवज्यायसीत्याप्यसंमताचेतीदंचिंत्यत
स्मात्स्वांगसमुदायेस्वांगत्वाभाववदसमुदायेत्वाभावान्नतद्ग्रहणप्रसक्तिरित्येकग्रहणंविनापिसिद्धिरिति
तज्ज्ञापकमितिसाध्याशयमाहुः।जातिग्रहणमित्यस्यतज्जात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमितिभावः अन्यथा

किंपुनःस्यातयद्यत्राचसमुदायस्यग्रहणंस्यात्। उच्यते।इह अइउअवहीतिसमुदायस्यैकासं
ज्ञास्यान्नावयवानामेकाज्द्विर्वचनवदिति अंत्यस्यैवप्रकृतिभावनायणादेशोनस्यात्॥पूर्वयो
स्तुस्वरसंधिः स्यात् अच्समुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्चनिपातसमुदायोगृह्येतएकनिपातस्या
समुदायस्याभावात्।अनाङितिकिमर्थमिति।ङिदङितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनायप्रश्नः।
इहकस्मादिति।अनुबंधनिनिवृत्तौविशेषापरिज्ञानात्प्रश्नः।अर्थविशेषाद्विशेषावसायइत्युत्तरं॥॥

जातिग्रहणेपिनातिरेकैकव्यक्तिर्व्यंग्यतयाऽसंगतिरेवप्रवृत्तिनिमित्ततयाजातिग्रहणस्यसर्वत्रसत्वेनतस्यावक्त
व्यत्वाच्च।इहेत्यादि अत्रेदंचिंत्यंसमुदायसंज्ञयावयवानामनुग्रहान्नात्राद्विर्वचनन्यायःनापिनिपातसमुदायस्यनि
पातग्रहणेनग्रहणंस्वांगसमुदायस्यस्वांगग्रहणेनेव। एकैकत्रसूत्रचारितार्थ्यात्इति।तस्मात्तित उशब्दैकादेशअउश
ब्दानुकरणेउक्तसमुदायानुकरणेचानितिपरेनिपातसंज्ञकेऽउअकरोदित्यादौप्रगृह्यत्वंसातद्वारणायैकग्रहणमितितत्वं॥ ॥ १४८

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

भाष्ये।दंभेरिति।दंभेःसनिदंभइच्चेतीत्वे सनीवंतेतिइडभावपक्षेइकःसमीपेनकारोनततो हलादिः
सन्परःयतश्चपश्चात्परःसन्नसइकःसमीपइतिहलंताच्चेतिकित्वाभावेऽनिदितामितिकित्वेधिप्सतीति
सिद्धिरित्यर्थः अनेनसामीप्यमव्यवहितेएवेतिसूचितं॥ x मितिनलोपो नस्यादितिचोद्येजात्याश्रयानेक
x स्यकसमीपत्वंमनश्चतस्मात्परत्व x शोधः २

ईषदर्थेआउष्णंओष्णमितिआङीषदर्थइतिचोक्तं।क्रियायोगेआइतःएतःप्रादिषुहिङित्य
युतेआङ्मर्यादाभिविध्योरितिचसमासविधौङिन्निर्दिष्टः।आउदकांतात् ओदकांतात्
आअहिछत्रात् आहिछत्रादिति विनातेनेतिमर्यादा सहतेनेत्यभिविधिः। पूर्वप्रक्रांतस्यवा
क्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनायाकारःप्रयुज्यते।ततःस्मृतौर्थोआएवंतुमन्यसेनैवंपूर्वममंस्थाः सं
प्रतिमन्यसेइतिवाक्यारंभसूचनायाकारइत्यपरे। तथास्मृतेःसूचकआकारःप्रयुज्यते ततः
स्मृतोर्थोनिर्दिश्यते।आएवंकिलतदिति॥

प्रदर्शनायप्रदर्शनंकारयितुमित्यर्थः किंचिद्विधानायोपात्तस्यान्यविधानायपुनरुपादानमन्वादेशःप्रकृ
तेचविधानद्वयाभावात् एतमित्येनादेशोनक्रतइत्याहुः॥विनातेनेत्यादिर्यथाआकाशीह
ष्टोदेवइत्यादौकोशीमभिव्याप्यकाशीवर्जयित्वेतिवार्थः॥ ॥१४॥ ॥छ॥ ॥

कै०वि०१ ओत्॥ ॥दर्शनादितिवेदे॑वादीनांपादपूरणार्थानांचलोकेपीत्यादिःअर्थस्तेदाभावेपि।तत्रानात्वाभावेपिअवय
१४८ वाअनर्थकाःनिपातसमुदायएवार्थवानितिभावः।उशब्दोत्र निरनुबंधकःतेनउञ्इत्यनेनसिद्धिरितिन
त्रमितव्यं।पर्युदासेत्विति॥वस्तुतः पर्युदासेपिदोषःआङ्भिन्नत्वस्याशास्त्रीयत्वात्तंनचस्वाश्रयमाङ्भिन्न

ओत्॥ ॥निपातसमाहारोयमिति।अनर्थकानामपिनिपातानांकमीमिदुइत्यादीनांदर्शनाद
र्थस्तेदाभावेपिनिपातसमाहारत्वमुक्तं।एवंतर्हीति।चादिषुतथापाठादितिभावः।ओश्रुयात
मिति।आङओइत्यत्रांतवद्भावाङ्वत्ययमाङितिअनाङितिप्रतिषेधःप्राप्नोति।पर्युदासेतुनदो
षः।तत्रह्याङ्भिन्नत्वेंश्चोकारस्याङासहैकादेशआदिवद्भावादुकारग्रहणेनगृह्यतइतिसिध्य
त्येवप्रगृह्यसंज्ञातस्याश्चप्रयोजनंकचिच्छाखायामोआयातमितिपाठेप्रकृतिभावः॥ ॥छ॥

त्वंआङ्त्वस्यपूर्वांतवत्वेनातिदेशो।तिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यस्यनिवृत्तेरतिदेशस्वभाव
सिद्धत्वात्नचांतवत्त्वमेवंदुर्लभंशास्त्रीयकार्याभावादितिवाच्यं।तत्रापिप्रतिषेधस्यगम्यतयाशास्त्रतात्पर्यविषयत्वेनप्र १४९
गृह्यत्वाभावस्यशास्त्रीयतयांतवत्त्वप्रवृत्तेरितिबोध्यं।तस्याश्चेति।प्रतिगृह्येषुपदस्थावेइतिशब्दप्रयोगनियमादपिफलेविशेषोबोध्यः॥

भाष्ये।ओत्श्चीति।पूर्वसूत्रवदत्राप्यर्थाधिकाराद्गौणमुख्यन्यायस्याप्रवृत्तिरित्याशयः।प्रतिषिद्धार्थत्वादितिप्रतिषि
द्धसंज्ञाकपदेप्रतिषिद्धपदेनोच्यते।परत्वादितिनिषेधाश्चबलीयांसइत्यस्यतुनायंविषयःतस्यपूर्वेणसह
पाठात्तन्निषेधकत्वादितिभावः।प्रतिपदोक्तस्येति।नचप्रतिषिद्धार्थोयमारंभइतिपूर्वभाष्यासंगत्यात्रैते

अदोषस्तवदिति।व्यंतत्वेनात्रनिपातत्वं।ऊर्यादिच्वीत्यत्रनिपाताधिकारात्प्रतिषिद्धार्थत्वादस्यकथमत्र
प्राप्तिरितिचेत्उभयार्थत्वाददोषः।तस्यनिपातस्यप्रगृह्यसंज्ञाविधीयमानाप्रतिबंधाभावाददोषस्तवादित्य
त्रापिभवतु।ओश्रुयातमित्यत्रापिपरत्वादनाङितिप्रतिषेधंबाधतइतिप्रतिषिद्धार्थमपिस्यात्इति
कोविरोधःओकारस्यप्रतिपदोक्तस्यग्रहणमित्युत्तरं।एवमपीति।ओकारस्यात्रप्रतिपदोक्तत्वमस्ति
गमेर्डेइतिसाक्षादुच्चारणात्।यस्यहिसाक्षादुच्चारणंनास्तिआङुयादित्यादिसामान्यलक्षणेनयद्रूपं
निष्पाद्यते तल्लाक्षणिकमित्युच्यते।एवंतर्हीति।गुणादागतोगौणः यथागोशब्दस्यजाड्यादि
गुणनिमित्तोर्थोवाहीकः।मुखमिवप्रधानत्वान्मुख्यं॥

स्यरिक्षाषाया अप्रवृत्तिरेवानित्यत्वादुचितेतिवाच्यं।अस्यैकदेशयुक्तित्वात् तद्धनयन्भाष्येआह॥एवमपीति
ननुलक्षणेनप्रतिपादितत्वादिदमपिलाक्षणिकमतआह॥यस्यहीतिप्रधानत्वात्॥अर्थांतरप्रतीतिनि
रपेक्षतयाप्रतीयमानत्वात् तादृशार्थबोधकत्वाच्छब्दस्यापिगौणत्वंमुख्यत्वंचबोध्यं॥ ॥छ॥ ॥

गौणमुख्यन्यायवीजंदर्शयितुमाह। तत्र स्वंरूपमितिप्राप्यप्यतेवोपपादयति। गोणेहीतिआरोपायद्दिपूर्वंतदुपस्थिति
ति रावश्यकीभावः। मुख्याथ॑ः पेणेति। आरोपितसिंहत्ववान्माणवकादिसमभिव्याहारेसिंहशब्दाप्रयोगद्दितिभावः मुख्यस्यैव
ग्रहणेयुक्त्यंतरमाह। अनियतश्चेति। सिंहशब्दस्यमाणवकबलीवर्दादिषुप्रयोगादितिभावः एतेनवर्णग्रहणेलक्षणप्रति
पदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तेरीकारस्यलाक्षणिकत्वमित्यादिचिंत्यमित्यपास्तंअनयैवतस्यापिवारणात् क्वाचामश्चेत्या
देस्तत्ज्ञापकस्यलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वमात्रज्ञापकतयावर्णग्रहणेसर्वत्रतदप्रवृत्तौमानाभा

तत्रस्वंरूपमित्यत्ररूपग्रहणेनार्थपरिग्रहस्यज्ञापितत्वादर्थवतः कार्येणभवितव्यं। सचार्थःप्रा
यप्यान्मुख्यएवगृह्यतेगौणेह्यर्थेशब्दः प्रवर्त्तमानोमुख्यार्थारोपेणैवप्रवर्त्तते अनियतश्चगौणोऽ
र्थः। तस्माल्लौकिकोयंन्यायोगौणमुख्ययोरिति॥

वाच्यनन्वेयमपि अर्थवत्परिभाषामूलकत्वात्तद्वदेवविशिष्टरूपोपादानविषयेतिकथमत्रवर्णग्रहणेप्रवर्त्ततां
तत्रैवार्थोपस्थितेः सत्वादितिवाच्यंनिपातइतिविशिष्टरूपोपादानसत्वात् निपातसंज्ञाहिचादिपदोपस्थितचा
दीनांसतिसंभवेर्थवतामेवेतियेसार्थकास्तेषांनिपातपदेनापितत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतसू
त्रस्थनिपातपदेनमुख्यार्थकनिपातानामेवग्रहणंनतुगौणार्थकानामितिभावः एवंचकार्यकाल १५०
पक्षेपिच्व्यंतानिपातइत्यस्यात्रानुपस्थितेरेतत्परिभाषावशात् विशिष्टरूपपदेनचार्थवद्रूपमेवोच्यते॥ ॥

प्रकृतेगौणत्वमुपपादयति। जाड्यादिनेतिआरोपेवीजमाह। प्रकृतेः कर्त्तृत्वमिति। एवंचगोभवदित्यस्यगोभिन्नकर्त्तृ
कंगोसदृशरूपेणाभवनमर्थः यत्रचयोगीश्वरशापादिनामुख्यगोरूपप्राप्तिस्तत्राच्विर्नेष्यतेइतिगोसदृशरूपेणाभवनप्र
तीतेस्तस्यगौणत्वमितिभावः ननुसुवर्णपिंडः खदिरांगारसदृशेकुंडलेभवतइतिभाष्येविकृतेरपिकर्तृत्वदर्शनादुक्त
वृत्ताविति। एवंचच्व्यंतेप्रकृतेरेवकर्तृत्वमितिभावः प्रकृतेरेवकर्त्तृत्वेहेतुमाह। संधीभवतीति। ननुशब्दाश्रयेचेति

गोभवदित्यत्रचजाड्यादिनाधर्मेणगोत्वमारोपितमितिगौणत्वमर्थस्यगोभवदित्यत्रचच्वौप्रकृतेःकर्त्तृत्वं
संधीभवतिब्राह्मणइतिबहुवचनदर्शनात्। प्रकृतौचगोत्वमारोपितंनतुमुख्यमितिप्रगृह्यत्वा
भावः। शब्दाश्रयेचेति। स्वार्थवृत्तात्प्रातिपदिकाद्धिनक्तावुत्पन्नायांकार्यप्रकृतेषुशब्दांतरसान्निधाना
द्गौणत्वंप्रतीयते॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥

भाष्यस्यार्थरहितवर्णमात्राश्रयेइत्यर्थः प्रतीयतेसचायुक्तः सर्वनामस्थानाम् शसाक्षिप्तप्रातिप
दिकस्यौतइत्यनेनविशेषादनयोरपिविशिष्टशब्दाश्रयत्वादतआह॥ स्वार्थेइति॥ स्वार्थादिप्रयुक्त
कार्यपूर्णस्यपदस्यार्थप्रतिपादनायप्रयोगार्हस्यपदार्थांतरान्वयेबाधप्रतिसंधानेगौणार्थप्र
तीतेरितिभावः आक्षेपेआक्षिप्तस्यवाशाब्देन्वयेमानाभावाच्च॥ ॥छ॥ ॥ ॥

कै०वि०१
१५१

गौणापेक्षयेति मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया संबंधिशब्दत्वात् गौणाभावे गौणस्य बुध्यसंनिधाने मुख्यव्यपदेशस्य
मुख्यपदस्याभावादित्यन्वयः एवं च शब्दाश्रये चेति नाम्यस्य मुख्यव्यपदेशरहितस्वार्थबोधकप्रातिपदिकरूपश
ब्दाश्रये इत्यर्थः पदव्यपदेशरहितस्य कार्यित्वेनाश्रयणमिति फलितमिति तात्पर्यं न नु द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थ
कस्य कारकत्वज्ञानसापेक्षतया गां वाहीकमानयेत्यादौ विशिष्टस्य क्रियासंबंधेन कर्मत्वे पि तदभिधानाय जाय

तस्य च स्वार्थस्य मुख्यव्यपदेशो नास्ति गौणापेक्षया संबंधिशब्दत्वात् । मुख्य
व्यपदेशस्य गौणाभावे ऽभावाच्छब्दाश्रये चेत्युक्तं न त्वत्रार्थो निरपेक्ष्यते । तत्र यथा
श्वेतं छागमालभेतेति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबंधः ॥ ॥छ॥ ॥

मानाद्द्वितीयासमुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्प्रत्येकं प्रवर्त्तते ततश्च पूर्वमेव गौणत्वादात्वं न स्यादत आह ।
तत्रेति ॥ श्रौतः क्रियासंबंध इति द्वितीयाश्रुत्यनुपपत्त्या कल्पित इत्यर्थः विभक्त्यर्पितेन हि रूपस्थितो
र्थस्य क्रियान्वय इति ततः प्राक् गुणे साक्षात्परपरासाधारण्येन द्रव्ये च साक्षात्सामान्यतः क्रिया १५१
जन्यफलाश्रयत्वादिविवक्षयोभयत्र विभक्तिरिति भावः ॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥

वाक्यीयात् । आकांक्षादिमूलकशक्त्या । पश्चात् । विभक्त्युत्पत्त्यनंतरं । एवमिति द्वितीयादेः सामान्यतः क्रि
यासंबंधज्ञानापेक्षत्वात् तज्ज्ञानमूलकद्वितीयाद्युत्पत्तौ गोपदार्थस्य वाहीकान्वयः पश्चादेव एवं च कर्मणो
रेव विशेष्यविशेषणभावः न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भावः यत्तु विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसंबंधरू
पत्वेन तयोः संबंधबोधः श्रुतिकृत इति श्रुतेर्वाक्यापेक्षया शीघ्रप्रवृत्त्या प्रथमं तयोरन्वयबोधः पश्चाद्गुण

वाक्यीयात्न्यायात्पश्चात्परस्परेण ॥ एवं गां वाहीकमानयेति
पूर्वं क्रियासंबंधापेक्षया विभक्त्युत्पन्नायां ॥ ॥छ॥ ॥

द्रव्ययोः परस्परान्वयबोधः एवं गां वाहीकमानयेत्यादावपीति कैयटार्थं व्याख्याय दूषयंति गां वाहीकं
पाठयेत्यादौ गौणार्थप्रादुर्भावं विना क्रियासंबंध एवासंभवी तत्र पूर्वमेव गौणत्वावगते रात्वाद्यनापत्ते रि
ति तदेतेन परास्तं । विभक्त्यंतस्यैव प्रयोगेण ततः उपस्थितानामर्थानामितरान्वयेन प्रातिपदिकमात्रा
र्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च तादृशबोधकद्वयकल्पने गौरवाच्च अननुभवाच्च ॥ ॥छ॥

कै०वि०१
१५२ किंचअपदस्याप्रयोगेणवोक्तिः सर्वत्रपदस्यैवगौणार्थत्वग्रहेणअत्वंसंपद्यतेअमहान्भूतःत्वङ्गव
तीत्यादौभाष्यप्रयोगेत्वाद्यादेशादीर्घादीनांकरणेनचास्यन्यायस्यपदकार्यमात्रविषयत्वंकुत्रापि विशि
ष्टरूपकेत्यपिबोध्यंअतएवातदूत्रित्यादेःश्वश्रुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थेपिप्रवृत्तिः किंचगामित्युक्तेसर्वा
क्रियाप्रसक्तेत्याद्यर्थवत्सूत्रस्यभाष्यबलातसंस्कृत्यसंस्कृत्यपदान्युत्सृज्यंतेतेषांयथेष्टमभिसंब

वाक्यीयात्तन्यायात्सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रादुर्भावोभवतीतिपदकार्ये
ष्वेवायंन्यायोमप्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तं॥शब्दाश्रयेचेति॥ ॥

धोभवतिआह रपात्रंपात्रमाह रद्रूतिरद्धि सूत्रस्यभाष्याच्च सामान्यतःक्रियाजन्यफलाश्रयत्वादेरे
वद्वितीयादिनियामकत्वेन मदुक्तव्याख्यैवतस्योचिताप्रयोक्तापिपदान्येवार्थेमुख्यगौणेवाप्रयुयुक्ष १५२
ति॥नतुप्रातिपदिकादिक मेणेति॥सू धृच्यतेपदकार्येष्विति॥सामानाधिकरण्यादतिद्रु
दमुपलक्षणंपवनादिक्रियादित्यपिबोध्यं॥१५॥ ॥१६॥ ॥ॐनमःशिवाय॥ ॥

उञः ऊं॥ ॥प्रश्नइति।एवंचात्रऊंआदेशःप्राप्नोतीतिभावः।संज्ञासिद्धिरितिनिपातएकाजित्यनेनेत्यर्थः।स्थानिवद्भा
वेनतुनैतत्त्रयं।एकादेशस्यस्थान्यलवृत्तिधर्मत्वात्एकादेशेस्थान्यल्मात्रवृत्तिधर्मस्यनायंउञितिसमुदायेपिस
त्वात्॥तेनांतवद्भावेनताद्रूप्यानतिदेशेपिनदोषःभाष्ये।यद्युञइति।सामान्येनज्ञापकमितिभावःवलान्नावपक्षोक्त
आदेशोनस्यादित्यपिदोषोबोध्यः।नित्यैवेतिआदेशाभावपक्षेइत्यर्थः।नन्वितीति।नचउञइतीत्यस्यानिरनुबंधकोका

उञःऊँ॥ ॥इहकस्मादिति।निपातसमाहारंमत्वाप्रश्नः।यदयमिति।एकादेशेकृतेआदिवद्भावात्संज्ञा
सिद्धिः।इहरूपत्रयंसाध्यं।उइतिविति ऊंइति।तच्चैकयोगेनसिध्यति।एकयोगेह्युञइतिप्रकृतिरादेशेन
प्रकृतत्वात्संबध्यतेनप्रगृह्यसंज्ञयासातुनिपातएकाजनाङितिनिवास्यन्नवति।शाकल्यग्रहणत्यनुवृत्या
चादेशोविकल्पितेरूपद्वयंस्यात।उइति।ऊंइति।नन्विवितीतितदर्थमाह।उञइति।योगविभागइति।उ
ञइत्यत्रशाकल्यस्येतोप्रगृह्यमितिचानुवर्त्ततेतत्रप्रगृह्यसंज्ञैवशाकल्यस्यमतेनविधीयतेनान्य
षामितिप्रत्यंतरानुसंधानद्वारेणविभाषासंपद्यते उइति विति॥
रमादायासिद्धत्वेनशाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यात्पक्षेविवितीतिन्नविष्यतीतिवाच्यंमयःपरत्वेकिम्वितीत्यादौभकारसहितनि
रनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसंगात्शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यान्निपातेतिप्रगृह्यत्वाभावेमयइतिवत्वस्यासि
द्धत्वेनकोयणचीतिवत्वेऽनुस्वारापत्तेःउइतीत्यतःसानुबंधकबोधस्यापीष्टत्वेनतदनापत्तेश्चेतिभावः॥ ॥ख॥

कै०वि०१
१५३

अन्येतु अनेनप्रकरणात्तप्रगृह्यस्य ऊं आदेशस्य च विधानेन तस्य निपातइतिप्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पे कं
इति वितीति सिध्यति नतु ऊइति अतो योग विभागः। नचापवादे विशिष्टे ऊं आदेशे असति निपाते प्रतिगृह्यत्वंस्यात्
अप्रवर्त्तमानापवादस्योत्सर्गबाधकत्वाभावादत एवपारेमध्येइत्यव्ययीभावाभावे उत्सर्गः षष्ठीसमासोभवतीतिवा
च्यं। प्रगृह्यपदस्यसर्वत्र साक्षादुद्देशसंबंधस्य क्लृप्तत्वेनात्रविशेषणत्वमानाभावात्सह विधानेनवाक्यभेदस्या
प्यभावात् स्थानिवद्भावेन च ऊइत्यस्यप्रगृह्यकार्यबोध्यमेवं च पक्षे प्रगृह्यत्वाभावेप्यस्येतात्पर्यान्नैतद्भावेनिपा
तइत्यस्यप्रवृत्तिरित्याहुः। प्रगृह्यस्येति। अनुवर्त्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेनसंबंधे उञ यात्रस्यनित्यंप्रगृह्यसंज्ञक

ऊँइत्यत्रच यद्विशाकल्यस्येतिनापेक्षते तदाप्रगृह्यस्योञोनित्य
मादेशःस्यात्। ततश्च वितिऊंइतिइत्येते द्वे एवरूपेस्यातां॥ ॥

स्य ऊंभावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्यवैयर्थ्यापत्तेरनुवर्त्तमानप्रगृह्यपदं षष्ठ्यंततयावि
परिणमय्य स्थानिनासंबध्यतइतिभावः। द्वे एवेति नचउइतीतिरूपमपि निरनुबंधकोकारमादायसिद्धं। सानुबं
धकप्रतीत्यनापत्तेः मयः परत्वाकिंवितीत्यादौमकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसंगाच्च। वस्तुतस्तु
उञइत्यस्यानुवृत्तस्यार्थाधिकारादप्रगृह्यपरतैव। प्रगृह्यमितिचादेशविशेषणमेव॥ तथैवभाष्यस्वरसादितिऊंइ १५३
तिऊंइति च रूपेस्यातां नतु वितीति तदर्थंविकल्पानुवृत्तिः ऊंइति दीर्घोच्चारणात्प्रगृह्यपदस्यात्रसंबंधइतिसर्वमनवद्यं॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

किमर्थो योगविभागइति। प्रगृह्यत्वादेशयोः शाकल्यमते एवयाप्राप्तएकप्रयोगएवप्रवृत्तिःस्यादेवं च ऊंइति वितीति चरूपे
तेचैकयोगेपि सिध्यतइतिप्रश्नः एवंचैकयोगे वितीतिनसिध्यतीतिप्रागुक्तं कैयटश्चिंत्यएवेति बोध्यं। शाकल्येति एवं च
योगविभागसामर्थ्यात् शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्च तन्नयथाश्रुतं किंतुविकल्पमात्रतात्पर्यकमितिविकल्प

तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सति त्रीणिरूपाणिसि
ध्यंति। ऊं वा शाकल्यस्येति। शाकल्यश्रुतेरेवफलं वाग्रहणेन प्रतिपाद
यति। एतदेवव्याचष्टे शाकल्यस्य विभाषायया स्यादिति प्रगृह्यसंज्ञा
देशाश्च॥ ॥७॥ ॥

द्वयेन सकलेष्टसिद्धिरितिभावः एवंच शाकल्यमत एव विकल्पः फलितः तदाहभाष्ये। शाकल्यस्य विभाषेति।
शाकल्यमते ऊं आदेशविकल्पे यत्फलंतद्दर्शयति। प्रगृह्यसंज्ञादेशश्चेति तन्मते पर्यायेणोभयं सिध्यतीत्यर्थः॥

कै॰वि॰१ ननुप्रगृह्यमित्यस्यप्रथमान्तस्यकथमुन्नइत्यनेनषष्ठ्यंतेनान्वयइत्यतआह। यद्यपीति। फलरूपतयेति। फ
१५४ लंसंज्ञायाबोध्यंतयासंज्ञिनः तेनचतद्बोधकंपदंलक्ष्यतेतद्रूपतयातत्समानविभक्तिकतयेत्यर्थः द्विवच
नाद्यभिधेयइतिबहुव्रीहिः प्रगृह्यशब्दवदभिन्नंद्विवचनादीतिबोधः प्रगृह्यशब्दवत्वेनचद्विवचनादि
प्रगृह्यपदाभिधेयमितिबोध्यं। स्वरूपपदार्थकइतिउओवाचकंप्रगृह्यपदमित्यर्थादितिभावः वस्तुतः पू

"तत्रयद्यपिपूर्वसूत्रेफलरूपतयानिर्देशात्प्रदेशेष्विवप्रगृह्यशब्दोद्वि
वचनाद्यभिधेयःतथापीहोन्नइतिषष्ठीनिर्देशात्स्वरूपपदार्थकःसंपद्यते॥ ॥

र्वत्रापिशब्दपरएवशब्दार्थयोरभेदात्सामानाधिकरण्यंपटःशुक्लइतिवत्। प्रकृतेतुपटस्यशुक्लइत्यत्रे
वोक्तरीत्यावैयधिकरण्येनान्वयइतिनकश्चिद्दोषः केचित्तुप्रदेशेष्वपिपदाभिन्नाअर्थइतिउपस्थितिः
संज्ञावाक्येतुतथाशाब्दबोधःद्विवचनाद्यभिधेयइत्यस्यद्विवचनादिविशेष्यकबोधजनकइत्यर्थः १५४
षष्ठीसमभिव्याहारेतुविशेष्यतयास्वरूपपदार्थइतिकैयटयोजयंति॥१७॥ ॥छ॥ ॥

ईदूतौच॥ ॥ईकारोकारात्मकसप्तम्याअसंभवमत्वाह। सप्तमीसहेत्यादि। तात्पर्यानुपपत्त्याचलक्षणेतिचभावः
सप्तम्यांचेतिसप्तमीतिपदंलुप्तसप्तमीकव्याख्यास्पतइतिभावः जघन्यवृत्तिकल्पनापेक्षयेदन्याय्यमितितात्पर्यं।
लुप्तायामपीतिनलुमतेतिनिषेधस्तुअनित्यत्वान्नसप्तम्यांपरतइत्यर्थपीतिभावः ननुप्रत्ययग्रहणेनतदंत
विधौईकाराद्यंतंयत्सप्तम्यंतमित्यर्थेप्रत्ययलक्षणेनासिद्धंसोमोगौरीइतितत्राह। संज्ञेति। सप्तम्याएवेतिस

ईदूतौचसप्तम्यर्थे॥ ॥ईदूतौसप्तमीत्येवेति। सप्तमीसहचरितंयदीदूदंतंसप्तम्यांवापरतस्तत्प्र
गृह्यसंज्ञंभवतीत्येवंप्रत्ययलक्षणेनलुप्तायामपिसप्तम्यांसोमोगौरीअधिश्रितइत्यादौनविष्य
तिप्रगृह्यसंज्ञेतिप्रश्नःलुप्तइति। संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतविधिप्रतिषेधात्दसत्यर्थग्रहणे
सप्तम्याएवसंज्ञित्वादसत्याश्चकार्याभावात्॥ ॥

प्तमीपदस्यलुप्तसप्तम्यंतत्वेसप्तमीसहचरितलाक्षणिकत्वेचनमानमितिभावः यद्यपीकारोकारसप्तम्योर
संभवएवतत्रमानंतथापिवचनादित्यादिनासद्भक्ष्यतीत्यत्रतात्पर्यं। असत्याश्चकार्याभावादितिप्रगृह्यसंज्ञा
कार्यंहिसंधिकार्याभावफलकप्रकृतिभावः लुप्तेषष्ठ्यर्थप्रसंगस्यनिरूपयितुमशक्यत्वेनसंधिकार्या
प्राप्त्याप्रकृतिभावानुपयोगात्तत्कार्याभावइत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥

तदेवाह। प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना। पूर्वसवर्णेइति सचसुपांसुलुगित्यनेन। एकादेशमिति। परत्वाद्धाणादांग
स्यवलीयस्त्वाच्चेतिभावः एवंचङ्यंते गौरीत्यादौ लुकआवश्यकत्वेनतदर्थमर्थग्रहणमितितात्पर्यं। सर्वत्रेवेति। ननु
ययीत्यादिभ्योङेोदीर्घोतिनूइत्यादौओस्सुयोः पूर्वसवर्णादेशेचईदूदंतसप्तमीसंभवात्कथमेतदितिचेन्नइ

प्रत्ययनिमित्तंयत्रान्यस्यकार्यंविधीयतेतत्रैवप्रत्ययलक्षणास्यसङ्गावाङौरीइत्यत्राप्रसंगादर्थग्रहणंकृतमर्थग्रहणेसतिअर्थनिमित्तासंज्ञेयंभवतिनप्रत्ययश्रवणानिमित्तेतिलोपेपिसिध्यति॥ पूर्वसवर्णइति। सतिचपूर्वसवर्णएकादेशेचादिवङ्गावाङ्गवतीकारः सप्तमीतिसिद्धासंज्ञा। आडामूभावइति। एकादेशंबाधित्वाडामौस्यातां। वचनादिति। सर्वत्रैवसप्तमीलुप्यतइतिवचनसामर्थ्यात्सप्तमीशब्देनसप्तमीसहचरितस्यग्रहणान्मुख्यकल्पनासंभवे गौणीकल्पनागृह्यतेइत्याश्रयणात्सिध्यतीतिभावः॥ ॥

इत्सप्तमीप्रगृह्यंअदसःएच्चद्विवचनमित्येवसिद्धेस्यलांतरेईदूतौसप्तमीतिगुरुवचनसामर्थ्येनसप्तमीसहचरितग्रहणमितिभाष्याशयान्नदोषःइतिकेचित् तन्ननवास्तिसप्तमीईदूतावितिभाष्यासंगतेः तस्मादेतद्भाष्यप्रामाण्यात्तेषामनभिधानमितितत्त्वं॥ ॥ठ॥ ॥ १५५

सरस्शब्दादिति। सरस्शब्दस्यासुनंतत्वेपिस्वरव्यत्ययात्इतिनञ्श्र्ङ्कसरसीशयानमित्यत्रसरसीत्यस्यांतोदात्तत्वंबोध्यं निराकर्त्तुः संशयार्थोयदिशब्दोनुपपन्नइत्यतआह। संभावनायामिति। शास्त्राणिचेत्प्रमाणंस्युरितिवदसंदिग्धेदिग्धवचनमिदं मितिभावः सरसीशब्दोयदिङीषंतस्तदांतोदात्त

मुख्यकल्पनासंभवत्येवेत्याह। यत्रेति। सरसीति। अत्रसँशब्दात्परस्य ङिःशब्दस्य याडियाञीकाराणामुपसंख्यानमितीकारेकृतेभवतीकारःसप्तमीतत्रैवस्यान्नतुगौरीइत्यत्रेतिभावः। सरसीयदीति। यदीतिसंभावनायांतस्मात्किलेत्तमेतद्वचनात्सर्वत्रलुप्तायामपिसप्तम्यांभविष्यतीतिनार्थग्रहणेन॥ ॥

त्वंन्यायसिद्धं असुनउगंतत्वात्ङीवंतत्वेतुस्वरव्यत्ययादेवनत्वं। वस्तुतोलुकेवोक्तप्रयोगेसिद्धेइयादितिवावार्त्तिकईकारादेशोनविधेगइतिभाष्याशयः तस्मात्पूर्वोक्तरीत्यावचनसामर्थ्याद्लुप्तेपिसिद्धिःसप्तमीसहचरितत्वंचप्रत्ययलक्षणेनबोध्यंभाष्ये। कुमार्यगारमितिश्लुक्त्वा स्तामित्यादेरुपलक्षणंबोध्यं॥ ॥

कै०वि०१
१५६

संज्ञायामितीति।अतएवाग्रेभाष्येजहत्स्वार्थावृत्तिरितिसंगच्छते।नचवाक्येनसंज्ञानवगमादस्यनि
त्यसमासत्वेवाप्यामश्वइतिविग्रहोनोचितइतिवाच्यं वाक्यात्संज्ञिनोनवगमेननित्यसमाससदृश

ज्ञापकमिति।इदूदेदित्यत्रतृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः।इहप्रगृह्यसंज्ञात्प्रकरणेयदिप्र
त्ययलक्षणंस्यात्तदेदूतौचसप्तमीत्येवसप्तमीसहचरितसप्तम्याचापरतोयूदीदूतंदेतत्प्र
गृह्यमितिप्रत्ययलक्षणेनलुप्तयामपिसप्तम्यांसंज्ञास्याविष्यतीतिकिमर्थग्रहणेनतत्क्रियमाणंप्र
त्ययलक्षणाभावंसूचयति।संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतविधेरभावात्तदंतपक्षस्तत्रनैवास्ति
तइतिज्ञापनफलाभावात् आह।मावेति।वाप्यश्वोनद्यातिरिति संज्ञायामितिसमासेकृ
तेसप्तमीसहचरितमीकारांतंपूर्वंपदमितिस्यात्प्रगृह्यसंज्ञेतितदर्थमर्थग्रहणं॥ ॥

त्वेपिनतद्विधायकेवाग्रहणासंबंधइतिसमासघटकीभूतानांतद्विषयेविग्रहाभावेमानाभावात्।ध्वनितं १५६
चेदंद्वितीयतृतीयेतिसूत्रेभाष्येइतितत्रैवनिरूपयिष्यते।सप्तमीसहचरितमिति।प्रत्ययलक्षणेनेतिभावः॥ ॥

वर्णवदानर्थक्यादिति।संज्ञायामितिसमासेऽस्यरूढिशब्दत्वादवयवार्थाप्रतीतेरितिभावः।वाप्यामश्वइतिवि
ग्रहप्रदर्शनंतुरथंतरादिपदानांरथेनतरतीत्यादिविग्रहप्रदर्शनवद्बोध्यम्।अतएवजहत्स्वार्थातुतत्रैव
यत्ररूढिविरोधिनीतिकैयटेरुक्तं।भाष्ये।ऽथाजहत्स्वार्थायामिति।सुश्लुपेतिसमासेनकेवलयौगिकेइत्य
र्थः।प्रधानार्थमपीति।अश्वपदशक्तिसमुदायशक्तिसहकारेणगृहीतशक्तिकाद्वापीपदात्स्वार्थ

अथेति।अस्त्येवात्रसप्तम्यर्थइतिप्रश्नः।जहत्स्वार्थेति।समासस्यैवार्थवत्त्वात्पूर्वोत्तरपदयो
र्वर्णवदानर्थक्यात्सप्तम्यर्थोनास्तीत्यर्थः।समुदायार्थइति।वृत्तौहिपूर्वपदंस्वार्थमभिधत्ते
प्रधानार्थमपीतिस्वार्थसंसृष्टस्यप्रधानार्थस्याभिधानात्पांसूदकवत्स्वार्थस्यविवेकानव
गमात्समुदायार्थोवृत्तौसंसृष्टरूपेणैवाभिधीयते॥

विशिष्टप्रधानार्थस्यैवोपस्थितेरित्यर्थः।तत्रसमुदायशक्तिःसंसर्गांशएव।तदाह।स्वर्थसंसृष्टस्येत्यादि।
विवेकानवगमात्।पृथगनुपस्थितेरित्यर्थः।पांसूदकंमिलितंयथासंसृष्टमेवज्ञानविषयोनतुपृथ
क्तथासमासात्संसृष्टएवोपस्थितविषयोनतुपृथगितिअर्थः॥ ॥७॥ ॥

के॰वि॰१ यावानित्यस्यविवरणंकेवलइतिकेवल्यंविवृणोति।असंसृष्टउद्भूतइति।असंसृष्टत्वंविशेषणाविशिष्टत्वं उद्भूतत्वंइ
१५७ तराविशेषणत्वामितिबोध्यंसमुदायरूपोर्थः पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थोभिधीयते।अभिधाभिः परस्पर
सहकारेणोपस्थाप्यतइतिभाष्यार्थः अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नार्थकमर्थग्रहणमिति

सप्तम्यर्थग्रहणेनयावानार्थोवाक्येसप्तम्यर्थेनाभिधीयतेकेवलो
संसृष्टउद्भूतस्तस्यैवेहग्रहणमितिसमासेनभवतिप्रगृह्यसंज्ञा॥ ॥

भावः गौरीत्यादौत्वस्त्येवगौर्यादिपदानांसप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वं।समभिव्याहृतपदांतरार्थानन्वयित्वेनोपस्थितिविषय
त्वस्यैवसप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वरूपत्वात्नाचार्थग्रहणेपिगौरीत्याद्यासिद्धिः सप्तम्यर्थेईकाराद्यभावात्। ईदाद्यंतमित्यर्थ १५७
स्तुदुर्लभोविशेष्याभावातइतिवाच्यं।सामर्थ्यातशब्दरूपंविशेष्यमादायैयतदंतविधिरितिभावात्॥१८॥
१८

दाधाघ्वदाप्॥ ॥दाधाशब्दयोरितिप्रयोगेदाधारूपाणामेवसूत्रेनुकरणादितिभावः।दोदेङ्धेटामेजंतानामिति।ए
षांचात्रप्रकृतिवदनुकरणंभवतीतिन्यायाद्दाशेतीतिप्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाद्बात्वमितिभावः अत्रचपक्षेलक्षणा
प्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबंधकपरिभाषादीनांनप्रवृत्तिः सर्वेषांस्वरूपेणैवानुकृतत्वात्दारयतिधारयत्यो

दाधाघ्वदाप्॥ ॥दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञाविधीयमानारूपांतरयुक्तानांदोदेङ्धेटांनप्राप्नोतीत्याह।घुसंज्ञाया
मिति।किंप्रयोजनमिति।दोदेङ्धेटामेजंतानामनुकरणानिव्यवस्थाप्योत्वेकृतेदधातियच्छतिदधात्यनु
करणानांचैकशेषेकृतेद्वंद्वनिर्देशात्सिद्धादोदेङ्धेटामपिघुसंज्ञाकृतात्वानांचैषांस्यानिवङ्गावे
नासिद्धेतिप्रश्नः।आत्वकृतानामिति।भवतेः प्रात्यर्थादाप्यषाद्धेतिविधाषितणीतिचकर्त्तरि
कर्मणिवाक्तप्रत्ययः।आत्वंकृतआत्वेनवाकृताआकारांताइत्यर्थः।नतुलक्षणेनकृत्वात्वाइतिविज्ञेयं॥

श्चनातिप्रसंगः तयोरनुकरणेआत्वासंभवेनेहदधइत्यनयोरनुपात्तत्वात् दीङोपिनेहग्रहणं।एज्विष
यात्वाविनतदनुकरणेआत्वासंभवात् इतिबोध्यं॥ नत्वात्वकृतानामित्यस्यजातात्वानामित्यर्थेदा
णादीनांसंज्ञानस्यात् ।निष्ठायाः पूर्वनिपातश्चस्यात्अतआह।भवतेरिति।प्राप्तात्वानामित्यर्थः॥ ॥

कै॰वि॰१
१५८

प्रमाणत्वाभावादिति। प्रयोगार्थत्वाच्छास्त्रस्योपस्थितप्रयोगस्यानुकरणे संभवति अनुपस्थिते जंतानुकरणे प्रमाणाभा
वइत्यर्थः गौरवाच्चेति। दीङः स्तृजादावात्वेकृते प्रणिदाते त्यत्र नेर्गदेति णत्वानापत्तेश्चेत्यपि बोध्यं। एकशेषस्य सर्व
दाधारूपाणां मानत्वेन ज्ञानासंभवात् दुर्ज्ञेयत्वमप्याह। सामान्येति। ननु समाहारद्वंद्वे दाधमिति स्यादन्यत्र दाधा
विति स्यादत आह। एचश्चपदमिति। असोरुत्वे यत्वे लोपे च निर्विसर्गं साधु विकृतानां दोद द्घोरिति सूत्रे धेट्

अस्याप्ययमभिप्रायः एजंतानुकरणत्वे प्रमाणाभावात् प्रक्रियागौरवाच्च प्रयोग एव ये आकारां
ताः प्रयुज्यंते तदनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः सामान्यानुकरणं वादादूतिधादूति एच चपदं निर्दि
ष्टमिति। प्रणिदयइति। घुसंज्ञायां सत्यां गदेति णत्वं भवति प्रणिदातेति। धेते र्देङो वा रूपं प्राणिधा ते
ति धेटः। लक्षणेति॥ लाक्षणिके लक्षणानुसंधानद्वारेण प्रतिपत्तिर्बहिरंगा प्रतिपदोक्ते त्वंतरं
गा। कथमिति। दाधाप्रकृतयइतिषष्ठीसमासः कर्मधारयोवा उभयथाप्यव्याप्तिरितिप्रश्नः॥ दाधाः प्रकृ
तयइति। दीयतइत्यादावात्वादेः। आत्वभूतानामिति। दाण् दाम् धाञ्॥ ॥छ॥ ॥

निरुत्यर्थदाग्रहणपर्यालोचनया धुत्वं सुलभमिति मत्वा वार्त्तिके शिदर्थमित्युक्तं नारद्वाजीयैस्तु तावद्विवेकासमर्थान्प्रति
विकृतार्थमित्युक्तं प्रणिदातेत्यादेर्लाक्षणिकत्वं स्फुटयति। धते र्देङो वेति प्रकृतयइत्यस्य सापेक्षत्वादाह। इत्वादेरि १५८
ति। दाणिति आत्वभूताइत्यनेनेन उपदेशे आकारांता एवोच्यंते न द्विलक्षणास्तेनात्वभूताइति भावः॥ ॥

प्रत्यासत्त्येति। एवं चैषामिति विना पूर्वमिति भावः एतत्सामर्थ्यादेव लाक्षणिकानामप्यनुकरणमनुमास्यतइति
तात्पर्यं। नन्वेकवाक्यत्वे दारयत्याधेकदेशानर्थकव्यावृत्त्यर्थमेव तस्यात् नत्वन्यरूपप्रापकमत आह। एत
द्वितीयमिति। अर्थवत्परिभाषयैवानर्थकव्यावृत्तौ सिद्धायां अर्थग्रहणानुवृत्तिर्वाक्यभेदार्थैवेति भावः। भाष्ये।
श्रीयातीति यथा पितृभ्यः श्रीयातीत्यादौ। ननु तत्रोभयान्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वयकर्त्तव्ये ऽत्रैव करणं युक्त
मत आह॥ तदुभाभ्यामिति घुप्रकृतिमाशब्दानां द्वंद्वे संनिधानाविशेषादुभयप्रकृतिर्गृह्यतइति प्रणिदय

प्रकृतयश्चैषामिति। प्रत्यासत्त्यैषामिति लभ्यते। अर्थइति। एतद्वितीयवाक्यं सन्निधानाद्धुदाधामर्थयोर्वर्त्तते
सघुसंज्ञइति प्रकृतीनामपि सिध्यति। तत्पुरस्तादिति। घुमाशब्दयोर्मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्त्तेमतदुभाभ्यामपि संब
ध्यते। प्रतिमिनोतीति। मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यात्वविधानाद्भवति माप्रकृतित्वमनयोः॥ ॥

तेप्रणिमयतइति उभयत्रापि णत्वं सिध्यतीत्यर्थः। आत्वविधानादिति। एज्विषये इकारांतानामात्वविधानादि
ति भावः भाष्ये। एवं क्रियमाणेपीति णत्वविधौ माङ् स्पतीति निर्देष्टव्यमिति भावः यद्यपि लक्षणप्रतिपदोक्तप
रिभाषया मीनातिमिनोत्यादेशानां ग्रहणं त्वावेवक्तुं शक्यं तथापि मेङो ग्रहणवारणाय गामादाग्रहणेष्वविशेषइ
त्युक्तेर्माग्रहणेन तदप्रवृत्तिर्मामाने इत्यस्य योगेण णत्ववारणाय च ङित्पाठ आवश्यकइति तात्पर्यं॥ ॥छ॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी इत्याख्यस्मारकम्

सामान्येति। एतत्सूत्रगृहीतदाधापेक्षयापरिभाषागृहीतगाद्यपेक्षयापरिभाषाद्वयापेक्षयाचेत्यर्थः। निरनुबंधकेतिसूत्रदो
वखंडनइत्ययं। धेटोयीतिअन्यथास्यलाक्षणिकत्वात्तद्ग्रहणाप्रसक्तिः यत्तुसानुबंधकत्वादितितन्नतिरनुबंधकस्यधाइत्य

गामादाग्रहणेष्विति। अस्यचार्थस्यदैपःपित्त्वमदाविति पित्प्रतिषेधेसामान्यग्रहणार्थलिंगं। अन्य
थास्यलाक्षणिकत्वादत्रग्रहणंनप्राप्स्यतीतिकिंप्रतिषेधार्थेनपित्त्वेनसामान्यापेक्षयाचनिरनुबं
धकग्रहणेइतिलाक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिचपरिभाषाद्वयानुपस्थानमिहज्ञापयतीतिधेटोपसि
ध्यति। दोदद्घोरित्यत्रदइत्येतत्धेट्निरत्यर्थंसत्धेटोपिघुसंज्ञांज्ञापयति। नहिदधातिनिवृत्त्यर्थंदइ
त्येतत्। अस्यदधातेर्हिरितिह्यादेशविधानाद्दद्धोवाप्रसंगात्। समानशब्दानामिति। समानश्रुतीना
मित्यर्थः। प्रनिदारयतिप्रनिधारयतीति। इङ्ध्वङोर्लिचिरूपाव कारेकतेदाधाशब्दौसंपद्येतेतौचार्थवंतौप
श्चात्तुरपरत्वंक्रियमाणमागमभक्तत्वादनर्थकत्वंनकरोतीतिप्राप्तिः। अर्थवद्ग्रहणादिति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थक
स्येत्यस्यस्वरूपमित्यनेनज्ञापितत्वात्। उरण्रपरइतिचाण्विधीयमानएवरपरोभवतीतिसिद्धिःक्रि
यमाणआगमवतीतिदाधारोवार्थवत्त्वंनतदवयवयोरितिनास्तिघुसंज्ञा॥ ॥

स्याप्रसिद्धत्वात्। येतुदाविषयमेवतज्ज्ञापकमन्यंतेतन्मतेधेटंशोज्ञापकांतरमाह। दोददिति। समानत्वंनार्थतइत्याह। श्रुतीनामि १५८
ति। नौवेति। एतेनानर्थकत्वात्तयोर्घुत्वंनेत्यपास्तं। यश्चादिति। प्रणिदापयतीत्यत्रयुगिवेतिभावः आगमभूतत्वात्। आगमस्वरूपत्वात्।

अभ्युपगम्येतिअदाविति प्रतिषेधार्थेनदैपःपित्त्वेनदोददित्यनेनचपरिभाषामात्रानुपस्थानज्ञापनसंभवादिति
भावः। किंत्विति तयोरेवक्रियावाचित्वादितिभावः नाप्ये। तद्गुणीभूतइति। यमुद्दिश्यागमोविहितःसतद्गुणीभूतः
शास्त्रेणतदवयवत्वेनबोधितोनस्तद्ग्रहणेनतद्ग्राहकेणतद्बोधकेनगृह्यतेबोध्यतेआगमविशिष्टइतिपरि

अनुपसर्गाद्वेति। अभ्युपगम्यघुसंज्ञांदोषंपरिहरतिघुसंज्ञापेक्षयायस्योपसर्गत्वंतस्मात्परस्यने
र्घोपरतोणत्वंविधीयते। अत्रदाधापेक्षयानास्तिप्रशब्दस्योपसर्गत्वंकिंतुदाधारपेक्षयेत्यर्थदोषः। इहा
पितर्हीति। अत्रापिपुकिकृतेपुकारांतोऽर्थवान्नकेवलोदाशब्दःपुगंतमेवचप्रत्युपसर्गत्वंनदाशब्दं
प्रतीतिप्रश्नः। नवार्थवतइति। लब्धात्मकस्यभावस्यनिमित्तवशादुपचयापचयौव्यपदेशहानिंनकु
रुतःयथादेवदत्तोंगाधिकोगच्छेदो॥ इहाप्यंतरंगत्वात्कृतायांदाधोर्घुसंज्ञायांपश्चादुत्पन्नपुगागमो
घुव्यपदेशंननिवर्त्तयतिनाप्यर्थवत्त्वमित्यदोषः॥

भाषार्थःतदाह। लब्धात्मकस्येति। तेनदाधारोर्व्यावृत्तिः सूचिताअपचयइतिदृष्टांतार्थं। अंतरंगत्वादितिइदं
यथोद्देशेकार्यकालेतुणत्वदेशासंज्ञाऽसिद्धास्यादितिबोध्यं। वस्तुतःकार्यकालपक्षेपूर्वंपुकप्रवृत्तावपि
दायोदाशब्देनग्रहणात्घुत्वंसुलभमेवेतिचिंत्यं। घुव्यपदेशंननिवर्त्तयतिनाप्यर्थवत्त्वमितीति। स्वपिशिष्टयोरानयनादितिभावः॥

आकाराकारयोरितिरेफविशिष्टयोरित्यर्थः। इहत्वितिघुसंज्ञासूत्रेइत्यर्थः अत्रेदंबोध्यं। अंगावयवाकारस्यगुणवि
धायकानेगुणातिसूत्रांतेनसामर्थ्येनकश्चिद्वर्णग्रहणेनास्याः प्रवृत्तिः तेनदिदीयेइत्यादौपणादिकंन। अयमेवार्थो
भाष्येऽर्थवत्ग्रहणेनधन्यतइत्याद्युः। प्रयोगेतिइदंचिंत्यंआगमवत्प्रत्ययादेरपिप्रयोगसंपादनेउपकारकत्वे
नतेषामपिप्रकृतिग्रहणेनग्रहणापत्तिर्मूलयुक्तेस्तुल्यत्वात् अस्यमूलयुक्तित्वाभावेतुतत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः

अनर्थकस्याप्यागमोव्यपदेशहानिंनकरोतियथासत्यपिरेफेअकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेश
हानिं। इहत्वर्थवतोग्रहणादर्थवतइत्युक्तं। ग्रहप्रकृत्यर्थः ग्रणविशेष्यतेतदायंपरिहारः। एयर्थविशेष
णत्वेतुप्रस्यदाधोप्रत्यनुपसर्गत्वाण्णत्वंनप्सवत्येव। तद्गुणीभूतइति। प्रयोगसंपादनेउपकारकइ
त्यर्थः॥ युक्तंपुनरिति। ततश्चानित्येष्वागमविरोधात्तद्द्वारेणादेशविधानाद्दाप्शब्दएवार्थवान्न
दाशब्दइतितदवस्थोदोषइतिभावः॥

स्तस्मान्मदुक्तव्याख्यैवज्यायसी। भाष्ये। यन्नित्येष्वितिवियदादिवत्वर्णप्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपः सर्गा
द्यकालिकोत्पत्तिमंतः प्रलयकालिकनाशवंतश्चेतिपक्षइतिभावः दाप्शब्दएवार्थवान्नदाशब्दइति। सतुनदाशब्दइति १६०
अर्थः एवंचधुत्वाभावात्तदवस्थोदोषइतिभावः श्रोतस्थानषष्ठ्यभावात्स्थानित्वस्यनैतद्विषयेप्रवृत्तिरितितात्पर्यकूटस्थ
त्वंमाचष्टेभाष्ये। ऽविचालिनइतितद्विवरणमनपायेत्यादि। द्वंद्वान्मत्वर्थीयेपश्चान्नञ्समासः॥ ॥

नन्वेतावतापिस्वपक्षास्थापनाद्वैतंडिकत्वमस्यस्यादतआह। यश्चेति। प्रसंगवाचीतिषष्ठीस्थानइत्यत्रत्यः प्रसं
गश्चबुद्धेरितिभावः। सांतएवप्रयोगेनित्याइति। आदेशरूपाइत्यर्थः बुध्युन्मज्जननिमज्जनेयथाक्रममादेश
स्यस्थानिनश्च। भाष्ये। शब्दांतरेइति। तद्बुद्धौप्राप्तायामित्यर्थः। आदेशास्तर्हीमेइति। इमेआगमत्वेनव्यवह्रियमा
णाअपितथाविधीयमानाअपिआदेशास्तत्सदृशात्तविष्यंतीत्यर्थः आद्यंतावित्याद्येकवाक्यतयाआर्द्धधा

अप्ययुक्तमिति। तत्रापिस्थानिनमपनीयादेशः क्रियतइत्यनन्यत्वप्रसंगः। यश्चोभयोर्द्दो
षोनतमेकश्चोद्यः बाढमितिप्रसंगवाचीस्थानशब्दोनविवृत्तिवाचीततश्चसंतएवप्रयोगेनि
त्याः शब्दाबुध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेणप्रतिपाद्यंते। आगमस्त्ववस्थितस्यापूर्वः क्रियमा
णोनित्यत्वंविरुणद्धि॥ ॥

तुकस्याप्यवयवइत्यर्थेवृत्तेनित्यत्वानुपपत्तिमूलकवाक्यांतरकल्पनेनकेवलतव्यबुद्धौप्रसक्तायांइको
रादिः साधुरितिबोधः तेनात्रापिबुद्धिविपरिणाममात्रस्यैवसत्वेननित्यत्वहानिरितिभावः। यदागमाइति। न्या
यस्यभावात्रापिपक्षेसत्वात्त्रपिरापयतीत्यादौनदोषः येत्वत्रपक्षेआगमत्वंनास्त्येवेतिवदंतितेमान्याः अनागमकानांमित्या
दिव्यवहारासंगतेः निरवयवकबुद्धिनिमज्जनसावयवकबुध्युन्मज्जनेनागमत्वव्यवहारस्यापिनिर्बाधत्वात्॥ ॥

कै॰ वि॰ १ तत्कथमिति प्रश्ने तुल्यन्यायत्वादाह । सर्वे सर्वपदेति । यथा एच इत्यादौ अवयवयोः श्रौतस्यान्यादेशभावेपि
१६१ नित्यत्वानुपपत्तिमूलकः समुदाययोरपि स कल्प्यते एवं अवयवत्वेन विधानेपि अर्थापत्तिमूलक वाक्यांतरक
ल्पनेन निरवयवसावयवबुध्योर्विपरिणाममात्रेणादेशत्वव्यवहारो गौणो नित्यत्वरक्षणाय कल्प्यत इ
ति । यथा च तत्र कल्प्यमानस्यान्यादेशभावेन श्रौतावयवस्थानादेशभावस्य न त्याग एव वाचः परस्मि
न्नित्यादीनामुक्तिसंभवः तथात्रापि श्रौतावयवावयविभावस्य न त्याग इति यदागमाद्युत्येतत्प्रवृत्तिर

आदेशा इति । इड्भवतीत्यनेन द्वारेणातव्यस्येतव्यः देशः क्रियते । सर्वे इति । आगमा अपीत्यर्थः ॥ ॥

त्याद् तैवेति । ईदृशस्यान्यादेशभावस्यानित्यत्वस्य न प्रवृत्तिः स्थानिवदिति श्रुतेः श्रौतस्यान्यादेशभावानु
पपत्तिमूलकतया कल्प्यमानस्थान्यादेशभावके एच इत्यादाविव तत्प्रवृत्तेः न त्वत्र केवलानुमानिके । अत एव लावस्थाया
मडिति पक्षे डादिविशिष्टस्यापि वदित्याशेन पि वाद्यादेश इति दिक् तदुक्तदाह । इड्भवतीत्यत द्वारेणेति आगमा
अपीत्यर्थ इत्यस्य तथेत्यादिः अत एवाग्रे वक्ष्यति बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमिभावद्वारेण क्रि १६१
यत इति एतेनागमा अपीत्येवं सर्वपदव्याख्यायामेकदेशविकारे हीति वाक्यशेषविरोधः आदेशत्वोपपादिकाया वि
कारव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वानुपपत्तेः सकलपक्षावृत्तित्वादित्यपास्तं ॥ ॥

प्रतीयमानमिति कार्यवत्तया प्रतीयमानं प्रकृत्यादीत्यर्थः सर्वपदेत्यत्र घञर्थकः सर्वशब्दश्चावयवकार्त्स्न्यवाची ।
यद्येवमिति । एवं चैतदवयवस्यानर्थक्यान्न संज्ञा पुकः पूर्वं दाद्दुत्यस्य तु न संज्ञाकार्यकालपक्षे संज्ञायाणत्वदेशस्थ
त्वेन पुक् दृष्यासिद्धत्वात् । न च पुग्विशिष्टस्य दाग्रहणेन ग्रहणं । यदागमाइत्यस्याभावात् । पूर्वोक्तरीत्या स्थानिव

सर्वपदादेशा इति । पदशब्देन न सुप्तिङंतं गृह्यते अपि तु कार्यं प्रति यत्प्रतीयमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत्स
र्वं पदं । एकदेशविकारे हीति । यद्यपि सर्वविकारेष्वनित्यत्वं यथापि विरुद्धस्य पयसः पाकादिषु तथापि
विकाराभावप्रतिपादनेपरमेतत् । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमिभावद्वारेण क्रियत इ
त्यर्थः । यद्येवं दाशब्दस्य दाप्शब्द आदेशः क्रियत इति दाशब्दस्यानर्थक्यात् प्रसंगः । नैष दोषः । नि
त्यतासमर्थनायादेशपक्ष आश्रितः । प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमागमिभाव एव । अन्यथाग
मादेशयोर्नैदिन व्यवहारो न स्यात् । दीङ इति । उपादीसत इति स्थितेमीनाति मिनोतीत्यात्वे कृते
तेन दादारूपत्वाद्घ्वत्वाद्घुसंज्ञाप्रसंगः ॥ ॥

त्वाप्रवृत्तेश्चेति भावः । आदेशपक्ष इति । बुद्धिविपरिणामपक्ष इत्यर्थः कल्पितप्रक्रियादशायां तु न कल्पिताग
मत्वादिव्यवहारस्त्याग इति यदागमाद्युत्यादेः सत्वेनात्रापि पक्षे न दोष इति भावः सन्निपातपरिभाषया दीङ
आत्वे दारूपाश्रयघुत्वं न प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न तन्निबंधनमपि इति गूढाशयः पृच्छति भाष्ये । कुतः पुनरिति आ
शयमविदुषन्नत्तरं रूपग्रहणादिति ॥ ॥

के०कि०१
१६२

इहखलुप्रकृतिग्रहणादिति। घुसंज्ञासूत्रेप्रकृतिग्रहणेऽयंदोषोजायतेतस्तत्रप्रकृतिग्रहणंदुष्टमितिभावः अथै
कदेशीएनंदोषंपरिहर्तुमाह। नचेयमित्तितद्व्याचष्टे। एचएवेतिमीनातीत्यस्योपदेशकालेप्रवृत्तिमसौनजाना
तिएवंचसाक्षाद्वाप्रकृतिसंनिवेव्यवहितप्रकृतेर्नग्रहणमितिभावः अतिफल्गुत्वात्तेतन्मतदूषणानक्तानि
वेशोभाष्यकृतइतिद्रष्टव्यं। यत्विदंवार्त्तिकमतं। नचैतत्पक्षेऽवदानवृत्यादावादंतत्वनिबंधनयुजाद्यसिद्धिः तत्रा
कारांतलक्षणप्रत्ययविधाविति वचनेनैवतत्तत्सिद्धिःभाष्येतद्वचनप्रत्याख्यानायेज्विषयेआत्वंसिद्धांतिमित्य

इहखल्विति। एचोविषयेआत्वविधानात्‌दीशब्दएवदाप्रकृतिरितिदोषः। नचेयमिति। एचएव
स्थानेआत्वविधानादित्यर्थः। सन्निपातेति। अकित्वसन्निपातेनात्वंक्रियते यदिचात्रघुसंज्ञा
स्यात्स्थाघ्वोरिच्चेतिकित्वंस्यात्‌इत्यकित्वस्यव्याघातः स्यादितिघुसंज्ञाप्रतिनेवाकारआत्मानं
दर्शयतीतिघुसंज्ञानप्रवर्त्तते॥ ॥

न्यदितितन्न। तादृशवार्त्तिकस्यानुलंभात्‌विपरीतंमीनातीतिसूत्रेउपदेशवचनंकर्त्तव्यंवाघजर्थमुत्त्वसिध्यर्थ
मितिवार्त्तिकंतत्रोपदेशएवइतिविरुद्धमित्याशंक्यएज्विषयइतिभाष्यकृताव्याख्यातेनतत्सवदुक्तवार्त्तिकंतत्प्र
त्याख्यानंवाभाष्येदृश्यतेएवंचप्रकृतिग्रहणघुसंज्ञायांवार्त्तिककारोक्तंदुष्टमेवनतुतदनुरोधेनगुरुसूत्रवच
नांतरकल्पनाप्तिनिवेशः कार्यः नह्येकदेश्युक्तमेतत्परिष्कारेगुरुप्रकारेणक्रियमाणेकिंचित्फलमित्याहुः। अकित्विति।
एचोविषयस्याऽन्यथाऽसंभवादितिभावः। कित्वमितितद्भावसंनियोगशिष्टत्वादित्वमपिनेतिकार्याभावात्घुत्वस्याप्रवृत्तिरिति १६२
भावः॥॥

प्रणिदातेति। ननुप्रणिदीयतेइत्यत्रनित्यणत्वप्रसंगःणत्वविधौप्रकृतिग्रहणादितिचेन्न। इष्टापत्तेः। अन्येत्वाहुरि
ति। अत्रारुचीजंतुवार्त्तिकभाष्यविरोधात्‌नतथासूत्रतात्पर्यमिति। अगुणेति। गुणानिमित्तप्रत्ययाप्रसंगाभावादित्य
र्थः। इत्यस्यैवेति। ननुदेपइत्यर्थःतस्यपकारेश्रूयमाणेआत्वायोगादितिभावः ननुपकारेलुप्तेपिकथमात्वंउपदेश
काजेएजंतत्वाभावात्‌नानुबंधकृतमित्याद्याश्रयणेतुप्रकृतेपिनदोषइतिचेन्न। उपदेशइतिषष्ठ्यर्थसप्तम्याः स

अत्रकेचिदाहुःदीङःस्थानाभावात्वेकृतेघुसंज्ञानवत्येवेतिप्रणिदातेतिणत्वंभवति। अतएववार्त्तिक
कारेणस्थाघ्वोरित्वइतिविषयविशेषोनिर्दिष्टः। अन्येत्वाहुः। निर्देशएवैजंतानामनुकरणानामात्वे
कृतेदावदाञ्‌धाञांचैकशेषेद्वंद्वेचदाधाइतिनिर्देशादीङोनास्तिप्राप्तिः। नहितदनुकरणस्यात्वमस्ति
अगुणविषयत्वात्‌। दाप्‌प्रतिषेधइति। दाप्लवनेइत्यस्यैवनिषेधःस्यादित्यर्थः। अवदातमिति। तत्वमत्र
प्राप्नोति। शक्यंतावेदिति। दाप्‌दैपौधातुषुवांतौपठितव्यौ॥ ॥छ॥ ॥

त्वेनोपादिश्यमानस्यैजंतस्येत्यर्थनलुप्तेआत्वप्रवृत्तेः [illegible] एजंतत्वाभावात्‌यस्मात्परोनास्तितत्रैवांतशब्दप्र
वृत्तेरितिदिक्। तत्वमिति। अचउपसर्गात्तइत्यनेनेत्यर्थः भाष्येऽनेकांताइति। एवंचपकारसत्वेपिएजंतत्वान्पापादात्वप्रवृत्तिरिति
भावनतद्वावदर्पमित्यादिविघटयितुंभाष्ये। शक्यंतावदितिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयानुपुगतेऽदाविति निषेधोनशक्योवारयितुंगा
मादाग्रहणेऽविशेषात्‌दाविलपिपकारोपलक्षितदाग्रहणमेवेतिभावः वांतपक्षेपिचर्त्वेनपस्यासिद्धत्वान्नास्तिसूत्रभेदः॥॥

कै॰वि॰१
१६३

स्त्रंतर्हि इति अपि दितिन्यासे इत्यर्थः शंकते। नह्ययमिति। उत्तरयति। भूतपूर्वेति दात्वं भूत्वापकारवैशिष्ट्यं तु अनयेतिना वः। इत्संज्ञायामिति। उपदेशोत्तरकालं ज्ञाता भ्यामेवेत्यर्थः। मेङ इति। अंतरंगत्वाद्व्यतीहार नित्यसंबद्ध एव गृह्यते न तु पदोत्तरसंनिधानेन बहिरंगव्यतीहारवृत्तिरिति भावः। केचित्तु माङो न संनिधाना द्वा प्रत्ययानुत्पत्तिरिति न तस्य ग्रहण मित्याहुः। उदीचां माङो मे इति भुंजीमा [illegible] त्यस्याप्युपलक्षणमिदं न चानुबंधसत्वे मेङ इत्यस्य धातुत्वाभावात्कथमात्व

नावृत्येवेति। इत्संज्ञायां सत्यामेव प्रयोगे दाशब्द एवायं पित्कार्यं तु जन्यते इत्यर्थः। अपवेति। अनुबंधाना मेकांतत्वपक्षे उपदेशे एजंतानामात्वमुच्यमानं देपोन प्राप्नोतीति ज्ञापकोपन्यासः। माङ इति मेङो ग्रहणं न माङ इति मेङो व्यतिहारे ण नित्ययोगात् माङः स्क विवक्षावशात् व्यतिमितीतद्वृत्तिकादाचित्कत्वाद्व्यतिहारयोगस्य प्रणिदानं व्यतीहार इत्येकोऽर्थः। उदीचां मेङ इति तु न कृतं एवं हि नानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति न ज्ञापितं स्यात्॥ अपवेति। दिवादिषु दाप् शोधने इति पठ्यते इत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥

मनुबंधलोपे एव धातुत्वमित्यर्थस्य न धातुलोपसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वादिति वाच्यं आत्वविधायके धातोरित्यस्या संबंधात् गवादिशब्दानामुपदेशाभावान्नात्वं दूरे प्रकृतीनामुपदेशोपि तेषामशित्परत्वाभावात् नात्वप्रसज्य प्रतिषेधेपि प्रत्यासत्त्या शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यानामेजंतानामेव ग्रहणान्न दोष इति दिक्। दिवादिष्विति नुनु तीछीलिके वा न प्रादायमान इत्यत्र स्वरभेदः श्यनि धातोरुदात्तत्वं शपि चानशो नोदात्तत्वमिति चेन्न सति शिष्टादपि विकरणस्वरात् सार्व
धातुकस्वरस्यैव बलीयस्त्वोक्तेः रुन्नयथाप्यंतोदात्तत्वानपायादिति दिक्॥२०॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

१६३

आद्यंतवदेकस्मिन्॥ ॥बहुष्वपीति यद्युप्युत्तरा संख्या पूर्वसंख्याबाधिका तथापीतरेषां बुद्धिविषयत्वाभावे बहुमध्यस्थस्याप्येकत्वांगीकारान्न दोषः यथा शतेपंचाशदिति भावः। किमेकस्मिन्नित्यनेनेति। तद्धिसमासं नयनेन वद इत्यर्थेना कारस्यादित्वेत्स्य वृद्धत्वेन प्राप्तस्याभावार्थं दरिद्रातेरिवर्णांतलक्षणाचोऽभावार्थं च। अत्र च स्वरे विशेषः। उपमेये सप्तमी सत्वे सप्तम्यंताद्वतौ मानमाह। द्वयोरिति। उपमानोपमेययोरिति। प्राकारपदवाच्येनेति शेषः। आधाराधेयसंबं

आद्यंतवदेकस्मिन्॥ ॥एकशब्दोऽसहायवाची न संख्यावाची। बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसंख्यास्तीति किमेकस्मिन्नित्यनेन कृतं स्यात्। एकस्मिन्निति उपमेये सप्तमीनिर्देशादाद्यंतवदित्युपमानात्सप्तम्यंताद्वतिर्विज्ञायते। तथा मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इति द्वयोरुपमानोपमेययोराधाराधेयसंबंधप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते। यदि च तयोर्भिन्नविभक्तित्वं स्यात् उपमानोपमेयभाव एव न गम्येत। सर्वातिदेशानां कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात्तस्यैवेहाश्रयणं। किमर्थमिति। व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धत्वान्न कर्तव्यमित्यर्थः॥

धेति आधारत्वाधेयरूपत्वसंबंधप्रतिपादनायेत्यर्थः॥ न गम्येतेति। उपमानप्रकारकोपमेयविशेष्यकबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तंत्रत्वादिति भावः। सर्वातिदेशानामिति। रूपनिमित्ततादात्म्यशास्त्रव्यपदेशकार्यातिदेशानां मध्ये इत्यर्थः॥ प्राधान्यादिति सर्वेषां कार्यार्थत्वादिति भावः॥ ॥छ॥ ॥

कै०वि०१
१६४ मुख्येव्यपदेशानि।गौणोव्यपदेशिसदृशो।नचाद्यंतवद्भावादितिनवतिः सत्यन्यस्मिन्मुख्याद्यंतत्वात्।नापिमतुप्आ
द्यंतशब्दवच्छास्त्रसद्भावस्यपरपूर्वसत्वानपेक्षत्वेनसत्यन्यस्मिन्नित्यस्यायोगादतआह।आद्यंताविति।आद्यंतश
ब्दावित्यर्थः एवंचाद्यंतवद्भावादित्यस्याद्यंतपदवच्छास्त्रप्रवृत्तेरित्यर्थः।क्वचिदिति।आद्यंतव्यवहारादिति।तदर्थः।
सर्वकार्येति।आद्यंतापदिष्टाद्यंतानपदिष्टसर्वकार्यसिध्यर्थंगुर्वपिव्यपदेशिवदितिआद्यंतादित्यस्यस्थानेकार्यमि

इतरोमुख्यसंभवतिगौणेनस्यादित्याह।सत्यन्यस्मिन्निति।आद्यंतौविद्येतेयस्मिन्शास्त्रेतदा
द्यंतवत्तस्यभावात्प्रवर्त्तनादित्यर्थः।क्वचिदाद्यंतभावादितिपाठः।तत्रव्यपदेशिवद्वचनमिति।
सर्वकार्यसिध्यर्थंव्यापकंकर्त्तव्यमित्यर्थः।तत्रनिमित्तसद्भावान्मुख्योव्यपदेशोयस्यास्तिसव्यपदे
शी।यस्तुव्यपदेशाहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशःसतेनतुल्यंवर्त्तकेकार्यंप्रतीतिव्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते॥

तिभावः।सतेनेति।तेनतुल्यमितितृतीयायांसर्वनिसत्त्वपर्यंतभावात्तृतीयांताद्वतिरुक्तइतिबोध्यं।भाष्ये।तस्मिन्क्रिय
माणइतितस्मिन्नाश्रीयमाणइत्यर्थः।पपाचेति।नन्वत्रधातुरेवप्रथमएकाचूनतुधातोःप्रथमएकाजितिकथमत्र १६५
व्यपदेशिवद्भावंविनाप्राप्तिरितिचेन्न।आदित्वपर्यायप्रथमस्यसूत्रेणैवातिदेशात्सिध्यातत्रव्यपदेशिवद्भावारंभस्यमुख्यप्रयो
जनमित्याशयात्इयायेत्यादौतुद्विर्वचनेचीतिरूपस्थानिवत्वादजव्यतिरिक्ताभावेननैकाचूत्वमितिबोध्यं॥ ॥

अवयवषष्ठ्येवेति।प्रत्ययांशोइतिभावः।एतस्मिन्क्रियमाणइतिअवयवषष्ठीत्वेआश्रीयमाणेइत्यर्थः विज्ञानशब्दोव्यवहा
रवाचीत्याह।व्यवहारादिति।तत्फलितव्याख्यानंभाष्ये।तर्हैवेति।यथालोकेव्यवहारोवचनंविनैवसिध्यतितथाशास्त्रेपिवचनं
विनासिध्यतीत्यर्थः॥अगादित्यादिइणोगाल्लुङिलोगमिरवोधनइत्यादेशे।एकोचूअसहायोजित्यर्थः

वक्षदिति।वचलेइतिपू।इतश्चलोपइतीकारलोपः।लेटोऽडाटावित्यडागमः।सिपूकत्वंअत्रसका
रमात्रंप्रत्ययोनतुप्रत्ययस्यावयवःसकारइतिषत्वंनस्यात्।अवचनादिति।अवचनंवचनरहितंय
ल्लौकविज्ञानंतस्माल्लौकव्यवहारादित्यर्थः।इहतावदियायेतिइणधातुःप्रयोगस्तदाद्यकुरूपःएतिइ
तःयंतिअयनं।आयकःअगातगमयतीतितस्यायमेकोऽवयवलक्ष्यते।अथवार्थवतोधातोरयंवर्णरू
पएकोजितिअर्थस्यत्यागोपादानाभ्यांनवतिव्यपदेशः।एकाजिति।एवंशिलापुत्रकस्यशरीरमिति
अनेकक्रियाविषयस्यावस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तंशरीरमित्यास्तिव्यपदेशः॥ ॥छ॥ ॥

नन्वेकाचोऽवयविनोद्विर्वचनमितियस्यायमवयवस्तस्यबहुरूपस्यप्रवृत्तिवर्त्तव्यंद्वित्वेनेत्यतआह।अथवेति।
काल्पनिकस्तेदेनव्यवहारेदृष्टांतमाह।एवमिति।व्यपदेशःस्तेदनिबंधनसंबंधव्यवहारः॥ ॥छ॥ ॥

शास्त्रेपीतिलोकप्रसिद्धत्वमेवतत्यागेवीजंतच्चनप्रकृतेइतिभावः।पादपर्यायइतिवर्णसमुदायःपदमित्यत्रतुपद
शब्दोयथाप्रकृतएव।पदादीनामिति।एकवर्णंविदमित्यादौननुअर्थस्यपदत्वंकथमतआह।अभेदेतितदुपचारश्चश

एवंसिप्रत्ययइट्सहितोऽपिदृष्टोजोषिषदित्यादौकेवलोऽपीतितस्यायंसकारइतिव्यपदिश्यते।लोके
निरूढश्चायंव्यवहारइतिलोकवच्छास्त्रेपिव्यवहारात्गौणमुख्यन्यायोऽत्रनावतरति।पदसमु
दायइति।पादपर्यायःपदशब्दःतथाचैकपदाक्रांगोतिपादएवविवक्षितःनतुऋचःकस्याश्चिदेक
मेवपदंभवति।अत्राप्यर्थेनेति।पदादीनांयोऽर्थःसोन्यपदार्थः।अभेदोपचाराच्चार्थएवपदादिभिर
भिधीयते।अयमेवमेज्येष्ठइति।प्रथमरूपताध्यवसायात्मध्यमकार्यकरणाच्चमध्यमइतिव्य
पदिश्यते।अन्योनजनितेति।बुध्याकनीयानितिव्यपदिश्यते।असूतायमिति।बहुकृत्वोपिप्रसू
ताप्रथमपुत्रेणकाचिदुच्यतेतथाचयाप्रसोष्यतेसापिकदाचित्पूर्वोत्पन्नेनपुत्रेणादन्यत
इति।उभयोपादानं।नापिप्रसूतानापिप्रसोष्यतेकुक्षिस्थितेनैवगर्भेणाहताप्रथमगर्भेणहतेत्युच्यते॥

कार्थयोरनादिरत्तिबोध्यं।पदादिभिःपदशब्दादिभिःप्रथमेतितस्मात्पूर्वस्याभावादितिभावः।मध्यमकार्यंतत्संबं
धजमुखादिकं।बहुकृत्वोपीति।यथापरशुरामेणरेणुका।तथायेति।संप्रतिगर्भिणीत्यर्थः।गर्भस्थमादाय तत्रापिप्रथमव्यव
हारइत्यर्थः॥ ॥ १६५

ननुयासूतासानगर्भेणहतास्भवतिकिंत्वपत्येनेतिगर्भेणहतायांतद्व्यतिरेकप्रदर्शनमयुक्तमतआह।अपत्यपर्यायइ
तितच्चोदरस्थंबहिर्भूतंवेत्यन्यत्तत्रप्रथमव्यवहारेवीजमाह।तस्याएवेतिस्त्र्यंतरेषुबहुप्रसववतीषु।तथाविधस्येति

अपत्यपर्यायोगर्भशब्दःतत्रतस्याएवयोग्यताध्यवसानेनभाविगर्भविवक्षयाप्रथमगर्भेणहतेत्युच्यते।
स्त्र्यंतरेषुवाबहुपुत्रत्वेसतिआद्यगर्भस्यप्रथमव्यवहारदर्शनात्तथाविधस्यप्रथमगर्भव्यपदेशः।अने
त्येति।बहुकृत्वोप्यागतःपूर्वमागमनंस्मृत्वाप्रथमव्यपदेशंतत्रमुख्यंकरोत्येव।आजिगमिषुरत्रभावीन्या
गमनानिबुध्याव्यवस्थाप्यकुर्यादेवप्रथमव्यवहारं।यस्तुसकृदेवागतःसोऽपिकरोतिप्रथमव्यवहारमि
तिप्रतिपादनार्थमनेत्यानाजिगमिषुरित्युपात्तं।तत्रान्यसंबंधिषुबहुष्ववस्थितेषुआद्यस्यप्रथमव्यव
हारदर्शनात्तथाविधत्वादेकस्मिन्नप्यागमनेप्रथमव्यवहारव्यपदेशः।इदानींयोगंप्रत्याख्यातुमाह॥
अपूर्वेति।यद्यपिबहुष्ववस्थितेषुआद्यंतशब्दौप्रयुज्येतेतथाप्यपूर्वेतरत्वमात्रमेतयोःप्रवृत्तिनिमित्तंतच्चै
कस्मिन्नप्यस्तीतिनार्थःसूत्रेण॥ ॥

अविद्यमानपूर्वगर्भस्येत्यर्थःनन्वागमनंविनेदंमेप्रथममागमनमितिव्यवहारासंभवात्।अनेत्येदंमेप्रथममागमनमि
त्यसंगतमतआह।बहुकृत्वइति।अनेत्येत्यस्येनःपूर्वमितिशेषइतिभावः।तथाविधत्वादिति।अविद्यमानपूर्वागमनत्वादित्यर्थः॥

कै० वि० १
१६६ परेतुपदत्तगादिपदानिअर्थशब्दसमुदायवृत्तानितस्यशब्दमात्रारूपवर्णपादात्तगाद्यवयवइत्येवव्याख्यार्थः नतुअ
द्धोर्थअपदार्थइति। तथाऽप्रतीतेः एकद्वैसूत्रंपठेत्यादिव्यवहारानापत्तेश्चएवंचार्थवतोधातोरयमेकोवर्णरूपइति
कैयटोक्तंचिंत्यं एतद्भाष्यरीत्यातस्यमुख्यव्यवहारेत्वेन व्यपदेशिवद्भावाविषयत्वात्। कैयटरीत्या अर्धार्थस्यान्य
पदार्थत्वेऽपितथैवास्तुशब्दार्थयोरभेदाद्वेशब्दोपितत्वमिति अत्रापिनव्यपदेशिवद्भावप्रयोजनम्। किंचैकाजि
तिबहुव्रीहिणाप्रथमस्यैत्युपस्थितावयवस्यविशेषणंतस्यवानर्थकत्वमित्यर्थस्योपादानत्यागावसंबद्धोएतदेवध
नयतापदंनामार्थइतिभाष्येउक्तंधात्ववत्वंतुकैयटोक्तरीत्यावक्तुंशक्यं। अतएवबहुव्रीहिशानुपपत्तिरेवव्यपदेशिव
दित्याश्रयणेपीत्यर्थस्यत्यागोपादानाभ्यांनवितव्यदेशएकाजितीजमुक्तंअत्राप्यर्थेनेतिभाष्यस्यपदादिशब्दापस्यार्थेनयुक्त
त्वादित्यर्थः। अर्थशब्दोभयवृत्तिपदत्वरूपकत्वादीत्याशयः पदंनामार्थइत्यादेरर्थोपीत्यर्थः। यथातर्हीति। यथैकस्मिंस्तत्तद्ध
र्मारोपेणयुगपज्ज्येष्ठत्वादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नारोपितानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वस्याप्यारोपेणैकाचुत्वादि
व्यवहारोपपत्तिर्द्वितीयेतृतीयेचदृष्टांतेनप्रथमेत्वुपलक्षणंचरमस्यापि। तृतीयेकदाचिच्चरममागमनमि
त्यव्यवहारात् आद्यंतवद्भावस्यशक्यो। वक्तुमित्यस्यप्रकारांतरेणापीतिशेषइत्याहुः वस्तुतस्तुद्दृष्टशेषुपातं १६६
जलोक्तंविकल्पात्मकंवस्तुशून्यमेवज्ञानमित्यारोपानुपयोगएवलोकव्यवहारवत्तेनापिशास्त्रीयोव्यवहारइतितत्वं॥॥

गोनर्दीयपदंव्याचष्टे। भाष्यकारइति। अनपेक्षितप्रतियोगिनोः अनपेक्षितपरपूर्वयोः। आद्यंतयोः आद्यंतरूपा
र्थयोः। प्रवृत्तिः आद्यंतरूपार्थयोः शब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः। तथापीति। वस्तुतोलोकनिरूढत्वात् गौणत्वमेवात्रनास्तीत्य

भाष्यकारस्त्वाह। सतित्वन्यस्मिन्निति। नह्यनपेक्षितप्रतियोगिनोराद्यंतयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः। त
स्मादेकस्मिन्मुख्यआद्यंतव्यपदेशोनास्तीतिकर्तव्योयोगः। पर्यायलौकिकेनव्यपदेशिवद्भावेना
द्यंतव्यपदेशएकस्मिन्नपिसिध्यति तथापिगौणत्वात्कार्येणनभवितव्यमितियस्यपक्षांतिः स्या
त्तंप्रतियोगोयमारब्धः। प्रत्ययग्निदाद्युदात्तत्वेइति। प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वंग्नितिवाद्युदात्तत्वमि
त्यर्थः। कथंपुनर्ष्णिन्निविषयोर्द्वेइः। उच्यते। प्रत्ययस्ययदाद्युदात्तत्वंतस्यप्रत्ययोविषयइतिप्रत्य
योपितदुच्यते। यद्वाग्निदाद्युदात्तत्वंतत्ग्नितोपिसंबंधिभवतीति नास्तिषिन्नविषक्तित्वं। ऋदोरबि
त्याद्युदात्तनिवृत्त्यर्थात्पित्वात् ग्रेशादेकाचोपिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वंभविष्यतीतिचेत् अकारविषयमेवलिंगंस्या
दितीकारोकारयोः प्रत्यययोराद्युदात्तत्वंनस्यात्। विशेषणार्थंवापितत्करणंस्याधादिसूत्रेइत्यज्ञापकंस्यात्॥॥

र्थः। कथमितिभिन्नविभक्तिकत्वयोरसमप्रधानत्वेनुसाहित्याप्रतीतेरित्यर्थः। इकारोकारयोरिति उपाधिः चिकीर्षुरित्यादो
सामान्यापेक्षज्ञापकत्वेप्याह। विशेषणार्थंवेति। अहिंबुचकात्प्राचामदृष्टादितिफिन्। अग्निवेश्य द्वा. गोदिवत्॥॥

कै०वि०१
१६७ स्वरविधाविति नन्वस्य स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थो वा हलः स्वरप्राप्ताविर्त्यथो वा उभयथापि नेह प्राप्तिरिति चेत्सत्यमत्र
सूत्रे अंतरायेक्षमेवादित्वं गृह्यते अंत्यस्याच एवतद्यावर्त्यत्वे नोपस्थितत्वादिति भाष्याशयात् किंच सूत्रे एणमि
त्यादावाद्युदात्तत्वं नस्यादिति दोषः भिन्नं तु स्वध्यर्थतया सावकाशं बोध्यं ॥ क्ङिन इति। अनेकाजस्त्वस्तु चारिजिर्यादि

गार्ग्य इति। अत्र परत्वाद्यस्येति लोपे कृते आदित्वाभावात् प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। स्वरविधौ
स्थानिवद्भावप्रतिषेधाद्व नास्ति द्यच्त्वं। स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानत्वान्नास्ति हलपेक्षमप्यादि
त्वं। कृतिरिति। क्ङिनो नित्वं ताशो चानतिकृत्यतावित्येवमर्थं स्यात्। सो वर्यः सप्तम्यस्तदंतसप्तम्य इत्येतद
नाश्रित्ये तद्युक्तमजो षिषदिति। लिटूडूटई टीतिच ज्ञापकं सिन्न विषयमेव स्यादिति सियडुण् स्यात् ॥
यस्मिन्विधिरिति। स्वस्य च रूपस्येति नानुवर्त्तत इति प्रयोजनत्वे नोपन्यासः। अजाद्या इति त्व। सूत्र
कारापेक्षया प्रयोजनोपन्यासः ॥ वार्त्तिककारस्तु अजादीनामटा सिद्धमित्याह ॥ ॥

भ्यो नन्विधानात् क्ङिन्नावइतिनावः ननु तदंतसप्तमीत्वे गार्ग्यादौ समुदायेमुख्य एवादिः संभवतीति न दोष इत्यत आह। सौव १६७
र्य इति लेडिति। सि बहुलं लेटी तिसिषु इडई टीति न च यमरमनमामित्यत्र वलादेरित्यस्य संबंधे फलाभावात् क्यमेतत्ज्ञापकं रूपादिस्य
इति सूत्रे बलादेरित्यस्य संबंध सत्वेन मध्येपि संबंधस्यैवन्याय्यत्वात्। अत एव सप्तमे भाष्ये एकावस्तौ वलीति वित्युक्तं ॥ ॥

येन विधिरिति। तेनैव ह्रीदूदेद्द्विवचनमित्यत्र तदंतविधिरित्तिभावः। अर्थवतेति। तत्रह्यर्थस्यत्यागोपादानात्यां भेद
सुकर इति भावः इदं चिंत्यं। यद्यप्यव्यपदेशिवद्भावेना सिध्यति तथापि गौणत्वान्नेति यस्य त्रां तिस्त्रं प्रतिसूत्रारं
भ इति पूर्वग्रंथ विरोधात्सूत्रकारेण तदज्ञानात् तदुदाहरणसंभवाच्चार्थवतेति वा सहायत्वस्यैवोपलक्षणं स सहाय

अंतवदिति। येन विधिस्तदंतस्येत्यनेनैव गतेप्रपंचार्थोयमुपन्यासः। कुरुत इति। अर्थवता व्यप
देशिवद्भावात्तशब्दाकारस्यानर्थकत्वादिह प्रयोजनत्वेनोपन्यासः। आत्मामिति। अत्र द्वेअंतवत्वेउ
पयुज्यते अकारांतस्यांगस्य अतोत्यस्य दीर्घो भवतीति इष्टपकप्रयोजनोपन्यासः। एयमिति। इड्कोरू
पं ॥ दूणस्क इत्यमिति ॥ ॥

न
स्य प्रायेणार्थकत्वात् तशब्दाकारश्चा सहाय एव सहायेनावामंतत्वस्य बहुव्रीह्यर्थस्य चोपपत्तिस्तादृश सहाया
भावात् अन्यथाद्यंतवद्भावोपि न स्यात्। विजातीयकन्यादिसहायसत्वेप्येकपुत्रस्यायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारा
त् ईदृशस्यलेपि लोकसिद्धत्वामित्याहुः। इत्यमिति। एतिस्तु शास्तिति कपयोविधानादित्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥

तरप्तमपौघः॥ ॥प्रकरणोत्कर्षेणेतिप्रकरणेसंज्ञाप्रकरणेनत्कर्षेणगुरूच्चतन्यासेनेत्यर्थः।स्वार्थेइति।अनाति
शायिकस्यापिसंज्ञाविधानार्थमत्रसूत्रेसचानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थतस्यसंज्ञायांफलंचोच्चैस्तरामित्यादौकिमेतिङ
व्ययघादित्याम्सिद्धिरितिभावः।द्व्यादुरितिअत्रारुचिबीजंतुभाष्यानुक्तिः।ननुनायंतरवित्यतआह।सर्वे

तरप्तमपौघः॥ ॥आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणेएवतादीघःपितौघइतिवावक्तव्येप्रकरणोत्कर्षे
यासंज्ञाकरणंस्वार्थेपितरवस्तीतिसूचनार्थं तेनाल्पान्तरमितिसिद्धंभवतीत्याद्व॥ नदीतरइति।तरतेऋ
दोरबित्यप्।सर्वत्रचानुबंधाःस्मर्यमाणाएवकार्यप्रतिहेतुत्वंजनंतद्वतिघसंज्ञाप्राप्तिः।साहचर्यचेदव्य
वस्थाहेतुःशब्दोपिकृत्वोर्थएवग्रहीष्यतइतिकिंकृत्वोर्थेग्रहणेन।अप्रातिषेधइति।नप्रतिषेधइतिप्रति
षेधनक्रियानआनिषिध्यते।भाष्यकारस्तुवस्त्वर्थव्याचष्टेअनर्थकःप्रातिषेधइति।। ॥

त्र्चेति।ननुतमप्साहचर्यात्तद्धितएवतरोग्रहीष्यतेइतिनास्त्येस्सेबंतेतरेप्रसक्तिरतआह।साहचर्यमितिप्र
त्ययाप्रत्यययोरितिपरिभाषापिनाश्रितेतिबोध्यं।इह।शास्त्रे।वस्त्वर्थमितितात्पर्यार्थमित्यर्थःअसंदेहइतिवत्प्रति १६८
बंधस्याभावइत्यर्थकोनञ्समासएवंचानर्थकइतिभाष्योक्तेर्मध्यमपदलोपीसमासइतिनभ्रमितव्यमितिभावः॥ ॥

तरप्ग्रहणंतरप्शब्दऔपदेशिकउपदेशकंप्रयोजकइत्यर्थोभाष्यस्यतदाह।उपदेशः प्रयोजनमिति।प्रयोजकइत्यर्थः
नचेष्उपदेशेतरप्शब्दइतिभाष्यस्वरसादाह।उपदेशः तत्रवाभवइति।उपदेशेइतिभाष्येभवइतिशेषः सर्वेषां
वसानुबंधकग्रहणेष्वितिभाष्यंप्रकृतात्तिप्रायंशब्दमात्रग्रहणेपिस्वंरूपमित्यनेनरूपाश्रयणादितिबोध्यं।यत्रास्ये
तद्रूपंतत्रघसंज्ञेत्यर्थः एवंचोपदेशएवघसंज्ञाप्रयोगेतुस्यानिवद्भावेनसेतिबोध्यं।काल्पनिकमिति।ऋदोर

औपदेशिकमिति।उपदेशःप्रयोजनमस्यतत्रवाभवमौपदेशिकं।यत्रास्येति।अनुबंधयुक्तमित्य
र्थः नचैषइति।काल्पनिकमस्यतरस्वंनतुसाक्षान्निर्दिष्टः।समानाधिकरणेष्विति।आतिशायिक
श्चस्वार्थिकत्वात्समानाधिकरणः।यद्यातर्हीति॥ननुतार्थेरितिभवितव्यं।एवं।तर्हितीर्यतइतित
रइतिसामान्येनपदंसंस्क्रियतेपश्चात्तद्याविशेष्यतइत्यदोषः॥ ॥ ॥

वितिसूत्रपर्यालोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः।स्वार्थिकत्वात्प्रकृत्यर्थहितद्योतकत्वात्।समानाधि
करणाः।प्रकृत्यासमानविषयइत्यर्थःसामानाधिकरण्यंचेकविशेष्यकबोधजनकत्वमितिबोध्यं।ननुतीर्थे
रिति।ऋतःपरस्यक्तिनोनिष्ठावद्वचनान्नत्वं।सामान्येनेति।अनिर्धारितकर्मविशेषेणेत्यर्थःअतएवपुंस्त्वद्यञ्
ऊपाः पुंसीत्युक्तेः॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्

कै॰वि॰१ महिषीरूपमिवेति नन्विदमसमस्तं समस्तं वा। नाद्यः उत्तरपदाधिकाराद्रूपशब्दस्य चातथात्वादप्राप्तेः किंच रू
१६९ पशब्देनाकृत्यभिधानात्कस्याकृतिरिव महिषीति साकांक्षं स्यात्। नान्त्यः षष्ठीतत्पुरुषे वैयधिकरण्याद्बहुव्री
प्राप्तेः विशेषणसमासे तु पूर्वनिपातवैपरीत्योपपत्तिः तस्मादुपमागर्भसमासस्य विग्रहवाक्यमिदं। स च समा
सो नोपमानानि सामान्यवचनैरित्यनेन रूपशब्दस्योपमेयवाचकत्वेपि साधारणधर्मावाचकत्वात् साधार

स्त्रीलिंगं चेति। स्वार्थिकः प्रकृतिलिंगानुविधानात् स्त्रीलिंगम्। महिषीरूप
मिवेति। इवशब्दोऽस्मिन्क्रमः तेनायमर्थः महिषीइवेयमाकृतिरिति॥
तत्र सुपूसुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात्॥ ॥छ॥ ॥

णधर्मस्य चात्र विसंष्ठुलत्वादिः नाप्युपमितं व्याघ्रादिभिरिति। रूपशब्दस्योपमेयवाचित्वेन पूर्वनिपातवैपरीत्या १६९
पत्तेः तस्योपमानवाचित्वे तु कस्य रूपमिति विशेषणस्य सापेक्षत्वाद्वृत्तिर्न स्यादत आह। इवशब्द इति। सुप्सुपेति ह्रस्वत्वं स्यादि
ति। अप्रत्यययोरपि घत्वेतस्माद्वर्याद्वयादेः प्रत्ययस्यापि ग्रहणं स्यादिति भावः यद्यपि रूपमित्युक्ते कस्य रूपमिति अस्त्याकांक्षा तथापि प्र
धानस्य साकांक्षत्वान्न दोषः॥२२॥

बहुगणवतुडति संख्या॥ ॥ संख्यात्वेन संप्रत्ययस्य लोकत एव सिद्धेराह। एकादिकाया इति संख्यासंप्रत्ययेति
वार्तिकेति संख्येति संप्रत्यय इत्यर्थः एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेष्विति शेषपूरणं बोध्यं। संख्येत्येष इ
ति नाप्यस्य संख्येत्येतच्छब्दान्निन्न इत्यर्थः शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकर इति पातंजलसूत्रात् एत
त्पातंजलसूत्रवृत्तावुपपादितमस्माभिः नारद इत्ययं बोधि इत्यादावप्येवमेव एवं च कर्मत्वाप्रसक्तिरेव संख्या

बहुगुणवतुडति संख्या॥ ॥ संख्यासंप्रत्ययार्थमिति। संख्याया एकादिकायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्य
यार्थमित्यर्थः। ननु चेति। यथा पश्य रवत्यं देवतेति लौकिकोऽर्थो गृह्यते तथैकादिकापि संख्या ग्रहीष्यत
इत्यर्थः। कृत्रिमा। कृत्रिमयोरिति। न्यायोऽयं तथाहि सर्वार्थाभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा विशिष्टेऽ
र्थे संव्यवहारायनियम्यते तदा तत्रैव प्रतीतिं जनयेति नान्यत्र। नदी योगमासीति। यूस्त्र्याख्यौ नदीति
संज्ञाविधानात्संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु स्वरूपस्य अशब्द संज्ञेति निषेधात्॥ ॥
शब्दजन्य इत्यर्थे संख्येत्याकारक इत्यर्थश्च एवशब्दान्वयानुपपत्तिस्तदुपादानवैयर्थ्यं चेति बोध्यं। संख्या ग्रहीष्यत इति।
सूत्रं त्वधिकसंग्रहार्थमिति भावः। न्यायोयमिति अभ्यासाम्रेडितादिसंज्ञाविषये चेतन्यायोऽप्ययोगो द्रष्टव्यः। नियम्यत इ
ति सर्वार्थबोधकत्वेपि लोके तत्रैव गृहीतशक्तिकतयान्यत्र प्राप्त्यग्रहेणाच अधिकसंग्रहार्थत्वाद् गृहीतशक्तिग्राहकत्वाद्वा
स्य नियमत्वं चिंत्यं न्यायवीजं तु प्रकरणामिति भाष्ये एव स्फुटीभविष्यति॥ ॥छ॥ ॥ॐ नमः शिवाय॥

नियमार्थमितिनियमश्चसामान्यविषयएवनकालवाचिविषयो व्याख्यानादतोगौर्यादौतेपिनदोषः नन्वनदीसंज्ञकेभ्योपि ख
लघ्वादिभ्यऋकारांतेभ्यस्यादतआह। ऋकारग्रहणेनेतिवस्तुतस्तुदोषग्रस्तनियमापेक्षयानदीशब्देकृत्रिमाकृत्रिमन्या
यबाधज्ञापनमेवन्यायः भाष्ये। तद्विशेषेभ्यस्तर्हीतिप्रायोगिकीशंकांताव्याचष्टे। गंगादिभ्यइति। अपरगंगंपरियमुनमि
त्युदाहरणे। अत्रहिटच्चिअंतोदात्तत्वं। तदभावेपरिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमि

पौर्णमासीति। नियमार्थंपौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमीकारांतानांस्यादितिचेत्। एवमप्यपौर्णमास्या
ग्रहायणीभ्यइतिवक्तव्यंस्यात्। ऋकारग्रहणेनचनदीसंज्ञकमेवोकारांतंपौर्णमास्याग्रहायणीशब्द
साहचर्याद्गृहीष्यते। तद्विशेषेभ्यइति। गंगादिभ्यः। यदयमिति। जित्यार्थः पाठइतिचेत्। व्यवस्थितविभा
षयाविपाट्शब्दस्यनित्यत्वंच भविष्यतीत्यदोषः। बहुवचनेति। अन्यथायनद्यांइत्यादौ यथैकवचनेन
~~निर्देशस्तथेहापि~~ निर्देशस्तथेहापिकर्तव्यःस्यात्॥

त्याद्युः। नित्यार्थइतिनदीपौर्णमासीत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरितिभावः। व्यवस्थितेतिअत्रचज्ञापकपरमिदमेवभाष्यमानंकेचिदस्मा
द्भाष्यान्नदीतिसूत्रेन्यतरस्यांग्रहणंनिवर्त्तयंति। बहुवचननिर्देशादेवेतितस्मादपीत्यर्थः अशब्दसंज्ञेतिनिषेधादित्यपिबोध्यं। १७०
तत्प्रत्याख्यानेत्वयमेवहेतुः अतोस्मान्निषेधान्नदीपौर्णमासीत्यादौस्वरूपग्रहणमपिदुर्लभमित्यपास्तंलक्ष्यानुसारेणातत्प्रत्याख्यानेन
सामर्थ्येनतस्यात्राप्रवृत्तेः नदीभिश्चेत्यादौतुलक्ष्यानुसारादेवार्थग्रहणेनतद्वाचकानांग्रहणमितिदिक्॥ ॥

अस्यन्यायत्वादकृतमित्यधुक्तमतआह। अनाश्रितमिति। स्वरूपेति। नचैवंबह्वादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः शब्दा
र्थयोरभेदारोपेणतदुपपत्तेरितिभावः। संज्ञिनिर्देशेनेतिसंख्याशब्दबोध्यपंचादिशब्दपरेणसंख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थः।
सामान्येति। अर्थशब्दोक्तसामान्यंप्रतिइहार्थायिस्येत्यस्यविशेषत्वादित्यर्थः भाष्ये ऽर्थादित्यादि। लोकेकृत्रिमग्रह
णेनकृत्रिमत्वंकारणं किंत्वन्यदेवेतिभावः अर्थः सामर्थ्यंतदेवदर्शयति। अर्थापास्येतिअस्यवाक्यस्यार्थोध्याय

नचेदमकृतमिति। अनाश्रितमित्यर्थः। उत्तरार्थंचेति। अयंहिसूत्रोपात्तः संख्याशब्दः स्वरूपपदार्थकः
उत्तरत्रसंज्ञिनिर्देशेनप्रयोजनं। इहार्थेनेति। इहार्थायिस्येतिसामान्यविशेषभावान्नयोनसत्त्वं। आतश्चेति।
इतश्चेत्यर्थः। अर्थः सामर्थ्यं यथागोपालकमानयमाणवकमध्यापयिष्यतीतियष्टिहस्तस्याध्यापना
संभवात्संज्ञिनोग्रहणं। प्रकरणंप्रस्तावः यथाभोजनप्रकरणेसैंधवमानयेतिलवणेप्रतीतिः गमनप्रक
रणेत्वश्वे। ग्रामामिति। ऋहितुमसमर्थं। पांसुलपादमिति। अविरोधितंअतएवाप्रकरणज्ञं॥

नादिरूपंप्रयोजनं एवंसंज्ञकेनभवतितत्रास्यैवसामर्थ्यमित्यर्थः। प्रकृतंवेतिइदमेवंसंज्ञकेनकर्त्तव्यमितितत्र
प्रयोजनंप्रकृतंबुद्धिस्थंभवति संज्ञायाबुद्धिस्थत्वादित्यर्थः इदमन्येषामपिपदार्थनियामकानामुपलक्षणंयद्य
पिरूढिर्योगापहारिणीत्यप्यत्रसंभवतितथापिप्रकरणादिसहकृतोयोगोपिबलवानित्यभिप्रेत्येदमेवो
क्तं॥ अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकेणाव्यर्थादेर्हेतुत्वंप्रतिपादयितुंभाष्ये। आतश्चेति॥ ॥७॥ ॥

कै०वि०१ उभयगतिरुभयविषयकं ज्ञानं तात्पर्यसंदेहरूपमित्याशयेनाह। किं संज्ञेयमिति। वक्तृतात्पर्यविषयसंदेहवा
१७१ नित्यर्थः नन्रूढेर्योगार्थापहारकत्वेन कथं संदेह इति चेन्न। तत्रत्युरूपं प्रतिप्रसिद्धरूढ्यर्थस्यैव योगापहारक
त्वं नान्यस्येति भावात्। तदेव ध्वनयन्नाह। साधीय इति क्रियाविशेषणमव्ययं वा सम्यगर्थकं यः स्पष्टिह स्तगमिष्यति
तद्विषयमेव तात्पर्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थः ननु संज्ञाकरणस्य नियमार्थत्वाद्योगार्थप्रतीतिः श्रोतुस्त्रमिद्धत्यत आह।

उभयगतिरिति। किं संज्ञेयं यस्य कस्यचिन्निर्दिष्टा स्यात् उत यस्मिहस्तोस्य विवक्षितः स्यादिति संदेहवा
न्भवतीत्यर्थः। साधीयो वेति। यो मम प्रसिद्धः सोऽनेनेचोदितः न च समेव संज्ञकः प्रसिद्ध इति। एवं मन्य
ते। लोके च गोपालक शब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संज्ञ्यंतरं निवर्त्तयति क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निरस्यति। तु
ल्यजातीयविषय एव हि नियमो भवति। एवमिहापीति। बद्धादय एवात्र संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः। न यथा
लोक इति। संख्याशब्दो हि बद्धादिप्रतिपादनीय संज्ञात्वेन विनियुक्तो न त्वेकादिसंख्यानिरसनाय अधि
कार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वादिह संज्ञाकरणस्य॥
एवं मन्यते लोक इति। इदमपि स्वरीत्या अत्र शास्त्रे प्रकृताः। बुद्धौ संनिहिताः। अनेनात्रापि प्रकरणमस्तीत्युक्तं
भवति। बुद्धिसंनिधिरेव प्रकरणं। संज्ञात्वेन विनियुक्त इति ज्ञापिताज्ञातशक्तिक इत्यर्थः अत एव न नियमार्थतेत्याह।
नत्विति तुल्यन्यायेन संज्ञासूत्रस्य नियमार्थत्वाभावः सूचितः इह। संख्याप्रदेशा अधिकार्थेत्यादिनान्वेति। भाष्ये। न यथे १७१
त्यादि। व्याख्यातृपरंपरावगतत्वव क्तृ तात्पर्यनिरुपपत्त्या प्रकरणाद्यनादरेणोभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्ये॥ ॥

कर्मणि संख्यायामिति कर्मगतसंख्यायामित्यर्थः। नवेति तस्या अद्रव्यत्वेन द्रव्यधर्मलिंगाद्ययोगादिति भावः यद्य
पि रूपवादिसत्रस्थत्वाख्यादेकत्वं क्रियायामस्ति तथापि द्वित्वाद्यन्नावद इति तात्पर्यं। कारकं। शक्तिमद्द्रव्यं साक्षात्क्रि
यायामित्यस्य क्रियायामेव न तु कर्मकारक इत्यर्थः अन्यथा साक्षात्पद प्रयोजनं चिंत्यं स्यात्। न हि धातोः परंपरया
पि कारके वृत्तिरस्ति येन तत्व्यावृत्त्या चारितार्थ्यं स्यात् इत्याहुः धातुसंज्ञा कपडं तस्य सनाद्यंता इत्यनेन साधने कार

कर्मणि द्वितीयेति ङ्याप्प्रातिपदिकाद नभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते। न च क्रियायाः संख्या
संभवतीति सामर्थ्यात्कारकस्य ग्रहणं। कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इति। अत्र धातोः साक्षात्क्रियायां वृत्त्या क्रियाग्र
हणं कथमेधेस्पः करणाइति। तव्यादिप्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते क्रियावाचिनश्च तव्यादयः साधनेऽ
त्पद्यंत इति सामर्थ्यात्क्रियाग्रहणं। विप्रतिषिद्धमिति। द्वंद्वावयवानां प्राक्त्यनभिधायित्वादधिकरणद्रव्यं गृह्य
ते। तद्वदतिदेशोऽयमिति संख्याकार्यातिदेशोयमित्यर्थः यदि हि संज्ञा स्याद्वृद्धि नादिसंज्ञावदकाक्षराक्रिये
[redacted] तेति लौकिकार्थाभिधायी संख्याशब्द उपादीयमानोतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति॥
केतव्यादयो इतः कारकापेक्षितक्रियावाचिन एवोत्पद्यंत इत्यन्वयः एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधाय प्रकृतवि
षये समाधानांतरावयाह। यथेति ब्रह्मदत्त इत्युक्तिविषयस्या ब्रह्मदत्तत्वं स्फोरयितुं ब्रह्मदत्तव्यक्तिं निर्दिशति
एष ब्रह्मदत्त इति॥ ॥

कै॰वि॰१ असंख्यासंख्येत्यादेति। नियतविषयपरिच्छेदहेतुर्हि संख्या। एवं च बहुत्वादेरसंख्यात्वमिति भावः बहुत्वद्वि
१७२ त्र्यादिसंख्याव्यापकमखंडोपाधिरूपं गृह्यतेतिनन्वतिशदंतायाइति लिंगात्कल्पितोकृत्रिमा न गृह्यते तिचेन्न
शास्त्रबाधापेक्षया ग्रहणज्ञापकत्वस्यैवौचित्यादिति भावः। नैषइति। अतिशदंतायाइत्यस्य बहु
व्रीहि गर्भतत्पुरुषत्वेन संख्याविशेषणं तया विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाच्च तत्पदजन्यो

अथवेति। गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः संख्याशब्देन प्रदेशेषु गृह्यंतइति लिंगेनाप्यनुमीयतइ
त्यर्थः॥ अर्थवत इति नन्वयसंनिवेद्यं परिभाषोपतिष्ठतेइत्यंताच्च कृत्रिमास्तिइतेश्चातिश
ब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैवनिषेधः स्यादित्यज्ञापकत्वं तायाः प्रतिषेधः। नैषदोषः। अतिशदं
तायाइत्युच्चारणकाल एवार्थवत्त्वस्य शब्दस्य ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य॥

पस्थितिकालेऽर्थवदनर्थकयोः संभवेन पूर्वमर्थवत एव ग्रहे निर्णीते पश्चात्संख्यापदार्थान्वयवेलायां ज्ञाय १७२
मानानुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यतइति भावः। एतत्पक्षद्वये महासंज्ञाया अनुग्राहकत्वं वक्तुमयुक्तं त
न्मूलकपक्षांतरस्याग्रेवक्ष्यमाणत्वात् इत्यन्ये भाष्ये। संज्ञा च नामेति। नामप्रसिद्धमेतत्। यतो न्यत्लघीयो न भवति सा संज्ञेति॥
घी

तदर्थानुगतानामिति। संख्यानकरणात्त्वसमानाधिकरणसंख्याशब्दवदभिन्ना बह्वादयइत्यर्थादिति
भावः। कथं स्यादिति। महासंज्ञाकरणस्य चरितार्थतया कृत्रिमन्यायबाधे मानाभावादिति भावः। स
र्वइति। नियतानियतसंख्यावाचीत्यर्थः। आक्षिप्यतइति। संख्येति विभक्त सूत्रइति शेषः एवं च संख्या

अथवेति। ननु महत्याः संज्ञायाः करणात्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा
यथा सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा न त्वधिकानां तेन बहुगणशब्दयोः संघवैपुल्यवचनयोः सं
ज्ञाभावः एकादीनां तु कथं स्यात्। नैषदोषः इहान्वर्थसंज्ञाकरणेन तावदनुरूपः संज्ञी सर्व
आक्षिप्यते नैकादीनां तावद्ग्रहणं भवति पश्चाद्बहुगणवतुडतीति न्यर्थादिनिवृत्त्यर्थं नियमा
र्थिया ख्यायते। अतएव संघवैपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोः संज्ञा न भवति॥
नकरणीभूताः संख्यासंज्ञकाइत्यर्थः संख्याकांक्षतया तद्वाचकं पदं उपस्थितान्वर्थवाचकमेव कल्प्य
तइत्ययमेवात्राक्षेपइति भावः। नियमार्थमिति बहुगणेति द्वितीयसूत्रे संख्येति वर्त्तते अनियतसंख्यावाचि
नां चेद्बह्वादीनामेवेति भावः। अतएवेति अन्वर्थत्वाश्रयणादेवेत्यर्थः। संज्ञा न भवतीति प्राप्तेरेवाभावादिति भावः॥ ॥

कै०वि०१
१७३

संख्यावाचिनोरेवेतिबहुगणयोरित्यर्थः। नियमायेति। नियमफलकइत्यर्थः परेतुपरस्परसाहचर्यात्संख्याख्या
ख्यापकार्थसंख्यावाचिनोरेवबहुगणयोर्ग्रहणंननुसंघवैपुल्यवचनयोरितिव्यर्थान्वर्थसंज्ञातस्मात्प्रदेशेषुलो
कप्रसिद्धेषुकेवलयोगार्थस्यापिग्रहणार्थमहतीसंज्ञेतिभाष्याशयः असंख्यासंख्येत्यादेतिभाष्येणाबह्वादिषु
संख्यापदयोगार्थाभावबोधनाद्वेतियोगविभागोव्यर्थः एकादिकयाचापिसंख्यायतेइत्यस्यएकादिकया

अतिदेशपक्षेपिपरस्परसाहचर्यात्संख्यावाचिनोरेवपक्षेयोदिनिवृत्तयेनियमायातिदेशः क्रियतइ
तिअतिप्रसंगोभवति। संज्ञिविशेषणेनार्थइतिभांतेत्यनेनविशिष्टंसंज्ञिनंप्रतिपादयितुमुपयोगइत्य
र्थः नचान्यार्थमिति। एकशब्दत्वदर्शनइतिभावः॥ ननुतर्हिप्रतियोगंशब्दभेदइत्याह। नखल्वपी
ति। यथागोधादेशांतरगमनमात्रेणगोधात्वंनजहातिएवंशब्दोपिरूपांतरंनगृह्णातीत्यर्थः॥ ॥

चसंख्यायतेसापिसंख्याप्रदेशेषुयथागृह्येतेतिमहासंज्ञाकरणमित्यर्थः वस्तुवाक्यालंकारेऽसावपिवाक्या
लंकारएवा पक्षेबह्वादिकयापिसंख्यायतेसंख्याप्यन्वित्वादिद्वारेणेत्यर्थः वत्वतइत्यतयोर्यदादिशब्दकति ७७३
शब्दयोर्यद्यपिसाक्षात्संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकत्वेनप्रतिपादकत्वमुपपादयितुमशक्यंतथापि
कतीत्यत्रसंख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकत्वेनतत्त्वं एवंवत्वंतेपूह्यमित्याहुः॥ ॥

भाष्ये। संज्ञार्थमिति संज्ञाशब्दस्वरूपंतदर्थकमित्यर्थः संज्ञिनिरूपितसंख्याशब्दनिष्ठशक्यवगमार्थंस्वरू
पपरमितिभावः ननुदर्शितेत्यनेनसंख्यापिविशेष्यतइतिसंज्ञिविशेषणंसंख्याग्रहणमित्युक्तमतआह। भां
तेति। भाष्येषड्संज्ञासंज्ञीविशेष्यतेस्वेतरव्यावृत्ततयाप्रतिपाद्यतेयेनेत्यर्थः ननुस्वरितत्वबलेनानुमीयमानस्यश
ब्दांतरत्वाच्छब्दभेदेनार्थभेदस्यसत्वेननचान्यार्थमित्ययुक्तमतआह। एकेतियस्यस्वरितत्वप्रतिज्ञाततदे

संज्ञिविशेषणेनार्थइति। भांतेत्यनेनविशिष्टंसंज्ञिनंप्रतिपादयितुमुपयोगइत्यर्थः। नचान्यार्थ
मिति। एकशब्दत्वदर्शनइतिभावः॥ ननुतर्हिप्रतियोगंशब्दइत्याह। नखल्वपीति। यथागोधा
देशांतरगमनमात्रेणगोधात्वंनजहातिएवंशब्दोपिरूपांतरंनगृह्णातीत्यर्थः॥ ॥

वानुवर्त्ततेनतुतज्जातीयंशब्दांतरमितिभावः अर्थाधिकारएवचान्यथाहित्तत्तदर्थस्यचायोग्यत्वादिहासं
बंधइतिभावः। इत्याहेतिइत्याशंक्याहेत्यर्थः भाष्ये। नखल्वपीतिप्रकृतमनुवर्त्तिनादेशांतरगमनादन्यद्भवती
तिनखल्वित्यन्वयः। यथेतिसर्पणस्योभयत्रतुल्यत्वेनप्रसक्तमाहित्वंगोधायानदतिनार्थः सर्पणास्याहिश
ब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात्किंतुदेशांतरगमनंनान्यत्वापादकमित्यर्थइतिभावः। रूपांतरं। अर्थभेदं॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

कै०वि०१ पदानामितिद्वंद्वः शक्तिवैचित्र्यात् अनेकशक्तित्वादित्यर्थः ।एवं च पूर्वत्रोतयाशक्त्या स्वरूपपरस्यापित
१७४ त्तरत्रान्यथाशक्त्यायोग्यतावशादर्थपरत्वे बाधकाभावः शास्त्राधिकारोत्र लक्ष्यानुरोधाच्छास्त्रीयत इति भावः ॥
भवेत् द्रव्येषेतदेवं स्यादिति ।स्यादिति संभावनायां लिङ् ।भवेदिति प्रार्थनायां द्रव्यविषये पूर्वोक्तोर्थकर्तृको

अन्यार्थमपीति ।पदार्थानां शक्तिवैचित्र्यात् ।शब्द स्त्विति स्वरितत्वाद्वाक्यांतरे शब्दांतरं वाक्यार्थानुग्राहक
वस्तु प्रतिपादनयोग्यमनुमीयते साहश्यात्तु तत्वाध्यवसाय इत्यर्थः ॥ सापेक्षोऽयमिति स्त्रीलिंगेनानिर्देशः
कृतस्तत्र प्रकृतत्वादन्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरितत्वेन विनाप्यपेक्ष्यत इत्यर्थः ।अध्यर्द्धग्रहणं चेति वा
र्त्तिके संख्याग्रहणं कर्त्तव्यमिति स्थितं तदपेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः विध्यर्थं चेदं ग्रहणम् ।अध्यर्द्धशब्द
स्य ।त्रिभागचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात् ।अर्द्धशब्दश्चैकदेशवाची न संख्यावाची एकदेशादिशब्दवत्
तस्याधिशब्देन समासे कृते योगिको अर्थः प्रतीयते न संख्या ।अध्यर्द्धशूर्पमिति ।अध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतमिति द्विकसं
ख्येइत्यनुवर्त्तमाने तद्धितार्थेति समासः ततः शूर्पादञन्यतरस्यामिति अञ् ष्टञो वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक् ।अध्यर्द्धक
मिति ।संख्यया अतिशदन्तायाः कन्निति कन् ॥
संभावितासत्ताभवत्वित्यर्थः शब्दस्तेदनयेपि न क्षतिरित्याह ॥ शब्द स्त्विति ।येन येन विशेषयोत्ति ।विशेष्य
त इति विशेषः परिच्छेद्यं ॥ विशेषकः परिच्छेदकः तत्परिच्छेदकोर्थवानन्य एव शब्दोस्त्ववतीत्यर्थः तदुपपादय
ति ॥ स्वरितत्वेनेति अध्यर्धस्यासंख्यावाचित्वमुक्तमुपपादयत्यर्द्धशब्दश्चेति ॥ ॥८॥ ॥ १७४

ननु समासकन्नसिद्धये विधीयमाना संज्ञा कथं लुको निमित्तमत आह ।समासेति ।समासपदेन ।द्विगुसमास
एव ।तस्यैव संख्यानिमित्तकत्वात् तन्निमित्तकमपि द्विगुनिमित्तकमेवेत्याह ।तेनाग्विति ।भाष्ये ।अधिकग्रहणं चे

द्विगोरित्येवासिद्धमिति ।समासविध्यर्थमिति संबंधसामान्ये षष्ठी तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वान्यस्मि
न्कार्ये विधीयमान इत्यर्थः तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते ।अन्ये त्वाहुः ।अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाच्येव तथा ।हि
गण्यते एकोऽध्यर्द्धो द्वौ अध्यर्धौ अर्द्धतृतीय इति ।तन्मते नियमार्थमध्यर्द्धस्यैव संख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात्
सार्द्धादीनां मा भूदिति वाक्यभेदेन चाद्वितीयो नियमः तस्य च समासकविध्यर्थं संख्यात्वं न कार्यांतरार्थमित्य
र्थः ।अधिकषाष्टिकइति ।अधिकया षष्ट्या क्रीतमिति संख्याविशेषणमधिकशब्दो न संख्येति वचनं ।तद्धि
तार्थेति समासः प्राग्वतेष्ठञ् ।अलुकीति वचनाल्लुकि कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीति ।अध्यर्द्धपूर्वेति लुङ् भव
ति ।ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ननूत्तरपदवृध्यर्थमिति वचनाल्लुङ् भविष्यति
किमलुकीत्यनेन ।नैतदस्ति अर्हत्यर्थात्परे घखुयः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात् तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात् ॥ ॥

तिलुग्भिन्नसंख्याकार्यसिध्यर्थमधिकग्रहणं संख्यासंज्ञायां कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ नन्विति ।ज्णेदादिषु तद्विधानादिति भावः ॥
परेधर्यविति तमधीष्ट इत्यादिष्विड् इत्यर्थः नियतसंख्यावाचित्वमिति ।नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यावाचित्वमित्यर्थः ॥ ॥

कै०वि०१
१७५

१७५

भाष्ये त्रियाष्टन इति प्राप्नोतीति । इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः अन्यथाऽपकर्षाभावेपि आत्वस्य वैकल्पिकतया तस्य दुर्वारत्वेन भा
ष्यासंगतेः ननु जसि ज्ञापकसिद्धात्वप्राप्तेः शस्प्राप्तेराह । यत्रेति । बहुवचननिर्देशादिति भावः षड्भ्य इत्येतत्सा
हचर्यादस्य प्राधान्ये एव प्रवृत्तिरिति भावः तस्य च यथा प्रकारांतरेण गौणेऽप्रवृत्तिस्तथा सर्वादिसूत्रे नुपपादयि
ष्यते ॥ अष्ट इत्यत्र लक्षणैकचक्षुष्कस्यात्र पूर्वपक्षित्वमिति तात्पर्यं । औश्त्वे नेति औश्त्यर्थः त्व प्रत्यय प्रयोगस्तु

यद्येवमिति हलादावुच्यमानमात्वमौजसोर्न प्राप्नोति यत्राष्टार्थस्य प्राधान्यं तत्रौश्त्वेन भवितव्यं । तत्रैव चौ
श्त्वेनात्वमनुमीयत इति जस्यप्यात्वमत्र ज्ञापकान्न प्राप्नोति । विभक्तिमात्रे त्वात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्य
ति । अष्टन आ विभक्तावित्यत्र पदांगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति तदंतविधिसंज्ञावाद बहुवच
ननिर्देशाभावाद्गुणाभूतेऽप्यष्टार्थे आत्वेन भाव्यमित्यत्रापि सिध्यतीति प्रश्नः ॥ ॥७॥ ॥

अनुकरणात् अनुकार्यरूपे भावे इति बोध्यं । आत्वे इत्यादि भाष्य प्रयोगात् । औश्त्वेनेति तद्विधायकसूत्रस्यात्वनिर्दे
शेनेत्यर्थः अत्रा गौणे । ज्ञापकात् इति । अस्य प्राप्तियोग्यमपीति शेषः क्वचित्तु ज्ञापकादिति दृश्यते । नन्वनपकर्षपक्षेपि अष्ट १७७
नो विहितमात्वं कथं तदंते स्यादत आह । पदांगेति । बहुवचननिर्देशाभावादिति साहचर्याभावादित्यपि बोध्यं ॥ ॥

लक्षणैकचक्षुष्कस्यैवोत्तरमिति मत्वा व्याचष्टे तदत्र मा भूदात्वमि । पक्षांतरेपि अनभिधानादात्वाभाव एव बोध्यः यत्तु
भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति तन्न । अपकर्षपक्षे आत्वसाधकोपायाभावेन फलभेदापत्तेः नन्वयं भाष्यार्थो न युक्तः तथा
हि सतीष्यत एवैतदित्येव ब्रूयात् । किं चाप्रयुक्ते इति वाक्यशेषोऽसंगतः प्रयुक्तेपि लक्षणानतिक्रमसत्वात् प्रयुक्तानां
हीदमन्वाख्यानमिति भाष्योक्तेश्चेत्यरुचेराह । नैव वेति । लक्षणस्याभावोऽलक्षणं तस्य योग्यता यथा लक्षणमित्य
व्ययीभावः । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यता न नु लक्षणस्येत्यर्थः एवं च तादृशप्रयोगोऽसाधुरिति भावः किं च

यथालक्षणमिति । यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेध स्मृतिः तद्यथालक्षणमनुगंतव्यं त
दत्र मा भूदात्वमित्यर्थः नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्त्तति प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात् ॥ ॥

भाष्यकारस्य लक्षणैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्या ज्यायसी एवं च हरदत्तादीनां प्रियाष्टन् शब्दादिषु आत्वादिप्रवृ
त्तिविचारो न्यस्य तत्प्रयोगविचारः प्रामादिक एवेत्यवधेयं । एतेन पूर्वव्याख्याने स्य साधुत्वमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुत्वमिति
विरुद्धार्थकव्याख्यानद्वयमयुक्तं किं च अष्टाभ्य इति निर्देशात् कृताकारादेवाष्टनो जश्शसो रौशिति तद्विषयेणात्वं
अन्यथाऽष्टन इत्येव ब्रूयादिति साम्प्रतिकभाष्ये एकवचननिर्देशात् प्रधान एवौश्त्वे इति प्रश्नाशयोपि चिंत्य इत्यपा
स्तं गौणे प्रियाष्टादीनामनभिधानमित्यत्रत्य सिद्धांतानुसारेण तद्भाष्यसत्वात् । अरुच्यैव व्याख्यानांतरप्रवृत्तेश्च ॥
॥२४॥

कै०वि०१ डतिच। नाष्ये। यदितावदिति। ष्णांताच षडिति सूत्रं तत्र चकाराद्यत्नात्स्वरितलिंगासंगादनुवर्त्तमानं डतिग्रह
१७८ णं संभवत्यतद्गति भावः। नलुपातेरिति। एवं चार्थाधिकारादिहापि तद्धितस्यैव ग्रहणमिति भावः। संख्येति म
हासंज्ञासामर्थ्यात्तित्र संख्याप्रश्नविषयडतेरेव ग्रहणमित्यपि बोध्यं भाष्ये। डतिश्चेत्यत्रेति। चकारात्षट्
संज्ञानंतरं करणाच्चानेन संज्ञाद्वयस्यापि विधानमित्यर्थः। अन्वर्थत्वाच्चेति। संख्यायते नायेति हि सं

डतिच। यदितावदिति। तत्र च वतुना साहचर्यात्तद्धित एव डतिर्गृह्यते न पातेर्डतिः।
अथेति। तत्र संख्यासंज्ञाया। अनुवर्त्तनादन्वर्थत्वाच्च संज्ञायाः संख्याप्रश्नविषय एव गृह्यते न
त्वौणादिकः॥ ॥

न च तस्यार्थश्च डत्यंते संभवः संख्याप्रश्नविषयत्वं तु न तदर्थ इति चिंत्यमेतत् तस्मादुणादीनामव्युत्पन्नत्वा
न्न तत्र डतिरिति तस्या ग्रहणमित्युचितं व्युत्पत्त्वावपि पातेः कतिनापि सिध्यतीति न तत्र डति नियम इति बोध्यं। १७८
संख्याप्रश्नेति। संनियोगशिष्टन्यायाच्च षट्संज्ञापि तस्यैवेति भावः॥ २५ ॥छ॥ ॥ॐ नमः शिवाय॥ ॥

क्तक्तवतू। आनुबंधानां नित्यलुप्ततया विशेषणत्वासंभवादुपलक्षणत्वे च तशब्दमात्रस्योपलक्ष्यत्वं मन्यमानो
वार्त्तिकमारभ्य तद्दूष्यन्नाह। इहेति सारूप्यं प्रयोगे इति शेषः। मन्यत इति। निश्चिनोतीत्यर्थः नियतं संनिधानं येषामि
ति विग्रहः। कारकेति। न तशब्दमात्रं लक्ष्यं किं त्वर्थविशेषाद्यवच्छिन्नमिति भावः। तद्दर्शनादिति कालादिज्ञाना
दित्यर्थः। तत्प्रत्ययांत इति। ककारानुपलक्षितः प्रयुक्त इति निश्चिनोतीत्यर्थः। भाष्ये। नष्टं गृहमिति अज्ञात

क्तक्तवतू निष्ठा। इहानुबंधाः कार्यार्थमुपादीयंते प्रयोगस्त्वेषां लुप्तत्वान्नास्ति यत्र च सारूप्यं तत्र संदेहः। कथमस्यानुबंध
कार्यं कृतमस्य तु न कृतमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः सिद्धांतवादी तु मन्यते। अध्रुवेणानुबंधेन नियतसान्निधाना: अर्थाः कारकका
लादयो लक्ष्यंते तद्दर्शनादनुबंधस्मृतौ च तदुपलक्षितानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते तत्र यज्ञदेवदत्तेन लूनः शालिरिति क्
श्चित्प्रयुक्ते तदा लक्षणज्ञः कर्मभूतकालावगमात् क्तप्रत्ययं मन्यते यदा तु लूनवानिति प्रयोगस्तदा मेषवाचिलो
तशब्दस्तत्प्रत्ययांतः प्रयुक्त इति मन्यते। सिद्धविपर्यास इति। सिद्धो विपर्यासः संशय इत्यर्थः। इदं तत्कृतमिति। बु
द्धेरनवस्थितत्वं मनेन प्रतिपाद्यते न त्वेतत् द्विर्वचनं वीप्साद्यर्थाभावात्॥

मित्यर्थः। नष्टः प्रत्यय इति। अज्ञातानुबंधः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। सानुबंधकस्येति। पूर्वयः ककारवान् तस्येत्यर्थः। उद्देश।
ऊर्ध्वं देशांसिद्धा। विपर्यासश्चेति च त्वर्थे। सिद्धस्य विपर्यास इत्यर्थः यद्यपि विपर्यासो भ्रमात्मकं निश्चयस्तथा
प्ययपार्थत्व सामान्यादिह संशयो विवक्षित इत्याह। संशय इति। बुद्धेरनवस्थितत्वमिति संदेहाद्विनय इत्यर्थः। वी
प्सादिति। पदार्थविषयव्यापीच्छाप्रयोक्तृधर्मो हि वीप्सेति भावः॥ ॥

न्याष्ये।कारकेतिकालातिरिक्तक्तप्रत्ययार्थपरे।वेदिकांपुंडरीकंचेतिभाष्ये।एवंचसाक्षादितरव्यावर्त्तकंविशेषणं।स्वो
पस्थाप्यार्थद्वाराइतरव्यावर्त्तकमुपलक्षणमितिभावः।प्राकीर्ष्टेति।यद्यत्रनिघातप्रवृत्तेर्नंनिष्ठात्वकृतोविशेषस्तथा
पियन्मांप्राकीर्ष्टेत्यस्योपलक्षणमिदं।अत्रहिनिपातैर्यद्यदीतिनिघातेनिषिद्धेनिष्ठात्वद्यजनादितिनित्यमाद्युदात्तत्वं
स्यात्।असंज्ञायामपितत्प्रवृत्तिमन्यतेआदिःसिचइतिविकल्पस्त्विष्यतइतिभावः।सिचोत्रजुष्टत्वेनादर्शनादाह।आदि

प्राकीर्ष्टेति।अत्रन्यूतकालोऽस्तीतिभावः।दृश्यंतेऽन्वेतिसिजादीतिआदिशब्दःप्रकारेतत्रप्रास्थित्तघटंदेव
दत्तइतिप्रयोगेकर्त्रेकत्वाद्यवगमात्लुङ्स्त्यायंप्रयोगोननिष्ठांतस्येतिप्रतिपद्यते।अंतिघ्राशिभ्यःक्त
इत्यस्यनिष्ठासंज्ञानस्यवति।उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्।बाहुलकाद्वाअन्यथानिष्ठात्वद्यजनादित्याद्युदा
त्तत्वंस्यात्॥ ॥इतिश्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमस्याऽध्यायस्यप्रथमेपादेपंचम
माह्निकम्॥ ॥छ॥ ॥

शब्दइति।अंजिघृक्षीति।यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाद्यज्ञानवस्तथापिगुणाभावदर्शनात्क्तोयमित्यवगतिरेवंचस
नादिरित्संज्ञकनकारोपलक्षितःप्रकृत्यपन्निवारीइच्छार्थोवासकारोभवतीत्यर्थः।अनुवादेसन्यतइत्यादौतादृशकारोपल
क्षितसकारइत्यर्थःअतएवाद्भ्वेत्यादेःसार्थक्यं।अन्यथायत्रसत्रेआङ्नतत्रवृद्धिरिष्यतेयत्रचेष्यतेप्रयोगेनतत्राङिति
द्वैयर्थ्यस्पष्टमेवेतिसर्वमवदातं॥२६॥ ॥इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टवि०प्रथमस्यप्रथमेपंचममाह्निकम्॥ १७९

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यास्यस्मारकम्

सर्वादीनि॥ नन्विति आदिशब्दस्यनित्यपुंस्त्वेनएकवचनांतत्वेनसमासांतरेनपुंसकत्वबहुत्वानुपपत्तेरितिभावःप्रकृ
तेतत्पुरुषःकर्मधारयःदृष्टांतेषष्ठीतत्पुरुषः।नत्वस्येतिकर्मधारयघटकस्येत्यर्थः बहुव्रीहेरेवशेषेयुक्तिभाव॥
तत्रनपुंसकमिति।तत्पुरुषस्तुपुंलिंगइतिभावः।स्वरभिन्नानामिति।स्वरेणविलक्षणानांसरूपाणांमध्येनतरस्य

सर्वादीनिसर्वनामानि॥ ॥कोऽयमिति।ननुनपुंसकबहुवचननिर्देशादेवबहुव्रीहिनिश्चयात्समासां
तराशंकैवनास्तीतिप्रश्नानुपपत्तिःएवंतर्हि किमयंबहुव्रीहिरेवाहोस्विद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः
यथाकृतंतेभ्यःकएवादिस्स्यदितिप्रश्नःतत्रसोरूप्यार्थंसर्वश्चासावादिःसर्वादिरित्यत्रादिशब्दउपादीय
तेनत्वस्यप्रयोजनांतरमस्तीतितत्रनपुंसकमनपुंसकेनेतिवास्वरभिन्नानांयस्योत्तरःस्वरविधिःसप्ति
ष्यतइतिवाबहुव्रीहेःशेषःवक्ष्यमाणेनन्यायेनविनाप्येकशेषेणसर्वशब्दस्यसंज्ञासिध्यतीतिमत्वाह।बहु
व्रीहिरिति।एवमपिसंदेहःकिंप्राथमकल्पिकोबहुव्रीहिरथबहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेबहुव्रीहिरितिएकं
ति।कोऽस्यविग्रहइति॥ ॥

त्रेणयस्यस्वरविधिरित्यर्थःकर्मधारयःसमासस्येत्यंतोदात्तःपरस्तुबहुव्रीहौप्रकृत्येतिपरशास्त्रेणांतोदात्तपूर्वपदइ
तिबोध्यं।तत्राद्यसर्वशब्दस्यसंज्ञानप्राप्नोतिअत्येतुसिध्यतीतिविशेषः।वक्ष्यमाणेन।तद्गुणसंविज्ञानेन।प्रा
थमकल्पिकःएकशेषनिरपेक्षत्वेनप्रथमप्रतीतःवक्ष्यमाणन्यायानभिज्ञस्यप्रश्नइतिभावः॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यास्यस्मारकम्

विग्रहप्रश्नोत्तरे तानीत्याद्यधिककथनमयुक्तमत आह। अन्यपदार्थस्येति। नेष्यत इति प्रथमांतानामन्यपदार्थप्रा
धान्येबहुव्रीहिविधानादिति भावः ननु इमपि तानीत्येव सिद्धे इमानीति व्यर्थमत आह। सर्वनामद्वयेति। सर्वनाम
द्वयोपादानेन तद्गुणसंविज्ञानं सूचयतीत्यन्वयः। प्रत्यक्षेति उद्भूतावयवभेदस्य गणपठितस्य समुदायस्येद
मा परामर्शात्तत्र च सर्वशब्दस्यांतर्भावादिति भावः गुणत्वं दर्शयति। उपलक्षणानीति। प्रकारतयान्वयीनीत्यर्थः

तानीमानीति। अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्श्यते अन्यथा यथा चित्रा गावो ऽस्येति गवां विशेष्यत्वं तद्वत्तस्य
विशेषणत्वं अवगम्यते तथेहाप्यवगम्येत अत्र चार्थे बहुव्रीहिर्नेष्यते। यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं गवां वि
शेषणभावः तदा बहुव्रीहिः। अत एव यस्य स चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्श्यते तानीमानीति स
र्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वादिदंशब्दस्य गणपठितेषु सर्वशब्दस्यांतर्भावात्तत्र गुणसंविज्ञा
नं सूचयति। तस्यान्यपदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्यसंविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानं॥ ॥

कार्यसंविज्ञानमिति। तच्च द्वेधा। क्वचित्तु विशिष्टस्य क्रियायां संनिधानमात्रेण यथा क्रियायोगाभावेपि शुक्लवाससं १८०
भोजयेति क्वचित्तु विशेषणस्यापि क्रियायोगेन यथा शुक्लवाससं पश्येति। कार्ययत्र तद्भावस्तावित्तत्र तद्गुणत्वमित्यर्थः
फलितः एवं तद्गुणसंविज्ञाने तद्विशिष्टस्येतरान्वयः अन्यत्र तदुपलक्षितस्येत्यपि भेदः अयं शब्दशक्तिस्वभावागम्यः॥॥

अंतर्भावः कार्यित्वं। कार्यसंनिहितत्वं वा। एवं च यत्र संयोगसमवायान्यतरसंबंधेन संबंध्यन्यपदार्थः तत्र तद्गुणः अन्य
त्रातद्गुण इत्युत्सर्ग इति गोलार्थः ननु प्रकृते न संयोगो नापि समवाय इत्यत आह। इहापीति एवं च समवायेन संबं
धिनो ऽन्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमित्यर्थः बहुवचनोपपत्तये आह। उद्भूतावयवभेद इति। अवयवगतसंख्या
रोपेण बहुवचनमिति भावः नन्वेवं समुदायस्यैव संज्ञा स्यादत आह। तस्य चेति युगपत्प्रयोगाभावात् पृथक्

तत्र चित्रगुरानीयतामिति स्वस्वामिसंबंधः इत्यर्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन एवानयनं न तु
गवां दंडी विषाणी। आनीयतामित्यत्र तु संयोगसमवायोपलक्षणेन संबंधेन संबंधिनि कार्ये विज्ञायमा
ने उपलक्षणस्याप्यंतर्भावो भवति। इहाप्यादिशब्दस्यावयववाचित्वात् उद्भूतावयवभेदः समु
दायः समासार्थः तस्य च समुदायस्य युगपदन्यत्र प्रयोगाभावात्तदंतर्भूतानामेव पृथक्प्रयोगत्वा
त्कार्यार्थया संज्ञया भवितव्यमिति सर्वशब्दस्यापि भावसिध्यति। तथा देवदत्तशालायां ब्राह्मण आनीयता
मित्युक्ते देवदत्तोपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्थश्चेत्तदासोप्यानीयत एव॥

प्रयोगसत्त्वाच्च कार्यार्थया संज्ञया तदंतर्भूतानामेव प्रवृत्तिरिति व्यमित्यन्वयः पृथक्प्रयोगत्वादिति पाठे बहुव्रीहेस्त्वो बो
ध्यः सिध्यतीति विनिगमनाविरहादिति भावः नन्वेवं सर्वशब्दस्य संबंधविशेष्यत्वाभावात्कथं तस्य सर्वनामत्वमत आ
ह। यथेति स्वरूपेणोपलक्षणमिति सर्वशब्दः समुदायांतर्भूतत्तया संबंधविशेष्योपि यथा देवदत्तत्वेन विशेष
णामपि देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन विशेष्य इति भावः। अन्यपदार्थत्वादिति भाष्यस्यान्यः पदार्थो यस्य तत्त्वादित्यर्थः॥ ॥

कै॰वि॰१ ननु सर्वनामशब्दो यदि व्युत्पन्नस्तदा संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्त्तिकारंभानुपपत्तिः नो चेत्पूर्वोत्तरपदविभागाभावा
१८१ त्पूर्वपदादिति णत्वाप्राप्तिरत आह। राजेति। संतमन्वर्थसंज्ञायां। असंतं श्रुत्यरूढेरपंतरादो आश्रित्येति। द्वितीयवि
षये आरोप्येत्यर्थकं सामविशेषेरथकरणकतरणकर्त्रत्व मारोप्यसाधुत्वान्व्याख्यानं यथा सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थ
मारोप्यप्रवृत्तेपीति न वार्त्तिकानुपपत्तिर्नापि णत्वाप्राप्तिरिति भावः ननु शब्दनित्यताविरोधात्कथमसतो णत्वस्यापा
दनमत आह। प्रयोगे चेति ननु संज्ञा चेत्कृत्रिमा तदा शब्दार्थसंबंधनित्यता हानिः संज्ञा चेन्न णत्वप्राप्तिरत आह। स

णत्वं प्राप्नोतीति। राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सत्तमसत्तं चावयवार्थमाश्रित्यव्यु
त्पाद्यंत इति णत्वप्रसंगः प्रयोगे च सणत्वा अणत्वाश्च नित्या एव शब्दास्तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवो
संज्ञायां त्वणत्वा एवेति शास्त्रव्यापाराणत्वं प्राप्नोत्येव सर्वार्थाभिधानयोग्यस्य च शब्दस्य शक्तिनि
यममात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसंबंधनित्यत्वस्यापि न विरोधः॥

वोध्यति शक्तिनियमनं शक्तिसंबंधबोधनमेवेत्याहुः न च नृभोसंज्ञायामिति सूत्रे भाष्ये पदेतत्संज्ञायां विधीयते तत्र
न संज्ञायामस्ति धेयामित्यर्थः किं तर्हि तत्तत्कार्यविशिष्टेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थ इति वक्ष्यते तश्चात्र कथं णत्वप्राप्तिः न
हि कृतणत्वेन संज्ञावगतिरत एव रघुनाथादिशब्देन णत्वमिति वाच्यम् आधुनिकविनियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यै १८१
व विनियोग उचित इत्याशयात् अत एव महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमिति वक्ष्यमाणं संगच्छते अनादिविनियुक्तसं
ज्ञास्थले तु यथा विनियुक्तानामेव साधुत्वमिति रघुनाथादेर्णत्वाभावो धपरिमाणसंज्ञास्तु तगवृत्तिशब्दे च न वलोपः संज्ञात्वं गापत्तेरिति दिक्॥

सौत्रत्वादित्येव कुतो नोक्तमत आह। लोकेति। साम्यं दर्शयति। सर्वत्रैवेति। निपातनं चेति। भावाभावयोरेकत्र वि
रोधादिति भावः। न त्विति। प्रयोगभेदेन च भावाभावविरोधपरिहार इति भावः भाष्ये। किमन्येपीति अन्येपि विध
यः किमेवं एवं जातीया इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रश्नः आशयानभिज्ञ उत्तरयति। भवंतीति। यथास्यानिव

निपातनादिति। लोकेप्ययं णत्वरहित एव प्रयुज्यते तस्यात्र प्रसंगेन साधुत्वं प्रतिपाद्यते। किमेत
दिति। नभवत्वस्य साधुत्वं णत्वप्रतिषेधेत्वस्य तात्पर्याभावाद्विकल्पः प्राप्नोतीति भावः। इतरः प्र
तिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं पर्यनुयुंक्ते। अथक इति। सर्वत्रैव स्थप्राप्त्यनुमानबाधः निपातनं
चापि णत्वाप्राप्त्यनुमानमिति भावः। ननु चेति। प्रतिषेधस्य हि निवृत्तावेव तात्पर्यं निपातनस्य तु तद्रू
प साधुत्वप्रतिपादनेन तु रूपांतरनिवृत्ताविति भावः। इको यणचीति। यणो हि साधुत्वं प्रतिपाद्यते नाभि
द्विनिवृत्तिरित्यर्थः। षष्ठ्यात्रेति तत्तश्च संहिताविषये स्वाभाविको प्रयोग इकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते।
यथा दर्शाणां स्थाने शरः प्रस्तरितव्यमिति न तत्र दर्भाः प्रस्तीर्यते।

स्यादेशादित्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं न वृतिर्यथाप्राप्तस्यादेशाप्रयुक्तस्य निवृत्तिरिति भावः शाकतो इको यणचीति। अस्य य
दि भवंतीत्यादिः ततश्च संहितेति स्थानिनो निवृत्तिर्नामितत्साधुत्वबुद्धेर्निवृत्तिः सा च संहितायां शाकलाभावेदिति भावः
प्रस्तीर्यंत इति किंतु तत्स्थाने शराः प्रस्तीर्यंत इति शेषः तथा च स्थानषष्ठीनिर्देशेनापि यत्रापि तात्पर्यमिति भावः॥ ॥

विकल्पाइति।स्यानषष्ठ्यन्तावेनोन्नयत्र तात्पर्यान्नावादितिन्नावः।परदेशस्येति।विकरणाविधौधातोः परश्चेत्यधि
कारेणधातोःपरोविकरणःश्रयोक्तव्यइत्यर्थादितिन्नावःननुधातोःपरोविधातव्यइत्यर्थेपूर्वंश्यनिविहितेपश्चाच्छव
विस्यात्।तिङ्विकरणवत्।सार्वधातुकइतिचविषयसप्तमीस्यादतआह।धात्विति।साहाय्यकं।कार्यंसाध्यो।वि
हितं।प्रत्ययइतिशप्रूपःप्रत्ययइत्यर्थःननुश्यन्नादीनामादेशत्वेस्यानिवद्भावात्पित्वेकरोतीत्यादौविकरणस्यानु
दात्तत्वंस्यात्नचसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वस्यविकरणान्यविषयत्वेनोप्रत्ययस्यकथमुदात्तत्वंसिद्धांतेपीतिवाच्यं

इहतर्हि।विविकल्पःप्राप्नोतीतिन्नावःसमुच्चयस्तुनन्नवत्येकेनपरदेशस्यावष्टब्धत्वात्सार्वधातु
कयोश्यार्थाभिधानएकेनैवसाहायकस्यसंपादनात्।शबादेशाइति।श्यनश्चनिल्करणंज्ञापकंस्यानि
वद्भावान्नावस्य।तेनकरोत्युप्रत्ययस्यापित्वादनुदात्तत्वंनभवति।कुर्वतीत्यत्रश्नपूश्यनोर्नित्यमिति
नुमागमोनभवति।आदित्यधिकाराद्वा॥

सार्वधातुकस्वरापेक्षयैवविकरणस्वरस्यतेनदुर्बलत्वकथनादतआह।श्यनश्चापि ल्करणमिति नचशित्वंनियमार्थं
स्यात्।शिदेवनपिदितिशित्त्वस्यनियमार्थत्वकल्पनापेक्षयातिदेशबाधस्यौचित्यात्अतिदेशबाधश्चतवाप्याव
श्यकएवकथंचित्तुनिल्करणमितिभावःतद्धिप्रत्ययाद्युदात्तत्वबाधेनञ्नितीत्यनेनादिदत्तस्याद्युदात्तत्वायस्थानिवत्वात्
पित्वेनानुदात्तत्वेतुलसार्वधातुकस्यापिआद्युदात्तत्वशादित्यनुदात्तत्वेधातोरुदात्तत्वात्सिद्धमेवेतितद्व्यर्थंसत्ज्ञाप
कमितिभावःपरंत्वयंपाठःस्थानिवत्सूत्रस्थकैयटविरुद्धःआदित्यधिकाराद्वेतितुदतीत्यादौनित्यनुमभ्या
वृत्तयेपूर्वोक्तसमाधिरेवावश्यकःश्यपूशानोरितिसूत्रस्थश्यनग्रहणमप्युक्तार्थज्ञापकमितिबोध्यं॥ ॥ १८२

नन्वेवंशपःपरःश्नम्स्यादतआह।रुधादिभ्यइति सार्वधातुकइतिसप्तम्यारुधादिभ्यइतिपंचम्याषष्ठीकल्पना
तेषामेवात्यादचःपरःश्नमिति भावःतृणइहइतिनिर्देशश्चरुधादीनामागमित्वेलिंगं।नन्वेवंशपःश्रवणंस्यादतआ
हायथाचेति।शपइत्यस्यषष्ठीकल्पनसामर्थ्यादितिभावः।एकार्थत्वादितिअज्ञातादेरकेनद्योतितत्वान्नद्वयोःसमु
च्चयइतिन्नावःयेननाप्राप्तिन्यायेनाकजादीनांबाधकत्वेपरेणोक्तेसिद्धांतीतेनैवन्यायेननिपातनोनामपिबाधं

रुधादिभ्यःश्नमित्यत्ररुधादीनांश्रुतत्वात्तेषामेवान्त्यादचःपरःश्नम्भवतिनतुशपःयथाचन्द्रस्तोरोपध
योरमन्यतरस्यामितिरमागमोरोपधयोर्निवर्त्तकःएवंशपःश्नमइहतर्हीतिदेशात्तदाद्विरोधाभावेपिकाक
चोरेकार्थत्वाद्विकल्पएवचोद्यतेनसमुच्चयः।कर्त्तव्योत्रयत्नइतिलुपेदवश्यमइत्ययंश्लोकोऽन्यार्थमव
श्यंपठितव्यस्तेनैवसततंसंततमितिवासिध्यतिनतुनिपातनेनेत्यर्थः।सातत्यमितिवानभिधानात्प्र
त्तस्यप्रयोगान्नावःपुराणशब्देनपुरातनशब्दस्यबाधःप्राप्तःपृषोदरादित्वान्नभवति॥ ॥

कत्वमेवेत्याह।निपातनमपीतिभाष्ये।एवंदितिसततंसंततमित्युभयमित्यर्थः।श्लोकोन्यार्थमवश्यमितिएकदेशानु
मतिद्वारासातत्यइतिनिर्देशेनसएवश्लोकोज्ञाप्यतइत्यर्थः।नान्वितिनिपातनेनसततमितिनसाध्यतइत्यर्थःनन्वेवं
संततात्प्यत्रसांतत्यमित्यपिस्यादतआह।इतिचानभिधानादिति।अएवभगवतासंततमितिनसिध्यतिइत्येवोक्त
नतुसूत्रोच्चारितसजातीयंसातत्यमितिनसिध्यतीत्युक्तं।पुराणशब्देनेति।पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्रनिपातितेनेत्यर्थः।
पृषोदरादित्वादितिएवंचतेनैवोभयोरपिसाधुत्वंनतुनिपातनेनेतिभावः॥ ॥छ॥ ॥

कै॰वि॰१
१८३

च्विप्रत्ययेति गणपठितेभ्यः संज्ञोपसर्जनानां नेदात्संज्ञायाः अप्राप्तौ प्रतिषेधानर्थक्यमिति शंका व्युदासाय नाप्योरूपात्तद्
तिभावः तत्तत्पदत्वारोपवत् तदर्थउपसर्जनत्वमप्यारोपितमिति च्विरूपपत्तिरितितात्पर्यम् ॥ पदकार्येष्विति न च संज्ञा
तथेतिभावः इदमेव वार्त्तिकं तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वे लिंगमितितात्पर्यम् । अत एवोक्तिव्यक्तपदार्थायेदु तिन्या

संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति येविषयांतरेदृष्टास्त एवेमामवस्थां प्राप्ताइति विवक्षया च्विप्रत्ययनिर्देशः।
सर्वापदेहीति। पदकार्येषु गौणमुख्यन्यायोनतिप्रातिपदिककार्येष्वितिशंकाश्रयेचरम्यात्वेद्दुत्पत्रोक्त
मितिप्रसिद्धिवशात्संभवन्नपीहत्वनोक्तः समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिंगाजातिरेकद्रव्योपनि
वेशिनीसंज्ञेत्येतदनपेक्ष्यसंज्ञाप्रतिषेधः तत्रह्यपेक्षिते परत्यात्पूर्वसंज्ञाबाध्यतइति संज्ञासंज्ञयावा
धनात् प्रसंगाभावः ॥ ॥

यस्याप्यत्राप्रवृत्तिरितिबोध्यम् ।अत्र न गुणयोगेन लाक्षणिकत्वरूपं गौणत्वमत आह। प्रसिद्धीति तन्मूलं प्रसि
द्ध्यादिकमत्रापि तुल्यमित्यर्थः।समासेति। अनेन क्रमेणैताः संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कार्याइतिवक्ष्यत्वात्कडारसूत्रेतद १८३
नपेक्ष्यायं संज्ञाप्रतिषेधइत्यर्थः एकद्रव्योपनिवेशिनीतिलौकिकसंज्ञालक्षणमेतेन सर्वनामादिसंज्ञास्वनेकविषयादिकमव्याप्त
मितिपरास्तं ॥ ॥ ७ ॥ ॥

नन्विति सर्वस्य गणे पाठाभावात्संज्ञासूत्रे विशेष्यासंनिधाने न तदंतविधेरभावाद्बहुकथमत्र प्राप्तिरत
आह। प्रयोजनमिति शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदंतविधिरितिभावः एतत्तदंतविधिफलत्वेन परमसद्
त्यस्योपन्यासः क्वचिद्दृश्यते स वित्यः त्यदादीनामद्व्यादावंग विशेषणत्वमूलक तदंतविधिनास्ति

अतिसर्वायेति। प्रादिसमासोयं। बहुव्रीहौ संज्ञाप्रतिषेधात् प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया
मिति तदंतविधिः परमसर्वस्मात् इत्याद्यर्थ आश्रितः पाठादिति। यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र
कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणं तथेहापि सर्वापि सन्निवेशो विशेष्यते असंज्ञोप
सर्जनानि सर्वादीनि गणसन्निविष्टानि नान्यानीत्यर्थः। किमविशेषेणेति। किं यत्सर्वेषां सर्वा
दीनां कार्यं तदर्थमेवेति प्रश्नः॥ ॥
त्वात् स्मैभावे तु विहितविशेषणमिति बोध्यं। यथेति। यथा तत्सूत्रं निघात विधायकं वाक्यभेदेन पाठ
विशेषणं च तथेहापीत्यर्थः यद्यविशेषेणात्यस्य सर्वकार्यार्थत्वादिनेत्याह विशेषेणेवेत्युत्तरं यथा संग
तिरत आह। किं यत्सर्वेषामिति। यद्यपि स्मायाद्यपि न सर्वेषां कार्यं त्रिभिन्नवद्दोदावसंभवात्। तथाप्यंतर्गणा
नाश्रयणेन विधीयमानकार्यमिति तदर्थो बोध्यः॥ ॥

कै॰वि॰१
१८४

न संनिवेशेनेति। न सामान्यविशेषसंनिवेशापेक्षमित्यर्थः। अविशेषेणेति। संज्ञोपसर्जनयोरपीत्यर्थः। नग
णेति। गणपठितत्वाकारेणेत्यर्थः नाप्ये। सर्वादीनां तदंतत्न्र्तानां त्यदादिप्रकृतीनां। आनंतर्येण। गणपठितत्वा
कारेणेत्यर्थः। साध्ये। आनंतर्योपलक्षिततत्यदादीनामित्यादिरूपेणेत्यर्थः। किंप्रयोजनमिति किंप्रयोजन
मित्यर्थः असंज्ञायामिति योगविभागो गणसूत्रे नाष्टाध्यायीस्थे तस्य जसि विभाषा विधायक

विशेषेण चेति। चशब्दाद विशेषेणेत्यर्थः यङ्गणपाठोपलक्षि[illegible]कार्यं त्यदादीनाम्ः। अदु
तरादिभ्य इत्यादि तदर्थमपि पाठविशेषणमित्यर्थः यत्तु कार्यं युष्मदस्मद्भ्यां ङसोशित्यादि
स्वरूपमात्राश्रयं न सन्निवेशणपेक्षं तदविशेषेण भवति। तत्राहि न गणपठितयोर्युष्मदस्मदो
र्निर्देशोऽपि त्वौणादिकयोः॥ ॥

त्वादिति बोध्यं। स्वमज्ञातीत्यादावपीदमनुवर्त्तत इति न दोषः। सर्वादीनीत्येवं यानीति। सर्वादीनि श
ब्दरूपाणि इत्येवं सर्वविश्वेत्यादिक्रमेण यानि पंचत्रिंशदनुक्रांतानि तानीत्यर्थः। प्रत्याख्यायत इति॥ १८४
स्त्रीप्रत्ययकरणस्य मपि सूत्रं तत्रानुपयुज्यमानं कार्यांतरार्थं परिभाषारूपं ज्ञातव्यमिति भावः॥ ॥

नन्विति। अन्यथा समासप्रत्ययविधौ तदंतविधिप्रतिषेधात् प्रत्ययग्रहणे च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
प्रत्ययांतादेव स्यान्न तु तदंतादिति भावः। अनेन चोत्तरत्र तदंतविधौ ज्ञापितेऽनुपसर्जने निषेधात् प्रधान
एव सफलवानिति प्रधानेनेत्युक्तं। कौंभकारेय इति। आर्यंतत्वेन कारभशब्दादेव ङीपि कारीशब्दस्यैव स्त्री
प्रत्ययांततया तत एव स्त्रीभ्यो ढकितस्यैव वक्योगत्वा वृद्धिः स्यात्। न कुंभस्येति भावः तदंतविधौ तु

अनुपसर्जनादिति न तु प्रधानेन तदंतविध्यर्थो योग आरब्धः कौंभकारेय इति यथा स्यादिति।
न चाणि तिकृत्ग्रहणं तद्धितोप्यण स्तीति। नैतदस्ति। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तत्सादि निय
माभावात् कारशब्दादपि ङीपि कुंभकारीशब्दात्। स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् भविष्यति॥ ॥

समुदायान् ङीपि तत एव वृद्धि समुदायस्यांगत्वात् कुंभशब्दे वृद्धिः सिध्यति न नु कृत् ग्रहणे गतिकारक
पूर्वस्यापि ग्रहणात् तदंतविध्यभावेपि कौंभकारेयः प्रसिद्धोऽत आह। नचेति कृत एव ग्रहणे सानत्कृदक
त्ग्रहणद्भ्रूति भावः। नैतदस्तीति। न च कदाचित् कारीशब्दादपि स्यात् कुंभेनेकार्थ भूतस्य निष्कृष्यापत्येना
न्वयाभावात्॥ ॥

नन्वेवं कुंभकारीत्यत्र ङीवेव न स्यात्। कुंभेनैकार्थीभूताणं तस्य केवलस्य स्त्रीत्वेनायोगात्। अत एव सू
त्रारंभेन कदाचिदपि कारशब्दान्ङीप्। यस्य च विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो न तदणंतमिति चेन्न। अमहत्पूर्व
ग्रहणेन तदंतग्रहणाज्ञापनात्। न चैवं बहुकुरुचरेत्यादावितिप्रसंगवारणायायं निषेधोपि सार्थक इति वा
च्यं। टिड्ढाणञित्यादौ उपात्तस्य टिदादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषयेनादोषात्। पूर्वत्रोपात्तं तदंतं च स्त्रीत्वेन वि
शेष्यते। उत्तरत्र चोपात्तमेवेत्यत्र व्याख्यानमेव शरणमिति वदंति। परे तु प्रत्याख्यायते इत्यस्य वार्त्तिकस्ये
ति शेषः अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदंतविधिप्रतिषेधादिति हि तत्र वार्त्तिकं तद्रीत्या ऽ
स्य तेन सिद्धिरित्याशयः अनुपसर्जनादिति किमर्थं बहुकुरुचरा तदंतविधिनाप्राप्नोति अतउत्तरं पठति
अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकमिति तत्र भाष्यकृदवतारयोनात्र त्यभाष्येण च तस्य वार्त्तिकस्य सिद्धांतत्वप्र
तीतेः यत्तु तदुत्तरं वचनद्वयं ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदंताप्रतिषेधस्यातिधीवरी पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पिशलाब्रा
ह्मणीति तत्त्वाचार्यदेशीयस्य। तत्राद्यस्य पूर्वत्र तदंताप्रतिषेधेपि उत्तरत्र तदंतविध्यभावेन बहुकु १८५
रुचरादाव प्राप्त्यास्य सार्थक्यानुपपादनात् दुक्तित्वं। अंत्यं तु स्त्रियामित्यस्याविशेषणत्वात् स्त्रि
यां यो विहितद्त्यादिना भाष्य एव दूषितं तेनाद्यस्यैव वार्त्तिकस्य सिद्धांतत्वबोधितं इदंतर्हि प्रयोजनं प्र

धानेन तदंतविध्यर्थमिति तु तत्र भाष्यकृता स्वयं सूत्रप्रयोजनमुक्तमिति न विरोधः अयं हि तत्र भाष्याश
यः अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेपि कदाचित्कारीशब्दादपि स्यादिति पक्षे कुंभकारेय इत्य
स्यापत्तिः यदुक्तं कुंभेनेत्यादि तत्तुच्छं तिष्ठ ष्यापत्ये नैकार्थीभावाभावेपि समुदायेनैकार्थीभावे ऽवयवेना
पि तस्यैव सत्वात् सामर्थ्याक्षतेः विशिष्टसंबध्य पत्ये विशेष्यसंबंधस्याव्याहतत्वश्च अनभिधानेन प्रत्याख्या
नं तु न चमत्कारि अत एव परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे तदेकदेशगार्ग्यशब्दात्प्रत्यये परमगार्ग्यायण इति
येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये उदाहृतमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः न च तदंतविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन
केवलादपि ङीप् दुर्वारः अनुपसर्जनादित्येतत्सामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः मुख्यापदेशिनोऽभावे
एव तदतिदेशप्रवृत्तेश्च। न च स्त्रीप्रत्ययेषु तदादिनियमाभावेन कारीशब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययांतत्वा
नपायात्तस्मादपि कदाचित् ढक् स्यादेवेति वाच्यं। यतः प्रत्ययग्रहण इति नियमेनाधिकस्यैव व्यावृत्ति
र्न न्यूनस्य। अस्य युवापत्यम् इञः एरपत्यमित्यर्थे यञितोश्चेति फकोनापत्तेरेवं च तन्निषेधेनानेन त
स्यैव संग्रहो न त्वेतद्व्यावर्त्यस्य न्यूनस्य। अयमधिकारो प्यत्रार्थे ज्ञापक इत्याहुः॥ ॥

एकपदत्वेनुद्देश्यविधेयत्वानुपपत्तेराह। सुपामिति। अअअदित्यत्र अद्इति लुप्तपंचम्यंतं। तदाह अका
राद्दिति। अकारांताद्दितिसाध्येंतग्रहणं तु फलितार्थपरं यथाकथंचित् नत्वत्र तदंतविधिरितिभ्रमितव्यं

अनुपसर्जन अअदिति। सुपांसुलुगिति षष्ठ्यालुक् अअअदिति अकारेणाकारात्काराै विशेष्येते अका
रात्परौ यावकारात्कारौ तावनुपसर्जनस्येत्यर्थः पंचम्या अदित्ययं तु युष्मदस्मद्भ्यामनकारांताभ्यां वि
धीयत इति परिभाषानुपस्थानादुपसर्जनाभ्यामपि नवतित्यदादीनामइत्यय मकारात्परस्य हलः स्था
ने विधीयेत इति अकारांतात्परो अकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितदित्यत्र न भवति एवं तु
प्रियो द्वावस्येति बहुव्रीहौ कृते अकारांताद विधानात् परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति। तदोः ससावि
ति चसत्वमविशेषितमित्युपसर्जनस्यापि प्राप्नोति। तत्रायं समाधिः त्यदादीनामइत्यत्र त्यदादि
षु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तत्साहचर्यात् द्विशब्दस्तथाविध एव गृह्यते सत्ववि
धौ च तथाविधानामेवानुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः अतिसर्वायेत्यादौ त्वविशेषकार्यमपरिहृतमेव॥ ॥

विशेष्यासंनिधानात् प्रायेण साध्येपि अकारात्कारात्कारावित्येव पाठः शेषे लोपस्यांत्यलोपत्वपक्षे विधानोत्तरमका १८६
रात्परत्वसंभवादाह। विधीयत इति तदुक्तं नाष्ट्यध्याष्यमाणावितिअपरिहृतमेवेति एवं चैतदपरितोषाद्भाष्येपक्षा
तरमिति नावद्इति केचित्॥ ॥

परे तु इदं समाधानं सर्वाद्यानंतर्यकार्यार्थं प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्यैवार्थस्य डतरादिविषयेनस्य प्रधानेपि तदंते
प्रवृत्तिरिति विशेषं बोधयन् तद्द्वारक युक्तौ चोपसर्जनेपि प्रवृत्तिरित्येव रीत्या तत्फलकत्वाभावमुपसर्जनप्रति
षेधस्य बोधयितुमेकदेशी पक्षांतरमादाऽथवेति। अंत्यं समाधानद्वयं तु साधारणमित्याहुः स्वार्थद्वारेणेत्यादेर्वि
वरणं। तदर्थगतेत्यादि। गृह्यमाणविभक्तेरिति संबंधसामान्ये षष्ठी तेन विभक्तौ विधीयमानत्यदाद्यत्वस्यापि

गृह्यमाणविभक्तेरिति। गृह्यमाणानां त्यदादीनां चार्थद्वारेण संबंधिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्या
कर्मादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः। यद्येवमिति गृह्यमाणात् या विहिता विभक्तिरित्येवं संबंधमन्वानस्य
प्रश्नः आर्थः संबंधोऽत्रे गृह्यत इत्युत्तरे त्वभिप्रायः यद्येवं पचकाः शकुनय इति कनः स्वार्थिकत्वाज्ज
सो लुक् प्राप्नोति। उच्यते। कनिकृते शब्दांतरत्वान्नांतत्वाभावान्नायं षट्संज्ञक इत्यदोषः युष्मद
स्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र त्वंगेन विभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति॥

संग्रह इति भावः षट्त्र्यद्इति षष्ठ्यर्थे पंचमीति मन्वानः शंकते। यद्येवमिति। कनः संख्यायाः संज्ञासंघेत्यनेन वि
हितस्य। कनीति। कनिकृते कनंत एव संख्यावाचीन प्रकृतिः स च ननांत इति षट्त्वाभावात्ततः परस्य जसो न
लुगित्यर्थः। षट्त्र्यद्इति पंचम्येव षड्भ्यः परयोः प्रत्यासत्त्या षडर्थगतसंख्याभिधायिनो र्लुगित्यर्थः इति भा
वः युष्मदित्यादि सिध्यतीत्यंतग्रंथोत्र पुनरुक्तः अनुपदमग्रे वक्ष्यमाणत्वात्॥ ॥छ॥ ॥

परंतु गृह्यमाणविभक्तेरित्यस्य गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्येवार्थः अदड्विषयमेतत्। कतरांतस्यानन्तिधानो मन्तिप्रेत्य तत्राददड्भाव एवेष्टइत्यभिप्रेत्य वातुल्यन्यायात् षड्भ्य इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेति तत्रातिप्रसंगं शंकते। यद्येवमिति परमपंचेत्यादेर्लोके गणनायां व्यवहाराभावेन षड्त्वाभाव इति। लुगप्राप्तिरिति प्रश्नः संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्त्येव। गणनायां

प्रियसक्थ्नेति सक्थिशब्दः शकटावयववचनोत्रेति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति समासांतो न कृतः। प्रकृतविभक्ताविति। अंगार्थसंबंधिन्यां विभक्तावित्यर्थः तत्रापीति गृह्यमाणविभक्तेतिसप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यत इति च॥

प्रसिद्धानामेव संख्यावाचिनां ग्रहणमित्यत्र न मानमित्युत्तरं पंचम्यंतस्यत्वदुक्तसंबंधेन विभक्त्यान्वयो दुरूपपाद आह तौमानाभावश्च षट्प्रधान इत्यस्य त्वदुक्तिमतषडर्थप्रधानोऽतः समुदायोपि षट्संज्ञ इत्यर्थः पंचम्यंतस्थलेपि विहितत्वसंबंधेनान्वय इत्याशयेन शंकते। इह तर्हीति वैषम्यमुपपादयन्स्वाशयमाह। इहतावदित्यादिनेति भाष्यार्थमाहुः। शकटेति। स च तस्यांगमिति भावः अंगार्थेति प्रकृतशब्देनांग एतत्रापीतिवक्तव्ये तच्छब्दनिर्देशाद्व्यवहितपरामर्शोपि नाऽव्यवहितस्य चेत्याह। गृह्यमाणेत्यादि॥ । १८७

अर्थद्वारकमिति। उत्तरादिभ्यो विहितो धर्मत्वप्रतिपादकस्वमोरित्यर्थः तदर्थकप्रत्ययविधाने धर्मस्यापि विधानमस्तीत्यन्निमानः उत्तरादिभ्य इत्यस्य पंचम्यंतत्वे धर्मतुन्निन्नविभक्तित्वादिति भाष्यविरोधः। परंतु विधानस्य सर्वथानाश्रयणो नार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यमिति स्वग्रंथविरोधस्तस्माद्विहितविशेषणमिति यथाश्रुतमेव भाष्यं परमकतरदित्यत्राददादेशेन भाष्यांतरं मानमस्ति प्रकृतभाष्यं तु विपरीतं तदभावबोधकमेवेति शब्दामालिकाः त्यदादिप्रकृतिकविभक्तावित्यर्थमत्वाशंकते। यद्येवमिति। उक्ताशयेनाह। त्यदादिप्रधान इति अंगस्येति सू

उत्तरादिभ्यो यो विहित इति। अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यं। तेन परमकतरदित्यत्रापि न वाति। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र तु प्रकरणे अंगेन विभक्तिर्विशेष्यते अर्थद्वारेण युष्मदस्मद्भ्यां तु परत्वमात्रेणैत्वात्ति युष्मदित्यादावपि कार्यं भवति॥ ।

त्रेतो भिस ऐसित्यादो विभक्तित्वादसंबंधमाशंक्यांगनिमित्तयो भिसिति संबंधं वक्ष्यति तेन न्यायेनात्रापि संबंधसंभवादियमेकदेशयुक्तिस्तस्माद्भाष्यानुसारात् षड्भ्यो उत्तरादिभ्य इति सूत्रद्वये विहितविशेषणं भाष्यसंमतं तत्स्यार्थस्य लक्ष्यविरोधेन भाष्यकृता दूषणाकरणादित्याहुः। भाष्ये अकारविषयेपि समाधानं वक्तुमाह। इहेति। इहतावदिति। लक्ष्यानुसारश्च तत्र तत्र तथा तथा व्याख्याने बीजं अंगस्य विभक्तावित्यादेश्चांगार्थगतार्थप्रतिपादकविभक्तावित्याद्यर्थः पंचम्यंतत्वेन तथान्वयस्य दुरुपपादत्वादिति भावः॥ ॥छ॥ ॥

कै०वि०१ तत्र समासेपीति उत्तरपदार्थप्रधानत्वादितिभावः अतिकतरदित्युक्तरीत्याचिंत्यमेव अत्रापिपक्षे अतिसर्वायेत्यादौ दोषएव। परमसर्वतदृत्यादिसिद्धये नदंतस्यापि सर्वनामत्वावश्यकत्वेन सर्वनाम्नोविहितस्य ङेः स्मैट्
१८८ त्यर्थेपि स्मैत्वावस्यदुर्वारत्वात् अतोप्येकदेश्युक्तिरियं पक्षद्वयमतः सर्वसाधारण्यां समाधिमाहन्नाष्ये। पर्वा
नेदमितिद्वंद्वेचेत्यादिनिश्च सर्वादित्वस्यैव निषेधस्तत्त्व युक्तकार्याभावेपर्यवस्यति। एवं किकल्पोपीत्यभिमानः
ननुसर्वार्थवाचकत्वं नपूर्वादिशब्दानामित्यसंगतमेतदत आह। स्वविषयेति। लोकनिरूढप्रवृत्तिनिमित्तेन

अतिसइतिशोप्सनः सइतिप्रादिसमासः नञासमासेप्युसः अषट्अकतरदितिन्न
वति। सर्वेषांयानीति। स्वविषयापेक्षयासर्वनामत्वबोध्यं यथागोत्वादेः स्वविषयापेक्षं
सर्वगतत्वं नतुसर्वादीनिपरस्परंपर्यायतां यांतिभिन्नार्थत्वात्॥ ॥छ॥ ॥

याअभिधेयाव्यक्तयस्ताः स्वविषयः ननुसर्वादिगणपठितानांशब्दानांसर्वेषांसर्वार्थकत्वेनपर्यायत्वाद्
पायंव्याख्यानंक्लेशोत आह। स्वविषयेति। नत्वितिनन्वेवंघटादिशब्दानामपिस्वविषयापेक्षसर्वनामत्वात्
घटायेत्यादौ स्मैभावापत्तिरितिचेन्नतद्विधायकेषुसर्वनामग्रहणसामर्थ्येनसकृद्गृहीतशक्तै १८८
वस्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरुद्धानेकजातीयार्थबोधकानामेवसर्वनामपदेनग्रहणात् एतदेवध्व
नयितुंसर्वेषांनामानीतिबहुवचनात्पूर्वपदकोविग्रहो दर्शितोभाष्य॥ ॥छ॥ ॥

संज्ञोपसर्जनत्वेपिसंज्ञात्वेकद्रव्यनिष्ठत्वान्नसर्वेषांनामोपसर्जनेमिपिपदांतरार्थसंसृष्टार्थवृत्तित्वान्नप्राधान्ये
नसर्वेषामुपस्थापकं नामपदस्वारस्येनतथैवजातादित्यर्थः उपसर्जनांशेविशेषइत्यविशेषणेदृत्यर्थः भा
ष्ये। एतेषांचापीतिदूषणांतरं। एतेषांचापि। घटादिशब्दानामपि। एकैकस्य। तस्यापि। सासविषयः सर्वाद्यर्थोवि
षयः। तस्मिन् तस्मिन्विषये। सर्वाद्यर्थरूपेविषये। योयः शब्दो। घटादिशब्दो वर्त्ततेतस्यतस्यघटादिशब्दस्यस

एतेषांचापीति। ततश्च सर्वस्मिन्नोदनइत्योदनशब्दस्यापिसर्वनामकार्यं
प्राप्नोतिसामानाधिकरण्यादनयोः ननुप्रतिनियतवस्तुगतानिनिवेशितत्वा
च्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देनाभिहितं। ओदनत्वमपिसर्वशब्देनेति। कु
तोयंप्रसंगः तत्रेदंदर्शनं॥ ॥

र्वाद्यर्थेवर्त्तमानस्येत्यक्षरार्थः तद्व्याचष्टे। ततश्चेति। पदैः पदार्थानभिधायाकांक्षादिमूलकशक्तिवशात्संसृष्ट
वाक्यार्थप्रतीतिर्जन्यतइत्यभिहितान्वयवादेशंकते। नन्विति। गुणद्रव्यादिसमुदायात्मकेवस्तुनिप्रतिनि
यताये भागाः प्रवृत्तिनिमित्ता स्व्यास्तदभिनिवेशित्वात्तद्वाचकत्वाच्छब्दानामित्यर्थः योग्येतरान्विते
पदानांशक्तेः स्वार्थवत्पदांतरार्थोपिस्ववाच्यइत्यन्विताभिधानमाश्रित्यपरिहरति। तत्रेति॥ ॥

कै०वि०१
१८० अवग्रहः क्रोडीकारः न प्रतिपद्यते। निश्चिततत्पेतिशेषः रूपसादृश्यादिति ओदनव्यतिरिक्तार्थान्वययोग्यसर्वशब्द
रूपस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। तत्प्रतिपत्त्यर्थं। निर्धारितविशेषप्रतिपत्त्यर्थं। अपरे तु पदे पदैकदेशप्रयोगवत् यदा स
र्वस्मिन्नोदनेइति वाक्ये प्रयोक्तव्ये ओदनेइति वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते प्रकरणाच्च तत एव पदात्तादृशवाक्यार्थबोध
स्तत्रदोषइतिनोऽप्याशयः यथा च पदशक्तिग्रहकाले पदैकदेशस्यापि तत्र शक्तिग्रहइतियस्य प्रायां कैयटेनोक्तं

सर्वशब्दे ओदनार्थावग्रहेण प्रवृत्त ओदनशब्दोपि सर्वशब्दार्थावग्रहेण प्रतिपत्तात् केवला
त् सर्वशब्दात् विशेषं न प्रतिपद्यते रूपसादृश्यात् नाप्योदनशब्दादिति तत्प्रतिपत्त्यर्थमुभयो
पादानं तत्रैकस्य सर्वनामकार्यं स्यवतिनापरस्येति प्रमाणाभावादतिप्रसंगं तङ्कावितः॥ ॥७॥

तथा वैयाकरणमते विशेषणविशेष्यभावे वाक्यस्य शक्त्यंगीकारेण तत्र तत्तत्पदालिंगिते समुदितस्य शक्तिग्रहका
लेऽवयवभूतैकैकपदस्यापि तत्र शक्तिग्रहेपौकैकपदादपि तादृशविशिष्टार्थबोधइति इग्यणइति सूत्रे भाष्ये ध्वनि १८२
तं आकांक्षावादे च मंजूषयां निरूपितमित्याहुः॥ अतिप्रसंगं तङ्कावितइति। न च सर्वनाम्नः स्मेइत्यादौ स
र्वादेः स्मैइत्याद्येवसूत्राणि संत्विति न कृत्स्नादिषु दोषः अपाणिनीयत्वापत्तेः भाष्ये। एवं तद्युक्तयमिति॥ ॥

सहेति। एकैकस्योद्देश्यत्वं विधेयत्व स्तत्त्वात्सह विवक्षाभावइत्यर्थः अर्थद्वयबोधेच्छया एकस्य सकृदुच्चारणा
मिह तंत्रं अतो उच्चारणं तंत्रेण वोध्यबोधस्तु पुनरनुसंधानेनेत्याशयेनाह। वृत्तिर्वेति आवृत्तिश्चेत्यर्थः। प्रत्या
ख्यातमिति लौकिकप्रयोगांगत्वेन न निराकृतमित्यर्थः। प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति। तच्च सर्वशब्दस्य थ्यवत्वं।

एकशेषनिर्देशइति न नु सहविवक्षाया अभावात् कथमेकशेषः एकशेषफलत्वात्तत्र न्यायआ
वृत्तिर्वैकशेषशब्देनोच्यते। अथवा आकृत्यभिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगोस्तिद्वे प्रत्याख्यातमेकशे
षशास्त्रं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं नवतीति सहविवक्षामंतरेणापि भवत्येकशेषः।
संज्ञोपसर्जनेचेति। यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेन स्व
रूपमात्रोपकारी प्रवर्त्ततइति विशेषणएवावतिष्टते उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थं अजहद्वातिक्रांतार्थ
विशेषणतामापन्नमतिक्रांतार्थविशेषणतामापन्नमतिक्रांतार्थवृत्तिभवत्यतिसर्वायेत्यत्र वाक्येन
संसृष्टार्थत्वात् स्वार्थमात्रप्रतिपादयतो न विशेषेऽवस्थानं॥

इदमुपलक्षणं। अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसंस्कारेण स्वविषयाणां सर्वेषामर्थानां प्राधान्येन बोधकत्वं सर्वनामत्व
मित्यस्यार्थस्य। स्वरूपमात्रोपकारीति स्वरूपमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकइत्यर्थः। अतिक्रांतार्थविशेषणतामिति। एवं च प्रा
धान्येन सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भावः जहत्स्वार्थत्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यं॥ ॥७॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्

कै॰वि॰१
१९०

न्नाष्ये। अथवा महतीति। अयंभावः अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रह सहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थितिज
नकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्वेन बोधकमहासंज्ञया तादृशसर्वादीनामेवगणेनुकरणं तत्र संज्ञायामन्वाभा
वः स्पष्टएव। उपसर्जनस्यापिन प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वं नामपदस्वारस्येन तथैवजाभात्। उपसर्जनं हि द्वृत
रविशेषणात्तयैव स्वार्थोपस्थापकं। सर्वादीनितदंतानि च सर्वार्थवाचकत्वसमाधिकरणसर्वनामपदवंतीत्यर्थः।
सूत्रस्य तदंते च तत्प्रधानसमासेऽवयवीयतादृशशक्तिसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्वं विशेष्यतयास्से वे

यतोनलघीयइतिशब्दस्यव्यवहारोलघुः ततोपिलघीयोनाम। तत्रगुरुसंज्ञाकरणात्सर्वादीनां विशि
ष्टधर्मोनुमीयते। नूनमेतानिसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेनयुक्तानियतस्तदनुरूपातेषां संज्ञाक
तेतिसर्वनामकार्यमंतर्गणकार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेवभवतिनसंज्ञोपसर्जनानां॥ ॥ ॥

तिदिक्। ततोपिलघीयोनामेति। संज्ञेत्यर्थः तन्नामसंज्ञायतो न्यत् लघुतरं नास्तीत्यन्वयो भाष्ये।
यद्वीसंज्ञा च नामेतिपर्यायप्रदर्शनं। तच्च यतोनान्यद्ध्रधीयस्तत एवं च संज्ञायां संवृतिः शब्दव्य
वहारत द्ध्रधीयस्त्वसिद्धं। लघ्वर्थमित्यस्य लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ननु न्वर्थसंज्ञात्वं ना १९०
म योगरूढत्वं तत्र योगार्थस्य रूढ्यर्थे नैवान्वय नियमात् पृथक्‌उद्देश्येनानन्वयान्न कथं सर्वा
र्थवाचकानामेव संज्ञेत्यत आह। अनुमीयत इति। नूनमेतानीति गणेपाठितानीत्यर्थः॥ ॥

न्नाष्येऽयोभस्येति। उभयतद्धत्यादेरुभयशब्दपाठेनैवसिद्धेरितिभावः। ननु टाबंते सर्वनाम्नः स्यादित्याद्यन्य
सर्वनामकार्यसंभवो भस्येवेत्यत आह। टाब्विषयत्वमपीति। अन्यभाववृत्पत्र हेतुत्वेनोपादानादितिभावः एवं
चोभयशब्दः केवलद्विवचनविषयष्टाभ्भहितद्विवचनविषयोवेत्यर्थइति टाप्ग्रहणमनुवादमात्रं नापूर्वमिति
तात्पर्यं द्विवचनटाब्विषयत्वेउपपत्तिमाह। तत्रेति द्वित्रिभ्यामिति सूत्रस्थवेत्यस्यास्वरितत्वादेवानुवृत्तौत
पप्रस्थातिकत्वेनायचः तद्धिकल्पेनैववाक्यसिद्धौ फलाभावेन महाविभाषायाअप्यसंबंधसिद्धौ प्रत्ययांतरत्व

अन्याभावद्वृति। टाब्विषयत्वमपिनद्विवचनादन्यत्र बोध्यं तत्रोभादुदात्तो नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणस्येदं
प्रयोजनं वृत्तिविषयेउभयशब्दप्रयोगोमाभूत् उभयशब्दस्यैव यथास्यात्। इत्युभयपुत्रइत्यादिभव
ति। द्विदंष्ट्रादिभ्यश्चेत्यत्र तु निपातनाद्‌भावाद्वित्यादयः साधवः॥ ॥ ॥

पक्षेतन्निवृत्तोदोषाच्च नित्यग्रहणंयोगविभागेन स्वार्थिकानादेशभूतायच्प्रत्ययांतरविधायकमितिभावः अ
त्र चानित्यशब्दस्य वीप्सार्थविरोधाद्विकल्पाननुवृत्तिः। अयमप्याद्युदात्तएव प्रत्ययसंबंधोदात्तग्रहणान्वृत्तेः। वृ
त्तिविषयेइति अतएवोभोभाभ्यासस्येतिनिर्देशः संगच्छते इदं च सूत्रयोगविभागस्यैष्टसिद्ध्यर्थत्वात् उभावितिनिर्देशाच्च उ
भयोन्यत्रेतिवार्त्तिकाच्च द्विवचनाश्रयणंयत्र तत्रैव प्रवर्त्ततेनान्यत्र तेन नातिप्रसंगः द्विवचनविषयत्वादितिभाष्य
य स्य द्विवचनसत्वेएवोभशब्दः साधुस्साधुरित्यर्थः द्विवचनासत्ताववृत्तिविषयएवेत्याशयेनकैयटे वृत्तिविषये इत्युक्तं॥

कै॰वि॰१ कदृत्तानीमिति। अस्योभशब्दस्यार्थप्रतिपादकः कः शब्दोऽन्यत्र तसिलादिविषये द्विवचनाभावे न वर्ततीत्यर्थः। उभयोन्यत्रेति द्वि
१९१ वचनविषयत्वाभावसंभावनायामिति भावः लुक्विषये लुकाविषयस्येवापहारान्नदोषः संभावनानिवेशात्त्रोभयस्यपा
गभावेप्युभयइत्यादिसिद्धिः अन्यथोभात्तासिलादेः कर्तुमशक्यतया द्विवचनस्य लुगभावेन तद्विषयस्यैवसत्वेना
यजनापत्तौ उभयइत्याद्यसिद्धिः म यत्तु यद्यत्र तसिलादिस्यात् तर्हि लुगपिस्यादितिसंभावनया विषयाभावसंभा
वनास्त्येवेति न दोषः इदमेव ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तं। उभयेति वार्त्तिके उभयशब्देन स्वार्थिकायजंतस्यावयव्य
र्थकायजंतस्य च ग्रहणमिति भावः। रूपे इति नन्वकचि उभशब्देन तद्विशिष्टस्य ग्रहणादुभयकावयवोयस्येत्य

कश्चेदानीमिति। रूपे स्वरे च नास्ति विशेषः। अवग्रहे च नास्त्यादरो न हि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः
उभकाभ्यां हेतुभ्यां उभकयोर्हेत्वोरिति षष्ठी तृतीये सिद्धे निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनादिति वचनात्॥

ये उभकयोर्मणिरिति प्रयोगः सिध्यति केतुनेति फले विशेषः स्पष्टः एवमज्ञातो भयोर्घटइत्यर्थे अकचि उभक
घटइति रूपं। केऽयचि उभयकइति स्यादिति रूपे विशेषः स्पष्ट एवेति चेन्न। भाष्यप्रामाण्येनानभिधानाद
त एव हरिणा उभयोन्यत्रेति वार्त्तिकमूलकं तत्रोभयस्य द्विवचनटापूर्वलोपश्च यस्येति व्याकरणांतरसूत्रमुदा १९१
हृतं॥ तन्मते ह्येषां प्रयोगाणामभावः स्पष्ट एवेति बोध्यं। स्वरे चेति। चित्स्वरप्रत्ययस्वराभ्यामुभयत्राद्युदा
त्तोदात्तत्वस्यैव सिद्धेरिति भावः उभकाभ्यामित्यादि वचनादित्यंतो ग्रंथप्रक्षिप्तः पुनरग्रे दर्शनात्॥ ॥

श्रूयमाणइति। विषयशब्दमभ्योयमर्थः श्रूयमाणत्वं च साक्षाद्भावरूपादौ। व्यवहितद्विवचनपरस्य साधुत्व
वारणाय कविषये इति। एवं चैतद्वचनाकरणलाघवार्थमुभयशब्दपाठ इति भावः न्याय्यो एवमाप्यपीति टापाव्यव
धानादिति भावः। अंतरेणपीति दीर्घतद्विशिष्टस्यांतवद्भावेनोभशब्दत्वमिति भावः। अवंतादेकवचनाद्या

उभशब्दोयमिति द्विवचनेऽनंतरे श्रूयमाणे उभशब्देन साधुना भाव्यं न लुप्तेन व्यवहितेके पुनः
सतीति पूर्वस्य द्विवचनस्य लुप्तत्वात्परस्य केन व्यवधानात् तत्र कविषये व्यवहितद्विवचनवि
षय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यं। यथैव तर्हीति ननु द्विवचनटाब्विषयत्वादित्यत्र टाप उ
पात्तत्वात् चोद्यानुपपत्तिः एवं तर्हि टाब्विषयत्वमेकवचनबहुवचनयोर्मा भूदित्येतदर्थमाप्य
पि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तं। अवचनादिति। स्वार्थिकत्वाट्टाप उभार्थस्याहानादापि सिद्धा द्विव
चनपरतेत्यर्थः॥ ॥
पन्निस्तुनेत्याह। स्वार्थिकत्वादिति एवं च तत एकवचनादौ द्विवचनविषयत्वं कथमित्ति न वक्तव्यमिति भा
वः। किं वक्तव्यमेतदित्यादि रंतादिवद्भावेनेत्यंतो पाठः अवचनादापीत्यस्य वक्तव्यत्वाभावेन किं वक्त
व्यमिति प्रश्नासंगतः तथाप्त्रमममूलको वा प्रश्न इति बोध्यं॥ ॥छ॥ ॥ ॐ श्रीसायनमः॥

द्यर्थेति। कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः तस्य इह शास्त्रेनाश्रयणस्य संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तेः अ
स्य लोकसिद्धव्यवस्थाबोधकत्वेन तत्र न्यायाप्रवृत्तेश्चेति भावः ननूभकावित्तिवदुभतद्दत्याद्यपिप्रसज्ये
तेत्यत आह। उभयतद्दत्यादि। तयोरव्ययत्वेन विभक्त्यंतीय स्वार्थिकत्वेन वाधिकरणापादानशक्तिविशेष्य
कबोधजनकत्वात् द्विवचनत्वंच संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यबोधजनकत्वं। अतो द्विषयोद्वृत्तिविषयः।

केपितुल्यमिति। द्विवचनविषयत्वादित्यत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययो न गृह्यते किं तर्हि द्व्यर्थाभि
धानसमर्थ इत्यर्थः। उभयत उभयत्रेति त्रतसोरव्ययत्वात् द्वित्वाभिधानसामर्थ्यं नास्तीत्यभेदवि
ष उभयशब्द एव प्रयुज्यते न तूभशब्दः॥

उक्तमर्थं प्रश्नपूर्वं व्युत्पादयति भाष्ये। कथं स्वार्थिकादितियतः स्वार्थिकाः प्रकृतितो विशिष्टा अन्यार्थविशेष्य
कबोधाजनका अतः प्रकृतिर्गृह्यते नेनेति प्रकृतिग्रहणं तेन प्रकृतिभूतो न शब्दः स्यात् केण द्विवचनशब्देन तत्प्र
कृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि ग्रहणमित्यर्थः तेनोभयत इत्यादेर्व्यावृत्तिः प्रकृतिग्रहणेन त्वनेन कृ
त्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिर्ध्वनिता द्विवचनं वटाभ्यां साहचर्यात् प्रत्यय एव गृह्यते। एतदर्थमेव टापूग्रहणं
तेनोभयोरूभाविति त्र समासे भवत्येवायचू इत्याहुः॥ ॥७॥ ॥ ॥ १८२

एवं प्रत्याख्यातइति। किंच अकच्मात्रार्थत्वे उभाव्ययसर्वनाम्नामकजित्येव पाठेनास्तिद्वे संज्ञाप्रयोजके गयो
पाठो व्यर्थः साहचर्यात्त्रि संज्ञादिव्यावृत्तिरिति बोध्यं। इदं त्विति भाष्ये आदिपदसंग्राह्यमित्यर्थः। भावतायु
निरिति सति पाठे त्यदादीनि चेति रूपत्वे उदीचां वृद्धादिति फिञ्। नवइयङिति। विभक्वेयोश्चटेरिति

एवं प्रत्याख्यातोकजर्थ उभशब्दस्य पाठः सर्वनाम्नस्तृतीया चेति षष्ठी तृतीयार्थः पाठ इति केचि
त्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोपि पाठोन कर्त्तव्य इत्यन्ये। अप्य
भवतइति। अनकारांतत्वात्स्मायाद्यभावात्प्रश्नः शेषइति। पाठेसति त्यदादित्वाच्छेषो भवति।
तृतीयादयोपीति। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनपेक्ष्यैतदुक्तं। इदं तु प्रयोजनं।
नवइयङ् नवन्मयः पूर्वनिपातश्च नवन्मित्रः नवतध्वकछसावितितृद्धत्वात् वकछसो गुणवच
नसंज्ञाबाधनं चान्नवतोभावोभावत्यमिति भाष्यत्॥७॥

चेन सर्वनाम्नोनुकर्षणादद्यादेशः। नवन्मये नित्यंवृद्धेति मपटूभवान्मित्रेव बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययो
रिति पूर्वनिपातः। भवतष्ठगिति शत्रंतनिवृत्तये ष्टग्रहणात्तत्रानुवर्त्तत इत्यर्थः। गुणवचनेति एक
संज्ञाधिकारे सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचनसंज्ञातः परा सर्वनामसंज्ञेति भावः॥ २७॥ ॥

विभाषादिक्समासेबहुव्रीहौ॥ ॥एकस्मिन्निति। सर्वत्र मा सत्त्वात्प्रतिषेधे विकल्प वैयर्थ्यं। सर्वत्र वा विकल्पे भावा
भावयोस्तेनैव सिद्धत्वात्प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरेकविषयत्वासंभव इति भावः। भाष्ये। गुपदिष्टे इति दिक्शब्दो च्चार
णेन विहित इत्यर्थः। बहुव्रीहावितिशेषः। व्याप्यधर्मातिदेशो व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशात्समासो व्ययमत आह। मुख्य इ
ति दक्षिण्याः स्येइति आबाधे चेति द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावौ। नावयवानामिति। नबहुव्रीहावितिवद्वंद्वे चेत्यपीति ने
त्यर्थेन। यद्यपि द्वंद्वेपि तद्भूतावयवभेदसमुदायस्य प्राधान्येन तत्प्रतिबहुव्रीहेरिव द्वंद्वस्य गुणत्वेन तदप्राप्तेरयमेवो

विभाषादिक्समासेबहुव्रीहौ॥ ॥दिक्ग्रहणमिति। एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसंभवात् सा
मर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः वचनमंतरेणाभिमतो विषयभेदो न लभ्यत इत्युत्तरं। समासे एवे
ति मुख्य इत्यर्थः अन्यस्तु तत्कार्यं जायत व्यपदेशं लभत इत्यमुख्यः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति द्वंद्वे चे
चेत्यनेन सर्वाद्यंतस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो नावयवानामिति। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावः॥ ॥

चितस्तथापि त्यदादीनां द्वंद्वाभावेनादंतेकाकचो र विशेषेण फलाभावात् अन्यपर्यायत्वछब्दस्य सर्वनामत्वेन भा
नं बह्वसंमतत्वात् गणोतत्पाठस्य विभाषाजसीत्यस्यासंगतेश्चेति भावः एवं चेदं सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानु
वादकमेव सूत्रकृता तदनभ्युपगमाद्वाकृतं ततः अत एव कुक्कुटमयूर्यावित्यादावनुपसर्जनह्रस्ववारणाय द्वं १०३
द्वेनेतिवचनमारब्धं गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्ये इति बोध्यं। पुंवद्भाव इति इदं चिंत्यमाग्रहणेन सिद्धेः॥ ॥

ननु यथा बहुव्रीहौ द्वंद्वे चेत्यप्राप्तावपीयं प्रवर्त्तते तथा द्वंद्वे नबहुव्रीहावित्यप्राप्तेपीति किमुच्यते न चाप्राप्ते इती
त्यत आह। अयमत्रार्थ इति। एवं नवाप्राप्ते इत्यस्य भाष्ये बहुव्रीहावित्यादिः द्वंद्वे चेत्यस्य तु द्वंद्वे इत्यादिः एवं
च बहुव्रीहौ सर्वत्र निषेधप्राप्तिर्द्वंद्वे चेत्यस्य सर्वत्र प्राप्तिर्जसि विभाषया बाधादिति भावः। सर्वः स्वविषय
इति। सर्वो दिग्बहुव्रीहिरित्यर्थः। नव्याप्त इति। सर्वो दिग्द्वंद्व इति शेषः युक्त्यंतरमप्याह। यदि वेति।

येन नाप्राप्त इति। अयमत्रार्थः नबहुव्रीहावित्यनेन सर्वः स्वविषयो व्याप्तः द्वंद्वे चेत्यनेन तु न
व्याप्तः विभाषा जसीति जसि विकल्पविधानात् यदि वा नेन द्वंद्वे विभाषा स्यात् जस्यनुवाददोषः
प्रसज्येत बहुव्रीहौ त्वनुवाददोषमजस्मानाकृतार्था सती परत्वादियं विभाषा द्वंद्वे चेत्यनेन बाध्यते॥

भाष्ये। पापूर्वासोत्तरेति यद्यपि वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते या पूर्वत्वप्रकारकज्ञान
विशेष्या सा प्रसिद्धोत्तरा यस्या इत्यर्थात् एवं चोत्तराशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि समासे तदप्र
तीत्या पूर्वपदस्य न विशेषपर्यंतलक्षकत्वेन गुणवाचकत्वात् विशेषणत्वेन पूर्वनिपात इति बोध्यं॥ ॥

के॰ वि॰ १
१०८ त्वेतेहि दिक्शब्दोस्तीति नचशेषग्रहणेनानेकग्रहणेनवासिद्धेरुभयोपादानेनपुनर्विधानद्वारा सर्वत्रविशेष
विहितत्वात्सोपिप्रतिपदोक्तः स्पष्टंचेदमान्महतइत्यत्रभाष्येइतिवाच्यं। पूर्वशब्दउत्तरशब्दः समस्यतेइत्येव
विधानकल्पनेपिदिक्शब्दः समस्यतइत्येवंविधानकल्पनेमानाभावेनतत्रादिक्शब्दाभावादितिभावः भाष्ये।

लक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिदिक्समासइतिव्यपदेशोदिङ्नामानीतिविहितस्यन्याय्यस्तत्रहिदि
क्शब्दोस्ति॥ वस्त्रांतरेति। उपसर्जनप्रतिषेधोवार्त्तिककारस्यसूत्रकारस्यनबहुव्रीहाविति
त्यारंभादितितन्मतेनेदंप्रयोजनमुक्तं॥

अवयवभूतस्यापीतिप्रधानाप्रधानन्यायेनास्यनस्यात् अस्यसमूहंप्रतिगुणत्वादितिभावः तदेतदवयवपदेन
सूचितं। समूहावयवत्वाद्वर्त्तिपदार्थस्येतिबोध्यं। वसनशब्दोगृहवाचीतिनैकशेषः। अंतशब्दस्यसर्वनामत्वेपिपरनि १०८
पातोराजदंतादित्वात्बोध्यः तन्मतेनेतिकिंचावयवयोसर्वनामत्वेपिद्वंद्वस्यतत्वाभावेनसर्वनाम्नो विहितत्वाज्जसोनदोषइत्ये
कदेश्युक्तिरिदंभाष्यं॥ २८॥

नबहुव्रीहौ॥ ॥नियमः कथमितिसंख्यायाअपितेनपूर्वनिपातविधानादितिभावः। प्राप्तेइतिसप्तमीविशेष
णइत्यनेन। नैषइति। लक्ष्यानुरोधादितिभावः नचैवंवार्त्तिकेसंख्याग्रहणंव्यर्थंविशेषणत्वादेवतस्यपूर्वनि
पातप्राप्तेरितिवाच्यं॥ परिच्छेदकत्वरूपविशेषणतायाअन्यत्रापिसंभवात्भाष्येवृत्तिकारोक्तं

नबहुव्रीहौ॥ ॥प्रियविश्वायेतिप्रियशब्दस्यविशेषणत्वात्पूर्वनिपातमन्यतेग्रन्थायेति। सं
ख्यायाः संख्येयपरतंत्रत्वाद्विशेषणत्वंसर्वनाम्नएवेतिनियमः। कथमितिचेत्। उच्यतेविशे
षणत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपातेप्राप्तेएवमर्थमुपसंख्यानंस्यात्सर्वनामसंख्ययोः संनिपातेसर्व
नाम्नएवपूर्वनिपातः स्यादिति। वक्ष्यत्येतादिति। नैषवाक्यार्थोयस्त्वयाकल्पितइत्यर्थः। व्यंज
नांतेष्विति। उपलक्षणमेतत् द्विकपुत्रोद्विकिपुत्रइत्यत्रापिविशेषदर्शनात्। कथंपुनरिति॥
अंतरंगत्वात्संज्ञानिमित्तेनाकचाभाव्येपश्चात्पदांतरसन्निधानेवर्त्तिपदार्थविशेषणान्यपदा
र्थविवक्षायांबहिरंगेनबहुव्रीहिणेत्यर्थः॥
सूत्रमाह। नखल्वपीति॥ अस्यार्थस्ययथालाभस्तथावक्ष्यते॥ बहिरंगव्युत्पादनायपदांतरेत्यादि।
वर्त्तिपदार्थविशेषणेति। बहुव्रीहिः बहुव्रीहिणेतिततोबहिरंगबहुव्रीहिनिमित्तकेनानिषेधेनेतिशेषः॥ ॥

सामान्येनेति। नलुग्विषयमेवेतिभावः उत्तरपदग्रहणं चात्र ज्ञापकं अंतर्वर्तिसुपाप्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादिस
प्तमे निरूपयिष्यामः गोमत्प्रियइत्यत्र लुकाहल्ङ्याब्ादिलोपो बाध्यते ते ननु मा ही यौ नेतिभाः भाष्ये। ननु वेहापीति
वैयधिकरण्येन संबंधाश्रयणे सामर्थ्यादंतरंगस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः प्रथमार्थे सप्तम्याश्रयणेन सामानाधिकर
ण्येनैव संबंधो न तु विद्यत्यध्याहारेणेत्याशयेनाह। अस्त्यन्यदिति। अत्र हीति बहुव्रीहेर्विनिवृत्त्युत्पत्तौ सर्वनामका
र्यस्मायादिप्राप्तेरितिभावः तत्रावयवनिषेधसामर्थ्यादंतरंगस्यापि बाध इति तात्पर्यं। ननु एतत्प्रकरणस्थस

अंतरंगानपीति। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सामान्येन ज्ञापकं बहिरंगोपि समासाश्रयो विधिरंतरंगं
बाधत इत्यस्यार्थस्येतिभावः। क्रियते तत्रेति। लुग्विषयमेव तज्ज्ञापकमित्यर्थः। अस्त्यन्यदिति।
अत्र हि विधिप्रतिषेधौ समानकालौ कार्यकालत्वात्संज्ञायाइति मन्यते। अयं खल्वपीति सूत्रोपारूढ
एवायमर्थ इति प्रतिपादयति॥ ॥

प्तमीनिर्देशः प्रथमार्थाः अत एव द्वंद्वे चेति निषेधः समुदायस्यैव। एवं च वाच्यवृत्त्या सर्वाद्यंतस्य निषेधो न लस्य
तइत्यत आह भाष्ये। अयं खल्वपीति एतेन बहुव्रीहावित्यत्र चिकीर्षितइत्यध्याहारेण सिद्धे बहुव्रीहिपदस्य लक्षणा
प्यर्थेति परास्तं। तद्व्याचष्टे। सूत्रेति। भाष्ये एकपद्यमेकार्थीभावः एककारकशक्तियोगो वा एकविभक्तित्वं वा १९५
र्थः तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं यतयः लक्षतेतस्येदंग्रहणमित्यन्वयः। तद्यत्र तादर्थ्यादिति पाठः क्वचित्। तत्र बहुव्रीह्य
र्थवाक्ये संज्ञाया अप्राप्त्या तत्स्य पदपर्यंतं लक्षणा बोध्या। तदेतद्बहुव्रीह्यर्थानि पदानीत्यनेन सूचितं॥ ॥

ननु वाक्ये निषेधश्चेत् अहकंपितेति प्रयोगो न स्यात् किंच सुपरत्वाभावात्त्वादेो न स्यातामत आह। प्रयोगेति। तदेतद्वृत्ति
कारोक्तं दूषयति। अकच् स्वरौत्विति एषा स्मृतिः अविशेषात्सर्वप्रकरणाविषया। सूत्रप्रत्याख्याने तिसमुदाये नि
षेधस्य महासंज्ञया उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वादितिभावः एवं च महासंज्ञासिद्धार्थानुवादकं प्रपंचार्थं

अप्रयोगस्तमवाप्रियांत्प्रक्रियावाक्यं तत्रायं प्रतिषेधो न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हतस्य पृथगेव प्रयोगा
त्तादर्थ्याभावात्। गोनर्दीय आहेति। सूत्रप्रत्याख्यानमेतत्। तथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यं स्व
रः स्वांगशिटामदंतानामिति आद्युदात्तत्वं। आद्य पूर्वायेति। अबहुव्रीह्यर्थवचनं। न चात्रेति।
प्राधान्येनेतिभावः अत्र पूर्वत्वमाद्यत्वस्य विशेषणं यथाति पूर्वायेति पूर्वार्थोत्तिक्रांतस्येत्युपस
र्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न भवति संज्ञा मयूरव्यंसकादित्वात्समासः॥

सूत्रं एवं द्वंद्वे चेत्यपि सूत्रमिति सूत्रहृदयं। यथोत्तरमिति। उत्तरोत्तरस्य बहुलक्ष्यदर्शित्वात्। स्पष्टं चेदं धि
न्विकृण्व्योरितिसूत्रे भाष्ये एतेन सूत्रस्योर्थक्यायवृत्तिकारोक्तं व्याख्यानमेव प्रबलमित्यपास्तं शिडिति सर्वना
मस्वरोदाहरणं विश्वप्रियायेति। भाष्ये। भूतपूर्वस्येति। भूतपूर्वार्थकपूर्वाद्यंतस्य समासस्येत्यर्थः। प्राधान्येनेति प्रयोग
काजरूपस्यावधेज्ञाटितिबोधेन व्यवस्था सत्वेपि पूर्वार्थस्योपसर्जनत्वात् न भवतीतिभावः॥२९॥ ॥

तृतीयासमासे॥ ॥अयमपि समुदायनिषेध एव सर्वाद्यंततृतीयासमासः सर्वनामनेत्यर्थः। प्रयोगार्हस्येति। मा
सेन पूर्वाय देहीति भाष्योदाहरणादिति भावः भाष्ये तादर्थ्यादिति च लोकदृष्ट्योक्तं लोको हि तस्मादेव वाक्यात् तादृत्ति
निष्पन्नामन्यते नन्वेवं सति समुदायस्य निषेधो न लभ्यते ऽत आह। वाक्यभेदेन चेति आवृत्त्येति भावः। अपवेति। यो
गांगमिति। योगरूपमंगमष्टाध्याय्यादृत्यर्थः। तृतीयासमासे सर्वादीनीति। तृतीयासमासरूपाणि सर्वाद्यंतानी

तृतीया॥ ॥अत्र तादर्थ्यात् तच्छब्दलाभे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य ग्रहणे सति मासेन पू
र्वायेति प्रयोगः साधुः वाक्यभेदेन च मुख्ये समासे निषेधः। अप वेति। पर्युदासाश्रयणात्स
मास सदृशस्य वाक्यस्य ग्रहणं पूर्वसादृश्येति च प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते॥ ॥

त्यर्थः। अन्यथा पूर्वशब्दस्य निषेधेपि समासस्य तदनिषेधादुदाहरणे स्मै स्यात् अवयवस्य तत्त्वेपि ततो विभक्तेर
विहितत्वान्न दोषः सत्सप्त्युच्चारणं तु प्रकरणानुरोधादिति बोध्यं। तृतीयायाः सर्वादीनीति तृतीयातात्पर्याणीत्यर्थः तद्बीजं दर्शयति।
पर्युदासेति साध्ये पंचम्युदानात्पूर्वपदभूतेनास्य प्रवृत्तिः। सदृशस्येति। प्रयोगार्हत्वेन समाससमानपदार्थकत्वेन च सादृश्यं प्रतिपदोक्तः इति।
तेन समासेन कृताय पूर्वस्मै इत्यत्र तदर्थकं मासपूर्वस्मै इत्यत्र च न दोषः। अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्यात्सर्वादीन् विहाय पूर्व एवोदाहृत इति बो १९६

विभाषा जसि॥ ॥इकारेणेति। तद्रूपस्य सर्वनामकार्यस्याभावादिति भावः। सूत्रे जसीति च लुप्तसप्तमीकं। लुप्तद्वितीयांतं वा।
अन्ये त्विति। जसीत्यंशस्य च जसभ्यटिते सर्वनामकार्य विधायक सूत्रे द्वंद्वे विभाषेति संज्ञाविकल्पायोपतिष्ठते इत्यर्थ इत्यस्मिमानः
भाष्ये ऽकच् भिन्न भवतीत्यस्य समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोकजन्न भवतीत्यर्थः कृताकच्चासमासस्तु न भवत्येव तत्र सर्वाद्यंतत्वा
दनेन विकल्पो भवत्येव। समुदायकुत्साविवक्षायां केनायं विकल्पः द्वंद्वस्य सर्वाद्यंतत्वाभावादिति बोध्यं पूर्वपरा। भाष्ये। ३२

विभाषा जसि॥ ॥जसः कार्यं प्रतीति। जसद्गजसीति निर्देशादिकारेणाई कारस्य ग्रहणादित्याहुः अन्ये तु कार्यका
लत्वात्संज्ञाया जसः शीत्यत्रोपस्थानं मन्यंते॥ ३२॥ ॥पूर्वपरावर॥ ॥अवरादीनां चेति। किमर्थं प्रति पदं पू
र्वादीनि जसि विभाषार्थं पठितानि यावता गण एवार्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यं सर्वनामसंज्ञार्थं पठ्यंते। तत्र
पूर्वादीनि नवेत्येवं सूत्रं पठितव्यं प्राप्तविभाषा चेयं भविष्यति। तेषामेवात्र प्रत्यभिज्ञानाद् गुण एवार्थनिर्देशः पा
ठविशेषणं भविष्यति यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्य ग्रहणं पाठविशेषणमिति वार्त्तिककाराभिप्रायः॥

पुनः सूत्रपाठे इति गणपाठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थः ननु पूर्वादीनि नवेत्येतावत्युक्ते गणस्य ग्रहणे न प्राप्तवि
भाषा त्वे ऽसावतात्पर्यकत्वेन गौरवादर्थांतरे एवाप्राप्तविभाषा स्यादत आह। तेषामेवात्रेति नन्वे
व विशेषणाभावे न स्यादत आह॥ गण एवेति॥ ॥छ॥ ॥

कै०वि०१ प्रकारार्थइतिवस्तुतोऽल्पाच्तरत्वादजाद्यदंतत्वाच्च सूत्रेऽवरशब्दस्यैव पूर्वनिपातउचितइत्याशयेनावरादीनामित्युक्ति
१९७ र्वार्त्तिककृतइतिबोध्यं। ननु सर्वादीनीतिव्यवहारात् गणपाठस्य पूर्वत्वानिश्चीयते। तआह। आदिशब्दइतिननुगणपाठ
स्य

अवरादीनामित्यत्र प्रकारार्थआदिशब्दः तेन पूर्वपरावितिशब्दौगृह्येते। कथंपुनरितिपूर्वंगणपाठोनियत
संनिवेशोव्यवस्थितः पश्चात्तु सूत्रपाठइत्यत्र प्रमाणाभावात्। आदिशब्दः प्रकारवाचीदृष्टोव्यव
स्थावाचीच सर्वादीनीत्यत्र। आदिशब्दस्य प्रकारार्थतापिसंभवति। प्रकारार्थप्रदर्शनायपश्चाद
भियुक्ता गणान्पठंति। यदुक्तंभ्रेण्यादयः पठ्यंते कृतादिराकृतिगणइतिकृतादयश्च वृत्तिकारै
र्निदर्शनार्थंपठिताः तत्रचेदंमध्यमस्यामितिप्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थतादिशब्दस्य सर्वादीनीत्यत्र
संभाव्यतइतिप्रश्नः। तानिहि पूर्वादीनितिपूर्वकालपठितत्वात् पूर्वशब्देन सर्वशब्दोभिधीयते
तेनायमर्थः सर्वादीनीत्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः प्रकारवाचित्वेहि कृत्स्नादीनामपिसंज्ञा
स्यात् मध्यमस्यामिति। तु व्यत्ययेनछांदसः प्रयोगः। इमान्यवरादीनीति अवरकालपाठात् पूर्व
शब्दोवरशब्देनोच्यते। तेनपूर्वंगणपाठः पश्चात्सूत्रपाठइत्यर्थः॥

स्यनिदर्शनार्थत्वेआदिपदस्य प्रकारार्थतास्यात् तदेवकुतइत्यतआह। तत्रचेदइति। प्रकारेतिसर्वनामकार्यवत्व १९७
मेवसादृश्यमितिभावः। छांदसः प्रयोगइति। एवंच सर्वादीनीतिव्यवहारादेवगणपाठस्य पूर्वत्वनिश्चयइतिभावः॥

अत्रवदंतितानिपूर्वादीनीत्यनेनैवगणपाठस्य पूर्वत्वेसिद्धे इमान्यवरादीनीतिव्यर्थं अस्यहि पूर्वादीनीत्यर्थः केय
टाद्युक्ष्यते। नचायंसूत्रपाठस्यपुनःपाठेत्वेसाधकः किंचेमान्यपिपूर्वादीनीतिशंकाप्यनुपपन्ना त्वदुक्तरीत्या
हेतोरभिधानात्। एवंचहेत्वभिधानमंतरेणेत्याद्यपिचिंत्यमेव तस्मादत्रादिशब्दआश्रयवाचीभीष्मादिश्चस्
योधनइतिवत् तानिगणपाठितानि पूर्वकालाश्रयाणिइमान्यष्टाध्यायीपठितानि अवरकालाश्रयाणिइत्यर्थः ए
वंचतत्तत्कालकृतत्वाभावेनापिरनर्थकएवस्यात् सर्वादीनीत्यादौ तु पूर्वादिव्यवहारइतिभावः तत्र मानो
भावमूलकशंकते। इमान्यपि। अष्टाध्यायीपठितान्यपिपूर्वादीनिपूर्वकालाश्रयाणीत्यर्थः अत्रापिरेवार्थेन्यथोभयोःपर

हेत्वभिधानमंतरेणाशक्योयमर्थः प्रतिपत्तुमित्याह। इमान्यपीति। नवग्रहणमिति तत्रनवग्रहणंत्यदा
दिनिरासार्थंक्रियतेयदिचनियतसंनिवेशोगणपाठः पूर्वस्ततोधिकस्यव्यवच्छेदायनवग्रहणंकर्त्तव्यं॥
इदंतर्हीतिप्रतिनियतविशेषणाभिधानायप्रतिपदपाठइत्यर्थः। एवंविशिष्टान्येवेति। पाठविशेषणायगणे
पनिर्देशाइत्यर्थः॥ ॥

स्यरापेक्षयापूर्वकालत्वासंभवेनापिरनर्थकएव स्यात् सर्वादीनीत्यादौ सर्वत्रादिशब्दः प्रकारएव तत्तत्कार्यवत्वे
नचसादृश्यंअतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नेत्याशयः ध्वनितंचेदंकस्येदितिसूत्रेभाष्येइति। नवेवेतिभाष्ये। अष्टाध्याय्यांपूर्व
त्यादिश्चसूत्रीपठितानीत्यर्थः अष्टाध्याय्याः पूर्वकालत्वे पूर्वादीनीतिसूत्रेऽष्टाध्यायीसूत्रपठितानामेवतेषांग्रह
णंस्यादितिभावः। प्रतिनियतेति पूर्वादिसप्तकस्यैव व्यवस्थायामित्यादिस्वशब्दस्यैवाज्ञातीत्यादि अंतरश
ब्दस्यैवबहिर्योगेत्यादिविशेषणाभिधानायेत्यर्थः॥ ॥

अष्टाध्यायीपाठेन यथा त्यदादिपर्युदासाभावस्तथा दर्शयति। तत्र पुनरिति। पुनः संज्ञाविधानेन पुनः कार्यविधानाद्वा
त्यदादिपर्युदासो बाध्यत इत्यर्थः। इति पुनर्विधानेति एतत्संज्ञाकल्पिते नाद्वितीयापुनर्विधानेनेत्यर्थः। नन्वेवं सति
विकल्पो न स्यादत आह। वाक्यभेदेन चेति विभाषा जसीत्यनुवृत्त्येत्यर्थः। जश्भावादिति चेदुत्तरत्रेति। ढोढेलोप इ

त्यादिपर्युदासेनेति। त्यदादीनि पठित्वा गणे कैश्चित्पूर्वान्पूर्वादीनि पठितानि तत्र त्यादिरित्यद्भिति न सिला
दीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति। तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञया तसिलादि विधीयते। तेन त्यादिपर्युदासो बाध्यते। यथा।
अनुलक्षणादिति पुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते यथा निपूर्वः संप्र
सारणा चेत्यत्र वाक्यभेदेन वा छेदसीति संबंधाछंदसि विकल्पः क्रियत इति भावः। इदं तर्हीतियदि पूर्वा
दीनि न वेत्युच्येत तदा गणपाठेऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधान एवोपयुक्तत्वात् पाठविशेषयोः प्रमाणा
भावादप्राप्तविभाषेयमर्थांतरे पूर्वादीनां जसि विज्ञायेत। प्राप्तविभाषायामुक्तानुवाददोषप्रसंगाद
प्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात्॥

तिसूत्रे वार्त्तिकमिदं। एतेश्च सूत्रवार्त्तिकप्रयोगैस्त्यदादितः पूर्वमेव गणे पूर्वादिपाठ इति बोध्यमि तिभावः। पा
ठविशेषयोः प्रमाणाभावादिति व्याख्यानातिरिक्तप्रमाणाभावादिति भावः। तथा व्याख्याने बाधकमाह। उ १९८
क्तानुवादेति। भावांश इत्यर्थः। अभावतात्पर्यकत्वेन गौरवं दोष इत्यपि बोध्यं॥ ॥छ॥ ॥

नन्वप्राप्तविभाषात्ववारणायार्थमात्रनिर्देशः क्रियतां किं प्रतिपदपाठेनेत्यत आह। प्रतिपदेति। असंकरेणेति।
सप्तस्वेव व्यवस्थासंबंधः स्वेऽज्ञातिधनयोरंतरे बहिर्योगादेरित्येवंरूप इत्यर्थः। एवमप्याद्यसूत्रे पूर्वादीनि व्यवस्था
यामसंज्ञायामित्येव कुतो न सूत्रितं सप्तानामेव व्यवस्थायां वृत्तेरिति चिंत्यं॥३४॥ ॥छ॥ ॥

विभाषामिति। प्राप्तविभाषामित्यर्थः। प्रतिपदपाठं विनाऽसंकरेणार्थनिर्देशो शक्यः कर्तुमिति भा
ष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः॥३४॥ ॥स्वमज्ञातीति॥ ॥आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः
अभिनिज्विषयस्त्वैश्वर्यवाची। आख्याग्रहणमिति स्वे पुत्राः स्वे गाव इत्यत्र स्वशब्द आत्मीयत्वमेवाह
पुत्रादिशब्दास्तु ज्ञातिधनयोर्वर्त्तंते न स्वशब्द इति प्रतिषेधो न प्रविष्यतीति प्रश्नः। तस्य यथा स्यादि
ति प्रतिषेधशेषः। इहमा भूदिति। असत्याख्याग्रहणे स्वे पुत्रा इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः अत्रात्मी
यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयोर्वर्त्तते पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्यादाख्याग्र
हणे तु सति न दोषः स्वशब्दो ह्यत्रात्मीयस्याख्या न तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः॥३५॥ ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायां॥ ॥आत्मीयत्वमेवाहेति। आत्मीयत्वेनैव ततः प्रतीतिर्न तु धनत्वादिनेत्यर्थः। ई
दृशविशेषलाभार्थमेवाख्याग्रहणं तदभावे आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेऽपि निषेधः स्यादित्युत्तरं॥ प्र
तिषेधइति शेष इति। अज्ञातीत्यादि प्रतिषेध इत्यर्थः। न तु ज्ञातिधनयोरिति। ज्ञातित्वधनत्वयोरित्यर्थः॥३५॥॥

अंतरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः॥ ॥भिन्नार्थइतिनानार्थइत्यर्थः। ततः सर्वथेति। कर्मणिद्वितीयव्याख्यानेनकरणेआ
द्यव्याख्यानेतिबोध्यं। नन्वल्पमहत्परिमाणास्यामंतरीयोत्तरीयत्वनिर्णयो न विष्यतीत्यतआह। समानेइति। पदत्रयमपिसप्त
म्यंतं॥भाष्ये। किमुत्तरीयंकिमंतरीयमित्येतन्नज्ञायतइत्यन्वयः। तृतीयचतुर्थयोरितिशरीरसंयुक्तयोरि

अंतरं॥ ॥बहिरित्यनावृतोदेशउच्यते। तेनयोगोबहिर्योगः सचबाह्यस्यभवतीति। अंतरेगृहाइतिन
गरबाह्याश्चण्डालादिगृहा। उच्यंतेयदातुबहिः शब्देनबाह्यमुच्यतेबाह्येनयोगोबहिर्योगइतितदानगराभ्यं
तरेयेगृहास्तउच्यंते। उभयथापिस्मर्यते। उपसंख्यानशब्दोपिकर्मकरणार्थभेदाद्भिन्नार्थः ततःसर्वथाबहि
र्योगात्सिद्धिमत्वाह। उपसंख्यानेति। नवेति। समानप्रमाणेशाटकयुगेपरिहितेतत्र। इदंनज्ञायतेकिमु
त्तरीयंकिमंतरीयमित्यर्थः। अत्रापीति। यथोपसव्यानत्वंनावबुध्यव्यवस्थाप्यतेतथाबहिर्योगेपीत्य
र्थः। अन्येत्वाहुः। आदिशब्दोवार्त्तिकेशाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपपत्तिः तत्रशाटकानांत्रयेचतुष्टयेवात्तृ
तीयचतुर्थयोर्बहिर्योगान्नोवादुपसंख्यानग्रहणंकर्त्तव्यं। अपुरीति। गणसूत्रएतत्कर्त्तव्यंलिंगविशि
ष्टपरिभाषयाग्रहणप्रसंगात् इहत्वेननार्थः अतइतिजसःशीविधानात्। टावंतात्प्राप्त्यभावात्।
पूः कस्मिंश्चित् देशेप्रकारान्तरेक्रियतेकश्चित्प्राकाराद्बहिरितिअस्तिपुरोबहिर्योगः॥
त्पर्थः भाष्यस्यत्वयंभावः बहिर्योगइतिस्वर्यतेतेनपरंपरयाबाह्यसंबंधस्यापिसिद्धिरितिनतुतस्मिविकल्पविधायकसूत्रस्य १९९
वार्तिकोदाहरणंसप्तम्यंतमयुक्तमतआह। गणेति। पूःशब्दस्यविशेष्यत्वेइत्यर्थः सचस्त्रियामेवतदाह। इहत्विति॥२६॥

स्वरादिनिपातमव्ययं॥ ॥क्रियाप्रधानामितिक्रियायामेवविशेषणामित्यर्थः यथाहिरुगादिएतच्चोत्तरसूत्रेकै
यटेस्पष्टं। किंचिदिति। यथोच्चैरादि। अनेकशक्तीतिस्वस्तिश्चतिस्वआगतइत्यादावित्यर्थः अनेककारकशक्तियो
गएवचसत्वमितिभावः भाष्येसत्ववचनानांचेत्पस्याव्ययसंज्ञेष्यतइतिशेषः। लोहितेति। अव्ययीभावश्चेति

स्वरादिनिपातमव्ययं॥ ॥किमर्थमिति। स्वरादिषुकिंचित्क्रियाप्रधानंकिंचित्साधनप्रधानमि
ति। असत्ववचनत्वाच्चादिष्वेवस्वरादीनिपतितव्यानीतिमत्वाप्रश्नः। स्वरादीनांपुनरिति। स्वस्तिवा
चयतिस्वःपश्येतिक्रियासंबंधेऽनेकशक्तिदर्शनात्सत्ववाचित्वनिश्चयः लोहितगंगमित्यादी
नांचाव्ययानांसत्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्युक्तमेवसत्ववाचित्वं। ननिपातसंज्ञैवेति। प्राग्रीश्व
रान्निपाताःस्वरादीनिचादयोसत्वइतिसूत्रन्यासः कार्यइत्यर्थः स्वरादीनामिति। किं नोदित्य
प्रत्ययोदक्षिणादाजित्याचकेनप्रन्तृतयस्त्वृत्तएकाचः संतीतिभावः। तच्चाशक्यमिति। अव्ययसं
ज्ञायामेवसत्या। अव्ययमेकाजनाङितिसूत्रंकर्त्तव्यं। ततश्चात्प्रभृतीनामपिप्रगृह्यसंज्ञाप्रसंगः॥॥

स्वरादिषुपठ्यन्तइतिमतेइदं। नन्वसत्ववाचित्वाभावाच्चादिषुपाठाभावाच्चकथंनिपातत्वमतआह। प्रीश्रीति। कि
मोदिति। तद्धितश्चेतिसूत्रमपितत्संज्ञाविधायकमेव एतत्प्रयोजनसत्वादेवकेवलानामपितेषांसंज्ञास्यादिति
भावः भाष्ये। एवंतर्हीश्वयेतिप्राग्नीश्वराद्व्ययस्वरादीनिचादयोसत्वइतिपाठ्यमित्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्य स्मारकम्
Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्य स्मारकम्

तदाचादीनामितियदित्तुचादयः।असत्वेइतियोगविभागेनासत्वेइतिपागविशेषणंक्रियतेतदानायंदोषः तस्माद्भा
ष्योक्त एवदोषः नचतत्रप्रादीनामितिवाच्यंऊर्यादीनामसंग्रहापत्तेः। एवंनिपाताआद्युदात्ताइत्यादावपिदोषोबोध्यः
॥३७॥ ॥तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ ॥यद्यपिकेवलस्येति। एवंचकेवलतद्धितात्कस्याअपिविभक्तेरभावेना

अपचादयएकाजनाङितिक्रियतेतदाचादीनामसत्वविशेषणमलभ्यं॥३७॥ ॥तद्धितश्चास
र्वविभक्तिः॥ ॥इहसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतविधिप्रतिषेधाद्यद्यपिकेवलस्यप्रत्ययस्यग्र
हणं तथापिप्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवाचनिकस्तदंतविधिरस्तीति।तदंतस्याव्य
यसंज्ञाविज्ञायते।तत्रवृत्तिकारेणाव्याख्यातं असर्वाविभक्तिरस्यतः असर्वविभक्तिरितितत्र
यदायमर्थः यस्यतद्धितस्यासर्वाविभक्तिःयथासर्वैकान्येतिकार्यायस्मान्नसर्वाविभक्तिरुत्पद्यत
इत्यर्थः तदादोषोन॥ ॥

सर्वविभक्तिरितिविशेषणमव्यावर्त्तकमितिभावः।वाचनिकइतिशब्दरूपंविशेष्यमादायतदंतविधिरितिभा
वः किंचकेवलानांसंज्ञायांप्रयोजनाभावः प्रयोजकाभावश्चअन्वर्थसंज्ञालभ्योयोहितत्प्रयोजकइतिबो २००
ध्यंबातिकोत्थानायसूत्रार्थंदर्शयति।तत्रवृत्तिकारेणेति। सर्वाविभक्तिरितिसर्वावयविकेत्यर्थः॥ ॥

प्रतिनितेयेति।एवंचविशेषतःकस्याअपिनिमित्तत्वेनानाश्रयणात्सर्वविभक्तिनिमित्तकोयमितिभावः ननुसु
बंतात्तद्धितोत्पत्तेरविभक्तिनिमित्तस्तद्धितोप्रसिद्धोतआह।अश्रूयमाणेतितन्निमित्तकस्यबहुव्रीहिः ननूत्सर्गतए

यदातुयस्यतद्धितस्योत्पत्तौनिमित्तत्वेनासर्वाविभक्तिराश्रितासो। सर्वविभक्तिःयथासर्वैकान्येति
दाप्रत्ययस्यसप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्तमित्यस्मिन्सूत्रेविनानानेत्यव्ययसंज्ञानसिध्यतिनहिविनञ्
भ्यामित्यत्रप्रतिनियताकाचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह। असर्वविभक्तावितिअतिव्याप्तिश्चास्मिन्सू
त्रेर्थेदाक्षिरितीञःषष्ठ्येवनिमित्तमितिसंज्ञाप्रसंगात्।अविभक्तिनिमित्तस्येति।अश्रूयमाणविभक्ति
कमव्ययमविभक्तीत्युच्यते।तन्निमित्तस्ययस्येष्यतेनचप्राप्नोतितस्योपसंख्यानंकर्त्तव्यंनतुसामान्ये
नाविभक्तिनिमित्तस्यसंज्ञाविधेयाविशालविशंकटादीनामपिप्रसंगात्।किंपुनरिति।एकवचन
मुत्सर्गइतिवचनात्क्रमव्यतिक्रमेकारणाभावात्।विनानानेत्यत्रापि।असर्वाविभक्तिरुत्पत्तौनि
मित्तमितिप्रश्नः॥ ॥

कवचनमपिसर्वासांस्यादितिबहुवचनांतविग्रहेसर्वविभक्तेर्निमित्तत्वमव्याहतमतआह।क्रमव्यतिक्र
मइति॥प्रथमातिक्रमेकारणाभावेनप्रथमायाएवैकवचनमितिनदोषइत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥

कै॰वि॰१
२०१

अविशेषेणेतिद्व्येकयोरित्याद्येकवाक्यतामनपेक्ष्येत्यर्थः।उत्पन्नानांनियमइति।उत्पन्नानांशास्त्रबलान्नियमेन
लोपेनैवनिवृत्तिःक्रियतइत्यर्थः इदमप्यर्थनियमेसजातीयापेक्षप्रत्ययनियमेचबोध्यं।विशेषस्येति।द्व्येकयोरित्या
द्येकवाक्यतारूपस्येत्यर्थः ज्ञापकाद्विभक्तिरितिपक्षेद्वयमेवेति।विशेषस्येत्यर्थः ननुत्रलादीनामित्युक्तात्रलःप्रा
कृपठिते

सर्वविभक्तिरितिअविशेषेणोत्पद्यंतेउत्पन्नानांनियमःक्रियतइत्यव्ययात्सर्वाविभक्तयउत्पद्यंतइ
त्यर्थः।अविशेषादितिविशेषस्यानाश्रयणादित्यर्थः। त्रलादीनांचेति।आदिशब्दस्यप्रकारवाचि
त्वात्तसिलपिगृह्यते।वक्ष्यत्येतदितिभवदादिप्रयोगएवाप्राप्तिश्चोद्यतइत्यर्थः।यदिपुनरितिप्र
योगेयोऽश्रूयमाणविभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः। नचदधिमध्वित्यत्रातिप्रसंगः दध्नीत्यादौविभ
क्तिश्रवणात्।अविभक्ताविति।अव्ययत्वादविभक्तित्वंअविभक्तित्वादव्ययत्वमितिदोषः।। ।।

कृपठितस्यतसिलःकथमुदाहरणदानमतआह।आदिशब्दस्येति।ननुविनेत्यादावपिपदत्वायविभक्त्युत्पत्तिराव
श्यकेत्यतआह।प्रयोगइति। दध्नीत्यादाविति।प्रयोगमात्रेविभक्त्यभावोविवक्षितइतिभावः।अव्ययत्वादिति २०१
अविभक्तिकत्वस्यस्वाभाविकत्वव्युत्पादाभ्युपइत्यस्यवैयर्थ्यप्रसंगादितिभावः।। ।।ठ।। ।।

ननुपूर्वलक्षणस्यदूषितत्वाद्वाशब्दोऽसंगतोतआह।अविभक्तिरिति।वाशब्दइति। प्रयुक्तइतिशेषः एवंचाप्यर्थो
वाशब्दइत्यर्थः।अलिंगमित्यपियद्युच्यतेएवमपिअन्योन्याश्रयइत्यर्थः।शास्त्रादेवेति।तद्योतकविभक्तिलुक्शास्त्रा
देवेतिभावः। वाशब्दार्थइतिवाशब्दस्यार्थइवार्थोयस्येतिबहुव्रीहिः अयंचपाठः स्वरादिषुकार्यइतिबोध्यं।सँच

अलिंगमसंख्यमिति।अविभक्तिरव्ययमित्यस्यलक्षणस्यदूषितत्वादत्रापितदेवदूषणमितिप्रद
र्शनार्थोवाशब्दः।अलिंगासंख्यत्वस्यलौकिकत्वान्नान्योन्याश्रयमितिपूर्वपक्षः।एवमपीति।।
अर्थमपिकश्चित्कचिच्छास्त्रादेवप्रतिपद्यतइतिभावः।सिद्धंत्विति। वार्त्तिककारस्येतरेतराश्रयदोषः
स्थितएवेतितुशब्दोविशेषदर्शनार्थः।भाष्यकारेणत्वितरेतराश्रयदोषःपरिहृतइतिवाव्यर्थस्तु
शब्दोव्याख्यातः येएवप्रकारवचनेथाल्सएवप्रत्नादिभ्योविधीयतइतिनाव्याप्तिः।। ।।

पचतिकल्पादिव्यावृत्तयेतद्धितश्चेतिसूत्रारंभोऽव्यावश्यकइतिभावः।प्रत्नेत्यादिथाल्नपरिगणितमध्यवर्तीत्यआह।
सएवेतिप्रकारवचनइत्यत्रप्रकारःसादृश्यंविशेषश्चतत्रशब्दशक्तिमाहात्म्यात्प्रत्नादिभ्यउत्पन्नेनसादृश्यमुच्यते
किमादिभ्यस्थाल्नातुविशेषएवंचप्रत्नपूर्वेतिसूत्रंव्यर्थमिवलोकेऽप्रयोगस्तुनअभिधानादितिभावः।। ।।

अमुत्र चछंदसीत्यम् किमेतिङित्याम् प्रतियोगे इति तसिः शास्त्रप्रकृतिषु सतीति तत् ग्रहणं चिंत्यं। दृष्टांतार्थमित्यन्ये। भा
ष्ये। वतिस्तेन तुल्यमिति विहितः नञ् उपसर्गाच्छंदसीति विहितः उद्धृतो निवत इत्यादौ तस्य लिंगसंख्याद्यन्वयदर्शना
दित्याहुः। एकत्वादिव्यवहारवदिति। पटादिपदानामिति शेषः। अलिंगासंख्यत्वमपीति तथा च संख्याभावादेव ति
ङन्तत्वानुत्पत्तिरिति अविभक्तिरिति न्यासोऽप्यदुष्ट इति भावः। अव्ययादाप्सुप इति सूत्रं तु न्यायसिद्धाया अनुत्पत्ते

मातद्रूति। आम् अमृतसिप्रतिश्रयोगे पंचम्यास्तसिः तेनैकदिक् तसिश्चेति तत्त्वोर्थः कृत्वसुच् सुच्
धा। अपचेति वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबंधावगमादेकत्वादिव्यवहारवदलिंगासंख्यत्वमप्य
व्ययार्थस्य प्रसिद्धमित्यर्थः॥ अत्रैवोपपत्तिमाह॥ तन्नायीति॥ ॥छ॥ ॥

रेवान्वाख्यायकं प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिद्वारा यदत्वादिसंपादनार्थमिति तात्पर्यं॥ नन्ववैयाकरणैः संख्या
या अज्ञानादेव तद्वाचकविभक्तिर्न प्रयुज्यत इत आह भाष्ये। भक्तिसंज्ञाश्चेति। घट इत्यादौ तैरपि एकवचना
दिप्रयोगकरणादिति भावः युक्त्यंतरमप्याह तथा विज्ञा इति वस्त्रोमूल्यं। अत्रैवेति अलिंगासंख्य २०२
त्व एवेत्यर्थः उपपत्तिर्युक्तिः क्रियाप्रधानत्वादिरूपा एवमनुगम्यमानमित्यस्योपपद्यमानमित्यर्थः॥ ॥

नापि साधनप्रधानमिति। किंतु द्रव्यप्रधानमिति शेषः तस्माद्वाकुल्येति एवं च तादृशबहुमध्यपाठेन स्व
रादीनामप्यलिंगासंख्यत्वमनुमीयते। अनेककारकशक्तियोगमात्रेण तु सत्ववचनत्वमिति भावः उन्म

किंचिदिति। अव्ययानां द्वैविध्यमेवेति प्रतिपाद्यते अलिंगासंख्यत्वप्रतिपादनाय। अन्ये त्वाहुः
किंचिदव्ययं क्रियाप्रधानं किंचित्साधनप्रधानम्। अन्यत्तु नापि क्रियाप्रधानम् नापि साधन
प्रधानं यथा स्वः पश्य लोहितगंगं उन्मत्तगंगं देश इति तथा चात्र नपुंसकत्वं अव्ययीभावश्चेत्य
न्वाख्यायते पूर्वं चिन्त्राष्यकारेणोक्तं स्वरादीनां पुनः सत्ववचनानामसत्ववचनानां चेति। तस्माद्बाहु
ल्याभिप्रायेणालिंगासंख्यमव्ययमित्युच्यते॥

त्तगंगादीनां वाचनिकमव्ययत्वमव्ययीभाव इति महासंज्ञया सूच्यते। सत्वप्रधानता तु इदं स्वरिति
सर्वनाम्ना परामर्शात् आन्यायार्थकप्रतामित्याद्यपि सत्ववचनमित्यन्ये॥ ॥छ॥ ॥ ॥

कै०वि०१
२०३

ननु तदर्थे कारकान्वयाभावान्न तस्य क्रियात्वमत आह। क्रियाविशेषणत्वादिति। क्रियाया एव विशेषणत्वादित्यर्थः
क्त्वातुमुन्नन्तादिवदिति भावः स्वरादीनां घटादीनां च स्वःपतिर्घटोदकमित्यादौ नामार्थेऽप्यन्वय एतेन तेषामपि क्रि
याविशेषणत्वाक्रियाप्राधान्यं दुर्वारमित्यपास्तं अत एवैतदर्थेन कारकाणामन्वयः तदन्वययोग्यस्य साध्यत्वरूप
क्रियात्वस्य तत्राभावात्। क्रियाक्षेपादितिस्थित्यादिक्रियाक्षेपादित्यर्थः द्रव्यप्राधान्येनेति पीलुमूलसमानदिक्स्थ

उच्चैर्नीचैरिति। सप्तम्यर्थे वर्त्तते हि रूक् पृथगिति क्रियाविशेषणत्वादेषां क्रियाप्राधान्यं क्रियापदप्रयोग
मंतरेण पृथक् देवदत्त इत्यादिप्रयोगस्तु क्रियाक्षेपात् उपपद्यते शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चैकस्मिन्नर्थे वि
धीयमानयोस्तेनैकदिक्तसिश्चेत्य एतं तसोऽभिन्नधर्मत्वं तत्र यैलुमूलमिति द्रव्यप्राधान्येनाभिधी
यते पीलुमूलतइति तु द्रव्योपसर्जनस्तृतीयार्थइति तस्य साधनता॥

मितिदितत्र बोधः। द्रव्योपसर्जन इति तसप्रत्ययाभिधेयद्रव्योपसर्जनः प्रकृत्यभिधेयस्तृतीयार्थ इत्यर्थः तृतीया
र्थश्च तत्र साहित्यं पीलुमूलेनैकदिक् पीलुमूलतः एकदिक्स्थपीलुसाहित्यमित्यर्थः। अन्ये तु पीलुमूलेन समानदिशा
इत्यर्थकं अधिकरणशक्तिप्रधानं पीलुमूलत इतीत्याहुः। भाष्ये। न चैतयोरर्थयोरिति। यद्यपि क्रियाया मेकत्व २०३
संख्यारूपस्त्रेनाप्युक्तापचतिरूपमित्यादिवाच्यायाश्च नपुंसकत्वयोग उक्तस्तथापि अव्ययवाच्ययोरे
तयोर्लिंगसंख्यास्वामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक्॥ ॥

सूत्रारंभकाले इति यद्यपि न्यासांतरेपि एकस्मिन्निति बद्धेव तथापि एकग्रहणे सति ज्ञापकादितः सर्वविभक्त्यु
त्पत्ताव स्य सूत्रस्याप्यानर्थक्यमिति एतत्सूत्रपाठकाले एतत्सूत्रसहितं एकस्मिन्नित्यतिबद्धव्यर्थं क्रियत इति
एकग्रहणं त्यक्तास्य सार्थक्यं वक्तुं योग्य इत्यर्थ इति भावः। न्यासांतरेति पागश्रयेण लिंगसंख्यमित्यनेनैवेत्यर्थः

अद्यत्व इति। सूत्रारंभकाल इत्यर्थः पूर्वं हि न्यासांतराश्रयेणासूत्रं प्रत्याख्यातं। अतिबद्धिति एकस्मि
न्नित्यपनीय एकवचनमिति सूत्रं कर्त्तव्यं ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इत्येवं कर्त्तव्यं तेनाद्वित्वब
हुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भविष्यति। अलिंगसंख्येभ्योऽव्ययेभ्य
श्च। ननु कर्मणि द्वितीयेत्यादिना कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात्
नैष दोषः। एतदर्थमेवैकवचनमित्येतत् क्रियते॥

भाष्येति बद्धितिबहुशब्दो वैपुल्यवाची अतिबहु शास्त्रं व्यर्थं क्रियत इत्यर्थः। अलिंगासंख्येभ्य इति द्विवचनब
हुवचनविधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महासंज्ञाबोध्यैकत्वाभावेपि एकवचनप्रवृत्तिरिति भावः॥
कथमेकवचनमिति प्रथमापि मात्रग्रहणात् प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यसंभवनात्तत्रैवेति भावः॥

कै०वि०१ अप्राप्तेति। द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधाने एकवचनस्यार्थात्तदभावे कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादि
२०४ तिभावः अप्राप्तिश्च कर्मत्वाद्यभावप्रयुक्तैव न तु प्रातिपदिकत्वाभावप्रयुक्तापि। सुपां विध्येकवाक्यत्वात् ते
न तिङंतादिष्वेनापत्तिरिति बोध्यं किंच सर्वथाप्राप्तावेवास्य विधायकत्वमिति च तिकल्पमित्यादौ न स
वैकवचनापत्तिरिति बोध्यं। यद्यप्यनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे विधीयमानस्यास्य न द्वित्वादौ प्राप्तिस्तथापि पंचकप्रा

अप्राप्तप्रापणार्थं तेन कर्माद्यभावेपि भवति। द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां
बाध्यते न सर्वाविभक्त्यंतत्पत्तौ निमित्तमस्येति येन वृत्तिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितं॥ ॥

तिपदिकार्थपक्षे एकत्वइव द्वित्वादावपि प्राप्तिरित्याशयेनाह। बाध्यत इति। अत्र पक्षे द्व्येकयोरिति सूत्रमपि विध्यर्थमेवेति
भावः यद्यपि अव्ययात्सर्वविभक्त्युत्पत्त्यायंन्यासो दूषितस्तथापि सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे एकवाक्यतया वि
धाने वा कस्याप्यप्राप्त्येदं विधायकमिति न क्षीसंत्र सार्थक्योपपादनमिदं एवं चैतदेव तयोरन्यतरपक्षाश्र २०४
यणास्यैक पदेवाक्यार्थानन्वमित्वस्य वज्ञापकमिति बोध्यं। एतत्सर्वमुक्तसंगपदेन भाष्ये सूचितं। तन्मत
मिति दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तेरितरात्योपि दृश्यत इत्येतद्धि हित्रलादिविषयेऽव्याप्तेश्चेति भावः॥ ॥

वृत्तिकारांतरेति तद्विग्रहे यस्येति अपादानस्यैव संबंधत्वविवक्षया षष्ठीति ध्वनयितुं भाष्ये यस्मादित्युक्तं। विशेषेति।
एकवचनांतविग्रहकरणे रूपो विशेषः नन्वेवं सर्वविभक्त्येकवचनोत्पत्तौ बहुवचनांतविग्रहासंगतिरतो भाष्ये न
चापीति तद्व्याचष्टे। प्रकारेति। सर्वाविभक्त्यइत्यस्य सर्वप्रकारादित्यर्थः अवयवकात्स्न्ये तु बहुवचनंव्यर्थमिति भा

इदानीं वृत्तिकारांतरमतं विशेषदर्शनेन। संस्क्रियते। न चाप्येवमिति एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकार
कात्स्न्र्येपि वर्त्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वाविभक्तयः सन्त्वाव्ययेभ्य उत्पद्यं तद्इति नस्या
दसर्वविभक्तित्वं। कथं तर्हीति द्रव्यकात्स्न्र्ये वृत्तिः सर्वशब्द एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषवि
भक्तिर्नोत्पन्ना भवतीति भवत्येवासर्वविभक्तित्वं यदा त्वयं न्यायः प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्
प्रथमायाएकैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यत इति। तदा असर्वाविभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रहे आश्रिते न दोषः॥

वः एकवचनांतविग्रहे तु अवयवकात्स्न्र्येएव सर्वशब्द इति। नानेत्यादौ नाव्याप्तिर्नापि दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तिरि
ति भावः भावे पचतिकल्पमित्यादौ च क्रियायाः स्वत एवैकत्वादेकवचनमेव तच्च भावे प्रथमपुरुषस्यैव जातसमाना
धिकरण्युष्मदाद्यभावादिति रूपप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अव्ययेभ्योपि प्रथमैकवचनमेवास्तु इत्याह। यदावितिप्रथमेति। अनेकनियमबाधे गौ
रवाच्चेत्यपि बोध्यं।

के॰वि॰१ ननुभाष्योक्तपक्षेव्ययेभ्योयुगपत्सर्वविभक्त्येकवचनानांकर्त्तुमशक्यत्वं परस्येत्युक्तेः किंतुयत्किंचिदे
२०५ वतस्यलुकितावतैवपदत्वसंपादनात्॥ विभक्त्यंतरोत्पत्तौमानाभावेनबहुवचनांतविग्रहेपिनदोषोत
आह। खलेकपोतेति। वाचः क्रमवृत्तित्वात् युगपदुच्चारणासंभवेपिबुध्यायुगपत्सर्वोत्पत्तिर्वक्तुंशक्येति
भावः। विनिगमनाविरहोत्रबीजं। प्रक्रियादशायांचबुद्धिरेवमुख्या असाधूच्चारणायोगात् यद्वाप्रधा

यदातुखलेकपोतिकान्यायेनसर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तदैतदुक्तं अव्ययीभावा
दप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यतेतावतैवतृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यस्योपादानात्॥ ॥

नानुरोधेनगुणावृत्तेस्तावत्यः प्रकृतयः स्युरितिभावः। परेतुप्राथम्यंस्वादिसूत्रेप्रथमायानियमशास्त्र
पर्यालोचनयाद्वितीयायाइतिनतन्नियामकमितिप्रथमातिक्रमेइत्याद्यसंगतं॥ तन्मायाश्रयणेनि २०५
जांत्रयाणामित्यस्याद्युदात्तश्चेत्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यंचेत्याहुः॥ तावतैवेतिटाङ्योरितिवक्तव्ये
तृतीयादिग्रहणंतु वैचित्र्यार्थमितिभावः॥ ॥छ॥ ॥

इदमेवध्वनयितुंपंचयोगान्प्रत्याचष्टे। एवंगतेइतिभाष्ये। प्रतिपदमितीति असर्वविभक्तीतिन्यासेनैव
सिद्धत्वादित्यर्थः॥ भाष्ये। श्लोके॥ तत्रेति अव्ययसंज्ञाविधावित्यर्थः॥ पंचेतिस्वरादीत्यादिर

एवंगतइतियदानसर्वाविभक्तिरस्मादितिविग्रहः। अश्रीयतेनदेवविज्ञातेसत्येतावल्लक्षणम
स्त्वसर्वविभक्त्यव्ययमिति। पंचसूत्रीनकर्तव्या। एतदसर्वविभक्तिकत्वंकृत्यपितुल्यंयस्यकृन्मे
जंतइत्यनेनाव्ययसंज्ञेष्यते। मांतस्येतिसूत्रोपलक्षणं। मांतस्येतितः परइतिकृन्मेजंतइत्यस्मा
त्सूत्रात्परेकृदर्थाः कृत्संज्ञाविषयाः क्त्वातोसुन्कसुनइत्यर्थः ग्रहणेनोच्चारणेनप्रतिपदमित्यर्थः। योगा
श्चनकर्तव्याः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमाद्याः। इदानीमतिव्याप्तिपरिहारार्थंतद्धितग्रहणंकर्तव्यंतस्मि
न्कृतेकृन्मेजंतइत्याद्यपिकर्तव्यमितिदर्शयति। कृत्तद्धितानामिति। संख्याविशेषमितितन्निरुत्यर्थमि
त्यर्थः। तेषामिति। असतितद्धितग्रहणेएकादीनामतद्धितांतानामप्यसर्वविभक्तित्वात् प्रतिषे
धोवक्तव्यः स्यादितितद्धितग्रहणंकर्तव्यंतस्मिन्कृतेस्वरादिग्रहणंकर्तव्यंस्वरादीनामतद्धितत्वात्॥

व्ययीभावश्चेत्यंता। ये। इतियच्छब्दस्य तच्छब्दसाकांक्षत्वादाह। तन्निवृत्त्यर्थमिति॥ ॥छ॥ ॥

कै॰वि॰१ तदेवंसूत्रेस्थापितमितिवार्त्तिकोक्तंसिद्धंतुपागादित्यप्यनाश्रितंस्यात् एवंचोभयशब्दादेशेषइतिशंकोत्तर
२०६ त्वेनोत्तरभाष्यमवतारयति। ननूभयेतिअतएवोभयोन्यत्रेतस्योदाहरणंउभयेउभयाइतिभाष्येसर्वादिसू
त्रेदत्तंगोदावित्यादौवरणादिष्वयश्चेतिचातुरर्थिकलुपियुक्तवद्भावात्प्रत्ययार्थस्यद्वित्वादीतिबोध्यं॥

ननूभयशब्दस्यद्विवचनानुत्पादात्सर्वविभक्तित्वंतथागोदौवरणादितिततएषामपितद्धित
श्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वप्रसंगइत्याह। कृतद्धितानामिति। प्रतिपदंतद्धिताःपठित
व्याःयेषामव्ययसंज्ञेष्यतइत्यर्थः तस्मात्कृणापागएवाश्रयितव्यःप्रपंचार्थस्तुसूत्रारंभः
तदंतविधिनेति॥प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवचनेनेतिभावः॥ ॥

इत्याहेति। इत्याशंकयामाहेत्यर्थः भाष्येचस्तर्थेकृतद्धितानामित्यत्रकृत्ग्रहणेनकृतामव्ययसंज्ञाविधायकेसूत्रेऽपिगणे
पाठोइतिसूचितं। कृदित्युपलक्षणमव्ययीभावश्चेत्यस्यापितदाह। तस्मादितितदेवंगणपाठमाश्रित्यतद्धितश्चासर्वविभ २०६
क्तिरित्यष्टाध्यायीपाठःप्रत्याख्यातःतदाह। प्रपंचार्थस्त्वितिशंकतेभाष्येपाणिनेयमिति। स्वरादिनिपातमितीत्यर्थः॥ ॥

नन्वत्यादयोद्वितीययेत्युक्तेःकथमुच्चैःशब्देनाधिकरणशक्तिप्रधानेनाद्वितीयांतेनसमासइत्यतआह। शक्तीति।
द्वितीयांतस्येति। अतिक्रांतार्थान्वययोग्यकर्मद्वितीयांतस्येत्यर्थः शेषामन्यमित्यत्रकर्मणीत्यधिकारेआत्ममाने
स्वशः। दिनंरात्रिंमन्यतइत्यर्थः। प्रश्नेपीति। व्येतीत्यस्यविविधंप्रकारंगच्छतीत्यर्थः क्वतस्यकिंविषयेइत्यर्थइतिभा
वःअन्यथोत्तरानुसारेणकानितिप्रश्नःगवितःअतएवाग्रेउक्तंएतानर्थान्कैविद्धियंतीत्यादिविपूर्वस्यैणो
रूपंयेनवियंतिएतानर्थान्वियंतिविविधप्रकारप्रापकान्नप्राप्नुवंतितत्तद्वाचकमव्ययमित्यर्थः॥
अत्युच्चैसाविति। शक्तिप्रधानान्यप्यव्ययानिवृत्तिविषयेशक्तिमत्प्रधानान्यव्ययानिवृत्तिविषये
शक्तिमत्प्रधानानिभवंतियथादोषामन्यमहःदोषाभूतमहरितिततउच्चैःशब्दस्यप्राक्रियायांद्विती
यांतस्यसमासः। क्वपुनरिति। श्लोकेसप्तमीनिर्देशात्प्रश्नेपिसप्तमीनिर्दिष्टा। सदृशमिति। लिंगविशेष
प्रतिपादनेसामर्थ्याभावात्। विभक्तिष्विति। कारकेषुतत्रयानिसाधनप्रधानानिअव्ययानितेषांशक्त्यं
तरेणावेशात्। क्रियाप्रधानानांचशक्तिसंबंधाभावात्। सर्वासुचविभक्तिष्वित्युक्तं॥ ॥
त्वादेरर्थधर्मत्वात्इतिबोध्यम्। ननुविभक्तिवचनशब्दयोःप्रत्ययपरत्वेन्यतरवैयर्थ्यमतआह। कारकेष्विति।
विषयसप्तम्यएताःसादृश्यंतत्तल्लिंगाद्यभावानुयोगित्वेन। नन्वेवंस्वरादिवाच्यानांकर्मत्वादियोगसत्वेन
सकलकारकविषयेनकारकाभावानुयोगित्वरूपंसादृश्यमतआह। तत्रयानीतिसाधनंशक्तिःतादृश
न्युच्चैरादीनितेषुचकारकशक्त्यंतरायोगात्सर्वकारकविषयेकारकाभावानुयोगित्वमस्त्येवेत्यर्थःशक्तिःकर्मत्वादिः॥

कौ०वि०१
२०७

वचनादिति अव्ययीभावश्चेति वचनादित्यर्थः। संख्याभावाग्निलमुदिति चार्थः मशाकार्थइत्यादौ अभावस्य फलत्ववत् अत्र तदभावस्य कारणत्वमिति बोध्यं। यथेति। क्रियाहे तुकसंबंधविशेषद्योतका हि अन्वर्थबलात्कर्मप्रवचनीयाः स्वत्यादीनां तत्वाभावेपि क्रियापदसंनिधौ क्रियागतविशेषद्योतकयोरपि यथा संज्ञा तथा प्रकृतेऽव्य

वचनेष्विति। एकत्वादिष्वव्ययीभावस्य शक्तिलिंगविशेषयोगेपि वचनादव्ययत्वं। यथा स्वत्यादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तत्र यान्यसत्वभूतार्थाभिधायीन्यव्ययानि तेषां लिंगादिभिरयोगः तेषां द्रव्यधर्मत्वात्। सत्ववाचिनामपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदयोगः यथा युष्मदस्मदोर्लिंगायोगः केचित्तु लिंगादिविशेषेणायोगात्सामान्येन तु योगमव्ययानामाहुः तदयुक्तं लिंगादिसामान्यसद्भावे प्रमाणाभावात्। यन्नव्येतीति नानात्वं न गच्छति सत्वधर्मान्न गृह्णातीत्यर्थः॥

यीभावादीनामित्यर्थः। सत्ववाचिनामपीति स्वरादीनामिति शेषः तदयोगः लिंगसंख्याऽयोग इत्यर्थः सदृशमित्यत्रोक्तं सादृश्यं निरूपयितुं। यन्नव्येतीत्यादि अत्रापि लिंगेष्वित्याद्यावृत्या संबध्यते। नानात्वमिति एतेषु यन्नव्येति एतद्विषये पन्नानात्वं न प्राप्नोति। तदव्ययमित्यर्थः क्वचित्तु नाना न गच्छतीति पाठः तदा एतद्विषयमनेकप्रकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ २०७

कृन्मेजंतः॥ ॥ किमजंतेति कृतो मेजंतस्य प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा उत कृदंतस्येति न शंकार्थः प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदंतविधेरित्याशयः। पश्चादिति मेजंतो यः कृदंतमव्ययमित्यर्थ इति भावः संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिनिषेधादाह। प्रयोजनमिति ननु तद्वचनमप्रत्ययांशे चरितार्थमत आह। अथवान्वर्थेति। एवं चाव्ययत्वप्रयोजकस्य महासंज्ञालब्धार्थस्य केवलप्रत्यये अभावात्तदंतविधिरिति भावः अनयैव रीत्या सर्वा

कृन्मेजंतः॥ ॥ कथमिति किं मेजंतग्रहणेन पूर्वं कृद्विशेष्यते पश्चात्तु कृतात्तदंतविधिः आहोस्वित्पूर्वं कृतात्तदंतविधिः पश्चात्तु कृदंतं मेजंतग्रहणेन विशेष्यत इति प्रश्नः। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति चात्र तदंतविधिः अथवाऽन्वर्थसंज्ञाश्रयणात् प्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदंतविधिर्भवति न हि केवलस्य प्रत्ययस्य प्रयोगार्हस्य नानागमनमगमनं वा संभवति। कारयांचकारेति लिडंत्रकृतस च मांतो न भवति। प्रतामाविति क्विपि लुप्तप्रत्ययलक्षणेन कृदंतमेतद्भवति श्रुत्या च मांतं॥

दिगणेनुत्तरडतमाभ्यां तदंतविधिर्बोध्यः नानागमनमपि न संभवति संभावितप्रतियोगिदिशा एव तदभावबुद्धेः शाब्देन जननात् संभावितप्रतियोगितावच्छेदक एवाब्राह्मण इत्यादिना भेदबुद्धिवदित्याशयः। लिडंत्रकृदिति। लिङः भावित्वाभावेनातिङ् इति नञ्त्वप्रतिषेध इति भावः। प्रतामाविति तमेः क्विप्। अनुनासिकस्येति दीर्घः॥ कृत्वा चेति। तथा चाव्ययत्वाल्लुक् स्यादिति भावः॥

कै०वि०१
२०८ द्विवचनेत्यादि ननु संख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरतिङैवाभिव्यक्तत्वात्कथं द्विवचनादिप्रसंग इति चेत् उपलक्षणमिदं सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षे। माद्दिलुगर्थमिदमावश्यकमिति न दोषः अव्ययात् सुपो लुगिति ज्ञापकात्सर्वविभक्तिरिति पक्षे च अकजर्थं तद्यामंतस्याव्ययत्वमेष्टव्यमत आह। अकच्चेति। अपरिसमाप्तार्थत्वं च संख्याकारकादिविषयकोत्थिताकांक्षत्वं। अत एवानु

अव्ययादिति लुगिति। ननु लुङ्याद्दिलोपेनासिद्धत्वात् किं लुका प्रयोजनं यदा तद्यनुप्रयोगवशात् द्वित्वबहुत्वावगतिः। तदास्ति द्विवचनबहुवचनोत्पत्तिरिति लुग्विधेयः। अकचूतुन भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञातादिभिर्योगाभावात्। इष्यते चेति। पूर्वोक्ताद्धेतोस्तरबाद्यनुत्पादादनुप्रयोग एव तरबाद्युत्पत्तिः समाप्तार्थस्य प्रकर्षादियोगादित्यर्थः अत्रैवार्थे ज्ञापकमाह। आतश्चेति। तत्रह्युक्तं। अवद्दितनिवृत्यर्थं चेति। प्रशान् शब्द मितितस्य मोनो धातोरिति नत्वस्यासिद्धत्वात्। सिद्धमव्ययत्वमिति भावः तुल्यजातीयस्य धातोर्नियमेन व्यावृत्तिः क्रियतइति कारयांचकारेति भवत्येवमांतस्याव्ययसंज्ञा॥ ॥

प्रयोगः प्रार्थ्यते स्वार्थे परिपूर्णत्वचार्थांतरेणासंबंध इति भावः ननु तरबाद्यनुत्पत्तावामंतार्थप्रकर्षादिप्रतीतिः कथमत आह। अनुप्रयोग एवेति तदुत्पन्नतरयैवैतद्गतप्रकर्षप्रतीतिरित्यर्थः भाष्ये लुकप्रदर्शनमात्रपरमिति भावः धातुत्वेन तुल्यजातीयतेत्याह॥ धातोरिति॥ ॥छ॥ ॥ॐ नमः शिवाय॥ ॥ २०८

तस्य च्विंतस्येति। अत्र चेदमेव ज्ञाप्यमानं प्रशामाविति तु शांतिमद्वाचकस्य शांत्यर्थकस्यैव चगणे पाठस्यैव स्वभावेन लिंगाद्यभावात्। वस्तुतो गणे मांत पाठः प्रयोगे एव तु नत्वं यथा स्वरादीनां गणे रेफांत पाठः प्रयोगे तु विसर्गादीति भाष्याशयः। अस्मादेवेति धातुमात्रापेक्षं ज्ञापकमिति भावः लाक्षणिकत्वाद्वेति। वर्णग्रहणेपि तत्प्रवृत्तेरिति तात्पर्यं भाष्ये। निकारोकारेति यत्वं तयहण्यान्नित्ययोग बहुव्रीहिणोपदेशे एजंतमित्यर्थाद्त्र न दोष इति तत्र परिभा

षानतेजनइत्यस्य तु प्रवृत्तिरूपं नत्ववतितस्य च्विं तस्य प्रयोगादर्शनात् लावयतेलैरित्यस्यापि न भवति अस्मादेव ज्ञापकात् लाक्षणिकत्वाद्वौकारस्य। अनिकारोकारेति। एच एतद्विशेषणं न मकारस्य व्यवच्छेद्यासंभवात्। आधय इति गुणे कृते अंतरंगबहिरंगयो रिति न्यायादव्ययसंज्ञा स्यात् न त्वयादयः अंतरंगत्वादेव सुब्लुक् स्यात्। परिभाषांतर प्रयोजनकथनार्थं लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्यत्र दनाश्रितं लाक्षणिकं ह्यनुमेयं प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यं॥ ॥छ॥ ॥

षयैवासिद्धत्वग्रहणं न कार्यमिति तदाशयात्। गुणे कृत इति। तत्र कृते सुवनपेक्षत्वेनांतरंगाव्ययसंज्ञा सुप्संबंधि अजपेक्षत्वाद्यादयो बहिरंगाः। अंतरंगत्वादेवेति ननु वर्णमात्रापेक्षया यादय एवांतरंगाः एवं तर्हि अंतरंगत्वेन बाधकत्वं जष्यते तेनांतरंगानपीति न्यायेन लुगिति बोध्यं। तेन च लुक इव तत्प्रयोजकानामपि प्राबल्यबोधनेनातेनैव गुणे यादीन्बाधित्वाव्ययत्वं बोध्यं॥ ॥छ॥ ॥ ॥

कै०वि०१
२०९

तद्विघातस्येतिकर्मण्यणित्याह। तमिति। नचानयाऽलुकोबाधेपिसंज्ञाबाधेमानाभावः साक्षात्वरंपरयावातद्वि
घातकमात्रस्यानयाप्रतिबंधात्। अतएवोपादास्तेत्यत्रकित्वंन। अन्यथाऽनयासाक्षादेव्विषयसन्नि
पातद्विघातक्रकुितिचेतिनिषेधाप्रवृत्तिः स्यात्कित्वंतुस्यादेव। तत्फलंतुसन्नियोगशिष्टत्वस्तोद्धिरेवए

सान्निपातलक्षणइतिसन्निपातः संश्लेषस्तन्निमित्तोयोविधिः सतद्विघातस्यानिमित्तं तं
सन्निपातंयोविहंतितस्येत्यर्थः। ग्रामणिकुलमिति। इकोह्रस्वइतिपूर्वोत्तरपदसन्निपात
निमित्तंतुकिद्धसंतिपूर्वोत्तरपदयोरानंतर्यविघातः। यदातुह्रस्वमात्रस्यतुगागमोनत
दंतस्य। अवयवावयवश्चसमुदायावयवोनभवतितदैतत्प्रयोजनंनत्वन्यथा॥ ॥

वंचोपादेस्तेतिरूपंस्यात्अत्राहिकिदित्तिनकार्यातिदेशः इत्वकालेतत्कार्यासंभवात्तस्माद्व्यपदेशाति
देशएव। तस्मात्सान्निपातविघातकशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशवत्संज्ञायाअप्यनेनाप्रवृत्तिः अकजाद्य
र्थसंज्ञातुनः अंतरंगायातस्यांबहिरंगगुणादेरसिद्धत्वात्। पूर्वोत्तरेति। अधिकृतेनोत्तरपदेनपूर्वपदस्यापेक्षया २०९
दितिभावः अवयवेति। तथाप्रतीतेरित्यभिमानः॥

वस्कतस्कदृगंतपूर्वपदस्योत्तरपदसंनिपातविघातपूर्वपदस्येगंतत्वानिपातविघातश्चेतिभाष्याशयः एवंचत्रहस्विरित्यत्रनांत
स्यस्वादिसंनिपातविघातःपूर्वपदस्यैनांतस्वादिनिपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तकोदिनलोपइति। लोकेपाण्याद्यवयवांगुल्यादेर्युज
पुरुषाद्यवयवत्वव्यवहारात् कैयटोक्तंचिंत्यं। किंचभवितेत्यादौतास्यवयवेटोलघूपधागावयवेकृत्वेनप्राप्तस्यगुणस्यदीधीवेवी
तिनिषेधोव्यर्थः स्यात्। नचह्रस्वावयवत्वेतुकोयदागमादइतिन्यायेनेकूग्रहणेनतुग्विशिष्टस्यग्रहणान्नसन्निपातविघातः
आनेमुगितिज्ञापकेनतदनंगीकारात्। एतेनावयवावयवस्यसमुदायावयवत्वेअवयवावयवेपिअवयविनः समवेतत्वा
पत्तौघटस्यापिपरमाणुषुसमवेतत्वेनाप्रत्यक्षसमवेततयावायुवृक्षसंयोगवदप्रत्यक्षत्वंस्यादितिपरास्तं। नूयोवयवसं

बहिरंगमिति द्विपदाश्रयत्वात्। यदपिह्रस्वोनपुंसकइतिह्रस्वत्वं त
दपिअर्थाश्रयत्वाद्बहिरंगंतुक्तुवर्णाश्रयत्वादंतरंगः॥ ॥

निकर्षस्यैवफलवत्वात्कारणेनोत्वेक्षतेः संयोगप्रत्यक्षेतुयावदाश्रयप्रत्यक्षमेवहेतुः फलबलादितिदिक् असिद्धत्वेनसमाधा
नंचावश्यकमित्याह। यदपीति। अर्थाश्रयत्वादितिइदंत्र्यादेशेत्वंतस्यप्रतिषेधोवक्तव्यइतिस्यानिवत्सूत्रस्थेनवार्तिकेनतद्व्या
त्याख्यानपरेणभाष्येणचविरुद्धं प्रातिपदिकरूपसमुदायाश्रयत्वादितिवक्तुंयुक्तंतदेवाह। वर्णाश्रयत्वादितिइयंच
बहिरंगत्वेनसिद्धिर्नाजानंतर्यइतिनिषेधमनाश्रित्यकुल्ग्रामणिइत्यत्रनपुंसकह्रस्वत्वेसंनिपातपरिभा
षयैवनतुकप्रातिपदिकस्याजंतत्वसंनिपातेनजातह्रस्वस्यतदविघातकत्वात् एतेनपरनिमित्तकत्वेनह्र
स्वपित्ज्ञानसापेक्षत्वेनचतुगपिह्रस्वसमानइतिनपुंसकह्रस्वत्वेतुग्दुर्वारइत्यपास्तमितिअलोपदमेववक्ष्यामः॥ ॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL
DR BHAU DAJI MEMORIAL

तुकि संनिपातपरिभाषाश्रयणे दोषमप्याह। यदिविति। अत्रापि वर्णमात्राश्रयत्वेन तुगंतरंगः पूर्वपदो
त्तरपदाश्रयो ह्रस्वो बहिरंगस्तद्दोषेष्वस्यागणनाच्च तस्मादत्र तुग्भवत्येवेत्यन्ये तत्रेदं भाति रित्यादौ पदसंज्ञाद्या

यदि तु सन्निपातलक्षणाद्युपाश्रीयते तदा ग्रामणिकुलमित्यत्रापि तुक् न स्यात् ह्रस्वत्वतुगा
गमयोस्त्वत्र साम्यादंतरंगत्वं बहिरंगत्वं नास्तीति छ लक्षणास्तु कृ सिद्धो भवति। असिद्धो नलो
पइति। नलोपः सुप्स्वरेति। असिद्धं बहिरंगमिति वा। निकुचितइति। कुंचेर्णावक्तप्रत्ययः। अ
निदितामिति नलोपः तत्र कित्त्वनिमित्तं उदुपधत्वमुदुपधादित्य कित्त्वस्यानिमित्तमिति न गुणो
भवति। अमुनेति नमुनइत्यस्यायमर्थः नेकर्तव्ये मुभावः सिद्धो भवति न तु नेपरतो यद्दीर्घत्वं
प्राप्नोति तत्र यथा च तत्र मुभावस्यासिद्धत्वात् अकारांतात्वाद्दीर्घप्रसंगः॥

रान लोपस्य संनिपातलक्षणत्वं। असिद्धमिति भुवन्निरपेक्षस्तुगपेक्षया पदत्वद्वारा तदपेक्षनलोपो बहिरंगइति भावः यद्दीर्घत्वं २१०
प्राप्नोतीत्यस्य तत्रापि मुभावः सिद्धइत्यर्थइति शेषः तत्रेत्यस्य च एवं चेत्यादिः। क्वचित्तु प्राप्नोति तत्र तथा च तत्रेति पाठः। असिद्धत्वादिति
शास्त्रासिद्धत्वादिति भावः॥

कृते दसोसेरिति। ननु मुत्वासिध्या उकारे एवाकारस्तु द्धौ सुपि चेत्यंतरतमे दीर्घे आकारे मस्य स्वत एव सत्वाद्धात्परत्वा
नावेन कल्पमनेन दीर्घाकारप्रवृत्तिरिति चेन्न। लोकसिद्ध संनियोगशिष्टन्यायेन मुत्वस्यापि नित्वे नेदीत्परत्वसत्वात् न
चावः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्दीर्घस्य नान्यपरायायइति वाच्यं। पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधात् लक्ष्ये
लक्षणस्येति न्यायस्तु न लक्ष्यभेदात् इत्यन्तिमानः केचित्तु अमाना अदानाइति वापत्तिरित्याहुः। दीर्घत्वे

तस्मिन्कृते। दसोसेरिति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः प्राप्नोति तत्श्चामूनेति स्यात् उकारसन्निपातनिमित्त
स्तु नाभावो दीर्घत्वस्यानिमित्तमिति सिद्धममुनेति। नमुटादेशइति। अनेकविभक्त्यंतस्तत्र समास
आश्रितः टाया आदेशः टायामादेशइति। उपादास्तेति एज्विषयआत्वविधानादकित्वसन्नि
पातनिमित्तमात्वं साध्वोरिज्वितिकित्वस्यानिनिमित्तं कित्वसन्नियुक्तं चेत्वमिति कित्वात्वाविन भवति।
यदयमिति ननु समस्तार्थमेतत्स्यात् प्रियतिसृणां ब्राह्मणानामिति। अत्र हि डःपुंसिवर्तते इति नास्ति ङीपः प्राप्ति
रिति केचित्॥ ॥

स्येति। उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यर्थः नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्वं स्यादत आह। अनेकेति। अनेकविभक्त्यंत पूर्वपद
इत्यर्थः संबंधसामान्यषष्ठ्या समासइति तात्पर्यं। कित्वस्येति भाष्ये घिस्याघ्वोरिज्विति कित्वं प्राप्नोतीति पाठः इत्वमिति
पाठे कित्वसहितमित्वमित्यर्थः कित्वावस्थायामीत्वं स्यादत आह। कित्वेति। नास्ति ङीपइति। यत्वंतरंगत्वात्स
मासात्पूर्वमेव ङीवितितत्र अंतरंगानपीति न्याये नांतवर्तिविभक्त्याश्रयतिस्रादेशस्याप्रवृत्तेः॥ ॥

अज्ञापकमेवेति। ङ्यं तेनुनास्य प्रवृत्तिर्विनिवृत्तौ लिंगविशिष्टग्रहणात्। नन्वेवं स्वस्त्रादिपाठोऽनर्थः स्यादत आह। ज्ञापकादेवेति। एवं चेतत् ज्ञापकपरत्वात्प्रामाण्यात्स्वपाठो। प्रामाणिक इति भावः। विनिक्लित्स्कुक इति तन्निमित्तसंज्ञायाश्च त्यपि बोध्यं अंतग्रहणमिति तत्सामर्थ्यादिति मन्यते। सामर्थ्यमसिद्धमिति परिहारः। संख्येति। बहुव्रीहेः फलं संख्या संप्रत्ययः। विभक्तौ इति॥ घेः परस्य ङेरौत् घेरंतादेशश्चाकार इति सूत्रार्थः। ति ङ्यादेशो त्वसन्नियोगेन विधी

तद्युक्तं न हि ङी विधाने गाधिकारोऽस्ति तत्रावयवस्य स्त्रीत्ववृत्तित्वात् ङीपः प्राप्तिः केन वार्यत इति ज्ञापकमेव। ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात् स्वस्त्रादिषु नयोः पाठो न कर्तव्यो भवति। शतानीति विभक्तिसन्निपातनिमित्तो नुमागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमित्तं ष्णांता षडिति तत्र ग्रहणं मौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमित्यत्र न भवतीति चेत्। संख्यासंप्रत्ययार्थबहुव्रीह्यर्थं तत्स्यादित्यदोषः। शाकटाविति। विभक्तिसन्निपातकृतमत्वं यदि टापो निमित्तं स्यात्। आनंतर्यं विहन्यैत शास्त्रीये च कार्ये अंतादिवद्भावो नानंतर्यं लौकिके टाप्यपि च सति शाकटायामिति स्यात्। अद्व घारिति तपरकरणेनाप्यत्र टाप् निवर्तयितुं शक्यते। इदूतौ हि स्थाने मात्रिक एवाकारो भविष्यति त्वाप्यमानत्वाद्धास्वर्णस्याकारो ग्राहको न भविष्यति लक्षणांतरेणापि प्राप्तस्य
दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरणं संपद्यते॥ श२

यमानत्वमंगप्रत्ययसन्निपातकृतमित्यर्थः नन्वकादेशे तवद्भावान्नटाप् व्यवधायको तत आह। शास्त्रीयेन्वेति। ननु टापि दीर्घैकादेशे शाकटाविति सिध्येदत आह। टापि चेति। वृद्धेः परत्वाद्बाधं गत्वा ङ्याडामाविति भावः संपद्यत इति। तपरत्वाद्धिस्वर्णदीर्घत्वं न स्यात् टाबनुस्यादेवा किं च शाकटावित्यादौ वृद्धिरप्येवं न स्यादिति चिंत्यमिदं॥ ११ २११

लुक्स्यादितीति। लुगभावेपि शाकटावितिवद्यत्संनिपातेन गुणो जातस्तदानंतर्यविघातस्य सत्वेन तत्कथनस्योपयोगश्चिंत्यः ननु षविदेरित्याम्विधानादुवोषेत्यसंगमत आह। उपविदेति। तत्र न द्विर्वचनात्प्राक् गुरुमत्वमिति भावः। प्रतिपदविधेरिति। क्वचिद्गुणे क्वचिद्द्वित्वे एकादेशो गुरुमत्वाद्विजादेरित्येतदत्राप्राप्तमिति भावः। प्रतिपदविधेरिति। क्वचिद्गुणे क्वचिद्द्वित्वे एकादेशो परत्वादिति। तदुक्तस्य ऊषतुरित्यस्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते। उवोषेति कर्गद्वितीयांतो वाभ्योप्येपावः उषेर्विकल्पेन पक्षे आमभावे पि कृतद्वित्वात् उवोषे दुर्वार एवाम्रूपेवास्त्येव विशेष

इयेषेति। आमि सति लुक्स्यादिति प्रत्ययसन्निपातस्य विघातः स्यात्। उषविदेति विकल्पः ऊषांचकार ऊषतुरित्यादौ सावकाश इत्युवोषेति नित्यं आम् प्रसज्येत। प्रतिपदविधेस्तु बलवत्वात्परत्वाच्चात्रापि विकल्पेनैव भाव्यमिति। अनुदाहरणमेतत्। गुरुमत इति। नित्ययोगे मतुवाश्रयणादपि शक्यो त्रामभावः प्रतिपादयितुं। दाक्षिरिति। प्रयोगे व्यवस्थितस्यैवेकारस्यान्वाख्यानमनेन क्रियत इति सन्निपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य संनाव्यते॥

उवोषांचकारेति उषेस्त्वामि ओषांचकारेति इति परे। नित्ययोगे तिङ्जादेर्गुरोरित्युक्तावपि अनृच्छ इति प्रतिषेधादिजादेर्गुरुमत इत्यर्थलाभेन मतुप्ग्रहण्यादिति भावः परेत्वेवं सत्यनृच्छ इत्यस्यानर्थक्यापत्तिः तुगुत्पत्तेः प्राक् गुरुमत्वाभावात् उक्षादीनां गुरुमतामामनोपत्तेश्च तेषामाशीर्लिङि गुरुमत्वाभावादिति भाष्याशयमाहुः नन्विजः प्रत्ययो नो भयाधिष्ठानसंबंधलक्षणसंनिपाताश्रय इत्यत आह। प्रयोग इति। अन्वाख्यानं। साधुत्वेन प्रत्ययस्य। साधुत्वावच्छिन्नस्य।

अविद्यमानएवेतिमंदमध्यानां तथैवप्रतीते।साधुत्वान्वाख्यानेपिसाधुत्वस्य सन्निपातनिमित्तकत्वंनप्रत्ययस्ये
 तिभावः॥सत्यामितियस्मादित्यस्यप्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नादित्यर्थः॥वर्णादादितितदंगसंज्ञामितिसूत्रा
र्थइतिभावः यद्यंगसंज्ञा॥निमित्तंकथंतर्हिवार्त्तिकेप्रत्ययइत्युक्तमतआह।तत्रेति।आत्रेयइतश्चनित्रइत्विकं।
परेतुवार्त्तिकस्यायमाशयः निमित्तनिमित्तिनोः संबंधवत् विशेषणविशेष्ययोः संबंधोपिसंनिपातः एवंचप्रातिपदि
कस्यादंतत्वनिमित्तः प्रत्ययस्तद्विघातस्यानिमित्तमितीममाशयमजानानः शंकते।नप्रत्ययइति।एकदेश्युक्तेर

नप्रत्ययइति।कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वाख्यानात् प्रकृतेरविद्यमानएवप्रत्ययइत्याद्यतइत्या
शयः॥अंगसंज्ञेति।सत्यामंगसंज्ञायामकारलोपइतिस्यादानंतर्यविघातः।तत्रवर्णविचालस्यानिमित्तस्या
दिति॥अंग संज्ञाद्वारेणेत्यर्थः॥अत्रकेचिद्वर्णाश्रयइतिमाचक्षतेतेनात्रेयाद्यप्युदाहरणंअन्येल
वर्णाश्रयइत्यकारप्रश्लेषमाहुः॥ ॥

यति।अंगसंज्ञातर्हीति।युक्तंचैतत् दुपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वंहि एतन्न्यायमूलंतस्यचप्रकृतेपिसत्वात्
अतिप्रसंगस्तुत्वयेवमयाप्यनित्यत्वेन सुशकवारणः अतएवग्रामणिकुलमित्यादौनपुंसकह्रस्वत्वेलुकः
उपजीव्यस्यप्रातिपदिकाजंतस्यैत्वसंबंधस्यविघातात्।बहिरंगपरिभाषया॥सिद्धत्वंतुन।तस्यंतत्वाभावात्।
शेवोगांगेयइत्यादावप्यंगसंज्ञायालोपनिमित्तत्वानापत्त्यावर्णाश्रयइत्यंशस्यवार्त्तिकेवैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याहुः॥ ॥

आत्वंक्रीङ्जीनांणाविति।स्वांगस्याव्यवधायकत्वादाह।आकारइतिकृतत्वात्तस्यैवपुगितिभावः परेतुपुकोंग
त्वकत्वेपिनक्षतिः याहृशयोः सन्निपातः पुग्निमित्तंतस्यविघातसत्वात् यदागमाइतिपरिभाषयातत्ग्रहणे
नग्रहणेपिसूत्रकृतः संनिपातस्याभावात् अत्रचेदमेवभाष्यमानंह्रस्वत्वंतुत्वविधेरित्यादिवुत्।सिद्धांताश
यस्तुपरिभाषायाअनित्यत्वमाश्रयणीयमेवेत्याहुः भाष्ये।पुक् ह्रस्वत्वस्येति।शायाकारसंनिपातनिमित्तः

भापयतीति।णिचिरक्डौकृतायामात्वंपुकोननिमित्तंस्यात्।अंगस्ययआकारस्तस्यपुगि
त्यवयवन्नत्वंपुकंमत्वादोषोपन्यासः॥अग्निमानिति।पूर्वमुदात्तमाश्रित्यमतुपनुदात्तत्वंक्रिय
माणंपूर्वस्यनिघातंनकुर्यात्।परमवाचेति।अंतोदात्तादुत्तरपदादितिविभक्त्युदात्तत्वंविधीय
यमानंपूर्वनिघातः स्यानिमित्तंस्यात्॥

पुक् ह्रस्वेहितद्विघातः स्पष्टएव।नचह्रस्वस्यचङ्परणिनिमित्तस्यणिनिमित्तपुगपेक्षयाबहिरंगत्वेनासिद्धत्वा
त्कथमत्रपरिभाषाप्राप्तिः एतद्भाष्यप्रामाण्येनानेयासिद्धस्यापिनिरत्तिस्वीकारात्।किंचतयाशास्त्रीयेकार्येऽसिद्ध
त्वेपिलौकिकेसंनिपातेसिद्धत्वाभावात्।भाष्ये।सिद्धिरिति।वसुकाजादित्याकारांतलक्षणइडूनियमप्रशास्त्राणांचवि
धिमुखेनैवप्रवृत्तिरितिभावः।पूर्वमिति।ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रांतोदात्तादित्यनुवृत्तेरितिभावः ह्रस्वत्वंमंबाधत्यनेन॥

कै॰वि॰९॰१ ननु ह्रस्वग्रहणं निरवकाशत्वेन संनिपातपरिभाषाबाधकं स्यादत आह। संबुद्धिलोपश्चेति। भाष्ये। एते दोषाः समा
२१२ इति। वार्तिककारोक्तसकलप्रयोजनापेक्षमिदं। यद्यपि प्रयोजनानि नव दोषा अष्टौ तथापि अल्पांतरत्वात्समत्वो
क्तिः यद्वान्यत्रापि दोषः संभाव्यत इत्यस्ति मानः ननूक्तदोषाणामुक्तप्रयोजनेष्वो बहुत्वमेव न कुतस्तदतिश

मात्स्यादिति। हल्ङ्याबादिसूत्रे दीर्घग्रहणमदृष्टेदमुच्यते तत्रकृतेपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भावाद्भविष्य
तीति भावः ब्रह्मबंधुशब्दापेक्षया न चैतदुच्यते तस्याङ्याचितत्वात्। नित्यमिति का यं तावन्नित्यं
यद्येन कें न चित्त्रक्षणे नेभवत्विति भावः संबुद्धिलोपस्यावकाशः। हे देवदत्तेति। न्यूयांसो वेति। दु
ष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः सर्वादिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधाना
त्। तुल्यवाचिनोऽत्र समा इति प्रयोगः अस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः यथा समराज्यं वर्त्तते सर्वेषां राज्यं वर्त्तत
इत्यर्थः वेदेपि मानः समस्य इत्यादि प्रयोगः सर्वस्य दुर्धियो मान इत्यर्थः तत्र प्रयोजनान्यल्पत्वात् तान्येवोपसंख्यातव्या

योत आह। दूष्टत्वेति अन्येतूक्तेषु दूषितप्रयोजनानित्यक्तान्यतप्रयोजनत्रयापेक्षया भूयस्त्वोक्तिरित्याहुः ध्यायते वि
चिबस्यकेबचने अतोधातोरिति लोपे दुरोनाशदमध्येष्विति उत्त्वे उत्तरपदादे इत्वेदृदिदु इति तदाह। दुर्धिय इति। सर्वस्य दुर्बुद्धेः २१२
हतिरूप इवोनो स्मान्माबधीदित्यर्थः दुस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे गतिकारकपूर्वकत्वानाबाधएनतस्मान्नार्थ इति पूर्वपक्षाभ्रमाह। तत्रेति॥

सिद्धांती समाधत्ते भाष्ये। नहीति। परिभाषायाः कर्त्तव्यत्वे युक्त्यंतरमप्याह सिद्धांती। दोषाः खल्वपीति। लक्षणमिति।
उपलक्षकरूपं नास्तीत्यर्थः। तत्र विधानेति। यादृशप्रकृतिप्रत्ययस्य निपातनिमित्तागसंज्ञातादृशसंनिपातवि
घातं विनायस्येति लोपस्य चारितार्थ्याभावादिति भावः। काष्टयेति। अकारसंनिपातनिमित्तोङ्ःयो यिजा
तानिमित्तदीर्घस्यानिमित्तं स्यादिति भावः न चैवं दोषाः साकल्ये नेति भाष्यविरोधः कष्टायेति यादेशो दी

र्घविधेयमिति। तत्रविधानसामर्थ्यादिगो वर्णविभाजो भविष्यतिका
ष्टायेति ज्ञापकात् यशब्दे दीर्घो भविष्यति। नयासयोरिति लिंगाद्वायुभावि
ष्यति। यथि वानि तिवस्येकाजादित्युयं नियमः। इटोनत्वं पूर्वो यं
विधिरिति। आकारस्यालोपः॥ ॥

र्घत्वस्येति ग्रंथो भाष्यपुस्तकेषु न दृष्टो नो न दोषः। एवं च समा इत्यपि यथाश्रुतमेवेत्याहुः। लिंगादिति इत्वनिषे
धवैयर्थ्यादिति भावः। नत्वपूर्व इति क्रादिनियमाद्धार्धधातुकस्येति इटि त्येवेट्सिद्ध इति नेडाकारांतसंनिपात
निमित्त इति भावः परेतु नियमशास्त्राणां विधित्वमेव अपीत्वितरनिवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेना
कारांतसंनिपातनिमित्त एवेड् इत्यनित्यत्वे नैवात्र समाधानं युक्तमित्याहुः॥ ॥छ॥ ॥

कै०वि०१०१
२१४

आकारांतेति। अंगस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यस्योचितत्वादितिभावः। अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तं। तज्ज्ञापयतीति अ
त एव भरज्ञपीतिनिर्देशः संगछते मिमां ह्रस्वो चोपधाया इत्यनुवर्त्ततद्रितिभावः। ह्रस्वभाविनी ति अ चश्चेत्युपस्थितेरि

अध्ययतीत्याकारांतन्नक्तः पुङ् व्यवधायकः अदीदयदितिलिंगाद्ध्रस्वः यदयं मारणतोष
णेति जानाते र्मित्वं उपधाह्रस्वार्थं शास्ति तज्ज्ञापयति पुकि कृते उपधाह्रस्वत्वं भवतीति। नहि जा
नातेरकृते पुकि ह्रस्वनाविन्युपधा भवतिः अग्निभानि ति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमितिपरिभा
षा स्वरविषयासन्निपातपरिभाषां बाधते एङ् ह्रस्वादित्यत्रापि गुणात्संबुद्धेरित्ति वक्तव्ये ह्र
स्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाभावः दर्वीत्यत्र छंदसि गुणाभावपक्षे छांदसो लुक् भवति॥ ॥

तिभावः अचश्चेत्यस्य भक्तत्वेन तद्बाधकल्पनापेक्षया ऽस्यैवानुमितस्य लोकन्यायासिद्धस्य बाधकल्प
नोचितेति तात्पर्यं। बाधतेति। ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रोपस्थितयोपस्थितिसामर्थ्यादितिभावः। गुणाभावेति जसा
दिषु छंदसि वावचनमितिवचनादितिभावः॥ २९ ॥ ७० ॥ २१४

अव्ययीभावश्च॥ ॥ उपचारो नाम अतः कृ इति विहितविसर्गस्यानित्वं। यथा मशकार्थ इति एतदेव निरुक्तिकारणमिति पातंजलेव्ये
वह्वियते। अनेनेति। शब्दांतरवचनसंवादेनेत्यर्थः। तन्न वक्तव्यं इत्यंततः तत्र यदन्यदित्यन्यत्वे प्रतियोगिनस्त्र्ययुक्तादूत्याहुः किं
पुनस्तत्परांगवदित्यादिना तस्यैवोदाहरणप्रदर्शनं। षष्ठ्येति। अत्र चकारकत्वं। तेन समुदायस्य षाष्ठमामंत्रितस्य चेत्याद्यु
दातत्वं भाष्ये। यदयं नाव्ययीभावादिति। सद्यनंतरत्वादव्ययाक्षष्ठु पद्दृत्यस्यैवानुषंधोनतस्तुयोधात्वित्यस्येति उपमालो
कमुखद्दृत्यादौ तन्निषेधेन चरितार्थमिति नस्त्रमितव्यं। नचोक्तमिति भाष्ये पदीत्यस्य ... ग्धे संदिग्धवचनं वेदाः प्रमाणे

अव्ययीभावश्च॥ ॥ योजनमिति। मुखस्वरोपचारो निवर्त्यमानो प्रयोजनम् यथा मशकार्थे धूसड्ति। अपिखल्विति। एवं ख
ल्वित्यर्थः परिगणनमनेन दृढी क्रियते। उपाग्न्यधीयानेति। अग्निसमीपे अधीयानेत्यर्थः। तत्र षष्ठ्यामंत्रितकार
कवचनमिति परांगवद्भावो भवति। न चैकमिति। सामान्यलक्षणामेकप्रयोजनार्थं न कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रैवा
यमिति। न चोक्तं तस्मान्मुखस्वरेणात्र भवितव्यमित्याहुः। अन्ये वर्णयंति अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञा
विज्ञानात् मुखस्वरानिवृत्तिर्भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति। केचित्स्वरादिपाठात्सिद्धायामव्ययसंज्ञायां पुनर्वचन
मनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन कतिपयान्येवाव्ययकार्याणि भवंतीति नार्थः परिगणनेत्याहुः तेषां वचनमंतरेण विशेषप्रमाणाभावः॥ ॥

चादितिवत् तस्मात्तत्र ग्रहणं कर्त्तव्यं सूत्रं च न कार्यमिति भाष्याशय इति वया। अन्ये त्विति चिनाद्यारोपितमव्ययत्वं वास्त
वमनव्ययत्वं च प्रतीयते इति यथा जस्य किंचिदव्ययकार्यं भवति किंचिन्नेतीष्टसिद्धमिति भावः। विशेषा। कार्यविशेषे। किं च द्विर्व
द्धसुबद्धमिति न्यायेन पुनर्विधानात्सार्वत्रिकत्वमेवस्यादित्यपि द्रष्टव्यं। एवं चाव्ययीभावस्याव्ययत्वात्क्यत्रेतिहरदत्तायुक्तं चिंत्यं भा
ष्यविरोधात्। अन्ये तु। मुखस्वरे नाव्ययीभावादिति नोक्तं सत्रं च कृतं। तस्मादन्यदपि प्रयोजनं नेद्यादुपकूलमित्यादौ षष्ठीसमा
सप्रतिषेधादीत्याहुरिति मतं हरिटीकायां स्पष्टं तदपि लच्छ्याहुरित्यादिभाष्याननुगुणं॥ ७१॥ ॥छ॥ ॥

कौ॰वि॰१॰१
२१५

शिसर्वनामस्थानं॥ ॥नाप्येसमर्थसमासश्चेतिदूषणांतरंतत्रासामर्थ्यमसंबंधात्। चेनवाक्येनेदस्यापिसंग्रहः।पर्युदासेति।एवंहि
समर्थसमासैकवाक्यतेलभ्यते।यद्यपिपर्युदासेविलक्षणातथापिदोषद्वययुक्तप्रसज्यप्रतिषेधापेक्षयालघुरेवेतिभावः।वस्तुतोन
ञोनिपातत्वेनानेकार्थत्वात्पर्युदासपक्षेलक्षणेतिरिक्तंबवःपर्युदासपक्षेसुडित्यनेनैकवाक्यतयातस्याप्राप्तावपिआद्यस्याप्राप्तौनमान
मितितात्पर्य।नाप्ये।नपुंसकेनव्यापारइतिनिषेधस्येतिशेषः।अप्राप्तेरितिवार्त्तिकस्यपूर्वसूत्रविहितसंज्ञायाःप्रतिषेधाप्राप्तेरि
तिअक्षरार्थः।भाष्येतुवस्त्वर्थनउच्यते।अन्यथेति।सुडित्यनपेक्ष्यनपुंसकसंबंधिमात्रस्यनिषेधइत्यस्तिमानःसुड्संबंधेतुइदंचिंत्यं

शिसर्वनामस्थानं॥ ॥सुडनपुंसकस्येतिचेदिति।अस्मिन्सूत्रन्यासेदोषः सुट्स्त्रीपुंसयोरित्यस्मिन्न्यासेनदोषइत्यर्थः।
प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेणपूर्वपक्षः पर्युदासपक्षेणसिद्धांतः।अप्राप्तेर्वेतिप्रसज्यप्रतिषेधेप्यदोषः तत्रसुडित्य
नेनयाप्राप्तिःसानिषिध्यतेनतुशिसर्वनामस्थानमितिप्राप्तिः।अन्यथाशिसर्वनामस्थानमितिनिरवकाशं
स्यात्।नपुंसकस्यैवहिशिःसंभवति।ननुचेयमितिपरत्वादित्यर्थः प्रतिषेधयुक्तायुक्तत्वाच्चविरोधसंभ
वः तत्रपरत्वात्सुडितिप्राप्तिःपूर्वाप्राप्तिंबाधेतमपिप्रतिषेधइतिदोषः।नोत्सहतइतिअपवादविषयपरिहारेणास्याः॥
प्रवर्त्तनादित्यर्थःअथवेतर्हीतिइदानीमित्यर्थः तत्रस्त्रीपुंसयोरितिवक्तव्येअनपुंसकस्येतिवचनंज्ञापकंप्रसज्यप्रतिषेधे
पिनञ्समासोऽस्तीति॥ ॥
प्रासःशोचारितार्थत्वात्।ननुसंज्ञायाएकत्वेनकार्यैक्यंविरोधाभावात्कथंपरत्वमतआह।प्रतिषेधेतिशास्त्रभावकोशत्वात्।एवंचो
सयोर्योगपद्यासंभवरूपोविरोधोस्तीतिभावः।पूर्वाप्राप्तिमिति।एवंचसकृद्गतिन्यायेनपुनर्नप्रवर्त्ततइतिभावः।इदानीमित्यर्थइ
तितथापीत्यर्थइत्युचितं।यद्यपिवक्तव्यइत्युपक्रमातस्त्रीपुंसयोरितिमात्राधिक्येपिस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थःक्रियोरितितुवक्तुमशक्यं २१५
तस्यासाधुत्वावइतिबोध्यं।अत्रपर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोःसमफलत्वोक्त्याशास्त्रप्रापितस्यप्रतिषेधविकल्पइतिमीमांसकोक्तं
चिंत्यंसामान्यविशेषन्यायेनबाधस्यैवोचितत्वात्स्वाभावेसंभावितस्यैवचप्रतिषेधइत्यादिमंजूषायांविस्तरः॥४२॥४३॥ ॥छ॥ ॥

नवेतिविभाषा॥ ॥ननुसमुदायस्यसमासग्रहणनियमेनाप्रातिपदिकत्वात् नवेतिविभाषायामित्यनुपपन्नमतआह।
समुदायस्येतिवार्त्तिकोच्चारितसमुदायस्येत्यर्थः नन्वेवमपिसमुदायस्यानावृतत्वात् कथंयाडादीत्यतआह।स्त्रीप्रत्य
येचेति।स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेतिष्यङःसंप्रसारणामित्यत्रभाष्यपठितवचनेनेतिनावः यत्तुहल्ङ्याबितिदीर्घ
ग्रहणादितितन्नबहुश्रेयसीत्यादौलोपार्थप्रत्ययग्रहणइतितदंतविधिनाङ्यंतेत्यर्थेतस्यस्वादिप्रत्ययलब्धयस्माद्वि
धिस्तदादेरित्येतद्विशेषणतयाङ्यंतां तेत्यर्थेननिष्कौशांबिव्यावृत्तयेदीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वादित्यादिक।अनु

नवेतिविभाषा॥ ॥नवेतिभाषायामिति।समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्यचानुकार्येणार्थ
वत्वात्प्रातिपदिकेलेसतिविभक्त्युत्पत्तिःस्त्रीप्रत्ययेचतदादिनियमाभावाद्याडामौभवतः।अथवा
नवेत्युच्चार्ययाविभाषाकृतातस्यामितिव्याख्यातत्रलोकेक्रियापदसन्निधानेनवाशब्दयोर्योर्योर्योत्योविक
ल्पप्रतिषेधलक्षणःससंज्ञीत्यर्थःअन्यथाविभाषाप्रदेशेषुनवाशब्दावेवादेशौस्यातां॥ ॥

करणस्यांवंतत्वंतुप्रकृतितदनुकरणमितिन्यायात्।तस्यानित्यत्वाच्चनप्रत्ययांतत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वनि
षेधइतिबोध्यं।अथवेति।कृतानुच्चारितासमासत्वादेवप्रातिपदिकत्वमसमासेपिलिंगविशिष्टपरिभाष
याविभक्तिरितिभावः नामपदसंनिधानेनवाशाटीत्यादौप्रत्ययाप्यवगतेराह।क्रियापदेति।अन्यथेति
प्रकरणादिवशाच्चार्थविशेषावसायइतिभावः ननुदाधाघ्वित्यादौनघुशब्दादिनादाधादीनांप्रत्य
यः किंतुदाधाशब्दैरेवेत्यतआह।प्रदेशेष्विति॥ ॥छ॥ ॥ ॐ श्रीसदाशिवायनमः॥ ॥

कै०वि०१०१ भाष्ये ग्रहणे ऽपीत्यादेर्ग्रहणे ऽपीत्यर्थः करणल्युडिति अर्थासंगतेराह। कर्मणीति बाहुलकादिति भावः। सा
२१६ मान्येति। पाकं पचतीतिवत्। भाष्ये स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतः शब्दः पदार्थकः संपद्यत इत्यन्वयः स्वस्मात्पदार्था
दित्यस्य विवरणं याभावेति। दार्ष्टान्तिके च शब्दः पदार्थकता स्वरूपमिति वचनात्। तस्या इत्यस्य प्रच्युत इति

ग्रहणे ऽपीति शब्दस्य संज्ञाकरणात्प्रदेशेषु तस्यैव संप्रत्यय इत्यर्थः। इतिकरण इति क्रियत इति क
रणः कर्मणि ल्युडिति स्वासौ करणश्चेति समासः क्रियत इति सामान्यविशेषभावे निर्देशः। शब्दा
धिक्यादिति। उपहासपरमेतच्चोदकस्य वचनमशब्दार्थस्याज्ञानादिति भावः। गौरित्ययमा
हेति यद्यपि नित्ये शब्दार्थसंबंधे ऽपात्तस्यार्थस्य त्यागो नास्ति तथापि प्रसिद्धिवशादेतदभिधी
यते॥ अर्थपदार्थकतायाः प्रच्युत इति तत्त्वतस्त्वादावेव स्वरूपपदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः॥

शेषः। यद्यपीति। एवं च स्वस्मात्पदार्थादित्यनुपपन्नं सर्वस्यापि स्वपदार्थत्वात्। प्रच्युतिश्चानुपपन्नेति भावः॥ त्यागो
नास्तीति चार्थान्तरग्रहणाभावस्याप्युपलक्षणं। प्रसिद्धिवशादिति लोकप्रसिध्यैव तत्र स्वपदार्थत्वव्यवहारः २१६
तेषामेवास्यायं प्रसिद्धोर्थस्त्यक्तो ऽप्रसिद्धश्च गृहीत इति प्रसिध्या भाष्ये प्रच्युत्यंगीकारावुक्ताविति भावः। व स्त्र
तो न प्रच्युतादिकमित्याह। तत्त्वत इति॥ ॥

सादृश्यादिति अर्थभेदाच्छब्दभेद इति पक्षेदं। एकशब्दत्वे त्वभेदादिबोध्यं वस्तुतः प्रच्युत्यंगीकारौ तयोरर्थयोर्बो
धाविषयत्वबोधविषयत्वे एव न तु मुख्याविति बोध्यं। पदार्थविपर्यासकृदिति लोके शब्दविशेषणकार्थप्रतीतिः
शास्त्रे ऽर्थविशेषणकशब्दस्येति शब्दसमभिव्याहारे विपरीतमिति विपर्यासः भाष्ये ऽपि स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यु
त इत्यस्य विशेष्यभूतादिति शेषः। अन्यथाप्रतीतेः शब्दानालिंगितायाअभावेन एतदसंगतिः स्यादिति

सादृश्यात्तु तमर्थमनभिव्यक्तमिति शब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्यासकृदित्युच्यते। अर्थपदा
र्थकतेति। संबंधे भावप्रत्ययः संबंधात्प्रच्युतो ऽर्थात्प्रच्युतो भवति। समानशब्दप्रतिषेध
इति। समानशब्दो वाचको येषामर्थानामित्यर्थः। विभाषादिक्समास इति। विभाषाशब्देनान्नि
न वलक्षणो ऽर्थः प्रत्याय्यते तत्र प्रत्ययवाची यो दिक्समास इति संप्रत्ययः स्यात्॥

दिक्। इतिकरणस्यार्थनिर्देशार्थत्वे स्थिते नैव समानानां शब्दानां प्राप्तिरत आह। समान इति। प्रत्यग्रेति यद्य
पि नेह चयं विभाषाग्रहणे न सर्वादीन्यपि संबध्नीयइति भाष्यपर्यालोचनया सर्वादिविशेषणत्वला
भात् प्रत्यग्रत्वं समासविशेषणमयुक्तं तथापि दिग्वाचक सर्वादीनामर्थस्य दिशो नवपुराणत्वासंभवा
दुदाहरणपरभाष्याच्च तत्र सर्वादीनीत्यनेन तद्घटितसमासो लक्षणीय इति भावः॥ ॥

कै०वि०१.१
२१७ तन्निमित्तइति। लक्षणयेत्यर्थः। तदासंज्ञेति। नबहुव्रीहावितिनिषेधेप्राप्तेइदं नित्यार्थंस्यादितिभावः। भाष्येऽअ
चिरकृतायामिति। तस्यांबोध्यायामित्यर्थः संप्रत्ययः स्यादित्यस्यसंज्ञायाइतिशेषः। ननुप्रदेशेविभाषादिगि
त्यादौननवाशब्दउच्चारितः नवेतिविभाषेतिसूत्रेतुनकिंचिद्विधायोक्तं। पूर्वोत्तरसाहचर्येणास्यसंज्ञासू
त्रत्वादित्यतआह। प्रदेशेति। इयंसंज्ञेति। नवेतिविभाषेत्येतत्संज्ञासूत्रार्थइत्यर्थः कार्याणिसर्वनामसंज्ञा

तत्रादिशोनित्यत्वात् नवपुराणत्वासंभवात्तन्निमित्तोयदाशालायांव्यपदेशः दक्षिणपूर्वाशाला
साचास्तिनवातदासंज्ञास्यादित्यर्थः संज्ञाकार्यमंग्यंचप्रत्ययत्वंस्यात्। नवाविधिपूर्वकत्वादि
तिप्रदेशवाक्यार्थपर्यालोच्येयंसंज्ञाव्यवस्थाप्यतेप्रदेशेषुचकार्याणिविधायविभाषाशब्दउच्चारि
तोनवाशब्दार्थंगमयतितत्रलोकवन्निपातार्थावगतिर्भवतिनतुप्रत्ययार्थावगतिरित्यर्थः। विलिं
गमितिभिन्नलिंगंव्यधिकरणमित्यर्थः। विलिंगत्वेनवैयधिकरण्यंलक्ष्यतेनतुप्रतिषेधवाचिनोनवाशब्दस्य
लिंगयोगोस्ति॥ ॥
दीनिनवार्थं। नवाशब्दार्थं॥ विभाषाशब्दस्यार्थसंज्ञात्वात्॥ क्वचित्तुतथैवपाठः भाष्यतेनवेत्युच्यते
इत्यस्यतदर्थबोधकोविभाषाशब्दउच्यतेइत्यर्थः॥ प्रतिषेधवाचिनइति॥ प्रतिषेधवाच्ययंशब्द
इतिप्रत्ययोभवतीत्यर्थः॥ नत्विति। एवंचप्रदेशानुगुण्येनप्रकृतसूत्रेपिनप्रत्ययवाचिनोग्रहणमि २१७
त्यर्थः॥ भिन्नेति। अत्रेसमानलिंगइतिदर्शनाद्विशब्दोभिन्नार्थइतिभावः। नत्विति। असमर्थत्वादितिभावः॥

नैवेति। भाष्येकचित्क्रियतइत्येतच्छ्रेवनजानीमइत्यन्वयः नवाविधीत्युक्तवतोऽयंग्रंथः एवंचशास्त्रेसमानलिं
गनिर्देशस्यक्वाप्यभावात् नक्वापिप्रत्ययार्थावगतिरित्याशयः ननूनयविधाव्ययसंभवेकथमन्यतरनिर्णय
इत्यतआह। तत्रेति। अप्राप्तेयवागूनोजनइतिअकर्तव्यत्वेनावगतेइत्यर्थः प्ररोचनायेतिशेषः। नतुतदंगमि

एतच्छ्रेवेतिनैवकचिद्व्याकरणेसमानलिंगनिर्देशइत्यर्थः। विभाषासेनासुरेतियद्यपिसमान
लिंगोनिर्देशस्तथापिभिन्नविभक्तित्वात्सामानाधिकरण्याभावः। अपिचेतितत्रसामर्थ्याद्विशेषाव
गतिः यदाअप्राप्तेयवागूभोजनेवाक्यमुदीर्यतेतदाप्रत्ययार्थावगतिः यदात्वातुरंप्रतिगुरूपभोजन
निषेधार्थमुच्यतेतदानिषेधावगतिः। नचेहेतिक्रियायाः प्राधान्यात् सैवविभाषाग्रहणेनसंबध्य
तेनतुतदंगमित्यर्थः। तदेवंस्थितमेतत्। नवाविधिपूर्वकत्वादिति। विध्यानित्यत्वमितिविकल्प
इत्यर्थः। नवाशब्दएकएवनिपातः प्रतिषेधवाचीतस्येहोपादानादितिभावः परिहारांतराभिधानाय
नबहुव्रीहावित्यसंबद्धंस्यादितिनोक्तं॥ ॥
तिनवतिक्रियाकर्तृरूद्देश्यरूपंतदंगमित्यर्थः। भाष्येविभाषाभवतीअत्रविभाषेत्यग्रेसर्वनामानीतिशे
षः नवंतिविभाषेत्यस्यसर्वनामानीत्यादिः ननुदिक्समासेपिनित्यप्रतिषेधेनबहुव्रीहावितिसामान्यसू
त्रेणैवसिद्धेविभाषादिगितिसूत्रस्यवैयर्थ्यापत्तिरतआह। परिहारांतरेतिइतिसिद्धेविभाषादिगित्यसंबद्धंस्यादितिअर्थः॥

कै॰वि॰१.१ ननु प्रसक्तस्य निषेधे भाव एव दृष्टो न तु विकल्पो त आह। प्रतिषेधादिति विभाषाभ्येरित्यादौ पि द्विषये विधेरनु
२१८ मानं करिष्यते इत्यर्थः निषेधानुपपत्तिकल्पितशास्त्रेण प्रसज्येति वार्त्तिकार्थ इति भावः एवं च षोडशीग्रहणाग्र
हयावदेकविषयत्वाद्विकल्पसिद्धिरिति तात्पर्यं। तत इति अन्यथा कल्पितशास्त्रं व्यर्थं स्यात् प्रक्षालनाद्धी
तिन्यायविरोधान्न निषेधार्थमेव तदिति भावः ननु विकल्पो विरुद्धविषय एवेति किमुच्यते विप्रतिषिद्धत्वि
ति अत आह। एकेति। युगपदिति शेषः विप्रतिषेधोपपादकं भाष्यं। अत्रेति। प्रसजतिभावमिति शेषः प्रस

सिद्धत्विति प्रतिषेधाद्विधिरनुमास्यते ततो विकल्पः सेत्स्यतीत्यर्थः। विप्रतिषिद्धत्विति एकविषय
योर्विधिनिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः। नवाप्रसंगेति। सामर्थ्याद्विधिप्रतिषेधयोः पर्यायो भविष्यती
त्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥

ज्यत इति प्रसंगो विधिः प्रतिषेधविषयादित्यस्य कालविशेषविशिष्टात्ततोऽन्यत्र तत्रैव कालांतरविशिष्ट इत्यर्थः नि
षेधसामर्थ्यलब्धोऽयमर्थः सामर्थ्यात्प्रतिषेधविषयादन्यत्र विधिरित्युक्ते यत्फलितं तदाह। प्रतिषेधसामर्थ्या
द्धीति इदमपि पूर्ववद्व्याख्येयं तद्धनयन्नाह। पर्याय इति भाष्ये। या हि प्राप्ते इति केवलोभयत्रविभाषारूपा चेत्यर्थः।
कृतसामर्थ्य इति। पूर्वेणैव कृतशास्त्रेणैव विधिः कृतसामर्थ्याद्विहितविधिकल्पकनिषेधीयशक्तिक इत्यर्थः एवं च तत्र २१८
विधिकल्पनाभावात्प्रतिषेधमात्रप्रत्ययः स्यादिति भावः एतद्भाष्यादपि सामान्यशास्त्रप्राप्तनिषेधे विकल्पं वदंतो मीमांसकाः
परास्ताः॥ ॥

महत्याः संज्ञाया इति भाष्येण संज्ञैव न कर्त्तव्येति विवक्षितं न तु लघ्वी कर्त्तव्येति इत्याह। यदिहीति। समुदायस्येति।
प्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्योभयस्येत्यर्थः। विकल्पप्रतिषेधाविति प्राप्तविभाषाविषये इत्यर्थः। विकल्प एवोपतिष्ठ
न्नयोः संज्ञाकरणेऽपि निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाद्द्वितीयस्यैवोपस्थितिरिति भावः अत्राप्राप्तविभाषाशब्देन केवला
प्राप्तविभाषोच्यते। युगपदिति। अनवगतसंज्ञिद्वयक्रमोपस्थानस्य चोद्यमेतदित्यभिप्रायः। भावाभावाविति।
इमावेव भाष्ये विधिप्रतिषेधशब्देनोक्तौ। भाष्ये। पूर्वस्योत्तरेणेति। पूर्वस्य प्रतिषेधस्य उत्तरेण विकल्पेन। बाध

महतीसंज्ञेति। तेन द्वावत्र संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः यदि हि केवलः प्रतिषेधः संज्ञी स्यात्संज्ञा
करणमनर्थकं स्यात् विभाषाप्रदेशेषु नेत्येव ब्रूयात्। तत्र समुदायस्येयं संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विक
ल्पप्रतिषेधावुपतिष्ठेते। अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याप्यप्रसंगाद्विकल्प एवोपतिष्ठ
ते। एवमपीति यद्यपि विरुद्धयोरेकासंज्ञा क्रियते तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावाभावौ विधातुं न शक्यौ
ते इत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥

भावान्न निषेधप्रवृत्तिप्रतिबंधः किं तु तत्फलस्याभावनिष्ठसार्वकालिकत्वस्य प्रतिबंध इति बोध्यं। नन्वेवमपूर्ववा
क्येन शब्द एवादेशः स्यात् तत्रार्थपरत्वे मानाभावादत आह। इतिकरणा इति एवं चोभयत्रापीति शब्दान्वय इति
भावः एवं चार्थद्वयसंज्ञाकरणसामर्थ्याद्वाक्यभेदेन क्रमेणान्वय इति भावः एवं च केवलप्राप्तविभाषाया
मुभयत्रविभाषायां च क्रमेण निषेधविकल्पयोरुपस्थितिः अप्राप्तभाषायां तु निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाच्छुद्ध
विकल्पोपस्थितिरिति तात्पर्यं।

कै०वि०१०१ पूर्वविकल्पाप्रवृत्तौहेत्वंतरमाह। नुपूर्वीवेति। अनुपयोगादिति। उभयगतिरिहे त्युक्तेर्लोकगृहीतविकल्पशक्त्यैवसिद्धेरि
२१८ तिभावः। पक्षेनिवृत्तिरिति। एवंचतत्रनिषेधतात्पर्यकतयैवप्रवृत्तिरितिभावः। अप्राप्तेति। तत्रविधितात्पर्यकतयैव
प्रवृत्तिरितिभावः। पित्त्वेवेति। तत्राप्राप्तेरितिभावः। एकस्योभयत्रतात्पर्यंतुनसंभवतीत्याशयः। नावतात्पर्यकताजो

सिद्धंत्विति। उभयत्रविभाषासुप्रतिषेधेनसमीकृतेविषयेपश्चाद्विकल्पःप्रवर्त्ततइत्यर्थः। यदितुपूर्वं
विकल्पःप्रवर्त्ततेपश्चात्प्रतिषेधस्ततोविकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैवस्यात्। आनुपूर्वीचसंज्ञाविधावाश्रितासै
वप्रदेशवाक्येष्वाश्रीयते। उभयत्रविभाषार्थाचेयंसंज्ञाप्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायांचसंज्ञाक
रणस्यानुपयोगात्। तथाहि। प्राप्तविभाषासुपक्षेनिवृत्तिःक्रियतेपक्षेतुप्रवृत्तिःस्थितैव। अप्राप्तविभा
षासुचपक्षेकार्यस्यप्रवृत्तिःक्रियतेपक्षांतरेत्वप्रवृत्तिःस्थितैवेतिनास्तितत्रसंज्ञाफलंविभाषाश्वेरित्य
त्रतुयदिविधिमुखेनविभाषाप्रवृत्तिःप्रवर्त्ततेपित्त्वेवसंप्रसारणंस्यात्। कित्सुयजादित्वान्नित्यमेवस्या
त्। अपप्रतिषेधमुखेनप्रवृत्तिस्तदापिकित्स्वेवविकल्पइतिपित्सुनस्यात्। संज्ञाकरणेतुपूर्वंप्रतिषे
धेकित्सुप्रवृत्तेपश्चाद्विधिमुखेनसर्वत्रपक्षेसंप्रसारणप्रवर्त्तनादिष्टंसिध्यति॥

भेनापिद्विषयतैवस्यादितितत्त्वं। अस्योभयत्रविभाषाविषयत्वंभाष्येविभाषाश्वेरित्यस्यैवोदाहरणदानेनबोधितम्। एवंच २१८
तदर्थमावश्यकेऽस्मिन्अन्यत्रापिस्वशास्त्रगृहीतसंकेतेनैवबोधान्नयाहिप्राप्तेविभाषातत्रोभयमुपस्थितमित्याद्युक्तभाष्याविरोधइतिदिक्॥

साधुत्वप्रतिपादनाच्छास्त्रस्येतिपाठः। शास्त्रस्येतिकर्त्तुःशेषत्वेषष्ठी। कचित्तुसाधुत्वप्रतिप्रतिपादनार्थत्वादितिपा
ठः। प्राधान्यादितियदिपरिनिष्ठितंतत्साध्वितिअर्थापत्तिकल्प्यवाक्यस्यैवमुख्यत्वात्तेनमुख्यतयासाधुत्वस्यैववि
धानादित्याशयः। तदंगभूतानामिति। तदुद्देश्यभूतानामित्यर्थः। भाष्ये। यस्यविभाषाक्रियतइतितत्संबंधे
नविभाषोच्यतइत्यर्थः। समासश्चैवहीति। हियतःसमासोविभाषाक्रियते। समासोविभाषेत्युच्यते

यदातुप्रातिलक्ष्यंनेदंनविभाषाश्वेरित्यस्यव्यापारःकचिद्विधिमुखेनकचित्प्रतिषेधमुखेनतदापिसं
ज्ञाकरणमन्तरेणापिसिध्यतीति। अशिष्योप्रयोगइतिवक्ष्यते। अशिष्योवाविदितत्वादिति। साधेनुशा
सनइति। साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वात्शास्त्रस्यसाधुत्वस्यैवप्राधान्याद्विकल्पेनसंबंधःस्यात्। ननुतदंगभूतानांस
माससंज्ञादीनामितिभावः। ततश्चविभाषाश्वेरित्यस्यायमर्थःस्यात्। विभाषाश्वयतेःसाधुसंप्रसारणंभवतिपक्षे
त्वसाध्विति। अस्तुयःसाधुरितियथालक्ष्यालक्ष्यसंनिधौलक्ष्यमेवोपादीयते। नचैवहीति। सर्वदात्वस्यसाधुत्वं
नोभयरूपत्वमित्यर्थः। द्वेधाप्रतिपत्तिरिति। साधुत्वविकल्पनेविभाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वात्। शिश्वियतुरि
त्यादिरूपंसिध्यतीत्यर्थः॥ ॥७॥ ॥

तत्रसमासोद्देशेनसाधुत्वविधानात्तस्यैवविकल्पःस्यादितिभावः। साधुत्वंचजातिविशेषःसमासप्रकरणीयविभा
षाधिकारस्यभाष्येप्रत्याख्यानादाह। विभाषाश्वेरिति। साधुत्वविकल्पेदूषणमाहभाष्ये। नचैवेत्यादिनातद्व्या
चष्टे। सर्वदात्विति। सादृश्यादसाधुत्यागपुरःसरसाधूपादानंदुष्करमित्यपिबोध्यं॥ ॥७॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

कै॰वि॰१॰१ तत्रसाध्वनुशासनइत्युक्त्याशब्दनित्यत्वपक्षएवायंदोषः नतुकार्यत्वपक्षेइत्युक्तंतदुपपादकंयस्यपुनरित्यादिना
२२० ष्यं। प्राधान्यात्साधुत्वस्यैवविकल्पः स्यादितियदुक्तंतत्राह। साधुत्वस्येति। संज्ञायाः श्रुतत्वेनसाधुत्वस्याश्रुत
त्वेन: श्रुतस्यश्रुतेनैवसंबंधस्यन्याय्यत्वात्प्रयोगासमवायिजडादिस्यजेश्रुतेविधेयत्वस्यावश्यकत्वाच्चे

यस्यपुनरितिएवंमन्यतेव्याकरणेनैवशब्दाउत्पाद्यंतेतन्मतेनविभाषाग्रहणेनापूर्वत्वेनविधेयत्वात्
संप्रसारणमेवविकल्प्यतेइतिद्वैधंप्रतिपत्तिःशब्दानांसिध्यतीति। यस्यापीतिसाधुत्वस्यापौरुषेयत्वाददि
विकल्प्यत्वात्तदंगानामेवविकल्पः। तद्यथेति। पशुत्वानडुत्वयोरविकल्प्यत्वात्क्रियाविकल्प्यते। नन्वन्य
त्रोक्तंनचसंज्ञायाभावाभावाभावाविष्यतेइतितूक्तंसंज्ञादिसंबंध्यतइतिततश्चविरोधः नैषदोषः इह
वृत्तिवाक्ययोर्मुख्यार्थाभेदादभिन्नार्थत्वमाश्रित्योक्तंअन्यत्रतुव्यपेक्षैकार्थीभावभेदात्भिन्नार्थत्वं
माश्रित्यैकार्थीभावेएवसंज्ञायाभावाभावोनेष्यतेइत्युक्तमित्यविरोधः॥ ॥छ॥ ॥

पिवोध्यं॥ पशुत्वेति। साक्षाच्छ्रूयमाणेप्ययोग्यत्वाद्यदानसंबंधस्तदाकिंवक्तव्यमश्रूयमाणेऽयोग्येसंबंधोने
तीत्यर्थः॥ अन्यत्रेति। समर्थसूत्रे। मुख्यः प्रधानः। अभिन्नार्थत्वमिति। एवंचतदर्थेकश्चित्साधुत्वेनान्वाख्यायमा २२०
नोनन्वाख्यातस्यतदर्थस्यान्यस्यनिवर्त्तकः कः स्यादितितस्यापिसाधुत्वार्थंविभाषाधिकारआवश्यकइतिभावः॥ ॥

वाक्येव्यपेक्षापरस्पराकांक्षारूपापदार्थानामपृथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभावोवृत्तिविषयः एवंचवृत्तिवाक्ययोर्भि
न्नार्थत्वान्नवाक्यानुज्ञानायविभाषाग्रहणं। किंतुवृत्तिविषयेएवसंज्ञाविकल्पार्थंवाच्यं। नचवृत्तौसंज्ञायाः सइष्यते
तस्मादेकार्थीभावस्यैवमंदमत्यनुग्रहायेसविशेषणमितितत्रोक्ततात्पर्यमित्यविरोधइतिभावः भाष्ये। समाससंज्ञे
त्यस्यतत्रविषयेकार्थीभावइत्यर्थः ननुयुगपच्छब्दस्यैककालइत्यर्थकस्यसत्तम्यर्थवृत्तेरन्वान्वयशब्देनाताह

नित्यवादीकार्यपक्षेदूषणमाह। कार्यइतियुगपद्भावेयुगपच्छब्दोवर्त्ततइतिद्वंद्वः कृतः अन्वा
चयः समुच्चयोत्तिमतोयस्यचकारेणस्वरितत्वेनवाविधानंयस्यकार्याः शब्दाः सप्रयोगनिर
पेक्षंशब्दमन्वाचष्टइतितन्यादीनांयुगपदुत्पत्तिःप्राप्नोति॥ ॥छ॥ ॥

शेनकथंद्वंद्वइत्यतआह। युगपद्भावइति। कार्येषुशब्देषुयौगपद्यान्वाचयविषयेतेषांयौगपद्यंयुगपत्प्रयोगःप्राप्नोती
तिवार्त्तिकाक्षरार्थः भाष्ये। युगपद्वचनतेतिबहुव्रीहेस्तल्अन्वावयेनेत्युक्तोढक्केतिसमुच्चयोदाहरणमसंगमित्यआह। समु
च्चयइति। स्वरितत्वेनवेतिप्यथाकाश्यादिस्यधम्र ञिठावितिवर्त्तमानेवाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्रनित्यशब्दवादेतुप्रयोगदृष्टएवशास्त्रे
काल्पनिकविधेयत्वेनेष्टप्रत्ययविभागासिद्धिः रेखागवयन्यायस्याद्यंतावितिसूत्रेभाष्यएववक्ष्यमाणत्वात्॥ ॥

व्यवहितेपीतिलोकेतथादर्शनादितिभावः।आनंतर्यमारोप्येति।अनेनपरादिशब्दानामव्यवहितएवेप्रवृत्तिरित्याह।निर्दिष्ट
ग्रहणंत्विति।तुश्चार्थे।छंदसिपरेपिपरश्चेत्यादावपिऽत्तरांशाविकलतस्मादितिपरिभाषायाः× प्रवृत्तिरतएवव्यव
हिताश्चेतिसूत्रंसार्थकमितिभावःशास्त्रेतुसर्वथानव्यवहिते× प्रवृत्तेरितिभावः।कथंतर्हीति।सरूपसूत्रेइतिभा

नन्वेकस्यादृतिनत्वव्यवहितेपिपरशब्दःप्रवर्त्ततेसत्यंअंतरालस्थमनपेक्ष्यानंतर्यमारोप्यतत्रपरशा
ब्दप्रयोगःनिर्दिष्टग्रहणंत्वानंतर्यार्थमितिकुतोव्यवहितस्यप्रयोगः कथंतर्हिउक्तमेकाप्रकृतिर्बहवश्च
यत्रइतितत्रायमाकृतेरेकत्वात्स्याश्चपरत्वाच्चानंतर्याच्चादोषःतव्यादयस्त्वेकाकृतियुक्तानभवंति।
नापिब्रूमइति।एकस्याःप्रकृतेःसर्वेभवंत्विति नब्रूमःकिंतर्हिप्रत्ययांतरेणाप्रकृत्यंतरस्याक्षेपात्कर्त्त
व्यमितिप्रयुक्तिकरणीयादीनामपिप्रयोगःप्राप्नोति।अर्थगत्यर्थइतितव्यत्तव्यानीयरइत्यस्माद्वाक्या
द्वाक्यांतराण्युपपन्नवंतेप्रतिपादकानिधातोस्तव्यद्भवतिभावकर्मणोरित्यादिनितत्रकर्त्तव्यशब्देन
त्तस्यार्थस्यप्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दोनप्रयुज्यते॥

वः।एकाकृतीति।एकानुपूर्वीहिएकाकृतिरत्रभाष्येनोपिब्रूमइत्यस्यनैवब्रूमइत्यर्थःअर्थोपिसमुदायस्येतिशंक २२१
मानंप्रत्याह।तव्यदिति।प्रत्ययादिसंज्ञास्तव्यत्तव्यानीयरइतिबहुवचननिर्देशात्प्रत्येकमितिप्रत्येकमेवभावाद्यर्थकत्वमितिभावः॥

पुनःपुनःसंकीर्त्तनमिति।अत्रपुनःपुनरित्यस्योपयोगश्चिंत्यः।एकैकस्मिन्शास्त्रेतदभावाच्चतस्मात्संकीर्त्तनमात्रमे
वात्रशीलनमिति बोध्यं।तेनयत्कार्यमुच्यतेइतिवार्त्तिकाक्षरार्थः।अतएवाग्रेभाष्येतत्कीर्त्तनेचेत्येवोक्तं।तद्विषयत्व
मुपपादयति।सर्वप्रयोक्रिति।इकोह्रस्वोभवतितत्प्रयोक्तृत्वंचगालवस्येत्यादिक्रमेणसूत्रार्थःभाष्ये।प्राक्कुर्चेवे
तिप्राग्देशएवाफिन्प्रयोगःस्यादित्यर्थः।अनादित्वादिति।एवंचगालवातिरिक्तशिष्टैरपिप्रयुज्यमानत्वान्नि

आचार्येति।आचार्यस्यदेशस्यचपुनःपुनःसंकीर्त्तनमाचार्यदेशशीलनंतत्रतस्यशब्दस्यतद्विषय
त्वमेवस्यात्सर्वप्रयोक्तृप्रसंगेगालवस्येतिनियमार्थस्यात्।यस्यपुनरिति।अनादित्वोच्छब्दव्यवहा
रस्यनित्यत्वपक्षेनास्तिप्रयोक्तृनियमः।केवलंगालवःस्मर्तृत्वेननिर्दिष्टोस्यशास्त्रस्यप्रामाण्यं
प्रतिपादयितुमिति।पूजार्थमाचार्यग्रहणंशास्त्रस्यत्वनाद्यर्थप्रतिपादकत्वात्पूजाभवति।कीर्त्यर्थ
मिति कीर्तौसत्यांतेषांस्वर्गव्यवस्थानंस्थिरंभवतियथेंद्रद्युम्नादीनां॥

यमासंभवःकिंचेतत्पक्षेशास्त्रेरेखागवयन्यायेनकल्पितशब्दविषयमितिकल्पितशब्दप्रयोक्तृनियमासं
भवइतिभावः।शास्त्रस्यप्रामाण्यमिति।एवंचपूजार्थमित्यस्यशास्त्रपूजार्थमित्यर्थइतिभावः।तदेवाह।
शास्त्रस्यहीतिभाष्ये॥देशग्रहणंचेतिचेनाचार्यग्रहणंदेशग्रहणस्यपूजार्थत्वंतुवक्तुमशक्यं।देशस्यस्म
र्त्तृत्वाद्यभावादितिभावः।स्थिरंभवतीतितत्श्चदेशकीर्त्तितिदेशीयानांस्वर्गस्थानमित्यर्थःतेनचपाणिनेरपितदितिभावः॥

कै० वि० १०१ ननु नित्यशब्दवादे गालवादिग्रहणस्य पूजार्थत्वे ह्रस्वाभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं न स्यात् तत्पक्षे त्वघूपायेन साध
२२२ साधुविवेकाय शास्त्रमिति चेन्न। गालवः स्मर्त्ता नान्य इति स्मृत्यन्तरानुसंधानद्वारेण विकल्पसिद्धेः वाग्रहणयो
एवं कर्त्तव्ये गालवग्रहणं व्यर्थमिति शंकानिरासार्थं तु न्याय्ये पूजार्थमित्युक्तं। भाष्ये। तत्कीर्त्तने चेति आचार्य
देशाकीर्त्तने चेत्यर्थः यस्य कार्याः शब्दास्तस्येति शेषः तदेवाह। इदानीमिति। प्रयुक्तमिति कृतमित्यर्थः। नित्य

ननु च यस्यापीति कार्यपक्षेपि पूजा शक्यते व्याख्यातुं यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात् त्वम
पि प्रयुंक्ष्वेति स्तुत्यर्थो ऽनुवादः स्यादित्यर्थः इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह। तत्कीर्त्तन इति। कार्यपक्षे
यमर्थः स्यात्। यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्यमिति। ततश्च ह्रस्वत्वस्य विक
ल्पो न स्यात्। नित्यपक्षे तु गालवो ह्रस्वस्य स्मर्त्ता अन्यो दीर्घस्येति स्मृत्यंतरानुसंधानद्वारेण विक
ल्पः सिध्यतीति नित्यपक्ष एव युक्तः॥

पक्षे त्विति। कार्यपक्षे त्वेवं वक्तुमशक्यं। यतो गालवेन कृतो ऽतः कर्त्तव्यो नान्येन कृतो ऽतो न कर्त्तव्य इति।
अन्येन कृतस्य पुनः करणवैयर्थ्यात्। नह्यन्यकृतस्य पुनः करणमस्ति नाप्यन्येनाकृतस्याकरणं। तादृशस्ये २२२
व करणात् एतेनान्येन कृतस्यानुवादो ऽन्याकृतत्वबोधनद्वारा विकल्पबोधक इति परास्तं पाणिनिकृताना
मपि पचोव इत्यादीनामन्याकृतत्वेन तेषामपि विकल्पापत्तेश्च तस्मात्कार्यवादो ऽसंगत इति दिक्॥ ॥

ननु लोकतो नित्यत्वर्थलाभेपि निषेधविकल्पयोरलाभ इत्यत आह भाष्ये। आचार्यः खल्वपीति एवं च
हक्रोरित्याद्युभयत्र विभाषायां यथा तव तयोर्लोपस्तथा विभाषापद घटितेपि भविष्यतीति नार्थः सू
त्रेणेति भावः। वाशब्दो विकल्पे इति। यत्तु अर्थस्य संज्ञित्ववद्भिन्नाषापदार्थस्यैव संज्ञात्वं तत्रापीतेः संबं
धात् न च पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावेनान्वयासंभवः विकल्पवाचिपदस्य तदर्थलक्षणाभ्युपगमात् एवं च

अशिष्यो वेति। वाशब्दो विकल्पेनेनाकृतिपक्षे उभयत्रविभाषार्थं सूत्रं कर्त्तव्यं॥ ॥

लक्षणातात्पर्यग्राहकमिदं सूत्रं अर्थेन संज्ञात्वमिति चेत्तदर्थाक्षिप्तशब्दमात्रस्य संज्ञात्वमस्तु इति शब्द
संबंधसामर्थ्यादिति तन्न एकस्यानेकसंज्ञायाः शास्त्रे दर्शनात् अनाकृतिः संज्ञेति वृद्धिसूत्रस्य भाष्यविरो
धाच्च। तेनाकृतीति तत्पक्षे लिङ्त्वजातो विधिमुखेन प्रवृत्तौपि त्येवस्यान्निषेधमुखेन प्रवृत्तौ किं त्येव स्यात्
ननु सर्वत्रेति सूत्रं कर्त्तव्यं सति सूत्रे लिङ्त्वजातो प्राप्तस्य निषेधे तस्यामेव विकल्पो विधीयमानः सर्वत्र
सिध्यतीति भावः॥ ॥छ॥ ॥

के॰वि॰१९१

२२३ प्रत्याख्यानाशयमाह। व्यक्तिपक्षे त्विति। क्वचिद्विधिमुखेनेत्यन्वयः किंचिल्लक्षणमुभयत्र विभाषारूपं तत्तरत्र तु क्वचित्प्रतिषेधमुखेनेत्येव पाठः परं तु आकृतिपक्षे किंतज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयं लक्षणं तु तत्तज्जात्याश्रय यत्किंचिद्विषयं नाद्यः सूत्रारंभेपि नपदघटितवाक्यस्य तद्विषयतायावक्तुमशक्यत्वात्। तस्य यत्किंचिद्विषयतावाघटितस्य सर्वविषयतेति दुर्लभं। नात्योपि न ब्राह्मणो हन्यादित्यादौ जातिपक्षे सर्वव्यक्तिविषयताया एव दृष्टत्वात्। किंच तत्र किं विधिमुखप्रवृत्यापि तद्विषयत्वं निषेधमुखप्रवृत्या कि द्विषयत्वं वेत्यत्र विनिगमनावि

व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदात् क्वचित् किंचिल्लक्षणं विधिमुखेन प्रव
र्त्तते क्वचिन्निषेधमुखेन प्रवर्त्तत इतीष्टसिद्धौ सूत्रं न कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ ॥

रहात्सूत्रं विनाप्युन्नयमुखेन प्रवृत्त्याविष्टसिद्धेः न च भावतात्पर्यकतापि द्विषयत्वे विनिगमिका। विभाषोपयम नेइत्यादौ त्रिसंशयत्वानुपपत्तेः भावतात्पर्यकता जात्तेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैव संभवात्। विप्रतिषेधशास्त्रबलातिभ्रुभा वतात्पर्यकतापि स्यादिति चेत्प्रकृतेपि तुल्यं तस्मात्पक्षद्वयेपि सूत्रप्रत्याख्याने नाप्यतात्पर्यं किंच सूत्रेकृते त्रिसंश याप्राप्तविभाषास्वपि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति सोच्छिद्येतैव लक्ष्यानुसारादप्रवृत्तौ तु सूत्रं व्यर्थमेवेति भाष्याशयः एतदेव ध्वन २२३

यन्त्रिसंशयाप्राप्तविभाषास्वर्थयति त्रिसंशयास्वप्राप्तविभाषात्वमेवेति भ्रमनिरासायेतयोरपि कथनमित्याहुः॥

इतनन्तरमित्यस्य न्यासे युक्तिमाह। अधिकार इति। संशयत्रयस्य काप्यनावादाह। त्रिष्विति। द्वंद्वे च विभाषा जसीत्यु क्तो भयशब्दोदाहरणमसंगत आह। पलक्षणेति। विभाषा जसीत्यस्य द्वंद्वविषयतया द्वंद्वे च संज्ञानिषेधेन सर्वना मसंज्ञीया प्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन निषेधीय प्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन वा त्रिसंशयत्वाभावादिति भावः। द्वंद्वे इत्यस्यासंबंधि पूर्वादीनां जसि विकल्पारंभो व्यर्थः स्यात् इति तात्पर्यं। ननु तयशब्देपि कथं संशयः प्रथमादिसूत्रे

अप्राप्त इति। अधिकारोयं। त्रिसंशया इति। त्रिष्वर्थेषु संशयो यासु तास्त्रिसंशयाः। द्वंद्वे चेति। प्रकरणोप लक्षणार्थमेतदुपात्तं प्रथमचरमतयेत्यत्र तयग्रहणे संशयः। तत्र तयशब्देन प्रयोजनं सर्वनामान्ययसं ज्ञायामिति वान्वर्थसंज्ञाविधानाद्धा केवलस्य प्रयोगाभावात्। तदंतस्यैव सर्वनामत्वसंभवात्। प्रत्ययग्र हणपरिभाषया तदंतविधिस्तत्र यदि सर्वादिग्रहणेन यांतं विशेष्यते नेमशब्दो व्यभिचारात् प्रथमा दयस्त्वसंभवान्न विशेष्यंते तत्तरीभशब्दस्य जसि नित्या संज्ञा विभाष्यत इति स्यात् प्राप्ते विभाषा॥ ॥

या प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा सर्वादिसूत्रेण तु भशब्दस्य समुदायस्येति भिन्नविषयत्वेनाप्राप्तविभाषात्वनिर्णया दतदंत आह। तत्रेति। तयशब्देनेत्यस्य तदंतविधिरित्यनेनान्वयः अन्वर्थत्वेन कथं तदंतविधिरत आह। केवलस्येति। सर्वनामत्वसंभवात् सर्वार्थबोधकत्वसंभवात् तथा च तस्य सर्वार्थबोधकत्वाभावात्सा मर्थ्येन संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतविधिरिति भावः॥ ॥छ॥ ॥ॐ नमः शिवाय॥

पूर्वविप्रतिषेधश्चेतिसर्वादित्वनिबंधनासंज्ञातस्मिन्नसावकाशाद्वितयादिषुचविकल्पउभयशब्देतस्युभयप्राप्तौ
पूर्वविप्रतिषेधः।ननुनित्यासंज्ञांतरंगाअंतरंगपरिभाषायाअप्रवृत्तेस्तथाहिनांतरंगंबलीयइत्यस्याअत्रविषयेयुग
पत्प्राप्त्यभावात्।जसादेःसर्वनाम्नोविहितत्वसंपतयेस्याःपूर्वमेवप्रवृत्तिरस्याजस्युत्पत्त्यनंतरमितिस्पष्टमेवना
प्यासिद्धंबहिरंगमंतरंगइत्यस्याःअंतरंगोत्तरंबहिरंगप्राप्तेरनपातत्प्रवृत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात्।बहुशस्तथा

अर्थसर्वादीनीतिनिवृत्तंपूर्वविप्रतिषेधश्चतदाप्राप्तेविभाषाअथपरविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषाप्र
त्ययांतरमिति।आदेशायक्षे।पूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यइतिप्रत्ययांतरपक्षआश्रितःउभादुदात्तोनित्यमि
त्यत्रतयपस्येतिनानुवर्ततइतिप्रत्ययांतरमयचुनवतीति।तैलमात्रेति।प्रत्याहारेसतिचकारेणमात्र
शब्दोनविशेषितइति।द्वयामाभ्रूवसित्नसित्यस्त्रान्नितित्रनंतादपिमात्रशब्दात्ङीपुप्रसंगः।सदृश
स्यापीति।प्रमाणेवर्त्तमानात्प्रमेयमात्रज्विहितः।सप्रत्याहारेणगृह्यतइत्यर्थः॥

सत्वात्।तदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्यापक्षेतदभावविशिष्टस्यसाधुत्वबोधनंपूर्वादिष्विवत्रिसंशयत्वस्यभाष्योक्त
स्यासंगत्यापत्तेश्चेतिदिक्।भाष्ये।तेनवेत्यादितेननित्येप्राप्तेवाअन्यत्राप्राप्तेवेत्यन्वयः।प्रत्ययांतरेति।एवं
चोभयशब्देऽस्याप्राप्तेरप्राप्तविभाषात्वमेवेतिभावः॥नविशेषितइति।नप्रत्याहारघटकइतरव्या २२४
वर्त्तकःसमुदायानुबंधस्यावयवानुबंधत्वाभावादितिभावः।प्रमाणेइतितादृशस्यैवतत्सन्निवेशसत्त्वादितिभावः॥ ॥

भाष्ये।ऊर्णोर्विभाषेति।ऊर्णोर्धातोःकित्वविषयविभाषेत्यर्थः।वाक्यभेदेनेत्यस्यविकल्प्यतइत्यनेनान्वयः।इ
दंसर्वंङित्वकित्वयोरैक्याभिमानेनकिमर्थंतर्हिपुरस्तात्कृतमतआह।इडुपेति।शंकतेभाष्ये।न्यद्भीति।त
थाख्याभेदइति तथाचत्रिसंशयत्वानुपपत्तिरितिभावः।गुणनिषेधस्येति।यद्यपिङित्कार्याणिभिन्ना

ऊर्णोतेर्विभाषेति।विभाषोर्णोरितिसूत्रंयद्यसंयोगाद्विट्किदित्यत्रानुवर्त्ततेऊर्णुश्चासंयोगांतए
वेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोःपरस्येडादेर्लिटोनित्यंकित्त्वंप्राप्तंविकल्प्यतेततःप्राप्तविभाषाद्व
डुपजीवनार्थंतुरस्थानांतरेसूत्रंपठितं।अथतत्रसूत्रंनानुवर्त्ततेपरविप्रतिषेधश्चततोऽप्राप्तविभाषा
अथपूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेतिसंशयः।अन्यद्भीति।व्यपदेशातिदेशोयमितिकित्वङित्वयोर्भेदः।
एकंचेदितिकार्यातिदेशपक्षेगुणनिषेधस्यकार्यस्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः।प्रोर्णुवीति।लङःउ
त्तमैकवचनंसार्वधातुकमपिदित्यत्रयदिविभाषोर्णोरित्येतद्वाक्यभेदेनसंबध्यतेततःप्राप्तविभा
षाअथासंबंधःपूर्वविप्रतिषेधस्ततउभयत्रविभाषापरविप्रतिषेधेत्वप्राप्ते॥ ॥

निबहूनिसंतितथाप्यूर्णोतावन्यासंभवइतिभावः।इत्यत्रेति।इत्यत्रैवेत्यर्थः।वाक्यभेदेनेति।पृथक्पा
वसामर्थ्यादितिभावः।परविप्रतिषेधेत्विति।विजइडित्यतोर्णुविकारादत्रेडागमएवगृह्यतइतिपक्षेत्वित्यपिबोध्यं॥

यमो गंधने विभाषोपयमने इत्येते सिचः कित्त्वविधायके। यम इति गंधनं सूचनं। उपयमनं स्वीकारः। गंधनांग
मिति बहुव्रीहिः तत्र गंधनपूर्वके स्त्रीकरणे यदि कित्त्वविकल्पः ततः प्राप्ते विभाषेत्यर्थः परभूतासुदीयज
नेति भिन्नासु अप्राप्तविभाषासु पूर्वविषयनिवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधांगीकारश्चाप्राप्तविभाषात्वे बीजमि

विभाषोपयमन इति। यदा गंधनांगमुपयमनं तत्र गृह्यते तदा प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते परवि
प्रतिषेधे उभयत्रेति संशयः। जातिरिति। चर्मादिमयास्तदा मृगादयो ग्राह्याः निवृत्तमिति तन्निवृत्तौ
च गौणत्वाच्चर्मादिमयानामग्रहणं। प्रत्ययांतादितिचेति। कथं पुनः प्रत्ययांताः शब्दा रूपांतर
युक्ता उषादिव्यपदेशं लभंते। उच्यते सनाद्यंता धातव इत्यस्य यदा अयमर्थो व्याख्यायते। धात
वः सनाद्यवयवा भवंति। धातूनामवयवाः सनादयो भवंति। यथा समासांताष्टजादयस्तदा पूर्वोक्तबोधो भावः॥

ति बोध्यं॥ वृत्तिसर्गेत्यात्मनेपदविधायकं। ननु मृगादीनां प्राणित्वादप्राणिनामिति निषेधप्राप्त इत्ययु
क्तं मृगादिविषये एव च त्रि संशयत्वादत आह॥ चर्मादीति प्रत्ययांतादिति। प्रत्ययः सनादिरंताव २२५
यवो येषामित्यर्थः उषादयश्च तदेकदेशान प्रत्ययांतरूपाद इति भावः॥ ॥७॥ ॥ ॥

संज्ञासंज्ञिसंबंधार्थ इति अत एव कण्वाद्यंतानां संज्ञासिद्धिरावृत्तौ तु गौरवमिति भावः केचित्तु प्रत्ययांतादित्यनु
वृत्तौ उषादिभ्यः कर्तृक्विबंतप्रकृतिकाचारक्विबंतेभ्य एव स्यादिति प्राप्ते विभाषा तन्निवृत्तौ पूर्वविप्रतिषेधे
प्राप्तविभाषा निवृत्तौ परविप्रतिषेधे उभयत्रेति भाष्याशयः। प्रत्ययांता धात्वंतराणीति अस्यायं भावः हलंते

प्रत्ययांता इति। सनाद्यंता धातव इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसंबंधार्थ इति भावः। भावकर्मणोरिति वे
ति। चिण्भावकर्मणोरित्यत्र यदादीपजनत्येतत्सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबंधः क्रियते एव
रूपाच्च सामर्थ्यात्तदा प्राप्तविभाषा अथ नानुवर्तते परविप्रतिषेधश्च तदा प्राप्तविभाषा पूर्व
विप्रतिषेधे तूभयत्रेति संदेहः। अकर्मकाच्चेति। यद्यपि बुधिः सकर्मकः तथाप्येकपरि
हारोपन्यासार्थमविशेषेणैतदुक्तं॥

भ्य आचारक्विपोनभिधानमेवेतरप्रत्ययांताच्च नोषादपद इत्य प्राप्तविभाषात्वमेवेति वदंति। एकप
रिहारः कर्मस्थभावकत्वाभावरूपः ननु कर्तरि इत्यनुवृत्तिर्व्यर्था। कर्मणि भावे कर्मकर्तरि च परत्वाच्चिण्भाव
कर्मणोरित्यस्य प्रवृत्तेरिति चेन्न। विप्रतिषेधलब्धार्थस्यैव स्फुटत्वाय अनुप्रत्याप्रदर्शनात् इति दिक्॥ ॥

के०वि०९०१
२३६ त्वन्नादीनामिति। आक्रोशे च संज्ञायां विभाषा तन्नतीक्ष्णश्चिन्निति सूत्रेदुत्यर्थः। यद्यङ्क विति। अञ्चाव
धात्का वित्यतः तदनुवृत्तौ तु निःसंदेहमप्राप्तविभाषेति भावः एतज्ज्ञाप्यं विरोधाच्चतत्रा

सोपसर्गादिति। अर्थांतरवृत्तित्वादनुभवतिवदिति भावः। कर्तृस्थ भावकाश्चेति अच कर्तयकी
त्यत्र ज्ञायते स्वयमेवेत्युदाहृतं। तस्य ण्यर्थवृत्तित्वात् कर्मस्थभावकत्वमिति। नास्ति तेनास्य
विरोधः। आभीक्ष्ण्य इति निवृत्तमिति पूर्वविप्रतिषेधश्चेति भावः। तान्नर्दितामिति। अक्रोशादुत्य
त्र यद्यङ्कौ नानुवर्त्तेते ततोयं संशयः। एकहलादाविति पूरयितव्यस्य चास्ति संज्ञा नुदपानामि
ति। चादिभिरिति॥ प्रतिषेधस्याप्राप्तविभाषास्याप्यते॥ विधेस्त्वप्राप्तविभाषैव॥ ॥

च्चा वित्यनुवृत्तिपरा ग्रंथा अयुक्ता एवेति तात्पर्यं॥ ॥छ॥ ॥ॐ नमः शिवाय॥ ॥ २३६

यङ्लुकीति। अविविनाषेत्यत्र यङीति वर्त्तते। तत्रोभयोर्यङ् आद्योरव्यवहितपरत्वासंभवात् भकृतस्याचीत्यस्य
परविशेषणत्वं यङीति विषयसप्तमी अचि परे यङ्विषये रेफस्य लत्वमित्यर्थः। तत्र विभाषारंभसामर्थ्यात् यङ्
लुकः पूर्वं ग्रो यङीति न भवति। न लुमतेति निषेधो नित्यत्वेन पृथग्लोपेन स्यान्निवङ्गीवे न वा यङ् विषय इति
प्राप्तविभाषात्वोपपत्तिः। यङीत्येतन्निवृत्तौ विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यलत्वं। समुदायलुकापि न लु

यङीति वेति। यङ्लुकि सति अजादिः परः संभवति जेगिल इत्यत्र च यस्याद्य
चि यङो चिचेति यङ्लुक्॥ प्राप्ते चेति प्रकृत्यानुवृत्त्या प्राप्तविभाषा भवति
इति। अन्यत्रवेति विप्रवदंति शाकुनप इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्च यदीति भावः॥ ॥

मतेति निषेधान्न तत्प्राप्तिरित्यप्राप्तिविभाषात्वोपपत्तिः उभयत्र विभाषात्वेत्विय मुपपत्तिः ग्रो यङीत्येत
त्प्रतिप्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति विभाषाया असिद्धत्वाभावः लुकः पूर्वं यङीत्यस्य न प्रवृत्तिः अंतरंगा
नपीति न्यायेन लुक स्तत्प्रयोजका च्प्रत्ययस्य च पूर्वं प्रवृत्तेः॥ न च लुकि न लुकि न लुमतेति निषेधे यङ् परत्वा
भावात् ग्रो यङीत्यस्याप्राप्तेः कथमुभयत्र विभाषात्वमिति वाच्यं। द्वित्वोत्तरत्वादिति दिक्॥ ॥छ॥ ॥

कै॰वि॰१॰१ अथत्विति। तथाचसपक्ष एतद्भाष्यविरुद्धइतिभावः वस्तुतोद्योतकत्वपक्षेपिव्यतिलुनीते गार्ग्यायणीत्यादौद्यो
२२७ तकसमुच्चयस्यद्वावित्यादौद्योतकवाचकसमुच्चयस्यचदृष्टत्वेनात्राप्यात्मनेपदप्राप्तिरस्तीतिप्राप्तविभाषासूपपा
दनीयमित्यमतत्॥भाष्ये। गतिबुद्धीतिनित्येप्राप्तेइति॥नियमशास्त्राणांविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिभावः तत्र।
विपूर्वइतिविहरतिग्राममित्यादौगच्छतीत्यर्थावगमादितिभावः। भाष्ये ऽप्रोत्तहरतिभारमितिनानुगत्यर्थ

विभाषोपपदेनेतिकर्त्रभिप्रायेक्रियाफलविषये आत्मनेपदंभवतीत्येवंप्राप्तेविभाषाव्यवतिष्ठते॥
अथतुतदर्थद्योतनायात्मनेपदंक्रियतेतदोपपदेनैवद्योतितत्वादप्राप्तविभाषास्यात्।गतिबुद्धीति।
तत्रविपूर्वोहरतिर्गत्यर्थोऽन्यवपूर्वःप्रत्यवसानार्थःकरोतिः।क्वचिदकर्मकःयथाविकुर्वते सैंधवा
इति।यदीतिचेति।प्रतिषेधेप्राप्तइत्यर्थः अदृष्यादिप्रतिषिद्धःदेवयज्ञीत्यादिनविचारितं।तस्माद्दिङ्मा डूमा
त्रदर्शनंकृतं॥ ॥इत्यकपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमस्यप्रथमेपादेषष्ठमाह्निकं॥ ॥

त्वादस्यादपिप्राप्तिरस्त्येवेतिचेन्न।प्राप्त्यर्थत्वेपिगत्यर्थत्वाभावस्यनगतीतिसूत्रेवक्ष्यमाणत्वात्। देवयज्ञीत्या
दीति।अनार्षयोरित्यनुवृत्त्यादिनात्रापिसंदेहसंभवइतिभावः आदिनाविभाषाप्रुरुषेइति॥ ४४॥ ॥इतिश्री २२७
शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचितेभाष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमाऽध्यायस्यप्रथमेपादेषष्ठमाह्निकं। ॥छ॥ ॥

इग्यणःसंप्रसारणं॥ ॥लिंगेति।प्रदेशेषुप्रथमानिर्देशेवाक्यसंज्ञायाअन्यविभक्तिनिर्देशश्चवर्णसंज्ञायालिंगमितिभावः।ननुतर्हि
लिंगाद्उभयोरपिसंज्ञित्वमस्त्वित्यतआह।युगपद्वेति।अनेकस्यार्थस्यैकशब्देनयुगपदस्थितेरितिभावः।ननुवाक्यस्यसंज्ञापांप्रदेशेषुतस्य
विधानंस्यादतआह।वाक्यार्थइति।पूर्वसूत्रादिशब्दइतीत्यनुवर्त्यइग्यणइतिसंप्रसारणसंज्ञमित्यर्थादितिभावः।स्वरूपमित्युक्तेःशास्त्र
शब्दपरत्वस्योत्सर्गिकत्वेनेतिसमभिव्याहारंविनाऽर्थपरत्वासंभवादितिबोध्यं ननुयणस्थानिकत्वोपलक्षितइगेववाक्यार्थइतिव

इग्यणःसंप्रसारणं॥ ॥यक्षद्वयस्यापिलिंगदर्शनाद्युगपद्वोभयोःसंज्ञित्वस्यैकस्मिन्वाक्येनुत्पादादेकतरपक्षाश्रय
णेसर्वकार्यासिद्धप्रसंगात्।प्रश्नःकिमियमिति।वाक्यशब्देनवाक्यार्थउच्यतेइग्यणइत्यत्रभवतीत्यध्याहारादिग्यणोभ
वतीतियोयंवाक्यार्थस्तस्येयंसंज्ञेत्यर्थः अथवावाक्यस्यैवेयंसंज्ञातत्प्रतिपादितंचवाक्यंस्वार्थंप्रतिपादयति।य
णःस्थानेयइग्वर्णःससंप्रसारणसंज्ञइतिवर्णसंज्ञापक्षः॥ ॥ ॥ ॥

र्णपक्षादस्यकोभेदइत्यत्रआह।भगवतीतिएवंचेग्भवनंवाक्यार्थइतिभावः।तत्प्रतिपादितमिति।संज्ञयोपस्थितस्यानर्थकत्वेत
दर्थानुपयोगेवासंज्ञोपस्थितस्वरूपस्यैवोपादानंनचैतदुभयमप्यन्नेतिभावः।प्रतिपादयतीति।ष्यङःसंप्रसारणमित्यादौ
उच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वमित्यणुदिदितिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिदं॥ छ ॥ ॥

कै॰वि॰१॰१ वर्णविधिरित्यस्य वर्णविषयविधानमित्यर्थस्तिद्धे र भावादाह। वर्णाश्रय इति। संबंधसामान्ये षष्ठ्याः समासः विधिरिति कर्मणि कि
२२८ रिति भावः आदिनाएकादेशः। वाक्यार्थेनेति क्रियारूपेणेत्यर्थः नाप्येतयोरिति भाष्यं व्याचष्टे। तस्य चेति चोऽसंभवादित्युत्तरयोजयः भा
ष्ये। एतयोः कार्ययोरिति। पूर्वसरूपदीर्घयोरित्यर्थः स एव तावन्नास्तीति वक्ष्ये दुर्लभत्वोक्तिरनुचितेत्यत आह। कार्यपक्षे इति
अनेन भाष्ये णीतीतानागतयोरविद्यमानयोरप्रत्यासत्त्या शक्तिग्रहे पौर्लभ्यमुक्तं निरूपितं चेदमंजूषायां नामार्थवादे। नित्य

वर्णविधिरिति। वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः। नहीति वाक्यार्थेन पौर्वापर्याभावात्तस्य चासत्त्वभूतस्य स्थानित्वासंभवादि
त्यर्थः। दुर्लभ इति कार्यपक्षेन लभ्यते नित्यपक्षे तु लभ्यत इति दुर्लभत्वमुक्तं। केनासाविति। लोके इगेव नित्यं प्रयो
गेऽस्ति तस्य तु यणः स्थानित्वं शास्त्रसमधिगम्यमित्यर्थः भाविसंज्ञाविज्ञानं तु परिहारः। तदभिधानाय
न तावदन्नोक्तं। उभयसंज्ञात्वस्येति उभयोः संज्ञा उभयसंज्ञा तस्या भावः उभयसंज्ञात्वं तंत्राद्यत्वेकशेषा
णामन्यतमाश्रयेणोभयोः संज्ञा सिध्यति॥

पक्षे त्विति। अनेनाप्यापि कथंचिदित्यपि वं चेदमे भाष्यं व्याख्यातं। शास्त्रेति सितमित्यादौ यण स्थानिकत्वाभावेन शास्त्रमात्रे
कगम्यतादित्यर्थः शास्त्रगम्यत्वे चेतरेतराश्रयमेवेति भावः भाष्ये केनासाविति केन मानेन। यणः स्थाने इति ज्ञातस्य अनेन
संप्रसारणसंज्ञाविधायकेन शास्त्रेण सोऽइक्यणः स्थाने स्थाप्यत इत्यर्थः उभयोः संज्ञात्वमित्यस्यां संभवी एकस्यैव संज्ञात्वाद २२८
तदेआ। उभयोः संज्ञेति एकशेषश्च प्रतिपदं अनेकमर्थं मुद्दिश्यैकस्याः संज्ञा एकवाक्यतयैव विधातुं शक्यत्वात्तंत्रादेः कल्पयो
गइति चिंत्यं॥ ॥

भाष्ये। यथा काकादिति अज्ञात एव काकत्वेन ज्ञातत्वमात्रेण तथा व्यवहारवदत्रापीत्यर्थः तत्र शंकते। नन्विति। अन्यत्र एकोगो
त्र इत्यत्र। यदानुपेति। नन्वपजातोत्यभिव्यंजकः संस्थानविशेष आकारविशेषो यस्येत्यर्थः कथं तर्हि तथा व्यवहार इत्यत आह। नि
र्ज्ञातमिति एवं च तस्माज्ज्ञातत्वेनावगते तच्छब्दप्रयोगे उभयत्रापीति दृष्टांतत्वोपपत्तिः अन्ये तु काकाज्जातो यथा काकत्वा

यथा काकादिति। ननु काकत्वाभिसंबंधात् काकः अन्यत्र चोक्तं येनैव हेतुनैकः काकः तेनैवापरोपीति। नैष दो
षः यदा त्वपजातजात्यभिव्यंजनसंस्थानविशेषः काको भवति निज्ञातं च तस्य काकाज्जन्म भवति तदेतदुक्तं। एव
मिहापि संप्रसारणज्ञातत्वादुपचाराद्वर्णोपि तच्छब्दं लभत इति भावः। प्रविशेति। प्रविशेन का क्रिया कर्मयोग्य
माक्षिपति। तत्र पिंडीं प्रवेशासंभवाद्ग्रह प्रतिपत्तिः एवं पीडिमिति कर्मयोग्यां क्रियामाक्षिपत्। भक्षणक्रियां प्रकरण
वशात् प्रत्याययति॥

भिसंबंधात्काकः एवं संप्रसारणज्ञातोपि संप्रसारणत्वारोपात्संप्रसारणमिति भाष्यार्थमाहुः। वाक्येष्विति स्वार्थबोधनाय
वाक्येषु प्रयोक्तव्येष्वित्यर्थः योग्या क्रिया दर्शनादिरपीत्यत आह। प्रकरणेति तत्तद्वाक्यस्य वाक्यार्थे शक्तिग्रहकाले नत्तदेकदेशस्या
पि तत्तद्वाक्यार्थे शक्तिग्रहः पदैकदेशस्य पदार्थ इवेति शंक्यैव॥ ॥ ॥ ॥

कै॰वि॰१॰१

पूर्वपरिहारे संसंप्रसारणपदस्य तज्जन्यवर्णउपचारात्प्रयोगः अत्रैकदेशेनैवशङ्कातदर्थप्रतिपत्तिरिति भेदः। तदाह। आक्षेप्स्यतीति आक्षेपोपात्रबोधनमेव भाष्ये। तस्य वाक्यस्यार्थ इति अत्र वाक्यपदं पदसमुदायपरं। इत्येतस्य। इत्येतदर्थकस्य संप्रसारणादुत्पन्नोपत्तस्मादित्यस्येति संप्रसारणस्य यत्कार्यं तस्येति च वाक्यार्थ इत्यर्थः पूर्वेभ्यः पक्षेभ्योस्य भेदमाह। यथात्रा ह्मणेति एवं च यथा तत्र संख्यान्वयः संख्येयद्वारा तथा प्रकृते स्वनिर्दिष्टद्वारेति भावः। तदेवाह। तत्फलस्येति यथापित

एवं संप्रसारणादित्येतन्निर्दिष्टार्थमाक्षेप्स्यतीत्यर्थः यथा च यदेकदेशप्रयोगः तथास्मिन्देशाद्यर्थसंबंध इत्य त्रप्रतिपादितं अथ वेति यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामित्युक्ते सामर्थ्यात्संख्येया ब्राह्मणभोज्यंते। यथा इहापि सं प्रसारणादित्युक्ते वाक्यार्थ्ये नियोवि पियार्स्तिं भावाभात्तत्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः॥ ॥ ॥

नाम्ना संकल्पितं द्रव्यं तस्यायोग्यत्वेतत्पुत्रायसमर्प्यति तद्वदिति भावः॥ भाष्ये। एकत्वेनेति साजात्यादिकत्वेन विशिष्टानि बुध्याकृतेत्यर्थः सर्वेषामेकत्वेनैकजातीयत्वेनैकपरिहारेण सर्वाणि परिहृतानीति भावः। नेदं तुल्यमिति। नित्यशब्द वादेपियणस्थानिकत्वस्य शास्त्रैकसमभिगम्यत्वादिति भावः॥ ॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

भाविसंज्ञेति संप्रसारणादिपदस्य तत्वेन व्यवहरिष्यमाणेलक्षणेति भावः अयं समाधिर्दध्यादिविषयेपि बोध्यः। बुद्धीति तदयं सत्रार्थः यण प्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः संप्रसारणसंज्ञ इति। तज्ज्ञानं च यज्यपदेशज्ञानमात्रे वचिस्वपीत्येतज्ज्ञा नं विनापि जातमिति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः वचिस्वपीत्यादेश्चायमर्थः एतत्संबंधि यण प्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः साधु

भाविनीति ष्यङः संप्रसारणमिति विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्येतत् समर्थमार्थमाह। अथ वेति बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादिशभाव इत्यर्थः असाध्वभिमतस्येति प्राक्सं प्रसारणशास्त्रादिति भावः॥

रितीति भावः। असाधोसाधुत्वं प्रलक्षणप्युपपादयितुमशक्यमत आह। प्रागिति एतदेवध्वनयितुमभि मतस्येत्युक्तं॥ ॥ ब ॥ ॥ ॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

के० वि० १९

२३० ननु दुहेर्लुङि उत्तमपुरुषेऽजस्येरितस्य संप्रसारणत्वे ऽदुहितरामित्यादौ हल इति दीर्घः स्यादत आह। यथासं
ख्येति। एवं यथासंख्यार्थत्विकारोपदेशस्यावश्यकत्वे ऽकारोपदेशः किमर्थ इति कल्पकस्य त्रस्य भाष्यासंगतिरि
ति चिंत्यमिदं। तस्मात्संप्रसारणस्येत्यादौ तद्भावित त्परत्वाश्रयणेऽत्वदोषः ध्वनितं चेदं वाक्यसंज्ञापक्षे

यथासंख्यसंबंधात्। अदुहितरामितीकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति दिव उदित्युत्वे यणादे
शे कृते हल इति दीर्घत्वं तत्प्रकारणान्न भवति द्युभ्यामिति। अक्षद्युवावित्यत्र संप्रसारणाच्चेति
पूर्वैकादेशो न भवति। अचः परस्मात्संनिधानात् अथवा वार्णादांगस्य बलीयस्त्वात्॥ ॥

स्थापने वाक्यैकदेशं न्यायं च दत्ता भगवता एतेन द्युभ्यां अक्षद्युवावित्यपि सिद्धं अचः परस्मादिति सामानाङ्गग्रहण २३०
स्यक्रियमाणत्वादीकारस्य चानंगस्थत्वादित्यर्थः तत्प्रत्याख्यानेप्याह। वार्णेति। आंगस्तु वङ्॥४५॥ ॥

आद्यंतौ टकितौ। अपि त्विति एतदर्थमेव स्थानाख्याप्रमाणेन सिद्धेपि यथासंख्यसूत्रमावश्यकमिति भावः। अभिन्नस्य। अपृथग्भूतस्य।
दुहितरामिति यत्र न साहित्यस्य नियमेन प्रतीतिः पृथगुपस्थितिश्च तत्रापि चेन्न क्रमव्यवस्था वकिमुक्तव्यं साहित्यप्रतीतावेकपदोपस्थि व
तौ चेत्यर्थः। तथान्वयबोधे तत्तत्पदार्थानां सर्वसाधारणमासज्येत। विधर्मविच्छिन्नत्वेनोपस्थितिस्तत्र मितितात्पर्यं॥ अंतो
निश्चय इति। दर्शनस्याविरतानां निश्चये सत्याकांक्षाभावाद्भवतीति दृष्टांतत्वेन निश्चय उच्यत इत्यर्थः। एतद्दर्शनमिति। निश्च

आद्यंतौ॥ ॥लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्थान सिध्यति अपितु शास्त्रेणैवेति प्रदर्शनाय पूर्वः पक्षः। समासनिर्देशो
यमिति। अभिन्नस्यार्थस्य समासेन प्रतिपादनमित्यर्थः। यद्यपि देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य च जाअवयवश्च धनमिति वाक्येपि
क्रमव्यवस्था नास्ति। तथापि समासे सुतरां नास्तीति प्रतिपादयितुं समासनिर्देश इत्युक्तं॥ यद्यपीति दर्शनं दृष्टं। तस्मा
तो निश्चयः। यद्यपि लोक एतद्दर्शनमित्यर्थः॥ ॥

य इत्यर्थः। एवं च यथासंख्यान्वयाभिप्रायेण दशप्रयोगो लोके ऽसाधुरिति भावः। भाष्ये स्तिवेतिप्रश्नः च पाठस्त्वयुक्तस्तस्य प्रश्ने
युक्तत्वात्। भाष्ये कौपुनरिति। पौटकितावाद्यंतौ तौ किमागमौ उतादेशौ इति प्रश्नः। आगमाविल्याहेति आद्यंतपदसत्वा
दिति भावः। नित्येध्विति वर्णास्तित्वघटिताः प्रयोगेषु श्रूयमाणाः शब्दाश्च व्याकरणकार्य आकाशवन्नित्या इति मते इदं। तत्र
शब्दांतरादिति प्रसक्तां शब्दांतरबुद्धिं विहायेत्यर्थः॥ ॥

कै०वि०१
२३१
अनागमकानामित्यादेर्यद्यपिघुसंज्ञासूत्रेआशयउक्तएवतथापितंविस्मृत्यतत्कूपमिति प्रश्नएकदेशीसाह चर्यादस्यसंज्ञा
सूत्रत्वेनतदुपपत्तिमाह।संज्ञाधिकारोयमितितत्रशंकते।यद्येवमिति।उपलक्ष्य तइतिएवंचानयोरित्वमेवनेतिभावः।आट
जिति।यद्यपिप्रत्यय विधौनास्यप्रवृत्तिःषष्ठीत्यपकर्षणात्अतएवब्रूटि वर्दिकाश्चारिकुडित्यादौनास्यप्रवृत्तिः तथापिट्ठ

संज्ञाधिकारोयमिति।यद्येवंसंज्ञासंज्ञिप्रत्यायनार्थासिंज्ञिनंप्रत्याय्यस्वयमेवनिवर्त्ततइतिकिमित्तग्रहणेन
टकारवित्येवास्तुनेयंदोषः।इत्संज्ञत्वेनदेशविशेषउपलक्ष्यते।तेनत्संज्ञकस्ययोदेशस्तद्देशावस्थितोट
कोसंज्ञीभवतइति।आलजाटचावित्याटचूप्रत्ययेटकारःसंज्ञाभवति।तत्रेङ्ग्रहणेनेकारादिःशब्दोगृह्य
तेस्थानेंतरतमश्चादेशोभवतितस्यैतद्याभवतीतिसिद्धमिष्टं।अंगस्यादात्तत्वमिति।तञ्जेजीत्यस्येत्यंत्य
स्यस्यात्।त्रिपदोयमिति।विशेषणस्याणुदात्तस्यसौत्रत्वान्निर्देशस्यवरनिपातः।

कः पर्यायेणद्यंततास्यादितिदोषइतिबोध्यं।आटश्चेत्यादिभिस्तुटकारार्थादित्वोपलक्षिताकाराद्यनुवादेनवृध्या
दिविधानं।भाष्ये।संकीर्त्यतेत्रपमतदुच्चार्यते।उदाहियेतेपश्चादुक्तेनेष्टसिद्धिरतआद्य च्चार्यतेइत्यर्थः।अंतरत २३१
मइति।अर्थतः श्रुतितश्चेतिभावः।ननुप्रथमातिक्रमेकारणभावादाद्युत्तत्वेनेष्टसिद्धिरतआह। तच्चेति॥ ॥

भाष्यंतत्रवाक्यएवेतित्रिपदेवाक्यएवेत्यर्थः।एवःप्रसिद्धोएवंचतत्समानार्थकष्टत्तावप्यकारविशेषणत्वंसुलभमितिभावः।प्रत्या
ख्यानादिति।यसुड्विधायकंचयासुडुदात्तःपरस्मैपदेष्विति पावृमितिनदोषः।आउनादीनामितिकुर्वतःसूत्रकृतोनायंपक्ष
स्तात्पर्यविषयीभूतइत्यतोघुसंज्ञासूत्रोपर्यतमेवपक्षंसिद्धांत्याह भाष्ये।ऽथवेति।परिभाषापक्षेपीतिपरिभाषात्वेनाग

यत्रतर्हीति।तत्रक्षुदात्तग्रहणमेवानुवर्त्ततइतिशेऐक्येवकुर्वीहिराश्रयितुमितिभावः।वक्ष्यत्येतदिति।सूत्र
स्यैवप्रत्याख्यानाददोषइत्यर्थः॥अथवेतिपरिभाषापक्षेपिनदोषइत्यर्थः।नह्यव्यवस्थितस्यतव्यस्यपश्चादिका
रोवयवआगच्छति।येनानित्यत्वंस्यात् किंतर्हिनित्यंपदमनेनोपायेनान्वाख्यायते।खदिरबुर्बुरयोरितिनिर्द्धा
रणेषष्ठीतयोः।कंकटवान्खदिरइत्युक्तेद्रष्टांतरंखदिरंप्रतिपद्यते।नतत्रकंकाटस्तदानीमारोप्यंतेप्रतिपा
दनोपायएवायमित्यर्थः॥ ॥
मत्वपक्षेपीत्यर्थः भाष्ये।नायंविशेषेणेतिततः पश्चादिकारमित्यंतेत्यर्थः।शब्दांतरं।तव्याद्यपेक्षयाभिन्नंसमुदायंइतव्यादि
रूपमित्यर्थः।प्रतिपद्यते।तत्र्यबुद्धिनिवर्त्तनेनेत्यर्थ।नित्यंपदमितिव्याकरणेनिष्पाद्यमित्यर्थः।अन्वाख्यायतइति।क्रमेणसिद्ध
नत्तदवयवप्रतिपादनेनपूर्वनिरवयवकबुद्धिविपरिणामकाराप्रत्याप्यतइति।आदेशस्थलइवात्रापिबुद्धिविपरिणामान्नि
नित्यत्वहानिः तदेवदर्शयति।नतत्रकंकटाइति।कंकटःसंनाहस्तपरिजन
शुद्धत्वंचः॥

कै०वि०१०१ भाष्ये खदिरबुर्बुरयोरिति। सामान्यमुपदिशतीत्यध्याहृतसामान्यापेक्षया षष्ठी सामान्यमेव दर्शयति। खदिरबुर्बुरयोर्गोरकां
२३२ डाविति। द्रव्यांतरं। कंकटाङ्गिलंतदवयवकंसमुदायमितिपतंजलिते गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वादिति भावः॥ तत्र यथा गोरकां
डत्वादिना खदिरेपि प्रसक्तां बुर्बुरबुद्धिं कंकटका वानित्यनेन निवर्त्य खदिरबुद्धिः स्थाप्यते तथेहापि सामान्योपदेशात्सर्वत्र
तव्यबुद्धौ प्रसक्तायां इ बोधकविशेषेणान्यत्वबोधनद्वारे वड् तव्यबुद्धिः स्थाप्यत इत्यर्थः। निरूपितं चैतत् इग्यु संज्ञासू
त्रे अत्र पक्षे वाचकस्यैवानया प्रनाड्या व्युत्पादनं उत्तरपक्षे तु कल्पितस्यानेन साक्षाद्बोधनं तेन च बाधकस्या

अपवेति। एतदाह। अस्तिस्तः एधीतितत्वतो रूपार्थान्वयाभावात्। कल्पितामेवार्थवत्तामाश्रित्यासत्यप्रकृ
तिप्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते। रेखागवयेन वसत्यगवयस्य॥ ॥

खंडस्याबोधनमिति भेदः। रूपार्थान्वयाभावादिति। व्याकरणेन यस्य असिति रूपस्यार्थो दर्शितस्तेन रूपेण तस्यार्थस्य प्रयोगाद
न्वयाभावः स्तएधीत्यादौ व्यभिचारादित्यर्थः। असत्येति शास्त्रप्रक्रियाकल्पिता असत्या इत्यर्थः यद्यपि सत्यगवययो रेखागवयवत्त्वाव
यव एव अत्र कल्पितावयवसदृशावयवानां तत्रान्वयात् तथापि सत्यं पदमखंडमेव एधीत्यादौ शास्त्रकल्पितानित्यपदसदृशानामनु २३२
पलंभात् इत्येतत्पक्षनिष्कर्षः। सत्यस्य पदस्येति। एवं च रेखागवयवकल्पितानित्यपदविषयकं शास्त्रं तत्रागमेविधिपुन ईतिर्नच तद्बो
केन प्रयुज्यमानं। किंतु तत्प्रत्याय्यमेव पदं तथेति भावः॥

एतयेत्यादिभाष्यस्यायमर्थः एतया वक्ष्यमाणया नुपूर्व्या संपाणिः शब्दांतरं बोधकशब्दापेक्षया भिन्नं रेखागवयस्थानीयं उपदिशति
प्रतिपादयतितत्रागमबुद्धावपि न शब्दनित्यताहानिरिति। ननु टकितो द्यंतविधानेकस्यापि प्रत्ययस्याप्राप्तिः कस्य प्रतिषेधो वक्तव्य
इत्यत आह। प्रत्ययपरस्यापीति अपि नास्थानेयोगत्वस्य भाष्ये। युक्तं तत्रेति। नुमन्नमादीनां मित्वमनवकाशं। उभयं प्रत्ययसंबंधिटि

प्रत्ययप्रतिषेधइति प्रत्ययपरत्वस्याप्ययमयवदः। प्राप्नोतीति भावः। परवचनादिति पुरस्तादपवादन्यायेनस्था
नेयोगत्वमेवानेन बाध्यते। न प्रत्ययपरत्वमिति भावः। नापवादत्वादिति बाध्यमात्रापेक्षायां पुरस्तादपवादन्या
यो नास्तीति भावः। सर्वापवादं वाधाह। प्रयोजनमिति। सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् परत्वमेव त्वलभ्यं इत्य
र्थः। टित्करणादिति डीवर्थादित्यर्थः। कित्करणादिति। आकारलोपापत्ति॥ ॥

त्वं किंत्वं च एवं चागमटित्वकित्वयोरनवकाशत्वात्प्रत्ययसंबंधिनश्चसावकाशत्वाद्येन नाप्राप्तिन्यायेने दं स्थानेयोगत्वस्यैवापवा
द इति भावः। सति परत्वे इति। टिदंतान्ङीपो विधानात् किति परे आलोपविधानाच्चेति भावः टित्परो भवतीति वचनाभावादाह।
ङीवर्थादिति। यद्यप्युभयथा टित्वस्य सावकाशत्वपरत्वात्परश्चेत्यस्य प्रत्यापर एव भविष्यति तथापि सिद्धत्वात्पादितिसाहचर्याद्वा
ध्यसामान्यचिंतामेवन्याय्यां मन्यते॥ ॥

कै० वि० १०१ अभ्युपगम्य परश्चेत्यस्य परत्वात्प्रवृत्तिमाह। इतः खल्वपीति। एषपरिहारः पुरुक्तं तत्रेत्यादिनोक्त। इतीयपाक्षपंचिह्नवेदपीत्य
२३३ र्थः। तत्रासंभवरूपविरोधसद्भावात्किंतु तद्भावात्समावेशः स्यादिति भावः तत्र दोषमाह। नोङि नादि। अवयवत्वेति। अंतशब्दो
वयववाचीति भावः। पूर्वोक्तं। कुतो नु खल्वित्यादिनोक्त। अधिकं। ङीपो नवकाशत्व पूर्वपक्षसमाधानं। भाष्ये। स्यादेव

प्रयोजनमभ्युपगम्याह। इति इति। कित स्त्विति। न नु परत्वावयवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते परश्चस्यात्।
अंतश्चेति। नैष दोषः परस्य सतो नवत्। कार्यप्राप्त्या अंतत्वमुच्यते यथा समासांतानां। इतश्चापीति। पूर्वो
क्तमेव समर्थयते धिकं वक्तुं गायोरष्टमित्यत्र कित्वात्परत्वाद् तत्वमिति इदं तमेतद्भवतीति ङीपो यमवका
शः ततश्चरेष्ट इत्यमादिः स्यात्। षष्ठ्यधिकार इति यत्र स्थानषष्ठी प्राप्ता तत्रोपस्थानमस्याः न तु प्रत्ययपर
त्वबाधाय॥

हीति बाध्यसमान्यचिंतामेवन्याय्यां मन्यते। परत्वादिति शब्द परविप्रतिषेधात् आद्यंतावितिसूत्रे चाकिदं तद्इत्यस्य परत्वादित्यर्थः। भा
ष्ये। पोष्टगित्युपलक्षणं न दट्चोरडादीनां। बाध्यसामान्यचिंताश्रयणेपि दोषाभावमाह। सिद्धं त्विति। षष्ठ्यधिकार इति। तत्रानुवर्त्य
दंव्याख्येयं तत्र स षष्ठीपदं वा त्रायकष्टव्यमिति भावः। प्राप्तेति एतदुपस्थितेः प्रागिति शेषः। न त्विति प्रत्ययविधौ प्रसक्त स्थानषष्ठ्यभा २३३
वादित्यर्थः॥ ॥

भाष्ये षष्ठी पदासंबंधेपि समाधानमाह। आद्यंतयोर्वेति। अर्थशब्दः प्रयोजनवाची षष्ठ्यर्थत्वादिति बहुव्रीहिरित्याह। षष्ठ्याः प्रयोजको
विति। षष्ठ्यर्थस्य प्रयोजकवित्यर्थः। षष्ठ्यंतार्थस्यावयवभूताद्यंतनिरूपकत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेव तयोर्बोध्यं। यद्यत्रावयवभूता
द्यंतरूपोर्थः स्यात्तदा तस्य निरूपकाकांक्षत्वात्सा दिवषष्ठ्यर्थस्तद्बोधनाय च षष्ठी प्रयोगः न च सोस्ति तस्मादाद्यंताभावावगति

आद्यंतयोर्वेति षष्ठ्याः प्रयोजकाद्यंतौ षष्ठ्यभावाच्चाद्यंताभावावगतिरित्यर्थः। पुनरुक्तं पुनरिति। श
ब्दभावाभ्यामर्थभावाभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य प्राप्तं तच्च पुनर्नयुक्तं ज्ञापको हि शब्दो
र्थस्य न तु कारकः सर्वेण सर्वस्यार्थस्याक्रियाप्रसंगादिति भावः॥ ॥ ब ॥ ॥

रिति भावः। भाष्ये षष्ठ्यभावे इत्यस्य तदर्थाभावे इत्यर्थः षष्ठीरूपशब्दाभावात्तदर्थाभावस्तदभावाच्चाद्यंताभाव इत्य
र्थं मत्वा मस्य शंका। भाष्ये युक्तं पुनरिति नार्थत्यत्रकाकुः। शब्दभावेति। सर्वो सत्वे तदर्थसत्वादाद्यंतस्थितिः षष्ठ्यभावेन त
दर्थाभावोदाद्यंताभाव इत्युक्तेरिति भावः कारकत्वबाधकमाह सर्वेणेत्यादिशब्देन॥ सर्वस्य। इत्यादिरूपस्य॥ ॥

भाष्येसमाधत्ते।अर्थनिमित्तकएवेतितद्व्याचष्टे।अर्थएवेति।अनुमीयतेइतिकार्याभावेनकारणाभावोऽनुमीयतेयथान
नीध्रुमाभावेनोपरिदेशेवह्न्यभावइतिभावः।भाष्ये।आद्यंतौ।तावर्थौ।षष्ठ्यर्थद्वाराषष्ठीप्रयोगप्रयोजनकोइत्यर्थः।ए
एंकार्याभावात्कारणाभावानुमानेकारणाभावात्कार्यमपिनेतिनियमयतिभाष्ये।तयोरभावइति।ननुप्रत्ययवि
धावपिक्वचित्षष्ठीदृष्टेत्यतआह।चरेष्टइत्यादि।नत्विति।एतत्सूत्रोपस्थानेतिभावः तत्रहेतुमाह।प्रत्य ने

अर्थनिमित्तकएवेति।अर्थएवेशब्दस्यप्रयोजकस्तत्प्रतिपादनायशब्दप्रयोगः।अप्रयोगाच्चानुमीयतेनूनम
र्थएवात्रप्रयोजकोनास्तिशब्दप्रयोगंयःप्रयुंजीतेत्यर्थः।चरेष्टइत्यत्रप्रत्ययःपरश्चेत्यधिकारात्पंचम्येवपु
ष्कागायोष्टकन्ब्रीहिशाल्योर्ढगित्यादावानंतर्यसंबंधेषष्ठीनत्ववयवावयविसंबंधेप्रत्ययपरत्वेन
प्रतियोगेसंनिहितेनाकांक्षाविच्छेदादनर्थित्वादस्यानुपस्थानात्पुरस्तादपवादन्यायस्त्वपयोदेशपक्षेसं
भवतिनकार्यकालपक्षइतिनाश्रितः॥ ॥

येति।आकांक्षेतिदेशंशइत्यर्थः।अनर्थित्वात्।एतदाकांक्षाभावात्।अतएवधातोःप्रातिपदिकादित्यधिकारेलुग्ग्र
हो भवतिधात्वादिभ्यःपरोंगादित्योनंतरइत्यर्थात्।नकार्यकालेति।एतत्तत्वमिकोगुणवृद्धीत्यत्रनिरूपितंवस्तुतच्छाश्रि २३४
तएव।परवचनात्सिद्धमित्यस्यैवसिद्धांतुक्तत्वात्नापवादत्वादित्यादेःपूर्वपक्षैकदेशिसिद्धांत्येकदेशिनोरुक्तत्वादि
तितत्वं।४६॥

मिदचोंऽन्त्यात्परः॥ ॥प्रयोजनप्रश्नेऽपवादत्वाभिधानमसंगतमतआह।किमिति।किंव्यावर्त्यत्वेनप्रयोजनमित्यर्थः।किंस्थाने
योगत्वमुतप्रत्ययपरत्वमपीतिप्रश्नइतिभावः।उभयापवादत्वेबीजंतुतत्रतत्रमित्वंवैयर्थ्यरूपंपूर्वसूत्रएवोक्तं।ननुनपुंस
कस्येतिसूत्रेझलचइतिपंचमीतिक्वस्थानेयोगत्वप्रसंगोतआह।नपुंसकस्येतिपंचम्याहितस्मादितिपरिभाषोपस्था

मिदचोंऽन्त्यात्परः॥ ॥किमर्थमिति।किमनेन।व्यावर्त्यतइतिप्रश्नः।स्थानेति।परस्यसतःप्रत्ययस्यापवादः
तेनसामर्थ्यादयमर्थःप्रत्ययपरत्वस्यापवादइतिकुंडाली।तिनपुंसकस्यझलचइत्यत्रझलचूभ्यांनपुंसक
स्यतदंतविधिरितिअस्तिस्थानेयोगत्वप्रसंगःमित्वात्तस्मिन्नुपस्थितेनपुंसकस्यांगस्येत्यवयवषष्ठीसं
पद्यते।स्थानेचेति।ततश्चसकारस्थानेनुम्भवत्वित्यर्थः।दृष्टातइतिनिश्चयइत्यर्थः तत्रदृष्टव्यवहारादी
दृश्यएववाक्यार्थेव्युत्पत्तिर्यत्सामान्यविहितोविशेषविहितेनबाध्यतेनसमुच्चीयतेनापिविकल्प्यते॥ ॥

नेयमस्तिशानानीत्युभयोरप्यस्तिद्विरितिषष्ठ्यैवेतिभावः।भाष्ये।नैवेश्वरइति।ईश्वरोवेदः।धर्मसूत्रं।धमा
शास्त्रं।भाष्ये।वापदेरित्यस्यासंभवेइत्यादिक्वचित्तथैवपाठः।बाध्यतामितिलोट्॥ ॥ ७ ॥ ॥

के०वि०१०१ मग्नेमस्जिर्जांत्पूर्वं नुम् इअनिदितामिति लोपे सस्य संयोगादि लोपे कुत्वे निष्ठानत्वे रूपं। अंत्यात् चः परे तु सतिअविशेषेण संयोगत्वे संयोगादि लोपस्य सिद्धावपि तस्यासिद्धत्वान्नस्योपधात्वाभावान्नलोपो न स्यादिति भावः संयोगादि लोपस्तु बहूनां समव
२३५ धाने बहूनामेव संयोगसंज्ञेतिपक्षे पफलत्वेन बोध्यः मङ्क्ते त्यादि त्वनुषंगलोपाभावे पि नदाहरणमुक्तं भाष्ये। क्रमीमावो णादिकौ। नन्वंत्यादचः परत्वं तस्य च वर्णांतरावयवत्वमिति विरुद्धमत आह। संघातेति। अंत्यादित्यनेन समुदाया

मर्जिमच्योश्चेति मर्जी मर्जनइत्यस्यौणादिके चिकृते गुणे रपरत्वे च जकारात्पूर्वं ञिमागमः मर्च ग्रहणे
पदित्यस्य चौरादिकस्य णिच्यः चइरिति इप्रत्यये णिलोपे चकारात्पूर्वं ईमागमः॥ पूर्वांत इति संघा
तस्य पूर्वस्यांतो न तदेकदेशस्य। अपादिरिति। नहि संभवोस्ति पदर्चोत्पत्त्यात्परश्च स्यात्। पूर्वस्य चादिरिति
सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते॥

पक्षे णसमुदायस्योपस्थितत्वात् समुदायावयवसन्निधौ समुदायग्रहस्य न्याय्यत्वाच्च वर्णस्य वर्णावयव
त्वासंभवाच्चेत्याशयः। नन्वादिरित्यनुवृत्तौ पूर्वादित्वं कुतो नेत्यत आह। ह्रीति। परादित्वमिति वान्त्यानि क्रमे २३५
न वर्णस्य वर्णावयवत्वं ङः सीति धुडादेरि वेति भावः अभक्तो द्वितिवार्त्तिकस्यैतेन सिध्यंतीति शेषः॥ ॥

नन्वभक्तत्वे पिनांतमस्त्वेवेत्यत आह। नांतमंगमिति दीर्घविधावंगाधिकारादिति भावः॥ गोरखापतिरिति। प्रातिपत्तिगो
रखापत्तिरित्यर्थः। त्रीतेइति। ग्रेष्वद्दसिव हुलमिति ग्रलेपि त्री णिवाजिनानिता नितानीत्यर्थः। नुमेति। व्यंजनाविद्यमान
वद्भावस्य हल्स्वरप्राप्तौस्वरो द्वरूपक विधिप्राप्तौ वा नान्यत्रेति भावः। सुपीति न तदंतसप्तमीति अभिमानेनेदं। उत्तर
पदस्येति एवं च सर्वपक्षेषु धपी दमाव रूपकमिति भावः भगग्रहणादिनौ तत्नकारः प्रातिपदिकांतो भवतीति भगिनीत्य

कुंडानीति। नांतमंगं न भवतीति दीर्घत्वाप्राप्तिः ननु पदादि वचनं स्यादित्यनुमर्थमित्युक्तं एवं तर्हि तत्स्मार्तव्यं
भवतीति गोरखापत्तिः सर्वाणीति। नुमा सुपो व्यवधानात् स्वरो न सिध्यति। क्रियते त्यास एवेति उत्तरपदस्य प्रा
तिपदिकस्यांतस्तत्र नकारोगत्स्यते। गर्गाणां भगिनीत्यत्र णत्वं मा भूदित्येवरूपं कर्तव्यं नुमो ग्रहणं सहि समुदाय
भक्तत्वात्। उत्तरपदस्यांतो न भवति॥

त्वान्त्यमानि उत्तरपदस्येत्यस्मिन् णत्वप्रसंगः भगिनीत्यत्र च उक्तं तमुत्तरपदं न तांतं तत्र तु माषवापीणेत्यादि सिध्यर्थं विसा
दो चरितार्थमिति भावः। सहीति। नुम विधावंगस्येत्यधिकारादित्यर्थः एवं च माषवापीणीत्यादि सिध्यर्थं नुम ग्रहणमिति भावः
समासरूप प्रातिपदिकांतस्येत्यर्थे त्पिर्थे गार्गाभगिनीत्यस्य व्याप्तौ माषवापिणीत्यस्य सिद्धौ चैत्र हि एवं नित्यार्थं नुम ग्रह
णमावश्यकमिति तत्वं। द्विपं तयार्दोर्द्विषत्परयोस्तापेरिति खच् खचि। ह्रस्वः अरुर्द्विषदिति सुम्॥ ॥

प्रसंगेतिद्विषत्ग्रहणेनुम्विशिष्टस्यग्रहणेतस्यपदत्वात्नकारस्यसंयोगांतलोपेएकदेशविकृतन्यायेनद्विषमित्यस्यमांतस्य
पदत्वात्सिद्धोनुस्वारइत्यर्थः वस्तुतस्तस्यन्यायत्वाद्याप्यज्ञानात्तदनाश्रयेणेदं बहिरंगासिद्धत्वंत्रिपाद्यांनेतितन्नोक्तं। वर्हलिड्व
हाभ्रइतिखश्परादाविति वार्त्तिके ञीभावेनकारप्रतिषेधइतिपाठः ञीभावेइत्यलुगर्थः एतेदोषस्थानानीतिशेषः।
टजभावायनपुंसकत्वायचाह। बहुव्रीहिरितिभाष्ये। ञ्जेत्रीतइतिंननुपरादिपक्षेनलोपः प्रातिपदिकांतस्येत्यस्याप्रा

द्विषंतपइति। प्रसंगोच्चारितमेतदुन्नदितन्मध्यपतितस्तग्रहणेनगृह्यतइतिमुमोद्विषग्रहणेनतग्रहणम
स्ति। त्र्युष्णीइति। नित्यत्वात्परत्वाच्चनुमिकृतेव्यवधानमितिभावः। अतिसखीनीति। बहुव्रीहिः। द्विषंतपइति।
परादिपक्षेतकारस्यमकारोभक्तः तकारश्चपदांतइतिमकारोपितद्भक्तत्वात्पदांतइतिसिद्धोनुस्वारइत्याहुः
। अन्येतुतद्भक्तत्वान्नकारग्रहणेनास्यग्रहणंभवतुनतुपदांतत्वंनहिद्वयोर्मकारतकारयोः। पदांतत्वमुपपद्य
तइत्याहुः। ञीभावेनकारप्र तिषेधइतिञीभावेविधीयमानेनकारस्यस्थानित्वप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यर्थः॥ ८ ॥

स्नावपि शेछंदसि बहुलमित्यनेन लोपः सिद्धइतिचेन्न। निर्दिश्यमानपरिभाषपरिपालनात्परिभाषपाचइकारस्ये
वलोपापत्तेरित्याशयात। तद्भक्तत्वात्पदांतइतियमागमाइत्यस्यतद्ग्राहकेणशब्देनागमस्यग्रहणमित्यर्थइतिभा २३६
वः। नहिद्वयोरिति। ननुसंयोगांतलोपेउक्तरीत्यास्त्येवमस्यपदांतत्वमितिचेदुक्तमेवैतत्॥ ८ ॥ ॥

नतदंतस्येति। पादंतस्यानुच्चारणादिभावः। अतिसंनिपातीतिउच्चारितमितियावत्। धानाशष्कुलिनीति। समाहारद्वंद्वेतद्वित्व
विवक्षायांद्विवचनंतत्रपूर्वंह्रस्वः ततोनुनास्तिदोषइत्यतआह। नित्यत्वादिति। इदंचपदस्याविभज्यान्वाख्यानपक्षेबोध्यं।
अनजंतत्वादिति। अचइत्यनेनप्रातिपदिकस्यविशेषणादित्यर्थः। परत्वादिति। यद्यपिकार्यैक्येयोगपद्यसंभवेनविरोधाभा
वेनपरत्वादित्यसंगतंतथापिनुमिकृतेउभयोरप्यप्राप्तोभयोःसंभवसत्वेनचनभाष्येकाचिदनुपपत्तिः अतएवभाष्येनपुं

निर्दिश्यमानस्येति। यथापादः। यदितियद्भावः। यच्छब्दस्यैवभवतिनतदंतस्य। यस्तर्हीतियोनिर्दिश्यतेनस्यनप्राप्नो
ति। श्रूतिसंनिपातियद्रूपमिइतितन्नकारेस्तु भक्तेनापितत्वतोव्यवहितमित्यर्थः। धानाशष्कुलिनीइति। नित्यत्वात्पूर्वं
नुमन्यतेतत्रकृते। नजंतत्वातह्रस्वाप्राप्तिः। निष्कोशांबिनीइति। नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेनपरत्वाद्बाध्यते।
तदपिनुमिकृतेतथैवनप्राप्नोति। नवेति। नित्यादप्यंतरंगोवलीयानितिह्रस्वोचविभक्तिनिरपेक्षत्वादंतरंगोतदत्रनि
र्दोषित्वात्पूर्वोक्तिपूर्वोक्तिपक्षास्थितिः॥ ॥

संकोपसर्जनह्रस्वत्वमितिसम्श्लिष्टमेवोक्तमितिबोध्यं। तथैवेति। अनजंतत्वादितिभावः। अंतरंगोबलीयानितिअसिद्धंबहि
रंगमित्येवसमानकालप्राप्तेकबहिरंगासिद्धत्वबोधकंपूर्वजातबहिरंगासिद्धत्वबोधकंचेतिभावः। एचइतिवक्तव्येएङइतिअ
अतएवभाष्येणाविशेषः अकृतव्यूहपरिभाषातुनास्त्येवेतिभावः पंचारत्निशब्देसमाहारेद्विगुः प्रमाणेमात्रचोलुग्वा॥४७॥ ॥

के०वि०१०९ ॥ ॥ एचइग्घ्रस्वादेशे॥ ॥विनापीति। वक्ष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानप्रकारेणेतिभावः॥एचइतिवक्तव्यएङ इति।अनुचितमत
२३७ आह।एङ इतिप्रश्लिष्टेतिपांसदकवदित्यर्थः।प्रश्लिष्टावर्णत्वादिनाप्यांतरतम्यंगृह्यतइतिभावः ऐचोस्तदप्राप्तेहेतुमाह।न
त्विति।ऐचोत्कर्षेनिस्तएवेतिभाव।सवर्णकारनिवृत्त्यर्थमित्येतद्विषयभेदेनयोज्यतइतिबोध्यं।कमंधत्रंतसमाहारइत्य
स्यवर्णशब्देननबहुव्रीहिर्वर्णेकदेशस्यवर्णत्वाभावादतआह।समाह्रियमाणमिति।मध्यमपदलोपीसमासइति

एचइग्घ्रस्वादेशे॥ ॥किमर्थमिति।विनापिसूत्रेणेष्टसिद्धेरितिप्रश्नः।एङइतिएङः।प्रश्लिष्टावर्णत्वात्प्रश्लिष्टाव
र्णविदेकारौकारौप्राप्नुतःनतुविश्लिष्टावर्णयोरैचोरितिभावः।समाहारवर्णाविति समाह्रियमाणावयवत्वात्।मा
त्रावर्णस्येति।अष्टादशभेदभिन्नस्यावर्णस्यमात्रावयवइतिभेदसद्भावात्।षष्ठ्यानिर्देशात्।दीर्घाश्चितिस्वतंत्र
मिदंनिवर्तकमितिभावः।भाव्यमानस्यापिग्रहणंदृश्यतेअमुष्मामित्यामित्यादाविति दोषायन्यासः॥ श्री ॥

भावः।मात्रावर्णस्येति।भाष्यस्यमात्राकालावर्णादिसदृशोएचोरवयवइतितात्पर्यं।मात्रावयवइतितत्सदृशौ
चेतयोरवयवइत्यर्थः। नन्वस्यनियमत्वेनह्रस्वविधेयैकवाक्यतयाकथंदीर्घप्राप्तिरतआह। स्वतंत्रमिति नि २३७
यमत्वेतुवाधादिदोषाद्विधित्वमेवन्याय्यमित्यभिमानः।भाव्यमानस्येति। संबंधसामान्येषष्ठी॥ श्री ॥

देवेतिदेवदत्तेत्येतद्विषयकगुरोरनृतइत्येतत्प्लुतविधावित्यर्थः आदितोदात्तादिस्वरसंग्रहः नन्वनेनदीर्घप्लुतस्तेनलक्षणेनह्रस्वः
स्यादतआह।ह्रस्वस्येति।अपवादस्यप्रवृत्त्यातद्विषयेउत्सर्गाप्रवृत्तेरितिभावः॥एकवाक्यभेदेनैवइति एकवाक्यभावोनामएचइग
त्यस्यह्रस्वशेषभावःअन्वयस्तुवाक्यभेदेनैवेति एतदजानानोपयति।दीति।उक्ताभिप्रायेणैवोत्तरयति।पूर्वह्रस्वेति।ए

नन्वेचेति।अयंहि वाक्यार्थः।एचोह्रस्वप्रसंगेइगेवह्रइति।विषयार्थमिति।यत्रह्रस्वोविधीयतेतत्रैवास्योपस्था
नंयथास्यात्देवदत्तेतिप्लुतादिविधावुपस्थाउपस्थानंमाभूदस्मिंश्चोपस्थितेवाक्यभेदेनैवइकोविधीयमानाअंत
रतमादीर्घाएवप्राप्नुवंतिह्रस्वस्यबाधितत्वाद्दीर्घप्लुतेषुपुनर्ह्रस्वाप्रसंगः।निवर्तकत्वादिति।एकवाक्यभावे
नैवइगेवह्रस्वोभवतिनान्यइत्येवमनिकोप्यावर्त्यते यदि तर्ह्येकवाक्यताएजव्यतिरेकेणान्यस्यह्रस्वोनप्रा
प्नोतिनैषदोषः पूर्वंह्रस्वश्रुत्याचउपस्थानात्ह्रस्वत्वंक्रियते।तत्रएचोप्यंतर्भावात्ह्रस्वेक्रियमाणएवइतिनि
त्यस्योपस्थानं॥

वंहिपरिभाषाद्वयस्याप्यनुग्रहोभवतीतिभावः।एकारस्येतियणुकंगताल्वादिस्थानत्वेपिविप्रतिषेधेनपूर्वावयवोनस्वांतरत
मादेशप्रयोजकःकिंतुपरावयवएवेतिनदोषइतितन्नलक्ष्यपरत्वमादायविप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तेःस्थानित्वप्रकार
एभाष्यस्पष्टत्वात्।किंत्वंतरंगत्वेनपूर्वावयवएवतथेति बोध्यं॥ ॥ ॥

कै०वि०१०१ २३८

भाष्ये अई एकार ओकारो वा न भविष्यतीति तयोरसत्वदिति भावः इतरस्तु सस्थानत्वाभावादिति हेतुरनेनोक्त इति मत्वा नोदयति। ननु चेति। सस्थानतर विति। कंठतालुस्थानमिति पक्षेपि स्थानसाम्यसत्वमिति बोधायितुंतर निर्दिष्टः स्वांत्रायं प्रकटयति। नतौस्त इति। तावेवेति। प्रत्याहारत्रे इति भावः एतच्च एओङ् सूत्रे निरूपितं। पार्षदेति।

सिद्धः मेङ् इति। एकारस्य तालव्यस्य तालव्य इकारः। ओकारस्य चौष्ठस्यौष्ठ्य उकारो भविष्यतीत्यर्थः। ऐ चोश्चेति। ऐकारः कंठ्यतालव्यः। औकारः कंठ्यौष्ठ्यः न च तथाविधोस्ति ह्रस्वोस्तीति अवयवांतरत्वेन भाव्यं भूयसा चावयवेन व्यपदेशो भवति। तद्यात्मक इव हि समुदायो लक्ष्यते इतीदु तावेव भविष्यतः ब्राह्मणग्राम इति ब्राह्मणानां वास्तव्यत्व उदाहरणं न तु स्वामित्वेन॥ ॥

तत्रभवतां पार्षत्सभा तत्र भावेत्यर्थः भाष्यप्रयोगादेव गमकत्वात्साधुत्वं बोध्यं। भूयसा एवेति। भूयोंशस्यांतरत्वम् प्रतियोगितया ग्रहणमित्यर्थः ब्राह्मणस्वामिकग्रामस्य भूयसा व्यपदेशो दृष्ट इति तत्त्वासंगतेराह। वास्तव्यत्वइति वास्तव्यः कर्त्तरि तव्यांतः। कुलालकर्मारवर्द्धकिनापितरजकाः पंच कारुकी॥ ४८॥ ॥७॥ ॥ २३८

षष्ठीस्थानेयोगा॥ ॥युक्त इति। षष्ठीति स्त्रीलिंगविशेषणत्वादिति भावः। निपातनादिति। तृतीयांतस्य समासे तृतीयाया लुक्स्येत्वमित्यर्थः तृतीयायाः स्थाने ये एद्धि धानि तु अंतरंगबाधे माना भावादिनोदेशोत्पस्य स्यात् लुग्बाधे माना भावाच्च। इष्टापत्तिश्च अत एव त्वं नोक्तमिति बोध्यं अत्र स्थानसामीप्यादयः। षष्ठ्यर्थसंबंध निरूपकान तु षष्ठ्यर्था इति न मतुप् सूत्रस्थभाष्य विरोधः अत एवात्र भगवतास प्तम्यंतेन तृतीयांतेन वा समासो दर्शितः न तु समानाधिकरण बहुव्रीहिः। तध्वनयतोक्तं स्था

षष्ठीस्थानेयोगा॥ ॥किमिदमिति समासे विभक्त्यश्रवणाप्रसंगः। असमासेपि युक्त इति प्राप्नोति न तु योगेति श्रवणः। स्थानेयोगा स्या इति स्थाननिमित्तसंबंधे इत्यर्थः। तृतीयायाः नेति नितनादिति योज्यं। यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्त इति पुत्रत्वादि द्वारकः संबोध अवगम्यते एवमस्तेर्भूरित्यत्राप्यस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबंधो भविष्यतीति स्थानमर्थ इति केचिदाहुः तिष्ठंत्यस्मिन् शब्दा इति स्थानं अर्थे च शब्दास्तिष्ठंति। तेनास्तेरर्थे भूरित्यर्थः॥ ॥

न निमित्तसंबंध इत्यर्थ इति नत्वादेशविधौ स्थानशब्दाभावेन कथं स्थाननिमित्तः संबंधोत आह। यथेति तथा चे देवदत्तस्य यज्ञदत्त इत्युक्ते किमित्याकांक्षावशात्पुत्र इत्यध्याहारो यथा तथा प्रदेशेषु स्थानपदाध्याहारेण वाक्यैकदेशान्वयिनवा बोध इति भावः। अर्थे चेति। वाचकत्वसंबंधेनेति भावः॥ ॥ ॥

कै० वि० ९९ अस्तेः प्रसंग इत्यस्य व्याख्या अस्तेः प्राप्ताविति प्रयोग इति स्वाभाविक इत्यनुपपद्यते शब्द नित्यत्वभंगापत्त्या स्थानशब्दो निवृत्तिवाची
२३९ नोपपद्यत इति भावः। अन्विधोरोपधघटितस्यांशस्य घटित इत्यर्थे क्षितिरित्यत्रारुचिः। आरब्धे चेति तत्रातिप्रसंगवारणाय व्याख्यान
तइत्येतदाश्रयणे तयैव सिद्धे परिभाषेयं व्यर्थेति भावः। षष्ठी दंडकपाठो ग्रंथविशेषः। भाष्ये। स्य षष्ठ्यर्थ इति। षष्ठीप्रयोजन

अन्ये त्वाहुः प्रसज्योरुपधयोरन्यतरस्यामित्यादौ रोपधादीनामिति ल्यु{न}क्तात भावसाधनः प्रसंगवाची स्थानआ
श्रीयते। तेनास्तेः प्रसंगे अस्तेः प्राप्तौ भूः प्रयुज्यत इत्यर्थः संपद्यते। स्वाभाविको अस्तेरप्रयोग आर्द्धधातुके भूश
ब्दस्य च प्रयोगो ऽनेन प्रकारेण। किमर्थमिति विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति। आरब्धे चातिप्रसंग इति प्रश्नः। एकशतमि
ति। षष्ठी दंडकपाटाश्रयेणैतदुक्तं। यावंतो वेति। शब्दयावंतां संभवइत्यर्थः। अवयवेति नियमेन संबंधांतरा णां
निवर्तनादिति भावः। उपधामात्रस्य चेति। शासिना संबंधाभावात् पचादिसंबंधिनोपीत्यर्थः तत्र ह्यनिदितामि
त्यत उपधाया इत्यनुवर्त्तते॥

कास्तादयस्त्विपिनः शब्दाः शतमित्यर्थः यद्वा षष्ठ्यपनीं शतं त्विते षां शतत्वमर्थासिद्धं बोध्यं। एकशतमिति निर्णये
नाभिधाय पुनः संदिग्धाभिधानमयुक्तमत आह। शब्द इति। वा शब्दो वाक्यालंकारे भाष्ये प्राप्नुतीति तेषां सर्वेषां २३९
बोधः प्राप्नोतीत्यर्थः। नियमेत। प्रकृतसूत्रेण शासिनेति। तस्य स्थानषष्ठी तेनोपधाविशेषणे सामर्थ्याभावादिति भावः॥ ॥

भाष्ये। वयवषष्ठ्यादीनामिति अवयवषष्ठ्यादीनामिष्टानां निवृत्तये नियमाप्राप्तिरिति वार्त्तिकार्थः। दक्षिणस्येति· दक्षिणो
हस्तो यस्य संनिहित इत्यर्थः। तिर्यक्प्रपः अनृजुमार्ग इत्यर्थः पूर्वपश्चिमान्यतर दिशि गच्छतो दक्षिणतरमार्ग इति यावत्। वि
शिष्ट इति। निर्णयविशिष्ट इत्यर्थः अयमेव भाष्ये व्यक्त शब्दस्यार्थः अत्र पक्षे योग शब्दः कर्मव्युत्पत्त्या संबंधिपरः योगव
तीति पक्षेप्येवमेव स्थानरूपसंबंधि नियमार्थत्वादस्या। विशिष्टं वेति वार्त्तिकं व्याचष्टे। पवा किंचिदिति। भाष्ये। क

असंदिग्धत्वादिति। अनियमप्रसंगे नियमः क्रियते न तु प्रागेवावस्थिते नियमे। हस्तदक्षिण इति हस्तो दक्षिणो
यस्येति बहुव्रीहिः। भाष्यकार एव ज्ञात्सर्वनाम्नोपि परनिपातः। अयोगेति। योगमंतरेण षष्ठ्या एवाभावात् वि
शिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते। योगवतीति षष्ठ्या अवश्यं भावो योग इति भूम्नि सामर्थ्यात् मत्वर्था
येप्रकारः। किंचिद्धिंगमिति। कलादिकं म्र। अधिकारोनामेति। पारार्थ्य सामान्यात्परिभाषाप्यधिकार इत्युच्यते॥

श्चिदेकदेकदेशस्थ इति शब्दं च यथोद्देशपक्षेस्य स्पष्टमेव कार्यकालेपि स्वविषयसर्वशास्त्रैकवाक्यत्वादिव मुक्तिः पठि
तच्छास्त्रेणैव तत्र तत्र तद्बुद्धिजननात्। दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धिजनद्वारा सर्वशास्त्रो
पकारकं न तु तत्पक्षेप्युच्चितनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशगमनमस्तीति बोध्यं यथोद्देशस्थत्वमेव सर्वथा बोधयि
तुमेकदेशस्थ इत्युक्तं॥ ॥

Dr BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

कै०वि०१
२४०

तस्यानिर्देशार्थइति।अधिक्रियमाणस्यानुच्चारणार्थइत्यर्थः।यदेवादइति।शास्त्राधिकारआश्रयिष्यतइत्यर्थः।अनुमानमितिउच्चारितएवप्रत्यायकइत्यणुदित्सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिदंतस्माद्धेतुरनुमानपूर्वकमुच्चारणंनत्वाचार्यस्येत्यर्थः शास्त्रप्रणयनकालिकतत्कृतलिंगासंगइएवैतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीनात्मत्कृतोतिप्रसंगात्।पाणिनिनात्वनुच्चारणाच्छास्त्रप्रणयनकालेलिंगासंगःकर्तुमशक्यइतिभावः।भाष्ये।संप्रत्ययमा

कश्चिदिति।परिमाणरूपइत्यर्थः।चकारेणेति।यथासहस्यसइत्यविशेषेणग्रंथात्तद्धिकेचेत्यादावनुकृष्यते।संप्रत्ययमात्रइति।स्वरितत्वप्रतिज्ञानातउत्तरेषुयोगेषुतस्यशब्दस्यानुमानंभवतुलिंगासंगस्त्वनुच्चारितस्यकथंस्यादित्यर्थः।एवंतर्हीति।आदेशेलिंगासंगात्तस्यचषष्ठ्यभावात्तत्संबद्धस्थानिनोलिंगकार्यंफलिष्यतीत्यर्थः॥

त्रमितिस्वरितत्वबलात्सएवोत्तरत्रेतिज्ञानमात्रमाचार्यकृतमित्यर्थः।आसंक्रमित्यस्याचार्येणेतिशेषः।यादिनियमइति।स्थाननिमित्तसंबंधार्थकत्वनियमइत्यर्थः।अनेकंविशेष्यं।प्रसंगरूपमवयवरूपंच।तत्राद्यंशो २४०
हावित्यादौअंत्यंतुभाष्यएववक्ष्यति।तत्रनसिध्यतीतिअवयवादिनिमित्तसंबंधार्थकत्वंनसिध्यतीत्यर्थः॥

अणपीति।हलइतिसूत्रेततीयेदीर्घग्रहणमित्यर्थयुणग्रहणस्यापिसंबंधादितिभावः।तत्राल्लोंत्यस्येत्येकवाक्यतयांगावयवाद्धलःपरंयदंगंत्यावयवाणरूपसंप्रसारणंतस्यदीर्घइतिसूत्रार्थः।तत्रांगस्येत्यस्यशाहावित्यादौस्थानषष्ठीत्वेहलादिनिरूपितमवयवषष्ठीत्वंनसिध्येदित्यर्थः।स्थानिनेतत्वाद्धलइत्यादिनाऽवयववाचकेनविशेषणविशेष्यभावोनस्यादित्यर्थः।विशेषणवि

यदीतिअंगस्येतिचस्थानषष्ठ्यावाविशेषणविशेष्यभावोनप्रकल्प्यतइत्यर्थः।देवदत्तस्येति।संबंधसामान्यमुपक्रम्यते।पश्चात्पदांतरसंनिधानाद्विशेषावसायः।स्थानइति।अंतरंगत्वाच्छब्दस्यापेक्षणाद्धितिभावः।यतःषष्ठीति।तेनपादःपदित्यस्यायमर्थः।पादंतस्यांगस्ययोवयवःपाच्छब्दःसूत्रेषष्ठ्यानिर्दिष्टःतस्ययच्छब्दआदेशोभवति।नतुप्रतीयमानस्यपादंतस्य॥ ब ॥

स्यायतइतितत्पदन्वय्यर्थकपदकल्पनयेतिभावः।आर्थाःस्वस्वामित्वादयः।पौनाःपितृत्वादयः।मौखाःगुरुशिष्यभावः।स्रौवाःऋत्विक्त्वादयः।स्थानेनंतरइत्यादिस्थानादिरूपसंबंधिसंदेहइत्यर्थः।आनंतर्यमव्यवधानएवसामीप्यंसाधारणं।अंतरंगत्वादितिस्थानशब्दोर्थवाचीप्रसंगवाचीवोभयथाप्यंतरंगत्वंस्थानिवदादेशइतिज्ञापकमप्यत्रबोध्यं॥

के० वि० १०१ निर्दिश्यमानमिति। उच्चार्यमाणमित्यर्थः। निर्दिश्यमानं षष्ठ्यंतमेवेत्यन्वयः। निर्दिश्यमानपदस्य चाध्याहा
२४१ ति रइ भावः॥ नाबाध्यत इति। किंतु स्वव्यवस्थापकत्वेनाश्रीयत इत्यर्थः। एवमनेकाल्सूत्रेऽस्मिन्नपि तत्पार
भाषाबोधित एव गृह्यते॥ यद्वन्न इत्यादावपि आदेशः पाणिनिकृतस्थान्युच्चारणेनुमानाद्यवस्थाप्य

अस्यैव सूत्रस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्यमर्थः॥ षष्ठीति। षष्ठ्यंतं गृह्यते तेन षष्ठ्यंत
मेव निर्दिश्यमानं स्थानेन प्रयुज्यते। ननु प्रतीयमानमित्यर्थः। अलोंत्यस्यादेः परस्ये
त्येतत्तु वचनसामर्थ्यान्निबाध्यते॥

त्वाद्यानदोषः। यत्त्वलोंत्यस्यादेः परस्येत्यमू एतद्बाधकाविति तत्तु उदस्थाद् इति पादः। यदिति सूत्रस्थ २४१
भाष्यविरुद्धं व्यवस्थापकत्वे संभवति बाधकत्वकल्पना नौचित्यग्रस्तं च॥ ५० ॥ ॥ छ॥ ॥

स्थानेंतरतमः॥ ॥ इति प्रश्न इति। एवं च परोक्तोदाहरणदूषणायायं प्रश्नो न तु हरणसंभवहृत इति भावः। उदाहरण
प्रश्न इको यणचीत्यस्योद्देश्यत्वाव्यवस्थेति आह। अस्य सूत्रस्येति सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषाकारेण पत्र प्रतिपत्तिरुदाहरणमिति भा
वः। षट्षष्ठीरिति लवर्णस्य दीर्घाभावात्। दीर्घप्लुत ऋकारस्य प्लुतलृकारस्य चानुनासिकस्याप्रनिर्दिष्टचिंत्यं स शेति रेफस्य सा
नुनासिकस्याभावादिति भावः। इदं चिंत्यं अणुदित्सूत्रेण ग्रहणसामर्थ्येन यणं शेगुणभेदकत्वस्येवत्वाप्यत्वेन विधीयमानत्वे

स्थानेंतरतमः॥ ॥ किमुदाहरणमिति। क्वचिल्लक्षणांतरेणेष्टं सिद्धमिति प्रश्नः। इको इत्यणविदध्यत्रेति। अस्य
सूत्रस्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोपीति भयोयन्यासः। इको हस्वादिभेदात् षट्षष्टिर्यणस्तु सप्तेति वैषम्यात्स
ख्यातानुदेशेन सिध्यतीति भावः। नैतदस्तीति प्रत्याहारपक्षे शब्दतः साम्यमस्तीति भावः॥ ॥

न चैतेषामग्रहणं तत्प्रत्याख्यानेति आरंभप्रत्याख्यानयोः फलाभेदकत्वस्यैवाश्रयणेनैतेषामग्रहणं अत एव मतोर्मस्य नानुना
सिको वकार इति। संख्यातानुदेशः। क्रमेणान्वयः। शब्दत इति। अयं भावः। यथा स्यतासी लृलुटोरित्यत्रार्थवैषम्येपि बाधक शब्दसा
म्याद्यथासंख्यं तथा इकां यणपदाभ्यां मनोकोपस्थिताव‍पि बोधक शब्दसाम्यमस्त्येवेति न दोष इति। न चात्राकारे लकारस्य लकारे रेफस्य
चापत्तिः ऋदित्वृदित्ताभेदेन निर्देशात्सावर्ण्यानित्यत्वेनात्र लेके स्थानं लकार रकारयोर्ग्रहणमिति नोक्तदोष इति तदाशयात्॥ छ॥

के०वि०१०३
२४२

ननुऌकारोदाहरणाभावात्कथं यथासंख्यमत आह। घस्लेतिवस्तुतः प्रतिपत्तिकालिकं संख्यासाम्यमेव यथासंख्य
प्रवृत्तौ नियामकं न तु लक्ष्यसंस्कारकालिकमपीति प्रत्याहाराह्निके भाष्यस्य स्पष्टत्वान्नायं दोष इति बोध्यं। अनुनासिकस्था
नेसानुनासिकार्थमपि न तत्रैतदुपयोगः। विधेयेणि गुणभेदकपक्षस्यैव न तत्र तदप्राप्तेः आदेशानां तत्स्थानापन्नत्वे
न न तदर्थत्वं किंतु स्वभाव एतएव। शब्दार्थसंबंधानां नित्यत्वादित्याशयेन भाष्य। एकार्थ इति तावन्मात्रोक्तौ तस्तम

घस्लादेशाद्दृत्यादौ ऌकारो विऌकारस्यादेशो दृश्यत इति। ऌकारस्य स्थानित्वाभावो ना शंकनीयः। एकार्थ
स्येति। सादृश्यहेतुधर्मोपि लक्षणेमंतत्तेन प्रत्यक्षादयोपि धर्मा गृह्यन्ते ॥ यत्रानेकमिति स्थानग्रहणे
नुवर्त्तमाने वाक्यभेदः क्रियते स्थानंतरमो भवति यत्र चानेकमां तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवांतर्यमाश्रीय
तेइति॥

प्रत्य
पि प्राप्नोति घस्लस्तामपीत्यत आह। सादृश्येति। उत्तमेत्यरूपो हंकारास्पद चेतनधर्मोपध्यमे अहंकारानास्प
द चेतनधर्मः परात्कं प्रथमेत्वनिपतं। भाष्य। अनुवर्त्तमाने इति एकादेशस्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। २४२
वाक्यभेद इति अनुवृत्तप्रसंगवाचिस्थानशब्देनैकं वाक्यं ताल्वादिवाचीहत्यस्थानशब्देनापरमत्र च स्था
नेग्रहणं। न वाक्य इति तृतीयार्थेसप्तमीति भावः॥ श्री ॥ ब ॥ ॥

तमग्रहणमनर्थकमिति प्रसंगोस्थानकृतांतर्यवानित्यर्थनिवृत्तिद्धे स्थानेग्रहणं न वाक्यभेदमानमितीदमुक्तं। तथैकवाक्यतायां
तु स्थानकृतांतर्याभावे तद्वसतीत्यादावव्यवस्थैव स्यात्। वाक्यभेदे तु सादृश्यांतरमादाय तत्र व्यवस्थेति भावः। ऊष्मत्वेति सहशब्द
प्रयोगोपपत्तेधर्मपरः। ऊष्मशब्द इति भावः। नन्वनन्यथासिद्धोदाहरणरूपप्रयोजनोक्तेः पुनः प्रश्नानुपपत्तिरित आह।
यदीति। सूत्राभावे किमनिष्टमिति प्रश्नतात्पर्यमिति भावः। बहवइति। एवं चैकत्वनिर्देशादित्यनुपपन्नमिति भावः। प्र

वाक्यभेदस्य च तमग्रहणमेव लिंगं स्थानकृत एवाहसादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यांतरपरिग्रहात्तमपग्रहणमन
र्थकं स्याद। सोष्मण इति। ऊष्मत्वगुणयुक्तस्येत्यर्थः। तमग्रहणादिति। ईषत्सदृशेपि लोके सदृशव्यवहारद
र्शनादिति तमग्रहणं कृतम्। किमर्थमिति। यदीदं नोच्यते किं स्यादिति प्रश्नः। स्थानिन इति। यद्यप्यक इत्यनेन
स्थानिनो बहवउपात्ताः। यथापि प्रयोग एकैकः स्थानी तस्य पर्यायेण बहवोदीर्घा आदेशाः प्राप्नुवंतीत्यर्थः॥

प्रयोग इति अकारत्येतद्बोध्यः स्थानी प्रयोगे एकत्वविशिष्ट उच्चार्यत इति भाष्याक्षरार्थः यद्य
पि पूर्वपरयोरित्युक्तेरेकः स्थानीत्ययुक्तं। तथापि तत्समुदायाभिप्रायेणेदं युगपदेककर्तृकंस
र्वोच्चारमशक्यमत आह। पर्यायेणेति॥ ॥

कै०वि०१.१
२४३

येनप्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेति पाठः अनेन संहितापाठ एव पूर्वस्थित इत्युक्तं अस्तु तर्हि विच्छिद्य पाठो ऽत आह। पद
प्रकृतिरिति। षष्ठीतत्पुरुषः बहुव्रीहिरित्यन्ये तत्प्रकृतत्वप्रधानत्वगुणं भाष्ये। सा किं प्रकृतितत्त इति सेतीयमित्यस्य प्रतिनिर्देशः
इदं शब्देपि यच्छब्दार्थः क्वचिदाकिं तु यथा पुनरितियेत्यर्थो ऽव्यसमुदाय इत्याहुः। अंतरतम शब्दार्थस्य विशेषणत्वेन यथा

यथापुनरिति। येनप्रकारेण संहिहितापाठलक्षणेनेत्यर्थः प्रतिसत्रंतु विछिद्यपाठे संशयाभावः पद प्रकृ
तिः संहितेति संहितायाएवानित्यत्वात्ततः पदायोद्धारे क्रियमाणे ऽतरमशब्दः किंसप्तम्यंतो ऽयोधियतो अ
थ प्रथमांत इति प्रश्नः। तत्र सप्तम्यंत पक्षे षष्ठीति वर्त्तते। अंतरतमोपआदेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठी तत्रादेश
इति प्रकृतिर्नियम्यते प्रथमांतपक्षे तु अंतरतम आदेशो भवतीति आदेशो नियम्यते। इहे वेति यणम ईमा
त्रिकाणां सदृशा इको मात्रिकाः। नतु दूरं विप्रकृष्टा दीर्घा इतिभावः। आदेशनियमपक्षे चेतदुदाहरणत्वेन दूषि
तं प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येतदुदाहरणं॥

प्रतिपत्तिः सा किं सौत्रस्थानशब्दस्यतिष्ठं त्यस्मिन्नादेशा इत्यधिकारणव्युत्पत्यातरते मे स्थानिनीत्यर्थात् स्थानिनं प्रति
नतादेशं प्रतीत्यर्थः। षष्ठीति वर्त्तत इति अंतरतमे ऽर्थादादेशस्य स्थानिनि षष्ठी उपसंहर्त्तव्येत्यर्थः यत्रैव षष्ठी त्या २४३
दिनु पर्यवसितार्थकथनं। ननुभाष्ये संख्या तान्तुदेशेने तदुदाहरणस्य दूषितत्वात् पुनरुपन्यासो ऽप्रक्तोत आह। आ
देशेति भवत्येतदिति दीर्घव्यावृत्तये इत्यर्थः॥

भाष्ये एको गुणवृद्धी इति विधेकवाक्यतापन्नस्य खंड इति बोध्यं। नन्विको गुणवृद्धीत्युक्त्वा चायक इत्युदाहरणमसंगत आ
ह। अचइति किंचित्तु इको यत्र गुणवृद्धी इष्टे तत्रेति भाष्यार्थान्नि दोष इत्याहुः ननु ऋकारस्येगचोरंतभवात्पुनरुपन्यासो व्य
र्थ त आह। ऋकारस्येति एवं च सप्तम्यंतच्छेदो लक्ष्या सिध्यदुप इति भावः। पादशा इति अनुत्पन्नुवत्पा विपरीतो यस्य यो चा

चायक इति। अचो ञ्णितीत्यत्रापि अयमेव दोष इत्युपन्यासः ऋवर्णस्येति। ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्यात्
दीर्घस्यैव च वृद्धिरिति विशेषप्रदर्शनाय ऋवर्णस्य पृथगुपन्यासः। वांतोयीति। एव इत्यनुवर्त्तनात्सर्वेषां वांता
देशप्रसंगः यदा त्वेवं व्याख्यायते यादृशो वांत आदेशः पूर्वं दृष्टस्तादृशेणपि प्रत्यये भवति। ओकारस्थानिको ऽवा
देशो दृष्ट ओकारस्थानिकश्चावादेश इति। तदा न दोषः। उभयत इति। योगविभागेनेति भावः। इहापीति सामान्ये
न नियम इति प्रश्नः॥

तादृष्टस्तस्यापि प्रत्यये स इति व्याख्येयमित्यर्थः अन्ये तु वाच्यवृत्त्यदर्शनार्थस्याला भात यि प्रत्यये इति दृष्टाद्यीत्यस्या संबंधाद्भा
ष्योक्तं वचनमेव ज्याय इत्याहुः। भाष्ये। क्षिय्योरेवेति। ह्रस्व निर्देशात् क्षीङ् इति दीर्घांतस्य जेज्य इत्यस्य च नेदं निपातनमि
ति बोध्यं। योगविभागेनेति। विनिगमनाविरहाच्च लक्षणत्वादावि वो भयतो नियम इत्यन्ये॥ ॥

कै०वि०१०१ तुल्यजातीयस्येति। अन्यथापि प्रत्यय इति विधिवैयर्थ्यं स्यादिति भावः तत्त्वं च यद्ये च्छेन तर्हि एकारे आयादेशः स्यादत आह। कंठ्य
२४८ ति। भाष्ये एकारग्रहणं मुपलक्षणमिति भावः एतदनभिज्ञः शंकते भाष्ये। रायमिच्छतीति तद्द्याह। एकारस्यैवेति। एकारस्य ता
लव्यत्वमेवेति भाष्याशयः। कथं जंतेति। राः रै शब्दोपि यकारादि प्रत्यये इति भाष्यार्थ इति भावः भाष्ये विसर्गरहित एव पाठः एतेनरा
पिरित्ययुक्तं आत्वस्य दुर्लभत्वात् रै शब्दात् क्विप् दुर्लभ इत्यपास्तं नास्ति प्रयोग इति अनभिधानादिति भावः वा चूत्वित्यादि

तुल्यजातीयस्येति कं ठ्यतालव्यस्येत्यर्थः। रायमिच्छतीति। एकारस्यैव नियमेन व्यावृत्तिः कृतानं त्वैकारस्येति प्रश्नः। छां
दस इति। कथं जंतस्य रै शब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोगः। अन्यत्र तु विधत एवेति व्याचष्टे तेक्ष्णै कारांतान्नास्ति गोसमाना
क्षरनांतादिति वचनात्। अन्ये तु भाषायां रै शब्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः। गोह इति। एतत्परिभाषोपस्थाने सति
गोह इति षष्ठ्यं तरतमे स्थानि न्युपसंह्रियते। क्रियते न्यास एवेति। अन्यथा परत्वाद् जोत्यं स्येत्यनेन गोह इति ष
ष्ठ्यं तैत्यनुसंह्रियतेति भावः॥ ॥

र्वचनादित्यंतोऽ ग्रंथस्तस्य कीयमतत्वात्। अत एव नः कृ इति सूत्रे वाच्यतीति भाष्ये प्रयुक्तं। अन्ये त्विति अत्राप्यचिवीजंतु
रायमिच्छतीति भाष्य प्रयोगविरोधः नहि विग्रह छंदइति बोध्यं। भाष्य पीत्यस्यैव पष्थ्या चु भाष्ये गोहः सुबंधिन ऊकारस्य २४८
यांतरतमा प्रकृतिरित्यन्वयः स्थानि न्युपसंहितइति एवं च गोह इति गोह व मवलाक्षणिकमकारांतर तस्य मं गोह वयवस्या
दित्यर्थ इति भावः॥ ॥

ननूपधाग्रहणाकरणे लाघवेदवृत्तिक्रियत इत्युत्तरतमसंगतमेवात आह। अन्येति। परत्वाद लोंत्यस्येत्येव व्यवस्थापकं
स्यादित्यर्थः एवं च पक्षद्वयेप्यावश्यकतदिति भावः ननु ग्रहणाभावे चरितमित्यादावपि रेफानंतरानिष्ठेति नत्वं स्यादत आ
ह। चरितमिति रदाभ्यामित्यस्य प्रधानविशेषणतायान्याप्यतया परिभाषासंस्कृते लक्ष्यसंस्कारके वाक्ये रेफदकाराभ्यां पर
स्य निष्ठासंबंधिनो तरतमस्य नकारादेश इत्यर्थ इति भावः आदेः परस्य स्थानेंतरतम इत्याभ्यामोदरं तरतमस्य द इत्यर्थ इ
कारस्यांतरतमत्वाभावेन तकारस्य चादित्यस्य त्वाभावेना प्राप्तिरिति परपक्षांतरेपि तुल्यत्वाल्लगौरवमित्याह॥

रदाभ्यामिति। चरितमित्यादौ व्यवधानान्न भवति। निष्ठापाद इति षष्ठ्या स्तकार एवोपसंहारात्तस्यैवानंतर्येण न
त्वविधानात्। क्रियते एतन्न्यास एवेति। अन्यथा भिन्नवद्भ्यामित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात्। स हि नकारस्य
स्तुसदृशः पश्चात् तीयास्तथापंचमा इति वचनात्॥ ॥
अन्यथेति। दकारस्य नत्वं स्यादिति। अनया परिभाषयेति भावः। वस्तुतस्तु। आदेः परस्येत्यनेनांत्यस्याप्राप्तिः सूत्रं तु उभयावि
रोधेन भिन्नमित्यादौ चरितामित्यत्र प्रयोगे न स्यादेव नत्वमिति उभाभ्यामपि तद्ग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्यतात्पर्यं। एवं च
प्रथमांतच्छेदानिर्देशः सप्तम्यंतच्छेदस्तु दुष्ट एवान एव न भ्रुसुधियोरित्यादि चरितार्थं न तरयोर्वृद्धिश्रुतिरागई र वाधं
तर्गणसूत्रं यथार्थ तदा न र इति व्याख्यानाद्धाकारस्यैव वृद्धिरिति न तत्र दोषः। तत्र न तरयोरित्यावर्त्तते एकोत्र पंचम्य
र्थषष्ठी पष्परापि वा तोगणेपव्यात इति बोध्यं॥ ॥

अपीतिवाक्यभेदाभेदाभ्यां पक्षद्वयभेद इतिबोध्यं तत्रं तृतीयः सिद्धांतो भविष्यतिभिन्नरूप इतिपर्यायापद्यपि भिन्न
२४५ रूपस्तदर्थप्रत्यायकश्च तथापि विनिगमकाभावादुभयोः स्थानित्वमादेशत्वं च वाच्यं तथा च सूत्रमनारंभसमं स्यादिति
भावः शास्त्रप्रवृत्तौ हेतुर्वचनसामर्थ्यं सदृशादेशे हेतुः शब्देति। भाष्ये। यदि चैवमिति। स्थान्यपेक्षयादेशे यत्र वैरूप्यं प्र

किंपुनरिति। किंस्वतंत्रामिदं लक्षणमाहोस्विल्लक्षणांतरे एन निर्दिष्टानामनेन नियमः क्रियतेऽथ पल
क्षणांतर शेषभूतमिति प्रश्नः। रथानिनिर्दिष्टानिरिति। दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते तदा प्रयो
जनाभावः भिन्नरूपस्त्वादेशस्तदर्थस्याप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोत्सादएवेति भावः। अस्त्विति। वचन
सामर्थ्याच्छिष्टव्यवहारस्य चानादित्वादिति भावः। क्वचिद्वैरूप्यमिति। यथा विंशाब्दस्य विसशब्द आदेशः त स
दा षत्वं नास्ति नहि तदा सकार आदेशः यदा तु सकारस्य सकार आदेशः तदा षत्वप्रसंग इति वैरूप्यप्रा
प्तिः अस्तेर्भूरित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः॥
सत्त्वं तत्र दोष इत्यर्थः। नहि तदेति। आदेशरूपस्यैव च तेन षत्वविधानादिभावः। यदा त्विति। तद्ध्वनयन् भाष्यकृ
द्दृष्यत्तिद्रुमेवाग्ग इत्यादि। नन्वस्यानवर्त्तकत्वे आर्धधातुकप्यस्यादीनामस्थाद्यादेशस्स्युरिति कुतो नोक्तं क्रिया २४५
नेनसिद्धं तद्यर्थं चेत्यत आह। अस्तेरिति। विधातिनिर्दिष्टास्तत्फलमिति भावः॥ छ ॥ ॥

सदृशादेशविषयेऽपि दोषमाह। भाष्ये। अपि चेष्टेतिनन्तु ननु सदृशादेशे कथमिष्टव्यवस्थाऽसिद्धिरत आह। पु
नरिति। ननु लक्ष्ये लाक्षणस्येति न्यायविरोधोत आह। प्रयोजनमिति। सप्रयोजनशास्त्रप्रवृत्तौ हि प्रथमप्रवृ
त्त्यैव प्रयोजननिष्पत्तेर्न द्वितीयादि प्रवृत्तिरिति तद्बीजं। नचेदं प्रकृत इति भावः। भाष्ये व्यवस्थायस्य सापेक्षत्वादा
ह। साधुत्वस्येति परिनिष्ठितत्वव्याप्यत्वात्साधुत्वस्येति भावः। एवं च दोषांतमेव शास्त्रं स्यादिति तात्पर्यं। नि

अपिचेति। पुनरन्येन अन्येनादेशेन भवितव्यमिति भावः। प्रयोजनमंतरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि प्र
वृत्तिः स्यात् ततश्च सर्वस्य निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वव्यवस्थानोपपद्यते। अस्तु तर्हीति निर्दिष्टेषु लक्षणांतरे
णादेशेषु नियमोऽनेन क्रियते। तत्र अंतरतमः साधुरन्य इत्यर्थः। निवृत्तिरिति। अभिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः।
इष्टाव्यवस्थेति। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा तेषां साधुत्वं विज्ञातं न चानेन
तेषामेवासाधुत्वं शक्यं प्रतिपादयितुमिति भावः॥
वृत्तावृधिति। अन्येन निर्दिष्टानां मध्ये नांतरतमस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति भाष्यार्थ इति भावः। अभिमतस्ये
ति शास्त्रप्रामाण्याद्रुभयोरपि पाक्षिकसाधुत्वापत्त्येति भावः। दीर्घादिरिष्टाव्यवस्थानेन भविष्यतीत्यत आह।
अकार इति। एकप्रमाणबोधितस्य सामान्यविशेषभावाभावेन प्रमाणांतरेण आत्यंतिको निरासः शक्यः कर्तुमिति भावः॥

वै॰वि॰१.१ ननुशास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपिसाधुत्वेइदंव्यर्थंस्यादितिपृच्छति।इदमिदानीमितिउच्चारयति।अनर्थकमिति।शुक
पाइतिनिरनुस्वारःपाठः।आनर्थक्यंपरिहरति।उक्तंचेतिद्वितीयपक्षादिदमुपपादयति।एकवाक्यतेति।एवंचेत
२४६ रस्याविधानमेवेतिद्रष्टव्यवस्थासिद्धिरितिभावः।परेत्वुत्पन्नानामनेनाक्षिप्तानांर्लुगादिनेवेतिभावः।एतदाशा
यमजानानआह।निवृत्तिर्नसिध्यतीतितदभ्युपेत्यसमाधत्ते।उक्तंवेतिउक्तवतोभोजनफलतदस्तेजातित्वान्निषे

उक्तंवेति।इकोगुणवृद्धीइत्यत्रयत्रषष्ठीतन्नेदमुपतिष्ठतेतेनैकवाक्यतानेनसूत्रेणविधिवाक्यानामिति
विधानकालएवांतरतमआदेशोविधीयते।प्रत्यात्ममिति।आत्मानमात्मानंप्रतीतिसमासःस्थान्यात्मनोंतर
तमइत्यर्थः।स्वभावसिद्धत्वादितितुल्यन्यायतयासत्रप्रत्यानापेतदुक्तंननुसंबंधिशब्दत्वादिति।समाजे
ष्विति।समाजउत्सवेषुसंघातःसमासःसहभोजनंसमावायःकस्यांचित्क्रियायांमेलनं॥ छ ॥

धस्यवैयर्थ्यपिशास्त्रेष्टसिद्धिरादेसत्रभाष्योक्तशास्त्रप्रामाण्याल्लुगादिनेवजातनिवृत्तिरितिवाशब्देनसूचितमित्याहुः॥
आत्मानमिति।अनश्चेतिटचु।स्थान्यात्मइति।स्थानिपदार्थस्येत्यर्थः।नन्वंतरतमशब्दस्यसदृशार्थकत्वेनतुल्यास्यप्र २४६
यत्नमित्यत्रेवसंबंधिशब्दत्वाद्दनिकुतोनोत्क्रमतआह।तुल्येतिभाष्येप्रत्यात्मंचासतेइतिसत्स्वसमाजेष्वेवासतइत्यर्थः
कस्यांचिदिति।धर्मनिर्णयादिक्रियायामित्यर्थः॥ ॥

अर्थवत्तांतर्यसतितदेवप्रयोजकमित्याह।गुणेत्यादि।पांडुत्वंगुणःकृशत्वादिप्रमाणंविघादीति।आदिनात्सवाधशनाद्यर्थिनिश्राह्म
णत्वादिजातिधनादिसंग्रहः।एवंचअंतरतमोभवतीतियत्रानेकविधमितिचन्यायसिद्धमितिभावः।दृष्टांतेविवक्षितार्थमाह।संकीर्ण
नामिति।भाष्येप्रसवोवत्सःस्वस्वप्रसवेनसह।शेरतइति।शेतिःस्थितौ।एवंचोदनायामिति।अनयारीत्याविधिशास्त्रेत्यर्थः।घुनकशब्दो
युग्मवाची।स्तंघुष्टकशब्दस्तत्घुगवहनादिनात्यंतपरिचितवाची।अनेनापिग्रंथेनयत्रानेकविधमित्यर्थःसाधितइत्याहुः।सा

नेवहशाइतिगुणप्रसारणकृतसादृश्यपरिहारेणविद्याद्यर्थकृतमांतर्यकृत्लोकेआश्रीयतइत्यर्थः।एवमिहापियदी
यमर्थंपःशक्नोतिवक्तुंतस्यस्थानिसएवभवति।गावइतितिरश्चामप्ययंव्यवहारःसंकीर्णनामसंकरलक्षणः।एवंचो
दनायांसंकीर्णअप्यादेशाअसंकरेणप्रवर्त्स्यंति।तथायानीति।यथातत्रसादृश्याद्गर्भभवनंविछिन्नसाहचर्याणाम
पिभवतितथास्थान्यादेशानांस्थानादिनासदृशेनवर्गीभवनमित्यर्थः।अचेतनेष्वपीति।न्यायस्यव्याप्तिप्रतिपादन
परमेतत्।अपूविकारः।अंतरिक्षेसूक्ष्मःसमुद्रोस्तद्विकाराःसर्वाआपइतिकोष्ठादिस्थानामयामग्निसंयोगात्।ध
मोऽप्विकारःसूर्यविकारोअर्चिःसूर्यमेवगच्छति॥
दृश्यादिति।ततघुगवहनाद्यत्रसादृश्यं।अंतरिक्षेइतिअंतरिक्षेभवाआंतरिक्ष्यः।अतएवनिदाघेभूमिनिरावरणेनूयानानांऊ
त्पापलंभःतस्यैवचरविकिरणसंपर्केणमेघरूपतयावायुयोगाद्वृष्टिःआंतरिक्ष्याणमपांपरंपरयाधूमोविकारइतिदर्शयति
।तद्विकारःसर्वइति।सर्यविकारइति।अतएवदावाग्नेर्मध्यान्हादौसूर्यकरसंपर्कतिरस्कोयातिशयोदृश्यते॥ ॥

के० वि० १.१

पं तदनाश्रयणेनेति। मंदमध्यबुध्यर्थमित्यर्थः। ननु नार्धमात्रिक इगित्यत आह। इदमेवेति। कार्याः शाद्धा इति दर्शने प्रमाणादिना
२४७ तात्तदंतरतमवर्णनिर्वर्तकमित्यर्थः एवं च लोकवेदयोरभावेपि एतच्छास्त्रसिद्ध एव स इति भावः यदुक्तमिदमेवेति तत्राह।
नित्या इति। निवृत्तिपक्षेपीति। शास्त्रकार्याः शाद्धा इति दर्शनेपीत्यर्थः। उच्चारणस्येति। तस्य लोकाधीनत्वादिति भावः। इद
मक्तिकमात्रिकत्वेनार्द्धतृतीयमात्रिक इत्ययुक्तमत आह। अल्वेति। परत्वादल्वेतरंगत्वादिकादेश इति भावः। प्लुताप्लुतेति। तादृ

शो कव्यवहाराश्रयेणेन प्रत्याख्याते सूत्रे तदनाश्रयणेन योगारंभे दोषमाह। व्यंजनेति। व्यतिक्रमः। स्थानित्वे
न निवृत्तिः। इदमेव शास्त्रं निवर्तकमिति भावः। नैव लोक इति। नित्याः शाद्धा अन्वाख्यायंते निवृत्तिपक्षेप्युच्चारणस्या
शक्यत्वादिति भावः। नैव लोक इति। कुक्कुटादिषु हि व्यंजनेनत्वेकं मात्रिकमिति भावः। अर्द्धतृतीयमात्रमिति। अ
ल्वेकादेशयोः कृतयोरिज्भाव इति यदा प्रक्रियेति भावः। भाष्यमानेनेति। नैव लोक इत्ययं परिहारो नोक्तः। यदा
विशेषविहितत्वादज्भावेन बाध्यत इति न्यायस्तदा त्रिमात्रस्य त्रिमात्रे संभवात्। स्यादेव प्लुतः। प्लुताप्लुतप्रसंगे च
प्लुतश्चविषयस्मृत इत्युच्यते। अत्र तु प्लुतस्यैव प्राप्तिः॥
शास्त्रलेशित्रिपादसप्ताध्यायीस्थेन प्लुतविधौ त्रिपादीस्थप्लुतस्यासिद्धत्वात्तद्विषयेप्यनेनैव प्लुतविधौ तदंशेनुपादत्वमन्यांशे २४७
विधित्वमिति शास्त्रस्यैवैरूप्यापत्तिस्तद्वीजं शास्त्रे त्वप्लुतविधानेन चरितार्थमिति। प्लुतमात्रविधाने तु तद्विषयकलक्ष्य
एवैयर्थ्यापत्त्यांशेनुवादत्वकल्पना सोढव्यैव सामर्थ्यं नांतरंतमपरिभाषाबाधकल्पनापेक्षयानुवादत्वस्य युक्तत्वाच्चेति भावः॥

संज्ञा चेति कार्यकालपक्षे यथा भाष्यमानत्वाभावस्तथोपपादितं वृद्धिसंज्ञासूत्रे। प्रत्याहार इति। वार्तिके गुणवृद्धोज्भावेष्विति
द्वंद्वः नतु कर्मधारयः भाष्यविरोधादिति भावः। तत्र हीति प्रमाणत आंतर्यादिति भावः। नन्वेवं ह्रस्वे सवर्णगुणप्रसंगस्यानुपपादना
द्वर्णमात्रे सर्वप्रसंग इत्यनुपपन्नमत आह। समुदायापेक्षयेति। ऋवर्णीयह्रस्वादिसमुदायापेक्षयेत्यर्थः। गुणवृद्धिशास्त्र

स्व इदं इति। संज्ञा यत्र गुणवृद्धी भाविनं संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादिति भाष्यमानेनेति परिहारस्यात्रासंभवः
। एज्भाव इति प्रत्याहारः प्लुतकृतोरैवमातौरौवेत्यादि संग्रहार्थः। तत्र त्रिमात्रिक ऐकार औकारश्च स्यात्। ऋवर्णस्ये
ति। अत्र ह्रस्वस्याकार एव गुणं स्यात् स चेष्यत एव दीर्घस्य त्वेडौ स्यातां तुल्यप्रमाणत्वात्। तथा ह्रस्वस्य दीर्घस्य च स
र्वे वृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवंति। समुदायापेक्षयात्सर्वप्रसंग इत्युच्यते। नवेति। उरण्परं इत्यनेन गुणवृद्धिशास्त्रस्यै
कवाक्यतायां विधीयमान एवाण्परो भवतीति कृ ऋतिस्थाने अरारौ गुणवृद्धी भवत इत्यर्थः॥ ॥

स्येति प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादवर्णविषयगुणादिशास्त्रस्येत्यर्थः। अंगांत्यस्येको ऋवर्णस्य रपरो गुणरूपो गुण इति वा
क्यार्थ इति भावः। रश्रुतेरित्यनेनैकदेशस्थाराः स्थानत आंतर्यमुक्तं॥ ॥

कै०वि०१·१
२४८ ऋवर्णस्येति। ऋवर्णं तांगच्छेदित्यर्थः। सवर्दिशाविति। तत्वेपि समुदायांतर्वर्तित्वाद् वर्णस्य तदादेशत्वमपि स्व इव्यर्थ इत्यादा
विवक्षुः शाक्यमिति भावः। पूर्वमेवेति। अन्यथा ऋवर्णस्थानिकत्वाभावाद् परत्वमेव स्यात्। तच समुदायांतःपाति ऋकाराश्र
येणरपरत्वं प्रत्यक्षे ऋवर्णस्थानित्वे चरितार्थस्यानुमानिके प्रवृत्त्ययोगात् स्व इव्यर्थ इत्यादौ तु पूर्वपरयोरित्यधिकारात्

सवर्दिशा इति। ऋवर्णस्य स्थाने रारौ क्रियमाणावलोंत्यस्येत्येतद्बाधेनानेकाल्त्वात्सवर्दिशौ प्राप्नुतः। नैवेति
अंगस्येति षष्ठी पूर्वमेवांत्यमिकमनुसंहितेतत तश्च ऋवर्णस्य स्थानित्वे सति ज्ञाते रपरत्वमानुपूर्व्यासिद्धत्वात्
पूर्वप्रवृत्तमलोंत्यस्येति अनुसंहारं न बाधत इत्यर्थः। अथवेति। निर्वृत्तस्याणो रपरत्वविधानेपि न दोष इत्य
र्थः। अनांतर्यमेवेति न हि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवांतर्यं परिभाषितं रूपांतरेणापि सादृश्यसंभवात्प
रिग्रहाच्चेति भावः॥ ॥

प्रत्यक्षमेव स्थानित्वमिति भावः। ५। पूर्वप्रवृत्तमिति उपजीव्यं चेत्यपि बोध्यं। न बाधत इत्यत्रानेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रं क
र्तरि फवतो रेफवानंतरम एवेति अथवेत्ययुक्तमत आह। निर्वृत्तस्येति। परिग्रहाच्चेति। पादइंतेत्यादेः स्थान्यादेशभा २४८
वमते वर्णसाम्यकृतस्येति भावः। सदृशसंबंध्यभावत्वमुभयोः साधारणधर्मस्वरूपं सादृश्यमिति तात्पर्यं॥ छ॥

यत्वस्येति परिहारांतराभिधानरूपस्येत्यर्थः। स्थानकृतमिति। अनांतर्यमिति भाष्यस्य स्थानकृतांतरतमाभावइत्यर्थः। नष्टा
श्वदग्धरथवदिति बहुव्रीहिगर्भद्वंद्वाकृतिः पूर्वोक्तिनार्थवत्त्वेनेन पौनरुक्त्यं परिहरति। पदेति केचित्तु तत्प्रत्याख्याने पिलोक
न्याय्येन सदृशएवादेश इत्यर्थः साधितो भगवतेति प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानयोः को विशेषस्तस्मादनांतर्यस्याभावरूपस्यसा

ऋवर्णस्य मात्रिको। कारोगुणं तरतमोस्त्येवेति चेन्न दर्थस्य यत्नस्याकरणं दोष एव दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वा
दकारौकारावंतरतमौ स्त इति चेन्न भवेदेतत् यदा भेदापेक्षा क्रियते ऋवर्णमात्रस्थाने तरतमः। ह्रस्वाद्यवांत
रभेदानपेक्षायां स्थानकृतमांतर्यं न केनचिदस्तीति अनांतर्यमेवेत्याद्युक्तं। संप्रयोगो वेति। यथा स्थानेंतरतम
इत्येतत्प्रत्यास्यातामित्यर्थः। अवर्णप्रधानत्वादिति इममेवार्थं न्यायमाश्रित्योक्तं मे चोश्चीनरभ्रस्त्वादिति।
उभयोतयादिति। ह्रस्वश्चार्संनिधेश्चः। समुदायांतरतमाभावादि चोश्चेत्युक्तम्। इह तु संभवत्येव स्थानेन समु
दायांतरतम इत्यर्थः॥ ॥

दृश्यत्वानंगीकारेप्याह। नष्टाश्वेति ऋवर्णस्य स्थानित्वेनावर्णस्यादेशत्वे न ग्रहणसामर्थ्यादिसादृश्येपि स्थानस्थान्यादेशभा
वः। यथा नष्टाश्वदग्धरथयोरत्यंतभिन्नयोरपि असदृशयोरपि संप्रयोग इति तात्पर्यमित्याहुः। प्रधानत्वं भू
यस्त्वं न्याय्यस्त्वतीहि के त्यत आह। ह्रस्वेति॥ ५०॥

कें॰ वि॰ १॰१

उरण्रपरः॥ ॥भाष्ये। उरण्रपरवचनमिति। सूत्रस्थविसर्गश्चाभागानुकरणेन षष्ठीसमासः। नन्वन्यशब्देन तत्स्थानिनिवर्तकत्वस्वभावत्वात्तत्स्थानिव्यतिरिक्तः उरणीत्येतावतः स्थानिव्यतिरिक्तनिवृत्तिसामर्थ्याभावादत आह। षष्ठीति। यत्र षष्ठ्या वर्णस्यादेशप्रसक्तिस्तत्रेत्यर्थः। स्थानं त्रेण्या विधायकत्वं तु ऋतो गुणवृद्धी इत्यत्र भाष्ये एव निराकृतं। तत्र यद्यप्यनिष्टत्यर्थत्वं नियामकत्वेन न तदर्थमतमेतदिति वक्ष्यमाणस्य विशेषो न स्यादत आनुषंगिकं

उरण्रपरः॥ ॥किमिदमिति। षष्ठीप्रकारेण यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते। तत्र किमादेशांतराणां बाधकमणं निर्वर्तयति। तस्य च वाक्यभेदेन परत्वं आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन क्रियते। उःस्थाने लक्षणांतरेण यो निष्पन्नो ऽण् स रपर इति प्रश्नः। तत्र केषांचित्पाठे ऽण् भवति रपरश्चेति। तत्रापूर्वो ऽण् विधीयमानः आदेशांतराणां बाधकः। अन्येषां तु पाठे ऽण् भवतीति तत्र सामर्थ्याद्धान्यनिवृत्तिः सैवैवकारेण प्रदर्श्यते। उदात्तादिष्विति। अंतरतमस्य बाधका ऽण् प्रसज्यत इति भावः। स तूदात्तादिगुणेन नैवेति सर्वथा दोषः॥ ॥

तदित्याह। तत्रेति। अपूर्व इति वाक्यभेदेन। क्लित्यादिरुदात्तो भवति। ऋवर्णस्य त्वण् भवति। स च रपर इत्यर्थ इति भावः। तत्र सामर्थ्यादिति विशेषविधेः सामान्यविधिबाधकत्वेनेत्यर्थः। ननु वाच्य वृत्त्याऽस्य नियमपरत्वमिति भावः। स चोदात्तादिगुण इति। अत्र पक्षे ऽनंतरस्येति न्यायेनांतरतमपरिभाषायाः अन्येन बाध इति भावः। नैवेति। यत्रोपस्थितिस्तद्विधेयस्य बाध इत्यभिमानः॥

भाष्ये कृतिति स्वरेणाद्युदात्तः कृतमित्यत्र प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वे शेषनिघातेन ऋकारो ऽनुदात्तः प्रकृतेर्गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं। उच्चैरुदात्त इत्यादिषु षष्ठ्यंतमच इति अनुवर्तत इति पक्षे क्लित्यादिरित्यादावच इत्युपस्थितेः षष्ठीसद्भावादुरण्सम्योपस्थानमिति द्रष्टव्यं। नियमपक्षे वक्ष्यमाणं दोषमत्राप्याकृष्य दर्शयति। प्रतिपदेति। तेषामिति प्रत्यासत्योरणित्वेन विधीयमानस्याणो विधीयमानमिति शेषः।

न्दः पाहीति। यद्यप्यस्मिन्पक्षे ऽपि सवर्णे ऋकारेण न लभ्यते तथापि त्वन्यदि इति निपातनाद्भवति नकारस्य तु कृत्वे कृते अत्तु नास्ति कोऽपि विधीयमानो ऽणवस्यान्त्वृकार इति दोषः प्रतिपदविहितैरित्वोत्वादिभिरयेहि बाध्यत इति शेषाणां रपरत्वं न स्यात्। गुणवृद्ध्योरिति भत तस्य चेदणो रपरत्वं क्रियते तदा गुणवृद्धिविधावणेव दुर्लभ इति दोषः। किं साधीय इति किं साधुतरं कारणमित्यर्थः। न पुनरिति। ततश्चावर्णस्यैव नियमेना प्रतिपत्तिरिति तत्र व्याख्येयं॥ ॥

दुर्लभ इति ह्रस्वस्य गुणाकारलाभे ऽपि दीर्घस्याकारगुणालाभः। वृद्धिस्तु नियमेन आण् न लभ्यत इत्यर्थः। कर्त्रित्याद्युदाहरणभाष्ये दीर्घतिस्याप्युपलक्षणं। किमित्यस्य विशेषमाह। कारणमिति। भाष्ये। असवर्णे सदृशभाव इत्यर्थः। ननु नियामकाभावे कदाचिदवर्णस्यापि प्रतिपत्तौ कथमवर्णप्रतिपत्तिरत आह। ततश्चेति॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

के०वि०१·१ दोषपरिहारायाक्षिपबाधेवान्यनिवृत्त्यर्थमिति।स्यनियमपरमतया व्याख्यानमात्रं क्वद्रूषयति भाष्ये।एमतमिति।ए
२५० तत।वक्ष्यमाणं नियमरूपत्वमन्यनिवृत्त्यर्थमितिवदतोमतंसंमतं विवक्षितमित्यर्थः।सिद्धापूर्वस्मिनिति।अन्यनिवृ
त्त्यर्थमितिपक्षइत्यर्थः।सचेति।वाक्यभेदेनेत्यर्थः नत्वेवमिकारोकारावपिस्यातामत आह।नचगुणेति।भवानितिनि
यमपक्षवादीत्यर्थः।स एवेति।विचारक एवेत्यर्थः।शंकतेभाष्ये।यद्यप्यणेपीति परिहरति।कुतोन्वितितमपृग्रह

अयतैमेमिति।सएवपक्षाक्षिपबाध्याहनान्येषांबाधकोऽपवादोऽविधीयते।किंत्वएनुणोः प्रसंगेअणेवभव
तीतिनियमः क्रियतिसचरपरः।नचगुणवृद्धिप्रसंगे इकारोकारयोः प्राप्तिः।पद्युदुतेत्यमिति।किंभवानमु
न्यतइतिविचारयतिसएवयुक्तियुक्तं पक्षं गत्वा ह्लातिंज्ञापतइति।कुतोनुखल्वितिअंतरतमपरिभा
षाया अवकाशः।अकः सवर्णेदीर्घः स्पोर्योहोन्यतरस्यामिति।उरएनपरइत्यस्यावकाशः।कृत्नहिते
ति।इहोभयंप्राप्नोतिकृतिरिति।परत्वादियमेवप्राप्नोतीतिदोषः॥
एसहितस्याप्यवकाशप्रदर्शनायस्पोर्होइत्युक्तं।उरएनपरइत्यस्यावकाशइतिगुणविधौस्थानेंतरतमपरिभाषानु २५०
पस्थितिः ऋवर्णसमुदायांतरतमगुणभावादितिभावः।यद्यपिभाष्याद्विनिगमनाभावोलभ्यते तथापिएषदोषो
ज्ञायतइत्युत्तरग्रंथासंगतेर्विनिगमकं प्रदर्श्यांतरतमपरिभाषाप्रवृत्तिमुपपादयति।परत्वादिति॥ ॥

ननुप्रातिपदविहिताअप्यणएवेति कुतोरपरत्वाप्राप्तिरत आह।यत्रहीति।योपडीतिलत्वविधानादाहत्यातेषामपिरपरत्व
मितिचेत्ऋकारांतर्गतरेफस्यलत्वार्थंतस्यादितिदोषः।भाष्येयेचाप्यतइतिबहुवचनेनाप्रत्ययधामितिईत्वसंग्रहः।वि
धीति।ऋवर्णस्थानिकाएविधिवाक्यैरित्यर्थः।एकवाक्यतायामितिवाक्यैकवाक्यताया मित्यर्थः ननुउरितिषष्ठ्यास्थानेयो
गत्वस्यलाभः स्यादतआह।नहीति।एवंचायमनुवाद इतिभावः।विध्यंगेतिविधेयेनसाक्षाद्यत्रसंबंधस्तत्रसापरिभा

येचाप्यतइति।यन्नत्वनियमप्रसंगस्तत्र हि अनेननियमः क्रियते तत्र तच्छेषभूतं रपरत्वं भवति।नत्व
त्यत्रप्रातिपदविधावितिदोषः।सिद्धंत्विति विधिवाक्यैरस्यैकवाक्यतायां विधानकालएवाणोरपरत्वंक्रिय
तइत्यर्थः।यद्येवमितिऋयन्नेनाः स्थानिअएरविधीयते अपितुलक्षणं तरेण तत्र विध्यंगभूताषष्ठीस्था
नेयोगेतिपरिभाषानोपतिष्ठति।तथाचोदीचामातः स्थानियकपूर्वायाइत्यत्रस्थानग्रहणं कृतंततः उः समी
पेयोणएतस्यापिरपरत्वप्रसंगइति।स्थानग्रहणमनुवृत्त्याउः स्थानेयआदेशोणित्येतावल्लभ्यतेनतुप्रसज्यमा
नइति॥
षेत्यर्थः उदात्तस्वरितयोर्यणोलः परस्मैपदमित्यादावनुवादिप्यस्याप्रयत्नेयद्येवमित्यादिभाष्यमेकदेशिनोक्तमिरिति
४ बोध्यं।उः समीपइतितथाचततीयइत्यादावप्यणोपरत्वप्राप्तिरित्यर्थः समीपं चेद्विवक्षितं पीतिभावः।स्थानेय
यआदेशेणेति।अनुवर्तमानस्थानेग्रहणमुपरित्यस्यसंबंधिग्राह्यत्वात्तत्रैवसंबध्यतेत्यर्थः॥ ॥

कै०वि०१०१ नन्वेवमादेशः स्थानिनविशेषितएवेति आदेशोऽविशेषित इति भाष्यासंगतिरित्यत आह। प्रसज्यमानत्वेनेति। अथवास्थानेति।
स्थानशब्दस्य प्राधान्यात् परइत्यनेन संबंध इति भावः। ततइति। आणः स्थानेपरदार्थोऽनाविशेषणादित्यर्थः एवं च नादेशांत
२५१ राणां बाधको ऽविधीयते। नापि नियमः नापि विहितस्य रपरत्वं प्रसज्यमानत्वेन विशेषणत् किंतु तत्र द्विधि निवर्त्तिका

आदेशा इति प्रसज्यमानत्वेनेत्यर्थः। अथवा स्थानग्रहणानुवृत्त्या प्रसज्यमान इत्येषोऽपि लभ्यते। न तु उ
स्थान इति। न तथाण आदेशरूपता नियमेन न लभ्यत इति सामीप्यलक्षणोऽपि संबंधोऽवगम्यत इत्यर्थः।
द्वितीयमिति। तद्यथा प्रियमांतौ संपद्यते। अथवा सत्त्वम्यता एव तस्मिन्नयमर्थो भवति। प्रसंगएवात्राण उर
परो भवतीति। इदानीं मुदात्रादिषु दोषो नास्तीत्यांतरतम इत्यनया परिभाषयाऽऽकृतिरित्यादाटकारस्य
ऋकार एव प्रवर्त्तत इत्यणः प्रसंग एव नास्ति गुणवृद्धी च ऋकारस्य विधीयमाने अराराववांतरतम्याद्भ
वत इत्यवर्णप्रतिपत्तिरप्यस्ति। रीरि विधिघ्येति। बहुवचननिर्देशात् रीरिशब्दस्य उपलक्षणमिति।
र्घ्यतीति। के पुनरिति॥ ॥
कथं तेवास्येति बोध्य तइति बोध्यं। अथवेति। स्थानपदेन प्रसंगकालोलक्ष्यत इति भावः। ऋकार एवेति स्थानतः प्रमाण २५१
तः स्वरूपतस्सेश्च देशत्वादिति भावः ननु वार्त्तिकोक्तरीरि विधौ ज्ञातिमौ तस्य चोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् के पु
नरिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह। बहुवचनेति सोधात कोसुधातुरकङ्‌इति इत्रूपेत ध्यसेपठकिलोपस्त तएवबक्त॥

नलोपस्य रपरत्वे तं विनापि यणादेशेन तत्साध्यरूपसिद्धिरत आह। लोपेति। रपरत्वाविधानसुखेन सवर्दिशत्वमेव लोपस्या
भिधित्सितमिति भावः यदि सवर्देशो लोपस्तदा उः स्थानेनेति कथं रपरत्वमितीदं चिंत्यं तस्माल्लोपविधिवैयर्थ्यापादनमेव
दोषइति तत्वं। आनङ्‌ऋतो द्वंद्वे इति विहितो। रेफस्येति तन्त्रग्रहणयकर्षघिण: प्रतिषेधारंभाच्चचिरे
त्यमिदं। तस्माद्रेफश्रवणमेव दोषो त्रेति बोध्यं। समुदायस्येति। द्वंद्वस्य सत्त्वादिति भावः। उङ्गतेति। अतएवद्विवचन

येत्रध्यसेय इति लोपवचनं तु सर्वादेशार्थं स्याव। होतापोतारावितिरेफस्य संयोगांतलोपेकृते तस्या
सिद्धत्वान्नलोपो न स्यात्। एकादेशस्येति पूर्वपरयोरिति समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वात् तस्य
च ऋवर्णरूपत्वाभावादिति भावः। अवयवग्रहणादिति। पूर्वपरयोरित्यनेनोद्भूतावयवभेदः स
मुदायो निर्दिश्यते। अवयवाश्च चापेक्षितपरस्परौ समुदाय इति। भवत्ययम्‌ ऋवर्णस्य स्थान इति
भावः॥
निर्देशः तत्सामर्थ्यादेव प्रत्येकं स्थानित्वं बुद्धिरिति भावः। नन्ववयवभेदस्योद्भूतत्वविवक्षा नाम तद्गतसंख्यापाः स
मुदाये आरोपो नेतावता प्रत्येकं स्थानित्वलाभ इत आह। अवयवावेवं चेति द्विरिति रेफयोग इति शेषः एवं च तत्र समु
दायस्यावयवाभेदेन बोधनाद्द्विवचनेन प्रत्येकं तयोः स्थानित्वलाभः। अयमेव चोद्भूतावयवभेदः समुदाय इत्य
स्यार्थ इति भावः॥ ॥

कै०वि०२१ भाष्ये गृहीताभिप्रायः समुदायस्यातिरिक्तस्य स्थानित्वे पितदंतग्रहणमवयवस्यापि स्थानित्वमादाय ऋकारस्य ान्तिकत्वमनेनोक्त
मित्यभिप्रायः। वा नाह। अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेति। रांतस्येति रांतत्वस्येत्यर्थः। ऋवर्णान्तेति शब्दे शास्त्रप्रस्तावात् शब्द
२५२ रूपं विशेष्यमादाय तदंतविधिरिति भावः। नन्विकोंगे विशेष्यमाणे तदंतविधेः ऋवर्णान्तस्य गुणेन भाव्यमत आह
। अंगस्येति। षष्ठीति इग्नतांगां तस्य गुण इति वाक्यार्थ इति भावः। भाष्ये लक्ष्यासिद्धिदोषोक्त ऋवर्णान्तस्येत्येपेनिक्तः स्वं

रातप्रतिषेध इति। आनङि विधीयमाने आकारस्यागुणाभावादित्यर्थः। तस्मादवयवग्रहणादित्यस्यातिव्या
पकत्वाद्यत्र साक्षादवर्णस्याण् विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठत इत्येकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेव। यदि
पुनरिति। उरिति वर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणे च सर्वत्र तदंतविधिं प्रयोजयतीति न्यायादवर्णान्तस्य ग्रहणं
स्वदृश्य इत्यत्र च समुदाया ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वं। कर्तेति। अंगस्येति पक्षं तमलमुपस्तं
हन्नेति ऋवर्णस्य गुणेन भाव्यं। न च ऋवर्णान्तो भवतीति दोषः न चेहक्तविधिरस्ति उरणिति भूता
नुवादः॥ छ ॥
तदप्यसंभवमप्याह। मचेहेति। भूतानुवादादिति। एवं चानुवादे परिभाषायाइवसंज्ञाया अप्यप्रवृत्तिः यद्वास्तमान २५२
विषयं भवत्यं तद्विशेष्यरहितभूतानुवादादित्यर्थः। यत्र हि साक्षादपाद्यविशेषणसमानाधिकरणं विशेष्यमुपादीय
ते तत्रैव वर्णग्रहणे तदंतविधिः गमकं विना शब्दरूपविशेष्यमादाय त्वनंतं तदंतविधिरिति भावः॥ छ ॥

न च प्रदेशेष्विति। इहहंतविध्यभावेपि यदि प्रदेशेषु ऋवर्णान्तस्य षष्ठीनिर्देशेन स्थानित्वं स्यात्तत्त्वनुरोधेनानुवादेपि
ण्यकदेशाधारा ऋवर्णान्तं गृह्यतं तदपि नास्तीति भावः। इदं चिंत्यं हलिर्यस्येत्यादावीईरे विवचनमित्यादौ चानुवादेपि संज्ञा
प्रवृत्तेः। सर्वत्रेति च शब्दरूपविशेष्यमादाय तदंतविधौ गमकं मतो भाष्यान्त एवं दोषः। भाष्ये। अर्थवतेति। इदमसहा
यत्वोपलक्षणमत एव कुरूते इत्यादावनर्थकेनापि सः तत्र हि सः। टिसंज्ञोपयोगिसहायरहित एवेति दिक्। भाष्ये। इह
प्र न्नचेदेशेषु तदंतस्य कार्यमंत्यस्यैवानुसंहारेणस्थानित्वप्रतिपादनादिति भावः। अर्थवतेति। पपैवेयाये
त्यत्रैकाक्षं अर्थस्य हित्वा गोपादानाभ्यांवर्णक्त्पताधातुरूपता च व्यवस्थाप्यते। हेडेचेति। उपसंख्यानस्याति
व्यादेवेत्यर्थः। मातुरित्ति। रपरत्वे कृते विभक्तिसकारस्य रूत्वं पूर्वस्य रोरीति लोपः। ड्रलोप इति दीर्घत्वं तत्र
मातुरिति प्राप्नोतीति भावः। द्वयोरिति। अवयवावेवात्रापेक्षितपरस्परौ स्थानिनौ। अत एवैकग्रहणं स्थानि
भेदादादेशाभेदनिवृत्त्यर्थं कृतम्॥ ॥
चेति एकादेशस्योपसंख्यानमित्योपसंख्यानिकरपरत्वप्रतिषेधे श्च वक्तव्य इत्यर्थः। मातुरित्यादौ तदुपसंख्यानातिव्याप्तेरि
ति भावः। मातुरितीति रपर इति पूर्वोक्तिभाष्यप्रयोगाविरोधादेतदिति न परत्वात् मातुरित्यादौ नदीर्घ इत्यपास्तं वेदितव्यं
। उक्तेर्थे गमकमाह। अत एवेति॥ छ ॥ रामायनमः॥ श्री ॥ ॥ ॥

कै०वि०१०१ पंचम्यंतात्तसिल्यर्थसंगतिराह। तृतीयांतादिति। समुदायस्येति। प्रत्येकमादेशत्वेप्रमाणाभावादित्यर्थः। भाष्ये। रात्सस्येति। स
लोपकृत्यस्यासिद्धत्वादितिभावः। असित्यय मिति। प्रत्ययरूपविसर्गाभिन्नस्येत्यर्थ इतिभावः। अकारोपीतिसूत्रस्थप्रत्ययशब्दस्तद्
२५३ वयवेलाक्षणिमितिभावः। उक्ते चकृतइतिनचैकादेशस्यपराद्दिवत्वेनोसित्यस्यप्रत्ययतयालोपएकदेशविकृतन्यायेनो

अन्यतरतइतितृतीयांतादाद्यादित्वात्तसिः तद्यथेति। एकःपुत्रउभाभ्या। मपिपिथाव्यपदिश्यतेतथेहापि
पूर्वपराभ्यांतत्स्थानिकत्वेनादेशस्यव्यपदेशः अकजादेस्तुसमुदायस्यादिशत्वंनाणः। इतिरपरत्वाभावः।
अप्रत्ययेति। असित्यंसमुदायः प्रत्ययोनत्वकारइतितदादेशोप्यप्रत्ययइतिभावः। प्रत्ययेति। प्रत्ययावय
वत्वादकारोपिप्रत्ययोऽतस्तदादेशोपिप्रत्ययइतिभावः। लुप्यतइति। सकारसान्निधिकालेअकारेणनै
वलब्धाप्रत्ययसंज्ञासमुदायसंनिवेशिनीत्वात्सा इतिकुतस्तदादेशस्तांलप्स्यतेउक्तेचकृतेवासिद्धः।
सकारएवप्रत्ययसंज्ञःसचलुप्तइतिभावः॥

त्वे
रित्यस्यप्रत्ययतयाविसर्गस्यप्रत्ययावयवत्वमस्त्येवेतिवाच्यं। त्रिपाद्याअसिद्धत्वत्तत्रांतादिवद्भावाप्रवृत्तेःस्थानिव २५३
त्वेनतुननिर्वाहःउपात्तस्यस्थानिनोऽकारस्यप्रत्ययत्वाभावात् सर्वेसर्वपदादेशाइत्यनेनतुमास्तुअसित्यस्यस्थानित्वे
पिअसित्यस्यस्थानित्वालाभात्॥ छ ॥ ॥

भाष्येलुप्यतेऽत्रप्रत्ययविसर्जनीयइतिपाठेयोत्रप्रत्ययस्थानित्वेपिअसित्यस्य नतदाभिमतोविसर्जनीयःसलुप्यतेनद
श्यतेस्थानितःप्रत्ययस्यैवलोपादित्यर्थः। एवंतर्हिभ्रातुष्पुत्रेतित्रिपाद्यामप्यंतादिवद्भावप्रवृत्तिज्ञापनपरेतिगूढोभिसं
धिः। कर्मधारयेनिमित्तपदवैयर्थ्यमितिबहुव्रीहिप्रकादेशपदंलक्षणंचदर्शयति। एकादेशशास्त्रमिति। यद्यपीतितथा
चतस्यैवविशेषणंस्यादितिभावः। प्राधान्यादिति। रपरशब्दतात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः एवंचपर्वांतावयवभूतरेफ

एकादेशनिमित्तादिति। एकादेशशास्त्रंनिमित्तंयस्यतस्मात्परस्येत्यर्थः। यद्यंतइतियद्यपिरपर
इत्यत्रान्यपदार्थस्यप्राधान्यंतथापिरेफस्यविधेयतस्याप्राधान्यात्तस्यैवांतत्वंविशेषणमितिभा
वः। यद्यपिप्रसज्यमानएवाणपरोविधीयतेतथाप्यानुपूर्व्यसाक्षादरुआरूढत्वेवमविधानाता
त्पर्यपर्यालोचनन्यायेनकेवलावस्थानात्यक्तत्रयविमर्शः॥

परोणित्यर्थःसूत्रेरपरइतिसमासश्चसौत्रत्वात्साधुः रःपरोयस्येतिबहुव्रीहिः अनयनत्वंमेवपक्षमथेसिवर्णस्य
वर्णांतरावयवत्वंतुगौणंयथाहस्वस्यछेतुगित्यादावितितात्पर्यं। नत्वरादिरूपेणविधानात्कथमभक्तत्वादिशंकेत्यतआ रा
ह। यद्यपीतिअविधानादिति। अनुच्चारणादित्यर्थः। तात्पर्येति। प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनेत्यर्थः। केवलेति। रेफमात्र
विधौसूत्रतात्पर्यादितिभावः॥ छ ॥

कै॰वि॰९१ पत्तु अयमपिविचारोभूतस्याणेरपरत्वमितिपक्षेनश्चाय्वरपत्न्यायेनानांतर्यमेवांतर्यमितिऋकारस्याकाराकारावेवगुण
२५४ वृद्धी भविष्यतः।अराराादिरूपेणविधानमितिपक्षेतुआनङादौनकारविषयोयथानविचारस्तथात्रापीतितत्वमितितत्र
प्रकृतस्तत्रेतस्यपक्षस्याश्रितत्वादयुक्तंवार्त्तिकेप्रतिषेधोऽभावोनिवर्त्तनंच।आद्येस्थानितिशेषः।द्वितीयेवक्तव्यमिति
।गृभ्रोः।क्विपिग्री:ऋतइतउदोष्ठ्यतीत्वोत्वेभाष्ये।।पदमितिपदस्येत्यनुवर्त्तमानमित्यर्थः।अनंतरयोगेतिअनंतर
शब्दोऽव्यवहितवाची।स्वरविधावितियद्यपिहल्स्वरप्राप्तौस्वरोदेशकविधौचेदंअतएवाचःकर्त्तइतिसूत्रे

लत्वंचेति।ग्रइत्यवयवषष्ठीतिचाद्यं।पिपर्त्तीतिपृऌडुःरण्।श्लुःद्विर्वचनंअर्तिपिपर्त्त्योश्चेतिइत्वं
जु सिजभ्यस्तेतिजुस्।सिचेतिगुणः।वरतइति।अभ्यासावयवस्यानादेर्हलोनिवृत्त्याभाव्यमितिरेफस्यनि
वृत्त्यसिद्धिः।। छ ।।
ऽचइतिचारितार्थ्यंतथापितदनाश्रयेणैकदेशेयुक्तिर्भाष्यमितितत्वंभाष्येमाङ्प्रयोगोऽभावाय।तस्मिन्हिअट्स्वरस्या
त।हिप्रयोगोहिचेतिनिषेधात्निषेधायस्मशब्दोलङ्।सिद्धेअभ्यासावयवश्चेति।गर्भवदनयेयवस्यापितत्ग्रहणेन
ग्रहणंतन्मध्यपतितन्यायेन।नत्वेतावतावयवत्वमितिभ्रमितव्यमितिभावः।यद्वाऋवर्णताभ्यासस्येत्यर्थेपूर्वत २५४
कारस्यहलादिशेषेणनुनिवृत्तावुरदत्वंततःपुनर्ल्हलादिःशेषोनस्यात्।अनवयवत्वादितिभावः।नचैवंल
क्ष्येलक्षणस्येतिन्यायेनपुनर्हलादिःशेषानापत्तिरितिवाच्यंलक्ष्यभेदात्।। छ ।।

नकुटीशब्दात्भवादावारन्नपतेर्दित्यादित्येतिण्यः।ननुरेफांतान्नसुप्विधिरितिकथंतदंतस्यप्रत्ययलक्षणेनपदत्वमतआ
ह।यस्मादितियस्माद्विधिस्तदादिनशब्दत्वंनाशब्दस्यस्थानिवद्भावेनतदादित्वेचरेफांतस्यसुब्वसुवंतत्वंचप्रत्ययलक्षणे
नेतिभावः।एकवचनांतानुदाहरणेबीजमाह।एकेति।नित्यत्वादिति।विकरणविधौसार्वधातुकइतिविषयसप्तमी।

नार्कुरइति।यस्मात्सुप्तिङ्।धित्तदादिसुवंतंतिङंतंचेतिरेफांतस्यपदत्वाद्विसर्जनीयप्रसंगः।क्विरतइ
ति।एकवचनेकिरतीतिनित्यत्वात्।पूर्वंविकरणः।आगंतुकार्यमनित्यं।अकृतेहिविकरणेगुणःप्राप्नो
तिकृतेत्विवितिमिद्विर्वचनेतुद्वयोरपिनित्यत्वात्परत्वादित्वंतत्ररेफोऽभक्तत्वान्नधात्ववयवइतिवि
कारणेनस्यात्।सहिधातोपरोविधीयतेअथविकरणात्परोरेफःतथाप्यणःपरोनस्यादितिव्यवस्था
यानकल्पते।अथव्यवहितेपिपरशब्दस्यवृत्तिस्तथापिसमीहितव्यवस्थानप्रकल्पतइतिप्रत्ययाव्यवस्थे
।गीर्ष्वितिपरादौसुप्ग्रहणेनगृह्यतइतिनपदांतत्वमितिभावः।अभक्तपक्षेपितदादिवचनात्प्राप्ति
रितिकर्त्तव्यंव्यवधारणं।।
ऽन्यथाँडुभक्तेत्वेऽनंतरसार्वधातुकाभावेनविकरणप्राप्तिर्नित्यत्वंस्यात्तंस्यादितिभावः।नित्यत्वादितितसोऽङित्वादित्वे
स्येवप्रवृत्तेः।नप्रकल्प्यतइतिनियमेनविकरणस्यैवव्यवहितपरत्वंनसिध्येदितिभावः।। ।। छ ।। ।।

कैं०वि०१९

नकल्येति। नञा चाल्कल्यः प्रत्ययः। पदसंज्ञेति। स्वादिष्विसर्तेनेनपद्यसौकल्यशब्दावयवः स्यात्। तदास्यावयवभूतरेफांतस्य
 नसप्रत्ययः परः स्यादितिभावः। परादिरित्यत्र परशब्देनपरत्वपर्याप्त्यधिकरणेयावान्समस्तोविग्रहस्तेनतदवयवोपीतितात्प

कल्पिपदेपीति नकल्यशब्दादिति हृद्वौचेरेफः प्रत्ययसमुदायस्यकल्पिशब्दस्यभक्तत्वादवयवोनतुकल्यशब्द
शब्दस्यनभक्तत्वात्तस्यकल्यशब्देपरतः। पदसंज्ञाविधीयमानातदादीत्यधिकाराद्रेफांतस्यभवतीतिविस
र्जनीयप्रसंगः। पदशब्देनपद्यतेअनेनार्थइतिप्रत्ययउच्यते। तेनप्रत्ययसमुदायभक्तोरेफःकल्य
शब्देपरतोव्यवस्थितोनकल्यशब्दस्यावयवइतितयोःपौर्वापर्यमस्त्येवेत्यवयवत्वस्यात्मनएवपदांत
तांविहंतुंनोत्सहतइत्यर्थः। कचित्तुकल्यपदंसंघातभक्तइतिपाठः। तत्रायमर्थः। कल्यशब्दस्यसं
बंधियत्पदंनाकल्पिरितितस्यपदस्ययोवयवःप्रत्ययसंघातः। कल्पिशब्दस्तद्भक्तइत्यर्थः॥ छ ॥

र्यं। ननुप्रत्ययस्यकथंपदत्वमतआह। पदशब्देनेति। कल्पिरूपःपदसंघातः पदसमुदायइतिभाष्यार्थः। तस्मात्पक्षत्रयेपि
विसर्जनीयप्रतिषेधस्यवक्तव्यतव्यानायंयोगइतिभावः। वृद्धेर्बहिरंगात्सिद्धत्वंतुनोक्तंत्रिपादीस्थेंतरंगेतत्परिभा
षाया अप्रवृत्तेः॥ ॥

भाष्ये। उपदेशइति। वर्त्ततइतिअचः कर्त्रिस्यत्रतास्यनुदात्तेदित्यतइत्यर्थः। भाष्ये। यवापुनरस्तुपरादिरितिर्वव्धार
एविसर्जनीयप्रतिषेधयोः कर्त्तव्यतायाः पूर्वांतिपरादिपक्षयोःसमत्वात्परादिपक्षोभावक्तव्यः। पूर्वांतोवेत्यत्रनवि
शेषइतिचेत्कश्चिद्ब्रूयात्तत्राहवार्त्तिककारः परादावितीत्यर्थः। परादाविति। वार्त्तिकेयुगंतद्वंद्वस्यप्रतिषेधपदे

धिनुतइतिएकवचनेअसत्यप्यकारलोपेआद्गुणेनवाविकरणस्यवागुणेपररूपेणधिनोत्तीति
द्विवचतीतिसिध्यतीतिद्विवचनसमुदाहृतं। आर्द्धधातुकोपदेशइति। सन्नियोगेनचाकारस्यविधानादा
र्द्धधातुकप्रतिपत्तिकालेऽकारांतप्रतिपत्त्यासिद्धोलोपः। निर्दिश्यमानस्येतिनत्वादेःपरस्येतिरेफस्या
त्वेनभाव्यंनैषदोषः। एनइत्यनेनतपरत्वात्पितंप्रयोगविषयमकारमात्रंतस्याकारांतादेशाद्गुत्तर
स्यादेशः। प्रवर्त्ततेसरेफस्यत्वनुमीयमानत्वादादेशेणभावः॥ ॥ छ ॥ ॥

नषष्ठीतत्पुरुषः। वक्तव्यइतिशेषः। चकुपधाहस्वत्वंनकल्यमग्रेसर्वत्रायमेवशेषोबोध्यः। उपदेशइतिवर्त्तत इ
तिअतोलोपइत्यत्रानुदात्तोपदेशइत्यतइत्यर्थः। पररूपेणअतोगुणइत्यनेन। नन्विति। आदेःपरस्येतिनिर्दि
श्यमानपरिभाषाबाधकइत्यभिमानः तस्यैवायमनुसंहारइत्युत्तरं॥ ॥ श्री ॥ छ ॥

कै०वि०९९ ननु सूत्रे उच्चरितस्य णलो नादेशः किंतु तत्प्रत्यायिताकारस्येति षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः प्राप्नोतीति बोध्यं। यदित्विति
तथात्तु वक्तुमशक्यं सर्वत्रादेशप्रसंग इति भावः॥ + इत्युक्तं स्यादत आह। प्रत्याय्येति। निर्दिश्यमानस्येत्यस्य प्रतिपादि
२५६ तस्येत्यर्थे तु पादं दस्यापि पुपादेशः + । कथं तर्हि ङीपीत्यादि भाष्यमत आह। प्रवृत्तौ वेति। ते ङूरीत्यत्रापदेशाइत्यर्थ
कृत्यापदेशेवर्णादेरेवनिषेध इति भावः॥ भाष्ये वृत्त इति क्त्वाणंताभ्यासस्यादित्यर्थे पूर्वं तल्लोपे यश्चादिफा

प्रत्याय्यप्रत्यायकाभेदविवक्षया षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाइत्युच्यते॥ रेफेणेति। यद्रूपं षष्ठीनिर्दिष्टं अकारमा
त्रं तद्व्यवहितमित्यर्थः॥ यदि तु प्रत्ययस्येत्युच्यते। लिट इति वा तदाव्यवधानाभावात्स्यादेवादेशः। अस्त
रितेति नित्यत्वाद्गुणे रपरत्वे च कृते नेदुरिकृतीति प्रतिषेधात् प्रवृत्तिलक्षणेऽव्यवस्था प्रवृत्तौ वा
इ रेफात्पूर्वइति अनिष्टा व्यवस्था प्राप्नोति॥ ८ ॥
स्तस्य लोप इति पक्षे इदं वक्ष्य इत्यप्युदाहार्यं। प्रकृत्येति नूनं। एष स्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। कृदुपदेशत्वादिकता
दिप्रत्ययप्रत्यये प्रतीत्यर्थं तादावितिसूत्रेण गतेः स्वरो विधीयते क्रियायोगे च गतित्वं क्रियावाची च साधुस्तत्राति
डुतं पूर्वपदाभावेन कृदंतमेवास्तु मिति कृत्प्रहणं तु कार्षं न च कृत्प्रहणाभावे तादित्व मुत्तरपदस्य विशे २५६
षणं स्यात्। तथा च तरितेत्यादावेव स्यादिति तस्य कृद्विशेषणत्वाय तदिति वाच्यं। श्रुत नित्प्रत्यय विशेषण
तायाएवन्याय्यत्वादिक॥ ८ ॥

ननु रेफस्य परादित्वेऽपदांतत्वाभावाढ्ढिलोपो न प्राप्नोतीति कुतोनोक्तमत आह। अंतरंगत्वादिति तदानीं सुपोऽभावादा
ह। कल्पनायामितिपदस्य विभज्यान्वाख्यानमिति भावः। पूर्वांतमिति नार्कुटादौ वचनेनैवनिर्वाह इति भाष्ये उक्तइ
ति बोध्यं। एवं च रपर इति अवयववाचिपरशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति ध्वनितं। अवयवत्वं चावयवसादृश्यपर्यव
स्यति। नहि वर्णस्य वर्णांतरमवयवो भवति। अत एव प्रसंगावस्थायां रपरत्वेऽपि गुणादिशब्देन विधानं यदागमा इति
न्यायेन विशिष्टस्य गुणादित्वात्। एवं च ऋवर्णादिचि पूर्वपरयोरंतरतमो रपरो भवतीत्यर्थ इति बोध्यं। गुणादिशब्दे
गीरितिअंतरंगत्वाड्ढिलोपे कृते रपरत्वे च स्तुयोपमादीरेफ इति कल्पनायां रात्सस्येति सलोपे
कृते दीर्घत्वं न स्यादिति पूर्वांतिपक्षोत्राश्रितः॥ ८ ॥
नारारोर्ग्रहणाभावे तुरकारस्य गुणवृद्धी अरावेवेति नियमो न स्यात् यतो गुणादिशब्देन अकारादेः रेफः परायत्त्वान्ना
दशस्य विधानं गुणत्वादिकं चाकारादि निष्ठमेव तेन चनांतर्यमितदेवाभिप्रेत्य रदाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये गुणे भव
ति वृद्धिर्भवतीति रिफ त्रिरगुणवृद्धिसंज्ञकौ भिनिर्वर्तत इति वक्ष्यति अत एव यथोत्तं इति वर्तते ततः पूर्वांत
इत्युपक्रमस्थं भाष्यमेकदेश्युक्तिः तथा हि सति यथा परादिपक्षे नाकल्पि रित्यादौ रेफस्य कल्पीति समुदायावयव
लोपपत्तये। परत्वपर्याप्त्यधिकरणादित्यर्थस्तथा पूर्वांतइत्यस्य पूर्वत्वपर्याप्त्यधिकरणांत इत्यर्थापत्तेरुक्तदोषा रदा
भ्यामिति सूत्रस्थ भाष्य विरोधश्चेत्याहुः॥ ॥

कै०वि०१०१
२५७

अलोंत्यस्य॥ ॥भाष्येप्रसज्येतेत्यनंतरंनिवृत्तयेनेकाल्सर्वस्येतिवाच्यंस्यादितिशेषः।नन्वलंत्यस्येत्युच्यमानेसत्र
भेदःस्यादतआह।अथमीति।बहुत्वस्याविवक्षितत्वंदर्शयितुमेवमुक्तमितिभावः।प्राप्नोतीति।लोपस्याभावरू
पत्वेनाल्रूपत्वाभावादितिभावः।एवंचायंपक्षोदुष्टएवंचकस्तस्याचोतिलोपेप्रकृतेलुग्वादुहेतिलुकग्रहणं

अलोंत्यस्य॥ ॥किमिदमितिषष्ठीप्रथमयोर्निर्दिष्टत्वस्यसाम्यात्प्रश्नः।यदिपुनररिति।प्रथमाव
हुवचनं।अलइतियदिव्याख्यायतेत्यर्थः।अस्मिन्पक्षेरहोरजसांलोपश्चेतिलोपःसर्वादेशःप्रा
प्नोतिविरजीकरोतीति।इदंनियमार्थमिति।अंत्यस्यादेशाभवंतीत्यलोप्याक्षेपादल्ग्रहणमनन्य
व्यार्थत्वमितिभावः॥ ॥

स्यप्रथमांतपक्षे ऽल्ग्रहणमनेकाल्भिन्नलक्षणंकमित्यर्थज्ञापकत्वमितिनायंदोषइतिभाष्यात्रायमन्योभा
ष्ये।इदंनियमार्थमितीदमास्तत्रंनपराम्स्ट्रश्यतेअप्राप्तांत्यादेशविध्यर्थत्वात्तस्यकिंतर्ह्यदमितितस्यनियमा
र्थत्वमुपपाद्यति।अंत्यस्येति।अलोपीति।अजात्मकादेशस्यापीत्यर्थः।अपिनानेकालोपि॥ ॥ २५७

नत्वितिषष्ठीस्थानेइत्यनुवर्त्तस्थानषष्ठीबोधितांतस्येतिव्याख्यानादित्यर्थः।युनुयथातथायथापुरयोरितिसूत्रेणैं
यथातथाअयथातथा ऽयथातथाभावो ऽयथातथ्यमितिभाष्यदर्शनात्तत्प्रामाण्येननिपातसमुदायात्प्रत्ययोनिपा
तसमुदायेननञ्समासइत्यंगीकार्यंतत्रायथातथाशब्दाद्यतियस्येतिलोपोवर्णांतांगस्यभसंज्ञकस्यजाय
मानस्तदंतस्ययथातथेतिपदसमुदायस्यस्यादिति।तन्न।निर्दिश्यमानपरिभाषयासिद्धेःतदनाश्रयेणवा

वाक्यस्यापीतिदोषपरत्वादेवमुक्तेनतुवाक्यंषष्ठीनिर्दिष्टमस्तिपदस्यतुपरमानडुदूभ्यामित्य
त्रानडुहइस्यांतस्यसर्वस्यदत्वंप्राप्नोति।यदिखल्वपीतिअवश्यंकर्त्तव्योसोयोगोपवादविप्रतिषेधार्थः

तदुक्तिः।पदस्यात्वितिअधिकृतपदस्येत्यस्यवस्वादिभिर्विशेषणादित्यर्थः।यदिखल्वितिपरिभिप्रायंवदतास्त
चितमन्यादेशांस्वाभिप्रायंप्रकटयति।अवश्यंतिअसौयोगःअनेकाल्शिदितियोगःअतोभिसइत्यादावादेशःपर
स्यत्यादिबाधनार्थइतिभावः।नन्वस्यावश्यकत्वेत्वाविशेषणेत्यादिग्रंथोऽसंगतोतआह।येत्तिअलितिप्रथमां
तंमंडूकानुवृत्यादेःपरस्येत्यत्रसंबध्यतइतिऐस्यादेनदोषःतात।ऽज्ञापिज्ञापकात्सर्वादेशत्वंभविष्यतीतिभावः।

भाष्ये। डिदेशाने कालंत्यस्येति अलूप्रदित्यस्य फलाभावादनेकाल्शितिलब्धं एवं चोस्यस त्रस्यानेकालादेशेष्वप्रवृत्त्येतत्साहचर्याद
देः परस्येत्यस्याप्यनेकाल्यादेशेप्रवृत्तिरितिदिक्। किमर्थमिनरितिकिंस्थानषष्ठीनिर्देशविषययुतषष्ठीमात्रविषयमिति
२५८ प्रश्नः स्थानेविज्ञातस्यकेत्यपेक्षायामाह। षष्ठीतिस्थाननिरूपितसंबंधार्थकत्वेनज्ञातस्यषष्ठीरूपप्रत्ययस्येत्यर्थः नन्वेवं

अपलाघवमात्रेआदरस्तत्राप्युच्यते। अंत्यविशेषणेपीति। स्थानेविज्ञातस्येतिषष्ठीस्थानेयोगेत्यनुवर्त्त
तेतेनयाषष्ठीस्थानेयोगत्वेनविज्ञातासांत्यमल्मनुसंह्रियतेआदेशोवायोनिश्चितः सोंत्यस्यालःस्था
नइत्यनुसंह्रिते॥ ॥रामायनमः॥ ॥ श्री ॥ छ ॥ ॥

विज्ञातायाइतिवयुक्तं क्रमत आह। देशइतिस्थानषष्ठीसंबंधादादेशत्वेनयोविज्ञातइत्यर्थः अन्येतुअलोंत्यस्येतिप् २५८
दुच्यतेतेनस्थानित्वेनविज्ञातस्यसमुदायस्थानेप्रसक्तस्थानित्यनुसंहार उपसंहारः तत्स्थानिकत्वमात्रंक्रियतेबो
ध्यतइति भाष्याक्षरार्थः स्थानेविज्ञातस्येत्यस्यव्याख्यास्थानेप्रसक्तस्येतिकैयटव्याख्यानेएतद्वैयर्थ्यंभातीत्याहुः॥॥

षष्ठीस्था मात्रमितिउपलक्षणमेतत् षष्ठीमात्रोच्चारणेनविधीयमानंचेत्यपिबोध्यं। ततोयदुक्तमितिआकाराव
यवत्वेप्रणिदापयतीत्यादोणत्वंनस्यादित्यर्थः नचावयवावयवःसमुदायादयवइतिनिर्वाहःयस्यावयवस्तद्विशिष्टेय
त्र तदवयववृत्तिधर्मबुद्धिस्तादृशस्यावयवावयवस्यसमुदायावयवत्वेबुद्धिर्हिलौकसिद्धा। यथाभुजावयवांगुल्या

इतरथेतियदिषष्ठीमात्रमनुसंह्रियतेत्यर्थः तत्रलवितेतितत्चऋकारात्पूर्वंइट्प्राती
तिदोषः। दापयतीतिपुगाकारस्यस्यात् ततश्चयदुक्तमपूर्ववत्तोप्यागमइतितन्नयुज्यते॥ ॥

दिविशिष्टेभुजत्वबुद्धिसत्वात्तदवयवकशरीरावयवत्वबुद्धिरंगुल्यादौ। नचैवमत्राकारावयवयकारादिविशिष्टेवर्णत्वा
दिबुद्धिः अथवत्आगमेतुतद्विशिष्टेतदर्थवित्वबुध्यातद्बुद्धिसत्वेनभवत्येवसमुदायावयवत्वमितिभवतितेत्यादावेवंसंभ
वतीतिदोगुणनिषेधचारितार्थ्यमपि। वर्णस्यवर्णावयवत्वंतुवाचनिकंगौणंतत्रयावद्वचनंवाचकमितिन्यायेनसमुदायाव
यवत्वेमानाभावइत्याशयः॥ छ॥

कै॰वि॰१ संबंधार्थमिति। अंत्यस्येत्यनेनेतिभावः। शास्त्रेयेतियाषष्ठीसास्थानेयोगेत्वेचेत्यन्वयः। स्थानेयोगत्वमेवबाध्यत
२५९ इति अत्रहेतुस्तुल्येत्यादि। रूपपत्येत्यंतः संबंधस्येत्यादिसंबंधनिरूपकस्यसंबंधनिरूपकांतरेणेत्यर्थः। सन्नि
+ बसाचांत्येलीतितुनार्थः। स्थानेयोगेतिपदाद्वत्यापत्तेः इदमेवप्रतिपत्तिगौरवं तस्माच्छास्त्रेयाष +

यदि पुनरितिषष्ठीस्थानेयोगेत्यनेनास्यैकवाक्यताअन्यत्रतुप्रदेशेकरणंङिच्चेत्यादेः संबंधा
र्थतित्रायमर्थोभवति शास्त्रेयाषष्ठीसा अंत्येलिसाचस्थानेयोगेवेति नतुस्थानेविज्ञातस्यपश्चा
दनुसंहारः। प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगादितिभावः। अनिष्टमिति। आद्यंतौटकितौमिदचोत्यात्पर इत्येत
स्यांस्थानेयोगत्वमेवबाध्यते। तुल्यजातीयत्वात्संबंधस्यसंबंधांतरेणबाधोपपत्याषष्ठ्यास्तुयद्रूपं
तदंत्यएवाव्यवस्थितमितिपूर्वर्वद्दोषप्रसंगः। अनुसंहारः पुनरनुसंहारांतरेणादेः परस्यानेकाल्
शित्सर्वस्येत्यनेनबाध्यते॥

ष्टीसास्थानेयोगेवांत्येऽल्येवचेतिवाकुर्यार्थइतिभावः सा चेति। साषष्ठीस्थानेयोगेवं + योगविशिष्टत्यायस्तुनप २५९
रिभाषाविषयेतस्मिन्नित्यादेरुत्तरागविकल्पायास्तत्रतत्रोपस्थितिसंस्कारादित्याशय॥ अनेनबाध्यत इ
तिनत्वाद्यंतौटकितावित्यनेनेतिभावः॥ ॥

ङिच्चविप्रति॥ ॥भाष्येकस्मान्नभवतीतियेननाप्राप्तिन्यायेनास्यानेकाल्शित्यपवादत्वादितिभावः। उत्तरस्यत्वयं
भावः नेदमपूर्वविधायकं किंतुतत्रतत्रङित्करणसामर्थ्यसिद्धानेकाल्त्वेतद्बाधानुवादकमनुवादफलंतुङित्वसा
मर्थ्यादर्थांतरकल्पनानिवृत्तिरेवंचप्रकृतेनास्यप्रवृत्तिः प्रवृत्तौहिशास्त्रस्यापूर्वविधायिकतापत्यागौरवापत्तिरेवंच
यत्रयत्रसर्वादेशेलिङिङित्वस्यवैयर्थ्यंतत्रतद्बाधः यत्रतुनतत्रनबाधइतिभावः। विप्रतिषेधादितिपरिभाषात्व
विरोधादित्यर्थः यदिसावकाशङित्वेपिप्रवृत्तिःस्यात्तदाऽनुवादत्वासंभवेनपरिभाषाप्रकरणविरोधइतिभावः य
थाचेततथानुपदमेवस्पष्टीभविष्यति। विप्रतिषेधेपरमितिशास्त्रपरत्वेतुङित्वस्यसावकाशत्वोक्तिरसं

ङिच्चविप्रति॥ ॥षेधादिति। नन्वयमपवादः। अनेकाल्शिदित्युत्सर्गः उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तोविप्रतिषेधः।
द्य गतास्यात्तत्रसावकाशत्वमेवहिविप्रतिषेधेबीजं नर्वस्यसत्रस्यसर्वादेशप्राप्तिविषयेकचिदशारितार्थ्यमवत्रप्रा
प्तिरेवचबाध्यत्वबीजंदृष्टं किंचविप्रतिषेधशास्त्रपरिवार्तिकव्याख्यातपरभाष्येशास्त्रद्वयावकाशप्रदर्शनशैली
भाष्यकारस्यदृश्यतेनचात्रतथोक्तंभगवता। यद्युप्यन्यत्रानुवादत्वंशास्त्रस्यदोषउक्तस्तथापिपरिभाषाणांनि
यमरूपत्वेनतासुगुणएव। तत्रहिप्राप्तानुवादादेवेतरानिवृत्तिरर्थतियथात्र॥ हीनवहंतीत्यादौप्राप्तावघाता
नुवादेननखविदलनादिनिवृत्तिः यथाचतस्मिन्नित्यादौप्राप्तपूर्वस्येधत्याद्यनुवादेनपरादिनिवृत्तिः। किंचव
न्या पूर्ववादिध्वनयोर्थवित्वेपुचरितार्थत्यानुदात्तोसुप्पितावित्यस्यङित्वमित्यादौतुकसंपादनेचरितार्थत्वेनक
विअंतरंगेणत्वयाद्युदात्तत्वेनबाधापत्ति॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्

कै॰ वि॰ १ स्तदाह। दौर्बल्यादिति। परिभाषात्वभंगकृतं तदितिभावः संदिग्धेति आपाततः संदेहः पर्यालोचने त्वनुपस्थि
तिरेवेतिभावः तदाह। पवादत्वमेवेत्यादि ङित्वसामर्थ्यकृतं हि तत्वमितिभावः। ननु ङित्वे सर्वादेशत्वद्वारा
२६० गुणबाधनाद्यर्थं चोतान्यत्र लब्धप्तसर्वादेशत्वेतु तत्संपादनेनैवावयवे ङित्वस्य चारितार्थ्येन समुदायोप

तेन तदस्तिं ङित्वस्यात्यार्थत्वसंभवे सति दौर्बल्यात संदिग्धोपस्थानोऽयं योग इत्यपवादत्वमे
वात्र विषये त्वनास्ति। प्रयोजनं नामेति। सर्वादेशत्वे ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात
तदेव तु सर्वादेशत्वमलभ्यं ङित्वादंत्यस्यैव प्रसंगादितिभावः। ङित्करणादितिगुणवृद्धि
प्रतिषेधार्था दितिभावः। एवं तर्हीति। अंतरेणापि ङित्वमकारित्यत्र प्रकरणे तातिविधीय
मानेऽत्यादेशत्वासिद्धमिति ङित्वादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ङित्वमिति ज्ञायते॥ छ ॥

कारत्वेमानाभावात प्रत्ययस्य ङित्वाभावेनेन गुणादिप्रतिषेधप्राप्तिरित्यर्थः। ङित्वादिति। गुणवृद्धिप्रतिषे २६०
धार्थत्वोसिद्धे सर्वादेशत्वं तस्मिश्च तत्वमित्यन्योन्याश्रयेण सर्वादेशत्वाभावेऽत्यस्यैव स्यादितिभावः। अंत
रेणापीति तथा च तत्सामर्थ्यात्सर्वादेशत्वसिद्धौ अंत्यस्यैव स्यादितिभावः। अतो गुणवृद्धिबाधनार्थत्वमे
वास्येतिभावः॥ ॥

अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ ॥ननु शित्पदाभावे कथं शित्करणं देवेति। भाष्यमत आह। सतीति। शकारोच्चारणसा
मर्थ्यात् भूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः यत्वे तत्सामर्थ्यात् फलप्रत्यासत्तेश्च विधानोत्तर
मेवेत्संज्ञादिशास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्ये इतिभाव इति तन्न। अण्दित्सूत्रे इत्त्रिसवर्णग्रहणपत्ति परभाष्येणस्

अनेकाल्त्वशित्करणं देवेति॥ ॥सति शकारेऽनेकाल्त्वादितिभावः अनेकाल्त्वसंपादने
न च कृतार्थः शकार इति। संज्ञकत्वाल्लुप्यत एव। अष्टाभ्य औशितिआदेः परस्येत्यादेः प्राप्त
इतिभावः॥ छ ॥

त्रेएवेत्संज्ञालोपप्रवृत्तेः सूचनात अन्यथैवं शाकारादित्येव न कुर्युत्तुं किमित्यदेनेति चेत न फलांतराभावे
पि शाकारोच्चारणस्य सप्रयोजनत्वाद्धोपुण्येत्कार्यमिति शास्त्यत्वं प्रवृत्तमत इति सूत्रेऽपि तु न पोक्तेः
तदाह। अनेकाल्त्वेति॥ छ ॥

कै०वि०१

२६१ भाष्ये। ननु चात्रापीति। अपवादविप्रतिषेधादिति भावः। अस्त्वन्यदिति एवं च तस्य प्रयोजनत्वेन मतत्पूर्वग
त्याश्रयणे मानाभावो नानेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वमपि तु शित्त्वादेवेति शित्त्वग्रहणं सूत्रे कार्यमिति भावः। सर्वा
देशात्प्राक्प्रत्ययादित्वाभावेन नेत्त्वमिति प्रतिपादयितुं अंत्यस्यायमित्यादिभाष्यं तदाक्षिपति। न

अंत्यस्यायमिति। ननु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति च पंचमीनिर्देशादादेः।।
परस्येत्यादेर्भाव्यं तत्किमुच्यतेंत्यस्यायं भवन्तीति। एवं तर्हि सर्वनाम्न इ
ति षष्ठीमन्यते नपुंसकादिति च विहतविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्
करणस्य।।

न्विति। ततश्च सर्वादेशत्वं विनापि प्रत्ययादित्वाद्भवत्येवेत्वमिति भावः। षष्ठीमिति। सर्वनामसं २६१
धिनो जसः शी नपुंसकाद्विहितयोर्जश्शसोः शिरिति चार्थ एवं च परशब्देन परस्य विधानाभावा
न्न तत्प्रवृत्तिरिति भावः।। छ ।।

परशब्दयोगे पंचमीत्वेष्याह। अथवेति। असत्यपि सूत्रे शित्त्वग्रहण इति अर्थः। स्त्रीदयोयावत्वादेशास्तावन्ने
त्वलोपो आदेशाश्च परत्वात्सर्वस्यैवेति भावः। नानुबंधकृतमिति एवं चश्री प्रभृतीनामपि शित्त्वादेव सर्वा
देशत्वं तस्याप्यनुबंधत्वात्। न च विधानकाले दुक्तरीत्या तस्य तत्त्वज्ञानाभवः। तद्योग्यतयैव तत्त्वात् अन्य।

अथवा अवा असत्यपीह शिद्ग्रहणे अनेकाल्त्वादेः पर
स्येत्येतद्बाधित्वा सर्वादेशो भविष्यति किंचित्ग्रहणेनेति पु
नरपि ज्ञापकमेव शिद्ग्रहणं।। ।।

प्राक्प्रत्ययादीनां कार्यादिवाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञाने इत्संज्ञा। लोपावितिविधानकाले कस्यानुबंधत्व
ज्ञानाभावेन नानुबंधकृतमसारूप्यमित्यस्या प्राप्तौ विकल्पापत्तेः। शिदित्यस्यापीत्संज्ञायोग्यशकारवत्त्वात्स
र्वस्येत्यर्थ इति न दोष इति भावः।। छ ।।

कै०वि०१

अस्त्येषापरिभाषेतिअनुबंधानामनेकांतत्वबोधेनाहारविधानानुबंधस्य ज्ञापनादितिभावः। अतएवानुबंधकोऽप्यनेकांतत्वविधा
वितिस्थानिवत्वनिषेधोन। अन्यथा कोऽस्य? कित्वंनस्यात् नचस्व्युपमनुबंधलोपेतद्भिन्नितस्यैवस्थानित्वात्तस्योनस्था
२६२ न्यवयवत्वंसन्त्रेस्थानषष्ठ्यानिर्दिष्टस्यैवस्थानिपदवाच्यतयातदवयवत्वस्य ककारे सत्वादन्यथा गृह्यादित्यादाविव
टई टीतिदीर्घेनिस्यादितिस्थानिवत्सूत्रे निरूपयिष्यामः। भाष्ये। तत्रासरूपेति। असरूपेकविषयेण प्राप्तिर्दोषः स

अनेकांतेषु चानुबंधेषु नास्त्येवानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति। एकांतेषु ज्ञापकेन प्रयोजनं नम्॥
इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकं॥७॥

यदि शे दिव औ दिति सर्वादेशः स्यादिति दोषः प्रतिषेधे दे यो भेदेन निर्देशः कार्यः तृतीये हेतुरनाकारांतत्वादि
तिइत्यर्थः ज्ञापकमनावश्यकमित्याह। अनेकांतेष्विति। एकांतेषु चेत अयमेव मुख्यः पक्ष इति तस्य लोपइत्यसू २६२
त्रभाष्ये स्पष्टं॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते सप्तममाह्निकं॥

स्थानिवदादेशः॥ ॥स्थानिरूपमितितनवसिद्धं धर्मिणमित्यादिन्यायेन पूर्वोच्चारितस्योदेश्यत्वबोधकेन स्थान्यादेश
रूपं प्रतिपद्यत इत्येवार्थोयुक्त इति वाच्यं। प्रसिद्ध स्थानिनां प्रसिद्धादेशविधाने वैयर्थ्यापत्तेः अन्यत्र विधाने तु स्थानं
तरतम इति सूत्रोक्तन्याये नाव्यवस्थापत्तेस्तस्य न्यायस्य सूत्रकृताप्यत्र त्यागा द्वात एव भाष्यकृता स्थानिसंज्ञेत्येवोक्तं
नत्वादेशः संज्ञेतीतिबोध्यं। वालिटीति। नचचक्षिङः ख्याञित्यनेन चसवत्रार्धधातुख्याञो विकल्पे सिद्धेवेतिनि लि
स्थानिवत्। वत्करणमितिविनापिवतिनाऽतदर्थलाभः। यथाङितिकिदितिभावः। नच स्थान्यादेशइ
त्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यत इति कल्पनाश्रयितुं शक्या अस्तेर्भूरित्यादेशविधानवैयर्थ्य
प्रसंगान्नच वचनद्वय प्रामाण्याद्विकल्पः वालिटीति विकल्पारंभात्। संज्ञाधिकार इति संज्ञाप्रस्तावइ
त्यर्थः। तत्र को दोष इति आदेशे कार्यं सिध्यत्वेति देशः। तच्चादिशेकार्यं संज्ञासंज्ञिसंबंधेनापि सिध्यतीति
प्रश्नः॥ ॥
यमार्थं स्यादिति वाच्यं। दोषदुष्टनियमापेक्षयैतत्सूत्रेऽ गादिति रिक्तार्थकत्वज्ञापकतायाएवौचित्यात्। भाष्ये। स्थानिआ
देशस्येति नवेतीत्यतइति शङ्कानुवृत्तेः स्थानिग्रहणापहिनादयआदेशपदार्थस्य वधादेः संज्ञेत्यर्थः स्थानिग्रहणस्यादे
शग्रहणसंज्ञात्वेवैयर्थ्यमितिभावः नतु स्वरितालिंगकानुवृत्तिरूपाधिकारस्य सज्ञाविषयस्य शास्त्रेऽभावादाह। प्रस्ता
वइतिप्रस्तावः प्रकरणं बुद्धिसंनिधिरितियावत् पूर्वसूत्रे प्रायेण संज्ञायादर्शनार्थात् इतिभावः परिभाषात्वं त्वनु
क्तिसंभवग्रस्तमितितन्नोक्तं॥ ॥

कै०वि०१ भाष्ये। वध्येरेविति। न चैवमाङो वधयम इत्येवाकारविवक्षणेनैव तत्र न विध्यारंभो हन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति वाच्यं आजघ्ने
इत्यादि सकलहन्त्यादेशसंग्रहार्थं तस्य सत्त्वात्। हते र्न स्यादिति आह निष्पत इत्यादौ। नन्वत्र पादे वर्तिं विनातिदेशान
२६३ वगतौ कथं बहुगणेत्यत्रातिदेशपक्ष उक्त इत आह। बह्विति संख्येतीति संख्यापदस्येत्यर्थः। लौकिकार्थग्रहणादिति संख्या
नकरणरूपेत्यर्थः एवं च तद्बाधापत्त्या संख्यापदस्यैव ज्ञात्वा सम्भवादतिदेश इति भावः इदं च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम्॥

वध्येरेवेति। संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्तते न तु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यत इति
भावः। बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यन्वर्थताश्रयणाल्लौकिकार्थग्रहणाद्विनापि वर्तिनातिदेशपक्ष उक्तः
स्तः वन्करणं त्विहातिदेशे स्थानिकार्यं पादेशे क्रियते। ननु स्थानिनि निवर्त्य तद्दोषः ङितः किदि
ति तु संज्ञा न भवति नत्क्वासे ङिति प्रतिषेधात् न हि त्कः कित्संज्ञाविहितया प्रतिषिध्यते। क्विकिनोलि
ङ्त्यत्र तु संज्ञाप्रकरणाभावान्न दोष इति देशस्थानिकार्यमित्यनेन कार्यातिदेशोयमिति दर्शयति॥ ॥

संज्ञानेति उभयगतिरिह शास्त्रे सत्वेन संज्ञानेपि ङिदादिग्रहणेन चङादीनामपि ग्रहणं न हीति। अनुदात्तङित इत्य
ग्रहणस्य संज्ञापरत्वेन सैव प्रतिषेध्या न च सात्के। विहितेत्यर्थः किं च क्ङिदित्यादि संज्ञात्वे ङिति चेत्यत्रास्य ग्रह
णं न स्यात्। संज्ञास्वरूपानुच्चारणादिति बोध्यं। तथा निष्ठा शीङ्ङित्यादि निषेधोप्यसंबद्धः स्यात्। किं त्साहचर्या २६३
न् ङिदित्यप्यतिदेशः। कार्यातिदेशोयमिति। एवं चानपेक्षितशास्त्रमनपेक्षितनिमित्तं च प्रत्ययत्वादिरूपं कार्य
मनेनैव क्रियत इति भावः॥ छ ॥

भाष्ये। यः स्थाने इति स्थानशब्दप्रयोगात् तदनुवृत्त्यादेशो लभ्यत इति भ्रमं व्युदस्यति। स्थानीति। नन्वादेशालब्धौ क
इति प्रश्नानुपपत्तिरित्यत आह। द्विविध इति। केचित्तु स्थानिशब्दस्य संबंधिशब्दत्वमजानतः प्रश्नः क इति। संबंधिश
ब्दत्वाभिप्रायमुत्तरं। यः स्थाने इति। समाधत्ते। आदेशमात्रमिति अस्याशयः केयटोक्त एव कैयटोक्तव्याख्या नेपि

शास्त्राद्यतिदेशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात् इतरेषां कार्यार्थत्वादिति भावः। आदेशग्रहण
मिति। स्थानिशब्दस्य संबंधिशब्दत्वादादेशो लभ्यत इत्ययथापि स्वदधीत इत्युक्ते पुत्र इति भावः। क
इदानीमिति। द्विविध आदेशः प्रत्यक्षश्चास्तिर्भूरित्यादिरानुमानिकश्चेतुरित्यादिः। अत्र हीकारेणोका
रांतः स्थान्यनुमीयते नकारेणोकारांत आदेशः ततश्चेत्स्तुरिति संपद्यते। तत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रह
णं स्यात् मानुमानिकस्येति भावः। आदेशमात्र इति प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः। एकस्त्यत्र प्रत्यक्ष
मुकारस्यादेशत्वमिकारस्य स्थानित्वं न च। किं दिविकारस्य कार्यमस्ति यदुकारे तिदिश्यते तति शब्दकार्यं तु
शब्दस्यातिदिश्यत इति पदत्वसिद्धिः॥

यः स्थाने इत्यादिग्रंथस्याशयानभिज्ञैर्वृत्तिकृतये वतयोज्यमानत्वादित्याहुः। नन्वत्रापि प्रत्यक्षस्यैव स्थानिवत्त्वमस्त्वित्य
त आह। न चेति। पचत्विति। अत एव देवदत्त पचत्वित्यत्र पदस्याप्यधिकृत्य विधीयमानो निघातः सिध्यति पचतु तओ
दनमित्यत्र पदादित्यधिकृत्य विधीयमानस्त्वमयादेशश्च सिध्यति॥ छ ॥ ॥

कै०वि०१ भाष्ये। विधियहणं किमर्थमिति विधावित्यध्याहाराद्धस्यतइति प्रश्नः ननु समासो नरं सप्तम्या एव श्रवणेन सर्वविभक्त्यंत्वं तत्र समासस्यानुपपन्नमत आह। अवयव इति। पूर्वपदरूप इत्यर्थः ननु विभक्तिचतुष्टये नैवाविग्रस्यापि प्रदर्शनेन स
२६४ र्वेत्यनुपपन्नमत आह। बहुत्वेति। द्वितीयाचतुर्थीप्रथमाभिः स्थान्यलः सूत्रे निर्देशादिति भावः न नु सह छुतेऽलि
धिपदकथमन्यदस्यानेकविभक्त्यंतं तेत्यत आह। तत्रेति। विधिशब्दः कर्मकर्मसाधनः तेनाल्संबंधिकार्य इत्यर्थः

सर्वविभक्त्यंत इति सर्वविभक्त्यंतो वचनोस्यास्तीति मत्वर्थीकयोकारः बहुत्वप्रतिपादनपरमेतत्
नह्यत्र सप्तविभक्तयः संभवंति तत्र संबंधमात्रे षष्ठ्युपादानेऽनेकविभक्त्यर्थंतिभावात् फलतः सर्व
विभक्त्यंतता भवति अथवा ल्विधिशब्दवाच्यो ल्विधिरिति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयणात् सर्व
विभक्त्यंतत्वं सति च विधिशब्दः समाससंज्ञो वा देतत्। वस्तुलाभः केवलस्त्वल्शब्द उपादीयमानो य
द्विभक्तिरूपाय तेतदर्थोपि स्यादेव स्यात्॥ ॥
श्रोक्त्वा पक्षांतरमाह। अथवेति। अल्शब्दात्परो विधिशब्दो ल्विधिशब्दस्तेन च तद्वाच्यो वोलिक्ष्यत इति भावः एवं च
तद्वाच्यत्वेन रूपेण सर्वाप्याश्रयणात् सर्वविभक्त्यं तत्वे यत्फलं तत्फलासिद्धिरिति तात्पर्यं। समासभावादिति।
उपदर्शितपक्षद्वये समासत्वादित्यर्थः। यद्विभक्तिरिति। षष्ठ्युपादानेपि स्थानसंबंध एव बुध्यतेति भावः। तद
र्थोपिक्ष एव स्यादिति तदर्थमात्रान्वितार्थक एव स्यादित्यर्थः॥

इष्ट इति। यत्नेः कैः यद्यपि कृ इष्ट इति रूपमुत्वेतिसिध्यति तथापि का विष्ट इति पक्षे स्यात् कमिष्ट इति न स्यादिति बोध्यं स
इष्ट इत्यत्र एतत्तदोरिति नित्यो लोपः स्यादिति च बोध्यं ध्यं दिवि कामोस्य द्युकामः दिव उत् यद्यपि बत्वं हल्त्वाद्यपेक्षयावि
शेषधर्मस्तथापि एतु द्वाको पप्लुतवकार वकांदुकार इति वाक्यो पात्तधर्मोपेक्ष्यानतत्वं सत्र लक्षत्स्थान्यादेशाभावमाद
८ येवहिंतत्कृतवाक्यापल्लव इतिदिक्। उपदेशात्तदिति। अस्य स्थानित्वेन विसर्गत्वाद्विसर्गस्य चाद्गस्पदेशेनादृत्वा

तत्रालः परस्य इ विधिः घोपन्याः स इति सुलोपो न भवति। अलि परतो विधिः। कृ इष्टः। हशि चेत्युत्वं न भवति॥
अलो विधिः। द्युकाम इति लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवति उत्वं व बलि सावकाशं स्याद्हर्विमल धुइति
अलाविधिः महोरस्कः नेति अयोगवाहनाम सुपदेशाणत्वं न भवति। प्रातिपदिकनिर्देशश्चेति। अ
नलित्यतावदेवोच्यतां अत्र शब्दसंस्कारायकेवलं प्रथमाविभक्तिरूपादीयते न तु तदर्थो विवक्ष्यते य
थाभावेइत्यत्रालिंगसंख्येइति भावः॥ छ ॥
दितिभावः केवलप्रकृतेः अप्रयोगाभावादाह। अत्रेति। विवक्ष्यत इति तत्समभिव्याहारे प्रतीयमानोनिधेयत्वरूपोर्थो नवि
वक्ष्यत इत्यर्थः। अन्वयायोग्यत्वादिति भावः। लिंगेति। अत एव जातिरित्यादिसिद्धिः सप्तम्यर्थस्तु तत्र विवक्षित एवे
ति लिंगसंख्य इत्येवोक्तं॥ ॥ रामायनमः॥ ॥ छ ॥ श्री ॥ ॥ ॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी इत्यस्य स्मारकम्
२६४

कै० वि० १

२६५

भाष्ये। अर्थवंतत्राइति। स्वार्थमात्रबोधकविभक्त्यधीनाइत्यर्थः। प्राधान्येनविभक्तिं विशिष्यप्रकृतान्वययोग्यविभक्त्यर्थेनाश्र यंति। निर्दिष्टे। बोधिते पश्चादन्वययोग्यविभक्त्यर्थाकांक्षायां यद्यद्विभक्त्यर्थ। अन्वयितेनाश्रयितुर्लक्ष्यानुसारा यद्बुद्धि रूपज्ञायते मासाविभक्तिरध्याहार्याधातुत्वार्थमुत्पन्नविभक्तेस्तु लुगिति भावः एतेन प्रत्ययाध्याहारेणेनकश्चिदृष्टइत्य पास्तं। माभेर्मासंविक्था इति पुरोडाशावदान मंत्रस्य नो धा स हे माभेष्टमासंविग्ध्वमित्यादौ दर्शनाञ्च। तत्तद्विषयकोत्त

उत्तरपदलोपइति। अनलित्युच्यमाने यत्र कार्ये स्वातंत्र्येणलाश्रीयते तत्रैव निषेधः स्यात् कइष्टः स इष्टः इत्यादौ प्रदीव्यत्यादौ रटः प्रतिषेधो न स्यात्। नहि विधौ वलः स्वातंत्र्येणाश्रयणं वलादेरित्यन्य पदार्थस्य प्राधान्याद्गुणभावाद्वलः उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वाद्विधेः प्रतिषेधसिद्धिः॥ छ ॥

क्षणभेदात्तत्रतत्रसाआश्रयितव्येतितात्पर्यं। नचानलिति प्रथमानिर्देशेनालात्मक आदेश इत्यर्थे ऐन्त्ययोनलात्मकत्वेन त्रपवृत्त्याद्यापत्तिः स्यात्। उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वस्य स्थानिवत्वाभावात्पदत्वं न स्यादिति चेन्न: अदोजग्धिरिति सूत्रे ल्यप्ग्रहणेनादेशविशेषणत्वाभावज्ञापनादित्यदोषः। स्वातंत्र्येण अप्राधान्येन सकलविधिपरिग्रहार्थं २६५

विधिग्रहणेन प्रधानन्यायो बाध्यत इति भावः॥ छ ॥

एवं हीति। कर्मण्यणपचाद्यचो बाधादिति बाध्य भावः राद्यानित्यत्ववारणाय वार्तिकप्रत्याख्यानायवाह। अप्रयोग एवेति। भाष्ये पत्र प्राधान्येनेत्यस्य विधिग्रहणाभावे इत्यादिः प्रतिषेधो न स्यादित्यस्य तदर्थं विधिग्रहणमिति शेषः ननु पृथक्त्व

अलमाश्रयत इति अर्थप्रदर्शनमेतत्। एवंह्यलाश्रायइति स्यात् तस्मादाश्रीयत इत्याश्रयः एर चूअलाश्रये। विधिरल्विधिः अलाश्रयत्वाद्विधिरेवाल्वित्युच्यत इति गतार्थत्वात् अप्रयोग एवोत्तरपद लोपः। किमर्थमिति तत्स्थानापत्यात् तद्धर्मलाभात् स्थानिकार्याण्यादेशाः प्राप्स्यंतीति भावः। स्थान्यादेश पृथ क्त्वादिस्थानिस्वरूपाश्रयं यत्कार्यं तद्भिन्नरूपत्वादादेशेनासिध्यतीति भावः लोकतश्चेति लोके हि वचनमंतरेणापि तत्स्थानापत्यात् तद्धर्मलाभो दृष्टः॥ छ ॥

संगीकृत्यो वत तत्स्थानापत्त्यात्तद्धर्मलाभे भिहिते स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति हेतुरसंगतो त आह। स्थानिस्वरू पेति। स्वरूपमित्युक्ते न तत्स्थानापत्त्या ज्ञाने तत्कार्यलाभ इति भावः॥ ॥ छ ॥ ॥

कै०वि०१ व्यभिचाराभावादिति। तस्मादनापत्यात्तद्धर्मलोभे दृशातेः संगतः स्यादिति बोध्यं। यद्यप्युपनीयसर्ववेदाध्यापकरूपाचा
र्यशिष्यस्यात्र न प्रयोग उपाध्यायस्येति तद्विशेषणमावश्यकं वैदेकदेशाध्यापको ह्युपाध्यायस्तथापि तद्ध्याहर्तो
२६६ प्रयोजनाभाव इत्याभिप्रायेणेदमिति बोध्यं। अत्र भाष्ये लोकत एतत्सिद्धमित्युक्त्वा स्वरूपमिति शास्त्रादेदेशेन
स्यादितिसूत्रं कार्यमित्युक्तं तेन स्वरूपमिति शास्त्राविषये लोकन्यायेनासिद्धमिति सूचितं अनल्विधावितिनिषेधो
पि शास्त्रीयस्थानिवद्भाव एव अतिप्रसंगस्तु लक्ष्यानुसारेण क्वचिल्लोकन्यायानाश्रयेण परिहरणीयः एवं च लो

उपाध्यायस्येति। प्रसंगापेक्षेयं षष्ठी न तु शिष्यविशेषणमितत्र व्यभिचाराभावात्। प्रतिषेधं वक्ष्या
मीति। नत्वप्रदर्शितविषयः प्रतिषेधः। शक्यो विधातुमिति भावः एवं तावद्विंगेनाप्यभिमतार्थः
सिद्ध इति प्रदर्शितं॥ ॥

नुव इत्यादावनादिशादचः पूर्वत्वे लोकन्यायेन भवत्येवेति केचित्। अप्रदर्शितविषयः अप्रदर्शितप्रतिषेध्यः ननु पु
ष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र विभक्तिविषये स्वरूपमित्यस्य लोकन्यायबाधकस्याप्राप्त्या तत्र लोकन्यायेन प्राप्त तद्धर्म
लाभ प्रयुक्त इत्यकार्यनिवारणे न चरितार्थस्य अनादेशग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवात् हनो वधल्यादौ दोषवारण २६६
येदं सूत्रमावश्यकमिति चेन्न। स्वादिसूत्रे स्वं रूपमित्यस्य प्रवृत्त्या तत्स्वरूपाणामेव सुप्संज्ञकत्वेन तत्र तत्स्था
नापत्यात्तद्धर्मलाभ इति लौकिकन्यायाप्रवृत्तेरित्याशयात्॥

क्रियमाणेपीति मंदमत्यनुग्रहायेत्याशयः न पदांतेत्यत्र निषेध्यसमर्पणाय चावश्यकं तदिति बोध्यं। अनल्विधावि
धाविति नकर्तव्यमित्यस्य विधिपदघटितं नकर्तव्यमित्यर्थः। असत्यपीति भाष्ये छेदः अल्विधौ प्रतिषेध इत्यस्य चे
तद्विशेषणं अप्राधान्येनालाश्रयणेपि निषेधार्थं क्रियमाणे विधिग्रहणे सत्यपीत्यर्थः। वार्तिके विशेषण इति
छेदः लक्ष्यविशेषणभाव इति तदर्थः स्पष्टमाह। विशेषणे समाश्रीयमाण इति विधाविति शेषः असतीत्यादेः प्रयो

इदानीं क्रियमाणेपि सूत्रे नाल्विधाविति नकर्तव्यमित्याह। अल्विधौ प्रतिषेध इति प्रपञ्चितीएन भविष्यति
इड्विधौ त्विबलादेरिति विशेषणमाश्रितं तद्वक्ष्यत्वाविति वस्तुस्थित्या सन्निहितमप्यवलादित्वं स्थानि
न्यविवक्षितत्वादनाश्रितं तत्तथाही आदिपरिपठित्वाकेवलो आपि कारांतोपि स्नात्वी ती कारांतो विदत्वा
येति च यगंतोपि इट्स्वीनमितिमांतोति॥ ॥

ग इति शेषः सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इत्युक्तिहेतुं व्याचष्टे अवलादित्वस्य विशेषणत्वं दर्शयति। तच्चेति। अ
विवक्षितत्वादिति। विवक्षाकारणयत्नविशेषविषयीकृतत्वाभावादित्यर्थः उक्तरूपव्याप्यरूपविवक्षा हि यत्नसत्त्व पा
व भवत्यत एव सनिमीत्यत्र सः सीत्यतः सीत्यनुवर्तते। न च तथा क्वचिद्यत्नः प्रकृते एवं च वलादेरादिशेषावला
दिवदित्येवं वाक्यकल्पनात्र नेति भावः तत्र वलादित्वस्य व्याप्यत्वं दर्शयितुमाह। तथाहीति आकारांतोपीत्यादि
दृष्टांतार्थं॥

यत्कार्यमिति। यो धर्म इत्यर्थः। स्थानिवत्सूत्रे व्याकरणवाक्यकल्पनेति भावः। सामान्यातिदेश इत्यादि वार्त्तिकखण्डमवतारयति। ननु चेति भाष्ये एवमर्थशब्दं व्याचष्टे। अन्यस्येति। अशब्दार्थत्वादिति। यद्यपि स्थानिवदित्युक्ते शब्दार्थप्रत्ययत्वादेरप्यतिदेशो भवति तथापि व्याप्यं न व्यापकानुमाना तदुपस्थितिर्व्याप्योपस्थितौ मानाभाव इति भावः। यत्र त्विति

तत्र स्थानिमात्रप्रतिबद्धं यत्कार्यं कृत्प्रत्ययत्वाव्ययत्वादि तदादेशेऽतिदिश्यतां न तु बलादित्वमिति व्ययोऽनस्यतो नापि स्थानितो बलादित्वमिति भावः। सिद्ध एवेति भावः। अलग्वदिति सामान्यशब्दोपादानेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र विशेषस्याशब्दार्थत्वाद्विशेषाश्रयकार्यानतिदेशः यत्र तु विशेषशब्दोपादानेनातिदेशः तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव। अशहोदिति शहो झिटि दीर्घ इति दीर्घकृत इति भावः॥

।गोतो णिदित्यादौ। अपत्तिरुक्तेति विशेषानतिदेशोऽर्थः। दीर्घकृते इति रूपं वदन्नतज्ज्ञापनार्थमेवानल्विधाविति आवश्यकमित्याह। भाष्ये यद्येवमिति। यदि विशेषानतिदेश इत्यर्थः। दीर्घकृते इति दीर्घ इत्यस्यासिद्धत्वे लोपसिद्धत्वादिति भावः॥ ॥ २६७

ननु दीर्घस्येट इति समुदायस्थानिकत्वेन तद्वृत्तिइट्शब्दाश्रयो लोप स्थानिवत्त्वेन स्यात् देवस्थानी चादेशा विधावुपात्त एवेत्यत आह। दीर्घेति नन्वचः एवस्थानित्वं ग्रहणमित्यादावपि दीर्घः स्यादत आह। इड्विति सिचो लोपो न प्राप्नोतीत्यस्तस्मादनल्विधाविति वक्तव्यमिति। न चेड्कृष्टः घुम्पामित्यादिव्यावृत्यातस्य चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यं

दीर्घविधौ घचू परिभाषापस्थानाद चः एव स्थानित्वं इड्विजन्तराणां व्यावर्त्तक इति इड्वादिविशेषकार्यत्वान्न प्राप्नोति। तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति दिवित्वे त्यादावक्तितो यिस्थाप्रत्ययस्य संभवात् कित्वस्यापि बलादित्ववन्नस्यादतिदेशः तस्माद्विशेषकार्यातिदेशज्ञापनार्थं अनल्विधाविति कर्त्तव्यमिति भावः॥ ॥

अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यादौ निषेधप्रवृत्तये क्रियमाणं विधिग्रहणं प्रकृतार्थज्ञापकं विशेषानतिदेशे पाते विद्वेशेन संग्रहे एतद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् वार्त्तिके पिविधिपदघटिते प्रतिषेधेऽसत्यपीत्यर्थः। ज्ञापिते विशेषातिदेशेनल्विधावित्यस्य चारितार्थ्यं दर्शयति भाष्ये। इडापप्रतिषेधेत्यादि॥ छ ॥

ननुक्ङित्वस्याल्विधित्वेनक्ङितिचेतिनिषेधेस्थानिवत्त्वाभावात्प्रतिदिव्येत्यादौगुणस्यादत आह।अनुबंधेति।स्थानिनी
तिस्थान्यलाश्रयेविधौस्थानिवत्त्वनिषेधादितिभावः।नत्वपीतिलिंगमप्यत्रबोध्यम्।नत्वेवमप्यग्रहीदितिदीर्घस्थानि
भूताज्रूपेकाराश्रयएवसिज्लोपोऽनुबंधस्तुउपदेशएवतुन्तइतित्रापिस्थानिवत्त्वनिषेधःस्यादतोभाष्ये।विशि
ष्टंघेषइतिएवंचदीर्घइड्वदित्यवातिदेशफलंकल्पतास्थानितावच्छेदकं चरणस्त्रीपात्ररूपमेवतच्चनाल्रूपमिति

अनुबंधकार्येषुचअनल्विधावितिप्रतिषेधोनप्रवर्त्ततेस्थानिन्यनुबंधस्या
सन्निधानादसंतएवानुबंधाःकार्यस्यविशेषकाइतिसिद्धांतव्यवस्थापनात्॥

दृढइत्यादिनस्थान्यलवृत्तिधर्माश्रयं।एवंचयत्रशास्त्रेविशेष्यतईतियाविशेषणतयावाआदेशस्थानिभूतोपो
ल्तस्थानिसंबंधीवायोल्तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणंतादृशोविधौहिनिषेधोऽत्रचशब्दतोविशिष्टमनल्माश्रय
णवलादित्यत्रचशब्दतोविशिष्टमलमितिभावः।सिद्धांतव्यवस्थापनादिति।इदंनिरनुबंधकानुवादेनवि
हितादेशविषयम्।क्वोल्यवित्यादौसानुबंधकानुवादेनादेशविधौतुयथानुबंधकार्यस्याल्विधित्वाभावस्तथा
ऽनेकाल्शिदित्यत्रनिरूपितम्॥ ॥ २६८

अत्रापीटएवस्थानियमात्वमिति।अन्यथास्थान्यलवृत्तीट्त्वाश्रयस्यलोपस्याल्विधित्वात्तत्रस्थानिवत्त्वानापत्तिर्वि
शेषातिदेशेपीतिभावः।एवंचतदुदाहरणेविशेषानतिदेशेपिनदोषः।एतदेवाभिप्रेत्यस्वयंप्रदीव्येतिगुणापत्ति
विशेषानतिदेशेदूषणमुक्तं।वस्तुतोभाष्योक्तदोषोपिदृढएवतथाहिअनल्विधावित्यस्याभावेप्रायोगिक
स्थानिनमादायैववाक्योपप्लवंस्यात्तत्राद्बुद्धिनिवृत्त्यैवादिशबुद्ध्याजायमानत्वेनतस्यैवमुख्यस्थानित्वात्।य

विशिष्टंघेषोनल्मिति।इट्इटीतिसलोपेसमुदायरूपेणाश्रयणात्ग्रहोलिटिदीर्घइत्यत्रापिइ
टएवस्थानित्वंनाचःअनियमाप्रसंगान्नियमफलायाअच्परिभाषायाअनुपस्थानात्॥ ॥

यद्येवमित्यस्यविशेषानतिदेशेपिनदोषः।एतदेवाभिप्रेत्यस्वयंप्रदीव्येतिगुणापत्तिर्विशेषानतिदेशेदूषणमुक्तं
मात्रेत्यविाजग्रहणकरणइत्यर्थः।एवंचदीर्घस्थान्यल्परस्यकायलोपइतिस्थानिवद्भावेनतदप्राप्तिरितिपूर्वपक्षः
विधावित्युक्तेतुनदोषःशास्त्रस्योपस्थित्याशास्त्रोपात्तस्थादेशभावस्यनिमित्तस्यचग्रहणमितिनदीर्घोल्विधिरित्यंत
रम्।तदेतदेषोऽनल्मित्यनेनदीर्घादिविधिरित्यर्थकेनध्वनितमितिबोध्यम्।अतएवभोभगोअघोइतिसूत्रेभा
ष्येरेफस्थानिकविसर्गस्थान्यलवृत्तिधर्मकृत्वाश्रयंकार्यनाल्विधित्वादित्युक्तम्॥ छ ॥

भाष्ये। पदितर्हि सामान्यमिति। अनल्विधावितिज्ञापकात्तज्ज्ञापनार्थं चानल्विधावितियदिक्रियतइत्यर्थः। आश्रयप्रा
द्दुर्भावसाधनत्वेवलादित्वइतितद्विवरणमसंगतंस्यादतआह। आश्रीयतइति। स्थानिकार्यमितिस्वतःसार्वधा
तुकत्वाभावादितिभावः भाष्ये। प्रतिषेधस्त्विति। आदेशः स्थानिवत्अल्आश्रयेविधौतुनेतिसूत्रार्थइतिभावः

सत्याश्रयइति। आश्रीयतइत्याश्रयः यथावलादित्वमिद्विधौतत्रेडागमस्याल्विधित्वादनल्वि
धौचस्थानिवद्भावविधानादकृदितामितिस्थानित्कार्यमिडागमोनप्राप्नोति। नवेति। अतिदेश
एवानुदेशः। सप्रयोजनयस्यतदानुदेशिकंतत्रस्वाश्रयवलादित्वमाश्रयस्थान्याश्रयंचधातु
कत्वमिद्विधास्यते। तत्रानल्विधावित्ती। ति। इडागमार्थमत्रस्थानिद्भावः प्राप्यतेइत्यर्थः। ल्विधिरिति
अनल्विधावितिप्रतिषेधात्सार्वधातुकत्वस्यपीडर्थत्वादिणनप्राप्नोतीति॥ छ ॥ ॥

समाधत्ते। नवेतिसप्रयोजनंप्रयोजकोयस्यवलादित्वस्येत्यर्थः करणेल्युडुपदसंस्कारपक्षाश्रयेणतुअतिदेशःप्र
योजनमितिप्रयुक्तं। शंकिताह। नैतद्विवदामहइतिननुसर्वधातुकत्वस्याल्धर्मत्वाभावात्कथंप्रतिषेधप्राप्तिरतआ
ह। इडागमेति॥ ॥

उक्तदोषमपरिहृत्यविचारांतरारंभोनुपपन्नइत्यतआह। इदानीमिति। प्रतिपादयितुमिति। वादिमुखेनैव
प्रतिपादयितुमित्यर्थः। आदेशस्येति। आदेशिनीत्यत्रीत्यनेनव्यधिकरणंस्थानिस्था। तिसंबंध्यल्आश्रयइत्यर्थ
संबंधिनएवाधिकारएत्वविवक्षयासप्तमीअत्रएवस्थानित्वेतुव्यपदेशिवद्भावेनतत्वमितिबोध्यं। संदेहबी

इदानींयथात्रप्रतिषेधोनप्रवर्ततेतथा। विचारपूर्वकंप्रतिपादयितुमाह। किंपुनरिति। आदेशो
स्मात्सीत्यादिशीस्थानी। किंस्थान्यल्आश्रयेकार्येस्थानिवत्वनिषेधोयाल्मात्राश्रयइतिविचारः। किंप्रत्या
संतिराश्रीयते। अथवाव्याप्तिरितिभावः। वधकामिति। हन्तेर्ण्वुलिवद्धहलंसंज्ञांछंदसीत्यरितिकव
क्तव्यं। अन्नवधकगात्रविवक्षाणजिरायर्थमितिवधादेशः। सचहलंतइतिदोषोपन्यासः अ
दंतत्वेलोपस्यस्थानिवद्भावाद्वृध्यभावः। स्तुप्रतिरूकृतिदिष्टेति। आदिष्टाएवातिदिष्टाविवक्षिताः।
उपलक्षणंचैतत्। ताद्धितादेशोयपिनप्राप्नोति। लैंगवायनइति। अत्रहिस्वाश्रयभत्वादित्वंस्थानिव
द्भावात्ताद्धितत्व॥ छ ॥

जंदर्शयति। क्ङिमिति। स्थानिवद्भावादिति। अचःपरस्मिन्नित्यनेनएवंचोपधात्वाभावाज्णित्परत्वाभावश्चेतिभावः अति
दिशतिदिष्टंचेद्यासिंगतिरतआह। आदिष्टएवेति। सुवादीनामादेशेष्वित्यर्थः। तेषुदीर्घत्वइटिनवरूच
स्थानिवत्वप्रतिषेधःप्राप्नोति। ताद्धितत्वमितिभस्यताद्धितेओर्गुणविधानादितिभावः॥

२६९

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्तर भाऊदाजी स्मारक

ननु पक्षद्वयेपि दोषोक्तेः कस्यापि प्रशस्यत्वाभावात् अतिशयिकोनुपपन्न इत्यत आह। न्याय्येति युक्तीत्यर्थः। का युक्तिः प्रकृष्टे त्यत्र प्रश्न तात्पर्यमिति भावः। प्रत्यासत्त्येति। अत एव कष्टायेत्यादिनिर्देशः संगच्छते एवं च प्रत्यासत्त्याश्रयणमेव न्याय्यमिति भावः। भाष्ये। विशिष्टं स्थानिकार्यमिति स्वरूपेणोपलभ्यमानमित्यर्थस्तदाह। यत्कार्यमिति। तद्धेतोति देशशेषः। तद्वारके। अति

किं पुनरिति। न्यायोपेक्षः प्रकर्षः कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः। आदेशिनीति प्रत्यासत्त्येति भवः। अन्तकार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते तस्य तत्रस्यादतिदेशाकांक्षा तच्छब्दप्रतिषेधस्तद्वारक एव कार्ये युक्तः। अनुदात्तमि त्यत्र त्वादेशस्य स्वतो वलादित्वान्न तत्रातिदेशाकांक्षा सार्वधातुकत्वं तस्य स्वतो नास्तीति। तदेवातिदेशान्नप्र प्यते। यथा गुरुपुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते तथा वलादित्वं प्रत्यादेशस्य नास्त्यतिदेशापेक्षेत्येतावता दृष्टांतः सार्वधातुकत्वं प्रत्ययस्यैवादितिदेशापेक्षा॥ करोताविति। अकारस्येत्युकारो मात्रिक एवेत्याप्यङ् तिशास्त्रां तरेणापि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः। अन्त्यायमिति हनो वध चेति कुन्न प्रत्ययः॥ ॥

देशाद्वारके। यथेति। एवं च यथा तत्रातिदेशप्राप्तौ च्छिष्टभोजनस्यैव वर्जनं न तु स्वाश्रयगुरुत्वप्राप्तस्यैवमादेशेऽतिदेशप्राप्ता शविधेरेव वर्जनमिति भावः। भाव्यमानस्य सवर्णग्राहकत्वस्वीकारेपि तपरत्वं व्यर्थमित्याह। अकारस्येति अंतरतमत्वादि
ति भावः। अकारस्थानिकावयवविकारो त्रितिलक्ष्यभेदान्नोदवोढामिति वद्दृष्टे लक्षणस्येति न्यायेनात्र निर्वाह इत्याहुः। कुनौ एगादिकः॥

वक्षुक्षीहैनिष्ठांतस्य पूर्वनिपातः स्यादत आह। तृतीयेति आनुमानिके पि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिर्व्यक्त्येत्येतद्वार्तिक तात्पर्यं लोकन्या याश्रयेणैतत्प्रत्याचष्टे। अनन्यत्वात्सिद्धमिति भाष्ये। नन्वेवं यववियमे त्यभिव्यंजकाभावात्कथं श्वेति व्यवहारोत आह। छिन्नेपीति। तथा चेति लोमस्य विकारत्वाभावेनैकदेशविकृतोपसंख्यानेपि तत्रोन्नरीति रेवावश्यकी तिभावः। अस्थितइति। न च इ

एकदेशविकृतस्येति। एकदेशेन विकृत इति तृतीयासमासः। तद्यथेति। छिन्नेपि पुच्छे शिष्टावयवसन्नि वेशः श्वत्वजातेरभिव्यंजकः। एवं पचेत्वित्यत्रेकारस्य विकारेपि तकारस्तिङ्त्वस्य व्यंजकः तथा चेकारलोपे अपचदिति तकारमात्रस्य तिङ्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चास्ति। नाश्व इति अवयवापगमेपि नस्तस्य जात्यं तरेणयोगः किं तर्हि श्वत्वे नैवेत्यर्थः। अनित्यविज्ञानमिति। अवस्थिते तकारे इकारस्य उकार इत्यनित्य त्वेपुन इवप्राप्नोतीति भावः॥ ॥

अर्थत्यादिदृष्टांतार्थः अन्यथा शक्तताभावे पि एकदेशविकृतोपसंख्यानेपि तत्रेच्छे हकानुपूर्व्याज्ञानाद्बोधानुत्पादे तदर्थं च तस्यांगीकार आवश्यक इति भावः। अस्थितेइति। न च इ प्रसंगे ऽस्तिरिति वाच्यमिति नानित्यत्वं। अनर्थकत्वे नार्थबोधाय प्रसंगस्य वक्रमशक्य त्वात् अवयवत्वे न प्रसंगे त्ववयवांतरप्रादुर्भावपूर्वावयवपगमाभ्यामनित्यत्वं स्यादित्यर्थः। सएवायमिति प्रत्यभिज्ञया भाष्ये नित्यत्वमुपलक्षितं। अत एव विकृत इत्यनेन विरोधः॥

कै० वि० १ अनित्यत्वाभावे हेतुः। स्तेः प्रसंग इत्यादि अस्यायमर्थः त्वात्तेः प्रसंगे इत्युक्तिर्नासमंजसेत्यर्थः तदुपपातकं तरुरित्यादि। एवं
२७१ चकार्यग्राहकवादेत्यायेनाम्सिद्धं नित्यग्राहकवा चंदेतुनेतिवचनारंभवादितात्पर्यं। वस्तुतो वचनारंभेपि विकृतत्वबुद्धिमात्रेण
तत्संगतिरित्यवगम्यं वाच्यमन्यथा विकृतस्येत्यसंगतं स्यात्। तदातयेवरीत्या लोकन्यायप्रवृत्तिरपिसूपपादेति। अनित्य
विज्ञानं त्वित्याद्येकदेश्युक्तिः कात्यायनीयाद्धारद्वाजीयपाठे हेत्वभिधानं बहुवचनं विशेषः। एरुरित्यत्रेति। प्रत्यस्य दिश

उपसंख्याने तुक्रियमाणे नास्त्यनित्यत्वं। एतुरितिस्थान्यादेशाभ्यां तिशब्दतुशब्दयोरनुमीयमानत्वा
त्तेः प्रसंगे तोर्विधानात्। तत्रादेशग्रहणाद्धा उपसंख्यानाद्वानुमानिकसाप्यादेशस्थानिवद्भावः सिद्धः।
न चेम इति। तुशब्दादयः। एरुरित्यत्र साक्षात्समुदायानुपादानात्। रूपान्यत्वाच्चेति। यद्यपमवयवादेशो
रूपं न भिंद्यात्तस्मादेवत्यभिज्ञानात्तिङ्त्वं यतस्तु भेदकोरूपस्य तस्मान्नास्ति तिङ्त्वमिति भावः॥ ॥

त्वं चेत्तन्निषेध्यमिति भावः लोकन्यायेन सिद्धखंडनायरूपान्यत्वाच्चेति तत्व्याचष्टे। पदीतिइदमोम इत्यादिवदिति भा
वः॥ अर्धस्यान्यथाभावेन जात्यभिव्यंजकाभाव इति तात्पर्यं। एकदेशविकृतेष्विति बहुवचनेन लोपस्यापि संग्रहादुप २७१
चदित्यादावपि स्थानिवत्वमिति बोध्यं। भाष्ये वचनं खंडयति। इमेपीति। आनुमानिकादेशस्याप्यादेशपदसामर्थ्यान्न
ग्रहणादिति भावः॥ ॥

इममाशयमजानानः पृच्छति। कथमिति। उक्तेनैवाभिप्रायेणाह। आदिश्यत इति। इमे चेति तुशब्दादयः आदेशपदसामर्थ्य
मजानानत आह। आदेश इत्यादि। प्रत्यक्षादेशस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्यभिमानः तदाह। योत्रेति। ननु तामादेः पदसंज्ञायामना
श्रयणेपि यथा स्थानिवत्वात्पदत्वमेवमुकारस्यापि स्यात आह। साहीति। तेष्वेवायमादेश इति भावः तिङ्त्वं समुदायपर्याप्त
मिति तात्पर्यं स्थानिवत्वद्वारापि नायमुकारः पदत्वहेतुतयाश्रीयत इति भाष्यार्थः। आश्रीयत इत्यर्थ इति। आश्रीयतु मि

योत्रादेश इति। इकारस्य उकारः। नासावाश्रीयते पदसंज्ञायां साहीति शब्दनिबंधनावयवनिबंधना। यश्चे
ति। तुशब्दः साक्षादविधानान्नादेशः पदसंज्ञानिमित्तभावेनाश्रीयत इत्यर्थः। अत्रोत्तरमाह। नैत इति। दि
प्रतसङीति सन्निवेशो इकारावपि सन्निविष्टाविति कारस्यातिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युकारस्यातिङ्त्वमिति तिष्ठा प
दसंज्ञा॥ ॥
प्यत इत्यर्थः। तत्रोत्तरमाहेति एकदेशीति शेषः भाष्ये। समुदाये इत्यादिस्तुप्तिङंतमित्यादो तिङ् इति समुदायेनिमित्तत्वे
नाश्रितवयवातिरिक्तसमुदायाभावात् तकारेकारांतं पदमित्यर्थः। एवं चेकारस्योकारादेशे स्थानिवद्भावेनेकारबु
द्धानिमित्तभूतसमुदायसत्वात्पदत्वं सिद्धमिति भावः॥ ॥ रामायनमः ॥ श्री ॥ छ ॥

तिङ्‌त्वात्। तदवच्छिन्नावयवत्वात् तिङ्त्वंतदवच्छिन्नावयवेकारत्वमित्यर्थः यथाश्रुतेहिपचतीत्यादौ तां तस्यापिपदत्व
पत्तौज्सत्वापत्तिरितिबोध्यम्। ननुप्राधान्येसुत्कोप्रदीपेतिनसिद्ध्येदतआह। यत्रेति। प्रत्यक्षेति। अनांतरीयकेत्यर्थः। इ
दानीसिद्धांतीएकदेश्युक्तमनुमनुमानइवपक्षांतरत्वेनस्वाशयंप्रकाशयति। भाष्ये। अथवेति। सर्वविकारइति। अ
तिभूरित्यादौयोभूत्वेत्यादिभाव्यस्यप्रागभावाप्रतियोगित्वेसतिध्वंसाप्रतियोगित्वंनित्यत्वमितितात्पर्यस्थानशब्द

अल्विधिप्रसंगइति। इकारस्यपदसंज्ञानिमित्तत्वादल्विधिः पदसंज्ञास्यादित्यर्थः। यत्रप्राधान्येनेति। यत्र
साक्षादनिर्दिष्टः तत्रप्रतिषेधोनाश्रुतीयमानेसंभवमात्रेणेत्यर्थः प्राधान्यग्रहणंप्रत्यक्षोपलक्षणं।।
आदेशमात्रमिति। आनुमानिकमपीत्यर्थः अनुपन्नमिति। एकदेशविकारेपियत्रनित्यत्वहानिः। तत्रसर्व
विकारेकुतोनित्यत्वंयत्रान्वयोपिकस्यचिन्नेत्यर्थः। सोमस्येति। सोमस्तृणविशेषः तदसन्निधौपूतीकतृण
निप्रतिनिधीयंते। कार्याबुद्धिरिति। अन्यस्यात्रविपरिणामासंभवात्। सामर्थ्यात्कार्यत्वेनबुद्धिर्गृह्यतेन
तुकार्यशब्दोबुद्धिपर्यायः सतीति। अध्याहारित्यत्रबहुलग्रहणात्॥

प्रसंगिवाचीत्युत्तरं। तदसंनिधाविति। नित्यस्यावश्यकर्तव्यत्वाहुगुणादारभ्यचावश्यंसमापनीयत्वादितिभावः सं २७२
शाछेदत्वपरिभावादाह। बहुलेतिभूतपूर्वेस्थानशब्दप्रयोगमभ्युपेत्यदंपरिहारांतरंअन्यथानर्थक्यप्रसंगात् नुचन
त्रस्थानशब्दोदृश्यतेसोमस्थानेइत्यादावभूतपूर्वएवप्रयोगदर्शनादितियदिभूतपूर्वेइत्यादिभाष्यतात्पर्यं॥ ॥

नचेति। भूतपूर्वेहिस्थानशब्देनिरुक्तिवचनःस्यादितिभावः तत्पक्षेनित्यत्वंकथमितिपृच्छतिभाष्ये। कथमितिउत्तरमाह। बुध्येति।
प्रतिपत्तवशादिति। प्रतिपत्तशब्देनतदीयाप्रतिपत्तिर्लक्ष्यतेतद्वशात्। प्रतिपत्तृणांतत्तान्व्यवहाराभ्यांबुद्धिधर्मारोपस्तत्रानु
मीयतेस्वतस्तद्वत्वस्यअत्रबाधादितिभावः क्वचित्तुप्रतिपत्तिवशादितिपाठः। तदाह। नत्विति। आरोपितभूतपूर्वत्वव्यवहा
रान्ननित्यत्वहानिरितिभावः ननुप्राचीनमित्यस्याधिकरणप्रतिपादकत्वात्सप्तमीस्यादतआह। प्राचीतिसप्तम्यंतो

भूतपूर्वेचापीति। नचनित्यत्वविरोधः बुद्धिधर्माःकेवलमर्थेषुप्रतिपत्तवशादारोप्यंतेनतुतद्वशा
दर्पंतिपावस्थानं॥ प्राचीनमिति। प्राचिदेशेप्राक् ततोविभाषांचेरदिक्स्त्रियामितिस्वार्थेस्वः तत्र
सप्तम्यर्थस्याभिहितत्वात् अंतर्भूतत्वात्तस्यप्रथमैवकृता। आम्रवुध्याइतितस्याअनंतरमि
त्यर्थः॥ ॥

दुत्पन्नास्वाहरंचेल्लुगितिलुक्भाष्य। तस्यसर्वत्रेति। प्राग्देशाद्दृष्टत्वावच्छिन्नेइत्यर्थः सतत्रन्यग्रोधेषु। नत्वाम्रवुध्या
इतिनतृतीयाअपासिंगतेः नापिषष्ठीसंबंधितोनुपस्थितेरतआह। तस्याअनंतरमिति। अनंतरपदाध्याहारेणषष्ठी
तिभावः क्वचित्तुआम्रवुध्याइत्यस्यतादिहायेत्यर्थइत्याहुःभाष्ये। प्रदृश्यमानानिति। तत्रयथाबुध्वेरेवापकर्षणप
गानंचाम्रेषुन्यग्रोधेषुचारोप्यतेतथात्रापिबुद्ध्याताल्वादिविनाशेपिःस्थान्यादेशभावस्यचशब्देष्वारोपइतिभावः उपधा
नमुत्पत्तिः। ॥

कै०वि०१ ननूत्सर्गापवादयोः स्थान्यादेशभावात्कथं स्थानिवत्त्वमत आह। बुद्धीति। अएएकृतेति डीप्ट्रत्यर्थः भाष्ये। उक्तं
वेति वार्त्तिकस्थमुक्तमित्यंशं व्याचष्टे भावात्। विषयेणेत्यादि। अइउण्सूत्रे एकोकार इति पक्षे तु बन्धसंकरः प्रा
२७३ प्नोति कृष्ण एकृतं प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे विषयेण तु नानालिंगकरणात्सिद्धमित्युक्तं विषयेण कादौ भिन्नभिन्नलि
ंगकरणात् इह मुंडो भव इह जटी भवेति लोकव्यवहारे यथा यद्गुणे को यत्रोच्यते तत्र तद्गुण एव भवतीति तथाय

अपवादप्रसंगस्त्विति। बुद्धिविपरिणाममात्रे यदि स्थान्यादेशभाव इति भावः। कर्मण्यणिति सर्वत्रा
एव बुद्धिः प्रसक्ता। अतोऽनुपसर्गे क इति कबुद्ध्या निवर्त्तित इति कृष्ण एकृतप्रसंगः॥ छ ॥

यल्लिंगो यत्रोच्यते तत्र तल्लिंगकार्यमिव नान्यानुबंधकार्यमिति तदर्थः श्लोकः। एवं च सामान्यापेक्षत्वान्नियमस्य स्था
निवत्त्वप्रयुक्तस्यापि व्यावृत्तिरिति भावः। वार्त्तिकं धिकरणस्यैककरणत्वविवक्षायां तृतीया टेयटोक्तव्याख्याने तु अप
वापदृष्ट्यं त्वपनान्दीनीति वक्ष्यमाणपक्षे त एतत्पक्षाद्वैलक्षण्यं दुर्लभं शास्त्रमर्यादया वार्त्तिकास्तदर्थालाभश्च। तु शब्द २७३
स्य पुनरर्थलोपिनानापद्यानन्वयस्तं वस्तश्च किंच कैयटोक्तार्थकं विषयेण तु पुनर्लिंगकरणात्सिद्धमिति भा
ष्ये तत्र सिद्धिप्रतिपत्तिं न लभामिति दिक्॥

तत्रत्यं चेत्यंतं शं व्याचष्टे। अथवास्मिन्निति अनुवर्त्तमानं षष्ठीतिपदं षष्ठीनिर्दिष्टत्वात्स्थानिकं यस्यापरिणम्यत
इत्याशयेनाह। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नन्वेवं नाम्नि न भमित्यादौ षष्ठीनिर्देशाभावात्स्थानिवत्त्वाभावेन प्रत्ययसंनियु
क्तं न भस्य सत्त्वांगत्वयोरभावाद्यस्येति लोपो न स्यादत आह। नाभीति विधानावकरणत्यत्र तर्हि स्थान्यनुमानं तत्र

विषयेणेत्विति। तु शब्दः पुनरर्थे यदपं गापोष्टगिति कापवादस्य टकः। कित्त्वं शास्ति तत् ज्ञापयति नो
त्सर्गकृतमपवादे भवतीति। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। न चापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते नाभि
न भं चेत्यादौ षष्ठ्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी। विश्रवणरवणेति तु शब्दोऽन्तरं प्रत्ययवि
षयं विशेषयं यथा किं बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव चेति विश्रवः शब्दात्वनभिधानात्प्रत्यया
भावः॥ छ ॥
कथमत आह। विश्रवणेति प्रत्ययविषयं शिवाद्यण्विषयं। बालवेति। वैदूर्यस्य विदूरात्प्रभवः किंतु बालवायात् इ
ति विदूरान् ञ्य इत्यस्यासंपतोऽदं वार्त्तिकं। बालवायो विदूरमापद्यते श्रोत्रमा प्रत्ययः पक्षे बालवायार्थवाचको वि
दूरो न्य एव प्रत्ययविषय इति तदर्थः। ननु विश्रवणं दरनादहत्वे विश्रवः शब्दादपि प्रत्ययः स्यादत आह। वि
श्रवण इति॥

विशेषोस्तीति। नित्वं हि प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधेनाद्युदात्तत्वाय स्थानिवत्वात्पित्वेनानुदात्तत्वे तुल्सार्वधातुकस्याप्य
नुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातोरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति भावः। आद्युदात्तार्थमिति इष्टमपि चित्वप्रयुक्तांतोदात्तत्वं बाधित्वे
त्यर्थः अन्यत्र विकरणेभ्य इत्यपि नित्वसामर्थ्याद्बाध्यत इति भावः किंच वाष्टतु इत्यस्यानेकाचो दिवादेस्सत्वेन त

यद्यमिति न चापित्वनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं ङित्वं शप्नो नित्वात् ज्ञापकात् पित्वनिवृत्तेः सिद्धत्वान्लघत्रपि
त्वस्य वाविशेषोस्तीति केचिदाहुः तदयुक्तं। तासादेर्विषये चानङित्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यात्। त
स्मादिष्टसिद्ध्ये सामान्येन ज्ञापकं ङित्वमाश्रीयते अपवादत्वत्सर्गह्रितं न भवतीति। कृतीति श्नतीति प
रिहारान्तरसद्भावान्न घट्टन्न त्रादिभ्य इति प्रतिषेधोत्रनोक्तः। तैलमात्रेति। चकारस्य प्रत्याहारा
र्थस्योपादानात्तस्याविशेषकत्वात् मात्रग्रहणप्रसंगः॥

त्रापिनित्वपित्वयोर्विशेषः केपटस्वरस्तु तस्य धातोर्दिवातोदारभाव एवेति बोध्यं। इष्टसिद्धय इति। वैयर्थ्यानि
यमत्वं वा ज्ञापकत्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावान्नित्वसामर्थ्यादन्यत्र विकरणेभ्य इत्युपदेशबाधकल्पनापेक्ष
या स्थानिवद्भित्यतिदेशबाधकल्पनस्यैवोचित्याद्युतिभावः सामान्येनेति। नविकरणविषयमेव नापित्वविषय
मेवेत्यर्थः। भाष्ये स्पनादीनिति उत्सर्गसजातीयानुबंधवदपवादानामुपलक्षणं॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

प्रत्ययानुकरणमिति। टिड्ढाणञ्सूत्रे साहचर्यादिति भावः न न्वेकस्मिन्बहुवचनमित्युक्त्या षष्ठ्यभावात्कृपमादे
शात्वमत आह। एकस्मिनिति। भाष्ये पर्यामीति बहुवचन शब्दोन प्रत्ययपरः किं त्वर्थपर इति भावः। ङ्याप्ग्रहणे अदीर्घ
इति भाष्ये। ननु गंगाया इ गंगि गंगी यतः क्विपि गंगी रित्यादौ स्थानिवत्वनिषेधो न स्यात् न च तत्र स्थानिवत्वे इष्टा
पत्तिरस्तु सुलोपश्चास्ति इति वाच्यं। आकारेकार प्रश्लेषमादाये तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात् तस्तत्रमते
पि नात्र लोपः सप्रत्यासत्त्या ङ्याप्पदोपस्थितईकाराकारयोरेव दीर्घग्रहणेग्रहणादिति चेन्न तेषामन

सदृशस्येति प्रत्ययानुकरणं मात्र शब्द इति प्रातिपदिकस्याग्रहणमित्यर्थः ज्ञात्याख्यायामि
ति। एकस्मिन्प्राप्तमेकवचनं तस्य प्रसंगे बहुवचनमादेश इति कल्पनाश्रयेण दोषोपन्यासः॥

भिधानात् न चेदविशेषणं व्यर्थं रिव्यह्ला इत्यादौ सवर्णदीर्घपरत्वेन परादिवद्भावप्राप्त्या ङिस्थाकार्यस्य निषेध इति दी
र्घव्यत्व स्थानिवत्वस्यैवाभावादिति वाच्यं न स्थानिवदित्यस्य स्थानिकार्यं न लभत इत्यर्थे येन केनापि प्राप्त
स्य स्थानिकार्यस्य निषेध इति दीर्घव्यर्थत्वतयुक्तकार्याभावशंकावारणार्थत्वतः ह्रस्व इति नो चित्रायां जाश्चित्र
इत्यादौ ज्ञातार्थलुकि टापोलुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन हल्ङ्यादिलोपापत्तेः ममतु लुकोपि दीर्घभिन्नत्वात्तत्रापि नस्था
निप्रयुक्तकार्यातिदेशादिकः॥ ॥

अतिखट्वापि। नन्वावंतादंगात्परस्याडिन्नित् दर्शः उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमात्। नैतदंगमावंत[।]
मितिस्थानिवत्त्वेपि नयावदित्रवृत्तिरिति भावः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वंतग्रहणेन तन्न चांगविशेषणे आवंता
तपदंगमित्यर्थान्नदोषः। अतएवाधखट्वायामित्यादौ याडाप्तिरिति भावः। नन्वेवमपि दीर्घेकृते स्थानिवद्भा
विनाप्त्वंस्यादेवायंनिषेधस्तु नदीर्घत्वात्तदाह। अत्रचेति। एवं स्थानिवद्भावेन तद्लाभस्त स्थानिन्यसत्वादिति

भूतपूर्वइति अनुबंधकार्ये सर्वत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणादा इति चरूपसङ्गावात्। लक्षणेणेति
अत्र चांतराहस्वत्वे कृते स एवायमिति बुद्धेर्विच्छेदः। णलादिरिति णलादिषु परेष्वेवभूतपूर्वोषि
लादिरिति भावः। आपिमिति। तिवादयो हि सर्वेषि लादय इति णलादयो भूतपूर्वा घिलादय इति भावः

भावः। भाष्ये। ननु चेदानीमिति। वार्त्तिककरणे इत्यर्थः। सत्यपीति। निर्देशांविरित्यादौ प्रश्लिष्टनिर्देशादिति। अतिख
ट्वायेइत्यादेनुमदोषायतो लक्षणप्रवृत्तिं विना पदरूपासंभवस्तदेव लाक्षणिकं परिभाषया निषेधविषयः। न चेदंत
था। एकादेशात। प्रागपि तद्रूपसत्त्वादित्याहुः। अयं च प्रश्लेषो याट् आप आड् चाप ओड् आपः ङेः स्थाम्बा
एहड्यावित्येतेषु हस्वनद्याप इत्यत्र प्रश्लेषेन मानमिति दिक्॥

तेनु भाष्यमते सूत्रमते च अधिखट्वस्य अतिखट्वाइत्यत्र सुलोपो भवति। वार्त्तिकमते तु न अतिखट्वे आवंतत्वस्य विच्छेदा
द्यप्ररोहासंभवादिति चेन्न। अनभिधानेनैषां प्रयोगाणामभावात्। यद्वा स्थानिवद्भावस्य कार्यार्थित्वेनातिखट्वशब्दे आका
रप्रश्लेषफलाभावात्तदप्रवृत्तौ बाधनाभावात्। यत्तु वार्त्तिकस्थान्याप्तत्वबुद्धेरभावात्तदादेशे तदारोहः सूत्रमते भाष्यमते च दु
र्लभः परपरयाकार्यमादायाद्यस्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ मानाभावात्। यत्तु वार्त्तिकमते लोपाप्राप्त्या भाष्यादिमतेपि इकारादिप्र
श्लेषांतरेण लोपाभाव एवाच्यः एकप्रश्लेषे ऐवाखट्व्यावृत्तौ सिद्धायां दीर्घग्रहणं सूत्रमते भाष्यमते तत्प्रत्याख्याना
यकृतप्रश्लेषांतरं च नियमार्थं न कदाचिद्रूपांतरप्राप्तौ यौड्यापाविति एवं च न दोष इति तन्न मानाभावात्। अति
खट्वायेत्येव वार्त्तिकप्रयोजनं प्रदर्श्याकारप्रश्लेषेण तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये। आह्रिभुवोरिति। ब्रुवर्दृ आस्ति स्ति चोपकृत इत्याभ्यां
प्राप्तः। द्विसकारको निर्देश इति। आस्ति स्ति च स्ते इति पाठ इति भावः। प्रकारांतरे तु आदेशे र पहारात्सद्योच्चारणाभावेनानिर्दे
श इति भाष्याशयः स्यां अतएव वार्त्तिककृता स्ति लुकः स्थानिवत्त्वस्य प्रत्ययलक्षणस्य वा प्रतिषेधो नारब्धः सकारस्य सितविशे
षणत्वमित्याशयेन तद्विशेषणं सामर्थ्यात् श्रूयमाणं सांतपरमिति प्रत्ययलक्षणसत्त्वस्य विध्यर्थत्वेपि न दोषः भाष्यकृता तु
मध्यमणिन्यायेनोभयसंबंधमंगीकृत्य श्रुवः स्थानिवत्त्व प्रतिषेधोपि प्रत्याख्यात इति बोध्यं। नायं एवुलिति। यद्यपि
वृद्धिर्वधस्यादंतत्वेनापि वारयितुं शक्या तथापि तत्वांश प्रत्याख्यानायेदमावश्यकमिति भावः॥ ॥ऋ॥

वै०वि०१ इड्विधिश्चेतियथेड्विधिःसिध्यतितथातन्निषेधेस्थानिवत्वप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यर्थः।इड्विधेयइत्यस्यतन्निषेधेस्थानिवत्वप्र
२७६ तिषेधइतिशेषः।आवधिषीष्टेतिअडोयमडनइत्यात्मनेपदप्रतिषेधःप्राप्नोतीतितत्रवधेःस्थानिवत्वेनांगतयानिषेधः
प्राप्तइत्तन्निषेधरूपेकार्येस्थानिवत्वप्रतिषेधेनांगत्वाभावान्नेत्यर्थः।वधेरपिसूत्रेस्थान्यनुरूपानुदात्तस्योच्चारणात्तुअनु
दात्तत्वंबोध्यं।प्रकृतिस्वरस्यप्रकृतितःस्थान्यनुरूपतयाप्राप्तस्यानुदात्तत्वस्यप्रत्ययस्वरंतस्त्रयुक्तनिघातं।नन्वत्रोदाहरणे

अवधिषीष्टेति।यदायच्छंदप्रयोगःयदावधिषीष्टेतिभवतितदात्तिङतिङइतिनिघातःप्राप्नोतीतिपाठेर्य
द्यदीतिप्रतिषिद्धस्तदेतदुदाहरणं।क्वचित्तुयदावधिषीष्टेतिपाठः॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

तिङः।तिङइतिनिघातेनभाष्यमतआह।यदायदीति।यदेत्यस्यतदेतदुदाहरणमित्यनेनान्वयः।मध्येभवतितदेत्यपाठः
भाष्ये।आर्धधातुकसामान्येइतिवद्विङीत्याद्यपिविषयसप्तम्येवेतिभावः।एवंवाधुदात्तनिपातनेत्र्यपदेशिवद्भावारंभगौ २७६
रवाभावितउपदेशत्वावच्छेदेनानुदात्तत्वाभावात्स्थानिवद्भावेनांगत्वेसत्यपिनिषेधाप्राप्त्यातन्निषेधोनकार्यइतितात्पर्यं
आकारांतादितिविभाषालीयतेःविभेतेर्हेतुभयेइत्यात्वंलीलोर्नुग्लुकाविति।भियोहेतुभये।इतिचनुक्लुकौ॥ ॥

श्लिष्टनिर्देशादिति।यद्यपिभियइत्यत्रप्रश्लेषएकादेशस्यकृततिङ्सूत्रभाष्योक्तरीत्यापूर्वधर्मविच्छिन्नोदेशयकइयङ्विधौ
अचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्वेनेयङ्दुर्लभस्तथापिसौत्रत्वात्सइत्बोध्यं।क्रियोनिष्ठायामितिदीर्घविधानादितिदिक्।शाभा
वेत्यादिशाहौहंतेर्जःकुरुलुम्पोहेर्धिःअतश्चप्रत्ययात्ध्वसोरेध्वाचिल्पेतः।परत्वादितियुगपत्प्रवृत्तौस्वीनिमित्तानां स्व
तर्पाभावावरूपास्संभवस्यसत्वात्तादृशासंभवएवचविप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तुपयोगिस्थानिवत्तुकार्यप्रवृत्तुत्त
रंनप्रवृत्तिकल्लिइतियुगपदसंभवःस्पष्टएवेतिभावः।एवमग्रेपि।परत्वान्नित्स्वभावइति।नचलिंगाविशेषवि

उकारात्प्रभृति।तनादिकृञ्भ्यउरित्यतः।तत्रवसुरंतर्भूतः।यदीति।श्नाप्रत्ययस्यप्रत्याहारेंतर्भा
वात्॥
भक्तिसंज्ञापेक्षात्तिस्त्रपेक्षयाप्रत्ययविशेषापेक्षस्याप्यंतरंगत्वात्यादेशापत्तिः।किंचस्वरूपेणोपादानेविशेषापक्ष
त्वकृतबहिरंगत्वमितिवाच्यं।अर्थसंज्ञाकृतबहिरंगत्वस्यशास्त्रेनाश्रयणादेतेनचतस्त्रइत्यपिव्याख्यातमितिदिक्
।विदुषइत्यत्रविधेदेः।शतुर्वसुरितिशत्रादेशोवसुः।शतुरनुमइत्यादि।अनुम्पः।शतातततःपरानदीअजादिः
श्चशसादिविभक्तिरूपानेत्यर्थः।यादिप्रत्याहारेति।अव्यहितशत्रंतेत्यर्थइतिअभिमानः।अमुनुम्कइतिवसोर
पिव्यपदेशिवद्भावेनाम्त्वं।आगमग्रहणेहीति।हिरप्यर्थे।तद्ग्रहणेपीत्यर्थः॥ छ ॥ ॥

कै॰वि॰१ कैयटेऽ।नुमेवशांतेति।यद्यपिशतापिप्रत्याहारांतर्गतस्तथापिसामर्थ्यात्तद्भिन्नस्यैवप्रत्याहारांतर्गतस्य शेणंहग्रहणमितिभावः
व्यापकत्वात्प्राथम्याच्चतनादौतुकारेणप्रत्याहारइतितात्पर्यंभाष्ये।विभाषापूर्वत्वंप्राप्नोतीति।अत्रवार्त्तिकेभाष्येचपूर्वत्रा
२७१ द्दिनतदपवादोलक्ष्यते।भाष्ये।सर्वत्रेतिचावङितिसूत्रस्याप्यलक्षणंध्वनितंचेदमवङःसूत्रेभाष्येइतिषष्ठेनिरूपयिष्या
मः।अनंतरस्येतिन्यायेनतदपवादोपिपरत्वाद्यणमपिबाधित्वास्यादित्याशयः।यच्चुकैयटेनतस्मादेङःइत्यादिप्रसंग
उक्तइत्यंतमुक्तं तच्चिंत्यमेव एङःपदांतादितिसूत्रेएङःपदोच्चारणसत्वेनशंकायाअसंभवदुक्तिकत्वात्।भाष्ये।के

शतायइति।नचात्रप्राशंकुःकृतइत्यनुमेवशांता।नुन्वंतेति।शत्रंतस्यसनुमकत्वादितिभावः।तस्मा
दागमग्रहणेपिशतेवविशेषणीयइतिप्रत्याहारग्रहणेपिसएवविशेष्यतइत्यदोषः।सर्वत्रेतिप्रकृतिभावो
नेनविधीयतेनतुपूर्वत्वंतस्मादितुःपदांतादतीतिपूर्वत्वंप्राप्नोतीतिवाच्यंपदाचप्रकृतिभावःतदायंप्रसंगउ
क्तः।उत्तरंतत्विधित्वात्स्थानिवत्वाभावः॥ ॥

तुएङःपदाभावादनुपपत्तिमजानतःशंकेत्युक्तिसंभवात्।भाष्ये।एवमपीति।लाक्षणिकत्वादस्यशब्दस्यस्वतःप्रकृतिभावाप्राप्ता
वपिस्थानिवत्वेनप्राप्नोतीतितत्प्रतिषेधोवक्तव्यइत्यर्थः।यदितुआत्सूत्रेभाष्योक्तरीत्यावर्णग्रहणेपिप्रतिपदोक्तपरि २७१
भाषाप्रवर्त्तते तदेदंवचनंनकार्यंएङोलाक्षणिकत्वात्।तदेशस्थानिवत्वानपेक्षणेनातिदेशाविषयेतदप्रवृत्ति
रित्यपिकेचिदाहुः।भाष्ये।तपरकरणसामर्थ्यादितितत्रगस्याविवक्षितत्वेनाल्विधित्वात्स्थानिवत्वाभावइतिभावः॥

स्मिन्॥ ॥

अचःपरः।पूर्वेणैवसिद्धेइदंकिमर्थमतआह।अल्लोपिति।उरदत्वेदिति।अंगाक्षिप्तप्रत्ययपरत्वान्निमित्तकेइतिशेषः।लि
ट्यभ्यासस्येत्युभयेषांग्रहणेतुहलादिशेषात्प्राक्संप्रसारणेवस्यसंप्रसारणमन्निषेधाच्चप्राक्नित्यत्वाच्चोरदत्वमि
तिभावः।एवमचितीति।उत्तरपदस्याधिकृतस्यह्रस्वेनविशेषणात्तदंतग्रहणेलभ्येह्रस्वांतइत्यत्रोतग्रहणेन

अचःपरस्मिन्॥ ॥अल्विध्यर्थमिदंतथाहिवक्ष्यतिउरदत्वेकृतेनसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिव
कारस्यसंप्रसारणनिषेधःस्थान्यलाश्रयएवमाचिनीकः बहुचितीकइतिचिते।कपीतिदीर्घे
कृतेह्रस्वांतेत्यात्वमितिस्थान्यलाश्रयः।स्म स्वरोस्मादचनाद्भवतिवान्नेति प्रत्युदाहरणेनिकानिचि
छक्प्रतिविधानानीतिप्रश्नः।अचइतिकिमर्थमिति॥ ॥

तत्पूर्वगतेराश्रयणेनेदंसाधयितुंशक्यमितिकश्चित् तन्नतदभावेह्रस्वादावित्ययापित्तेःह्रस्वांतेइत्यत्रनत्सु
भ्यामित्यनुवृत्तावपिवहोर्नश्चदितिवचनाद्बहुचितीकइत्युदाहृतंप्रत्युदाहरणादिचिंतायाःक्रिकाराणमुचिता
नतुभाष्यकृतोतआह।वार्त्तिनीति।प्रत्युदाहृतानि।भाष्ये।शकारःश्छोःशूडितिविहितः॥ छ ॥ ॥

अत एवेति। प्रत्ययनिरपेक्षतयांतरंगत्वेन तुकः शातं देशात् प्राक् प्रवर्त्तनादेवेत्यर्थः अत्रांतरंगत्वं प्रथमहल्निरूप
रूप। युगपदिति। बलाबलविचारस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्रैव संभवादिति भावः। यथेति कारकः। करतीत्या
दौ अंतरंगत्वात्पूर्वमिकादेशविकरणावितिभावः। सतुगिति। यद्यप्यकृतव्यूहपरिभाषया तुग्व्यावृत्तिः कर्तुं
शक्यते। तथापि तदभावस्यापि सतुक निर्देशो ज्ञापकः नचवांछते। क्विपि वांछा वित्यादौ शाभावाय सतुक्कनिर्दे

अंतरंगत्वादिति। अत एव युगपत्प्राप्त्यसंभवात्। वार्णादांगं बलीय इत्येतदत्र नास्ति यत्र हि युग
पदांगवर्णयोः प्राप्तिः यथा कारक इति वृद्धियणादेशयोः यथा च किरतः किरतीति यणित्वयोस्तत्रै
तदुपतिष्ठते। तत्रायं पलः छोः शूडिति तकारछकारयोः समुदायनिर्देशसामर्थ्याच्छ्लोंत्यस्येत
स्यानुपस्थानं अनर्थकत्वाद्वा एवं च नञोङित्करणं विश्व इत्यत्र गुणनिषेधार्थमर्थवत् भवति॥

शाइतिवाच्यं। शादेशयोग्यप्रत्ययपरस्य वांछतेः प्रयोगाभावात् अत एव सतुक निर्देशसामर्थ्यात् सवदित्रिः
श इति षाष्ठ भाष्ये। कसंगच्छते। ननु सतुक निर्देशोपि तेनां गविशेषणत्वं तविधौ अलोंत्यस्येत्यत्यस्यैव सा
दत आह। समुदायेति। अनर्थकत्वादिति। नानर्थक इति निषेधादितिभावः सतुक छ निर्देशो लिंगमाहात्वं चे
ति॥

नहीति अयोगवाहेषु हल्त्वाच्चत्वयोः समावेशादर्शनेन तयोरविरोधक इतिभावः ननु स्वाश्रयानिहत्त्वो वाप्योरित्य
त्रदोषो त आह। वाप्योरितीति। असिद्धत्वनिषेधादिति। उठ इति शेषः बहिरंगपरिभाषानित्यत्वादित्यन्ये। योनादि
ष्टाद च इति अजग्रहणं सिद्धांतरीत्या। स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वमाश्रीयत इत्यत्र तात्पर्यं स्थापयिष्यमाणत्वा
दिति। व्याख्यास्यमानत्वादित्यर्थः अत्र स्वाश्रयकार्याभावातिदेशस्यापि सिद्धांतइष्यमाणत्वाद्वाप्येप

स्वाश्रयमिति नत्वतिदेशेन स्वाश्रया धर्मा निवर्त्यंते यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्त्तितव्यमिति क्षत्रि
यस्य धर्माः। वाप्योरित्यादौ सत्यपि स्वाश्रये वल्त्वे वहिरंगत्वाद्यणो सिद्धत्वाद्वलि लोपाभावः। द्यूत्वेत्य
त्र नाजानंतर्य इति असिद्धत्वनिषेधाद्यण् प्रवर्त्तते ऊठः। स्थानिवत्वाद्यलोपः कथं नाशंक्यत इति
चेद्योमादिष्टादच इत्येवमर्थस्याच्ग्रहणस्य स्थापयिष्यमाणत्वात्। योत्रादेश इति। समुदायरूप
ऊट्। पश्चाश्रीयत इति यल्विधावच्॥

रिहारांतरं। अथवा योत्रेति। अयं भावः अभावातिदेशेपि स्थानि प्रयुक्तं भवत्यादेश प्रयुक्तं नेत्यर्थ इति तं द्याह।
समुदायेति। यथा सत्रे सानुबंधकग्रहणेन तस्यानुल्विधित्वं स्थानित्वं च नाल। तथा आदेशत्वमपि सूत्रो
पात्तस्यैवेतिभावः एवं च यण् नानादेश प्रयुक्तः किंतु तद्वयवप्रयुक्त इति नासौ वार्यत इति तात्पर्यं।।

कै॰वि॰१ आदेशोग्रह्यत इति। आदेश। इतिग्रह्यत इत्यर्थः। नप्राप्नोतीति। स्थानिवत्वेनेति शेषः। भाष्य। आगत्येतिमलोपस्या
पि ह्रस्वस्यपित्प्रत्ययपरत्वसंपादकतयातुग्विधावाश्रयणमित्यर्थः। अभावातिदेशेचेतत्फलम्। अतएवाभावा
२७९ तिदेशंपटयतीत्याद्येऽद्विर्नेत्यग्रेभाष्यंसंगच्छते। ननुस्वाश्रयवत्त्वादिनायलोपस्सिद्धावपि आलोपःस्था
निवत्वेनस्यादितितद्वारणायपरग्रहणमावश्यकमेवेत्यतआह। अव्युत्पन्नत्वादिति। आकारलोपइति

नास्यावादेशइति। समुदायत्वादेशत्वान्नचादेशावयवआदेशोग्रह्यतेमुख्यसंभवेगौणाग्रहण
स्यायुक्तत्वात् ख्याञादीनां त्वनुबन्धविनिर्मुक्तानांधातुसंज्ञा आदेशावयवत्वान्नप्राप्नोतिघ
स्लादेशस्यत्वेदित्वादङ्प्रज्ञापकाघ्नुकायणिभविष्यतीत्यदोषः। युवजातीरिति। अव्युत्प
न्नत्वादुणादीनांज्ञाशब्दाकारस्यलोपोनभवति। अन्यथाकारस्यनिङिकृतेयलोपेचनिङःस्था
निवद्भावात् प्रत्ययत्वादाकारलोपःस्यात् चासिद्धवदत्राभादित्याकारलोपकर्तव्येअसिद्धत्वस्य
व्याश्रयत्वात्॥

आतोलोपइत्यनेनालजनेरोणादिकेयुक्तियेविभाषत्वाल्लेटापितेनैकादेशतस्यपूर्वान्तवद्भावादार्धधातुकत्वेनयु
यतिशब्देनवृकुद्रीहौनिङादेशेयलोपःवाऽस्त्रीप्रस्यस्थानिवत्वेनार्धधातुकत्वादित्तलात्। यातिरितिवत्इतिभावः
ननुआभीयत्वेनात्वस्यासिद्धत्वाल्लोपोनेत्यतआह। नचेति। व्याश्रयत्वादिति। येआत्वंआस्थानिकृनिङिलोपइत्या
त्वनिमित्तापेक्षयान्यन्नूतनिमित्तकत्वात् व्याश्रयता॥ २७०

भाष्य। द्विपदिकेति। द्वौपादावितितद्धितार्थेतिसमासेपादस्यान्तस्येतिवुनलोपोयोपरस्मिन्नितीतिसह विधानेपरनिमित्तकत्वव्यवहारा
भावादित्यर्थः। वुनलोपवचनेनयथास्थानिवत्वाभावस्तथाभिनयति। पुनर्लोपेति। वैयाघ्रपद्येव्याघ्रस्येवपादावस्येतिब
हुव्रीहौपादस्यलोपइतिलोपेगर्गादित्वाद्यञिपादःपदितिपद्भावेनप्याप्यामितिपेचा। ननुतस्यस्थानिवत्वादित्ययुक्तंत
नविनापिटि। एतएत्वात्। प्राप्तीवर्णयोरत्वस्यपरत्वात्प्राप्तिरतआह। इडिति। अंतेरंगत्वादितिभावः। नित्यत्वादिति।

पुनरिति। यस्येतिलोपेसिद्धेपादस्यान्तस्येत्यत्रपुनर्लोपवचनंस्थानिवत्वनिषेधार्थंपुनर्वचनेनलोपेसतित्रु
प्यतएवाकारः। कार्येणाश्रीयतइत्यर्थः। ननुचात्रापीति। यस्येतिलोपेसिद्धेपादस्यलोपइतिपुनर्लोपवचना
द्विपर्थः। आदीध्यइति। एटएत्वेकृतेलोपःप्राप्नोतिविकरणश्चतत्रनित्यत्वात्विकरणस्यास्यलुकएरनेका
चेइतियणप्रवर्ततेक्ङिलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासत्वेष्वितिस्थानिवत्वनिषेधात्॥ ख ॥

नित्यलोपस्तुविकरणेकृतेतेनव्यवधानान्नप्राप्नोतीतिभावः। यद्यपिलुकिइल्लोपप्राप्तिःसोपिनित्यःतथापिकरणेसंप्रधारणा
मात्राभिप्रायेणेदं ननुपरस्मिन्नित्यस्याभावेशास्त्रायलुकःस्थानिवत्वेनएरनेकाचइतिपरस्यात्तत्रचकृतेयलोपेस्थानिवत्व
निषेधेनइकारपरत्वाभावात्नलोपप्राप्तिरित्यपास्तं। ह्रस्वादित्येवेति। सेस्मृतोशश्चर्यलोपेलोपाजादेशएवेतिनियम
स्तुनिमित्तभूताजादेशविषयएवास्तुपरस्मिन्नितिवचनकार्यमतआह॥ एरनेकाचइति॥

[illegible]
DR. BHAU DAJI
MEMORIAL

एतेन शप्लुकः स्थानिवत्त्वेन स्ववधानात् । पीवर्णयोरित्यस्य न प्राप्तिरित्यपास्तं । ह्रस्वादित्येवेति । सेस्मृतो शप्नादावप्येवं यत्र स्था
नेवत्त्वे पि न ह्रस्वांतातत्राह । खट्वेइति लोपः सिद्ध इत्यनुषज्यते । स्थानिवत्त्वादेवेकारोकार प्रश्लेषेपि न दोषः नेते स्पइति ए
वदीर्घकारांतप्रकृतिकस इत्यादीनामिकाक्षरकोशावोधितस्य एइत्यस्य संबुद्धावभिधानाभावो बोध्यः अत्रेदं चिंत्यं ओ
ग्रहणस्य भाष्ये कृतत्वेन दीर्घकारांतप्रकृतिक ओकारांतानभिधाने मानाभावः गां पश्य मिति भाष्यं तु घोशब्दस्य सर्वसंम
ततया आकारांतोपलक्षणतया व्याख्येयमेव सर्वैः किं च संबुद्धावनभिधाने नोपपन्नो सर्वपानि — धानकल्पनाकुत इ

पदयमितिअंसेवायोरिति स्थानिवत्त्वात् ह्रस्वादित्येव लोपः सिद्धः खट्वे माले इत्यादौ हल्ङ्याप्भ्य इति न
पत्यादीनां विजंतादीनां नेइति । कथं संबुद्धि लोप इति चेत् । नैतेभ्यो विज् दृश्यते ॥ छ ॥ ॥

ति । अपरे तु शर्ववि धावित्यस्याभावेऽयं विचारः तत्र दीर्घंतिप्रकृतिक एकारांतेस्थानिवत्त्वेनेङोभावात् विनातिदि
शावोधं प्रत्याहारग्रहणवारितार्थस्य वक्तुमशक्यत्वादनभिधानकल्पनेन मानं । न चेदं भाष्यमभावाति देशेनं गौ
कारेणेव प्रवृत्तमितिवाच्यं । अवायोत्रादेश इति भाष्येण तदाश्रयणात् । आगत्यवेयाप्रपद्य इत्यादेः प्रत्युदाहर २८०
णेन तदाश्रयणात्त्वेत्याहुः । भाष्ये । गां पश्य मितादिति अनिलोपासिध्यर्थमेव तत् । स्थानिवद्भावे नेङत्वादिति भावः ॥

वाश्ववीया इति । मधुवभ्रोरिति यस्मिन्द्रवोर्गुणे कृते ण्डच्छेयस्येति लोपे हलस्तद्धितस्येति सूत्राद्धल इत्यनुवर्तमाने आयत्यस्ये
ति सूत्रेण यलोपः न नु तत्र सिद्धांतेपि यनिमित्तो वांतादेशः कथं यलोपनिमित्तं स्यादत आह । संनिपातेति । नेधेय इति । निप

वाश्ववीया इति । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् । यशब्दसन्निपातनिमित्तो वान्तादेशो यलोपनिमि
त्तां प्रतिपद्यते । योत्रादेश इति । वांतः समुदायः यस्येति लोपं प्रतिनिमित्तत्वेन कारः ॥ नेधेय इति । स्थानि
वद्भावात् अचत्वमपदेशो सति विरोधात् स्वाश्रयं घत्वं न लभ्यते । यद्विरुद्धं स्वाश्रयं तदतिदेशेन नबा
ध्यते विरुद्धं तु बाध्यत एव सत्स्वाकृतस्तु व्यपदेशः परस्पर परिहारेण लोके स्थितः । न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र
व्यपदेशं लभते । अप्येति अचः परस्मिन्पूर्वस्येति षष्ठ्या विध्यर्थ आक्षिप्तः पूर्वस्य कार्यिकत्वे कार्यं च वि
धिरिति प्रश्नः । वेभिदितेति । वेभिद्य शब्दात् तच् नित्यत्वाद्यलोपय लोपो ततएकाच इति इट्प्रतिषे
धः प्राप्तोति व्यपदेशग्रहणं द्वयोरपि विशेषणं व्यपदेश एकाच व्यपदेशे न तु दात्तादिति ॥ छ ॥

वीभ्राजः किप्रत्यये आतो लोपे गतिसमासे घच इति श्वान्नि ज इति ढक् । ननु चयोभिदितेत्यत्र लोपय लोपाभ्यां प्रागे
वपरत्वादिट् न च तदा प्रतिषेधप्रारत आह ॥ नित्यत्वादिति । तत इत्यनेनेयेः नित्यत्वमुक्तं न नु कृत द्विर्वचनं नेका
जत आह । उपदेशेति ॥

ननु भिद्य इति द्विर्वचनरूपादेशस्यानभिद्युपदेशउपदेशाद् इति कथमुपदेशे एकाल्त्वमत आह। द्विःप्रयोगश्चेति लोपे
चशिष्टस्य चेभिदित्यस्य सउपदेशाद् इति भाव: परं तु एकाच उपदेशाद् इत्यत्र एकाचो द्वे इति सूत्रस्थभाष्यरीत्याविहि
तविशेषणाश्रयणादंगसंज्ञायामल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन तजादिनिरूपितांगत्वस्य वेभिदिति समुदायेऽभावाद्भिय

द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनमल्लोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिट्। प्रतिषेधाभावः। माध्यतिकृ इति पदाव
स्येकृ इति संघातग्रहणं तदा स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति वर्णनिर्देशत्वाल्विधित्वात्कादेशस्य
प्रसंगः सन्निपातपरिभाषां वा नाश्रित्यैतदुक्तं। अपीपचन्निति। चेरितश्चेतीकारलोपे कृते एकदेश
विकृतमनन्यवद्भवतीति च्चिरेवायं तत्रांतादेशे कृते चङ्कारस्य चपररूपे तस्मादिवद्भावा
दजुस्प्राप्नोति॥ रामाय नमः॥

चमीसमासं विनात्रानुपपत्तिरित्याहुः वर्णनिर्देशेऽस्ति तिस्थानिन्यकारेणाविवक्षितइति वर्ण एव तत्र स्थानि २८१
ढगादिप्रत्यये ध्वप्रकारस्तथैव। आदेशे च विवक्षित इति ढत्वाभावात्प्राप्तिरेव नेति भावः। संनिपातेति। इ
दं चटकसीश्चेति वार्त्तिकभाष्ये स्पष्टं॥

न भवतीति। न चापीपचन्नित्यत्र न पदांतेति निषेधात्स्थानिवद्भावो दुर्लभ इति वाच्यं पदचरमावयवे कर्तव्ये। आ
देशस्य पदांतरस्थस्यैव ग्रहणादत्र तदप्राप्तिः पदांत इत्यर्थस्य भाष्ये वक्ष्यमाणत्वेनैतदर्थलाभः केचित्तु पूर्वोत्तरसा
हचर्येणाभ्यस्तस्य भावरूपादेशान पहृतविकरणकस्य ग्रहणं दत्र प्रत्ये विषयनित्यादो च न दोष इत्याहुः वस्तुतस्तु
इदं ग्रासहचर्याश्रयणापेक्षायां पंचमीसमासाश्रयणे गौरवाभावइत्यपीपचन्निति तदुदाहरणमेव बोध्यं। नच

स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य वा व्यवधानान्न भवति। ननु पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं
हेगोरित्यादि सिध्यतीत्युच्यते। अचो यः। पूर्वः तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादित्याश्रयणात्। तथा हि गो
शब्दे। उकारात्पूर्वो गकारेण च तस्माद्विधिरस्ति॥ ॥

ति तस्मादिति। निमित्तत्वेनाश्रिताश्रितादिशेषः। वस्तुतो निमित्तत्वेश्रितादित्य व्यवधानोपलक्षणं न च तस्मादिति
ओकारेणाव्यवधानादित्यर्थः तदंशे निर्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाभावादिदमेवयुक्तं। निमित्तत्वेनेत्यादि कृत्यं।
द्व्यमर्यादयाऽलाभात्। अत एव तथाहि गो शब्दे त्यादि सार्थकमन्यथोक्तार्थस्योपपादनापेक्षत्वेन तद्वैयर्थ्यं
निमित्तत्वेनाश्रितादित्येतद्रहितस्याप्युक्तत्वं चेत्यन्ये॥ ॥

कै॰वि॰१ ननु विधिग्रहणे कृतेपि कथं स्थानिवत्त्वेन स्वाश्रयनिवृत्तिरत आह। अच इति अचः परस्मिन्पूर्वस्येत्येको योगः पूर्वेति
२८२ लुप्तविभक्तिकं विधाविति द्वितीयः तेन स्थानिवदेवेति नियमाश्रयणमिति भावः। भाष्ये विधिमात्र इत्यस्य विवरण
मनाश्रीयमाणायामपि प्रकृताविति द्वितीयो नियमाश्रयणमिति भावः स्थानिनीत्यर्थः वा य्वोरिति इति अत्र न बहिरंगासि
द्धत्वं उभयोर्वर्णनिमित्तत्वेन समत्वात्। पूर्वं पूर्वमंतरंगमित्यपि युग्पत्प्राप्तौ पूर्वमंतरंगप्राप्तिनियामकं न
तु जातस्यासिद्धत्वे इति भावः। भाष्ये स्वशब्देन स्थान्यादेशश्चोच्यते। अपरविधाविति तु वक्तव्यमित्याहारभ्यक

विधिमात्र इति। अचः परस्मिन्पूर्वस्येति अनेन स्थानिवद्भावे विहिते यैपुनर्विधाविति वचनं नियमा
र्थं स्थानिवदेव यथा स्यात् माभूत् स्वाश्रयमित्यर्थः। तत्र नाश्रीयमाणायामिति कार्यनिमित्तत्वेनेत्यर्थः
आयन्निति। अजादेरेवाद्विधानात्स्वविधिराट्॥

र्थं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानीत्यंता एकदेशयुक्तिः आपनास्तनित्यनयोरस्तिद्वत्वसूत्रेण सिद्धिः घि
न्वंतीत्यादावुकार वृत्त्याद्धा तु कस्याल्वधर्मनिवस्पदुर्लभत्वादिदोप्राप्तिः स्तिद्धांतिनापि भावसाधनविधिश २८२
ब्दस्याप्युपादानमत्रेति सिद्धांतबोधयितुं तन्नोक्तं। भाष्ये। घिन्वंतीत्यादि। यद्यप्यंगात्परस्य खलादेरिडित्य
प्राप्तिर्वविधावित्युक्ता नपि पंचमीसमासेनेदं सिध्यति तथापि अंगसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः इत्यभिप्रायेणेदमित्याहुः॥

उपलक्षणार्थत्वादिति। इदमत्र ग्रंथयोजनमात्रं न त्वयं सिद्धांत इति बोध्यं। अत एवादि पदं चरितार्थयिणः प्रतिषे
धोवाच्य इति वदिदमनाश्रित्येतमिति तत्वं पदांते विधातव्ये इति पदचरमाच्यये कर्तव्ये इत्यर्थः। ततश्चेति एवं च तत्सू
त्रा करणे लाघवानुरोधेनापरविधावित्येव वक्तव्यमिति भावः नित्यतुरित्यादिसिद्धये यस्याव स्यकत्वाद्वित्यमिदंभा

दध्यत्रेति। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्येतदत्र नास्तितस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्यत्र संयोगा
दिलोपस्य संयोगोपलक्षित लोपोपलक्षणार्थत्वात्। पदांतविधौ प्रतिषेधेत्ययमपि प्रतिषेधो नास्ति पदां
ते विधातव्ये सप्रतिषेधो न च लोपो भावात्मकत्वात्पदांतः॥ चक्रतुरिति। अत्र चसाक्रस्य द्विर्वचनमि
ति स्वविधिर्भविति। ततश्च द्विर्वचने चीत्येतन्न वक्तव्यं भवति नन्वपरविधावित्युच्यमाने कथं वेभिद्
तेत्यादयः संगृह्यते॥ छ ॥

प्येतु संभवमात्रेणेदमुदाहृतं तंतुरदलमपि स्थानिवद्भावो नेतसुलभं लक्ष्यविशेषे लक्ष्यानुरोधाधयमपि रूपाति
दिशइ तिवाक्येयटावाय; स्थान्यादेशयोरन्यतरापेक्षया भपरत्वमाश्रित्य चांकदो। नत्विति॥ छ ॥ ।

वै॰वि॰१ निमित्तेति।निमित्तं च यस्य स्थानिवत्त्वं तदीयं ग्राह्यं। किं त्विदमयुक्तं। एतन्न्यासखंडनाय श्रीभगवता निमित्तस्य विधि
नाया वक्ष्यमाणे तया तदनाश्रयणेनैवैतत् भाष्यप्रवृत्तेः अपरविधाविति न्यासेपि पंचमीसमासस्य वक्तुं शक्यत्वात् तत्सं
२८३. ग्रह इत्युचितं वार्त्तिकं तु स्वविधिसंग्रहार्थमिति स्पष्टमेव न चात्र पंचमीसमासे हेर्गोरित्यत्र स्वस्मात्परस्य विधावपि स्था
निवत्त्वं स्यादिति वाच्यं पंचमीसमासानित्यत्वनादोषात् प्रत्याहारग्रहणादिति सेस्मंताइत्यादीनामनभिधानाश्रये

उच्यते निमित्तापेक्षया परत्वविज्ञानात् तथाहि। वोज्झदितेत्यत्राकारलोपस्थानिमित्तमार्द्धधातुकं न
च तस्मात्परस्य विधिः किं तर्हि तस्यैवेति सिद्धिः स्थानिवद्भावः। एवं मापितिकः अपीयचन्नित्यत्रबो
द्ध्यं हेर्गोरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्तएङितिप्रत्याहारग्रहणान्न भवति। वाभ्रवीयाइत्यत्रयोत्रादे
शः नास्तावाश्रीयत इति परिहारः नैधेय इत्यत्र तु निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाभावः

ऽत एवोक्तं।ननु वाभ्रवीया इत्यत्रापत्यस्येति लोपे वादेशस्य स्थानिवत्त्वं स्यात् अवादेशनिमित्तयादिप्रत्ययसंबंधिनाए
व विधेः सत्वात् न च नपदांतेति निषेधः स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेधात् तत्राह। वा
भ्रवीयाइतिहा। को विधिरिति। विध्धिशब्दो भावसाधनः संबंधसामान्ये षष्ठीसमास इति भावः द्वयोरेकस्येत्या २८३
दिनिर्देशात् स्वविधौ स्थानिवत्त्वमनित्यमिति वाभ्रवीयनैधेययोर्न दोष इति परे॥

भाष्ये येत्यादिनासंग्रहीतमित्यंतेन काक्काप्रश्नः तदेवाह। व्यवधानात् प्रश्न इति साक्षादिति। एवं च उत्तरस्येत्यस्यानुपस्था
नेतदंगं निर्दिष्टग्रहणमपि नोपतिष्ठत इति भावः तस्मादिति सूत्रे तस्मिन्निति तेनानुवर्त्तमानस्यानिर्दिष्टस्येत्यस्येत्यर्थः स्व
रग्रहणाद्बलिंगाद्वत्सूत्रे तदनुपस्थितिबोध्या॥ संबंधसामान्येइति न तु कर्मणीत्यर्थः तेन सर्वलक्ष्यसिद्धिरिति भावः

स्वाश्रयाइति विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति। स्वाश्रयाइत्यस्य पाश्चाख्यायते शब्दानां स्वल
क्षणं। तेन ज्ञापकाश्रयाइत्यर्थः द्वयोरेकस्य इतरच्च देयमृणे कृरतो जवन इत्यादिज्ञापकमादेशरूपस्य
कार्यभावस्य। निमित्तमिति। आयन्नित्यादिषु च निमित्तात्पूर्वविधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः॥ मङ्क्ष्वभि
षिक्तमिति सर्वदिग्विषु दात्तत्वात्। पटुई आडति स्थिते। परयणादेशेनाकारस्य व्यवधानात् प्रश्नानन्नि
ति। व्यवहितेपीति पूर्वस्येति साक्षान्निर्देशात् तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यस्यानुपस्थानादिति भावः॥ भा
वसाधनस्येति। भावसाधन एव विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयते पूर्वस्येति च संबंधसामान्ये तिरूढा षष्ठी
यतो।इद्धनेति।विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमिति द्रुभावः॥
भाष्ये। पूर्वस्यादिति पूर्वोनिस्यादित्यस्याप्युपलक्षणं तदाह। स्वाश्रयनिवारणार्थमिति। एवं च प्रकृतसूत्रेणुभयो
रपि ग्रहणं बोध्यं। कैयटे। भावसाधन एवेति। एवशब्दोप्यर्थ इति केचित् न पदांतसूत्रे एतत्स्फुटं वक्ष्यते। भा
ष्यापरिहारं वक्ष्यतीति। दध्यत्रेत्यत्र यणः प्रतिषेधारंभः चक्रतुरित्यादौ द्विर्वचने चेति॥ ॥

कै०वि०१
२८४ चरत्यर्थेति। यङ्गा दङ्क्रेचरता। वित्युपसंख्यानादिति भावः। गौरादित्वादिति शङ्गेर्पर्नताद्युतिति भावः। टित्वाड्डीवि
विसर्त्तमिआकारः। शातर्त्ती मित्यादा वल्लोपानइत्यल्लोपप्राप्तिः। धारणिमित्यादि। धरूभ्यांणिपंतभ्यांल्युटि णत्वस्या
स्त्रौष्यामीति। रूपयिष्यामीत्यर्थः। पादिकमिति। पादस्यास्तीतिवनादीयत्सौदिष्ठुऽवार्षेष्विवकचरर्थे
तुपादिकइत्येवभवति। पर्यादिभ्यष्टान्नित्यत्रपादः पचेतियङ्गावविनधानात्। उदकंवहतीत्य
एरसंज्ञत्वाभुदभावः। अपत्यइत्याश्वो भूतिनर्मिमिष्यः। तस्यामंत्रणंशातनयातनशङ्काभ्यां
गौरादित्वात्। ङीष्। नेतारा विति। नीव्यर्योरामंत्रणंनयेते गुरूत्तुस्वात्। छास्त्रार्थमितिनेतारो। धा
रणं शावणं शोद्याभ्यामित्यः। असिद्धं बहिरंगमितिनित्यादप्यंतरंगंबलीयइतिन्यायात्प्रथ
मंपूर्वस्ययणितिभावः। अवंरूपंचेतिस्थानिवद्भावाश्रयणेपीत्यर्थः। कत्र्येति। कर्तृइ आइ तिस्थि
तेयदिनित्यत्वात् पूर्वपरयणादेशः स्यात् तस्यस्थानिवद्भावात्पूर्वस्ययण एतु तदुदात्तेयणेनंतर
आकारोनभवतीति उदात्तत्वंनस्यात्। यणोन्तरंगत्वात् पूर्वंपूर्वयणादेशः तदा डीयउदात्ते २८४
यणइतिउदात्तत्वंतस्यापियणिकृते आकारस्योदात्तत्वमितिसिद्धमिष्टं॥ ॥ सिद्धत्वानुस्तद्धितइ
त्यस्यप्राप्तिः। भाष्ये। यजादिभ्यो विहितइति एवंचवच्यादिभ्यःएयं तेभ्यः क्विपिसंप्रसारणंनभवत्येवक्विवे
भावएवेत्यन्ये। नित्यादपीति। नाजानंतर्यइतिनिषेधस्तुअनित्योनास्त्येववेतिभाष्ये। शपः पूर्वनिमित्तका
र्यत्वमत्रांतरंगत्वंविवक्षितं॥

उदाहरणत्ववादीआहभाष्ये। अनेनापीतिसतिस्थानिवत्वेइति। एवंचद्वयोरपिनित्यत्वेनोच्चारणक्रमेप्राप्यस्यात्पूर्वं
पूर्वयणादेशएवेतिभावः। उदाहरणत्वखंडनवादीआह। शाश्वपरेति। उच्चारणक्रमीयप्राप्यस्यशास्त्रेणबाध
इतिभावः। तत्सत्रेमाप्तिन्यायेनसूत्रपाठतः शाब्दतश्चाभयविषयमपिपरत्वंगृह्यतइतितात्पर्यंतिन्त्वेवंपरंका
र्यमित्युच्यते। तत्कथमभेदेस्यातदआह। एकमपीतिव्यक्तिपक्षेप्रतिलक्ष्यंलक्षणभेदादितिभावः। विषयगतं
पौर्वापर्यंतदवच्छिन्नेलक्षणेआरोप्यतइत्यत्रतात्पर्यंविप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तियोग्यंनचास्तियोगपद्येनं
अनेनापीति। सतिस्थानिवत्वेपूर्वयणादेशस्यापिनित्यत्वादित्यर्थः। इतरआह। परयणादेशोपी
ति। सएवाह। परश्चासाविति। शाब्दविप्रतिषेधात्। सएवप्राप्नोति। एकमपियणलक्षणंपूर्वा
परविषयभेदात्भिद्यते। एकस्यचैकार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात्। परत्वेनव्यवस्था॥ छ॥
तिभाष्यबोधितंविरोधमुपपादयति। एकस्यचेतिप्रसंगेआदेशविधानादादेशसमयेस्थानिवोसत्वंनिमित्तत्वंच
सत्वेसत्वासत्वेचैकत्रयुगपद्विरुद्धे एवंचद्वयोर्यणोर्योगपद्यासंभवतिइतिभावः। भाष्येबहिरंगेणसिध्यतीति
तेनैवकर्त्र्येतिसिध्यतिनसूत्रेणेत्यर्थः। एवंचशाब्दतः परत्वमादायविप्रतिषेधसूत्रस्यनैवप्रवृत्तिरितितात्प
र्यं। उदाहरणवादीअंतरंगपरिभाषाश्रयणंविनापिस्वरंसाधयतिभाष्ये। एवंनहीति॥ छ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

कै०वि०१ स्वरविधाविति। अस्य स्वरोद्देश्यकविधित्वादिति भावः। अवश्यमेवेति एवं च तयैव सिद्धस्यान्येन तदस्योदाहरणमिति
२८५ भावः। साचाप्येषेति। प्रकृतोदाहरणविषयः अंगमंगमिति प्रत्यासन्नवर्त्तिनि। कार्याभिनिविष्टो वलोकोद्देश्यत इति
भावः। पूर्वनिमित्तकमंतरंगमित्यंशेन्यायसिद्ध इति तदनाश्रयणमशक्यमिति भावः। ननु प्रत्ययवयवन्नि लोकरू
पोवयवी लक्ष्यत इति नार्थः प्रवृत्त्यनुपयोगादित्यत आह। प्रत्यासन्नेति। अंगानामिति। अंगिनं प्रतीति शेषं अंगमंगमि

प्रत्यंगवर्त्तीति। प्रत्यासन्नवाची प्रत्यंगशब्दः अंग। शब्देन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते अंगानां प्रत्यासन्नत्वात्। अंगमं
तिप गमित्यंगमिति अव्ययीभावः। प्रतिशरीरमिति। शरीरस्य भोगायतनत्वात्। अंतः सुहृदामिति। सौहा
र्द्दस्यासत्तिहेतुत्वात्। ततः संबंधिनामिति। अवश्यकर्त्तव्यत्वात्॥ छ ॥

ति प्रत्यासन्नवर्त्तीति। कार्याभिनिविष्टो लोकोद्देश्यत इति भावः। प्रत्यासन्नत्वं च प्रथमोपस्थितत्वरूपं भाष्ये श २८५
रीरं प्रतीत्यन्वयः प्रतियोगे द्वितीया भोगः सुखादिसाक्षात्कारः आसत्तिः प्रथमोपस्थितिः युगपदुपस्थितावपि
क्रमेणोपस्थितावपि आसत्तिवशादेव पूर्वं सुहृदामुपस्थितिरिति बोध्यं॥ छ ॥ ॥

ननु अन्वितस्य वाक्यार्थे नियोगो भवतीत्युक्तं शब्दार्थसंबंधस्य नित्यत्वात् शब्दस्य विरम्यव्यापाराभावात् युगपदेव स
कलार्थप्रतीतेः क्रमाभिधानमप्यसंगतमित्यत आह। नित्येपीति। अंगसंतमपीति। असत्यमपीति पाठांतरं शब्दजन्य
बोधे वस्तुगत्या सत्त्वादित्यर्थः किंतु शास्त्रवासनाकल्पितोयं प्रक्रियादशायां क्रमः अर्थवदुद्देश्यकप्रातिपदिकसंज्ञोद्देश्य
कङीबाद्युद्देशेन शास्त्रस्य विधानादिति बोध्यं वस्तुतः प्रकृतिपतदपाद्यप्यसत्यमेव कुतस्तत्क्रमस्य सत्यतेत्याह। प्र

सामान्यभूत इति। नित्येपि शब्दार्थसंबंधे अक्रमेप्यर्थप्रतिपादने उपायभावेनासंतमपि क्रमं प्रकृत्याद्यर्थं
चाश्रित्योपि यव्यवस्थापनात् तत्र नाश्रयहीतविशेषणा विशेष्यबुद्धिरित्याद्यो सामान्यमभिधीयते॥ ॥

कृताद्यर्थं वेति। असत्यमपीत्यनुकृष्यते। भाष्ये। सामान्यभूते अर्थे वर्त्तत इति। वर्त्तनं नाम सामान्याभिधानं विशेष्ये वि। शेष
णा विशिष्टेतं देव विशेष्यत्वात्। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः। तदनुवर्क्तेति। सामान्यस्य का
र्यनिर्हत्वाद्ध्यक्तस्तदाश्रयतया शब्दार्थत्वेन कल्प्यत इति भावः भाष्ये। उपजायत इत्यस्य बोधविषयो भवती
त्यर्थः। व्यक्तस्येति द्रव्यस्य सत्ता बुद्ध्यारूढस्येत्यर्थः॥ ॥

कै० वि० १

२८६

तत्पूर्वमिति।आश्रयप्रतीत्युत्तरमेवतदाकांक्षणादितिभावः।वस्त्वंतरेतिस्वसमवायिकारणनानावस्त्वपेक्ष्येत्यर्थः ए
कत्वस्यतत्वाभावादाह।एकत्वेति।एवंचप्रयोजनापेक्षयास्याबहिरंगत्वमित्यर्थः।सजातीयेति।द्रव्यत्वेनस्वाश्रयत्वेन
वासजातीयत्वंनतुलिंगादिभिरेकार्थसमवायाविशेषात्कथंबाह्यत्वमतआह।कर्मादीनीतिव्यतिन्यायप्राप्तक्र
मइतिशास्त्रकृतत्कल्पितन्यायप्राप्तःप्रक्रियादशायामित्यर्थः।अनेनविशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानकारण

ततस्तद्वतुरत्वाद्द्रव्येप्रतीति।लिंगसंख्याशक्तिनांचाश्रयोद्रव्यमितितत्पूर्वमभिधातव्यंततःसंख्या
पेक्षयालिंगंसमासमितितदभिधीयतेद्व्यादिसंख्याहिवस्त्वंतरापेक्षोपजायतेएकत्वसंख्यापिवस्त्वं
तरापेक्षाद्वित्वादिव्यवच्छेदंकरोतीतिबहिरंगासापिसजातीयपदार्थापेक्षत्वादन्तरंगा।कर्मादीनितु
विजातीयक्रियापेक्षणत्वबहिरंगाणीतिन्यायप्राप्तःक्रमः।बाधितेनेतिकर्मत्वादिनातद्धिक्रियापेक्ष
त्वात्बाह्यं॥ छ ॥

त्वाद्यपेतांत्रिककल्पितमितिसूचितंभाष्ये।यथैवेति।अर्थानांलिंगसंख्याकारकाणां।प्रादुर्भावेज्ञानं।शब्दानामपि २८६
तद्बोधकस्त्रीप्रत्ययविभक्तीनामपि।अस्यप्रादुर्भावइतिशेषः।तद्वत्कार्यैरपीत्यस्यतथैवानुपूर्व्येत्यर्थः।येनक्रमेणश
ब्दोपस्थितिनैवक्रमेणकार्यमितिपूर्वमीकारनिमित्तकोयणितिभावः॥ छ ॥ ॥ ॥

अत्रपदस्यैवविभज्यान्वाख्यानेतुपूर्वप्रवृत्तिकत्वरूपमंतरंगत्वंपूर्वयणादेशस्यबोध्यंअसिद्धत्वंपरयणादेशस्य
निमित्ताभावादप्राप्तत्वरूपंबोध्यमतएवचान्यत्रनासिद्धत्वंपरयणदेशस्यनिमित्ताभावात् एवंविधांतरंगत्वस्यदृ
ष्टांतादिवत्वेनयुगपत्प्राप्तिविषयत्वात्स्पष्टंचेदंवाहऊठ्सूत्रेकैयटे।यत्वनयारीत्यापूर्वस्थानिकमप्यंतरंगमिति
तदयुक्तंअंतरंगशब्दार्थाभावात्।अंगशब्दस्यतत्रानिमित्तपरत्वात्।अवधीदिति।यद्यप्यतोलोपइत्यत्रार्धधातु
कइतिविषयसप्तमीत्यचोयदितिसूत्रस्थभाष्यात्प्रतीयतेइत्यपरनिमित्तकत्वात्कथंस्थानिवत्वंतथापिविषयसप्त
म्यौनादिष्टादिति।अकृतएवादेशे।आचोपःपूर्वइत्यर्थः।अजपेक्षयापूर्वत्वस्येहाश्रयणात्।आदिशनमा
दिष्टंतत्यस्यनास्तित्योनादिष्टः।आदेशइति।ततश्चहलादेशोपिस्थानिवत्स्यात्॥ छ ॥

मीत्वेपिपरबुद्धिनिमित्तकत्वेनपरनिमित्तत्वमस्त्येवेत्याशयः।स्वतंत्रवधात्-धातुस्तुनास्त्येवअदंतत्वेजनिवध्योश्चेतिवधि
ग्रहणमपिनकर्तव्यमेवेतिबोध्यम्।बहुखट्वकइतिभाष्ये।वहोनेन्वदुत्तरपदभूम्नीत्युक्तेरितिभावः नन्वादेशा
स्यसत्वाद्नुचितमतआह।अकृतएवेतिउपलक्षणमेतदितिभावःनन्वस्त्वेऽनादिष्टादित्येतदनुपादानात्कथ
मेतल्लभ्यतआह।अजपेक्षयेति।लक्षणानुरोधोदितिभावःकर्मणित्केअनादिश्यमानादित्यर्थःस्यादतआह।आदेशन
मिति।बहुव्रीहौनिष्ठेतिपूर्वनिपातस्तुन।तत्प्रकरणेनित्यत्वात्॥

नन्वचः पूर्वत्वविज्ञाने आदेशेन पूर्वत्वस्याविशेषणत्त्वात् यथेत्युक्तमत आह। यथेति। परमतेन दृष्टांत इति भावः। पूर्व
विध्यभावादाह। धिनंतीति अन्यथेजापत्तिरिति भावः अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं। पंचमीस साश्रयेण वैयाकरणे दोषमा
शंक्याह। वैयाकरणेति। एज्विधानसामर्थ्यात्तत्र न भवति स्थानिवत्वमिति परे। विधिग्रहणं स्वाश्रयनिष्टत्यर्थमि
यंदवादइति। सादृश्यादेवमुक्तं शाद्धांतरमेव तु पंचम्यत्तमपेक्ष्यते तद्यथेति। यथादेशापेक्षया पूर्वत्वं आ
देशाश्रीयमाणे विभक्तिविपरिणामः तथा स्थान्यजपेक्षयापीत्यर्थः चिन्वंतीत्यत्रोकारात्पूर्वपदं गं तस्मा
न्निमित्तत्वेनाश्रिताद्विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः वैयाकरण इत्यत्र तु तन्न भवति न। हीकारात्पूर्वो
योवकारः स कश्चिन्निमित्तत्वेनाश्रितः तत्रेति। अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्य तेन तु स्वाश्रयं निवर्त्त
ते भाष्यकारेण तु विग्रहणत्त्वाश्रयकार्याभावः साधितः उत्सर्गेति उत्सर्गः। स्थानी सत्यादेशेनापवा
देनेव निवर्त्यते। नन्वीकारयणोः सिद्धत्वाद्विभक्तावेव यण् भविष्यतीने तदस्ति पूर्वविधावसिद्धत्वमुच्य
ते न त्वावर्त्तये लौकिकप्रयोगइति नास्ति विभक्तेरानतर्यता॥
लुक्त्वात् नत्रादिशलक्षणेत्यसंगतमत आह। भाष्यकारेणत्विति। इदं वार्त्तिकमिति न विशेष इति भावः॥ निव २८१
र्त्यतइति। उत्सृज्यतेनिवर्त्यते इत्युत्सर्ग इति भावः। नत्वानंतर्य इति। पूर्वविधावित्युक्तेः शास्त्रीयकार्ये तिदे
शाप्रवृत्तिरिति भावः। प्रयोगे इति। उच्चारणे इत्यर्थः॥ ॥

भाष्ये। नहिदेवदत्तस्येति हतेपि नजीवनं चेत्। किं वक्तव्यं तदा शेष इत्यर्थः। उक्तं वेति पत्वं तु कोशित्यत्र वचनद्वयकरणपे
क्षो विकल्पः। तदेवनामेति। इकोयणचीत्येतदेव इकोयणचीत्यस्मिन्नित्यर्थः चिणोलुकितग्रहणाभावे कित तरां मृशाद्यस्य
लुक् उच्यते उततेषां क्रमेण नाद्यः संघातस्याप्रत्ययत्वात् नांत इत्याह भाष्ये। तलोपस्यचेति एवमसिद्धवचनमात्रेण

अनुदेशइति। अतिदेश इत्यर्थः नतु चेत दपीति शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात् नान्यस्येति कार्यासिद्धत्वाश्रयमे
तत्। उक्तं वेति शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। तदेवेति। सकृत्यागपेक्षये तदुच्यते विषयभेदादुभेदा
श्रयणात्। असिद्धत्वमाश्रीयते। नहभारोस्तीति। नह्यभावादिशेषधिकं सूत्रं पठतीयं विधिशाद्दं चांतरेणसिध्य
ति। अधीनमिति। अध्युत्तरपदात्खविधानादध्युत्पन्न आपन्नार्थवृत्तिरधीनशद्दः॥ तद्यथेति। येनोपमा
ने पवानां सन्नावगतास सत्तीति वाक्यशेषं प्रकल्पयति। असन्नावगतीनसत्तीति। एवमस्थापि लक्षणस्य
प्रतिलक्ष्यंभेदात्। क्वचिद्भावोतिदिश्यते क्वचिदभावः॥
निर्वाहमुक्त्वा सूत्रकृतं स्थानिवत्वं समर्थयति। काममिति। नह्यभावेति। इहत्यस्य सूत्रे इत्यर्थ इति भावः नतु पूर्वमस्या
र्थस्य विधिशद्देन साधितत्वात् कथं तत्करणरूपो नभार इत्यत आह। विधिशद्दं चेति। अध्याहारमात्रेणेतिभा
वः। भाष्ये। एवमादेशेपि न भवतीति आदेशमित्तकोपीत्यर्थः॥ नि

कै०वि०१

२८८ मद्यपिव्यवहितेपिपूर्वशब्दो वर्त्तत इतिभाष्यकृतापूर्वमेवोक्तं तथापितदर्थप्रतिपादकमंवतारं वार्त्तिकमवतारयि
तुंपृच्छतिभाष्ये। किंपुनरिति। अव्यवहितसंभवे इति। छंदस्यपिपरपिव्यवहिताश्चेत्यनेनपूर्वपरशब्दयोरव्यवहिता
र्थेमुख्यत्वबोधनादितिभावः तस्मिन्निनितिसूत्रेनिर्दिष्टग्रहणाद्व्यवहिताव्यवहितसाधारणेपूर्वशब्दस्यशक्तिः अंत्या

किंपुनरिति। अमीषांब्राह्मणानामन्यात्पूर्वंआनयेतिअत्रानंतरेपूर्वशब्दोदृष्टः मथुरायाःपूर्वंपा
टलिपुत्रमिति। व्यवहितमपीतिप्रश्नः ततुयथाविषयभेदात्लक्षणंविद्यतेतदापादत्रांयत्रपूर्व
त्वंसंभवतितादृशंतत्राश्रीयतइतिव्यवहितस्यापिग्रहणंयदात्वेकमेवलक्षणंतदाकिमित्यव्यव
हितसंभवेव्यवहितमाश्रीयतइति। अनंतरस्यैवग्रहणेनभाव्यं। लुनीह्यत्रेति। हेरपित्वादुदा
त्तत्वंतत्रयणादेशेकृतेउदात्तस्याभावाद्धल्यै। मानस्वरोनस्यात्। स्थानिवद्भावात्तुयथास्थानिनिस्व
रोभवतिएवमादेशेपिसिद्धःस्वरः॥ ॥

पूर्वमानयेत्यादौतुतात्पर्यानुपपत्याविशेषेलक्षणाछंदस्यपिपरेपीत्यादौपरांगविकल्पापास्तस्मादितिपरिभाषाया २८८
उपस्थितेरव्यवधानांशलाभइहतुस्वरेग्रहणाद्धिंगात्तदनुपस्थितिरितितत्वंभाष्ये। एकानुदात्तशब्देनतत्र
युक्तःशेषनिघातःउदात्तत्वमितिप्रत्ययस्वरेण॥ ॥

विघतप्रतिषेधेतिनिपातैर्यद्यदीत्यनेनेतिभावः। अनाश्रित्येतिपदसंस्कारेवाक्यसंस्कारेवायणेवर्णाश्रयत्वेनांतरंगत्व
मित्यन्ये। श्लेष्मघ्ने अमनुष्यकर्तृके चेतिटक् ननुसंयोगत्वस्यसमुदायगतत्वेनपूर्वविधित्वाभावात्कथंस्थानिवत्वंकिंचनसं
योगसंज्ञाव्यवहितस्यविधिः अवहितत्वस्यसत्वादतआह। कार्यार्थत्वादिति। ततश्चप्लुतद्वाराव्यवहितपूर्वविधित्वंसं
ज्ञायाइतिभावः ननुचउक्तहेतुनाव्यवहितपूर्वविधित्वात्कथमनंतरग्रहणेसंयोगसंज्ञायाविधेयत्वमतआह। यथोद्देशं

पंचापलाइति। सजसादिषुछंदोवावचनंप्राङ्णौचङ्युपधायाइतिजसिचेति। गुणः छंदसिविकल्पितत्वा
न्नभवतीतियणिकृतेइगंतत्वाभावात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्रसंगः। यत्रलुनीह्यत्रेतियद्वद्प्रयोगोनिघात
प्रतिषेधार्थः तत्रयणिकृतेउदात्तवत्वाभावात्गतिनिघाताप्रसंगः। एतद्व्यसर्वमनाश्रित्यातरंगभावमुक्तं
श्लेष्मघ्नइति। कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञायाः व्यवहितस्याप्लुतविधिरितिपूर्वःपक्षः ननुचेति। यथोद्देश
पक्षेप्रत्येकंचसंयोगसंज्ञेति। पक्षेआनंतर्याश्रयेपिदोषइत्यर्थः तंवेति। समुदायः। संज्ञेतिभावः। ॥

शेति। तदाकार्यपर्यालोचनंविनापिभविष्यतिकिंचिदित्यभिसंधिमात्रातत्राष्टनेयत्वेप्यर्थः ननुएवमपिपूर्वपरविधि
त्वान्नस्थानिवत्वप्राप्तिरतआह। प्रत्येकंचेतिसमुदायइति एवंचानंतर्याश्रयणेयथोद्देशपक्षेपिनदोषइतिभावः। ए
वंचपूर्वमात्रग्रहणेपिश्लेष्मघ्नेनदोषः यथोद्देशाश्रयणंदेव। कार्यकालपक्षेपियत्प्रतिबंधद्वारास्थानिवत्वस्यसंज्ञाका
र्यंप्रतिबंधकत्वंतस्यपूर्वमात्रवृत्तित्वएवस्थानिवत्वमितिगूढतात्पर्यं॥

कौ॰वि॰१
२८१

भाष्ये। वि नहि पूर्वपरविधिरिति। पूर्वपरविधोस्थानिवत्त्वाभावादेव चआरतुरित्याकृष्ठ त्यूतामितिगुणस्यसवर्णदीर्घनिष्ठानि
मत्वमि बाध्यं विधिग्रहणसामर्थ्याच्चैतदर्थजाभइत्याङ्कः। पूर्वमात्रेति। दीर्घादिग्रहणाच्चिंगादिति भावः। ननूभयनिमित्तेपि
परनि त्वमस्त्येवेत्यत आह। परस्मिन्निति। अवधारणार्थमितिपूर्वविधिग्राह्ये पूर्वग्राह्येस्येवास्यापि विशेषणस्यान्य
योगव्य छेवच्छे फलकत्वादितिभावः। अत एवेति अविशेषात्सर्वत्र प्रवृत्त्येति भावः। अयस्ताविति त्रिदिविकार्त्रिंशये

र्वमात्रस्येति। पष्ठ्यन्तास्थितः स्थितः। अवीवदतितितु च उ परनिह्रासस्थानिवत्वनिषेधो वक्ष्यते। एकादे
स्येतिपरस्मिन्नित्येतदवधारणार्थमुपात्तं। तथाह्युपादीयमानेपि परस्मिञ्जिवयआदेशाइति अवधा
णाद् भयनिमित्तस्यान्नित्यस्मिन्परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो लभ्यत एव तत्रातेन। यथा अपरनिमि
कस्यस्थानिवद्भावो निवार्यते वैयाघ्रपद्यः आदीध्यइति एवं परस्मिन्नेवयआदेशाइति अवधारणाद्
यनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः। आयसादिभ्योणत्तेभ्यऔप्रत्यये कृते एकादेशेच तस्यादिवद्भावात्तुमा
शास्तुतः पादेउदवाहेइत्यत्रऊवेकादेशे कृते। आदिवत्वात् भसंज्ञापापद्भावंऊ प्राप्नुत॥ छ ॥

त्यात्वं। स्यादिवद्भावादितिननु आदिवद्भावे नोइत्यस्य सर्वनामस्थानत्वेपि आयासित्यस्यांगत्वाभावात्कथं नुम्। औइत्यस्य २८१
सांता विहितत्वात् आयासित्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् दिशत्वाभावान्नस्थानिवत्वेन तस्यांगत्वमिति चेन्न। छिन्नपुच्छश्ववत्
एकदे विकृतानन्यत्वेनांगत्वप्रतीत्यव्याघातात्। लोकन्यायसिद्धस्यानाश्रयणे बीजाभावात्। सूत्रेमपिचैतत्साधर्य
मावरूपकमितिदिक्॥

भाष्ये। सिध्यंतीतिनिवर्त्यत्वेनेत्यर्थः। नन्वचइत्यस्य विशेषणस्य त्ययोगव्यवच्छेदकत्वेपि हलोन्त्या इति स्थान्नाजंतरस्येत्यत आ
ह। गुणवादिति आदेशविशेषणत्वे नेतिशेषः वस्तुतो वोरादेशस्याच्युपर्याप्तिधिकरणदेशत्वाभाव इति भाष्याशयः। उभय
निमि त्वे किं परनिमित्तत्वमेव नास्तीत्युच्यते उत परमेव निमित्तं नेति नाद्य इत्याह। अन्वयेतिनांत्यइत्याह। अयोगेतिवि

चोश्चेति। अचइतिगुणादेकत्वस्यापाप्युनायजेतिति। द्विवक्षितत्वात् इहयस्येति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निर्निमित्त
ावधारणेनउभयत्वेव परस्पनिमित्तत्वाअयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन्य आदेशाइति विशेषणात्। इष्टेरितिवर्णनिर्दे
ता वज्जातिग्रहणान्नास्तिसंख्याविवक्षाभवतुवा तथापि नदोषइति भावः। अपहलचोरिति। उभयथा
ास्त्रेव्यवहारप्रदर्शनात् अग्नः उररानपरइत्यत्रात्राणनणसमुदायोऽकडादिरादेशोरपरोनभवतिना
ोयीत्यत्रत्वत्पर राजदितिहलचोलोपेअल्लोपित्वाश्रयणाद्उपधात्वत्वनिषेधोभवति अस्तिद्यत्राकोः दर्शन
मिति॥ छ ॥

शेष्यसं त एवायोगव्यवच्छेद्धोध इति नियमेनमानमितिभावः भाष्ये। यहलचोरित्तिअ चइत्यपि परस्मिन्निति वद्योगव्यवच्छे
दकमु त्ययोगव्यवच्छेदकमिति प्रश्नः। अत्परराजदिति। राज्ञानमतिक्रांतवानित्यर्थे प्रातिपदिकाधात्वर्थ इति णिज्जिष्ठव
द्भावा लोपश्चेतिबोध्यं। पूर्वस्यैवविधावित्यनाश्रित्येदं। भाष्ये। एकादेशइति अतोगुणइति पररूपमित्यर्थः यस्येतिचेति
तुनतिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादितिभावः॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी इत्यस्य स्मारकम्

कै० वि० २

२९० विंशतमित्यस्याविंशतिरधिकास्मिन्नित्यर्थः विंशतिश्चप्रक्षिप्तं शतसहस्रयोरेवउस्येष्टत्वात्। स्थानिनोनादिष्टादिति। अत्र
पद्धत्यर्थंतन्नधात्विति सूत्रे स्थानिवत्सूत्रे चोक्तं। केकेयादौ केकयमित्रय्विन्त्यादिनाइत्यादेशेआद्गुणः अत्रापिपक्षोसए
वाप्युक्तत्वात आह। परिहारांतस्येति। पक्षांतरस्येत्यर्थः एतत्सूत्रेलिङ्गं। लोपस्येतिसमानाधिकरणेनसुपेइत्यधिकारात्

विंशकइति। विंशतित्रिंशद्भ्यामितिड्वुन्विंशतमिति। शदन्तविंशतेश्चेतिडः स्ववीयानिति। गुणलोप
योस्तुल्यकालत्वात्गुणस्यरूपमनादिष्टादचःपूर्वत्वमितिचेत् स्थानिनोनादिष्टादचःपूर्वत्वात्तद्द्वारेण
गुणस्यापिभविष्यतीत्यदोषः तत्रस्थानिवद्भावेसतिलत्राद्देनव्यवधानादवादेशाप्रसंगः। केकेयइति। न
चतन्मात्रेगुणोविधीयतेनतत्वादौतेनयान्त्राश्रीयतेनासौवादेशःपश्चादेशःसमुदायःनासावाश्रीयइ
तिन्यायान्नास्तिदोषःनैतदस्तिस्थानिवत्त्वभवातीप्राग्रूपपदउत्तरपदलोपश्चेतिलोपस्यपरनिमित्ततो
यद्यप्यत्रतदात्त्वविधौचनेतिसिद्धतितथापिपरिहारांतरस्याभिधास्यमानत्वंतन्नोक्तं॥ छ ॥
+त्वभावातिदेशाश्रयणपक्षे। दोषः। स्यादेवपरिहारांतरस्याभिधास्यमानत्वाद्वैतन्नाश्रितं। दधिसक्तव+
इतिसमानाधिकरणाधिकारेकृत्तीति+

परसन्निधानोत्तरज्ञाप्यमानत्वेनपरनिमित्तत्वभिमानःवस्तुतएतावतापरनिमित्तत्वेपादृशातस्येतिलोपस्यपरोसंनियोगेन २९०
विधीयमानस्यपरनिमित्तत्वापत्तिरितीदमपिचिंत्यं। परिहारांतस्येत्येवात्रापिसमाधिरितितत्वं॥ छ ॥

उपादानादिति। यद्यप्यागत्येत्यतद्वारणार्थमावश्यकं ततत्रहिकेवलहलोलोपस्तथापिव्याख्यानादचएवादेशइत्यत्प्रयोग
व्यवच्छेदलाभइतिबोध्यं। साक्षादेवेति। अचोपत्रस्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वमित्यर्थः एवंहिणिलोपस्यस्थानिवत्त्वंनस्यात्तस्मादचए
वादेशःप्रयोगपत्रेस्यपनितद्वारणमुचितं। किंपुनरिति। आश्रितस्थानिककार्यमेवस्थानिवद्भावेनप्राप्यतेउत अनाश्रितस्था
निकंप्रतिबध्यतेपीतिप्रश्नःयद्यप्ययंविचारःप्राक्कृतएवभावाभावातिदेशौतिसिद्धांतश्चकृतस्तथापिअन्यवार्तिकक्रा
इ
नन्वइति। ऊतावीत्यतदनाश्रयणइपन्यासः। अस्तुतर्हीति। अचइत्युपादानात्साक्षादेवयस्यावृस्थानिवत्त्वे
नोपात्तस्तस्यैवस्थानिवद्भावोनतुहलतादेशस्येत्यर्थः किंपुनरिति। यत्रकार्येस्थान्याश्रितःकिंतत्रैवस्थानिवद्भा
वःउतयत्राप्यनाश्रितइतिप्रश्नः गुरुविधिरितिकार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञायागुरुविधिरित्युच्यतेलोपयण
देशयोःस्थानीसंयोगसंज्ञायांनाश्रीयते। द्विर्वचनादयश्चेति। द्विर्वचनादावपिस्थानीनाश्रीयतेअनची
तिपर्युदासाश्रयणेनत्स्यदत्स्युहलःद्विर्वचनादावाश्रयणंनत्वचा। एवंयलोपेपि॥ छ ॥
रकृतवार्तिकव्याख्यानमिदमिदमितिबोध्यं। नतुसंयोगसंज्ञैवविवक्ष्यतेकिंतुच्यतेगुरुविधिरितिअतआह। कार्येति। नन्वचिंते
त्यपद्विर्वचननिषेधेस्त्येवसूत्रान्याश्रयणमतआह। पर्युदासेतिचिंत्यमेतत्। वाक्वा। कइत्यादावयेवसा नद्वित्वापत्तेः
हलीत्येववक्तुंयुक्तत्वाद्बुत्याहुः। तस्मादज्झिल्स्याश्रयणंनमित्यत्रतत्कारणेकल्पनोचितमिवस्यात्। किंचतार्किकप्र
त्ययत्ववतइतिवक्तुंयुक्तंवाणित्यादावज्झिल्लोवर्णभावएवेतिनदोषः॥

एयुङः एवेति। एवंतिपक्षद्वयेपिवंरग्रहणंनकार्यमित्यत्रतत्कृथंरणकपनंचित्यमेवस्मात किंचतार्किकप्रत्ययत्वमादायापि
प्रदर्शनित्ताापनायतदावश्यकमितिचिंत्यं।वंरयलोपेत्यकमेवनिमित्तमित्यभिमानेनभाष्यमित्यइन्ये।क्सस्येति।क्सस्याची
तिक्सलोपेप्रकृतेपिलुवकृत्यइतिवार्त्तिकार्थः पक्षांतरेतुक्सलोपेनेवसिद्धमित्यभिमानः तत्राप्यवश्यंतुग

वरेत्याकारलोपेविधीयमानेप्रकृतिराश्रिते।वाचिक्कुतीतिभाष्येतुवंरग्रहेपिपठितस्तत्रा
यंभावः युङ एवसमुदायस्यप्रत्ययुत्वंनतदवयवस्याकारस्येत्यादौअप्रत्ययआकारलो जा
डु पविधानादत्राप्रसंगएवेति।अधुग्धेतिक्सस्यालोत्पस्येतिलोपेकृतेतस्यस्थानिवद्भा
वात्झलोमलीतिलोपोनस्यादितिदितिलुग्वचनं।अदुग्धेकृहीत्येवमर्थस्त्ववश्यंवक्तव्यो
वकारस्याझल्त्वात्।घ्नतीति।अग्लोपस्यस्थानिवत्वादनंतरोनकारोभवतीतिघत्वाप्रसंगः
वचनसामर्थ्यात्व्यवधानाश्रयणेतुहननादिषुअतिप्रसंगः॥

कृत्यइत्याह।अदुहूहीति।घ्नंतीत्यादि।गमहनेत्यनेनाल्लोपः घत्वंतोहंतेरित्यनेनभाष्येजग्ध्यादिषुआ २९१
देशस्यार्थानिरूपस्येत्यर्थः॥ ॥

एकदेशाविकृतस्येति।अंतरंगत्वाद्वृद्धौकृतायांणिलोपइतिआदित्यस्यानादिष्टादचःपूर्वत्वमस्त्येवएयल्लोपावि
तितुणिच्स्थानिकवृध्यादेर्बाधकं।उक्तरीत्यावातस्यतत्वंवार्त्तिके।युलोपेतियकारोकारयोर्लोपइत्यर्थः अकुर्या
त्रामित्यादौवाक्यसंस्कारपक्षेपरस्ययणादेशेनकार्यप्राप्तिरितिबोध्यं।बहिरंगोपीतिवाप्यौरित्सत्रेयपास्यन

तिराद्येति।आद्यपतेणिलोपेकृतेएकदेशविकृतस्यानन्यत्वादाद्यदिरेवायमितिजग्धिःप्राप्नोति.
नचजग्धोणिराश्रितःआदिग्रहणात्घात्यादितिवधादेशप्रसंगःयग्रणादेशेप्रसंगइतिबहिरं
ग।परिभाषानाश्रयणेनैतदुच्यते।अजनीति।जनजननइत्यस्माद्धात्वर्थेनात्मनेपदंजनीप्रादुर्भा
वइत्यस्माद्वाश्यनःछंदसत्वात्।भ्लुःसोपितितेनैकदिगित्यएरततोमत्वर्थीयइति।सोयेइत्यत्रतुय
लोपोनप्राप्नोतियस्येतिचेत्यादौश्यांप्रतिषेधइतिवचनात्सूर्यमस्त्ययोर्ह्यामितिपरिगणना
श्रयणेनतदुच्यते॥ ॥

प्राप्तिस्तयार्कमेवमन्यत्रापिबोध्यं।आत्मनेपदमिति।इडितिलोपःनन्वणंतंसोयेइत्येवोदाहियतामतआह।सो
येइत्यत्रेति।यस्येतिचेत्यादाविति।आदिनासूर्यतिष्येतियलोपः।श्यांशीप्रत्यये।अल्लोपस्यासिद्धत्वंतुनव्याश्रय
त्वात्॥

गार्ग्याभ्यामित्यत्र गार्ग्यअभ्यामिति स्थिते। पूर्वं सुपि चेति दीर्घे यलोपप्राप्तिरिति बोध्यं। पर्युदासाश्रयणे त्विति अङ्गित्वेन प्रकृत्याश्रयणात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या आङ्गिन्नत्वस्त्वेन यलोप इत्ति भावः। संयोगसंज्ञापाद इति अस्याश्रयणन्तः वस्तुतः सुतस्य त्रैपादिकत्वात्पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिस्थानिवद्भावेनापि सुसाध्यं। अत एव वाङ्गिङ्गादिति। न

गार्ग्याभ्यामिति गोत्रस्त्रिपादत्वेन संघातलक्षणेष्वित्य एवा। अनातीति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण चोद्यं पर्युदासाश्रयेण तु सदृशग्राहिताश्रयेण परिहारः सर्वेषामिति। आश्रीयमाणे पात्रकृतावित्यस्मिन्नेव पक्ष आश्रीयमाणे विधिग्रहणाद् धिग्रहणकार्यत्वात्स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थात् सिध्यतीति भावः। अत एव वक्ष्यमाणरोपत्वास्य: अपचेति। न चासंयोगस्येति संयोगसंज्ञायाः समुदायाश्रयत्वाद पूर्वविधित्वं। उच्यत इति। अत एव लिङ्गादविशेषेण स्थानिवद्भावः क्रियत इति। अदुद्धसपमिवस्यकर्तव्यमेवेति भावः। सप्तम इति। कृतिकृतमानतया माश्रीयते स्थानिवद्भावः
तं तु व्यवधानवचनसामर्थ्याद् विघातकं॥

च पुत्रमासमन्तात् तुंशीलं यस्याः पुत्रादिनीत्यादौ स्थानिवत्त्वान्नादितीत्यस्याप्रवृत्तौ द्वित्वं प्राप्नोतीति तद्वारणाय द्विर्वचनग्रहणं कथमभावातिदेशो ज्ञापकमिति वाच्यं। एतद्भाष्यप्रामाण्येन तस्मानिधानात् शीघ्रोपस्थितत्वेनाऽनहितादिनीशब्दस्यैव तत्र ग्रहणमितिदिक्॥ ५७॥ २९२

न पदान्त॥ ॥ननु स्थानिवत्त्वनिषेधं विना सस्य पदान्तत्वेनासिद्धेः तस्य रुत्वसंपादके पदत्वे स्थानिवत्त्वे स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वात्। सान्तस्य पदत्वाभावेन कथमत्र रुत्वप्राप्तिरत आह। भावेति। पदान्तेति च भावधानानिर्देशाद् उत्पत्तिबोध्यं। इदं चिन्त्यं द्विर्वचनादिसाचर्येण पदान्तपदार्थस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहणौचित्यात्। भाष्ये त्वेवं व्याख्येयं रुत्वस्य पदचरमावयवत्वेन तत्र कर्तव्ये तन्निष्पादके च कर्तव्ये भावसाधनविधिशब्दाश्रयणे टिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। यद्यपि पदसंज्ञा न पदचरमावयवोनापि पदान्तस्थाने विधिस्तथापि तस्याः कार्यार्थत्वात्। कार्यस्य च रुत्वस्य तत्त्वान्न दोषः पदच-

न पदान्त॥ ॥ वेतस्वानिति भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते। वेतसशब्दात् कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मतुविति मतुपि टिलोपे कृते स्वादौ पूर्वपदमिति पदसंज्ञायां सकारः पदान्तत्वं प्रतिपद्यत इति पदान्तत्वापाद्यमानत्वात्स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रसंगः

रमावयवसाधकस्यापि तत्त्वेन ग्रहणमित्याशयः सिद्धोऽसिद्ध इत्याह। भसंज्ञत्वेति। भत्वे प्राप्तस्थानिवद्भावस्यापि सान्तनिष्ठपदत्वात्ति बाधकाराकृत्वसंपादकत्वेन भत्वस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणमत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेध इति सान्तनिष्ठभत्वेन तन्निष्ठपदत्वबाध इति भावः। न पदान्तसूत्रे दृष्टा त्रिपादी तु नासिद्धज्सौ द्विग्रहणात्। कैयटानरीत्या पूर्वपक्षयोजने स्वारस्यं भावः। भत्वस्थानिवद्भावस्य सकारनिष्ठपदान्तत्वसंपादकतया परंपरया भसंज्ञायामपि पदान्तत्वसंपादकत्वेन पदान्तत्वमिति तस्यापि निषेध इति सिमानावधिकत्वाद्वेन पदत्वबाध इति। एवं च परंपरया पदान्तत्वसंपादकस्यापि पदान्तविधिशब्देन ग्रहणे मडुक्तरीत्यैव पूर्वपक्षयोजनाप्युचिता॥

कै॰वि॰१ ननु अनुयोग्यंमिरेपिविधानात्कथंसर्वत्रभत्वमतआह।अनविधानादितिमतुशब्देनप्रसिद्धत्वात् मतुपएवग्रहणमितिभावः
तत्रपूर्वपक्ष्याह।कोरांतमेतमेतदिति।साक्षात्परंपरयावापदांतकार्यप्रतिबंधकस्यप्रापकस्यवानिषेधेपरंपरापदांत
२९३ पदेत्वपस्थितपदत्वद्वारिकेवनात्पक्षारिकेतिभत्वेननिषेधइतिसांतत्वाभावान्नदृशाप्तिरितिभावः।सिद्धांत्येकदेश्याह।ननु
चेतिअत्रपदस्योद्देश्यतयैतत्साध्यपदत्ववत्सगुणांत्यकार्येनायंनिषेधइतिपदत्वेपिस्थानिवत्वात्सांतस्यपदत्वाभा

तसौमत्वर्थइति।तदस्मिन्नस्तीत्यन्नेवार्थेऽनुश्ननिन्निवृत्तादिषु अनभिधानादित्याशित्येतदुच्यते।अकारां
तमितिभसंज्ञाप्रतिस्थानिवत्वनिषेधाभावात्सकारान्तत्वाभावान्नास्तिभसंज्ञापदान्तत्वेतुविधीयमानेस्था
निवत्वनिषेधात्सकारान्तस्यपदत्वाडुत्वप्रसंगः ननुचेति।स्थानिवत्वनिषेधाद्विनापःसिद्धःपदान्तात्तस्य
विधौस्थानिवत्वनिषेधःयथाकोस्तःकानिसन्तीतिइहतुसकारःस्थानिवत्वनिषेधात्विनायदान्तत्वेनास्ति
इइतिभवत्येवस्थानिवद्भावइति।अपदान्तत्वात्सकारस्यरुत्वभावः॥ ॥

वेनरुत्वाभावःसिद्धइतिभावः।तत्रकिमपेक्षयासंप्रतीत्यतआह।स्थानिवत्वनिषेधादिति।एतत्साध्यपदत्ववत्स्वेनोद्देश्य
त्वासंभवःभावसाधनेपिविधेयपदचरमावयवःस्थानिद्वारेववाच्यमितिस्थानिनःस्थानिवद्भावेनतत्त्वाभावेविधेयस्यस
तरांतद्भावइतिभावःस्थानिवत्वनिषेधविनायःपदत्वेनासिद्धस्तस्यचरमावयवेवर्त्तव्यइत्यक्षरार्थःसुप्रतिपदत्वा
द्वैनसमस्तनांतेशब्दस्यषष्ठीतत्पुरुषइतिबोध्यं।पर्यापितुस्यभावइत्यापातत्साध्यत्वप्रत्ययांतादेरप्युद्देश्यतातथा
प्यत्रलक्षानुरोधादिवमर्थकत्वमितितात्पर्यं॥ ॥ २९३

पूर्वपक्षीउक्तमाशयमजानानःसंप्रतीतिपदांतस्यविशेषणंमन्यमानआह।भाष्ये।कर्मसाधनस्येतिसंप्रतिपदांतस्यस्था
८ नेविधाविति तर्थः।तत्रहिपदचरमावयवत्वेनसिद्धकर्मकेविधानेवकुमत्रवाक्यंसिद्धत्वेविधानवैयर्थ्यात्।एवंचाकारांत
मेतदितिप्रतीकोक्तयुक्त्यापदत्वएवस्थानिवत्वनिषेधात्सांतमेवपदत्वंप्रतिभत्वेतुनिषेधाभावात्।अकौंतंभत्वंप्र रां

त्रलबंध्वेति।त्रलवधुशब्दाहृऽकऽन्नूऊरेकादेशआदिवद्भावाहृइग्रहणेनगृह्यतइतितस्मिन्
ष्ठ्यादिष्वितिपदसंज्ञायांधकारस्य।पदांततावि धे।येतिस्थानिनत्वनिषेधात्जत्स्वंस्यावभसंज्ञायांतुप्रत्येका
देशस्यस्थानिवत्वादुकारान्तमेतदितिभिन्नावधिकत्वात्।भयदसंज्ञयोर्नास्तिबाधकभावःयणादेशोञ्चा
रणंचांतत्रएकादेशस्यैवोदाहरणत्वात्।कानिसंतीति।वक्ष्यमाणसाधारणमिदंप्रयोजनंभावसाध
नपक्षेपिसिद्ध्यत्येवेत्युपन्यस्तंयकारइतियकारवकारौविधीयमानौपदांतौ।भवतइत्यस्तिपदान्तता
याविधानं॥

नीतिस्यादेवरुत्वमितिभावः।जस्त्वंप्राप्नोतीति।झलांजशोन्तइत्यस्यपदचरमावयवविधायकत्वात्।जश्ग्रहणंतुझलां
जस्त्वेतन्निषेधार्थं।एकादेशस्यैवेति।अतएवोभयतआश्रयेनेत्यनेनवक्ष्यमाणंसमाधानंसंगच्छतेसिद्धान्त्येकदेश्या
ह।अस्तिपुनरितिपूर्वपक्ष्याह।कानीतिइहपदान्तएवयकारादिर्विधेयइतिभावः॥ च. ॥

असाधारणमिमिति। भावसाधनपक्षमात्रसाध्यमित्यर्थः। भाष्ये। षड्भिकस्यापीति। अत्रेकादेशाल्लोपांतं सपादसप्ताध्यायीस्थ
कार्यप्रवृत्तियोग्यतया। सिद्धत्वेन जस्त्वाप्रवृत्तिस्तदनंतरं त्वद्धोपस्य स्थानिवत्वप्रसक्तिस्तत्र कर्मसाधने यस्येति लोपेइक
निमित्तभत्वेन समासांतर्वर्तित्वे तदनंतरं त्वद्धोपस्य स्थानिवत्वप्रसक्तिस्तत्र कर्मसाधने यस्येति लोपेइ ... विभक्तिनिमित्त
कपदत्वस्यापि निवृत्तेः षड्भिकासिद्धिः न च भत्वे स्थानिवत्वमद्धोपस्येति न समानाश्रयत्वं भत्वपदत्वयोरिति वाच्यं। साक्षा
त्परंपरया वा पदांतस्यानिकविधिप्रापकप्रतिबंधकस्थानिवत्वस्य निषेधेन भत्वेपि तन्निषेधात्। पदांतत्वेन सिद्धस्यवि

इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह षड्भिक इति षडंगुलिशब्दात्। बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वेति ठचि कृते
ठाजादावूर्ध्वमिति द्वितीयादचामिति इगुलिशब्दस्य लोपे यस्येति। लोपे च षडिति पदत्वाद्विभक्त्या सिद्धः पदत्वेन
निपदांततया अविधानान्नास्ति स्थानिवत्वनिषेधः इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावादकारांतस्य भसंज्ञापद
संज्ञात्वनावर्तिविभक्त्याश्रयेण षकारांतस्येति सिद्धं जश्त्वं कर्मसाधने तु षषः षकारः पदांतत्वेनासि
द्ध इति स्थानिवत्वनिषेधात् षकारांतस्यैव भसंज्ञेति तुल्याधिकपाभसंज्ञया पदसंज्ञाया एकसंज्ञाधि
कारात् बाधनाज्जश्त्वासिद्धिः॥

भावित्वर्थेपि दस्यासिद्धत्वेन तद्धारकपरंपरायावक्कं भत्वाक्यत्वेनान्यद्वारिकाया अपि ग्रहणात्। भावसाधनत्वेनोपस्थितपद
त्वद्वारिकैव परंपराग्रह्यते इति भत्वे निषेधाभावेन स्थानिवत्वाद्दकारांते भत्वेपि षांते पदत्वस्याव्याघातेन न दोषइ
त्याशयः। कैयटे। पदांततया अविधानादिति पदत्वस्याविधानेन धर्मविशिष्टत्वेनापि पादांतस्यास्याविधानां
दिति भावः॥ सद्ध इति शीजस्त्वे कार्य इति शेषः॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

सिद्धांत्येकदेश्याह। वार्तिकस्त्विति। चकारस्येति वार्तिकेपि वाशब्दोर्धमात्राद्विति। वचिगजादावितिशीर्दन्नशब्दलोपयस्येति लोपे पूर्वोदा
हरणे उत्वदत्वापिकुत्वापत्तिरिति भावः॥ एवं मदुक्तरीत्या भाष्यस्य सामंजस्ये कथं पुनरित्यानर्थत्र पूर्वत्रासिद्धीयं द्विर्वचना
यं विधेयमित्यंतः स्फुटार्थत्वाच्छन्नव्याख्यातः तथाहि। पूर्वमेव डस्य निष्पत्त्वादित्यसंगतं सपादसप्ताध्यायीस्थ कार्यप्रवृत्ति

वार्तिकस्त्विति। चकारस्य पदांतत्वात्। कुत्वप्रसंगात्। कथं पुनः षड्भिकस्य सिद्धिः यावता ष्टुत्वं। यो सौ यदान्तो यकार
इति तद्दिहापि डकारस्य पदांतस्य विधेयत्वात्। पदांततया विधिरिति स्थानिवत्वनिषेधप्रसंगः नैष दोषः
पूर्वमेव जश्त्वेन उकारस्य निष्पन्नत्वात्त्वान्निदानीं विधिरिति भावसाधने षड्भिकसिद्धिः कर्मसाधने तु डकारस्य पदां
तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्वात्पदत्वानिवृत्तौ षकाररूपापत्तिर्विधेयेति स्थानिवत्वनिषेधात्तुल्याविधिकयान संज्ञा
याप दसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वनिवृत्तौ षड्भिकासिद्धिः न च भावसाधने षकारापत्तिर्भाष्येति शक्यं तत्र कृतस्या
अपदांतरूपत्वात्। पदांतत्वे हि जश्त्वं स्यात्। न चेजश्त्वविधिनिमित्तः स्थानिवत्वनिषेधो यत्र स्थानिवत्वनि
षेधाज्जश्त्वं विधीयते सौ ग्धिर्विध्यामिति सोऽस्य विषयः। इह तु पूर्वमेव जस्त्वे कृतं स्थानिवत्वनिषेधात्तनि
रासश्च्यते पूर्वत्रासिद्धं न स्थानिवदित्यस्याप्ययमविषयः। न ह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं द्विर्वचनाय विधेयं। कर्तव्योत्र
यत्न इति एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य इति वार्तिकः सिद्धः षष्ठाजादिवचनात्सिद्धमित्यु
त्तरपदलोपाभावः षड्भिकस्तु वाजादावितिलोपे यस्येति लोपे च सिद्धः॥ ॥

यंत्वपदांतत्वात्प्राप्तेः किं चकाररूपापत्तिर्न शास्त्रीया। पदस्य रमावयवस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचिततादित्याद्यूह्यं सिद्धांत्या
ह। तत्र्यात्रेनिप चमेवक्ष्यमाणं यत्निदर्शयति॥ एवेति। तथा वा चूहत्यादेशत्वाद्वार्तिके भत्वेपि न स्थानिवत्वमिति भावः एवं च भा
वसाधनपक्षोत्र स्थितः॥

कै० वि०१ पूर्वपक्ष्याह। कथंब्रह्मबंध्वेतिसिद्धांत्येकदेशी उक्तमापि यः संप्रतिपदांतइत्येवंरूपं सिद्धांतं परेणागृहीतत्वाद्यक्षानुरूप
बलिन्यायेनाह। उभयत इति तद्याष्ट्यस्मात्स्वादिविधिरिति। अत एवात्रैनेकदेशाविकृतन्यायेनधां तस्यपदत्वसंभाव
२९५ नाउकारांताहड्डिधानेनाकृपरिमाणसंज्ञात्वेनदुर्लभत्वात्। उभयतआश्रयणे इत्यस्यैकदेशिमतत्वाच्च एतच्चोतादि
वत्सूत्रेवक्ष्यते पूर्वपक्ष्याह। कथंवेतस्वानिति। अथवेतस्वानित्येवंजाती १यकानामेतदुदाहरणत्वमेवेतिबोध
यितुंवा सर्वंसिद्धांतमाह। नैवमितितद्याचष्टे। नचङ्गनिवृत्ति। एवंब्रह्मबंधूरूढ्धकारोनपदमितिबोध्यं। नन्वि
दमयुक्तं गतिकारकोपपदानांसुबुत्पत्तेः पूर्वंसमासः सुबंतत्वेनसुबंतेनसमासेउत्तरपदत्वे चेतिप्रत्ययलक्ष

उभयत इति। यस्मात्स्वादिविधिः तत्स्वादौपदमिति। पूर्वपरोभयाश्रयणं पंदेऽत्र इतिनचङ्गानुप्र
प्रत्ययः पदं एवंषाडिकेइकप्रत्ययोनपदमितिनास्तिस्थानिवत्वनिषेधः॥ छ ॥ ॥

णनिषेधेनचोत्तरस्यापदत्वात् गोचेत्यादावाद्योपस्यस्थानिवत्वेनावड्प्राप्तेरितिचेन्न। उत्तरपदस्यकार्यित्वएवप्र
त्यासत्यातन्निषेधप्रवृत्तेः अत्र चेदंभाष्यमपिमानंसुबुत्पत्तेः पूर्वंसमासस्य चेतद्विषयेनित्यत्वान्नप्रवृत्तिरितिभा
वः एवंचविग्रहद्वयप्रदर्शनेनपदचरमावयवेकर्तव्यपरपरपदस्थानादेशएवनस्थानिवदिति। भाष्येध्व
नितकानिमत्तीत्याद्येवोदाहरणं एवंचपूर्वसूत्रेपरविधावितिप्रघट्टकस्थकैयटग्रंथोभाष्यइतिसूत्रेकैयटग्रंथश्च २९५
चित्यएवएवंषाडिकेइत्याद्यपिचिंत्यं। एकस्यपदत्वाभावेप्यंत्यलित्ग्राह्याकारयोलोपे तस्यस्थानिवद्भावेनपदत्वात्तस्मिन्
तस्यविधिसत्वेनादोषादितिदिक्॥

भाव्येपदस्यांतइतिपक्षेपूर्वपक्ष्यभिमतेएकपदस्थाजादेशस्यस्थानिवत्वनिषेधेपिनदोषइतिश्रोतॄन्प्रतिपादयितुं भसंज्ञा
त्रबाधिकाभविष्यतीतिस्वोक्तैकदेश्याशयमाह। अथवेति। यः संप्रतिपादांतइत्येतनुरोधेनामादालभ्यमितिभावः अस्यप
क्षस्यकैयटोक्तव्याख्याचिंत्यातावताविभसंयाः पदांतविधित्वानुपपादनात् किंचयथाकारकाधिकारेकारकंसत्कर्मेतिव्या
ख्यानंनतयोः संज्ञयोः समावेशउक्तस्तथात्रापिस्यात् नहिभत्वपदत्वयोः समावेशोऽभीष्टः तस्मादेवंव्याख्येयंयथारु

यथौवेति। यचिभमित्यत्रतसौमत्वर्थइत्यर्थत्रचपदमितिवर्तते तेनपदंसत् भसंज्ञंभवतीतिलब्धेपदत्वेत
न्निबंधनकृत्वप्रतिबंधार्थाभसंज्ञातद्विषयत्वात्पदांतविधिरितिस्थानिवत्वनिषेधात् भत्वादुत्वाभावःसि
द्धिः॥ रामायनमः॥ छ ॥

त्वजस्वादीनांसाक्षात्प्रापकः प्रतिबंधकोवास्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते तथाभसंज्ञाविषयातिदेशस्यापिपरंपरयातत्वा
त्तन्निषेधइति। यथैवान्यानिपदकार्याणिपदचरमावयवकार्याणिकुत्वजस्त्वादीनितत्प्रापकपदसंज्ञारूपंचात्रसूत्रेउप
न्नवंतेपदांतविधिशब्देनगृह्यंते। पदचरमावयवप्रापकाद्यपि तत्वेनगृह्यतेएवमिदमपिभसंज्ञारूपपदकार्यंपरंपरया
पदचरमावयवप्रापकंप्रतिबंधकंवापदचरमावयवत्वेनगृह्यतेइत्यर्थः॥ छ ॥

अयंभावः यथापदांतपदेउपस्थितत्वात्पदत्वद्वारिकापरंपराग्रह्यतेतथापदत्वबाधकतयाभत्वस्यापिप्रत्यासन्नत्वेनत
द्वारापिपदचरमावयवविषयस्थानिवत्वप्रतिषेधइतिनदोषः वाचिकेत्वेवंनदोषः उत्तरपदलोपविधानात। पंचमेच
दमुपपादयिष्यते एवंचामलकीतटीसासरसीत्यादौजस्त्वादिप्रसक्तिरेवेनेतिबोध्यं। यद्यपिपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति
निषेधोत्रप्राप्नोतितथापिविधिशब्दोभावसाधनोंतत्रशब्दस्वरभावयवावाची। षादिसिद्धौतान्बोधयितुंपूर्वत्रासि
द्धइत्यादावपिसाक्षात्परंपरयाप्रापकप्रतिबंधकस्यनिषेधइत्यादिबोधयितुंपदुदंतदइतिसप्तमीसमासेनवेतस्या

कएङूयतेरितिंकिमजेत्याक्विप्। यगतात्तुक्विपूंनभवतिंउक्तं हिभाष्येनेनेभ्यः। क्विपद्वयतइति॥ ॥

नित्याद्दोनपदांतेतिनिषेधवारणेनपूर्वत्रासिद्धेनेत्यत्रपदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैवग्रहणमेवंजस्त्वद
नेतिबोधयितुंचायमुपक्षेपइतिबोध्यं। भाष्ये॥ वर्णलोपविधिमिति। आतोलोपइतिचेत्येवंप्रतीत्यर्थः एवंच
वरेयलोपग्रहणेकृतेपियायावरइत्यस्यासिद्धिरितिशंकायातिरित्यास्यात्रासिद्धेः सिद्धांतमाह। अपवेतिय। लो
पकिमितियायावरेयलोपस्यवरेइत्यनेनैवसिद्धत्वात्प्रश्नः। क्षौलुप्तमितियद्यप्यत्रल्पयशब्देनविजप्युच्यतेतथा
पितस्यक्वचित्कत्वान्नदोषः क्विग्रहणंविचोप्युपलक्षणमित्यत्यत्ये। कैयटे। उक्तं लीतिकद्वादिभ्योयगित्यत्रभाष्ये॥ ॥

उपधात्वविधिंप्रतीति। प्रत्ययविधावित्यनाश्रित्येदं। ततइतिआदिशब्दादित्यर्थः आदितेरपत्यं ण्यंतादेवतार्थेण्यइतितुनो
क्तं आपत्यस्येत्यस्यप्राप्त्यापूर्वत्रासिद्धइत्युत्तरग्रंथासंगतेः यस्मादेवतत्वंउनंमेतदज्ञानेनैवेतिबोध्यं। कंडूतिशब्दस्येति।

मेरीति। एकोप्यकारलोपो द्वितीयेईकारेतयोः स्थानिवत्वाद्यकारस्योपधात्वनस्यावस्थानिवत्वनिषेधे
द्वितीयलोपस्यसमानाश्रयत्वादसिद्धत्वादणिलोपस्यव्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद्यकारस्योपधात्वाह्लो
पः सिध्यति। आदित्यइतिअदितेः सास्यदेवदनेत्यत्रार्थेण्यः ततोभवादावर्थेद्वितीयोण्यः हलोयमां
यमीतिलोपयिष्यतेसचस्थानिवत्वनिषेधात्सिध्यति। ब्राह्मणएवएङ्तिरितिषष्ठीसमासः कर्म
धारयेकएङूतिशब्दस्यपूर्वनिपातप्रसंगः॥ ॥

विशेषणत्वादित्यर्थः नचात्राह्लोपस्यस्थानिवत्वादुवङ्प्रसंगस्यादितिवाच्यंजातेतन्नाढ्रासिद्धेः ऊढितुन
स्थानिवत्वमनादिष्टादचःपूर्वत्वाभावात्। अस्मादेवभाष्यप्रयोगात्स्थानिद्वारकंतदाश्रयणंक्वाचित्कमित्याहुः

ननुलितीति वचनसामर्थ्यात्स्यादेवेत्यत आह। कारक इतीति। अत्र वचनं सावकाशमिति भावः। स्वरविधावितिहल्स्वरस्य प्राप्तेः सत्त्वादिति भावः। अन्यव्यवधाने इति। अज्व्यवधानेइत्यर्थः। अत्र व्यवेतिवापाठः। लुप्तत्वात् तदनुच्चारणेन तदाश्रयस्वापादयितुमशक्यत्वात्तस्य स्यादिति। नापादितस्वविधौ स्थानिवत्वाभावाच्च ननु ल्लितीत्यत्र प्रत्ययात्पूर्वमित्यनुवृत्तेः पूर्वग्रहणस्य सत्वान्निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेः पूर्वत्वादृश्य व्यवहितेपीति न दोषं आह। यत्राव्विति तत्राप्यव्यवधाना

आकर्षिकि इति। चरत्यर्थे आकर्षात् ष्टल इति ष्टल्यस्येति लोपस्य स्थानिवत्वात् ककाराकारस्योदात्तत्वं न स्यात्। यत्र तु व्यवहिते पूर्वशब्दः कारक इत्यादौ च स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति व्यंजनस्याविद्यमानत्वा दनन्तरस्य न स्वरभाजसंभवाद्व्यवधानेन स्यात्। यत्र तु व्यवहितेपूर्वशब्दो वर्त्तते तत्राप्यव्यवधिम तोशान्तत्वासंभवादन्तरा जस्थात्सतोप्यपनिनादत्यव्यवहारः यत्रत्वानंतर्यसंभवः तत्र व्यवहितं नैवा श्रीयते ष्ट लोलित्करणव्यवधानेपि भविष्यतीति चेत् आकारस्यापि पक्षेस्यादिति स्थानिवत्वनि

षेधः कर्त्तव्यः॥ छ ॥ ॥

रोपेणैव प्रयोगः पूर्वादीनां चाव्यवहिते एव शक्तिरिति भावः यत्राव्विति मुख्ये संभवति आरोपितग्रहणे मानाभाव इति भावः परंत्विदं चिंत्यं तस्मिन्निति सत्रनिर्दिष्टग्रहणात्। तस्मात् उत्तरांशाविकल्पपरिभाषोपस्थितेः प्रत्ययः परश्चे त्यादौ दृष्टत्वादत्राप्युपस्थितिरितितत्वं। पक्षेस्यादिति अनुदात्तपदमिति वचनात्पक्षे इत्युक्तं चिकीर्षक इत्याद्यर्थ मावश्यकेन निषेधेनैव सिद्धे र्लित्वसामर्थ्यमिव कथमिति चिंत्यं॥ ॥

भाष्ये। पंचारत्न्य इति अतरंगत्वेनापीदं सिद्धं बहुखट्वक इत्युदाहरणं अत्र कपि आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वत्वे तस्य स्थानिव त्वात् ह्रस्वान्तत्वादिस्वरो न भवति। प्रतिदीव्न इत्यत्र बहिरंगत्वेनासिद्धत्वमह्नो पुंस्प्रतिनशक्यं त्रिपाद्यात्तदप्रवृत्तेः वाद्योरि य त्यत्रापि यथा न स्यात् तथोक्तं। रेफ इति। अत्र तु नांतंन मिति भावः नस्रत्रांतरशनित्वं प्रकृत्वामित्याह। प्रस्तुत इति पदांतरे

प्रतिदीव्नेति रिफवकारान्तस्य भस्य न भकुर्छुरामिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न प्रवर्त्तते इहल्लोपो पीति प्रकृतः प्र स्तुः। आनुपूर्वेणेति। तत्र पदार्थानां समस्तया वगमात्। इह तु लोपोपशब्देन संबंधः सकृच्छ्रुतो विधायासो पयोगायिष्यते। स्वरदीर्घयलोपाश्च विशिष्टाः कथं समुच्चीयतामिति भावः। अनानुपूर्व्येणपीति लोपशब्द आवर्त्तते। तत्र लोपाजादेश इति विज्ञायते। तत्र द्विर्वचन विधौ लोपाजादेशस्यासंभवात्सवर्णादि विधौ तु तस्यैव संभवान्नत्रादेशस्य लोपो विशेषणं। पदांते तु यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तस्तानियं तीति तथापि न पदांतेति योगविभागान्नाद्विधौ लोपो न विशेषणमिति। पारिशेष्यात् स्वरदीर्घयलो पेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति विज्ञायते॥ छ ॥

णव्यवधानरूपासन्निरानुपूर्व्यं। विदिष्टा। विभिन्नदेशस्था भाष्ये। यथेष्टं संबंधः। इष्टवाक्यार्थबोधनकत्वरू पः। असंभवादिति चरन्नतु जग्मतुरित्यादौ संभवाच्चिंत्यमिदं। पारिशेष्यादिति व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यं॥ ॥

कै०वि०१

२९८ एतावदिति। पूर्वोक्तोनियमोपीत्यर्थः ननु सूत्रस्यैकत्वात्तावन्मात्रविषये तादृशो वाक्यार्थोदुर्वच इत्यत आह। ग्रहणक वाक्यात्विति। पाग्क्रमादितिदिवं च कल्पितात्सन्नवाक्याद्बोधः तत्र चेतात्पर्यं नियामकमिति भावः भाष्यानुआसत्य भावेपिपदार्थोपस्थितौ आकांक्षावशाद्युत्पत्त्यनुसारेणान्वयबोध इति लभ्यते। साचीनमित्यस्यातिर्यगाछं तामित्यर्थः क्विन्तु गतिवार्त्तिकं कविल्पत्र विधाविल्पेतद्ध्याहियते। तेन क्विनिमित्त्रविधावित्यर्थः आद्दत्या का वित्यादौ येनापि संबध्यते। क्विनिमित्तादित्यर्थस्तदेतपतिः पठ्यते। क्वौलुप्तमिति। इदं च क्वाचित्कमिति वक्ष्यते। एवलुग्रूपेआ

स्मृतिशास्त्रत्वाद्वस्य एतावंतोऽर्थाः सन्निहिताइत्येतावत्प्रतीयते ग्रहणकवाक्यानुलक्षसंस्कारकंत्र
क्रियावाक्यमुपप्लुवतइति सिद्धमिष्टं। अनद्वाहमिति। पावक्रमादार्यक्रिमोबलीयानितियचेष्टमत्रा
भिसंबंधः लोरितिं लि लोपस्यस्थानिवत्वाद्रूणनस्यात्॥ छ ॥

दिग्रोत्रपधात्वप्रयुक्ते कार्येचिङुपर ह्रस्वे कुत्वे च स्थानिवत्वं नेत्यर्थः भाष्ये क्वावित्यस्यक्वौलुप्तमित्यर्थेउदाहरणं। कंडूरिति। कण्डूंताकप् अत्र यण्यलोपश्च भवतीति भावः तत्रांत्यं खंडयति। यलोपेति। पिपीरिति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे रेफां तस्यापदत्वाद्दीर्घो न स्यादिति भावः अत्र रूत्वमप्येतदधीनमेव। लावयतेरिति रिः। एयंतलूधातोरित्यर्थः ऊटू नेति। क्वांवांतस्यानंगत्वादिति भावः ङु गिएत्येधतीति वृद्धिः॥ छ ॥ ॥ ॥ २९८

वर्णाश्रयत्वादिति। औं अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वं तु नेहैर नादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात्। तत्रत्विति। कारक इत्यादौणि स्थानिकृट्विषये सचरितार्थस्तथैव चातोलोप इति सूत्रे भाष्ये सव्याख्यात इति भावः परंतु॥ यत्नेकारितिज्ञापकादनित्यत्वेनांतरंगत्वमनाश्रित्य क्वौलुप्तमिति न कार्यं नित्यत्वाद्पूर्वं णिलोपः वृद्धिस्त्वकृते णिलोपे उपदेशेन कृतेत्व तिदेशेनत्यत्यविले ति पूर्वपक्षः। राय: मातुः। दैवयतेरिति एयंताद्दिवेरित्यर्थः नन्वत्रोठ् क्वौ विधिमित्येव सिद्धः न चोकारस्य वृद्धिः स्यात्

अकृत्वेति। एयल्लोपावियङ् यण्गुण वृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति। णिलोपस्ततो वृद्धिरावादेशः
वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवतियथागोहितमित्यादेशः। एतच्चांतरंगत्वा मनाश्रित्योक्तं तत्रत्वा
श्रीतिः तरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधाभावः। जचमा चष्टेइति। क्वौविधिं प्रति न स्थानि चदित्यस्यार्थस्य
प्रदर्शनायेदमुदाहृतं इदं तु क्वौलुप्तस्योदाहरणं दिवयतेर्द्यूरिति॥ ॥

णिः स्थानिवत्वादिति वाच्यं। ऊठ् आदिष्टादचः पूर्वत्वादिति नेदमसाधारणमुदाहरणमिति चेन्न। सखीयतेः सख्युरिति
त्य रव्यत्यात्सूत्रभाष्योक्तं गोमतिगोमानिति उगदचामिति सूत्रभाष्योक्तं एयंतयदः पात्पद्गुरितिये न विधिरिति सूत्रभाष्योक्तं कंडूः पिपठीरित्यादौ यणभावस्थैत्वयोः सिद्धिश्च तस्यासाधारणमुदाहरणं स्थानिवद्वारके नादिष्टादचः पूर्वत्वेतु इदमप्युदाहरणमिति बोध्यं। नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तमिति नैवमेव विज्ञायते किं त्विदमपि क्वाचित्कं लक्ष्यसिद्ध्यै आश्रयणीयमिति भावः॥ ॥

वै०वि०१

२९९ तदाश्रयेति। वृक्षजातिः स्त्रियामिति लिंगानुशासनात् वृक्षे स्त्रीलिंगत्वं फले च नपुंसकमिति भावः वस्तुत आम्रइत्यादौ लिंगानुशासनस्य व्यभिचारादेतद्भाष्यप्रामाण्याच्च बिंबबदरामलकादृक्षोपि त्रिलिंगादित्याहुः। किं तर्हीति। यो

बिंबमिति। बिंबबदरीभ्यां शाखाभ्यां ङीषन्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ् तस्य फले लुक् लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक् तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येति लोपः प्राप्नोतीति प्रतिषिध्यते। तद्धित स्थानितः परत्वात् लुकोपि परत्वाश्रयणेन परनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक आश्रीयते। अन्यथा अभावेन पौर्वापर्याभावात्कुतः परनिमित्तकत्वमथवा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति। पुंवद्भावेनेति। मस्यादेतद्धित इति पुंवद्भावः। अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयत इत्येवमुक्तं तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः। आमलकमिति। वृक्षत्वान्मयटो विधानात् भत्वाभावः प्रकृत्यन्तरत्वादिति। बिंबबदरामलकादयो न यौगिकाः शाखाः। किं तर्हि विशिष्ट फलजातिवाचिन इत्यर्थः। पंचमारिति। अर्हीदितिठक्। तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक्॥ ॥

गिकत्वेहि वृक्षसंबंधात्फलेन पुनः फलसंबंधादृक्षे इत्यत्र विनिगमनासंभवादिति भावः। विशिष्टेति। विजातीयेत्यर्थः॥ छ॥ ॥ २९९

अंतरंगानपीति। अस्य न्यायस्यांतरंगनिमित्तं विना शलुक एव तदंतरंगबाधकत्वे तु तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभावसंपादकस्थानिवत्वनिषेधायेदमिति बोध्यं। अव्यवकेति। वतो गुणेति ङीपो वैकल्पिकत्वादिति भावः। प्रतिपत्तिगौरवेत्यर्थः नतु भसंज्ञकस्य न तु पुंवत्वयेन वर्णाश्रयतया भत्वाभावेन पुंवत्वं नस्यात्। किंतु तत्प्रत्ययाविषयपूर्वमेव पुंवत्वप्रतिपत्तिरत आह। यद्यपीति। इहतु लुकीति। अनेन न लुमतेति निषेधान्न प्रत्ययलक्षणेन किं च ढभिन्नतद्धितवि

अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुक् बाधत इति यणादेशः पूर्वेन प्रवर्त्तिते तेन लुकि तस्य स्थानिवत्वात्। परेण प्रसंग इति स्थानिवत्वनिषेध उच्यते। आव्यविकम्यायेतप्टु शाखानादेव ठक भविष्यति न तु यञ्। शाखाभ्यां न्यादिति चेत्। प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगः वर्णाश्रय इति यद्यपि पुंवद्भावेस्ति इञ्प्रत्ययविधावस्ति तथापि यत्र भाविभत्वं तत्र पुंवद्भाव इह तु लुकि भत्वाभावात्कुतः पुंवद्भावः किं तर्ह्येन्येयीति यत्र पुंवद्भावो नास्ति॥ ॥

षयाभावादपि न तत्प्रवृत्तिरित्यपि ध्वनितं किंचांतरंगानपीति न्यायेनैकादेशात्पूर्वमेव लुकि प्रत्ययलक्षणे सत्वेपि यजादित्वाभावान्न भत्वं। न च वर्णप्राधान्याभावात्कथं वर्णाश्रये णीस्ती लुक्ति भगवत इति वाच्यं। प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वमिति पक्षे दोषात्। न लुमतांगस्येति पर्याश्रुते भ्युपेत्य। पिढ्कृछसोश्च्यतिपुंवत्वं भाष्य आह। न खल्वपीति॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कै०वि०१
३००

नन्वाकृतङीषीत्युच्यते येन स्थानिवत्वेन तदापत्तिरत आह।। संनियुक्तइति एवं च संनियोगशिष्टपरिभाषाप्राप्तानुट्
तिप्रतिबंधद्वारा ऽ आनुग्रहणमेव पूर्वविधिरिति भावः अत एवैनेयइत्यादौ यस्येति लोपेन स्यश्रवणं। अत एवाचः प
रस्मिन्निति सूत्रे विधिशब्दस्य भावसाधनत्वे पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवदित्यर्थः पू
र्वस्यादित्यस्य पूर्वः स्थितः स्यादित्यप्यर्थो बोध्यः एवं च पूर्वसूत्रे तंत्रेणोभयसाधनविधिशब्द घटितग्रहणं पञ्चकेय

पंचेंद्रइति। सास्य देवतेत्यण्। तस्य द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् ततो ङीषो लुक् तस्य स्थानिवत्वात् ङीषा
संनियुक्त। अनुकृत्यु यत्तयंद्राणीतिपपा पंचाग्न्याग्न्यो देवता अस्य पंचाग्निरिति ऐकारः श्रयेतसमा
नायामाकृतौ भाषितं पुंस्कत्वाभावाद्वर्णाश्रयत्वात्। भत्वाभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति।। छ ।।

दादिभिः संनियोगशिष्टपरिभाषा ऽ नित्यत्वेनेदं साधितं तद्दृष्ट्यैव। नन्वत्रापि भस्याढे इति पुंवत्वं स्यादत आह समाना
यामिति। पुंसि इंद्रत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तं स्त्रियां तु न तत्संबंध इति भावः नन्वेवमग्नायी देवता अस्याग्नेयं हविरिति न
दाहरणसिद्धिस्तस्माद्दारोपितेंद्रत्वाद्येव स्त्रियामपि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह। वर्णाश्रयत्वादिति। अणो लुकि ३००
न लुमतेति निषेधात् ढभिन्न तद्धितविषयाभावाच्चेत्यपि बोध्यं।। छ ।। श्री ।।

अथवेति ङीपू लुकः स्थानिवत्वेन स्त्वादीकारयत्वाच्चेति भावः। शाब् लुकीति अन्यथा शाब्लुकः स्थानिवत्वेन व्यवधानात्प्रा
प्तिरेव नेति भावः वस्तुतः शप् लुकः परनिमित्तकत्वाभावादेव न स्थानिवत्वप्रसक्तिः अत एव जुहुतइत्यादौ श्लोः स्था
निवत्वान्न गुणः प्राप्ये। सौत्राविति णौ र्णिव्युपसंख्यानमिति सिद्धमेतत्। वक्तुसेदा[illegible]दोषइति तत्वं अत एव ज्ञाप
कात्त्रायोगिकमचः स्थानिकादेशत्वमेवाचः परस्मिन्नित्येतत्प्रवृत्तु पयोगीति बोध्यं। प्रत्ययविधाविति। अत एव

अथवा यस्येति लोपप्रसंगः लुकि च स्थानिवत्वनिषेधाद्दादिध्यइति परस्मिन्नित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहर
णमुपपद्यते। शब्लुकि कृते टेरेत्वस्य स्थानिवद्भावाद्व्यवधानाच्च लोपप्रसंगात्। पारिखीयइति। पारि
खाशब्दाच्चातुरर्थिके ऽ णि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्वात्। पारिखिस्त्वइति वृद्धादकेकान्तखो
पधादिति छोन स्यात्।। ।।

चङ्परह्रस्वे निषेधः सार्थकः नन्तूपधात्वे स्थानिवत्वनिषेधेपि ण्णित्यपरत्वांशेपि परत्वांशे च तस्य दुर्वारत्वे
न नेपटयतीत्यादौ वृद्धिर्नापि ह्रस्वनिषेधो व्यर्थइति चेन्न। प्रत्ययस्यांगांशे ऽ त्यिताकांक्षत्वेन ण्णितीणावित्यादे
रंगविशेषणत्वस्यैवौचित्यात् उपधात्वप्रयुक्तकार्ये एव तन्निषेधेन णित्परत्वाद्यंशे पि स्थानिवत्वनिषेधाच्च।। ।।

कै०वि०१
३०१

अर्कइति। कर्मणि घञ्। चजोरिति कुत्वमिति भावः। नैतत् घञन्तमिति परञ्चः प्रसंगादित्यर्थः। एतदपीति। एवं चक्त्वेइत्यावश्यकमिति भावः। वस्तुतस्तदनावश्यकमित्याह। पूर्वत्रासिद्धे इति अचः परस्मिन्नित्येतद्दृष्ट्यान्निपाद्याअसिद्धत्वेनन्यायसिद्धानुवादोयं तत्फलं त्वतिदेशांतराणां वतिघटितानामंतादिवदित्यादीनां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनं तेनामीक्षीरयेणेत्यादौ तत्सिद्धिरिति दिक्॥ अदुग्धेति क्सस्यांत्यलोपे झलोझलीति सलोपे तदीया ऽ द्धोपस्य

क्सलोपइति। अदुक्षत्यर्थं लुग्वचनं कर्त्तव्यमेव तदर्थं लुग्ग्रहणं नेतिछेदं कुर्वाति। कर्त्तव्यं स्ववतीत्युत्तरं अवश्यं कार्यमित्यर्थः। चकारोन कर्त्तव्य इति झषं तत्वा पूर्वेणैवासिद्धत्वात्। यायक्षिरितिक्षिच संयोगान्तलोपादयः यदान्तविधौ स्यानिवत्वनिषेधात् सिद्धा इति भाष्येनोदाहृताः॥ ॥छ॥ ॥

स्थानिवत्वं। न चतुर्थत्वे इति भष्भावे इत्यर्थः। चकार इति सध्वोरित्यनुकर्षणार्थ इत्यर्थः। पूर्वेणैवेति एकाचो वश इत्यर्थः नन्वु संयोगांतं लोपप्रभृतिषु इत्युक्तांतविहाय कृत्वाद्युदाहरणादानेवीजाभावो ऽत आह। संयोगांतेति पदांतेति। चिंत्यमेतत्। पदचरमावयव एव तन्निषेधात् परपदस्यांजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्वनिषेधाश्चेति॥ ३०१

८४

तदुदाहरणानि दर्शयति। स्कंदयतेरित्यादिना काष्ठतगिति। न च काष्ठशगेवनास्ति कुतः काष्ठशक् स्यातेति परस्येति सूत्रस्य भाष्यात् एषामनभिधानमिति वाच्यं यत्र संयोगादिलोपप्रसक्तिस्तद्विषयत्वेनानभिधानस्यादोषात् नन्वत्र संयोगादिलोपः प्राप्नोति न च तत्र पदांतविधित्वमिति न तेन सिद्धिरत आह। संयोगादिलोपेति केचित्तु भाष्यप्रामाण्यादेषां प्रयोगाणामनभिधानमेवेत्याहुः भाष्ये। वरेयलोपस्वरवर्ज

स्कंदयतेः क्वन् काष्ठं तछयतीति काष्टतक् संयोगादिलोपणत्वलत्वेष्विति वचनात्संयोगादिलोपे स्थानिवत्वात् तदभावात्तदसंयोगान्तलोपः रोहयते रीक्। लेहयते लेट्॥ ॥

मिति। सवर्णानुस्वारदीर्घादयः साहचर्यात्त्रैपादिका एव गृह्यंत इति भावः। नन्वेवं पङ्ताण्णजंतप्रकृतिकणयंताक्विपि अशंशामि अशामीत्यादौ दीर्घो न स्यात्। णिलोपाद्योपयोः स्थानिवत्वादिति चेन्न। णेर्णिच्युपसंख्यानादशामीत्यस्यासिद्धेः। अशंशामीति तु यङ्लुगंताण्णिचि नविष्यति। न हि यङ् यङ्लुकोः स्वरेरूपे वा विशेषः प्रादित्तमित्यादौ विहित विशेषणान्न दीर्घ इति दिक्। अन्ये तु तृतीयषष्ठाध्यायस्थभाष्यप्रामाण्यादत्र दीर्घमप्युपलक्षयंति। एतच्च तत्रैव निरूपयिष्यामः॥

कै॰वि॰१ ३०२

भाष्ये। काक्यर्थमिति नच स्कोरिति सूत्रे झल्ग्रहणापकर्षेण झलंतसंयोगस्यैव ग्रहणात्। त्रिपाद्यां बहि
रंगासिद्धत्वाप्रवृत्तेश्चेति भाष्याभिप्रायः। निगाल्पतइति। नन्वत्रांतरंगत्वादेव णत्वं सिध्यतीति वाच्यं।
सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः त्रिपाद्यां तत्परिभाषाऽप्रवृत्तेश्च नच प्रत्ययलक्ष

उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् क्रियोर्गिरित्यत्र दीर्घाभावः माषवपनी
ति समासात्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमच्चोपस्य स्थानिवत्त्वनि
षेधात्। ङीबुत्पत्तेः प्राक्समासविधानात्प्राप्नोति॥ ॥छ॥ ॥

णं। अल्विधित्वात् प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थताया एव भाष्यसंमतत्वात्। ननु स्थानिवत्त्वनिषे
धेपि माषशब्दस्य वपनीशब्देन समासे समासांतो नकारो नेति णत्वं न स्यादत आह। ङीबुत्पत्तेरिति गति ३०२
कारकोपपदानां कृद्भिरिति वचनादिति भावः। नच बहिरंगासिद्धत्वेनेदसिद्ध त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेरिति दिक्॥५८॥

द्विर्वचनेचि॥ ॥अपायीति। ओ द्विवादोयं तस्य पक्षस्यास्थितत्वात्। नपदांत सूत्रे आष्टमिकद्वित्वस्यैव ग्रहणाच्च। यणु
क्तस्यैवेति। यद्यपि स्थानिवत्त्वे द्विर्वचनं नित्यं तथापि यणपि नित्य इति परत्वात्स स्यादिति भावः। इदमेवाभिप्रेत्य न्नो

द्विर्वचनेचि॥ ॥अचः परस्मिन्नित्यत्र योनादिष्टादचः पूर्व इति स्थितं साकस्य च द्विर्वचनमिति पूर्वविधि
धित्वाभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते। अपायि निमित्तात्पूर्वमित्यस्मिन्पक्षे प्राप्तिः स्यात्। तथापि नपदांत
द्विर्वचनेति प्रतिषेधप्रसंगादिदं वचनं। आदेशादिति। कार्यातिदेशादिति पूर्वः पक्षः चक्रतुरित्यत्र यणादेशे
कृते। एंकाचो विधीयमानं द्विर्वचनमनच्कत्वादप्राप्तमिति स्थानिवत्त्वाद्यण्युक्तस्यैव प्राप्नोति। अपहीतिका
र्यातिदेशे हि ध्री ध्मीति जाघ्यमे वा द्विर्वचनेनेति किमज्ग्रहणेन नन्वनपदजग्रहणस्य प्रयोजनं न सेः क्वसोध
स्मिन्नसो र्हल्लीत्युपधालोपे कृते द्विर्वचनं न माप्नुयादिति नेतदस्ति। सत्पसति वा द्विर्वचने स्थानिति कृते विशेषा
जावाच्छंदसश्चैवोपधालोपः छंदसि च दृष्टानुविधिः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

ध्ये स्यासरूपं न सिध्यतीत्याभावदेवोक्तं न तु नित्यतुरित्यादावियङुत्तरखंडे श्रवणं स्यादित्यापादितं तस्यानित्यत्वेन ततः पूर्वद्वित्वस्यैव
प्रवृत्तेरिति दुर्लक्ष्योपि विशेषः सूक्ष्मदर्शां प्रति दुर्वार इत आह। छांदसश्चैवेति। एवं च सातिप्रियाणीति वद्वित्वाभाव इति भावः। अत्रोपधा
लोपस्य छांदसत्ववदताकसो लौकिकत्वमन्युपेतं॥ ॥

कै०वि०१
३०३

ननु सिद्धांते द्वित्वनिमित्ते चीत्यर्थस्तथा चीतिकिमर्थं अरिरिषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवतः कार्यिणो निमित्तत्वानाश्रयणेनात्रापि
नटप्रार्यावद्यांजनानिइतिभाष्यरीत्या द्वितीया जवधिकस्य धीपूइत्यस्यैव द्वित्वप्राप्त्या यङः कार्यित्वेन द्वित्वनिमित्तत्वाभावा
त् कृपंतान्निमित्ता देशेस्थानिवत्वप्रसक्तिरितिचेन्न द्वितीयहल्यर्थंतस्यैव वद्वित्वमिति मतेतत्सत्वात् । अत एव भातिशाख्येनुक्तं
स्वरांतपरे व्यंजनानुत्तरस्येति । अरिरिषतीत्यादौ रित्यस्य द्वित्वे सतिइकारस्य सनवयवतया सनो द्वित्वानुभवेन तन्निमित्तत्वा ३०३

रूपस्यानिवत्वे च नित्यतु रित्यत्र पूर्वमियङा देशे कृते स्यानिरूपातिदेशान्नीनीति द्विर्वचनं एरनेकाच इति य
णा बाधितत्वान्पुनर्यरिपङ् न प्रवर्तते । अधिजगइति । कृते एकादेशे गाङिति प्रक्रियाश्रयेणचोद्यं ङकारस्यानुबंधत्वा
दिकारस्य गाङ्न वत्यजादेशः । कृत्येजन्नेति । अचियोजादेशः सद्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदितिसूत्रार्थमाश्रित्येदुच्य
ते । जग्ध इति शि त्सदृशआत्वमित्यत्र पक्षेयं दोषः द्विर्वचननिमित्त इति । अस्मिन्पक्षे जग्ध इत्यपरिहृतं । उत्तरत्र तु परिहार
ष्यते । दधित्रपुसमिति । समाहारद्वंद्वः कर्मधारयो वा दध्येव विशिष्टावस्था युक्तं त्रपुसमुच्यते । तत्र द्विर्वचनानिमित्तत्वा
तद्रूपारोपेणाजेवद्विर्वचनमुच्यते ॥
न्नावादितिदिक् । भाष्यस्थाप्यरीत्या त्वधिजगे इति व्यावर्त्यबोध्यं ननु लिटि विधीयमानस्य गाङः कथमच्यादेशत्वमत आह ।
कृते इति । ङकारस्येति । प्रकृतसूत्रे प्रयोगे निवत्यस्यैव स्थानिवत्वेन ग्रहणमचः परस्मिन्निति वदिति भावः । द्विलकारक इति भाष्ये
एवं चाविनाय मितिभावः एवं च इदमेव ग्रहणव्यावर्त्यमिति स्पष्टमेवोक्तमिति बोध्यं । न च सिद्धांते आर्धधातुके ञिटीत्यादीनां तत्र विषयस ३०३
प्तमीत्वेनानैमित्तिकत्वान्न तत्र दोष इति वाच्यं विषयसप्तमीत्वेपि बुद्धिस्थनिमित्तस्य दुर्वारत्वेन सनैमित्तिकत्वमस्त्येवेति भाष्याशयात् ॥

अत्र पंच पक्षाः अचियोजादेशः सद्वित्वे कार्ये स्थानिवदित्येकः अजादौ प्रत्यये योजादेशः सद्वित्वे स्थानिवदिति द्वितीयः
द्विर्वचनशब्दस्याधिकरणल्युडंतत्वादर्श आद्यजंतत्वाद्वित्वनिमित्ते चीत्यादितितृतीयः द्वित्वनिमित्तेचि आदेशनि
षेध इति चतुर्थः द्वित्वनिमित्ते चियोजादेशः सस्थानिवत्नभवति द्वित्वे कार्य इति पंचमः तत्राद्ये दोषो द्रावनमित्याद अचीति ।
कृते रूपधायाश्चेतीत्वतस्य चणिनिमित्तत्तया च्यादेशतो अंगाक्षिप्तेप्रत्यये तद्विधानात् । ननु आत्वं कथमस्यादेनैमित्ति

कत्वं जनेति । अचियोजादेशः सद्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदितिसूत्रार्थमाश्रित्येदुच्यते । जग्ध इति शित्सदृशआत्व
मित्यत्र पक्षेयं दोषः द्विर्वचननिमित्त इति । अस्मिन्पक्षे जग्ध इत्यपरिहृतं । उत्तरत्र तु परिहारिष्यते । दधि
त्रपुसमिति । समाहारद्वंद्वः कर्मधारयो वा दध्येव विशिष्टावस्था युक्तं त्रपुसमुच्यते । तत्र द्विर्वचननिमि
त्तत्वात्तद्रूपारोपेणाजेवद्विर्वचनमुच्यते ॥ ॥छ॥ ॥

कत्वादत आह । सित्सदृश इति । शिदिति तत्पुरुषः इत्संज्ञकशकारादिप्रत्ययभिन्नप्रत्यय इत्यर्थः अंतरंगात्त्वादिषु
प्राप्तिं चक्रुतआत्वमिति भावः दिवेः सनि सनीवंतेतीड्भावपक्षे हलंताच्चेति किल्वेछ्वोरित्यूठियणि सन्यङोरिति द्वित्वे रूप
द्वितीयं निराकरोति । भाष्ये प्रत्यय इति चेदिति । त्रपुसमिति । तृपसमिति पाठे तरत्पुसमिति च । कर्मधारयमुपपादयति । दध्ये
वेति । विशिष्टावस्थेति । रूपरसगंधांतरयुक्तमित्यर्थः आद्ये त्रपुसं फलविशेषः द्वितीये समासाभावेपि न क्षतिरिति बोध्यं । तद्रूपारोपेणे
ति । दृष्टांतबलेन तथैव लाभात् ॥ ॥

ननुदृष्टांतेलक्षणायां अव्यभिचारेण्या कार्यजननप्रतीति।प्रयोजनंप्रकृतेच नकिंचित्तत्रेति लक्षणादुरूपपादेत्यतआह॥
अथवेति।कालेति।द्विर्वचननिधानसमयएवेत्यवधारणाभावइत्यर्थः।एवंचचक्रतुरित्याद्यसिद्धिः।पुनर्यणादेशानापत्तेरितिभावः।प्रत्य
यश्चविशेष्यतेद्विर्वचनचेत्यस्यचिकीर्षितत्वेननिर्दिश्यतइतिशेषः तत्राकृतस्यप्रत्ययस्यकथंविशेष्यमतआह।।द्विर्वचनेनेति।

अथवाअधिकरणेल्युट् द्विरूच्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनं।एतदप्रतिपद्यमानंप्रतिपरिहारांतरमाह॥
अथवाकारइति।एवमपीति।एकत्वात्।द्विर्वचनशब्दस्य तस्यवचाज्विद्विशेषणेऽनुपयुक्तत्वात्कालाव
वधारणाभावः।एवंतर्हीति।स्थानिवदितिनानुवर्त्तत भावः प्रत्ययश्चेति।द्विर्वचनेनप्रत्ययस्या
क्षिप्तत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनंअचीत्येतच्च तस्यतदादिविधिर्भवत्यजादाविति॥ ॥

अचीत्युपादानात्प्राप्तमिदद्विर्वचनंतच्चप्रत्ययेइतितेनतद्वाचकप्रत्ययपदाक्षेपइत्यर्थः तद्भावभाविता मात्रेण निमित्तता
याआश्रयणात्सन्पडः तस्यद्वित्वेपितदाक्षेपः सचातीत्यस्यश्रवणात्सप्तम्यंतस्यैवेतिभावः अचीत्येतच्चतस्येति।विशेष
णमित्याकृष्यतेतदादिविधिरित्यस्यतेनेत्यादिः।तदयमर्थः द्वित्वनिमित्ताजादिप्रत्ययनिमित्तोजादेशः स्थानिवत् द्वित्वकर्त्तव्येइति॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL

विरुद्धत्वादिति।एवंचसहविवक्षाभावान्नैकशेषोवक्तुंशक्यइतिभावः।प्रागेव।सर्वादीनीत्यत्र।नन्वेकशेषेद्विवचनाप
त्तिमतआह।विभक्त्यं तयोरिति।नीलोत्पलस्पर्धिनीनेत्रेतनुर्वेतिवदितिभावः क्रमेणबोधादत्रावृत्तिर्बोध्या।प्रतिउच्चारयितुम
त्र द्वहनिमित्तेशब्देन साक्षात्परंपरासाधारणप्रयोजकं नतुसाक्षादेवेत्याग्रहः तद्भावभाविता मात्रेणानिमित्तकत्वस्येहांगीकारात्।
~~अतएवचक्रतु~~
कथंपुनरिति।विरुद्धत्वादनयोरर्थयोरेकेनद्विर्वचनइत्यनेनपदेनानुपादानादितिभावः एकशेषनिर्देशइति।सहवि
वक्षाभावेपिसरूपाणामित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावदेकलक्षणांगत्वात्तस्येतिप्रागेवोक्तं।विभक्त्यंतयोश्चैकशेषविधाना
दप्राप्तिर्यदिकृत्वाच्चद्विवचनाभावः अथवैकशेषेण समानफलत्वात्तंत्रमावृत्तिर्वालिख्यते॥ओः पुयणज्यपरे इति।नाद्दिणो
कृतस्यस्थानिवद्भावमंतरेणपुयणजिषुसर्वेष्ववर्णपरेष्ववर्णातोऽभ्यासः संभवति।पिपविषति पिपविषतेइत्यत्रैवानेन
स्थानिवत्वात्तत्रपुइति पवर्गग्रहणाद्यर्णितिप्रत्याहारग्रहणात् जग्रहणाच्च ज्ञापकाण्णोकृतस्यस्थानिवद्भावोनुमीयते॥

अतएवचक्रतुरित्युदाहरणसंगतिः।स्वोक्तसंदेघित्यस्य पुयणज्यपरेइति भाष्येनिर्धारणसप्तमीनिर्देशस्यचकृत्यमाह।
पिपविषतइति।अनेनद्विर्वचनेचीत्यनेन।नचात्रोत्तरखंडेनतयोरवोरवः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेनावर्णपरत्वाभावात्कथयोः पुये
णेत्यस्यप्राप्तिरितिवाच्यं एतत्सूत्रारंभसामर्थ्येनैवतदप्रवृत्तेः सनीवंतेतिस्मिप्डितिवोभयत्रेद॥ ॥७॥ ॥

कै॰वि॰१
३०५

नन्ववर्णपरयुयण्रजयोर्णौ प्रत्ययांतरे च संभवंति तत्कथं णावित्युक्तमित्याशंकते। नन्विति। येननेति। प्रकृतसूत्रे परस्मिन्निति वर्त्तते तेन द्वित्वनिमित्ते जादौ प्रत्यये प्रत्ययांतरेणाव्यवहिते परे सति योजादेशः स स्थानिवदिति सूत्रार्थः तत्रानेन ज्ञापने नव्यवाये प्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते तत्र प्रत्ययव्यवधानं विनावर्गादीनामुदाहरणसंभवेन येननाव्यवधानन्यायेनैकव्यवधाने एव प्रवृत्तिः स च णिरेव संभवतीति भावः नचोरूर्णुनु अंबु शब्दादिभ्य आचारक्विपि सनिड्टिद्वित्वे गुणाद्यभावे ऊरूर्णविषती

ननु तत्र णाविति नास्ति तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं नतु निनवनीयिषतीत्यादावपि। नैतदस्ति येन नवाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणाण्णेरेव केवलस्य व्यवधायकस्य संभवात्॥

त्यादावित्वार्थवर्गादिग्रहणं चरितार्थं किंच न्वादिभ्यो विजंतेभ्य आचारक्विपि सनि विवविषतीत्यादौ चरितार्थमिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यं। सनिग्रहेत्यत्रोपदेशाधिकारात्तावस्य एकाच उपदेश इति सूत्रेणाप्येधनिततत्वे नो ऊप्रयोगेषु तेन निषेधेनेटो दुर्लभत्वादेषामनभिधानाच्चविचोसार्वत्रिकत्वाच्च एतेन दिवादिभ्य आचारक्विपि सनि दिदिविषतीत्यादावेकव्यवधानस्यैव सत्त्वे न दोष इत्यपास्तं॥ ॥ ३०५

साध्ये। णौ स्थानिवदिति अत्र णाविति प्रत्ययग्रहणेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योपस्थित्या तस्या चोरणि निमित्तकादेश इत्यर्थः यदि त्वनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या नोपस्थितिरत एव ह्रस्वस्यपितीत्यादौ न तदुपस्थितिरित्युच्यते तर्हि मास्तु णौ पर इत्यर्थे रेफेणाव्यवधानात्तु स्फारयिषतीत्यादौ न तदुपस्थितिरित्युच्यते तर्हि मास्तु णौ पर इत्युक्ते सिद्धिरिति बोध्यं। ज्ञापन फलं तु ताववियिषतीत्यादि। तुल्यजातीयस्येति घ्वादिघटितधात्वचू तुल्यस्याच आदेश इत्यर्थः अचूत्वेन तुल्यत्वं रूतोपीतीष्टछति। कश्चेतिनंत्तरयति। यथाजातीयका इति। घ्वादिघटितधात्वच इत्यर्थः घ्वादिस्थस्वस्तुल्यत्वासंभवात्। अवर्णपरा इति अवर्णपरत्वसंपा

कानि पुनरिति। अन्यथासिद्धत्वात्प्रश्नः पूर्वविप्रतिषेधेनापीति। अपूर्वो वार्त्तिकः पूर्वविप्रतिषेधो न हि नित्यानामाद्योपादीनामनित्येन द्विर्वचनेन न्याय्यो विप्रतिषेधः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

दकादेशस्थानिन इत्यर्थः। एवं चावर्णपरत्व संपादकादेशस्थानित्वेन तुल्यतेति भावः एवं चोनुनत् औजढदित्यादि चिंत्यमेव यत्र द्विरुक्तोपसागेस्याधो न वर्णस्तत्रेदमिति द्विर्वचने वीत्यादौ नाप्यकेपटयो स्थितमिति माधवोक्तं कथं साध्या रूढमित्यपि चिंत्यमेवेत्याहुः अनैमित्तिकत्वमोमिति अत एव ह्वावामश्चेति ह्वः जः कवाधानार्थं पुनरणिविधानं चरितार्थमिति पर्युदासपक्षेप्यदोषमादेश
द्वि इत्यत्र नाप्यकारोवस्यति। अनह्वत्वादिति आटिटदित्यत्र णिलोपे धातो द्वितीयस्याज्जहितत्वादित्यर्थो बोध्यः। पूर्वप्रतिषेधेनाप्येतानीति द्विर्वचने वीति सूत्रसाध्यानि णौ स्थानिवदिति ज्ञापकसाध्यानि चेत्यर्थः। न हि नित्यानामिति। आद्योपादीनामित्यर्थः द्विर्वचने वीत्यादेरन्नावेद्विर्वचनमनित्यं॥ ॥

न्नाप्ये॥ वक्ष्यतिहीति दाम्बान्साद्धानिति सूत्रे। यणा त्रभाव्यमिति। यदी यङ्क स्यात् तर्हि सस्यादितितत्संभाव
नासत्वादित्यर्थः। जग्जाविलायर्थरद्धिपागेप्यत्रबोध्यः वस्तुतोत्र यणादि ग्रहणं अचूस्थानिकस्य द्विर्वचना
त्परस्य विधेरुपलक्षणं बोध्यं। सूत्रारंभवादीआह। सपूर्वविप्रतिषेधइति। उभयोः समतया तृतीयः ए

अथानित्यतु रिति। कथं तद्यत्रे यङ् परिगणितः एवं तर्हि प्रकल्प्य त्यवाद विषयमि
तिन्यायाद्यणात्रभवितव्यमितीय्यङ्प्रवर्त्तत इति द्विर्वचनेकृते एरनेकाच इति यणास्तिकं॥

छति। किंपुनरिति। स्थानिवद्भाव एव ज्यायानिति अयंभावः अयंपूर्वविप्रतिषेधो नतरंगाणां बाधको नवानाद्यः
विभवनीयिषतीत्याद्यसिध्यापत्तेः किंचेष्टानिष्ट विवेकस्य लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयत्वेन सर्वत्रैव पूर्वविप्रतिषे ३०६
धवचनस्यावश्यकत्वेनेद नित्यांतरंगबाधाय सुतरांवचनावश्यकत्वेन क्व सूत्रमतापेक्षया लाघवमिति॥ ॥

अंत्येदूषणमाह॥ ओदौदादेशस्येति असमाधिकरणबहुव्रीह्यंगीकारे बुभावयिषतीत्यादौदोषः स्थानिवत्वं ल्विधि
त्वान्नेत्यत आह। ओदौतोरादेशो यस्मिन्निति। इदमेवज्ञापकमंतरंगाणामिदमबाधकमिति न विभवनीयिषती।
त्यादौदोषः अत्र सनीत्यंशोपि पूरणीयः अन्यथादिदवनीयिषतीत्यादौ अनेनोत्वापत्तिः तत्र कृते तु नदिदीर्घयरि
भाषयाऽनेकव्यवधानन्यायेन सह्यत एव नत्विदं वचनं गोः सौत्रायिणि चिचङि सनिचामी भवत् त्रिभावयि

ओदौदादेशस्येति। ओदौतोरादेशो यस्मिन्न तङ्क तस्य। यो भ्यासस्तु
दुतुशरादिस्तस्य यो कारस्तस्योकारादेशो भवतीत्यर्थः॥ ॥

षतीत्यादौ अव्याप्तं। नन्वचकार एव पाठ्यः गुङ् घुङ्भ्यां णिचि चङि सनि चाघीभवत् जूगवदित्यादौ दोषापत्ते
रितिचेन्न। औनेंत्यस्यापि वाच्यत्वात् ओदौतोः किं चिखादयिषति। चित्यादि किंचिभावयिषतीत्यादि। यद्यपि
चो छेदनेचिछासति इत्यत्रैत दति प्रसक्तं तथापि ओत्साहचर्या दोकारोपि लाक्षणिक एव गृह्यते तदादेशो वा
ओदादेशसाहचर्यात् अवेव गृह्यत इति न दोषः॥ ॥

ऊर्णुनावयिषतीति। यद्यपिपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे कृतेपिद्वित्वनिष्पन्नस्यकार्यकर्त्तव्ये पूर्वत्रासिद्धीयस्यासिद्धत्वा
भावबोधनात्तत्रानित्यत्वकल्पने मानाभावाच्चेतत्प्रवृत्तिकालेह्रादित्वमस्त्येवेति बोध्यं। अभ्याससंज्ञाप्रवृत्ति
समयेइति एवंचाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये द्विरिनिष्टितरूपेवायत्रचुटुतुशशादित्वं तत्रास्यप्रवृत्तिरितिभावः

यथाचुक्षावयिषति ऊर्णनावयिषति नुनावयिषतिनुतावयिषति शुश्रावयिषतियुस्फारयिषति अत्र
विस्फुरोर्णावित्योकारस्यात्वं अत्रचयद्यपिस्वयः शेषेकृतेऽभ्यासस्य शरादित्वं नास्ति तथाप्यभ्या
ससंज्ञाप्रवृत्तिकालेस्ति एतेषत्तरंगत्वात्। प्रागेवद्विर्वचनाद्यावादेशयोः प्रवर्त्तनादिवर्णान्तता
यामभ्यासस्य प्राप्तायामुत्वंविधीयते ननुचत्वया न्यीति। ओः पुयण्जि अपीति ज्ञापनार्थमिवर्णयवा
च्यमित्यर्थः समापीतिइत्वं नत्ववादीत्वोः पुयण्जी ति नयवत्तिसन्यतइति। तस्यसिद्धत्वात्॥

तत्रांत्योदाहरणं चुक्षवयिषतीत्यादि नहितत्राद्यकालेतत्वंस्तइतिकवर्गादित्वात्। इत्याद्वः ननुयोर्द्वित्वनिमित्त
त्वाभावेनस्थानिवत्वाभावाद्विभावयिषतीत्यादिसिद्धमितित्वयाघीत्ययुक्तमतआह। ओः पीतिचुक्षावयिषतीत्यादि ३०७
सिध्यर्थमित्यर्थः॥ ॥

परार्थमित्यत्रपरशब्देनज्ञापकापेक्षयापरमित्वंविवक्षितमित्याह। इत्वार्थमिति द्विर्वचनेचीतिस्थानिवत्वा
त्पिपविषतेपिपविषतीत्यत्रेत्यर्थः प्रसंगादिति वग्रत्याहारऽयहादित्यर्थः सन्यतइत्कवतीतिविहितमि
त्वमिदानुवर्त्तमानंपरार्थंसविष्यतीतिभाष्येन्वयः तत्रसन्यतइत्यभिधानंस्वरूपेणेत्वमपूर्वंनभवतीति

परार्थमिति। इत्वार्थप्रसंगात्तुज्ञापकंत्वयात्वपूर्वमुत्वंवक्तव्यमित्यर्थः ममापीति उत्वमप्यन्यार्थवक्तव्यं
तदेबाधिकविषयेउपजीव्यतइत्यर्थः। अत्रायंन्यासः उत्परस्यातः तिचओदौदादेशस्य चुटुतुशरा
देरिति अभ्यासस्येतिवर्त्ततेइत्वमपीति। यत्रांतरंगत्वंनास्तिसमानाश्रयत्वात्। पवतेयौतेः सनिण्णि
पूङ्रंज्वशांसनिसनीवर्त्तद्वे तिचे वितिइटिकृतेपरत्वाद्गुणः। पूर्वविप्रतिषेधादवादेशात्पूर्वंद्विर्व
चनमितीत्वंवक्तव्यं तथाजिज्ञावयिषतीत्यत्रेत्वविधानार्थंवक्तव्यं॥ ॥
प्रदर्शनार्थंतद्यनयन्नाह। अपूर्वमुत्वमिति अपूर्वत्वतद्भावमात्रेणावैषम्यमस्यास्याभिप्रेतमितिमत्वानस्त
द्विघटयितुमाह। परः समापितइत्वमितितद्याचष्टे। उत्वमपीति। नापूर्वत्वतद्भावमात्रेणवैषम्यमभिप्रेतंकिंतु
गौरवतद्भावान्यामितिदर्शयितुंनाप्यि। इत्वमपीति। तदुपपादयति। यत्रेति। गुण्यायादेशयोरितिशेषः वक्तव्यमि
तिओः पीतिवक्तव्यमित्यर्थः॥ ॥

कै॰वि॰१
३०८

नन्वसतीति।असत्यपीत्यर्थः।युदीति लघुपरत्वाभावेन सन्वत्वाभावो चिकीर्तदित्यत्रदोषः दिद्वनीयिषतीत्यादावपिदोषोबोध्यः।अपतुल्येति।अवर्णपरत्व यत्राभ्यासोत्तरखंडाद्यवर्णस्य अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमयेप

तस्मादिति।नन्वसत्यप्यस्मिन्सूत्रे ओःपुयण्ज्यीति ज्ञापकमेवंसमर्थइष्यते।अंतरंगोनित्यश्च
विधिद्विर्वचनेनप्रतिबध्यतइतितत्रद्विर्वचनेकृतेयणाप्राप्तस्तविष्यतितदयुक्तं यदि सामान्येन
ज्ञापकमाश्रीयतेअचिकीर्तदित्यत्रापिपूर्वं द्विर्वचनप्रसंगादनिष्टरूपप्राप्तिः अपतुल्यजाती
यापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते यथोक्तंभाष्यकारेण तथासतिचक्रतुरित्यादिनसिध्यतीतिसूत्रमे
वकर्त्तव्यं यत्तुतेननसिध्यतितदर्थंज्ञापकमाश्रयणीयंतुल्यजातीयापेक्षमितिसर्वेष्टलक्ष्यसि
द्धिः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेभा॰प्रथमस्यप्रथमेअष्टममाह्निकं॥ ॥छ॥ ॥

दिनिष्ठितरूपैवातत्रद्विर्वचनेनांतरंगनित्येबाध्येतेइत्यर्थः।चक्रतुरितिदिद्वनीयिषतीत्याद्यसिद्धिरित्यपिबोध्यं॥ ३०८
इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमाध्यायस्यप्रथमेपादेऽष्टममाह्निकम्॥ ॥
अ

अदर्शनंलोपः॥ ॥नन्वपत्यादिवदर्थपरोदर्शनशब्दइतिसिद्धैवार्थस्यसंज्ञेत्यत आह।स्वमिति।नानुवादेइतितत्रहिन
संज्ञाकृतोभावइत्यर्थः।भाष्यनक्तमिति।नवेतिविभाषेत्यत्रेत्यर्थः असंबद्धपदव्यवायोन्नानुवृत्तिरत आह।लोपइतीति
तदर्थान्वययोग्यतायाअर्थएवसत्वात् अदर्शनशब्दस्य तादृशान्वर्थसंज्ञाकरणेफलाभावइतिभावः प्रसक्तोदर्शनस्येत्य
र्थलाभार्थं स्यानिपदस्यैवास्याप्यनुवृत्तिः सुलभालु न्नृछेदनइतिधात्वर्थानुसारेणान्वर्थत्वासंभवादितितुभाष्यतात्पर्यं
अदर्शनंलोपः॥ ॥अर्थस्येति।स्वंरूपमितिवचनात्।शब्दस्यैवसंज्ञाप्राप्नोतीतिभावः।इतरेतराश्रयमिति।विधिप्रदे
शयोतत्रैयंनानुवादेन्वादिलोपेविभाषेत्यादौ।इतिकरणइति।इहापिसएवानुवर्त्तते।लोपइत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञाना
दर्थस्यसंज्ञानशब्दस्य।सर्वप्रसंगस्त्विति।यदिस्वभावतोऽप्रयुक्तस्यान्वाख्यानंक्रियतेतदासर्वस्यस्वविषया
दन्यत्राप्रयोगादस्त्यदर्शनमितिलोपसंज्ञाप्रसंगः ञ्णित्यंगस्येति।अंगसंज्ञाच विधानप्रतिबद्धानचात्रप्रत्यय
स्य शिनोविधानं।यस्माद्वेति।त्रपुशब्दात्सोविधानं।नतत्प्रत्ययइति।ञ्णितिवृद्धिनिमित्तइत्यर्थः।यद्वेतिसुशब्दे।
नतस्मादिति।तस्मात्त्रपुशब्दात्सोरन्यस्यअणोविधानंनास्तीत्यर्थः।अनंगकार्यंचोदयति।क्विपइतित्रपुइत्यत्र
क्विपोदर्शनमस्तिसचकृतिदितितुकप्रसंगः॥

अभावोलोपइत्यवसानसंज्ञासूत्रभाष्योक्तेरदर्शनशब्देनतत्समानियतोवर्णाभावएवात्रेतिबोध्यं।स्वंरूपमित्यस्यप्रत्या
ख्यानेतदनुवृत्तिंविनापिसिद्धिरितिबोध्यंनित्यशब्दाश्रयणेइतरेतराश्रयपरिहारेप्ययंदोषइत्याह।यदीति।अप्रत्रेत्ययोनालित्याह।
सारितिञ्णितिवृद्धिनिमित्तेइति।अंगसंज्ञासूत्रेप्रत्यासत्याप्रत्ययपदार्थयोरैक्याश्रयणात्वृद्धिविधौञ्णित्प्रत्ययनिरूपतांगग्रहणेन्वितिभावः॥

कै०वि०१
३०९

चादिलोपइति संग्रहायाह। अर्थाद्वेति एकवचनमुत्सर्गइत्यादिशास्त्रमर्थनिरपेक्षं विभक्तिप्रसंजकं अर्थापेक्षे त्वादिर्विवक्षित एकवचनादिप्रसंजकइतिबोध्यं। ननु कथं प्रसक्तस्येति लभ्यतेत आह। स्थानेइति। नन्वपि त्वं ताप्रकृत्याक्षेपेणापि लुग्वा रयितुं शक्य आक्षेपे आक्षिप्तस्य शाब्दे न्वये चमानाभावात्। अत्र वेदमेवं भाष्यमानं किं चानुपपद्यमानेन सोपपादक माक्षिप्यते यथा पीन त्वेन रात्रिभोजनं न चैवं प्रकृते न हि तत्सूत्रे आक्षेपं विनापि तत्र प्रत्ययानुपपत्तिरस्ति नापि प्रत्यय ग्रहणं यस्मात्स विहितस्तदादेरित्युपस्थितिः अनियम प्रसक्तेर्भावेन नियमफलाया स्तस्या अनुपपत्तेरित्यावेदितं

त्विदं त्विति शास्त्रादर्थाद्वा प्रसक्तस्य पददर्शनं यत्रोपसंहृतं भवति स्थानग्रहणमिहानुवर्तते। स्थानं च प्रसं गः तेन प्रसंगे पददर्शनमिति लभ्यते। ग्रामणीरिति। अर्थापि पदधातुसन्निधानादर्थाच्छास्त्राद्वा णः प्रसंगोऽस्ती तिभावः। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते। चादिलोपइति। ततश्चयुक्ताव्रीहयोभवंतिम्भ्वेतायाआ ज्यायदुहंतीति निघातविकल्पो न स्यात्। अर्थेति। अत्रापि चादीनां शास्त्रान्नास्ति प्रसंगः। क्विपा सोबाध्य
तइति। सत्सूद्विषेति क्विपो विधानादणोऽत्र प्रसंगाभावः॥

किं चात्रैव प्रकृतिं विना प्रत्ययज्ञानसत्वेन व्यभिचारात्तदाक्षेपासंभवइति दिक्। यत्तु यामाधिकरणिकास्तिष्ठतिरित्य र्यके यामे तिष्ठतीति वाक्ये ल्यब्लोपइति पंचम्यापत्तिवारणाय प्रसक्तस्येत्यावश्यकमिति। तन्न। तेन प्रत्यासत्या ल्यबंता र्थकर्माधिकरणयोरेव पंचमीविधानेनात्राप्राप्तेः तत्वे त्विष्टापत्तिः पचम्याइत्यलं। अर्थादिति कर्तृलक्षणादित्यर्थः शास्त्रात्क र्मण्यणित्यतः। अणः प्रसंगइति। यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र विधिः प्रसंगएव निविष्टइत्यगत्वमस्तीत्यत्ति भानः। षष्ठीग्र हणमिति। तत्र षष्ठ्यंतं वैयधिकरण्येनादर्शनान्वयीति बोध्यं। अत्रापीति। शास्त्रतः प्रसक्तिरेवाप्तिमतेति चोद्य मिति भावः अर्थतोपि प्रसक्तिर्गृह्यतइत्युत्तरं। अणेत्रेति परिहृत्य चापवादविषयमिति न्यायेन प्रसंगएव नास्तीति भावः॥६०॥ ३०९

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः॥ ॥ ननु लुगादिविधौ प्रत्ययादर्शनाविधिर्यथा स्यादित्यर्थं प्रत्ययस्येतीत्यत आह। लुगा दीति। साक्षादिति लुगणिञो रित्यादौ क्वचिदिति यथा लुग्वादुहेत्यादौ क्वस्येति क्वचिदिति वक्ष्यमाणसूत्रेषु वक्ष्यमा णयुक्तिभिरित्यर्थः। नन्वदर्शनस्येमाः संज्ञा इति अप्रत्ययस्येमा इत्यनुपपन्नमत आह। अविद्यमानइति प्र

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः॥ ॥प्रत्ययग्रहणमिति। लुगादिविधौ क्वचित्प्रत्ययः। साक्षा न्निर्दिश्यते क्वचिदनुवर्तते क्वचित्सामर्थ्यात्प्रतीयतइति प्रश्नः। अप्रत्ययस्येति। अविद्यमा नः प्रत्ययो यस्मिन्न्दर्शने तदप्रत्ययः॥ गोरथीति। पंचेंद्रइत्यादौ निर्दिश्यमानस्यादे शाइति वचनात्स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुग्भविष्यति न तदंतस्य॥ ॥ ६१॥ ॥ ॥

तियोगिविशेषणत्वेनेति शेषः। वस्तुतो वसानसंज्ञासूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या प्रत्ययाभावस्यैवेमाः संज्ञाइति भाष्याभिप्रा यः भाष्ये गोरथीति गौः स्त्रीमित्यधिकारविहितप्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणात् प्रत्ययांतस्य लुक्स्यादिति तद्धितलुकि तन्निर्द ✗ गोस्त्रियोरिति समुदायानुवृत्तेरिति भावः नन्वगोस्त्रियोरित्यत्र स्त्रीति स्वरितगुणयुक्तमिति स्त्रिया ✗ त्यर्थलमपि कृतानात्कमत
आह। पंचेंद्रइति॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

गोनिवृत्तिः प्रत्ययग्रहणं विनापि सिध्यतीति शंकते। गोरिति। पंचगुरित्यत्र क्रीतार्थकोऽप्यर्थ इति। लुक्। कृते इति। प
रत्वादिति भावः। अंतरंगानपीति न्यायस्तु अंतरंगनिमित्तविनाशकप्रत्ययलुग्विषय इति तात्पर्यं। परत्वादिति भा
वः। अंतरंगानपीति न्यायस्तु नच समासांते तेन व्यवधानात्कथं लुक्। गोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्येन लक् प्राप्तेरिति

गोरतद्धितलुकीत्यत्र गोर्लुकि कृते पंचगुरित्यादौ गोशब्दांतत्वाभावात्समासांताप्राप्तावतद्धितलुकी
ति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति चेत्। कृते समासांते लुक् स्यादित्यर्थवानेव प्रतिषेधः। ननु स्वभावतो
प्रवृत्तस्यादर्शनं लुक्संज्ञं न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतोऽप्रवृत्तिः नैष दोषः शास्त्रीनुसारिसिरस्यार्थ
स्य प्रधानत्वात्। प्रकृतेरपीति। समुदायस्य षष्ठीनिर्देशात्। योगविभागादिति। एकयोगनिर्दिष्टानाम
प्येकदेशानुवृत्तिरित्येतत्प्रकारांतरेण प्रतिपाद्यते। विशिष्टनिर्देशादिति। छयतावेवात्र निर्दिष्टावित्यर्थः॥

बोध्यं नित्यशब्दाद्व्याख्यानाभिप्रायेण शंकते। नन्विति समुदायस्येति यस्येति चेत्यकारलोपे सिद्धे लुग्विधानसामर्थ्येन सर्वा
देशः स्यादित्यर्थः। ननु योगविभागे सूत्रभेदः कृतः स्यादत आह। एकयोगेति। प्रकारांतरं योगविभागरूपं। छयताविति। ३१०
कंसात्प्राक्क्रीताच्छः। परशोरुगवादिभ्यो यत्। कंसेकमेः सः परशौ आङ्‌पूर्वयोः खनिशृभ्यां डिच्चेत्युप्रत्ययः॥ ॥

अतः क इति। धातुसप्तमीनिर्दिष्टत्वादादिग्रहणात्कमिग्रहणेनैवासिद्धे इति शेषः। कंसेस्तु कं सद् इति न द्वयं अनभि
धानादिति भावः। अत एव कमेः सः कंस इति भाष्ये उक्तं नन्वेवमपि विशिष्टनिर्देशाभावे यञञोरपि लुक् स्यादत आ
ह। यञञोरिति विकारावयवार्थप्रतीयते औत्सर्गिकाण एव लुकं विदध्यात्। न च यञञ् लुको सामर्थ्याद्धि कल्पो
स्त्वित्यनुक्तिर्यञञ्स्त्वामुक्त औत्सर्गिकायाः श्रवणाभावायेति वाच्यं। यञञ् लुकामेककालप्रतीतानामुद्देश्यो

उणादय इति। अतः कृकमिकंसकुंसेति कंसशब्दस्य भेदेनोपादानात् कचिद्गुणा
दयोऽप्युत्पत्तिकार्यं न लक्षंत इत्यर्थः। यञञोस्तु। विधानसामर्थ्याल्लुगभावः॥ पक्षो
न स्यादर्थ इति ॥ प्रकृतिनिवृत्त्यर्थ एव न प्रत्ययांतरनिवृत्त्यर्थोपीत्यर्थः॥ ॥

विधेयभावसंभवात्। द्रुद्रुञो तुरुद्धे त्यादौ तु अनद्यतन इत्यादिनिर्देशाद्वाक्यभेदांगीकारः। किंच कंसीयपरश
व्ययोरिति षष्ठीनिर्देशादपि न यञञोर्लुक् अन्यथा पंचम्यैव निर्देशं कुर्यादिति भावः। प्रकृतीति प्रकृतीव्य
तिरिक्तप्रत्ययांतरवाची अन्यशब्दः तेन नञः समासे प्रकृतिरूप्यत इत्याशयः भाष्ये। ङ्याविति प्रातिपदिकात्प
रस्य लुगित्यर्थे यञञोर्विधानसामर्थ्याल्लुगभावे तयोः प्रातिपदिकात्परत्वाभावेन परिशेषात्। कंसीयादिव
यत्प्रातिपदिकात्परयोः छयतोरेव लुगित्यर्थः॥

विशिष्टस्येति जनपदार्थकप्रत्ययसंबंधिन इत्यर्थः भाष्ये। प्रकृतमिति। अतएव जनपदाल्लुगित्यत्र प्रकृतवत्क
एव लुगिति बोध्यं। शौरसेनाः पंचाला इत्यादौ इतिभाव उचितः। अनंतरस्येति अव्यवहितस्येत्यर्थः जनपदार्थवा
चके शब्दे सति तदनंतरस्य लुबित्यर्थ इतिभावः वार्तिककृदभिमतषष्ठीनिर्देशार्थत्वमुपपादयति। आगस्त्ये
ति। त्रय इति। एवं च वैषम्यादयथासंख्याप्राप्तेरगस्तयोपि कुंडिनाः कुंडिनाश्चागस्तयः स्युः लुक्त्वत्वाप

षष्ठीनिर्देशार्थत्वेति। विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य स्थाने योगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः। असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन्
यः कश्चिदानंतर्यादिः संबंधः स्यात् ततश्च जनपदे लुबिति पंचालाः शौरसेनाः इत्यादौ जनपदवाचिनोनंत
रस्य शौरसेनादेरपि लुप् स्यात्। सर्वादेशार्थं वेति। षष्ठीनिर्देशार्थत्वं स्थितमेवेति वार्तिककारेण विकल्पार्थो
वाशब्दः प्रयुक्तः। आगस्त्यकौंडिन्ययोरित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तते तदैकैकस्य त्रयं आदेशाः स्युः अपनानु
वर्तते द्वावेवादेशौ विधीयेते तदागस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आगस्तीयाच्छात्रा इति न सिध्यत्यस्मत्वात्प्रकृतेः।

कात्सर्वादेश इति विभक्तिमात्रं श्रूयते इति भावः। द्वावेवेति तेन नोक्तापत्तिरिति भावः। सर्वत्रेति
औनादिग्राग्दीव्यतीयविषयेपीति भावः। असत्त्वादिति यद्यपि स्थानिवद्भावेन सत्त्वाच्छः सिध्य ३११
ति तथाप्यसत्त्वात्प्रकृतेः छस्य सध्यनिमित्तत्वाच्च आकारस्य श्रवणं न स्यादिति भावः संनियोग
शिष्टत्वादगस्त्यादेशाभावे प्रतिषेधप्रयुक्तलुगभावो हेतुः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

गोत्रे विहित इति। नन्वागस्त्यस्य गोत्रप्रत्ययांतस्यैव ग्रहणं न त्वनंतरापत्यप्रत्ययांतस्येत्येतदर्थं तदनुवृत्तिः स्या
त् शिवादिभ्य इत्यत्रैव गोत्र इति निवृत्य ऋष्यणसाधारणः अगस्त्यप्रकृतिप्रकृतिक ऋष्यणंत एवात्रागस्त्यः

प्रत्ययस्य तत्स्यमाने गोत्रे लुग्विधौ लुकि प्रतिषिद्धे संनियोगशिष्टत्वाद्गस्त्यभावादगस्त्यादेशाभावादागस्ती
या इति सिध्यतीति षष्ठीनिर्देशार्थं प्रत्ययग्रहणं। भाष्यकारस्तु तदर्थं वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशा
र्थत्वं नेच्छति। सत्यमेवं मन्यते। आगस्त्यकौंडिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्रग्रहणं। भाष्यकार
स्तु तदर्थं वाशब्दं अनुवर्तते लुगिति च तेनागस्त्यकौंडिन्ययोर्यौ गोत्रे विहितस्तस्य लुक् परिशिष्टस्य तु प्रकृ
तिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुंडिनचावादेशाविति सूत्रार्थः। अथा क्रियमाणोपीति। अलोंत्यस्येति वचनात्
प्रत्ययस्यांत्यस्यैव प्राप्नुवंतीति भावः। वचनप्रामाण्यादिति। प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोंत्यस्ये
ति बाध्यते वचनप्रामाण्यादिति ब्रुवतो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनवाच्छितं। तदर्थत्वे हि
प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्। कथमलोंत्यविधिर्बाध्यते॥

न त्वगस्तिप्रकृतिकगर्गादियञंतः यञञोश्चेति लुका सिद्धत्वादिति चेन्न। कौंडिन्यसाहचर्येणागस्त्यस्यापि गोत्रप्रत्य
यांतस्यैव ग्रहात्। भाष्यमते गोत्रसंज्ञा सूत्रपर्यंतं गोत्राधिकारेण ऋष्यणंतस्यापि तत्त्वाच्च वस्तुतो वार्तिककारस्यापीत्य
मेव संमतमित्याह॥ प्रत्ययस्येति॥ ॥

कै०वि०१
३१२

सामर्थ्याल्लोपस्यैव सर्वादेशत्वं कुतो न कल्प्यत इत्यत आह। विपर्यय इति। नन्वपसंजातो विरोधो वैयर्थ्याल्लोपस्यैव सर्वादेशत्वं शंकोऽकृतो यस्य तत्वादित्यर्थः। नन्वयमिति। अयं अवयव दाहादौ समुदाय दाहादि व्यपदेशो गौणो न किंतु मुख्य एव। अवयव लोपे समुदायस्यापि लोपादित्यर्थः। अनुनासिकेति। अनुदात्तोपदेशेत्यनेन आघ्नीतेत्यत्र आ

पदयमिति। विपर्ययस्तु न कल्पते। अनुपसंजातविरोधित्वाल्लोपस्यादंत्योदेशः स्थितः ततो लुगार भ्यमाणो पद्यत्तस्य स्यात्। लोपानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्। लुकं न विदध्यात्। विहितस्तु सर्वादेशस्य ज्ञापकः संपद्यते। द्वितीयमिति। लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं। पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति। एकदेशलोप इति। अवयवक्रियासमुदायेऽपि व्यपदिश्यते। यथा पटो दग्ध इति। अवयवे हि पटाख्योऽवयवी समवेत इति तस्याप्यसौ दाहः। नन्वयं गौणव्यपदेशः। गौणत्वे हि सति मुख्यस्यैव प्रत्ययात्। कर्त्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात्। अघ्नीतेति परत्वादुपधालोपे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात्॥ ॥छ॥ ॥

ङोऽयमहन इत्यात्मनेपदैकवचनं। संग्मीयेति। गमेर्विधिलिङि समो गम्यृच्छीत्यात्मनेपदैकवचनमिटि शायो बहुलं छंदसीति लुकि लिङः सलोपे इट्योरिति उपधालोपे रूपं तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलादिङिपरत्वादनुनासिकलोपः स्यात्। इदं च प्रयोजनं अप्राधान्येनालाश्रयणे विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति वार्त्तिकमते बोध्यं।।६१॥ ॥छ॥ ॥ ३१२

प्रत्ययेलोपे॥ ॥लक्षणशब्दार्थमाह। निमित्तमिति कार्यमिति बहुव्रीहिलभ्यं। प्रत्यासत्त्येति। क्रियमाणेऽपि प्रत्यय ग्रहणेऽन्यप्रत्ययनिमित्तकार्यवारणाय प्रत्यासत्तिराश्रयणीयेति भावः। ननु प्रत्ययलक्षणमित्यस्य बहुव्रीहितया नेन स्यान्यत्वे। भावे प्राप्तकार्यप्रापणायातिदेश इति अत्र प्रत्ययस्य सत्त्वेन किं तन्निमित्तकार्यातिदेशो नात आह। प्रत्य यस्य लक्षणमिति यस्य लोपस्तस्मिन्सति यः प्रत्ययो भवति तस्य तल्लोपेऽपि प्रादुर्भाव इत्यर्थः लाघवात्षष्ठीत

प्रत्ययलोपे॥ ॥प्रत्ययग्रहणमिति। प्रत्ययनिमित्तं कार्यं लोपे भवतीति उक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यत इति भावः। सौरथीति। प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं। प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्प्यैतदुच्यते। सुरथस्य विहतस्य चापत्यं गोत्रं। स्त्री इति कृते मकारनकारयोर्भावे यथा गुरूपोत्तमत्वात्ष्यङ् न भवति एवं लोपेऽपि स्यात्। प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वान्नायमर्थो भवति प्रत्ययस्य लोपे तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति। एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात्। तस्मात्प्रत्ययनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति वाक्या र्थ आश्रीयते॥ ॥छ॥ ॥

त्पुरुष एव स्यादिति तात्पर्यं रमेः कथं निहंते भ्रवक्ते अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपे गुरूपोत्तमत्वादप्राप्तः ष्यङ इति देशातः स्यादित्यर्थः॥ एवं हि लोपे इति न नु णेरनिटीत्यादि सामर्थ्यात्तमाप्नुत तत्र प्रवृत्तिः यस्तु सामान्येन लोपो णाविष्टवदिति सो प्रत्ययविशेषायेद इति वदेत्। चरितार्थ इति निश्चमाचष्टे क्षिपयतीत्यत्र पुनः प्रादुर्भावार्थ मिदं स्यादिति चेन्न। एवं हि तत्रैव प्रत्ययस्येन लोप इति वदेत्। एवं च गुरुतरन्यासो ज्ञापक इति बोध्यं॥ ॥

अन्यथा। व्याख्यानस्य धारणत्वाभावे। पदसंज्ञा न स्यादिति। तिङन्तत्वाभावादित्यादिति भावः। लोपे प्रत्ययइति। अस्य प्रा
दुर्भवतीति शेषः। ननु प्रत्ययलोप इत्युक्ते कथं सति प्रत्ययइति लभ्यते। तत्राह। प्रत्ययशब्द इति। यत्कार्यमिति प्रत्य
यलक्षणं यत्कार्यं दृष्टमित्यर्थः॥ ननु जगादित्यादौ विलोपात्परत्वात्पूर्वं गमः क्वावित्यनुनासिकलो

नेवमिति। संदेहेपि व्याख्यानात्करणसाधनो लक्षणशब्द आश्रयिष्यते। अन्यथाक्रियमाणेपि प्रत्ययग्र
हणे भावसाधनो शंका न निवर्त्तते। प्रत्ययलोपे प्रत्ययांतरस्य प्रादुर्भाव इति यथा ग्रामणीति क्विपो
लोपे स्वाद्युत्पत्तिः तत्रश्चाधोगित्यत्र पदसंज्ञा न स्यादिति। करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव धारणमि
ति भावः। लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा करणसाधनो लक्षणशब्दः। अन्यथा लोपे प्रत्ययइत्येवं
वक्तव्यं स्यात्। सति प्रत्ययइति। प्रत्ययशब्दोऽत्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं दृष्टं
तल्लोपे भवति। न च ग्रामणीरित्यत्र क्विपि सति तुग्दृष्टः ह्रस्वाभावात् कृते क्विपो लोपे ह्रस्वत्वे च तुक्
प्राप्तिः। जगादिति। द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति गमेः क्विप् अत्रांतरंगत्वात् पूर्वं विलोपः गमः क्वावि
त्ययं लोपो ग विशेषापेक्षत्वाद्बहिरंगः॥

पो क्विपि सत्यपि तुकः प्राप्तेराह। अत्रांत ३१३

भिन्नविषयत्वादित्यर्थः। वार्त्तिकमते एतत् अचिरादेशो नुडपवादत्वपरस्ताच्छरीत्या विषयभेदेपि तत्त्वे तु लोपेन
नुत्पत्तेरेवान्वाख्याने नापवादत्वं नेति बोध्यं। वैयात्यात् वायांगीकारे दोषमाह। सतिल्विति। एकमेवेति। अवय
वस्य प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावादिति भावः। एवं चानयोः फलांतराप्तिनिवेशो भाष्यविरुद्धइति बो

भिन्नविषयत्वाद्बयेन नाप्राप्तइत्यपि न भवति। सति त्वस्मिन् न्यायेनैव विलोपः स्यात्। त
स्मात्सति क्विपि नातुकः प्राप्तिः अपितु विलोपे कृते। अन्यतरदिति। एकमेव प्रत्ययग्रहणं सा
मर्थ्यात् कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थं। वर्णलक्षणमिति। प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्यु
च्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः प्रत्ययत्वरूपाश्रयेण वर्णरूपताश्रयेण वा त
त्सर्वं स्यात् सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात् प्रत्ययग्रहणे तु सति प्रत्ययनिमित्तमेव का
र्यं प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तं॥

ध्यं। ननु द्वितीयप्रत्ययग्रहणाभावे बहुव्रीह्यलाभात् तल्लक्ष्यकार्यातिदेशो न सिध्येतत्राह। तल्लक्षणमिति।
वस्तुमात्रेति प्रत्ययमात्रे सर्वः प्रत्ययनिमित्तमेवेति प्रत्ययत्वेन प्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः न वर्णेति प्राधान्येन न वर्णनिमित्त
मित्यर्थः॥

ननु रैकुलमित्यत्राप्यादेशो न प्रत्ययाश्रयः किं तु तदवयवाश्रयो त आह। अवयवद्वारेणेति केचित्तु प्रत्ययग्रहणमित्यस्य द्वितीयप्रत्ययपदघटितं प्रत्ययलक्षणग्रहणमित्यर्थः प्रत्ययलोपे यीत्येव सूत्रं कार्यं अस्य तद्भवति यत्प्रत्यये सतीति शेषः स्थानिवदित्यनुवृत्तिर्वा प्रत्ययलक्षणमिति प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मावच्छिन्नलक्षणमित्यर्थः वर्णलक्षणं वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तं। प्रत्यये सति वर्णनिमित्तं भवतीति तल्लोपेपि स्यादिति भावः कैयट

रैकुलमिति। अवयवद्वारेण अत्र प्रत्ययस्याप्यादेशं प्रति निमित्तत्वमस्त्येव प्रत्ययाश्रय
श्चादेशो न भवतीति न प्रवर्तते। अनेनैव न्यायेन न धातुलोप आर्द्धधातुक इत्यत्र धि
न्विकृण्वोर्वि चलोपो र्वोर्वलीति वलोपस्य वलि मित्तत्वादार्द्धधातुकनिमित्तत्वाभा
वाद्गुण प्रतिषेधो न भवति॥ ॥

व्याख्यातु चिंत्या प्रकृते तच्छब्दप्रत्ययशब्दयोः पर्यायत्वेन तद्विचारस्यायुक्तत्वात्कं त्वापत्तेरित्याहुः। अनेनैवेति।
अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तत्पार्थलाभे पि तत्र तादृशार्थग्रहे न मानं। आर्धधातुक इत्यस्य कैयटरीत्यातो तो
तीत्यादिव्यावृत्त्याचरितार्थत्वात् पूर्वसूत्रे आर्द्धधातुकग्रहणे मनवकाशमिति किं ति चेति सूत्रस्थभाष्य ३१४
विरोधाद्भावादित्यादिना तत्पार्थकल्पने तु न मानं किं च तत्पार्थकल्पने यङ्यकृयवलोपे इति वार्त्तिकं तदुदाहरण
परं जीरदानुरिति भाष्यं चासंगतं स्यादिति चिंत्यमेतत्॥

सुधे इत्यादि धिविकृण्व्यो नुमिवि चिवलोपे। एत्कलोपे गुणे सति नासमासे सौ हल्ङ्यादिलोपन लोपयोरिमे रूपे। गुणनिषेधे तु सुधिन् शब्दे इङ्क्नि तिदीर्घः सुकृणः सर्वनामस्थाने चेति दीर्घ उपधाया श्चेती त्वे रपरत्वे सुलोप योर्वोरिति दीर्घः स्यादिति भावः। स्थानिवद्भावेनेति वर्णाश्रयस्य तवाप्यनिष्टत्वादित्यर्थः ननु शास्त्रस्य कर्तृत्वे सतः कर्मत्वे नोभयप्राप्ताविति नियमाच्छास्त्रस्येति षष्ठ्यनुपपन्ना। कर्मणि चेति समासनिषेधापत्तिश्च करणत्वे तु षष्ठ्यनुप

तेन सुधे सुकरिति भवति। न तु सुधी सुकीरिति। किमर्थमिति। स्थानिवद्भावेनास्त्विति भावः।
सदन्वाख्यानादिति। शास्त्रकर्तृकरणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता। सच्छास्त्रेणेति शा
स्त्रेण करणेनाचार्यः स्मर्त्ता सद्विद्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे। सतोवेति। शास्त्रस्यैवाविच्छे
देन प्रवर्त्तमानस्य स्वतंत्रत्वमन्वाख्यानइति पूर्वस्माद्व्याख्यानादस्य विशेषः न च स्थानिवद्भावेन
सिध्यति। अत्तृणेडित्यादावल्विधित्वात्॥ ॥

पक्षेत्यत आह। शास्त्रमितिशेषत्वे चोभयप्राप्ताविस्याप्राप्तेः षष्ठीसमासोनानुपपन्नो इति भावः। आचार्यः स्म
र्त्तेति फलितार्थकथनं। स्मर्त्राचार्येणेति लन्वाख्यायत इत्यन्वययोग्यं। स्वतंत्र्यत्वमिति करणस्य कर्तृत्वविवक्षेति भावः। अल्वि
धित्वादिति इमादेरिति शेषः वर्णाश्रयेति तु वर्णप्राधान्यविषयकं। एवं चाप्राधान्येनाल्याश्रयणे विध्यर्थं सूत्रमिति भावः॥ ॥

कै॰वि॰१
३१५

स्याष्ये। स्तिप्रयोजनमेतदिति। उक्तप्रयोजनविशिष्टं सूत्रं निर्दोषं वेति काक्वा प्रश्न इति बोध्यं। किं तर्हीति ममतु निर्दो
षमेव तव कश्चिद्दोषप्रतिभासोस्ति चेद्वदेति प्रश्नगर्भमुत्तरं। बाधनादिति। एवं च यं चेत्यादौ पदत्वं न स्यादिति भावः।
उपलक्षणार्थत्वादिति। तयोरपि पूर्वपक्षवित्तस्य समत्वादिति भावः तत्र श्लुलुपोः प्रत्ययलक्षणस्य फलं चिंत्यं लुकि

लुक्युपसंख्यानमिति। तक्रकौंडिन्यन्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञाभिर्बाधनादिति भा
वः लुग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् लुक्लुपावपि गृह्येते। नवादर्शनेति। अदर्शनमात्रस्य लोप
संज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविभावयमप्यवगाहते। न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्समावे
शादर्शनात्तासामिति आकडारसूत्रे वक्ष्यामः। लोपस्य संज्ञि लोपसंज्ञितस्य भावो लोपसंज्ञि
त्वं तस्मादित्यर्थः॥ प्रत्ययादर्शनं त्विति। लुक्श्लुलुसंज्ञानां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ॥

तु पं चेत्यादौ पदत्वं फलमस्ति। समावेशादर्शनादिति कृत्स्नत्यादिष्विति भावः। लोपः संज्ञा यस्येति बहुव्रीहौ मत्वर्थीयानु
पपत्तेः त्वांतेन षष्ठीसमासे र्थासंगतिरतद्भावं तेन षष्ठीसमास इत्याह। लोपस्येति। संकर इति। परस्परं लोपशब्दभावित ३१५
प्रत्ययादर्शनविषये लोपसंज्ञया चेत्यर्थः। प्रत्ययादर्शनमात्रं सकलं लुमत्संज्ञं प्राप्नोतीति भाष्याक्षरार्थः॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

उतो वृद्धिरिति न च तत्र नाप्यस्तस्येति वर्तनाददोषः अत्र पक्षे तदनुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात्। हरीतकीति न च्वत्र सत्यपि ङीषो लु
कि युक्तवद्भावात् पुनर्ङीष् स्यादिति चेन्न। लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादित्याहुः। हरीतक्यां हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणो लुप्। य
द्वा हरीतकीवेयं प्रतिकृतिरिति कनो लुप्। लवण इत्यत्र लवणाल्लुक्। तद्भावितग्रहणे युक्तिमाह। तत्राश्रयेति। आश्रितः
स्वरूपस्य व्यापारोऽदर्शनविषयो यैस्ते तथोक्ता इत्यर्थः अदर्शनाधिका लुगादिशब्दाः प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञे युक्ते प्रत्या

तत्र लुकि श्लुविधिरिति। उपलक्षणं चैतत्। तेन श्लावपि लुग्विधिः प्राप्नोति जुहोतीति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति। लुप्यपि लु
ग्विधिप्रसंगः हरीतकीति लुक्तद्धितलुकीति। तथा लुकि लुब्विधिः लवणः सूप इति युक्तवद्भावः स्यात्। न वा एष
गिति। एकयैव संज्ञया। प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धे अनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्। तद्भावि
तग्रहणं विज्ञायते तत्राश्रितस्वरूपव्यापारा लुगादय आश्रीयंते आवृत्तिर्वा लुगादिशब्दानां आश्री
यत इति तद्भावितग्रहणं सिध्यति। विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारः नित्यसंज्ञाश्रयणाद्वा
विसंज्ञा विज्ञानाद्वा॥ ॥

पया संज्ञया यदर्शनं भाव्यते तस्यैव सा संज्ञेति लभ्यत इति भावः॥ प्रत्यासत्तिः सर्वैर्दुर्ज्ञेयेत्यत आह।
आवृत्तिर्वेति॥ तेन लुगादिशब्दभावितमदर्शनं क्रमेण तत्तत्संज्ञमित्यर्थः॥ अदर्शनस्यानित्य
त्वेपि तद्भावितत्वस्य शास्त्रायत्तत्वादितरेतराश्रयत्वं तदवस्थमेवेत्यत आह। सा विसंज्ञेति॥ ॥

तज्झावितग्रहणपक्षेयथैवेत्यादिग्रंथोनुपपन्नइत्यतआह। तिसृणामितिइतरेतराश्रयपरिहारायभाविसंज्ञावि
ज्ञानगौरवापत्त्यासामर्थ्यात्तिसृणामसंकरःप्रतिपादितोनतुतज्झावितपक्षाश्रयेणेत्यभिमानः वैयधिकरण्यादि
तिभवनक्रियायांप्रकृतेःकर्तृत्वादितिभावः। कांचिद्विकारस्येतिवस्तुतोवृत्तौतद्वाक्येचसर्वत्रप्रवर्तेरेवक
र्तृत्वंविकृतशब्दस्यापिगौण्याप्रकृतिवृत्तित्वात्सामानाधिकरण्यंअतएवगौणत्वान्महच्छब्दे आत्वाभावः गो

यथैवेति। तिसृणांसंज्ञानांविधानसामर्थ्यात्। परस्परविषयावगाहनंतासांमाभूत् लोपसंज्ञाविषये
लुताःप्रवर्तेरन् गोमतीभूतेति। च्व्यर्थेकृतेलुक्तद्धितलुकीतिलुक्प्राप्नोति।पुंवद्भावस्त्वत्रनभवति
वैयधिकरण्यात् महद्भूताब्राह्मणीत्यत्रतुभवतिसामानाधिकरण्यात्। नित्यत्वात्डिशब्दानांकचिद्विका
रस्यजनिकर्तृत्वंकचित्प्रकृतेः नन्वत्रायीतिलुगादिसंज्ञानांभेदेनोपादानात्तज्झावितग्रहणमित्यर्थः। अ
स्त्यन्यदिति। प्रत्ययाप्रत्ययादर्शनस्यलोपसंज्ञायथास्यादिति। लोपमात्रेमाभूदिति। यथागोमतीभू
तेतिच्व्यर्थेकृतेलुक्तद्धितलुकीतिनभवति। तस्माल्लोपसंज्ञायांनास्तितज्झावितग्रहणं॥ ॥

मतीशब्देतुगोमतीनदीनिम्नागोमतीनदीभूतेत्यर्थनाभाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावइतिबोध्यं।भाष्ये।एवंलो
पेतिलोपसंज्ञायामपितज्झावितग्रहणंमत्वानस्यचोद्यमेतत्। अत्रसामर्थ्यात्तज्झावितग्रहणेपिलोपसंज्ञायांतत् ३१६
ग्रहणेमानाभावः नचलुगादिभिर्लोपसंज्ञायाःपृथक्करणमानंतस्याःप्रयोजनांतरसत्वादित्याह।अस्त्यन्यदितित
द्दर्शयति।तल्लोपमात्रइतिभाष्येस्वयंप्रयोजनांतरमत्वाह।प्रत्ययाप्रत्ययेतिभाष्ये।लुमतिप्रतिषेधादिति।नन्वेतेति।निषेध
ष्या नतत्रलोपत्वनिमित्तकार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यतइत्यदोषइतिभावः॥

लुक्युपसंख्यानमिति।दोषेपरिहृतेदोषांतरमाशंकते। सतोनिमित्तेतिवार्तिकतद्व्याख्यानयोर्विरोधंपरिहरति।
निमित्तशब्देनेति। नन्वेवंपदत्वेपिसत्वस्यापिसत्वाल्लोपःस्यादतआह।ल्लोपश्चेति।कालविप्रकर्षेति।अस्य

सतोनिमित्ताभावादिति।निमित्तशब्देननिमित्तत्वमुच्यतेतेनयस्यसत्वः।कार्यप्रतिनिमित्तत्वंनाभू
तस्यलुप्तोप्यनिमित्तंस्यादित्यर्थः।राज्ञइति।सतिङसिभसंज्ञायांस्वादिष्वितिपदसंज्ञाबाधितेतिनलो
पोनाभूत् अल्लोपश्चासीत्।अस्तुतस्यादिति। द्वेचात्रपदसंज्ञेएकास्वादिष्वितिअवयवस्यसंज्ञा
चासभसंज्ञयाबाधिताद्वितीयासुबंतसमुदायस्यसाचलुप्तेपिस्थितैव।अल्लोपस्तुनलुमतांग
स्येतिप्रतिषेधान्नभवति।सत्येतदितिकालविप्रकर्षप्रतिपादनायानद्यतनप्रत्ययप्रयोगः।रा
ज्ञइत्यत्रावधिभेदाद्भसंज्ञयावयवस्यैवपदसंज्ञाबाध्यतेनसमुदायस्यसुबंतत्वनिमित्ताल्लुप्तेतु
प्रत्ययेऽवधिभेदाभावात्।प्रत्ययलक्षणेनप्राप्तयाभसंज्ञयाहि।अपिपदसंज्ञाबाधितव्या।एका
पवादत्वेनद्वितीयापरत्वेनेतिभावः।अनयेतिपदसंज्ञाद्वयमनेनदर्शितं भसंज्ञाप्रत्ययलक्षणेन
वर्णाश्रयापिभवति।यथातृणेढितीभागमः॥
चोत्तरस्यनायमवसरइत्यर्थः।भाष्ये।एतद्वक्ष्यमाणवाक्यार्थरूपं।पदसंज्ञाद्वयमिति।अनयापद
संज्ञयानलोपोभविष्यतीत्यादिभाष्यार्थःयथेतिवर्णप्राधान्यविषयएवसनिषेधइतिभावः॥ ॥

कै०वि०१
३१७

भाष्ये। पर्यपन्नानि। मृतानि अप्राप्तानीतियावत्। नन्वेतत्कार्यादेशेस्यात्स एव कुतः शास्त्रनिमित्तातिदे
शयोरपि संभवात् अत आह। कार्यस्येति व्यपदेशो निमित्तं। विधीयेतइतिइत्यास्मिमानइतिशेषः वस्तुतः का
र्यशास्त्रातिदेशयोरभेद एवेत्युक्तं भाष्ये। एकयोगलक्षणानिचेति ताहृशानि विप्रतिषेधविषयत्वेन नक
ल्प्यंतइत्यर्थः। नन्वन्यनावइतिषष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयोवा। उभयथापिष्य ननुपपन्नः भावस्यन्ना

तुग्दीर्घत्वयोश्चेति। अनेनैव प्रत्ययनिमित्तानि कार्याणि लुप्तेपि प्रत्ययेविधीयन्तइतिक्रमाभा
वात्पौर्वापर्यंतिप्रकल्पते। कार्यस्यप्राधान्यान्नानेन शास्त्रव्यपदेशोविधीयते। सिद्धं त्विति। अन्या
भावोऽन्यद्वस्तु स्थान्यपेक्षया आदेशः। अन्यभावएवान्यभाव्यमिति स्वार्थेष्यञ्। तत्र परिवीरि
तिस्थानिनः क्विपोयासंज्ञयोर्व्यपदेशः पित्कृत्प्रत्ययइत्यादिः सलोपस्यानेन विधीयते। तत
स्तन्निबंधनशास्त्रं प्रवर्त्ततइतिसिद्धो विप्रतिषेधः। संज्ञामात्रमिति। कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः॥

वांतरेणायोगात्समाससंज्ञया गुणवचनसंज्ञायाबाधाद्वार्षासंगतेश्चेत्यत आह। अन्योनावइति भाष्येऽन्यरू
पं प्राप्तस्येत्यर्थकमन्यन्नूतस्येत्यत्तत्फलितार्थो बोध्यः॥ स्वार्थइति चातुर्वर्ण्यादित्वात्। ननु सत्तास्था
निनश्चेद्विरुद्धमतिदेशस्तदस्त्वेव सत्तायाअशक्यत्वाज्ज्ञात आह। कृदादिव्यपदेशश्चेति एतदर्थमे स्य ३१७
वस्थानि संज्ञानुदेशादित्युक्तं नेतु स्थान्यनुदेशादिति तथासति स्थानिकार्यातिदेशएवस्यादिति बोध्यं॥ ॥

भाष्ये शंकिता आह। तद्वक्तव्यमिति वचनांतरेणसूत्राक्षेपपरिहारोनयुक्तइतिभावः परिहरति। यद्यपीति।
अप्येवतर्हीतितथापीत्यर्थः एवं च लघुतरत्वाद्वचनांतरेणापि परिहारोयुक्तइतिभावः। संज्ञामितिनिमित्तभूतव्य
पदेशमित्यर्थः ननु संज्ञासंज्ञिनोर्नेदार्ह्यतेहैतिः संज्ञेत्ययुक्तमत आह। सूत्रोपात्तइतिफलांतरमपिवचनां
तरारंभेदर्शयतिभाष्ये। नत्यादिसिद्धमितिइष्टमितिशेषः वक्ष्यमाणान्यल्विधित्वाद्वार्त्तिकमतेनातिदेशेन

यद्येवमिति। हंतिस्वरूपेणोपादायात्मनेपदं विधीयतेनतुकांचित्संज्ञामाश्रित्येतिभावः। नहीति।
यद्यपिधातुसंज्ञास्तितथापिनतदुपादानेनात्मनेपदंविधीयते। हंतेरपीति। आङोयमहनइति
सूत्रोपात्तोहन्तिः संज्ञाप्रयोगस्य स्कसंज्ञीति। वधेरपिहंतिसंज्ञाऽतिदेक्ष्यते। चित्रायांजातेति। चि
त्रारेवतीरोहिणीभ्य। स्त्रियामुपसंख्यानमित्यणोलुक् टिड्ढाणञित्यत्रातइत्यधिकारात् ङी
पोल्विधित्वं॥ ॥

भविष्यंतिसूत्रारंभेतवर्णाश्रयेइत्यस्यवर्णप्राधान्यविषयत्वादितिदेशेनस्युरेवेतिभावः। चित्रेतिनक्षत्रे
णायुक्तइत्यणा। लुबविशेषइतिलुपयुक्तवद्भावात्स्त्रीत्वंततोजातेर्थेसंधिवेलादीत्यणोवार्त्तिकेनलुकइतिभावः
नचाणोलुकिलुक्तद्धितेतिटापोलुकियुनष्टापदुर्लभः लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायात्इतिवाच्यं जातगतस्त्री
त्वबोधनरूपफलस्यासिद्धतयाप्रवृत्तेः। अतइत्यधीतिअकारांतादणइत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥

ननुवर्तंङातस्त्र्यप्रत्ययेयश्रोलुक् स्त्रियामितिलुकिप्रत्ययलक्षणेनप्राच्यामितिप्राप्तष्फंबाधित्वापरत्वात्
ङीतस्यात् शार्ङ्गरवादिपाठगदतआह। यथेतितत्रहिसूत्रेयञइतिवर्त्तते। सर्वत्रग्रहणादिति तद्धिपूर्वसू
त्रेपकृष्यते। औतोमिति एकादेशविधायकंहितत्। अचीति अजाद्योरित्यर्थः अतएवतद्धितशसो

वर्तंङीति। यथाआवट्याद्यायनीतिचापंबाधित्वासर्वत्रग्रहणापकर्षात्ष्फोभवत्येवंशार्ङ्गरवा
दिपाठात्। प्राप्तंङीनंबाधित्वाप्राच्यंष्फः स्यात् अतइत्यधिकारादल्विधिष्फः। गव्यतीति।
औतोम्शसो रित्यत्र अचीत्यनुवर्त्तनादल्विधावात्वं। चर्मन्निति। सुपांसुलि णितिङे
र्लुक्। अत्रभसंज्ञायाअभावान्नलोपः प्राप्नोतीतिनङिसंबुध्योरितिवक्तव्यंजायते॥ ॥

निवृत्तिः साध्येसूत्रारंभवादीवचनांतरवादिनंप्रतिदूषणमाह। तस्यदोषइति स्थानिसंज्ञानुदेशा
दित्यस्येत्यर्थः। इत्वंशासइदङ्हलोरिति। इमूतृणहइत्यनेनसाध्ये। वक्ष्यत्यत्रेति नङीतिङौनलोप
प्रतिषेधाज्ज्ञापकात्प्रत्ययलक्षणेनभसंज्ञानेत्येवंरूपमनुपदमेतत्सूत्रएवेत्यर्थः॥ ॥ ३१८

शास्त्रपरेति। उपदेशशास्त्रपरेत्यर्थः अतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशएव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगी
तिभावस्तदाह। सतिप्रत्ययेति। इदंसूत्रंतत्तच्छास्त्रनिमित्तसंपादकमितिभावः अतएवपूर्वंतान्यनेनप्र
त्युत्थाप्यंतइत्युक्तंतानितत्कार्यबोधकानिशास्त्राणीतितदर्थउचितः नतुकार्याणिक्रियंतइत्यर्थः अत
एवटितआत्मनेपदानामितिसूत्रपयःचपादौरूपांतरापत्तिरित्युक्तं कैयटेनविद्यमानस्यहिरूपांत

परत्वाद्दीर्घत्वमिति। सतिप्रत्ययेयत्कार्यंदृष्टंतल्लुप्तेपिभवतीतिसूत्रार्थः परिवीयेत्यादौच
सतिप्रत्ययेदीर्घोदृष्टोनतुगीतिपरिवीतिरित्यत्रापिदीर्घएवभवति। प्रयोजनमिति। यद्यप्य
ल्विध्यर्थमिदमतृणेडित्यादौतथापिविशेषविहितत्वात्। तुमादयोप्यस्यैवोदाहरणानीतिभावः॥ ॥

रापत्तिर्भवतिशास्त्रमेवचविद्यमानंनतुकार्यंतस्यरूपांतरमेतद्विषयेकार्याप्रवर्त्तकत्वमित्यन्येसाध्ये। कानिपु
नरितिपूर्वमेतत्सूत्रकरणेकायुक्तिरितियुक्तिप्रश्नः इदानींतुप्रयोजनप्रश्नइतिनपौनरुक्त्यंअतएवसद
न्वाख्यानादितिप्रागुक्तरिति। यद्यप्यल्विध्यर्थमितिइदमितिशेषः। विशेषविहितत्वादितिप्रत्यय
विषयेशीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः। त्रीतेइत्यादौशेश्छंदसीतिलोपः नुम्फलंदीर्घः॥ ॥७॥ ॥

कै०वि०१ ३१९

आश्रित्येति अपवादबाधकवाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयेणेति भावः। विशेषविहितत्वादितियेन नाप्राप्तिन्या
येनापवादत्वादित्यर्थः। तदेति अपवादविषयं परित्यज्येति न्यायेनापवादविषये उत्सर्गाप्रवृत्तेरितिभावः।
यदीत्यनेन विषयभेदादपवादत्वमेव नास्तीति सूचितं। यदि तु नुड्विषये प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यादिसाक्षात्भिक
भाष्येण विषयभेदेप्यपवादत्वं तर्हि प्रत्ययलोपस्थलेनुत्पत्तिरेवान्वाख्यायते इति स्वरूपसूत्रस्य भाष्योक्तत्वेन

अनादुन्निति। पूर्वसंबुद्धिलोपमाश्रित्येतदुक्तं। यदि तु विशेषविहितत्वादम्‌संबुद्धाविति पू
र्वममुप्रवर्त्ततेतदा संबुद्धिलोपो न स्यात्। ऐयइति। इयर्त्तेर्लङ् तिप् शप्श्लुः द्विर्वचनं। अर्त्ति
पिपर्त्योश्चेतीत्वं। अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ्। औनइति। उन्देर्लङ् सिप्‌ नुम् श्नान्नलोपः दश्चेति रुत्वं॥

पवादत्वसंभावनैव नेत्याहुः। इतीयाड्‌इति। ततो गुणेऽस्तलोपेऽडाटाविति भावः आडागमे रूपांतरेणात्त
छास्त्रनिमित्तविघातात् केनापि कार्येणानयोर्नयौगपद्यमिति भावः। भावस्थायामाडितिपक्षेपि बहुलंछंद
स्यमाङ्योगेपीति बाहुलकादत्रैव धाक्रियाबोध्या। आस्तन्नित्यत्रापीकारलोपात्स्तलोपास्यां
मायौगपद्यासंभवेन परत्वाच्चोपेतस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यं॥ ॥छ॥ ॥ॐ नमः शिवाय॥॥ ३१९

भाष्ये। प्रयोजनं ङाविति सूत्रारंभवादी। प्रत्याख्यानवाद्याह। नसंज्ञेइत्यादि। सूत्रारंभवाद्याह। नसं
ज्ञायां तावदिति। यद्यपं नङीति अंगाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षे ज्ञापकोपन्यासः अकारेणार्णंतामिति
तद्विजातेरस्त्रीत्यादेराखुरित्यादौ व्यावृत्तये आवश्यकं ननु प्रत्ययग्रहणसामर्थ्येन प्रधानतयाप्र

नचलोपइति। दिशिरुच्चारणक्रियो न चलोप उच्चार्यते अभावरूपत्वात्। लोपोपीति।
प्रतिपादनक्रियोऽन्नदिशिरितिभावः। अण्योकारइति। अकारेणार्णंतं न विशेष्यते। किं
तर्ह्यणेव सर्वश्चाण् अकार एवेति विशेषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणाकाररूपादणइति वि
ज्ञायते। अथवाणाकारो विशेष्यत इति वर्णनिमित्तो ङीप् न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्ययलक्ष
णाभाव॥ ॥

त्ययत्वेन प्रत्ययस्य। यत्र निमित्तता तत्रैवाल्विध्यर्थमिदं। एवं चाकाररूपो योणित्यर्थेपि प्रत्ययलक्ष
णं दुर्वारमत आह। विशेषणेति वस्तुतोकार एव विशेष्य इत्याह। अकारेणेति। न तु प्रत्ययनिमित्त
इति प्राधान्येन प्रत्ययानिमित्त इत्यर्थः॥ ॥

कै॰वि॰१
३२०

अज्झलात्मकयओकारेणसामानाधिकरण्यासंभवादाहा कारावयवेतिबहुव्रीहिः अस्यविशेष
णत्वेइदं। गुणेत्वन्याय्यकल्पनेतिन्यायादितिभावः नन्वेवंसतिमत्यादिष्वतिप्रसंगवारणा
याजाद्यतद्रूपत्रज मुख्यार्थस्योत्तरत्रलक्षणायांवैरूप्यंस्यादतोव्याख्यांतरमाह। यवेतित द्वि

यञ्योकारइति।अकारावयवइत्यर्थः।अपवायञ्वययवेयञ्शब्दोऽनुवर्तते।यञ
वयवोयोकारइत्यर्थः।पूर्ववदेतदपिव्याख्येयं।अच्यमीति।अच्याधातंतद्विशेषणममी
तितदादिविध्यभावः।तन्नवर्णानिमित्तमितिदोषाभावःक्रियतएतदिति।त्ववापिज्ञापना
र्थमवश्यंवक्तव्यमितिभावः॥ ॥

शेषणमित्यमोवयवेचीत्यर्थइतिभावः।एवंप्रत्याख्यानवाद्युक्तदोषेषुपरिहृतेषुप्रत्याख्या
नवाद्याह।प्रयोजनान्यपीतिप्रादिज्ञापनार्थमितिप्रत्ययलक्षणेनत्वंनेत्यस्येतिशेषः।नलु
मतातस्मिनित्यनाग्रित्येदं॥ ॥छ॥ ॥ ॥ॐश्रीसांबशिवायनमः॥ ॥ ३२०

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

अकृतत्वेपि।परस्मैपदिविहिताङः साहचर्यात् शासुधातोरेवग्रहणंतत्रेतिपक्षोवित्यर्थः।नन्वेवमप्यार्यशीनित्या
द्यसिद्धिरितिचेत् अत्राहुः।शासइतिसामान्यसूत्रंततोङिअजादौचेदङ्वेतिनियमार्थमिदं एवंचसूत्रेत
लुग्रहणमास्तितिमित्रपूरीरित्यादिसिद्धिः।आशासःक्वावितितुअत्रशासोरेवग्रहणेविध्यर्थअन्यथानियमा
र्थमितिआशास्तेइत्यादौनदोषइति।अथवावार्तिकोक्तविध्यर्थत्वेदूषितेभाष्य

शासत्वेइति।कृतेप्यस्मिन्सूत्रेनियमार्थमेतद्वक्तव्यंआशास्तेइत्यादौमा
भूत्।अकृतेतुविध्यर्थंआशास्तइत्यादौतुनभवति।शासुअनुशिष्टावित्य
स्यैवतत्रग्रहणात्॥ ॥

र्थमितिशासास्तेइत्यादौनदोषइति।अथवावार्तिकोक्तविध्यर्थत्वेदूषितेभाष्यकृन्नियमार्थंसूत्रमितिप्र
श्नपूर्वकमाह।नतर्हीत्यादि।प्रत्ययंगृहीत्वेति।प्रत्ययत्वतद्व्याप्यधर्मपुरस्कारेणयदुच्यतइत्यर्थः।
शब्दंगृहीत्वेतिनुक्तधर्मातिरिक्तपुरस्कारेणयदुच्यतइत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

कै॰वि॰१
३२१

ननु शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन माभूत् स्थानिवत्त्वेन तु स्यादत आह। स्थानिवदिति। प्रत्यय ए
वेति उक्तोर्थः एतदर्थमेव द्वितीयं प्रत्ययपदं न चालोमोषसीति पर्युदासेन श्रूयमाणासंतस्यैव ग्रहणमिति
नियमोपि व्यर्थ इति वाच्यं। पर्युदासेन प्रत्ययासंतस्यैव ग्रहणापत्तौ सुव इत्यादौ स्वरानापत्तेरितिभा

प्रत्ययं गृहीत्वेति। स्थानिवद्भावेन सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः प्रत्यय एव यस्य लक्षणं तत्प्र
त्ययलोपे यथा स्यात्। सोर्मनसीइत्यत्र तु अनिनस्मन्ग्रहणानि चेति वचनाद सत्प्रत्ययश्चा
प्रत्ययश्च गृह्यत इति सुदृषदित्यत्र स्थानिवद्भावाभावादुत्तरपदाद्युदात्ताभावेन ञ्रं दुः सुप्स्या
मित्यं तोदात्तत्वं भवति। तत्र चोत्तरपदादिरित्यधिकारात्। असत्त्वमुत्तरपदं गृह्यत इति सु
दृषदित्यत्रापि स्थानिवद्भावादसंतत्वमुत्तरपदस्य स्यात्॥

ष्याशयात्। ननु स्थानिनिमित्तं पदन्यस्य कार्यं तत्स्थानिवत्त्वेन लोपेपि न तु तस्यैव। असतो वचनशतेनापि
कार्यित्वाप्रतिपादनात्। इह चासत एव कार्यित्वमत आह। तत्र चेति। सोर्मनसीतिसूत्रे इत्यर्थः॥ ॥ ३२१

नलुमतांगस्य॥ ॥लोपक्रियानिरूपिताकरणे तृतीया। यद्यपि लुशब्दयोगात्संज्ञालुमद्व्याख्यानं च तत्रायं प्रतिषे
धः किंतु तत्प्रतिपादितादर्शने। एवं च लुमति प्रतिषेध इत्यनुपपन्नं तथापि वाचकधर्मस्य वाच्ये उपचार इत्या
ह। लुमदिति ननु सर्वोपि स्वरः कार्यित्वेनैकमेव पदं गृह्णातीत्यत आह। एकेति। सर्वामंत्रितेत्यत्रामंत्रित
पदेनाष्टमिकमपि गृहीतुं शक्यमिति पदस्य पदादित्यधिकारे। नंतरेमप्यामंत्रितस्येत्यु द्वंद्वघ्य व्यवहि

नलुमतांगस्य॥ ॥लुमतीति लुमम त्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत् तत्र यः प्रतिषेधस्तास्मि
न्नित्यर्थः। एकपदस्वरस्येति। एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः यस्तु पदस्य पदादिति पदद्वयाश्र
यः स्वरस्तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव दधि तिष्ठतीति तिङ् तिङ इति निघातः अंगस्येत्यंगाधिका
रनिर्देशात् अकित्स्वरस्य चानांगत्वात् प्रतिषेधस्याप्राप्तिरिति भावः॥ ॥छ॥ ॥

तमुदाहरति। दधीति। अंगस्येत्यधिकारेति। वस्तुतस्तु तदनिर्देशोप्यवश्यकमेतत्। तथाहि सौव
रीणां सप्तमीनां षष्ठीह्रीमदेति सूत्रप्रत्ययात्पूर्वमिति पूर्वग्रहणेन तदंतसप्तमीत्वस्य ध्याष्टनाष्ये
तत्सूत्रे एवोक्तत्वेन स्वराणां प्रत्ययेपरतः पूर्वकार्यत्वाभावे नाकित्स्वरेषष्ठ्या एव सत्वाच्च॥ ॥

ननुसंज्ञायानुपमानमिति। उपमानशब्दः संज्ञाया माद्युदात्तइत्यर्थकंकनो लुपिचंचेवचं चेत्यादावाद्युदात्तसा
धकंञ्नित्यादिरित्येवासिद्धे व्यर्थंसदनुबंधलक्षणे स्वरेप्रत्ययलक्षणाभावज्ञापकमिति तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ते
ननेदं विरुध्येतेति चेन्न प्रकृतसूत्रे वार्त्तिकव्याख्यानमात्रे। षष्ठे तु प्रत्याख्यातानीमानीत्यविरोधात् अतए
वतत्र भाष्ये पथिमथिस्वरार्थं वचनं कर्त्तव्यमित्युक्तं एवंच तदर्थस्यात्र त्यवचनस्य कर्त्तव्यत्ववदतान्येषामे
कर्त्तव्यत्वमर्थादुक्तमेव। एतेनस्त्रीह्रीति ज्ञापकं विशेषापेक्षं सप्तम्यर्थग्रहणे तदंतग्रहणं च यत्र फलन्नेदस्त

सर्वस्तोमइति। सर्वस्य सुपीति यदाद्युदात्तत्वं तदेव बहुव्रीहौ प्रकृत्येति
विधीयतइत्येकपदस्वरोऽस्त्वत्येव॥ ॥

द्विषयं एवं चोपोत्तमं रितीत्यादावेव तत्प्रवृत्तिरिति न ञ्नित्यादिरित्यादौ तत्प्रवृत्तिरिति कैयटाशयइत्ति
परास्तं संज्ञायामुपमानमिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तस्मात् ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वमेवोचितं। तत्र
सप्तम्यायथ्याश्रुतत्वेहि न लुमतेति निषेधान्नेदं प्राप्तौ ञ्नितीति प्रयोजनमितिभाष्यासंगतिः स्पष्टैवनचा
गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षे तङ्गाव्यासिद्धात् पक्षेयोजयितुं शक्यत्वादितिदिक्षष्ठीसमासादोपरत्वात्सति शिष्टत्वा
च्च समासांतोदात्तत्वस्यैवप्राप्तेः भाष्ये। सर्वस्तोमइति बहुव्रीहिरुदाहृतः। तत्र बहुव्रीहिस्वरस्याद्विपदाश्रयत्वात्प्र
तिषेधस्यैवाप्राप्तेः कथं तदपवादिदमुदाहरणमतआह। सर्वस्येति। विधीयतइति अपवादनिवर्त्तनेनव्यवस्थाप्यतइत्यर्थः॥ ॥ ३२२

प्रत्ययस्वरेणेति। इतिप्रत्ययांतत्वादिति भावः। नद्विषयस्येत्यस्य तु न प्राप्तिः अनिसंतस्येति पर्युदासात् घृता
दिस्वकल्प्यनंतु किमर्थमिति चिंत्यं। नित्स्वरेणेति सप्तन्शब्दो हि सप्प्श्रप्यां तुद् इति कनिनतः स्वख्यायाद्युत्पद्या
द्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति द्रष्टव्यं। माहिदातामित्यत्राट् प्रतिषेधायमोङ्। दिशब्दो हि चेति नि घातप्रतिषेधार्थः सिज्लु
क्स्वरवर्जनं न कार्यमित्याह। लेरिति। गातीत्यनेन स्त्रेरेवलुकिमंत्रेद्यस्येत्यत्र पुनर्लिग्रहणं न कार्यं लुस्वि

सर्पिरिति। सर्पिः सशब्दोंतोदात्तः प्रत्ययस्वरेण घृतादित्वाद्वा। सप्तशब्दोपिघृतादित्वादंतोदा
त्तः आद्युदात्तत्वे विशेषो न स्यात्। माहिदातामिति। गातिस्थाघुपिति सिचोलुक् स्त्रेरेवलु
कि विधानत्व्यस्सिचोलुग्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थं। ञ्निकिद्लुकीति। इकार उच्चारणार्थः
ञ्नित्नित्किता प्रत्ययानां। लुकि कृते स्वराः निवर्त्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां
संबंधः न्याप्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे। ञ्निकित्स्वरादिति। प्रतिषेधमित्याध्याहारः॥

धावातइत्येतच्चु हि ध्यर्थं स्यादिति लाघवमिति भावः। प्रत्ययलक्षणार्थमिति। प्रत्ययलक्षणेन सिज्निमित्तकार्या
र्थमित्यर्थः नन्वत्र ञ्निकित्स्वरादिति। भाष्यदर्शनात् ञ्निकितां स्वरविशेषणत्वेन लुकावार्त्तिके लुकीत्युपलक्षणमि
ति भावः समासोनुपपन्न इत्यत आह। ञ्नित्किताम् इति। प्रयोजयतीत्यस्य कर्माकांक्षायामाह। प्रतिषेधमिति। वार्त्ति
के लुकीत्युपलक्षणमिति भावः॥

भाष्ये। आद्युदात्तत्वं मा भूदिति। एवं च प्रातिपदिकादिस्वरेणांतोदात्तत्वमेवेति भावः। अत्रि शब्दाद् इति। भ्वादिभ्यो निजद् इति ढको त्रिन्न् ग्वि ति लुक् नन्च त्रकित्व प्रयुक्तांतोदात्तत्वा भावे पि प्रातिपदिकस्वरेण तत्वं दुर्वारमत आह। राशदीति। त्रिवंतंइ तिनांतस्त्वंतोदात्तइति भावः इद्द्वयो जनंकितङ्किताांतस्यांत उदात्तइत्येस्तेत्याहुः। पथिमथिशब्दो इति प्रत्ययांतत्त्वा या प्रत्ययस्वरेणाफिषोंतइति वांतोदात्तौ तयोः सर्वनामस्थाननिमित्तोद्युदात्तत्वमत्रापि स्यादित्यर्थः। भाष्ये। प्रतिषे

उष्ट्रीश्रीवाः वामरज्जुरिति। देवयथादित्वात्कनो लुप्। असंज्ञायां चेदमुदाहरणं। संज्ञायां तु संज्ञायामुपमान मिति भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन। अन्नयइति। राशादिभ्यां छिप्। असंज्ञायां अदेत्त्रि वितिात्रिव त्तोत्रिशब्द आद्यु दात्तः। पथिप्रियो मथिप्रिय इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तौ पथिमथिशब्दो भवतः। अहर्ददातीति। असुपी ति। प्रसज्यप्रतिषेधात्। पर्युदासे तु दीर्घाहानिदाघ इत्यत्रापि सुपूसदृशो निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात्। रूत्वं चे ष्यते। लोपशब्देन सोर्लुप्तत्वात्। प्रत्ययलक्षणेन सुपिनेति रत्वप्रतिषेधादुत्वे यत्वे तस्य च लोपे दीर्घाहानिदा घ इति सिध्यति। लुकि तु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्रत्वस्य त्वाभावादहर्ददातीत्यादि सिध्यति॥ ॥छ॥ ॥

धोमाभ्य दिति तेनापर्युदासत्वं सूचितं तदुपपादयति। पर्युदासे तु इति प्रत्यत्वेन सुप्सादृश्ये तु अहर्ददातीत्यत्रापि र त्वं न स्यादित्यर्थः नन्विष्यमाणमपि रुत्वं न प्राप्नोति। प्रत्ययलक्षणनिषेधेन रत्वस्येव प्राप्तेरत आह। लोपशब्देनेति हलङ्या दिसूत्रेणेति भावः लुमता लुप्त एवा निषेध इति तात्पर्यं न लुमता तस्मिन्निति पक्षे तु नेदमावश्यकं उत्तरपदत्वे चेति सर्वथा कार्यं॥

ननु सामान्यत उत्तरस्य पदे त्वेद्द्वत्यर्थे परमं च मेत्यत्रापि निषेधापत्तौ नलोपो न स्यात् अत आह। उत्तरपदामिति। अ त एव बहु च्युर्वस्यनेति वचनमर्थवदिति भावः। उत्तरपदशब्दश्च समासचरमावयवे रूढ इत्यसमासे नातिप्रसंग इति बोध्यं। समासार्थेति। तत्र सुप् सुपेत्यधिकारादिति भावः। भाष्ये। पदस्येतीति पदस्येत्यधिकृत्य यानि विहितानि

उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरपदं उत्तरशब्देनोच्यते पदैकदेशलोपात्तेनोत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्त्त व्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः। परमवाचेति। समासार्थाया विभक्तेः कृतां तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पदत्वनिबंधनानि कुत्वादीनि प्राप्नुवंति। न संज्ञा तु यस्मायजादि विधिरिति समुदायस्यैव नत्ववय वस्य। दधिसेचाविति। दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः उपपदसमासे तु प्राक् सुबुत्पत्तेः। समासवि धानात्सेच् शब्दस्य पदसंज्ञाया अभावात् पदादित्वं सकारस्य न स्यात्। अनभिधानाच्च। सोय पदादिजभावाद्दधिसेचावित्यादिप्रयोगाभावात्॥ ॥

त्यर्थः ननु सोपपदात्सिचेर्विचि दधिषे चाविति स्यादेव न चेष्टापत्तिः पदाशादिरिति। पक्षे दुर्लभत्वात् अत आह। अन भिधानादिति। तस्य छांदसत्वादिति भावः। भाष्ये। यद्यपशादीति। एकदेशेन संपूर्णं वार्त्तिकमुपलक्ष्यते। यतः प्रतिषेधस्यादिति व्याप्तिर्न प्रातिषेधापवादस्येति बोध्यं॥ ॥छ॥ ॥ ॥

स्वरश्चेतिउत्तरपदादिरित्यधिकारादितिभावः। नन्वसमासे स्वांगशिटामिति कर्णस्याद्युदात्तत्वं सिद्ध्मेवेत्यतआह। कर्णशब्दादिति। एवमादिविधिर्न सिध्यतीतिभाष्याद्युत्तरपदादिरधिकारस्तु सूत्राणां वैयर्थ्यस्यैव दूषणत्वेन प्रतीतिरित्येके। प्रत्यासत्त्येति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरित्युपस्थित्येतिभावः। तथो

कर्णोवर्णलक्षणादिति। नन्वपदादिविधावित्युच्यते। स्वरश्चायंपदादिविधिः ककारो ऽत्रादिर्नत्वाकारइत्यदोषः स्वरविधौव्यंजनमविद्यमानवन्नन्वादिव्यपदेशो सूत्रं चा असमासार्थं स्यात्। कर्णशब्दादशआदित्वादचिरुतेऽयुक्तः वर्णइत्याद्युदात्तत्वंयथास्यात्। यदिपुनरिति। तेन पूर्वस्मिन्परत्र च भवत्येवप्रत्ययलक्षणं। राजकुमार्याविति। इकोसवर्णइत्यत्रेङः पदांतादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्त्ततेतत्रप्रत्ययलक्षणेनपदांत्वाछाकलप्रसंगः। दधिअधुनेति। अधुनाप्रत्ययइदमोविधीयतेन तइदमइश्रयस्येतिलोमः यस्माद्यइति॥
प्रत्यासत्त्येतिभावः राजकुमार्यावित्यत्रयद्यपि समुदायाद्विहितः तथाप्यवयवादप्यसौ विहितइति बुद्धिर्भवत्येव। समुदायद्विर्वचने ऽवद्विर्वचनबुद्धिवत्॥

पीतिवस्तुतो राजकुमार्यावित्यत्रापिदोषः समुदायादसौ विहितानावयवात्॥ अन्यथाकौरूचरेयइत्यादौ चकाराकारस्यापिटद्धिः स्यात्॥ ॥छ॥ ॥ॐनमःशिवाय॥ ॥ ३२४

इहतर्हीत्यादिभाष्यंतुअभ्युपेत्यवादेन। भ्रुतेरग्नेतुनोत्तरपदत्वे चेत्यस्यप्रवृत्तिः अतएव पूर्वत्रैवदोषएणेदं दूषितंभगवतेतिबोध्यं। ङमोह्रस्वादितिसूत्रस्यभाष्यंत्वेकदेश्युक्तिरितिनदोषइतितत्रैवनिरूपयिष्यामः समासचरमावयवेउत्तरपदशब्दो रूढइत्यभिप्रेत्याह। समासेहीतिनतुपदत्वमपितद्व्यवहारे

उत्वमिति। नुत्वविधावेङः पदांतादितिपदाधिकारः वचनादिति। समासेह्युत्तरपदंभवति। नचकर्णशब्दो प्रत्ययांतोस्तिअर्शआदिषुहिस्वांगाद्धीनादितिपठ्यते तेनस्वअर्शआदिभ्यएवहीनस्वांगवाचिभ्योअत्ययोभवति नचकर्णशब्दो हीनस्वांगवाची। तत्तर्हीति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्येतत्। यचिभमिति। ततश्चपरमेवाचेत्यत्रवाकुशब्दस्यभत्वात्पदत्वाभावः॥

प्रयोजकमित्यर्थः केवलरूढत्वेमानमुक्तंतुष्यतुदुर्जनन्यायेन केवलयोगेप्याह। नचकर्णेतिराजवाचककर्णशब्दस्यतुअभिव्यक्तपदार्थायेइतिन्यायान्नतत्रग्रहणमितिभावः काश्यपिनावित्यादोब्राह्मणानीतितद्विषयताबोधकशास्त्रबलात्सवुत्पत्तेः प्रागेवतद्धितइतिनदोषः॥ ॥छ॥ ॥

कै०वि०१ ३२५

न्नाष्ये। नः केइत्यादि तदादिसुबंतं चेति। यस्मात्प्रत्ययविधिरिति अवश्यमुत्तरत्रानुवर्त्यं परमैश्वतुर्भिरिरित्या दौपरमघटितस्समुदायस्य पदत्ववारणाय तत्वेहि इत्युपोत्तममिति परमैरित्यस्यापि निघातापत्तिरेवं च तस्य नः क्ये इत्यत्रापि संबंधे यस्मात्क्यविधिस्तदादियदि क्यतोन्निमित्तांयां तवर्त्तिसुयापदं तदानांतमेवेति नियमः स्यात् तथा च परमवाच्यतीत्यादावपि वाक्शब्दस्य पदत्वेन कुत्वं स्यात् सूत्रं तु सनिमित्ती त्येतद्याद्वत्यर्थं स्यादिति सुबंतमि

इह तर्हीति। असर्वनामस्थान इति प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यते। ततश्च सर्वनामस्थाने परतो यस्मात् स्वादिविधिस्तदादि सुबंतं च पदसंज्ञं न भवतीति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात्प दत्वप्रतिषेधात् कुत्वाप्राप्तिः स्यादेतदिति। अवधिभेदात्संज्ञिनोभेदात्॥ ॥

त्यपि संबध्यत इति न्नावः तस्य च मध्ये चेत्सुबंतं तदा तदपि नांतमेव पदमित्यर्थः अन्वाचयशिष्टं च सुबं तमिति सर्वत्र संनियोगशिष्टत्वे षड्स्पद् इत्याद्यसिद्धिः स्मिति चेत्पत्रयद्यपि नास्योपयोगोवयव सुबंताप्राप्तेस्तथापि उत्तरत्रानुवृत्तिं दर्शयितुं तत्रापि तत्संबंधो दर्शितः व्यपदेशिवद्भावेन कथंचिदन्वयः संपाद्यः एवं स्वादिष्विति सूत्रेपि तदनुवृत्तिक रणमुत्तरार्थमेवयचिभमित्यत्रापि पदसंज्ञयां तुल्यावधिकत्वसिध्यर्थं यस्मादित्याद्यनुवर्त्यमिति बोध्यं। संज्ञिनो भे दादिति सति स्तो न दत्तस्य सुबंतमिति पदत्वं तत्प्राग्नागस्य स्वादिष्विति तिभावः॥ ॥

न नु अपरनिमित्तकत्वेनांतरंगतया सुबंतमिति पदत्वं स्यादत आह। न्नाष्ये। प्रतिषेधाश्चेति। विध्युन्मूलनं प्राप्तस्य विधेर्निवर्त्तनं एवं चापवादन्यायेनात्रांतरंगासंभव इति न्नावः। अत्रानुवर्त्तमानं सुबंतमित्यपि स्वादिष्विति सूत्रेण तदनुवृत्या मध्यस्य सुबंतस्य यत्प्राप्तं तन्निषेधकं न तु सुबंतमिति सूत्रप्राप्तस्ये ति बोध्यं। न्नाष्ये। नोत्सहते इति स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यं बाधेतेति भावः ननु सर्वनामस्थानेऽयची

बलीयानिति। विध्युन्मूलनरूपत्वात्। एवं तर्हीति। योगविभागे सति सर्वाप्राप्तिः प्रतिषिध्यत इति दोषाभावः। असर्वनामस्थान इति नञः क्रियापदेन संबंधो यचीत्येतच्च सर्वनामस्थानविशेष णं तेनायमर्थो भवति। यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवति हलादौ तु सुशब्दे भव त्येव न्नाष्ये च वस्तुमात्रमुपन्यस्तं। सर्वनामस्थानेऽयचीति यजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञाया नि षेधात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते। अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति॥ ॥छ॥ ॥

तिन्यासस्य परत्वनिषेधत्वेनांतरस्येति न्यायेन स्वादिष्वित्यस्यैव निषेधे परमवाग्विति यायो सुबं तमिति पदत्वं स्यादत आह। योगविभाग इति। एवं च तत्सामर्थ्यादनंतरस्येति न्यायबाध इति भावः य चीत्यस्य पुरस्तादपकर्षफलमाह। हलादाविति। वस्तुमात्रमर्थसिद्धोर्थः तत्फलं नञः सर्वनामस्थानपदेनासंबंधप्रदर्शनं॥

Dr. BHAU DAJI

३२५

कै०वि०१ ३२६

भाष्ये। प्लुतविकारे इति। प्लुतसहितविकारे इत्यर्थः एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतावित्यत्रेति
भावः भाष्ये। इह नदीतिवार्त्तिकारंभे त्वपदादिविधावित्युक्तेर्न दोषः प्रत्याख्याने तु न दोषः कुत्वाभावाय पदत्व
निषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वादेतेन योगविभागसिद्धस्य काचित्कत्वान्न दोष इत्यपास्तमिति भावः। पंचमीतियो
गविभागादिति। पदादित्यस्य परशब्दान्वयेनासामर्थ्यादत्र समासशास्त्राप्राप्तेः सौत्रः समास इति वक्तुमु
चितं भाष्ये। न तेभ्यः प्रतिषेध इति तेभ्यः परस्य सुबंतं पदमिति पदत्वमाश्रित्यापि न प्रतिषेध इत्यर्थः अत

वाक्यपदयोरिति गोरित्योकारो वाक्यांतोनभवतीत्यादुतोन्नवतः पदादादिरिति पंचमीतियोगविभागात्स
मासः॥ ॥

एवं परमवाक्षु इत्यादावपि न दोषः भाष्ये। पदादादेर्नेत्युच्यमानेपीति॥ षष्ठीतत्पुरुषेपि न सिध्यति कु
त्वाभावाय पदत्वाभावस्यावश्यकत्वात् इतिअयमर्थः अयं बहुसे चिदोषो वार्त्तिकारंभेपि उत्तरपदत्वाभावे
न निषेधाप्राप्त्यापदत्वसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषेप्येषत्वानिषेधसाम्राज्येपि कुत्वप्राप्तेः इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य
गौरवदुर्ज्ञेयत्वाभ्यामयुक्तत्वं मनसि निधाय लाघवाय न आहितवचनपाठमाह। एवं तर्हीति न पदांतविधा ३२६
विति पदांतस्थानिके विधावित्यर्थः नञ्घटितवार्त्तिकस्याप्यत्रैव प्रवृत्तिर्व्याख्यानादेतेष्वफलत्वायेति बोध्यं॥ ॥

एतावतापि बहुसेचावित्यस्यासिद्धिरिति शंकते। कथं बहुसेचाविति। तदुपपादयति। समासेति। एवं च
नियमाप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् षत्वनिषेधवत् चोः कुः पदांतस्येति कुत्वं स्यादिति भावः पंचमीस
मासेपि षत्वापत्तिरित्याह। नापि पूर्वस्येति। भाष्ये। बहुच्पूर्वस्य चेति। आद्यवार्त्तिकारंभे तत्प्रत्याख्याने
च सात्पदाद्योरित्यत्रेदं कार्यमिति गूढ आशयः न पदांतविधाविति प्रतिनिर्देशादुत्तरपदत्वे चेत्यस्य वा

कथं बहुसेचाविति। समासाभावान्नोत्तरपदत्वं नापि पूर्वस्य पदत्वं बद्ध इत्यस्येति। उत्तरपदत्वे चेत्यनेनै
व सिद्धनियमार्थमिदमित्यस्यैवेति। मध्यमपदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसंभवात् प्रत्ययलक्षण
प्रतिषेधप्रसंगात्। मुख्ये तूत्तरपदे संभवति कथं मध्यमपदस्यापि ग्रहणं स्यात् इति चिंत्यमेतत्॥ ॥

र्त्तिकस्य ङमुडादिविधौ चाप्रवृत्तिरिति बोध्यं। ङमुडिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् उञ्निवपद इति सूत्रस्थभाष्य
विरोधाच्च न लोपादिप्लुत्यंत इति वार्त्तिकस्थभाष्याविरोधाच्चैकदेश्युक्तिरिति बोध्यं एवं च प्रत्याख्यानप्रकारो
पि योगविभागस्य काचित्कत्वेन ङमुडादिविषयेन इदमेव ध्वनयितुं प्रत्याख्यातमपि वार्त्तिकं पुनरक्षरांतरैरूपा
त्तमित्याहुः। मुख्ये त्विति। उत्तरपदशब्दस्य समासे चरमावयवे रूढेरिति भावः रूढस्यैव ग्रहणमित्यनेन तदव्या
ख्यायकं द्वंद्वे चेति तत्वं प्रत्याख्यानेपि न मध्यमस्य प्राप्तिः मध्यसुबंतस्यापि स्वादिपरत्वेन विशेषण्यादिति बोध्यं॥ ॥

कै०वि०१ प्रस्तावादिति। आतइत्यस्यारंभादित्यर्थः सिचइति। अनेनविधित्वासंभवो दर्शितः स्थाप्ये। श्रूयमाणेति
३२७ श्रूयमाणत्वार्थकं विभक्तिविशेषणमित्यर्थः तत्त्रासाधोपायंदर्शयति। षष्ठीत्यादि। अपवायथारभेति

आकारप्रकरणादिति। आकारस्य नियमार्थत्वेनप्रस्तावादित्यर्थः अथवाकारेप्रकरणादातइ
त्यत्र सिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः। इतियुष्मत्तुत्रइति। पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधाना
दितिशब्दप्रयोगः। श्रूयमाणविशेषणमिति। षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्वित्येवसिद्धेस्थग्रहणेसत्यय
मर्थोभवति। तास्वयेत्यवस्थितेयुष्मदस्मदीइति। श्रूयमाणासुचावस्थानंसंभवतिनतुलुप्तासुलुप्त
स्याधारत्वासंभवात्। अस्त्यन्यदिति। तिष्ठतिरहानावपिवर्त्ततेयथातपसिस्थितस्तपोनजहातीत्यर्थः। त
थासमयेतिष्ठसुग्रीवेतिसमयंमाहासीरित्यर्थः। तेनसातिस्थग्रहणेतत्सहितयोःकार्यंविज्ञायते। अथवा
यथारथस्थाआनीयतामितिसरथआनीयतेतथाषष्ठ्यादिसहितयोर्युष्मदस्मदोःकार्यंभवतीतिविज्ञायते। प
दस्येतिवर्त्ततइतिकेवलयोःपदत्वाभावात्तदवयवयंपदस्थस्यतइतिभावः। पत्रावितिअन्नहितेएवपदेरितितयोरेवादेशप्रसंगः॥

स्यषष्ठ्यः साहित्यवाचीतिभावः। तदवयवमिति। बहुव्रीहिः। युष्मदस्मदोरिति। नतद्घटितसमुदायेनाणक ३२७
मितिभावः। मुख्येर्थएवपदसमानाधिकरण्येसंभवतिविलक्षणयेत्याह। अत्रहीति॥ ॥छ॥ ॥

यद्यपिद्वितीयायांषष्ठ्यांचतयोःपदत्वासंभवेनतत्रलक्षणायाआवश्यकत्वेचान्यत्राप्येकरूपत्वायलक्षणायु
क्तातथापिपदस्येत्यस्यमादुपधायाइत्यादावयवषष्ठीत्वस्यक्लृप्ततयापदावयवयोरित्यर्थएवस्यादतईदृश
लक्षणानांवैलाभः सर्वस्यग्रहणसाध्यएवेत्याह। सर्वग्रहणमिति। अनुदात्तंसर्वमित्यतः ननुला

सर्वग्रहणमपीति। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वेलब्धेसर्वग्रहणमनुवर्त्तंषष्ठ्यंतंविपरिणम्यमानंसर्वस्यपदस्य
प्रयोगार्हस्यविभक्त्यंतस्यस्थानित्वमवगमयतीत्यर्थः। याजयांचकारेति। परत्वात्तिबादिषुकृतेषुआ
मइतिलुकिप्रत्ययलक्षणेनयाजयामित्यस्यतिङंतत्वमितिपूर्वःपक्षः। आमिलिजोथादिति। नाप्रा
प्तेषुतिबादिषुलुगारभ्यमाणस्तेषांबाधकः। अंगाधिकारइति। अंगस्येतिस्वर्यतेनांगाधिकारविहितं
यत्कार्यंतत्। लुमतालुप्तेप्रत्ययेनभवतीतिसूत्रार्थेदोषोपन्यासः। जिगमिषेति। अतोहेरिति। लुकि
कृतेगमेरिट्परस्मैपदेष्वितिइएनप्राप्नोति। संवृत्सेति। नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यइतिइट्प्रतिषेधः॥ ॥

घवस्थायामेवअंतरंगानपीतिन्यायेनलुकिप्रत्ययलक्षणेनापिनतिङंतत्वमतआह। परत्वादिति। ना
प्राप्तेष्विति। अंतरंगानपीतिन्यायादित्यपिबोध्यं। षड्प्रतिषेधइत्यत्रनप्राप्नोतीत्यनुषंगः॥ ॥

दीर्घत्वं। क्रमः परस्मैपदेष्विति। समुच्चिनुयादिति। तच्चासंभवतीति शेषः। इत्यभिप्रायेणेति। प्रश्नयद्दत्यर्थः।
त्ताप्येतदस्य अभिप्रायानभिज्ञत्वं उत्तरयति। आचार्य आह। नेत्याहेति। गमहनेति विधिः। वृत्तेस्तत्प्रतिषेधः क्रमेश्चवं दीर्घत्वं
नसिध्यतीत्यर्थ इति भावः अनंतरोक्तातिव्याप्तिरूपक्रमोक्ताव्याप्तेश्चांगाधिकारपरत्वं नयुज्यत इत्युपसंहरति भाष्ये।

क्रमेरिति। कार्यसमीपे श्रूयमाणश्चकारः कार्यमेव समुच्चिनुयादिति अभिप्रायेणाह। किंचेति। अदेश इ
ति। कार्यस्य समुच्चयेतव्यस्याभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चय इत्यर्थः। किंचिच्चेति। ञ्नितिकित्स्वरः।
नलुमतातस्मिन्निति। लुमतायो लुप्तः प्रत्ययस्तस्मिन्यत्कार्यमांगमनांगं तन्न भवतीत्यर्थः॥ ॥

इहेति ञ्नितिकित्स्वरादिति। इदमुपलक्षणं अहर्ददातीत्यत्रासुपीति प्रतिषेधस्यापि वस्तुतः किंचिच्चेत्य
त्र किंचित्पदेन रोसुपीत्येव। ञ्नित्स्वरविषये सौवरीणां सप्तमीनां तदंतसप्तमीत्वेन नलुमतातस्मिन्निति न्यासे
पि वचनस्यावश्यकत्वादिति बोध्यं। तस्मिन्कार्यमिति। तस्मिन्परतस्तन्निमित्तकं तत्प्रकृतिभूतस्य यत्कार्यमित्यर्थः॥ ॥

कि तदित्युदाहरणं कृतात्र यदित्यस्योभयपक्षेप्यसिद्धेस्तत्परिहरति। अत्र यदित्यत्रेति॥ यदन्यस्येति प्रत्य
यजमित्येव सिद्धे लक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्रत्ययनिमित्तकमेव न तु प्रत्ययाप्रत्ययस्यानिकमित्यर्था
दिति भावः युक्त्यंतरमप्याह। नहीति षष्ठ्यर्थस्योच्चारणरूपप्रसंगस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः अ

अत्र यदित्यत्र स्वरो न भवति तद्धितस्यैव कितोंतोदात्तत्वविधानात् लुकि कृते कार्यिणोऽसत्त्वा
त्प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययजोपेति भवति। न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं तदपि न
हि वसनाच्चसः कोर्थित्विंशक्यते प्रतिपादयितुं। तद्विशेषणमिति। विशेषण एवोपक्षीणत्वात्
कार्यं प्रतिनिमित्तभावो नास्तीत्यर्थः॥ ॥

त एव न स्वनिर्भिन्न इत्यादावेसादिकं न एवमसतः सत्तापि न वचनेन शक्येति बोध्यं परस्मैपदपरसादेरंग
त्वनिमित्तस्येट् इत्याद्यर्थेन दोष इत्याह। विशेषण एवेति एवं च लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं तत्प्रकृतेस्तन्न कार्यमि
तिभावः॥ ॥

नन्वार्धधातुकइत्यादीनां विषयसप्तमीत्वात्पूर्वमेवातेषांप्रवृत्तेर्नप्रत्ययलक्षणापेक्षेत्यतआह। लुकेति। एवं
च विषयत्वज्ञानायावश्यंप्रत्ययलक्षणमाश्रयणीयं तच्चनलुमतातस्मिन्नितिन्यासेनप्राप्नोतीतिभावः। लुङः
परेच्चिणीति। लुङ्परार्द्धधातुके विषयेइत्यर्थइतिभावः॥भाष्ये। तच्चायीति नलुमतातस्मिन्नित्येतदित्यर्थः॥
लुप्तेप्रत्ययेयदंगमितिलुप्तप्रत्ययानिरूपितांगसंज्ञकस्ययत्कार्यमित्यर्थः उक्तामेत्यादौतुपरस्मैपदनिमित्ता

हनणिङादेशाइति। लुकालुङोविषयत्वापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणेप्यसिद्धिः। तद्विशेषणं
लुङ्ग्रहणमितिनलुङ्परेच्चिण्यादेशविधानं। नलुमतेति। अंगस्येत्यस्यस्वरितत्वात्प्रतिज्ञानात्तत्रलु
मतालुप्तेप्रत्ययेयदंगंतस्ययत्कार्यंप्रत्ययाश्रितमांगमनांगंवातन्नभवतीत्यर्थः। कर्त्तव्योत्रेति। सर्वशब्दार्थवचनंकर्त्तव्यं॥

गसंज्ञकस्यनकार्यंकिंतुशिदादिनिमित्तांगसंज्ञकस्येतिनदोषः संजिगमिषेत्यादौसनः कार्यंनांगसंज्ञकस्येति
नदोषः किंचपरस्मैपदग्रहणस्यतङानाभावोपलक्षणत्वापिनदोषः अगायीत्यादौतुनदोषः लुङ्निमित्तांग
त्ववतश्चिण्तस्यकार्याभावात्इतिबोध्यं॥भाष्ये। एवमपीति अंगाधिकारस्प्रतिप्रतिनिर्देशाभावेपीत्यर्थः। व ३२९
×३ संज्ञकस्यनकार्यंकिंतुशिदादिनिमित्तांगसंज्ञकस्येतिनदोषः× चनंकर्त्तव्यमितिसोवर्यः सप्तम्यस्तदंतेसप्तम्यइत्येतत्॥ ॥

अलोंत्यात्॥ ॥असंदेहार्थमिति अंत्यात्पूर्वोलित्येववदेदितिभावः अल्ग्रहणमंत्यनिर्देशइत्यनयोः सामानाधिकरण्यम
नुपपन्नमतआह। अभिधीयतेनेनेतिअल्ग्रहणमंत्यप्रत्यायकंचेदित्यर्थः घञजयाः पुंसीतिनिर्देशशब्दस्यपुंस्त्वंप्रा
प्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्यप्राप्तिमाह। पूर्वस्येति। एकाजिति। यद्यप्यत्रसमुदायसंज्ञयानावयवानामनुग्रहस्तथापिक

अलोंत्यात्॥ ॥किमिदमिति। प्रथमापंचमीवेतिसंदेहात्प्रश्नः। एवमिति। प्रथमायामभिप्रेतायांअसंदेहार्थ
मलित्येकवचनंवक्तव्यंस्यात्। अंत्यादितिपंचमीसाहचर्याच्चालइत्यपिपंचम्यंतमितिभावः। अल्ग्रहणमि
ति। निर्दिश्यतेभिधीयते। नेनेतिनिर्देशः यद्यंतः प्रत्याय्यत इत्यर्थः। संघातप्रतिषेधइति। पूर्वस्याविशेषि
तत्वात्समुदायावयवसन्निधौचसमुदायस्यैवकार्यित्वादेकाचूद्विर्वचनइवेतिभावः अंत्यविशेषणा
त्वेवर्णनिर्देशोजातिग्रहेप्यलइत्युपादानसामर्थ्यात्संख्याविवक्ष्यते। यदिपुनरिति। अत्राप्यग्रह
णसामर्थ्यात्संख्याविवक्ष्यते पिवेरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्चलिंगादल्समुदायस्यसंज्ञित्वेगुणस्यप्रा
प्तिरेवनास्तिकिमदन्तत्वप्रतिज्ञानेन॥ ॥

दाचिदविशेषात्संघातस्यापिस्यादित्यनिष्टमात्रापादनेभाष्यतात्पर्यमितिबोध्यं। ननुसंज्ञिवदवधिरपिकस्मात्जातिग्रहणा
प्राप्तसमुदायोननिषिध्यते। तआह। अंत्येति। संख्याविवक्ष्यतइति। अनेकाव्यक्तिर्नगृह्यतइतिभावः संख्याविवक्षातुनदृष्टगोत
त्वादयुक्ता॥पिवेरदंतत्वेहिअल्समुदायस्यलघुत्वाभावादितिभावः सत्वंतुउरवादौचरितार्थंकेदाचिदिकारस्याप्युपधात्वेनाचिं
त्यमिदं॥ ॥

कै॰वि॰१
३३०

शब्दस्यहीति।एकाचधातुविषयमिदं अनेकाचस्तुप्रथमस्यैकाचोद्वित्वेनार्थवत्त्वशंकैवनेतिबोध्यं।एवंचोत्तरखंड एवा
र्थवानितिभावः।अव्यक्तानुकरणस्येति।अछब्दांतस्याव्यक्तानुकरणस्येत्यर्थेसंपूर्णस्यात् शब्दस्यपररूपानापत्तिरि
त्यतोवैयधिकरण्यमुक्तं अव्यक्तानुकरणायोछब्दइतितुनार्थः एकाचोनेतिनिषेधारंभादित्यलं।ननुविकल्पार्थंत

सूत्रंचेति।अलंत्यादितिपच्यमानइत्यर्थः।अंत्यविज्ञानादिति।उपधायाइतिषष्ठ्यंत्यमलंनीयतइत्य
र्थः।अनभ्यासविकारइति।अभ्यासोऽनर्थकः शब्दस्यह्यासतिनार्थस्य।अव्यक्तानुकरणस्येति।अ
व्यक्तानुकरणस्ययोऽछब्दस्तस्यैतौपररूपमितिसूत्रार्थः यदयमिति।वाम्रेडितस्येत्येववक्तव्यं
स्यात्।घ्वसोरिति।अनभ्यासविकारइतिप्रतिषेधोरूपवत्त्वादेशलोपस्तुनीरूपः तथाचयस्यशायां
लोपागमवर्णविकारज्ञइतिलोपविकारौनेदननिर्दिष्टौपुनर्लोपेति।लोपोपीत्यतोलोपग्रहणेऽ
नुवर्त्तमानइत्तिभावः।तत्रघ्वसोरेद्धावभ्यासस्यचेतिवक्तव्यं॥ ॥

दावश्यकमतआह।वाम्रेडितस्येइति।अंतस्यपूर्वेणनित्यपररूपेप्राप्तेइतिशेषः।सेदेननिर्दिशाविति।यद्यप्ये
कदेशविकृतस्येत्यादोलोपोपिविकारपदेनोच्यतेतथापिव्याख्यानादेवात्रेदृशार्थावगतिरितिबोध्यं।ननुलोपग्र
हणाभावेघ्वसोरेद्धावभ्यासस्येत्युक्तेचकाराभावादन्यवचनाच्चप्रकृतासंबंधेएवमेवस्यादतआह।तत्रघ्वसोरेदित्यादि॥ ३३०

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
अध्यापक भाऊदाजीइत्याख्यस्यस्मारकम्

२२

ननुचेनानुवृत्तावपिलोपोभ्यासस्यैवेत्यत्रनियामकाभावात्पर्यायेणत्रयाणामप्येत्वलोपौस्यातामतआह।तत्र
व्याख्यानादितिआगतूनामंतेतिवेशेनाभ्यासस्यलोपसंनिहितत्वादितिभावः।नन्वभ्यासपदोत्तरश्चकारस्थान
तरमेवसमुच्चिनुयात्।नविधेयांतरमितिएवमभ्यासस्यापिस्यादतःपरिहारांतमाह।योगविभागोवेति।अत्रेतिन
त्वित्वमित्यर्थः योगविभागसामर्थ्यादितिभावः।सर्वापहारेति।लोपएवनाविशेषःकस्यचिदित्यर्थादितिभावः न
नुलोपश्शब्दस्यासंज्ञात्वेनानर्थक्यात्सुरेवनस्यात् उत्पत्तोवाहखङ्गादिलोपाद्विशाकारकइत्यनुपपन्नमत

तत्रव्याख्यानादभ्यासस्यलोपएवभविष्यति।नत्वेत्वंयोगविभागोवाकरिष्यते।घ्वसोरेद्धौततोभ्यासस्यचे
ति अत्रलोपोऽनुवर्त्तिष्यते।तत्रपुनर्लोपवचनात्सर्वापहारार्थादलोंत्यस्येतिबाध्यते।द्विशाकारोनिर्देशइति।लो
पशब्दात्कृदंतात्संज्ञिनार्थेनार्थवत्वाद्विसक्तौकृतायांशाकारः प्रतिनिर्दिश्यते तस्यचेत् संज्ञायांसत्यांसर्वादे
शोलोपोभवति इत्संज्ञोपदेशेप्रवर्त्ततेतत्कार्यंतुप्रयोगइत्येषसिद्धांतः॥ ॥

आह।लोपशब्दादितिपदस्यसंयोगांतत्वाभावादसंदेहायस्वइत्लांजसीशीत्यत्रजसत्त्ववत्संयोगांतलोपसंयो
गादिलोपौनेतिबोध्यं।इत्संज्ञेति।धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानांहलंत्यमितीत्संज्ञायामपिनदोषःश
स्यस्वरूपेणार्थवत्तयाप्रातिपदिकत्वात्।कुडिनचइवउपदेशाइतितुतत्रत्रनानुवर्त्ततइतितत्रभाष्येस्पष्टं।उपदे
शएवेतिअंतरंगत्वादितिभावः एतेनलोपविधानकालेशत्वाभावात्कथंसर्वादेशइत्यपास्तं।कार्यंत्विति।अने
कालशिदित्यादौसमीपेप्यवयवत्वारोपेणनदोषइतिभावः एकांताअनुबंधाइतिमुख्यपक्षेतुआद्यमेवसमाधानमितिबोध्यं॥

कै०वि०१ ३३१ भाष्ये। न्यथाव्याख्यायतइति। ननुतन्त्रत्याख्यायतत्स्यानेवचनांतरंपठितमितिसूत्रमितव्यमितिभावः।इत्थं
नरस्येति।एवंचतेनदलोपेआभ्यामित्यस्तिद्धिरितिभावः ननुमस्यानित्यदाद्यत्वेनव्यवधानान्नानोहलादिवि

तिष्ठतिसूत्रमिति।लक्ष्यलक्षणभावस्याविवक्षितत्वात्तिष्ठत्सूत्रमितिनकृतं।तत्रायमर्थस्तिष्ठ
तिसूत्रंनप्रत्याख्यायतेतत्तुअन्यथाव्याख्यायते।तत्रनचीत्यनेनहलीत्यस्यार्थआख्यातः।आ
प्यकइत्यनुवृत्तिर्दर्शिता।अनएवेति।अनाप्यकइतिसामान्येनानोदेशंविधायहलादौतुतस्यै
वलोपोविधास्यतइत्यर्थः।येननाव्यवधानमितित्यदाद्यत्वेनव्यवधानमाश्रीयते।अत्रग्रहण
सामर्थ्यादिति।भीमादीनामेवसिद्धेत्रग्रहणादयमर्थआश्रीयतेयोऽभ्यासत्वेननिर्ज्ञातस्तस्य
समग्रस्यलोपःनत्वलोंत्यस्येति॥ ॥छ॥ ॥

सक्तिपरतेत्यतआह।येननेति।आप्परत्वेनेदमोविशेषणाच्चेत्यपिबोध्यं॥इदमिदोलोपइत्यर्थेप्यावश्य
कंएवंचनलोपेरयोरकारयोःपररूपेसुपिचेतिदीर्घेसिद्धमाभ्यामिति।अत्रग्रहणादिति।अत्रशब्दे ३३१
नःपुनःसनःपरामर्शात्सनियोभ्यासत्वाक्रांतस्तस्यसर्वस्यलोपइत्यर्थस्तावः॥ ॥छ॥ ॥

भाष्ये।विषयमपेक्षिष्यामहइतिमुचोकर्मकस्यगुणइत्यनुवर्त्तनीयं।यत्रमुचोकर्मकस्यगुणस्तत्राभ्यास
स्यलोपइत्यर्थः।अकर्मकग्रहणमात्रानुवृत्तौतुमुमुक्षतेवत्सः स्वयमेवेत्यत्रापिस्यादितिभावः।विभाषाप्स
वदितिवार्त्तिकेपिवस्येत्येवसिद्धेः।वस्येतितत्रावारणसामर्थ्यात् अलोंत्यस्येतिनप्रवर्त्ततेइतिप्रत्याख्यातायं

यथाजातीयकोंत्यइति।एतच्चब्रुवतापंचमीपक्षएवाश्रितःषष्ठी।प्रथमयोरपिनदोषः
षष्ठीपक्षेनिर्धारणेषष्ठीनिर्धारणंचतुल्यजातीयस्यभवतीत्यलांमध्येयोंत्योऽलतस्मा
त्पूर्वउपधासंज्ञइत्यलेवोक्तन्यायात्प्रतीयतेप्रथमाबहुवचनपक्षेपि।अयमर्थः।अंत्यात्पूर्वोऽ
लुपधासंज्ञेति।अलइतिजातौबहुवचनं।अवधिमत्तुल्यजातीयश्चावधिरितिअलः।अंत्यादितिविज्ञायते॥

रित्नाषाएवंचअंत्यविज्ञानात्सिद्धमित्यस्यस्थितत्वाद्वार्त्तिकेवाशब्दप्रयोगस्तदाह।अथवाव्यक्तमेवेति।एतच्चेति।अ
वधिनावधिमतोनिर्णयंब्रुवतेत्यर्थः।संयोगोपधेत्यादिव्यवहारस्तुगौणइतिभावः।षष्ठीप्रथमयोरपीति।दृष्टांतेमीमांसाब्रा
ह्मणानामित्युपाददताभगवतासूचितमिदं।उक्तान्यायादितिभाष्योक्तादित्यर्थः।जातौबहुवचनमिति।भा
ष्यकृताजात्याख्यापामितिसूत्रप्रत्याख्यानादिदंचिंत्यं॥

तस्मिन्निति। निर्दिष्टे पूर्वस्य॥ ॥ स्वरूपपदार्थकत्वेनेति। स्वरूपस्य तत्र विशेष्यत्वादिति भावः। प्रश्न इति। तस्मिन
णि चेत्यत्रैव वोतान्यत्रापीति प्रश्न इति भावः। तत्रैव पूर्वेति। ननु तस्मान्नुड् चि। तस्मान्नुड् द्विहलः तस्माच्छस इ
ति सूत्रत्रये उत्तरग्रहणे विपरीतं गौरवमिति चेन्न। यतो द्विहलो नुड्विधायके नास्योपयोगः तत्रांगाधिकारेणालि
एन मित्रांगवाधिदीर्घात्पूर्वस्य प्रत्यासत्यात्तदंगसंबंधिनो ऽसंभवेन फलाभावात्। एवं तस्मान्नुड्चीत्यत्रापि

तस्मिन्निति॥ ॥ किमुदाहरिष्यामि तिङ् इतिकरणस्य गौरीत्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्श
नात्प्रश्नः। दध्यत्रेति। यदि तस्मिन्निणि चेति तस्माच्छस इति चात्रैवेति परिभाषेयं पाश्चात्येतां तत्रैव पूर्वग्रहणं
उत्तरग्रहणं वा करिष्येतामिति भावः। अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति यौष्माकीणः अस्मत्पदे हि आस्माकीनः युष्मत्पदीय
तामिति खञः परयोर्युष्मदस्मदोरादेशो न भवतः वृक्षानित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे कृते तात्छसः पूर्वस्य षकारस्य
नत्वं न भवति। अथ शस इति षष्ठीति व्याख्यानात् षकारस्य न भवतीत्युच्यते। एवमप्युज्झरतः आनुपलभत
इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घात्। पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव॥ ॥छ॥ ॥

न दोषः उत्तरपदाधिकारेण प्रत्यासत्यानजरूपपूर्वपदनिरूपितोत्तरपदस्यैव तेन नुड्विधानात् इति भावः। तस्मिन्नि
ति परामृष्टखञ व्यवधानाय स्युष्यतमुदाहरति। यौष्माकीणेति। षकारस्येति। तस्मादित्येतत्साहचर्याच्छस इति पंचमी। ३३२
शसा च सामानाधिकरण्यं शास्तु वयवे लक्षणायेति भावः। मुख्यार्थसमानाधिकरण्यासंभवात् स्थान्याकांक्षासत्वा
च्च भवयवषष्ठीत्याशंकते। अथेति। शस इति स्थानषष्ठीत्येव पाठः। आदित्यशब्दस्य शसि रूपं॥ ॥छ॥ ॥

इतिकरणादिति। लोके व्यर्थप्रधानस्य पदार्थविपर्यासकेति नाशब्दप्रधानत्वदर्शनादिति भावः। नन्वेका
र्थक प्रत्ययद्वयोपादानं व्यर्थमत आह। थालेति। एवं च शब्देनेत्यनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्जातीयास्तु त्रि
त इतिस्वभावादिति भावः। नन्वेवंजातीय एव प्रयुज्यतां। किं थालेत्यत आह। लौकिके इति। उभयोः प्रका
रवृत्ति

अन्यथाजातीयकेनेति। इतिकरणात्स्वरूपग्रहणे नैव भाव्यमिति भावः। थाला प्रकारमात्रमभि
धीयत इति तद्वतो ऽभिधानाय जातीयर्प्रत्ययः। लौकिके प्रयोगे लाघवानादरप्रदर्शनाय
प्रत्ययद्वयप्रयोगः केवलेन जातीयरा प्रकारवान् गम्यत एव। इदंवार्या इति सिद्धांतवादी इतिक
रणो ऽत्रार्थनिर्देशार्थ एव स्वरूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणे प्राप्ते। सर्वनाम्नाऽयमिति। सूत्रां
तरोपात्तस्य तस्मिन्नित्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणं किं तर्हि सर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः॥

रवद्वृत्तित्वेप्येवं वक्तुं शक्यमिति उक्तं च यत्नो रथा अत एव कस्य प्रयोग इति चिंत्यं। ननु दूषितस्य कथमुदाहर
णत्वेनादानमत आह। सिद्धांतेति। अर्थनिर्देशार्थ एवेति अन्यथा तस्मिन्निति शब्दे अचीत्यादिशब्दे
षु वा ऽव्यवहितेषु इत्यर्थः स्यादिति भावः। नैतदनुकरणमिति। प्रागुक्तयुक्तेरिति भावः॥ ॥

कै॰वि॰१ सर्वनाम्नेति। सप्तम्यंतार्थक सर्वनाम्नेत्यर्थः सप्तमीत्वस्य सप्तम्यंतार्थकत्वबोधनायानुवादिकेति भावः इति शब्द ल
३३३ न्यमर्थमाह। यत्र सप्तम्यर्थेति सप्तम्यर्थाबोधइत्यर्थः अत एव तस्मान्नुडचीत्यादौ न प्रवृत्तिः अचिइत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वादि
तिभावः सप्तमीपंचम्यर्थाविधिकरणावधी। अयं पक्षोपस्थिति पक्षोपोदर्शितः पक्षांतरेपि सप्तम्यंतार्थऽव्यव
हितेसतीत्यर्थोबोध्यः न्नाप्य। सामान्यवाचीति बुद्धिस्थत्वेनैव तदादीनां बोधकतेति भावः। सामान्यं। अनिर्द्धारित
विशेष। तस्मिन्नणि चेत्यादेरपि सप्तमीपंचमी विशेषत्वादित्याशयः सामान्यस्य बुद्धिस्थत्वस्य सर्वविशेषेषुन्ना

एतेनयत्र सप्तम्यर्थनिर्देशः पंचम्यर्थनिर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानं। विशेषा अपीति अपिः संभावनायां
नसमुच्चयेन हि विशेषपरित्यागेनेह शास्त्रे सामान्यमस्ति यदुदाहरणं स्यात्। तस्मात्सर्वविशेषाइतोदा
हरणमित्यर्थः। सामान्यस्य सर्वविशेषेषुन्नावात्। किंपुनरिति। सामान्यविशेषन्नावस्यानवस्थोना
त्प्रश्नः कदाचिदूराद्गोत्वमात्रग्रहणं पश्चात्खल्लादिविशेषावगमः। कदाचित्पूर्वंखल्लादेर्ग्रहणं पश्चाद्गोत्वादेः॥

वात् सत्वादित्यर्थः उक्तमर्थमजानानस्य चोद्यमित्यभिप्रायेणाह। सामान्येति। तास्मिनितीत्यस्य तस्मिन्नणि
चेत्यादिकं विशेषः तस्यापि खत्रादिनिरूपित सामान्यत्वादिति अचीत्यस्याप्यकाराद्यपेक्षया सामान्यत्वादि
ति च प्रश्न इत्यपि बोध्यं। ननु कथमव्यवस्थितिः पूर्वावगतं सामान्यं पश्चादवगतो विशेष इति व्यवस्थासंभवादि ३३३
त आह। कदाचिदिति। परिछेद्य परिछेदकभावो ऽनियत इत्यर्थः। एवं प्रकृतेप्यचीत्यादीनां बुद्धिस्थ
त्वेन परिछेदाद्बुद्धिस्थस्यापि तैः परिछेदादनिर्णय इति भावः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

विशेष्यं प्रधानमिति परिछेद्यमित्यर्थः परोपकारितया परिछेदकत्वेन एवं प्रकृतेपि तस्मिन्नित्यर्थस्य परिछेद्य
त्वेन विवक्षणात्सामान्यं विशेषभावमुपपाद्य द्वितीयविधयाकृतं प्रश्नं समाधातुं योगपद्येनापितमुपपादयि
तुमाह। सा X त्वमचीत्यादीनां परिछेदकत्वविवक्षणाद्विशेषत्वमिति भावः तदाह। इहापीति अयं भावः सप्तम्यंतार्थ
इत्युक्ते कस्मिन्नित्याकांक्षोदयात् अचि इत्याद्यर्थस्य परिछेदकत्वाद्विशेषत्वमेवेति तदेवं पर्यायेण सामान्य X ष्ये। पितेन्या

गोः सामान्यमिति। यद्विशेष्यं प्रधानं तत्सामान्यं यत्तु विशेषणत्वेन परोपकारितया निर्द्दिश्यते स
विशेष इति। तात्पर्यं इहापि तस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यर्थमात्रं सामान्यं निर्दिष्टं अचिहलीत्यादयस्तु
विशेषाः॥ पितापुत्रवदिति। जन्यजनकशक्तिद्वययोगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्ति
द्वययोगात्। कदाचित्काचित्। शक्तिराश्रीयते॥

दि। यथा पराशरात्मजं वंदे शुकतातं तयोनिधिमित्यत्र तथा राजपुरुषाश्च इत्यत्र पुरुषो राजापे
क्षया विशेष्यः अश्वापेक्षया विशेषणं एवं प्रकृते खत्रादिनिरूपित सामान्यस्यापि तस्मि
न्नणि चेत्यस्य तस्मिन्नितीत्येतत्प्रति विशेषत्वमिति भावः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

इत्याहेति। इत्यत आहेत्यर्थः। निर्देशप्रयोजनानामिति। बोधप्रयोजनकानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः बहुवचनविस
ज्योपपदत्वादाह। भाष्यकारेति। परंतु नैर्देशिकानां मध्ये न्येऽस्य शब्दस्य इत्यध्याहृत्य विभज्योपपदे त्रतरप्
अत एव न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तमपा भवितव्यमिति तरप्सूत्रस्थ भाष्येणाविरोध इत्याहुः। सप्तमीशब्देनेति।

सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येत्येव कस्मान्नोच्यत इत्याह। एते खल्वपीति। नैर्देशिकानां निर्देशप्रयोजनानां
मध्ये वार्त्ततरकायुक्ततरका इत्यर्थः भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्नतरप् प्रत्ययः तमपा द्यत्र भा
व्यं। एतेर्हीति। यदि हि सप्तमीनिर्दिष्ट इत्युच्येत तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीयेतेति
भावः किमर्थमिति। किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः। क्रियते तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मा
न्नोच्यत इति प्रश्नः न पुनर्दिष्ट इत्येवोच्यतामिति प्रश्नः केवलस्य दिशेर्नार्थत्वादिहानुपयोगात्॥

तथा च सप्तम्यां जिनेर्ड इत्यादावेवेदमुपतिष्ठतेति भावः किं च यत्र सप्तम्यंत निर्देश इत्यर्थे नेड्वशिकृतीत्यादौ दोषः तत्र
कृतीति सप्तमीनिर्देशसत्वात् परंतु स्यर्थे स इति भावः सप्तमीति निर्दिष्ट इति सूत्रकरणेपि तदर्थं इत्यादिनिर्देश इत्यर्थे स एव
दोषः यथाश्रुतमेव कस्मान्न गृह्यत इत्यत आह। न पुनरिति। अत एव किमर्थमुपसर्गनिर्देशेन दिष्ट इत्येवोच्येतेति नोक्तम्॥ ३३४

अंतरेणापीति साकांक्षतयोच्चारित इति पदाध्याहारादिति भावः। पुनर्निर्दिष्टेति। एवं च सप्तम्यंतार्थबहिर्भूते उपश्लि
ष्टस्य पूर्वस्येत्यर्थः बहिर्भावस्य चावध्यपेक्षत्वादवधेश्च सूत्रोपात्तस्यैव गृहीतुमुचितत्वेन तस्य च शब्दात्मकत्वा
दवधिमानपि शब्द एवेति शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति लभ्यत इति भावः ननु प्रत्ययस्यार्थेन पौर्वापर्यासंभ
वात् कथं जनपदे इत्यत्रास्योपस्थानमत आह। तत्रायमर्थः स्यादिति लक्षणा स्यादिति भावः निर्दिष्टग्र
शब्द इति। अंतरेणापि निर्दिष्टग्रहणं तस्मिन्निति पूर्वस्योत्पत्तिवनिर्दिष्टत्वे लब्धे पुननिर्दिष्टशब्द उपादीयमा
नो बहिर्भावं गमयति शब्दाच्च बहिर्भूतः शब्द एव भवतीति। जनपद इति। तत्रायमर्थः। स्याज्जनपद
वाचिनि शब्दे परतः श्वातुरर्थिकस्य लुप् भवतीति। अयेति न तु प्रयोजनस्योक्तत्वात्पुनः प्रश्नानुपपत्तिः
अयं भावः जनपदे लुवित्यत्रार्थेन पौर्वापर्याभावाज्जनपदेयः प्रत्ययनुत्पन्नस्तस्य लुब् भवतीति तथाभिप्राय
नेवर्त्तमानात मवादय इति अर्थनिर्देशेषु पस्थानं भविष्यति। यदि चैतत्प्रयोजनं तदा तस्मिन्निति शब्दे पू
र्वस्येति वक्तव्य॥ ॥
हणे तु यत्र मुख्यया वृत्त्या शब्दतात्पर्यको निर्देशस्तत्रास्योपस्थानमिति न दोष इति तात्पर्य। अर्थेन पौर्वेति। तथा
चैकशब्द लक्षणायां च न मानमिति भावः। तत्रार्थनिर्देशे च व्याख्यानमेवं चार्थ किमर्थमित्यादि पूर्वपक्षास्ति
कातावेकदेशिनो रिति बोध्यं। किं चार्थनिर्देशे जनपदेयः प्रत्यय इत्यन्वये नियमप्रसंगाभावोन्नियमफलाप
रिभाषा नोपतिष्ठते इत्यपि बोध्यं भाष्ये॥ आनंतर्यमात्रे इति न तु व्यवधाने इत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

कै॰वि॰१ ३३५

ननु संहितायामिति। निमित्तस्यानिनोरन्येनाव्यवधानं संहितेतिभावः। उपश्लिष्ट इति। उपसमीपे श्लिष्टोत्यंतसमीप इतिहि
तदर्थः। नैष दोष इति। वर्णभूयस्त्वकालाभाव: संहितेतिभाव:। तत्सप्तमीति। औपश्लेषिकाधिकरणत्वस्याव्यवहितेवाधात्स
तात्वव्यवहितेपीतिभावः एवं चानिर्दिष्टग्रहणमौपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्यंतात्पर्यग्राहकमितितात्पर्यं। वस्तुतउपश्ले
षोप्यल्पव्यवहितेस्त्येव किंचित्दूरस्थितेपिवृक्षमूलेतिष्ठतीति कटव्यवधानेपि गुरौ शेते इति च व्यवहारात्।

निर्दिष्टग्रहणमिति। पूर्वोक्तप्रयोजनाभावादितिभावः निःशब्दस्य नैरंतर्ये वर्त्ततोदिशिश्वोच्चारणक्रियः तेनानिरंतरो
च्चारितेकार्यमितिलभ्यते। सन्निधाविति। ननु संहितायामित्युच्यते न च व्यवहितयोः संहितास्ति। अचीति चाधिक
रणमौपश्लेषिकं निर्दिष्टं न च व्यवहितमुपश्लिष्टं भवति। नैष दोषः। वर्णानां परः सन्निकर्षः संहिता सा चा
न्नास्ति अचीति सत्सप्तमी विज्ञायते व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्त्तत इति यन्न विषये यथान्तरतकं संभवति।
अनंतरो वाव्यवहितो वा तत्र तथा स्यात् तस्यैव यणादेशः स्यात्॥

ननु व्यवहिते इकोचः पूर्वत्वाभावेनाप्राप्तेनिर्दिष्टग्रहणं व्यर्थमत आह। व्यवहितेपीति। मथुरायाः पू ३३५
र्वं पाटलिपुत्रमित्यादिव्यवहारादितिभावः। यत्रविषय इति। लक्ष्यभेदेन लक्षणभेद इतिभावः वस्तुतः सं
हिताधिकारो न कर्त्तव्य इत्युपन्निधायमिदं भाष्यं संहिताधिकारप्रत्याख्यानं च तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं॥ ॥

२९

किमुदाहरणमित्यादिना सूत्रप्रयोजनस्योक्तत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह। किंनियमार्थमित्यादि। ननु पूर्वोत्तरयो
र्योगयोरिति भाष्यदर्शनेन पूर्वोत्तरयोरित्यस्य योगसमानाधिकरणत्वात्सापेक्षस्यासमर्थत्वेन योगाविशेष इति स
मासो न स्यादत आह। कर्मणि षष्ठीति। क्रियायाः कारकांशे नित्यसापेक्षत्वेनाविरुद्धः समास इतिभावः पूर्वोत्त
रयोर्योगयोरितितुफलितार्थकथनं। अच्युपश्लिष्टस्येति। औपश्लेषिकेधिकरणे सप्तमीतिभावः आद्यसूत्रे

किमर्थमिति। किंनियमार्थमथ षष्ठीप्रक्लृप्त्यर्थमितिप्रश्नः। पूर्वोत्तरयोरिति। कर्मणि षष्ठी योगः संबंधः
तदयमर्थः अच्युपश्लिष्टस्येकोयणाभाव्यं यथा च परस्मिन् पूर्व उपश्लिष्टः एवं पूर्वस्मिन्नपि परः तिङ्इति
ङत्यत्रापि यथा तिङ्न्तात्परं तिङ्न्तं भवति एवं पूर्वमपि। तत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षे षष्ठ्यनुवर्त्तयितव्या गौ
रवप्रसंगान्नियमार्थमित्युक्तं। योगयोरिति। युज्येते इति कर्मणि घञ् अचीति सत्सप्तमीपक्षे नियमप्रसंगः॥

दाहरणं दध्युदेति द्वितीयसूत्रोदाहरणं पचत्विति ननु नियमपक्षात् षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षः प्रशस्तो नुवाददोषा
भावादत आह। तत्र षष्ठीति। भाष्ये योगयोरिति द्विवचनोपपत्तये आह। कर्मणीति। पूज्यमानयोः पूर्वपरयो
रविशेषात् संबंधाविशेषादित्यर्थः वस्तुतस्तु व्यधिकरणे षष्ठ्यौ प्रतियोगित्वेन संबंधि[illegible]द्वित्वाद्द्विव
चननिर्देश इति बोध्यं। सत्सप्तमीपक्षेपीति। अयस्य च भावेनेति सप्तमीतिभावः॥ ॥३॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक

कै॰वि॰१
३३६

इदं चिंत्यमित्याहोपपदविभक्तेरिति कारकविभक्तित्वं च कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तकविभक्तित्वं। एत
च्च तत्र चरीयतृ इति सूत्रे कैयटे स्पष्टं। ननु दिग्योगे तिसस्त्तसप्तम्या अप्युपलक्षणमिदं। एतच्चप्राप्नलोपइत्यत्र नि
रूपयिष्यामः पर्यायस्यैवापादने बीजमाह। न हि युगपदिति स्थानित्वे हि कार्यित्वेन प्राधान्यं निवर्त्यत्वं च निमित्तत्वे च

अचिपूर्वस्येति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादधिकरणसप्तमीकृता ननु दिग्योगल
क्षणपंचमी। तत्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसंगः। न हि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं चोपपद्यते इ
ति नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवानंतरस्यैव भवतीति। इदं चानेन क्रियते परनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च। संदेह
स्तूपक्रममात्र तथात्पन्यस्तः न हि संदेहाद्लक्षणमिति न्यायात्। पर्यायप्रसंगात्। अथ यत्रेति। यथा बे
हो लोप इत्यत्र युगपच्चैकस्य कार्यित्वानिमित्तत्वासंभवात्प्रश्नः। विप्रतिषेधादिति। सूत्रपाठापेक्षया पर
स्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः॥ ॥

पारार्थ्येन गुणत्वं सत्वं च तच्चोभयमेकदा एकस्य विरुद्धमिति भावः। ननु संदेह इति भाष्योक्त्या शास्त्रस्य मूकत्व
मित्याशंक्याह। संदेहस्त्विति ननु कार्यकालत्वात्परिभाषयोः पौर्वापर्याभावात्कथं विप्रतिषेधोत आह। सूत्रपाठे ३३६
ति अत एवाग्रे ङमो ह्रस्वादिति त्रिपादिकमुदाहरणं संगच्छते तत्र हि कार्यकालपक्षाश्रयेणैव परिभाषाप्रवृत्तिरिति बोध्यं

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादिति इदमुदाहरिष्यमाणोदाहरणविशेषापेक्षं। अत एवाग्रे इः सिध्युडित्य
त्र द्वयोरनवकाशत्वेपि न क्षतिः भाष्ये वक्ष्यति। तास्यादिस्य इति तास्यनुदात्तेन्ङिदि सूत्रे अस्यस्तासिजर्थ इति अन्य
स्तानामादिः आदिस्सिच इति सूत्रयोर्जसार्वधातुक इति सप्तम्या नानुवृत्तिस्सिद्धये इत्यर्थः ननु भाष्ये सर्वनामस्थान

किंप्रयोजनमिति। विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वात् वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। संदेह इति संदेहाच्च प
र्यायप्रसंगः। इष्टमेयः स्विति। तदा वकृशब्दस्य लोपप्रसक्तावपि पर्यायेण स्यातां। गोतो णिदिति। यदि गोश
ब्दस्य स्यात् तदा तिष्ठति गौरित्यत्र वचनसामर्थ्यादनंगस्यापि वृद्धिः स्यात्। ङमो ह्रस्वादिति। ङमो
ङमुडागमे सति कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रसंगः पदस्य चैकोनकारो नो न तु द्वाविति णत्वप्रतिषेधो नास्ति॥

स्य गोत इति षष्ठीदर्शनात् गो इत्यनेनान्वयो नस्यादत आह। णित्त्वमिति भावप्रधानो निर्देश इति भावः। गोतो
णित्वे को दोषस्तत्राह। तिष्ठतीत्यादि। पदस्य चैक इति व्यक्तिपक्षे इदं व्यक्तिपक्षेप्येवंविधप्रयोगसाधनायैवं व्या
ख्यानमिति भावः यद्वा तशब्दस्यावयववाचित्वेनैतद्विषये जातिग्रहणं संभवत्येवेत्याहुः॥ ॥छ॥ ॥

उःस्थिधुङित्यादावुभयोरप्यनवकाशत्वादाह। पूर्वौपात्तेष्विति। वहोरितिपंचमीअचरितार्थाअत एवेत्यादिषु षष्ठी। अत एव भूस्च वहोरितिरूपकाति दीर्घश्चरितार्थः गोतद्द्रत्यादौ सर्वनामस्थानेइति सप्तमी पूर्वत्र चरितार्था गोशब्दस्याणित्ववैयर्थ्यं च तिष्ठति गोरित्यत्र गोशब्दं प्रतितिष्ठतेरनंगत्वान्न दोषः रुदादिभ्यः सार्वधातुक इतिलिङः सलोपइत्यादौ चरितार्थं। तत्र हि सार्वधातुके विद्यमानस्य सस्य लोपइत्यर्थः आमिसर्वनाम्न इत्यामीति त्रेस्त्रयइत्यत्र सावकाशं ङमइति सूत्रे ऽचीतिमयइञ इति सूत्रे चरितार्थं। भाष्ये। पंचमीनिर्देशोभविष्यतीत्यधबलवत्त्वार्थ एव भविष्यतीत्यर्थः सप्तमीतु षष्ठ्यर्थ इति भावः भाष्ये एकदेशी

विप्रत्तीति। पूर्वोपात्तेषु सप्तमीनिर्देशस्य कचित्पूर्वार्थत्वात् कचिदुत्तरार्थत्वात्सावकाशत्वम्। पंचमी तु निरवकाशेति परस्यकार्यित्वं बोधयिष्यतीतिभावः। यथार्थं चेति। यथाविषयमित्यर्थः प्रदेशेषु कार्यिणःषष्ठ्यैव निर्देष्टव्या॥

प्रौढ्याह। यथार्थं चेति तत्र अर्थशब्दो न प्रयोजनादि वाचीत्याह। यथाविषयमिति। प्रदेशेष्विति। प्रागुक्तेष्वित्यर्थः भाष्ये। पूर्वस्य षष्ठीति पूर्वबोधकपदस्य षष्ठ्यंतस्योच्चारणं कार्यमित्यर्थः एवं चोभयोच्चारणे गौरवमित्येकदेश्युक्तिरियं॥ तत्र तत्र सप्तम्यंत षष्ठ्यंतयोर्द्वयोः पाठे गौरवं मत्वेतर एकदेशीआह। सतर्हीति। एकदेशी प्रौढ्यैवाह। न कर्तव्य अनेनैवेति षष्ठी पदावृत्तिगौरवादयमेकदेशी उभयोः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वानवकाशत्वे चावश्यके। इति चान्निर्दिष्टपूर्वस्य षष्ठीति। पूर्वस्य कार्यित्वप्रतिपादनयोग्या षष्ठी तद्बोधकपदे भवतीत्यर्थः एवमुत्तरस्येत्यपि॥ ॥ ३३७

नहीति। आवृत्तिप्रसंगादितिभावः इतर एकदेशी। उपदेशादितिहलंत्यमित्यत्रानुवर्त्तनदूमत्वाह। इत्संज्ञेति तद्व्याचष्टे। उपदेशाभावादिति। स्थानेंतरतमपरिभाषया नुमीयमानत्वे नादेशस्योच्चारणाभावादित्यर्थः। न

प्रकल्पकमिति चेदिति। यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रक्लृप्तिः क्रियते यत्र तु स्यस्ति इकोयणचीत्यादौ तत्रानेन नियमो न क्रियते न हि व्यापारद्वयमुपपद्यते येन षष्ठी प्रक्लृप्तिः तस्य नियमश्चेति भावः। इत्संज्ञेति। आदेशस्योपदेशनाभावात्तस्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः स्थानेचोत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतयाप्रतिपन्न इतिस्थानित्यपीत्संज्ञानास्ति॥ ॥

नुस्थानिन्येव तस्याः प्रवृत्तेरनुमीयमानादेशो निरनुबंधक एवेत्यत आह। स्थानी चेति। यदा धातोः प्रत्ययस्तदानीमेवादेशो भवेदिति नेत्संज्ञाद्धि प्रतीक्षते। यत्र कार्यं तत्रेत्संज्ञेति प्रयोगे एवेत्संज्ञेत्यभिमानः एकदेश्युक्तित्वादत्र नान्यं तन्निर्जरः कार्यइतिबोध्यं॥ ॥

कै०वि०१
३३८

ततश्चेतिपूर्वस्यजायमाणोयणपिपूर्वएवेतितत्रापिषष्ठीकल्पननिमित्तिभावः। विरोधाभावादितिस्थानि
भेदादित्यर्थः अतएवविप्रतिषेधाप्रवृत्तिः यद्यपिकार्यित्वनिमित्तत्वेयुगपद्विरुद्धेतथाप्येकदेशयुक्तित्वान्ना
न्यतनिर्धारः कार्यइतिबोध्यं। एवमग्रेपिबोध्यं। यत्रत्वस्तीति। तस्मिन्नितीत्यस्यबहुविषयत्वलाभायविषयसे

यणितिप्रथमायाइति। ततश्चेकः स्थानेयणन्भस्यतेइकोप्यन्यआदेशः स्याद्यणोप्यन्यइत्य
निमतास्थान्यादेशभावव्यवस्थानस्यात्। उभयकार्यप्रसंगइति। विरोधाभावाद्यौगपद्येनो
भयोः कार्यप्राप्नोति। माभूदनियमइति। षष्ठीप्रकॢप्त्यैवतत्फलस्यलब्धत्वादितिभावः।
यत्रषष्ठीनास्तितत्रासौप्रकल्प्यतेयत्रस्वस्तीकोयणचीतितत्रापिपूर्वस्यैवषष्ठीनपरस्येतिप्रकल्प्यते॥१॥

देनभेदात्क्वचित्पूर्वस्यषष्ठीतिविधिपरंक्वचिन्नियमपरमित्यर्थः सूत्रएवेतिषष्ठीप्रकॢप्तेः प्रागेवपरत्वादंतरंगत्वाच्च ३३८
उपदेशोत्तरकालस्तत्रएवेत्संज्ञाकार्यप्रयोगएवेतिभावः एवंचनिरनुबंधप्रत्ययत्वेनविधानात्तदादेशस्यकुतः सा
नुबंधकतेतितात्पर्यं। भाष्ये। उपदेशाइतिदीत्संज्ञोच्यतइति एवंचत्वदुक्तिर्व्याहतेतिभावः॥ ॥

हलंत्यसूत्रेउपदेशपदासंबंधएवेतितत्सूत्रवक्ष्यमाणपक्षेप्याद्यपवेति। परत्वविशिष्टस्येतिअनुत्प
न्नौधातोः परस्येतिवक्तुमशक्यत्वादितिभावः उपक्षयादितिपंचम्याइतिशेषः। प्रवृत्त्यंतराभावादिति। पु
नः प्रवृत्तौमानाभावादितिभावः। अपेक्षायाइति। श्रुतयोः संबंधाभावेहितस्मिन्नित्यनेनषष्ठीप्रकॢप्तपे
क्षानंचप्रकृतेतथा। लिंगाच्छ्रुतेबलीयस्त्वादित्यर्थः भाष्ये ऽथवा ऽस्त्वेतावदितिप्रथमाषष्ठीनिर्देशसा

कृतायामित्संज्ञायामिति। सूत्रएवोच्चारितस्यइत्संज्ञेतिप्रयोगेसशब्दएवसन्निकार्यभत्सतइत्यर्थः।
अथवेति। परत्वविशिष्टस्यसनउत्पादनेउपेक्षयात् प्रवृत्त्यंतराभावोन्नास्तिपंचम्याः प्रकल्पकत्व
मित्यर्थः। प्रकृतौषष्ठीति। इकोयणचीतिश्रुतयोस्थान्यादेशभावोपपादनान्नास्तिषष्ठीप्रकल्पनं
अपेक्षायाअभावादित्यर्थः॥ ॥

मर्थ्यात्प्रथमतइग्यणोः स्थान्यादेशभावोस्तुततएतत्सूत्रबलाद्घणः स्थानित्वेपिनक्षतिरित्यर्थः। यत्रना
मसौत्रिषष्ठीपदिचेदानीमितियत्रसौत्रीषष्ठ्यास्ति तत्रसप्तमीयदिप्रकल्पयेत्तर्ह्यस्तुप्रकल्पयस्त्वित्यर्थः परं
त्विदंप्रौढ्याअथवानानुत्पन्नेसनीतिप्रागुक्तन्यात् गाङ्कुटादिस्पइत्यादौषष्ठीप्रकॢप्तावपिनदोषः ङित्य
दस्यधर्मपरत्वादितिबोध्यम्॥ ॥

कै०वि०१ यद्यपियुगपत्प्रसक्तिविरोधान्नसंभवतितथाप्येकदेशित्वादेवज्ञापकत्वेनपरिहरति।नोभेदइत्यादिना।त
३३९ थैवप्रसक्तिरिति।अवर्णदच्चिअवर्णस्याचश्चैकोगुणोभवतीत्यर्थइतिभावः ननूभयोःप्रकल्पकत्वाभावेपि
एकस्यप्रकल्पकत्वमतआह।तत्रपरत्वेतिङःसिधुङित्यादौपरत्वमुक्तेष्वनवकाशत्वमितिभावःननु

यदयमितियद्युभयनिर्देशोपरस्परषष्ठीप्रकल्पनेसतिग्रहणकवाक्याद्वाक्यांतरमनुमीयतेतास्या
दिभ्योलसार्वधातुकस्यलसार्वधातुकेतास्यादीनामनुदात्तत्वंभवतीतितदाकुर्यादित्यादावपित
थैवप्रसक्तिर्नभविष्यतीतिकिंपूर्वपरयोरित्यनेनभविष्यतीत्यर्थः।तत्रपरत्वानवकाशत्वाभ्यां
नियमपक्षवत्षष्ठीप्रकल्पकत्वपक्षेव्यवस्थादीर्घाच्छेतुग्भवतीत्यत्रषष्ठीस्थानेव्यत्ययेनपं
चमीतिव्याख्यानात्।सेनासुराच्छायेत्यादेर्वाज्ञापकादीर्घस्यैवतुग्भवतिनतुछस्य॥ ॥

दीर्घादितिसूत्रेपंचम्याअनवकाशत्वेनचछकारेषष्ठीप्रकल्पनंस्यादतआह।दीर्घाछेइति।सुराछायेति।
पदांतेतुकोवैकल्पिकत्वाच्चिंत्यमिदंतुकसाहितंपाणिनिपाव।मभिप्रेत्यतुज्ञापकोपन्यासः युक्तश्च
तथाभावः वैकल्पिकेषुभावाभावानुष्ठानस्यधर्माधिक्यफलकत्वात्॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ३३९

स्वंरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञा॥ ॥स्वरूपस्येति।शब्देनार्थप्रतीतावर्थेकेषांचित्कार्याणामसंभवात्तद्वाचकश
ब्दमात्रग्रहणादितिभावः।अन्येत्विति।शब्दस्यस्वरूपमिदंग्राह्यत्वेनविधित्सितमितिनेहप्रदेशविशेष
समर्पकंलिंगमस्तीतिभावः नतुशब्दस्येत्येवलिंगं।यत्रशब्दग्रहणंतत्रस्वरूपमेवग्राह्यंनतुपर्यायादी

स्वरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञा॥ ॥स्वरूपस्यपर्यायाणां तद्विशेषाणांच ग्रहणेप्राप्ते
नियमार्थपरिभाषेयमितिकेचिदाहुः।अन्येतुलिंगाभावाद्विध्यंतरशेषभावाच्च
नेयंपरिभाषा।अपितुसंज्ञासूत्रमिदमितिप्रतिपन्ना॥ ॥छ॥ ॥ ॥

त्यर्थः तेनजनपदेअपत्यमित्यादौनास्याःप्रवृत्तिरतआह।विध्यंतरेति।नहिस्वंरूपमित्यस्याग्नेर्ढगित्यादौपं
चम्यंतेनसामानाधिकरण्येनवैयधिकरण्येनवासंबंधःसंभवतीतिभावःभाष्यकारोप्याहरूपंशब्दस्यसं
ज्ञेतीत्ययमेवपक्षोयुक्तःननुसंज्ञापक्षेतुनयगतिन्यायात्एकस्यसकलशब्दार्थात्मकस्फोटस्यैवसर्वबोधकत्वादितिभावः॥

कै॰वि॰
३४०

शक्तियुक्त इति। शक्त्याश्रय इत्यर्थः। सर्वशब्दप्रत्याप्यशक्तिरिति प्रत्याप्यत्वशक्तियुक्त इत्यर्थः। अनेन नियमद्वयं दर्शि
तं अनेन शब्देनायमेवार्थो ग्राह्यः अयमर्थो नैनैव शब्देन बोधनीय इति चेति। वस्तुतस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वेपि
न तस्मादादिज्ञानविषयः सर्वार्थशब्दानामस्माकं विशिष्याज्ञानात् किंतु योगिनामेव तज्ज्ञानं। एवं च शास्त्राधिका
रिणोऽस्मदादीन्प्रति नियमार्थत्वं शास्त्रस्यासंभव्येव। इयं कथा तु सर्वस्य ब्रह्मरूपस्यैत्वकथा वन्न व्यवहारेणो
पयोगिनी तस्मात् प्रकरणादस्यैवार्थस्य शास्त्रेणपास्थितो अर्थान्नियमः फलित इति बोध्यं। तत्र द्वितीयो नियम

देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सिद्धांतः सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्र
त्याप्यशक्तियुक्तश्चार्थ इति व्यवहारनियमः क्रियते रूपशब्देन चेहाग्निशब्दत्वादिकं श्रुकसारि
कापुरुषोदीरितासिन्नशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते॥ ॥

श्चिंत्यः आकारादीनां रक्षीनां च हि शब्दातिरिक्तैराकारादिशब्दैर्व्यवहारानापत्तेरिति। केचित् ननु रूपरूपिणोरत्र भेदा
भावाच्छब्दस्येति षष्ठ्यनुपपन्ना संज्ञासंज्ञिसंबंधश्चानुपपन्न इत्यत आह। रूपेति। सामान्यलक्षणघटकानेकसमवेतत्
त्वसिद्धये आह। श्रुकेति न च तत्रोच्चारणक्रियैव भिद्यते न शब्द इति वाच्यं। ताल्वादिव्यापाररूपस्योच्चारणस्याश्री
तत्वेन शब्दश्रवणानंतरं जायमानवक्तृविशेषानुमानापत्तेः उदात्तत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाच्च भेदसिद्धेः वर्णनि
ष्ठतया प्रतीयमानानां ध्वनिनिष्ठत्वकल्पने मानाभावात् इति भावः॥ ॥ब॥ ॥ ॥ ३४०

ननु प्रायेण सामानाधिकरण्यं संज्ञासंज्ञिनोर्दृष्टं न चेह तदित्यत आह। तत्रेति। स्वशब्दो व्यक्तिबोधक आत्मीयत्वेन ए
वं च शब्दस्य तत्तज्जातिविशिष्टस्य स्वं व्यक्तिः रूपं सामान्यं संज्ञकमित्याद्यः पक्षः। शब्दस्य रूपमित्युद्देश्यत्वमि
त्यनेन व्यक्तिसंज्ञकत्वं विधीयत इति द्वितीयपक्षे संभवः सामानाधिकरण्यस्य चोपपत्तिः न चानयोः पक्ष
योः फले कश्चिद्विशेष इत्याह। व्यक्तिरिति। व्यक्तिद्वारेणेति सामान्यस्य ढगादिभिः साक्षात्पौर्वापर्यासंभवादि

तत्र व्यक्तेः सामान्यं संज्ञा सामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारो व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्य
माना सामान्यप्रतिबद्धैव प्रतिबध्यते सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्य
त इति फले न कश्चिद्भेदः॥ ॥

ति भावः रूपग्रहणं किमर्थमिति भाष्यस्य स्वशब्देनैव जातिर्ग्राह्या व्यक्तिर्वा शब्दस्य स्वं स्वीया जातिर्व्यक्तिर्वा
च्येत्यर्थोन भविष्यति। सामानाधिकरण्यमेव संज्ञासंज्ञिनोरिति तु नियमः उभ इत्यादौ व्यभिचारादित्याशयः शब्द
स्य सूत्रोच्चारितस्य स्वस्वीयं रूपं प्रयोगस्थं संज्ञीत्यर्थ इति केचित्तन्न भाष्ये। रूपं शब्दस्य संज्ञेति। अत्र संज्ञाशब्दो बो
ध्यपरः कर्मव्युत्पत्तेः अन्यथा स्वशब्देनार्थग्रहणाय रूपग्रहणमित्युत्तरभाष्यासंगतेः न ह्यर्थः शब्दस्य संज्ञा किंतु बोध्य एवेति बो
ध्यं॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी ...

32

तत्रात्मीयवाचिना स्वशब्देन रूपस्यैव कथं परिग्रह इत्यत आह। प्रतीताविति। उपदेशः संबंधग्रहणं अंतरंगत्वप्र
थमतः श्रोत्रेणोपस्थित्या। अहेयत्वमुपपादयति। अनुकरणेति। शब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणस्यैवानुकरणत्वा
त् अर्थस्य रूपतुल्यत्वमभ्युपेत्याप्याह। न चार्थ इति। शब्दात्मिकानामेवावर्त्तिनीत्वेन संज्ञात्वात् तादृशसंज्ञ
या व्यवहाराच्चेति भावः। ननु स्वशब्दस्याभिधेयमित्येवार्थोऽस्त्वित्यत आह। संज्ञित्वे चेति। लोक तत एव सिद्धेरि

रूपग्रहणमिति। प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादंतरंगत्वात् अहेयत्वादसाधारण्याच्च रूपमेव ग्रही
ष्यते। अर्थो हि संबंधग्रहणमपेक्षते अनुकरणशब्देषु नार्थः प्रतीयते साधारणश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनो
त्। न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं संज्ञित्वे चार्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः। एवं तर्हीति। यत एवेह रू
पग्रहणस्य व्यावर्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकं सति तु व्यावर्त्ये तत्रैवोपक्षयान्न ज्ञापकं स्यात्। ॥

ति भावः। ज्ञापकमिति स्वशब्देन बहिरंगस्याप्यर्थस्य ग्रहणे इत्यर्थः। नन्वत्यस्य स्वीयस्य सत्वेन द्व्यावृत्य
र्थं रूपग्रहणमिति अर्थो न भाष्याद्व्यज्यते एवं च शास्त्रेऽर्थस्याग्रहणे रूपमर्थवत्यग्निनाधास्ति किरिति चेन्न। अ
न्यत् स्वीयमस्ति यतोऽन्तस्यापि शब्दबोध्यत्वबोधनार्थमुभयोपादानमिति भाष्याशयात्। एवं चाधिकसंग्रहार्थं ३४१
रूपग्रहणं रूपग्रहणेन चांतरंगत्वादिन्यायबाधपूर्वकं स्वशब्देनार्थस्य स्वशब्दबोध्यत्वबाध्यत इति तात्पर्यं। ॥

तत्रोभयानुग्रहाय सति संभवे ऽर्थवतो रूपस्य ग्रहणं असति तु केवलार्थस्य शुद्धस्य वा रूपस्य ग्रहणं तदाह। यत्र चार्थवते
त्यादि अर्थोपस्थापकेन रूपेणेत्यर्थः। अत एव भिन्नाविभक्तिनिर्देशश्चरितार्थः। इह योग्यतेति योग्यता बोधजनक
ता रूपान्तया लक्ष्यते कल्प्यत इति योग्यता लक्षणाः शक्तिः तस्य उभयाश्रयकत्वेनोभयाधीनत्वलक्षणगुणयो

अर्थवद्ग्रहणइति। अर्थयुक्तं रूपं गृह्यत इत्यर्थः तेन काशे कुश इत्यत्र शे इति गृह्यसंज्ञा न भवति। यत्र चा
र्थवता रूपेण शब्देनाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते यथा वर्णग्रहणेषु टेरेत्वे चेति पचेतेइत्यत्रानर्थकस्यापि टेरेत्वं
भवति। किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। शब्देनार्थगतेरिति। कात्यायनवचनप्रामाण्यादस्त्रियामिति प्रति
षेधस्यानित्यत्वात् विभाषागुणेऽस्त्रियामिति यं चेमीइह योग्यतालक्षणेन संबंधेन शब्दोऽर्थं लोके प्रत्याययति व्या
करणेऽपि पशुरपत्यं देवता ग्रांच उदंचो। तरतादित्यर्थ एव गृह्यते अग्नेर्दगित्यादौ त्वर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वाप
र्यासंभवात्सा इचर्यात्सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्यादिति सूत्रारंभः। ॥छ॥ ॥

गात् गौण्यावृत्या वासंबंधपदव्यवहार्यत्वमिति बोध्यं। इत्यर्थ एवेति। अर्थे कार्यस्य संभवादिति भावः। ननु संज्ञा
विधायकस्य तत्प्रतिषेधार्थकत्वमयुक्तमत आह। संप्रत्यय इति भावे ङिः इति भावः। ॥छ॥ ॥ॐ नमः शिवाय॥

कै॰वि॰१
३४२

नन्वर्थप्रत्ययस्य शाब्दपूर्वकत्वे पिकथं स्वरूपस्यैव ग्रहणमत आह। शाब्द इति। तथा च प्रथमप्रतीतत्वरूपकारणादुच्चारितशाब्दस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः। शाब्दपूर्वक इत्यस्य शाब्दज्ञानपूर्वक इत्यर्थः। प्रत्यासत्त्येति। अर्थबोधानुकूलत्वेन ज्ञातिप्रथमप्रतीते शाब्द एवार्थेऽसंसवे कार्यं न तु तत्पर्यायादिष्विति भावः। अर्थे कार्यसंसवे तु तस्यैव एवं चोपास्थितस्यार्थस्य सर्वथा त्यागे मानाभावात् अर्थवत्परिभाषापि सूत्रं विनासिद्धेति तात्पर्यम्। एवं चैतन्न्यायानुवादकमिदं सूत्रं मंदम

संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति। संज्ञासंप्रत्यय उच्यते। नवेति। शाब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति न सत्तामात्रेण। चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयमवगमयंति। अर्थस्य शास्त्रीये कस्मिंश्चिदयोग्यत्वात्प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शाब्दो ग्रहीष्यते न तु विप्रकृष्टशाब्दांतरमिति भावः। शाब्दपूर्वक इति। अस्योपलब्धुः शाब्दपूर्वक इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

त्यनुग्रहायेपि बोध्यं ननु अर्थज्ञानोत्तरं परं प्रति तद्बोधनाय शाब्दप्रयोग इति कथं शाब्दपूर्वकत्वमर्थप्रतीतेरत आह। अस्योपलब्धुरिति श्रोतुरित्यर्थः। भाष्ये। शाब्दपूर्वको हीति हिः प्रसिद्ध्यर्थः श्रोतुः शाब्दज्ञानपूर्वकोऽर्थबोधप्रत्यय इति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः। युक्त्यंतरमप्याह। आतश्चेति। एवं च शाब्दस्यार्थप्रतीतौ कारणत्वादर्थे कार्यासंसवे तद्बोधकारणत्वेनोपस्थिते शाब्दे कार्यमिति भावः॥ ॥ ३४२

इदानीं तत्तच्छाब्दजन्यार्थबोधे प्रकारतया भासमानशाब्द एव कार्यमर्थेऽसंसवे इत्याह। शाब्दपूर्वकश्चेति शाब्दविशेषणकस्यार्थविशेष्यकः प्रत्यय इत्यर्थः नसोस्ति प्रत्ययो लोके यः शाब्दानुगमादृते इति भावे। चकारेणान्वास्य युक्त्यंतरत्वं सूचितं। भाष्ये। तस्मादर्थनिवृत्तिरिति। अर्थबोधकशाब्दांतरनिवृत्तिरित्यर्थः फलांतरं शंकते। इदं तर्हीति। एवमर्थमिति निषेधप्रतियोगिज्ञानार्थं न्यायसिद्धस्यापि विध्यंशस्यानुवाद इत्यर्थः किं प्रत्यय इति। न चैवं पेषंवासवाहेनाधिषु चेति धिग्रहणं व्यर्थं स्यात् नहि धातोः किं विना उदकस्य धुत्तरपदत्वं संभवति तत्र हि कर्मण्यधिकरणे चेति यदुत्तरसूत्रेणाकिरिति वा

अशाब्दसंज्ञेति। न्यायात्स्वरूपग्रहणे सिद्धे शाब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं मा भूदिति एवमर्थमिदमित्यर्थः। अन्यथोपसर्गे घोः किरिति कि प्रत्ययो घोर्धातोः शाब्दार्थात्स्यात्। न तु दाधाभ्युः कुमारीघ्र इत्यत्र घ्र रूपे ह्रस्वः प्रसज्येत। ईहल्यघोरित्यत्र तु घुशाब्दस्याकारांतत्वाभावाद्दाधामेव ग्रहणं सिद्धमिति॥ ॥ ॥ ॥ ति

र्च्यं। उपलक्षणमिदं सनिमीमाघुतेर्गदेत्यादौ धातोर्ग्रहणं स्यादिति बोध्यं। कुमारीघ्र इति। ननु अयं षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो वा सयथा नात्र स्त्रियां समानाधिकरण इत्यनुवृत्तेरिति चेत्। घोस्त्यस्याः सा घा कुमारीघा अस्य इति बहुव्रीहौ घादिषु ह्रस्वत्वं पुंवद्भावाद्विप्रतिषेधेनेत्युक्तेः पुंवत्त्वं बाधित्वा ह्रस्वप्राप्तिरस्तीत्याशयात्। घुसंज्ञाविधानस्य तर्हि को वकाश इत्यत आह। इहलीति। घसंज्ञापि किमेत्तिङव्ययघादित्यादौ चरितार्था तत्र हि तिङंतात्परात्प्रघांतप्रातिपदिकासंभवादिति बोध्यं॥ ॥

प्रदेशेष्विति। सर्वप्रदेशेष्वित्यर्थः संज्ञावचनसामर्थ्यगम्यप्रकरणात् प्रत्यासत्तिन्यायो बाध्यत इत्यभिप्रायः न चेहल्पयोः कि
किमेतिङव्ययघेत्यत्र तयोश्चारितार्थ्यात् तावन्मात्रफलकत्वे तत्रैव दाधाग्रहणं तरप्तमपूग्रहणं च कुर्यात् इति बोध्यं। उप
यगतिरिति संज्ञावचनस्य प्रत्यासत्तेश्चानुग्रहायोपसयगतिरिति भावः सूत्रारंभमप्युपेत्येदं। षट्संज्ञस्य इति।

वचनप्रामाण्यादिति। प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात्स्वरूपग्रहणं न भवि
ष्यति। ननु चेति। उपसयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा संख्याकर्मकरणादिष्विति। इहापि स्वरूपस्य संज्ञि
नस्तेषु च प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात्॥ नहीति। षड्भ्यो लुगित्यादावुच्चारितेतिभावः। कातर्हीति। तत्र
उकारांतः शब्द उच्चारितो जश्शसोश्च षकारांताल्लुक् कर्तव्यः षण्णामिति च नुट्॥ ॥

भाष्ये संज्ञाशब्दो बोधकपरः न हि षकारांतो बोधकशब्दस्तत्रोच्चारित इत्यर्थ इति भावः। षकारांतादि
ति। जश्शसोर्लुकः प्रकृजस्त्वाभावादेवं च तदर्थं तस्य षट्संज्ञा विधीयत इति न ज्ञापकत्वमिति भावः॥ ॥ ३४३

डकारांतादिति। षड्भ्यस्तरयोर्जश्शसोरिति स्वरूपग्रहणेन लुकि कार्ये जस्त्वमसिद्धमिति भावः तथापि संज्ञा
सूत्रे यतो उच्चारणात् षड्-भ्य इत्यादौ चर्त्वासिद्धत्वे नैव निर्वाहः संहितापाठेन डांतस्य संज्ञायां न स्वरूपग्रहण
त्वे षट् चतुर्भ्य इत्यत्रैव चर्त्वासिद्धत्वमावश्यकमिति तात्पर्यं। श्रृगंतेत्यादि ज्ञापकं शास्त्रीयशब्दसंज्ञायां

असिद्धमिति। डकारांतः श्रूयमाणे पिडत्वस्यासिद्धत्वात् षकारांतस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यतीत्यर्थः॥
मंत्राद्यर्थमिति। मंत्रादयः शब्दस्य संज्ञा। शास्त्रसामर्थ्यादिति। देवसुम्नयोरित्यादौ यजुरादीनां नि
मित्तत्वेनोपादानाद्यजुषि त्वचि मंत्र इति च स्वरूपं न ग्रहीष्यते न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः।
मंत्रादिसहचरित इति। साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवार्थस्यावगमात्। सित्तद्विशेषणामिति। वृ
क्षस्य मृगस्य इत्येवं निर्देशः कर्तव्यः एतदपि न्यायसिद्धं तुल्यजातीयानां द्वंद्व एकवद्भवतीति वक्ष्यते॥
पर्यायाणां च युगपत्प्रयोगाभावात्॥ ॥

न स्वरूपग्रहणमित्यर्थं बोधयतु न तु शब्दपदार्थक इत्याशयेनाह भाष्ये। मंत्राद्यर्थमिति। शब्दानुविद्धस्यैवेति।
न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते इति हर्युक्तेरिति भावः तद्बोध्यत्वेन सहचरितत्वमित्यन्ये चार्थभावमुपपा
दयति॥ ॥

सामान्यशब्देनेति। एवं च पदार्थभेदाभावात्साहित्यरूपवाच्यार्थसंभवदिति भावः। पर्युदासइति कश्चित्तु अरा
जेति छेदाभावात् किं च राशब्दः शब्दपरः मनुष्यशब्दश्चार्थपर इति दुर्लभं स्यात् किं च एवं अमनुष्यश

सामान्यविशेषाणां चार्थ्याभावात्सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्धवरक्षमित्यादेः द्वंद्वासा
वाद्विशेषाणामेव प्लक्षन्यग्रोधादीनां ग्रहणं सिद्धं। पित्पर्यायवचनस्य चेति। चशब्दात्स्वरूपस्य
विशेषाणां च ग्रहणमिदं वाचनिकमेव। जित्पर्यायेति। इदं न्यायसिद्धमित्याहुः। अराजेति प
र्युदास आश्रीयते तेन राजसदृशानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिद्धमिति। झित्तस्य चेति। इदं
वाचनिकमेव। मत्स्याद्यर्थमिति। मृगपक्षिणोस्तु पित्निर्देशस्तत्फलला भार्थः कर्तव्यः। अस्पैकस्येति इय
मिष्टिरेव॥ ॥७॥ ॥

ब्दार्थेनापि मनुष्यपर्यायाणामेव ग्रहणं स्यादिती दं वाचनिकमेवेत्याह॥ आद्यं तौ विहमध्योपादाने स्विष्टा ३४४
यमाह॥ मृगेति। एवं च मत्स्याद्यर्थमित्यादिशब्दप्रयोजनं चिंत्यं॥ ॥७॥ ॥ ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ ॥ किंयस्येति। नाक्षेपोयं किंतु विशेषजिज्ञासेत्यर्थः। न तयो यौगिक इत्यन्वयः
किमर्थमित्यत्रास्य सवर्णग्रहणेपि नांतरतम आदेशः संभवतीति ऋत एव भविष्यति न चऋतापेक्षया दीर्घस्तु
त्तयोरंतरतमत्वात्त एव भविष्यतः ह्रस्वोच्चारणं तु लाघवार्थं स्यात् इति वाच्यं एवं तर्हि परत्वात् लिलोपे मात्रि
कत्वान्मात्रिक एव भविष्यति। तत्र नापीति वर्त्तते। फलाभावादत आह। विशेषेति येन नाप्राप्तिन्यात्

अणुदित्॥ ॥ अप्रत्यय इति किमर्थमिति। किंयस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य प्रतिषेधन्तयः प्रतीय
ते विधीयत इति यौगिकः प्रत्ययः तस्यापीति प्रश्नः। इत इति विशेषे विहितत्वात्पदाद्यत्वं बाधित्वात्रि
मात्र आदेशः प्राप्नोति। बभूवेति। अनुनासिकः प्राप्नोति। अनइन्निति। आमपि पक्षे प्राप्नो
ति। यदयमिति। ग्रहेरेव दीर्घो नान्यस्य इति नियमादिति भावः नियमार्थमिति ग्रहेर्दीर्घ एव न तु ह्रस्व इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः॥

न्यायादिति भावः शादीनां चोपदेशे एव त्संज्ञा लोपयोरण्त्वेन सवर्णग्रहणप्रसक्तिः। अनुनासिक इति॥
पक्षे इति शेषः नियमार्थं तत्स्यादत आह। ग्रहेरेवेति। वृतो चेत्यनेन विरोधादिति भाव इति केचित्तु व
स्तुतस्तु यथा दिक् संख्ये इति नियमो दृश्यो भ समासविधायक तद्धितार्थ इति एवं ग्रहेरेवेति नियम
माद्प्राप्त दीर्घविध्यर्थं वृतो वेति स्यादिति चेत्तेषां व्याख्या तस्माद्विधेयसंकोचस्यान्याय्यत्वान्न तथा नियम इति भावः॥

कै॰वि॰१ ३४५ ववरिथेति। ववर्थेति छंदसि इड्भावनिपातनात् भाषायां कृसृभृवृ इति इट्प्रतिषेधो न। अलिट्येव शब्दतो वेत्य
र्थात् लिटि ह्रस्व एवेति भावः। वाग्रहणमिति अत एव भाष्ये यद्भिर्भाषायां शंस्ती त्युक्तं भाष्ये। भाव्यमाने नेति इयं च जा
तिग्रहणग्रहणप्राप्तगुणभेदकत्वप्राप्तभान एसाधारण्येन प्राप्तं सवर्णग्रहणं वारयितुमावश्यकीति भावः। सा
धारण्योश्चेति। भूयान्निर्युक्तिः भाष्यवार्त्तिक समाधानानभिप्राया किंतु सूत्रोक्तो प्रत्ययग्रहणमपेक्ष्येति भूयानि

वृतो वेति। ननु ववरिथेति लिटि दीर्घो मा भूदित्येवमर्थमेतत्स्यादिति कथं ज्ञापकं एवं तर्हि वृतद्त्यत्रा
पि अलिटीत्यनुवर्त्तनाद्भिरी दीर्घनिषेधादन्यत्र नञ्सयस्मिन्निति वा ग्रहणं ज्ञापकमीटद्वटोग्रहणाभा
वस्य। प्रत्यये भूयानिति साधारण्योः साधारण्याश्चेत्यर्थः। प्रत्ययद्त्येन्वर्थसंज्ञा स्वायेनार्थप्रतिर्य
तिस प्रत्ययः न च दीर्घप्लुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति। ह्रस्वाद्तिश्रूयंते उच्चार्यते अगादिचोदनादित्यर्थः॥ ॥

तिप्रतिज्ञायेकपरिहारोपन्यासेपि न विरोध इति भावः नन्वस्य च्छ्वावित्यादाविवार्थाभिधानासमर्थस्यापि
सवर्णस्य ग्रहणं स्यादत आह। प्रत्यय इतीति प्रत्ययविधौ सवर्णग्रहणं हि तेषामपि प्रत्ययत्वमेष्टव्यं त ३४५
च्चान्वर्थत्वादसीसवीति न तत्र सवर्णग्रहणमिति भावः। उच्चार्यत इति। उच्चारणं चात्र साक्षाच्छब्देन
विवक्षितं॥ अतोणादिशब्द प्रतीयमाने कोरादिषि सवर्णानां ग्रहणं सिद्धं॥ ॥छ॥ ॥

३७

ह्रस्वे गृहीते रिति। प्रकृतसूत्रस्याण्पदेनेति शेषः न नु प्रत्याहारसूत्रोपदिष्ट एवाण इति कथमाकारो ग्राहक
इत्यत आह। यथैवेति। न चाक्षरसमाम्नायिकविषयकः प्रतिषेधः प्रत्याप्यमानविषयं तु सवर्णग्रहणमिति
वैपरीत्यं किं न स्यादिति वाच्यं। तथा सत्यको विधीयमानस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य कुमार्यावित्यादावप्राप्ते दीर्घाज्झ

दीर्घाद् इति। ह्रस्वे गृहीते र एत्वा दीर्घाणां ग्रहणं तत्राष्टन आ विभक्तावित्यर्थस्याभिधानमस्ति। ह्रस्वा
इति श्रूयंते भाकारो ग्राहको मा भूदित्यर्थः सुतर्नीविनव्यर्थ यथैव हि अण्त्वादाकारो रपरत्वादिका
र्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिपद्येतेति भावः कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्याप्रत्याप्यमान इत्यर्थः।
अंतर्भावितण्यर्था इति कर्मण्यच्विधानात्। यत्नाधिक्यादिति। न नु च ह्रस्वोच्चारणे अर्द्धमात्रिक
स्यमात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमुक्तयार्थं स्यात् एतत्तु न निरूपितं न्याय्य एवात्र परिहारोभिधा
स्यते। अनण्त्वादिति। अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसन्निविष्टा एव गृह्यंते स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। अनि
ष्पादात् ग्रहणक शास्त्रांतराभावाच्च॥

भिच्चेति प्रतिषेधो नर्थकः स्यादिति भावः एवं च वर्णसमाम्नायपठितानामेव ग्राहकत्वबोधनार्थमप्रत्ययपद
मिति तात्पर्यम् उक्तयार्थह्रस्वदीर्घनियुविध्यर्थ एवं च यत्नाधिक्यमेवासिद्धमिति भावः। न्याय्य एवेति अन एत्वादित्य
यमित्यर्थः यदुक्तं तथैवेति तत्राह। अत्रहीति। स्वात्मनि क्रियायाः स्वस्मिन्प्रवृत्तिविरोधहेतुमाह। निष्पासदादिति अर्थाबोधादि
त्यर्थः॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

नन्वल्पविषयेणाप्रत्ययइत्यनेनकथंबहुविषयपरिभाषार्थशक्यतेप्रतिपादयितुमतआह।प्रतीयत
इतिभाष्येज्ञापयतीत्यस्ययोगेनबोधयतीत्यर्थः अप्रत्ययइतिचवाक्यभेदेनानिषेधार्थमणित्यस्यचनात्र
संबंधःतेनोक्तस्सकलार्थलाभइतिभावःवस्तुतएकदेशानुमतिद्वारातांपरिभाषांज्ञापयतीतिभाष्याक्षरा
र्थः विधीयतइत्यर्थेप्रतीयतइत्यस्यप्रयोगाद्व्याख्येयटीकंचिंत्यं।आकृतीतिप्रत्याहारसूत्रेष्वस्यप्रावि

अत्रसूत्रेअकारादिभिराकारादीनांग्रहणासंभवोऽन्येषुतुप्रदेशेषुअनेनसूत्रेणाकारादिभिराकारा
दयोगृह्यमाणाअणादिकार्याणिलभंते।भाष्यमानेनेति।प्रतीयतेविधीयतइतियौगिकस्यात्रप्रत्ययस्य
ग्रहणमितिभावः।किमर्थंपुनरिति।आकृतिनिर्देशात्सिद्धमितिप्रश्नः।अथसवर्णस्येति।उदितग्रहणस्या
विचारयिष्यमाणत्वादेवमुक्तंव्यक्तिनिर्देशेकालादिभिन्नस्यग्रहणंनप्राप्नोतीतिभावः॥ ॥ ॥

त्यादिषुचेत्यर्थः नेयमुदिद्विषयाशंकाभुत्वादिजातौमानाभावेनतस्यावश्यकत्वादित्याशयेनाह॥
उदिदिति।कालादिभिन्नस्येतिएकोवर्णउदात्तत्वादिकंध्वनिगतमितिपक्षेपिउपाधिभेदाभिन्नत्वा ३४६
त्ग्रहणंनसिध्यतीतिभावःअनंतावर्णव्यक्तयइतिपक्षेतुअग्रहणंस्पष्टमेवेतिबोध्यम्॥ ॥

नन्वेतत्प्रयोजनंअस्यच्वावित्यादौवाअणादिप्रत्याहारेषुवातत्राद्यंतत्रानुवृत्तिनिर्देशइत्यादिनादूषयिष्यति।नांत्य
इत्याह।प्रत्याहारग्रहणेइत्यादिप्रत्याहारग्रहणेसवर्णग्रहणमितिबोधिकस्यद्वेधार्थःअकइत्यादौईकारादीना
मणादिसंज्ञाभिर्ग्रहणंनप्राप्नोति।अनुपदेशणक्षरसमाम्नायेतेषामनुच्चारणादित्यर्थःतदाह।यत्रसंज्ञयेति।एक
स्यैवयुगपत्प्रत्याप्यत्वप्रत्यायकत्वयोर्विरोधादित्यर्थः।यत्रस्वरूपेणेति।इदंचिंत्यं।अव्यक्तानंत्येतस्याएत्वा

प्रत्याहारग्रहणइति।अकोचीतियत्रसंज्ञयाप्रत्यायनमिकारादीनांतत्रतैरन्येषांग्रहणंनस्या
त्यत्रस्वरूपेणज्ञायते।अस्यच्वौयस्येतिचेतितत्रैवैषांग्राहकत्वंस्यात्।अनुपदेशादिति।अनु
च्चारणादित्यर्थः नहिप्रत्याहारेदीर्घाउच्चारिताः यतोऽणादिचोदनाभिर्गृह्येरन्अथवाअकोची
त्यादावनुच्चारिताइकारादयोदीर्घाणांप्रत्यायकानस्युरित्यर्थः॥ ॥

भावात्तस्माद्यःस्वरूपेणोच्चार्यतेअकइत्यादावकारादिस्तस्यैवग्राहकत्वंस्यादितिवक्तुमुचितं।प्र
त्याहारेअइउणित्यादौभाष्ये।यथाजातीयकानामिति।वर्णसमाम्नायपठितानामित्यर्थः।संज्ञेति।आ
दिरंत्येनेतिकृतादिसंज्ञेत्यर्थः यद्वाणादौइकारादिभिरीस्वदीर्घाणामग्रहणंकुतः अनुपदेशात्।अको
चीत्यादाविकारादीनामनुच्चारणादित्यर्थः तदाह।अथवेति।भाष्यस्वारस्यंत्वाद्यव्याख्यायामेव॥ ॥

कै॰वि॰१ ३४१ उच्चार्यमाणैरेवेति। पुस्तकदर्शनादौ व्यभिचारादित्यर्थः। संज्ञेति। आदिरंत्येनेति संनिहिताइति। बुद्धिसंनि
हिताइत्यर्थः। अयंभावः शाब्दानुपस्थिता बोधं जनयंति। उपस्थितिस्तु स्मृतिरूपा प्रत्यक्षरूपा च न त्वस्यैवे
ति नियमः। लिपिस्मारितपदे बोधानापत्तेरिति। संनिधानामिति। प्रतीतिरित्यर्थः। यथायोगं। उच्चारणेन सं

ननु चेति। उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति सन्निहितास्तु प्रत्यायकाः तच्च सन्नि
धानं यथायोगमस्त्येवेत्यर्थः। उच्चार्यमाणेति। प्रतीयमानो हि प्रधानं कथमन्यप्रत्यायने गभावं
तदेव गच्छेदित्यर्थः। शब्दस्यावचनमिति। प्रतीयमानेन शब्देनान्यस्याप्रत्यायनमित्यर्थः॥ ॥

ज्ञयाचेत्यर्थः। प्रतीयमानो हीति यद्यप्युच्चारणे प्रधानमपि अर्थप्रतीतावंगत्वाभावं प्रतिपद्यते तथाप्युच्चारणाहृताया
स्तत्प्रतिबिंबविशिष्टस्फोटाभिव्यक्तेः स्थिरस्थापितयोपपद्यते तत्वे शब्दज्ञानमात्रस्य तु न तदभिव्यंजकत्वं वक्ष्यमा ३४१
णहेतोरितिभावः। अन्यस्येति दीर्घादिरूपशब्दस्येत्यर्थः। भाष्ये। ह्रस्वसंप्रत्ययादिति तृतीयातत्पुरुषः॥ ॥

ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यत इति। एतेनोच्चारितानामेव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तेर्वाचकज्ञा
नसामान्यस्यैव बोधे तंत्रत्वेनेदमयुक्तमित्यपास्तं मानसजपस्थलइव तत्रापि स्वीयसूक्ष्मोच्चारणाद्बोधेन क्षतेः उ
पेहिमंत्राणां त्रैस्वर्यमेव तत्तत्स्थानेषु उच्चादिदेशोपलभ्यमानत्वरूपोदात्तत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादे
श्च विनोच्चारणमनभिव्यक्तेः। यद्वा जिपरैव चेष्टादिवत्संकेतेन बोधकत्वं अत एव लिपौ शब्दत्वभ्रमो बालानां य
द्वालिपावनादेः शब्दतादात्म्याध्यासाद्बोधकत्वं लिपौ शब्दत्वबाधज्ञानवतां पंडितानामपि अंतःकरणादावा

ऋगिमित्युक्ते इति। यद्यपि प्रकरणवशाद्विशिष्टसन्निवेशेनापि ऋक् प्रत्याय्यते तथापि सा स्वार्थं न प्रत्याय
तीत्यर्थः। एवं तर्हीति अइउणिति प्रत्याहारे एवाकारादिभिराकारादीनां ग्रहणात्तेषामप्यणादिसंज्ञा भिन्ने
हणं भविष्यतीत्यर्थः। उपदेशइति। प्रत्यायनमित्यर्थः॥

त्मत्वप्रत्यये भ्रमत्वं जानतामनादिसिद्धारोपयैव व्यवहारवद्बोधोपि ननु ऋगित्युक्ते तद्विशेषाप्रतीतेरर्थप्रतीति
संभावनाया अप्यभावः ऋत्वकस्य वेदत्वस्य चार्थप्रतीतिजनकतानवच्छेदकत्वादत आह। यद्यपीति ऋक्शब्दे
न विशिष्टसंनिवेशेनापि ऋक् प्रत्याय्यत इत्यन्वयः यत्र संकेतादिवशात् ऋगित्युक्ते ऽग्निमीळे पुरोहितमित्याद्यानु
पूर्वीप्रकारेण बोधस्तत्रापि सा स्वार्थवेदनादिक्रियाकर्मत्वेन प्रत्याययतीति भावः। प्रत्यायनमिति तच्चैतत्त्रैणेवेति बोध्यं।

अनेन तत्प्रत्यायनमशक्यमित्याह। भाष्ये। वरकालत्वादिति। परासूत्रादिति सूत्रात्प्रत्याहारसूत्रात्परापरकाजाक्रि
यत इत्यर्थः तेषामनादित्वादपाणिनिकृतत्वादिति भावः अवरकाले तिवाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वादि
तिभावः शब्दक्रमोष्टाध्यायीक्रमः प्रत्याहारकालो त्तरासवर्णसंज्ञेति नाज्झलावित्येतद्विषयनिर्णयोत्तरं तत्परिहा
रेण सर्ववर्णपदशक्तिर्यदस्येव व्यवहारोपयोगित्वादितिभावः। वर्णानामुत्पत्ताविति प्रतीतावित्यर्थः अकइत्या

करिष्यत इतिव्याख्यायते। अवरकालत्वादिति निष्पन्नेष्वंगेषु अनयान्यत्रास्य च्चावित्यादौ सवर्णानां ग्र
हणं नविष्यति नांगेषु नापिस्वात्मनि अनिष्पन्नत्वादिति भावः। सर्वथेति। अर्थक्रमेणापि नशब्दक्रमेणेवे
त्यर्थः। वर्णानामुत्पत्ताविति। अइउणित्यत्र इयमेव वर्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति। तस्मादि
ति। प्रत्याहारएव दीर्घप्लुता अपि पठनीया इत्यर्थः॥ ॥

दावाद्यवर्णेष्वस्या एव प्रत्यायकत्वादध्याहारेण व्याचष्टे। अइउणिति। उत्पादयतीति। प्रत्यापयतीत्यर्थः प्रत्या ३४८
हारे। अइउणित्यादौ न च प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये लक्षणांगीकारान्न दोषः उक्तभाष्यरीत्या तद्वाच्यानां प्रत्याय
कत्वाभावेन तेषामशक्तत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणामूलसंबंधत्वादनयोर्दुरुपपादत्वात्॥ ॥

एवं प्रत्याहारेषु सूत्र प्रयोजनाभावमुक्त्वा अस्य च्चावित्यादावपूतमाह। तत्रानुवृत्तिर्निर्देश इति भाष्ये वृत्तिं वर्णसमा
म्नायमनुगतस्तत्सदृशो नुवृत्तिरकारादिस्तस्य निर्देशः स्वरूपेणोच्चारणमित्यर्थः। तत्र सवर्णग्रहणे हेतुमाह। व्यक्ती
ति। अनंताव्यक्तयइति पक्ष इत्यर्थः न दाह। वांतरभेदेति। जात्येकत्वेपि सोसंगतः उदात्तादि विरुद्धधर्माध्यासात्।

तत्रानुवृत्तीति। व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारंभे ऽवांतरभेदसंभवाद्ग्रहणं न सिध्यतीत्यर्थः। वचना
दिति। अण्सदृशेणिति ग्रहीष्यत इत्यर्थः। यत्रेति अनंतरोक्तमुत्तयं यत्र नास्ति अकोचीत्यादा
वत्रस्य नुबंधेन चिह्नेन प्रत्याहारस्य एव निर्दिष्ट इत्य एत्व मुच्चारणं चास्ति तत्राकार उच्चारितआ
दिरंत्येन सहेति मध्यपतितानां स्वरूपस्य च ग्राहकोस्मा च्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः एवं व्य
क्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारंभे नास्तीष्टसिद्धिः॥

× व्यक्तीनां परस्परभेदसंभवादित्यर्थः एका अवर्णव्यक्तिरिति पक्षे तु यद्यपि सिध्यति तथापि × यदि तु ध्व
निनिष्टास्ते तद्धाकत्वखत्वादिकमपि तन्निष्टमस्तु किं वर्णे नों वेदनंता एवेति भावः। अनणेव चनादपि कथं ग्राहकत्व
मत आह। अण्सदृश इति। अक्षयं। अनणत्वमनुच्चारणं च। मध्यपातिनामिति दृष्टांतार्थं नास्तीति॥ ॥ ॥

कै॰वि॰१ यदित्व इ उ ऋणित्यादावत्वादिजातिनिर्देशाश्चात्रैवार्थे देषामणत्वंप्रत्याहारग्रहणेषुत्वनदोषः ल्वादयइत्यादिनिर्दे
३४९ शाश्चात्रैवार्थेलिंगंइत्युच्यते तदासूत्रमेवव्यर्थमित्याह। आकृतीतिप्रत्याहारे। अइउऋणित्यादिसूत्रेअनुवृत्तिनिर्दे
शेअस्यञ्चावित्यादौ उपदिश्यते। उच्चार्यतेप्रत्याप्यते वा। नांतरीयकमितिजातेः साक्षादुच्चारणासंभवादुच्चारणंकिं
त्वजातौकार्यान्वयस्यव्यक्तिं विनासाक्षादसंभवात्तदुच्चारणं तद्बोधनमित्यर्थः तत्रदीर्घादिव्यक्त्याक्षेपेबीज

आकृतिपक्षेतुसूत्रंनकर्तव्यमित्याह। सवर्णइति। प्रत्याहारेअनुवृत्तिनिर्देशेचसर्वत्रजातिरूपदि
श्यतेनांतरीकंतव्यक्त्युच्चारणंअत्वंचह्रस्वदीर्घप्लुतेषुविद्यतेयथागोत्वंकृशेपिगोपिंडेस्थूलेशुक्लेकृ
ष्णेचेतिभावः। ननुचान्येति। आकृतिभेदोऽभेदं मन्यमानस्यप्रश्नः। अनन्यत्वाच्चेति। सत्यपिआकृतिभे
देएकाकृतियोगोस्त्येव। यथाकृशेस्थूलेपिचगोपिंडेगोत्वयोगः॥

माहात्वेचेतिप्रमाण्याकृतमभिधायगुणकृतभेदेप्याह। शुक्लइति। आकृतिः। श्रवणोपलब्धिः। भेदाद्भेदमिति॥
जातेरितिशेषः सत्यपीति। आकृतिभेदोहिव्यक्तिभेदसाधको नाकृतिभेदसाधकइतिभावः अतएवह्रस्वोयमकारोदी
र्घोयमकारइतिअत्वेन सामानाधिकरण्योनुभवः इकारादिषुत्वमननुभवान्न। अतएवोदात्तादयोनजात्यंतरप्रयोज ३४९
काइतितात्पर्यंनच आकारोयंनअकारइतिप्रतीत्यनापत्तिः तस्याव्यक्तिभेदविषयकत्वात्॥ ॥छ॥ ॥

भाष्ये। नैकांतेनेति अनियमेनेत्यर्थः अभेदेन समानाधिकरणइतिभावः तदाह। अभेदस्यापीतिप्रत्यभिज्ञाना
दित्यर्थः अकारोकारइत्येकाकारप्रत्ययाच्चेत्यपिबोध्यं। नासावन्यत्वमितिभेदप्रतीतिमेवेत्यर्थः। प्राणीतियद्य
पिप्राणित्वं नजातिस्तथापिसाधारणधर्मत्वाभिप्रायेणोक्तं। गवाश्वरूपेति। गोत्वाश्वत्वेत्यर्थः परेतुइस्व

योहीति। अभेदस्यापिप्रत्यभिज्ञानात्संग्राह्यइत्यर्थः। यस्त्विति। अत्रापि
यदाप्राणीनहंतव्यइतिप्राणित्वेनाश्रयणंतदाअभेदएवगवाश्वरूपाश्रयेण
तुभेदइतिभावः॥ ॥

षड्भेदवृत्त्येवात्वंदीर्घषड्भेदवृत्त्येवआत्वमित्यादिर्ननुचेतिभाष्याशयः सकलव्यापकमत्वमप्यस्तीत्यु
क्तं। ननुव्यापकआत्वेकोपिव्याप्यजात्याभेदोप्यस्तीत्यतआह। अनेकांतोहीति। व्यापकधर्मेणा
समानाधिकरणव्याप्यधर्मकृतोभेदः केवलभेदबुद्धिं नकरोतीत्यर्थइत्याहुः॥ ॥छ॥ ॥

ननुजातिनिर्देशोऽष्टनआद्दत्यादावपितन्निर्देशात् अकारादयः स्युः यत्नाधिक्यं तत्तयार्थस्यात् ह्रस्वोच्चार
णेतुअर्धमात्रिकस्यांतरतम्यात् ह्रस्व एवस्यादतआह। अष्टनइति। दीर्घव्यक्तीति। व्यक्तेरुपलक्षणत्वेआंतर
तम्याद्ध्रस्वएवस्यादिति यत्नाधिक्यानर्थक्यं तदवस्थमितिविशेषणत्वमेवतस्यादितिइतिभावः अत्वाति

अष्टन। आविभक्तावित्यत्रतुयत्नाधिक्यादीर्घव्यक्तिसमवेतसामान्यंगृह्यते। यथापूर्वंवयाब्राह्म
णः प्रत्युत्थेयइतिविशिष्टव्यक्तिस्थब्राह्मण्यमाश्रीयते। अपरआहेति। व्यक्तिरेवशब्दार्थः जाति
स्त्वशब्दार्थोप्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीतिसर्वव्यक्तीनामभेदेनाश्रयणादेकव्यक्तिनिर्देशेपिग्रह
णंसर्वव्यक्तीनांसिध्यतीत्यर्थः॥ ॥

रिक्तमात्वादिनास्त्येवेतितात्पर्यंकेचित्तुदीर्घषड्भेदवत्त्यात्वजातेरेवात्वव्याप्यायास्तत्रनिर्देशइतिवदंति। अशब्दा
र्थइति। शब्दजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वाभाववानित्यर्थः यद्वाशक्यतावच्छेदकत्वेप्यशक्यइत्यर्थः। सर्वव्यक्तीनामिति।
जातिवैशिष्ट्येनप्रत्येकवृत्तिपरस्परभेदत्यागपूर्वकमभेदेनैकरूपेणाश्रयणात्तज्जात्याक्रांतसर्वव्यक्तीनांग्रहणंसिध्यतीत्यर्थः॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

पूर्ववार्त्तिकेग्रहणाकरणेआकृतिग्रहणं हेतुः आकृतेरपिभेदशंकायामनन्यत्वाच्चेतिवार्त्तिकखंडः अ
परमतेग्रहणाकरणेसर्वव्यक्तीनामनन्यत्वंहेतुरन्यत्वेचाकृतिग्रहणं आकृतेर्ग्रहणंविशेषणत्वेनाश्र
यणं रूपसामान्यादित्ययमाकृतिग्रहणादित्यस्यार्थोपरमइत्येके। जात्याश्रयणमावश्यकमित्याह।

अत्रपक्षेआकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेनप्रतिपत्तिरुच्यते। तद्वच्चेति। यथाकृति
ग्रहणं दएसुकार्यंसिध्यतितथाहल्स्वपिआकृतिग्रहणादेवसिध्यति। व्यक्तिनिर्देशपक्षेतुएकैवत
कारव्यक्तिर्द्विर्लब्धपदेशमासादयेत्। पूर्वपरावेत्यवात्तामितिलोपोनस्यात्॥ अबुद्धेत्यादावेव
तुस्यात्। धातुप्रत्ययावयवयोस्तकारयोर्भेदएवेतिचेत् तत्राह। अनेकांतइति॥ ॥छ॥ ॥

तद्वच्चेति॥ पूर्वापरावेतिभत्तयोरपिद्वित्वंनस्यात् अन्यतरस्यप्रत्याहारसूत्रोपात्तादन्यत्वादि
तिभावः। अवात्तामिति। वसेर्लुङि तसस्तामिरूपेसःसीतितत्वे झलोझलीतिसिलोपेरूपंनतुझ
लइतिसूत्रंचरितार्थमतआह। अबुद्धेति। बुधेर्लुङिरूपं। भेदएवेति। व्यक्त्योःपरस्परंभेदएवेतिभावः॥ ॥

न्नाष्ये। नैकांतइति। उपात्तास्पेदकधर्मसमानाधिकरणेन्नेदकधर्मइत्यर्थः प्रकृतेस्पेदकधर्मस्तत्वं। प्रयोगार्थेतुम
ध्यमेत्युक्ते द्रुतविलंबितयोरित्युक्तं। ह्रस्वदीर्घादीति। वृत्या। कालप्रमाणेनपृथक्त्वमितितृतीयासमासइतिषा
वः न्नाष्येतुशेषत्वविवक्षयाषष्ठी हेतौपंचमीवा आकृतिग्रहणादितिउक्तमइउण्सूत्रे न्नाष्येतद्वृत्तप

द्रुतेति। हल्ग्रहणेष्वेवेदमुच्यते। यत्रैतन्नास्ति। आएसवर्णान्गृह्णातीति अएस्तुव्यक्तिनिर्देशेपिग्रह
णकशास्त्रेणस्यादेववृत्ति। न्निन्नस्यग्रहणं। वृत्तिपृथक्त्वमिति। ह्रस्वदीर्घादिप्रमाणलक्षणापिवृत्ति
र्नन्नेदिकास्यादिति स्वद्वान्नि रित्यैसप्रसज्येतेति न्नावः। क्रियतइति। अवश्यकर्त्तव्यतांदर्शयति
व्यक्तिपक्षे एसवर्णान्गृह्णातीतिप्रसंगः सूत्रप्रत्याख्यानेतुआकृतिग्रहणात्। उदिद्ग्रह
णंकर्त्तव्यमेव नहिवर्णानामेकाकृतियोगोस्ति॥

रकरणं एवंच कृत्वा तपराः क्रियंते आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वेति एकाकृतियोगइति। तन्मा
त्रनिष्ठेत्यादि। उदिदितिच कुचुटुतुपूनांप्राचांसंज्ञातयेहापिव्यवहारः न्नतुसर्वत्रेत्संज्ञाप्राप्नो ३५१
ति॥ अनुवादेतदप्राप्तेरितिबोध्यं॥ ॥छ॥ ॥

नन्वण्ग्रहणप्रत्याप्रत्याख्यानेऽनुवादेष्विवविधावपिजातिनिर्देशात्सर्वग्रहणप्रसंगइत्यतआह।
न्नाव्यमानेष्विति। यथाश्रुतमितिजातिविशेषावच्छिन्नव्यक्तिविशेषरूपमित्यर्थः॥ उत्पत्तिवाक्य
त्वादिति। विधिवाक्यत्वादित्यर्थः। विधौहिप्रमितत्वाद्विशिष्टोपादानेनवाक्यन्नेदोनुवादेतुतस्य

न्स्यतेसूत्रेकुहोश्चुरित्यादौ न्नाव्यमानस्य उदित्वसामर्थ्यादप्रत्ययइति निषेधोनावतरतीत्य
णस्विवायंनिषेधः प्रत्याख्यानपक्षे न्नाव्यमानेषुयथाश्रुतरूपमुत्पद्यतइति। आकृतिग्रह
णेपिन्निन्नकालानांग्रहणंनन्नवतियथापशुनायजेतपशुमालन्नेतेत्युत्पत्तिवाक्यत्वात्सं
ख्याविवक्ष्यते। उदात्तादयस्त्वन्नेदकाइत्युक्तं॥ ॥

सिद्धत्वेनाप्रमितत्वात्तद्विशेषणोपादानं नवाक्यन्नेदमंतरेणन्नवति सचान्याय्यइतिन्ना
वः यत्तुकश्चिद्विधावपिव्यक्त्यंतरस्योपादानं तद्वाक्यन्नेदमंतरेणन्नवतिद्विवचनदित्यादौपरत्वात्तिंगा
दितिद्रष्टव्यमित्याहुः॥

कै० वि० १ ३५२ नांतरीयकत्वादिति। अनेन नांतरीयकविशेषणाविशेषय एव विवक्षाविचार इति ध्वनयति अत एव न श्रेयांसं प्र
बोधयेदित्यादौ अनुवाद्यविशेषणश्रेयस्त्वादेर्विवक्षायामपि दोषः वस्तुतो व्याख्यानमेव शरणं नांतरीयक
संख्यालिंगविषयन्याय्यस्य प्रधानव्यक्तिविषयकत्वानौचित्यात्। उपेयिवानित्यादौ उपेत्य विवक्षायाश्च
दर्शनात्।। लृकारेणाल्ग्रहणाय तु लृवर्णस्य ऋवर्णवद्भावो वाच्य इति तात्पर्यं।। परे तु जातिपक्षेपि त

अनुवादे तु नांतरीयकत्वादेकव्यक्त्युच्चारणेपि सकलव्यक्तिग्रहणं यथा ग्रहं संमार्ष्टीति
सर्वेषां ग्रहाणां प्राजापत्यनवग्रहा इत्यादिस्थो वाक्यैस्योज्ञातानां संमार्जनं।। ।।

परसूत्रेपि स्यु जातिग्रहणात् प्राप्तसवर्णग्रहणनियमार्थत्ववत्तत्प्रयुक्तसवर्णग्रहणनिषेधाय प्रत्यय
इति स्पष्टकार्यमेव ध्वनितं चेदं ज्यादादीयस इति सूत्रे भाष्ये किं च तत्र व्यक्तिविवक्षायां यत्र क्वचित् प्रयोगे
एकाकारव्यक्तिः साध्वी स्यात् न योगांतर इति व्यक्तिविवक्षया समाधानं दुर्घटमित्याहुः।। ।। ३५२

तपरस्तत्कालस्य।। ।।युजेः संबंधवाचकत्वेन संबंधस्योभयनिरूप्यत्वेन संबंध्यंतराकांक्षायामाह। न्यायेने
ति। प्रसिद्धत्वादिति। निष्ठांतयुजेः प्रायो न्यायसंबंधिन्येव प्रयोगादित्यर्थः नन्वेवं युज्यर्थेंतर्भूतत्वाद प्रयोग
इति कुतो नोच्यत इत्यत आह। धात्वर्थ इति। यद्ययमंतर्भूतः स्यात्तदा न्यायेनायुक्त इति प्रयोगो न स्यादि
ति भावः दंडेनायुक्त इत्यादिवचनस्यादित्यपि बोध्यं। एतेन मेघो वर्षतीत्यादौ प्रसिध्या जलमित्यो

तपरस्तत्कालस्य।। ।।अयुक्त इति न्यायेनासंबद्ध इत्यर्थः न्यायशब्दस्य प्रयोगः प्रसिद्धत्वान्न कृ
तः कदाचित्प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति। धात्वर्थेंतर्भूतस्य प्रयोगाभावो न हि प्र
वसति जीवति प्राणानिति तदित्यनेनेति। सकालो यस्येति कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात्।
तदित्ययं च वर्ण इति परामृष्ट इत्यर्थः तपरशब्दवाच्यस्यार्थस्य तच्छब्देन परामर्शात्। वर्णस्येति। वर्णवाचिनस्त
च्छब्दस्येत्यर्थः।। ।।

देरप्रयोगादकर्मकतेति निर्बोक्तिः परास्ताप्रास्ते। प्रतिनिर्दिश्यत इति सामानाधिकरण्येन विशेष्य तद् इत्यर्थः
तदित्ययं च वर्ण इत्यस्य साकांक्षत्वादाह। परामृष्ट इति वर्णस्यैव परमर्शहेतुमाह। तपरेति तः परो यस्मा
दिति विग्रहे बध्यवधिमतोः साजात्यात्सवर्णत्वस्य वर्णनिष्ठत्वाच्च तेन वर्ण एवोच्यत इति भावः।। ।।

कै॰वि॰१ ३५३ एकार्थवृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वात् कथं वर्णस्य कालेनेति भाष्यमत आह। वर्णवाचिन इति।
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रदर्शनाय कालस्वरूपमाह। काल इति। अपरिच्छिन्नस्य विभोः कालस्य व्यवहारा
नुपयोगित्वादाह। प्रसिद्धेति। वर्णस्येति। गुणरूपत्वोद्द्रव्यरूपत्वादित्यर्थः अन्यमात्रे कालोपाधिरिति तु नयु

कालेनेति। कालवाचिनेत्यर्थः कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया अप्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियांतरस्य परिच्छे
दिका यथा दिवसमधीयत इति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबंध उच्यते। स चाध्य
यनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति। तस्य काल इति यैव एकस्य वर्णस्य परिच्छे
दिका क्रिया निमेषादिः सैव यस्य परस्य तत्कालकालः। उष्ट्रमुख इति। गम्यमानार्थत्वात् द्वितीय मुख
शब्दाप्रयोगः उष्ट्रो मुखमस्योष्ट्रमुखः न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यस्य प्रतीतिः स
मग्रेण चोष्ट्रेण मुखस्य सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे वर्त्तते मुखेनैव मुखसादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादु
ष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते॥

क्तं दिवसादिव्यवहारस्य सूर्यक्रियादिभिरेव दर्शनात् इति भावः एतत्कालस्वरूपकथनं कालाः परिमाणि ३५३
नेति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिति तत्रैवोपपादयिष्यते। सैवेति तज्जातीयेत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥

तदीया क्रियेति। उच्चारणरूपेत्यर्थः। क्रियांतरस्य। वर्णांतरोच्चारणस्य। वर्ण एवेति। वर्णाश्रितक्रिया
गतपरिच्छेदकत्वस्याश्रये उपचाराद्वर्णपरामर्शितत्तच्छब्दस्य मुख्यवृत्तेरेव कालशब्देन सामाना
धिकरण्यमित्यर्थः पूर्वव्याख्यात विशेषमाह। वर्णस्येति। अनेन लक्षणाबीजं संबंधो दर्शितः क्रि
यायाः परिच्छेदकत्वं सापेक्षं न स्वतंत्र इति दृष्टान्तेनाह। यथेति भाष्ये। व्यापकमिति स्वतंत्रविधायक

एवमिहापि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियांतरपरिच्छिन्ना सती क्रियांतरस्य परिच्छे
दिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते। अथवेति। वर्णसहचरितायां क्रियायां तच्छब्दो वर्त्तते। स कालोऽस्येति। त
द्वर्णसमवेता क्रिया परिच्छेदिका अस्येत्यर्थः यथाश्मादि द्रव्यं द्रव्यांतरपरिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्व
त् क्रियापीत्यर्थः। दीर्घग्रहणादिति। नेदकाउदात्तादय इति भावः। तत्रेह वृद्धिरादैजिति षण्णामाकौ
राणां वृद्धिसंज्ञेष्यते। एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात्। तपरकरणे त्वैजर्थमेव स्यात्॥ ॥छ॥ ॥

मित्यर्थः। षण्णामिति। अनुनासिकाकारस्य वृद्धिसंज्ञायां फलाभावादवसाने तदभावाच्चेदं चिंत्यं। अत ए
व वार्त्तिके स्वरभिन्ने त्येवोक्तं न तु गुणभिन्नेति भाष्ये चोदात्तानुदात्तस्वरितानामित्येव पाठः। ननु तत्र तप
रत्वसामर्थ्यादस्य सूत्रस्याप्रवृत्तिमंगीकृत्याह तस्याण्ग्रहणाननुवृत्त्या विध्यर्थत्वान्न दोष इत्यत आह। तपरकरणमिति॥

कै॰वि॰१ नन्वाकडारादन्यत्र संज्ञासमावेशादर्शनाद्विप्रतिषेधादित्ययुक्तमत आह। विरोधोहीति। नहि संज्ञासमावेशे संज्ञा
३५४ त्वप्रयोजकं किंतु विरोधाभावइति भावः संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वाद्त्र युगपदसंभवरूपो
विरोधइति तात्पर्यं तपरत्व सामर्थ्यात् प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाश्रयतो भिसइत्येतद्विषयं तपरइति लक्षणमनवकाश
मित्ययुक्तो विप्रतिषेधइति शंकते। अतइतीति। तपरत्वस्य संदिग्धत्वात् विप्रतिषेधोपपत्तिरित्युत्तरयति। नै

ह्रस्वग्रहणइति। अतो भिसऐसित्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति। इदं हि सूत्रमनण्सु
ग्रहणे चरितार्थं। विप्रतिषेधादिति विरोधो ह्यत्र विद्यते। यदि पूर्वसूत्रेणाकारः सवर्णानां ग्राहकस्तदाष्टा
दशानां ग्रहणप्रसंगो। नेन तु षण्णां तत्र परत्वादनेनैव ग्रहणं भविष्यति। किं विप्रतिषेधाश्रयेणानेत
दस्ति। मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्शनात् ऋतइद्धातोरितियथा। यद्येवमिति। यद्ययं योगस्तत्काला
न्प्रतिपादयन् भिन्नकालान्निवर्तयतीत्यर्थः॥ ॥

तदिति। ऋतइदिति। अत्र भाष्यमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वाद्यथापरत्वं मुखसुखार्थमितीत्यर्थः। ऋतइति। तपरत्वं
तु गुणांतरयुक्तसंग्रहार्थं अन्यथोदात्तोच्चारणे जीर्णइत्यत्र क्तप्रत्ययसंनियुक्ताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तत्वा ३५४
भावान्नस्यात् अनुदात्तोच्चारणे जीर्यतीत्यत्र न स्यादिति भावः। भिन्नकालानिति। परत्वे न पूर्वसूत्रबाधादिति भावः। अप्रा
प्तिरेवात्र निवृत्तिः॥ ॥

भाष्ये। यद्येवमित्यस्य एतद्विषये पूर्वसूत्राप्रवृत्तावित्यर्थः यस्यां वृत्तौ तपरकरणं तदन्यत्र प्रवृत्तौ प्रयोगे ऐसा
दीनामुपसंख्यानं कार्यमिति तात्पर्यं। अभ्यासार्थेद्रुतायां वृत्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्ति
रिष्टा विलंबितेति वृत्तिषु उपलभ्य एव भिन्नकालावर्णास्तु तत्काला एवेत्यभिसंधाय भाष्ये। किं पुनरिति प्रश्नः
तत्तत्कालावच्छिन्नतात्वोष्ठ पुरव्यापारजन्या भिन्नकाला एवेत्याशयेन कालभेदादित्युत्तरं। त्रिभा

त्रिभागाधिकारइति। द्रुतं स्तोकमृचं वोच्चारयति वक्तरि नाडिका या यस्यां नव पानीयपला
नि स्रवंति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादशपलानि स्रवंति नवानां त्रिभागस्त्रीणि प
लानि तदधिकानि नव द्वादश संपद्यंते विलंबितायां तु वृत्तौ षोडशपलानि स्रवंति॥ ॥

गाधिकारइति तृतीयभागाधिकारइत्यर्थः कैयटात्तथा प्रतीतेः त्रयो भागा अधिका इत्यर्थः सूचितः केवल
संख्यावाचकानां पूरणप्रत्ययांतार्थकत्वे मानाभावात्तत्रासाधुत्वाच्चेति परे। यस्या नाडिकाया इति सुषु
म्णाया इत्यर्थः। पलानि विंदवः ब्रह्मांडसंबद्धा सामृताबिंदुस्राविणीति प्रसिद्धिर्योगिनां॥ ॥

कै०वि०१
३५५

न्नाष्ये। सिद्धंत्विति। उत्पत्तिपक्षेपिउपलब्धीनामेवकालभेदाद्वृत्तित्रैविध्यंवर्णास्तुवृत्तिभेदेप्येकरूपाएवेत्यभि
मानः। अवस्थिताः निपतकालाः चिराचिरवचनात्। चिराचिरकालोच्चारणजनकयत्नात्। जायमानवैकृ
तध्वनेरुतध्वनेरूपलब्धीनामेवभेदेपियथानमार्गभेदस्तथालस्यादिनाइतिभावः उपचयापचययो
कालवृद्धिह्रासौ। आलस्यादिभेदादिति आलस्यादिनागतिक्रियायाभेदेपियथानमार्गभेदस्तथाल

सिद्धंत्विति। सर्वासुवृत्तिषुनवर्णानामुपचयापचयौयथागंतृयामालस्यादिभेदाद्गतिभे
देपिनमार्गभेदइत्यर्थः। विषयमिति। वर्णाश्रियत्नजन्याअतद्भेदेपिवृत्तिभेदाद्भिन्नका
लाएव। अध्वातुव्यवस्थितएवनगंतृक्रियाजन्यः॥

स्यादिनोच्चारणक्रियातोवैकृतध्वनिभेदेपिनवर्णस्वरूपभेदइतिभावः। तद्भेदः प्रयत्नभेदे। तद्भेदेनेतितृ
तीयांतः क्वचित्पाठः। वृत्तिभेदात्। द्रुतादिवृत्तिभेदात्। भिन्नकालाएवेतिचिराचिरोपलब्ध्युपयोगिवृद्धिह्रास
युक्ताएवेत्यर्थः अयंभावः उत्पत्तिवादिनोवर्णोत्पत्तिंप्रतिउच्चारणव्यापारस्यकारणत्वात्तावत्कालावछिन्नोच्चारणेन
ह्रस्वदीर्घादेरिवद्रुतादेरपितावत्कालस्यैवोत्पत्तिःस्यात् नचानुनिष्पादीध्वनिरेवतत्कालीनतुवर्णइतिवाच्यंविनिगमना
विरहादिति। ॥ ३५५

अतोनित्यमतिरिक्तंस्फोटमादायसमाधत्तेभाष्ये। एवंतर्हीति। अत्रेतिभाष्येइत्यर्थः। सचनित्यइतिआ
काशादिवदितिभावः। ननुस्फोटोसिद्धस्तन्नित्यत्वंचेत्पतआह। एतच्चेतिसएवायमकारइतिप्रत्यभिज्ञा
नात् एकंपदमितिप्रत्ययाच्चतत्सिद्धिरित्यन्यविस्तरः ननुध्वनिरपिशब्दविशेषएवसकथंशब्दगुणोत
आह। शब्दस्येति। व्यंजकत्वेनस्फोटोपलब्धिप्रतिबंधकस्तिमितवा पसरणद्वारास्वधर्मरूपितत

एवंतर्हीति। व्यक्तिस्फोटोऽत्रविवक्षितः सचनित्यः एतच्चयेनोच्चारितेनेत्यत्रयस्यधर्मायांविचारितमि
तिततएवबोध्यं॥ शब्दगुणइति। शब्दस्यगुणः उपकारकोव्यंजकत्वेनेत्यर्थः तद्यथाघटः पुनःपुनः
दृश्यमानोपिनभेदमवलंबतेतथाविलंबितायांवृत्तावकारएवपुनः। पुनरूपलभ्यतइति। वृत्तिभेदे
पिवर्णस्यभेदोनगृह्यतइतिसर्ववृत्तिषुतत्कालत्वं। ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तुस्वतएवभिन्नाः भिन्नैर्ध्वनिभि
र्व्यज्यंतइतितेषांकालभेदः॥ ॥

दुपलब्धिहेतुत्वेनेत्यर्थः तद्विषयायाः पुनःपुनपुनरूपलब्धेर्नैरंतर्येपिनवर्णभेदइतिदृष्टांतेनोपपाद
यति। तद्यथेति। पुनःपुनरूपलंभोऽविछेदेनदर्शनं। ह्रस्वदीर्घत्वादितमेवायंविलंबितमुच्चारितवानन्यो
द्रुतमितिवदिहव्यक्तिप्रत्यभिज्ञानाभावादितिभावः एवंचरिहश्यमानकालभेदउपलब्धिगतएवेतितात्पर्यं॥॥

डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक
Dr BHAU DAJI
MEMORIAL

क०वि०१ अत्रेदं बोध्यं एक एव स्फोटस्तत्तद्वर्णैस्तत्तद्रूपेणाभिव्यज्यते ध्वनिः शब्दगुण इति भाष्ये ध्वनिशब्देन व
३५६ र्णा वैकृतध्वनिश्च। तत्र वैकृतध्वनेः स्फोटस्य तद्रूपेण पुनः पुनरभिव्यक्तिः कार्यमिति तदभिव्यक्त
स्फोटस्य तत्कालत्वमेव। ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपस्फोटस्तु भिन्नकालावच्छिन्नैर्विजातीयैर्ध्वनिभिर्व्यक्तो भि
न्न इव लौकिके ध्वनिगतभेदेन तद्भेदस्यापि संप्रत्ययात्। कैयटे ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्नास्य
इत्यस्य व्यंजकभेदेनारोपितभेदा एव भिन्नैर्ध्वनिभिर्वर्णैर्व्यज्यं तद् इत्यर्थः। विलंबितादिवृत्तौ तु स्फोट ए
कजातीय एव। ध्वनिकृता वृद्धिरित्यस्य वैकृतध्वनिकृतोपलब्धिकालवृद्धिरित्यर्थः। वर्णोपरागाभिव्यक्ती
जनकयत्नीयकालोपरागेणैव स्फोटस्य ज्ञानं अत एवास्य प्राकृतत्वेन व्यवहारः अयं तु वैकृतः तत्त्वं
चालस्यादिकृतत्वात् वर्णाभिव्यक्त्युत्तरकालश्वासैस्तूपलब्धेरेवयोनः पुन्येनकरणायोनः पुन्यचा
विच्छेदेनोपलब्धिधारामात्रेण न तु विच्छिद्य विच्छिद्योपलब्ध्या। एतदवच्छिन्नत्वेन तु नः स्फोटो
पलब्धिः ह्रस्वकार एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् आरोपि सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्या ३५६
रोप इति न्यायात् उत्पत्तिवादिना त्वेवं वक्तुमशक्यमिति स्पष्टमेवेति॥ ॥छ॥ ॥

ननु भेर्याघातो भेरीदण्डादिसंयोगविशेषः स कथं गच्छेदत आह। भेरीमिति कर्मण्यणिति भावः। भाष्ये आह
सत्यं शब्दमुपलभ्यमान इति शेषः। ननु दृष्टान्ते ध्वनेरुपलभ्यमानस्य भेदो न तथेह वर्णस्य द्रुतादिष्विति वै
षम्यमत आह। उपलब्धिसामान्य इति यथा तत्र तस्य ध्वनेस्तावत्कालमुपलंभस्तथेहापि तत्तद्वृत्तौ तावत्ता
वत्कालं तत्तदभिव्यंजकरूपरूपितत्वेन परिच्छिन्नस्यैव स्फोटस्योपलंभमात्रमित्येतावन्येव दृ

भेर्याघात इति। भेरीमाहंतीति भेर्याघातः। उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः। यथा प्रयत्नविशेषादुत्पन्नो
भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं कश्चिच्चिरतरं च। एवं वृत्तिषूपलब्धीनां काल
भेदो विषयस्य भेद एव। स्फोटस्तावानेवेति दार्ष्टान्तिकोपन्यासः। ध्वनिस्फोटश्चेति। व्यंजको व्यंग्यश्चेत्य
र्थः। शब्दानां व्यंग्यानां संबंधी व्यंजकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते व्यंग्यस्त्वभिन्नकाल एवेत्यर्थः॥ ॥

ष्टान्तः अन्वेतावता स्फोटभेद इति तात्पर्यं। ननु भेर्याघातस्थले स्फोटाभावात्स्फोटस्तावानेवेत्यनुपप
न्नमत आह॥ दार्ष्टान्तिकेति। भाष्ये ध्वनिः स्फोटश्च स्त इति शेषः किं तत्तदित्यत आह। शब्दानामि
ति। व्यंजकत्वेन उपलब्धिजनकत्वेन वैकृतध्वनेरप्युपलब्धियोनः पुण्यकारणत्वाद्व्यंजकत्वमिति भावः॥

तदुपक्रमेणैवभाष्यप्रवृत्तेः तदुभयंस्वभावतःसिद्धमितिशेषः नतुतत्रप्रमाणांतरापेक्षेतिभावः योगिप्रत्य
क्षसिद्धंचैतदुभयमितितात्पर्यं इदमेवकैयटेनप्रमाणेनेत्यनेनोक्तंवस्तुतस्तुभेर्याघातस्थलेपिस्फोट
एवभेरीताडनाभिव्यक्तः श्रोत्रग्राह्यः शब्दानांचिराचिरोपलब्धिकराल्पत्ववान्वैकृतिध्वनिरेवाल्पत्वा
दिनालक्ष्यते।महत्त्वंचिराकालत्वं।वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणमाहोभयंतद्दितितदुक्तंहरिणावर्णस्य

उभयमिति।व्यंग्योव्यंजकश्चप्रमाणेनस्वभावतः स्वरूपेणासिद्धावि
त्यर्थः।केषांचिदिति।व्यक्तानामुभयंगृह्यते।।अव्यक्तानांध्वनिरेव।। ॥

ग्रहणेहेतुःप्राकृतोध्वनिरिष्यतेग्रहणेतत्कालकत्वेनग्रहणीवृत्तिभेदेनिमित्तत्वंवैकृतः प्रतिपाद्यतेइति
शब्दस्योधर्मभिव्यक्तेवृत्तिभेदायवैकृतादितिचउभयमित्यावृत्त्यायोजनीयंउभयंगृह्यतइतिशेषः तेन ३५७
व्यक्तवाचामुभयंअव्यक्तवाचांवर्णधर्मानाक्रांतध्वनिरेवेत्यर्थः ध्वनिपदेनप्राकृतवैकृतानुभावपिउच्ये
तेग्रहणकर्मीभूतमुभयंतुप्राकृतध्वनिस्फोटरूपंवैकृतस्याल्पत्वादिचिराचिरोपलब्ध्यनुमेयमितिबोध्यं।। ॥

आदिरंत्येनसहेता॥ ॥संज्ञाएवेतिसंज्ञाबोधकेनांत्यसमभिव्याहृतेछ्वदसहितादिशब्देनेत्यर्थः आक्षे
पप्रकारमाह।आद्यंतौचेति।यद्यप्यादिशब्दः परमात्रमपेक्षते अंतश्चपूर्वमात्रंतथापिसहप्रयुज्य
मानौमध्यापेक्षावितिभावः मध्यमानामेवेत्येवकारः सौलभ्यद्योतकः।।स्वंरूपमित्यनुवर्त्तनादितिअ
न्येतुआद्यंतशब्दाभ्यामवयवावकाभ्यामवयवीसमुदायः आक्षिप्तइतिसंबंधित्वेनाविशेषादादेरपि

आदिरंत्येनसहेता॥ ॥असंप्रत्ययइति।अप्रतिपत्तिरित्यर्थः।संबंधिशब्दैर्वेति।संज्ञयैवा
क्षिप्तः संज्ञीत्यर्थः आद्यंतौमध्यपेक्षावितिमध्यमानामेवसंज्ञित्वं।स्वंरूपमित्यनुवर्त्तनात्स्वरूपस्यच॥॥

ग्रहणंअंत्यस्यतुनआचारादधानत्वाद्धोपश्चिवल्लवत्तरङ्ग्युक्तेरन्यानुबंधानामिवास्यापिसंज्ञाकार्यो
नावात्स्वशब्देनविशेषणीभूतांत्यमात्रपरामर्शासंभवेपि विशिष्टपरामर्शेबाधकाभावेनतत्तयायु
क्त्यानिर्वाहः एतत्फलितार्थकथनमेवभाष्ये स्वस्यचरूपस्येति तेनचाद्यंतशाक्षौपूर्वपर
शब्दवन्नावधिमच्छब्दौ किंत्ववयवशब्दाविति सूचयतिइत्याहुः॥ ॥छ॥ ॥

समुदायादेवेतित्तस्यैव संज्ञिनार्थेनार्थवत्तयाप्रातिपदिकत्वादिति भावः ननु स्वं रूपमित्यस्यानुर
त्रावंत्यसहितादेविशिष्टस्य पाणिति रूपस्य संज्ञित्वे दध्यन्नेत्यादौणाकारसहितः स्यादत आह। स्वं
रूपं त्विति अत्र वदंति समुदितस्य संज्ञात्वे त्याहारे थाद्यावाचकास्तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाश

सहग्रहणञ्चाद्यंतौ समुदितौ संज्ञेति इको यणचीति समुदायादेवविभक्त्युत्पत्तिर्नादि
मात्रात्स्वरूपं त्वादेरेव गृह्यते नांत्यस्य तस्याप्राधान्यादिति दध्यत्रेति केवल एव य
कारआदेशः प्रवर्त्तते न तु णकारसहितः॥ ॥

मिति ग्रहणकसूत्रस्य भाष्यविरोधः विद्युजाद्येकदेशवदस्यापि ग्राहकत्वप्रसक्त्याभावात्
तस्मादाद्यवर्णादेव वाचकता अंत्यस्तु तात्पर्यग्राहकः सह ग्रहणं तु विशिष्टतदारोपा ३५८
द्विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकांतवैषम्यमिति॥ ॥छ॥ ॥ ॥

येन विधिस्तदंतस्य॥ ॥ ननु येनेति करणे तृतीया कर्त्तरि षष्ठ्या भावात् कथमतिव्याप्तिरत आह। शब्दानुशास
नेति। वस्तुतो स्यार्थस्य भाष्ये ग्रे वक्ष्यमाणत्वान्नैतत्पूर्वपक्षी जानातीति विशेष्यदर्शनं व्यर्थम्। यत्संबंधी वि
धिरिति वक्तावेकिं स्मित्रत्वाच्च तृतीयेत्याहुः नन्व चपनमित्यादितश्च पनमित्याद्यर्थाभिधानयोग्यस्यैवादे
शत्वात्कथमत्रादेशो त आह॥ प्रकरणेति भाष्ये॥ यथैवेति। एवात दं विधायच पादेः कार्यत्वं॥

येनविधि॥इहकस्मादिति।शब्दानुशासनस्ताबाछब्दस्वरूपमिकाविशेष्यतइति। अस्ति तदंतस्य प्र
संगः। ये ऽनेकाजइति। ततश्च चयन जयनादिभयनमिति प्राप्नोति। प्रकरणादिवशाञ्चाक्षादिघिवार्थ
विशेषावगतिः स्यात्। निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं परिहारांतर विवक्षया। यदि चैवमिति आकु
णइत्यादौ अत्र स्यादित्यकारांतो गृह्यते अचीति चाजादिस्तेन खट्वे इइत्यादाववर्णांतस्य समुदायस्या
जादेश्च गुणप्रसंगाद्वैरूप्यप्रसंगः तत्रापवादत्वाट्टगवलोपो देशाञ्चनिर्दिश्यमानस्येत्यपिनास्ति॥ ॥

अपादेस्तु तदंतविधौ साधुत्वस्यापादिना बोध्यमानतया कार्यत्वमिति विवेकः अजादिरिति यस्मिन्विधिरिति परिभा
षणादिति भावः। षष्ठ्यनिर्देशादिति पूर्वपरयोरिति षष्ठी तु साधारणीति भावः तदादितदंतविध्युपास्थितिसा
मर्थ्याच्च तदप्रवृत्तिर्बोध्या अत एवाजीत्यस्यैत्यादेरप्यप्रवृत्तिरित्याहुः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

भाष्ये तु रंगबहिरंगे इति। वर्णमात्राश्रयत्वेन वार्णस्यांतरंगत्वमिष्यते तदपि चेत्समुदायस्य न कोपि विशेषः स्यादिति भावः अंतरंगलक्षणस्येत्यत्रानिमित्तस्येत्यर्थः बाधक इत्यस्य तव मते उभयोः समत्वेत्वेनः परत्वादिति शेषः। गुणः युगंतत्पनेन। गुणो हीति। इकारस्येति शेषः गुणः पंचकाश्रियः ऊर्णुतु वतुश्चाश्रय इति विवेकः नानेति। अचियण् आः ग्र

स्योन इति। स्त्रिवेर्चीकृलकादौणादिकेन प्रत्ययो गुणो वलोप ऊगिति कार्यत्रय प्रसंगः तत्रापवादत्वाट्टग् वलोपो बाध्यते। गुणस्त्वंतरंगत्वाद्बाध्यते। गुणो ह्यंगसंबंधिनी मिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्धधातुकं चाश्रयति। ऊर्णुतु वकारांतमंगमनुनास्तिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादंतरंगः तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वाद्यणादेशोंतरंगः प्रवर्त्तते नानाश्रयत्वाद्वार्णादांगं वलीय इत्येतन्नास्ति यन्नैकाश्रये आंगवार्णे। यथा कार इति द्यु नाश्रये य एवृ कीतत्रैवास्य प्रवृत्तिः यदि च इको यणचीत्यन्नतदंततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशः स्यात्तु रंगत्वाभावात्परत्वाद्गुणः स्यात्॥ ॥ ॥

त्ययेगुण इति भावः इदं चिंत्यमिया येत्याद्यसिद्धेज्ञापकासंभवाच्च। केचित्तत्रापि तदादितदंतविधावस्य वार्णत्वाभावात्तदप्रवृत्तिः भावकं चाशक्य वार्णत्वसिद्धेरितिरितिभाष्याश्रियः यद्वा तदप्रवृत्तिरनित्यत्वादुभयसंतेतिभाष्याशय इत्याहुः॥ ॥ ३५८

व्याहृतिं निराकरोति। असतीति: सति तु तस्मिन्नांतरंगत्वमिति भावः इदं तु बोध्यं एवमपि गंतशब्दाजादिशब्दमात्रापेक्षत्वं पणः गुणस्य तु क्ङरीत्यापदार्थपंचकापेक्षत्वमिति कथं न बहिरंगत्वं तस्मात्संज्ञापेक्ष न बहिरंग। गुणादू इतु नित्यः सिद्धांते ऊढिकृते पणाबाधाद्गुणो न नित्य इदानीं तदसिद्धिरपि दोष इति भाष्याशय इति। एवमिति। सति तदादि तदंतविधित्वे पणात् ल्पनिमित्त इति न स बहिरंग इति भावः भाष्ये ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादिना यणो बहिरंगत्वं गुणस्यांत

अंतरंगलक्षणस्येति। असति तदंततदादिविधित्वे योंतरंगस्तस्येत्यर्थः एवं बहिरंगलक्षणो गुण इति व्याख्येयं। अल्विधिश्चेति। अलोंत्यस्येत्यन्नापि तदंतविधिसद्भावादंत्यालंतस्य समुदायस्य कार्यं प्राप्यमिति धौः पंथाः इत्यन्नालोंत्यस्यादेशो न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ॥

रंगत्वं दर्श्यते एवं च परत्वात्। गुणः स्यादिति कैयटश्चिंत्यः अनेनाहि भाष्येण परिभाषायामंगशब्दो निमित्तपरो न तु स्थान्यादिपरोपीति प। एनमित्तो न शब्दावयवत्वेन शब्दस्य ततो बहिष्काभावः गुणानिमित्तनशब्दादूनशब्दस्य बहिष्कृतोकारघटितत्वाद्यणो बहिरंगत्वमिति भावः भाष्ये। ल्विधिश्चेति। स्थानिवदित्यत्र अलोंत्यायमानो विधिरल्विधिरित्यर्थः॥ अलोंत्यस्यादेशो नेति। नियमेनेति शेषः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

यिनित्यस्येति। कदाचिदिनित्यस्येत्यपि बोध्यं। सर्वयादेशस्य स्थानिवत्वात्सुलोपः स्यादिति भावः नन्वेव मने मनेकाल्
शिदिति व्यर्थं कदाचिदेकाल्त्वस्यापि सर्वादेशत्वसिद्धेरत आह। अनेकालिति। सर्वस्यैवेति। षष्ठीनिर्दिष्टसर्वस्यैवेत्यर्थः
प्रकृतं मामपूर्वत्र निर्दिष्टमनुवर्त्तमानं चेदीदूदेद्द्विवचनम्प्रगृह्यमित्यत्र तदंतविधिर्नस्यादत आह। प्रस्तुत इति। प्रस्ताव
श्च बुद्धिसंनिधिः साध्ये प्रस्तुत इत्यर्थ य प्रकृते इत्यस्य विशेष्ये इति शेषः। तदंतविधिस्सा जेइति। तदंतश्च सो वि

तत्र कदाचित्यश्चिन्नित्यस्याकारः स्यात् कदाचित् यिन्नित्यस्य। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतत्तु सर्वस्यैवेति
नियमार्थं स्यात्। प्रकृत इति। प्रस्तुते। प्रस्तावश्च कश्चित्साक्षात्तदंतविधिस्तातो निर्देशात्। यथाईदूदेत्
द्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र। द्विवचनस्य क्वचिदधिकारात्। यथेरज्ञित्यत्र धातोः क्वचिदाक्षेपात्। यथेको
झलित्यत्र सनो धातोः। करण एवेति। विधिशब्दः कर्मसाधनो येन करणेन कार्यं विधीयते स शब्दस्तदंतस्य संज्ञेत्यर्थः॥

धिस्ताक। चेति कर्मधारयः तदंतशब्देन बहुव्रीहिरिति बोध्यं शब्दरूपविशेष्यमादाय तु अस्य सर्वत्र न प्रवृत्ति
रव्यावर्त्तकत्वादिति भावः। कर्मसाधन इति भावसाधनत्वेपि न बाधकं प्रसिद्धत्वादेव विधेयं कर्म लभ्यते। ३६०
सुशब्द इति। इह पणस्त्रेरायः शब्दस्येन्वकार्यकरणत्वादिति भावः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

तेन विशेषणेनेति। कार्यविधाविति शेषः विशेषणत्वलाभो त्रैवं करणस्य व्यापारवत्व नियमादन्येषां च व्यापाराभावाद्विशेष
णमेवात्र करणशब्देनोच्यते तस्य चेतरव्यावृत्तिकरणमेव व्यापार इति भावः तत्र प्रत्यासत्त्या शब्दप्रयोज्योपस्थितिविष
यं विशेषणमेव प्रायेण तदंतं तथाह कमितीकोयणचीत्यादौ न दोषः क्वचित्तु सतिगमके। ताहशशब्दरूपविशेष्यमा
दायापि तदंतविधिरिति भावः तदप्यंतरंगत्वात्समानाधिकरणविशेषणमेवेति बोध्यं। साध्ये। न्येनचान्यस्येति। अनेन
यस्य कार्यं यस्मिन्परतस्तयोरकरणत्वं दर्शितं। अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणं। समाशो सोजनम्। सेनां

तेन विशेषणेन विशेष्ये तदंतविधिर्भवति नान्यथा इकोयणचीत्यादौ च विशेष्यस्यासन्निधानात्तदंतविधेरभावः।
हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति। बहुप्रकृतित्वाभावादेकवद्भावाभावः। ग्रहणोपाधीनामिति। गृह्यतं उच्चार्यत इति ग्रहणं
तस्य ये उपाधय इष्यंते तदंतस्य संज्ञिनः प्राप्नुवंति। संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषभावमापन्ना कथमात्मनो विशेषण
संबंधमनुभवेत्॥ ॥

गत्वादेकवत्वं प्राप्नोतीत्यत आह। बह्विति बह्वर्थवाचिवृत्तिरपदकत्वाभावाद्द्वंद्वस्येत्यर्थः। तस्य। गृह्यमाणस्य। उपाध
य इति विशेषणानीत्यर्थः प्राप्नुवंति। उपाधय इत्यनुकर्षः वार्त्तिके तदंतोपाधीति भावप्रधानो निर्देश इति बोध्यं। तदंतसंज्ञा
यामप्युकारस्य विशेषणेन संबंधो विरोधाभावादत आह। संज्ञा हीति विशेषणभावं गुणभावं यद्यसति प्रत्यायने तद्बोधे
सति। विशेषणत्वमापन्नेत्यर्थः आत्मनेतिपरिगत्वमित्यर्थः। आत्मनीत्यर्थः आत्मन इति पाठे सम्यगेव। गुणानां च परार्थ
त्वात्पदार्थैकदेशत्वाच्चेति न्यायादिति भावः॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यास्मारकपुस्तकसंग्रह

कै॰वि॰१ ३६१ अवधित्वंचतदनारंभकत्वेसतिपंचम्यंतपदवाच्यत्वरूपंपूर्वादियोगेअवयवत्वंचतदारंभकत्वमितितेएकंप्र
त्येकस्यनसंभवतइत्यर्थः ओष्ठ्यःपूर्वोयस्मादितिविग्रहेएषदोषःषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौतुयद्यपिपूर्वशब्दस्यप्रथमा
वयववाचित्वात्पूर्वावयवत्वमोष्ठ्यस्यलभ्यतइतिनायंदोषस्तथापिसुखबूर्षतीत्यादौदोषोबोध्यः एवमुतश्चेतिसू
त्रेपूर्वशब्दस्यावयववाचित्वप्रत्ययविशेषणत्वासंभवः संयोगपूर्वकोकारांतप्रत्ययाभावेनाव्यावर्तकतया।सं

संकीर्णमिति। ओष्ठ्यःपूर्वोयस्मादृकारांताद्धातोःतस्योत्वमितिसूत्रार्थःस्यात् अत्रत्रसू
त्रार्थेधात्ववयत्वमोष्ठ्यास्यापिनतुंनयुज्यते।अवधित्वावयवित्वयोरेकस्याविरोधात्॥

योगपूर्वादिनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः नचांगविशेषणत्वंक्षणुइत्याद्यसिद्धेः अतोव्यवस्थावाचीपूर्वशब्दःश्रूयमाण
प्रत्ययविशेषणंतदुक्तंभाष्ये।पूर्वग्रहणभावःभाष्येनिष्ठतदित्यत्रमुकारातविशेषणमितिनचासंयोगा
दितिवक्तव्येपूर्वग्रहणाद्विशेषणस्याप्युकारस्यविशेषणमितिनदोषइतिवाच्यंवाव्यवहृत्याऽलाभात्कि
चव्यवहितेप्युक्षणुदोइत्यादावपिनिषेधार्थपूर्वग्रहणंस्यादितिभावः पूष्येनिपूर्त्तादित्यत्रनध्याख्यातिनत्वनि ३६१
षेधः॥

विशेषणविशेष्यभावेकामचारेपिसंज्ञासूत्रस्यप्रबलत्वात्पूर्वंतदतविधिरेवस्यादतआह।वृध्यादीतिएवंच
विशेषणमित्वज्ञानसापेक्षतयाऽवांतरवाक्यार्थबोधोत्तरमेवप्रवृत्त्याबहिरंगत्वादस्यपूर्वंजिकारादीनामे
वतद्विशेषणमितिभावः।गुणप्रधानभावानपेक्षाइति।एवंचतत्रवाक्यभेदएवेतिभावः।इयंत्वितित
दपेक्षत्वात् विधिवाक्यैकवाक्यतापन्नैवेत्यर्थः यदुक्तंसंज्ञादीतितत्राह।तत्रेति।गुणःकृतात्म

सिद्धंत्विति।वृद्ध्यादिसंज्ञागुणप्रधानभावेनपेक्षाएवप्रदेशेषुसंज्ञांप्रत्यायायंतिइयंतुसंज्ञागुण
प्रधानभावापेक्षत्वात् कार्यकालात्तत्रोतश्चप्रत्ययादित्यादौविशेषणसंबंधमनुक्त्वविशेष्ये
णासंबंधमुकारादिरनुभवतीतियथोक्तदोषाभावः।समासेति॥श्रितादिभिःसुबंतस्यविशेषणेसतिश्रो
भ्रस्तदंतविधिःप्रतिषिध्यतेप्रतिषेधद्वारेणैतत्प्रदृश्यतेश्रितादयःप्राधान्येनाश्रयितव्याःतद्विशेषणत्वेनचसुपेति॥

संस्कारःप्रधानोपकारायमहतेप्रभवतीतिन्यायादितिभावः भाष्येयथेष्टमितिविशिष्टवैशिष्ट्यंविशिष्टस्यवैशि
ष्ट्यंविशेष्येविशेषणांतत्रचविशेषणांतरमेकत्रद्वयमितियोगेषुयथेष्टमित्यर्थः एवंचव्याख्यानात्प्रकृतेविशिष्टस्यवै
शिष्ट्यमितिरीत्यवबोधोनतुविशेष्येविशेषणमित्यादिरीत्येतितात्पर्यं।सुबंतस्येति।सुपेत्युपस्थितस्येतिशेषः।त
द्विशेषणत्वेनेतिसुबंतैःश्रितादिभिरित्यर्थइतिभावः॥

श्रितांतमिति। विसर्गांतस्य तदंतत्वाभावादिति भावः संबुध्यंतमिति इदमुपलक्षणं कष्टं परमश्रिता इत्यादेः तदंतविध्यभा
व इति नडादीनां विशेष्यत्वात् प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वेपि तदंतस्य नडादेरसंभवादिति भावः अत्र वदंति। एवं हि कष्ट
श्रितमित्यादेरप्यसिद्धिरिति भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तिः यत्तु सुप्सा हितैः श्रितादिभिरिति विवरणकृता सिद्धांताशय
वर्णनं तत्र पूर्वकालैकेत्यादौ सुप् इति प्रथमांतः तयार्थासंभवात्। तस्मात् समर्थपरिभाषोपस्थित समर्थपदार्थं प्र

कष्टं परमश्रित इति। श्रितांतमेतत्सुबंतं न भवतीति। संबुध्यंतमुदाहर्तुमपरमश्रितेति एतत् प्रत्ययलक्षणे
न सुबंतं भवति श्रितांतं च श्रूयते। सौत्र नाडीरिति। अनुशातिकादित्वादुभयपदवृद्धिः नडादीनि प्रातिपदिके
ह नविशेष्यं तद् इति तदंतविध्यभावः। अतिभवतीति। महांतमतिक्रांते तिप्रादिसमासः तत्र यद्यपि गौरादिषु बृ
हत्महत् इति पठ्यते तथाप्यनुपसर्जनाधिकारात् तत्र ङीप् न भवतीति उगित्त्वलक्षणो ङीप् प्राप्यते। अ
न्ये तु गौरादिष्वनयोः समावेशमाहुः तथा चोक्तं नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति। ङीषि हि स
तिउदात्तस्य सिद्धत्वात् किं नद्यां उदात्तविधानेन॥ ॥

तिविशेषणतया प्राप्त तदंतविधेर्निषेधार्थमिदमिति भाष्याशयः उपस्थित समर्थपदं च स्वीयतत्पदोत्तर विभक्ति समानवि
भक्त्यंतं तस्य च तत्प्रकृतिके लक्षणया मुपेत्यनेनान्वयः न हि सामर्थ्यं सुबंतेनैवेति नियमः कुंभकार इत्यादौ सुपः प्रागभावेपि ३६२
तदंगीकारात् परिपूर्णं पदमिति न्यायस्तु यस्येतरत्राकांक्षया न्वयस्तद्विषय इति एवं ङीबन्तं वपिङीषासिद्धिरिति भावः कृनद्या
इति सत्यपि पाठे उपसर्जने ङीषप्राप्तौ ङीप्तिस्यादात्तला यत्त स्वीरितार्थ्या क्षित्यभिदं एवं च तस्यावश्यकत्वपाठो निष्फल इत्यादि तिक
श्चित्॥ ॥

ननु इत्रो नित्वात् वृद्धिस्वराद्यर्थात् तदंतविधिस्तत्र न हि अशब्दस्य यस्येतिचेति लोपे तेषां संभवो स्तीत्यत आह। उत्तरार्थ
मिति। वाहविरत्यादौ स्वरादिसिद्धये इति भावः। अकुचीति। सर्वत्रमिति स्थितेंतरंगानपीति न्यायेन भ्रीभावादि बाधित्वा कचिय
स्मात् प्रत्ययविधिरित्युक्ते रप्रत्यय इति निषेधाभावे प्रातिपादिकत्वेन सुपो लुकि पुनर्जसि शीन स्यादित्यर्थः। लुगिति। यद्यपिह
त्वद्यादि सूत्रेणापि सो लोपः सिध्यति तथापि सर्वविभक्त्युत्पत्तिपक्षे इदं। परांगेति तथा चामंत्रिताद्युदात्तत्वं स्यात्। चि

अत इति। तदंतविधाव सति नित्करणमुत्तरार्थं स्यात्। सर्वक इति। अकच्चित्कृते शीभावो न स्यात्। उच्चकैरिति। तथैवा
कचि कृते लुङ् स्यात्। उच्चैः कै रधीयाने त्यव्ययानां प्रतिषेध इति परांगवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्। उच्चकै र्मुखमिति
नाव्ययदिक्शब्दे तिमुखस्वरनिषेधो न स्यात्। निनत्तीति। धातोरंतउदात्तो भवतीति उदात्तत्वं न स्यात्। प्रत्यय
स्वरेणापि तत्सिध्यतीत्यासिनोत्रे तिदश्चेति धातोर्विधीयमानत्वं न स्यादिति वक्तव्यं। अन्ये त्वाहुः भिनत्तीत्यत्रागमा
नुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् सति शिष्टस्वर एष्टव्यः॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

त्तः स प्रकृतेरित्यंतोदात्तश्चेष्यत इति भावः। अन्ये त्वाहुरिति श्नमो नित्त्वेन परश्चेत्यस्य तत्राप्रवृत्तौ तत्संनियोगशिष्टाद्युदा
त्तत्वाप्रवृत्त्या शेषनिघातेन तस्यानुदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः ननु भिनत्तीत्यादौ पदागमाद् इति न्यायेन न दोष इति चेन्न अव
यवानामवयविग्रहणेन ग्रहणं हि तद्बीजं न चात्र तदस्ति अंतावयव इत्यंशस्याप्रवृत्त्या इ वयवत्वेमानाभावात् यस्य
विहितस्तदंतावयव इति तदर्थात्। एवं च नंदतीत्यपि तदुदाहरणं बोध्यं। भाष्ये चश्नम् वत इत्युपलक्षणं बोध्यमिति कश्चित्॥

कै०वि०१
३६३

ननु तदंतांतस्येति पाठेपि विशेष्यासंनिधानात् कथं सर्वदानीत्यादावस्य प्रवृत्तिरत आह । तत्रेति । अव्ययेत्यस्यान्वर्थे
त्यादिः वस्तुतः शब्दरूपं विशेष्यमादाय वाचनिक एवोभयत्रापि तदंतविधिरिति वक्ष्यते । इदं तु चिंत्यं शब्दसंज्ञिनोऽस
त्वे हि स्यादयाक्षेपः सत्वे त्वाक्षेपे आक्षिप्तस्य वा विशेष्यत्वे मानाभावात् किं चान्वर्थसंयोगरूढत्वं योगरूढस्थले हि
योगान्वितरूढ्यर्थस्यैव प्रतीतिर्दृष्टा न तु तयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभाव इति कस्य विशेष्यतया तदंतविधि

सिद्धत्विति । सर्वशब्दस्य योंतोऽकारः सोंतः सर्वकशब्दस्य एवमन्यत्रापि योज्यं । तत्र सर्वनामानीत्यन्व
र्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते । अव्ययसंज्ञाक्षिप्तः स्वरादिभिः धातुसंज्ञा नाजो वा प्रकारा इ
त्यादिभिरिति भावः उत्तरपदलोप इति । वाचनिकोऽत्र लोपो न तु सामर्थ्याद्गम्यमानार्थस्याप्रवृत्तिरित्याहुः
अन्ये तु वर्णयंति यथावयवदर्शनाद्गौरित्यवयविविषया बुद्धिरुदेति तथेहापि सर्वशब्दस्य योवयवो
त्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्ध्युत्पादात्तदवयवांतः सर्वशब्दांत इति व्यपदिश्यंते ॥ ॥छ॥ ॥

स्यादिति बोध्यं । वा प्रकार इति । वास्तदृशादित्यर्थः ऊवादय इति सूत्रे द्वंद्वैकशेषगर्भो बहुव्रीहिरिति भावः एवं भूस्त्रपरादित्या ३६३
दीनामपि धातुसंज्ञा स्यादिति अडाद्यव्यवस्थापत्तिरिति चिंत्यमिदं तस्मादयसमाधिरकश्चिद्विषय एवेति बोध्यं एरजित्यादौ तु व्यपदेशि
वद्भावेनैतत्प्रासेत्ति द्विबोध्या । न तु सामर्थ्यादिति शुभ्रमुखवत्तत्त्वावादित्यर्थः यथावयवेति अवयवीप्रत्यवयवमवयवा
तरसन्निधौ समवेत इति भावः ॥ ॥

नन्वेवमपि न्यायोवयवसंनिकर्षस्यैवावयवविप्रत्यक्षे हेतुत्वादेकावयवदर्शने तद्बुध्यभाव इत्यरुचेराह । अथवेति न
नु मुख्यविशेषणेचरितार्थं सूत्रं कथमारोपिते स्यादत आह । गौणेनापीति स्वरितत्वं गुणयोगाद्यथान्यत्रारोपितार्थकस्य
ग्रहणं तथेहापीत्यर्थः तदेवाह । छत्रेत्यादि छत्रं गुरुच्छिद्रावरणं गौण्योच्यते । तत्रैव हि छात्र इष्यते । एवं पार्श्वशब्दो न्द
न्द्रपाद्ये । अयः शूलशब्दः स्तीक्ष्णे पापे दंडाजिनो दक्षिशीतो लसेठक्नः शेषे गौणाः तत्रैव पार्श्वं कायः शूलिकदंडाजि

अथवाऽवयवे समुदायरूपारोपात् । तदंततास्तविष्यति गौणेनापि ह्यर्थेन शास्त्रे व्यवहारो दृश्यते । छत्रया
र्श्वयः शूलदंडाजिनशीतोष्णार्द्धह्रस्वादिषु । तदेकदेशविज्ञानादिति । मध्ययाजिनोऽकजादयस्तदेकदे
शा इति तत्त्वबुद्धिं न विघ्नंति । अक्तपरिमाणानामिति । परिच्छिन्नपरिमाणानामित्यर्थः । यावदेवेति । अल्पम
धिकं चेत्यर्थः इमाश्चायीति । सर्वाद्युपादाने न संज्ञाः क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवंति ॥ ॥

निकशीतकोष्णकादिप्रयोगेष्टेः तस्यादित इत्यत्र चार्द्धह्रस्वशब्दोऽर्धमात्रानाक्षणिक इत्याद्युक्तं आदिना धारोधिकरणमित्या
दिसंग्रहः मध्ययातिन इति । यस्याकजादिस्तदेकदेशेत्वेनाकजाते विज्ञानादिति वार्त्तिकार्थः न्योष्णो रूपपरिमाणानामिति । ऊ
रूपपरिमाणमानुपूर्वीविशेषोपि परिमाणेत्युपलक्षणं परिच्छिन्नार्थानां तदाह । संख्येति भाष्येऽर्थानामिति संज्ञिरूतानां शब्दाना
मित्यर्थः ॥ ॥

नन्वधिकगकादिजननेपिपुनःप्लुत्ववत्अकस्याधिकस्यायजनेपिसर्वकस्यसर्वशब्दत्वमक्षतमेवेत्यतआह। यद्यपिइति
अव्यतिरेककृतइतिअनवयवत्वेपिज्ञापकात्भेदबुद्धिंनकुर्वंतिइत्यर्थः एकदेशासादृश्यंचमध्ययातित्वेनबोध्यं।ननु
× नित्याइतिवस्तुतःपरिछिन्नपरिमाणकग्रहणेएकदेशविकृतन्यायस्याप्यप्रवृत्तिरितिभाष्याशयः ननुनित्यशब्द
वादेतत्वतःशब्दांतरत्वादकजादेःसर्वाद्येकदेशत्वमसिद्धमित्यतआह × सर्वनामत्वेसंज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवा

नित्याहिशब्दाविकारोयजनरहिताइतिसर्वशब्दःसर्वकशब्दइतिनवक्तुंशक्यतेइत्यर्थः एवंतर्हीति। यद्यपिनि
त्याःशब्दास्तथापिप्रक्रियायामकजादयोविधीयमानाज्ञापकादव्यतिरेककृतइत्यर्थः प्रयोजनमिति। अन्वर्थ
संज्ञाक्षिप्तःसंज्ञीसर्वादिभिर्विशेष्यते। अपूर्वोवातदंतविधिरुपसंख्यायते। एवमुत्तरत्रविज्ञेयं। उपपदविधा
विति। उयाद्यादिभिःकर्मविशेष्यते। क्षेमप्रियमद्रेण्चेत्यत्रतुकर्मणाक्षेमादयइतितदंतविध्यभावःप्रतिषेध
इतिविधीयतइतिविधिःसामान्येनगृह्यतइतिप्रतिषेधेपितदंतविधिर्भवतिस्वस्त्रादिभिःप्रातिपदिकस्यविशेष
णात्। द्विपरमाविस्तेतिद्विगुनासन्निधापितमुत्तरपादंविस्तादिभिर्विशेष्यतइतितदंतविधिःद्विग्रहणंचेति। पर
मद्वित्यादिभ्यस्त्वनभिधानाण्णोनभवति॥ ॥

र्त्तिकारंस्तेणवार्त्तिककृतोन्वर्थत्वंनेष्टंकिंचसंज्ञिनामुपत्तत्वेनापक्षेपेमानाभावइत्यतआह। अपूर्वोवेति। ३६४
एतद्वार्त्तिकमूलात् व्याख्यानादव्यावर्त्तकमपिशब्दरूपंविशेष्यमादायतदंतविधिरितिभावः उयंचाद्यादि
चेतिद्वंद्वमभिप्रेत्याह। क्षेमेतिविधीयतेइतिसूत्रेविधिशब्देनप्रतिषेधविरोधीनविवक्षितइतिभावः॥ ॥

नन्वस्वंरूपमित्यनुवृत्यास्वस्यापिसंज्ञासिद्धौकिंतस्येचेत्यनेनात्रआह। स्वमिति। तेनसूत्रप्रत्याख्यानादितितात्पर्यं।
प्रत्ययांतत्वादितिस्त्रीप्रत्ययांतत्वादित्यर्थः। स्वरूपविधिविषयेवेति। प्रातिपदिकविशेषोपादानविहितकार्यवि
षयेवेत्यर्थः किंपुनःकारणमितिभाष्येकारणशब्दःप्रयोजनवाची। तज्ज्ञापयतीति। बोधयतीत्यर्थः अंतग्रहणं
नियमार्थमितितात्पर्यं। नात्रतदंताद्विति। ननुसमासप्रत्ययविधावित्यस्यविशेषणविशेष्यभावन्यासमात्रतात्पर्य

तस्यवेति। स्वरूपमित्यस्यानुवृत्तिंवार्त्तिकाकारोनेछति। तथाचाद्यंतवदित्यन्वयेनविधिस्तदंतत्वइतिप्र
योजनमवोचत् व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेति। ननुरोणिशब्दोनप्रातिपदिकंप्रत्ययांतत्वात्। नेषदो
षःअप्रातिपदिकेनेत्यत्रवाक्येप्रातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणात्स्त्रीप्रत्ययांतैरपिव्यपदेशिव
द्भावोनभवति। नचलिंगविशिष्टपरिभाषास्वरूपविधिविषयेवेतिप्रातिपदिकसूत्रेवक्ष्यते॥ ॥ ॥

ग्राहकत्तयादित्यादाविवात्रापितदंतविधिसंभवेनांतग्रहणसामर्थ्यादेवकेवलेऽप्रवृत्तौअप्रातिपदिकेतिव्यर्थः
एतेनग्रहणवतेतिनिषेधात्तदंतविधिर्दुर्लभइत्यपास्तंकिंचपरमदित्यादिभ्यइवानभिधानेनकेवलेऽप्रवृत्तिरिति
व्यर्थंवसेतिचेन्न। विशेषणविशेष्यभावव्युत्पासतात्पर्यंग्राहकत्तयासमासेत्यादिप्रतिषेधवचनवदस्याप्याव
श्यकत्वात्सत्रभाष्यवार्त्तिकारूढतात्पर्यंग्राहकाभावेपितदंतविधिकल्प्यतेतिप्रसंगापत्तेः। अतएवोगिद्वर्णग्र
हणवर्जमित्यादेश्चारितार्थ्यं। अनभिधानेनेप्रत्याख्यानंतुनचमत्कारकारि॥ ॥छ॥ ॥ ॥

कै॰वि॰१
३६५

सातर्द्येपेति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्येषा। यदयमिति पूर्वादित्यंशो ज्ञापक इत्यर्थः। सर्वस्मादिति पूर्वशब्द
व्यतिरिक्तादपीत्यर्थः। भाष्ये यत्तर्हि पद्याविभागमिति निचेष्टादिष्पश्चेत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः अतएवानिष्ठीति प्र
योगसिद्धिरिति वाच्यं एतद्भाष्यप्रामाण्येन तत्प्रयोगाभावानुमानात् प्रकारांतरेण सिद्धौ तु न स्माकं क्षतिः एकयो
गेपि तावति स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन तावतन्तरस्यानुवृत्तिसिद्धिश्चेति दिक्। एवं च ऐणीत्यादौ केवलस्याप्रा

सपूर्वादिति पूर्वग्रहणे त्यक्ते सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात्सपूर्वात्प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकमि
त्यर्थः॥ यश्चानुक्रांतमिति। अप्रातिपदिकेनेति तु निषेधो यत्रां तग्रहणं सूत्र एवोपात्तं तत्र य
थादर्शांताक्कुइति। दशा अधिका अस्मिन् शत इत्यत्र न भवति॥

भस्तस्य चेति वक्तव्यमिति सिद्धं न तु तदंतविधिविषये तस्य चेत्यनेन केवलादपि चेत् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि
केनेति व्यर्थमत आह। अप्रातिपदिकेनेति ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षादिति भावः अतएव पूर्वादिनिरित्येव तदंत ३६५
विधिनासिद्धे सपूर्वाच्चेत्यस्य ग्रहणवतेति परिभाषाज्ञापकत्वं कैयटोक्तं संगच्छे यत्रोतेत्यंतग्रहमुपलक्षणं अतएवा
कोपूर्वात्तदस्य केवलेकशब्देन प्रवृत्तिः ग्रहणवतेत्यपि प्रत्ययविधौ निषेधस्यैवानुवादकं नाधवात्। स्पष्टं चेदं अं
समासे निष्कादिन्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

५७

रथ्येतद्वहतिरथेति यत् सीत्येनोवयोध्मेतिहल्येमतजनहलात्करणाजल्पकर्षेश्चितियत्भाष्ये। परमरथ्य इति। रथाद्ध्यागवो
ढोरित्येवं शैषिकप्रकरणे पाठे न सिद्धे तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणं रथांशे तदंतविधौ ज्ञापके शैषिके पतिहि द्विरथ्य इत्यादौ
द्विगोर्लुगिति लुक्। तत्रे सूत्रे चीति न संबध्यते नाभिधानाच्च नातिप्रसंगः वहत्यर्थे तु द्विरथ्य इत्येव तस्याप्राग्दीव्यतीयत्वा
त्। इतरयोस्तु वाचनिक एव प्रत्युहलसीरात्ठगित्यपि तस्यैदं तद्वहतीत्यधिकारे चाद्धिः पद्यते तेन लुद्दृंशब्देन वोढरूपार्था

यद्विधाविति। टग्विधौ तु तदंतविधेरभावात्। पारमहलिक इति ठङ् भवति ऋतोरिति। ऋतुवाचिनः शब्दाघोर
द्धिमान् प्रत्ययस्ताद्विधाने च यवानात दंतविधिः शारदः पूर्वोभागः पूर्वशारत्। तत्र भवमिति। ऋतुलक्षणोऽण् त
त्र वृद्धिमादितिवचनात्प्रावृष एण्य इत्यत्र तदंतविधिर्न भवति तेन न लब्धेव भवति। पूर्वप्रावृषमिति प्रावृट्शब्दो व
र्षापर्यायः अवयवानामिति किं पूर्वस्याः शारदि भवं पूर्वशारदिकमित्यएव भवति। कालात् ठञित्येव भवति तत्रादि।
यथा कथं चित्काजवाचिनो गृह्यते॥
अ
ग्रहणाज्ञापकं तदाह। वक भवतीति। भाष्ये। सुर्पांचालक इत्यादि। जनपदेत्यधिकारे अवृद्धादपि वद्धिति वुञ् तद्विधौ वा
यं तदंतविधिः सुसर्वार्धाज्जनपदस्यादिशोमद्राणामिति उत्तरपदवृद्धिः। वृद्धिमानिति। वृद्धिनिमित्तमित्यर्थः। अवयवाना
मिति पूर्वपदत्वे इति शेषः। शारद इति। पूर्वापराधरेत्येकदेशिसमासः संधिवेलाद्यत्विति अण् अवयवाद्दतोरित्युत्तरपदवृद्धिः
ननु शारच्छब्द एव कालपाचीन पूर्वशारत्शब्द इति कथं ठञित्यत आह। तत्रहीति। अतएव संधिवेलादि सूत्रे नक्षत्राणां कालेन विशेषणं संग
च्छते॥ ॥

त्राप्येव। त्रिंधौ संख्याया इति। तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञेति सूत्रे इति भावः। द्वे षष्ठी परिमाणमस्येति संघादिरस्य विशेष्यः। प्रतिषेधादिति। आर्हादगोपुच्छेत्यनेन तस्य प्रत्ययप्रतिषेधत्वात्तत्र तदंतविधिर्भवत्येव तेन प्राग्वतेरिति वक्ष्यविधायके संख्यायाः संज्ञेति सूत्रे तदंतविधिमत्वेन प्राग्वतेरित्यधिकारप्राप्तश्च भवतीत्यर्थः। पुनः प्रत्ययार्थसमर्थेति अस्येति प्रत्ययार्थः। त

द्विषाष्टिकमिति। द्वे षष्टी परिमाणमस्येति समासे कृते अर्हादिति वङ्भवति सोस्यांशवत्स्य संख्यायास्तदंतविधौ सत्ति संख्यातादपि वक्प्रतिषेधात्। तेन प्राग्वतेरिति। वक्र अध्यर्द्धपूर्वेति लुङ्भवति। सोस्यांशवत्स्वन्नतयद्व्यतः सोस्येत्यनुवर्त्तमाने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थसमर्थविभक्तिनिर्देशात्। कृते वा लुकि पुनस्तन्निर्देशसामर्थ्यात् पुनः प्रत्ययः तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः॥ ॥

दिति समर्थविभक्ति अनुवर्त्तमानस्य लुक्संबद्धतया पुनरुपादानेन तद्विलक्षणत्वसूचनादनेन विहितस्य लुगभाव इत्यर्थः। कृते वेति। अनुवर्त्तमान सोस्येति सहितपरिमाणमित्यनेन विहितस्य लुकि पुनस्तदस्य परिमाणमिति वचनसामर्थ्यात्स्वार्थे तज्जातिय प्रत्यये तस्य विधानसामर्थ्याद्द्विगुनिमित्तत्वाभावाद्वा लुगभाव इत्यर्थः। इदं वृत्तिकारमतेनोक्तं। ३६६

वस्त तदस्तु तदस्येति पुनरुपादानमात्रेणार्हीयत्वापगमे तत्वेपि लुगभावे वा द्वे षष्टी जीवितपरिमाणमस्येत्यर्थे नेन वत्रिंलुकमाशंक्य कालादित्यधिकारस्थेन तमधीष्ट इति सूत्रेण वञाद्विषाष्टिकः साधितोत्ताप्ये कालग्रहणेन यथा कथंचित् कालवाचिनो ग्रहणमिति चोक्तं। तद्विरुध्येत त्वद्रीत्याने नापि वत्रिंलुगभावात्। तस्माद्द्वे षष्टी परिमाणमस्य संघस्य परिमाणमस्येति त्राप्योदाहरणार्थः तत्र द्विगुनिमित्तत्वान्नावान्नलुक्। संघे द्विषष्ट्यनतिरेकस्यापि सत्वात्त

पदांगाधिकार इति। पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते पदेकदेशलोपात्। उत्तरपदेन सामर्थ्यात्क्षिप्तं पूर्वपदं क्षिष्टकादिक्षिर्विशेष्यते महदश्वस्त्रिति महदादिक्षि रंगं विशेष्यते। स्वाप इति। न पूजनादिति समासांतनिषेधः अयो पीतितत्व मपि स्वाङ्गेरिति भवति॥

स्यापि संख्याशब्दत्वमित्यपरे प्राप्ये। पदांगेति। तदंतविधेरपवादोयं। अत एव तस्य चेति पुनरपि हितं तदंतविधौ हि बहुव्यूर्वे पि स्यात्तच्च नेष्टमिति वार्त्तिकाशयः। पदशब्देनेति। अत एव वक्ष्यत्युत्तरपदाधिकारे प्रयोजनदानं। तदंतविध्यपवादत्वादस्यापि विशेषण एव प्रवृत्तिरित्याशयेनाह। उत्तरपदेनेति शब्दरूपं विशेष्यमादायेत्यन्ये। समासांतनिषेध इति। न्तकपूरविति प्राप्ते अत एव द्यूतरूपसर्गेती त्वेन। तत्र स्वप इति कृतसमासांतानुकरणं। व्यत्ययेन षष्ट्यर्थे प्रथमा अत्र चेदमेव भाष्यमानमित्याहुः तत्र मपीति वार्त्तिकस्थेन दीर्घविधाविति विषयनिर्देशेन दं विरुध्यते॥ ॥

न्नाष्ये। यद्युष्मदस्मदस्त्रादीतिस॰ मस्तंपृथकपदं अनडुहइतित्वसमस्तं अन्यथानुमोऽनडुच्छब्दमात्रान्वयित्वेनासा
मर्थ्यात्समासोनस्यात्। पदादयोनडुहोनुम्त्वदंते तविधिप्रयोजयंतीत्यर्थः समासएवपादस्यलोपइत्यंत्यलोप
विधानात्सामर्थ्यादेवतदंतविधिर्न्नविष्यतीतिआशयेनकाकाप्टछतिन्नाष्ये। त्तिचेतिआचार्यदेशीआह। एवंतर्ही
ति। संनिधेःलिंगबलीयतइतिन्नावः। तदंतविधिरिति। तदपवादउत्तरपदविधिरित्यर्थः अर्थाधिकाराश्रयेणपादे

द्विपदइति। पादः यदित्यत्रपाछब्देनांगंविशेष्यते। पादस्ययदेति। ननुयङ्गावेतदंतविधिरुक्तः अयंतु
पदन्नावविधिःनैषदोषः पादशब्देनपूर्वपदस्यविशेषणात्प्रहावेदंतविधिः अनेनैवन्यायेनतदन्ना
वेपितदंतविधिप्रसंगः यथाप्रकृतःपूर्वसूत्रेपादशब्दोनिर्दिश्यतेतथाप्रकृतस्योत्तरत्रानुमानात्। एवंत
र्हीति। एवंचपरमपादेनकषतीतिविवक्षायांपरमपादकाषीतिन्नवति। यदातुपरमःयत्काषीतुविव
क्षातदापरमयत्काषीतिन्नवति। पादयतेःक्विबितिपदेर्ण्यतादित्यर्थः॥

हरति। नैषेति। नन्वेवंपादशब्देनतदंतविध्यन्नावेपरमयत्काषिणारितिपूर्वोदाहृतासंगतिरतआह। एवंचेतिअ
र्थन्नेदेनतत्त्वाधितिन्नावः पादशब्दादाख्यानणौचिणौनिमित्तकटिलोपस्यस्थानिवत्वमित्यर्थ त्यदादेशान्नातिरा ३६७
हा। पदेशितिक्वौलुप्तामितिनिषेधान्नालिलोपस्यस्थानिवत्वमित्यर्थः अतएवपादस्यपादहस्त्यादिष्वइति। नासत्रि।
तेषांसतितस्यैवप्रतिपदोक्तत्वात्पङ्गोवःस्यान्नस्पेस्यान्नास्पेतितात्पर्यं॥ ॥७॥ ॥ ॥

इह। द्युपथीतिप्रयोजनवार्त्तिके। इत्यतएवेति। पद्युष्मदितिवार्त्तिकस्यादित्यर्थः। आष्ठादित्यधिकारादिति।

परमपंथाइतिकचित्पावःसत्वयुक्तःसमासांतविधानात्। नपूजनादित्यत्रपूजायांस्वतिग्र
हणमितिवचनान्नास्तिनिषेधःतस्मात्सुपंथाइतिपाठःपरमगौरित्ययमप्ययपाठःगोरत
द्धितलुकीतिटज्विधानात्। तस्मात्सुगौरितिपाठःपरमसखायावितिबहुव्रीहिःतत्पुरुषे
तिटचाप्राव्यंअनडुच्छब्दस्येहप्रपांचार्थःपाठःअनडुहोनुम्। इत्यतएववचनादाधित्यधि
कारादमामोःकृतयोर्नुम्विधानान्नुम्विधौतदंतविधिनाअमामोरपितदंतविधेराक्षेपात्। अ
न्यत्वाह्नःअसतीहपुनर्ग्रहणेयत्रैवनुम्क्रियतेतत्रैवामामोतदंतस्यस्यातांपरमानडुहाहइत्यत्रत्वाम्नस्या
दितिपुनःपाठःकर्त्तव्यःपूर्वत्रापिपाठोनुमर्थःकर्त्तव्यःअन्यथाअमामोरेवतदंतविधिःस्यात्। नलुनुम्विधौअतिस
इतिशोष्नःसइत्यर्थःउपसर्जनेतुतछब्दार्थेतितदितस्यात्बहुप्रसक्तिकेति। नपूर्वाणामपीतिनवक्तव्यंन्नवति॥

भासीत्यतःअन्यथानुम्। बाधकःस्यात्अम्चनुमोबाधकःस्यादितिन्नावःअन्यथामामोरेवेतिचतुःसाहचर्यादितिन्नावः॥

कै०वि०१ ३६८

अन्यत्रचेति भाष्यादंगाधिकारादन्यत्र प्रत्ययविधानेपि वर्णग्रहणे तदंतविधिरितिमत्वानोदयति। यद्येवमिति
अन्यत्रेत्यनेन भाष्येणेको झलित्यादौ निषेधाभावात्तदंतविधिरनुज्ञायते। एवंच प्रत्ययविधौ वर्णग्रहणे सप्रतिषे
ध एव स्यात् तस्तत्र वर्णग्रहणमिति परिहरति उच्यत इति सिद्धे तदंतविधाविति। उक्तवचनेन वाचनिक इत्यर्थः य
त्तु प्रत्ययाप्ति प्रकृतिप्रत्यया वयवक समुदायस्य विशेषणादेतन्स्त्र सिद्ध एवस इतितन्न। तादृशार्थस्य नियताक्षे

वर्णग्रहणं चेति। यद्येवमुगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहणं। उच्यते प्रत्ययविधौ तदंतविधिप्रतिषेधाद्व
र्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधाशंका निवारणार्थं। प्रत्ययग्रहणं चापंचम्या इति। प्रत्ययग्रहणे यस्मीत्सा विहित
इति सिद्धे तदंतविधौ अपंचम्या इति प्रतिषेधार्थं वचनं यत्र पंचम्यंतात्परः प्रत्ययः कार्यांतरविधानाय परिगृ
ह्यते तत्र तदंतविधिर्माभूद्यथा रदाभ्यामित्यत्र तत्र हि तदंतविधौ रेफदकाराभ्यामुत्तरयोर्निष्ठातस्तस्यय
स्तकारस्तस्य नत्वं स्यात्॥ ॥

पे आक्षिप्तस्य वा शब्देन्वयेमानाभावात् किं वचनो रवेत्यादौ समासप्रत्ययविधावित्यनेनास्याप्रिनिषेधापत्तिर्मम तु
सौत्रस्यैव स निषेध इति न दोषः पंचम्यंतात्परः प्रत्ययो यत्कार्यांतरविधानाया नूद्यते तद्भिन्नस्थले प्रत्ययग्रहणं तदंत ३६८
विधेः प्रयोजनमिति वार्त्तिकार्थस्तदाह। यत्रेत्यादि। परिगृह्यते अनूद्यते। न त्वस्यादिति दषतीर्णेत्यादौ धातोस्तकारस्य त
त्पूर्वपदस्य च तत्स्यादित्यर्थः॥ ॥

नच संज्ञाविधाविति संज्ञाया विधावित्यर्थ इत्यभिमानः। यत्रहीति। संज्ञाया विधौ स निषेधो न तु संज्ञया विधौ
तर्हीति प्रदेशेषु तदंतग्रहणं यदि तर्हि इत्यर्थः। पुनस्तदंतेति। द्व्यादिभ्नि रुत्तरपदस्य विशेषणादिति भावः। त
स्मादिति संज्ञाविधौ प्रत्यय ग्रहणा इति प्रत्यय ग्रहणे वापंचम्या इति वचनान्यामिति भावः। नायमर्थ इति प्र
त्यासत्त्या चास्यार्थस्य प्रसक्तिः। पंचम्यंतादिति पंचम्यंतानिर्दिष्टप्रत्ययादित्यर्थः समासप्रत्ययविधावि

नच संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंत विधिर्नास्तीति निषेधावतारः यत्र हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषे
धः इह तु निष्ठानुवादेन नत्वविधिः संज्ञाविधौ नहि तदंतविधिनिषेधस्य किं फलं। उच्यते। यदि संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदंतस्य संज्ञा स्यात् प्रदेशेषु पुनस्तदंतविधिः स्यादिति प्रत्ययांतं गृह्यते तस्मात्संज्ञावि
धावपि तदंतविधिनिषेधो रदाभ्यामिति च। अपंच म्या इत्यस्य तायमर्थः यत्र पंचम्यंतात्प्रत्ययो विधीय
ते। तत्र तदंतविधीर्न भवतीति एवं हि व्याख्यायमाने त्रितश्च तत्प्रत्ययादित्यत्र तत्प्रत्ययादेवात्र विधीय
मानि तस्यैवांग संज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदंतस्य॥

ति तु सौत्रस्य निषेध इति न तेनास्य गतार्थतेति भावः तत्प्रत्ययादेव विकारावयववि हितप्रत्ययादेव। एवं
सो ष्टविकारादौ ष्टकोदजि वुञ् एव टादि स्वरौ स्यातामित्यर्थः भाष्ये। याञि ञोः फगिति यद्यपि ड्यापू
प्रातिपदिकादित्यधिकारादयं च पंचम्या इति निषेधस्तत्र प्राप्नोति तथापि न तत्व्यधिकरणं विशेषणं। किं तये
ति ञोरिति पंचम्यर्थे षष्ठी सत्वात् तस्य समानाधिकरणं विशेष्यमिति अपंचम्या इत्यस्या विषयोयमिति भावः॥ ॥

तस्मादिति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति नियमो ज्ञापित तदंतविधावपेक्ष्य एवान्यत्तत्सिद्ध एव च तदंतविधि
स्तत्रानूद्यते उक्तनियमबोधनाय अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात् फकि पारमगार्ग्यायण इति स्यादिति न्यायव्यु
त्पादनार्थमित्यर्थः नन्वेतद्रीत्या परमश्चासौ गार्ग्यायण इति नाप्योदाहरणार्थः तद्देशे परमगार्ग्यशब्द
स्य प्रकृतित्वसंभावनापीति कथमेतन्न्यायप्रदर्शनमनेन प्राप्येणेति चेन्न परमगार्ग्यैकदेशगार्ग्यशब्दादेव प्र
त्ययः परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेपि उक्तन्यायात् इत्यदोषात् विशिष्टैकार्थीभावे व्यवयवेनापि तस्य सत्त्वमस्त्ये

परमगार्ग्यायण इति। अत्र गार्ग्यायण इत्येवोदाहरणं। गार्ग्यशब्दाद्यञंतात्फग्विधानात्।
नन्वत्र परमगार्ग्यशब्दात्। प्रत्ययस्तस्य यञंतत्वाभावात् तस्मात्वफकि विधीयमाने पा
रमगार्ग्यायण इत्यनिष्टरूपसंगस्तस्मादितन्नाव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्यायण इत्युपन्यस्तं।।

व। निष्कृष्यैकार्थीभाव एव वृत्तौ निमित्तमत्र नमानु अत एवानुपसर्जनादिति सूत्रे कुंभकारीशब्दैकदेशात्कारीश
ब्दादप्युत्पत्तिः शंकिता साप्यस्य कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यं ल्तन्न्यायेत्यस्यापि यस्मात्स विहित इत्यादिन्याये
न समस्तैकदेशात्प्रत्यय इत्येतन्न्यायेत्यर्थः न चैवं सुपि चरोः सुपीत्यादौ सुबंत इत्यर्थापत्तिः नहि तत्र पंचम्यंता
त्परत्वेन प्रत्ययो विशेष्यत इति वाच्यं तस्मिन्निति परिभाषया सुपि पर इत्यर्थे नियमेन कस्मादित्यवाधे
साकांक्षत्वेनोपस्थिताया देरेव विधित्वेनान्वयेन पंचम्यंतस्य विशेषणत्वेन निषेधप्रवृत्तेरित्याहुः।। ।।

ननु येन नाप्राप्तिन्यायेनायं निषेधो वाचनीकतदंतविधेरेवेति घरूपेत्यादौ उत्तरपदस्य विशेष्यतया प्राप्तत
दंतविधिः स्यादेवेत्यत आह। उत्तरपदेति। अन्यथा हृदयस्य हृल्लेखपदस्मिन्नित्यत्राण्ग्रहणेनैव सिद्धे लेखग्र
हणं व्यर्थं स्यात् लेख इत्यणंतमेव तत्र गृह्यते यजंतस्य त्वनभिधानात्तत्राग्रहणमेवेति भावः अयमपि नि
षेधो विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्सूचक

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे। तदंतविध्यभावो लेखग्रहणेन ज्ञापितः। तत्र रदाभ्यामित्य
त्र निष्ठायाः प्राधान्येनाश्रयणात्। तदंतविध्यभावः स्यतासी लृलुटोरित्यत्र धातोरित्यधिका
रादपंचम्यादिति निषेधात्तत्र लृलुटोर्वा प्राधान्येनाश्रयणात्तदंतविध्यभावः। अतैवानर्थकेने
ति। अर्थवद्ग्रहणेनान्यर्थस्येति वर्णनिर्देशेषु नाश्रीयत इति स्थितं।।

षेधो विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्सूचक एवेत्याह। तत्रेति। प्राधान्येनेति शब्दरूपापेक्षयेत्यर्थः धातो
रिति तदंतस्य तासि विशेषणामिति चिंत्यमिदं सुपि चेत्यादावस्मदुक्तरीत्यैवात्रापि समाधानं बोध्यं नन्वला
नर्थकेनेत्ययुक्तं अर्थवत्परिभाषाविरोधादत आह। अर्थवदिति। स्थितमिति। स्वरूपमित्यत्रेति शेषः।। ।।

कुतो हेतोरित्यत आह। वर्णरूपतया तस्येति वर्णरूपतया यस्येति पाठे नार्थवत्तारूपमित्यतः प्राक् तस्य हीति शेषो बोध्यः। अर्थवत्तेति तत्त्वसमानाधिकरणं रूपमित्यर्थः वर्णसमुदायग्रहणे प्राप्तमिति पाठे नर्थकेत्यादिः तदपि प्राप्तमिति शेषः। गुणत्वादिति। तदंतविधिनियमशेषत्वादित्यर्थ वर्णसमुदायेन चेत्तदंतविधिस्तर्ह्यर्थवतैवेति फलितं अन्ये तु अंगाधिकारेणैतदंतविधेरतिप्रसंगस्य निवारणाय चेद्वर्णग्रहणं चे

वर्णरूपतया यस्य शब्दस्याश्रयणं नार्थवत्तारूपमाश्रीयते तत्र वर्णग्रहणं च सर्वनेत्यन्न वर्णग्रहणे जातिग्रहणात् वर्णसमुदायग्रहणेप्यनर्थकस्य ग्रहणं प्राप्तं अनेन निवार्यते अलेवेति चेकत्वसंख्या गुणत्वादिति वक्ष्यते। नियमविधानसामर्थ्याद्वा हन्ग्रहणादिति तेव ब्रीहाणाविति दीर्घो भवति। उक्तहया इति। नदस्यास्तं नोरित्यत्र तेन गर्मुत्स्यास्यती तिपूर्वसवर्णाभावः शास्त्रीग्रहणमिति। तेन शास्त्र्यो वि
त्ति स्त्रियाइतीयङ् भवति॥

त्यन्व्याख्यानं वार्त्तिकज्ञापकसिद्ध जातिग्रहणे नमानं। एवमलेवेत्यत्रापि। एकत्वसंख्यागुणत्वादित्यपि चिंत्यं जातिपरत्वे तद्गतसंख्याया एव तदुत्तरविभक्तिवाच्यत्वेन तद्विवक्षयापि दोषानुद्धारादित्याहुः। दीर्घो भवतीति। इन्हनिति नियमेनानिवर्त्तितत्वादिति भावः अर्थवत्परिभाषा सिद्धार्थानुवादोयं॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

संपर्युपेभ्य इति। वृत्तिपाठमनुसृत्येदं तस्योछब्दे नेति वा पदांतस्येत्यतः पदग्रहणमनुवर्त्य तस्यो जातिविशेषणाद् अंतस्य पदस्येत्यर्थ नचितः नन्वव्यभिचारात्तवर्गेणोदो विशेषणं व्यर्थमत आह। वानिवृत्तत्वादिति पदग्रहणमपि फलाभावान्निवृत्तंवि

पापसंकरोतीति संपर्युपेभ्य इति सुट्न भवति। तत्र हन्ग्रहणे स्त्रीग्रहणे चांगस्य विशेष्यत्वात् तदंतविधिः। उदस्येत्यत्र तोरित्यधिकारात्तवर्गोतस्योछब्दे न विशेषणात्स्यात्तदंतविधिः प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति। उदेए वनगेण विशेष्यत्वात्तोरित्यस्य वानिवृत्तत्वात् स्त्रीग्रहणे पदप्रकरणात् तदंतविधिः स्यादिति निवार्यत्ते। यदेन समादयो विशेष्यं तदुक्तिदंतविध्यभावः पापसंकरोतीति करोतेर्भूषणार्थवृत्तिता संभवतीति सिद्धं स्यात्। किमर्थमिति। अलेवानर्थके नेत्येतदाक्षिप्यते। अस्यादि नियमस्य। ब्रीहाणावित्यादिप्रयोजनं। तच्चान्यथापि सिध्यति। अंगाधिकारे हन्ग्रहणं स्त्रीग्रहणं चास्ति। एङः पदांतादिति पदाधिकारे समग्रहणं वा पदांतस्येत्यतः पदग्रहणानुवर्त्तनाद् दस्तास्तं नोरिति पूर्वसवर्णः पदाधिकारे विधीयते पदांगाधिकारइत्यत्र च केवलेयेदाधिकारोपि ग्रहीष्यते। उत्तरपदाधिकारेपि। ततश्च ब्रीहाणावित्यादिषु दोषो न भविष्यति। नहि ब्रीहाणावित्यत्र हनित्यंगं नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः तत्रव
क्तव्यमिति॥ पदांगाधिकारइत्येतदित्यर्थः॥ ॥

शेषणं चेत्यपि बोध्यं। पदप्रकरणात्। एङः पदांतादतीत्यतः नन्वत्र करोतिर्न भूषणार्थेति आह। भूषयेति। पापसंभूषयतीत्यर्थः संभवादिति भावः। केवलपदाधिकारोयीति। अन्यथा संदेहाद्योत्तरपदेत्येव वदेदिति भावः॥ ॥छ॥ ॥

भाष्येनाधीति। समासश्चरमावयवे तस्य रूढत्वादिति भावः नन्वेवं तदंतविध्यभावे रत्रहणावित्याद्यसिद्धिः तदंतविधौ तु स्त्रीहानावि
त्यत्र दोषो तत आह। अलेवेति। ननु वार्त्तिकोक्तोपि फलतस्तदंतविधिरेवेत्यत आह। प्राथम्येति सौत्रतदंतविधिरेव ज्यायान् ननु वार्त्ति
कोक्तोत्तरपदस्येत्यंशव्रतिनियम आवश्यक इति भावः। परमादिरिति परमादिः समासउद्देश्यः महच्छब्दो न भवतीति विधेयं बोध्यं। भा

अलैवानर्थकेनेति। वचनेनार्थवत्तातदंतविधिसद्भावादिति भावः तदंतविधिरेवेति प्राथमकल्पिकः सूत्रेत
दंतविधिः स एव त्वलैवानर्थकेनेति नियम्यते। परमातिमहानिति। परमश्चासावतिमहानिति समासः तत्र
परमादिर्महच्छब्दो न भवति। नापि महच्छब्दोत्तरपदः परमेशब्दः अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति सांतम
हत इति दीर्घत्वं न स्यात्। अनेनैव न्यायेनोगित्त्वक्षणो नुमागमोपि न स्यात्। तदंतविधिना तु भवति॥
सुस्रोताइति। अनागमकानां त्यागमका आदेशादूत्याश्रयणादत्रास अनर्थकः मर्थवतोह्यागम इति न्याय्या
येत्वर्थवान् सशब्दः यस्मिन्विधिरिति। तदंतविध्यपवादस्तदादिविधिः अत एव विशेषणेन भवति नान्येन॥ ॥

ष्ये। निनितीं इदं चिंत्यं कृते आगमे तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्तायान्याय्यत्वादन्यत्र भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाञ्च। नान्येनेति। अत एवेकोय ३६१
×अश्वोषोनः इङ्कन् इत्यादिष्वसत्तस्य मनइत्यादिषु वर्त्तमानानामित्यर्थः अर्थवानेवास्तिति।× गत्वीत्यादौ न दोषः यस्मिन्विधि
रिति वाचनिकमेव यस्मिन्नितिसप्तम्यतोपलक्षणं। सप्तम्यंतयत्र विशेषणं तत्रेति यावत्॥ ७२॥ ॥छ॥ ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं॥ ॥ ननु वृद्धिग्रहणाभावे सर्वत्र वृद्धिसंज्ञायां विशेषणांतराणां वैयर्थ्यमेव स्यादिति तन्मात्राक्षेपोनुपप
न्न इति शंकते। असतीति संकोचप्रमाणाभावादच्शब्देन सर्वेऽच्य्हृद्गृहीतेषु तदादिः समीपोहजेव भवतीति समीपार्थ इति पूर्वसमीपा
र्थ एवं च तन्निरूपितसंबंधे षष्ठी न तु निर्धारण इति भावः यस्याचामादिरित्युक्तिस्यार्थः स्यादिति तात्पर्यं नामधेयस्यात्विति नामधेयस्येति

वृद्धिर्यस्य॥ ॥ वृद्धिग्रहणमिति। असति वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चेत् यस्याचामादि भिन्नजाती
योहल्त दद्दमित्यजादिव्यावर्त्तिः स्यात् दात्ताइति। असति वृद्धिग्रहणे निर्धार्यहेतो धर्मस्यानुपादानादाशब्दः
समीपार्थो विज्ञायते। दत्तशब्दश्चात्र क्रियाशब्दो द्रष्टव्यः नामधेयस्येतु द त्त भवत्येव वृद्धसंज्ञा। प्रस्थे वृद्धमित्यत्र प
दानामधेयत्वदवृद्धाः पक्षेकर्यादिय स्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात्। यस्येति व्यपदेशायेति संज्ञिन इति शेषः अन्यथा
तच्छब्देन किंप्रत्यवमृश्येत तदित्यस्यानुपादाने च वृद्धेरेव वृद्धसंज्ञाप्रसंगः॥

वचनादिति भावः नाप्ये। श्रीपीति। अणप्रकृतावित्यर्थः नन्वेवं हलादेः सर्वस्य वृद्धत्वे प्रस्थे वृद्धमिति सूत्रे कर्क्यादिप्रतिषेधो
नर्थको तु आह। प्रस्थ इति। तदित्यस्यानुपादान इति तदित्यस्याप्यनुपादाने इत्यर्थः। वृद्धेरेवेति। तथा च प्रदेशेषु त्यदादिवि
षये मुख्यो वृद्धशब्दोन्यत्र वृद्धघटिते लाक्षणिक इति वैरूप्यप्रसंग इति भावः॥ ॥छ॥ ॥ ॐ नमः शिवाय॥ ॥

ननु मालादीनामिति। षष्ठ्युपादानसामर्थ्यादादिशब्दोध्याहरिष्यत इति प्रश्नः यस्यावयविनोवयवानामचामध्ये वृद्धिरस्य वयव
इत्यध्याहारं विनैवार्थसंभवेध्याहारे मानाभाव इत्युक्तेराशयः। तत्र प्रसंगादादिग्रहणासत्वासत्वयोराद्यं तवत्सूत्रस्यैकग्रह
णप्रयोजनं दर्शयति। सति चेति। असत्येकग्रहणे पूर्वसाहितेपि नाशब्दाकारेआदित्वात् सभासंनयनस्यापि वृद्धत्वं स्यादिति

गार्गीयादिति। नहि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धिरादिः किं तर्हि इत्वमालादीनां चेन्येतत्नुनामधेयार्थं स्यात्। सभासंनयनइ
ति। सति चेहादिग्रहणे अद्यंतवत्सूत्रे एकग्रहणस्य सभासन्नयनशब्दः प्रत्युदाहरणं असतित्विहादिशब्देद
रिद्राते रिवर्णांतिलक्षणस्यालोऽभाव एकग्रहणस्य प्रयोजनं। अचामिति तु बहुवत्वसंख्याविवक्ष्यार्थं स्यात्॥ ॥

भावः। अच इति एरच इत्यर्थः तत्र हि धातोरित्यधिकार इति भावः घञचोः स्वरे विशेषः नन्वेवं यस्य वृद्धिरवयव इत्येव
सिद्ध वामिति व्यर्थमत आह। अचामितीति। तथा च राद्शब्दादेर्वृद्धत्वं नेति भावः कृते त्वादिग्रहणे यत्र वृद्धेरादित्वमेवा ३७२
जपेक्षया नन्वनादित्वं तस्यैव तेन ग्रहणान्न सभासंनयनेदोषः अचामिति बहुत्वमविवक्षितं तेन मालीयादिसिद्धिः॥ ॥

ननु यत्र हल्घटिता अच एव संनिविष्टास्तत्रास्य प्रवृत्तिरुचिता न तु हलंतरिते ष्वित्युद्दतिमन्यमानः शंकते भाष्ये। वृद्धसं
ज्ञायामिति नन्वस्त्येव मातृकापाठे सन्निवेशोत आह। पूर्वस्येति वृद्धत्वप्रयुक्तकार्याजइत्यर्थः वृद्धेत्वनिबंधनकार्य
स्य प्रातिपदिके सत्वादिति भावः। अचामित्यनेन केवलानामिति सर्वपदानां सावधारणत्वेन प्रथमतस्तथैव प्रतीते

नह्यचामिति। सर्वस्य प्रातिपदिकस्याज्हल्समुदायरूपत्वात् अचामित्यनेन च केवलानामचां समुदा
यः सन्निवेशरूपो निर्दिष्टः पौर्वापर्याणावस्थानं सन्निवेशः स च केवलानामचां नास्ति। ननु चैवमि
ति। अच्सन्निवेशस्यासंभवाद चामध्ये जपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यत इत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥

रिति भावः अज्मात्रसंबंधिनो यस्य समुदायस्यादिर्वृद्धिरित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यं ननु प्रथमं ताच्यदाभावादजेवा
दिरित्ययुक्तमत आह॥ अजितिनिर्धारणषष्ठ्याश्रयणात् निर्धारणस्य समानजातीयविषयत्वाच्च तद्लाभ इ
ति भावः अज्हल्समुदायेप्यजपेक्ष एवादिर्ग्रहीष्यत इति भाष्याक्षरार्थः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

कै०वि०१
३९३

वृद्धिविशेषणार्थेतितस्याः प्रधानत्वादचामितितस्या एव विशेषणंस्यादित्यर्थः यदियादिर्वृद्धिरज्मध्यवर्तिनीत्य
र्थः निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्योः सजातीयत्वाच्च वृद्धेरच्त्वलाभः तत्रवृद्धेरच्त्वाव्यभिचारात् विशेषणसामर्थ्येन
आक्षरसमाम्नायिकाज्रूपलक्षण वृद्धिपरिग्रहइतिभावः आकारस्यनिवृत्तिप्रसंगइतिवृद्धसंज्ञानिमित्तत्वनि
वृत्तिराकारस्यस्यादित्यर्थः तत्रसाधारणं प्रत्युदाहरणमाह। ततश्चेति। भाष्योक्तस्यसाधारणत्वंध्वनयन्नाह॥

नैवंशक्यमिति। वृद्धिविशेषणार्थं निर्धारणेषष्ठीस्यात्। अचांमध्येऽज्यायावृद्धिरित्याकारस्यनिवृत्ति
प्रसंगः अकारोह्यनजेवसन् केवलमज्कार्याणि ग्रहणकशास्त्रेणलभतेततश्चाश्वलायनइत्यत्रन
स्यात्। गार्ग्यइत्यत्रचकारस्यानत्वात्समुदायानादित्वाच्चनस्यात्। एकांतादित्वेचेति। एकांताअवय
वाअचः प्रातिपदिकस्यतेषामचामादिर्वृद्धिर्यस्यतद्वृद्धमित्यर्थः॥

समुदायेति। यस्येत्याद्यपेक्षयाषष्ठीतिभावः एवंयस्येतिआद्युपजनितव्यतिरेकेषष्ठीमंगीकृत्याचामितिनिर्धारणषष्ठ्या
दोषाभिहितः अज्युपजनितव्यतिरेकेयस्येतिषष्ठ्यामपितंवक्तुंभाष्येएकांतादित्वमित्युक्तंतद्व्याचष्टे। एकांतादिति। यस्यप्रातिपदि
स्येतिसंबंधः एवंचयत्प्रातिपदिकावयवेष्वचामादिर्वृद्धिस्तत्प्रातिपदिकंवृद्धमितिसूत्रार्थः॥ ॥छ॥ ॥ ३९३

नन्वादिशब्दोपादानादेवसर्वेषामचामितिलप्स्यतेऽतआह। आदिग्रहणमिति। उभयरूपत्वेपीति अज्झल्रूपत्वेपीत्य
र्थः यस्येतिनाचांविशेषणं। तेषामन्यविषणत्वात् नाप्यादेः व्यवहितत्वात्। किंतुवृद्धेः अचामितिवादेर्विशेषणंसंनिधानात्। नवृद्धेः

सर्वप्रसंगइति। नह्यन्नविशेषउपादीयतेसर्वेषामचामादिर्वृद्धिरितितनश्चमध्येपिवर्त्तमानआकारोन्या
जपेक्षयाआदिरितिसभासन्नयनेसंज्ञाप्रसंगः आदिग्रहणंचांत्यनिवृत्यर्थंस्यात्॥ स्वद्वेति। सिद्धमि
तिउभयरूपत्वेपिप्रातिपदिकस्याजाकृतिरचामितिवचनादाश्रीयते। विद्यमानापिहलाकृतिर्नवि
वक्ष्यतेतेनायमर्थः यस्यशब्दस्यसकलाजपेक्षयावृद्धिरादिस्तद्वृद्धमिति। यथापंक्तौब्राह्मणानामा
दिमानयेत्युक्तेसतोपिशूद्रादीननादृत्यब्राह्मणजातीयापेक्षयायोब्राह्मणआदिः सआनीयते। अचा
मितिवचनाद्विद्यमानान्यपिव्यंजनानिनविवक्षितानीत्यर्थः॥

व्यवहितत्वात्। एवंचयस्यवृद्धिरचामादिरित्युक्तेऽजपेक्षादित्वस्योपपत्तयेमध्येवर्त्तमानापिहलाकृतिनविवक्ष्य
तइतिभावः॥ सकलाजितिसंकोचेमानाभावादितिभावः। सतोपीतिआदौमध्येवेतिशेषः। अचामितीतिकेवलाच्संनिवेशासंभवादितिभावः॥

कै०वि०१
३७४

स्वरविधाविति। स्वरे विधेये इत्यर्थः। अयोग्यत्वादिति स्वराणामचुधर्मत्वादिति भावः। अत एव यतोनाव इति प्रतिषेधासार्थकः।
नुड्ग्रहणादिति। हल्स्वरप्राप्तिविषयकमेवानाव इति ज्ञापकमिति भावः। अन्यथानुये ऽविद्यमानवत्वादस्त एवानित्यादौ ह्रस्वादि

अन्यथान्यत्रेति यथा स्वरविधावयोग्यत्वाद्व्यंजनविद्यमानवदेवमिहाप्यचामिति वचनादित्यर्थः। ह्र
स्वनुड्ः ष्यामिति स्वरविधौ नुड्ग्रहणालिंगाद्व्यंजनंव्यवधायकमेवेत्युदस्त्वितानितिमतुयउदात्त
त्वंनप्रवर्त्तते। वानामधेयस्येति। पौरुषेयंनाम गृह्यते। कंबलचारायणीया इति। कंबलप्रियस्य
चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः॥ ॥

स्येवमतुपउदात्तत्वं सिद्धमिति तद्वैयर्थ्यं स्यादिति तात्पर्यं। पौरुषेयमिति साधुनिकमित्यर्थः। गृह्यत इति अ
त्रवार्त्तिके इत्यादिः। अत एवेङ्प्राचां देश इति चारितार्थ्यं रूढमात्रस्य नामत्वेन ग्रहणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव घटीय इति ग
ह्रादित्वात्साधु घाट इति त्वसाधु अत एव भाष्ये देवदत्तशब्द उदाहृत इति भावः॥ ॥ ३७४

न्भाष्ये। गोत्रांताद्वेति गोत्रप्रत्ययांतो त्तयदादित्यर्थः। चेत्यनेन वृद्धसंज्ञा वा कर्त्तव्या इदमुपसंख्यानं वेत्युक्तं भवति युवेजिति
प्रकृते च गोत्रशब्देनापत्यमानं अपत्याधिकारादन्यत्वादिति भावः। नन्वोदनपाणिनीया इत्यत्र वृद्धत्वेछ असमस्तवदतिदेशे
इजंतत्वादिञश्चेत्यणिति भेदः स्यादत आह। तेनेञश्चेति येन पूर्निविहितो न गोत्रे तेनेत्यर्थः। इञश्चेत्यत्र गोत्र इति वर्त्त

ओदनपाणिनीया इति। यणिनोपत्यण्रगाथिविदथीति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः। पाणिनस्याप
त्यंयुवेतीञ्। तस्य छात्रा इति विवक्षिते पूर्निलुगित्तीञोलुक् तेने ञश्चेति अण्नभवतीति छो भवति।
पैंगलकाण्वा इति। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् वृद्धसंज्ञायां तु छः स्यात्॥ ॥छ॥ ॥

× चारायणो गोत्रांतो यथा समासे वृद्धत्वाछं भवति तथासमासे वृद्धत्वाभावेपीत्यर्थः × ते पारिभाषिके च तत्र गोत्रं गृह्य
त इति भावः। यत्तु तेन लुवोतितत्र प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वारत्वात्। भाष्ये जिह्वाकात्यादिवर्जनं वृद्धसंज्ञापक्षेपि द्रष्टव्यं। अणीति। सच
केवलेभ्यः काराव्यादिभ्य पृष्ठस्यापवादः। वृद्धसंज्ञापक्षे तु समुदायस्य कारावादिषु पाठाभावात् प्रत्ययविधौ तदंतविधिप्रतिषेधाच्च नत
त्प्राप्तिरिति भावः॥७३॥ ॥

कै०वि०१
३७५

त्यदादीनिच॥ ॥भाष्ये॰नुवर्त्ततइति पूर्वसूत्रात्परतो गच्छति नवेति विचारः ननुपसर्जनानांगणबाह्यत्वेन कथंत्यदादित्वमतआह॥आदीति। सामर्थ्याङ्कूतपूर्वगतिराश्रयिष्यतइतिभावः अन्वामित्यस्यत्विति इहादि

त्यदादीनिच॥ ॥त्वात्पुत्राइति।आदिग्रहणानुवृत्त्यन्यथानुपपत्त्योपसर्जना
नामपित्यदादित्वंस्यादितिभावः अन्वामित्यस्यनुत्तरार्थेवानुवृत्तिः स्यात् त
त्संबंधस्येहयोग्यत्वान्निर्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात्।त्वदीयइति
व्यपदेशिवद्भावोऽत्रनास्ति अप्रातिपदिकेनेतिनिषेधात्॥ ॥७॥ ॥

ग्रहणासंबंधएवभाष्यतात्पर्यमितिभावः।व्यपदेशिवद्भावेनकेवलेपिसिद्धमितिइहचनेतिभाष्यमयु क्तमतआह॥व्यपदेशिवादितिसनिषेधः प्रत्ययविधौतन्मात्रोपयोगिसंज्ञाविधौचेतिभावः।तदनाश्रित्येदं॥ ॥ ३७५

ननुनपुंसकेभावेक्तल्युटौ घञपवादौ स्त्र्यधिकारात्परतोवासरूपविधिश्च नेतिसंबंधमिति नपुंसकग्रपमैकवचन मनुपपन्नमतआह। द्वितीयांतमितिनपुंसकेपीति घञन्नया। पुंसीतिभावघञ्विषयकं क्वाचित्कं चेतिभावः चेत

संबंधमिति। द्वितीयांत मेतत्संबंधमनुरोत्स्यतेनहास्यतीत्यर्थः अपवासंबध्यतइति संबंधकर्मणिघ
ञ्नपुंसकेपिबाधकाभावात् नवतिरद्धिग्रहणासंबंधांगादिग्रहणमिहानुवर्त्ततइतिनास्तितस्यत्य
दादित्वेः संबंधः तद्यथेति।एतद्दर्शयतिस्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्रएवयोग्यत्वाद्य स्याचामाद्रि
रितिसंबंध्यतेएङः यस्याचामादिस्तद्वृद्धमितिवाक्यार्थसंपादनायइहत्वयोग्यत्वात्संबंधानुपप
त्तिः तुल्यजातीयस्यनिर्धारणात् त्यदादीनांचावेश्रमत्रूपत्वान्नावाद्यस्याचामादयस्त्यदादयइति
संबंधाभावात्॥ ॥७॥ ॥

नावतस्त्यागोपादानेसंभवतः यस्यादिरित्यस्यतुकथंतेस्यामतआह।एतादितियोग्यत्वादिरित्यस्येङित्येकवचनांतेनसं बंधइतिशेषः।तुल्यजातीयस्येत्युपलक्षणात्युदादीनीत्यनेनादिरित्यस्यभिन्नविभक्तिकत्वाच्चेत्यपिबोध्यं॥७४॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी

कै॰ वि॰ १
३७६

एङ्प्राचां॥ ॥कुणिनेति विषयसंबंधज्ञापनात्प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं अन्यथा प्राग्देश इत्येव वदेत् इति
भावः ज्ञाप्यावैषम्याय च व्यवस्थितविभाषाश्रयणं तत्फलमाह। तेनेति अन्येन त्विति शिष्टान्वये संभवत्यनेनान्वयो
नुचित इति तद्भावः वाहीकश्च देशविशेषः तत्र स ग्रामः प्राग्देशबहिर्भूतः वाहीकदेशश्चोभयसंबंधः प्राग्देशबहिर्भूतो

एङ्प्राचां॥ ॥कुणिना प्राक्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषार्थं चेति व्याख्यातं तेन क्रो
डो नामोदग्ग्रामः तत्र भवः स्त्राव्यकौरस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत्स्त्रैपुरं स्त्रौनगरं वाहीकग्रामो तत्र
२× दत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामः तत्र भवो देवदत्त इत्यवृद्धत्वात् टञ्ञिठौ न भवतः× वृद्धत्वात्। वाहीकग्रा
१× क्रौड इत्यणेव भवति अन्येन तु प्राक्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातं तेन देव× मेभ्यश्चेति ञिठौ भवतः॥ ॥

वा अत एवाव्ययात्यविति सूत्र शाकलनाम्नो ग्रामस्य उदीच्यवाहीकोभयरूपता भाष्यकृतोक्ता एतेनोभयबहिर्भूता
वाहीका इत्यपास्तं। वाहीकग्रामाविति आद्यः अस्याप्राग्देशीयाविति शेषः पूरणीय इति बोध्यं। अन्यथा कुणिमताश्रय ३७६
णोऽस्य प्रमाणता नोपपद्येत वञ्जिगविति वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्र वृद्धादित्यनुवृत्तेः॥ ॥छ॥ ॥ ॥

प्रागुदग्विभागस्तु शरावत्यास्तु योऽवधेः देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर इत्यमरेण दर्शितः शरावती चोत्तरपूर्वाभिमुखी
स्यिके ऐशानीतो नैरृत्यां पश्चिमाब्धिगामिनीस्येत्यन्ये। उभयथापि प्रागुदक्स्वरूपेन विवादः। वाहीकलक्षणं च पंचानां सिंधुषष्ठाना
मंतरं ये समाश्रिताः वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेदिति कर्णपर्वणि। एवं च धर्मबहिर्भूतत्वाद्वाहीकत्वं शतद्रू विपाशा एवती
ति वस्ता चंद्रभागेति पंचैनद्यः सिंधुः तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्व्याख्यातारः कुणिमताश्रयणे शैषिकेष्वित्यस्य वैयर्थ्यं व्यव

शैषिकेष्विति। वचनादयत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाभावः। क्रौडदेवदत्तयोस्त्वप्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थित
विभाषया न भवतीति प्राग्देशवाची नस्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञकत्वात् काश्यादित्वाद्वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भ
वतः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य नवममाह्निकं समाप्तं॥ ॥छ॥ ॥

स्थितविभाषयैव सिद्धेरतोऽन्यमताश्रयेणैव भाष्यं भाष्यप्रमाता वाहीकग्रामावपीत्यन्ये। भाष्योक्तव्यवस्थितविभाषातिरि
क्ता न व्यवस्थिता इत्यस्यार्थस्य शैषिकेष्विति ज्ञापकमित्यपरे अपत्येत्यादि उदीचां वृद्धादिति नित्यं वृद्धेति चेति सर्वेष्टसिद्धिः॥ ॥
॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे नवममाह्निकं॥ ॥छ॥ ॥त्रिवसुरसक्ष्मा
के वर्षाऽब्दे अयने तथा॥ तपः कृष्णे तु सप्तम्यां चंद्रवारेण पूर्णता॥ ॥वाराणसीनिवासीलक्ष्मणयादवस्येदं पुस्तकं जानी आशारामेणालिखितं॥ ॥

॥इति कैयटविवरणप्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः॥ गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिदितिदेशत्वेनवार्त्तिकानुत्थानमाशंक्याह चत्वारोह्येतेति। उपहिताः दूषणद्वारा
साक्षाच्चोक्ता इत्यर्थः तत्राद्येति। तत्रहिगाङ्कुटादिभ्यः परोऽञ्णित्प्रत्ययः ङित्संज्ञकः ङकारयुक्त इत्यर्थः। तयोरिति तच्छब्देन गुण
भूतयोरपि इकारककारयोर्बुद्धिस्थतयापरामर्श इत्याह भाष्ये ङकारककारयोरिति। यथाचैतत्तथावस्यायुक्तं ङित्वकि
त्वयोरप्रसिद्धिरिति लक्ष्यवहाराप्रसिद्धिरित्यर्थः तदाहयेन तस्येति सत्वेवेति यद्वदिरिति शेषः अञ्णित इत्यहणं वैयर्थ्यापत्त्या

श्रीगणेशायनमः। गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्। चत्वारोऽत्र पक्षास्तत्र पक्षित्तभाष्ये ङित्वकित्वसंबंधप्रतिपादनं। भा
वनं। सज्ञाकरणं अतिदेशश्चेति। तत्राद्यपक्षनिराकारणपरवार्त्तिकमुपन्यस्यति। ङिच्चिद्वचन इति। सताहीति विद्य
मानेन वक्तृना संबंधोर्थस्य शक्यते कर्तुं न चयोः गाङ्कुटादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ङकार इत्संज्ञोऽस्ति येन तस्य ङिदिति व्य
पदेशः स्यात्। सत्वे वा भूतानुवादे प्रयोजनाभाव इत्यर्थः। भाष्यमापततीति। नचगाङ्कुटादिभ्यश्चपरे ङकोङितोऽनेनवि
धानमुपपद्यते। अञ्णित्ग्रहणानर्थक्यप्रसंगात्॥

चमोराजीति वल्लोपाभावार्थमनुवादय इति नशंक्यं। ननु विशेषविधानादिशब्दैरसता विविधायोनशशास्यसंबंध
प्रतिपाद्यते इति चेन्न। तद्दस्याप्यप्राप्तमात्प्रसंगात्प्रजित्। ग्रहणेति। न च वक्ष्ये दिति विहितञ्यङकमेणि ङश्चव्या
वृत्त्ये न तदिति वाच्यं ङॉङ्कुटादिभ्योऽनेन तयोर्विधानेपि प्रत्ययाधिकारे स्यपागभावेन प्रत्ययत्वाभावान्नकारण
कारयोरित्वाप्रवृत्तौ ञ्णितोस्तयोः संभवात्। भाष्ये भाष्ये नेनार्थनेनेति प्रकरणेनेत्यर्थः॥ शि०शा० ९ ३७८

ननु भाष्ये तदित्यपयुक्तं पंचमीति निर्देशेनादेशविध्यसंभवादत आह। गाङिति। गाङादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य तत्त्वादेः सिद्धत्वाद्विशेष
णपरविधिनात्पर्यमित्याह ङकार इति। नन्वेवं लोपस्यापरूपकत्वेन विधानं व्यर्थमत आह इतांचेति। एवं च कार्यार्थं विधान
मिति भावः। ननु भाष्यमानः सर्वो ष्यादेशः पदेत्यत्रमानाभावादादेशप्रतिषेध इत्ययुक्तमत आह ष्ट्वेति अनेनागमत्वं निरा
कृतम्। उरग्न परवदनंतरोस्त्विति चेदत आह ङ इत अनंतर इति। नन्वेवमपि बहुव्रीहौ। गाङिच्छब्दे न प्रत्ययाभिधानात्तस्यचा
नैकाल्त्वात् कथमादेः स्यादत आह तत्पुरुष इति न च तस्यादित्वे इत्वं व्यर्थं नशक्तः ङित इत्येव सिद्धेरिति वाच्यं। अतद्धि

भाष्ये नेद्रति। गाङ्कुटादिभ्योयोऽञ्णित्प्रत्ययः स ङिद्भवति। ङकार इत्संज्ञकस्तस्य भवतीत्यर्थः। ननु ङकार आदौ मध्ये
ते वेति निर्देशाविशेषं नापेक्षते। इदमपि कुतः तस्येव विधानात्। इतां धर्मी श्रूयमाणानामपि कार्ये प्रति विशेषकत्वं भवती
तिच्चेदिति। टित्वकित्वमित्वानामभावात् ङ इदनंतरोऽस्येति। अनंतरार्थे बहुव्रीह्यभावाच्चादेः परस्येत्यादेः स्थाने ङ
कारः आदेशः प्राप्नोतीत्यर्थः। ङ इत्त इति तत्पुरुष एवन्याय्यः स्वपदार्थप्राधान्येन तस्यांतरंगत्वात् बहुव्रीह्यर्था
नुपपादनाच्च। कुटिनेत्यादौ प्रसिद्धङित्वाश्रयणादयोऽयथादेशाः क्रियंते न तदानेनैतदर्थाभिधाने समर्थाः। तदादये श्चे
हशास्त्रेन प्रसिद्धाः। अथास्मादेक्षवचनादपूर्वाः क्रियेरंस्तदा ङिच्चेत्यंत्यस्य स्यात्॥

न इति पर्युदासेन प्रत्ययसंज्ञाकालिकादेरेव तेनेत्वविधानात् अनुपपादोनुपपत्तिः तामेवदर्शयन्नि कुटिनेत्यादाविति
अन्यथास्मादेवेति। अनंतरत्तम परिभाषाकं स्फुतादित्यर्थः अंत्यस्य स्युरितिनवङित्वस्य गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वेन चारिता
र्थ्यात्तान ङन्यायेन सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यं। गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वे सर्वादेशत्वं सर्वादेशत्वे च तदर्थमिसन्योश्रयेण
सर्वादेशत्वेनाभेत्यादेशत्वापत्तेरिति भावः। तात ङस्तु यथा सर्वादेशत्वं तथोक्तं॥

कौ०वि०
२

भाष्ये तस्मादित्युत्तरस्येति एवं चादेः परस्येत्यस्य प्राप्तादेशापत्तेरष्टासिद्धेः सन युक्त इति भावः सौत्रः स्तोय थासवीदेशात्वंतथ्ये(सं)
प्रसारणंव्यर्थं हि ज्येत्य। तेन गाङ्कुटादिभ्य इति व्यर्थमेवानुवदेदिति भावः भाष्ये क्ङितन्त्वहणमिति क्ङिति चेत्याद्यवित्य
र्थः कृत्रिमेति उभयगतिमतान्ते इदं दृशालं बोध्यं भाष्ये एवञ्चुसदत्त इति सौत्रप्रदर्शनं। अवृतदत्तमिति। अस्योर्ये चेत्यादि
नसहनिर्दिष्टे भेद इति निर्दिते भेद इत्यर्थः। अतिदेशगतिरीतिलुक्तलाभ इत्यर्थः आहार्यारोपस्य तत्कार्यबोधनकलक
त्वादिति भावः व्यपदेशातिदेशो किं व्यपदेशाविरुद्धाकिंतु व्यपदिश्यस्य स्वाश्रयस्यनिवर्तनात्सहकार्येतिव्यपदेशः ङित्वा
दिरूपनिमित्तं करणेघजय दितु अतिदिश्यमानविरुद्धकिंतु व्यपदेशस्य स्वाश्रयस्य निवर्तनात्सहकार्ये तिव्यपदेशोङित्वो

कथं पुनरिति। इत्संज्ञोह्यसन्नेव कार्यमात्रं प्रतिपादयति। आदेशस्तु भावरूपो ह्यन्यस्य प्रसंगो भवतीति। किंही
ति। लोपस्य यथा आदेशत्वं तथाङ्कारस्यापि इत्संज्ञकस्य भविष्यतीत्यर्थः। तत्र स्थानिनं निवर्त्य ङकारो निवर्ते
तासंज्ञाकरणइति। अल्पपरिमाणसंज्ञा कृतेति स्पष्टातिरिक्ताद्वोच्चारणे संज्ञास्वरूपानुपलंभात्संज्ञिनां संप्र
त्ययः। ङित्संज्ञाकरणं च। कुटादित्ववचनात्संप्रसारणार्थं स्यात्। लिटः कित्संज्ञावचित्ववीति संप्रसारणार्थी
स्यात्। गाङ्कुटादिभ्यस्तु हि ङित्संज्ञा किमर्थं स्यात्। अनर्थिका भवति न्यायानुमते ऽर्थे किं कुर्मः। क्ङिति चेत्यादि
बुद्धोगिकस्यैव ग्रहणं स्यात् यस्य करोङ्कारश्चेत्संज्ञकः। अनयोरेवेति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इति
न्यायात्। च सन्दानां तु। वङित्करणं क्ङित्यदेशो बुधग्रहणार्थं स्यात्। यत्र संज्ञारूपानुपलब्धिः। एवञ्चुसदत्त इति
निर्दिते भेदे तत्कार्यप्राप्त्येत द्रूपारोपतो किं यत इत्यतिदेशगतिः। अकिंद्विधिप्रसंग इति। कार्यातिदेशोतन्त्रतिवद्धानि
कार्याणि व्यपदेशान्तरेण विभक्तानि गुणनिषेधादीनामेवातिदेशः॥
ङित्वादिरूपं निमित्तं करणे घञ यदि तु अतिदिश्यमानविरुद्ध स्वाश्रयकार्याभाव अतिदेशस्वभावसिद्धः यथा तत्रैव दृष्टांते
मघवानादित्विवसिरितिनतेवत्तथापि परिहारांतरस्याभिधास्यामानत्वान्नैवंनसुत्रुनिरूपितं भगवता॥ शि०श०
३७०

विशिष्टमात्रेति। ततः परस्य यतन्नातिदिश्यत इत्यर्थः सत्सम्यर्थे यितेरविधानादाह सत्सम्यर्थे इति यद्यपि सत्सम्यर्थत्वं
तेकदेशस्तदर्थे प्रयुक्तः सत्यातत्यभामेति वदित्यपि भाष्याशयो वक्तुशक्यत्तथापि तार्थं धातुकमिति सूत्रविषये पचेतानि
त्यादौ आतो ङित इति स्वकार्यं स्यादिति देशानापत्तिरत आह अयंभाव इति। तद्रूपासंगः तद्रूपारोप इत्यर्थः निर्लिंगव्याख्यानम
युक्तमत आह। उपदेशेति। पूर्वस्येति। परनिमित्तस्येत्यर्थः भाष्ये सत्सम्यर्थे पीत्यपि नाषष्ठ्यर्थसिनहल्तेनोभयसिद्धिः तेन तुल्य

अभागमस्तु स्वाश्रयः केन निवार्यतेोयथा ब्राह्मणवदतिदेशः क्षत्रियस्य स्वाश्रयं युद्धादिन निवर्तयति। अकि
तीति च पर्युदासाश्रयणात्। किंतु निवद्धकार्याभावात्स्वाश्रयोभागमः स्यात्। सिद्धं त्विति। प्रसज्यप्रतिषेधे आ
भागमनिषेध एव किं कार्यं सिद्धं तु पूर्वस्येति। विशिष्टमत्र ङित्कार्यमतिदिश्यते न सर्वमित्यर्थः। सत्सम्यर्थे पी
ति। सत्सम्यर्थे वर्तमानादिवार्थे वतिरित्यर्थः। ननु नेह विरूपात्सत्तकथमयं परिहारः। अयंभावः यथातम
ति। सत्सम्यर्थे विद्यमानादिवार्थे वतिरित्यर्थः। एवमिहापि व्याख्यानात्। विशि
ष्टकार्यप्राप्त्यर्थे वा ब्रह्मदत्तवातेय अपितु कस्यचिदेव कार्यस्य लाभार्थः। एवमिहापि व्याख्यानात्। विशि
ष्टङित्कार्यातिदेशार्थ एवाजिणतः प्रत्ययस्य तद्रूपासंगः। उपदेशग्रहणानुवृत्त्या वोपदेशो यो ङित्स्याद्य
त्तानेव इमिति सामर्थ्यात् पूर्वस्य कार्यातिदेशोयं। अथ किमर्थमिति। कार्यार्थत्वात् अनुबंधासंगस्यैके
नैवानुबंधेन गुणनिषेधादेः सिद्धत्वादनुबंधभेदोऽनर्थक इति प्रश्नः। एकस्य चानुबंधस्य करणेति देशा
विभेदेन न कर्तव्यः
मित्वित्यं नैकदेशत्वाभावेनात्पर्यात्। तेन ततः परस्य यत्कार्यं तत्त्रेति बोध्यं। अनुबंधभेद इत्यस्य प्रत्ययात्तवित्यादिः अति
देशाविभेदेनेति अल्पप्रकरणे इत्यादिः अपि नातत्सत्वदेशो वचोभयग्रहणं न कर्तव्यं भवतीस्य चितं श्वेतिभावाद्धेद्भ्वो
रिति च इज्यत्तं नित्य दूवच्चेरस्यतिवर्त्तीत्यद्भवच्चतुमित्युम। सर्वत्र ङित्त्वे कृत्त्वेवादेशाः यथेह भवतीति भाष्यस्य यथेहग्रन
इत्यादौ संप्रसारणं भवति तथा वज्रादावपि स्यादित्यर्थः

कै०वि० ३

भाष्ये अथाङ इति एव मानुपूर्व्वी कथं प्रत्यय इति भावः अन्यथा कलाभावाद् उपसर्गविशेषेऽत्र ङिदित्यनमुञ्चस्तो भाष्या संगतिः स्यश्चेति केचित् भाष्ये अपर आहेति यद्यपि सर्वत्र ङित्वे किं त्वे वा सूत्रेऽस्त्यत्र मेवो वाहातथ्यमेवं च सर्वथा जागर्ति इत्यादौ गुणभवनमसिद्धमिति भाष्यदृष्टान्तासंगतिः तथा विजागरितः इत्यत्र सिध्यर्थमन्यतरद् वियदितस्सूत्रे न क्रि यतेनदा यत्नं च इत्यादु न्नूस्कूकु दादी सप्तमी निर्देशादिति। पूर्वस्य कार्येति देङ्त्यस्य परिमिन्नकार्ये इत्यर्थः स्वकार्ये वि ध्यतएवातो ङित इत्यादीति बोध्यं ननु नञ्केति निषेधः औपदेशिकस्येवेति न दर्शित आह नत्वेति। न त्वौपदेशिकस्यप्र

आवस थ इति तु दिवि सिभ्यां ङिदित्यतो ङिदिति वर्त्तमाने उपसर्गविशेषे इत्यथ प्रत्ययः। ज्ञान इति। किति गुणाइ
ध्यते न विति। एवं च विषयविभागः पृथगनुबंधो वा दानेल भ्यते। नु वित्तेति। सूत्त वे धू विधूनने। किती तिस
प्तमी निर्देशादिट्प्रति षेधस्याप्यतिदेशः स्यादित्युपन्यासः। न त्विट्प्रतिप्रतिषेधः पूर्वस्य कार्ये। कुटित्वेति
नत्का सेडिति निषेधो विशेषा नुवादानादौपदेशिकवनातिदेशिकस्यापि कित्वस्य स्यात्। अथवा यत्प्राप्तं
कार्ये तदति दिश्यत इति त्वाप्रत्यये कित्वातिदेशेन श्वाश्रयस्य कित्वस्या निवर्त्तनात् येन नाप्राप्त इति न्यायं
भावाच्च। न हि कुटित्वाकुटितुमित्यादौ कित्वप्राप्ते ङित्वारंभः॥

थमोपस्थितत्वेन तन्नि षेधेन चरितार्थमातिदेशिकं न निषेधेनेत्यरुचेराह अथ वेति न स्यादिति कुटादिभ्यः प
रस्य कित्व विधाने त्वन्यत्र चरितार्थं कुटित्वेत्यादौ कित्वप्रतिषेध एव स्यात् ननु कित्वमिति भाष्यास्तरार्थः एवं च
कुटित्वेत्यादौ गुणः स्यात्। ननु प्रथमानुबंधकरणे पि नु वित्वेत्यादौ कथं भुक्त इति निषेधोन औपदेशिककित्वस्ये
दित्य आह ङित्वे नेति भाष्यत स्मादिति एवं चादेशो यं च इति स्थितं॥

ग्रं०ग्रं० ३८०

सार्वतु लिंगादि ति। वचनादीनां ङित्वादित्यर्थः तुल्यजातीयस्य ज्ञापनेन आजादौ ङित्वमतिव्याप्तं। धातुप्रत्ययसामान्यविषये
तु ज्ञापके व्याप्तमिति भावः अर्धधातुक शब्दस्य च रसाधर्थ्य टगंत विनो तो दात्तत्वाद् दच्चोंतोदात्तादिति ठ आत्तीतीत्यत आह
अर्धेति अर्धधातु शब्दः तत्पुरुषे तो दात्तः ततश्च भवार्थे ठक् च इति ठञ् जित्वादाद्युदात्तत्वमिति भावः भवेति। तेषु
भवासत्तार्धधातुकमित्यर्थः ठञंतत्वादिति। आर्धधातुक शब्द स्येत्यर्थः आर्धधातुक संज्ञो भासत्तित्वेन भवानार्धधातुकं
यानित्यर्थः आर्धधातुके इति वदार्धधातुकानितिविक्रम्ये आर्धधातुकीयानि सुक्तिः। प्रियतद्धितादस्तित्यात्यादि निन्याय
नेति बोध्यं ननु हेङित्वे नैव सिद्धेतदादेशातात ङ्गे ङित्वसार्वधातुकाङित्वस्य ज्ञापकं स्यादत आह तातङस्त्विति पित्वान् ङित्वा

सार्वधातुकमपित्। लिंगादव्याप्ति। रतिव्याप्तिं चेति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रहणस्याक्षेपप्रति समाधाने भाष्यका
रेणोपन्यस्ते। आर्द्धधातुकीयानिति अर्द्धधातुषु भग इति ठञंतत्वादन्तोदात्तत्वाभावात् व द्वचोंतोदात्तादिति ठञ
भावेन्नद्धाछो भवति। तातङः स्तु ङित्वं तिपः पित्वात् प्राप्तमित्यज्ञापकं साधर्म्युक्ताङित्वस्य द्विनिषेधो ङित्वमज्ञापकं अ
स्य हि पित्वात् ङित्वाप्राप्तिः। अवतेञ्जवंत इति गुणात्पूर्वं नित्यत्वादुत्तरंगत्वाच्चैकादेशस्तत्र कृते परस्येहापित आ
श्रितत्वात् परस्य कार्यवत्त्वादिवद्भावात् गुणनिषेधः स्यात्।

प्राप्तिरिति तद्भिन्नत्वेत्यत्रानुगार्थमनुदात्तार्थं चावश्यकमिति भावः एवं च पूर्वसूत्रे हि निर्देशादिहापित इत्याश्रयणमिति नात्य
र्थं यद्वाङ निषप्रसक्तिरिति प्रभृतकाणानामिति वप्रसक्तिः पाठ इति तात्पर्यं। लुङ्लिङ्करणानामिति ते चाशक्तेन प्रत्यादिव
द्भावादिति शब्दफलला भाषा दिवत्वमेव प्राप्नोति नत्वंतवद्भावः तेनहि ङित्वाभावार्थः फलति नतु शब्द इति भावः साधा
रणति व्याश्रयेण्यस्य प्रवृत्तिमाक्ते त्वस्कृत स्कविभिन्नतिमित्ते पर त्वतिभिन्नप्रस्थानिकेन त्परिभाषाप्रवृत्तिरिति
भाष्याशयः

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

इधि भवति। इष्टासिद्धिमेव दर्शयति नि वमूवेत्यजि तिि। ननु किल्वविधानसामर्थ्यादनिग्लक्षणा याञ्जपि वद्धेः प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह गुणमात्रेति एवं च तन्निषेधेनास्य चारितार्थ्येनानिग्लक्षणवृद्धिनिषेधकत्वे मानाभाव इति भावः। ननु छंद

इधि। किमर्थमिति। विनापि सूत्रे णेष्टं सिध्यति सत्यपि चेष्टं न सिध्यतीत्याह। वभूवेत्यजलक्षणत्वाद्वृद्धेरिग्लक्षणत्वाभावात्प्रतिषेधाप्रसंगात्। गुणमात्रनिषेध एवानुवम्यविषय इहं वभूवेति च गुणाभावप्रसंगस्यादिति प्रश्नः। इंधेरिति। भाषायां लिट आमा व्यवधानाच्छंदस्यमंत्र इत्यो प्रतिषेधात् दित इदं। न त्वस्य भाषायां प्रयोगाभावः। तत्र छंदस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वात् समीधइति ङित्वान्नलोपः। आर्द्धधातुकत्वात्त्वप्रश्नमभावः व्यत्ययो बहुलमिति वचनाद्वानित्यो बुगिति। ॐ सुपित्यत ॐ रितिनानुवर्त्तत इति भावः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च शब्दांतर प्राप्त्यभावः। सत्यामपि शब्दांतर प्राप्तौ कृताकृतप्रसंगित्वात्त्वुको नित्यत्वं। वु कि कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोक्तल्यवलत्वं

स्येव समीधेइत्यादौ न लोपार्थं कित्वमावश्यकमत आह तत्रेति। नन्वेवं निकरणस्यादत आह आर्धेति नन्वेवं शब्दांतर प्राप्तिः कुविनस्यादत आह सत्यामपीति। श्रौतरूपमादायेति भावः॥

मृडमृद विपरीतेति विशेषणी भूजम्जादिसंकोचस्यन्याय्यत्वादयं न्याय्य इति भावः न च लौकेप्रधानसंकोचप्रयचन्याय्यत्वे न व्य द्रियतेरा इ: संकोचः कार्य इति। राजनिमित्तं स्वव्यवहारसंकोचस्तरस्यः कर्त्तव्य इति तत्स्थौ तस माधस्ते व्याख्यानादिति विशेषणां स्यादिति। सुखेत्यादि चष्यावर्त्यं स्यादित्याहुः अनस्यानर्थकत्वे नैवचारणादि शेषणाव्यावर्त्यं चित्यं वस्कृतः कः कित्वसामर्थ्यादिवतुल्यजातीयानेत्तौ नियम इति बोध्यं भाष्ये विभाषितेऽमहणमुपलक्षणमित्याशयेनाह गुधेति। ननुहद

मृड। मृडादिभ्य एवेति। विपरीतनियमस्तु व्याख्यानान्न विष्यति। मृडादिभ्यः क्त्वा एवेकिदिति। नद्य नियमार्थे शास्त्र प्रवृत्ति र्लक्ष्यमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेः लक्ष्येति। क्त्वात्रस्य नियमः स्यात्। किं त्वं तु क्त्वातोऽसुकसु न इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात्। एवमपीति। क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति विकल्पेनेड्विधानात्। अस्तु नाम इति। मृद मृद वद वसां क्त्वः कित्वविधानं नियमार्थं गुध कुष क्लिशीनां तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं। तत्र विधिसंभवे क्लिशेरनिटः क्त्वः कित्वविधानं नियमार्थं न भवति। मृद विद सनर्थमिति। तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः कित्वविधानं नियमार्थं न भवति॥

विदेति सूत्रे स्वपि प्रच्छि ग्रहणमनिटां नियामकं स्यादतो भाष्ये रुद विद स्वपीति तत्र सूत्रे स्वपि प्रच्छ्योर्ग्रहणमिति त्यर्थः। न ध्वनयः स्यात् चष्टेत त्रैति व्याख्यानात्तत्कृपानसंवंध इति भावः स्वपिप्रच्छ्योः क्त्वः कित्वविधानमनिटः क्त्वो नियमार्थं न भवतीत्य० न्वयः॥

कैं०वी० ६

इको झल्ः सूत्रे किमर्थमिति। वक्तव्यमिति। क्तः परस्येत्युक्तमत आह इक इति। उत्तरार्थं सूत्रमावश्यकमिति भावः। अत एवे
कधातोर्नित्यं गुणोऽस्त्विति। त्वरार्थाधिकानुरोधात्। ननु गुणस्य परत्वात्कथं दीर्घो बाधक इत्यत आह अस्तु नेति। एवं चानवकाशत्वा
त्वाद्दीर्घो गुणस्य बाधक इति भावः। भाष्ये कृते भवेदिति। अनवकाशत्वेन बाधकस्य प्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गस्य प्रवृत्तेरंगीका
रादिति भावः। शास्त्रं प्रवर्त्तमानमिति। एवं चादृष्टार्थं प्रवृत्त्या शास्त्रस्यानर्थक्याभावान्न बाध इति भावः। शास्त्रमान

इको। किमर्थमिति। इको झल्। हलन्ताच्चेत्येक एव योगः कर्त्तव्यः किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नार्थः। व
क्ष्यमाणश्चात्राभिप्रायः। दीर्घत्वमिति। अज्झनगमां सनीति दीर्घत्वं नाप्राप्ते गुण आरभ्यमाणं तस्य बाध
कमिति भावः। कृते भवेदिति। शास्त्रमावर्त्यमानं धर्मसाधनं जपादिवदिति भावः। अनर्थकं त्विति। शा
स्त्रं पूर्वकालप्रयोगाद्धर्मो न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः। ह्रस्वार्थमिति। ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसा
मर्थ्यात् गुणो न स्यात्। दीर्घाणां तु प्रागेव ताद्रूप्यात्तद्रूपविशेषसंपत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्र
वर्त्तनात् गुणप्रसंगः। दीर्घाणामपीति। गुणबाधकरणार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्त्तत एवेत्यर्थः। न हि
भुक्तवानिति। तृप्तिफलं भोजनं कृत्स्ने च संपन्ने पुनर्न प्रवर्त्तते॥

मिति क्वचित्पाठः। तत्राप्ययमेवार्थः। ननु शास्त्रस्य साधारणत्वेन ह्रस्वविषये एव बाधे नान्यत्रेत्यत्र किं विनिगमकमत
त आह ह्रस्वानामेवेति ह्रस्वार्थं दीर्घविधानं चेत्किं तत्राह भाष्ये भवेदित्यादि गुणायेति एवं च तन्निवृत्त्या रूपविशेषसं
पत्तिः फलमस्त्येवेत्यर्थः। न हीति हि शब्दः सूचितं हेतुमाह तृप्तीति भाष्यमित्यस्य कर्त्तव्यमिति व्याख्याशेषपूरणमन्यत त्रि०शा० ६ ३८३

तृप्तिविशेषेति। विजातीया विजातीयात्तृप्तिस्तज्जनकत्वमिति भावः। भाष्ये भोजनविशेषादिति भोजनेति कर्मणि ल्यु
ट् शाल्यविशेषादिति पाठः। न हीति तत्र तृप्तिविशेषवत् नात्र दीर्घविशेषः फलमिति भावः। ह्रस्वेष्विति। लक्ष्यभेदादेक

ननु चेचतित। तृप्तो विपुनर्भुंक्त इत्यर्थः। भाष्यमिति। कर्त्तव्यं भोजनादित्वप्तिविशेषाद्यर्थिभिरित्यर्थः
न किंचिदिति। न दीर्घाणां दीर्घतरः संपाद्यत इत्यर्थः। अग्निवदिति। दग्धस्यायोग्यत्वाद्दृष्टदाह इति भा
वः। दहाव्ययोग्यत्वाद्दीर्घेषु दीर्घशास्त्रेण न प्रवर्त्तितव्यमिति भावः। दीर्घाणामपीति। ह्रस्वेष्वपूर्वदी
र्घरूपसंपादनार्थं दीर्घशास्त्रं प्रवर्त्तते। दीर्घेषु तु रूपप्रतिबंधि गुणनिवर्त्तनेन स्वरूपप्रत्यापत्तये। य
था मोराजिसमः क्वाविति मकारस्य मकार इति भावः। तच्चैश्च ह्रस्वानामिव दीर्घाणामपि येन नाप्राप्ति
- न्यायेन दीर्घेण गुणो बाध्यत एव। यथैवेति। दीर्घारंभाद्विकृतेनैव दीर्घेण स्थानव्यमिति भावः। कृदि
त्वमिति। यद्यन्तरेण दीर्घविधानं प्राप्नुयाद्दित्वं न तु दीर्घेण बाध्येतायनक्तदीधीश्च यमेव कृदित्वं तस्य
- तदेव फलं दीर्घस्य संजातमिति कृदित्वं प्रवर्त्तिष्यते। तथा चोच्यते। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधि
र्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति। दीर्घाणामिति। इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति
गुणप्रसंगादिति भावः। शीसती ति। असति किं त्वे गुणवत्स्विलोपस्यापि विशेषाभावाद्दीर्घेण बाधनं स्यादि
त्यर्थः। क्वास्ता इति। यथा नत्र लिङ्गनांतरादीनामन्यत्रपातोऽसंभाव्यः एवं किल त्वशिलोपयोरपि संबंधो न संभाव्यो
वि स्यां विधिनियमरूपे लाघवस्ति रिति भावः। यन्नाप्राप्तिन्यायेन। अनवकाशत्वेन कृदित्वं कृतः इदितो रित्व शिलोपस्यापि विशिष्ट
निमित्तत्वाभावात्क्वचिल्लोपस्तत्रप्रयोजनमत। शसती तिशिलोपस्यापीति बाध्यसामान्ये चिंतीतायामिति भाव॥ ॥

कै० वि०
७

दीध्यातीतितत्वे श्रुरादिति चिमितद्र स्वत्वि सनीसंतेता ऽभ्युदेअपूर्त पिति इत्विम्पालल्लोपे विशेषचिंतावामविद्यद्दत्याह। अथवेति।
ननुयेननाप्राप्तिन्यायेनयश्रोभयाप्राद्त्तालंभावनात्रेषांमवस्थापकत्वनचतथाप्रकृतेःयचैतेधुलीत्यादौपरत्वपत्वार्थछित्ते
वाध्यकिंशास्त्रविहितस्येत्वाकांक्षायांमध्येपवादापुरस्तादित्यादविषयःयेनेत्यस्थयन्नार्थवच्छिन्नकार्यमित्यर्थःयेनत्तसतोनेत्य

एवांभिसंबंधइति।स्त्रीस्तनीतिरोर्गुणत्नोपदीर्घत्वानिप्राप्नुवंतीतितत्रासतिहिकित्वेऽनवकाशत्वाद्धिशेषाभा
वाद्गुणवल्लिलोपस्यापिदीर्घत्वबाधकंस्यात्।अथवारस्ताद्पवादाअनंतरान्विधीन्बाधंतेनोत्तरानि
तिणिलोपस्यैवबाधकंततस्यातगुणात्तस्यादेवसतितुकित्वेनैवगुणोबाधितइति चिचीषतीत्यादिषु
जघ्यानवकाशं दीर्घत्वंपरत्वाणिलोपेनबाध्यते॥

र्थतुनास्यविषयःनाधिकार्यभेदेयञ्चरूपरमर्थ्यातुगमकरूपाभावादितिचेन्नाव्यक्तिपक्षेकिमिदंगुलबाधकतयासर्वविष
यं।उत्तणिलोपबाधकतयाणिविषयमितिसंदेहव्यवस्थायाअव्यवस्थापेक्षितत्वेनशास्त्रप्रवृत्तिःस्यपादेत्यभिमानात्व
क्तत्त्वेवंसतिशिगमेत्येववदेदितिबाध्यसामान्यचिंतायसमाश्रित्यैवभाष्यव्याख्याचिंतेतिदिक्॥ त्रि० ३०
७
३८४

\

तध्वनयनत्रांकते।नत्वसत्यपीतियेनेत्यस्यवेनकार्यमित्यर्थइतिभावः नैतदस्ति।येनेत्यस्यचितरेत्यर्थकतयायत्वाध्यसामान्य
चिंतापरत्वमस्यनदायंग्रंथइतिभावःभाष्येकिंत्वारंभेतदोषइत्याहतत्रणिलोपस्येत्यादिनाप्रतिपदविहितेनेनितिमीषतोवै
चरितार्थेनित्यर्थःएवंचतत्रस्त्रेमीमहलोनमिनोतेरपिमहत्तदीर्घस्यप्रयोजनमितिभावःसावकाशमितिभाष्यस्यसार्थक
मित्यर्थःपरत्वादितियद्यपिप्रमित्सतीत्यत्रअपवादत्वात्दीर्घेणगुणस्येवद्वीप्सतीत्यत्रबाध्यसामान्यचिंतायांणिलो

ननुअसत्यपिकित्वेयेननाप्राप्तइतिन्यायेनगुणस्यैवबाधकंदीर्घत्वंभविष्यतिनणिलोपस्यगुणबाधेन-
चसावकाशंदीर्घत्वंपरत्वाणिलोपेनबाध्यतइतिन्यायेनगुणस्येवबाधकंदीर्घत्वंभविष्यतिनणिलोपस्यगु
णबाधेनेष्टोव्यतइतिनार्थःकिंत्वेननैतदस्ति।यत्तबाध्यभेदेनापेक्ष्यतेइदंसर्वत्रप्राप्तंरदतुद्धचिदेवेति
तदायंन्यायः।यदातुबाध्यमात्रमेवापेक्ष्यतेविध्यंतरेणाव्याप्तोविषयोनकश्चिदस्तीतितदासर्वस्यैवबाध
याभाव्यं

वस्यापिबाधेनभाव्यंतथापिदीर्घसमानकालिकस्यणिलोपस्यगुणस्यैवबाधेविदीर्घकृतेस्थानिवत्वेनप्राप्तणिलो
पःस्यादेवनचदीर्घविधानसामर्थ्यदस्माविशारमान्युगहणसंपादनेनकृतार्थत्वात्एवंचपरत्वादित्यस्यदीर्घोसरका
लंप्राप्तत्वादित्यर्थःअत्रावसरन्यायस्तुशास्त्रेनास्त्येवेतिभावः॥

यत्रलक्षणेति। यथाविभाषिकसमासेऽव्ययीभावसमासइत्यादौ। तत्रहिसमाससंज्ञायाःसंज्ञाबलेनज्ञानायलक्षणपर्यालोचनमित्य
र्थः। प्रयोगरूपेतिनञ्चमीयतइत्यादौप्रयोगनिष्ठएवहिणमाभावनहोवधिविशेषइत्यादेरसंगतिःस्यादितिमासाहचर्यात्मीञ्च

असत्यपीतिमीनातिमिनोत्योःसत्यनवकाशत्वात्गुणंबाधित्वादीर्घत्वंप्रवर्त्तेत। ततोणहरोन
णहणादिस्त्राबेनप्रतिपदविहितेनगुणोबाध्यते। कृतेचेत्यात्वेहलंतात्वेतिकित्वात्हस्वपेक्षगु
णाभावः। तत्रसामान्यणहणेचरितार्थत्वाद्दीर्घविधानस्यत्दीस्पतीतिपरत्वाणिलोपोभविष्यती
तिनार्थः किंत्वेन। ननुलादेशोकृत्वात्मिनोतेमीरूपस्यमीणहणेनग्रहणेतिनैवदोषः। यत्रलक्ष
णाभिनिर्वृत्तत्वेनूनरूपमपेक्ष्यतेतत्रलक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिपरिभाषोपस्थानंनतुयत्रप्र
योगरूपाश्रयणेय। तत्रनत्वेवमत्यसत्यपिमीणहणेनणहणेमीनातीत्यादिनाआत्वेकृतेणमा
भावनहोवधिविशेषइतिमाणहणेवधिविशेषइतिमीणहणेनातहादिस्त्रविष्यतीतिसामान्यगह
णमपिदीर्घस्यप्रयोजनंनोपपद्यते। एवंतर्हिदोषांतराभिधानेनास्यपूर्वपक्षस्यनिराकरणात्भा
ष्यकारेणनैतत्सुष्ठुनिरूपितं॥

क्षांशे॰ विस्वानप्रवर्त्ततइत्येवसमाधातुंयुक्तं। तध्वनयनाहनन्वेवमसत्यपीतिकत्वाभावेपञ्चिपयत्वेनात्वस्यसुलभत्वा
दितिभावः। एवंचमीणहणमपिव्यर्थमितितात्पर्यं॥

भाष्येमीनातिमिन्योमोदीर्घत्वेकृतइत्यत्रपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिमाश्रित्यमीनातिनिर्देशःपरत्वादित्यस्योत्तरकालप्रासत्वा
दित्येवार्थः पश्चाद्दीर्घस्तरस्थानिवत्त्वेनणिलोपोभवतिएवंतत्पक्षसुत्तरमेवगुणोपिस्यात्दीर्घत्वंतुसामान्यणहणावि
धानार्थस्यात्इतिभावः नस्त्यनवकाशत्वमितिनास्त्यनर्थकत्वमित्यर्थः दीर्घत्वंबाध्यतेइतिप्रवृत्तमपिनिवर्त्ततेइत्य
र्थः। धातुरवकाशइति। तस्यचकुटादित्वप्रयुक्तङित्त्वेनगुणनिषेधाद्दीर्घश्चरितार्थइतिभावःएवंचेसमाधेएवावका

नदेवदोषांतरमाह। यथैवेति। सामान्यणहणेउपयुक्तत्वाद्दीर्घत्वस्यनास्त्यनवकाशत्वमितिद्वा
भ्यामपिगुणणिलोपाभ्यांदीर्घत्वंबाध्यतइतिकर्त्तव्यंकित्वं। नचदी। घविधानस्यकुङ्शब्दइतिधातुर
वकाशःचुकूषतइति। यस्मात्कूङ्शब्दइतिपाठः तत्रकुटादित्वात्ङित्वेसतिगुणाभावात्दीर्घस्यश्र
वणं। सिद्धावेदलोकयोश्चकूतशब्दस्यप्रयोगोदृश्यते। गुध्कृषौअवकाशइतिचेत। उहनिगमामितिब्रू
यात्किंप्रत्याहारेण॥

प्रोक्तिभाष्योक्ताऽसंगतेतितात्पर्यं। उहनेतिनन्वाआदेशागमेरित्यर्थस्नाभाष्येअजणहणंहनिसाहचर्येणत्नुम्विकरणस्थ
निकादेशागमेरेवणहणेनादोषात्। एवंचकुङःसत्वेविनतितिरितिबोध्यंकुगुदुभ्यःकुटादिभ्यःसंनोनभिधानमित्यन्ये॥

कौ० वि०
१०
९

हलंतं चेत्तौ। अंतग्रहणस्य समीपवचनत्वात्तादर्थ्यानुपपत्तिर्हलः समीपादिक परइत्यर्थः। ततः परत्वं च सामर्थ्यादिकं वर्णव्यव हितं ग्राह्यमत अवयव इति भेद एवावयवावयवि भावादाह। अत्यंतभेदे। इति। इ भेदे भेद एवावयवावयविभाव इत्यर्थः। भाव्ये इत्यर्थबोधासमर्थत्वेन निर्देशस्यायुक्तत्वाद् इकोन्ता मेति। इगंतस्य धातोरित्यर्थः हलंतस्यादिति। हलंतावयवः स्यादित्यर्थः। अन्यथा इगंतस्य अन्यः। हल्कथं तौ भविष्यतीति शेषः इक्ष्वेदेन वर्णमात्रग्रहणाद्धे वर्णयोर्वर्णयोः परस्परमवयवावयवि भावो विरु द्ध इति भावः। नन्वानंतर्यादिषु बहुव्रीहेरिव मत्वर्थस्यायाभावाद् वर्णयोरवयवा वर्णयोरवयवावयविभावो नैवतो हल इत्ययुक्तमत आह हलंतादिति। स्नादिषु धातो ग्राह्यरूपस्य वा हलाविशेषणात्तदंतविधिरित्यर्थः। यस्तु तदवतो

हलंता। अयुक्त इति। अंतग्रहणमवयववचनं मत्वा पर्यनुयुंक्ते अन्यस्यान्य इति। अत्यंतभेदमनेन दर्शय ति। अवयवावयविनोः स्तभेदविवक्षापि भवति। तत्र नां पट इति अभेदविवक्षापि पटी भवति तंतवइति इव तौ हल इति। हलंतादित्यर्थः। विपक्षतीति। अत्र संप्रसारणप्रसंगः। तद्यः सामीप्य इति। एवं च हल्त्वासावं तश्चेति कर्मधारयः। निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः॥

हलंतादीतिन्यासकरणे तात्पर्यं अत एवेगुपधाद्धलंतादिति वक्ष्यति। कर्मधारय इति स्वपदार्थप्रधानत्वेनांतरंगत्वा द्यमेवोचित इति भावः। पूर्वनिपातदोषं परिहरति निपातनादिति: बहुव्रीहिपक्षेप्येतदावश्यकमिति भावः। दंभ इत्येति इत्वेऽनुपधत्वात् गुणप्रसक्तेः किं कित्त्वेनेत्याशंक्याह असतीति। नलोप इति। अनिदितामित्यनेन॥

शि० शा०
१०
३८६

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

एकवहलंतादित्येकवचनोपात्तं जातेः स्वागतमिति। तस्या प्राधान्येन विवक्षितत्वादेको व्रीहिः संपन्न इतिवदिति भावः। ननु जा तिनिर्देशोऽयं पर्यायक्रमत आह यद्यपीति। यद्यप्येकैकव्यक्तिव्यंग्या जातिस्तथापि तावकेन विजातीयव्यक्त्यव धानेऽपि किंचिद्व्यक्तिद्वारकं सामीप्यं किंचिद्व्यक्तिद्वारकं च ततः परत्वमाश्रीयत इति भावः। व्यक्तिद्वारकाइति विशेषण भूतव्यक्तिद्वारक इत्यर्थः। तदपेक्षं व्यक्तिद्वारकं च ततः परत्वमाश्रीयत इति भो० जात्यपेक्षं अभिन्नप्रत्ययः हलित्येका कारः प्रत्ययः अनेन हल्त्व जातौ प्रमाणं संज्ञाशब्दाश्च जातिशब्दा एवेति दर्शितं। यद्यपीति। सारानुसाराद्देवपरत्वाद्

एवमपीति। व्यक्तिनिर्देशा इति भावः। असति च कित्वे। नलोपो न स्यात्। दंभेरिति। वर्णग्रहणे जातिग्र हणमिति ज्ञापितं। न चात्र व्यक्तिगतमेकत्वं अपितु जातेः स्वगतं। तत्र यद्यप्यावद्व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिः तस्याश्च व्यक्तिद्वारकाः सामीप्यादयो धर्माः तदा तस्या एकत्वादिकं समीपत्वं सन्नश्च परत्वं तदपेक्षती तिसिद्धं भिपत्तीति किंत्वा हकारादिषु वा भिन्नवत्प्रत्ययार्थाभिधानाद्धल्त्वजातेः सद्भावः। यद्यपीत्यस्य भेदा व्यक्त एव जातिरिति पक्षः। तदा भेदबुद्धसादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिः॥

तिभावः परस्परभेदकधर्मपरित्यागेन व्यक्तिमात्रविवक्षायां सापेक्षैवेति तात्पर्यं तदाह भेदबुद्धसाद भेदाश्रयणा दिति। अयं पक्षो मंजूषायामुपपादितो विस्तरेण स्माभिः शक्तिवादे। नैयरे तु हल् जातिरित्यस्यंतत्राधाश्रयहल्समु दाय इत्यर्थस्तस्य चसाक्षादेव सामीप्यं ततः परत्वं चोपपद्यते। तदुक्तं भाष्ये इकस्तत्यो हल् जातिरितीति अत एवार्द्धधातु क इति सूत्रेऽपि जातेः पौर्वापर्यासंभवाद्विषयसप्तमीविज्ञायत इतीत्याहुः॥

कै०वि०
९९

लिङ्सिचौ। सकृत् श्रुतस्यार्थद्वयमिति कालभेदेनार्थद्वयसाजात्यबोधजनकत्वमित्यर्थः नन्वात्मनेपदयोर्लिङ्सिचावित्याख्याने संसम्यनुपपन्नेत्यत आह निर्धारणे इति निर्धारणं च सजातीययोरिति तद्व्यावर्तकः भाष्ये सिजविशेषितः इति। संभवव्यभिचारयोरभावादिति भावः ननु लिङ् आत्मनेपदत्वाभावात आह लिङ्शब्देनेति ननु संभावितात्मनेपदयत्वो सुट् सीयुडावेव लिङ् तद्ग्रहीष्येत इत्यत आह सीयुडादिति। न त्वसुडुभयोरेकशेषनिर्देशात आह न चेति अनेन शास्त्रीयैकशेषो वारितः

लिङ्सि। कथमिति। आत्मनेपदेष्विति सकृच्छ्रुतस्यार्थद्वयं न लभ्यते। तत्र यदि निर्धारणे सप्तमी तदा तुल्यजातीयस्य निर्धारणाल्लिङेव विशेषितः स्यात् लिङ्शब्देन लिङादेशानां ग्रहणात्। अथ परसप्तमी तदा सिजेव विशेष्यते न लिङ् सीयुडादिसमुदायो लिङ्शब्देन रह्यत इति तस्यात्मनेपदपरत्वादुपचारात्सिजेवात्मनेभावः। न चानयोर्भिन्नयोरर्थयोः सह विवक्षासंभवतीति एकशेषस्याप्रयोगः। सिच्च विशेषित इति।।
आत्मनेपदपरत्वादुपचारात्सिजेवात्मनेपदमुच्यते। गौणमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रवृत्तः एकशेषः करिष्यत इति भावः आत्मनेपदेलिङीति। अवयवगतं वाचत्वं समुदाय आश्रयेष्यत इत्यर्थः।।
अथवा तंत्रेण शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयं लभ्यते नैवेति। संभवव्यभिचाराभ्यां सिजेव विशेष्यते न लिङित्यर्थः

प्रयोग इति। कृतैकशेषस्य सूत्रे प्रयोग इत्यर्थः। निर्धारणविभक्त्यंतत्वे सिच्छेषणत्वासंभवादाह आत्मनेपदेति। ननु सकृच्छ्रुतस्य कथमर्थद्वयबोधकत्वमत आह सरूपमात्रेति अर्थभेदेपीत्यर्थः। अत्साद इतिवदिति भावः सोत्र एकशेषवदतिबोधः। समुदायेष्विति व्यपदेशिवद्भावेनेत्यर्थः। अथवेति। तंत्रं च सह विवक्षायामपि विद्धन्मानसराजहंसेतिवदिति भावः।। ।।श्री।। शि०शा०
९९
३८७

स्याद्यो न प्रयुक्त इति। एवं च षष्ठी हेतुप्रयोग इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः अपत्यरूपत्वस्येतितत्वेन शिवस्याक्यांतुच्छो नस्यात्किंत्वचस्यादिति भावः। वस्तुतस्तु कारस्य पदे दृत्वे नेद्वत्पदार्थनिर्देशाधिकारात एवं वेदं त्वेनाप्युपपन्नबोधशेषविशेषे नु साधु रितिततस्येदमिति सूत्रेतस्यायत्यमिति च सूत्रे निरूपयिष्याम इति चिंत्यमिदं सत्र संबंधो हेतुमत्त्वाचेपर्यवस्यतीति भाष्ये हेतोरिति प्रयुक्त हेतुशब्देन चात्र फल इत्सन्नतकारः किंमुखसुखार्थं तत्तपरसूत्रवत्यर्थः इति विचारतात्पर्यं तकार इति यस्ये

स्यास्वोः इच्चकस्येति। कथं पुनरत्र षष्ठीया च ताहि शब्दः प्रलोकेन प्रयुक्त इति हेतुस्तत्तीयया भाव्यं। नैष दोषः। हेतुरूपतायाभविवक्षणात्संबंधिरूपेण विवक्षितत्वात्। यथा मदीयाः पुत्रा इति शेषिकः प्रत्ययस्तदुत्पत्तिकालेऽपत्यरूपत्वस्याविवक्षणात्। तकार इत्। तकारेत तस्य भावस्तकारेत्वं किमर्थं क्रियते दीर्घो माभूदिति। आंतरतम्यात्प्राप्नोतीति भावः। भाव्यमानोऽणुसवर्णान्न गृह्णातीत्येव तु परिहारोऽनित्यत्वान्नोक्तः। क्वचिद्भाव्यमानस्यापि सवर्णग्रहणात्। यथा अमुष्यामित्यादावूकारो दीर्घस्य भवति। परिहारांतराभिधानाद्वा। आंतरेणापीति। इकारविधानेन विनापीत्यर्थः। किं त्वं तु कर्तव्यमेव। तेन विना ह्रीईत्वस्य प्रत्यभावात्। अनंतर इति। असद्भ्रा आदेशौ क्रियमाणा इत्यर्थः

तिशेषः बहुव्रीहेरयं त्वदेशेत्यत्रेत्तसंज्ञकतकारवत्त्वं किमर्थमिति भाष्यार्थः मुखसुखार्थमिति तदर्थत्वेन वर्णोच्चारणस्य सार्थक्यादिसंज्ञालभत इति भाष्यमतं ननु श्रुतत्वाद्ध्रस्व एव भविष्यतीत्यत आह। आंतरम्यादिति। सूत्रारंभं विनेत्यर्थः किंनस्यादत आह। किंत्वमिति। तदर्थं सूत्रमावश्यकमिति भावः। इत्वस्येति छेदः असाद्भ्रा इति सामर्थ्यादसद्भ्रा इत्यर्थः
अव्यवहितपरोनंतरशब्देनेति भावः।।

कै० वि० ११ यद्यनेनेतिटिग्रहणं वाक्येनैव सूत्रेण प्लुतेन भाव्यमित्यनुवाद्दोषभियानेन प्लुतविधानमित्ययमत्र पक्षे भाष्यान्तरार्थका
र्यः। अन्त्येत्विति। अनन्तरेत्यादि। सूत्रे ऽसहेत्यो आदेशोऽश्रूयमाणोऽपीत्यर्थः। किं यमाणाइति पाठे विश्रूयमाण इत्येवार्थः। दीर्घ
एवेति। ओं तस्यो(?)ऽस्तीति भावः। वार्त्तिके अनन्तरे श्रूयमाणे वीत्यर्थे दीर्घः स्यादिति। श्रीवो वोष्यः प्लुतो मा भूदिति। त्राको स्वरत्वेना
वतारयति नन्विति स्यादिति तथा च तत्र प्लुतइत्यः स चासतीति तपत्वे पुनर्विहितेन दीर्घेणाबाधितः सन्प्लुः स्यादित्यर्थः। ननु किं
मिति प्लुतस्तत्रेष्यत इति शंकते। माभूदिति स्मृति इति। एवं च प्रश्नाख्यानादिविषये तस्येष्टत्वान्तन्निवृत्त्यर्थं विधानमित्य
र्थः स चासतीति सिद्धे दीर्घे दीर्घविधानसामर्थ्येन वाधादित्यर्थः। सति तु तपरत्वे दीर्घो प्राप्त्या प्लुतो निर्विघ्न इति भावः।

प्लुतश्चेति अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते। यद्यनेन प्लुतो विधीयेत तदा यत्रापि विषये अनन्त्यस्यापि प्रश्ना
ख्यानयोरित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेन विधीयेत। अस्मिंश्च कर्त्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्याष्टमिकस्य प्लु
तस्यासिद्धत्वान्न ततश्च पक्षेनुवाद्दोषः प्राप्नोतीति दूषणमेव न भविष्यति। अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमि
ति व्याचक्षते। अनन्तरेत्यादेशोऽश्रूयमाणो दीर्घ एव स्यान्ननु सिद्ध एव दीर्घ इत्युक्तं सिद्धस्यापि पुनर्विधा
नं प्लुतनिवृत्त्यर्थं स्यात् मा भूत्प्लुत इति इति चेत्तन्न। प्लुतश्च विषये स्मृतः स चासति। तपरत्वेन प्राप्नोतीति दी प्र
र्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितं। प्लुतविधौ तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्कथमिकारस्य प्लुतः स्यादिति चिं। त्वमे ग

यश्चास्त्रासत्त्वं तपरत्वेन न बाध्यते सिद्धत्वादित्याशयः प्रकारद्वयमपि दूषयति। प्लुतेति अनन्त्यस्य पदस्य पदस्य टेः
अपि नावाक्यचटेः प्लुतप्रश्नाख्यानयोरित्यर्थस्तस्येति भावः। टिग्रहणं वाक्येनैव संबध्यते न त्वेतेन पदेनेति तु भाष्यतात्पर्यं श्री० श्री० ११
यत्वदितिमित्यादेशो गुणेन्वत इत्यपूत द्विषयं भाव्यमिति तन्न। तेन ह्रूयमाणार्थपदवाचिनपवटेः प्लुतविधानादित्याहुः॥ ३८८

उच्चैरुदात्तः। नन्वच इत्यनुवृत्ताव पि कथं परिभाषा ऽप्रवृत्तिः अनुवृत्तस्य प्रवृत्तस्य प्रकृतसूत्रे वयपेक्षितसंज्ञिसमर्पकत्वेपि स्वरोच एव स्था
नेऽस्त्यर्थकत्वेमानाभावादत आह उच्चैरिति संज्ञिसमर्पणस्य प्रथमान्तानुवृत्त्यापि सिद्धेरिति भावः। स्थानेनान्वयादौ उच्चैरुच्चदेशे उपलभ्य

उच्चैरुदात्तः। पदविनिर्दिष्टमिति उच्चैर्नीचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने तत्राच इत्यनुवृत्तौ
सत्यं अयमर्थो भवति उच्चैः स्थाने उपलभ्यमानोऽच उदात्तसंज्ञः स्यात् च स्थान इति हल्स्वरप्राप्ताविति स
त्यासच इत्यस्यानुवृत्तौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं राजदृषदित्यादौ असत्यां त्वनुवृत्तौ समासस्य योऽन्तो दकार
स्तस्य स्वरप्राप्तावविद्यमानत्वादकारस्य स्वरः सिध्यति एवाच परिभाषायतो नाव इत्यत्रानाव इति प्रति
षेधेन ज्ञापिता अन्यथा नाव्यमित्यत्र नकारस्यायोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किं
नाव इति प्रतिषेधेन।

मानः व्यत्यमानः स वा च इति वाक्यभेदेन पर्यन्तान्यदेन संबंध इति भावः। निन्वचा ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे मास्तु परिभाषा प्रवृत्ति सिरतर्भ
हसत्यामिति समासस्येत्यन्त च इत्यस्योपस्थित्या नोत समासे विशेष्यमाणो राजदृषदित्यौ न स्यादित्यर्थः। यतो नाव इति पदं न
स्यादित्युदात्त इति तदर्थः

(अजन्वयव्यतिरेकौ बोजमित्याहुरिति तेरायोनि अत्रहो जिनिपाता आद्युदात्ता लिङ्‌निङ्‌ङस्याभ्यामिति भावः नपुनरंतरेणेति अचवदर्शने)
(इदं च किं याशास्त्रिकविषयं लो त्र वयोगातिरिक्तविषयकं च बोध्यं स्वयं राजंतइति भाष्यस्योदात्तादिगुणेरित्यर्थः अनुगच्छतीति अ)
(जुगमिति शेषः नन्वत्र वर्णसादृश्यमिति निर्वचनं हि तत्प्रातवर्थयोगेनार्थाभोग्यविवर्णसादृश्येन चेत्याशयः अर्थयोगस्त्वास्तो)
यावतेति तच्चाचः स्थानेहल्लघुदात्तादिग्रादेन प्रत्यायितः स्यादिति वाच्यं अंतरतमपरिभाषयाऽप्राप्तेः ननु शेषवा अविद्यमा
वसरिपभाषया अन्यत्राप्राप्ते स्तत्रेहापीत आह अनुदात्तादेरिति स्वत एवेत्यस्याचात्रैस्वर्यवत्तेषामनुदात्तत्वमेवेति विशेष स्वरा

अथप्रश्नमनिर्दिष्टमिति ननु कोविशेषः यावतापल्लस्वरो विधीयते तत्रव्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादच एव भविष्यति अ
नुदात्ताजुपरागवशाद्भातदनुवादेनाकार्यविधानेन कश्चिद्विशेषः एवं तर्हि न्यायक्लप्त्यादनार्थ एवायं विचारः ननु
चेति बाधकभावात्तु भ्रांत्यासिद्धिर्नैतेइति अन्यथाप्यकप्तर्ने भोयपत्तेरिति भावः॥

प्राप्यास्वरएव चविनि इतइत्यर्थः ननु स्वतस्तथात्वकल्पने निमित्ताभावः किंचोदात्तसमवधानेप्यनुदात्तत्वप्रतीत्यापत्तिरेच्चंच
हलादि प्रातिपदिके आद्युदात्तेप्यत्रापत्तिरत आह अजुवेति न्यायमिति उक्तत्वादीनां धर्मत्वविषयकन्यायेत्यर्थः।भाष्येनुवस्ते:
प्रयोजनाभावात्तदेशानुपपत्तिरिति टध्यति किं चेति अनुव्यत्तेर्न फलमित्यर्थः भाष्येयदि लत्वं तेनतदार्थः पतोनसंतेतोनार्थ इत्य
न्वयः नन्वियं प्रतीतरक्तस्फटिकप्रतीतिवत्भ्रांतेत्यत आह बाधकेति प्रतीतिर्भ्रांतैवेत्याहुर्नैतइति भाष्ये तच्चाचष्टे अन्यथा योनिति
त्तकोलोहकसभाद्दर्शः रिक्तकः धर्षणेनउल्वलोकतः वदरपिटकं वदरफलं युक्तपिटिकेति संप्रदायः प्रतोतेर्नूतत्वे बीजं
छतिकुतोन्विति

नत्का।नसेडित्यनेन कथं कित्वं क्रियेतेत्यत आह।अकारेति।विपरीतत्त्विति।तथाहि सनिशाविचित्यादावपि कित्वं स्यादित्यर्थः ननु निर्वत्तस्येति न
चैवं त्कोपि विद्यमानस्य कित्वस्य कथं निषेधइति वाच्य कार्यस्यैव निषेधो ननु विद्यमान कित्वस्येति नरोपआतिदेशिकस्य निर्वत्तस्य निषेधे
तु तेन कृत कित्कार्यस्यानेन प्रतिषेधे विरोधः स्पष्टं एवेति दिक्।ननु सन्ग्रहणाभावे विसिच्वश्चितादिरिडन्तैव प्राप्नोत्यादेशो च सि
द्धमित्यत आह।स्थासिति तत्रचविरावशावेपरत्वात्कृतेइत्यन्वयः वध्यपवादत्वादितियेन नाप्राप्तिन्याये न नस्य च नवकाशत्वेनेति भावः

नत्का।कृते किंत्वइति अकारप्रश्लेषः।निष्ठायामिति।शीङादिभ्यएव परा निष्ठा न कि रिति नियमः।विपरीतस्तुनिष्टैवेति व्या
ख्यानान्तुभवतिपरोक्षायामिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धपरोक्षालिड्‌च्यते।असत्वत्रेति।प्राप्नोतु कित्वमित्यर्थः।ननु निर्वत्तस्यनि
षेधः कर्तुं शक्यते।उपावस्थायिवाता मितिस्थासआतां इतिस्थितेइत्वं च प्राप्नोति चिरावशावश्च तत्रपरत्वाच्चिरावत भा
वाध्रुवकप्राप्नोति।वृद्धिश्च।तत्रवद्धपवादत्वात्तद्धगागमः।तत्रकृते यकारस्येति प्रसंगः।नन्वपुनर्वृद्धिर्लभ्यते पूर्वमे
वयुक्तावाधितत्वात् इति भावः असतिकित्वइति।कुलमहणस्य ज्ञापकइति त्वं न तावत्स्थितमित्यातिदेशिकस्यापि
कित्वस्य न सेदिति निषेधो भवतीत्यभिप्रायः।सुधीवासुपीवेति।अनौ व दूर्व्वाहेरितिप्रकृतस्येवङीपो निषेधः न तु रेफस्या
पितस्तु संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायइति न्यायान्निवर्त्तते।अयन्यायो विल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्राद्यपद
शेन ज्ञापितः॥

तदेवाह नचपुनरिति भाष्ये इत्वकित्संनियोगेनेति उक्तार्थत्वं खंडयति तदाह।आतिदेशिकस्यापीति।तथाच कित्वनिषेधे तत्संनियुक्ते त्वस्याप्य
भावइति भावः।ज्ञापितेत्यादिदेशिकानिषेधे उक्तस्त्राव्युपयोगइति अन्यत्।नन्वेवं नोदूर्व्वाहेरित्यस्य स्त्रियां विहितं नेत्यर्थः तु रेफस्यापिनि
वृत्तिर्वा च निकीति विषमोदृष्टांतोत आह अनइतिप्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययस्यैव निषेधइति भावः।छग्रहणेनेति।तद्धि विल्वकादेरुक्त
स्य प्रत्ययस्य भनिमित्तेतद्धिते विधीयमानो लुकप्रत्ययार्थो भावाच्छस्यैव सिद्धइति छमात्रस्य लुग्यथास्यात् न तु तत्संनियोगशिष्टकुकोनि
वृत्तिरित्यर्थमिति भावः

के०वी० ९३

ननु युकारस्य द्वित्वं बाधितत्वात्कथमित्यत्र इकारस्य द्विरुक्तत्वादाह युगागमेनेति। तत्र द्वाभ्यां लिङ्लोपाभ्यामिकारादेशेन तत्र वकारस्यान्तरङ्गत्वाद्विरवस्थितिरिति भावः। नत्र एव सत्त्वाय सक्तत्रास्त्वनास्तीति तातात्पर्यं वक्तुमथवा सत्त्वमिति भाष्ये मैकदेशः युक्तिरिति तन्तोर्नुकारिकोलोपमात्र बाधवद्वा प्राप्तेरिति बोध्यं तस्मात्लप्रहणस्य ज्ञापकत्वं स्थितं औपदेशिकस्यैव निषेध इति। भाष्ये आनिदेशिकमिति। अर्धसंयोगाद्विडित्यनेन आजिवानितिति कित्वात्परत्वात्पूर्वमिटि सेडिति निषेधेन कित्वाभावान्न लोपाभावेसंयोगादित्यस्याप्राप्तेर्नलोपसिद्धये चकारग्रहणं सन्नापेक्षात्कृतं बहिरङ्गत्वं तत्राश्रीयतइति भावः एकादेशो वस्वेकाजिति। कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति स्थित

अस्त्वत्रेति। यकारस्य कृते इत्येव द्विर्न विद्यति। युगागमेन ह्याकारस्य द्विर्बाध्यते। नन्विकारस्यापि। आजिवानिति। इदं नोपपद्यते। अत्र हि नलोपे कृते द्विर्वचने एकादेशो च वस्वेकाजाद्घसामिति ईडागमः। न हि कित्वप्रतिषेधान्नलोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वात्तु टिसंत्येकाच्त्वभावादिति णिवत्तौ नलोपादीनां चकुकथापतिश्च कृके बुचेष्टतो व्यवस्थाभाष्यकारेण तु परिहारान्तरसद्भावादेवाप रिहारो नाश्रितः। निगृह्णीति रिति। नितु चेत्थ्य न ह्यादीनामितीडागमः। क्त्वा च विग्रहादिति। विग्रहो विभागो योगस्य करिष्यतइत्यर्थः॥

त्वादिति भावः नलोपनिवृत्ताविति निमित्तापायन्यायेनेति भावः। द्विहल्त्वादिति। तस्मान्नुडित्यनेन नुडिति भावः इणिवृत्ताविति तन्निवृत्तौ सत्यां कित्वान्नलोपे द्विहल्त्वाणिवृत्तावेकादेशेनैकाच्त्वादिटि सेत्त्वात्कित्वप्रतिषेध इत्येवं नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिरित्यर्थः इष्टतइति। सा चौपदेशिककित्वेन नलोपे इष्टः प्रवृत्ताविष्टसिद्धेः स्यादित्यर्थः उक्तन्यायस्य भाष्यकृतानङ्गीकारे णान्चक्रकप्राप्तिरेवनेत्यनेति तु चेत्यादिनाइडागमप्रतिषेधः किं न स्यादत आह अग्रहादीनामिति अनीदेशादित्यत्रोपसर्गस्य घञीति दीर्घः॥ शे०रा० ९३

३००

अन्वयव्यतिरेकौ चोजमित्याहान्तरेणायोनि अत्र ह्येजिनिपाता आद्युदात्तास्तिङ् निङ् इत्याभ्यामिति भावः स पुनरन्तरेणेति अ चवप्रदर्शनं इदं प्रक्रियाप्राप्तातिरिक्तविषयं सोऽत्र प्रयोगातिरिक्तविषयकं च बोध्यं स्वयं तत्र अंत। इति भाष्यस्योदात्तादिगुणेति त्यर्थः अनुगच्छतीति अनुगुणमिति शेषः नन्वत्र वर्णसाद्रूप्यमिति निर्वचनं हितत्तत्प्रात्वर्थयोगेनार्थाभोवयि वर्णसाद्रूपेन

॥ अन्तरेणापिव्यंजनमिति आप्यायध्वमिति यथा अत्र ह्याकारवदात्तस्तिङ् तस्य निघातः ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामच्छब्देनैते गुणांयिदितु हल्नामभ्येते गुणा अभिविष्यन्तराहल्नामच्छाचमिन्नस्वरताणुषान्वस्वतयामात्वच्चामेवस्वरमनुविदधाति हल्नः तस्मान्न हलां स्वयं स्वरोऽस्तीति निश्चयः अन्वमवतीति अनुगच्छतीत्यर्थः। द्राष्टसमाचारश्चेदं निर्वचनमभिहितं न तत्र वर्णसादृश्यं किंचिदस्ति। अभ्यवागानिरपिव्यंजेरर्थः विविधांगच्छत्यनुपरागवणादितिव्य जनमित्यपमर्थः पर्यायान्तरेण भाष्यकारेणाभिहितं तु परागश्च पूर्वपरास्वनिविपरेणात्वाहल्नोऽभवति न पूर्वेण॥

वेत्याशय अर्थयोगएवास्तीत्यासाह च अथवेति विविधमिति उदात्तत्वादिरूपमामनाधकारगमनं जधीनमिति शब्दादेव्यं ग्यतइति भावः पर्यायेति मोहियमनुगच्छतिसतद्धनविविधं गच्छतीत्यर्थः ननु विरुद्धस्वरद्वय ध्यातस्य व्यंजनस्य स्वरद्वयानुगणापत्तिरत आह उपरागश्चेति स्वभावएवात्र बीजं॥

कौ० वि०
९३

अधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्कथमयं पर्यनुयोगोत आह स्रुतीति उच्चैः श्रवमाणउदात्त इत्यादिरर्थ इत्यभिमानस्त्वनवस्थित
त्वं कोदोषात आह न च तिभाष्ये एवं तर्हि लक्षणमिति न श्रुतिरागतप्रकर्षाश्रयमुच्चत्वं नीचत्वं किंतु ईदृशातापकत्वमिति मितिभा
वः श्रौती ही तिस्त्रायामोशेनांश्रुतिप्रकर्षानुमेयत्वात् तस्य चाप्यनवस्थितत्वात्स्वप्नवस्थितत्वमिति भावः श्रौता तौ ही तिस्त्र

उच्चनीचस्येति श्रुतिप्रकर्षापकर्षलक्षणोच्चनीचत्वाश्रयः पर्यनुयोगः न चानवस्थितवस्त्वाश्रयेण साधुत्वं
व्यवतिष्ठते एतदपीतिश्रोतारि वक्रुगतानां यामादीधर्माणां कार्यं दिवस्यति कार्यं च संकीर्त्यंते तथाहि महाप्राणो
नीचैरुच्चारयन्स्वरेणामहांतं देशं व्याप्नोति अल्प प्राणस्तूच्चैरपि वदन्नल्पदेशं व्याप्नोतीति सिद्धं त्विति प्रक्र
म्यंते त्रिन्वर्णा इति प्रक्रमः स्थानमुच्यते तेनायमर्थः एकस्मिंस्ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागेयुक्तेऊर्ध्व
भागेनोच्चार्यमाणउदात्तः अधरभागनिष्पन्नोनुदात्तः एवं चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागोगृह्यते नीचैरित्यध
रभागः अभ्याससमिधगम्यश्चायं स्वरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः॥

प्रक्रम्यंते इति अधिकरणे घञ्निनौदात्तोपदेशावस्थितिव्यक्तिप्रतिषेधः ऊर्ध्वभागे नेति ऊर्ध्वदेशभागावच्छिन्नवायुसंयोगेनेत्य
र्थः। न चेदं पूर्वं कर्तव्यमित्याह एवं चेति करणस्य चाधिकरणत्वविवक्षावोध्याकस्याधर्मभागेवदित्याकांक्षायां योग्य
तया स्थानस्येति लभ्यते इति भावः मेदं प्रतिनुवचनमवावश्यकमिति बोध्यं उरः कंठः शिर इति शिरः पदं ताल्वादिनामुपल
क्षणम्।।छ।। ३९१

श्री० शु०
९३

उदुपधात्। भाव इत्यस्य पंचम्यंतत्वेनान्वयतो उदुपधात्परनिष्ठासंभवइत्यत आह सय संबंधीति ङेन्द्रे। त्कृच। नन्विटि वाप्र
संग इत्यत्र सेट्प्रकरणादिति हेतुर्नोत आह। अन्यतरस्यामि। ति चेति। ननु श्रुकः किती तिनिषेधात्कित्वनिषेधं वि
नेड्वदुर्लभ इति सेडनुवृत्तिरफलेत्यत आह अस्ति चेति। ननु सति पूङश्चेत्यस्मिन्कथमकिदाश्रयं सेद्मत आह

उदु। उपदुपधाछपदाति। आपः संबंधीत्राधिकरणोय तस्मादित्यर्थः। पूङ। पूङ इति सेडित्यन्यतर
स्यामिति चानुवर्तनात्सेटो रेवत्का निष्ठयोः कित्वविकल्पः स्यात्। ततश्च पुवित्वा पुवित इति पक्षे
स्यात। अस्ति चेडागमः पूङश्चेति विकल्पेनेड्विधानात्। नवेति।। इद्धिश्चपूङश्चेति सूत्रं वार्त्तिककां
रः प्रत्याचष्टे। तत्रानियौरेवोक्ता निष्ठयोरनेन कित्वं निकल्प्यते। तत्र यदा कित्वं तदा श्रुकः किती तीट्
प्रतिषेधात्पूत्वा पूत इति भवति। यदा त्वकित्वं तदा इट्गुणयोः पवित्वा पवित इति भवति। भारद्वाजी
या इती। लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण पूङश्चेती द्वितीयं पठितं इह विकल्पो नानुवर्त्तते। उत्तरत्र वाग्र
हणादिति सिद्धतीष्टमिति भावः। उत्तरार्थमिति। नत्का सेडिति कित्वनिषेधस्य सिद्धत्वात्।।

इद्धिधाविति। ननु गोरत्वाद्भारद्वाजीयमतमयुक्तमत आह लाघवमिति विभाषामध्ये इति। विभाषयोर्मध्ये इत्यर्थः
किमर्थं तर्हि त्का भहणमिति प्रश्नो भारद्वाजीयमते वोध्यः। नन्विहार्थत्वे संभवति कथमुत्तरार्थं च मत आह नत्केति।।

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीस्मारकसंग्रहः

कै०वि० त्वषिम्नपारंपर्यप्रतिपादनेति चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् परंपराप्रतिपादनेनेत्यर्थः। श्लोक्यु। वेत्यनुवर्त्ते
९७ रुभयथापि विवक्षत्यसिद्धेर्विचारोनुपपन्न इत्यतस्तात्पर्यमाह किमिति। ननु क्वचिद्विधिमुखेनन

त्वपि। पूजार्थमिति। शास्त्रस्य पूजापारंपर्यप्रतिपादनेनानादित्वात्प्रामाण्यप्रतिपादना
त्। शलो। किमिदमिति। किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित्प्राप्त इति प्रश्नः। तत्राप्राप्तवि
भाषायां सत्र एवाप्राप्तं कित्वं पक्षे विधीयत इतीत्कानुवृत्तिरनर्थिका नहि तस्य कित्वं
विधेयं स्वत एव भावात्। अथ प्राप्तविभाषा तदा त्कः कित्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्त्त
व्य इति सन् ग्रहणं न कार्यं न हि तस्य कित्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते। शल इति। अप्राप्तविभा
षयमेकेनैव सूत्रेणाव्यवस्थितेत्यर्थः। एकसूत्रत्वदर्शनाय विचारः कृतः न तूभयत्र विभा
षा न संति। प्रतिलक्ष्यं व्यापाराश्रयणे तासां सिद्धत्वात्॥

कश्चिन्निषेधमुखेन व्यापारादुभयत्र विभाषात्व प्रतिलक्ष्यलक्षणभेदादत आह एकरूपत्वेति। व्यापारै शि०शा०
क्ये संभवति तद्भेदस्वीकारे निष्फल इति भावः ९७

३०२

ऋकारो। भाष्ये प्रतिनिर्दिश्यत इति। विशेष्यत इत्यर्थः। ऋकारः कालो यस्येति ऋकाल इव कालो यस्येत्यर्थः। ननु ऋकारानां व
र्णानां बहुत्वात्। एकः संज्ञीत्यनुपपन्नमत आह ऋ इत्येकस्येति। उपात्तद्विमात्रत्वाकारेणैक इति भावः। संज्ञिविशेषण
स्येति उ इत्यस्येत्यर्थः। संज्ञानां चेति। प्रदेशेषु त्रिविधव्यवहारदर्शनादिति भावः। संख्यातानुदेश इति। संख्यातं सम्य
क् ज्ञानमनतिक्रम्यानुदेशः संबंध इत्यर्थः। सुप्सुपेति समासः। स्थानक्रमेणान्वय इति यावत्। नन्वेवमर्थतः समसंख्य

ऋकारः। अयुक्तोयमिति। तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातत्वादिह न व्याख्यायते ह्रस्वादिष्विति। ऋ इ
त्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्देशान्तरगमात्तत्संज्ञिविशेषणस्यैकत्वे सति संज्ञिनोप्येकत्वात्संज्ञानां च त्रित्वात्सं
ख्यातानुदेशाप्रसंग इत्यर्थः। सिद्धं त्विति। त्रयाणां कृतैकादेशानां निर्देशात् द्विशेषणत्रयावच्छिन्नत्वात्संज्ञिनाम
पि त्रित्वात् यथासंख्यसंबंधः सिद्ध इत्यर्थः। शब्दो अर्थतश्च साम्यं यथासंख्यसूत्र आश्रीयते न शब्दत एव।
अथवा शब्दतः साम्याश्रयणेपि संहितावशादेकमिव प्रतीयमानास्त्रयः शब्दा उच्चारिता इत्यदोषः। कथं पुनरिति। प्रत्य
क्षेणैकस्यैव शब्दस्य श्रवणात् भेदावगमे नैव प्रमाणाभाव इति भावः। लिङ्गमिति। अनुमानात् भेदावसाय इति भावः

त्वविशब्दतस्तदभावात्कथं यथासंख्यसूत्रप्राप्तिरत आह अर्थतश्चेति अत एव पूर्वस्मै पदानां पालित्यादेर्यथासंख्यमिति भा
वः। ऋशब्दस्य त्रयोऽर्थाः इति तात्पर्यं। त्रयः शब्दा इति। वैयाकरणे सथा सुत्रे यत्वादिति भावः। भाष्ये विकारोदीर्घरूपः तेन निर्दे
श इति त्वतीयात्तत्पुरुषः तदा प्रश्लिष्टेन इति अनुमानादिति। अनेकसंज्ञाकरणात् संज्ञिनां शब्दतो भेदावसाय इत्यर्थः। प्रयोग
स्थविमतास्संज्ञाभिन्नसंज्ञिविषयाः नानासंज्ञात्वादिति भाष्ये॥

भाष्ये प्लुताश्रय इति न च मध्ये करणे कथं प्लुताश्रयः प्रकृतिभाव इति भावः। इति भाष्यं मध्ये त्रिमात्रसत्त्वेऽपि गौर्विराट् दीर्घत्रिमात्रस्यैव
प्लुतोऽत्र काश्रयप्लुतत्वमारोपयातिमिगासंधौ कर्त्तव्ये प्रकृतिभावापत्तिः सत्या व्यवहार इवदीर्घादिव्यवहारोपि लौकिक
शास्त्रीयोभयविषय इत्यभिमानः तदाह लोकेति शास्त्रादिति। लौकिकव्यवहारोप्यनादिशास्त्रसंस्कारपूर्वकः अन्य
थासंज्ञाकरणानर्थक्यमिति भावः। अनंतरतमः उकारादिः नहीति अबाधेनोपपत्तौ बाधानयुक्तेति भावः। प्रतत्वा

भयंतावदिति। लौकिकव्यवहाराश्रयेण ह्रस्वत्वं ह्रस्वत्वं च सिद्धमाश्रित्यैतदुच्यते। पत्ताविति। शास्त्रान्
स्थितायां ह्रस्वादिव्यवस्थायां लोके ह्रस्वादिव्यवहारो नान्यथेति भावः। यत्नमिति। अनंतरतमादेशवि
धानार्थमेतत्स्यादिति चेत्। तन्न। न हि स्थानेंतरतम इत्यस्याः परिभाषायाः प्रत्यक्षायाः बाधायुक्तेति विशे
षानुपूर्वीप्रतिपत्तौ लिंगत्वमेव प्लुतविधानस्य। मात्रिकेणेति लिंगद्वयेनांत्यमध्याभ्यां मात्रिकस्यापकृष्टत्वा
दित्यर्थः दीर्घप्लुतयोस्त्विति। उकारेणत्वाद्विमात्रत्रिमात्रयोः ह्रस्वरूपस्य च ग्राहक इति ह्रस्वे संज्ञात्रयाणा
मपि प्राप्नोति। नन्वेवं दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ह्रस्वसंज्ञा बाध्यते। संज्ञानां समावेशाभ्युपगमादाक
डारादेका संज्ञेति वचनात् द्विमात्रत्रिमात्रोच्चारणत्वात् भिन्नकालानां न ग्रहकाविति न तत्र दोषः॥ ॥

पूर्वनिपातबाध इति न युक्तं प्रागुक्तयुक्तेरत आह लिंगद्वयेनेति। अबाधेनोपपत्तौ बाधानयुक्तेति भावेऽनणत्वादिति। इदं
ज्ञापितत्वस्याप्युपलक्षणं नतु ह्रस्वसंज्ञावद्दीर्घप्लुतसंज्ञेपि त्रयाणां स्युरिति संज्ञात्रयकरणं व्यर्थमत आह द्विमात्रेत्यादि। अन
णत्वादिति। यत्नाभिविवेचनव्यापकजात्यविवक्षणं चेत्यपि बोध्यं नन्वेवं वाचानां संज्ञितत्वाद् यथासंख्यभंग इति चेन्न। प्राक्सा
नादेशात् शे०शा० ९५

भाष्ये सिद्धत्वव्यवस्थिता इति। प्लुतत्वादयो भिन्नव्यक्तिगता एवेति भावः। ननु तपरस्तत्कालस्येति तत्कालपरस्तत्कालस्येति सूत्राभावात् कथं समत्वम
त आह एकेति। तदेवोपपादयति ऊ अजिति। किं चैवमुकाराणामेवसंज्ञित्वेन संज्ञाविधानेवैयर्थ्यापत्तिः अपितु तैरजिति। तत्र च मुख्यसामा
नाधिकरण्य उक्तदोषात् लक्षणया सामानाधिकरण्यं दर्शयितिनवेति। तत्र सादृश्यं तरासंभवाच्चाख्यानाच्चकालकृतस्यैव तस्य ग्रहणमि
ति भावः। हलांत्विति विशेषादाचामेवस्वरकाथनादिति भावः। प्रत्याहारेपुञ्जातिपक्षाश्रयणात् दोष इति तात्पर्येण नु ह्रस्वसंज्ञा ह्रस्व विधाय
यावत् चेति। एककार्यत्वादेतदुक्तं। ऊ अजित्येव कालाथेलभ्यते। उकारादयो वर्णव्यभिचरंतीतिनावत्वेनते विशेष्यंते। अपितु तैरस्तु
तत्रोकारादिकालत्वाद् उकारादिद्वयोपि न गृहीष्यतइति नार्थः कालग्रहणेन। ततकिं पतेश्रूयमाणेनैवोकारेणकालं विशेषयितुमि
ति सवर्णग्रहणं न भविष्यति। तत्रैतत्स्यात्। उकारात्परः कालशब्देन श्रूयत इत्याह। प्रत्येकं चेति। प्रत्येकमाश्रयणोसंभवात् संज्ञा
त्रयकरणाच्चेति भावः। अत्राच्संज्ञायामिति। ह्रस्वसंज्ञा च प्राच्संज्ञेति तद्विधानउकारः सवर्णान् न ग्रहीष्यतीति। उदात्तादि यस्तु गु
णानभेदका इति तत् भिन्नस्यापि ह्रस्वसंज्ञा भविष्यति। उदात्तादिषु संज्ञासु अच्चग्रहणं निवृत्तिमिति दीर्घप्लुतानामपि ताभावि
ष्यंति। हलां त्वयोग्यत्वात्तदभावः। इकोयणचीतिनुप्राच्संज्ञाविधानं अपितु आदिरंत्येनेति विहितसंज्ञानुवाद इति सवर्णग्रह
णं भविष्यति। अथवा ह्रस्वसंज्ञेति। त्रयाणां चेद्ध्रस्वसंज्ञा तदा ह्रस्वप्रदेशेषु त्रय संज्ञिनः उपतिष्ठेते। तत्रांतरतमादेशविधानेह्रस्व
संज्ञाविधानमनर्थकमेव स्यात् अथवा वचनादनंतरतमो भवेत् एवमपि ह्रस्वप्रदेशेषु अग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः। ॥

केषु एकमात्रादीनां त्रयाणामपि विग्रहणार्थः स्यादित्यत आह त्रयाणां चेदिति अनंतरतमेति। प्रमाणत इति शेषः ह्रस्वप्रदेशेष्वग्रहणमिति
न च विधीद्धस्व ग्रहणे त्रयाणां विधानमुत्तअग्रहणे त्वेकाणोकस्यैव। विधीयमानत्वेन सवर्णग्रहणे कत्वादिति विशेष इति वाच्यं विधी
यमानेनापि क्वचित्सवर्णग्रहणादित्यभिमानः अनुवादे तु उभाभ्यामपि त्रयाणां ग्रहणेनाच ग्रहणमेव कार्यमिति भावः॥ ॥

भाष्येननुच्चेदमिति। ह्रस्वप्रदेशेष्वजग्रहणेत्वचश्चेतिनियमाभावाद्धलामप्यादेशः प्राप्नोतीतिभावः। परिहरतीति स्यादेतदिति किंचि
त्कराणि किंचिद्विशेषकराणि नचास्ति कश्चिद्ध्रस्वविधाने विशेषः अंतरतमपरिभाषया मात्रिकस्थाने मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्था
ने द्विमात्रिकस्यैव विधानादितिभावः। नचानंतमादेशविधानार्थं तद्बाधकल्पनापेक्षयेष्टानुरोधेन तयोर्ह्रस्वसंज्ञाभावज्ञाप
नस्यैवोचितत्वमितिभावः। यावदज्ग्रहणमितिप्रयोगेयत्परिमाणकाज्जुच्चारणमित्यर्थः। तावत् ह्रस्वग्रहणमिति तात्पर्येण क्वचिदे
वग्रहस्वशब्देनाग्रहणं विधानमतस्तानि व्यर्थान्येवेत्यर्थः। येतुह्रस्वविधायकेष्वज्ग्रहणमिवकार्यमित्येतद्भाष्याशयं वर्णयंति
तेषां संज्ञयाविधाने नियममित्यादेः समाधिरयं कथमिति चिंत्यं। षड्ग्रहणान्यष्टौग्रहणानीति भाष्यस्य चोपपत्तिश्चिंत्येति दिक्॥

इदं तर्हीति। असत्यां ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वादेश इतिकर्तुं न युज्यते। ततश्च ह्रस्वविधिषु देशेषु बहुकृत एव इगिति वक्तव्यं
तद्गुरु भवति। ग्रहणानीति। रघुतेनेनार्थ इति ग्रहणपदमुच्यते। ह्रस्वादेश इत्यागः प्रश्लेषनिर्देशात् पृथक् प्रयोगाभावात् आ
इः न गणितं। ननु मितां ह्रस्व इत्यत्र हेऽवेश्न इत्यस्य हिऽयतीत्यर्थमेव इगिति वक्तव्यं। तथा खित्यनव्ययस्येत्यत्रापि पर
मनुमन्य इत्यर्थमिति गौरवप्रसंगः एवं तर्हि चइगितिपंचकृत्वोक्तव्यार्थमाणेप्रतिपत्तिलाघवं भवतीति लाघवोपल
क्षणपरं भाष्यं द्रष्टव्यं। ह्रस्वदीर्घप्लुत इति सौत्रत्वान्निर्देशस्य लिंगव्यत्ययेन पुंस्त्वं॥

अनुवादे तु ह्रस्वग्रहणात् ग्रहणयोः समत्वेनेति। एतदर्थद्वयबोधनार्थमिवेदमाश्लिष्टत्वाद्वोपादानं भाष्य इति बोध्यं लाघवो
पलक्षणपरमिति केचित्तु एतत्सूत्रस्यैतद्भाष्यप्रामाण्यात् कर्मेत्रेणिङितिसूत्रे चिणमुलोरिति सूत्रस्य दीर्घग्रहणस्यैत
दिदानीं प्रयोजनं यद्दीर्घविधौ स्थानिवत्वनिषेधइति वदतो भाष्यकारस्य प्रामाण्याच्च चिणमुलोरिति सूत्रस्थ भाष्याच्च हेऽवेष्टन
इति धातोर्घटादावसौ पठ्यते किंतु पाठः परमनुमन्य इत्यादेश्चैतद्भाष्यप्रामाण्यादनभिधानमिति प्रथाश्रुतं भाष्यमेव सम्यगित्याहुः पुंलिंगैक
वचनदर्शनाद्वानुपपत्तिमंग्रांक्याह सौत्रत्वादिति लिंगस्य लौकिकत्वात्सर्वत्र परित्यक्तुं शक्यतेऽनतुशास्त्रीयैकवचनस्येति भावः॥ ॥

अथश्च भाष्ये लोपस्य विधयो न वंतीत्यनेनेनन्तस्य व्यापकत्वं बोधितेनैनैतत्र च त्यभा चविस्थानवर्त्तीह्रस्वादिनार्दि वउदित्यादावलो
त्यस्येत्यस्य प्रवृत्तिः सूचिता एकवाक्यतां दर्शयति अच इति आदिप्रभृतिशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति प्रभृतीति। आदिपदं तुग्रामा
मध्यानामिति सूत्रस्य बहुवचनानुवादकमिति भावः। यदात्विति इदं चिंत्यं प्रत्ययस्यांगाश्रयत्वो स्थिताकांक्षत्वात् नाचमिति ह्रस्वादि

अचश्च। इको गुणवृद्धीत्यनेन समानमिदं। शमादि प्रभृतीति। प्रभृतिग्रहणेन प्रिवुक्लम्वादयो गृह्यंते। भिद्यत इति॥
यकारादौ यदंगं तस्य यो वयवो जिस्यैव मस्य प्रसंगः यदा त्वजे व कारादिना विशेष्यते तदा त्रव्यवधानान्नास्ति प्रसंगः
एवमन्यत्रापि ज्ञेयं। अजिति वर्त्तत इति। ततश्च ह्रस्वादिशब्दा इहानुक्त्वाना चमुपस्थापयंति तस्य स्वयमुपस्था
नादित्याश्रित स्वरूप व्यापार आश्रीयंते। तेन ह्रस्व इत्येवं यो चसो चः स्थाने भवतीत्यर्थः संपद्यते। एवं दीर्घप्लुत
योरपि। अच्चेति। इहैव तर्ह्यज्ग्रहणं क्रियतां पूर्वसूत्रे तु न वक्तव्यमिति प्रश्नः। प्रत्यर्थेति। यथा प्रत्याहारेऽश्रु
ता आकारादयो दीर्घप्लुतसंज्ञे लभंते। तथा संयोगो पि ह्रस्वसंज्ञस्यादिति कुप्रसंगः॥ ॥

संज्ञका अचोचः स्थाने इति नार्थ इति भावः स्वयमिति। अच्च्चेदेनैवेत्यर्थः। आश्रितः स्वरूपस्य शब्दस्य व्यापारो यैरित्यर्थस्तदा
ह ह्रस्व इत्येवमिति ननु मात्रिकाणां हस्वामुपदेशाभावात् सत्वेन संज्ञाभावमाशंक्याह पथेति॥

।कौ०वि० ९७ चातुकीतिवैकल्पिके तु कीनियावत् विरोधादिति तथा च विकल्पविधिप्रवृत्तैवैयर्थ्यापत्या नित्यस्य बाध एवेत्यर्थः। कृतर्हि पुनः प्रसंग वि
ज्ञानं तत्राह यत्रहीति। यथा भिंधकीत्यत्र परत्वात् धौ कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादकवन हितत्वाकाच्छि प्रवृत्त्योर्विरोधः। समुदाये वेति। इदंवि
त्यं वहुशो दृष्टत्वात् व्यक्तिद्वारकपरिमाणसंभवं प्रकृते आह एकैकेति। द्विमात्राकालकव्यक्तिगतात्वजातिदीर्घ इतिहि अर्थः। स्या
त्। तत्र यावद्व्यक्तिः प्रत्येकं हृस्वानसा द्विमात्राकाला या च ता द्वयोर्नमाव्यक्तिरितिभावः हलंतात्त्वेत्यादौ इकसमीपव्यक्तिवत्तिहलत्वजातेः
परइत्यर्थान्न चिप्सतीत्यादौ दोषः जातेर्हि जात्यंतरव्यवधायकमिति न सजातीयव्यक्तौ व्यवधानयिकेतिबोध्यं परे तु वरणा इत्यो

तित उच्छ्रन्नमिति। परत्वात् दीर्घत्वलक्षणो। वा तु किं सति सकृत्गतौ विप्रतिषेध इति न्यायात् तद्धूस्व सं इः स्यात् लक्ष
ण: पुनर्न प्रवर्त्तते। न चैवं विधे विषये पुनः प्रसंगविज्ञानमस्ति। नित्यविकल्पयोर्विरोधात् पूर्वेणापरस्य बाध
प्रसंगात्। यत्र हि पूर्वो विधिः परेन बाध्यते तत्र पुनः प्रसंगविज्ञानं क्वचिदाश्रीयते। समुदायेवाकार्यं प्रतिव्या
प्रियमाणो अवयवानां पारतंत्र्याद्व्यापारान्नैव ह्रस्वलक्षणतु कप्रसंगः। ननु क्रियमाणेप्यजन्तग्रहणे वर्णग्रह
णो जातिग्रहणा च समुदायस्यापि दीर्घसंज्ञाप्रसंगः। नैष दोषः। ऊकाल इति विशेषणादिह व्यक्तिराश्रीयते न
हि जातेः परिमाणमस्ति व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाणमाश्रीयते एकैकव्यक्तिव्यंग्या जातिर्न समुदायव्यंग्या॥ ॥

तरोत्वारणे धर्मात्राकालसमत्वेन वर्णसमुदाये मात्राकालिकत्वात् यसंभव इति प्रश्नो भाष्ये अथ पूर्वोक्तिरुत्तरं तु तावत् सूत्रे कालग्र
हणासमर्थस्य तत्र संज्ञाप्रवृत्तिः काकारणार्थमित्याशयेन एवं च जातिग्रहणमित्यस्य जात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थे विन
दोषः मात्राकालो व्यग्रहोर्धमात्राकालो व्यग्रह इति प्रवृत्तिशास्त्रयोर विरोधायपरः संनिकर्ष इति सूत्रस्य भाष्येण च वर्णग्रहणं निरोच्चे शे०शा०
रणो ऽधर्मात्राकाल व्यवायस्यावरूपकत्वात्तेइत्याहुः॥

३०५ ९७

उच्चैस्तात्तः न न्वच इत्यनुवृत्ता वपि कथं परिभाषा अप्रवृत्तिः अनुवृत्तस्य प्रकृतस्य लेषवेत्तितसंज्ञिसमर्पकत्वे पिस्वरो च एवस्थाने इत्यर्थः क्वचे मानाभावा
द् तत्राह उच्चैरिति। संज्ञिसमर्पणस्य प्रथमांतानुवृत्त्यापि सिद्धेरितिभावः। स्थानेता त्यादौ उच्चैः शब्दे उपलभ्यमान इत्यन्वयः उपलभ्यमानः व्यज्यमा
नः सवाच इति। वाक्यभेदेन षष्ठ्यंता च्य देन संबंध इति भावः। न न्वच ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे मास्तु परिभाषा प्रवृत्तिरत आह समस्यामिति। समासस्यैवत्व
च इत्यस्योपस्थित्या तेन समासे विशेष्यमाणे राजाद् इरित्यादौ न स्यादित्यर्थः अकाराकारस्येति तथा च तत्सिध्यर्थं परिभाषैव कर्तव्या नाच इ
त्यनुवृत्तरसे वाया अविद्यमानव्यपरिभाषाया अन्यत्रावास्तत्वदोषोत+ इत्तिरितिभावः तदाह भाष्ये वहून्येतस्या इति यतो नाच इति। यदं तस्य
च कस्यादि हदात्त इति तदर्थः॥ ॥एवनेतिन चाचः स्थाने हलणुदात्तादिरा श्रेत प्रत्यापितः स्वरितिवामं अंतरतमपरिभाषया प्रसेः। ननु आह अनुदात्तादे
उच्चैः॥ षष्ठिनिर्दिष्टमिति। उच्चैर्नीचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने तत्रा च इत्यस्यानुवृत्तौ समासस्यैवैतौ दात्तत्वं तत्पुरुष इत्यादौ विस्यात् न तु राजदृषदि
त्यादौ असत्यां त्वनुवृत्तौ समासस्यैवैतौ दात्तवैरावीतौ रकारस्तस्य स्वरप्रात्ताव विद्यमानत्वादकारस्य स्वरः सिध्यति। एवं च परिभाषायतो नाच इत्यानाच इति प्रतिषे
धेन ज्ञापिता। अन्यथान्यत्राव्यमित्यत्र नकारस्यायोग्यत्वादाकारस्यानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनाच इति प्रतिषेधेन॥ ॥अथ प्रथमानिर्दिष्ट
मिति। ननु को विशेषः यावता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यंजनस्याविद्यमानत्वात् स्वर एव भविष्यति। अनुदात्तादेरञित्यादौ चानुवादेपि न दोषः। त्व
त एव हल्लोनुदात्तत्वं भवतु अनुदात्ता ऽजुपराग वशाद्धात दनुवादेन कार्यविधाने न कश्चिद्विशेषः। एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थ एवायं विचा
रः ननु चेति। बाधकाभावाच्चभ्रांत्य सिद्धिः। नैतदिति। अन्यथानुपलंभोपपत्तेरितिभावः॥

रिति। स्वत एवेत्यस्य चांशे स्वर्यवत्तेषामनुदात्तत्वमेवेति विशेषस्वराप्राप्ता स्वस्वर एवावतिष्ठत इत्यर्थः ननु स्वतस्तथात्वकल्पने मानाभावः किंवोदा
त्तसमवधाने व्यनुदात्तत्व प्रतीत्यापत्तिरेवं च हल आद्यातिपदिके आद्युदात्तेः प्रयोजनाभावात् संदेहानुपपत्तिरिति इष्ठतिकिं चेति। अनुदात्तेनैकत्वमित्यर्थः
भाष्ये यद्विलस्यतेतदार्थ यतो न लक्ष्यंतेनोनार्थ इत्यन्वयः। ननु चियं प्रतीति स्फिकस्फटिकवत्प्रतीतिवत् भ्रांतेत्यत आह बाधकेति प्रतीतिर्भ्रांतैवेत्याहनैं
तदिति भाष्ये तद्या च यथा अन्यथापीति स्फिकोलोहकंस आदर्शः स्फिक घर्षणेन उज्ज्वलीकृतः वदरपिटके। वदरफलयुक्तपेटिकेति प्रदाभः। प्रतीतिर्भ्रा
न्तत्वे बीजं। कुतोन्विति॥

अजनमव्यतिरेकौवीजमित्याहांतरेणापीति।अत्रहीतितिवानाआद्युदात्तास्तिइति इइत्याभ्यामितिभावः।नपुनरंतरेणेति।अन्वयप्रदर्शनमुइदंप्रक्रि
याप्राप्तातिरिक्तविषयंसौत्रप्रयोगातिरिक्तविषयकंचबोध्यंस्वयंराजंतेइभाष्यस्योदात्तादिगुणेरित्यर्थः।अनुगच्छतीतिअगुणमितिशेषः।नत्वत्रवर्ण
स्यासादृश्यमिति।निर्वचनंहितत्तद्धात्वर्थयोगेनार्थाभावेपिवर्णसादृश्येनवेत्याशयः।अर्थयोगएवास्तीत्याहअथवेतिविविधमिति।उदात्त
त्वादिरूपनानाप्रकारगमनमजधीनमितिशब्दादेवलभ्यतइतिभावः।पर्यायेतियोहियमनुगच्छतिसतद्वत्विविधंगच्छतीत्यर्थः।ननुविरुद्ध
स्वरद्वयमध्यगतस्यव्यंजनस्यस्वरद्वयानुरागापत्तिरतआहउपरागश्चेति।स्वभावएवात्रवीजं॥ ॥श्रीगंगाधरायपन्नगभूषणायशिवायनमः

।अंतरेणापिव्यंजनमिति।आप्यायध्वमितियथा।अत्रह्याकारउदात्तस्तिङंतस्यनिघातः।ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यांमचएवैतेगुणाःयदितुहल्लामप्येतेगुण
अभविष्यंस्तर्हिहलामचांभिन्नस्वरताप्यकपाल्लस्यत।यस्मादचामेवस्वरमनुविदधतिहलःतस्मान्नहलांस्वरोस्तीतिनिश्चयः।अन्वभवतीति।अनुगच्छ
तीत्यर्थः।शिष्टसमाचाराच्चेदंनिर्वचनमभिहितंनन्वत्रवर्णसादृश्यंकिंचिदस्ति।अथवेतिस्वंजेरर्थेस्तत्रविविधंगच्छत्यनुपरागवशादित्ययमर्थः
पर्यायांतरेणभाष्यकारेणाभिहितः।अनुपरागश्चशूर्वपराच्संनिधानेपिपरेणाचाहलोभवतिनपूर्वेणेति॥ ॥उच्चनीचस्येति।श्रुतिकर्षापकर्षेलत्त
णोच्चनीचत्वाश्रयःपर्यनुयोगःनचानवस्थितवस्त्वाश्रयेणसाधुत्वंव्यवतिष्ठतइतिभावः।एतदपीति।श्रोताहिवक्तृगतानायामादीन्धर्मान्का
र्यद्वस्यति।कार्यंचसंकीर्णं।तथाहिमहाप्राणोनीचैरल्पप्राणमहांतंदेशंव्याप्नोति।अल्पप्राणस्तूच्चैरपिवदल्पंदेशंव्याप्नोति।सिद्धंत्वि
ति।प्रक्रम्यतेअस्मिन्वर्णइतिप्रक्रमःस्थानमुच्यते।तेनायमर्थः।एकस्मिन्तात्वादिकेस्थानेऊर्ध्वाधरभागयुक्तेऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाणउदात्तः।अध
रभागनिष्पन्नोनुदात्तःएवंचोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागोगृह्यते।नीचैरित्यधरभागः।अभ्यासस्मधिगस्यश्चस्वयंरविन्नोमःषड्जादिवदिस्येयः॥ ॥श्री॥

अधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्कथंमयंपर्यनुयोगोनआहश्रुतीतिउच्चैःश्रूयमाणउदात्तइत्यादिरर्थइत्यभिमानः।नन्वस्त्वनवस्थितत्वंकोदोषोतआह
नचेतिभाष्येएवंतर्हीलक्षणमिति।नश्रुतिगतप्रकर्षाश्रयमुच्चत्वंनीचत्वंकिंतुईदृशात्तापकन्नापितमितिभावःश्रोताहीतिआयामादीनांश्रुतिप्रकर्ष
णानुमेयत्वात्तस्यचाव्यवस्थितत्वाद्व्यवस्थितत्वमितिभावः।प्रक्रम्यतेइतिअधिकरणेअजितोदात्तोपदेशस्येतिवद्विप्रतिषेधः।ऊर्ध्वभा
गेनेति।ऊर्ध्वभागावच्छिन्नवायुसंयोगेनेत्यर्थः।नचेदमपूर्वकर्तव्यमित्याहएवंचेतिकरणस्याधिकरणत्वविवक्षावोध्या।कस्योर्ध्वभा
गइतिव्याकांक्षायांयोग्यतयास्थानस्येतिलभ्यतेइतिभावःमंदप्रतितुवचनमेवावश्यकमितिबोध्यंभाष्येउरःकंठःशिरइतिशिरःपदंताल्वादीनामुपलक्षणं॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

396

समाहारःसमाहारशब्देकर्मसाधनेकस्येतिप्रश्नेतेनइच्छानुपपन्नेत्यतआहभावेति।जातौचैकस्येत्येकवचनं।उपश्लेषः
अव्यवहितोत्तरत्वरूपःअन्यत्र।फलादौऔत्तराधर्यमाधाराधेयभावःनचवर्णानांसःअमूर्त्तत्वादस्थिरत्वाच्चेतिभावः
स्वरितत्वाभावात्एकादेशस्यैकत्वात्कथमत्रद्वयोरच्चोःसमाहारोतआह।स्थानिनोरितिकार्यकिशब्दयोरर्यदइंतयोस्तित्व

समाकस्येति॥समाहरणंसमाहारइतिभावसाधनत्वंमत्वाकस्येतिप्रश्नः।अचोरिति।नयोश्चसमाहारउपश्ले
षरूपः।अन्यत्रचोत्तराधर्यादिरूपोपिसंभवति।गांगेनूपइतिस्थानिनोरेकारैकारयोरुदात्तानुदात्तयोःसमाहा
रात्स्थानिधर्मेणादेशस्यापितथाव्यपदेशः।समाहारोचोश्चेदिति।कार्यकिकन्याइत्यादौस्थानिद्वारकोपिसमाहा
रव्यपदेशोनास्ति।यत्राप्यस्ति।गांगेनूपइतितत्राप्यसौगौणः।तत्रगांगशब्दोणंतत्वादंतोदात्तः।सप्तम्येकवचनेनसु
पानुदात्तेनसहैकादेशउदात्तःअनूपशब्दोनोरप्रधानकनीयसीत्यंतोदात्तत्वादनुदात्तादिस्ततएकादेशः।स्वरितो
वानुदात्तेपदादावितिस्वरितः।एवंतर्हीतिगुणयोर्नैरंतर्येणोपलंभादस्तिसमाहारः॥

स्वरितत्वंकन्येत्यत्रकन्याराजस्येन्यमनुष्याणामंतइतिनत।एवंगौरेणापिसर्वत्रनास्तीत्यर्थःगौणइति।स्थानिनोरुपश्लेषस्याश
स्त्रीयत्वेनस्थानिवत्सूत्राप्रवृत्तेःलोकन्ययसिद्धस्तगौणइत्यर्थःनचचोःसमाहाराभावेकथंतद्गुणयोःसमाहारोतआहगुण
योरिति।एकान्निष्टयोरेवतयोःसमाहारइत्यर्थःनैरंतर्येणेति।तस्मादितउदात्तमित्यक्तेः॥ ॥

कै०वि०
४१९

पूर्वप्रत्याख्यानेनाच्प्रकरणादितिविरुद्धमत आह प्रस्तावइति सामर्थ्याद्वगतिरित्यर्थः तदुपादयति। तद्यमिति। अजिति
वर्त्तते इति भाष्ये चशब्देन द्विशेषबोधकावुदात्तानुदात्तशब्दैलक्ष्येत इत्यर्थः भाष्येन तद्गुणस्ये त्यस्यव्याख्या समाहार गुणस्ये
ति। उदात्तानुदात्तसमाहाररूपगुणवत इत्यर्थः अच्चः संज्ञित्वेनानुपादानादयं प्रश्नो युक्तोत आह स्वरितइति नचात्र समाहार
+द्वेः कथं त्रैस्वर्यमित्यस्या जपेत्तत्व मत आह स्वरशब्देनेति। एवंमपि ष्यमनुपपत्तिरत आह त्रय एवेति। चातुर्वर्ण्यादित्वादितिभवेः+

अच्प्रकरणादिति। प्रकरणं प्रस्तावः ननु स्वरितत्वादनुवृत्तिः। तस्याः पूर्वप्रत्याख्यानात्। तद्यमर्थः॥ पूर्व
सूत्रयोः सामर्थ्यात्सिद्धेऽज्ञेव संज्ञी उदात्तानुदात्तशब्दयोरिति ताविहानुवृत्ता वन्न प्रत्याययतो न गुणं सिद्धवि
ति। गुणिनोस्तयोः समाहारासंभवात्सामर्थ्याद्गुणयोः समाहाराश्रयणमित्यर्थः। कथं पुनरिति। स्वरितइत्य
नयासंज्ञयायोग्यत्वादच्वसंज्ञित्वेनाद्वित्तः नचाच समाहारो भवति। मतुलोपइति। गुणगुणिनोरभेदोपचा
रात् गम्यमानार्थस्य मतुपोऽप्रयोग इत्यर्थः। अकारइति। अर्श आदेराकृतिगणत्वात्। त्रैस्वर्यमिति। उदात्ता
नुदात्तगुणव्यतिरेकेण स्वरितत्वाभावान्न त्रैस्वर्यव्यवहारेण स्यात्। अस्ति चायं व्यवहार इति भावः। अत्र
पेत्तमिति। स्वरितशब्देनाचमुच्यते। त्रय एव स्वराः। त्रैस्वर्यमिति स्वार्थे ष्यञ्॥

इति भावः साधनत्वात्समाहारशब्दस्येति भावः अर्श आदेरिति। अधिकरणे घञिति तु नोक्तं स्फुटबाधात् बाहुलकस्यागतिका त्रिo३o
त। उदात्तेत्यादि। स्वरशब्दस्य गुणपरत्वाभिप्रायकंबोधमित्यर्थः त्रैस्वर्यमिति भाष्ये ष्यनि त्रिं भावः। ननु स्वरशब्दस्य गुणे प्रसि ४२९
३८७

तस्यादितः अर्द्धपरिमाणस्येति अनवयवस्येति अर्थः अव्ययरक्तोवयवः। इतिन्यायादिति। इति हेतोर्न्यायात्। व्याख्यत्येत्यर्थः
शाक्तिके इत्यत्र वाक्यादेरामन्त्रितस्येति द्वित्वं। नन्वर्द्धह्रस्वशब्दस्यावयवचतत्वे न प्रमाणवचनत्वाभावात्कथं मात्रत्वत आह अ
र्धह्रस्वेति। रूढया अर्धमात्रारूपप्रमाणविशेषेणेनोच्यते न ह्रस्वस्यार्धमित्यर्थ इति भावः व्युत्पत्त्यर्थमिति अनुलोमादिव

तस्या। अर्द्धपरिमाणस्य ह्रस्वसंज्ञारूतान्यचः कस्येति न्यायाद्दीर्घप्लुतावयवो ह्रस्व मह्रणे। नटद्येन इत्या
लोच्याह। अर्द्धह्रस्वमिति। कन्येति कन्याराजन्यमनुष्याणां मनंत इति स्वरितः। शाक्तिके शक्तिक इति। स्व
रितमाम्रे डितेस्तयेति स्वरितः कृतः। मात्रचइति अर्द्धह्रस्वशब्दः प्रमाणवाची रूढिशब्दः। व्युत्पत्त्यर्थं तु ह्रस्व
स्योपादानं। अर्द्धमात्राखनेनाभिधीयते। ततः प्रमेयमात्रचं विधायतस्य प्रमाणे लद्वतिलोपः क्रियते। तत्र
यथा ह्रस्वे वुध्यार्द्धमात्रा विभज्यते। एवं दीर्घप्लुतयोरपीति किमर्थमिति नैवंभूतमिह व्याख्यानं दृश्यते सं
ध्यक्षरादिविषयत्वास्यापि विभागस्याव्याख्यानप्रसंगादिति प्रश्नः। अमिश्रीभूतमिवेति। तत्रोतोस्येव विभाग इतं।

दिति भावः एवमपि दीर्घादौ अर्द्धमात्राकालेऽवयवविभागाभावाद्दोष एवेत्यत आह तत्रयथेति। उभयोरपि समागमिति रिति
भावः ननु गुणयोः प्रमाणादिवैशविनाप्रतिपाद्यन रूपाव्याख्यानार्थत्वात्प्रश्नोनुपपन्नोत आह। नैवंभूतमिति संध्यक्षरा
दीति। अवर्णभागः पूर्व इकारादिभागउत्तर इत्येवं रूपस्येत्यर्थः तत्वत इति। अन्यथाव्याख्यानासंगतिरिति भावः॥ ॥श्री॥

भाष्ये स्थानेत्यादि स्थानानि कंठादीन्यष्टौ। करणमाभ्यंतरप्रयत्नः अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नः शस्त्रपतिव्याकरणं नामेति छंदःशास्त्रे
षु प्रातिशाख्य शिक्षादिषु अभिविनीतः शिक्षितः उपलभ्याक्तत्यत्या एवं तर्हि इदमपि व्यर्थमित्याह यद्येव मिति। ननु प्रदेशेषु
स्वरितग्रहणाकरणे उदात्तग्रहणेनावयवस्य बोधने पि तत्स्थाने यणोऽभावात् उदात्तस्वरितयोर्य णाइत्यत्रानुपपत्तिरे
वेत्यत आह आसेत्स्यत इति तत्र सूत्रे एतदुपस्थिति सामर्थ्यादिति भावः सत्यपीति। प्रयोजनविशेषलाभात् गौरवं न दोषा

उपात्तीरोदकें इति। नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः। उत्तराविद्येति। पुराकल्पे
पूर्वाअद्यत्वे तूत्तरे इति यस्य शायां व्याख्यातं। संज्ञाकरणमिति प्रदेशेषूच्चैरादेशाप्रत्याख्यानां समुदाय आत्तेश्य
त इति भावः। उभयमिति। सत्यप्यक्षरगौरवे महतोर्थस्य व्याप्तिर्भवति। सुखेन विभागस्याविपरिमाणे ज्ञाना
त। उदात्तादेरिति। उदात्तादेः प्रतिपादकं यच्छास्त्रं आद्युदात्तश्चेति तत्स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति ततश्च प्रत्य
यः कदाचित्स्वरितादिरपि स्यादित्यर्थः। आन्व्याख्यानमेवेति। न केवलमिदं सूत्रं। यावत्। उच्चैरुदात्त इत्यादि संज्ञा
करणमपि मंदबुद्धिप्रतिपादकनार्थं सिद्धो हि वेदाध्यायिनां शिक्षायामेव [redacted]दात्तादिव्यवहारः॥ ॥

येति भावः भाष्ये ऊर्ध्वमात्तमिति। ताल्वादिषूर्ध्वदेशेनच्चारणेन गृहीतमित्यर्थः। उदात्तादेरुच्यमानं कार्यमिह शास्त्रे न किंचिद
त आह उदात्तादेरिति। इदमुपलक्षणं अंतोदात्तस्यापि। एवं भूतमन्वाख्यानं न इष्यत इति यदुक्तं तत्परिहरति न केवलमिति उ
च्चैरुदात्तेरिति। इदमुपलक्षणं अंत इत्यादिकमपि तादृशमिति भावः भाष्ये इदमित्यस्योच्चैरुदात्त इत्यादिकमित्यर्थो बोध्यः।

आकारप्रश्लेष इति तदभावे अर्धह्रस्वोदात्तादिति पंचम्यन्विता स्यादिति भावः। आङ्इयमारंभाति विधेरिति तत्फलितमाह इयं न वे
ति। तेन मेत्राद्यादिति किं स्वरे रौदमौदतौ दात्तात्परत्वेनोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं ततो गांगेयभृत्वादिमपि त्यकादेशस्वरेणां
तोदात्तं ततो मेत्राद् स्यानुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तत्वे इयमित्युदात्तात्परत्वेनोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं ततो गांगेयप्र
भृतीनाम मंत्रितस्येत्याष्टमिकेन निहतानामेकश्रुतिः अत्र निरिति। तदेकादेशोपि अंतरतम्यात् स्वरितः करोतेरप्यतिकार्यं। तद
नंरं देवदत्त यज्ञदत्तावित्यामंत्रितस्य चेति निहतं भाष्ये इंद्र आगच्छेति। आङुदात्तः गच्छेति निहतं। तत उदात्तादनुदात्तस्येति गकौ
स्वरितस्येति। आ अर्धह्रस्वोदात्तादित्याकारप्रश्लेषः। इयंनवसरस्युदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्येनस्मात्पराकर्तव्या। ते
न स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति एकश्रुतौ विधीयमानायामुदात्तादिति स्वरितस्य सिद्धत्वं भवति। तेन मेत्राद्वात्
स्वरितात्परेषां गांगेयप्रभृतीनामामंत्रितवदनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति। कृतहरति। आश्रयात् सिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यती
ति भावः। कार्यमिति अत्र तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं तच्च सिद्धमित्यत्रैव स्यात्। स्वरितोदात्तार्थमिति। स्वरितस्य उदात्तोवि
धीयते स आष्टमिकस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति। सुब्रह्मण्यो अमिति। सुब्रह्मणि साधुरिति यत्र त्यय स्तित्त्वात्स्वरितस्तत इष्टावेका
देशः स्वरितानुदात्तयोरांतरतम्यात् स्वरितस्ततनुं माङिश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव। तस्यासिद्धत्वादुदात्तत्वं सु
ब्रह्मस्थायामिति च स्वरूपमेव गृह्येत न तु निगदोलक्ष्येत॥

गकारः स्वरितः तस्यानेनोदात्तः इंद्रेत्यामंत्रितमाद्युदात्तं द्वितीयो वर्णोनुदात्ता दिति स्वरितः तस्याप्यनेनोदात्तः स्वरित एवेति। एक
देशः उदात्तेनेत्यत्रानुदात्तस्येत्यनुवृत्तेः सन्नेति भावः। न चेको गुणेति सूत्रेण्डिः पररूपमित्यत्र रूपग्रहणस्य परस्परस्य यादृश्यं रूपं तादृश एव य
था स्यादिति फलमुक्तमिति अत्र भोमउदात्तत्वादुदात्त एकादेशो युक्त इति वाच्यं। एचोनन्त्यो इरितिसूत्र भाष्यप्रामाण्येन स्वरस्य रूपता
भावत्। ननुक्तब्रह्मण्यायामिति निगदाभिधानादयमेव विषयो न युक्त इत्यत आह स्तक ब्रह्मण्यायामित्येनेन। उत्कर्षे तस्यो स्वरितस्य
दात्त इति वाक्ये एकब्रह्मण्य शब्दस्वरूपमेव गृह्येतेत्यर्थः

कौ०वि० उदात्तत्वे कृते इति। न स्त्रब्रह्मण्यामित्यनेन। उत्कर्षेत्वस्यासिद्धत्वाच्छ्वत्र। दाकारोनुदात्त एवेत्यर्थः। न्यधी चेति। अं चतौ व
२१ प्रत्ययांत उत्तरपदे नि अधि इत्येतत्पूर्वपदं प्रकृतिस्वरितमिति सूत्रार्थः। न्यङ् स्वरौ स्वरिताविति फिट्सूत्रमेतदर्थस्यैवा
नुवादकमिति भावः। क्वेत्यन्तप्रत्ययांतत्वात्स्वरितं। देवब्रह्मणोरिति। अनयोः सुब्रह्मण्यानिगदांतर्गतयोः स्वरितस्योदात्तत्वेप्र
सक्तेनानुदात्तत्वं क्रियते। देवा ब्रह्माण इति वाच्यै मंत्रितायुदात्ते। ततः शेषनिघाते उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। स्वरि

॥ स्वरितोदात्ता चेति। आगच्छ इत्यत्र गशब्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते उदात्तानुत्तस्य स्वरित इति छशब्दाका
रस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति। न्यङिति। न्यधी चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरितत्वत उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यकारः स्वरित
स्यासिद्धत्वात्पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात्। देवब्रह्मणोरिति लिंगात्पाठक्रमबाधेन क्रमांतरमाश्रीयते। अन्यथा
रितस्यासिद्धत्वात् अनुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं स्यात्। यद्येतदिति। स्वरितस्यैव सिद्धत्वमेवैतेन
लिंगेन ज्ञाप्यत इति प्रश्नः। न ब्रूम इति। संनिवेशांतरज्ञापनार्थं लिंगं व्याख्यायत इत्यर्थः॥

तस्यैवेति स्वरितस्यैव सिद्धत्वमात्रज्ञापने तु अस्य प्रकरणस्यासिद्धत्वे मानाभावात् न सुब्रह्मण्येति विहितस्वरितं परत्वे
इत्यर्थो दात्तगाकारात्परत्वेनेंद्र आगच्छेत्यादौ छकाराकारस्याष्टमिकः स्वरितः स्यादिति उत्कर्ष एव ज्ञापक इति बोध्यं असि
द्धकांडे पठनमेव संनिवेशांतरं न च देवब्रह्मणोरित्यत्राश्रयात्सिद्धत्वमिति वाच्यं। इष्टानुरोधेनैतत्प्रकरणोत्कर्षपरिवेतत्सि शि०शा०
द्धत्वाज्ञापनादिति दिक्॥ २९

३९९

एकश्रुति एकवचनं संबुद्धिरित्यत्र केचिदाशंकानुपपत्तिरत आह कृत्रिमेति अकृत्रिमग्रहणं सामर्थ्यादूद्बलीत्यतः सामर्थ्यं
र्णयिति नहीति न तु कृत्रिमग्रहणेपि महासंज्ञाबलात् दूरात्संबोधनार्थकैकवचनांतस्येत्यर्थो लाभोत आह व्यासि
श्चेति। अस्याः स्वरांतत्वप्रसिद्धिः प्रश्नानुपपत्तिरत आह उदात्ते निऽउच्चैस्तरामिति। तेनोदात्तमात्रस्य विधात्पन्नेण

एक किमिदमिति। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय इत्यभयगति रिहशास्त्रेभवतीति च न्यायसंभ
वात्प्रश्नः। यथानदो वइति। न हि रूपदूरादिति विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते। संबोधनस्य तु क्रिया
रूपत्वादपादानतया दूरादिति विशेषणसंभवो व्यासिश्चान्वर्थग्रहणेन भवति। किं पुनरिति। उदात्तानु
दात्तानुरागदर्शनवशात्प्रश्नः यावदुच्चैरिति। यद्विचोदात्ते कश्रुतिरभ्रेष्यत्तदा यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः सि
द्धत्वादुच्चैस्तरां वा वषट्कार इति सूत्रं नाकरिष्यतेत्यर्थः। यावत्सन्न इति। तत्रैकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्स
न्नतरविधानमनर्थकं स्यात् अंतरालं क्रियत इति हरतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधानकर्मणि लकारः। खदिरोदक
वदुदात्तानुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः॥

कश्रुतेश्च विधानादिति भावः। भाष्ये सैषा ज्ञापकाभ्यामिति ज्ञापकाभ्यां कर्तृभ्यां एकश्रुतिरुदात्तानुदात्तयोर्मध्यस्थानं प्रा
प्यत इत्यर्थः मध्यमेत्यस्यां तरालयमिति व्याख्याहरतेरिति व्यापारद्वयार्थत्वात्प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनां दुहिकर्म
णामिति वचनाच्च। स्वरिताद्विशेषं दर्शयितुमाह ह्रीरेति॥

L

के०वि०
२२
सतिचेतिवोबदुव्यतिरिक्तमंत्रभागस्योदात्तत्वेसत्येवतदपेक्षप्रकर्षप्रत्ययोपपत्तिरितिभावः।एकश्रुतिगतोदात्तापेक्ष
याप्रकर्षोनुपपत्तिमाशंक्यदृष्टांतेनसाधयति।यथेति।अत्रापिपक्षेभेदतिरोधानमेवस्वरितादिदोषः।तेनैवचोभय
रूपतेतिबोध्यं।एवंचसन्नतरएकश्रुतिविषयेएवेतिबोध्यं।सप्तस्वरमध्येउदात्ततरानुदात्ततरौएकश्रुतिगतौ

उच्चैस्तरांचेति।सोमस्याग्नेवीहीवौ३षडित्यत्रमंत्रेयज्ञकर्मणीत्यनेनैकश्रुतिर्विहितातदपेक्षयावौषट्
शब्दस्योदात्ततरत्वंविधीयते।सतिचैकश्रुतेरुदात्तानुरागेतदपेक्षः प्रकर्षोयुज्यते।यथामलिनेवस्त्रेशो
ल्कानुरागसद्भावात्तदपेक्षोवस्त्रांतरेशुक्लेतरव्यपदेशइत्यर्थः।सन्नतरइति।एकश्रुतिगतंइत्यर्थः।सो
न्येनेति।अनुदात्तेनोपरक्तः यथाशुक्लःपटोवर्णांतरयुक्तेनद्रव्येणेत्यर्थः।कस्यचित्तुस्वरितस्योदात्तभागो
नानुदात्तेनानुरज्यतइति पृथक्स्वरितोनिर्दिष्टः।स्वरितस्यभेदाजात्यस्वतंत्रयोश्चैतेभाष्यकारेणप्रदर्शि
तादिह नोक्ताः।इयंचैकश्रुतिरप्रकृतात्संबोधनवाक्यस्यभवति।प्रकृतस्तूदात्तएवविधानसामर्थ्यात्।।

दात्ताद्यपेक्षयैवातिशयविशिष्टेननुस्वतंत्रोदात्ताद्यपेक्षयाअनुदात्तेनेति।उदात्तस्वरितपरत्वेइत्यर्थः।कस्य ॥
चिदिति।तद्परस्येत्यर्थः।प्रकृतस्त्विति।तस्यैवैकल्पिकत्वात्पक्षेउदात्तत्वमायतेतदेत्यर्थः।। ॥श्री॥ शि०शा०
२२
४००

नसुब्रह्मण्यान्तोदात्तोन्यथासिद्धइत्याह।उम्मितिअम्यादानपदेनायज्ञकर्मोच्यतइतिभावः।अतएवजयेमितंप्लुतमेवजयंति।अ
म्यादानंप्रारंभइतितुवृत्तिः।तद्रीत्यात्त्वत्रप्राप्तिरेवनेतिबोध्यं।स्वरितस्यतूदात्तइत्यंशस्योदाहरणांतरंप्रसंगादाहइंद्रआगच्छेतिइंद्रशब्दइ
तिहरिवतछंदस्याप्युपलक्षणंहरिवइतिमनुवसोरितिरुः।अनंतरेतिइंद्रआगच्छेतीद्रशब्दइत्याद्यनुपदोक्तयेतिभावः।एतन्निमित्तः
शेषनिघातस्तेनःअस्यासिद्धत्वात्भाष्येदेदृतिवर्णरूपेइत्यर्थः।सुत्यामागच्छमघवन्निनिवाक्यंतत्रस्थःशब्दोनिपातत्वादुदा
।।नसु।उकारउदात्तइति।नेदमपूर्वविधानंस्वरूपव्यापारएवतुप्रदर्श्यतेयथाचोदात्तत्वंकारस्तथातस्यादितइत्यत्रोक्तं।अम
।म्यादानइतितुप्रकृतोदात्तत्वंनभवति।तस्यायज्ञकर्मविषयत्वादित्याह।इंद्रआगच्छेतीद्रशब्दआमंतत्वादाद्युदात्तस्तस्य
द्वितीयोवर्णोवर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तःसउदानुदात्तस्यस्वरितइतिस्वरितःस्तस्यानेनोदात्तत्वं।आकारआख्यातइतितिङंतेग
च्छशब्देपरतआकारउपसर्गत्वादुदात्तः।परादिश्चेति।आकारात्परस्यमच्छेत्यस्यापिद्विरुदात्तस्तिङतिङइतिनिघातेपूर्ववत्
स्वरितेचकृतेऽनेनोदात्तविधानात्।वाक्यादेरेचेति।अनंतरोक्तषष्ठिक्रिययेतिभावः।मघवन्चर्जमिति।मघवन्नित्यस्यामंत्रित
स्येतिनिघातविधानात्।सुत्यापराणामिति।सुत्याशब्दःपरोयेभ्यस्तेषामित्यर्थः।ब्रह्मइतिटजंतत्वादंतोदात्तत्वं।असावि
त्यंतइति।इदंवाचनिकं।असाविति प्रथमांतोपलक्षणं।गार्ग्यइतिञित्वादाद्युदात्तत्वेप्राप्तेअंतोदात्तत्वविधिः।अमुष्येति।ष
ष्ठ्यंतोपलक्षणमेतत्।दाक्षेरितिपूर्ववदाद्युदात्तत्वंप्राप्तं।। ।।नःसुत्याशब्दःसंज्ञायांसमजेतिक्यबंतोंतोदात्तःतत्रो
दात्तइत्यनुवर्त्ततेनिघातविधानादितिपूर्वंछकास्याप्यनुदात्तत्वेनस्वरितप्राप्त्यास्वरितस्यतूदात्तइत्यस्याप्राप्तेरितिभा
वः।ततएकश्रवश्रुतिदूरादित्येकश्रुतिस्तत्रेतितत्वंसुत्याशब्दइति।सर्वनामकार्याभावाद्बहुव्रीहित्वनिश्चयःश्वःशब्दस्था
नेब्रह्मइत्याद्यूहद्रष्टव्यमिति।अग्निमारुतव्येत्यत्रस्यांतस्येत्यनेनद्वयोत्तमांत्योदात्तयोःसमुच्चयः।। ।।श्रीरामजी।।

सतिचेतिबोध्यइव्यतिरिक्तमंत्रभागस्योदात्तत्वेसत्येवतदपेक्षप्रकर्षप्रत्ययोपपत्तिरितिभावः।एकश्रुतिगतोदात्तापेक्ष
याप्रकर्षानुपपत्तिमाशंक्यदृष्टांतेनसाधयति।यथेति।अत्रापिपक्षेभेदतिरोधानमेवस्वरिताद्विशेषःतेनैवचाभय
रूपतेतिबोध्यं।एवंचसन्नतरएकश्रुतिविषयेएवेतिबोध्यंसत्स्वरमध्येउदात्ततरानुदात्ततरौएकश्रुतिगतौ

उच्चैस्तरामिति।सोमस्याग्नेवीहीवौ३षडित्यत्रमंत्रेयज्ञकर्मणीत्यनेनैकश्रुतिर्विहितातदपेक्षयावौषट्
शब्दस्योदात्ततरत्वंनिधीयते।सतिचैकश्रुतेरुदात्तानुरागेतदपेक्षः प्रकर्षोयुज्यते।यथामलिनेवस्त्रेशो
क्लानुरागसद्भावात्तदपेक्षोवस्त्रांतरेशुक्लतरव्यपदेशइत्यर्थः।सन्नतरइति।एकश्रुतिगतंइत्यर्थः।सो
म्येनेति।अनुदात्तेनोपरक्तः यथाशुक्लःपटोवर्णांतरयुक्तेनद्रव्येणेत्यर्थःकस्यचित्तुस्वरितस्योदात्तभागो
नानुदात्तेनानुरज्यतइतिपृथक्स्वरितोनिर्दिष्टः।स्वरितस्यभेदाजात्यस्वरादयोऽष्टौतेभाष्यकारेणाप्रस्तु
तत्वादिहनोक्ताःइयंचैकश्रुतिरप्राप्तात्संबोधनवाक्यस्यभवति।प्राप्तस्तूदात्तएवविधानसामर्थ्यात्।।

दात्ताद्यपेक्षयैवातिशयविशिष्टेननुस्वतंत्रोदात्ताद्यपेक्षयाअनुदात्तेनेति।उदात्तस्वरितपरत्वेइत्यर्थःकस्य
चिदिति।तत्परस्येत्यर्थःप्राप्तस्त्विति।तस्यैवैकल्पिकत्वात्पदात्सन्नायतेतदेत्यर्थः।। ।।श्री।।

नसुब्रह्मण्यानुचोत्रोदात्तोन्यथासिद्धइत्याह।उभमितिअभ्यादानपदेनायज्ञकर्मोच्यतइतिभावः।अतएवजयेमितंप्लुतमेवजयंति।अ
भ्यादानंप्रारंभइतितुवृत्तिःतद्दीत्यात्वत्रप्राप्तिरेवनेतिबोध्यंस्वरितस्यतूदात्तइत्यस्योदाहरणांतरंप्रसंगादाहइंद्रआगच्छेतिइंद्रशब्दइ
तिहरिवतइ्श्रवस्यापुपलक्षणहरिवइतिमनुवसोरितिरुःअनंतरेतिइंद्रआगच्छेतीइ्शब्दइत्याद्यनुपदोक्तयेतिभावःएतन्निमित्त:
श्चनिघातस्तेनःअस्यासिद्धत्वात्भाष्येद्वेइतिवर्णस्वेइत्यर्थस्सुत्याभागच्छमघवनितिवाक्येतत्रश्चःशब्दोनिपातत्वादुदा
।।नसु।उकारउदात्तइति।नेदमपूर्वविधानंस्तुत्रव्यापारएवतुप्रदर्श्यतेयथाचोदात्तत्वंकारस्तथातस्यादित्इत्यत्रोक्तं।अभ
।भ्यादानइतितुप्राप्तोदात्तत्वंनभवति।तस्यायज्ञकर्मविषयत्वादित्याहुः।इंद्रआगच्छेतीइशब्दआमंत्रत्वादाद्युदात्तस्तस्य
द्वितीयोवर्णोवर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तःसउदात्तानुदात्तस्यस्वरितइतिस्वरितःस्तस्यानेनोदात्तत्वं।आकारआख्यातइतितिङंतेग
छशब्देपरतआकारउपसर्जत्वादुदात्तः।परादिश्चेति।आकारात्परस्यगच्छेत्यस्यापितिङ्तत्सितिङ्इतिनिघातेपूर्ववत्
स्वरितेचकृतेऽनेनोदात्तविधानात्।वाक्यादेश्चेति।अनंतरोक्तप्रक्रिययेतिभावः।मघवन्वजमिति।मघवन्नित्यस्यामंत्रित
स्येतिनिघातविधानात्।सुत्यापराणामिति।सुत्याशब्दःपरोयभ्यस्तेषामित्यर्थः।घ्नहइतिटनंतत्वादंतोदात्तत्वं।असावि
त्यंतइति।इदंवाचनिकं।असाविति।प्रथमोत्तोपलक्षणं।गार्ग्यइतिञित्वादाद्युदात्तत्वेप्राप्तेअंतोदात्तत्वविधिः।अमुष्येति।ष
ष्ठ्यंतोपलक्षणमेतत्।दाक्षेरिति।पूर्ववदाद्युदात्तत्वंप्राप्तं।। ।।त्तः।सुत्याशब्दःसंज्ञायांसमजेतिक्यबंतोंतोदात्तःतत्रो
दात्तइत्यनुवर्त्ततेनिघातविधानादितिपूर्वछिकास्याप्यनुदात्तत्वेनस्वरिताप्राप्त्यास्वरितस्यतूदात्तइत्यस्याप्राप्तेरितिभा
वःततएकश्रवश्रुतिदूरादित्येकश्रुतिस्तत्रेतितत्वंसुत्याशब्दइति।सर्वनामकार्याभावाद्बहुव्रीहित्वनिर्ज्जयःश्चःशब्दस्था
नेब्रह्मेइत्याद्यूहइदमिति।अग्निमारुण्येत्यर्थस्यांतस्येत्यनेनउपोत्तमांत्योदात्तयोःसमुच्चयः।। ।।श्रीरामजी।।

कैं०वि० २३

देवब्रह्मणोर्भाष्योक्तमेकेइतिव्याचष्टेयेइति।येआहुस्तेएकेइत्यर्थः एकेइत्युक्तिर्नविभाषानहणानुवृत्तिकृताकिंतुअनन्तरो
सूत्रारंभानैयत्यबोधिकेतिभावः तदाहि वैयधिकरण्ये हि अविद्यमानत्वादितिआमंत्रितंपूर्वमित्यनेनएकेइत्यनेनध्वनितं
मतांतरंदर्शयतुमाह यदात्विति नानेनार्थइतिब्रह्माणइत्यत्रानुदात्तार्थनेत्यर्थः देवार्थतुकार्यमेव।भाष्येत्वेवंयोजनादेवब्रह्म
णोर्मध्येब्रह्मन्शब्दस्यानेनानुदात्तत्वमेकेवैयधिकरण्यवादिनइच्छंति।सामानाधिकरण्यपदेंत्वेंइत्येकएवोदात्तः। वैयधि
करण्यवादिनांतुदेइतिब्रइतिचद्वयमुदात्तंइदमेवध्वनयितुंद्विःपाठउदाहरणस्येतिबोतिबोध्यं।केचित्तुवेदार्थस्याव्य
वस्थितत्वेमानाभावादिदंचित्यंकिंचपक्षेविद्यमानत्वेपिवक्षेत्वस्यापिसत्वेनब्रेत्यस्योदात्तस्याग्निमस्यानुदात्तस्यचश्रव

देवब्रह्मा।अनुदात्तत्वमेकइति।येदेवाब्राह्मणाइतिपदयोर्वैयधिकरण्यमाहुस्तदाहिपूर्वस्यामंत्रितस्या
विद्यमानत्वाद्द्वयोरपिपदयोरामंत्रिताद्यदात्तत्वेशेषनिघातेस्वरितत्वेचकृतेऽनेनानुदात्तत्वंक्रियते।य
दातुदेवाब्रह्माणाइत्यनयोःसमानाधिकरण्यंतदाविभाषितंविशेषविचनेबहुवचनमितिपक्षेविद्य
मानत्वादामंत्रितस्येतिनिघातस्यसिद्धत्वान्नानेनार्थइत्यन्येषांमतमितिमतभेदप्रदर्शनार्थमेकइत्युक्तं

णायसूत्रमावश्यकमेवभाष्यंतुविभाषानुवृत्तिफलकमेव।तथाचपक्षेआमंत्रितस्वरेणाद्युदात्तस्यदेवशब्दस्यब्रह्मन्शब्द
स्यचांतोनेनानुदात्तःस्वरितस्यतूदात्तइत्यस्यायमपवादःसुसुतत्रानुदात्तएवपक्षांतरेतुपूर्वसूत्रेणांतेप्युदात्तेएकश्रु
तिरतएकेवैकश्रुतीतिसूत्रेसंबुद्धिपदार्थनिरूपणावसरेदेवाब्रह्माणइत्यत्रैकश्रुतिरुक्ता।भाष्येइदंचसूत्रंवस्तुएवं
व्याख्यातं।कब्रह्मण्यापोदेवाब्रह्माणइतिपठनेतत्रपूर्वेणस्वरितस्योदात्तेप्राप्तेतेनतस्यानुदात्तोविधीयतइति।एकश्रु
तिसूत्रोदाहृतंदेवाब्रह्माणइतिमुखेब्रह्मणपानिगदस्यातिरिक्तमेवेत्यतैत्रनमानमित्याहुः॥ ॥ शि०शा० २३

४०१

डाक्टर भाऊदाजी स्मारक
Dr. BHAU DAJI
MEMORIAL

स्वरितात्संख्यायाइति।अनुदात्तानामितिपदेयात्तव्यक्तिगताथाइतिशेषःउपात्तस्याविवक्षाकारणाभावादितिभावः
संख्येयप्रधानत्वेद्व्येकेषामितिस्यादतआह द्वित्वमितिनन्वेवंसंख्यायऐकश्रुत्यविधानायोगात्सूत्रमनुपपन्नमित्यत
आह।तेनेति अनुदात्तद्वित्वादेसतितदधिकरणभूतानामैकश्रुत्यंवक्तव्यमितिभाष्यार्थःतत्रशब्दविविविवक्षित

स्वरि।द्व्येकयोरिति।पशुनायजेतेतिवत्संख्यायाविवक्षितत्वात्।आग्निवेत्रूपइतिअंतत्वादादिरुदा
त्तःशेषानिघातस्ततोद्वितीयोवर्णउदात्तादितिस्वरितः।तस्मात्परौद्वावनुदात्तौपचतीति।धातुरुदात्तःश
सिपावनुदात्तौततःशवकारःस्वरितः।ततःपरएकोनुदात्तःद्व्येकयोरित्यत्रद्विशब्देनद्वित्वमुच्यते।एकशा
ब्देनचैकत्वंतेनद्वित्वेएकत्वेचसतीत्यर्थः।नात्रेति।तंत्रशब्दोऽत्रप्रधानवाची।यथानहेंसमाप्टीतिसंख्ये
नविवक्ष्यतेनथेहापीत्यर्थः।तत्कारीचेति।असत्यांबहुत्वसंख्यायांबहुवचनमेवनस्यादितितद्विव
क्षणीयं।नात्रनिर्देशस्तंत्रमितिवचनात्तदेवाविवक्षितमितिविरोधइत्यर्थःनांतरीयकत्वादितिशब्द
संस्कारार्थमेवात्रबहुत्वविवक्ष्यतेनतुकार्यसिद्ध्यइत्यर्थः।तुषपलालानीति।तुषसहितानिपलाला
नीतितत्पुरुषःद्वंद्वेतुजातिवाचित्वादेकवद्भावप्रसंगः।एवंसकलकंटकानीति॥ ॥

वचनद्वयणांप्राधान्यंभाष्येनात्रेतिअनुवादस्थलेइत्यर्थःव्याप्तिन्यायश्चाविवक्षाहेतुरितिबोध्यं।विनार्थकांतरशा
ब्दात्भावार्थेछोगहादित्वात्स्वार्थेकःनञ्समासोनलोपाभावश्चपृषोदरादित्वान्नांतरीयकशब्देननुबहुत्वसंख्या
विवक्षापूर्वकत्वान्बहुवचनस्यनांतरीयकत्वस्यमयुक्तमतआहशब्देतिशब्दकृतःसंस्कारस्तदुच्चारणकृतमदृष्टंतदर्थमित्यर्थः॥
सौत्रंबहुवचनमितितात्पर्यंनकार्यैतिशब्दानांकार्यमर्थेयस्थितिःसाधुकृतेनविवक्षितेत्यर्थःसशस्कानितिपाठः॥

कै॰ वि॰
२८

व्यवधानादित्यर्थ इति। बहुत्वविवक्षायां तु सामर्थ्यात्परिभाषा बाध इति भावः। योगारंभे इति एकशेषे पितिविभक्ति निषेधः स्यात् अत आह व र्णत्रयेति नात्पर्यवशात् भिन्नसंख्याकलितेत्यर्थः। जातेः। अनुदात्तत्वजातेः व्यक्तिद्वारा परत्वं कार्यसंबंधश्चेति बोध्यं तत्राव्यवहि तव्यक्तिद्वारैव सर्वगतजातिः परत्वं बोध्यं इदं चिंत्यमेकैकव्यक्तिव्यंग्यत्वाज्जातेस्तद्व्यक्तिद्वारकं परत्वं तद्व्यक्तिव्यापिर्यथाः किंचा र्धधातुके इति सूत्रस्थभाष्याद्व्यक्तिद्वारकं परत्वादि जातेरयुक्तमिति निरूपितं हलंताच्चेति सूत्रे तस्मादेकशेषप्रत्याख्याने पि

व्यवहितानामिति। स्वरितादिति पंचमीनिर्देशादनंतरस्यैव कार्यं नान्यस्येति इमंमेगंगे इत्यत्र मे शब्दात् स्वरितात् परस्यैकस्यैवानंतरस्य स्यात् न द्वितीयादीनां व्यवधानादित्यर्थः। एकशेषनिर्देश इति। योगारंभपक्षे वर्ण त्रयोपादाने नैकशेषः क्रियते अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति च कृते एकशेषे पुनरेकशेषः। आकृतिपक्षाश्रये ण तु प्रत्याख्याते सूत्रे जात्याख्यायामिति बहुवचनं कृतं। तत्रश्चैकद्विबहुषु स्वरितात् परस्या जातेरानंतर्येण पलंभात् सर्वेषामेकश्रुत्यस्य सिद्धत्वाद्दोषाभावः पूर्वमर्पीति। सहविवक्षायामेकशेषविधानात् समुदितानां कार्य प्रसंगः। मैषेति ग्रहणेन चैकशेषवाक्ये नुदात्तानामित्यनेन वरादेयौ प्यनुदात्ता न हंतरि तिरश्रायति प्रत्येकमिति। निर्देशाएव सहविवक्षा। कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्तविष्णुमित्रा भोज्यंतामित्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव भुंजते॥

भिन्नसंख्याकलितप्रातिपदिकार्थानां तं चं भिन्नसंख्याकलितार्थकप्रातिपदिकानां वा जात्याख्यायामित्यस्यापि भाष्ये प्रत्याख्या तत्वेनेदमेवयुक्तमिति परे ननु वर्णत्रयोपादाने नैकशेषकरणादेवमपीत्याद्यनुपपन्नमत आह सहविवक्षायामिति। एकया कि यया गुणेन वानेकस्य युगपत्संबंधप्रतिपादनेच्छा सहविवक्षेत्यर्थः यणामित्येवं कृत्येप्रभृतिग्रहणमधिकमत आह प्रभृतीति ए कशेषविग्रहवाक्ये। निर्देशाएवेति बोधवेत्यर्थः यथेति। तत्रैव मातापित्रोः श्राद्धं कुर्यादित्यत्रैवचात्रापि निर्दिष्टा एव सहविवक्षेत्यदोषः॥ द्वि॰ रा॰
१४
४०२

अष्टक्त। अष्टक्तग्रहणोत्तराधिक्यादाह पदद्वयेति अष्टक्तमित्यखंडमिति भावः युवापत्यसंप्रत्ययार्थत्वात् तणस्य कथं सामर्थ्यम त आह लुगर्थेति। अणएव। तस्यापत्यमिति सामान्यविहितस्य प्राप्तस्येति। अणपवादत्वेनेति शेषः तद्विवणस्य लुगभावे प्रसाध्यहलग्रहणद्वा लग्रहणे पित्रीत्येव पदानीति पक्षद्वयसाम्यमित्याह भाष्येतानीति। अनेन पदसाम्यमात्रावशे ष्यम किंचित्करमिति सूचितम्। ननु प्रत्ययेनाल्लिविशेष्यमाणे तदंतविध्यभावात्कथमत्र प्राप्तिरत आह प्रत्ययस्ये

अष्ट। स्वादिलोप इति विभेदे ति णलोऽष्टक्तग्रहणेनैव निवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः। अणिञोरिति। पदद्वयोच्चारणमे व गौरवमिति भावः एवं चेति। लुगपवादो णो विज्ञास्यते। अन्यथा णएव तु किं सिद्धेण विधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः फङ्निवृत्त्यर्थमिति। यञिञोश्चेति प्राप्तस्य फको बाधनार्थं णवचनं स्यात्तस्य च लुक् स्यादेवेत्यर्थः। कस्मान्न भवतीति। प्रत्ययस्य विशेषणमल्ग्रहणमिति न तदंतविधिसद्भाव इति मत्वा प्रश्नः। इदं तु नाश्रितमनुनासिकप रत्वादिति। अल्ग्रहणसामर्थ्यादिति। यद्यलंतस्य स्यान्न केवलस्य चाद्यंतवद्भावात्तदाल्ग्रहणेन न किंचिद्व्या वर्तितं स्यात्। दर्विरिति। ननु हलंतत्वाभावादत्र प्राप्तिरेव नास्ति। नैष दोषः। अयं सांप्रतिको निर्देश इति किं वा दिधुन्नपूर्वा तिर्न्नलभ्यते। तत्राष्टक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणेन हल्वानहस्तन यथा गुरोश्च हल इत्यत्र गुरुमान्॥

ति व्याप्तिन्यायेनाल्ले व विशेषणमिति भावः। ननु वेरपृक्तस्येत्यत्रानुनासिकः परो यतस्तस्य वेर्लोप इति व्याख्यायते इति क थं दर्वेप्राप्तिः अतएवास्य तद्वन्नेत्यत आह इदं त्विति भाष्ये। त्वेति केवलालात्मक इत्यर्थः अन्यश्चेति। समुदायात्मक इत्यर्थः अयं सांप्रतिक इति। वेरपृक्तस्येति सूत्रे उद्देश्यतया प्रधानस्य विग्रहणस्य मुख्यार्थबलानायहलित्यत्र सोत्रो मतुप्लोप इति भावः

हलःप्राधान्यादिति।संज्ञावाक्यार्थप्रतिपत्युत्तरमेवप्रदेशार्थप्रतिपत्तेरसंजातविरोधन्यायेनतत्रोक्तकल्पनानुचितेतिभा
वः।किंचशास्त्रस्याल्पविषयतापत्तिरित्यपिबोध्यं।किंनगोणीति।क्लिष्टेत्यर्थः।किमनेनेति।वरष्टुक्तस्येत्यस्यलक्ष्या
नुसारात्सर्वत्रप्रवर्त्यंगीकारेइत्यर्थः।तिलोपःस्यादिति।आगमविशिष्टस्यतित्वात्हलंतत्वेनाष्टक्त्वाच्चयादित्व

हलेवेति।हलःप्रधान्यात्प्रत्ययस्यचविशेषणत्वादित्यर्थः।क्विबादिषुस्रत्पूर्वगत्याश्रयणात्गोणीचेकल्प
नाहल्शब्देनतद्ग्रहणेकिंनगोणी।हल्ग्रहणसामर्थ्यादिति।क्विबादयोहिहल्त्वंतोरविरित्यादौविप्र
त्ययोपीतिकिमनेनव्यवछिन्नंस्यादित्यर्थः।हलंतस्ययथास्यादिति।तत्रश्चासत्येकग्रहणेहल्यादित्या
दौतिलोपःस्यादितिकर्त्तव्यंहल्ग्रहणेक्रियमाणेएकग्रहणं।अत्रग्रहणेतुक्रियमाणेनकर्त्तव्यंक्वतंतुतत्रै
पनार्थंतद्वृत्तिभाष्ययोयद्यप्ययमर्थोनिपातएकाजनाङित्यत्रैकग्रहणेतुकिंनज्ञापितस्तथापिमंदबुद्धीनांअनु
ग्रहायपुनरितिहापवतः।अष्टकप्रदेशेषुहल्ग्रहणेनैवसिद्धेसंज्ञाविधानंविस्पष्टार्थंवृद्धिरादैजित्यास्यपरिभाषात्व
व्यवस्थापितमिहकथंसंज्ञात्वेनव्यवहारः।पाराार्थ्यसामान्यात्परिभाषासंज्ञात्वेनात्रव्यवह्रियतइत्यदोषः।।

स्यलोपःस्यादित्यर्थः।अत्रपदेहलुब्याविति स्त्रेहलग्रहणंनास्त्येवेतिभावः।अलग्रहणेत्विति तदुपादानसामर्थ्येनतदंतविध्य
भावादितिभावः।पुनरिहेतियुगपदेवविनिगमनाविरहात्प्रमाणद्वयप्रवृत्तिरितिभावः।ज्ञापितइति।एवंचात्रजातिग्रहणेशं
कावारणायैवैकग्रहणंचरितार्थमितिकथंज्ञापकमितिभावः।वृद्धिरादैजितिअस्यतत्वंतत्रैवोक्तं।व्यवस्थापितमितिमंपतित्रायः

५

तत्पुरुषःसासमासैकार्थत्वादितिवार्त्तिकेसमासस्यैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः।पर्यायव्यावृत्यर्थंभिन्नेतिभिन्नप्रवृ
त्तिनिमित्तप्रकारकभिन्नोपस्थितिजनकस्येत्यर्थः।वस्तुतःपर्यायाणामपिकोशेसामानाधिकरण्यस्येष्टत्वाद्याना
मंत्रितेसमानाधिकरणेइतिसूत्रेभाष्येध्वनितत्वेनेदंचिंत्यंगौरश्वइत्यादौतद्यावृत्तयेएकस्मिन्नर्थेइतिभाष्येएको
यमर्थस्तत्पुरुषोनामेतितत्पुरुषसंज्ञकनीलोत्पलादिशब्दार्थएकएकोपस्थितेरित्यर्थः।यद्येकविशेष्यक

तत्पुरुषः।समासैकार्थत्वादितिभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्यशब्दस्यैकस्मिन्नर्थेवृत्तिःसमा
नाधिकरण्यमुच्यते।नीलोत्पलादिश्चतत्पुरुषएकपदंवेतिसामानाधिकरण्यमनुपपन्नं।वर्त्तिपदानां
तुसमानाधिकरण्यमुपपद्यतेतत्पुरुषत्वंतुतेषांनास्ति।एकपद्यमिति।पदशब्देनार्थउच्यतेएकार्थ
मित्यर्थः।अथवासमासाद्विभक्त्युत्पत्तौसत्यामेकपद्यमुच्यते।।

प्रतीतिजनकत्वंसामानाधिकरण्यंतदातत्पुरुषमात्रस्यकर्मधारयत्वापत्तिःसमानाधिकरणपदवैयर्थ्यंचेतिता
त्पर्यंतत्पुरुषत्वमितिसमासादिकंसंज्ञासमुदायनिवेशिनीतिभावः।ननुएकपदत्वैकविभक्तित्वयोःकोनरुत्त्व
मित्यतआहपदशब्देनेति।पदतदर्थयोरभेदोपचारादितिभावः।अथवेतिअंतवर्त्तिविभक्त्यपेक्षयैवक्तत्तरपदा
दिव्यवहारइतिभावः

कौ॰वि॰ ९६

नन्वेकविभक्तीति पुरुनक्तमत आह एककारकत्वमिति। विभज्यते नेन या प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः। तद्य इत्यादिभि
ष्येताछत्रमिति स्वार्थे ष्यञ्। ततस्ततो हेतोर्मुख्यार्थे सामानाधिकरण्यासंभवाद्धेतोर्यस्तदर्थ्यास्तछत्रस्तस्येदं नह
णमित्यस्यार्थः। यद्वा यस्तादर्थ्यात्तछब्दस्तछब्दवाच्यतां लभत इति शेषः। अंतरंगत्वितिा अर्थनिबंधनसामाना
धिकरण्याश्रयोंतरंगन्यायस्तत्पुरुषशब्दमात्राश्रयगौणमुख्यन्यायात्प्रबल इति भावः। ननु तत्पुरुषार्थपदा

एकविभक्तित्वमिति। एककारकत्वमित्यर्थः। तद्य इति ननु मुख्यस्य तत्पुरुषस्य पदांतरेण सामाना
धिकरण्यं संभवत्येव राजपुरुषः शोभन इत्यादौ तत्कथं गौणस्य ग्रहणं नैष दोषः। तत्पुरुषस्य पदां
तरेण सामानाधिकरण्यं संभवत्येव बहिरंगं। अंतरंगं तु वर्त्तिपदानामिति तदेवाश्रीयते। ततश्च सा
मर्थ्यात्तत्पुरुषशब्देगौणार्थवृत्तिः परिगृह्यते। तेन समासावयवानामेव पदानां कर्मधारसंज्ञा वि
धीयते। समुदाये च वाक्यपरिसमाप्त्या परः समुदायस्यैकैव कर्मधारयसंज्ञा न तु प्रत्येकं। तत्पुरुषसं
ज्ञाप्रकरणाद्यं ज्ञानकृता एकसंज्ञाधिकारात्तत्पुरुषसंज्ञाया बाधा माभूत्॥ ॥ ॥ ॥

नो कर्मधारयसंज्ञालाभेपि समुदायस्य सा न स्यात् इष्यते च तस्येत्यत आह समुदाये चेति। समानाधिकरणपदमर्थात्राद्य शि॰शे॰
जतं तु नाश्रितं ता इत्यानामपि गौणत्वात् बाधो माभूदिति। तत्पुरुष इत्यनुवृत्तावपि पाक्षिको बाधो माभूदित्यर्थः समा ९६
नाधिकरणः कर्मधारयश्चेति तु सुवचं द्विगुश्चेति वत् ४०४

प्रथमानि। समासे किमिति। समास इति सप्तमी निर्देशात्समासे विद्यमानं प्रथमांतमिति निरस्त्रार्थमत्वा वार्त्तिकारंभ इत्याशय
तत एवेति समासादेवेत्यर्थः तथा च समासः प्रथमानिर्दिष्टः स्यात् न तु समासे किंचिदिति सतम्यनुपपत्तिः स्यादिति भावः
अंतवर्त्तिन्येति। समासे विद्यमानात् अतः प्रथमो व्याख्यायत इत्यर्थ इति भावः। नकष्टश्रान्वस्येति। तच्चानिष्टमिति भावः प्रथ

प्रथमा। अनिर्देशात्प्रथमाया इति। समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवितुमर्हति यस्मात्तु समासे प्रथमा वि
धीयते। न च तथाभूतस्य संभवः। समासे हि कृते तत एव प्रथमोत्पद्यते न तु तदवयवात्। अंतवर्त्तिन्या
वविभक्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वे आश्रीयमाणे कष्टश्रित इत्यत्र श्रितशब्दस्यैवोपसर्जनसंज्ञा स्यात् न कष्ट
शब्दस्य। निर्दिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात् समासे प्रथमांतमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात् नवेति मुख्यार्था
संभवात् गौणार्थोपि ह्येन इत्यर्थः। यस्य विधावित्ति। निर्देशापेक्षया समासस्याधारत्वात्प्रथमानिर्दिष्ट
स्य सर्वत्रोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोतीति भावः॥

मांतमिति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिप्रतिषेधात् तत्पदोच्चारणं। मुख्यार्थासंभवादिति। निर्दिष्टग्रहणोपदे
हित समासग्रहणस्य मुख्यार्थासंभवादिति अर्थः ननु प्रत्यासत्त्या यत्समासशास्त्रे यत्प्रथमानिर्दिष्टं तन्निरूपि
तकार्य एव तत्तदुपसर्जनं स्यादत आह निर्देशापेक्षयेति इदं त्वाप्रत्यासत्ति दुर्ज्ञेयमिति भावः॥ ॥श्री॥ ॥

कै०वि० २७ सत्पुयेति।परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे इदं। इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये श्रितपदोपादानम्। अवयवत्वात् सर्वनाम
दिपदैरिवानेनाभीष्टार्थालाभादाह लोके चेति। संज्ञामहत्त्वमेतत्परं स्फुटपर्थमित लौकिकार्थापरित्यागे हेतुरिति
भावः। अप्रधानस्येवसंज्ञित्वे ऽव्याप्तिं शंकते। यद्येवमिति। पुरुषव्याघ्र इति। इदमुदाहरणं चिंत्यं परवल्लिंगसूत्रस्थ

॥राजन्कुमारमिति। सत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वः स्यात्। पूर्वनिपाताव्यवस्था च। सिद्धं त्विति। यस्य श्रितादेः समा
सविधौ तं श्रितादिकं प्रतीत्यर्थः महतीसंज्ञेति। लोके बाधकेनमुपसर्जनमुच्यते। इहापि तथैवाश्री य
त इत्यर्थः। यद्येवं पूर्वकार्यार्हं विप्यर्ती पुरुषव्याघ्र इत्यादिषूपसर्जनसंज्ञा प्रधानस्य न प्राप्नोति। नैष दो
षः अन्वर्थसंज्ञादियत्रसोऽर्थः संभवति तत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षा प्रवर्त्तते। अन्यत्र तु विधानसामर्थ्या
त् निमित्तनिरपेक्षा। यथा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा स्वत्यादीनामिति प्रथमानिर्दिष्टसामर्थ्याद्दक्षादीनां संज्ञा प्रवर्त्ते

तत्पुरुषग्रहणं प्रत्याख्यानपरेण भाष्येण तस्योत्तरपदार्थप्रधानता सूचनात्। ननु संज्ञाविधानमेव कथं तत्प्रयोजकाभा
वे इत आह प्रथमानिर्दिष्टेति। पूर्वापराधरोत्तरं अर्द्धमिति एतेन प्रदेशेष्वन्वर्थत्वेनैव व्यवहारोपपत्तौ संज्ञाविधानं व्यर्थं स्या
दित्यपास्तं निर्विभक्तिकस्योच्चारणासंभवात् प्रथमाश्च लघुत्वात्तु निर्दिष्टास्य सत्वेन तत्सामर्थ्यं चिंत्यं॥ ॥ शि०शा० २७ ४०५

भाष्ये प्रधानमुपसर्जनमिति च संबंधिशब्दाविति। तत्र प्रधानमिति दृष्टांतार्थं तद्वदुपसर्जनसद्दस्तत्प्रतिद्वंद्वप्रधानार्थ
कत्वात्संबंधिशब्द इति भावः तदाह यं प्रतिपदितिसमासे प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वं समानाधिकरणोपसर्जनपदाभिन्नमि
ति सूत्रार्थः एवं च पत्यासत्त्याय निरूपितमप्रधानत्वं तन्निरूपितमेवोपसर्जनसंज्ञाकार्यं पूर्वनिपात इत्यर्थः। ह्रस्वो पिन
यं प्रत्ययप्रधानत्वं तत्घटितसमासोत्तरपदस्यैव ह्रस्वविधानात् परं तु यं प्रतीत्यादिभाष्यस्यायमर्थः समासशास्त्रे

अथ यत्रेति। परिदृष्टसांतरसद्भावादेतदुच्यते। अन्वर्थाश्रयणेन ह्येतदपि सिध्यति

यन्निरूपितं यस्याप्राधान्यं तं प्रति तदुपसर्जनमिति। समास ~~त्रि~~ शास्त्रे च सहार्थतृतीयायां तार्थापेक्षयाप्रथमांतार्थस्याप्राधान्य
मिति तं प्रत्येव तदुपसर्जनं यद्यपि सहार्थविशेषणत्वरूपम प्राधान्यं तृतीयांतार्थस्य तथापि तत्समभिव्याहृतप्रथमांतार्थ
स्य तदपेक्षया लौकिकमप्रधानत्वमितराधीनत्वरूपं बुध्यते अत एव समकक्षयोर्मध्ये एकेन सहागंतव्यं त्वमित्युक्ते प
रस्परस्य दुःखं दृश्यते पूर्वकार्यासिध्याकैयटोक्तदाश्रयणमशक्यमित्याहुरित्यभिप्रायेण भाष्ये अथ यत्रेति परिहारांतरत्वादि कैयटश्चत्वं प्रव

कै॰वि॰ उपसर्जनसंज्ञाप्रयोज्यत्वंपूर्वनिपातस्यनास्तीतिदर्शयितुंपूर्वनिपातकरणप्रत्याख्यानमनुवदतितत्रहीति।एवंहितत्रभाष्यं
१८ मुपसर्जनस्यपूर्ववचनंपरप्रयोगनिवृत्त्यर्थंनवानिष्टादर्शनात्।अथयत्रद्विषष्ठ्यंतेकस्मात्तत्राप्रधानस्यपूर्वनिपातोनभ
वतीत्याशंकायांषष्ठ्यंतयोःसमासइत्यादिअनिष्टेति।नित्यिषुशब्देषुप्रयोगेस्थितेगव्यादिप्रयोगनिवारणायशास्त्रंइ
हतुपुरुषराजेतिप्रयोगोनदृश्यतइतिकिंचतोन्निवृत्त्य र्थेनियत्नेनेत्यर्थः।अबुधबोधनायतदारंभेपूर्वपत्तिणाशंकि

षष्ठ्यंतयोश्चेति।पूर्वनिपातप्रकरणइदमुक्तं।तत्रहिपूर्वनिपातःप्रत्याख्यायतेनवानिष्टादर्शनादिति।अथा
प्यारभ्यतेतथापिराजशब्दस्यैवपूर्वनिपातोनपुरुषशब्दस्यएवंहिवाक्यापेक्षयासमासस्यैकार्थताभवति।।
अथशाथावाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतास्यादित्यर्थः।तथाहिपुरुषार्थोराजापेक्षयप्रधानमेवात्रेतिनासौभि
द्यतेराजापेक्षयानव्यतिरिच्यतेततोऽप्रधानस्यैवाप्रराज्ञःपूर्वनिपातः॥

तस्यराज्ञःपुरुषस्येत्यादौपूर्वनिपातानियमदोषस्योद्धारपरंवषष्ठ्यंतयोरितिवार्तिकंतद्व्याचष्टेतथापीतिपुरुषस्यपूर्वनिपाते
हिराज्ञःप्रधान्यमेवस्यात्पुरुषराजशब्दात्तथैवप्रतीतिरितिवाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेतिभावः।नसौभिद्यतइतिवाक्यात्स
मासेइतिशेषःपूर्वनिपातेहितस्याप्रधान्यंप्रतीयेतेतिभावःतदेवाहनव्यतिरिच्यतइतिव्यतिरेकोविशेषणत्वंतद्वान्भवतीत्यर्थः त्रि॰श॰
१८
४०१

परेतुननुप्रधानस्यपूर्वनिपातेप्यर्धपिप्पलीत्यादौनवाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेत्यतोभाष्यंप्रकारांतरेणव्याचक्षतेषष्ठीतिसूत्रेयेनसमास
स्तत्निरूपितसंबंधार्थकषष्ठ्यंतमेवगृह्यतेनदेवचतत्रप्रथमानिर्दिष्टिष्टंपुरुषपदेचनराजापेक्षाभेदसंबंधेषष्ठीतस्यविशेषणा
देवोत्पत्तिरित्यर्थः।अर्थश्चाभिन्नइतिभाष्यस्यप्रधानोर्थोनसमासघटकविशेषणेनिभेदमूलकसंबंधवानतःप्रधानस्यताद
शषष्ठ्यंतत्वाभावादनुपसर्जनत्वेनापूर्वनिपातःकैयटरीत्यातुप्रधानपदस्यापूर्वनिपातानुमानेहेतौर्वैयधिकरण्यंउपसर्जनसं

॥शब्दशब्दार्थाविति।नचैतत्तत्रप्रत्याख्यानंपरमयुक्तमीत्यादौतिशब्दस्या॥
॥तामिति।एवंतर्हिअनर्थक्येतस्यपरिहारस्योक्तत्वात्तत्रैवसिद्धकानकृतं॥
॥मासयतिवर्ततेमुख्यएवचेहसमासोगृह्यते।समासेविधानेव्ययदेकविभक्तीति।
॥समासार्थवाक्यंसमासोगृह्यते॥

ज्ञानभविष्यतीत्यनेनपूर्वनिपातकैयटरीत्यानुप्रधानपदस्यापूर्वनिपातानुमानेहेतोर्भावःप्रधानस्यैतदन्वकएवनत्वावीतिसूचि
तम्किंचकैयटरीत्याव्याख्यानेनप्रयोजनानुवर्तिप्रमाणमितिन्यायविरोधःकैयटोपिबहूनामेवव्याख्येयःएवंचपुरुषापेक्षयोऽप्र
धानस्यैवराज्ञःषष्ठ्यंतस्यप्रथमानिर्दिष्टत्वमस्मिन्समासेइतितस्यैवोपसर्जनत्वेनपूर्वनिपातइतिभावःराजकुमार्याइत्या
दौद्रुमत्वमपिअनेनवारितमितिसूचयन्आयपुक्तंवेतिकत्यार्थवाशब्दघटितमन्यथातदसंगतिःअर्धपिप्पल्यादौतुगतिरु
क्तैवेतिभावःएकविभक्तिवाक्यस्यप्रतिपत्तयेसत्यार्थदर्शयति।समासइति।समासार्थवेति।अनापेक्षयावहिरंगक्रियाध्याहाराल्लक्षणं
युक्तमन्यतेसत्त्वांतुनगृह्यतेएकविभक्तीत्यस्यैवार्थायते

कै०वि० २९

सर्वस्य चेति। एकस्मिन्प्रयोगे इत्यादिः। श्रितादिविशेषणत्वादिति कर्मकांतश्रितादिविशेषणत्वादित्यर्थः। तु नतु निरवकाश पूर्वोपा
त्वादयं बाधितविषयत्वात् आह पूर्वस्त्रस्य त्विति नपवादत्वेति अपूर्वनिपातइति हिसः। एना धेय एकविभक्तात्विति। शब्दशक्त्यर्था
वित्यस्य प्रत्याख्यानेऽदं वचनमेव कर्तव्यं एकदेशिसमासविषयकमेव तत् भाष्येन चोदाहरणात् तच्चैवमपि श्वासजीविकइस्या
शेपरवल्लिंगस्यात् एवं स्त्रीगोव्यक्तिभिः स्त्रीनपरेषु पंचगृहनितीष्यतेन च सिध्यतीत्यत आह द्विगुप्राप्तेति वस्तुतो द्विगुनरु

॥ सर्वस्य च शब्दस्यैकविभक्तित्वमिति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्यस्य पर्यायेणापि न सर्वविभक्तित्वं तदुपसर्जनसं
ज्ञं यथा निष्कौशांबिरित्यत्र कौशांबीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षया पारनशक्तिसंबंधात् पंचम्यंत एव न षष्ठ्यंतक्रियांत
रापेक्षः शब्दांतराविर्भावः द्वितीयादीनामिति। कष्टंश्रितादिषु कष्टादयः श्रितादिविशेषणत्वादेकविभक्तिका इत्यने
नोपसर्जनसंज्ञातेषां प्राप्नोति। ततश्चापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्राप्नोति पूर्वसूत्रस्य तु नीलोत्पलादिः समानाधिक
रणसमासोऽवकाशः। ननु चैयमिति। प्रतिषेधयुक्तत्वायुक्तत्वेन विरोधात्परत्वादिति भावः। नौत्सहतइति। अपवा
दविषयं प्रकल्प्योत्सर्गस्य प्रवर्तनात्। पंचगुरिति। द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनात्
परवल्लिंगं भवति। अलंकुमारिरिति। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्र
कय्यटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथमाह्निकं॥

णपरवदित्यस्यांतरंगत्वेन तत्पुरुषसंज्ञकशब्दमात्रनिमित्तकलिंगबाधकतया एव युक्तत्वाद्यर्थमिति बोध्यं पर्यादय इति कुग
लीति सूत्रे आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादिति भावः अलंशब्दयोगे चतुर्थीविधानसामर्थ्याद्वाक्यमपीत्याहुः॥ ॥ इति शिव
भट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य द्वितीये प्रथमाह्निकं॥१॥ ॥

शि०शा० २९ ४०७

अर्थवद्धातुअभिधेयेति। सर्वशब्दानां प्रयोगे नम्रवत्वेनाव्यभिचारात् प्रयोजनशाचितोऽसंभवाच्च घनवाचिनो न ग्रहणं मा भूदिति भावः। कस्येत्या
कांक्षायामाह संज्ञिन इति। व्यपदेशिवद्विशिष्टसंज्ञिनो लाभः केनेति। शास्त्रत्वादिना पितृदाश्रीयेतेति भावः। न त्रिवयुक्तस्यायानित्यत्वात् प्रापकं तद्दित्य
न्येः। चश्रवणात् व्यपदेशापेक्षया भिन्नमेव तत्फलमिति भ्रमनिवृत्तये आह। विशिष्टेति। च पाठस्तु प्रामादिक इति भावः। तमपि समर्थयते क
थिदिति। समासग्रहणं त्वर्थवत्समुदायस्यैव नियामकमिति भावः। संख्येति घ्येकयोः कर्मणीत्यादीनां स्वादिविध्येकवाक्यत्वादिति भावः। एवं
चकार्याभावात्संज्ञापि न स्यादिति तात्पर्यं न च प्रतीति। क्रियावचनत्वादिति भावः। नन्नकरीत्या स्वाद्युत्पत्तौ कथं पदत्वनिबंधनो नलोपो नअ

अर्थाभिधेयवचनोऽत्रार्थशब्द आश्रीयते न त्वाधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण साहृदयमाश्रीयत इत्यप्रति
पत्तिः स्यादिति भावः। वरणमांमाभूदिति विशिष्टसंज्ञिव्यपदेशाफलं दर्शयति। कुचिरिदर्शनां चेति पाठः। तन्त्र च शब्देन प
दसमुदायोऽनर्थको दशदाडिमानीत्यादिः समुच्चीयते। किंच स्यादिति। संख्याकर्मादिषु स्वादीनां विधानादनर्थकेभ्यः
स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः। वनमिति। न च धातुरिति नांतस्य प्रतिषेधो भविष्यति। नैतदस्ति। प्रतिवर्णमत्र वि
भक्त्युत्पत्तिप्रसंगो न च प्रतिवर्णं धातुसंज्ञासंनिवेशः। अयं भावः। अविशेषेण स्वादय उत्पद्यंते तेनोत्पन्नेष्वर्थनियमः
प्रकृतौ थीपेक्षया प्रत्ययनियम इति स्वादेवस्वाद्युत्पत्तिरव्ययादिवत्॥

ह अयं भाव इति। उत्पन्नेष्विति। उत्पन्नस्यापि लुगादिनैव निवृत्तिरित्यर्थः। एकस्मिन्नेवैकवचनमिति सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमेक
स्यानव्यनवस्थितेराह अर्थनियम इति अनेकप्रकरणव्यवधानादेकवाक्यतापत्तेर्दुर्बल इत्यभिमानः। प्रत्ययनियमेपि न दोषइ
त्याह प्रकृतेति संनिहितेत्यर्थः अवश्यमेव माश्रयणीयमित्याह। अव्ययादिवेति॥

कै०वि० ३०

यत्तत्क्तमिति। हयवरट्सूत्रेइतिशेषः प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावादिति। तदभावेपि प्रातिपदिकसंज्ञासामर्थ्यात्इत्यर्थः समुदाया
दिवेति। अनर्थकनिपातरूपात्समुदायादिवेत्यर्थः वस्तुतः संख्याकर्मादिरभावाद्विभक्तेरत्रानुत्पत्तिरेव अर्थनियमादिप्रकार
स्तु महासंज्ञाविरोधाद्रूमकेसत्येव न सर्वत्र। एतद्भावस्त्वेतु निरर्थकसमुदायइतिबोध्यं। ननु सर्वसमुत्पत्तौ नैषांश्रवणापत्तिः
सर्वैकवचनोत्पत्तावपि एवमेवात आह विभक्तेस्त्विति समुदायस्येति रूढंतस्य। अंतरंगत्वादवयवसंज्ञानिमित्तसुप्प्रव

यत्तत्क्तंसंघातस्यैकार्थ्यात्कवभावोवर्णादिति तद्वर्णानामर्थवत्तापत्तेः। तत्रहितंत्रैलोकैकवभिभक्तिः समुदायाव
यवार्थात्तमेकत्वंप्रत्याययिष्यति एकमेवहितं रैकत्वंतच्चैकेनैवसुपाप्रत्यायितमित्यवयवेभ्योविभक्तिर्न
भविष्यति। अनर्थकस्यतु प्रातिपदिकसंज्ञायांप्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात्समुदायादिवप्रतिवर्णंविभ
क्त्युत्पत्तिप्रसंगः। नलोपइति विभक्तेस्तु श्रवणंनभवति। समुदायस्य पृथक्प्रातिपदिकसंज्ञायांतदंतर्भावाल्लु
कोभावात्। नलोपस्योपलक्षणार्थत्वात् अश्वादीनामपिप्रसंगः॥

त्तिकालोकत्तरकालेइत्यर्थः समासनियमस्त्वर्थवत्समुदायविषयइति भावः नचधनतीत्यादौ प्रतिवर्णंसुबुत्पत्तौ तच्छ्रवणप्रसंग
इतिवाच्यं धात्वेतु प्रत्ययपदयोर्धात्ववयवप्रत्ययांतावयवपरत्वात्तत्र सर्वविचारेणादोषात् तस्मादेवुत्पन्नप्रातिपदिकावय
वर्णानां संज्ञैवाप्राप्तात्रच समुदायप्रातिपदिकावयवत्वेन तल्लोपो धनवनादिकमक्षुण्णमिति तिनावस्तध्वनयनाह अस्त्वादि शि०ग्रा० ३० ४०८
नामितिएतेन जस्त्वादौ धकाराद्युच्चारणवैयर्थ्यमित्यपास्तम्॥

विशेषेति। अनवकाशत्वात्सुपंबाधित्वेतिभावः नचश्रोत्राय इत्यादौ लङादयः सावकाशाइतिअत्रपरत्वात्सुबुत्पत्तिर्दुर्वारा। एवं
तर्हि भ्रुवादिसूत्रस्यलङादिविधायकत्वपक्षानंतस्यानवकाशत्वादित्यर्थः अङागमस्येति अंगभक्तत्वेपि धातुरेवात्रागमि
तिधातुभक्तत्वादित्युक्तं इदंवस्वरूपकथनं। नङिसंबुद्ध्योरिति कथमन्यथाराजेत्यादौ नलोपः नचरूढंतत्वात्सिद्धिः। त्र
[illegible]

अहन्निति। विशेषविहितत्वाल्लङाद्युत्पत्तौसत्यामङागमस्य धातुभक्तत्वात्प्रातिप
दिकसंज्ञायांसत्यांनलोपप्रसंगः। नचाप्रत्ययइतिप्रत्ययलक्षणेनप्रतिषेधः नङिसंबु
द्ध्योरितिज्ञापकान्नलोपेविधीयमानेप्रत्ययलक्षणेनाप्रत्ययइतिनिषेधाभावात्। धातु
ग्रहणंकरोतीति। पुत्रीयतीत्यादिषुप्रातिपदिकत्वात्ऐवलुक्सिद्धइतिभावः। श्रेयनायइ
ति। अत्राप्रत्ययइतिनिषिद्धाप्रातिपदिकसंज्ञा॥

तत्राप्यप्रत्ययइत्यनुवृत्तेरितिभावः। पुत्रीयतीति। अप्रत्ययइतिप्रत्ययस्यैवनिषेधइत्यभिमानः प्रत्ययांतस्यसनिषेधइत्यभिप्रा
येणाहात्रापीति। भाष्यकांडइतिपरतद्विवक्षावेनप्रत्ययांतत्वमितिभावः। नचपर्युदासेशाब्दफललाभायांतवत्वस्येवप्रवृत्तेस्तेनाप्रत्य
यांतत्वात्प्रातिपदिकत्वंस्यादेवतथाचह्रस्वःस्यादितिवाच्यं। भाष्यकृतवक्ष्यमाणत्वात्॥

अत्रहीतिनचकृतग्रहणस्यप्रतिषेधबाधनार्थत्वेतद्धितग्रहणनियमात्कारककत्वात्प्रातिपदिकत्वानापत्तिः कृतग्रहणं तुन
ध्येपकाद्न्यायेनधातुरितिप्रतिषेधस्यैवबाधकंस्यादितिवाच्यंबाध्यसामान्यचिंताश्रयणादित्यभिमानः वस्तुतोधातोः
प्रत्ययांतस्यचचेत्कृत्तद्धितांतस्यैवेति नियमेभाष्यतात्पर्यंतेनाधातुग्रहणमपिप्रत्याख्यातंक्विबाद्यंतस्यापिप्रत्ययांतत्वात्प्र
यांतस्येत्येवभाष्येउक्तंनचास्यापत्यमित्यादौप्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधबाधनार्थंतद्धितस्यैवसंज्ञाविधानमस्त्विति वाच्यं॥

कृत्तद्धितग्रहणमिति। तद्धितग्रहणमिति त्रैयमार्थो। कृद्ग्रहणंवतिषिद्धार्थं। भिद् छिदिति। अत्रघधातुरितिप्रतिषे
धप्रसंगः अनेकपदप्रसंगइति। अनेकंपदमस्मिन्नित्यनेकपदः समुदायस्तस्यसंज्ञाप्रसंगइत्यर्थः अनेकस्या
पिपदस्येति। समुदितस्येतिवाच्यं। प्रतिपदंतुनैवसंज्ञाप्राप्नोति। प्रत्ययइतिनिषेधात्। समुदायस्यतु निषेधो
नप्रवर्त्तते। प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितइतिवचनात्समुदायाच्चप्रत्ययस्याविधात्प्रत्ययांतत्वाभावात्। नवि
द्यतेप्रत्ययोयस्मिन्सोयमप्रत्ययइत्यप्याश्रयितुंनयुज्यतेबहुपटवइत्यस्यापिसमुदायस्यनिषेधप्रसंगात्स्वरदोषप्रसंगात्।

तस्यनिषेधेफलाभावात्नचहरिषित्यादौसोः प्रातिपदिकत्वापत्तिरेवंचौत्सर्गिकैकवचनापत्तिःस्यात्परत्वोरितिषत्वनिषेधापत्तिश्चे
तिवाच्यंऔत्सर्गिकस्यापिविनानामकमप्रवृत्तेःबहुव्रीहावनेकस्यापिपदस्येतिभाष्येस्वरेदोषेतिनुपपत्तेराहसमुदितस्येतिअ
तएवानेकग्रहणंचरितार्थंबहुव्रीह्याश्रयणस्यफलंदर्शयतिप्रतिपदंत्विति। प्रत्ययांतत्वाभावादिति। संज्ञाविधावितिनिषेधस्तनात्र
यत्रप्रत्ययस्यसंज्ञातत्रैवतन्निषेधप्रवृत्तेरितिभावः। स्वरेदोषेतिअनुपदमेवस्फुटीभविष्यत्येतत्॥

समन्वयेति। सएवहिवाक्यवाक्यः अवयवधर्मार्णामिति। यथानामोदाधइत्यादौबीसायानिष्प्रयोगेनत्वादाह। एषायेति। नैवात्रवी
प्सेतिभावः। मतुपनेति। इदमेवध्वनयितुंभाष्येमत्वर्थीयइतिउक्तंमतुबितिनोक्तंतुविधायकाभावादाहभाष्यकारेतिनन्वतइत्य
नुवृत्तेरस्मात्घञ्दुर्लभोतआह अतइ। तीति। गोत्रेत्यत्रैनित्रयचश्चेतित्रः एकपूर्वसाहचर्यात्पूर्वस्यापिसमासस्यैवतत्रग्रहण
मितिमतेआह आदीति आदिनागोत्राकरिप्रकृतिगोत्राकटिकस्यग्रहणंअथवेति। गम्यमानार्थस्यनिवृत्तिरेवचादिलोपइतिव

समुदायोत्रानर्थकइति। पदार्थानांसमन्वयाभावात्। अवयवार्थविचारादिति। अवयवधर्माणांचसमुदायेव्यपदे
शात्। सतिचप्रातिपदिकत्वेसुब्लुक्प्रसंगः। एषैवेति। एषायावाचोयुक्तिः। सैषापतत्रमाणेत्यर्थः। अकारोमत्वर्थीयइति
ततश्चनावयवधर्मेणसमुदायेव्यपदेशः किंतर्हिदंड्यादिवद्यौगिकइत्यर्थः। मत्वंतादिति। मत्वंतान्नमतुप्संभव
तिसरूपप्रत्ययोनेष्टइतिवचना। तस्मादेकगोपूर्वादितिठञोभाष्यकारवचनेप्रामाण्याल्लोपः। अतइतिचतत्रनिव
त्तंगोत्रिकादिसिद्ध्यर्थं। गवांसमूहोगोत्रासास्मिन्नस्तीतिगोत्रिकं। अथवामत्वंतान्मत्वर्थीयोलुप्यतइत्यनेनावयवध
र्मस्यसमुदायेउपचारमाह। इहेमुख्येऽर्थवित्वेसंभवत्युपचरितस्याश्रयोनयुक्तः॥

ल्लोपउपान्देनोक्तेतिभावः परोक्षेयाव्याख्यानभाष्यस्वरससिद्धोअवयवार्थवत्वेनसमुदायार्थवत्वाभावंप्रक्रम्येतदुक्तेः नस्मादर्थआ
द्यचस्तत्प्रामाण्यात्गुणवचनेभ्यइतिमत्वर्थीयलोपइतिसारंनामोदध्यइत्यादवप्यर्थआद्यजेवअवयवेवासमुदायरूपारो
पइतिभाष्यतात्पर्यं। भाष्येवक्ष्यतवाक्यमितिपाठः॥

कौ०वि० ३१

नन्वन्वयरूपोऽर्थः पदार्थातिरिक्त उपलभ्यतेऽत आह। पदानीति। पदार्था एवेत्यनेन संसर्गबोधे पदानां व्यापारो नास्तीति दर्शयि
त्वा एवं च पदार्थातिरिक्त उपलभ्यतेऽत आह। पदानीति। पदार्था एवेत्यनेन संसर्गबोधे पदानां व्यापारो नास्तीति दर्शयति एवं
च पदार्थैरेवाकांक्षादिभिः संसर्गस्यागम्यमानत्वान्न तत्र वाक्यशक्तिर्वाक्यस्यातिरिक्तस्याभावाच्चेत्तदाह न तु वाक्यमिति। वा
क्यार्थो वेति संसर्गस्य पदार्थबोध्यत्वादिति भावः॥ ननु पदातिरिक्तवाक्याभावात्कस्य पदार्थाभिसंबंधो वाच्यः स्यादत आह ध्व
निव्यंग्यमिति। अनेन स्थिरत्वं तस्य दर्शितं वि...शिष्टस्यार्थस्येति। विशेषणत्वादिविशिष्टस्येत्यर्थः पदार्थानां संसर्गबोधक
त्वे दोषमाह। अन्यथेति। न च शब्दप्रयोज्यत्वाच्छाब्दत्वं प्रत्यक्षदृष्टधूमबोध्यवह्नेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तेः श्रुतधूमशब्दोपस्थितधूम

॥अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति। एवमपीति। अर्थविद्भिर्विपदार्थानां समत्वया वगमात्रेणैव पदार्थाऽिति। पदानि
स्वं स्वमर्थं प्रतिपादयंति वाक्ये पदार्था एव त्वाकांक्षासंनिधियोग्यतावशात्परस्परसंसृष्टा वाक्यार्थ इत्यर्थः। न तु वा
क्यं वाक्यार्थे विशिष्टमस्तीति भावः पदार्थाभिसंबंधस्येति। ध्वनिव्यंग्यं नित्यं वाक्यं विशिष्टस्यार्थस्य पदार्थसंसर्ग
रूपस्य वाचकं। अन्यथा ह्यशाब्दो वाक्यार्थः स्यात्॥

र्थबोध्यवह्नेरपि शाब्दत्वापत्तेश्च यदि तु पदस्य समभिव्याहाररूपाकांक्षा तत्कारणत्वज्ञानं च शाब्दबोधे कारणमिति शाब्दत्वं
तदा हे पवादानां पदार्थेष्वपि शक्तिर्न सिध्येत्। तदुक्तं भाष्ये यदि वाक्यार्थः पदार्थोऽपि तथा भवेदिति यदि बोध्यबोधजनक
ताया असंबद्धे वक्तुमशक्यत्वया पदार्थैः पदानां शक्तिरूपसंबंधकल्पनं तदा समभिव्याहारे संसर्गबोधकारणतायां अपि
असंबद्धे वक्तुमशक्यतयानेन तादात्म्यसंबंधस्य वाक्ये आवश्यकत्वात्। तादात्म्यमेव च शक्तिरिति तत्त्वं॥ ॥श्रीरामजी शि०श०

३१

४१०

पदातिरिक्तः कश्चिद्वाक्यार्थोऽस्तीति वक्तुमुपक्रमते भाष्ये इहेत्यादिना तु कर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात् क्रियायाश्चासंनिधानात्तत्त्व
भावेन कर्त्रैत्यनुपपन्नमत आह कर्तृमात्रमिति प्रधानीभूतधात्वर्थमात्राश्रय इत्यर्थः एवं कर्मशब्देन धात्वर्थफलमात्राश्रयः
अनिर्दिष्टाविति। पूर्वत्र विभक्तिविपरिणामेनान्वयः ईदृशप्रकारोऽपि भाष्यप्रामाण्यादुक्त एव तत्र तु। यस्थलेऽनिर्दिष्ट इत्येव पा
ठः। देवदत्त एव कर्ता नान्य इति। अनेनैतद्दर्शयति यत्किंचित्कारस्यैकक्रियायां योग्यरीत्या सर्वक्रियाणां योग्यानां सर्वकारका
णां योग्यानामाक्षेपो भवति = एवं च सर्वं च वाक्यमेव बोधकं तत्तदुपादानं तु नियमायेति। गामेव नान्यदिति गामिति शब्द वाच्यमे
व कर्म नान्यदित्यादिक्रमेणार्थः भाष्ये सामान्यतः क्रियाकर्तृत्वादौ विशिष्टे विशेषविशेषणविशेष्यभावापत्ते। तदाह संसर्गरूपवि

कर्तानिर्दिष्ट इति संबोधनविषयमनियतक्रियं कर्तृमात्रं इत्यर्थः। यद्विशेषेऽवस्यमिति। पदार्थसंसर्गरूप
बोध्यवाक्यार्थ इत्यर्थः। अत एव वाक्यमेव मुख्यशब्दो वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः। सा इत्यपात्त्वन्वयव्यतिरेकौ
कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्य पर पदार्थव्यवस्थापनं क्रियते। प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसंभवाच्छाब्दव्यवहाराभावप्रसं
गः

त्यादि विशेषणविशेष्यभावरूपसंसर्गेत्यर्थः स एव वाक्य इति निरूपितं मंजूषायां अत एवेति तेनैव लौकिकवैदिकव्यवहा
रादित्यर्थः। नन्वेवं पदार्थव्यवहारोऽसंगतः स्यादत आह सादृश्यादिति। लाघवार्थं कल्पितान्वयव्यतिरेकावाश्रित्य सादृश्या
त्पदार्थव्यवस्थेत्यन्वयः। यथा वर्णेष्वारोपितानुदात्तादयो व्यंजकध्वनिधर्मा व्यवहारे हेतव एवमिहापि काल्पनिकः पदार्थ
विभागस्तथेति भावः। ननु तादृशकल्पना व्यर्थेत्यत आह प्रतिवाक्यमिति॥

कै०वि०
३३

ननुबहुजादिनां स्वार्थिकत्वेनार्थवत्त्वं नेत्यर्थवत्समुदायत्वमस्मिन कथमत आह द्योत्येनेति। ननु तन्मध्यपतितन्यायेनाकजन्नन्
त्वनः सर्वनामाव्ययविधाविति येन विधिरिति स्त्रस्थवचनेन वाव्ययत्वात्तल्लुक्सिद्ध इति किमत्र प्रातिपदिकत्वेनात आह। तन्मध्ये
तितदा ह्रीति तन्मध्यपतित इत्यादिन्यायाभावे इत्यादि इत्यर्थः। अंतरंगत्वात्लुक्कृत्वा च पूर्वमेवाकचो व्ययादिति सुपलुक्कुतोनेति
चिंत्यं बहुपटवउच्चकैरीचकैरिति वैक्येवहुपटव इत्युदाहरणं किंपुनरिति प्रश्नीयस्कय थेवेत्यादिनावस्यमाण इत्यन्ये। अन्यथा

बहुपटव इति। द्योत्येनार्थेनार्थवान्प्रत्ययः प्रकृतिस्तु वा अनेनैवं अर्थवत्समुदायो भवति। उच्चकैरिति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणे
न गृह्यत इति यदा नाश्रीयते नाप्यकच्वत इति तदायं दोषः। तदाहि सुबंतस्याकचि कृते अव्ययादिति लुग्भावात्सुपोधातुप्रा
तिपदिकयोरिति लुगिष्यते सच न प्राप्नोति। किंपुनरत्रेति। उच्चकैरित्याद्यन्यथापि सिध्यतीति प्रश्नः। इतरो बहुपटव इति न
सिध्यतीति मन्यमानमाह। प्रातिपदिकादिति (किंपुनरत्रेति) स्वर इति बहुपटव इति वकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति। टकाराका
रस्य चेष्यते। प्रकृत्यनैकदेशत्वादि। नह्यसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः। अप्रत्यय इति प्रतिषेधो संज्ञायास्तीत्यकस्के कश्चिद्बहुयानवहुपट
व इत्यत्राप्यप्रत्यय इति प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यत आह। सच तदंतप्रतिषेध इति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतविधिः सं
ज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिर्निवारितः। अप्रत्यय इत्ययं तु प्रतिषेधविधिः। पटुशब्दाच्चात्र जसुत्पन्नो न बहुपटुशब्दादिति ब
हुपटव इत्येतदप्रत्ययांतं। अथवा अप्रत्यय इति बहुव्रीह्याश्रयणात्प्रत्ययादेरपि बहुपटव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह सचेति।।
अप्रत्यय इति तत्पुरुषआश्रीयते तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनांतरंगत्वात् इति भावः

सिध्यतीति। तन्मध्यपतितादिन्यायेनेति भावः टकाराकारस्येति। प्रातिपदिकत्वे सति अंतरंगानपीति न्यायेन लुकि कृते टुगाकोकारस्यैव स्वर
प्रवृत्तिरिति भावः। नह्यसाविति। समुदायात्परत्वेति भावः अप्रत्यय इति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति। संज्ञामाश्रित्येति भावः प्रतिषेधेति पर्युदासेपि
प्रत्ययस्य संज्ञित्वाभावान्न दोष इति भावः। बहुव्रीहीति। न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन्निति इत्यर्थः।।

शे०शे०
३३

४११

भेदसंसर्गेति। वाक्ये पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगसतीतरसंसर्गाकांक्षा भेदसंसर्गः सद्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्ता
नामित्यर्थः समासेपि वाक्यीयी नैवतेन विशिष्टार्थवत्त्वं न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः परस्त्रैनिर्वचनादिति भावः एवं चस
मुदायघटकभागाः स्वातंत्र्येणापि प्रयोगार्हा अर्थवंतो गृह्यंते इति तात्पर्यं उपलक्षणत्वेन व्याख्यानेबीजमाहुर्यस्मादिति अश्व
क्रीतीति। सुबंतेन समासेत्वंतरंगत्वाट्टापि ङीवेनस्यादित्यर्थः सुबंतानामित्यस्योपलक्षणत्वमजानानश्चोदयतीत्याह

प्राप्त्यर्थ इति। प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः। सएवोनन्यार्थ इति ज्ञाज्ञापकार्थ एवेत्यर्थः। सुबंतानामिति। एतच्चो
पलक्षणं भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानां। यस्मात्सुबंतासुबंतानामपि समासो दृश्यते अश्वक्रीतीत्यादौ। ग
तिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति वचनात्। देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादेः सुबंतस
मुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह। सुप्तिङ्समुदायस्येति जहिकर्मणेति। ननु समास
संज्ञेयं समासांतोदात्तार्था। नैष दोषः। समासत्वादेव प्रातिपदिकांतोदात्तत्वमिति न तुल्यजातीयता प्रतिपादनार्थ
मेवतदुपन्यस्तं। तिङ्समुदायस्येति यदप्यावतीत्येवमादेः। ततश्च प्रातिपदिकांतोदात्तत्वप्रसंगः।।   ।।श्री।।

देवदत्त बिति। ननु सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेत्युक्तेनांतोदात्तस्वरस्यापि सिध्यर्थं समाससंज्ञाया एव विधानादिति शं
कते। नन्विति। समासत्वादेवेति। समासमूलकार्थवत्त्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति सुप्तिङ्समुदायस्यापि समासतुल्यजातीय
ताप्रतिपादकं नापजहिकर्मणेत्येतदुपन्यस्तमित्यर्थः एवं च भाष्ये प्रातिपदिकसंज्ञारंभत इत्यस्य तन्मूलभूतसमाससंज्ञारंभ
त इत्यर्थ इति तात्पर्यं।।

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

कौ० वि०
३७

तिङन्तस्यासत्त्ववाचित्वेन संख्याकारकाद्यभावात् विभक्त्यनुत्पत्तेः प्रातिपदिकत्वस्य फलाभावेन आह ततश्चेति समासस्यैव नियमत्रं तु परमसर्व इत्यादौ स्वांश इष्टा मित्यादेः प्राप्तस्य बाधार्थस्यादिति तात्पर्यं। तुल्यजातीयानामिति। तत्त्वं च प्रयोगार्हत्त्वं तंत्रार्थवत्समुदायत्वेनेत्याहुः वार्त्तिकत्रयेऽप्यमेवार्थः पल्लवत इति बोध्यं। प्रकृतिभागस्यार्थवत्त्वे किं केवलस्य प्रयोग आपाद्यते उत तत्र प्रमाणं नास्तीत्युच्यत इति विकल्पेनाद्य इत्याह अन्यथेति। द्वितीये आह। अर्थवत्ता त्विति भाष्ये तिलंगव्यावृत्तिर्माऽपेश्वरव

आख्यातमिति। ततश्च समासेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमान्निवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः। अर्थवत्तेति। अर्थवत्तासंज्ञानिमित्तत्वेनेष्टा या सा सा च वाक्यस्येव पदस्य वा केवलस्य लोके प्रयुज्यमानस्योपपद्यते। ननु प्रकृतिभागस्य। केवलस्य प्रयोगाभावाद्दर्शनव्यवहार्यत्वात्। नवेति। अन्यथासिद्धः केवलस्याप्रयोगः। न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति नियमात्। अर्थवत्ता त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्त्येवेति भावः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति। अन्वयोऽनुगमः शब्दसत्त्वेऽर्थावगमः। व्यतिरेकः शब्दाभावेऽनर्थानवगमः॥ ॥श्री॥

दिति भावः अवयवानामप्रसिद्धिरिति। अवयवमात्रार्थागत्यभावेनावयवानामर्थवत्त्वे हेतोरप्रसिद्धिरित्यर्थः। लोके केवलप्रकृत्यादेरप्रयोगे पितांत्रिककल्पितावन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति इहेत्यादिना। एवं कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययविभागं तयोरर्थवत्त्वं च परिकल्प्य शास्त्रे व्याख्यानमिति भावः अत एव पूर्वप्रश्नः कौशाविति लोकसिद्धत्वे हि प्रश्नासंगतिरिति बोध्यं॥श्री॥ शि० शा०
३७
४१२

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्यययोर्थवत्त्वोपपादनस्यानैकांतिकत्व मिह भाष्योक्तं वैषम्यं तथाहि ताभ्यां नार्थसिद्धिः अध्यागच्छतीत्यादौ निपाते व्यभिचारात्। तत्सत्त्वेऽपि तदर्थाप्रतीतेः तद्व्यतिरेकेऽप्यागच्छतीत्येतन्मात्रादर्थत्वमिति तत्प्रयोजकमस्तादिषु दर्शनात् वृक्षपर्यायदर्शनादन्यायो नैकशब्दत्वमिति वरित्याशयेन प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्ताया अनैयत्यं दर्शयति। यद्येक इति यत्तु त्विति। एवं च अन्ता दिशब्दे तस्मिन् शब्दे सत्येव तदर्थाप्रतीतेः पर्यायस्थले तस्मिन् शब्देऽसत्यपि तदर्थप्रतीतेश्च द्वावन्वयव्यतिरेकावनिर्णायकाविति भावः। यदि प्रकृतिरेव संख्यावाचिका तर्हि कापि विभक्तिर्न प्रयुज्येतेत्यत आह प्रत्ययस्त्विति। इदमङ्गायस्येति

विषमइति। यद्येकः शब्द एकस्मिन्नर्थे नियतः स्यात्तत एतद्युज्यते वक्तुं। यतस्त्वनियमः ततः प्रकृतेरेव सर्वेऽर्थाः स्युर्यथा दधि मध्वग्निविदिते। प्रत्ययस्तु ककिद्योतकः प्रत्ययस्यैव वा सर्वे अर्थाः स्युः स्यान धुनेति यथा। प्रकृतिस्त्वर्थाभिधाने साहाय्यकमात्रं कुर्यात्। अतः किं न साधीय इति। प्रकृतिः सर्वानर्थानभिदधाति द्योतिकास्तु विभक्त्य इति सिद्धे वार्थवत्ता प्रत्ययस्यैवेति। ततश्च प्रकृतेरर्थवत्ता न सिध्यतीति तदवस्थो दोष इत्यर्थः॥ ॥श्री॥

लोपे इयान् अधुनेति। इदमोऽधुना प्रत्यय इति पक्षे इदं शं किंतु शब्दायं तद्वचला इत्ताहुं इच्छति भाष्येऽतः किमिति। उक्तेनव ह व अव्या इत्यादि ग्रन्थेन किं साधितं त्वमेयेति भावः इतरः श्वाशयमाह। नसाधीयत इति तदेवाह न पुनरिति। अन्यतरद्योतकमिति भावः तद्याचष्टे प्रकृतिरित्यादिना। सिद्धे वेति। किंतु विपरीतं प्राप्नोतीति भावः तदाह ततश्चेति। एवं च प्रकृतेरर्थवत्त्वाभावात् संज्ञा न स्यादिति भावः॥

परिहरतिसामान्यशब्दा इति।एवंसत्येते सामान्यशब्दाः स्युः तत्त्वं चैषां न दृश्यत इति भावः तदुपपादयति प्रकृतिश्चेदित्यादिना यद्वा
इत्युक्ते इत्यस्य प्रातिपदिकप्रयोगमात्रे तात्पर्यं सामान्यशब्दाः कीदृशा इत्यत आह भाष्ये सामान्यशब्दाश्चेति बोधार्थे विशेषं विशेषबो
धकपदान्तरमभिव्याहारं।एवंचप्रकरणादिसापेक्षतया र्थप्रत्यायकत्वं सामान्यशब्दत्वमिति भावः एते तु नैवमित्याह यत स्त्विति त्व
दीत्याहि प्रकृतिः स्वार्थं प्रत्ययार्थसामान्यं चाभिदधाति।तत्र विनाप्रकरणादिकं केवलस्वार्थस्य बोधः कथमपि न स्यात् दृश्यते तु
सः संख्यादेश्च न सामान्यरूपेणापि बोधः।एवं प्रत्ययमात्रात् न कदापि प्रकृत्यर्थबोधः प्रकरणाद्यसत्त्वेपि च स्वार्थोपस्थितिः शास्त्रे

सामान्यशब्दा इति प्रकृतिश्चेत्सर्वानर्थानभिदध्यात्वस्त इत्युक्ते सर्वासंख्याप्रतीयेत।प्रत्ययो वा सर्वस्य प्राति प
दिकस्यार्थं प्रत्याययेदित्यर्थः।यतस्त्वत्विति।प्रकरणादिना विनैवेति भावः।अनर्थनेति।अतत्प्रयोजनेने
त्यर्थः।गुणेनेति।अवयवेन सह्यवयविन उपकारकत्वाद्गुणः।अवयवी तु गुणी तदर्थभावः प्रयोजनोत्पत्तिः वल्लजस्तृणविशेषः

वासनावतामतोनैवामुभयार्थवाचकत्वरूपं सामान्यरूपत्वं।ततः किमित्याह न चेदित्यादि प्रत्ययार्थे तद्द्योत्यार्थे।पंचकं प्रातिपदि
कार्थ इति मुख्यपक्षे तस्य द्योतकत्वात्।वर्णवारणयार्थवत्त्वग्रहणमित्युक्तं तत्र वर्णानामानर्थक्यं दंडकर्तुं दृश्यति भाष्ये किंपुनरिति उ
क्तमिति।हयवरट्सूत्रे इति शेषः अनर्थगतेरिति।अर्थानवगतेरित्यर्थः संघातार्थवत्त्वाच्च वर्णानामर्थवत्त्वं अन्यथानर्थकावयवकः
समुदायोप्यर्थवान्न स्यादित्यर्थः नन्वर्थवत्त्वे प्रत्येकं सुप्स्यादत आह संघातस्येति एकान्द्विर्वचनन्यायेन न प्रत्येकं विभक्तिरिति भावः अ
र्थवत्त्वे शब्दस्याभिधेयपरत्वे दृष्टान्तासंगतिरत आह।अतत्प्रयोजनेनेति।यथा तत्रातत्प्रयोजनकानां समुदायस्तत्प्रयोजनस्तथेहा
कानां समुदायोर्थवानिति भावः

भाष्ये याच यावती चार्थमात्रे तिकाचित्प्रयोजननिष्पत्तिरित्यर्थः तदुपपादयति भवति ह्निकंचिदिति विद्विप्तानीति।विहरति रिह
ष्टथद्वारणेवर्त्तीत् इति भावः अनर्थकस्येति विशेषणकृत्यमाह निपातानामिति ननु पदादित्यधिकृत्य विधीयमानस्य निघातस्य प
दविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितेः प्रकृते सामर्थ्याभावात्तदप्राप्तिरत आह अर्थवदनर्थकयोरिति।सामर्थ्ये।व्यपेक्षालक्षणे।सा
मर्थ्यादितिपदत्वसंपादकप्रातिपदिकसंज्ञाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः।एकेति।अत्रारूढविस्तृतसमर्थसूत्रे एकार्थीभावस्यैव ग्रहणे
न निघातविधौ तदनुपस्थितिः तदपवादस्य समानवाक्ये निघाते त्यस्य सत्त्वं चेति तदाह समानेति आख्यातमिति अत्रवा
याव यावतीति।अयं समुदायः कादिर्वित्यस्यार्थे वर्त्तते।विकृतानीति विक्षिप्तानीत्यर्थः।अनर्थकस्येति।निपातानां द्योतकत्वादभि
धेयार्थाभावेपि द्योत्यार्थसत्त्वाद्धि वानर्थकत्वं तेषां सिध्यन्न्येव संज्ञा यस्य तु द्योत्योप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनं।निघातेर्थ्यथास्या
दिति।अर्थवदनर्थकयोरसत्यपि सामर्थ्ये संज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघातो भवतीत्येके समानवाक्यता निमि
त्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः सा चेहास्ति।आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति परिभाषणाद्वाक्यसंप
त्यपरे।नहीति।स्वाधिरिद्विविधिवाक्यस्य संरम्भाद्विधिवाक्येनैकवाक्यत्वात्।अविशेषेणेति।नानावाक्यताश्रयणात्
नियमश्चार्थानां न प्रत्ययानामित्यनर्थकेभ्योपि तेभवति।।

वृत्तलक्षणोर्थवत्त्वं न निविष्टमिति निरवंजतीत्यादेरपि वाक्यत्वं बोध्यं नानावाक्येस्वौजसित्यादेर्द्व्येकयोरित्यादेश्चेत्यर्थः अव्ययादा
सुप इति लिंगात्वार्क्ये भेदोष्यनिमत इति भावः ननु प्रत्ययनियमे दोष एवेत्यत आह नियमश्चानामिति।एकत्वे एकवचनं नित्यं
वेति नियमानत्वेकत्व एवैकवचनमिति भावः एकवाक्यतापक्षेप्योत्सर्गिकत्वात्सर्वविभक्तेरेकवचनमित्यन्यत्रोक्तं।।।

कै०वि० ३६

संज्ञाविधानमिति। तयोस्तद्विधानं चके वलं गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमेवेति भावः। अनेन चज्ञापकेन वार्त्तिकं प्रत्याख्यायते। विनत्त्युत्पत्तिस्तत्करीत्येवेति बोध्यं। न त्विति। तथा च प्रयोगोऽप्यर्थः स्यादिति भावः। एतेन ज्ञापकं शिथिलमिति ध्वनयति। धात्वर्थानुवादकत्वरूपस्यापि योगस्य नहीतुं शक्यत्वादिति बोध्यं। ध्वनितं चेदमधिपरीति सूत्रे भाष्ये अंतवद्भावइति। तस्य हि पर्युदासे शब्दकार्यलाभ इति तस्यैव प्रवृत्तिर्न त्वादिवत्त्वस्येति भावः। भाष्येऽस्त्यन्यत्तिपदति। अतिप्रातिपदिकमि

।अथवेति प्रत्ययनियमेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः। अधिपरीइति। क्रियायोगात्कपसर्गसंज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रियायोगाभावाद्वा प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तस्यार्थस्य ज्ञापकं संपद्यते। आनर्थक्यं च निपातस्य धातुनिपातयोः साधारणार्थतया अधिकद्योत्यार्थाभावादुच्यते न तु सर्वात्मनार्थाभावात्। तिवेकादेशा इति। तिप्सिशब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अंतवत्त्वादिति। पूर्वस्य प्रत्ययसहशस्य प्रातिपदिकसंज्ञाकार्यमिति पूर्वं प्रत्यंतवद्भावः॥

तिन्यासाश्रये तेदं एवं चोत्तरत्र तद्धितग्रहणं न कार्यमिति लाघवं पंचनावप्रिय इत्यत्र पंचनावेत्यस्य प्रातिपदिकत्वे विनश्यति: टजंतस्योपसर्जनत्वेन ङीयोऽप्राप्तिः सुब्विसमासे संख्याऽभावान्न प्रकृते संख्या या उक्तत्वाच्च। वस्तुतः प्रशस्तार्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाप्राप्तिरेव कांड इत्यत्र च प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वापत्तिर्दोष इति बोध्यं॥ त्रि०शा० ३६

४१४

परं कार्यं इति। आदिवत्त्वस्य हि प्रतिषेधरूपं शास्त्रं कलमिति भावः न चादिवद्भावेन ऊ इत्यस्य प्रत्ययत्वे पियतो विहितत्वादादित्वाभावात्कथं निषेधः पूर्वांतवद्भावेन तु तदादित्वं दुर्लभं। उभयत आश्रयणे तन्निषेधादिति वाच्यं। धातेः समुदाये दृष्टाः शब्दा इति न्यायेनैकदेशविकृतन्यायेन च ऊङ् प्रकृतित्वारोपात्तस्ततेः भाष्ये देहीति। तत्रावयवस्य सिद्धा समुदायस्य प्रार्थ्यमानेति भावः। तत्रांतरंगत्वादिति प्रथमप्रवृत्तिकत्वमंत्रांतरंगत्वं उपदेशप्राप्ताया: समुदायनिष्ठाया एव हि प्रत्ययांतत्वेन निषेध इति बोध्यं

॥आदिवत्त्वादिति परकार्ये प्रतिषेधे कर्त्तव्ये परं प्रत्येकादेशस्यादिवद्भावो। यदयमिति। अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्वादयस्तत्पद्यंते। देइति। तत्रांतरंगत्वात् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव ब्रह्मबंधुशब्दस्य प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञेत्यूङेकादेशस्य पूर्वप्रत्यंतवद्भावादस्यैव प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः॥श्री

भाष्ये तवद्भावादिति एकदेशविकृतन्यायस्याप्युपलक्षणं चैवं कांड इत्यत्र दोषः अनेभाष्य एव बस्यमाणत्वात् अत्रापीति। अत्रेदं चिंत्यं नायं दोषकार्यकालपक्षे। व्यवस्थितयोः पक्षयोरेकेन लक्ष्यसिद्धे पक्षांतरेण दोषसंकाया अनौचित्यात् ध्वनितं चेदं प्रागद्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये अत एव पर्युदासपक्षेनायं दोषः शंकितोऽत्र भाष्ये। तस्माद्यथोद्देशोऽपि न सिध्यतीति भाष्याशयः न च केयटोक्तयुक्त्या सिध्यतीति वाच्यं लुगादिनैव प्रतिषेधेन जातनिवृत्तिरपीति भाष्याशयात् भुक्तवंतं प्रतीति न्यायस्यापि लुगादिशास्त्र इवाप्रवृत्त्या इति भावः

अतएवज्ञापकेनपरिहरतिनैवइतियदित्वनेनज्ञापकेनजातनिवृत्त्यभावएवान्वाख्यायतेलुगादिन्यायप्रवृत्तिरेवोच्य
तेअवयवलोपशास्त्रैरपितत्तदवयवरहितस्यैवतत्तद्विषयेप्रत्ययत्वादिबोध्यतेइत्युच्यतेतदाशक्तइत्याहुःननुहेइति।स
मासग्रहणंविध्यर्थमितिशंकाशयःसुराजनशब्देनपूजनादितिसमासांतनिषेधः।एवंतर्हीतिप्रत्याख्यानेतुतेष्वित
नियमांशेबाध्यसामान्यचिंताश्रयणीयेतिभावः।पर्युदासेपिज्ञापकाश्रयणमावश्यकं।नचस्वाश्रयप्रत्ययांतत्वात

राजेति।तत्रनलोपोनस्यात।अत्रोथंतरंगत्वात्पूर्वमेवप्रवृत्ताप्रातिपदिकसंज्ञाबहिरंगेणप्रतिषेधेननशा
क्यतेनिवर्तयितुमितिपरिहारोस्ति।नङिसंबुद्ध्योरिति।ननुहेसुराजन्निति समासप्रातिपदिकार्थःप्रतिशेषः
स्यात्।नचोत्तरपदस्यप्रत्ययइतिनिषेधोमध्येपवादाइतिन्यायात्।एवंतर्हिसमासेथप्रत्यइतिवर्तते।अ
न्यथासुराजाअतिराजाअराजेत्यादौविध्यर्थतयासंभवंत्यानियमासनहणंनस्यात॥ ॥ ॥श्री॥

सिद्धिःअतिदिश्यमानविरुद्धश्चाश्रयकार्याभावस्यातिदेशास्वभावसिद्धत्वात।अतएवतंडुलानित्यादेर्नप्रातिपदिकत्वमि शि०शे० ३७
तिनलोपस्तत्रइदंचासिद्धवत्सूत्रभाष्यकैयटयोःस्पष्टंसिद्धांतेतुसमासांशेनदनुवृत्तेःफलंचिंत्यं।भाष्येरघ्नतेचेति
अंतवत्त्वेनेति

४९५

सांख्याप्रधानेष्वेचेतिकांडेतिष्टतइत्यादौतत्रचसंख्यामात्रस्याश्रयसंबंधेनान्वयइतिभावः।तत्रसंख्यायाःप्राधान्यंचिंत्यं।
नहितद्विशेष्यकोबोधोनुभवसिद्धःशक्तेःप्रधान्यंचसंबंधघटकतयाबोध्यंप्रथमांतस्यापिवारिणीतिष्टतइत्यादौक्रियाका
रकभावेनैवान्वयाद्वारिकर्तृकास्थितिरित्यर्थेनसंबंधघटकशक्तेरेवप्राधान्यमितिबोध्यंनचतयोरितितदर्थशक्तिसंख्य
योरित्यर्थःयस्यहृस्वस्तस्यसाज्ञातयदानपुंसकत्वंतदाहृस्वःयस्यत्ववयवाद्वारकंतस्यमाभूदित्येतदर्थंतस्येत्युक्तेरि
तिभावःभाष्येकिंचनपुंसकेइतिनपुंसकलिंगवदर्थेकिमित्यर्थःयस्येतियदर्थस्येत्यर्थःकस्येति।किंशब्दार्थस्येति अर्थः
प्रातिपदिकस्येत्यस्यसत्त्वप्रधानस्येत्यर्थःएवंचप्रत्ययांतपर्युदासोनिषेधोवेत्यभयमपिव्यर्थं।तत्फलंहितत्रहृस्वव्या

पत्तस्येति।विभक्त्यंतंचशक्तिसंख्याप्रधानंनचतयोर्लिंगयोगःनचांतवद्भावेनार्थःशब्दयोतितेदुष्टुमितिनभवतिहृस्वः

वत्तिरेवतस्मामन्यथासिद्धायांतदर्थमिवेतिभावःफलांतरंतुनास्त्येव।औत्सर्गिकैकवचनस्येष्टसिध्यर्थकाचित्कत्वे
नतदर्थस्यसंख्याकमाद्ययोगेनचसुबनामपत्तेनचप्रत्ययांतस्यप्रातिपदिकत्वेतदवयव०सुपो॥लुगापत्तिःविधिवै
यर्थ्यापत्तेःतस्माद्धातुसाहचर्यात्विभक्त्यतिरिक्तशब्दघटेनप्रातिपदिकत्वेतदवयवस्यैवतेनलुगितिनदोषःनापिकि
हृस्वप्राप्तिःतत्तत्स्वराणांविशेषविहितानांबाधकत्वात्प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेवकिहृस्वप्रवृत्तेश्चनापिपचेरनि
त्यादौनलोपप्राप्तिःरन्तादेशस्यैवकर्तुंयुक्तत्वात्अन्यथापर्युदासेहृस्ववारणेपिकार्यांतरारणमवारणादस्तुपर्युदासइ
तिभाष्यासंगतेरितिदिक्॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥श्रीरामायनमः॥

कै०वि० यथान्यासेप्याह अथवेति। वस्तुतो यथान्यासेपि नपुंसकलिंगवदर्थविशेष्यतया वर्त्तमानस्येत्यर्थः। नंचे
३८ दंतथेति अयं प्रयासो व्यर्थ एवेति दिक्॥ यत्तस्येत्यनेनायमेवार्थो बोध्यत इति बोध्यं आहुरिति अत्रारुचि
वीजं वहुपदवदित्याद्यर्थव्युत्पत्तिपक्षेपि सूत्रमावश्यकमिति। इदं च वहुव्रीहिधायकैकदेशस्य स्पष्टं। अव्युत्

अथवा नपुंसकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैव संभवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकप
रिग्रहणार्थमित्यं तवद्भावेन यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वाभावः। अत्र च सूत्रे यदव्युत्पन्नं अ
र्थवत्तदुदाहरणं व्युत्पत्तौ तु रूढं तत्वादेव सिध्यतीति पृथगस्यारंभोनर्थकः स्यात्। अ
व्युत्पत्तिपक्षस्येदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः॥

पत्तिपक्षाज्ञापकं तु अत एव कमर्किमिकं सेति सूत्रे कंसग्रहणमिति बोध्यं अस्यापि ज्ञापकत्वं जल त्रि०शा०
कसूत्रे उपपादितं कृत्तद्धित। अर्थवत्समुदायानामिति लोकेऽर्थबोधकत्वेन प्रथमायाः अपि शक्तिप्रधानत्वमित्य ३८
तया पृथक् प्रयुज्यमानानां यः समुदाय इत्यर्थः
४१६

ह्रस्वो नपुंसके। अर्थवत्समुदायानामिति लोकेर्थबोधकतया पृथक्प्रयुज्यमानानां यः समुदाय इत्यौ शक्तिप्रधानत्वादिति। तिङंति
ङ्तिकर्त्तृशक्तिबोधकत्वेन प्रथमाया अपि शक्तिप्रधानत्वमित्याशयः। इयोरपीति समुदायेनेति शेषः कांडस्य विशेषणात्याप्र
विविशेष्यत्वादिति भावः। साधनेति। साधनगतां संख्यामाख्यातं तदर्थः क्रियायथोपादत्ते। तदुपादानेन यथा संख्यावती तथा तल्लि
गवदपि स्यादित्यर्थः कारणता संख्या आरोपेण क्रियायामेव बोध्यते तिङादिभिरिति स्पष्टं प्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्यकैयट

ह्रस्वो नपुंसके। प्रातिपदिकग्रहणमिति। नपुंसकलिंगं द्रव्यस्यैव संभवति द्रव्यवाचित्वं च प्रातिपदिकस्यैव नत्वेवं तं
शक्तिप्रधानत्वं नापि तिङंतस्य क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः कांडे इति द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति
नपुंसकार्थवृत्तित्वं सुवंतस्यापीति भावः रमते ब्राह्मणकुलमिति। तथैव साधनाश्रयां संख्यामाख्यातमादत्ते
तथा तल्लिंगमपि। अव्ययप्रतिषेध इति यथोपवर्णितन्यायेनाव्ययस्यापि लिंगयोगात्प्राप्तिः। दोषा ब्रा
ह्मणकुलमिति। दोषासहचरितत्वाद्ब्राह्मणकुलमेवदोषाशब्देनोच्यत इति ह्रस्वप्रसंगः॥ ॥

यो अलिंगासंख्यासाव्ययत्वादाहृत्य थेय थेति तिङंत विषयो यवर्णितेत्यर्थः यथा तत्र साधनत्वसंबंधेन तद्धर्मग्रह
णं तथात्र सामानाधिकरण्यात्स्यादिति भावः वैयधिकरण्येन दोषाशब्देन पुंस्कत्वाभिव्यक्त्यभावादाह दोषासहेति
। दोषाशब्दो लाक्षणिक इत्यभिमानः॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL

कै० वि०
३८९

इत्यत्रार्थ इति शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः। ननु कारकं क्रियाया न द्रव्यस्येति कथं नपुंसकस्याधिकरणमित्युक्तिरत आह ब्राह्मणकुलं साधनानामिति। तत्रोपपत्तिमाह आधेयेति बहिरंगत्वादिति। अर्थधर्मनपुंसकत्वाश्रयत्वादित्यर्थः एवं च पूर्वं दीर्घे ततो ह्रस्वे लस्येलक्षणस्येति न्यायेन पुनर्दीर्घाप्रसंग इति भावः वस्तुतः समत्वेपि परत्वात्स्त्रावितिदीर्घे ततो ह्रस्वे लस्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरिति बोध्यं। असत्वेति। क्वचिल्लिंगवता सामानाधिकरण्येपि तस्य लिंगवत्तया

नाश्रयमि। दोशब्दो शब्दो त्रावित्यत्रार्थविर्त्तेतो दिवाशब्दोप्यहनीत्यत्रेति ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रियाणामधिकरणं कालो भवन् ब्राह्मणकुलस्याधिकरणं भवति दोषाद्वपते चरत्यधीते वेति। आधेयव्यवधानेनाधिकरणस्य क्रियाधारणात्। कांडीभूतमिति। प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां चिप्रत्ययो द्वयोरप्यत्र तयोर्नपुंसकत्वात् ह्रस्वप्रसंगः। कृते ह्रस्वे चोचेतिदीर्घो भवष्यतीति चेत्। ह्रस्वस्य बहिरंगत्वाद्दीर्घे कर्तव्ये असिद्धत्वाद्दीर्घाप्रसंगः एवं च मते इत्यत्रापि ह्रस्वत्वे टेरेत्वस्याप्रसंगः न वेति। असत्वावाचित्वाद्व्ययस्य नतेन लिंगं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः

स्वार्थबोधकत्वाभाव इति भावः। किंचिदित्यादि। नैतावता द्विविधमेवाव्ययमिति भ्रमितव्यं उभयातिरिक्तस्यापि चाव्ययस्य सत्वात् हिरुगादेः क्रियाप्रधानत्वं क्रियामात्रविशेषणत्वेन कांडीभूतमित्यत्राप्येतदेव स्वभावाच्च तद्वृत्तस्य लिंगाद्ययोगः न चैतयोरिति प्रायेणेति शेषतत्राव्ययार्थस्य कांडइत्यादे श्चोभयायोगः रमतेइत्यादेर्लिंगायोग इति बोध्यं अन्यथाह तशायकाः शय्यंत इत्यादौ पचतिरूपमित्यादौ चनाभ्यां योगेन भाव्यासंगतिः स्यात्॥ ॥ ॥ ॥ त्रि०शा०
३८९

४१७

भावशक्तिरिति पदार्थशक्तीत्यर्थः विचित्रत्वादित्यनेनेदं सूचयति पचतिकल्पमित्यादौ भवत्येव पचतकीत्यादौ च नेति। कांडेति शतइति प्रथमायाः प्रतिपदिकार्थे विधानाद्भिन्नत्वार्थप्रधानत्वेनास्येव लिंगायोग इति स्यादेवह्रस्वत्वमित्यभिमानः स माधत्ते संख्यायइति विभक्त्या संख्याया लिंगवत्वेनाप्रतिपादने भावशक्तेर्वैचित्र्यादिति भावः अत्र संख्याया इति शक्तेरुपलक्षणं संख्यायः प्राधान्येसंभवात् प्रथमास्थलेपि यथाशक्तिरस्ति तथोक्तं भाष्येऽव्ययं चैतदेवमिति एतत्तिवं

न चैतयोरिति। आख्यातस्य शक्त्याश्रयद्रव्यसंख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं न तु लिंगप्रतिपदने विचित्रत्वाच्छावशक्तीनां। कांडेति शत इत्यत्रापि संख्यायाः प्राधान्यान्न पुंसकत्वं यद्यवकारकं तस्यमाभूत अथवा तस्यैवानुपजातत्वे योगः। अव्ययमिति यद्यवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्येतेत्यर्थः॥

तं अलिंगमित्यव्ययं स्त्रीकार्यमित्यर्थः समुदायस्याप्युक्तं प्रातिपदिकत्वमुपपादयति रहस्तेनेच प्रातिपदिकेत्यादिना अवयवधर्मेणेति अवयवभूतपक्तृत्यर्थधर्मेणेत्यर्थः समुदायं वृत्यर्थं तः यद्यवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशः स्तदा प्रातिपदिकग्रहणे क्रियमाणेप्येतदव्ययं वाच्यमिति भाष्यार्थ इति भावः भाष्ये उभाभ्यामपि वक्तव्यमिति एवमर्थकतयास्त्रंव्याख्येयमित्यर्थः

कौ० वि० अवयवद्वारा समुदायस्यापि न पुंस्कैवृत्तिसंभवात्कथमनेन परिहार इत आह साक्षादिति तस्यैव तज्जन्यबो
७० धविषयस्य अनुपजातव्यतिरेकस्य अनुपजातसंबंधस्य अनुपजातेतराद कौ कौस्येति यावत् अनेन सू
त्वप्रधानत्वमुपलक्षितं सूत्रकारेणात्विति। अवयवद्वारकमपि नपुंसकवृत्तित्वं गृह्यते इति तदाशयः अत्र हि

यत्तस्येति। साक्षात् तस्यैवपदान्नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः यस्य त्वयवयवद्वारकं तस्य मा भूत्। अथवा त
स्यैवानुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः। विजत्त्वं तं चोपजातव्यतिरेकमिति ह्रस्वाभावः। सूत्रकारेण तु प्रति
पदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं। प्रातिपदिकस्यैव नपुंसकेवृत्तिसंभवात्। तेनां
तवद्भावातिदिष्टप्रातिपदिकनिहृणं मुख्यप्रातिपदिकपरित्वे त्वस्य ह्रस्वभावः। श्रुणावस्त्रायेति। दीर्घकृ
ते पुनर्ह्रस्वः पुनर्दीर्घ इति चक्रप्रसंगः॥

व्यक्तव्यं तदुक्तं यदर्थस्य शास्त्रे नपुंसकं गुणाः प्रसिद्धस्तस्य नपुंसके वर्तमानेरैप्रवृत्तिरित्यर्थः चक्रप्रसंग इति त्रि० शा०
रनद्यैलक्षणस्येति न्यायमनालोच्येदं+स्य ह्रस्व इति भाष्यार्थः भाष्ये तु रंगं ह्रस्वत्वमिति। एवं च ह्रस्वविकृते दीर्घ+ । ७०
+ प्रवृत्तेर्लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायेन पुनः+

४१८

गोस्त्रियोः। भाष्यवार्त्तिकयोर्विभज्यकथनाकथने हेतुमाह धात्विति। ननु स्वरितत्वेनोत्तरत्रानुवृत्तिरेव स्यात् न तु तदधिकारस्य लाभो
त आह स्वरितेनेति। ह्रस्वभावित्वाभावादिति। न चातिमतेरित्यादौ संभवः गुणस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् किं च तत्र ग्रहणे अंतरंगत्वा
त्पूर्वमेव ह्रस्वे तततो गुणे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन तद्प्रवृत्तौ फलाभाव इति भावः। भाष्ये स्त्रीप्रत्ययेनेति। एवं च स्त्रीप्रत्ययेत्तदादि

गोस्त्रियोः। कृन्निवृत्त्यर्थमिति। धातुस्त्रियाअपि कृतं तत्त्वादुदैर्नानिर्देशः भाष्यकारस्तु तदेव विभज्याचष्टे॥
कृत्स्त्रियाधातुस्त्रियाश्चेति। स्वरितेनेति। स्वरितेनाधिकार इति योगो नेक धा व्याख्यातः। ततश्च यत्र स्व
रितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारो गृह्यत इत्ययमपि तस्यार्थः स्त्रियां क्तिन्नित्येतत्प्रकरणविहितानां तु
ह्रस्वभावित्वाभावादग्रहणं। अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तदिति। ननु ष्यङः संप्रसारणमित्यत्रातिकारीषगंधपु
त्र इत्यत्र संप्रसारणाभावार्थमनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयस्तदादिनियमप्रतिषेधः प्रदर्शित इत्युपसर्ज
नत्वादिह नियमेन भाव्यं॥

यमाभावात् ह्रस्वसिद्धेरित्यर्थः अतिकारीषेति। कारीषगंध्यामतिक्रांतस्य पुत्र इति विग्रहः अनुपसर्जनेति। एवं च ष्यङः अतिक्रां
तार्थप्रत्युपसर्जनत्वात्तदादिनियमेन पुत्रोत्तरपदकतत्पुरुषे ष्यङंतस्यापूर्वपदत्वान्न संप्रसारणमित्यर्थः उपसर्जनत्वादिहेति। व
स्तुतश्चित्यमेतत्प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययांतस्य त्वं प्रार्थनीतद्धर्थप्रत्यनुपसर्जनत्वेन तदादिनियमाप्रवृत्तौ दोषाभावात्

कौ०वि० ७१

किंदीर्घेति। हलङ्यादिसूत्रे हल्ङ्याब्भ्य इत्यस्य परविशेषणत्वेनावयवषष्ठ्यंतत्वेन षष्ठ्यंतत्वेन च निर्दिष्टोऽङ्गां विरिति सोर्लोपविधारणार्थत्वात्तद्दीर्घग्रहणस्येदमपि चिंत्यं। विहितविशेषणेऽनुयास्तित्यादावव्याप्तिः कर्त्रीत्यादेर्ङीलोपविधारणार्थत्वात्तद्दीर्घग्रहणस्येदमपि चिंत्ये वव्याप्तिश्च अत्वादिविधौ विषयसप्तमीतुतस्मिन्नितिशास्त्रबाधायत्या गमकाभावेन चायुक्तेति दिक्। कारीशब्दादिति। तथा च कुंभकारशब्दे आदिवृद्धिर्न स्यादिति भावः। ननु पुंवत् पुंसि यथा यथाहिरित्यादेरिकारस्य श्रवणं तथात्र स्त्रीप्रत्ययस्तस्यापीत्येवं च न व्यक्तेति भावः अत एवात्रैवे + वदति देशोऽस्त्रीप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः स्यादत आह यथेति। ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत् + ७ रं स्मृतं। अन्यथा यैर्थी

नैष दोषः क्वचिदुपसर्जने पितदादि नियमो न भविष्यति हलङ्याब्भ्य इत्यत्र दीर्घग्रहणात्। अन्यथा निष्कौशांबिरति खट्वेत्यादौ उपसर्जनत्वाद्ग्रहणंतत्वाभुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन। कथं तर्ह्यनुपसर्जनादित्यत्र कौंभकारेयो न सिध्यतीत्यत्र कथं पूर्वताकारशब्दादपि ङीविकृतेन तदादि नियमाभावात् कुंभकारीशब्दात्तदुग्भविष्यति नैष दोषः। तत्र तदादि नियमाभावेकारीशब्दाद्यपि करा चिद्धकस्यात्। पुंवद्वचनमिति। यथा पुंविशेषयेऽकारः श्रूयते न तु ह्रस्वत्वं प्रतिपाद्यते तथेयसो पि परइत्यर्थः गोकुलमिति। प्रथमानिर्दिष्टमिति गोशब्दस्योपसर्जनत्वे॥

पुंवद्भावप्रकरण एवरेत। इयसश्चेति प्रतिषेधान्नकप्। नपुंसकह्रस्वत्वं तु भवत्येव। अत्र पाठात् न च नेत्येव सिद्धे पुंवद्वचनं व्यर्थं वार्त्तिकान्तरेषु लाघवगौरवविचाराभावादित्याहुः अन्ये तु तस्याप्यभावं मन्यंते अत एवोत्तरवार्त्तिके नपुंसकह्रस्वत्वस्यापि निषेध इति भ्रमव्यावृत्त्येगोसमासनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं अत एव च विनहेस इत्यादिनप्रयुक्तमित्याहुः तत्र समासपदं स्त्रीं तस्मात्तपरं प्रथमेति प्रष्टीति प्रथमा निर्दिष्टत्वादित्यर्थः। शास्त्रीयमिहोपसर्जनं न तु केवललौकिकमेवेति भावः प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाप्रवृत्तेर्गोशब्दस्य प्रातिपदिकत्वमस्त्येव॥ शि०शं० ७१

४१०

राजकुमारीशब्द इति नन्वस्यानुपसर्जनत्वात्तदादि नियमाभावेन प्रत्ययांतत्वात् कथं प्रातिपदिकत्वं च समासत्वात्। समासग्रहणस्य नियमार्थत्वभंगापत्तेः तत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरुक्तत्वेन तेनापि दुर्लभत्वाच्चेति चेन्न। स्त्रीप्रत्ययविशेषस्यमान्यस्य वाग्रहणाभावेन तद्प्रवृत्तेः भाष्ये किमुच्यत इति गोस्त्रीनिवृत्त्यर्थमित्येव वक्तुं युक्तमिति भावः एतच्चाप्रत्यय इति सूत्रन्यासअतिविततिन्यो सेतुकुमारीत्यस्यापि तत्त्वमस्त्येवेति तत्रापि दोषः भाष्ये उभयत इति ऐणेयसिद्धये स्त्रीभ्योढगित्यत्र प्रातिपदिकादित्यसंबंधात्तद्गांगेयेन दोषः

॥ राजकुमारीपुत्र इति। राजन्कुमारीशब्दः समासप्रातिपदिकं इह तु कुमारीपुत्र इति कुमारीशब्दस्य प्रत्ययांतत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावः। उभयत इति। प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययश्चेहाश्रीयते तत्र यदि प्रातिपदिकस्यांतवत् तदा स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति अथ स्त्रीप्रत्ययस्यादिवत् तदा प्रातिपदिकत्वाभावः। गोंतस्येति। उपसर्जनग्रहणेन गोस्त्रियो विशेष्येते। पश्चात्ताभ्यां प्रातिपदिकमिति तदंतविधिः ग्रहणवत्येतत्प्रत्ययविधिविषयत्वादिह नोपतिष्ठते। व्यपदेशिवद्भाव इति। ननु रोणमाअणतस्य चेत्यत्र तस्य चेति सर्वस्य शेष इति व्याख्यानात् स्वं रूपमित्यस्यानुवृत्त्यनुत्थानात्। गोकुलमिति ह्रस्वः प्राप्नोत्येव॥

प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्येति परिभाषामनाश्रित्येदं तया हि प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां स्त्रीप्रत्ययविशिष्टे बोधनमिति बहुव्रीहेरूध्नस इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं अन्यमाणसमाधानेन सर्वसमाधानोद्भावकदेशयुक्तावत्रतासादतं भगवते तिवोध्यम्। ननु चित्रगुरित्यादौ गोंतस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनत्वाभावाद्ध्रस्वाप्राप्तिरत आह। उपसर्जनेतिष्कृतत्वादिति भावः। गोस्त्रियाविति। गोस्त्रीप्रत्ययांताविति अर्थः

नत्वसूत्रस्येतिवस्क्ततःसूत्रशेषत्वेविनत्वतिःयेनविधिरसमासेनिष्कादिभ्यइतिसूत्रभाष्ययोरस्याःप्रत्ययविधिविषयतायाःसूत्रोपा
त्तांतादित्राब्दविषयतायाश्चबोधितत्वेनास्यभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वावश्यकत्वात्तत्वस्यमात्तस्माधानेनास्यापिपरिहारःतच्चगोशब्दशेषा
वश्यकमितिध्वनयन्नाह अगोपुत्रइतिनञस्तत्पुरुषादितिसमासांतनिषेधःभाष्येप्रधानमुपसर्जनमितिअत्रसूत्रेसंभवसत्वात्तल्लौ
किकार्थसमानाधिकरणशास्त्रीयस्यैवग्रहणमितिभावः।केवललौकिकस्यग्रहणेतुगार्गीचासौवृंदारिकाचेतिगार्गीवृंदारिके

नैषदोषः।स्वंरूपमितितत्रनानुवर्त्तते।तथाचाद्यंतवत्सूत्रेयेनविधिस्तदंतत्वेप्रयोजनमुक्तं॥
तस्यचेत्येतत्तुतत्रत्यवार्त्तिकस्यशेषोनतुसूत्रस्य।अगोपुत्रइत्यत्रापिनभवति।अत्रह्यन्यत्
प्रातिपदिकंगोंतंअन्यत्प्रतिगोशब्दस्योपसर्जनत्वं।पंचकुमारीप्रियइतित्रिपदेबहुव्रीहौक्र
तेद्वयोःपदयोर्द्विगुसमासइतिपंचकुमारीशब्दःपूर्वपदंनभवति।कपिचेति।अंतरंगत्वात्
ह्रस्वःप्राप्नोतिततःकवितिभावः।कपीतिचविषयसप्तमी॥ ॥श्री॥ ॥श्रीरामः॥

त्यादौवृंदारिकाशब्दस्यगुणशब्दत्वादप्रधानत्वादुत्तरपदत्वात्तदंतस्यसमासप्रातिपदिकत्वाच्चह्रस्वप्रसंगइतिदिक्।यंप्रतीत्यादि।यदर्थप्रति
यदर्थस्यप्रधानत्वंतद्बोधकस्यचेत्तद्बोधकोगोशब्दादिरंतोभवतीत्यर्थः।इतिकैयटानुसारिणःपरेतुप्रथमानिर्दिष्टेतिआहर्दिष्टमितिसूत्रोक्त
रीत्यायेनशब्देनसमासविधौयत्प्रथमानिर्दिष्टंतस्यतंप्रत्ययप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात्तस्यासत्यात्तत्समासप्रातिपदिकंतस्येवह्रस्वइतिभाष्यार्थः।अतए त्रि०प्रा०
वयंप्रतिपदितिभिन्नलिंगनिर्देशइत्याहुःवार्त्तिकेनयथानसिध्यतितथोपपादयतित्रिपदेइतिद्विगुसमासइतिअतएवतस्यसमुदायस्य चेति ७१
प्रातिपदिकत्वं।कपिकृतेचेत्स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावादाहांतरंगत्वादिति।कपःप्राक्प्राप्तोह्रस्वःकपिचेतिवार्त्तिकेनकथंनिवर्त्यतिआहकपीति

४२०

दंद्वस्योभयपदार्थप्रधानत्वेनानुपसर्जनत्वादाहसमासार्थइति।उद्भूतावयवभेदसमूहःसमासार्थःतत्रावयवावप्रधानमित्यर्थःतन्नेवमपि
शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावाइत्थंप्राप्तिरतआहप्रथमेति।परेत्वन्यैकविरक्तीत्युपसर्जनत्वंसमासापेक्षयाचतत्रनियतविभक्तिकत्वंद्वंद्वश्चप्र
थमांतानामेवतःनपरिनिष्ठितविभक्त्याबाक्येप्रत्येकमेवकर्मत्वकरणत्वाद्यन्वयासमासेचसमुदायेएवतद्वगत्यासमाससमानार्थत्वा
भावेनतस्यवाक्यत्वासंभवात्अतएवयद्गायेचप्रजातयेचेत्यादौवाक्येप्रत्येकमेवदेवतात्वमग्नीषोमावित्यादौसमासेचसमुदायस्यैवेतिव्यत्
स्थासिध्यतिध्वनितंचेदंनङिसंबुध्योरितिसूत्रेभाष्येइतितन्नैवतिरूपविधानमित्याहुःप्रियंग्रामणिइति।तस्यनपुंसकत्वप्रदर्शनायब्राह्मणकु

कुक्कुटमयूर्यावितिसमाहृते।अवयवशास्यार्थस्याप्राधान्यादनेकमिस्यानुरत्यावस्याप्रथमानिर्दिष्टत्वाच्चमयूरीशब्द
स्योपसर्जनत्वा।अनंतत्वादिति।समासांतइतिवचनानकबेवसमासस्यांतइतिस्त्रीप्रत्ययांतंसमासप्रातिपदि
कंनभवतिपरत्वात्कविति।सावकाशश्चकपबहुयवागूकइत्यादौ।अंतरंगमिति।उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययांतप्राति
पदिकंमात्रविशिष्टत्वात्कप्तुसमासनिरोधबहुव्रीहिंनक्षत्तरपदमपेक्षतइतिबहिरंगःअंतरंगतरइति।यदा
ष्टुपगमापेक्षयाप्रकर्षप्रत्ययः॥

त्वमित्यस्योपन्यासःअत्रनपुंसकत्वह्रस्वत्वस्यापिनिषेधःस्यादित्यर्थःप्रकल्प्यचापवादविषयमितिन्यायेनपूर्वमपिह्रस्वोनस्यादितित
त्पर्यसमासांतइतीति।कबंतरंगतरइतिवचनमालोभिप्रायः।बहुयवागूकइतियवागूशब्दोदीर्घांतइत्यूङइत्यस्याप्राप्तिःसनस्त्रीप्रत्यया
तइतिभावःनिरोधापेक्षस्यावहिरंगस्यावहिरंगत्वेप्याहनघुत्तरपदमितिनुद्वयोःस्वधर्मानयोरकस्यबहिरंगत्वेतदपेक्षमन्यस्यांत
रंगत्वमितिप्रकर्षाभावादातिशायिकोयुक्तोतआहपरेतियरिभावान्।ह्रस्वत्वमंतरंगमन्यतेतदाततोप्यंतरंगतरःकबित्यर्थः॥ ॥

ततश्चावयवापेक्षत्वादिति। समासत्वेनैतदर्थमुत्तरपदं लक्ष्यत इति भाव इति कश्चित्तु वस्तुतस्तु समासार्थविग्रहवाक्यं लक्ष्य त इति भाष्याशयः तथैवान्यत्र दृष्टत्वात्। येषां पदानां समासेन वृत्तिस्तेषामन्यद्वर्तीति वाक्यशेष स्वारस्याच्च एवं चांतरंगतरत्वम प्येवमेव केयटे व्यवयवापेक्षत्वादित्यस्यावयवगतप्रातिपदिकसंज्ञापेक्षत्वादित्यर्थः समासांतविधायकानां च तत्तत्समासार्थ विग्रहवाक्यांतावयवःशरदादिप्रातिपदिकात्परः प्रत्यय इत्यर्थ इति भावः समुदायापेक्ष इत्यस्य च समुदायगतप्रातिपदिकत्वा पेक्ष इत्यर्थः एवं च समाससंज्ञापेक्षसमुदायगतप्रातिपदिकत्वात्पूर्वमेव समासांत इत्यंतरंगतर इति भावः अंत इति सूत्रस्थभा

तादर्थ्यादिति। ततश्चावयवापेक्षत्वात्कपः समुदायापेक्षो ङ्स्वो बहिरंगः इद्देयक्तमिति। परिहरांतरम प्यत्रापेक्षा वक्ति। अवयवार्थी वैवपरस्परसहितौ द्वंद्वार्थ इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाभाव इति॥ ॥

ष्यात्समासावयवत्वस्यैव प्रतीते। नत्वत्रावत्तेवामिति कथः प्रथममित्यर्थः अन्यत्तु सत्ताम्त्री। कयंतावदिति। तच्छास्त्रावैयर्थ्यापि यात न्द्वावनकालं प्रतीतत्त इत्यर्थः। अन्यथा समासशास्त्रैस्य कवनपेक्षत्वेन तत्प्रतीतो लोकेरसंगतिः एवं च कपा समकालं तत्पूर्वं भागस्य समाससंज्ञापेक्षे स्तत्तद्वाक्यांतावयवत्वेन समासप्रातिपदिकावयवत्वात्स्त्री प्रत्ययस्य तदंतत्त्वाभावः प्राधान्यादिति द्वंद्व परवल्लिंगवार्थे द्वंद्व इति सूत्रभाष्यविरोधाद्द्वंद्वे च प्रतिषेध इति वार्तिकविरोधाच्च चिंतस्मात्तु वचनारंभ एवज्यायानध्वनित्त चेदं अन्वर्थत्वमुक्त्वा द्वंद्वे चेति निषेधं वदता दृष्यमाणसमाधानोक्त्या च भगवतैतिवोध्यं। मूलोक्तं तत्राव्स्वा स्वार्थावित्ति परिहार

स्तु परमपुवनिरित्यादौ नित्यप्रत्ययद्वयापातत्रैव भाष्ये दूषित इति दिक्

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

लुक्ताद्धित। ननूपसर्जनस्येति अत्र वर्त्तिता। तत्रोवंतिकुंतिभ्यां च द्वैरिति ज्यङ् कुरोः कुरुनादिभ्य इति ण्य च तद्राजस्य स्त्रियाम वंति कुंति कुरुभ्यश्चेति लुकि इतो मनुष्येति ङीङ् तद्दिति च ङ्गीपूर्णे कतयोः स्त्रप्रत्यय इति स्त्री प्रत्ययांतस्यानुपसर्जनत्वात्तद्धितलु गनंतरं स्त्री प्रत्ययो त्परत्वाभावाच्च कथं लुक्प्राप्तिरत आह अवंतीत्यत्रेति। उपसर्जनसंबंधिस्त्री प्रत्ययस्य लुगित्यर्थस्तद्धितलु

लुक्तद्धित। अवंत्यमि। दीनामिति। अवंतीत्यत्र भवत्यवंतिशब्द उपसर्जनं स्त्री प्रत्ययस्य श्चास्ति लुकतद्धितस्य कत इत्यस्ति लुक्प्राप्तिः। अलुक्परत्वादिति। यत्र स्त्री प्रत्ययांतात्परस्य तद्धितस्य लुक तत्र लुकाभाव्यं अत्र तु कृते लुकि स्त्री प्रत्ययः कुतः नहीति। लुको नीरूपत्वात् बुद्धिपरिक ल्पितं तु लुकः परत्वमाश्रित्य वार्तिककृतोक्तमलुक्परत्वादिति। [illegible]॥

कीति च सत्सप्तमीत्याशयेन चोद्यमिति भावः नास्ति लुक् परो यस्मात्स्त्री प्रत्ययादित्यलुक्परत्वादित्यस्यार्थः। कृते इति। एवं च नत्परत्वञ्ज्ञादेरिति भावः। कथं तर्हि वार्तिककृताऽलुक्परत्वादित्युक्तं तत्राह बुद्धीति॥

कै॰ वि॰ उपसर्जनसंबंधिन इत्यर्थान्न च जातिरुपसर्जनमित्युक्तमत आह । उपसर्जनेति । संभवति सामानाधिकरण्येनैवाधिकरणमन्या
७७ व्यमिति भावः । इहलुग्विधायके स्त्रीत्वयुक्ताप्राधान्येनेति एवं च प्रधानजातिगतस्त्रीत्वाभिधायी प्रत्ययो नोपसर्जनमिति भावः । स्व
यंलुगभावे हेत्वन्तरमाह अप्रातिपदिकत्वाच्चेति ह्रस्वाभाव इति । अत्रो बंतीत्यादौ ह्रस्वपदेन ह्रस्वप्रयोजको लुगुच्यते ङी लुकि
हि अवंतिरिति ह्रस्वं भवति छन इतितत्प्रयोजकता लुको बोध्या तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकावयवस्य प्रत्यासत्त्या स्त्री

नच जातिरिति । उपसर्जनहेतोनेनेन स्त्रीप्रत्ययो विशेष्यते अप्रधानं चेद्योपसर्जनं गृह्यते नेन ग्रास्त्रीयमसंभवात् । अ
वंतीत्यत्र चापत्यलक्षणा जातिः स्त्रीत्वयुक्ता प्राधान्येनाभिधीयत इत्यर्थः । अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभा
वः । आमलकमित्यादौ तु तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा । लिंगविशिष्टस्यैव इहो पादानात् लिंगविशिष्टपरिभा
षाया उपस्थानाभावः । कुरुरित्यत्रापि उभयत आश्रयेनां तादिवदित्यप्रातिपदिकत्वं ॥

प्रत्ययस्य लुगिति सूत्रार्थः प्रकृते च नतत्वां तद्धितांतात्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेरिति भावः । गोस्त्रीयोरिति ह्रस्वस्य तु नात्र प्राप्तिः तत्रा ग्रास्त्री
योपसर्जनस्य ग्रहणात् । यथा चैतथोपपादितं । क्वचित्तु लुग्भाव इत्येव पाठः । नन्वेवं कथमामलकमित्यादौ लुगत आह । आमले
ति । तद्धितांतत्वादिति । मयडो लुकि प्रत्ययलक्षणेनेति भावः । ननु लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तावप्यवंतीत्य
त्र दोषो न आह लिंगेति लिंगविशिष्टस्योपादाने यत्तस्य त्वपरिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाभावेन भाष्योक्त समाधिरेव युक्त इति बोध्यं ॥ श्री शि॰ शा॰ ७७ ४२२

इद्रोण्याः पंचनिर्गोणीभिः क्रीत इद्धिगोक्रीतार्थ ठक्ठको लुकि लुक्तद्धिते ति लुगपवादभूतमिदं सूत्रं । नत्वनेन लुको निषेधे एकविभ
क्तिरुपसर्जनत्वात् ह्रस्वे नास्ति ह्रस्वे इत्तमहणान्यर्थमिति चोद्यं । समाधत्ते भाष्य इतिवाव चनेनाबदिति । इत्यर्थेन तौनग्राहेतौच
ताव इत्वं न तु मात्राच्च्यधिक इति तदर्थः लुकि स्त्रीप्रत्ययलुकि । सिध्यतेपनइत्व त्वमिति । गोवक्कयलीत्यादौ ह्रस्वावारणाय ग्रा
स्त्रीयोपसर्जनस्य तत्र न हाचिंत्यमिदं । भाष्यं तु यथाश्रुतं रमणीयमेव तदापि प्रथमेति प्रस्थादिभ्यः परिच्छेदकत्वाच्चिभ्यः प्रमेय

इद्रोण्याः । इति वावचन इति । इतीति सप्तमी इष्यते व्युच्यमाने गौरवाभाव इत्यर्थः । गोण्या इति । यदा मात्र चो लुक् क्वि
यते तदा लुकि प्रतिषिद्धे सिध्यते वहूत्वत्वात् तस्मात्प्रथमाविधाने परिमाणग्रहणस्य प्रयोजनं तद्धितमंतरेणापिय
दापरिमाणग्राह्यः परिमेये वर्त्तते तदापि प्रथमा यथा स्यादिति । एवं चानुपसर्जनत्वादभेदोपचारेण प्रमेयवृत्तिर्वे
इ प्राप्ता ह्रस्व इति इत्वं विधीयते ॥

विवक्षायां प्रथमां बाधित्वा तद्धितः प्राप्नोति तदविवक्षायां प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिध्यतीति व्यर्थं तदित्याशंक्य तद्धितमंतरे
णापि यदा परिमाणे यदात्यादि प्रातिपदिकार्थ सूत्रेणैव स्यतीति भावः । न चानुपसर्जनत्वादित्वमपि न प्राप्नोति । तस्येह संबंधा
दिति भावः । अभेदोपचारेणेति । गोण्यैव ब्रीहय इत्याहार्यबुध्या गोणी शब्दस्य प्रमेयवृत्तितया लाक्षणिकत्वेनानुपसर्जनत्व
मित्यर्थः

तत्रशंकते। सर्वत्रेति तर्हीति। तेन यत्रेति। लाक्षणिकस्याप्युपसर्जनत्वं मन्यते। एवं हि गोणीसदृशे लक्षणायामपि ह्रस्वापत्ते
श्चित्योयं कैयटः। तर्हि ह्रस्वत्वेनैव सिद्धे व्यर्थ इति धिःस्यात्तत आह ह्रस्वत्वं त्विति अप्रातिपदिकत्वादिति। गोणीशब्दस्य ङ्यन्त
त्वादिति भावः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणात् प्रातिपदिकत्वादिति चिंत्यं। ननु लुका विच्छिन्नत्वात्कथं ह्रस्वा
नुवृत्तिरत आह गोस्त्रियोरिति। लुकपवादेत्यनेनोपसर्जनस्येत्यनुवृत्तिं दर्शयति तत्रेत्वमिष्यते इति। तच्चनसिध्यतीति शे

सर्वत्रेति तर्हि गोण्याद्यत्वप्रसंगः एवं तर्ह्युपसर्जनस्येति वर्त्तते न तु तद्धितलुकीति। तेन यत्र स्वार्थोपसर्जनमर्थं
तरवृत्याप्यते तत्रेत्वविधिर्ह्रस्वत्वं तु न स्यात् प्रातिपदिकत्वात्। अशिष्यमिति। गोस्त्रियोरित्यस्यानंतरं गोण्या इ
तिलुगपवादह्रस्वार्थं वक्तव्यं। न तु सूच्या इति सूत्वं प्राप्नोतीति शेषः। क्वचित्तु न तु सूच्या इति पाठः तत्रेत्वमिति इष्यत
इत्यध्याहारः। इद्गोण्यामिति योगविभागो लभ्यते। गोणिरिति तु मात्रचो लोपेन सिध्यति॥

षः इत्यग्रहणे यथा सिध्यति तदाह योगेति। इदित्येको योगो लुगपवादार्थः गोण्या इति द्वितीयस्तस्याः सावर्ण्ये त्रिकत्वायेतिना
तिप्रसंगः इति भावः ननु अस्य लुगपवादत्वे यत्र प्रमेयलक्षणायां गोणीशब्दप्रयोगस्तत्र लुगभावादित्वमपि न स्यादत आह
गोणिरिति लोपेनेति लुकेत्यर्थः। एवं च कैयटस्य पूर्वापरविरोधो पि द्रष्टव्यः अत्र पक्षे लक्षणायां गोणी इति दीर्घान्तस्यैव
रूत्वादित्याहुः॥ शे॰श॰ ७५

४२३

लुपियुः पदार्थानुवगमेत न्यावस्थीमवगंतु न शक्यते तेन सूत्रार्थः माह प्रकृतीति। युक्तशब्देन प्रकृत्यर्थ उच्यते स हि प्र
त्ययार्थे नियुक्तो भवति। प्रकृतौ यादृशं लिंगसंख्या प्रत्यक्तं कार्यं तत्प्रत्ययार्थे प्रतिपादिकार्यांत शादिश्यत इति ता
त्पर्यं व्यक्तिर्लिंगं। वचनं संख्या। नन्वपुष्पः फलवान् वनस्पतिः तथा च शिरीषस्य कथं वनस्पतित्वं यत्र नामेति दि

लुपि। प्रत्यैकेर्थसंबंधिन्यो लिंगसंख्ये प्रत्ययार्थे अतिदिश्येते। शिरीषा इति वरणादित्वाद् ग्णो लुप्
नामवाचित्वाद्वनस्पतिवाचित्वाभावाण्त्वाभावः। फलीवनस्पतिर्ज्ञेय इत्ययं भेदेण त्वविधौ
नाश्रित इति फलाभलाभावेपि शिरीषस्यास्ति वनस्पतित्वं। षष्ठीति। प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेक
स्य प्रत्ययार्थे ऽतिदेशात्षष्ठीप्रसंगः षष्ठ्यपीति। वचनशब्देन ह्येकवचनादयः प्रत्यया उच्यते॥
तत्रवाक्यावस्थायां षष्ठीदर्शनात्तस्या एवात्रातिदेशः प्राप्नोति॥

श्येतेत्यत आह फलीति अस्यापुष्प इत्यादिः फलाभावेपीत्यस्यापुष्पफलाभावेपीत्यर्थः यद्यपि शिंबीनां फलत्वाभावं मन्यते
एवं च वनस्पतिशब्देन वृक्षस्य एवोच्यत इति भावः। षष्ठ्याः प्रकृत्यर्थधर्मत्वाभावात्कथमतिदेशोत आह प्रकृत्यर्थेति व्य
तिरेकस्य। संबंधस्य। षष्ठ्या एव प्रसंगे हेतुमाह तत्रेति युक्तशब्देन प्रकृतिस्तद्वल्लिंगमेकवचनादिप्रत्ययोश्च लुपि सति भि
न्नातिसूत्रार्थः अर्थशब्दयोरभेदश्च लिंगस्य प्रकृतिनिष्ठत्वमेवं चोपस्थितत्वात्तस्या एवातिदेशः प्राप्नोतीति भावः॥

कै०वि०
७६

ननुवचनमितिपारिभाषिकसंज्ञाभावान्नेदमित्यसंगतमत आह एकवचनादीति अनुनिष्पादीनिनांतरीयकइत्य
र्थः भाष्ये अन्वर्थेति लौकिकः संख्यारूपोर्थो वचनशब्देनोच्यत इति भावः अन्वर्थत्वमत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वं।
नन्वेवं षष्ठ्यप्युच्यत इति अनुपपन्नमत आह षष्ठीशब्देन चेति। ननु लुपो भावस्य कथमभिधायकत्वं। किंच लु

नेदमिति। एकवचनादिसंज्ञाविधानकाले अनुनिष्पादी वचनशब्दोपि संज्ञात्वेन नियुक्त इ
ति प्रत्ययः पारिभाषिकं वचनमुच्यते। अन्वर्थग्रहणमिति। संख्यालक्षणोर्थोभिदित्स्य
त इत्यर्थः। षष्ठ्यपि ह्युच्यत इति। संख्यातिदेशो वचनेन शब्देन प्रवर्त्तितव्यं। षष्ठ्यंभिसंबं
याः प्रातिपदिकेति भावः। षष्ठीशब्देन च षष्ठ्यर्थः संख्यालक्षणोभिधीयते। अथवा षष्ठ्य
प्युच्यते संख्याप्रतिपादनार्थमित्यर्थः। लुपोक्तत्वादिति। लुप्सहचरितेन शब्देनोक्तत्वादित्य
र्थः। अभिहितः सोर्थोंतर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति कृत्वा व्यतिरेकाभाव इत्यर्थः॥श्री॥

षादूरभवार्थोक्तावपि षष्ठ्यर्थस्य कथमुक्तिरत आह षष्ठीशब्देन चेति। ननु लुपो भावस्य कथं लुप्सहचरिते ने शे०शा०
तितन हि स्वसंबंधप्रदूरभवत्युच्यते इति भावः तदाह अभिहित इति व्यतिरेकाभाव इति भेदनिबंधनसंबंधत्वात्तंभा ७६
व इत्यर्थः शेषत्वाभाव इत्यर्थः शेषत्वाभाव इति यावत् कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरेको हि शेषः॥ ४२४

षष्ठ्यतिदेशाभावेनातिदेशिकीत्ययुक्तमत आह संख्यायामिति। चेत्यर्थ इति। इयांस्तु विशेषः वाक्यनिष्ठोपस्थितिविषयतया
वृत्तौ चैकोपस्थितिविषयतयेति। उत्तरार्थे पक्षांतरप्रतीतेः कामचार इत्ययुक्तमत आह चशब्द इति। तथा च तेन पक्षांतरबो
धनमस्तीति भावः भाष्येउक्तश्लोकस्य व्याख्यानं प्रागपि वृत्तेर्युक्तवन्नस्य तिभिरित्यादि। कामचारविषये एकतरपक्षग्रह
णे विनिगमकाभावोत आधह प्रत्यासत्त्येति तदुक्तं भाष्ये वृत्तौ च युक्तवद्भावो विधीयत इति। वृत्तिप्राक्कालावच्छिन्ना

अतिदेशिकीति। संख्यायामतिदिष्टायां तद्वाचीशब्दः प्रयोक्तव्यः। वाक्ये च षष्ठी दृष्टेति तस्या एव प्रसंगः
प्रागपीति। प्रत्ययार्थेन प्रकृत्यर्थस्य संबंधवाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्यर्थः। वक्तुश्चेति।
चशब्दो भिन्नक्रमः प्राग्वृत्तेरित्यस्यानंतरं द्रष्टव्यः। ततश्चायमर्थः। प्राग्वृत्ते र्येलिंगसंख्ये चशब्दात्
वक्तस्ययेति अतिदेशं कामचारः॥

र्थनिष्ठलिंगयोः संख्ययोरनिर्देशौ षष्ठी स्यादिति चोद्यं। द्वितीयमाद्ययोस्तरं तत्र प्रातिपदिकप्रतिपाद्यसंबंधवदर्थनि
ष्ठत्वात्तादृशयोरेवातिदेशो प्रातिपदिकार्थमात्रत्वात्प्रथमैव अतिदेशस्य वृत्तिनिष्ठत्वात्तद्गतयोरेवातिदेशो एक
निष्ठत्वप्रत्यासत्तेरितिबोध्यं॥ अत्र वृत्तिकालावच्छिन्नयोरिति संशयः तत्राद्येन संख्यायाः षष्ठीप्रतिपाद्यसंबं
धवदर्थनिष्ठत्वात्तादृशयोरेवातिदेशो॥१॥

कै०वि० ६१ ननुवस्त्वानुपसर्जनार्थस्यसंख्याभेदानवगतेःकथंतत्कावच्छिन्नतदतिदेशोतआहवस्त्वानुपेति।आदेशात्।नवकमन
कावेकवचनइतिविहितात्।तत्रचैतनत्वादिनैकस्यैवोपस्थितिर्नत्वेकत्वेनेतितत्वंतथेहेति।शिरीषाणामइतिबहु
वचनात्तत्प्रकृत्यपिशिरीषत्वेनानेकोपस्थितिर्नतुबहुत्वेनेतितत्वंअन्यथातिदेशाप्राप्त्यातदनुपपत्तिरितिभावः।

वस्तुस्येति।प्रत्यासत्त्याइतिभावः।वस्त्वानुपसर्जनस्यापिक्वचित्संख्याविशेषावगतिर्भवतियथातावकी
नोमामकीनइत्यादिशात्संख्याभेदावगमःतथेहप्रत्यार्थेअतिदिष्टसंख्यावगमात्।प्रकृत्यर्थेतद्वसा
यः।यथाआदेशोऽप्रथमासामानाधिकरण्यदर्शनात्लटितद्वगतिःतत्रचवस्त्वानुपसर्जनंप्रधाना
र्थमभिधत्तइतिव्यतिरेकाभावात्संख्यामात्रप्रतिबद्धाप्रातिपदिकार्थेप्रथमैवभवति।क्वचिदधिको
तंथःप्रत्युते।अथवाप्राग्वत्तेर्थेलिंगसंख्येतेअतिदिश्येतेषष्ठीकस्मान्नभवतिसामान्यातिदेशोविशेषा
नतिदेशाइति।तत्रायमर्थःवाक्यावस्थायांप्रकृत्यर्थस्यये लिंगसंख्येतेअतिदिश्येते।षष्ठीतुव्य
तिरेकनिबंधना।नचेहप्रत्ययार्थस्यव्यतिरेकोस्तिनचव्यतिरेकसहितासंख्याअतिदिश्यतेसंख्या
मात्रातिदेशेसंबंधसहितसंख्यातिदेशाभावात्॥

ननुसंख्यातिदेशेपितन्निबंधनाषष्ठीकस्मान्नेत्यतआहवस्त्वानुपसर्जनमिति।व्यतिरेकाभावादिति।तदतिदेशस्तन।मा शि०श०
नाभावादितिभावः।अथवाप्राग्वतेरितिइदमयुक्तंप्रत्यासत्तिबाधापत्तेरित्याहुः॥ ६१
४२५

ननुतद्धितार्थस्यैकत्वादेकवचनंनिवृत्तयेऽवशाभ्रश्रयणीयोतिदेशोऽतआहअंतरेणापीति।भाष्यवार्त्तिकयोर्व
तिप्रयोगाप्रयोगयोर्बीजमाह।अभेदमितिलिंगसंख्ययोरितिविशेष्यमात्रगतलिंगसंख्ययोर्विशिष्टगतलिंग
संख्ययोश्चेत्यर्थःपठितमितिअभिधेयस्यव्यक्तीतिपठितमित्यर्थः।वजिनेति।विशेष्यमात्रवाचकेयल्लिं
संख्याप्रयुक्तंकार्यंदृश्यतेतद्देवान्यत्रविशिष्टवाचकेपिदृश्यतेतथाप्रकृतेपिस्यात्तद्वारणार्थंसूत्रमितिभा

किमर्थमिति।अंतरेणाप्यतिदेशंलिंगसंख्येसिद्धेयथावोदानइत्यादाविप्रश्नः।अन्यत्रेति।अभे
दंलिंगसंख्ययोराश्रित्यवार्त्तिकंकारेणपठितं।भाष्यकारस्तुवाचकभेदनिबंधनभेदावसायेन
वतिनाव्याचष्टेअभिधेयवदिति।अभिधानवदिति।अभिदानशब्देनोपसर्जनमभिधीयते।ते
नहिप्रधानार्थोभिधीयते।तस्यचार्थद्वारकोलिंगसंख्यायोगः॥

वः।अभिधेयं।विशेष्यं।अभिधानशब्दस्यवाचकपर्यायत्वादभिधानवदित्ययुक्तमतआह।उपसर्जनमि
ति।तत्रयोगंदर्शयति।तेनहीति।प्रधानार्थः।तदास्कंदितस्वार्थःतस्यचेति।त्रिलिंगोयंशब्दइत्यादिप्रयोगदर्शना
दितिभावः।भाष्येलुपादर्शनेसत्त्विलादितिलुपःलुपशब्दस्याननुलुपीत्यनेनप्रत्यर्थोवाच्यइत्यतआहअदर्श
नसंज्ञेत्वादितिबहुव्रीहिः॥

कै०वि० ७८

नवादर्शनस्येतिलुवर्थोऽदर्शनस्येत्यर्थः अशक्यत्वेहेतुमाह अभावेति।स्वरूपसद्भावेशब्दावाच्येतिदेशोऽशक्यइतिभ
वः साहचर्यादितिलुप्प्रदेनलुपोयः स्थानीप्रत्ययस्तदर्थेनस्यतेतद्युक्तार्थस्यलिंगसंख्येलुप्स्थानिप्रत्ययार्थेऽति
दिश्येतइतितात्पर्ययुक्तः संबद्धइतिप्रकृत्यर्थइत्युच्यतेतत्रकेनयुक्तइत्याकांक्षायांउपस्थितत्वात्सुवर्थस्यैवसंबंधः
स्यात्नचतदर्थादर्शनेनकस्यचितयोगइतियुक्तपदार्थाप्रसिद्धिरतोपितत्स्थानिप्रत्ययार्थेनाभइत्यर्थकंभाव्यंयो
गाभावाच्चेति।ननुएवमपिञ्जतश्रुतश्चवयवसमहस्येवद्वंद्वार्थत्वेनद्विवचनमेवस्यादितिवहुवचनसिध्यर्थोतिदेश

नवादर्शनस्येति।अभावरूपत्वादितिभावः।योगाभावादिति।अदर्शनेनप्रकृत्यर्थेनयुक्तइत्यर्थः।मध्क
रापंचालाइति।वर्तिपदार्थाएवावेसितरस्यराद्वंद्वार्थइतिसिद्धेनियमः क्रियते।अतएवमधुरागोदाइति
भवति।ननुमधुरागोदाविति।द्वंद्वेपिगोदार्थस्यद्वित्वानतिक्रमात्

स्यादत आहवर्तिपदेति।मधुरापंचालाइतिभाष्येउदाहृतंत्वादिहसमासशब्देनेतरेतरद्वंद्वएवाभिधीयतेउत्तरसंख्ययापू
र्वसंख्याबाधाइतिदिक्संख्यामादायवहुवचनंलुवंतस्यपूर्वपदत्वेत्वतिदेशाभावाद्विवचनमेवेतिभावः अतएव।व
र्तिपदार्थप्राधान्यादेवसमासेवहुवचनांतप्रकृतिकलुवंतार्थेचेद्तिदेशस्तदोत्तरपदस्यैवेतिवार्तिकार्थोनितुउ
त्तरपदस्यचेद्वचनांतस्यैवेत्यर्थइभावः।वहुवचनग्रहणंतुअवहुवचनांतलुवंतपूर्वपदस्यनियमेनव्यावर्तिमी
भूदितितेनगोदमधुराइतिभवतिनतुगोदेमधुरेइतीत्याहुः॥ शि०शा० ७८ ४२६

विशेषणानांचापरिच्छेदकमत्रविशेषणंनञात्रासमस्तायाजातेर्विशेषणानामित्यनेनकथमन्वयोतआह॥
असमर्थेतिएवंचनञइवोत्तरपदार्थस्याप्यन्यत्रान्वयोनदोषायेतिभावः।पूर्वसूत्रेणप्रकृत्यर्थगतलिंगसंख्य
योर्लुविलौतिदेशात्तद्विशेषणानामपिसिद्धएवातिदेशः लुवर्थविशेषणानांस्वविशेष्यगतलिंगसंख्ययोर्लुवर्थेति

विशेष।कथमिति।किंसामानाधिकरण्येनसंबंधः विशेषणानांयुक्तवद्व्यक्तिवचने।जातिस्तु
यदाविशेषणंतदानेति।अथवैयधिकरण्येनजातेर्याति विशेषणानितेषांनेति।अजातेरि
तिचासमर्थसमासोभवतिनानञःसंबंधात्।उभयथाचाव्याप्तिः प्रतिषेधस्येतिप्रश्नः॥ ॥

देशात्तद्विशेषणानामपिसिद्धएवातिदेशः लुवर्थविशेषणानांस्वविशेष्यगतलिंगवचनयोरुचितत्वा
त्।सूत्रंतुजातिप्रतिषेधार्थंतत्रसंदेहइतितात्पर्यंभाष्येसुभिक्षइत्यादिनसिध्यतीति।तेषांजनपदवि
शेषणत्वेपितद्वारालुवंतविशेषणत्वस्यापिसत्वेनवहुवचनमेवस्यादीदृशानिविशेषणेषुविध्यर्थमेववि
शेषणानामित्यंशः स्यादित्याशयः

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

कै०वि० ७९ यदा तु जातिः प्रक्रम्यते इति। अत एव पंचालाः सुभिक्षा जनपद इति पंचाला जनपदः सुभिक्ष इत्येव च भवति। जातो प्र
क्रांतायां यद्विशेषणमुपनिपतति तत्तज्जातिमेव साक्षाद्विशिनष्टीति भावः। विशेषणानामित्यनेनापि साक्षाद्गुणवर्थवि
शेषणग्रहणमेवोचितमिति तात्पर्यं जातिगुणसमभिव्याहारे जातेर्विशेष्यत्वनियमादाह विशेष्यत्वेन वेति। शंक

आ जातिप्रयोगादिति। सूत्रे आङ्प्रश्लेषः। न तु नञः। अत्रायमर्थः तावद्युक्तवद्भावो याव
ज्जातिर्न प्रक्रांता यदा तु जातिः प्रक्रम्यते विशेष्यत्वेन विशेष्यत्वेन वा तदा युक्तवद्भावो न
भवतीति। बदरी सूक्ष्मकंटकेत्यादौ मधुरादीनां विशेषणानां वर्युपनिपाते तल्लिंगसंख्यायोगः
वल्लोपनिपाते तु वल्लाश्रयलिंगसंख्यायोगः॥

तेभाष्येऽथ किमर्थं पुनरिदमिति विशेषणानामित्येतदित्यर्थः उत्तरयति जातिनिवृत्त्यर्थमिति। विशेषणानामिति
सुभिक्षादीनामित्यर्थः समानाधिकरणत्वादिति। अर्थस्य युक्तवद्भावे तदर्थाभिन्ने अनियतलिंगसंख्ये सर्वत्र सिद्ध शि०शा० ७९
मिति तात्पर्यं अन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो नेति विशेष्यलिंगादिनाहितानेत्यर्थः वल्लोपनिपाते त्विति। बदरी वल्लो ४२७
मधुर इति यथा एवं प्रकृतेपि रूपद्वयसिद्धेर्व्यर्थं सूत्रमिति भावः शंक॥

शंकते किं पुनरिति उत्तरयति आविष्टेति। ननु जातेर्लिंगाश्रयत्वाल्लिंगाविष्टा जातिरिव तिव व्यक्त्येविपरीतो व्यारण
मयुक्तो मत आह। आविष्टमिति। विशिष्य गृहीतमित्यर्थः एवं व्युत्पत्तौ जातेर्नियतलिंगोपादानत्वेन तत्त्वं प्रती
यत इत्याह नियतेति। यद्यपि जातिशब्दा अनियतलिंगा अपि दृश्यन्ते तथापि प्रकृताभिप्रायमेतत् ननु सर्वत्र

आविष्टलिंगा आविष्टं लिंगं यया साऽविष्टलिंगा नियतलिंगेत्यर्थः सर्वत्र सर्वेषां लिंगानां सद्भावेपि केनचिद्वि
शेषेण किंचिल्लिंगं प्रत्याख्यत इति शब्दविशेषापेक्षया विष्टलिंगत्वमुच्यते। उत्पत्तिप्रभृत्याविना
शादिति। जातेरुत्पत्तिविनाशायोगात्तच्छब्दव्यवहारगतावुत्पत्तिविनाशौ गृह्येते तेन संसा
रं यावच्छब्दव्यवहारस्तावज्जातेर्नियतलिंगत्वमित्यर्थः॥

सर्वलिंगसत्वात्कथं नियतलिंगत्वमत आह सर्वत्रेति। शब्दव्यवहारगतावपि। व्यक्तिगतेति नोक्तं। व्यक्तेरविक
स्याश्रितत्वात् अत एव शब्दगतेति नोक्तं। जातिरित्युपलक्षणं नियतलिंगशब्दमात्रार्थस्याभाविन इति। आविनु
द्विविषयेस्येत्यर्थः।

कै० वि० ५० गुणवचनानामिति। जातिक्रियादिभिन्नानामित्यर्थः। तेन शुक्लं वस्त्रं दुग्धं तु मित्याद्युपपन्नं गुणभेदेन गुणोपसर्जनगुणिबोधका
नामाश्रय। त आश्रयविशेषतो लिंगादिकमित्यर्थः। अयं भाष्यकृत्कृतः सूत्रार्थः। तन्निष्ठत्वादिति तन्निष्ठत्वेन ग्रहादित्यर्थः। य
दा तु जातिरिति यथा बदरीवृक्षइत्यादाविति भावः। मनुष्यलुपीत्यस्य युक्तवत्भावप्रतिषेधत्वं चेत्यसंगतमित्यत आह

गुणवचनानामिति। पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतत्। पदे हि पदांतरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे नपुंसकं लिंगं सर्वनामप्रा
प्तमेकत्वं च वस्त्वंतरनिरपेक्षत्वात्। सन्निहितमिति। शुक्लं पट इति प्राप्ते भाविनो बहिरंगस्याश्रयस्य संबंधिन्यौ लिंगसंख्ये
अनेन प्रतिप्रतिपाद्येते। विशेषणानां गुणवचनानामित्यर्थः। युक्तवद्व्यक्तिवचने आश्रयवल्लिंगसंख्ये इत्यर्थः। यदा तु
कृत्स्नो वाक्यसंस्कारस्तदायमनुवाद एव। आश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तन्निष्ठत्वात्तद्गतयोर्लिंगसंख्ययोः
सिद्धत्वात्। यदा तु जातिर्विशेषणं तदा न भवति युक्तवद्भावः। हरीतक्यादिनि। नियमार्थमेतत्। तेन वचनं अभिधेया
श्रयं भवति। खलतिकं इति खलतिर्कोनाम पर्वतस्तस्यादूरभवानि वनानि तिलिंगमभिधेयाश्रमे भवति। मनुष्य
लुपीति विशेषणानामयं प्रतिषेधः। तेन चंचाभिरूप इत्यभिधेयाश्रये लिंगसंख्ये भवतः। तृणमयः पुरुषश्चंचा। त
त्सदृशो मनुष्यश्चंचासंज्ञामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्य इति लुप्॥

विशेषणानामिति। लुबंतस्य तु भवत्येवेति भावः। अभिधेयाश्रय इति। विशेष्यगतं यत् युक्तवद्भावे न लिंगं विशेषणे प्राप्तं त
स्यायमुपस्थितत्वात् निषेध इति विशेष्यस्तार्थीत पुल्लिंगमत्र भवतीति भावः। एतेन मनुष्यलुपीत्यनेन विशेषणानां वि त्रि० ना० ५०
शेष्याश्रितलिंगादिनिषेध इति अभिरूप इत्यत्र भाष्यकारवचनादेव पुंस्त्वमिति बोध्यमित्ययास्तम्।। ४२८

तदशिष्यं तत्युक्तवद्भावशास्त्रं भाष्ये कृत्रिमा इति शास्त्रकृता बोधितसंकेता इत्यर्थः। कृत्रिमसंज्ञा न ह्येहेतुमाह प्रत्यासत्तीति सामर्थ्यमिति। प्रकरण
ल्लिंगवत्त्वदित्यर्थः। अवगम इति भावे ङ्तो यौगिकः संज्ञाशब्द इत्यर्थः। प्रतीति प्रामाण्यमवश्याश्रयणीयमित्याह तत्र यथेति। प्रमाणमिति। वचन
मंतरेणापीत्यर्थः। लुब्योगाप्रख्यानात् योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् इत्यनयोस्तात्पर्यं दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः रूढयौगिकत्वरूपवैषम्यपरिहा
रं चाह न चेति। एवं च लिंगप्रकरणं जात्याख्यायामित्यादिसंख्याप्रकरणं च पूर्वाचार्यानुरोधेन कृतमिति ध्वनितं सूत्रकृता सर्वं चेदं कालोपसर्जने च
तिनसंगृहीतं। योगानवगमादिति। संप्रति विनापि तत्त्रियोगं जनपदे पंचालशब्दव्यवहारदर्शनादित्यर्थः। तत्र सर्वेषामिति। उपचर्यादिरूप

।। तदशिष्यं। क्रियापना इति प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेण प्रश्नः। नेत्याहेति। प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यं बलवदिति। नहि दिग्घुघभा।
दिसंज्ञानां प्रमाणत्वं युक्तवद्भावशास्त्रस्याशिष्यत्वे हेतुरुपपद्येत संबंधाभावात्। संज्ञानमिति। सामर्थ्ये बलेनाव
गमः संप्रत्यय इत्यर्थः। तत्र यथा पंचाला वरणाः सिकता वर्षा इत्यत्रकेलिंगसंख्याविशेषावगतिरुत्पद्यमाना प्रमाणं।। ए
वं पंचालावरणा इत्यादावपि न च पंचालादयो यौगिकाः अपितु जनपदादीनामेताः संज्ञाः अतो योगानवगमात् तद्धितो
नोत्पद्यत इति लुबपि न वक्तव्यः तन्तत्र सर्वेषां लिंगानां सर्वभावात् केनचिच्छब्देन प्रत्याध्मानं वस्तु कस्यचिल्लिंगस्य व्यंज
कमिति दारादिषु नियतलिंगता सिद्धा बहुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं तत्र समारोप्यत इति संख्यायोगोऽपि सिद्धः। एका
सिकतेत्याद्यपि शिष्टप्रयोगदर्शनात्स्यात्
स्यस्यैकैवत्नान्वयित्वादिति भावः। ववस्क। द्रव्यलिंगसंख्याकरणीकाश्रयत्वं हि द्रव्यत्वमिति तदेव द्रव्यत्वानुपपत्तिपरिहाराय लिंगपरिव्यंजकं शब्द
स्तकरणामिति भावः। एवं च दारपदार्थस्य स्त्रीत्वे पि शब्देन उपचयलक्षणं पुंस्त्वमेवाभिव्यज्यते सर्वेषां सर्वत्र सत्त्वादिति तात्पर्यं। एकाकिकनेति अयं प्रये
गोहवं यवरटू सूत्रे भाष्ये। एवमन्येपि। अवादिशब्दे विधेयविशिष्टप्रयुक्ताः साधव इति ध्वनयन्नाहादीति।।

जात्याख्यायां जातिवाचिद्विनोमते जातेरेकत्वात्बहुवचनार्थमावश्यकमितीदमयुक्तमित्यसंगत आह द्रव्यं त्विति जातेरुपलक्षणत्वं तु प्रत्य तावच्छेदकतया बोध्यं प्रकारांतरमपि मंजूषायां द्रष्टव्यं जात्याख्यायां बहुष्वेकवचनमित्यसंगतमत अभेत्र पक्षइति। क्रियादिप्रवृत्तिनिमित्त काश्रवत्वानस्यादिति भावः द्रव्यवादे क्लत्तगतोह। जातिपदार्थे ति जात्याख्यायामेकस्मिन्निति पदैकार्थ्यं तद्युक्तं सामान्याभिधानादिति योजना वार्तिकस्य अत्रपक्षे बाहहोहाद्यन्वयो विशेषणीभूतव्यक्तिद्वारकं परं परायाजातावेवेति भावः अभ्युपगमत्वे हेतुमाह बहुष्विति अ

जात्या। जातिरुपलक्षणं द्रव्यं तु शब्दार्थ इति दर्शनाश्रयेणाह। इदमयुक्तमिति। बहुष्वेकवचनमिति। अ
त्रपक्षे जातेरुपलक्षणत्वेनाख्या जात्या ख्येति व्याख्यानं। जातिपदार्थपक्षाश्रयेणोत्तरमाह। जात्याख्या या
मिति। गार्ग्यगार्ग्यौ चमिति गोत्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमादेतदुक्तं। बहुषु गर्गेषु गार्ग्यत्वस्याभिन्नस्याभा
वात्। एकस्मिंस्तु पिंडे अवस्थाभेदानुगताडित्वत्वादिका जातिर्जात्याख्यायामिति वचनसामर्थ्यान्न
गृह्यते। जातिपदार्थमते हि सर्वे शब्दा जात्यार्थाभिधायिन इति सामर्थ्याद्भिन्नपिंडविषया जातिरा
श्रीयते।

भिन्नस्याभावादिति पाठः अतएवाभ्युपगमवादोयमिति तात्पर्यं क्वचित्वभिन्नस्याभावादिति पाठः। तदा जात्यंगीकारे प्रमानत्दर्शन मिदं अन्यथा गर्गानिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वस्य प्रतिव्यक्तिभेदात् गार्ग्य इत्यनुगताकार प्रतीतिर्न स्यादिति भावः नन्वेवं परिमा णभेदाद्व्यभेदेन डित्थत्वादीनामपि जातिशब्दत्वेन त॰ त्रापि बहुवचनं स्यादत आह एकस्मिन्निति सामर्थ्यमेव दर्शयति जातिपदार्थे ति सर्वेशब्दा इति। युक्तयुक्त्या पाचकादयोपि॥ शि०शा०
५१

४२९

भाष्ये तत्त्वविवक्षितमिति प्राधान्येनेति शेषः भाष्ये ब्रीहिभ्य इति। स्त्रेएकस्मिन्नित्येकशब्देन एकवचनं गृह्यते भीमो भीमसेन इतिव त्सप्तमी च षष्ठ्यर्थे इति भावः सप्तम्युपादानादतिदेशावेत्यत्तरं। बहूनामर्थानां वचनं भ्यसादि बहुवचनमपि भवतीत्यत आ ह। बहूनामिति कर्मणि ल्युट् बहूनामर्थानां संबंधि यदुच्यते तद्बहुवचनं तच्चोपस्थितत्वाद्बहुत्वमेव तदा हुत्वमेवोच्यत इति॥ एकत्वरूपेर्थे शास्त्रीयो बहुत्वरूपार्थस्य तादात्म्येनाहार्यारोप इति तात्पर्यं अतएव तद्विशेषणानामपि सिध्यतेति। एवमिति। अन्य

बहूनामिति। बहूनार्थानां बहुत्वमेवोच्यत इत्येकस्मिन्नर्थे बहुत्वमनेनातिदिश्यत इति बहुत्वात् बहुव
चनं भवतीति नास्ति स्वान्यादेशाभावः। एवं तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां द्वित्व
बहुत्वयोरभिधानादर्थातिदेशात्स्थान्यादेशाभावाभावः। सख्या सैप्रयोग इति। एकस्येव द्वैत्वाति
देशः क्रियमाण एकवत्स्य प्रयोगेरपि प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते॥

था तत्रापि तिष्यपुनर्वस्व इत्यत्र जसि चेति गुणः स्यादिति भावः एकशब्दप्रयोगविरोधात्बहुवचनाप्राप्तेराह। एकस्येवे ति जातेरेकत्वाबगतावेवातिदेशप्रवृत्तेरिति भावः भाष्ये प्रसंगादस्मदो द्वयोश्चेत्यस्य प्रतिषेधमाह। अस्मद इति॥

कै०वि० ५१

ननुद्रव्यपदार्थाश्रयेण प्रत्याख्यानेव्रीहिःसंपन्न इतिइवप्रयोगोनस्यादत आह उभयेतिकदाचिद्द्रव्यंप्रधानंकदाचिज्जातिःप्रधा
नमित्यर्थः।भाष्ये पृथक्त्वेनेति भेदेनेत्यर्थः जातिशब्देनेति।जातिशब्दत्वाभिमतेनेत्यर्थः निष्कृष्टजात्यभिधायकगोत्वादिश
ब्देतुनायंविधिरिष्टइतिभावः तदाहद्रव्यमपीति प्राधान्येनेतिशेषः तदाहतत्रकदाचिदिति।जातिप्रकारकव्यक्तिविशेष्यकएव
शक्तिग्रहः गोगीपदवाच्यइतिजातिव्यक्त्युभयविषयकबोधेकारणं।अतएवजातिविशेष्यकशक्तिग्रहविषयात्गोत्व

उभयपदार्थपक्षाश्रयेणप्रत्याख्यानुमाह।अशिष्यमीति।तत्रकदाचिज्जातेःप्र
धान्यंकदाचित्द्रव्यस्येतियथेष्टंप्रयोगउपपद्यते॥ ॥ श्रीँ ॥ ॥श्रीः॥

पदान्नकदापिव्यक्तिबोधः जातिव्यक्त्योरन्यतरस्यविशेष्यतायांचपुरुषेच्छैवनियमिका तात्पर्यग्राहकंचैकवचनबहुवचनादि।
एतदेवाभिप्रेत्यजातिप्राधान्येद्वंद्वैकवत्भावोव्यक्तिप्राधान्येतुनेतिव्यवहारइतिभावः तत्रजातौव्यक्तेःप्रकारताऽभेदेनेतिनवाह।
द्यन्वयानुपपत्तिः गोत्वपदजन्यगोत्वबोधेतुभेदेनेतिनगोत्वंवाहयेत्यादिप्रयोगः व्यक्तिद्वारकोन्वयइत्यस्याप्यपमेवार्थइतिबोध्यं।भा
ष्येमहतिगोमंडलइतिअतिनिबिडगोमंडलेअविविक्ततयादृष्टेइत्थमुक्तिः तत्रजातेरेवशाब्दार्थत्वेजातेर्दृष्टत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरित्यर्थः॥ ॥ शि०शा० ५१

४३०

अस्मदोद्व: नन्विंद्रियाणांस्वातंत्र्येविवक्षितेव्याप्तिपाणामिंद्रियांतराणांकर्तृत्वाभावाद्बहुवचनमनुपपन्नमत आहएकेंद्रियेति।स्वविषयौदासी
न्यंसंनिधानत्वेहेतुः।संनिधानत्वंसहकारित्वंनन्वेवमस्मदःप्रयोगोनुपपन्नोमहाहंशरीरंचेति।अहंकारोऽहंत्वप्रतीतिरहंकाराद्इत्यादिः।पार
तंत्र्येति।तथाचकरणत्वेनविवक्षितत्वात्संनिधापकत्वंनतुकर्तृत्वंनास्तीत्यर्थः।उच्चारयितात्मनेअहंकारास्पदात्मनोवाएकत्वाद्द्वावामित्यनु
पपन्नमत आह।एकशेषेति।मदादीनांपत्न्यंतरंतच्छिष्यतइतिभावः अस्मदोर्थद्वयाभिधानादित्यत्रास्मद्इतिशेषत्वविवक्षयाषष्ठीसंप्रत्ययेति

अस्मदो।तद्यदेति।एकेंद्रियप्रवृत्तौचेंद्रियांतराणामौदासीन्येनसंनिधातृत्वात्कर्तृत्वविवक्षेतिवयंपश्यामइ
त्यादिसिद्धं।शरीरइवेंद्रियस्थप्यहंकारोत्पादाद्द्वयमित्यनेनेंद्रियाणामभिधानात्पारतंत्र्यविवक्षायांत्विंद्रियाणा
महंब्रवीमीत्येकवचनंसिद्धं।युष्मदस्मदोःशेषेकृतेशेषेअस्मदोर्थद्वयाभिधानात्द्विवचनमितिनार्थोयोगेनसंप्रत्यय
माणार्थयुष्मदादिगुरौपक्षेबहुवचनंसिद्धं।फाल्गुनी॥बहुवस्तेऽर्थाइतिअमावास्यायामथादित्यमंडलंप्रविष्टेनचंद्रेण
नक्षत्राणांयोगोऽस्त्येवेतितत्रापिबहुवचनंअर्धंचाश्छत्रिणाइतिन्यायेनसिद्धेएकस्यांतुताराणांफाल्गुनीशब्दोनवर्त्तत
इत्येकवचनाभावः।सर्वत्रचलौकिकःप्रयोगःप्रामाण्येनाश्रीयतइत्यनवस्थानंभवति।

व्यवहारइत्यर्थः एवंचयुष्मदिगुरावेकेषामितिक्वचिद्वृत्तावुच्यमानमसंगतमितिभावः अतएवाचार्याः कथंपत्नीत्यादिसंगच्छन्तेइत्थमेवडित्थाःक
थयंतीत्याद्युपपत्तिर्बोध्या एतदर्थंचप्रत्याख्यानप्रकारस्यावश्यकत्वात्सूत्रंप्रत्याख्यातमितिभावः फल्गुनी।अमावास्यायांचंद्रस्यनष्टत्वात्कथंबहुवचनमि
त्यत आह।अर्थमेवेति।ननुचंद्रस्यफल्गुन्यादिपरत्वाच्युत्वाभावात्कथंतमादायफल्गुन्यावित्यादिप्रयोगोऽत आहकुर्वधवाइति।तद्रूपापारोपात्संबंधप्रवृत्ति
रितिभावः नन्वेवमेकस्यांविवक्षायामेकवचनमपिस्यादत आहएकस्यामिति।नन्वेवंनक्षत्रांतरेऽपिचंद्रसंबंधविवक्षायांद्विवचनादिस्यादत आहसर्वत्रेतिअन
वस्थाअतिप्रसंगः

कै०वि०
५३

तिष्यपुनानुमाणकवाचिद्वंद्वनिवत्यर्थंतदत आह तिष्येति। तिष्येणेति। नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुबविशेष इति। लुपि जाते संधिवेला घणः स्वातितिष्यपुनर्वसवितिलुक्। यौगिकत्वादिति लोपेनापि उत्तवत्रिशिष्टस्य तदर्थात्मर्थाविशेषगात्मनः क्रिये बोध्यते अत एव लुबादिप्रत्याख्यानं सूत्रकृतोक्तमिति भावः। अंतरंग इति। कालार्थतद्धितांता माणवकार्थतद्धितोत्पत्तिरिति कालमाणवकयोरंतरंगबहिरंगतेति भावः। यथेति द्रव्यकर्मणि क्रियास्वरूपपरिपूरणं। कालकर्मणि च वर्णता वा क्रियाया काल संबंधपूरणमिति तयोरंतरंगबहिरंगता बोध्या। नन्विति। अ

तिष्य। नक्षत्र इति किमर्थमिति। तिष्यपुनर्वसवो माणवका इत्यत्र गौणार्थत्वान्न भविष्यतीति प्रश्नः। उत्तरवादि नस्त्वयमभिप्रायः। तिष्येण युक्तः कालस्तिष्यस्तिष्ये जातो माणवक इति यौगिकत्वान्नास्ति गौणार्थत्वं। ज्योतिषि वर्तत इति। नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धा। तत्र किं द्वितीयेन नक्षत्रग्रहणेन। नतद्सि अंतरंगः कालः बहिरंगस्तु माणवक इति अंतरंगस्यैव कालस्यैकेन नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः स्यात्। यथाऽकर्मकत्वं तरंगं द्रव्यकर्म निषिध्यते न कालकर्मेति मासमास्यते देवदत्तेनेत्यत्रापि भावेलकारः सिद्धो भवति। द्वितीयेन तु नक्षत्रग्रहणेन बहिरंगोपि माणवको निवर्त्यते। ननु नक्षत्रद्वंद्व इत्युक्तेऽर्थात् द्वयोरपि कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धेत्याह। अथ वेति। तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगविभागः क्रियते। नक्षत्र इति चानुवर्त्तते। तेन यत्किंचित्तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तन्नक्षत्रवस्योरेव भवतीत्यर्थः॥

कर्मकाग्रहणेन शक्तस्यैव साक्षात्कर्मणि व्यावर्त्तकमाने युक्ता पूर्वं पश्चात्संबंधसत्त्वेनांतरंगस्यैव व्यावृत्तिः। नन्वेवं प्रकृते। अस्य हि स्वार्थसमर्पणद्वारान्यव्यावर्त्तकत्वेनाविशेषादुभयव्यावर्त्तकत्वसंभवात् इति भावः। अत्र त्वस्यां गाधिकाधिकारस्थेन कथं संबंधोत आह। तिष्येति नक्षत्र स्याणनक्षत्राणतत्तः सप्तम्यां नक्षत्राणीति निर्देशः॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक

शि०शा०
५३
४३१

यत्नोपेति। तद्बुध्य विशेषणार्थमावश्यकमेवेति भावः। पुनर्नक्षत्रे तिष्यपुनर्वस्वोः शब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्त्तमानानां नक्षत्रशब्दानां द्वंद्व इति स्वार्थ इति भावः। अर्थस्यैवेति द्व्यर्थसंबंधिनो बहुत्वस्य द्वित्वातिदेश इत्यर्थः। समासस्येति। कृत्तद्धिते ति सूत्राद्विपरिणतविभक्तिकं समासग्रहणमनुवर्त्येत्यर्थः। नास्तीति त्यं तेन पूर्वमतं दूषणं। अथ भाष्यं व्याचष्टे अवयवेनेत्यादिना। अवयवार्थकेनवृत्तिपदार्थबोधनमित्यर्थस्तदाह समुदाय इति उद्भूतावयवभेद इत्यर्थः। विपर्यास विषया इति। यस्तिष्य इत्युपलक्षणं यौ पुनर्वसू स तिष्योयेषामित्यर्थस्या

यत्नोपेकृतेमेव नक्षत्रग्रहणमित्यभिप्रायेणाह। अथ वेति स्वरूपग्रहणे प्राप्तेर्थग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्रग्रहणं। पुनर्नक्षत्रग्रहणे सत्यर्थस्यैवायमेवं नेपेक्षितो वा तद्शब्दस्यातिदेश इति पर्यायाणामपि ग्रहणसिद्धिः। तिष्यपुनर्वसवः अनुराधा इति। केचिद्धि पुरुषा अन्यपदार्थः नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्विवचनप्रसंगः। अन्ये त्वाहुः। नक्षत्रवृत्तेः समासस्य ग्रहणे पुरुषाणामन्यपदार्थत्वे स प्रसंग एव नास्तीत्यठयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति तिष्यादयस्य एव विपर्यास्तद्विषया बहुव्रीहिणो व्यंतद्इत्यस्तिप्रसंगः जातिद्वंद्व इति। कथमनयोर्जातिशब्दत्वं यावता जातिप्रदेशेषु भिन्नाधारा जातिरिष्यते। न त्ववस्था भेदकल्पितभेदैकवस्तु विषया एवं तर्हि प्रतिमन्वंतरमन्यान्यानि नक्षत्राणीति दर्शने भिन्नाधारा जातिः संभवतीति न कश्चिद्दोषः॥ ॥

यीति भावः विपर्यासो भ्रमः अनुराधा इत्यस्य च विपर्यासेन ग्रहणमानादित्यर्थः। अविवक्षितत्वात्तावचनात्मुह्यैः कर्तस्त्रिके अविवक्षिता इत्यर्थादिति भावः। भाष्ये कथं चात्रेति प्राणस्यादीनामेव समाहारद्वंद्व इति नियम इति भावः एवं तर्हीति। द्वंद्वश्चेत्यादिषु एवां समाहार एवेति नियमबोधनद्वारा तद्व्यतिरिक्तसर्वद्वंद्वस्थानेनोभयरूपत्वबोध्यत इति भावः॥

कै॰वि॰
५७

स्तदानघेतेष्विति।आयोमय:प्राणा इतिश्रुतेरक्षिर्विनाल्लायमानप्राणएवलोकेप्राणिन इत्यक्यंते इद मेवपृष्यत्वंभाष्येऽत्र भवद्धरेनो
तइतिभाव:लोकेप्राणव्यवहारस्याप्यभावादाह।तदधिनेति।अप्राणीति।न्यायसिद्धार्थद्योतकत्वेनसर्वशब्दस्यसंकुचद्वृत्तितैवयुक्ते
तिभावस्तध्वनयन्नाहन्यायेति।एकवद्भावप्रकरणेवेयर्थ्यमुद्धरन्नन्यायमेवदर्शयति।एकेतिविषयविभाव:।सिद्धएवेतिन्यार्थ
इत्यनेनेत्यर्थ:।नह्येतेष्विति॰अयोमय:प्राणाइतिश्रुतेरक्षिर्विनाल्लायमानप्राणएवलोकेप्राणिनइत्यक्यंतेइदमेवपृष्यत्वंभाष्येअत्रभ
वद्धरेनोच्यतइतिभाव:लोकेप्राणव्यवहारस्याप्यभावादाह।तदधीनेति।एवंचतथानियमेपिनक्षतिरितिभाव:केचित्तुइत्यानुरो

सर्वोद्वंद्वइति।अप्राणिजातिद्वंद्वोनित्यमेकवद्भवतिप्राणिद्वंद्वस्तुविकल्पेनन्यायसिद्धश्चार्थोबहुवचनग्रह
णेनलिंगेनसूच्यते।एकवद्भावप्रकरणंद्विविषयविभागार्थमरब्धं।प्राण्यंगादीनांसमाहारएवेति।ननुप्रा
ण्यगादीनामेवसमाहारइतिततस्तत्प्रकरणानुपात्तानांसमाहारेतरेतरयोर्द्वंद्व:सिद्धएव।अथवेति।न
ह्येतेषुलोकेप्राणिव्यवहार:सिद्धभाव:।प्राणएवेति।तदधीनस्थितित्वात्प्राणिनामितएवप्राणाउ
च्यंते॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटकृतेभाष्यप्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्यद्वितीयेपादेद्वितीयमाह्निकम्॥

येनद्वंद्वश्चेत्यादीषुसमाहारएवेतिनियम:एवंचाप्राविषद्धेजातिरप्राणिरप्राणिनामितिनित्यैकवद्भावेबहुवचनाभावतस्तत्रमनर्थकं
सदुक्तार्थज्ञापकं।ज्ञाप्यकोटौसर्वशब्देनैकवद्भावविषयोजातिद्वंद्वएवगृह्यतेद्वंद्वश्चेत्यादीनामेवन्येषांतुनित्यत्वमेवानएवैकवद्
वप्रकरणंपूर्वत्रनित्यार्थमुत्तरत्रव्यभिचारार्थमितिभाष्याक्तलेतिसत्रस्यभाष्येणनविरोध:अतएवमदंगाद्यंवत्स्रणाइत्यादिसंगच्छते।
यद्वाजातिप्राधान्येएकवचनव्यक्तिबहुवचनमित्युभयमप्यत्रैवार्थेइदंज्ञापकमित्याहु:॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजि
भट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमस्यद्वितीयेद्वितीयमाह्निकं॥

शि॰शा॰
५७
४३२

सरूपाणामन्यर्थीकृतमपिसाम्यंगृह्येतेतिप्रश्नानुपपत्तिरतआहरूपस्येति।अंतरंगत्वं।शब्दर्थप्रतीते:पूर्वंनियमेनप्रतीयमानत्वं।अर्थोहि
तद्विपरीतत्वाद्बहिरंग:तथानुकरणादन्यायामप्रतीतेर्हेयश्च।शब्दस्यतुज्ञानमात्रेभानात्सकृत्रापिनहेय:उपदेश:संबंधग्रह:पर्यायास्
यापृतिपाद्यमानत्वमसाधारणत्वंच।ननुसामानानामित्युक्तेपिवर्णकृतलाघवाभावोतआहप्रतिपत्तीतियद्यपिसहमानेनइतियोगस्तत्रा
पितथापिप्रवीणास्विरुद्धएवायमितिभावस्तदाहरूढशब्दत्वादितिसरूपशब्दस्तुज्योतिर्जनपदेतिसमानस्यसभावविधानाद्वयवा

सरूपाणां।रूपग्रहणमिति।रूढशब्दत्वात्समानशब्दस्यतुल्यार्थत्वावगमात्।सरूपाणामितिपुनरुच्य
मानेपदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात्प्रतिपत्तीगौरवंभवतीतिप्रश्न:।शब्दोर्थश्चेति।स्व
+रूपस्यांतरंगत्वादुपदेशानपेक्षणाच्चतत्कृतमेवसमानत्वंप्रतीयतेप्रतिपत्तिलाघवंचसमाना
नामित्युच्यमानेभवति+१रूपमित्यत्ररूपग्रहणेनज्ञापितंव्याकरणेरूपवदर्थोपिगृह्यतइति
ततश्चार्थरूपाभ्यांसमानत्वंगृह्येतेत्यर्थ:।शब्दानुशासनप्रस्तावाच्चशब्दसंबंधिरूपंगृह्येतेननुचरू
पोह्यमित्याह।श्रुतौचेतिश्रोत्रोपलब्धावित्यर्थ:।अथवाश्रोत्रेंद्रियंश्रुतिरुच्यते॥ ॥ ॥श्री॥॥

र्थानुसंधानद्वारेणैवसाधुत्वंप्रतिपादयतीतितात्पर्यं।ज्ञापितमितिशब्दार्थविवेकचिद्वुक्तन्यायप्रवृत्तेज्ञापितंदृष्टसर्वार्थ:श्रोत्रेंद्रि
यस्यकरणत्वेप्याधारत्वासंभवादाहश्रोत्रोपेतिभावसाधन:श्रुतिशब्दइतिभाव:।अथवेतिश्रुत्यवच्छेदेनेत्यर्थ:करणसाधनसइति
भाव:आधिग्रहणविषयताद्वितीयेतितुप्रतीतिरितिविवेक:प्राधान्येनश्रोत्रेंद्रियग्राह्यंवस्तुत्ररूपशब्देनोच्यतइतितात्पर्यं॥ ॥

शेषणमिति। अन्येतरनिवृत्तिविशिष्टमवस्थानं विधेयं तच्चैकस्य द्वयोरित्याद्याकांक्षायां प्राथम्यादेकस्यैव भविष्यतीत्यर्थः। कर्मसाध
नेति तत्र हि सरूपाणां संबंधी शिष्यत इत्यर्थः। तत्राक्षिप्तसंबंधिपदे आक्षेपकसामानाधिकरण्यायैकवचनांते एकत्वविवक्षेति
भावः संक्षेपार्थकत्वे द्विवचनानुपपत्तिः संख्यार्थत्वेऽर्थासंगतिरत आह द्वित्वेति द्विबह्वोरिति विषयसप्तमीति भावः। शेषशब्दे
न्तनोपयुक्तादन्यस्मिन् असंभवात् तदाह तत्र भावेति। व्याप्तीति। अन्यत्र शास्त्रे आद्युदात्तश्चेत्यादिनिर्देशेन... नानीस्वरादितिरेफो
च्चारणेन च प्राथम्यन्यायापेक्षया व्याप्तिन्यायस्य प्राबल्यबोधनात्। एवं चेतरनिवृत्तिमदवस्थानं तदर्थः तत्र यद्यपि स्थितेः सिद्ध

एकग्रहणमिति। शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति शिष्यत इति
शेष इति कर्मसाधनपक्षेप्येकत्वसंख्याया विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यत इति प्रश्नः। द्विबह्वो रि
ति। द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः। तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तिन्यायाश्रयेणानेक
स्यापि शेषः स्यात्। कर्मसाधनपक्षेपि संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात् संख्याया अविवक्षा स्यात्। यथा ग्रहं संमा
र्ष्टीति भावः॥

त्वात् निवृत्तिरिति भावः संस्कार्यत्वादिति। शिष्यमाणत्वविधाने नशेषपदार्थो दोषिसस्य संस्क्रियमाणत्वादिति भावः स्वरूपाणामि
ति शेषः। संस्कार्यत्वादिति शिष्यमाणत्वविधाने षष्ठ्या विधेयबोधकशेषपदेन सामानाधिकरण्यान्वययोग्यः संबंधी आक्षिप्य
ते। स चैकवचनांत एव यद्यपि तथापि तस्य विधेयेन शिष्यमाणत्वेन संस्क्रियमाणत्वेनानुवाद्यत्वादेकत्वाविवक्षेति तात्पर्यम्।

सरूपाणामिति। न्यासानुसारतो व्याख्यानमाश्रित्येषां निर्धारणे षष्ठी साध्वनुशासनत्वात् साधुरित्याद्यध्याहारः एवं च तेषां मध्ये
एकस्य धातुसाधुत्वेऽपरस्यासाधुत्वेनार्थान्निवृत्तिरिति भावः षष्ठीति निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यर्थमावश्यकस्य व्याख्यानापे
क्ष गौरवपरिहाराय नियमार्थत्वमभ्युपगीकार्यमिति निर्धारणषष्ठी न युक्तेति भावः। अंतरतम इति। शब्दतोर्थश्चेति आदिः त
मग्रहणादिति भावः। घुदात्तशब्दस्य बहुव्रीहित्वमनुपपन्नं स्यात्। उक्तार्थत्वात्। कर्मधारयात् मत्वर्थीयोनिष्ट इत्यत आह। ए
द्भावति अत्रोदात्तशब्दो धर्मिपरः आरंभस्यापि तथात्वे एकशेषानर्थक्यमत आह। आरंभेपीति। अत्रोदात्तशब्दो धर्मपर

शेषग्रहणमिति। सरूपाणामेकः साधुर्भवतीति। वाक्यशेषोध्याहरिष्यते कस्य शब्दप्रयोगः। आश्रयग
तसंख्याप्रतिपादनाय द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्नः। द्रव्यं पदार्थ इत्युपलक्षणं त्वाकृति
रिति दर्शने सूत्रमारब्धमित्याह। प्रत्यर्थमिति यावंति द्रव्याणि विशिष्टगुणक्रियाविषयत
या विवक्षितानि तावंतः शब्दा नामैकैकार्थोपस्थापनाय प्रयोक्तव्याः एकशेषारंभ इत्यर्थः॥ ॥

इति भावः। विधीयमानानेकोदात्तस्योभयत्र न स्यात् स्यादित्युयुगपदित्यादौ समावेशादर्शनादिति तात्पर्यम्। तेनेति। पर्यायेणेति भा
वः। ननु नवशाब्देश्रूयमाणोदात्तानुदात्तयोरनुग्रहायांतरतमपरिभाषयोभयस्वरकएकारादेशो भविष्यतीति चेन्न। तेनैव
रूपेण साधुत्वग्रहणमित्यत्र नियामकाभावेन पक्षावस्य दुर्वारत्वात्। यत्तु इत्थं इश्चेत्येकशेषे एकआदेशोऽप्युपत्वादंत्यस्य स्यात् तत्
वैत्वनिकादनुचरितार्थं ततः सवर्णदीर्घदीर्घादिति सूत्रे सवर्णदीर्घनिषेधे पर्यायविषयं तिस्यादित्याहुः तन्न सरूपाणामिति
बहुवचनेन प्रत्येकं स्थानित्वबोधनेन रमागम्यन्यायेन सर्वनिवृत्तेरदोषात्॥

लोपलोपिपदयोः येनसत्त्वमात्रं स्यादलोपनीयस्येति लोप्यपदं मलहूलोरिति रूपं। संबंध इति। कृत्तद्धितसमासेभ्यो भावप्रत्ययस्य संबंधाभिधायकत्वादिति भावः एकैवेति गार्ग्यस्यापत्यानीति विग्रहलक्षणादिति भावः बहव इति। अपत्यानां बहुत्वात्तत्र नैकस्याः प्रकृतेः। बंकैव बहवः परेत आह यत्राकृतेश्चेति यद्यपि जातेरेकैकव्यक्तिव्यंग्यत्वं व्यद्वाक्तिरकत्वेन परत्वं चैतत्तथाप्यत्र बहितव्यक्तिद्वारकं सर्वगतं जातेः।

लोप्यलोप्येपिते तेति। लोपनीयस्य लोपित्वं लोपसंबंधोत प्राप्नोतीत्यर्थः। गार्ग्य इति। प्रकृतिरर्थाभेदादेकैवयञ्प्रत्ययास्तु बहवः। यन्त्राकृतेश्च एकत्वात्त्व्यवधानाभावादनेकस्यापि तिप्रत्ययस्यपरत्वं न विरुध्यते। तत्र गार्ग्ययञ्यद्यपि स्थितेयदा गार्ग्यशब्दमुक्त्वा प्रत्ययानामेव एकोयशब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बह्वर्थत्वात् लुकि सिध्यति। यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रकृतिकः क्रियते। तत्र गार्ग्य इत्यस्यात्ययोश्च यशब्देपा गार्ग्यशब्द आदेशः तत्र यशब्दांतस्य बहुषु वृत्तिः नतु प्रत्ययमात्रस्येति भावः॥

परत्वमपिमिति मानः व्यक्तिपक्षे पि विजातीय व्यक्तिव्यवधानमेवव्यापीवर्त्यतेन सजातीयतद्व्यवधानमित्यन्ये प्रत्ययानामेवेति समानाकारत्वादिति भावः इदं चिंत्यमेकविभक्तावित्युक्त्यानत्प्रकृतित्वायोग्यानां केवलप्रत्ययानामेवेति। समानाकारत्वादिति भिन्नीकशेषात्प्राप्तेः गार्ग्यसहितानामेव हितत्प्रकृतिना विरूपाणामिति। अंत्ययशब्दयोरपि गार्गीपत्यत्वेनैवबोधकत्वात्समानार्थत्वं बोध्यं। परदिति रुक्तस्तकं संप्रति पन्न वि।प्रयाभिप्रायेण॥

नन्वा श्रियमानगर्गयञशब्दांतर्गतयशब्दस्यान्यत्वेन कथं यञ्जंतत्वादीत्यत आह आदेश्रापक्षेपीति। वचनसामर्थ्यादिति। लुग्वचनसामर्थ्यादित्यर्थः यञ्जबुद्धीति। एतेनावयवस्याप्रत्ययत्वात्लुगसंभव इति परास्तं लौकिकस्य गोत्रस्येति प्रवराध्यायप्रसिद्धस्येत्यर्थः। यस्कादिभ्य इत्यतो गोत्रे इत्यनुवृत्त्या गोत्रे बहुत्वे वर्तमानस्य यञ्जंतस्य लुगिति व्याख्यानात् इदं च प्रतिकृतिबहुत्वेवर्त्तिन लुगो न बहुत्वे इत्यदोष इति भावः। लौ

यञ्जंतं यद्बहुष्विति। आदेशपक्षेपि वचनसामर्थ्यात्सारूप्यात्यञ्जबुद्धकृत्वाद्वाद्यञंतमेतदित्याश्रीयते। काश्यपयइति। काश्यपइ्वायं तत्र तत्प्रतिकृतिरितीवेप्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थे चापण्य इति लुप्। ततः काश्यपश्च काश्यपश्चेति प्रकृतिप्रत्ययविवक्षायामेकः काश्यपशब्दः प्रयुज्यते स च बह्वर्थे ऽजंतश्चेति लुक्प्रसंगः लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति परिहारस्तु रखस्यते इतीहनोक्तः। पय इति। उत्तरत्रार्थ विधेप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यानं करिष्यते। किमर्थमिदमिति। जातिः शब्दार्थः तस्याश्चैकत्वादतनेकशब्दाप्रयोगः। आश्रयगतसंख्याप्रतिपादनाय द्विवचनबहुवचने भविष्य

किं कस्येति सिद्धांतस्वरूपकथनं एकग्रहणविषय शब्दस्य इत्यभिप्रायेणोत्तरयति भाष्ये पय इति भिन्नविभक्तिव्यावृत्यर्थमेकग्रहणमिति भावः नुस्त्राभावे सरूपाणामित्यापत्तिरत आह जातिरिति॥

कै०वि० ५१ द्रव्यमिति तत्र हि प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति न्यायात् तत्तद्व्यक्तिप्रतिपादनाय नानाशब्दप्रयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः। उपलक्षणं त्विति यो रक्तवासाः स देवदत्त
इत्यादौ रक्तवासस्त्ववदित्यर्थः। अन्यथानन्त्यात् तत्र शक्तिग्रहो न स्यात् केवला व्यक्तिरेव वाच्यार्थः। जातेः शक्तिग्रहे प्रकारत्वेपि न तत्र शक्यताव
च्छेदकता नामिति निमित्तांशतानुभवस्येत्येव चशब्दात् नागशब्दस्येव बोधे प्रकारत्वान्न निर्विकल्पकत्वं तस्य। तत्पक्षे चानुगतधर्माभावान्नानन्ते
नानुगतानेकव्यक्तिबोधसंभव इति सूत्रमिति भावः। विशिष्टगुणक्रियाविषयत्वमिति तदाश्रयत्वेनोपलक्षितानीत्यर्थः। अपरे तु किमर्थमि
ति प्रत्यर्थमिति। अक्षादीव्यन्तां दीयतां भुज्यन्तामित्यादौ वाक्ये प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दर्शनात् कदाचित् एकशब्दप्रयोगे सह वि

द्रव्यं पदार्थ उपलक्षणं त्वाकृतिरिति दर्शने सूत्रमारब्धमित्याह। प्रत्यर्थमिति। यावन्ति द्रव्याणि विशिष्टगुणक्रियाविषयत
याविवक्षितानि तावतां शब्दानामेकैकार्थोपस्थापनाय प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारंभ इत्यर्थः। किमिदमिति। यदिहेतुरहि।

वक्षायां प्राप्तद्वन्द्वनिरासार्थं सूत्रमावश्यकमित्याशयः। किमिदं प्रत्यर्थमिति अर्थार्थं प्रतीत्यादेरपि तदर्थस्य संभवात् प्रश्नः। एकवचनान्तेन निग्रह इ
त्यक्षरनैकैनैवेत्यर्थः। अनेकशब्दत्वमिति अनेकशब्दत्वमेवेत्यर्थः। एकेनापीति। अपि नाम वाक्यसंग्रहः शास्त्रेण सहविवक्षाविषयशास्त्रीय
द्वन्द्वस्यैव वारणात् इति भावः। किमिदमिति अक्षादित्यादावेवाप्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यादिदृष्टत्वेन विरूपविषयेपि लाघवायैकशब्दप्रयोग एव प्राप्ते शि०शा०
ऽनेकशब्दप्रयोगाय विरूपाणामनेकशेष एव कुतो नारभ्यत इत्यर्थ इत्याहुः॥ ५१

४३५

हेतुरहितमिति। प्रत्यर्थमित्यादिरुक्तो न हेतुः अपक्षत्वत्तित्वादिति भावः। अत एव भाष्ये दृष्टान्तमास्थायेत्युक्तं विरूपानेकशेष इति। नन्वेनेकशेष
इत्यस्यानेकस्य शेष इत्यर्थो वा एकशेषो नेत्यर्थो वा एकशेषनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थो वा। नाद्यः त्रिषु प्रतिपाद्येषु द्वयोः प्रयोगापत्तेः शेषशब्दस्वारस्ये
नैकनिवृत्तेरावश्यकत्वात्। न द्वितीयः एकशेषाप्राप्त्याऽसंभवात् इति चेन्न तृतीये दोषात् तत्रापि भिन्नशब्देन द्वन्द्व एव न तु वाक्यं वृ
क्षो यूनेत्यादौ प्रसिद्धैकशेषस्य पुष्पवन्तावितिन्यायेन सहविवक्षाविषयस्यैव सत्त्वेन तद्भिन्नस्य सहविवक्षाविषयस्य शास्त्रीयस्यैव ग्र
हणानुचितत्वात्। तत्रेदं वचनं न घटपटावित्यादि विषयं अपत्यर्थं शब्दनिवेशे शब्दानां तुल्यरूपतायाबीजत्वेन तदभावेन तस्याप्राप्तेः
किन्तु जननीपरिच्छेदकर्त्रीद्विवाचकमातृशब्दविषयं तयोरेव सादेवैरूप्यात्। अत्रापि विभक्तावित्यावश्यकं अन्यथा हरि त

किमिदमिति। यदिहेतुरहितं दृष्टान्तमाश्रित्य विरूपानेकशब्दप्रयोगदर्शनात् सरूपैकशेष आरभ्यते। तदा सरूपैक
शब्दप्रयोगदर्शनाद्विरूपानेकशेषः किमिति नारभ्यत इति प्रश्नः॥

वर्तीविशिष्टस्त्रीहरिणस्त्रीवाचकयोर्हरिणीशब्दयोस्तद्धिते वैरूप्येणानेकशेषापत्तेर्विभक्तिसामानाधिकरण्येन च वैरूप्यात् द्वयोरन्यथा
ऽसंभवात्। तत्रेदं न विधायकं। चार्थे द्वन्द्व इत्यनेनैव सिद्धेः किन्तु नियमार्थं तेन लोकसिद्धसहविवक्षाविषयत्वं व्यावृत्तिः तथा विरूपाणामे
व द्वन्द्व इति नियमः। अन्यथैकशेषारंभेणास्य समकलकत्वानापत्तिः। तन्न्यासे हि सर्वेन नाप्रमित्यायेन द्वन्द्वबाधक इति सरूपाणां द्वन्द्वाभा
वस्येष्टत्वात्। अन्ये कशेषपदेन चात्र त्यास सरूपाणां तन्त्र न्यायसिद्धैर्लौकिकविग्रहाभावो विबोध्यते। न चास्यार्थस्यैकशेषारंभे कथं सिद्धिः आव
श्यासरूपाणामेकैकशेष इति नियमस्याप्यङ्गीकारात् इति बोध्यं

ननु विरूपाणां भिन्नार्थानां नैकस्यानेकार्थाभिधानशक्तिमत्त्वमित्येकशब्दप्रयोगान्नानेकशेष आरंभणीयोत आह। प्रयोगाद्विति मुख्यादनार्थं त्रेतिपा
ठे वा शब्दश्चार्थे क्वचित्त्वेत्येवपाठः प्रयोगानुसरणेद्रति प्रयोगाणां शास्त्रेणानुसरणे। अन्वाख्यानेद्रत्यर्थः लाघवायेति सुशब्दावद्वोनापशब्दनि
वृत्तिवदेकशेषारंभेणानेकशेषनिवृत्तेः सिद्धत्वादितिभावः यदानुद्यौरिति सरूपौ च सरूपाश्चेत्येकशेषेणानिर्दिशादितिभावः। एवं चा
प्रयोगानुशब्दशक्तावगनुगम्यमानायां न किंचिदारब्धव्यं। द्र्यवदर्थं यस्ते विल्वभावदेकः शब्दो नेकमर्थं क्वचिदिवन् प्रत्याययि
ष्यति। अन्यथा एकशेषारंभे विकथं प्रत्यायः स्यात्। न हि स्वतोऽसती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते। मंदबुद्धि क्षत्यादनार्थं न
यथास्थितं प्रयोगानुसरणे कोनुरोधः स्वरूपैकशेषारंभेण पुनर्विरूपानेकशेषारंभे लाघवायैकशेषारंभश्चेत्तल्लघीयसी वि
रूपप्रतिपत्तिः तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकारूपैव भवति। एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगः। अवर
नोद्यौरिति। यदा त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवा
चित्वात्। यदा तु द्वयोरेकशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः। चतुःप्रभृतीनां त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिलक्षणविषयभे
दात् अनेकशेषारंभे त्विह पृथक्प्रयत्नो बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः सुकरतरकं चेति। एवं हि प्रकरणमभिन्नरूपं भवति। वक्ष्ये
पृ नैत्यादिभिः सूत्रैरेकशेषस्य विधानात्। अनेकशेषारंभे त्विह पृथक्प्रयत्नया गौरवं स्यादित्यर्थः॥

वरतो द्वयोरिति भाष्यं यत्र बहूनामेकशेषस्तद्विषयमेवेतिता स्यर्थं निवेकशेषैर्भस्य गुरुत्वेन सुकरत्वमेव नास्ति कुतः सुकरतरकत्वमित्यत आह शि०श०
एवं न हीति पृथक्प्रकरणतया वृद्धो यूनेत्याद्यर्थं चैकशेषो वक्तव्यं वाच्य इति भावः॥ ५८

४३६

संख्येति तेनैकदिगितिवत् समानवाचित्वे पृथक् सर्वेभ्य उत्पन्नाया विभक्तेर्निमित्तत्वलाभाद्वात्तिका स्थानं भज्येन। एवं चैकशेषविषयसरूपसमु
दाया देकत्व संख्याविशिष्टविभक्तौ परत एकशेष इत्यर्थः किमिति प्रश्न इति भावः प्रश्नुराशयं विशानुमाहेतरो भाष्ये। एवमित्यादि प्रशस्वाश्रय
माह एकेत्यादि संख्याभेदावगमे द्विवाद्यवगमे इत्यर्थः एवमपि प्रातिपदिकादित्येकत्वस्य विवक्षा यांनमानमनमाह ~~एकेत्यादि~~ गुणेचेति

किंपुनरिति। किमयमेकशब्दः संख्यावाची तुल्यतावाचीति प्रश्नः। एवं भवितुमिति। संख्यावाचित्वे नैकशब्दस्य प्रसि
द्धत्वात् नैवभावादिति। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनां तानामेवबंधः क्रियते वर्त्तिपदार्थानां सर्वत्र संख्याभे
दावगमे प्रमाणाभावात्। गुणे च संख्यानभिवक्ष्यते यथा कर्त्तुरीप्सिततमभितिद्वयोर्बहूनां चेप्सिततमस्य कर्मसं
ज्ञाप्रवर्त्ततेतत्र नांतरीयकं संख्यायाग्रहणं दानमितिलक्ष्यसिद्ध्यर्थमाश्रीयते॥

संस्कार्यत्वादिति भावः यथा कर्त्तुरित्यत्रेति भावः। लक्ष्यसिध्यर्थमिति। एवं चपशुनेत्यादिदृष्टांतदानमभ्युच्चयो विधेयगतासं
ख्या विवक्षितानानुवध्यगतेत्येव मीमांसकमर्यादेति भावः। उक्तं तत्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भाष्ये उक्तं प्रातिपदिकत्वप
र्यास्यधिकरणत्वात्प्रत्यय इति द्विस्त्रार्थः नहि प्रातिपदिकसमुदाये प्रातिपदिकत्वं यथा जनपदसमुदाये न जनपदत्वमिति कैयटोक्ते
पयोगश्चिंत्यः

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कौ० कि० ५९

परस्परापेक्षायां कार्यविशेष इति शेषः। समुदायार्थः समूहरूपः समुदय इति। समुदायो वेत्यर्थः। ननु सुबन्तानामिति निर्देशसंसर्गाच्च कारकार्थ
वताम् उपलक्षणमिदं तुल्येति। यत्रैकदिति। समुदायो यौ गित्यादौ। प्रसिद्धतरार्थानुपपत्तौ प्रसिद्धार्थविरहितो नान्य इति भावः। सामुपल
क्षणमिदं तुल्यत्वं भेदाधिष्ठानं तेन पृथक् सर्वेभ्यः शब्देभ्योऽर्थतश्च तुल्यायां विभक्तौ परत एकशेष इति तात्पर्यम्। अर्थतश्चेत्युक्तेः प्रथ

ननु चेति। अवयवार्थातिरेके तावत्परस्परापेक्षायां सत्यां समुदायार्थोपजननात् सरूपसमुदाया निमित्ते शिष्यमेकापा
तिपदिकसंज्ञास्ति तया सरूपसमुदाय एकं प्रातिपदिकमिति स्वपक्षत्याप्तिरविरुद्धा। अर्थवत्समुदायानामिति
अविशेषेण नियमो न तु सुबन्तानामेवेति मन्यते। इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह। यद्यपि पुनरिति। पृथक्
सर्वेषामिति रसस्वसस्वस इति स्थिते विभक्तौ परतो यानि रूपाणि तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमि
त्तत्वात् प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्तीनां प्रयोगप्रसंग इत्यर्थः॥

माद्यीतीयाद्द्विवचनान्तानां नैकशेषः विनिगमनाविरहाद् अर्थलिंगश्चेत्यस्यालाभः तदाह वक्तुमित्यादि केवलानामिति। निवृत्तप्रकृती
नामित्यादि। भाष्ये तदाश्रयत्वादिति बहुव्रीहेस्तु विभक्त्याश्रयत्वास्तु त्ये एकशेषस्येत्यर्थः। नर्के यदि त्यस्य च अनुत्पन्नप्रत्ययाप्रकृ
तिः प्रकृतेरनुत्पन्नश्च प्रत्ययो न प्रयोक्तव्य इति तात्पर्यमित्यपि भावः। अधुनेति। यदिदमोऽधुना प्रत्यय इशो लोपश्च तदेदं। निमित्तापा
यपरिभाषानात्येवेत्यन्यत्र प्रपंचितं॥ त्रि०प्रा० ५९ ४३७

संयोगान्तेति। एवं च निवर्तमानवृत्तशब्दसंबंधिविभक्तिश्रवणप्रसंगस्तद्दोषवारित इति भावः। नन्वित्र संयोगान्तस्य पदस्येति पाठः
संयोगान्तस्य पदान्तस्येति तु व्याख्यानमसंगतमेव। ध्वसोरिति सूत्रे द्विराकरणको निर्देश इति। भाष्यविरोधात्। संयोगसंज्ञा सूत्रेऽदपद
सामर्थ्यमद्विवचनान्ते सैर्ने मास इति ध्वननाभाष्यकृता प्रयोजनान्तराभावस्य ध्वनितत्वेन ताहृशेऽर्थे मानाभावाच्च। दोषान्तरमप्याह सं
योगान्तलोपस्य चेति हल्ङ्याप्भ्य इति च। न च तत्र सुतीसिती प्रत्यये प्रकृत्याश्रयत्वात्तस्याप्रवृत्तिः तदाश्रये मानाभावात् फलाभावा
च्चेत्यभिप्रायः। केचित्तु अनिकपदद्विवचने भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात् यारीत्याप चसिप चसीत्यादेः समुदायस्य पदत्वं बदिहापि रसस

संयोगान्तस्य लोपेनेति रसस सस इति स्थिते संयोगान्तलोपो भवति। ननु संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते तत्र पूर्वपदं सेक
कारान्तं द्वौ सकारौ द्वे पदे इति पदत्रयं संपद्यत इति कुतो लोपः॥ संयोगान्तलोपस्यापवादः संयोगादिलोपस्तेन भाव्यं। पूर्व
त्रासिद्धमिति वचनात्। हल्ङ्यादिलोपेनैव च भाव्यं। अत्राव्याचष्टे। संयोगस्य यौ लः सकारस्तस्य लोपः स च हल्ङ्याब्भ्य
इत्यनेनेति। संयोगादिलोपेनेति। अत्रापि एकस्य पदस्य संयोगस्यादिर्नास्तीति हल्ङ्यादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रतिपन्नाः
संयोगश्चासौ प्रत्येकं हलां संयोगसंज्ञेति पक्षाश्रये आदिश्च वक्तव्यः प्रत्येकं तस्य लोपो हल्ङ्याब्भ्य इत्यनेनेत्यर्थः॥

रसस इति समुदायस्य पदत्वं वक्तुं शेषे तानि प्रत्यभिज्ञानात् अन्त्यसकारे सुत्वाच्चर्त्वविषये संयोगादिलोपसंयोगान्तलोपयोर्विरो
धाभावे संयोगान्तलोप उक्तः हल्ङ्यादिलोपस्तु हलन्तप्रकृतेः पर इत्यर्थात् तेसाशयः प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे परस्य संयोगादित्वेन सं
योगादिलोपभाष्योक्तः वाधूरिवस्सेन तत्र सूत्रे सङ्गीत्यादाश्रित्य चेदं प्रकारान्तरेणास्य दूषयिष्यमाणत्वाच्च तदनादरणं तस्य प्रत्याख्या
नाच्चेत्याहुः

कै०वि०
६०

नन्वेकशेषं विना कथं द्विवचनोत्पत्तिः संभवेत आह स्वभावत इति। कृते चैकशेषे बालानां चेति। इदं च बहूनामभिप्रायं तत्र हि हल्ड्याब्भ्य इति लोपे प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिपरत्वे एकशेषे द्विवचनादेः पुनरेकशेष इत्यर्थः। भाष्ये यदि पुनः समासे इति। द्वंद्व इत्यनुवर्त्य तत्र कृते इति व्याख्यानात्तस्य निमित्ततयानासीद् द्वंद्वबाधकः। द्वंद्वे कृते एकविभक्तौ परतः सरूपाणामेकशेष इत्यर्थः। अत्र पक्षे संख्यावाच्येवे

अवरत इति। स्वरसमासिति प्राप्नोति दुष्टत्वप्रतिपादनपरं चैतत्। न पुनः कदाचित्। याणां श्रवणप्रतिपादनार्थं। द्विवचनबहुवचनयोरिति। ये स्वभावत एव द्विवचनबहुवचनान्ताः प्रयुज्यन्ते ते गोदौ दाराः सिकता इत्यादयः।। तत्र द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसंगः। कश्चिद्वचनलोप इति। यस्त्वयां कश्चिद्वचनलोप उक्तः स परिहृतः। अथवा सुपा परिहृतो न तिङ इत्यर्थः। स्वरसमासान्ते चेति। समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्वं प्राप्नोत्यथ परशेषस्तदाश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वप्रसंगः।।

कदाद्यः समासान्तर्गतसर्ववचनलोपात् कश्चिदित्ययुक्तमत आह यस्त्वयेति यस्त्वयावचनलोपासिद्धिरूपः कश्चिद्दोष उक्तः स परिहृत इत्यर्थ इति भावः। अत्राध्याहारगौरवमाशंक्याह अथवेति समासान्तोदात्तत्वे च कृते इति। विभक्तिलोपे एकशेषे न्यायान्तरं गत्वादिति भावः प्रसंग इति। इष्यते त्वाद्युदात्तत्वमिति भावः। अश्वशब्दस्य कन्नन्तत्वात्।। शि०शा०
६०

४३८

परत्वादिति परस्यौत्कृष्ट्यात्पूर्वकालप्राप्तत्वादित्यर्थः एकशेषस्य समासाद्भिन्नस्तु तत्फलं तरमिति भावः एवमग्रेऽपि। एवं चापवादत्वाशं काचिंत्यैव प्राप्तेरौभयोदयित्वा दाबविरोधे विप्रतिषेधात् ततः पूर्वं तत्र बाध्यबाधकभावे विबाधकत्वदर्शनात् समाधिरपि चिंत्यः भाष्ये सारूप्यादिति समासान्तप्राप्त्यभावे तस्य विभक्तिपरत्वाभावः। तद्विशिष्टस्य तु न सरूपत्वं एकशेषो न स्यादिति किं चैकशेषस्य पि त्वाबाबित्यस्यासिद्धिरिव। ऋच इत्येवमापत्तेः ऋगचशब्दयोः एकशेषेऽपि न तत्सिद्धिरस्तीति बोध्यं उत्तरपदस्यान्ता इति अ

परत्वादिति। ननु नाप्राप्ते समासान्तोदात्तत्वे आरभ्यमाण एकशेषस्तस्य बाधकः। नैतदस्ति। निरवकाशो हि बाधको भवति। कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्तनाद्विरोधाभावाच्च नास्त्युत्सर्गापवादभावः। ऋक्छत्रेति ऋक् च ऋच अ इति स्थिते अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावाच्च नास्त्युत्सर्गापवादभावेकविभक्तिपरत्वे एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्त्युत्पत्त्याद्यातस्यां च नास्ति सारूप्यं एको हि ऋक्छब्दः अपरस्त्वृचशब्दः। समासान्तः समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्येति चेत् न हि तेन व्यवधानात् समासविभक्तेरेकशेषो न स्यात्। समासार्थस्योत्तरपदस्यान्ताः समासान्ता इत्यभिभाष्यकारस्य दर्शनमिति। ऋगृचशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भावितः।।

यं पक्षत्रं निर्भुज्य एवेति पंचमषष्ठयोर्दूषणम्। गोस्त्रियोरिति अत्रोक्तं भाष्यकारस्य मतमिति। एवं विधं भाष्यं न दृश्यत इति चिन्त्यं इदं न चेद्भाष्यमेव तथाप्यर्थैकस्यार्थबलेनापरस्यानर्थकत्वे न कथं नेकशेष इति वाच्यं द्वंद्वापवादनामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे मानाभावात् विशिष्टरूपोपादानविषयाप्यर्थवत्परिभाषापदहानात्।।

सर्वेष्विति समासविभक्त्यावन्तर्वर्त्तिविभक्तौ चेत्यर्थः। तदेवाह यद्यन्तरिति। तत्र विग्रहप्रदर्शनेन स्पष्टमेवोक्तं वचनसामर्थ्यादिति लुक्
लुप्तत्वादिति भावः। अथापीति द्वंद्वे सुप्लुकि सौत्तरपदिकान् ङितो विभक्तौ कृतो ङ्गीति गुणेऽपि नितिदीर्घे विपरत्वात्कृते इति भावः।
एकवचनांतेन विग्रहे तु समासविभक्तावैवैरूप्यं। अंतर्वर्त्तिन्यां तु नेति तात्पर्यं समास एकशेषे इति। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकपचा

अंगाश्रये चेति। वह्राद्रादनंगाश्रयेपि। यथा नौश्च नावौ चेति। स्वसा च स्वसारौ चेति। किमर्थमेकवचनांतं द्वि०
तीयं द्विवचनांतमिति चेत् सर्वथा वैरूप्यप्रतिपादनाय तथाहि यद्यंतर्वर्त्तिन्यां विभक्तौ लुप्तायामपि व
चनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते तदा तत्र वैरूप्यमथापि समासविभक्तौ कविभक्तिपरत्वं तथापि वै
रूप्यं। तिङ्समास इति। समास एकशेषे विधीयमाने तिङ्समासे प्येकशेषो वक्तव्यः स च तिङ्समासो वक्तव्य
इत्यर्थः। एकमिति। विनापि तेनार्थस्यावगमात्। प्रकृत इति। आख्यातमाख्यातेनेत्यत्र द्वंद्वश्च सरूपाणामिति वक्तव्य

एकाक्रियोच्यते एकेन पचति येकः कर्त्तेति अनेकक्रियाकर्तृविवक्षायामनेकतिङन्तप्रसंगे एकशेष इष्यते स च तेषां समासाभावात् न प्राप्नो
तीति सरूपतिङन्तानामपि द्वंद्वो वाच्य इत्यर्थः। आयोस्तिङो नैवेषि समासस्याधातुत्वस्तत्तिङो प्राप्तेराह भाष्ये तिङ्। छिरिति। सुबग्र
हणात्तिङो लुगप्राप्तेराह प्रतिषेधश्चेति। प्रतिषेधो च लोपः। उपलक्षणमिदं। पादौ यादा इत्याद्यावेकवद्भावस्यापि प्रसंग इत्याः। पिबौधं शि०श० ६९ ४३१

फलरूपन्यास इति। द्वितीयपक्षे स्येति शेषः। उत्पत्तेनैव। तत्पक्षदूषणमुपक्रमते नैवष्टश्चविभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वादित्यनेन बोधितस्ता
स्म इत्यर्थः। दूषणांतरं वक्तुमुक्तानुवाद इत्याह द्विवचनेत्यादि। वक्ष्यतीति वार्त्तिककृदिति शेषः। तदर्थं तद्वतारणार्थं। पुनश्चोद्यत इति
असमासे वचनलोप इत्येतदित्यर्थः। वक्ष्यतीति यदुक्तं तदाह द्विवचनेति। केवलेति। श्रवणमेव न दोषो पि तु द्विवचनाद्यसिद्धिरपि
विवचनादि भक्तिलोपे कृतेपि प्रत्ययलक्षणेना प्रत्यये इति निषेधात्प्रातिपदिकत्वाभावेन द्विवचनाद्यनापत्तेः। तदर्थं वचनारंभे गौर

य दिपुनरिति। दोषांतराभिधानाय पुनरुपन्यासः। तदर्थमिति। पूर्वदोषमात्रमुपन्यस्तं केवलायाविभक्तेः श्रवणं
प्राप्नोतीति इदानीं तु तत्प्रतिविधानाय वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यते इत्येतत्प्रतिपाद्यते। तिङंतान्यपि कार्य इ
ति। कारकभेदात्क्रियाभेदानेकतिङन्तप्रसंगे एकशेषो विधेयः। ततश्च परत्वात्सरूपाणामेकशेषं बाधित्वा। द्वंद्वः
प्राप्नोति। सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति सत्यपि वा पुनः प्रसंगविज्ञाने स्वरसमासांतेषु दोष एव

वंचद्रिसंयुग्मो रितिद्वापकं वचनलोपविषयमेवेत्यर्थः। आर्थ्यद्वापकत्वस्य सामान्यापेक्षत्वे विरोधमाह द्वंद्वप्रतिषेधश्चेति। द्वंद्वस्यैकत्वे
कत्वात्तदभावे ऽप्यसार्थक्यमन्यते। भ नवकाश इति। सहविवक्षायां व्यपेक्षाभावे ह्येकशेषस्तत्र च द्वंद्वस्य नित्यता विशेषणविशेष्य
भावानापन्नस्यानेकस्य युगपदेकपदार्थसंबंधबोधनेच्छा सहविवक्षेति भावः कारकभेदादिति। न हि तत्र द्वंद्वप्राप्तिः सुबंतानां त
द्विधानात् इदमवकाशमात्रं। न त्वत्रैकशेषे तोष्टसिद्धिः॥

कै०वि० ६१

भाष्ये यदि पुनरिति चतुर्थः पक्षः स्वरूपार्थे सप्तमीति भावः तदाह षष्ठीनिर्दिष्टो वेति षष्ठ्यर्थकत्वेन निर्दिष्टो वेत्यर्थः। भाष्ये एकवि
भक्त्यंतानामिति वेति। एकग्रहणं कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः प्रयोजनप्रश्नस्ये वोत्तरदानात् न वेति प्रत्याख्यानमप्येकग्रहणस्यैव ए
कविभक्त्यंतानामिति न वक्तव्यमेवेति। न वेति प्रतीके स्वार्थस्योपयोगश्चिंत्यः यदि पुनः प्रातिपदिकानामिति प्रतीके चिदं वक्तुं यु
क्तं अयं तर्हि दोष इत्यधिमिम भाष्यस्वारस्येन तावत्यर्थंतं विभक्तिप्रतानामेकशेष इति पक्षानुवृत्तेरेवला मेनतथा व्याख्यानस्या

यदि पुनरिति। सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्र निवृत्तौ प्रत्ययश्रवणप्रसंगः। षष्ठीनिर्देशे तु विभक्त्यंतानां निवृत्त्या
भाव्यमिति नास्ति केवल विभक्तिश्रवणप्रसंगः। कश्चिदिति। शिष्यमाणस्य एकवचनस्य श्रवणप्रसंग एव
एकविभक्त्यंतानामिति। सप्तमीनिर्देशमपास्य षष्ठीनिर्देशः कर्त्तव्य इत्यर्थः। किं प्रयोजनमिति। एकग्रह
णस्य प्रयोजन प्रश्नः। षष्ठीनिर्देशस्य तु प्रयोजनमुक्तमेव कश्चिद्वचनलोपः परिहृत इति। न वेति। एकवि
भक्त्यंतानामिति न वक्तव्यमेव प्रयोजनाभावात्। ततश्चानुत्पन्नाया मेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेकशेषे कृते
शिष्यमाणस्य निवर्त्तमानार्थाभिधानात् द्विवचनबहुवचनसिद्धिः। विप्रतिषिद्धाविति। चतुर्थ्यंतस्य शेषे ब्राह्म
णेभ्य इत्येकत्वं न प्रतीयते तृतीयांतस्य शेषे ब्राह्मणैरित्युक्ते संप्रदानत्वं न गम्यते यश्चत्रादौ ऽनेकार्थप्रत्याय
नाय प्रभवति स शिष्यते नान्यः

नौ चेत्यास्तु विप्रतिषिद्धावेताविति कर्त्तृसंप्रदानयोरर्थयोर्विरोधेन युगपदेकरूपेणैकत्रान्वयाभावेन सहविवक्षाभावादेकशेषाप्रा
प्तेरेकत्वेन विभक्तिर्न विरोध्येत्यर्थः। कैयटोक्तं ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते इत्यादिनु वचनलोप वचनविधिकरणोपि एकग्रहणं ज्ञेयं व्योपिय
दकमिति बोध्यं॥

त्रि०शा० ६१

४४०

भाष्ये अनेकमर्थमित्यस्य युगपदेकरूपेणेत्यादिः अयं तर्हीति प्रतीके एकविभक्त्यंतानामिति क्रियमाणे प्रत्यक्तदोष इति व्याख्ये
नं भाष्यान्तरस्वरसविरुद्धं उक्तदोषाभावे व्ययं दोष इति ह्यर्थस्तत्स्वरमर्यादया लभ्यते। द्विवचनेति। शिष्टस्य विभक्त्यंततया ऽप्रा
तिपदिकत्वेन द्विवचनाद्यप्राप्तिः सा पि वाच्येत्यर्थः द्वितीय पक्षाद्विशेषं दर्शयितुमाह एकेति प्रातिपदिकानामिति अनुवृत्तस्य
बहुवचनेन विपरिणाम इत्यर्थः यद्यपि विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वं सरूपाणामेकशेष इत्यर्थं भाष्यतात्पर्येण प्रातिपदिकग्रहण

अयं तर्हीति। एकविभक्त्यंतानामिति तु क्रियमाणे प्रत्यक्तदोषः। कश्चिदिति। शिष्यमाणस्यैकवचनलो
पो वक्तव्यः। यदि पुनरिति। एकविभक्ताविति न क्रियते हस्वो नपुंसक इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुव
र्त्यानुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते। तिङंतेषु कथं। उच्यते लावस्थाया
मेवं पच् लपच् ल इति स्थिते कृदंतत्वात् प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः। मातृमात्रोरिति। कथमयं निर्देशः
या वतैकशेषेण भाव्यं। एकशेषसति विवक्षितार्थानवगमात्। तदभावः। अयं ह्यत्रार्थो विवक्षितः। जननी
वाचिनः परिच्छेत्तृवाचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति एवं चार्थो मात्रोरित्युक्ते न गम्यते॥॥।

नुवृत्तेः फलं चिंत्यं तथा विहरितहरिणेत्याद्यग्रिमवार्तिकोत्थानावसरे योक्तं। कृदंतत्वादिति। अतिङिति प्रतिषेधस्तु तिङ एवस्थे
नित्वप्राप्त कृत्वस्येति अभिमानः। भाष्ये मातृमात्रोरिति। प्रातिपदिकयोरनयोः सारूप्यादिति भावः। इदं यात्रादीनामुपलक्षणं या
वतैकशेषेणेति जनन्यादिवाचकयोर्निषेधे विधायकयोर्निषेधे मानाभाव इत्यर्थः। तदभाव इति। विवक्षितार्थानवगमार्थे
कशेषेन कृत इति भावः एवमेव यत्तदेतेभ्य इत्यादौ कोशेषु वैकशेषाकरणं॥

मतशब्दस्य विना स्वरसं स्पष्टयति अर्थेति अर्थ नियमानिवगतिरिति। प्रकरणादिना प्रतीतिसंभवात्खिंत्य मेतत्। एवं च विभक्त्यंतानामेकशेषे त्वतीर्यातादीनामेकशेषो भवत्येव। प्रथमाद्वितीययोस्त्वनेतिमते दोषाभावात्। एकविभक्तावितिपदरहितप्रातिपदिकैकशेषपक्षे एवैषदोषइत्यर्थो भाष्यस्य। विभक्तिपदाभावे सरूपाणामेवैकशेषइत्येवं नियमेन प्राप्तेः। प्रतिषेधेनसह विवक्षाविषयेकशेषस्यनिषेधे तद्विषये द्वंद्वः पक्षेवाक्यं च सिध्यति। असह विवक्षाविषयतंत्रं तु भवत्येव। मातृभ्यां कृतं देहीति। च

अथमतमेतदिति। अर्थविप्रतिषेधात्रैकशेषोन भवति। कृतेह्येकशेषेतातिरित्यनुप्रयोगेषु मर्थो नप्रतीयते। तैरिति चोक्तेस्वार्थानवगतिः। अभ्युपगम्यवादेनत्वेतदुच्यते विभक्त्यंतानां सारूप्यइति॥ प्रातिपदिकावस्थायांसदासारूप्यात्सर्वत्रैकशेषः स्यात्। विभक्त्यंतानां तु सरूपाणामेकशेषे यत्रै वत्तीयादौ विभक्तिसारूप्यंतत्रैवैकशेषो न तु प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः॥

अत्ताभ्यांतामित्यादिवत्। अथमतमित्यनेनाहचिर्बोधितनदीजं तु सूत्रव्याख्यानपक्षमेदेनलक्ष्यभेदानौचित्यमिति तस्माद्विभक्त्यंतानामेकशेषेपिमातृमात्रोः प्रतिषेधोवक्तव्यएवेतिगूढतात्पर्यं। तद्ध्वनयन्नाह एवं च कृत्वेति एवमंगीकृत्य प्रातिपदिकानामेकशेषपक्षे प्रतिषेधश्चोद्यतेइत्यर्थः। वस्तुतो विभक्त्यंतानामेकशेषेपि तद्वक्तव्यमित्यर्थः। अस्य मतस्य भाष्यानभिप्रेतत्वेतु विरूपाणामनेकशेषइत्यादिप्रागुक्तभाष्यविरोधइति दिक् तद्ध्वनयन्नाह अभ्युपगम्यवादेनत्विति सर्वदेति सर्वत्रेत्यर्थकं॥श्र

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारकम्

अत्रैवपक्षेदूषणांतरमाह। हरितेति। लिंगविशिष्टपरिभाषामनाश्रित्येदं सा च स्त्रीति। एवं च वर्णादनुदात्तादिति ङीप्रकारो। ननु लौकिके प्रयोगे सरूपत्वे येषां प्रातिपदिकत्वाभावात्कथमेकशेषसिद्धिस्तत आह प्रातिपदिकग्रहणमिति। तदनुवर्त्तौ लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्तेपि अंतरंगत्वादेकशेषप्रवृत्तिर्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति सुप्प्रकृतीनामेवैकशेषसिद्धिरिति भावः लौकिकप्रयोगाश्रयेणामेकशेषस्तत्प्रकृतिकविभक्त्यंतएव प्रत्यासत्तेः एतेन हरिणीशब्दस्यापि तत्प्रकृतिकत

हरितेति। एवां प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति। विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात्सिध्यत्येकशेषः हरितस्य स्त्रीति। नानेन पुंयोगः प्रतिपाद्यते तत्र हि ङीषाभाव्यं हरितीति। किं तर्हि अयमर्थः। हरितशब्दस्य हरिणी सा च स्त्री। न चेति प्रातिपदिकग्रहणे विच्छिन्नत्वाद्दिङ्नानुवर्त्तते। सारूप्यं चेहाश्रीयते न च प्रातिपदिकानि लोके प्रयुज्यंते। किं तर्हि पदान्येव शास्त्रेपि प्रकृत्याद्यपदेशो नानुमेयत्वात्प्रातिपदिकानां प्रयोगाभावः। तेन पदावस्थायां मातृमातारइति वैरूप्यादेकशेषाभावाद्धरिण्यावित्यादौ तु भवतीति तितेषप्रतिविधानं कृतं। अपर आहेति। फलासंभवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तं इत्यर्थः॥

द्वितघटितप्रयोगे वैरूप्यमस्त्येवेति परास्त। नन्वन्यत्र तरपमश्रौ घइत्यादौ लौकिकासंभवे शास्त्रीयमहणस्योक्तत्वादत्रापि तथैवास्त्वित्यत आह शास्त्रीयमपीति लौकिकताद्दशप्रयोगत्वावच्छेदेनचसारूप्यं विवक्षितं तत्तदाहत्तेनेत्यादि। फलासंभवेति लौकिकेप्रयोगे सरूपाणामित्युक्ते प्रातिपदिकैकशेषस्योक्तिसंभवएव न किंतु विभक्त्यंतानामेकशेषइति पक्षस्यैवापत्तिरिति भावः

कौ॰वि॰ ६६

अथानेनेति। यद्यनेन पक्षेणाप्रयोजनं स्यात्तदाप्यसौ विसमर्थयितुं शक्य इति शेषः। परत्वाह वाढमर्थ इति। स एवाह किं वक्तव्यमिति। प्रातिपदिकानामेकशेष इति सूत्रं कर्त्तव्यं नेत्यर्थः। सारूप्ये रोति तेन स्वोपलक्षकतया विभक्तिराश्रीयत इति भावः। येत्वाहुरिति।

इदानीं भाष्यकार एकं पक्षं समर्थयितुमाह। अथानेनेति। विभक्तिः सारूप्ये रोति। एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेष्टो वाश्या किं तर्हि सारूप्योपलक्षणार्था एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः। स चानैमित्तिकत्वाद्विभक्तिं नापेक्षते भाष्येषु प्रातिपदिकग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् ड्यन्तादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति। स्वरभिन्नानामिति वचनात् ङीवन्तस्य हरिणीशब्दस्य शेषः येत्वाहुर्हरितहरिणयोरेवैकशेषे कृते उत्तसभयवाचित्वे ह्यन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जातिवाचित्वं वाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः क्रियत इति तेषां पक्षे स्वरभेदप्रसंगः॥

प्रातिपदिकग्रहणं नोपलक्षणमिति भावः हरितहरिणयोरिति विभक्तौ दृश्रीयते इति भावो यानि सरूपाणि दृष्टानि तदवयव प्रातिपदिकानामित्यर्थ इति भावः अन्यतरस्येति सिद्धस्यान्यतरस्योभयवाचित्वेनेत्यर्थः जातिवाचित्वं चेति चकारघटितः पाठः॥श्री॥ शे॰श॰ ६६

४४२

क्वचित्सारूप्य इति। वस्तुतस्तु विभक्तिलावच्छेदेन सारूप्यविवक्षणे मातरमातारौ शेष इति बोध्यं। एकशब्दस्वारस्यैनैव कारायकर्षणेन चैकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि तेषामर्थात् इति दिक् एकग्रहणफलं तु नित्यमेव अत एव द्वयथकसर्वेषां विभक्तयंतानामेकशेष इति शेषः कग्रहणं पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थमित्युक्तं तेन हि तदर्तिरिक्तपदेषु तदैव्यर्थं ध्वनितं तत्र सेवितं नार्थो विप्रतिषेधादिति तत्प्रसारब्यानमेव अत्रापि विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयत इत्यवोचत्। न चैकविभक्तिरिति न चेवं लक्षणं ग्रहणमित्यादावेकशेषानापत्तिः दीर्घस्यैवैक

मातरमात्रोस्तु क्वचित्सारूप्येप्यर्थविप्रतिषेधादेकशेषाभावः। यत्रत्वेति। अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते। विभाग इति कर्मादिकारकमिह विभक्तिशब्देनोच्यते। तेन हि प्रातिपदिकार्थो विभागो नावस्थाप्यते। तत्रैकस्मिन्कारके विवक्षिते तन्निमित्तया विभक्त्याभाव्यं इत्येकविभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति॥ ॥श्री॥

त्यिकत्वेन सारूप्यं तिममाभावादिति व्याख्यं। विरूपाणामपि समानार्थानामिति सिद्धेः यत्ने कग्रहणसामर्थ्येन वधि भक्तिविषये एकशेषस्त स्यामेव सारूप्यमित्यर्थः तितनी पादे मातरमात्रोरेकशेषसिद्धिरिति तन्न वार्त्तिकारंभे सर्वत्र प्रतिषेधेन पक्षयोः फलभेदाप त्तेरित्यलं भाष्ये किं वक्तव्यमिति एकविभक्तौ नामिति वक्तव्यं किमित्यर्थः। तेनहीति। नालुकात्करणसाधनः कारकशक्तिवाची विभक्तिशब्द आश्रीयत इति भावः। विवक्षित इति। अनेनास्त्रेषि विषयसप्तमी तिदर्शितं कारकशक्तेः शब्दात्परत्वात्तसंभवात् इति बोध्यं॥ ॥

लुप्तप्रत्ययस्येति बहुव्रीहिः एकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्येति। नच शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायविरोधः प्रत्येकपर्यासैकत्वविशि
ष्टानामेव शिष्यमाणशब्दबोध्यत्वाद्द्वित्वादिविशिष्टार्थाप्रतीत्या द्विवचनाद्यसिद्धेरिति भावः एवंचैकैकस्येति युगपदधिकरणवच
नताश्रयेणेति भावः सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैर्युगपद्बोधनेच्छा हि सहविवक्षेति तात्पर्यं। भिन्नार्थत्वादिति सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैः स

कश्चिदिति। अवाद्व्यवस्थितस्य लोपो वक्तव्यः तस्मिन्नपि कृते प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञाया अ
भावात्। द्विवचनबहुवचनेन सिध्यत इति तेनापि वक्तव्ये तस्मिन्नपि कृते प्रत्ययलक्षणेनैव नङिसंबुद्ध्योरिति
ज्ञापकं न लोपविधिवमेवाव्याप्यविशेषेण लुप्तप्रत्ययस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया ज्ञापकं। एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्य
माणस्य द्विवचनबहुवचनासिद्धिरेव। सहविवक्षायामिति। एवंचैकैकस्यानेकार्थाभिधानात्। द्विवचनब
हुवचनानां तामेवैकशेषेणः। नतहीति। नित्यैनेकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः। इतरेतिभिन्नार्थत्वा
त् एकशेषवत्या वाक्यं न वाध्यत इत्याह। नैतदेति। प्रत्येकमत्र विवक्षेत्यर्थः। वालास्तु प्रक्रियावाक्येनैव कर्त्त
व्यत इत्याह अथापीति

हित्येनार्थप्रतिपादनविवक्षाभावादिति भावः इत्याहेति। इत्याशयेनाहेत्यर्थः अथापि निदर्शयितुमित्यनेन वक्ष्यमाणस्यासाधुत्वं
बोधितं। यथा चालौकिकविग्रहवाक्येनासाधुनापि समाससंज्ञाप्रवृत्तस्य निदर्शनं तथानेनापीत्यर्थः॥ ॥श्रीरामजी॥ शि०श०
६५

४४३

द्रव्यवाचिनामिति तत्त्वाचिनामित्यर्थः ननु कर्त्रादिभेदात् क्रियाभेदावगमे नैवात्र क्रियेत्यनुपपन्नमत आह आख्यातेति शब्दशक्तिस्व
भावादिति भावः सर्वैर्वा सर्वापि निवृत्तभेदा। ख्यतो द्वित्वादिसंख्यारहिताभेदस्य तत्सहचरितद्वित्वादेः ख्यानमेकत्वं तु प्रतीय
त इत्येकवचनमिति भावः प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्त्विति अभ्यावृत्तिरावृत्तिगणनाम् आश्रयाभ्यावृत्तीति। आश्रयप्रकर्षात् प्रकर्षः
अभ्यावृत्तिर्जन्मतत्गणनमेव क्रियागणनमिति भावः एकत्वं न विघ्नतीति। द्वित्वादिप्रतीतौ हि उत्तरया पूर्वसंख्या बाध्यता

यथा जातीयकानामिति। द्रव्यवाचिनामित्यर्थः एकाहीति। अख्यातवाच्या क्रिया सर्वैव निवृत्तसर्वभेदा
प्रतीयते। भवक्रियास्यत इत्यादौ वस्तुतस्त्याकर्तृभेदात् भेदेपि तिङन्तात् भेदस्यानवगमात्। प्रकर्षाभ्या
वृत्त्यादयस्तु भेदनिबन्धना आश्रयाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता नैकत्वं क्रियायां विघ्नन्तीति तानीति कर्तृक
र्मसमवेतसंख्याभिधायिनी द्विवचनबहुवचनेऽत्यर्थः। ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन्कार
केऽनेकेनैव लकारेणोत्पत्तव्यं॥

सद्वितहृति : स्यादिति भावः कर्त्तृकर्मेति। अस्यारोपितेत्यादिः भाष्ये साधनशब्देन तिङ् तामिधेयकर्तृकर्मगतसंख्याविशे
षउच्यतेतद्येत्तासि। तदारोपावेत्तासि। एवंचैकशेषप्रिमिनेवतद्दृशेषान्तवदभेदप्रसंग इति नैकशेषस्याच विषय इति भा
वः अनेकेनैवेति। वर्त्तमानेलडित्यत्र संख्याविरक्षणेपि धातुभेदेन वाक्योपक्रमवत् कर्तृरूपार्थभेदेनापि वाक्योप
क्रमवादनेकप्रसंगो दुर्वारिः अत एवात्र एकप्रकारेण अनेकपक्षुत्पत्तिं भाष्यकृद्दूषयति॥

कौ॰ वि॰ ६६

जात्याश्रयणादिति जात्याश्रयानेकव्यक्त्याश्रयणादित्यर्थः अर्थत आन्तर्यादिति। द्व्यर्थस्य लद्वयस्य द्विवचनं बह्वर्थस्य लसमु
दायस्य बहुवचनमिति भावः केचित्तु अनेकलकारोत्पत्तौ न मानं वर्ण्यर्थत्वाल्लाघवात्। एकस्मिन्नेकार्थत्वस्य व्यापारोपात्तत्वाद्(?) इत्या
हुः एवं चानवकाशत्वादेकशेषो द्वंद्वबाधक इति स्थितं भाष्ये ऽथ वा पुनरित्यादिना समुदायादेकविभक्त्या इति पक्षः सम
र्थितः। समुदायविभक्त्यैवेति अवयवारभ्यत्वात्समुदायसंख्यायाः समुदायगतसंख्याभिधायि समुदायविभक्त्यैवावयवार्थे
पि तत्संख्याप्रतीतेर्गतार्थत्वान्नावयवेभ्यः पृथग्विभक्तिप्रसंग इति भावः अवयवानां पदत्वादित्युपकारस्य समुदायवि

भवत्येवानेकोलकारः। लकारजातिरव्यवधानात्। लस्येत्यत्र लजात्याश्रयादनेकस्यापि लस्य स्थाने
र्थत आन्तर्यात् द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यदोषः। तुल्यजातीयस्येति। अवयवानां समुदायार्थत्वं
त्र॰ त्वात्समुदायविभक्त्यैवावयवार्थस्य संख्यावगमात् पृथगवयवेभ्यो विभक्तिर्नोत्पद्यते। किंत्वत्र स
मुदाये तु सुबंतानां द्वंद्वबचनेनायं न्यायो बाध्यते। इत्यवयवेभ्य एव विभक्त्युत्पत्तिः॥ ॥श्री॥

भक्त्यासंभवाच्चिंत्यमिदं किंच विशेष्यविभक्त्या विशेषणीयसंख्यादीनामुक्तावपि विशेषणाद्यथा साधुत्वाय विभक्तिः
येक्रियते तथात्रापि स्युरिति तस्मात्प्रत्येकगतसंख्याया। अविवक्षणात्प्रत्येकं सुबुत्पत्तिः समुदायगतबहुत्वसंख्यायाः
वविवक्षणेन तद्बोधकसमुदायादेव विभक्तिस्तावताप्यपदं न प्रयुंजीतेति निषेधातिक्रमाभावादिति भाव्यार्थः प्रत्येकसंख्या
विवक्षाभावे सति बहुत्ववत्त्वेन विवक्षिरणात् पृथक्पदयोगार्हत्वमप्येवानेतिभेदसंसर्गद्वारकमर्थवत्वमस्यनेति न नियमे
न व्याप्तिरिति तात्पर्यं॥

शे॰ शृ॰ ६६

४४४

तत्र सरूपसमुदायादेकविभक्त्यावेकशेषपक्षेदोषमुपपादयति। तत्र भिन्नेति पदस्य विभज्यन्वाख्यानपक्षेऽदंशावंतसमुदाय
स्य-व्याप्रत्ययांतत्वात्प्रातिपदिकत्वमिति भावः स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तु स्त्रीप्रत्ययत्वेन तद्व्याप्यधर्मेण वा स्त्रीप्रत्ययग्र
सुबंतानामिति। यद्यपि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यभ्यते। तथापि पूर्वपदं तत्र सु
बंतमेवेति तोपित द्वैत्तयासुबंतानामेव समासः। अन्यथा नलोपादीनि पदकार्याणि पूर्वपदे न स्युः। उत्तरपदमेव तु
तत्रासुबंत। इह राजन् राजन् औ इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधायादीर्घे कृते वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। उच्य
ते। विरूपाणामपि समानार्थानामिति भविष्यति अंतरंगत्वाद्वा। दीर्घत्वं हि नांतेरंगं उपधां विभक्तिविशेषमसंबुद्धि
सर्वनामस्थानमपेक्षत इति बहिरंगं। सर्वत्रेति। षष्ठ इत्यादि इहोपस्थिता। पृथग्विभक्तौ परत एकशेषः एकवचनांतानां वा
समासोत्कस्यां विभक्तौ परतः सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ परतः। यानि निपदिकानां वा। सह विवक्षा
यां वा प्रत्येकद्विवचनबहुवचनांतानामिति। तत्र पश्चिमं पक्षत्रयमंगीकृत। तत्र भिस्ता भिस्ता भिस्ता आम् आम्
इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्बलवत्वात् लुकि कृते विभक्त्यभावादेवादेकविभक्तौ परतो धीयमान एकशेषो न प्रा
प्नोति। प्रत्ययलक्षणं च नास्ति न लुमतेत्यस्येति प्रतिषेधात्। प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थयते द्व्याप्प्रातिपदिकंत
स्मात्तद्धिता इत्यावंतादशकृते परत्वाद्धादिवृद्धौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषाप्रसंगः। यदा तु सह विवक्षायां विभक्त्यंतानां
मेकशेषः सुबंताच्च तद्धित इत्ययं पक्षस्तदा सुबंतसमुदायात्तद्धिताभावात्पूर्वमेकशेषः पश्चात्तद्धित इति न कश्चिद्दोषः॥

हलोऽइति तात्पर्यं तदा सुबंतसमुदायादिति तस्य सुबंतत्वपर्यालोचनाधिकरणत्वाभावादिति भावः एवं च भाष्ये सर्वत्रशब्देन पक्षद्व
यमेवग्राह्यमिति तात्पर्यं॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्रीरामजी॥

कै० वि० ६७ वक्तृतत्कृतद्वयवादेकस्मात्तस्य दुर्बलत्वेन तत्र कृते परत्वाद्दीर्घो वैरूप्यात्तत्पक्षेप्येकशेषो न प्राप्नोति। न च विनिगमनाविरहेण प्रत्येकमुक्ताबराबापत्तिः तावतापि अअमैत्तमित्यस्याप्रायत्या नियतभेदासिद्धेस्तदवस्थत्वात्॥ किंच प्रातिपदिकानां चेकशेषे सिद्धमिति भाष्यन्यूनता प्रत्येकं द्विवचनाद्यंतानामेकशेष इति पक्षेपि वचनकृती त्यादोषाभावात्। युगपदिति द्विधिकरणा वचनतायां दुःखत्वद्रूपपादत्वयोर्द्वितीये भाष्ये वक्ष्यमाणतयानत्यक्तस्योक्तिसंभवाभावाच्च समर्थानहृ तोन तु न वि

ननु प्रातिपदिकानां चेति। अनैमित्तिकत्वादंतरंगत्वात्पूर्वमेकशेषः। पश्चाद्द्विरन्यवात्द्वित एव पश्चाद्युत्पद्यत इति तत् कश्चिद्दोषभाव·

नक्तिनिमित्तकार्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिः विप्रयोह आगतं विप्र। वाहूप्यमित्यादि विभाषा पूर्वा तिस्त्र भाष्यस्थस्यासंगत्यापत्तेरित्याहुः। प्रातिपदिकैकशेषपक्षे मातृमात्रादौ यथानैकशेषस्तथोक्तमेव। भाष्ये सिद्धमिति सुवंतात्तद्धितोत्पत्त्यापत्तत्पक्षे एकशेषस्यांतरंगत्वात् एवं च सर्वत्रेत्यसंगतमिति भावः इदानीं तस्य सार्थक्यं दर्शयितुमपत्यार्थप्रत्ययपक्षे यदि पूर्वं सा हृत्वपत्यादिप्रिति। एकाप्रकृतिरिति अर्थाभेदात् मिनैवेत्यर्थः॥ शि० शा० ६७

४४५

तिनैवाज्यो बहुर्विधिति। तेनैव विरूपाणामपीति वचनेन वक्तृतोनेन गार्ग्यप्रत्ययस्य शेष इति तस्यैव लुप्यमानार्थाभिधायित्वमित्यत्रापि पक्षे नंतं यद्बहुर्विधित्यर्थे नैव लुगिति केचित् अन्यबिकेति। मंत्स्वुध्यनुगहायतु कार्यमेव वार्त्तिकसूत्रजालवत्ननुबहुव्रीहौ निष्ठांतत्वाद्भिन्नस्य पूर्वनिपातः स्यादत आह स्वरेणेति। साधनं कृतेति समासः घञंतत्वादिति अन्तरव्याप्ताविति भिर्व

वक्रदंडश्च कुटिलदंडश्चेति। द्वंद्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्यं तेनैवाज्यो बहुर्विधित्यपि पक्षे आश्रीयमाणो द्वंद्वः सिध्यति। यदा त्वयं तं बहुर्विधित्याश्रीयते तदा गव्य विकल्पात्पाश्रयणात् वक्रदंडश्च कुटिलदंडश्चेति वाक्यमेव भवति न द्वंद्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्थानामेकशेषः। स्वरभिन्नानामिति। स्वरेण भिन्नानामित्यर्थः। अक्षश्चेति। एको त्त्रशब्दोऽशेर्दीर्घ इति सप्रत्ययांतत्वादंतोदात्तः। द्वितीयस्तु घञंतत्वादाद्युदात्तस्तस्यैव शेषो भवति। एको मीमांसकशब्दो गुलंतत्वान्मध्योदात्तः परस्तु मीमांसामधीते क्रमादिभ्यो वुन्नित्याद्युदात्तस्तस्य शेषः। एकश्चेति द्वंद्वो प्यत्रानभिधानान्न भवति॥

दिप्रकृतिके त्यादिः अनभिधानस्यावश्याश्रयणीयतां दर्शयति द्वंद्वोपीति। संख्याशब्देष्वेकादिषु एकशेषमापादयतोयं भावः द्वित्रिचतुः शब्दादिभ्यो नेकार्थाभिधानं यद्यपि शब्देभ्य इव तस्यादिति अवश्यमेकशेषेणानेकार्थत्वं वक्तव्यमिति एकादिशब्दानामपि तत्प्रसंग इति। भाष्ये यौगपद्यत इति। द्वित्वरूपार्थ इत्यर्थः॥

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

446

कै॰वि॰ ई॰

द्वावित्यर्थ इति। तस्य च द्वौ शब्दौ वाचकाविति भावः। संदेहादिति निश्चयात्मकप्रतीत्यभावोऽसंप्रत्यय इत्यर्थः। नचैव्यते चद्युवानावित्यनेन संदेहबीजं दर्शितं। एवं तर्हि नेमावित्यादि भाष्यस्य वाचकशब्दांतरसत्त्वाविशिष्टार्थासंप्रत्यये नैकादिशब्दानामेकशेषाभाव इत्यत्र तात्पर्यं। विंशत्यादीनां तु भवत्येवेति दिक्। इदानीं तु हृदयस्थमनिवेशं तद्विशब्दादिरूपं दृष्टांते

अर्थासंप्रत्ययादिति। यत्रैकः शब्दोऽनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्। एकाविति चोक्तेऽसहायादिरर्थोऽवगम्यते न तु द्वावित्यर्थः। अन्यपदार्थत्वाच्चेति। असंदिग्धेन पदांतरेणायमर्थः प्रत्याय्य इत्यर्थः। गार्ग्यावितिगार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेत्यस्याप्यर्थस्य संभवात् संदेहाद्द्व्यर्थासंप्रत्ययः। उत्तरकालं तु प्रकरणादिवशात् संदेहनिवृत्तिः। ननु वक्ष्यमाणेति वचनात्। संदेहेऽप्येकशेषः स्यात् अस्य तु निःसंदेहविषये संभवात् कथं संदिग्धविषये प्रवृत्तिः। नैतदस्ति। अक्षादिष्वपि संदेहविषये वृत्तिदर्शनात्। एवं तर्हीति। अर्थासंप्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हेत्वर्थः। यदि तर्हीति प्रत्यर्थं शब्दनिवेशात् एकशेषे सति एकस्यानेकार्थत्वसंभवति। पदानां समुदायवाचित्वं द्व्यादीनामभ्युपगम्यते तदा बहुवचनादिविरोधः एकवचनप्रसंगः। यत्तु वनानीति बहुवचनं तत्समुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवभेदविवक्षायां। समुदायादिति समुदायवाचिन इ

त्वं प्रत्यययुक्त इति भावः। अथवानेमइति। द्वावित्यादयइत्यर्थः। तेषामेकशेषप्राप्तत्वे हि तद्दृष्टांतेनात्रैकशेषापादानं नत्वेतेनत्येति भावः। यद्यपीति। एकशेषं विनैवेत्यर्थः। ननु समुदायो नामार्थः न च तस्यार्थोऽस्तीत्यत आह।। समुदायवाचिन इति।। श्री।।

शि॰शा॰ ई॰

४४७

+पि न स्यादित्याह अन्यदिदानीमिति। न ह्याचष्टे अवश्यमिति भावः। एवं चेद्द्वशेषविषयेऽपि धर्म्यद्वित्वनम् किंचित्कृतमिति भाव +२४ प्रश्न इति। एकश्चैकश्चेति विग्रहे शिष्यमाणद्विशब्देन किं साद्व्यमित्यर्थः। परस्परेति। एकशब्दयोः सहविवक्षायां शिष्यमाणैकशब्दस्य तदर्थाभिधानसामर्थ्यात् परस्परापेक्षयैकैकत्रार्थे द्वित्वोत्पत्तौ तदभिधानसमर्थशब्दप्रवृत्तिः। तदलौकिकं च द्वौ द्वौ चेत्यादीति भावः। अन्योन्यापेक्षाकृतद्वित्वेन पत्येकद्विशब्दप्रवृत्त्या सारूप्यमिति भाव्याद्दरार्थः। अत एवाग्नेऽन्योन्यकृतभावविषय एव प्रश्नः। अन्योन्यकृत इत्यस्य परस्परकृत इत्यर्थः। भावः प्रवृत्तिनिमित्तं। मातृपुत्रादिशब्दस्य परस्परकृतमातृत्वपुत्रत्वं

किंकृतमिति। एकश्चैकश्चेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्त्तत इति प्रश्नः। अन्योन्यकृतमिति। परस्परापेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति द्वौ च द्वौ चेति। तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते। मातेति। यथा सुतजन्मनः प्रागलब्धमातृव्यपदेशा स्त्री पश्चाल्लभते। एवं संख्येयांतरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पश्चात् प्रवर्त्तत इत्यर्थः। अपाये चापीति। पुत्रविनाशेऽपि पितृव्यपदेशो न निवर्त्तते पितृविनाशे पुत्रव्यपदेशः चतुर्णां त्वेकापाये नास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः। अन्यदिदानीमिति। अवश्यं सा धर्मे सति वैधर्म्येण भाव्यं। अन्यथा तत्त्वमेव स्यात् ननु सा धर्म्यं तत्र वैधर्म्ये द्वावेनेन कश्चिदपि हेतुः स्यादित्यर्थः।। ।।श्री।।

इति वंधनाः तदाह यथेति। पुत्रविनाशेऽपीति न तु पुत्रस्य बुद्धिस्थत्वेन तन्नाशेऽपि पितृव्यवहारोऽस्ति भाविपुत्रस्य पितेति व्यवहारवत् प्रकृतेऽप्येकस्य बुद्धिस्थत्वे तदपायेऽपि चतुरादिव्यवहार इति किं वैषम्यं पुत्रस्याबुद्धिस्थत्वे तु तत्सत्त्वेऽपि न पितृव्यवहार इति चेन्न नष्टस्य पितेति व्यवहारवत् नष्टबुद्धिस्थपदार्थमादायैकस्य विद्यमानत्वे द्वौ स्त इत्यादिव्यवहाराभाव इति वैषम्यमिति तत्याग्रायात् नास्ति चतुःशब्द इत्येति। एवं च दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यमिति भावः। नन्वेवं परिहारे दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावः।। का

DEBHAU DAJI MEMORIAL

कै०वि० ७०

साधर्म्यसत्यपिउक्तवैधर्म्यमीजमाहमात्रादय इति आश्रयसत्त्वाभावादिति। सद्भावोऽत्र बुद्धिकृतः तेन मता मानेत्याद्यपपत्तिं समुदायेति। इतरसाहित्यविशिष्टद्रव्यनिष्ठेनेत्यर्थः वार्त्तमित्यस्या सारमित्यर्थ इत्यन्ये भाष्ये यदित्यस्य यत्रेत्यर्थः सर्वे परस्परसापेक्षा इत्यर्थः ननूद्यमनस्यैव कर्त्तृत्वप्रतीतौ कारणत्वात्तस्य च प्रत्येकवृत्तित्वादेकैक इत्येवयुक्तं तत्राह। कारणमुद्यमनं चेदिति। स्वतुल्यद्वितीयसहायं विना प्युद्यमनं स्यात्तन्न च तथादृश्यते तस्मात्परस्परसापेक्षपृथक्पृथक्कर्त्रे

मात्रादयश्च शब्दाः संबंध्यंतरापेक्षयैकस्मिन्नाश्रये वर्त्तंत इति संबंध्यंतरं विनाशेऽपि आश्रयसद्भावाद्युक्तं पत्त्रवर्त्तते। आदयस्तु समुदायनिष्ठेन एकावायेन तत्समुदायाभावात्कथं प्रवर्त्तेरन्। एतच्च वार्त्तमिति। एतदुक्तं। यदाश्रयसंनिधानादेकावायेऽपि मात्रादयस्तदपेक्षाः प्रवर्त्तंत इत्यर्थः इदानीमेव तद्धे धर्म्मरहितं द्वितीयं दृष्टांतं वक्ति। एकैक इति। यथोयं तृणां परस्परसन्निधिकृतं कर्त्तृत्वमेकैकापायेऽपि निवर्त्तते तथाद्यादिष्वपदेसोऽपीत्यर्थः कथं तत्रेति। न्याय्यमित्यध्याहारः। एकैक इति। परस्परनिरपेक्ष इत्यर्थः। कारणमुद्यमनं चेदिति। कर्त्तृत्वप्रतीतावित्यर्थः कार्यकल्पितत्वाच्छक्तीनामेवमुक्तं॥ ॥श्री॥

त्वमित्यर्थः एवं च तत्र यथान्योन्यकृतेनोद्यमनकर्त्तृत्वरूपार्थेन प्रत्येकस्मिन्तेन सह उद्यच्छतीति शाब्दस्तथान्योन्यसव्यपेक्षद्वित्वेनैकैकस्मिन्नपि द्विशब्दप्रवृत्तिरिति सिद्धमेकशेषशास्त्रं द्यौश्च द्यौश्चेति विग्रहः द्वित्वविशिष्टेन बोधाच्च प्रत्येकं द्विवचनं। प्रयोगे त्वेकशेषेणैव प्रयोगात्र कदाप्येकवो द्यौद्यावित्यतः एकैकोन द्यावित्याद्यपपन्नं द्यौनैकस्त्रयोन द्यावित्येवं विधव्यवहारादुत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वमिति तत्त्वं शि०शा० ७०

४४८

अथवेति। अत्र पक्षे तत्तुल्यमिति सव्यपेक्षास्त्वित्कस्तरयोज्यं। नोद्यच्छतिवांतरेणेत्यत्र स्वसमकक्षं सहायमिति शेषो बोध्यः वस्तुतो द्यादीनामेकशेषशास्त्राभावेऽपि नियमतउद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षणेन न कदाचिद् द्यादिभ्य एकवचनम्। अथवानेमे इति भाष्यस्यायमेवार्थः एकशेषेणाप्ययमेवार्थः सूचित इति बोध्यं भाष्ये प्रथमेति प्रथमेन मध्यमः प्रथमादिनोत्तम इति वक्तव्यमित्यर्थः पुरुषे। प्रथमाद्यन्यतमे एकत्वादिति। भेदावगमहेतोरभावादित्यर्थः प्रत्यक्षमहंकारावास्यदन्वेतनत्वं

तत्तुल्यमितितेनोद्यंत्रातुल्यं द्वितीयमुद्यंतारमंतरेणेत्यर्थः। अथवातत्तुल्यमिति। द्यादिशब्दे सव्यपेक्षतुल्यमित्यर्थः। प्रथमेति एकस्मिन्पुरुषे क्रियाया एकत्वान्नास्त्येकशेषः। पुरुषभेदे तु प्रत्यक्षपराभावादिभेदे विरोधात् क्रियायाऽनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः कुतश्चैकशेषप्रकरणादिवशादर्थविशेषावसायः। यया तु युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे इति पक्षे अत्रापि चानिवृत्तभेदाया एकक्रियाया आख्यातेनाभिनाभिधानं तदेकशेषो न वक्तव्यः॥

पराक्रतदास्यदनचेतनत्वं। आदिना प्रत्ययेऽपि त्वपरोक्षत्वे। प्रकरणादीति गम्यावित्यत्र वद्धपूर्नोरिवेतिभावः यदा त्विति। त्यदादीनीत्येकशेषारंभादितिभावः आख्यातेनाभिधानमिति प्रथमत इति शेषः पश्चाद्वित्वादिप्रत्ययः समभिव्याहारादितिभावः एवं चेदं वचनमवैयाकरणतार्किकस्येति तात्पर्यं स्वरूपव्यापारक्रियैव व्यास्य प्रत्याख्यातप्रायत्वाद्विवचनाद्यसिद्धेश्च नास्य विशिप्रत्याख्यानं भाष्य इति बोध्यं

कै० वि० ७१ असरूपत्वादिति। असमानशब्दत्वादसमासार्थत्वाच्चेत्यर्थः। द्विवचनेत्यादिग्रंथस्य वक्ष्यमाणत्वादिरित्याद्यभिप्रायकः सूत्रे
प्रत्यानुनिवृत्तिप्रसंगइति। जातिवाच्येषु नामस्वास्तत्त्वे पितद्‌र्थाभावेन तद्बोधप्रसंगइतिवक्ष्यं युक्तं यद्यपीति शब्दा
र्थसंबंधस्य नित्यत्वादितिभावः। विग्रयोगः द्वद्वरूपः एतत्प्रतिपादितमिति। भाष्येकृतमिति करोतिरेकशेषविधान

द्विवचनेति। प्रत्यर्थशब्दनिवेशे एकैकः शब्दः एकैकार्थाभिधायीति सह विवक्षायां निवृत्तेषु शब्दांतरेषु
शिष्यमाणेन शब्देन स्वस्मिन्नेवैकत्रार्थे अवस्थेयमिति भावः। सर्वेषु पक्षेष्वद्यं दोषः। प्रातिपदिकैकशेषे
द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसंगः। विभक्त्यंतानां विभक्तौ वा परत एकशेषेऽर्थाभावान्न द्विवचनबहुवच
नयोर्निवृत्तिप्रसंगः। अथ स्वभावतः। शिष्यमाणोऽनेकार्थः किमेकशेषेण। वाचनिकी चेति। यद्यपि स
र्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोग विप्रयोगो दृश्येते। तत्र विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभि
धीयते। सच द्व्यर्थ इति। सरूपाणामेकशेषो नैवार्थश्चैकविभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थः। सिद्धमिति। ए
कशेषारंभसामर्थ्यादयमर्थो विगम्यते। शिष्यमाण शब्दोनेकार्थाभिधायीति। एकेनह्यनेकार्थाभि
धानायैकशेषः क्रियते। एकार्थाभिधानेह्यनेकशब्दाप्रसंगादनर्थकएकशेषः स्यादित्यर्थः। इतरएतत
सामर्थ्यमजानन्नाह। कथमिति। तच्चैकशेषकृतमिति। एकशेषविधानेनैतत्सैवतिपादितमित्यर्थः। लो
पकृतमिति। लोपद्वारेणेत्तत्संगृहीतमित्यर्थः। अनेनेति। एकशेषविधानेन॥

सामर्थ्यालब्धप्रतिपादनेवर्त्तते तेन शब्दार्थसंबंधनित्यत्वेपि नक्षतिरितिभावः लोपस्याभावमकत्वात्तत्कृतत्वमर्थविग शि० शा०
तेरनुपपन्नमत आह लोपद्वारेणेति एवं च शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थबोधकत्वमनुभवसिद्धमितिभावः भाष्येवक्तव्य ७१
तावाभवतीति वाचार्थे किंचित वेत्येवपाठ विघमनेव बोध्यते इत्यर्थः॥ ४४०

एतज्ज्ञान इतरः शंकते उच्यते तर्हीति तद्व्याचष्टे। वचनादिति शास्त्रस्य शास्त्रीयकार्यार्थत्वादितिभावः संप्रत्ययः स्यादिति
भाष्ये अश्वत्वादिमास्यादित्यर्थः तर्हि शब्दस्य चार्थेतया व्याख्यानेमानं दर्शयति सर्वोमंथ इति। भाष्येथ किमर्थं लोप इति।
अग्निचिदित्यत्र लोके न एव कर्त्रर्थप्रतीतिसिद्धेरितिभावः प्रत्यलक्षणमिति अनेन लोपेनानुत्पत्तिरेवाख्यानमितु
क्तं। नप्रत्ययर्थमिति ततश्च वक्ष्यश्चेति वाक्यं नस्यादितिभावः इतराभिमतमनूद्य दूषयति प्रत्यर्थमित्यादि प्रत्यर्थश
१ +नियकस्यनस्यादितिप्रयोगइति शेषः प्रत्याख्यानवादीआह यद्येकेनेति वक्ष्यावित्यादिदर्शनादिभावः आरंभवाद्याय हतिते + १
॥ उच्यतेति। वचनानेकार्थकार्यारोप्रवर्त्तता। यथा आत्याख्याया मेकस्मिन्निति। नत्वेकार्थः शब्दए
कशेषविधानेनानेकार्थः संपद्यत इत्यर्थः। गामश्व इति। अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते न तु ता
त्विकमश्वत्वमित्यर्थः। यदि तर्हीति। यदि च लोकः प्रमाणमित्यर्थः। उच्यते तर्हीत्यत प्रभृति सर्वो ग्रंथ
एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः। तदपि प्रत्यर्थमेवेति। अर्थो ह्यभिधेय उच्यते। यश्च द्व्यर्थः शब्दो ना
सौ द्व्यर्थतां जहाति वक्रार्थश्च बहूर्थतां। रोदसी दारा इति यर्थेत्यर्थः यावतामिति। वक्षश्चैव वक्षश्चेति
दर्शनादनारब्ध एकशेषे अनेकार्थत्वैकस्य न स्यात॥

इति वेशादेकेनानेकाभिधानाभावादेकशेष आरब्धव्यः अन्यथाऽप्रत्यर्थं स्यात् एकेनानेकस्याभिधाने प्रत्यर्थं शब्दप्रयो
गो न स्यादिति चेदित्यर्थः यद्येकेनेति अविनीतस्सूचयति नैकैकस्याभिधानं वयं निराकुर्मः किंतु सह विवक्षायामेकेनानेका
भिधानमपि स्वीकुर्मः तेन वाक्यसिद्धिरेकशेषारंभश्च न कार्यः द्वंद्वस्तु प्रयोगादर्शनान्नतन्निवृत्यर्थोपि सद् इति तदपीति स्वीय
त्वीवार्थात्याग एव प्रत्यर्थत्वमितिभावः आरंभवाद्याह यावतामिति। एष एवन्याय्य इत्यर्थः न्याय्यत्वं कुत इत्यत आह वक्षश्चे

कै०वि० ७२ सहेतिसमुदायार्थप्रादुर्भावादितिभावः। द्विवचनाद्युत्पत्त्यर्थमाहउद्भूतेति। एकेनैवेतियुगपदधिकरणवच
नतारीत्येत्यर्थः लक्षणांतरेणेति। सजातीयत्वात्सदृटितिबुद्धिस्थेनेत्यर्थः। भाष्यएकेनापीति। अपिनानेकेनापि

एकेनापीति। सहविवक्षायामेकएवशब्दः उद्भूतावयवभेदंसमुदायमभिधत्तइत्यर्थः। ल
क्ष्यन्यगोधाविति। अत्रापिसहविवक्षायांसमुदायार्थप्रादुर्भावादेकेनैवसमुदायस्यप्रति
पादनान्नद्वितीयस्यप्रयोगोनप्राप्नोतीत्यर्थः। अनुक्तत्वादिति। लक्षणावित्यस्य लक्षस्यलक्ष
णेनसहत्वंगम्यनेननुन्यग्रोधेनेत्यर्थः। उभयदर्शनाच्चेति। सरूपस्यविरूपस्यचैकस्याने
कार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः। द्यावेति। द्योशब्देनद्यावापृथिव्योरभिधानात्। ततःपरस्ये
कारस्यसुपांसुलुगित्याकारः गोतोणिदित्योकारांतग्रहणात्णित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च। पृथिवी
इति द्विवचनांतवाछंदसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः पृथिवीशब्देनात्रदिवस्पृथिव्योरभिधानं॥।

प्रत्याख्यानवाधेवयुक्त्यंतरमाहउभयदर्शनाच्चेति। उभयोरप्येकेनानेकार्थाभिधानदर्शनादित्यर्थः तद्याचष्टेसरूपस्य त्रि०शा०
चेति। द्विवचनां। नमि। अतएवपदकालेपृथिवीइतीतिप्रगृह्यत्वं। ननुद्यावेत्यादौविवक्षावित्यादावपिवैविजातीया ७२
नेकार्थाभिधानंस्यादितिचेन्नस्वभावेनवारणात

४५०

यत्रैकंप्रवृत्तिनिमित्तमितितत्रशक्यतावच्छेदप्रकारबोधांगीकारेतदनुगतीकृतानेकव्यक्तिबोधोन्याय्यएवैकस्मात्तद
व्यपदार्थवादेपि। शुद्धव्यक्तिबोधइत्यादिनो मतेपिप्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षितानेकव्यक्तौशक्तिः। तदात्यर्यं ताहकस
त्वेएकस्मादप्यनेकशुद्धव्यक्तिबोधइतिसर्वथाद्रव्यपक्षेपिसूत्रंप्रत्याख्यानं इदमेव। तंत्रंयदेकस्ययुगपदनेकार्थकबोधकत्वं
तदाहप्रत्याख्यानइति। इदंचप्रत्याख्यानमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्यनेनसूत्रकृतापिदर्शितप्रायमेव। नन्वेवमपिवोदु

विरूपाणामिति। प्रकरणादिवशाद्यत्रार्थविशेषावसायस्तत्रप्रवृत्तिनिमित्तभेदेपिविरूपोऽनेकार्थाभिधायीदृश्य
ते। तत्रसरूपः कथंनस्याद्यत्रैकंप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। तदेवंद्वयाभिधानपक्षेपिप्रत्याख्यातएकशेषः। अने
कार्थप्रकर्मेपिनेकाएवशब्दःप्रयुज्यतेननुद्वंद्वःअनभिधानात्। इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेणप्रत्याख्यानंक
रोति। आकृत्यभिधानादिति। जातिःपदार्थःतस्याएकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसंगएवनास्ति०किमेकशेषेणेत्यर्थः
कथंपुनरिति। द्रव्यव्यतिरेकेणाकृतेरनुपलभादभावंमन्यमानस्यप्रश्नः। प्रख्याविशेषादिति। प्रख्याबुद्धिःतस्या
अविशेषादेकरूपत्वात्तद्विषयस्यावैक्यंप्रतीयतेगुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपिगोगौरित्येकाकारप्रत्ययोदयादवश्य
मेकेनालंबनेनसामान्येनभाव्यमितिजातिसद्भावएकत्वंचावसीयते। गौरित्यकस्केइति। गौरित्येतेनशब्देनोक्तेप्रत्यायिते
सामान्यलक्षणेर्थेविशेषानवधारणादैक्यंसामान्यस्यावसीयतइत्यर्थः॥।

वरीतआहनत्वितिसहविवक्षायामेकजातीयार्थानेकशब्दप्रयोगादर्शनेननतदसाधकत्वप्रतिपादनार्थसूत्रमितिभावः एकाकृ
तिरितिभाष्येस्यात्सीतिशेषः द्वैरर्थःशब्दनप्रतीतिविशेष्यःबुद्धिरितिप्रमात्मिकेत्यर्थः ननुव्यक्तौक्येस्यादेवप्रतीत्येकरूपतेत्य
तआहगुणेति। आलंबनेनेतिविषयेणेत्यर्थः। प्रत्यायितइति। अनेकशेषीत्यादिःविशेषानवधारणादिति। आश्रयभेदेपीत्या

अविछेदं व्याचष्टे अविशेष इति तस्याप्रतिरिति विशेषानवगते पूर्वं सामान्यस्य शाब्दबोधगतिरित्यर्थः अयं भावः गुणादिभिन्ने ध्रु
नुस्थले काकारप्रतीत्या जातिसिद्धौ तत्र शक्तिग्रहः शब्दात्तस्या बोधश्च व्यक्तीनां बानेत्यात्तासु न शक्तिग्रहो नापि शुद्धानां तासां बो
धस्तासां विशेषरूपत्वेन विशेषावगतिप्रसंगात् तथाकृतिरूपादिकं शाब्दबोधे भासते सामान्येन तथा विशेषो पि भासते तजातेः श
क्यतेतु तदाश्रयत्वेनाक्षेपादिना सामान्याकृतिरूपादेरेव ग्रहणमिति न दोषः प्रथमतो बालस्य यद्यपि विशेषव्यक्तावेव श
क्तिग्रहस्तथाप्यावापोद्वापन्यायेन व्यक्त्यंतरे अनयनादिदृष्ट्वा पूर्वजातशक्तिग्रहस्य जात्याश्रयमात्रे व्यवस्थितिरिति त

कृतत्त्वेत दिति। भवतु सामान्यमेकं तस्य तु वाहदोहादिकायामर्थक्रियायामयोग्यत्वात् द्रव्यस्यैव योग्यत्वात्
अभिधानं स्यादित्यमिति मत्वा प्रश्नः। अव्यपवर्गात श्चेति। अव्यपवर्गो अभेदः अविछेदः अविशेषस्तस्या प्रतिः
प्रतीतिरित्यर्थः। जातितो वाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारकावाहदोहादयऽप्युपपद्यंते जातितद्वतोश्चाभेदोपचारात्
गोः शुक्ल इति सामानाधिकरण्यादिव्यवहारोप्युपपद्यते। अथ प्रख्याविशेषाद्व्यपवर्गगतेश्चेति किमर्थमु
भयोरुपादानं एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वात् नैष दोषः। अनभिधीयमानापि जातिः सन्निधिमात्रे
ण प्रख्याविशेषनिमित्तं भवतीति प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्थैर्यैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभिधानं॥।

त्वं वाहादिक्रिया तर्हि कथमत आह। द्रव्यद्वारका इति आश्रये करणमेव जातौ तत्करणमिति भावः अन्वयबोधे तु बाधज्ञानस्याप्रति
बंधकत्वान्न तदनुपपत्तिः जातीत्यादिप्रयासो व्यर्थ इति कश्चित् सन्निधिमात्रेण। शक्तिग्रहे व्यक्त्या वुपलक्षणतामात्रेण। प्रत्यभिज्ञाप्र
त्ययभिज्ञाविषये प्रत्ययेन तदुच्चारित गोशब्दाद्यदृशः प्रत्ययस्तादृश एवैतदुच्चारितादित्येवं प्रतिभिज्ञा विषयता सा चैकाकारतां विना
नुपपन्नेति त्रि०ग्रा० ७३

४५१

द्वितीयेनाभिधाने सिद्धेपि एकत्वं न सिध्यतीत्याह तथा वनमिति। अविशेष इति। एकरूपत्वमित्यर्थः वनशब्देन कदाचि
दाम्रसमुदायस्य कदाचिन्पलाशसमुदायस्य कदाचित्खदिरसमुदायस्य कदाचिदाम्रादिसमुदायस्य प्रतीतेरिति तात्प
र्यं तदाह भिन्नस्थेति। एकस्येयुक्त्यंतरमाह ज्ञायते चैकेति। आद्यव्याख्याने ध्याहारभयाद्व्याख्यांतरस्याह अथवे
ति। उपदिष्टमिति। भावे क्त इत्यर्थः भाव्यकः पुनरिति। अनेनापि प्रख्याऽविशेषस्यैवोपपादनादिति भावः प्रत्यक्षमिति प्र

तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यंतरीकरणेनाव्यपवर्गतापि प्रख्याया अविशेषो नास्ति। भिन्नस्थालंबनत्वा
द्वनमिति प्रत्ययस्य। एकोपदिष्टमिति। एकस्मिन्नुपदिष्टं गोरयं त्वयापदानस्पृष्ट इत्यादिवक्तुं। अथ वैकमु
पदिष्टं यस्य तदेकोपदिष्टं सरूपदिष्टं गोत्वादि सर्वत्र ज्ञायात इत्यर्थः। उपोद्बलकमिति। उद्गतबलं प्रत्य
क्षं तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य। उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः। प्रख्याविशेषादित्यनेन प्रत्यक्षं जात्यालंबनप्रमा
णमुपन्यस्तं। ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनायानुमानमिह जातिसद्भावे ज्ञायते चैकोपदिष्टमित्यनेनोक्तं। देशाका
लावस्थापिंडांतरेष्वबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोऽन्यथानुपपत्त्या सामान्यसद्भावोनुमीयत इत्यर्थः। अ
थवा बलमुद्दीपयत्युपोद्बलकमुपबृंहकमुच्यते॥

प्यस्तशब्देन शाब्दमप्युच्यते तत इति तत्रेत्यर्थः विप्रतिपन्नेति। देहात्मप्रत्ययवत् भ्रांतत्वशंकयेति भावः प्रयोगस्त्वविम
तप्रमयो जातिविषयो देशादिभिदेऽप्यबाधितैकाकारप्रत्ययत्वात् संमतवदिति अवस्थेति। अवस्थाकृतभेदोपपा
दनेन च नव्यक्त्यैक्यं विषय इति सूचितं। प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेति। तद्विषयप्रत्ययेत्यर्थः उपबृंहकमिति। भ्रांतत्वशंकानिवर्त
नेन प्रमाणनिर्वाहकस्तर्क इत्यर्थः

कै०वि० ७४ नसादृश्येति सादृश्यस्यैकक्रियाकारिकात्वादिति भिन्नकभ्रमरूपानेत्यर्थः अविगीतः प्रमाणभावः प्रमाणत्वं यस्य स्म
तस्य स्मरणस्य पदार्थविषयकस्य तेनोपनिबद्धानि वचनानि यैस्तेषामित्यर्थः द्रव्यस्य शब्दार्थत्वेहि एकत्वात्लक्षणबध्य
निषेधाद्येव प्रतीयेतैः एकः क इति चेत् यो यस्य तद्वाक्यश्रवणकाले बुद्धिस्थः स इति गृहाणजातेः पदार्थत्वे तु न दोष इति

धर्मशास्त्रं च तथेति। अनेनैतद्दर्शयति। न सादृश्यैकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्ता प्रत्यभिज्ञा सर्व
त्रेति नाद्यं। किंतर्हि। अभिन्नविषयनिमित्ता स्मृतिकारणामथवि। न प्रमाणभावस्मृतेरुपनिबद्धवच
नानां जात्याश्रयेण सर्वव्यवहारप्रवर्त्तनादित्यर्थः। एकत्वास्तमिति। एकैकस्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मणशब्दवा
च्यत्वात् इति भावः। तस्येति। भो अथ पवर्गनिरस्ता तास्मृतिकारणमपि तथैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थः। न
न्वेकमनेकस्थं कथं भवति। नहि देवदत्तो युगपन्मकरायां स्रुघ्ने च भवतीत्यत आह। अस्तिचेति। अवय
वी यद्यप्यनेकावयवस्थः तथापि तत्सद्भावे विविधाहन्नासो दृष्टांतत्वेनोपात्तः॥

तात्पर्य। अन्यत्र कामचार इति सर्वेषामिति निर्दोषः एकेन एकस्याहननेजातः शास्त्रार्थ इति अन्यत्वास्तत्र विषये सर्वेषां म
चारः स्यादित्यर्थः नन्वेकमिति। जातिरूपमित्यर्थः। तद्वावेविवाहादिति। बौद्धादीनामिति निर्दोषः किंचर्समस्त्येन प्रत्य शि०शा० ७४
वयवमवयवी नोपलभ्यत इति वैषम्याद्विसनदृष्टांतेत इति भावः

४५२

साकांक्षत्वाद्वाक्यस्याहएकस्याहएकस्यापीति। एकस्यापि अनेक इति पाठः एकस्यापीन्द्रशब्दस्य यथानेकोयागांगित्वेन वि
षय एकबोधज्ञानविषयश्च एकदेशावच्छिन्नानेकयागेषु तथादर्शनसंभवात्। तथा एकस्या अपि जातेरनेको वि
षय आश्रय तयेत्यर्थः। अनेकस्थ इति पाठे एकोपि यथा इन्द्रशब्दोनेकयागस्थ एकस्यापि बोद्धविषयस्तथा जातिर
पीत्यर्थः। अव्ययीभावे इतीन्द्रस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः सर्वेष्विति। प्रादुर्भावविषये शब्दरूपात ध्यात एकादेवतावी
ह्यादिद्रव्यवत्सर्वयागेषु गतां युगपत्प्रतिपद्यत इत्यर्थः भाष्ये पीन्द्रः इन्द्रशब्द आहूतः प्रादुर्भूतः युगपत्सर्वत्रांभव
दृष्टीइवद्विषय इति। एकस्याप्यनेक इतिवाक्यशेषः। शब्दप्रादुर्भावे अव्ययीभावे कृते वतिः प्रत्ययः सर्वत्रे
ति। सर्वेषु यागेषु द्रव्यवदंगतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः। एकत्वेपीति। यद्येकस्यानेकसंबंधो नाभ्युपगम्यते तदे
कः शब्दोनेकं अर्थसंबंधाभावान्न प्रत्याययेदित्यर्थः। उक्तमेवार्थं समर्थयितुमाह। द्रव्याभिधाने हीति। श्रु
तिस्मृतिविहितानां सर्वव्यवहाराणामप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः। ननु चेति। सर्वविषया चेदाकृतिश्चोद्यते। त
दा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः॥

तीत्यर्थः। यदीति। अनेकाधिकरणस्थपदेनानेकसंबंधो विवक्षित इत्यर्थः एवं चैकः शब्दो यथानेकत्रार्थे एकेन युगपत्
गृह्यते तथा जातिरपीत्यर्थः भाष्येन्यपरोऽशास्त्रात्कमिति। एकः शब्दः प्रत्यर्थं निवेशित्वादेकं द्रव्यं गोरूपं बोधयेत तस्यकेनवि
दालंभे कृते परैस्तेन वा गवांतरालंभेऽशास्त्रार्थः स्यात् एवं न ब्राह्मणमित्यादावपि एकस्य ब्राह्मणस्यावधो विषयस्तत्रान्य विषये स
र्वेषां कामचारेण प्रवृत्तावपि न प्रायश्चित्तं स्यादिति बोध्यं सर्वपुरुषान्प्रति एकव्यक्तेरेव बोधनमित्यभिमानः॥ ॥श्री॥

अथानुष्ठानेति। अयंभावः जातेः साक्षादनुबंधनाद्यसंभवात् व्यक्तिद्वारा तद्वाच्यं तत्रानुष्ठानसिध्यर्थमेकप्रयोगे एकव्यक्ति
द्वारकमेव तदाश्रीयते तत्राकृतेरेकत्वेविनिगमनाविरहात्सर्वव्यक्तिद्वारकमेव तदाश्रीयेत। आकृतेरनेकत्वेतु प्रतिज्ञाहानिरि
रिति। पूर्वरीत्याऽस्यावतारणाच्चशब्दोनुपपन्नोत आह तुशब्दस्यार्थ इति। भाष्येऽनवयवेनेति जात्याश्रया व्यक्तिविशेषा अव
यव इत्युच्यंते अनवयवेन व्यक्तिविशेषानालंबनेत्यर्थः। नचाश्रयभेदात्तद्भेदोत आह सर्वाभिरिति। भेदकाभावान्नभेद

अथानुष्ठानसिध्यर्थमेकद्रव्यविषयमेवकर्म क्रियते तत्राप्युच्यते। एकाकृतिरिति चेति चशब्दस्तुशब्दस्यार्थेव
स्यमाणार्थावेद्यासमुच्चयेना। सर्वेदानीमिति। एकत्वेजातेरेकशब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेकशेषारंभः प्रत्याख्याये
त। अनेकत्वेत्वारव्धव्य एवैकशेष इत्यर्थः। एवंतर्हीति। सर्वाभिर्व्यक्तिभिः संबंधस्यतुल्यत्वात्सर्वत्रैवाभिव्य
क्तवुद्धत्यादनात्। प्रत्येकं समाप्तत्वादेकस्मिन्नपिद्रव्येतत्कर्मक्रियमाणं जातौकृतमेव भवतीत्यर्थः।
यथादित्य इति। प्रतिदेशं यथा सर्वात्मना दित्य उपलभ्यते। तथा जातिरपीत्यर्थः। ननुवेति। द्रव्येपिपदार्थे
जातेरनभिधेयायाउपलक्षणत्वेनाश्रयणात्परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजातियुक्तं शब्देनोच्यते॥ ॥श्री॥

इतिभावः प्रत्यक्षविरोधात् धर्मिग्राहकमानविरोधाच्च भेदानुमानमसंगतमितिभावः ननु आदित्यस्यप्रत्येकं समाप्त्यभावे
न दृष्टांतासंगतिं मत्वाह प्रतिदेशमिति। अनभिधेयायाइति। शक्यतावच्छेदकमशक्यमेवेत्यर्थः यद्वा प्राधान्येनानभि
धेयाया इत्यर्थः परित्यक्तभेदमिति। परित्यक्तावांतरभेदमित्यर्थः॥

४५३

ननु द्रव्यस्य प्रत्येकं समाप्तेः प्रकृतेनुपयोगोत आह शास्त्रमिति शब्देनाभिधाने इति। प्राधान्येनेत्यर्थः तन्वेवं चोदनायां चैकस्ये
ति चोनुपपन्न इत्यत आह वाक्यकार इति। प्रयोजनानि प्रयोजनांतराणि समुच्चयेनेति द्रव्याभिधानेह्याकृत्यसंप्रत्ययइत्य
नेन समुच्चय इति बोध्यं। एकस्याग्नेयादेरुपाधिरष्टाकपालत्वादिस्तस्य पुनः पुनः प्रवृत्तिरिति वार्त्तिकार्थः समासश्चार्थ

प्रत्येकं च परिसमाप्यत इति। शास्त्रमित्यध्याहारः। अथवा जातिरूपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यत इति व्या
ख्येयं। एकशेषस्त्वयेति। जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेऽनेकशब्दत्वप्रसंगादित्यर्थः
त्वयापीति। जातेरेकत्वात् द्वित्वबहुत्वनिबंधनानि द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यंतीतिभावः। एवंभाष्यकारेणाप
क्षयोः साम्यं दर्शितं। वाक्यकारस्तु जातिपक्षाश्रयणस्य प्रयोजनानि समुच्चयेनाचष्टे चोदनायां चैकस्येति। सा
मान्यस्याग्नेयादेरुपाधिवृत्तेरिति। अष्टाकपालत्वादिरुपाधिः तस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः एतदुक्तं भवति। यदि
आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेनैवाग्नेशब्दयाणामाद्येपात्प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधियु
ज्यते द्रव्ये तु पदार्थे एकेनैव यजमानेन सकृदेवाष्टाकपालः पुरोडाशो निरूप्यते नान्येन नान्यदेत्यर्थः। कः पुन
रिति। गोरनुबंध्य इत्याग्नेयमष्टाकपालमिति चानयोरित्यर्थः। एकानिर्वृत्तेनेति निष्पन्नो हि पशुर्यागसाधना
योपादीयते। अपरानिर्वृत्तेनेति। आग्नेयोष्टाकपालः चोदनयैवोत्पद्यते न तु चोदनायाः पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थः॥ ॥

त्वात्। एकस्येति व्याचष्टे सामान्यस्येत्यादि अष्टाकपालत्वादीत्यादिपदेन निर्वापः अतएव भाष्ये स एव दर्शित एवं
निरूप्येत्यादिना प्रवृत्तिरिति पुनः पुनः प्रवृत्तिरित्यर्थः उत्पाद्यत इति। उत्पाद्यत्वेन बोध्यत इत्यर्थः॥ ॥श्री॥

कै०वि० ७६ ननुप्रकारभेदेपिद्वितीयोपन्यासेकिंबीजमतआहतत्रेतिरूपसामान्याद्वासिद्धमित्यइत्युणितिसस्त्वस्थभाव्यरी
त्यानिव्यन्तेइदंअभिधेयंनेदमितिविवेक्तानहादित्यर्थः।ननुतत्राप्युक्तरीत्यैवप्रवृत्तिःस्यादतआहसा
दृश्येति।तस्यसंबंधिकत्वेनप्रतियोग्यंतरानुपस्थितेरितिभावः।ननुव्यक्तिशक्तावानंत्यव्यभिचारयोःस
त्वात्।जातौशक्तिरित्यावांक्चजातिरेवनास्तीत्याहवृत्तिविकल्पेतिजातिर्नतावद्द्रव्येषुव्यासज्यवृत्तिःएका

तत्रनिर्वृत्तेभेदाग्रहणात्द्रव्यांतरेपिप्रवृत्तिःस्यान्नतुनिर्वृत्त्यैसाद्दृपाग्रहणा
दित्यवयवाश्रयणीयाजातीःद्रव्याभिधानमिति।जातेर्वृत्तिविकल्पात्तमन्तेनाभाव
मन्यमानोव्याडिर्द्रव्यमेवशब्देनाभिधीयतइतिमन्यते॥ ॥ ॥ ॥श्री॥

श्रयानाशोऽप्रतीत्यापत्तेःकिंचगणमालभेतेत्यादिनोदनासुसर्वद्रव्यालंभापत्तिःप्रत्येकसमाप्तौतुद्रव्यांतरे
नदृत्तापत्तिः।तत्रापिसत्वेएकाकृतिरितिप्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः।तत्तत्संस्थानाद्युपलक्षितमधिष्ठानंचेत्तन्य
मेवद्रव्यमितिनानंतव्यभिचारावितितात्पर्यं।श्यैवेचोदनाविति।पूर्वतर्कवाक्येषु।तस्यद्रव्यस्यारंभणात
इहमुपलक्षणमारंभणालंभनादिकरणादित्यर्थः।तत्रारंभणंकर्योवंधनं॥ ॥ ॥श्री॥ शि०शा० ७६
४५४

जातिवादेदूषणमाहभाष्येआकृतौचोदितायामिति।कार्यसंबंधित्वेनचोदितायामित्यर्थः।तच्छेषपूरणेनव्याचष्टेऽयुक्तमित्या
दिनातत्रैवदूषणांतरंचैनकमितिविपर्ययस्यापीति।सत्प्रतिपक्षसंभवादित्यर्थः।एवंचानेकद्रव्यगतैकाजातिरभ्युपगंतुमेवन
शक्यतइतिभावः।ननुजातेर्नित्यत्वात्कथंनाशारिकंचैकनाशेपिव्यक्त्यंतरेणाभिव्यक्तजात्याश्वाप्रचरेदेवत्यतआह।अभि
व्यंजकेतितिव्यासज्यवृत्तिर्जातेःसर्वव्यक्तिभिःसंभूयाभिव्यज्यतइतिमतेइदंदूषणंजातेर्नाशश्चतिरोभावएवेत्यर्थः।एवं

आकृतौचोदितायामिति।आकृतिवादिपक्षेशब्देनाकृतिश्चोद्यतेद्रव्येतुकार्यप्रवर्तते।अयुक्तंचैतत्।नह्यन्यस्यचोदने
न्यस्यकार्येक्रियमाणेयथोक्तंकृतंभवति।तस्मात्द्रव्यमेवशब्देनोच्यतइतिन्याय्यं।नैचैकमिति।नचहेतुरहितेनादित्य
दृष्टांतेनसाध्यसिद्धिर्भवति।देवदत्तदृष्टांतेनविपर्ययस्यापिसाधनात्।श्वमतइति।अभिव्यंजकविनाशेजाते
स्तिरोभावात्पिंडांतरेश्वेतिप्रयोगःस्यात्।ज्ञातप्रत्ययइवैकापायइत्यर्थःयद्वाकृत्र्थापायेआश्रितस्याप्ययायः॥
अवयवापाये।अवयविनइवेतिजातेर्विनाशप्रसंगइत्यर्थः।गौर्जातइति।जातेनगोपिंडेनगोत्वमभिव्यक्तव्यंतच्चस
र्वाश्रयवर्त्तीति।एकोगोपिंडप्रत्यक्षत्वेसर्वगोपिंडप्रत्यक्षत्वप्रसंगः

चश्वानामलोकेनसंचरेदितिभाष्यस्यव्यक्त्यंतरेश्वप्रत्ययविषयोनसंचरेन्नूनस्यादित्यर्थःएवंविनाशायद्व्यक्तिषुध्वंसपरंत
थेतियतमृष्टमाकृतौतिरोधानपरमित्युपयुक्तमितिमत्वाहयद्वेति।आद्यविद्यकोधर्मविशेषोजातिरितिभावः।जातेर्नैतिव्या
सज्यसर्वाश्रयवर्त्तिगोत्वंसर्वाश्रयज्ञानेनैरभिव्यक्तं।अन्यथागोत्वज्ञानमेवनस्यातइत्यर्थः॥

कै॰वि॰ ७१ अस्तु तर्हि नित्यत्वप्रत्यक्षत्वापत्तदाश्रयसर्वस्य प्रत्यक्षत्वमत आह भाष्ये अनवकाशमिति। अर्थान्तरप्रत्ययावकाशरहितं गोभ
तं गोत्वप्रत्यक्षाय गोस्स्वयं स्वसर्वप्रत्यक्षं स्यात्। गोव्यक्तिनामनन्तत्वादनवरोकोऽन्त्वमित्यर्थः। न विद्यतेऽवकाशो यस्मा
दिति बहुव्रीहिरिति तात्पर्यं। अत्र पदेऽध्याहारस्के आत्यन्तान्तरमाह अन्यथेति। नायातीति। उत्पन्नगविव्यक्त्यन्तरादायाती
ति न शक्यं वक्तुं। तस्यानिःक्रियत्वात्। न यातीति पाठे उत्पन्नव्यक्तिं व्यक्त्यन्तराद्गागमन प्राप्नोतीत्यर्थः न चतत्रा
सीत् इति। प्रागाश्रयाभावादित्यर्थः। तत्रैव हेतुमाह। अस्ति पश्चादिति। यतः पश्चादेवास्ति। अतः पूर्वं नासीदिति

अनवकाशमिति। पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावात्। अथवा सर्ववस्तुव्यापि गोत्वमेष्टव्यं। अ
न्यथा न यातीति न च तत्रासीदस्ति। पश्चान्न चांशवत्। जति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसंततिरिति दोषाप
त्तिः। ततश्च व्यक्त्यैव कैकत्र साव्यक्ताऽभेदात्सर्वत्र गायदि। जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति। सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्य
यप्रसंगः

त्यर्थः एतेन मायासीत् माचमूत्तत्र गोत्वमिति परास्तं। ननु सक्रियत्वमंगीकृत्यं यो नागमनमस्त्वत आह न चांशव
दिति। निरवयवत्वेनांशाभावादित्यर्थः ननु पूर्वं धारं त्यक्त्वा नैवायातीत्यत आह जहातीति। पूर्वत्रापि वृत्तीनेरिति
भावः तस्मात्सर्वगैकेतिवाच्यं। ततश्च कंचा चिद्व्यक्तैव व्यक्ता सा अभेदात्सर्वगतिवाच्यं। ततश्च सर्वत्र दृश्येत तदाह स शि॰मु॰ ७१
र्वेष्विति। अत्र पदे गोभूतमभिव्यक्तगोत्वेन व्याप्तं तुल्यव्यक्तित्वेन जात्यन्तरावकाशरहितं सर्वं स्यादिति भावार्थः जा ४५५
तिसंकरप्रसंगश्चेत्यनेनापि बोध्यं

नहीति। एवं च तत्तच्छब्दप्रतिपाद्ये एकस्मिन्विरुद्धधर्मोपपत्तेरभावाद्द्रव्यमेव पदार्थ इति भावः भाष्ये गोश्च गोश्चेत्यनेनाभि
प्रेतं वैरूप्यमुमपादयति भेदेति एवं खंडो गौर्मुण्डो गौरिति वचनस्यादिति भावः प्रत्यभिज्ञा प्रत्ययस्तद्विषयः प्रत्ययः भाष्ये

अस्ति च वैरूप्यमिति। तस्माद्द्रव्यमेवास्तु न तु सामान्यं न ह्येकस्य भेदाभेदौ विरुद्धौ उपप
द्येते इत्यर्थः एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्यभिज्ञा प्रत्ययः। गोश्चेति। भेदा
भिधानः समुच्चयः सामान्यस्यैकत्वाभिधेयत्वयोर्न्तस्यादित्यर्थः। आकृतावपीति। प
दार्थ आकृतिपक्षपरिग्रह एव न सिध्यति। न हि शाबलेयकरा॰ हादेव नान्ताद्येका
कृतिसद्भावः

त्ति च वैरूप्यमिति वाक्यस्य चशब्दं व्याचष्टे तथा च विग्रह इति एकार्थत्वे यथाणामिव सह प्रयोगो न स्यादिति भावः। भाष्ये स
र्वेष्विति। विजातीयानेकार्थसरूपशब्देष्वित्यर्थः मुक्तशंसयई मिति। एकशेषांगीकरणमिति शेषः जात्यभावे व्याडिम
ते उक्तसंतिरस्यति आकृतिसद्भाव इति

+भाष्ये दर्शितं।बहुवचनवदिति आश्रयगतेसंख्यावत् आश्रयबोधे दृष्टानेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्यभिमानः+१
अथचेति।इत्यादीनाव्याख्यातंसर्वगोभूतमित्यादिदोषंपरिहरति।सर्वगतत्वेपीति।संकरोपिनपरस्परपरिहारेणभिन्न
वस्तुनिष्ठामेकैकत्रस्थितेःसंकरत्वात्।नसर्गत्वादीनामितिभावः।आद्यव्याख्यायांत्वादोषस्तुजातेःप्रत्येकंपरिसमा
प्त्यंगीकारेणस्फुटःएकैकव्यक्तिव्यंग्यत्वाच्चनविनाशेत्यादिदोषः।ननुसर्वामिति।यथात्मनांव्यापकत्वेपिक्वचि

इदानीमाकृतिवादीदोषान्परिहर्तुमाह।लिंगेति।आकृतिसद्भावःपूर्वमेवप्रत्यक्षानुमानागमप्रवृ
त्तिभिःप्रतिपादितः।सर्वगतत्वेपिपदार्थानांविचित्रशक्तियोगात्।कश्चित्पदार्थःक्वचिदेवाकृति
मभिव्यनक्तिनतुसर्वःसर्वः।गुणाश्चात्रद्वित्वस्त्रीत्वादयोविवक्षिताः।तैश्चैकेनैकार्थसमवाय
लक्षणःसंबंधःइत्याकृतावपिपदार्थेलिंगसंख्यासिद्धिरित्यर्थः॥अनित्याइतिकदाचित्स्त्रीत्वयुक्ते
नपिंडेनाकृतिर्व्यज्यतेकदाचित्पुंस्त्वयुक्तेनकदाचिदेकाधारस्थाप्रतिपद्यतेकदाचिदनेकाधारस्थेत्य
र्थः।किंपुनरिति।तेहिगुणत्वेनप्रसिद्धाःनचैतेनित्यत्वंलिंगवचनसिद्धौहेतुरुपपद्यतइतिप्रश्नः
प्रकरणादर्थनिश्चयइत्याह।नेत्याहेति।वचनपरिहारस्त्वितिलिंगपरिहारेनकिंचित्द्व्यतिवचन
परिहारेभिधीयमाने।एकाकृतिरिति।प्रतिज्ञाहानिः।द्वित्वबहुत्वसंबंधस्यापिअभ्युपगमात्।द्वि
वचनवद्बहुवचनवदनेकशब्दत्वमपिप्राप्नोतीत्येकशेषोपिवक्तव्यइत्यर्थः॥

त।शरीरेकश्चिदेवात्मास्फुरतिनतुसर्वःसर्वत्रतद्वदित्यर्थः।एकार्थसमवायेतितेनचनिमित्तेनजातौलिंगसंख्या
रोपइत्यर्थः।भाष्येगुणस्येतिजातावेकवचनं।अनित्याइति।अनियताइताइत्यर्थः।अवापित्वोयापित्वाभ्यामनियतत्वमेव

जातिर्व्यपदिश्यतइति।यवइत्येकवचनेनतत्रजातिप्राधान्यावगमादितिभावः।एवंचारोपितद्वित्वादिनानप्रतिज्ञाहान्या
दीतितात्पर्यंअभ्युपगममितिगौणपितृत्तरासंख्यापूर्वासंख्यांबाधतइतिभावः।आविष्टलिंगेति।स्वाश्रयेनेकलिंगसत्वे
विस्वयंयत्किंचिदेकमेवोपादास्तेतथाचानेकलिंगत्वासिद्धिरितिभावः।उक्तमेवार्थदृष्टांतेनाहततश्चेतिनचैवंलिंग
स्यासिद्धिःकुतः।ब्राह्मणीशब्दवाच्ययाजात्याआश्रयगतंस्त्रीत्वमेवोपादीयतेब्राह्मणशब्दवाच्ययापुंस्त्वमेवेतिव्यव

गुणविवक्षानित्यत्वादिति।स्वतआकृतेरेकत्वंद्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षायांतुद्विवचनबहुवचनेभवतः।आ
श्रयधर्मैराश्रितानांव्यपदेशः।यथासंपन्नोयवोविनष्टोयवइतिसंपत्तिविनाशाभ्यांद्रव्यगताभ्यांजातिर्व्यप
दिश्यते।तथालिंगसंख्याभ्यामपीत्यर्थः।भवेदिति।अभ्युपगमेविरोधाभावात्।वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमं
।विरुणद्धि।द्वित्वबहुत्वयोगाभ्युपगमेनैकत्वहानादनेकशब्दत्वप्रसंगाच्चेत्यर्थः।लिंगपरिहारश्चापीति।त्रि
शेषणानांजातेरित्यत्रीत्क्रमाविष्टलिंगाजाति।रितिततश्चैकमेवाश्रय।तल्लिंगमुपादत्तेसर्वदाजातिः।यथा
न्नाम्यपशुजातयःसर्वेस्त्रीत्वमेवोपाददत्तेगावइमाइतिअन्यास्तुपुंस्त्वमेवब्राह्मणइमेइतियथेत्यर्थः।नसौ
दितिसिद्धांतवादीयुक्तपक्षमाश्रयइति।लौकिकमिति।स्तनकेशादिसंबंधइत्यर्थः।तस्मिन्नाश्रीयमाणेलि
गांतरेणसंबंधोनस्यात्।तस्मात्स्वसिद्धांतव्यवस्थाश्रीयते
स्थासभवतीतिदिवाव्यंब्राह्मणीपदार्थःइयंब्राह्मणव्यक्तिरिदंब्राह्मणवस्तुब्राह्मणीदाराइत्यादिव्यवहारानुपपत्तेरित्याशयात्।सिद्धांतवा
दीतिआकृतिवादीत्यर्थः।स्तनकेशादिति।केशोभगंलिंगांतरेणेतितिब्राह्मणीदाराइत्यादौद्रव्यद्वाराजातेर्लिंगांतरेणयोगोनस्यात्तदस्त
दीत्यादौचकस्यापिलिंगस्ययोगोनस्यादितिभावः।शब्दविशेषापेक्षयातुजातेराविष्टलिंगत्वोक्तिरितितात्पर्यं॥

कै०वि० १९

भाष्ये कृतांतः सिद्धांतः किमिति। संस्त्यानप्रसवशब्दयोः कोर्थ इति प्रश्नः उत्तरं संस्थानेति। संस्थाने भिधेये स्त्यापतेर्ड्ट् प्रत्ययां तः
स्त्रीशब्द इत्यर्थः सूते: सप्रसकारस्य पकार इत्यर्थः प्रसवे भिधेये पुमानिति शब्दः गर्भः श्रुतं स्त्यायति शोणितेन संधीभवतीत्यर्थः
सूते शुक्रं त्यजति योनिरूपे आधारे स्थानं मपचयः प्रवृत्तिः वृद्धिः शब्देत्यादि। इदमुपलक्षणं सत्वादिकार्यमात्रस्येति बोध्यमुप
लक्षणत्वं ध्वनयन्नुक्तयोर्व्याप्तिमाह सर्वाश्चेति। सूत्रीयः पदार्थाः एवमात्मिका इत्यस्य विवरणं संस्त्यानेत्यादि गंधवत्य इत्यंतं। पृथि
व्यपेक्षया प्सु अल्पेऽप्सु पृथिवीभ्यां तेजसि अल्पे इत्यल्पीयांसः। तत्र इत्युपलक्षणं वायोरूपाभावात्। आकाशे स्पर्शस्याप्यभावे
न वस्तुतस्तेजोवन्न रूपाणां सर्वमूर्तीनां त्रिवृत्करणमात्राभिप्रायेणेदमुक्तं बाधाकाशशब्दवाच्ययोर्लिंगव्यवहारस्तु इश्वर इवत्त्व

गुणानां सत्वरजस्तमः परिणामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिह्रासमध्यस्थावस्थः शब्दैकगोचराः लिंगत्वेन परिगृह्यंते
आत्मनस्त्वपरिणामरूपत्वात् प्रवृत्तिधर्मत्वेप्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाल्लिंगयोगः॥

कार्यते जो वन्नगतोपचयापचयाशेषेणेति बोध्यं प्रवृत्तिः स्वल्पपीति परिणाम इत्यर्थः प्रतिक्षणपरिणामित्वाद्भूतानां नहीनि
अस्था वतिष्ठत इत्यनेनान्वयः किंतु परिणामं तएवेति शेषः तत्त्वोभयमिति। बध्यपचस्वरूपमित्यर्थः सर्वत्रेति पदार्थे इत्यर्थः
सर्वदेत्यपि बोध्यं कैयटे गुणानामिति शब्दस्पर्शादीनामित्युपलक्षणं सत्वकार्यमात्रस्य। अन्यथा शब्दे लिंगविवाहाशेनस्यानूतासां लिं
गत्वे प्रमाणं दर्शयति। शब्दैकेति शब्दजन्यबोधविषया इत्यर्थः अप्रवृत्तिधर्मत्वेपि स्वतो लिंगरहितत्वेपि। अन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वा
दिति। परिणामवदन्यदात्माध्यासेन तत्परिणामानुयायित्वादित्यर्थः। एवं च प्रकृतिपरिणामविशेषरूपजातेः स्वत एव लिंगयोग इति तात्पर्यं शि०रा० १२५ ४५७

भाष्ये कथं तस्येति। असंकर इति शेषः। ननु शब्दनित्यतायां वाचनिकानीत्ययुक्तमत आह संकीर्णेति भावः। अभिधेयत्वे
प्युपसर्जनत्वात्कथं तत्कृत उपकारोत आह तत्र यथेभाष्ये द्रव्यं गणं भूतमिति अस्योपपत्तिरुक्ता जात्याख्यायामिति सूत्रे। साध
नसंख्याकृत इति साधनसंख्याशेषकृत इत्यर्थः इत्यदोष इति। एवं च लिंगयोगः स्वत एवः संख्यायोगस्त्वाशेषेण एकाआकृति

वाचनिकानीति। संकीर्णप्रयोगोपलंभात असंकरार्थो यदा द्रव्यपदार्थिकस्य वाचनिको वचननियमः
तदाकृतिवादिनोपि सद्भेवं व्याचष्टे। एकाश्रयसंबंधविवक्षायामाकृतेरेकवचनं यथा पशुना यजेतेति
अनेकाश्रयसंबंधविवक्षायां द्विवचनबहुवचने। ननु द्रव्यस्यानभिधेयत्वात्कथं तत्कृत आकृतेर्वचनो
पकार इत्याह नहीनि। तत्र यथा पचती पचतः पचंतीति क्रियाप्राधान्येपि साधनसंख्याकृतो वचनभे
दः एवमाकृतिप्राधान्येपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यशेषः॥

रिति प्रतिज्ञाच्चानारोपितसंख्याभिप्रायान्नाष्येकशेषारंभः अनेकशब्दप्रयोगमानाभावादिति तात्पर्यं। अत्र भाष्ये द्रव्यपदार्थ
वादे आकृतेर्विशेषणत्वोक्त्या तज्जात्यनुवृत्तीकृती कृतानेकव्यक्तिबोधस्यैकस्मादेव शब्दात्संभवेन नाशब्दप्रयोगाभावात्तत्प्रसे
व्यकशेषेन कार्य इति सूचितं जातिवादे व्यक्तिर्द्रव्यवादे जातिः शक्यतावच्छेदिकेति च सूचितं॥

ननुगुणवचनानामित्यादिवचनात्तत्रास्तुतथाइहतुअजातिरितिनिषेधात्कथंतत्रवृत्तिरत आहजातितद्वतोरितिन
त्वत्रतद्वचनप्राप्तिःअतएवगुणवचनवदितिभाष्येउक्तमितिभावः यद्यपिजातेराश्रयेतोनलिंगादीतिविशेषणानां
चेत्यत्रोक्तंतथापिविशेष्यगतलिंगादिनिषेधःसःतत्राश्रयपदेनविशिष्यग्रहणात् इहत्वाश्रयपदेनाध्यारोपस्तत
इतिनविरोधइतिभावः अत्रचाभेदएववीजं योपदभेदमापन्नःसस्वाभिन्नाश्रयगतलिंगवचनादिग्राहीतिवचना

यस्माविति। जातितद्वतोभेदाध्यवसायात्तद्व्यात्माजातिःप्रती
यमानाहृतलिंगसंख्याग्राहिणीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥श्री

नद्यांस्तविशेषःशुक्लादिशब्दवाच्यगुणानांगुणिनाभेदविवक्षे। शब्दवाच्यजातेस्त्वभेदविवक्षैवेतिपरेतुतयो
रभेदमाश्रयग्रंथयोजनेतदभेदादेवारंभणादीन्यपितत्रभविष्यंतीत्यतोधिकरणगतिरितिसूत्रग्रंथानुत्थानम्
तोगुणवचनानांविशेष्यगतलिंगादिग्राहित्ववत्जातेराश्रयगतलिंगादिग्राहित्वंस्वभावादितिएतद्भाष्यार्थम् हु: शि०श० ८० ४५८

भाष्येआकृताविति। प्रधानभूतायामित्यादि। आकृतिरेवतत्रान्वयबोधेप्रधानंक्रियातुपात्रेइवद्रव्येइतिभावः। शाब्दबोधे
तुनबाधज्ञानंप्रतिबंधकमिति। नतदनुपपत्तिः। सर्वएवेतिगौरानीयतामित्यादिरपीत्यर्थः। भाष्येआरंभणंकयःआल
भनस्पर्शः। आकृतिसहचरितेइति। आकृत्याश्रयेइत्यर्थः इतीदृशदिति। स्वभावाद्धेतुरहितदृष्टांतेनाप्यनेकवृत्तित्वं
जातेरभ्युपगम्यतेइत्यर्थः। नन्वेवंनेकव्यक्तिवृत्तीतिसामान्यलक्षणविरुद्धमेतत्। अतआह। यथेति। द्रव्याधीनस्थि

चोदनुसुचतस्यारंभादितियदुक्तंतत्परिहारार्थमाहअधिकरणगतिरिति। यथाग्निरानीयतामितीत्यु =
क्तेकेवलस्याग्नेरानयनासंभवान्नांतरीयकत्वात् अचोदितमपिपात्रमानीयतेएवतद्वाग्नेरानयनंप्र =
त्यात्रस्थस्यतथाकृतावारंभणादीनिचोद्यमानानिसामर्थ्यात्तत्साहचर्यात्तद्द्रव्यमभिनिविशंतेसर्वेप
वाकृतेःक्रियायोगोंतर्भावितद्रव्याद्एवेतिद्रव्यद्वारकःसंपद्यते। अनाश्रितत्वादिति। यथागुणानांद्रव्या
धीनस्थितित्वादाश्रितत्वंनैवमाकृतेः। अन्यत्रापिप्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमित्तयोर्भावान्नित्यत्वंतस्याः

तिकत्वमाश्रितत्वंविवक्षितमित्यर्थः अन्यथापीतिकर्मणशाकुल्यनधीनस्थितिकत्वाप्याकाशस्यतदवछिन्नत
याश्रोत्ररूपत्ववतद्द्रव्यमताश्रितस्यापिमहासामान्यस्यनित्यस्यगवादिद्रव्यपरिछिन्नतयागोत्वादिरूपतेत्यर्थः। अ
न्यत्रापितीक्वचित्पाठःतत्रव्यक्तंतरेत्यर्थः प्रत्ययोज्ञानम् अभिधानंशब्दः॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

कौ॰वि॰ पूर्वोक्तिएवेति।अन्याश्रितत्वादित्येवएवेत्यर्थः।भेदादितिनित्यमेकमनेकव्यक्तिवृत्तिसामान्यंतद्विपरीतंद्रव्यमि
८१ तिभेदइत्यर्थः।अनेकात्मत्वादित्यस्यभिन्नस्वभावत्वादित्यर्थइतिभावः।ननुविमहत्त्वेद्वंद्वापत्तिरतउक्तंसमुच्च
योपपत्येति।तत्रतुसहविवक्षाभावान्नद्वंद्वइतिभावः।सहविवक्षायांतुनतथाप्रयोगेनभिधानादितिबोध्यम्।इ

इतरःसंबंधमात्रमाश्रितत्वंस्यैवमाकृतेर्व्योमत्वात्पृच्छतिकिमुच्यतइति।अनेकात्मत्वादिति।पूर्वोक्तिए
वार्थोविशिष्यानेनप्रतिपाद्यते।नित्यात्वाकृतिरेकासर्वत्रगातद्विपरीतंद्रव्यमितिभेदात्तद्द्रव्यविना
शेपिनजातेर्विनाशः।गुणानांतुद्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशोऽवश्यनाशइतिनतैर्व्यभिचारः॥
वस्तुवैस्थ्योत्तानइतियथावस्तुस्योपरिशाखादिस्तत्तावतानःस्थितोनवस्तुविनाशमनुविनश्यतितथा
जातिरपीत्यर्थः।वैरूप्यविनहाविति।द्रव्याणांस्वगतभेदइवतिवद्यौवैरूप्यविनहावित्यर्थः।तत्रद्र
व्यगतभेदोपचारादेकस्यामव्याकृतौसमुच्चयोपपत्याविनहौनविरुध्यते।क्रियासामान्यादिति।भिन्ना
सुक्रियासुअभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तंयत्सामान्यंतेनैवद्रव्येष्वपितन्निमित्तंभवति॥ ॥ ॥

व्यगतलिंगादिनाहित्ववत्स्वगतभेदनाहित्वमपितस्यादितिबोध्यंभिन्नास्विति।आश्रयभेदात्कर्मभेदाच्चेत्यर्थः।तदेवेति त्रि॰शा॰
समवेतसमवायेनेत्यर्थः।आश्रयांतर्गतं।पाकक्रियागतं।सामान्यं।पाकत्वादि॥ ॥ ८१
४५१

परंपरयोपकर्तृत्वेदृष्टांतमाहयथेति।एवंवव्यात्वादिगतसामान्यस्यपरंपरयाद्रव्येसत्वेनतत्तज्जातिविशिष्टस्यद्रव्यस्यवा
च्यत्वमितिभावः।नचैवंनानार्थोच्छेदः।नानाजातीनांसंबंधघटकत्वेननानार्थत्वोपपत्तेः।तत्तत्क्रियात्वसामान्यसमनि
यतस्यात्तत्वादेर्जातिरूपस्यासपदार्थत्रयसाधारणस्याविशक्यतावच्छेदकत्वशक्यत्वान्यतरांगीकारात्सिद्धमिति
भाव्यार्थः।मन्येस्त्वारंभेवीरमावश्यकंएकरूपेणैवसर्वार्थबोधादितिभावइतिबोध्यं।नन्विदानींतनमाषस्यषोडशाभा

यथावाचकइत्याश्रयांतरगतमपिहिसामान्यंसमवेतसमवायात्द्रव्येउपकरोतियथागौरिकादिगतंलौहित्यं
संयुक्तसमवायात्पटेलोहितप्रत्ययमादधाति।पुराकल्पइति।पुराकल्पेप्रसिद्धोर्थः।संप्रतिनिमित्ताभावेपि
तथैवव्यपदिश्यते।माषसंख्यइति।तत्रषोडशभागत्वेनमाषःप्रसिद्धः।तथैवकार्षापणेमाषःषोडशत्वंना
मसान्येमाषुपादत्तेमाशब्दइतिसिद्धमेकशब्दत्वं॥ ॥

गत्वाभावात्कथंसंख्यासामान्यमतआहपुरेतिव्यपदिश्यतेइतिबोध्यं॥आरोपादितिभावः।माषसंवधांमासःषोडशाभा
वात्कथंसंख्यासामान्यगपलरूपःकार्षापणेमाषःपंचगुंजामिति।षोडशोभागःतथोःषोडषभागत्वेनसामान्येनसर्वेषुमा
षत्वव्यवहारइतिभावःननुसंख्या॥

कौ॰वि॰
८१

ननु संख्यागतं सामान्यं संख्याशब्दप्रवृत्तावेव कारणमत आह संख्येवेति। तत्संख्येति संख्याम्लानकत्वात् इत्यर्थः। अभिन्नप्रत्ययएकाकारप्रत्ययः अभिधानं शब्दप्रयोगः परीक्षत्वेति इदंबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिनामुपलक्षणं

संख्यासामान्यादिति। संख्येव सामान्यमभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात्। ननु षोडषसंख्या षोडशपदार्थेषु व्यासज्यस्थितानत्वेकस्मिन्षोडशे। एवं तर्हि षोडशसंख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्संख्यामूलत्वात्संख्यासामान्यमुच्यत इत्यदोषः। अथडित्वादिति भिन्नेषु संज्ञिषेकाकृत्ययोगात्कथमेकशब्दवाच्यत्वं। उच्यते। भिन्नडित्वशब्दगतं डित्वशब्दत्वं नाम यथाशब्देष्वभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुः तथा सोयमिति शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायादध्यस्तडित्थत्वे षु संज्ञिष्वपि संवंधादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वं तथा ताविव्येताविति चपरीक्षत्वप्रत्ययत्वादिकं सामान्यमाश्रयणीयं। गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वं सामान्यानामपि सामान्यमाश्रियितव्यम्। अथवाति: सामान्यानि सामान्यानीति तार्किकशीर्देः रक्ष्यमिंनवैयाकरणैर्नियोगत आस्थेयं। कार्याण्तीयमानाहितेवांपदार्थाइति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति। अभावाश्चत्वार इत्यत्रापि निरुपाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयं तदेवं स

मैथिका: वैशेषिकादय: निरुपाख्यत्वं। विशिष्यनिर्वक्तुमशक्यत्वं तत्समनियतो जातिविशेषो भावत्वमेव सर्वत्रेत्यन्ये।

शि॰श॰
८१
४६०

वक्ष्यमाणा अजबर्करादीनां वृद्धयुवसंज्ञकत्वाभावादाहउभयेति। अथवेति। स्वशास्त्रीयवृद्धसंज्ञकं तु नाटह्यते व्याख्यानादिति बोध्यं सामान्यविशेषवाचिनां सहविवक्षाभावाद्द्वंद्वाभावेन तद्रूपवादेकशेषस्याप्यप्राप्तेराह अजो

वद्धो। इहकस्मादिति उभयगतरिह शास्त्रे संभवतीति मत्वा प्रश्नः। अथवा वृद्धशब्द इह शास्त्रे अपत्यविशेषेण परिभाषित इति मत्वा तावद्भ्योवाची गृह्यते तत्साहचर्यात्युवशब्दोपितथैवेप्रश्नः। अथवा वृद्धशब्द इहशास्त्रे) अजोष्ट्राश्वशब्दानां जातिशब्दत्वेप्यत्र शब्दांतरसंनिधानात् वृद्धावस्थाभिधायित्वं द्रष्टव्यं। अन्यथा सामान्यविशेषशब्दानां द्वंद्वो न स्यात्। सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपात् विशेषैः सहसमुच्चयाभावात्। वक्ष्यमाणं मनसि कृत्वाह। तल्लक्षणश्चेदिति। इतरो गृहीताभिप्रायआह। तल्लक्षण इति। परिहारस्तूत्तरत्र वक्ष्यते॥

द्वितीयद्यविकरभकिशोरशावेशावकवचनै तथापि भाष्यप्रामाण्यात्तरुणवचनो वोध्यो बर्करस्तरुणोजः समुच्चयाभावादिति। सहविवक्षाभावादित्यर्थः वक्ष्यमाणं यथा त्रोर्ध्वप्रकृतेरित्यादि। उत्तरत्र। भ्रातृपुत्राविन्यत्र

कौ०वि ८३ स्त्रीपुंवदावाप्यवादीतिक्तिनादीनां तु न ग्रहणं वक्ष्यमाणेत्यधिकारात् अत्र पदे पुंवदिति सामर्थ्याद्भावाविदेशः श
ब्देतिस्वरूपार्थवृत्तिशब्देत्यर्थः वक्ष्यते विशेषणसामर्थ्यात्स्वरूपग्रहणं नेति भावः शेषइति। यञिञोश्चेत्यत्रास्त्रि

स्त्रीपुंवच्च। इदमिति। यदि स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदास्त्र्यधिकारविहितटाबादिप्रत्य
यग्रहणं। ततश्चायमर्थः पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो न भवतीत्यभावातिदेशः क्रियते। स्वरितत्वाभावे तु
शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवतीति स्त्रीत्वम
निवृत्तमेव। अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थातिदेशे तदर्थप्रतिबद्धानां कार्याणां सिद्धिः। तत्रार्थस्य प्रा
धान्याद्दृष्टत्वाच्चार्थपक्षाश्रयणे अस्त्रियामितीति पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधः तदा दोषः। पर्यु
दासे तु श्रिष्यमाणः शब्दो निवर्त्यमानार्थाभिधायीत्यस्ति स्त्रीसदृशोऽर्थ इति लुक् सिध्यति॥
गार्ग्यात्रेयेति। स्त्रीत्वस्यानिवृत्तौ नायं पुंसि बहुत्वे समुत्पन्न इति नत्वं न सिध्यति॥

यामित्यनुवृत्तेः पर्युदासे विति सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेनास्त्रियामेव वर्तमानस्येत्यर्थात् पर्युपि दोषइ शि०शा० ८३
त्यतेपुंबहुत्वे इति पुंमात्रगतबहुत्वेत्यर्थः॥ ४६१

भ्रातृपुत्रौ यत्रैके तिसमानेत्यर्थः अन्यत्वेति अन्यकृतमित्यर्थः वैरूप्यमिति बाहुल्यार्थे ष्यञ् इत्येतद्वर्जयित्वेति। भ्रातृपुत्रौ
पिता मात्रा श्वशुरः श्वश्र्वा इत्येतेषां ज्ञापकत्वात् नपुंसकमनपुंसकेनेत्यत्र तदनुवृत्तेश्च त्यदादीनीत्यस्यैव वर्जनमुक्तं
तत्र हि सर्वग्रहणसामर्थ्यात् तन्निवृत्तिरिति भावः ननु स्त्रीगोव्यक्तिपुंगोव्यक्तिवाचकयोर्गौश्च गौश्चेत्येकशेषो वा नापत्ति
स्तल्लक्षणविशेषाभावात्। अत आह। यदांतरगम्येति। तल्लक्षणविशेष इति स्त्रीत्वपुंस्त्वरूपविशेष इत्यर्थः। ए
तौ गावाविति। तल्लक्षणेत्यस्य तद्रूपइत्येवार्थः। ऊर्ध्वमित्यादेश्च प्रकृत्यतिरिक्तशब्दकृत एव चेत्तद्रूपो विशेष इ

भ्रातृ। यत्समानायामिति। एकापत्यत्वं नाम समानाकृतिरस्ति। ऊढमिति। यत्रैकाप्रत्ययप्रकृतिरन्यत्तु वैरूप्यं
तत्रैकशेष इत्यर्थः। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येतद्वर्जयित्वा सर्वं चसरूपाणामित्यस्यानुवृत्त्याश्रयणात् य
थोक्तार्थलाभः। अत्रैवार्थे एतत्सूत्रं लिंगं परांतरगम्येपि तल्लक्षणो विशेषे पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो भवति। य
थागोश्चेयमित्येतौ गावौ चरतः इति

त्यर्थः सूत्रे व्येवेत्यस्य प्रकृत्यतिरिक्तकृत इत्यादि। प्रकृत्यरितिकृत एव तद्रूपो विशेषश्चेदित्यन्वयः। तद्रूप इत्यस्य
वृद्धयुवत्वरूपः स्त्रीत्वपुंस्त्वरूप इत्यर्थः प्रकृतिश्चात्र स्त्रीत्वाद्यर्थकप्रत्ययस्यादर्शने इति बोध्यम्। न च इंद्रेंद्राण्यावित्या
दावव्याप्तिः शार्ङ्गरवेति। अनुक्तः प्रकृत्यवयवत्वेन तत्कृताव्यत्र स्त्रीत्वप्रतीतिरिति न दोषः एवं हि पत्नी वृद्धमिति भाष्ये। एवो
ऽस्थानेऽभवति भक्तारस्वारस्यं बनैतिरूर्ध्वप्रकृतेर्विशेषश्चेत्तल्लक्षण एवेत्यन्वयेन तदितरकृतविशेषविरहरूपे विशिष्टा
भावे तात्पर्यान्न दोषः स चेह विशेष्याभावादस्त्येवेत्यन्ये

कै०वि०
८७

भाष्ये असरूपाणामिति। अनेनोक्तत्रिसूत्र्यां प्रत्याचष्टे गार्ग्यपत्यत्वमिति। गोत्रयुवसाधारणं अपत्यत्वेनैव गोत्रादिप्रत्यये भ्यो वे
धात् युवत्वादिविशेषानादरेण गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेति गोत्रशब्दयोरेव सरूपैकशेषेण सिद्धमित्यर्थः। नन्वेवमन्यतरस्य युवत्वं न प्र
तीयेतेत्यत आह। आरभ्यमाणेऽपीति। नार्थ इति। वृद्धो यूनेत्यादिनेत्यर्थः। ननु प्रकरणाद्यनपेक्ष्य युवत्वादिप्रतिपादने पि

वत्साचेति। वत्साहंसी। पूर्वसूत्र इति। पूर्वाचार्यकृते व्याकरणे अपत्यमंतर्हितं वृद्धमिति पौत्रप्रभृतेरप
त्यस्य वृद्धसंज्ञा कृता। वृद्धो यूनेत्यत्र च कृत्रिमस्य जीवति तु वंश्ये युवेत्यस्य ग्रहणं तत्साहचर्यात्तव
द्धस्याप्यपत्यस्य ग्रहणमित्यर्थः। असरूपाणामिति। गार्ग्यपत्यत्वं सामान्यं वृद्धयूनोर्विवक्षितमिति सि
द्धमेकशब्दत्वं। आरभ्यमाणेऽप्येकशेषे गार्ग्यावितिविशेषो नावधार्यते किं वृद्धयुवानौ प्रक्रांतौ उत वृद्धा
विति। प्रकरणाद्यपेक्षेतु विशेषावसाये सामान्योपक्रमेऽपि तथैव विशेषोऽवसायिष्यत इति नार्थ एक
शेषारंभेण द्वंद्वोपि गार्ग्यगार्ग्यायणाविवत्यनभिधानान्न भविष्यति। स्त्रीपुंसयोरविवक्षणे एव जातिमात्र वि
वक्षायां ब्राह्मणावित्यादिप्रयोगसिद्धिः॥

यां द्वंद्वः स्यादत आह द्वंद्वोपीति। सहविवक्षायां द्वयोः प्रयोगाभाव एवानभिधानादिति भावः। ननु स्त्र्यभिधाननिमित्त
स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तये पुमान् स्त्रियेत्यावश्यकमत आह स्त्रीति॥ शि०श०
८७

४६२

इदानीं पुमान् स्त्रियेत्यस्य सार्थक्यं शंकते भाष्ये पुमान् स्त्रियेहेति उक्तरीत्या त्रैकशेषस्य साधयितुमशक्यत्वादेतदर्थमेवतत्सूत्रं
कस्मान्न भवतीति प्रश्नः कृते विरूपत्वेन प्राप्नोतीत्युत्तरं तत्र प्रश्नमुपपादयति। असत्यत्र प्रकृतेरैतिर्वा लक्षणरूपाभावात्सरूपा याश्चे
त्यर्थः विशेषः प्रधानत्वरूपः एकशेषनिमित्तेति। सारूप्योपलक्षणमेवात्र निमित्तत्वं। लिंगस्य अविभक्तिपरस्येति भाष्ये पाठ लिंग
स्य लिंगबोधकप्रत्ययस्य। कैयटे ष्यविभक्तिपरस्येति प्रतीकग्रहणं तद्ध्वनयन्भाष्ये आह यत्र लिंगं विभक्तिपरमेवेति नात्र लिं

पुमान् स्त्रिया ब्राह्मणवत्स चेति। अस्त्यत्र प्रकृतेरूर्ध्वं तल्लक्षणो विशेषः। न चात्र कश्चिद्विशेषः। स्त्रीपुंसयोरूपास्त:
विभक्तिपरस्येति। एकविभक्ताविवत्यनुवर्त्तते। तेन एकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतः यत्र स्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशे
षः इह तु तस्यां चांतर्वर्त्तिन्यां विभक्तावित्येकशेषाभावः। काशिका चेति। इत्वमस्य विशेषस्य वाचकं तच्चनैकशेष
निमित्ते विभक्तौ परतोऽनंतरमिति दोषः। एतत्समाधानार्थं विचारयति। कथमिति अर्थस्त्रियाः शब्दकारकं विभक्ति

गं विभक्तिपरस्येति प्रतीकग्रहणं तद्ध्वनयन्भाष्ये आह यत्र लिंगमेवेति च अत एवानेकशेषेसाध्ये हेतोः प्रसक्तित्वं अयमस्य सू
त्रस्यार्थः यत्र प्रकृत्यरितित्तौ एकशेषनिमित्तविभक्तिपरत्वाद्गम्यप्रवस्त्रीत्वरूपो विशेषस्तत्रैकशेषो विभक्तौ सरूपाणामिति
विभक्तौ सारूप्यं च लिंगबोधकातिरिक्तकृतमेव सामर्थ्याद्बोध्यं स्त्रीपुंसकृत इति स्त्रीपुंसबोधकशब्दकृतस्तद्गम्यो विशेषः
स्त्रीत्वादिरूप इत्यर्थः इत्वमर्थस्येति सति तस्मिन् स्त्रीत्वप्रतीतेरित्यर्थः। भाष्ये लिंगं लिंगबोधकः शब्दः शब्दो या स्त्रीति। सामर्थ्यात्तल्ल
क्षण इत्यस्य तन्निमित्तक इत्यर्थः

कै०वि०
८५

अर्थस्त्रीपक्षेपिएवमेवतदर्थमन्यतेतदाह।नचतदिति।नात्रयदेरोशस्येति अर्थशान्तन्यतरस्त्रीकृतएवयत्रविशेषोनान्यकृ
तइत्यर्थइतिभावः।शब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनेति।स्त्रीप्रत्ययत्वेनेत्यर्थः।नात्रेतियोगपक्षग्रहणेतुउभयनिमित्तकस्यक्वाप्यभावे
नस्त्रत्रासंगतिरेवस्यादितिभाष्येवः।भाष्ये०शब्दार्थौवास्त्रीतिः।साआश्रीयतेइतिशेषः।नन्वेवमपियद्वइतिनसिध्यति

कारिकाचेति।शब्दस्त्रियाटापात्रकृतमित्वमितिसिध्यतिनार्थपक्षे।यद्यप्यर्थेनियप्कृतःतथाप्यधिकमित्व
मस्ति।नचतदर्थस्त्रीकृतमितिदोषः।गोमतीचेति।नात्रशब्दस्त्रियाकश्चिद्विशेषःकृतः।अर्थपक्षेत्वत्रसि
ध्यतिअर्थेनेकारस्यविशेषस्यकृतत्वात्।पट्वीचेति।नात्रयणादेशस्यलक्षणावाक्येशब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनो
पात्ताज्ञ्रूपताश्रयणेनयणादेशविधानात्नचतदभावेभवतितस्त्रिनिमित्तत्वंनाप्यर्थस्त्रीयणादेशस्यनिमि
त्तमितिदोषः।शब्दार्थविति।नात्रयोगपक्षेनोभयोर्ग्रहणं।अनियमस्त्वनेनप्रदर्श्यते।तेनक्वचिच्छब्दस्त्रीकृत
विशेषपरिग्रहः।क्वचिदर्थस्त्रीकृतविशेषाश्रयणं।पट्वीत्यत्रचभवतीकारीययणादेशस्यनिमित्तमस्मिन्विषये
तद्भावभावित्वादर्थोविपारंपर्येणभवत्येवनिमित्तमीत्वयणादेशयोःएवंतर्हीति।विस्पष्टंनस्यपदिशतीत्य
त्रर्थः।सूत्रोपात्तएवायमर्थःएनात्रनभवति।एकशेषइत्याह।तदित्यनेनेति।स्त्रीपुंसयोःसहविवक्षायामेकशे
षः।सचप्रधानयोरेवभवतीति।यत्रप्रधानस्त्रीपुंसकृतोविशेषस्तत्रैकशेषः।इहाप्रधानकृतोपीत्येकशेषाभा वः

तत्राहसद्भावेनचेतितद्व्याचष्टेतद्भावेभावित्वादितिभाष्येएवंचकृत्वेति।अत्रार्थस्त्रीकृतएवविशेषइतिभावःएवंत
र्हीतिस्त्रीस्वार्थस्यविभक्तिपरत्वंतुमशक्यमितिभावःप्रधानस्त्रीपुंसकृतइतितत्कृतएवेत्यर्थः॥ ॥ ॥श्री॥

शि०शा०
८५
४६३

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

नपुंसकमपायायिरणेति।इदंचित्यं।शुक्लनीत्यादौनपुंसकेप्रातिपदिकवैरूप्यात्।तस्मादप्राप्तिविधिरयमित्येववक्तुमुचितं।
प्रधानेकार्यसंप्रत्ययादित्यस्यकार्यस्यैकशेषस्यैकानस्थानरूपस्यप्रधानेनपुंसकेसंप्रत्ययात्तस्यैवशेषइतिनार्थः।योगप्रत्या
ख्यानेहेतुत्वानुपपत्तेरतआहशब्देनेति।नपुंसकस्यैवेतिप्रधानन्यायेनेत्यादिः।प्रधानन्यायेननपुंसकत्वविशिष्टेनैवस्त्रीपुं

नपुंस।शुक्लाचशुक्लंचेत्येकविभक्तौविभक्त्यंतानांचवैरूप्यादेकशेषोनप्राप्नोतिशुक्लश्चशुक्लंचेत्यत्रापि
विविभक्त्यंतानामसारूप्यात्।एकविभक्तौतुसरूपाणामेकशेषेपुंनपुंसकयोःपर्यायेणप्राप्नोतीवचन
मिदमेकवद्भावार्थंच।प्रधानेकार्यसंप्रत्ययादिति।शब्देनार्थस्याभिधानमिहकार्यं।तत्रचनपुंसकानपुंस
कसंनिधौनपुंसकस्यैवभविष्यतीतिनार्थःसूत्रेणेत्यर्थः।कथमिति।यथालोकेबहुषुगच्छत्सुराजा
गच्छतीतिप्रधानंराजाव्यपदिश्यतेराज्ञश्चप्राधान्यंतदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वादन्येषांइहतुनपुंसकस्य
किंकृतंप्राधान्यमितिप्रश्नः।एवंहिलोकेदृश्यतइतिव्यापित्वात्नपुंसकस्यप्राधान्यमाह।स्थिते
तिनपुंसकंसाचसर्वत्रविद्यतइतिस्थितिरूपत्वेनेनस्त्रीपुंसयोरविवक्षायांसिद्धोनपुंसकशब्द
प्रयोगः।अनिर्ज्ञातेर्थइति।सामान्यरूपेणज्ञातेस्त्रीत्वादिनातुविशेषेणानिर्ज्ञातइत्यर्थः।गुणसंदेहइ

त्यर्थस्याविवृतीतिरितिभावःसाचेतिवृद्धिह्रासयोस्थितेरपिसत्वादितिभावःनन्वनिर्ज्ञातेकथंप्रश्नोनआहसामान्यरूपे
णेतिभाष्ये।निर्ज्ञातेर्थेगुणसंदेहेचेतिगुणसंदेहस्थलकेऽनिर्ज्ञातार्थविषयेप्रश्नवाक्येइत्यर्थः॥

कै० वि०
८६

शब्दैकगोचरत्वमिमिति तत्तच्छब्दमात्रबोध्योपचयादिरूपत्वमेवेत्यर्थः। ततश्च नपुंसकस्य प्रजननासमर्थस्यापि पुंस्त्वं तु
भवितीत्याति भाव इति विवरणकृतः स्त्री वा पुमान्वेत्यस्य स्त्रीशब्दवाच्यं पुंशब्दवाच्यं वेत्यर्थः। एतच्छाब्दस्य प्रायेणेत्यादित्यनेन
न त्वकेनेककोटिकस्यैव संदेहे वहस्य दृष्टत्वेन दृक्संदेहाकारोनुचितोत्र आह्वयद्दूरादिति। इत्यस्मिन्नर्थे इति। इवशब्दो
भिन्नक्रम इति भावः। दृष्टांतत्वेनेति स्त्रीविषयो रूपशब्दो नपुंसके स्त्रिया अंतर्भावे दृष्टांतत्वेनोपात्त इत्यर्थः। एवं च व्याप

इयं चेवेति। यद्यपि नपुंसकस्य जन्म तथापि यत्प्रजननासमर्थं तन्नपुंसकमिति नेह नपुंसकलक्षणं
किं तर्हि शब्दैकगोचरत्वमेव लिंगलक्षणं। तथा सति च नपुंसको भवतीति प्रयोग उपपद्यते। महि
षी रूपमिवेति। रूपशब्दः संस्थानवचनः। यत्र दूरात्दृश्यमाने वस्तुनि निश्चयो नास्ति केवलं संभा
वना रूपः संदेहस्तत्रैकस्यापि शब्दस्य प्रयोगो भवति स्थाणुरयं स्यादिति। एवमिहापि महिषीवैतत्सं
स्थानमित्यस्मिन्नर्थे महिषी रूपमिवेति प्रयुक्तं। रूपशब्दोत्र नपुंसकलिंगो दृष्टांतत्वेनोपात्तः। यत्र तु
विशेषस्य निर्ज्ञानं शुक्लाः शाद्यः शुक्लाः कंबला इति तत्र नास्ति नपुंसकप्रयोगः। सत्यारंभे अरण्या रण्या
वित्यत्रैवकारानुवर्त्तनान्महत्त्वस्या पाधेराधिक्यादेकशेषाभावः॥

कत्वेन नपुंसकस्य प्राधान्यात्तद्विवक्षायां नपुंसकप्रयोगः आधिक्यादिति यदि विशेषलक्षणं नपुंसकत्वस्त्रीत्वपुंस्त्वकृत एवेत्य
र्थ इति भावः। भाष्ये आकृतिवाचित्वादिति। यद्यप्याकृतौ स्वगतसंख्याविवक्षा तदैकवचनं यदाश्रयगतसंख्यारोपस्तदा वि
पि द्विवचनादीति बोध्यं एतेन सरूपसूत्रविषयेप्येकवचनांत प्रयोग इति बोध्यं॥

शि० शा०
८६
४६४

पिता मात्रा। भ्रात्रादीनां वैरूप्यात्भिन्नार्थत्वाच्चैकशेषाप्राप्तेः पुमान् स्त्रियेत्यत्रापि सरूपाणामित्यनुवृत्तेः प्रश्नानुपपत्तिमा
शंक्याह वक्तीति भाष्येन पुमान् स्त्रियेति सिद्धमिति। सरूपाणामित्यपेक्षया परत्वादयमेवन्यायोर्थ इति भावः स्वस्रादिष्वपी
ति। एकापत्यवाचेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वात् इति भावः एवं च भ्राता च भ्रात्री चेति विग्रहे पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धमिति ता
त्पर्यं। भाष्ये उत्तरयति भ्रातृपुत्रेत्यादिना च शेषे भिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तमिति एतदेव भाष्ये कारणशब्देनोक्तं पुंस्त्वविशिष्टमेते

पिता किमर्थमिति। वक्तिविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्रादिष्ववृत्तेरसिद्ध एकशेष इति मत्वा प्रश्नः
। कारणादिति भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तं भ्रातृशब्दस्य स्वसृशब्दस्य चेति। भ्रातृशब्देन स्वसुरभिधानं
न प्राप्नोति। एकशेषविषयमिति। आरब्धे एकशेषे ऽवश्यं भ्रातृशब्देन स्वसाभिधेया अन्यथैकशेषारंभो
नर्थकः स्यात्। एवमनारब्धेप्येकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थस्य संबंधस्य सहविवक्षायामेव भ्रातृशब्दः स्वसुर
भिधायको भविष्यति। न ह्यविद्यमानसंबंधस्य शब्दस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते अनभिधानाच्च भ्रातृ
पुत्रशब्दयोः स्वसृदुहितृभ्यां द्वंद्वाभावः। मातापितरौ श्वश्रूश्वशुराविति द्वंद्व इष्यत एव॥ ॥श्री॥

कापत्यत्वं धातृशब्दस्य स्त्रीत्वविशिष्टं स्वसृशब्दस्येत्यर्थः तयोः सारूप्याभावात्पुमान् स्त्रियेत्यस्याप्राप्तिरिति भावः प्रत्या
ख्यानबाधाह इति वेतुल्येति आरंभबाधाह दर्शनं वै हेतुरिति। दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यमिति। दर्शनहेतौ तत्स्यत्वाद
न्नापि दर्शनं स्यादित्यर्थः। शास्त्रारंभेणैव नियाठः नियम्यते। उत्पाद्यते। एवं च भ्रातृत्वपुत्रत्वपितृत्वश्वसुरत्वादीनां स्वसृदु
हितृमातृश्वश्रूधारो वैलोकशेषविषयेतत्स्वरूपेण स्वस्रादीनां बोध इति स्वरूपसूत्रादि प्रत्याख्यानेपि न दोष इति तत्त्वं
एवं प्रत्याख्याता त्रिसूत्रीति दिक्॥

त्यदादीनि व्याश्रय इति। त्यदादितदीन्नपदयोरेकशेषेण त्यदादिपक्षाश्रयणात् अत्रापि व्याश्रयसद्भावो ध्येयः शेषे त्यदादीनामित्यर्थः। पुंनपुंसकत इति। पुंनपुंसकयोरित्यर्थः सह विवक्षितपुंनपुंसकशेषेनेति भावः। पुंस्त्वमिति। वचनं त्वनिष्ठेयशेषेण सिद्धमिति प्रसंगोच्चारितो वचनशब्दः। शब्दपरेति। वार्त्तिके इति शेषः। ध्वनितं चेदं नपुंसकमनपुंसकेनेति सूत्रतत्त्वव्याख्यानभाष्याभ्यां। इदं वचनं त्यदादिभिः सजातीयविजातीयानां त्यदादीन्यां त्यदादिभिन्नानां च सहविवक्षायामेकशेषप्रवृत्तिविषयं। अन्तरङ्गत्वात् स्येनतथैव लाभात्। न चैवं गावश्वाश्वरंतीति उत्तरसूत्रस्थभाष्य

> त्यदादी। त्यदादित इति भाष्यव्याश्रय इति तसिः। आद्यादित्वाद्वा। सा चेति स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयते। पुंनपुंसकयोस्त्वेकशेषशब्दपरविप्रतिषेधान्नपुंसकत्वं भवति। अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति। न्यायसिद्धमिदं परवल्लिंगं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति समासार्थस्य लिंगातिदेशात् तद्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तल्लिंगस्य सिद्धत्वात्। सामान्यमर्थ इति। वस्तुमात्रं त्यदादिभिः परामृश्यत इति तदेवेषामर्थः

प्रयोगे इमा इत्यनुपपन्नं स्यात्। निषेधवार्त्तिके द्वन्द्वपदे नैकशेषस्यापि ग्रहणात्। तल्लिंगस्य सिद्धत्वादिति। प्रधानतंत्रत्वात् गुणानां ननु नेह गवादिवत् सामान्यमर्थ इत्यत आह वस्तुमात्रमिति अविवक्षितस्त्रीत्वपुंस्त्वाद्यवान्तरविशेषणं परोक्षत्वाद्यनुगतीकृतं वस्तुमात्रमित्यर्थः एवं चैकेनैव तच्छब्देनोभयोः प्रतीतिः सिद्धेति एकशेषफलं सिद्धमित्यर्थः। लिंगमपि लोकत एव सिद्धं तच्च तात्पर्यतो निर्णेय इति भावः॥ ॥श्री॥ ॥रामजी॥

सति सूत्रे इति त्यदादीनीत्यनेनानुपूर्व्याविशेषयुक्तानां निर्देशात्। असति तु वचने निर्णायकस्य विप्रतिषेधस्य न प्रवृत्तिरिति भावः। एतन्मूलकमेव पश्यते त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यत इति। परस्य चेति भाष्ये। परस्येनेत्यर्थः आरंभवादिनापि परस्योभयथाचित्त्वमंगीकार्यमित्यर्थः। तद्देवतावितिति। अवान्तरधर्मविशेषविवक्षायां तस्याप्रसिद्धेरिति बोध्यं। भाष्ये उत्कालिताः निष्काशिताः पुरुषायेषित्यर्थः विनाशितपुंस्त्वा इत्यर्थं किंचित्। तन्न उत्तरसूत्रस्थपुंसउत्कालयितुमिति भाष्यासंगतेः किमर्थं पुंसां निःकाशनमत आह वाहायचेति प्रायेण बलीब

> परस्येति सति सूत्रे शब्दविप्रतिषेधः शब्दवचने आश्रयितुं। पूर्वशेषदर्शनाच्चेति। सति त्वारंभे पूर्वशेषो न स्यादिति दोषप्रसंगः। द्वन्द्व इति। तद्देवदत्तावित्यादिप्रयोगो माभूदित्यर्थः। आभीराः इति। ब्राह्मणमिति। तमित्यनेनेन्दुगन्तकन्यायामाभीरो नाम जायते। माहिष्यो नो प्रजायते विदूश्शूद्रगनयोर्निषादिस्मरति:

र्दा एव वाह्यन्ते विक्रीयन्ते च स्त्रिया एवेति। ततश्च गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरणगोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुंस्त्वसमानाधिकरणं चेति नानार्थो गोशब्दः तत्राद्यः प्रसिद्धः अन्त्यस्तु क्वचिदेव। एवं च गोशब्दः स्त्रीगवीणामेव वाचकः प्रायेण क्वचिदेवेत्यर्थ गृहकवशेन युगवानां वाचको यथा एवनाश्वतुरोवलीवर्दान्यशेषेति प्रथमयोरिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगो बाहीक इत्यादौ चेति भावः एवं बलीवर्दसमभिव्याहारात् गोशब्दस्तदतिरिक्तपर इति कथाचित्याबाहाबर्थं निष्काषितपुरुषा एव गावः। गोपदव्याख्यानं तु तत्सहिता इत्यर्थाभिव्यस्य एतानाइत्कशरस्य हरणे बलीवर्दान् इति त्ववस्थाविशेषप्राप्तत्वबोधनामित्याहुः॥

कै० वि० ८८

ततश्चात्रेति अत्रोदाहरणे पुंतात्पर्यग्राहकरहितेइत्यर्थः भाष्यात्लोकाच्च गोशब्दव्यवहारः प्रायेण स्त्रीगवीष्वेवे
तिद्रष्टव्यंसमुच्चयइति।सह विवक्षेत्यर्थः।गतत्वादितिवक्तमात्रविवक्षयेत्यर्थः सामान्योपक्रमेइतिांन प्रथम
तएवविशेषावगमः।तथासतिसामान्यविशेषवाचिनोरुभयोःप्रयोगवैयर्थ्यंतस्मात्सामान्योपक्रमेवि

स्त्रिय एवेति।ततश्चात्रगोशब्दः स्त्रीगवीनामेववाचकः।सामान्येनेति।सामान्येसर्वविशे
षाणांव्याप्तत्वान्नास्तिसामान्यविशेषयोः समुच्चयइत्यर्थः।तंब्राह्मणमिति।तमित्यनेन
गतत्वाद्ब्राह्मणशब्दस्यप्रयोगोनप्राप्नोतिब्राह्मणमित्यनेनगतत्वाच्चगार्ग्यशब्दस्येतिभावः
भवतीति।सामान्योपक्रमेविशेषाभिधानमित्यर्थः।येनैवेति।यथासामान्यविशेष
योर्विशेषणविशेष्यभावोदृश्यते तथाविशेषसंनिधौ तद्वर्जितेषुविशेषांतरेषुसामान्य
शब्दवृत्तिर्दृश्यते।ब्राह्मणायातावसिष्ठोप्यायातइतितस्मात्तथाविधेयविषयेयंवाच
निकोद्वंद्वनिषेधः तस्मिंश्चसत्ययमेकशेषोनवक्तव्यइत्यर्थः॥ ॥छ॥ ॥श्री॥

शेषाभिधानमित्यर्थः ननुवाक्यविशेषणविशेष्यविषयंद्वंद्वस्तूभयपदार्थप्रधानविषयइतिकथमेतद् शि० शा० ८८
तआह।यथेति।धःप्राच्यभरतेष्वितितुल्गोत्रनिर्देशः प्रमाणप्रमेयेत्यादितुपर्वतेष्वरित्याऽसाध्वेवेत्याहुः ४६६

कै० वि० ८९

ग्राम्यपशुस्त्रीशब्देनेति॥अन्यथापुमान्स्त्रियेतिपुंसःशेषःस्यादित्यर्थः उभयेति संघस्येत्यादि वृषभस्यापीति सर्वेषा
मुत्कालनासंभवादितिभावः मिश्रत्वादिति॥तेषामुभयसाधारणजातिविशिष्टएवशक्तिरितिभावः॥ ७३॥इतिश्री

ग्राम्यस्त्रीपुंसात्मकस्यसंघस्यस्त्रीशब्देनाभिधानयथास्यादितिसूत्रारंभः उभयात्मकत्वमस्याग्रन्था
द्र अयमितिस्त्रिय एवेतियद्यपितत्रवृषभस्यापिसंभवः तथापिमल्लानासवत्भूयस्त्वात्स्त्रीभिर्व्यपदे
शोभवति अग्राम्यादिषुतुमिश्रत्वात्संघस्यपुमान्स्त्रियेतिपुंसःशेषः अनेकशफेष्वितितुश्वानांत्वार
दाप्यत्वात्स्त्रीशेषाभावः तत्रानेनप्रकरणेनप्रयोगस्यनियतत्वात्ततिः क्वचिदाश्रयलिंगेनस्त्रीत्वेनव्यपदि
श्यतेक्वचित्पुंस्त्वेनेत्यक्तंभवति॥ इतिउपाध्यायजय्यटपुत्रकृतेभाष्यप्रदीपेप्रथमस्याध्यायस्यद्विती
येपादेतृतीयमाह्निकं॥ ॥द्वितीयपादः॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्रीकृष्णायनमः

वभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमस्यद्वितीयपादेतृतीयमाह्निकं॥ पादश्चसमाप्तः शि० शा० ८९

४६७

इतिप्रथमाध्यायस्यद्वितीयः पादः समाप्तः

अथप्रथमाध्यायस्यतृतीयपादप्रारंभः

कै॰वि॰ श्रीगणेशाय नमः ॥ भ्वादयो ॥ कस्मान्निमित्तादिति । फलमपि निमित्तं । अत एव मंगलार्थं इत्यत्र तंसंगच्छते । तत्रैव कारणप्रश्नश्च । अत एव यदिता वदिति भाष्ये
१ क्षिप्यः संगच्छते । ननु भ्वादयइत्युक्तेपि वकारस्य सत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह यत्तीति उकारो ग्रवकार विषयः प्रश्न इति भावः । असमाद्वा व्याप्त समासे वि सं
हिता विकल्प इति भ्रमं वारयति । अभ्युपगम्येति । नन्वेकस्मिन्निति । यद्यप्यत्र संहितानिसत्वे नैकपदत्वप्रयोजकं । संहितैकपदे नित्या धातूपसर्गयोः
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति श्लोके समासग्रहणेनैकपदशब्देनाखंडपदस्यैव ग्रहणात । अत एवास्य अयङ्त्या आर्षमिकङ्लेन

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ भ्वादयो धातवः कुतोयमिति । वकारस्य भावं मत्वा कस्मान्निमित्ताद्वकार इति पृच्छति । यस्येति । यणादेशेने ॥ कोनिव
त्तितत्वात् । अथासंहितये ति । अभ्युपगम्य वाद्योयं नन्वेकस्मिन्नपदे असंहितात्वासंहितैकपदे नित्येति वचनात् । तस्मात्सर्वे ॥ र्थानिर्देशो
नेसंभवतीत्येवं परमेतत । भूवादीनामिति । स्त्रोत्वादिति भ्वादिशब्देस्य यौ विवक्षितः तत्र वाचकसंबंधी भ्वादीनां भ्वादिशब्दवाच्या
नांवकार इति व्यपदिश्यते ॥ ॥

नित्या किं तु समासत्वप्रयोजकं । तथापि अनेनैकदेशेनोक्तश्लोकग्रहणान्नदोषः । नन्वेवं भाष्यप्रामाण्योच्छेदो तत आह तस्मादिति । तथा च तात्पर्यविषय प्रमे
याबाधनाप्रामाण्यमिति भावः । ननु भ्वादीनामित्यस्य स्वरूपपरत्वे बहुवचनानुपपत्तिः अर्थपरत्वे प्रकृतासंगतिरतः पर्यवसितमर्थमत आह । स्त्रोत्वा १
दितिरीति । तत्ताभ्याकारणाहतत्रेति वाचकभ्वादिशब्दसंबंधकार्यत्वादान्यनिष्ठत्वेनोपचर्यतइतिभावः ॥ ॥ ॥

४५८

प्रयोजनेनेति । अनिमित्तकस्यास्तत्वासंमतया प्रयोजनकथनानुपपत्तिरिति भावः । उभयस्मिन्नपीष्टे प्रयोजनमात्रकथनमसंगतमित्यवोध्यं । नचा
पमिति । सर्वलोकप्रसिद्धत्वाभावादिति भावः । वैयाकरणेति । अनादिव्यवहार एव साधुत्वप्रयोजकोन सर्वलोकप्रसिद्धिः अन्यथा याज्ञिकमात्रप्रसिद्धस्यादी
नां व्याकरणाप्रसिद्धदिबुभादीनामप्यपत्त्यापत्तिरिति भावः । ननु मंगलं नाम धर्मः । तत्र न वकारोच्चारणं तज्जनकमानाभावात भ्वादिशब्देनापितत्संभावचतत्रप्र

मंगलार्थ इति । ननु निमित्ते पृष्टे प्रयोजनकथनमप्रसक्तं । नैष दोषः प्रयोजनकथनेन निमित्तस्यापि कथनात । अत एव निपातनाद्यागम
रूपोच्चवकारः कृतः नवायमसाधुः वैयाकरणनिकायेप्रसिद्धत्वात । तस्य च मंगलप्रयोजनमित्यनेन प्रतिबंधकादित्वं भवति । अपूर्वस्यहिला
भोदध्यादेर्लोके मंगलं सूचयति । तथेहाप्यागमो वकारो मंगलार्थः संपद्यते । अथ वा सतिवकारो विकृतेभ्रंशे च उच्चार्यमाणो महाव्याहृति
स्मरणां मंगलं भवतीति पारंपर्येण वकारो मंगलार्थः संपद्यते ॥ ॥

वेत्यहीति । मंगलजनक इति तार्थः । किं तु सूचक इति न दोषः । निबंधनेतु शिष्याणामप्यानुषंगिकमंगलस्य सूचनार्थमिति भावः । नन्वस्य मंगलसूचकत्व
मेव स्तवं न लोकसिद्धमत आह । अथ वेति । रेफांतस्येव महाव्याहृतित्वादाह स्मरणामिति । एवं च वकारलक्षणमंत्रे इदमेव निपातनविषयालक्षणं गुरूच्चा
रणां तु महाव्याहृतिस्मारणलक्षणमंगलार्थत्वमात्रमिति बोध्यं । तदेतत्सर्वं भाष्ये वकार आगम इत्यनेन सूचितेव कारस्यागमत्वात्तदादध्यादिवैमंगलसू
चकत्वमित्यन्ये ॥

क॰टी॰ २ ननु गणपाठेपि आदिग्रहणं विनार्थकं सर्वसंग्रहोत आह भूवादीनिति एवं येभूवादयस्तान्तेपदस्यावश्यकतया आदिपदमात्रविषयः प्रश्नो भाष्ये कृत इति
भावः। इदिभवतिभ्यां चेति भवति मादिमन्यते। आहतमेवेति। अनेन सतिपाठे संनिधानाविशेषात् तुल्यामिव प्रत्ययान्नामपि तत्पदपरामर्शकं स्यादिति ज्ञा
पकं क्लिष्टं कारणायस्य इष्टप्रतिपत्त्यर्थं आदिग्रहणं कदाचित्क्रियेतेति नात्यंतमकारणमिति सूचितं नन्वेवमेवं तर्हि सिद्धेश्वरभाष्यमनुपपन्नं सूत्रपाठि

नार्थ इति। भूवादीन् पठित्वा ते धातव इति वक्तव्यं यथा तेतद्राजा इति न स्यादिमिति। सति पाठे गतार्थे सोत्र कर्त्तव्यमस्ति तत्संबंधादित्य
र्थः अतएव प्रतिषेधप्रकर्षः संबंधाभावे तं तमेवावाकरणमित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्त्यर्थं निर्दिष्टः। एवं तर्हीति। सूत्रेषु येपठ्यंते भ्वादयस्तदा
दयस्ता नसमाप्यते धातव इति वचने उपदिष्टसती त्यर्थः। अस्तिवधाव इति। अनेनासंनिद्धत्वपरिहृतं वाक्यश्चेत्यनेन गतार्थत्वं निराकृतं॰

तकतिपयानां धातुत्वसिद्धावपि सर्वेषां तासिध्यथा वादत आह सूत्रे स्थित पूर्वपक्षी बहिर्गणपाठेन आनात्येवेति इधिभवतिभ्यां चेति सूत्रस्थं भवतिमा
दिमन्यते इति तं प्रत्याह सिद्धा तीयदिताव तामेव धातुत्वमिष्टं स्यात्तर्हि ते धातव इति एव वदेत् इत्यादिग्रहणं ज्ञापकमिति भावः। नचप्रकारवाच्यव्यादि
शब्दोदृष्ट इति कथं सायकर्त्तव्यवस्था वाच्या इशब्दस्य प्रसिद्धतान्वादिति भावः। ननु वाद्यः पाठ इत्येतावतैव सज्ञाया अपि सिद्धेरस्तिपाठ इतिव्यर्थमत आ ए
हानेनेति ॥ ९
४६९

याचादिग्रहणाकरणे पाठेनैसंज्ञेत्येतदुपपत्तिस्तथा दर्शयतियेधातुपाठ इति यद्यपि ते इति पाठे पि पाठमूलैव संज्ञा तथापि पाठविशेषमूलत्वज्ञापनं ज्ञाप
कफलमिति भावः। ननु कृतिप्रभृतीनां सौत्राणां धातुत्वाप्याद्देशकृतिगणत्वमावश्यकमित्यागणवपत्या दावतिप्रसंगो तत आह तेषां चेति अतएवाभ्वा
दिसंज्ञोहस्वकरणं। वललमे। तान्निदर्शनमित्यपि यदि प्रामाणिकं तर्हि च एव तत् नगणपाठस्येति भावः ध्वतितं चेदं पाठे नधातुसंज्ञेत्येतद्भाष्येण। ननु
यः पश्यतीत्यादिव्याहृत्यर्थं क्रियावचनत्वस्यावश्यवाच्यतया पाठफलं नास्तीत्यत स्तत्फलं दर्शयति तत्रेति आज्ञापयतीत्यर्थे आणवयतीतिप्रा

पाठेनेति। येधातुपाठे पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा तेषां च पाठो नोपलक्षणार्थः। अपितु इयंज्ञाप्रतिपादनार्थः। तत्र यदि क्रियावाची धातुरिति
लक्षणं क्रियेत ततस्तत्र आणवपत्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यात्। अथ सूत्रपठितानामनंतरं। तथा तएवं इत्यकृच्येतत दत्रापठितानां न स्यात्
तस्माद्भूवादय इत्यकृतं तत्र सूत्रवार्त्तिकभाष्येषु ये पठ्यंते तेपि सूत्रकारादिप्रामाण्यात् धातुत्वेनाश्रयणीयाः ॥

कृतं। अपभ्रंशानामपि ख्यातं त्वे रोचे बोधकानां अरोतिकाणदेतेषां क्रियावाचित्वं बोध्यं। अथ पाठविशेषफलं दर्शयति। अथ सूत्रेति। ननु पाठस्यानुपलक्षण
त्वे सूत्रस्यादीनां कथं धातुत्वमत आह सूत्रेष्विति कृते तीयादेति सूत्र मनेकाव्यहणं तुलुंयाद्यर्थमिति वार्त्तिकं। गणः कण्ड्वादिर्भाष्यस्थिकाः विहितकार्यादे
श्यताकारणान्त्यत्वे तत्प्रमाणं तेन च पठंभात पाठेपठितानामिदानीं पाठभ्रंशोनुमियतइति भावः तन्वेवमप्यवशेषपठनीये गणे सूत्रां ते ये गणं पठिष्या
ते धातव इत्येव किं नोक्तमिति चेन्न एवं विभूस्त्रकरणे त्यक्त्वाम संदिग्धमिति सूत्रलक्षणे छेदापत्तिः। अन्यथा सर्वपाठे नापि सूत्रांतः पठितानां ग्रहणीया
नीत्याद्युक्तैव सिद्धे बहुव्याकुलतापत्तिरित्याहुः ॥

कै॰वि॰
३

ननुसमानशब्दानामित्यस्यार्थे तःसाम्येपर्यायाणामित्यर्थे संगतिः पर्यायाति संज्ञास्यपाठश्रयणप्रयुक्तत्वाभावादत आह समानश्रुतीनामिति। ननु प्रयोगस्थानां गणपठितेभ्यो भिन्नत्वेन समानश्रुतित्वेनैव कार्यस्य वक्तव्यत्वादाह इष्टेति। एतन्निष्टविभागस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह अक्रियेति। नत्वेषामक्रिया वाचित्वात्कारकेविधौ यमानतव्यादीनां कथं प्राप्तिरित आह यथैवेति। अंतरंगेति। प्रातिपदिकादि तीयेत्यादौ प्रातिपदिकार्थनिरूपितकर्मसंभवात्प्राप्यग्रहणेपि धातोस्तव्यादिस्यादिवाकउपस्थितिभावः यथेकस्य स्कसंभवान्नवा प्राप्यग्रहणमिति भावः। अनन्यारीत्या भावेप्यनुत्व क्रियोः।

समानशब्दानामिति। समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानाम क्रियावाचिनामित्यर्थः। तव्यदादीनामिति। यथैवेदृश्यैवंपश्येति बाह्यक्रियापेक्षेकर्मणिद्वितीया भवति एवं तव्यदादयोपि स्युरित्यर्थः। साधनमिति। अंतरंगधातुवाच्यक्रियापेक्षेसाधनेतव्यदादयः साव काशाबाह्यक्रियापेक्षेत्वे त्यर्थः। येयितिकार्यमेति स्वरविशेषार्थमुन सोप्यनमिधानान्नभविष्यति यापश्येति। यश्चेति धातुरिति विभक्तिरूत्यतेतस्यपस्तेदपिचकृते धातुसंज्ञायामातोधातोरितिलोपप्रसंगः॥ ॥ ॥ ॥

भावस्यैस्मैवतव्यस्य दिविधो भावपदार्थत्वात्। भाव साधनरूतिभावोपलक्षणं बोध्यं भावेरितिघञपिनापदरूजादिसाहचर्यात्साध्यत्वेनाविभासमाने भावे एतद्विधानादित्याहुः तन्त्रेवमपि स्वार्थिकास्तमुन्नादयः स्युः अत आह योपीति। तदर्थ्ये तुमुनः क्रियोपपदत्वाभावादप्रसक्तेराहशक्तेति नक्तांतोव्यपकृतोभावरत्युक्तेः सोपिभावएवेति बोध्यं। ननुधातुत्वेविवक्षणानुपपत्तिरिवकुतोनशंकितेत्यतआह यच्छ इति॥ ॥ रम॰ ३

४७०

Dr. Bhau Daji Memorial

कै॰ ५६

अन्यथा इत्येवमिति वाच्येअतएवोक्तः कः इत्यादि सिद्धिरिति भावः। नबलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया दाबंतस्य न धातुसंज्ञेति वाच्यं। सकारजः शकारो श्चुत्वेवर्गस्तवर्गजइत्यभियुक्तोक्तेः षृद्वादिस्वेतत्परिभाषा प्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वादित्याद्यः भाष्येतत्रानर्थकग्रहणं वक्ष्यतइति। एवंवानर्थके ग्रामविध्यर्थत तंवादिषु अधातुरिति वाचकवाचनार्थमर्थीति भावः। नन्विति। यदितुसारूप्यस्यैव संज्ञा प्रयोजकत्वादिति भावः। नैष इति। कार्यत्वात्संज्ञायाः प्रयोगानुशब्दावस्थायामेव संज्ञाप्रवृत्तिर्नतु एवस्थायांनुशब्दसंज्ञार्थमेव शुयाठइति प्रयोगस्थ यठितत्वथाते येणसंज्ञाप्रवृत्त्यातत्र

न्नस्तइति। नतुगणे तुपुपयठितः नचास्यतेनसारूप्यं निर्दोषः। प्रयोगानुशब्दएवधातुः तेनचास्यसारूप्यमस्त्येव। यद्यपिचार्यसानुबंधकस्तथापि धातुनअनुबंधकपरिभाषयाकेश्चिन्नाश्रीयतोऽथवोपलक्षणार्थमिदं तेनस्यादिस्वरूपस्य ग्रहणं। अत्रघ्नेति। अ

नकृदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वं

कृत्तेति प्रसंगपाद्यानं युक्तेणेति इत्यादेतु धात्वादेरित्यस्य भाविसंज्ञापरत्वान्नदोष इति भावः अयंकृत्प्रत्ययः केचिदिति भत्वादयइत्यर्थ वनश्रीमतइत्यर्थः अथेति। अयमस्तुन्नयः आगुकरीत्याप्तामंजस्यात् किंचैवं कृद्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यासंगतिः चस्तइत्यादावुवंजायतिस्तुवर्णतथा तुल्यात्कथं प्रातिपदिकत्वमत आह। अत्रेतिकृतग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमिति भावः

नवेअत्रेति भाष्यं पुनरुक्तप्रतीकाश्च भेदेनयोजयति शिष्टेति। अत्र शिष्टप्रयोगादेवोक्त्वाप्रवृत्तौ स्वार्थकादिवशब्दार्थमेवेदं सचेद्धातुत्वात्प्रातिपदिकं
येऽर्थे नवतदिति ज्ञापकत्वमिति भावः। इतरइति। अप्रयोगस्थल इति कचत्तुर्थ्येद्दुईयतया चारितार्थ्यसंभावनासत्वादिति। भावः यद्यपीष्टन सिध्य
तितथाप्यनिष्टप्राप्त्यर्थमेव शास्त्रं स्यात्। तथा चाविपरीतमेवेष्टानिष्टविभागः स्यात् इति भाष्यार्थः ज्ञापकवाधाहएवंतहीति ततवेदन वाधाह एवमपीति
नीत्नीत्यस्यतु परइत्यादिः तदाह। अथातुरिति। तदेवं समानशब्दातिप्रसंगः स्थितः। अत एव परिभाषामाहशांचेतिचकारस्तुधीयंभाग वतानव्याख्यातः अवधे

तदेवअत्रेप्यतइति शिष्टप्रयोगाभावात्। तस्मादिवउदिति ज्ञापकमेव। इतरोज्ञापकत्वंविघटयति। अनिष्टंचेति। एवंतहीति धातुसानुबंधकइतिभावः
एवमपीति। अथातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधान्निरनुबंधकात्तस्मारसंभवः। उभयसंभवेवास्याः परिभाषायाउपस्थानंनान्यथा। इयानवधि
रिति। अवधिमानवधिनोपलक्ष्यते। तेनविशिष्टावधियरिच्छिन्नस्यधातुसंभवेचास्याः परिभाषेविधेयेत्यर्थः। मेधशब्दइति। ततश्चमेधशब्द
स्तउदिप्रसंगः। नचार्थयाढः परिच्छेदकः तस्यायाणिनीयत्वादभियुक्तेरुपलक्षणतयोपात्तत्वादनेकार्थत्वदर्शनादर्थस्यनियामकत्वाभावात्।

संज्ञायामकारस्वसस्यातनभूइत्यादेरत आह आह अवधिमानिति। इदंचेयत्यंदेनभाष्येध्वनितमिति भावः। अभियुक्तेरिति। भीमसेनेनेत्येतित्थं। त
त्रैवहेतुमाह अनेकार्थीतेति। अर्थनिर्देशस्यव्यभिचारित्वेनाप्रयोजकत्वाद्व्यवस्थापकत्वाभावेनपरिभाषाग्रहणमयिकार्यमिति भावः॥ ॥ एम.
४
४७२

क्रियेतेतितिद्धोधितेः स्यलक्षणस्यसंभावनीयत्वेहेतुमाह एवमिति नहीति। अवैयाकरणानां वाचकत्वेपिदशदाडिमादिवत्समुदायोनर्थकइति भावः। शास्त्रानुशा
सनप्रवृत्तानामर्थविवेनेकाप्रसक्तिरतआह द्रव्येति असंभावयतइति अप्रत्यक्षत्वादिति भावः एवंच प्रकृतलक्षणेनापि द्रव्यवाचित्वाधारतुल्यानिहत्रेः
समानशब्दातिप्रसंगस्तदवस्थ इति भावः अन्यत्रेति। मानसव्यापारइष्टरूपरहः। इष्टः कोदृशः स्तहेहात्तदिति कोशातकाययरीक्ष्यं दक्षेष्टाइहेतिस
मानमेहमानानामिति भाष्यप्रयोगादीहचेष्टायामित्यर्थनिर्देशाच्चेति भावः। नन्वेकपर्यायेणार्थस्यव्याख्यानसंभवात पर्यायान्तरोपादानमनर्थक

क्रियावचनइति। एवंसतिसमानशब्दानांप्रतिषेधेनवक्तव्यः तापिपरिभाषां। नहिमेधशब्दसमुदायक्रियावचीउकारपुनरिति।
द्रव्यव्यतिरेकेणतस्याः सत्त्वासंभावयतः प्रश्नइहेति। इहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्रव्यापारविशेषवचनत्वेपिव्याख्यात्रवचन
त्वंनोद्रव्यं। कस्यचिक्केनचिह्नवेनसोर्थः प्रसिद्धत्येनेनकपर्यायोपादानं। सर्वथेति। यावत्द्रव्यव्यतिरेकेणक्रियासङ्ग
वेप्रमाणंनोक्तंतावत्प्रयोपद्यतमत्रेणतस्याःस्वरूपंननिश्चीयतइत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मतआहकस्यचिदिति। सर्वथेत्यादिभाष्यमुपहासपरं साकिंशब्देव्याकरोषीतिवाउतशब्दान्व्याकरोषीति नाद्यः शब्देरेवयतोव्याख्यानं नास्तिनि
कोचादिभिःनांत्यः प्रयुक्तशब्दायाप्रसिद्धत्वेव्याख्येयत्वादतआह यावदिति। क्रियापदार्थप्रश्नेइदंयुक्तंनतुक्रियापदार्थोनातिरिक्तोद्रव्यादितिप्रश्ने।
तत्रहिद्रव्यव्यतिरेकएवस्याधनीयइतिउपहासइतिभावः। स्वरूपं द्रव्यव्यतिरेकव्यतिरेकः। शब्देरेवशब्दान्व्याकरोतीति भाष्यस्तु गणः ॥

समूहार्थकत्वात्तच्छब्दस्य प्रकृते नन्वयादाह। व्यर्थेति अत्रेदं तत्त्वं। कारकं न क्रियातस्याः कारकात् अन्यत्वे सत्यन्वयापत्तेः। कारकाणां मिथः संबंधायोग्यत्वात्। तस्माद्व्यति रिक्तक्रियाणां मित्युक्तेः सर्वत्र सर्वे सुपहाः सत्वा कारकातिरिक्तक्रियाप्रत्यक्षेणानोपलभ्यते स्येवं परोक्ष्यः सचेष्ट एवेति गृह्यामि संधिप्रत्युपहारः सपक्षे क्रियात्वाभिव्या दिभाष्यं। अत्यंतापरिदृष्टेति परेणाप्रमाणेन प्रत्यक्षेणात्यंतमवयवशः समूहरूपेणचादृष्टेत्यर्थः। तत्रापि दर्शनस्याशक्यत्वे हेतुमाह। आख्याते ति तत्राप्रत्यक्षत्वे हेतुः अनेकावयवरूपत्वं तच्च घटादिषु व्यभिचरितमतः सदसदिति। तदुपपादकं भूतेत्यादि। समूहस्य वस्तुतो बुद्धिकृतो विकल्प रूपत्वं न वास्तवमिति बोध्यं। नन्वतीतप्रयोगे सर्वेषामतीतत्वात् न विद्यति सर्वेषां भाविक्रियाणां कथं सर्वत्रैरूप्यमत आह पूर्वापरीभूते इति तत्त्वे
अर्थजातमिति। अर्थस्वरूपमित्यर्थः। अशक्येति। आख्यातपदवाच्या पूर्वापरीभूतावयवा सत्या भूतभाविवर्त्तमानावस्था अतभविष्यद्वर्त्तमानसदसदनेका वयवसमूहरूपासद्वृत्तविषयेंद्रियाग्राह्या न भवतीत्यर्थः ॥ ॥

वीजमाह साध्यमानेति वर्त्तमानविषयेपि तत्समेवमुपपद्यतं तथाहि वर्त्तवर्त्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं। न न्वेकक्षणोत्तस्यसंभवति तस्मादाख्यत्वमतीतत्वमादाय असमाप्तत्वं तद्भविष्यत्त्वमादायेत्येव सम्प्रर्थना। यत्क्षणा एव च क्रियावयवा इति न च तत्कालसंबंध एव वर्त्तमानत्वमिति वाच्यं एवं हि प्रतिपश्यमृगो धावतीति शब्दप्रयोगानुपपत्तेः न हि स्वस्थानप्रभृति परस्थानपर्यंतं एकः क्षणोस्ति। समूहरूपत्वे तु अवयवानां तावदवच्छेदेन स्वानुभूतावर्त्त मानता अवयवानां तत एवच्छेदेन परं दीर्घयितुं तदुपपत्तेः विलाद्विलं प्रदिशतीत्यर्थः किंचिद्वच्छेदेन सरूपमनुभवतो। वयवानां तद्वच्छेदेन तं दर्शयितुं सर्पपश्ये तिप्रयोगवत् सदस्तीति सद्वृत्तीति विषयाणामेषामिंद्रियाणां तद्ग्राह्यानेत्यर्थः। राम ५
४७२

ननु यदि पिंडीभूता क्रिया कृतो निदर्शयितुं न शक्येत्यत आह। यथेति। पिंडीभूता इति कार्यात्मना स्थिता इत्यर्थः अनेन दृष्टांतेन परमाणुवदवयवक्रियाणां मप्रत्यक्षत्वं सूचितं कृतिस्थ इति। आद्य अनिर्लुठित इति छेदः। द्वितीये निर्लुठित इति छेदे निष्क्रांत इति चतुर्थ इति भेदः अत्यंतापरिदृष्टत्वेनावयवस्त रूपे णाप्यप्रत्यक्षत्वं तद्वयवानां क्षणरूपत्वात् यश्च धावतीति तदनुमापकफलपरम्परेण तेन क्रियानुमेयेत्युक्तं भवति। वर्त्तमाने लडिति सूत्रस्थभा

पिंडीभूतेति। यथा परमाणवः पिंडीभूता उपलभ्यंते न केवलाः एवं पिंडीभावाभावात् क्रियापि न प्रत्यक्षेत्यर्थः। गर्भो निर्लुठित इति यथा कु क्षिस्थो गर्भो प्रात्यक्षः तथा क्रियेत्यर्थः अथवा यथा निर्लुठितो निर्यतः कस्तैर्भिप्रत्यक्षः। नैवं क्रियेति वैधर्म्यदृष्टांतः सा सा विति। या पूर्वमुक्ता सा सा वनुमानेन प्रतीयते। केत्साविति। योभावे स्कद्रूसनपुंसकः। अन्यत्रत्वभिधेयवशाल्लिंगनियतलिंगाः। अथवाम न्यते वैत्यनुमान इति रूपं॥

यस्यासौ ण्यिवनेवा। या सर्वामिति। असु शब्द इदमर्थ इति न वयोन हृत्कर्यमिति भावः तद्वर्त्माप्यववहितोत्तरवर्ती असशब्दः प्रसिध्यर्थ इत्यनेन तुल्यु इत्तत्वेन पुंसकत्वं स्यादत आह। योभाव इति तथा च कर्णोत्पुरितिभावः अथवेति पौष्ठा॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

के॰वि॰
६

नन्वनुमानापकलिंगप्रश्ने कारकसमवधानकालिकपचत्यादिव्यवहारव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपं लक्षणमुक्तं न तु लिंगमित्यत आह यस्मिन्
चितमित्याह यस्मिन्निति इतरभेदसाधनेन लक्षणस्यैव लिंगत्वेपि लिंगांतरमाह न चेदं विमतं कारकं न्योन्याभिघते बाधकाभावे कारकसत्ताकाले व्यवह्रिय
माणत्वाद्बाधकाभावे यद्यत्कालेन व्यवह्रियते तत्ततो भिद्यत इति प्रयोगः। ननु यस्मिन्साधन इति पाठे यत्तच्छब्दोक्तकारकस्यैव क्रियात्वप्रतीयते तच्च विरुद्ध

यस्मिन्संनिहित इति यस्मिन्वस्तुनि संहिते पचतीत्येतत्प्रयुज्यते नासतिसा क्रियाक्वचित्तु यस्मिन्साधने संनिहित इति पाठस्तत्
त्रायमर्थः। यस्मिन्संनिहिते सति पचतीत्येतत्साधनविशेषे भवती। स्यादेतत तत्संनिहितक्रियाविषयज्ञानं ज्ञानवत्पचतीत्येतदस्त्वविष
यमेव ज्ञानमित्याह अथवेति। देशांतरप्राप्तिलक्षणेन कार्येणाबाधितेन क्रियाख्यं कारणमनुमीयत इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

मत आह यस्मिन्निति यस्मिन्सति ज्ञानं न वस्तु सत्तासाधकं असतो पि शशशृंगादेः शाब्दज्ञानदर्शनादिति भावः देशांतरेति। संयोगाजन्याजन्यः संयोगाक्रियाजन्यः का
रकजन्यत्वे सति जन्यत्वादिति प्रयोगः संयोगस्य क्रियाफलमात्रो यल इत्यत्वं वोभ्यं फलानुमेया क्रियेति तात्पर्यमेतेयन्नत्यादिव्यवहारहेतोरसंभव इत्यायातं॥ ४७३

संबंधग्रहणेति। फलव्यापारयोर्जन्यजनकभावग्रहे सति हि कार्येण कारणानुमानं स्यात्स एव तु दुर्घटः प्रत्यक्षत्वादिति भावः एकैकस्येति अधिश्रयणादेरि
त्यर्थः प्रत्यक्षत्वेनेति। पश्यन्नवधारयतीति प्रत्ययादित्यर्थः बुध्यासंकल्प्येति। समस्तावि षयीकृत्येत्यर्थः उपस्थितेन संबंधग्रहो न प्रत्यक्षेणेत्युपस्थित एवेति निय
म इति भावः। एवं संबंधग्रहोत्तेकार्येणातामनुमाय पचतीति प्रयुज्यते इति तात्पर्यं इंचयोगि प्रयोगाविषयं तेषामेवावयवक्रियाप्रत्यक्षात्। अस्माकं तद्व्यवहा
रपरंपरायास्सर्वव्यापकत्वात्मक एव प्रयोगः क्रियायद्दाराममिति वोध्यं एतच्च वक्ष्यमाणेत्यादि सूत्रे भाष्ये व्यनितं। ननु तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वेपि एकक्षणस्य प्र
त्यक्षत्वसंभवात्तत् क्रियामात्रे आनुमानिकत्वकथनमयुक्तमित्याशंकापरति। यदापीति। तथा च तस्य व्यवहारविषयत्वेव्यवहारविषयत्वं ानुमेयैवेति

ननु प्रत्यक्षप्रवृत्तौ संबंधग्रहणाभावात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्तते। नैष दोषः। धातुव्याख्यासमूहस्य युगपदुद
निधानाप्रत्यक्षत्वेप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुध्यातान् क्षणान्संकल्प्य पचतीति प्रयुज्यते। यदाप्येकस्मिन्क्षणे प
चतीति प्रयोगः तदा तत्र समूहरूपारोपणाच्छब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वैकः क्षणो नैव धातुवाच्यः ॥ ॥ ॥

भाष्यतीत्यर्थमिति भावः ननु तदारोपे पि वस्तुत एकस्यैव क्षणस्य क्रियात्वेन तत्र प्रत्यक्षत्वं व्यवहारविषयत्वं च दुर्वारमत आह शक्तीति। एकः क्षण इति आरो
पितसमूहरूप एकः क्षण इत्यर्थः पूर्वे तु अधिश्रयणादि एषिनेकक्षणात्मकं तस्यापि हस्तप्रसारणाद्यावादानुङ्गीसयो तत्तद्योजनादनेकक्षणः संत्ये
वेति सोपि समूहरूप एवः यस्ततेषः मप्यवयवः परमाणु प्रत्यक्षः मुतु शब्दशक्तिस्वभावान्नैव वाच्यो नापि प्रत्यक्षः अनुमानेनैवं। उत्तरदेशसंयोगादि फलं
कारणजन्यं कार्यत्वादिति। तच्च कारणं प्रसिद्धातिरेकिद्रव्यत्वादिति क्रियारूपमेव सिध्यतीति भाष्यतात्पर्यमित्याहुः ॥

केवि॰ ७

तन्वेकार्थबोधकत्वंसामानाधिकरण्यंनप्रकृतेतत्राहसामान्येति।तथाचधातुलकारयोः क्रियातद्व्याप्ययोरन्यतरस्यचनत्वंविवक्षितमितिनदोषः।यद्यपिकरोतिः
धनावक्षेपणादिवविशेषेवर्त्ततेतथापिकारकव्यापारएवतदर्थःप्रसिद्धइतिभावः।तत्रयोव्यापारसामान्यवाचीतद्विशेषाःपचादयः।किंकरोतिइत्यस्यच
करोतितत्किमितिव्यापारविशेषविषयःप्रश्नोर्थः।एवंचयन्निष्टतया प्रश्नविषयक्रियायाः करोति शब्दवाच्यायाःप्रतीतिस्तन्निष्टतयैवोत्तरभूतप
चतिशब्दवाच्यक्रियायाःप्रतीतिरितितयोःसामानाधिकरण्यंतत्रक्रियाप्रश्नजनकत्वेनसामान्यस्तद्विशेषोत्तरेणैवनिर्णयादित्याक्रियावाचित्व

किंकरोतिपचतीति।सामान्यविशेषभावेनसामानाधिकरण्यस्त्क्रियाविशेषवचनाःपचादयःप्रती
यंतइत्यर्थः।यदातुकिंकरोतीतिपृष्टेनकरोत्यपरएवकेवलमितिप्रतिवचनंतदाव्यापारमात्रस्याव
श्यंभाविसाद्विशेषविषयःप्रश्नःप्रतिवचनंतुविशेषनिराकरणेनेतिबोद्धव्यं॥ ॥

मितिभावः।नन्वेवंपचनसेवृत्तरवत्पचतिकरोतीतिसहप्रयोगापत्तिरितिचेन्न।केवलस्यधातोःप्रयोगाभावेनतिङ्प्रयोगोतदर्थेवोनक्र एम
त्रमीत्यातथाप्रयोगाभावात्यत्रतुनेदृशंवाधकंतत्रैधोवकारेत्यादिप्रयुज्यतएवेतिदिक्।यदास्त्विति।आसेरपिक्रियाविशेषत्वंअतएवगमना ७
स्तनशयनरां शय्यात्प्रश्नेअस्तेरतिप्रतिवचनमितिबोध्यं॥ ॥ ४७४

पाठनियेनमिदंलक्षणमितिशंकतेभाष्येतत्रेति।ननुसर्गस्यधात्वर्थविशेषकत्वात्प्रत्ययस्यकर्त्रर्थकत्वाच्चप्राप्त्यभावेनप्रतिषेधानुपपत्तिरितिअहभाष्येसं
घातेनार्थवत्तेति।वीप्सेतिशेषः तद्धावृत्तेसंघातस्येतिउपसर्गप्रत्ययंयोरित्यस्यतद्विशिष्टयोरित्यर्थइतिभावः अर्थवत्त्वमिति।अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति
भावः।भाष्येयथाहीत्यादिप्रागुक्तकरोतिसामानाधिकरण्यरूपक्रियावाचित्वचिन्हाभावात्तदभावइतिभावः अतिव्याप्तिनिराकरोतिभाष्येप्रत्ययार्थस्येति
अथातेरकः अभूदेः प्रकृत्यंतरेष्वपिनार्थकेषु।प्रत्ययस्याप्यावाप्योद्धारंदर्शयतिधातोश्चेतिअन्यस्येति।तिङाभेराद्दित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामितिवा
र्तिकेनधातोरेवक्रियावाचित्वंकल्पनिर्वमितिप्रतिपाद्यतेइतउत्तरभाष्येनचेत्सामान्यशब्दाइत्याद्यंतमर्थवत्त्वमन्यास्यातंतएवावधार्यमस्य

संघातेनेतिसंघातस्यैवप्रयोगादर्थवत्त्वंकेवलानांतुधात्वादीनामप्रयोगादानर्थकं।अपिशब्दस्येति।यद्यप्ययंप्रत्ययस्तुरायः।तथापिप्रकृति
भागावबोधयत्वान्प्रत्ययभागपर्यालोचने।नक्षादेवमुक्तं।अथवाप्रत्ययार्थेकेचिदितिप्रत्यययत्वेनकल्प्यतइतितदयेसूचितदृक्तं।
किंनसाधीयइति।परप्रकृतिरेवक्रियासाधनंवाहतरासिद्धमेवप्रकृतेःक्रियावाचित्वं।प्रत्ययस्यचेति।ततश्चपक्षेतेनस्यात्कि
यावाचित्वं॥ ॥

त्ययः प्रत्ययार्थेप्रत्ययद्योत्येर्थेइत्यर्थः प्रातिपदिकविशेषणमियंवकस्यप्रातिपदिकार्थतयार्थवत्त्वतत्रस्यभाष्यस्यैवमेवआक्षेपत्वात्तदेवंसप्रत्य
यकेतिव्याप्तिंनिरस्यउपसर्गेतांनिराकरोतिभाष्येक्रियाविशेषकउपसर्गइतिप्रथान्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रत्ययार्थवाचकस्तथाताभ्यामेवक्रियागतविशे
षद्योतकउपसर्गः क्रियायांद्योधातुरेवेतिभावः अर्थातिपर्वरुत्कृष्टक्रियायांद्योतयतीत्यर्थः यद्यपितावृत्तिरितिउपसर्गाभिधानेधातुस्थलेतत्वासंभवा
दितिभावःयद्यप्यत्रेति।धातोरूपसर्गार्थाभिधानेपिउपसर्गस्यधातुव्यभिचारात्अन्यत्रद्योत्यत्वेननिश्चितार्थस्त्वेहाप्यर्थोस्तीतिभावः॥ ॥ ॥ ॥

कै॰कि॰
८

नान्विस्मयुक्तं अधीते इत्यादावुपरिभावाप्रतीतोरत आह तद्वितिः फलत्त्वक्षणाउपरिभावोधात्वर्थः सच विशिष्टार्थयुक्तत्वरूपो विधिपूर्वकत्वरूपो वेति भावः किंतु अध्यामयर्यंतत्वरूपत्वकर्मत्वधारेर्थ इत्याद्गः किं विशिष्टं स्मरणमिति। निरंतरत्वादिकं तत्रोक्तं यः भाष्येइष्टतद्विभ्यकमिति। तत्र ग्रीतिक्रियायाउपसर्गमा नार्थत्वेतिष्टंतेधीतुत्वानामति। तिष्ठति भावस्यतुनार्थः तस्यतन्निवृत्त्यर्थकत्वात् विशिष्टस्यतत्पर्थकत्वेतुतेस्यैवधातुत्वापत्तिरितिभावः समाधत्ते प्रायमि ति। नत्स्येवमपिपातिनिवृत्तिवाविनश्तियंतेः कथंगातिवाचित्वमत आह अनेकार्थत्वादितिधातोः कचित्स्वरूपकल्पनानार्थत्वेनैवप्रकृतार्थनिर्वाहे प्र शब्दस्यार्थकल्पनेमानाभाववदितिभावः लोकेपि प्रथमगमनकर्तैर्यवप्रतिष्ठत इतिप्रयुज्यत इति तात्पर्यातदाह भाष्येन चेदंन्यायतीति प्रकिरण

अधिरूपरिभावइति। ततश्चाधीयइत्यस्य विशिष्टार्थयुक्तानां पठनं विधिपूर्वकं वा करोतीत्यर्थः अध्येतीत्यत्र विशिष्टं स्मरणरूपं ज्ञा नं धात्वर्थः। श्रोयमिति। अन्यत्रापि प्रयोगात ततश्चान्यत्रास्य योर्थो सोत्य : स एवाहाप्यनुमीयते। अनेकार्थत्वाद्वधातूनांति रेवगतिवाचीतिनिर्णयः। भाववचनइति। भावशब्दः क्रियामात्रवाची पक्षायस्य स्वभावेनेति भवेद्यन्तितितेन पचादौ प्रविधा तुसंज्ञासिध्यति अस्तिभवति विद्यतीनामपि भाववद्रूपार्थोभिधा। पिण्डात
इतिमापान्वयतीत्यादौ दृष्ट मीशादेरितिप्रेरयतीत्यर्थः ननु भाववचन इति न्यासेपचादिष्वव्याप्तिरत आह क्रियामात्रेति धात्वर्थमात्रेत्यर्थः मा त्रपदं कान्त्यैनन्वेदमप्यस्त्यादिष्वव्याप्तिरत आह अस्ति भवतीत्यादि। तस्मिन्सत्यागतः भवतं भावइत्यादिप्रयोगात अस्त्यादिक्रियापि भावपूर्व नगम्यतइतिभावः नन्वस्यापार्थस्यापि क्रियालोकिमयरङ्कं पूर्वलक्षणेनेत्यत आह भावरूपेतिति। क्रियाशब्दः सपरिस्पंदसाधनसाध्यार्थरूढो भावशब्दश्चेसपरिस्पंदास्यतरसाधनसाध्ये इतिभावः॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीस्मारकसंग्रहः

एम
८

४७५

इतरो भवत्यर्थो स्यभावशब्देनविवक्षितइत्याशयेनपृच्छति भाष्येकथं पुनरिति। ननु भवतिपचत्योर्नैकार्थत्वेरभकरूपं सामानाधिकरण्यं। भावः स त्ताविक्लित्यनुकूलव्यापारश्चपाक इतितयोरत्यंतवैलक्षण्यात् नत आह आत्मभरणेति आत्मभरणं वाषष्ठ्यादृ वविकपादनुस्यूतंसत्स्थितिप्रत्यय वेद्यं रूपं तच्चकेवलसत्त्वविलात्यदार्थमात्रसमानाधिकरणं। एवं वाश्रये पचिक्रियावोधेतत्समानाधिकरणात्मभरणस्यापि तत्र सत्त्वेनतद्वाचकत्वं

भवतिपचतीति। आत्मभरणावतो भवतिः तच्चात्मभरणं विरुद्धेकार्थसमवायेयाकत्वादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायं यथा शुक्लं रूपमिति शुक्लो गुणो शुक्लं संरूपं सं वा स्तीति शुक्लादयोरूपवचनाः एवं पचादयो भाववचना इत्यर्थः। कः पुनरि ति। यदि क्रियैवभावः तदापस्तांतरेणादानमनर्थकं। अथान्यस्तदाव्याप्तिरिति प्रश्नः ॥ ॥ ॥

पचादीनां यथाशुक्लो गुणी रूपवत्सत्तामात्रे रूपवचनं शुक्लादीनां तदुक्तं पाचकादिभिरिति आदिपाकत्वादिभिरिति पाठांतरं अ आदिश्याम न्यादिविरुद्धेतिपरस्परमित्यादिः एवं च पचति भवतीत्यादेर्यत्कर्तृकापचिक्रियातत्कर्तृकासत्तेतिबोधः एवं च भवत्योर्थयोरेकाधिकरणवृत्तित्वमे व भवतिपचत्योः सामानाधिकरण्यमितिभावः ननूक्ते न सामानाधिकरण्येन भावपदार्थस्याप्युक्तप्राप्यत्वात्कः पुनरिति प्रश्नोनुपपन्नोत आह य दीति

कै॰वि॰ ९

भवतेरर्थेऽन्यस्तावत्तासिद्धे स्वपदेनेत्यर्थः मत आह स्वेति। न च धातूनामनेकार्थत्वात्तुल्यफलितात्कार्यिकाइतिवाच्यं। अनुपपत्तिप्रतिसंधानापूर्वकप्रती
तिविषयार्थमादायैवाने कार्थस्वीकारात्। यस्त अनुपपत्तिप्रतिसंधानपूर्वकं प्रतीतिविषयोऽर्थः स धातोर्मनादिस्तत्रलक्षणैवेत्याशयात्
तात्क्रियावाचकत्वात्तं च क्रियाबोधकत्वमेवेति बोध्यं। प्रकरणादीति। तेन तत्सापेक्षप्रतीतिकपरभवाद्यर्थे निरासः। भवनलक्षणाभावस्य स

स्वपदार्थ इति। स्वग्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थं गौणोऽपि पदार्थो भवतिन नु सोऽव्यभिचारात्। पद। ग्रहणं प्रकरणाद्यनपेक्षत्व
प्रतिपादनार्थं। भवनं भावइति विग्रहः। कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थः। भेद इति। विनाशो भेदश्छेदश्चाद्यइत्यादेः स च भावविशेषोऽस्तीति भा
वः

त्राह पत्नात्सत्त्वापाश्चकेवलान्वयित्वेन सर्वसमानाधिकरणातयाभावचनवतिलक्षणं नव्याप्यव्याप्तमिति कुत्रस्माप्यमात्पर्यं। ननु अवयव ए॰
वविभागनुकूलव्यापारवाचिनां भिदादीनां कथम् भावचनत्वेत्यत आह। विनाशइति। तत्र घटादिर्नश्यति भिद्यते न जवादेशेऽपि दयतेनेति ९
शब्दशक्तिस्वभावाद्वक्तव्यं। विनाशकाले सत्तायाअभावाच्चेतेनस्याः समानाधिकरण्यमितिभावः ॥ ४७६

दोषांतमाह पचादीनां चेति भाष्ये। क्रियावचनेधातावित्ति। क्रियावचनो धातुरितिलक्षणानिरूपणावसरे यथानिदर्शितं न तथा भाववचनो धातुरितिलक्ष
णावसरे पचादीनां भवतिनानिदर्शितइत्यर्थः। तथाहि न सामान्यविशेषभावेन पचादेर्भवतिसामानाधिकरण्यं किं करोतिपचति किमकार्षीदपाक्षीत किं
करिष्यति पक्ष्यतिकिं कुरुतः पचतः स्तिन्त किं भवति पचति किं भविष्यति पक्ष्यति। इत्यादेरप्याप्तेः यतस्तत्र प्रश्नोत्तरभावेन सामानाधिकरण्यं यतश्च पु
नतो भिन्नभिन्नवचनान्यपि भवतेरेकरूपत्वं। अतः पच्यर्थो भवतेः कर्त्रैव पचतियन्त्रद्रष्टातिवाक्यष्वोत। करोतिः कृभ्वोऽस्त्यर्थः भवतिर्भूतकालार्थः भातु र्थ
निर्देशो यियस्तात्तिषुयेयसामहं करोतीति वर्तमानकालं चैकत्वं चेति। प्रश्नविषयत्वं विनाचेत्यपि बोध्यं भवतिरेकत्वमनुवर्तते इत्यक्रिया क्रि

संख्यानुरूपानिति। किं करोषि पचामि किं करोमि पचेत्यादौ विपरीतापि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता ॥ ॥ ॥

यासांसंख्यान्वयं दर्शयति एवं पचादिनां सर्वाणि तिवचनानीत्यनेनापि तत्रवचनेसंख्या। नचैवं पक्ष्यतिभवतीति कथं प्रयोगः भविष्यत्वाकेवत्रैमौनस
त्राश्रयत्वासंभवात् इति वाच्यं। भूत भविष्यतोरपि सत्त्वाक्ष्याभावव्यवसायावत्त्रैमानत्वात्तेरितिभावः करोतेः पचादिसर्वपुरुषानुवर्तकत्वं किं
करोषि पचामीत्यादौ व्यभिचारितमत आह। किं करोषीति। करोतेः सामान्यविशेषभावेन पचादिष्वनुवर्तित्वं ईश्वरपचादि समानपुरुषतात्रनुकू
लत्वं द्विपरीतपुरुषतात्वेति द्विविधापि सर्वपदेनसंगृहीतेत्यर्थः ॥ ॥

नहिभवतीतिनतुपःफस्पतिसभविष्यतीत्यभिप्रायेणाभविष्यतिपक्ष्यतीतिप्रयोगःकथंनेतिचेतन॰ आख्यातस्यक्रियाप्रधानत्वात।उक्तंसामानाधिकरण्य
मपिनभाववाचकतरसाधकंयथाशुक्लादीनांरूपवाचकत्वेपिनरूपत्ववाचकतातद्वत।एवंपाकत्वेनसत्त्वस्यःसामानाधिकरण्येतपचेःसद्वाचकत्वेपि
नसत्त्वावाचकत्वमितिबोध्यं।किंचोक्तौथौपिनःपचतीत्यनेनेवतत्कर्तृवर्त्तमानसत्त्वाश्रयत्वंभवतीत्यस्यानुपयोगात।तदुक्तमितिभाष्येपचदन्यःक्रियार
त्यादिकथंसंबंधरति।किंसंबंधमत्लिकाइयंवाचोयुक्तिर्वाक्यप्रयोगोयमितिभाष्यार्थइतिभावः।एषेवेतिहिरुक्तःकथमतआहयेवेति।साध्यसाधन

भवतिःपुनरीति।नहिभवतिभविष्यतिपक्ष्यत्यभ्रदपाक्षीत।भवतःपचतोभवंतिपचंतीति।कातर्हीति।कथंसंबंधइतिप्रश्नः।एषेषे
ति।याएषान्वयस्यदृष्टांसेषावर्णभासस्वरूपेत्यर्थः।पचादयइति।साध्यसाधनभावःसंबंधःनतुसामान्यविशेषभावइत्यर्थः।ननुअन्य
त्रोक्तंतिङभिहितोभावःक्रियपासमवायंनगच्छतिनहिभवतिपचपठतीतिततश्चतेनेतद्विरुध्यते।तत्राहुःकर्तृकर्मभावेनक्रि
याआख्यातवाच्याक्रियपासंबध्यतएवभवतिपचतिपश्यमृगोधावतीतिकरणादिभावेनतुनसंबध्यतेतथाप्रयोगादर्शनात।

भावःक्रियाकारकभावःनाप्रयोगादर्शनादिति।अस्योतिष्ठोमेनयजेतेत्यादावपिज्योतिष्टोमेनेत्यस्येवकरणत्वेनान्वयोनतुधात्वर्थस्येतिमतंमंतूषर एम
यांदिष्विदारेनतिरुपितेमद्वात्तस्यकारणत्वेननधात्वंतरार्थेन्वयइतिभावः।सकर्तृकायत्रक्रियातत्कर्तृकास्त्वेतिबोधेतुपश्यंतिभवतीत्यादेरष्यपतिरिति १०
बोध्यं॥

४७७

यत्रस्वाल्वितिभ्याष्ये।एकस्याएवकर्तृत्वंतान्निरूपकत्वंचनयुक्तमितिभावः।भवेदपिभवेदितिअपिभवेदितिपक्षद्वयत्वित्यर्थःनन्वन्यत्वस्यकत्वभे
दजन्यत्वाभावादनुपपन्नमेतदतआहस्वाभाविकमितितज्ज्ञानहेतुत्वेतद्धेतुत्वोपचारइतिभावःननुभवेदपिभवेदित्यस्यदेवदत्तस्यदेवदत्तस्य
त्राप्संभवावितारइतियत्नद्वयेद्वयत्वित्यर्थःलिङा अपिनाचसंभावनाप्रतिपाद्यते।अपरोलिङप्रार्थनेएवंचतयोःकालांशेउदासीनत्वादुत्तेम्प
नकाल्वइत्यपरतमपतआहअपिभवेदितिसत्तावर्तमानेत्यस्यसंभावितेतिशेषःयद्यपिउदासीनःकालेइतथापिक्रियायानियमेनकालाश्र
कांक्षासत्वात्प्रकरणादिवशेनतत्तत्कालविशिष्टक्रियावगतिःअतएवमाद्रिलुङादेःसर्वलकारापवादत्ववेहारः।एवंचनहिभूतभाविनोसत्ताद्वश्य

भवेदयिभवेद्दिति।एकस्याःक्रियायाःआत्मापेक्षःसाध्यसाधनभावोविरुद्धइतिभावः।कालभेदादिति।स्वाभाविकमन्यत्वंकालसाधन
भेदेनव्यज्यते।एकस्येति।अपिभवेदित्यत्रयोभवतिःतस्यारोग्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृकासत्तावर्तमानार्थः।तथाभूताहिसत्ता
प्रार्थ्यतइतिवर्तमानकालप्रत्ययः।सातुसत्ताभवेदित्यस्याःसत्तायाःकर्तृत्वेननिर्दिष्टेतिभेदोस्त्येव॥ ॥ ॥ ॥

वर्तमानइतिन्यायेनसंभावनालिङंतप्रतिपाद्यस्यवर्तमानत्वसिद्धिःतदाहतथाभूताहीति।भवेदित्यस्याःसत्तायाइतिप्रार्थनालिङंतार्थोयाइ
त्यर्थःसंभावनाविषयवर्तमानसत्ताकर्तृकाप्रार्थ्यमानासत्तेतिबोधः।नन्वेकमपिप्रार्थनालिङर्तार्थस्यकथंसर्वकालसंप्रार्थनायाभविष्यद्विष
यतयातद्विषयसत्तायांभविष्यत्वप्रतीतेरितिचेन्नशांतोरोगइतिप्रश्नेपुनरुत्पत्तिध्वननायेकेनशमिष्यतीत्युक्तेसंवादाद्यापरेणशाम्यती
त्युक्ते।नीरोगपथ्यमप्यतीतिप्रयोगदर्शनेनेप्रार्थनाविषयेसर्वकालत्वाभिमानात॥ ॥

भाष्येस्मादपिस्यादिति। अत्र सापि व्यवस्थया हारेण पदार्थद्योतकत्वाद् ये: कर्मप्रवचनीयत्वेन षत्वाभावः। तदेवमत्र लक्षणोभिदादिषु व्याप्तिर्भवेति स
मानाधिकरण्याभावात्पचादावव्याप्तिश्चेति दूषणद्वयं स्थितं। कर्त्रोर्भवंतीतित्यस्यानुपपत्तेर्भाववचनो धातुरिति लक्षणमिति शेषः। भवति सामानाधिक
रण्याभावेन भाववचनत्वाभावादिति भावः। अथ तदुद्धरति अस्त्विति विप्रतिषिद्धानामि। सुपत्ललक्षणापवादानामपि भेदादयोपीति जन्मवाची भव
तिः। तेन ध्वंसस्यापि ज्ञायमानत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। अन्योन्याभावस्येति तत्र हि तत्तुल्यत्वात्स्यादेवेति तद्वाचक भेदशब्दसिद्धिर्वाध्या एतानीति न

अस्त्वयमिति। भेदादयो भवंतीति तद्वाचकानां सिध्यति धातुसंज्ञा। एतान्यतीति। एतत्यातिपादानि वक्तव्यानीत्यर्थः। भाष्ये तेभ्यः सभा
वद्दतिते न माध्यमात्त्वार्थ वाच्चिन्नाध्यस्तु संज्ञेत्यर्थः। अभावसिद्धमिति। शब्दशक्त्यनुसारेणोच्यते कृतताक्रियमाणताकर्तव्यतायुक्ता
न्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रातिपदिकेनाभिधीयंते शब्दांतरेण तु तेषामवस्थांतरं प्रतिपाद्यते। मातेति। मातृत्वे पुत्रजन्मनाभाव्य
ते सर्वथेति। याहाश्रये समानदानां प्रसंगः। कर्तृसाधने भावशब्दे हृतस्यादीनां प्रसंगः। कर्मसाधने मात्रादीनामित्यर्थः ॥ ॥ ॥

पुंसकमयुक्तं उपक्रांतार्थानंवं स्वादत आह एतदि। ननु कर्मसाधने। पिष्टहारादिषु दोषोपरिहृत एवेत्यत आह तेन साध्यमानेति। साध्यावस्थापन्ना
र्थवाचिनामित्यर्थः। कृतता घटमकार्षीदित्यादौ क्रियमाणता घटं करोतीत्यादौ। कर्तव्यता घटं करिष्यतीत्यादौ॥ सिद्धरूपाण्येवेति। स्वभावेन श राम
ब्दशक्तिस्वभावेन सिद्धं। सूक्ष्मरूपेण निष्ठावस्थमेव द्रव्यं शब्दवाच्यमिति भाष्याशयः। अतएव तस्य क्रियाकांक्षाय घ पिक्रियायितमा तथा चिसाध ११
ब्दशक्तिस्वभावात्स्थूलरूपेण साध्यतयैव प्रतीयत इति बोध्यम्। मात्रत्वमिति मात्रादिशब्दा उत्पादकत्वादीनारोपेण कृतजनकत्वस्य च तत्रापि निरूपितत्वमित्यभि
नानः ॥ ४७८

भाष्ये पठिष्यतीहीत्यस्य हि शब्दात पूर्वोक्तशंकोपपादकत्वभ्रमं वारयति इदानीमिति। समानशब्दातिप्रसंगवारणाय भाववचनानामिति कर्त्रो भवंतीत्यतो
स्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति न कश्चिद्दोष इत्यर्थः। भाष्यस्य स्वत्राज्ञेरे। स्वसंग्रहं दर्शयति भूरिति कर्त्तरीति अर्थेस्त्वभिन्न एव च कर्तृसाधनकर्म
र्तृसाधनकर्मसाधनयोर्विशेषः फलेदोषवारणमपि समं। न्यायप्राप्तश्च कर्तृसाधन इति स एवास्त्वित्याशयः। भाष्ये किं वक्तव्यमिति। भाववचनाभ्

इदानीं समाधानमाह। पठिष्यतीति। पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञा नान्येषामित्यर्थः। अस्त्वयमित्निभवतीति भूरिति कर्तरि
क्तिवक्तिन तु कर्मणि। अर्थे स्त्वभिन्न एव योऽहि भवति स एव भाव्यते नान्य भेदमिति। वृद्धिशब्दस्य मंगलार्थस्य प्रयुक्तत्वाद्वृकारो मग
लार्थो नोपयुज्यते। भुवमिति ज्ञायमानमर्थमभिदधतीति धातव इत्यर्थः। भवति जन्मवाचीशब्दस्यते। न तु सत्तावाचीति सिद्धार्थोभिधा
यिनां संज्ञा न भवतीति ॥ ॥ ॥

वार्योध्यानवइति किं वक्तव्यमित्यर्थः। औणादिक इति त्रितिवा हुल्लकादिति भावः। वृद्धिशब्दस्येति मध्यमंगलस्य शिवशमरिष्टस्येत्यादिभि
रेव सिद्धत्वेनेदं नातीवोपयुज्यत इति भावः। ज्ञायमानमिति तत्वेन प्रतीयमानमित्यर्थः। एवं वदता नेन प्रातिपदिकनिर्देशस्यार्थपाठो नाश्रितः
वृद्ध्यादीनां तत्वेनाभानादेव व्याप्तिर्ज्ञाप्तिद्वेरिति मन्वानः शंकते भाष्ये भाववचन इत्यादि ॥ ॥ ॥

कै॰वि॰
१२

त्र्यपपस्येति। प्रत्ययांतस्यतूपदेशाभावाद्धातुत्वेप्यप्राप्तेरितिभावः अशितीतिपर्युदासेनाशितः परत्वाभावादात्वाप्राप्तिः तत्राह तद्धीति। भाष्ये तद्धितो
रिति। आदेचउपदेशेत्यत्रधातोरिति संबध्यत इति वार्त्तिककृतोभिमान इतिभावः भाष्यकारस्तु उपदेशग्रहणबलेन तत्र धातोरित्यस्यासंबंधं वक्ष्यति। अत्र
तुनात्वं शितिनेतिनिषेधेनशित्प्रत्ययपरत्वमेव गम्यते एवं सत आत्त्वप्रवृत्तेरितिबोध्यं यं विधिं प्रतीतिन्यायेनैकारोच्चारणसामर्थ्यादात्वं न स्यादत आ
हएकारोच्चारणं त्विति। व्यवस्थितेति। साकल्यान्वाख्यानमात्रे शास्त्रव्यापारात्प्रयुक्तप्रयोगाणामसाधुत्वमिति नान्योन्याश्रय इतिभावः संस्त्याय्यौ

शिश्य इति। भावाभिधायित्वात्प्रत्ययस्यधातुसंज्ञाप्रसंगादर्थौ। शोतितइत्येनेपि तत्कैशितितुप्रतिषिध्यते। एकारोच्चारणंतुयदाक
र्तृकर्मणोर्लकारस्तदंशियपठ्क्तनत्ववदस्यमन्नतिवर्त्तते। इतरेतराश्रयं चेति। प्राक्शास्त्रव्यापारात्समुदाय एव नास्ति कुतोन्वय
व्यतिरेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागः। तस्मिंश्चासतिभाववचनत्वापरिज्ञानात्धातुत्वं न व्यतिष्ठत इत्यर्थः सिद्धं त्विति। व्यवस्थिता एव य
चस्यारयः समुदायाः संस्त्यर्थाभिधायिनः केवलं समस्तेस्त्योत्येस्यप्रक्रियायामर्थभागाः शब्दभागश्चापोद्धृत इत्यर्थः अना
श्रित्येति। पारमार्थिकेनाश्रीयते परिकल्पितं त्वाश्रीयत एव। तत्त्वतो हि शब्दांतरणपेक्षार्थांतरे प्रयुज्यंते ॥ ॥ ॥

भिधायिनइति। संस्त्यशिपस्यापकाक्ष्यर्थः धातुसंज्ञार्थभाववचनत्वस्याश्रितत्वादनाश्रित्येत्यनुपपन्नमत आह पारमार्थिकमिति। तस्यव्यवहारेषु एम
समुदायवृत्तित्वादितिभावः वार्त्तिककृतानाश्रित्येत्युक्तेरिति तास्यये परिकल्पितं त्विति भाष्यकृता पूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुरेवक्रियावाचीत्यु १२
क्तेरितिभावः ॥
४७९

चस्त्रप्रणाद्वेषसमुच्चयइतिश्रमं प्राप्तं वारयति। तदर्थेति वार्त्तिककृताधातोरित्यस्यात्वे संबंधाभ्युपगमात्तदुक्तोयं परिहार इत्यर्थः ननु स्वभावादेव धातूनां
प्रथमं भाववाचित्वे कुत इति हेतुप्रश्नो संगतस्त्यत आह प्राथम्यस्येति अवधिविषयः प्रश्न इतिभावः प्रथमश्चासौ भाववचनश्चेति विग्रहे प्रथममुच्चा
र्यमाणः सन्भाववमाहेति अर्थः शब्दतः प्राथम्यं त्वप्रथमस्य भावस्य वचन इति विग्रहेर्थतः। द्वयोर्मिकाले भाववचन इति विग्रहे विस्पष्टपदुवत्समास
सेभिधानतः स्वयं प्रथमोप्रथमो प्रथममप्रथमं वा भावमन्येभ्यः। पूर्वमाहेत्यर्थादिति बोध्यं नात्रेति। यद्यपि तिङपेक्षया कालेपि प्रथमस्तथा

प्रथमभावग्रहणं चेति। तदर्थप्रत्ययपरिहारोयं प्रथमस्यापेक्षिकत्वात्पृच्छति कुत इति। पुत्रीयतीति। नात्र प्रथमामुच्चार्यमाणः पुत्र
शब्दो भावमाह। सनाद्यंता धातव इति प्रत्याख्यातेयं दोषः सिद्धेति। प्रथमत्वं भावो प्रथमेनापि क्व चिदभिधीयते न तु द्वितीयः। शिश्ये
इतितु प्राप्नोति स्वार्थिकेन प्रत्ययेन प्रथमेन प्रथम एव भावोभिधीयते न तु द्वितीयः। अभिधानत इति। अन्येनानभिहितं भावं य आह स धा
तुः शिश्येइत्यत्र तु प्रकृति अभिहितं भावं प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः यथा प्रथममयं स्नाने प्रथमतीत्यस्यायमर्थो यदन्ये
नादृष्टं पश्यतीति तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते अन्येभ्यो भावमभिधायिभ्यो यः प्रथमाहेति ॥ ॥ ॥

पितस्यांगोण प्राथम्यमितिभावः। न च कर्तृत्वं तः स्यतिङपेक्षयामुख्यमेव प्राथम्यं पुत्रइत्यत्र आत्मयइति अर्थत्रयस्य भासितत्वं त्रयस्येव कर्तृत्वापित्ति
तत्वं। ननु सनाद्यंता इति तस्य धातुत्वसिद्धमत आह सनाद्यंता इति। भाववचनाइति लक्षणेसनाद्यंतानामप्यनेनैव धातुत्वसिद्धौ तत्सूत्रमेव प्रत्याख्ये
येमिति भावः स्यचेति। लक्षणेभाववचनत्वदंतस्वरूपद्यतेइति तदंतस्य धातुत्वसिद्धिरितिभावः प्रथममयं स्नानमिति। प्रथममन्यैर्येवाद्ज्ञात
मित्यर्थः ॥ ॥

नन्वस्य पक्षास्यंत्यत्वात्नन्दध्यमस्त्यत्युक्तमत आह द्वाविति उभया स्पृष्टे मध्यमस्य इति व्यवहारात प्रागुक्तदोषद्वयास्पर्शी नायं मध्यम इति भावः। इक्षमन्येनेति
। एवं प्रतीषिषतीत्यादाव पि प्रकृत्यर्थातिरिक्तांतद्विषयामिक्षमन्येनानभिहितामेवसन्नाहेतियोध्यं आपादीनामिति तदंतानामित्यर्थः। क्रिया
वचनपक्षे प्रथममभावपदस्यानन्वयात्र एव परिहार इत्यसंगतमत आह तथैत्यादि भिदादीनामपि विभागफलक व्यापारवाचित्वात्क्रियावाचि
त्वमस्त्येव। अभावोपि सत्त्वाभावाध्यस्ते त्वेवेत्यभावं वाचिनामपि भावचनत्वे। अभावस्यालीकत्वान्यपरामादि ति वोध्यं। भाष्येतत्रे दमिति। तत्र क्रि

सुमध्यम इति। द्वौ शब्दार्थपक्षौ दुष्टत्वात्यागित्यत्योपादीयमानमभिधानंमध्यममितिव्यपदिश्यते। तदेवत्रिदोषत्वात्तशोभनत्वेन वि
शेष्यते। चिकीर्षतीत्यत्र करोत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनामिक्षामन्येनानभिहितांसन्प्रत्यय आहेतिप्रवर्त्ते तेक्षात्तु संज्ञा अप्रक्षेपश्च। शि
प्रयइतिप्रत्ययस्य धात्तुसंज्ञा न भवति। तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न प्राप्नोति। गोपायति कामयत इति तदर्थं सनाद्यंता धात
व इति पठितव्यमेवाइ हेति। तदर्थे प्रत्ययप्रतिषेध इतरेतराश्रयं च। प्रथममभावग्रहणं च। सिद्धं तु मित्यशब्दत्वादिति च। केवलं प्रथम
भावग्रहणमपनीयप्रथमक्रियाग्रहणं कर्त्तव्यं। तत्रेदमिति। किंकरोतीति प्रश्ने स्यादिभिः प्रतिवचनाभावात्क्रियावचनत्वमेवां पत्य
ति। पश्चाकृक्कमिहसंदेंपुस्त्वान्तेषुसंनिहितेषु कदाचित्पचतीति। प्रश्न भवकदाचिन्नेति तदस्यादिषु नास्ति नह्यस्तीति कदाचिद्भवति
अपितु सर्वदेति यत्कारिभिर्वैधर्म्यमापद्यतितत्तमिति प्रकर्षो भवति। नेवमस्तितरामिति॥ ॥ ॥

पावचनो धातुरितिलक्षणो क्रियावचनत्वाभावात्प्रासंध्यात्तुत्वमस्यादीनामितिभावः। कुतोक्रियात्वंतेषामत आह किंकरोतीति। नह्यस्तीति साध
नसंनिधानेऽस्तीति कदाचिद्भवतीति नापितु सर्वदा भवत्येवेत्यन्वयः। ॥ एप
१३
४-८०

Dr BHAU DAJI MEMORIAL

क्रियाश्रस्वरूपंशंकित्रेव नान्वयितुं पृच्छति भाष्यकार पुनरिति तदाशयं स्वयमेवोन्नीयाह किंयदिति। एवं हि भुक्तिकास्मेवास्तिकारकस्यापि क्रिया
त्वमस्तु कात्तातिरिति भावः। ननु संक्रे इति यतस्याक्रियेत्यन्वयेधात्वर्थक्रियावाचित्वदएवोपक्षिप्तः स्यादिति न ब्रूमइत्यादियंथ्यासंगतिःदेवदत्तइतिपरःक्रि
येत्याद्यवयेत्रदोःप्रधानपरामर्शित्वह्यानिरत आह। यत्रदिति। क्रियांशस्यप्राधान्येपि नतास्यर्थविषयतासर्वेनांशगुणपरामर्शकताबद्दत

+अन्यथेति। शुक्लोदनेमंदप्रयत्नः प्रवर्त्तते। मांसौदनेतुसंवेगेन। यथा चमोदनक्रियाणांपाक्यादेलक्षणात प्रवृत्तिविशेषत्वं नैवमस्यादीनां॥
+क्रियत्रदिति। यत्रच्छब्दाभ्यांकारकवैचित्र्यंनिर्दिश्यते। प्रवृत्तिविशेषइति। सर्वाप्रवृत्तिः प्रवृत्त्यंतरात भिद्यत इति सर्वस्याः क्रियात्वं ॥+॥

तस्तस्थ्यापारावेिष्टकारकारण्येनताभ्यांपरामृश्यंत इत्यर्थः कारकवैचित्र्यमित्यस्यविचित्राणि कारकाणीत्यर्थः स्वार्थष्यञितिवोध्यं। वैचित्र्यंच
तत्तद्व्यापारादिरूपमेवभाष्येशंकिताह नब्रूमइत्यादि प्रवृत्तिविशेषइति। सचास्त्यादर्थनास्तीतिभावः एतद्दोषलक्षणं प्राप्ति वचनादीनामिति
तान्युक्तवानुपाध्यायः। ननु प्रवृत्तिविशेषस्यास्त्यादेप्रवर्त्तत इत्यत्र क्रियात्वानापत्तिरत आह सर्वेति। पच्याद्यपेक्षयास्यापि विशेषएवेति भावः। शंकि
आशयमुपसंहरति पश्चाचेति। एवं चास्त्यादेर्धातुत्वासिद्धिरिति भावः॥ ॥

के॰वि॰
१४

ति द्वांत्याह भाष्ये यद्येव मिति अन्यथाहीति। कारकत्वेकाः स्तो वाच्यत्वेन स्थितात्प्रवृत्तिरुपपद्येत्यत्रार्थः। तदेवाहात्मभरणरूपेति। स्थूलरूपधारणानुकूल
त्वव्यापाररूपेत्यर्थः। स्त्रियते तत्स्थापनानुकूलव्यापाररूपेति भावः एवं चाश्रियत्यपेक्षयाप्रवृत्तिविशेषरूपतास्येत्यस्य अर्थस्येति तात्पर्यं पूर्वोक्तरूप
मात्रयेत्यद्दयमुद्दरति। उत्पद्यते इत्यादि। कादा चित्कत्वाभावइति। अयं चात्मभरणलक्षणसत्तावा चिन्मे वा तदपि कर्तृरूपे वर्त्तते विद्यमानेएवः वेरुक
काचित्कातात्प्रयुक्तातु सा स्येव। अतएव भूतभविष्यत्प्रयोगाः संगच्छंते उत्पत्तिरूपसत्तावाचिन्येव। तदपि कर्तृरूपेव वर्त्तनितु कादाचित्कातात्पर्यस्ये
दविद्यते तथाणित्यपिकारकगतप्रकर्षाति पितरेव बोध्यं। भाष्ये स्याद्रीत्रां क्रियावाचकत्वेपत्रंतरमाहयद्वा ऊवेत्यादि क्रियायाप्तति। भावीत्वी ताक्रिया चे
यद्येव मिति। अत्रापिप्रवृत्त्यंतरापेक्षयास्येव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः। अन्यथेति। अस्तावात्मभरणरूपा प्रवृत्तिः स्त्रियते तत्स्थापनरूपा
उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाद्वस्त्वानुषंगादस्तीति प्रत्ययस्य संनिहितेषु साधनेषूत्पत्तिरवश्यंभावितीति कादाचित्कत्वाभावः। प्रकर्षप्रत्ययो
पि द्दश्यते विद्यते तराममि इधात्यमिति। अत्रैवार्थे आगममाह। षड्भावविकारा इति भावस्य क्रियायाः षट्प्रकारा इत्यर्थः। तेषु चास्तिः पठि
तः इति तस्यापि। क्रियात्वमित्यर्थः अस्य वा भाव्यस्य सत्तायाएते प्रकाराः। सत्त्वेनानेकक्रियात्मिकाःसाधनसंवंधाद्दव सीयमानसाध्यरू
पात्तन्मादिरूपतयावभासते। एते च भावविकाणनिरुक्ते निपुणं व्याख्याताः। इह तु प्रकृतानुपयोगात्त्र व्याख्यायंते। सर्वथेति भावविका
रेतिकोशादिति भावः विकारशब्दः प्रकारवाची अथवेति। उत्पत्तिविनाशयोरपि सूक्ष्मरूपेणवस्तुनो भावात्रेषमपि सत्तात्मकत्वमिति बोध्यं। भावस्य सत्ता
या सत्त्वसत्तायाएवं चविकाराः। क्रियाप्रकाराणामापवशात्त्रइव भासमानाद्युति वाष्णीपरापुक्तोर्थः सत्त्वे वेत्यादि वस्तुसत्त्वे वानेकक्रियात्मिकानेकक्रिया
विवर्त्तात्मिकासाधनैःकारकैः संबंधात अवसीयमानसाध्यस्वरूपात्तन्मादिरूपतयाभासत इत्यर्थः। एतच्च निरुक्तभाष्ये स्पष्टं भावविकारेति एवं

४८९

अनुमानेनेति। षड्भावविकारेष्वभावादक्रियात्वमेवमन्यमानं प्रतीत्यादि। अन्यथेति। एवं च स्थितेरपि अस्तितायामनेः तर्भावान्नषारेगणानाव्या
श्रारितिभावः। तिष्ठतेरेवक्रियात्वेषु स्रंतरमिति अमवारयति क्रियांतरेते एतन्मूलिकैवक्रियाभेदाय कालस्थितिवाक्यपदीयोक्तिः कालस्य क्रिया
मात्रपरिछेदकत्वादिति भावः। ननुयद्यस्यादेः क्रियावाचित्वं तर्हि किं करोतीति प्रश्नेत्स्यात्युत्तरं कुतोनेत्यतोपाष्पेथवानान्यदिति अत्राथवेति
यतः इत्यर्थे प्रश्नासंभवादितिनिसो तत्वेन सत्त्वविषयप्रश्नासंभवादित्यर्थः। ननु क्रियाभावयोरेकार्थत्वात्कथमभिहमेदेनोपादानमत आहप
रिष्यंदेति। आदिशब्दायोस्यैवव्याप्रकारवाचित्वेकशेषः सादृश्यं चान्यानभिहितसाध्यावस्थापन्नार्थवाचित्वेनेतिमात्रवाप्रभृतयो भूप
एवंतर्हीति। अनुमानेनस्थानस्याक्रियात्वं प्रतिपादयति। अन्यथास्थितइत्युक्ते वृद्धिस्तयानि वृत्तिर्नप्रतीयेत। अथवेति। क्रियांतरधर्मसमन्व
येनात्यादीनां क्रियात्वं प्रतिपाद्य तेधरइत्युक्तेकालविशेषावगतिर्नास्ति। अस्ति अभूत् भविष्यति त्रिकालविशेषावगमात्। साध्यमानस्य
पार्थस्यकालेन योगात्क्रियान्वरवसायः। अथवेति निष्ठितायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नासंभवात अस्तीतिप्रतिवचनाभावः नतु क्रि
यात्वाभावादित्यर्थः। यदातु प्रत्यासन्नविनाशं शंकयादेवदत्तः किं करोतीति प्रश्नः तदास्तितावदितिप्रतिवचनंभवत्येव। अथपद्येवेति रि
संदापरिस्पंदरूपतया क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः तदावेत्यत्रेति। अरादीनामदादोवागतिगंधनयोरिति पठितव्यमदादिगणोपगणा
नामादौ तेनमवेधातुपाठस्तत्रिविधस्गृहीताभवंति। यदितन्हाति। क्रियावचनो धातुरितिवाभाववचनो धातुरितिवालक्षणं क्रियत्तोनार्थः
कारइत्यर्थोवाधातोः प्राचीनानांनस्यादित्यत आह अदादीनामिति। अदिप्रभृतिभ्यः इत्यस्याख्यानेवा प्रभृतिभ्यइत्येचपठनीयं। अदिप्रभृतिभ्यइ
त्यत्र रसुवीहितत्पुरुषयोरेकशेषोवाबोध्यः ननु व्यवस्थानात्यादिशब्दांतर्भावेणपरठस्याविलक्षणोनापेक्षाणांतापेक्षणोपत्यात्रेदानीमित्यपुक्रमत

कै॰वि॰
२५

ननुभावक्रियापदयोःसाध्यावस्थापन्नाभिधायित्वात प्रातिपदिके पुकथमतिप्रसंगोत आह यथेतिभोक्तुंभुक्त्वेत्यादिप्रातिपदिकं व्यावर्त्यंवोध्यं प्या
पदेनतिङ्गावस्थस्यभानात्भोक्तुंपाकइतिप्रयोगोपिचिंत्यइति उपपदम तिङितिसूत्रेवस्तुतःफलं तुपाकादिशब्देष्वत्रापि।हिरुग्गिति।क्रियांतराकां
सादर्शनेनैवांक्रियावाचित्वं चिंत्यं।अतएवतद्धितश्चासर्वविभक्तिरितिसूत्रेक्रियामात्रविशेषणत्वात्क्रियाप्रधानत्वमेषांस्वयमुक्तं॥शिष्टेत्या
दिव्याहृत्तित्वत्‌अन्यानामभिहितक्रियावाचकत्वेनसादृश्यग्रहणाद्बोध्या।वस्तुतएषांधातुत्वेफलाभावः।नचप्रातिपदिकत्वाभावःफलेकृद
त्वेनतदभावस्यवक्तुमशक्यत्वातउभयोःसत्वेपिलिङ्गित्यादाविवपरत्वात्सुपामेवोत्पत्तिरिति द्वःवार्त्तिकेप्रातिपदिकग्रहणं तुप्रौढ्यैवातएव

भूवादिपाठइति।यथाभोक्तुंपाकइतिक्रियाणितुमुनादीनिभवंतितथाधातुसंज्ञापिस्यादितिपाकादीनांशयितव्यादीनांचप्रातिपदिका
नांपाठेनासीतिवर्ज्यंतेतथाहिरुक्‌एथग्गित्यादीनांचक्रियाप्रधानानामव्ययानां।एतेषामपीति।तेषामपाठेनिवृत्तिरणावयत्यादि
वत्स्यात्स्मारणावयत्यादिप्रयोगोनिवृत्तियेथास्यात्तत्मध्येमापठितान्नित्येवमर्थस्तेषामपिपाठःकर्त्तव्यइत्यर्थःशिष्टप्रयोगाइति
।प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानंतत्त्वात्तावयत्यादयःशिष्टैःप्रयुक्तं तदितिनाप्तितेषांशास्त्रेणानुविधानं एतेनैवन्यायेनप्रातिपदिकानिवृत्त्य
र्थमपिपाठोनोपयुज्यतेनहिपाकादयःशब्दाधातुविहितप्रत्ययपराःलोकेप्रयुज्यंते ॥ ॥ ॥

तदुदाहरणानुक्तिर्भाष्ये।ननुतेषांसंज्ञार्थःपाठःकर्त्तव्यइतिचेन्नत्याह आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थइत्यस्यसाधमत आहतेषामिति।पाठमात्रेहितिप्रयु
क्तानांचसंप्रदायस्यभानपाठानामपिमंदिषताीसपिवोध्यंतन्वेवमपिप्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थःपाठःस्यादत आहएतेनेति।इदमुपलक्षणंसवतानुव
धकार्यमपिशिष्टप्रयोगादेवेतिवोध्यम।ननुशिष्टप्रयोगालंबनेनप्रत्याख्यानेशास्त्रवैफल्यमत आहभाष्येसत्रावश्यमिति।एवंचआकृतिगणे
ष्वस्तुपासनावश्यकत्वेकिंपाठेनेतिभावः।ननुतद्देवानिदर्शनार्थकतिपयपाठोप्यावश्यकइतिचेदस्तुअत्येतावश्यकतानेत्येतभाष्यतात्पर्यं एम
१५
४८२

उपदेशेत्वनुनासिकइत्यत्रपस्याँभेदेधर्मभेदस्यावश्यकत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरित आहउदेशेतिउभावपिधात्वर्थोनुवादकावेवेतिभावःयेननिष्ठेत्यादिविहितानांसंग्र
हःआउश्चव्यावृत्तिःसविशेषःकइतिप्रश्नार्थइत्यन्येनन्वाङीनुनेत्यप्युपदेशएवेत्यत आहअयमितिउच्चारणेनवोधनैभावादित्यर्थः।ननुनास्योद्देश
त्वमपिचंगदीत्यादिवत्वहुभिर्गुणैःप्रायणांहिततनिहतत्वात्अनुनासिकत्वेनेवप्रायेणादत आहअंतरतमइति।तथाचकंव्यत्वदीर्घत्वाणेर्दे

उपदेशोपदेशशब्दयोरुपसर्गभेदेप्यभिन्नार्थसंप्रत्ययमतेउपक्रमतेइत्येतयोरिवमन्यमानःपृच्छति।उपदेशइति।किमर्थमिति अन्न
आउपइति।अयंनोपदिष्टःकिंतर्हि आडोनुनासिकश्छंदसीतिलक्षणेनांतरतमआडःस्थानेविहितः।यदिलाङःआकारःसोत्यवस्त्य
त्रदाभविष्यदेषोप्युपदेशेनुनासिकः।प्रत्यक्षमाख्यानमिति।इंद्रियमोचरार्थस्यप्रत्याख्यानंसउपदेशइत्यर्थः।प्रसिद्धधर्मोपादानमे
नतुयत्प्रतिपादनंसउपदेशः।प्रत्यक्षमाख्यातमितिकश्चित्पाठः।तत्राख्यानमाख्यातमितिभावेक्तोविज्ञेयः।इदृशइतिएतेःशांद्र
यादृशोवुद्ध्यर्थःप्रतिभासतेतादृशोवाह्यइत्यर्थः ॥

।भेदविप्रामणान्नदोषःगुणोरित्यत्र बहुत्वमविवक्षितमितितत्वेआख्यानेप्रत्यक्षत्वमविशिष्टमत आहइंद्रियेतियद्यप्यनुनासिकत्वमपींद्रियग्राह्यंतथाप
ऽपनुनासिकशब्दप्रतिपाद्यतोवेलायामिंद्रियाणोवरमितिभावःप्रसिद्धेति।प्रत्येकंसाधारणोत्यपिवोध्यंमाष्येव्याख्यातमाहेति।कश्चिदिमितिर्थःए
कव्यक्तोभेदव्यावादीदृश्यइत्यसंगतमत आहएतेरिति।वाह्यइति।लोकेदृश्यमानइत्यर्थःएतेनवोद्धांशेपियेवशब्दस्तोयेभानमितिदर्शितं ॥ ॥

भाष्येऽस्तंलक्षणायामिति। उक्तविशेषस्य निराधसंग्रहेण अश्रयणमशक्यमिति भावः ननु हस्तदक्षिणत्वादिकं नेतरभेदानुमापकं लक्षणमत आह गुणस्तेना
पीति भाष्ये हिरण्यर्थ इति भावः क्वचित्तु लक्षणेनापि हीति पाठः बहुत्वं चाविवक्षितमेव प्रकृतसूत्रे चास्याऽपि ग्रहणमत एव निष्ठेत्यादिभिः संज्ञया विहितप्रत्य
याग्रयणमनुपपत्तिः स्यादिति भावः अत एवात्रैतदेवात्रैतत्कथनं सफलमादेचरत्वादौ तु व्याख्यानमुपदेशरत्यस्ये ग्रहणमिति बोध्यं। उपदेश इति
अस्ताततापनं भवतीत्यर्थः आचश्टेत्यस्य कर्मकांतस्य दाहपूर्वेणेति। अध्ययनार्थमिति। इतिहेतौ फलं च हेतुरिति भावः ईपेत्वकर्मणीत्यादिवाक्य
माचष्टेत्यन्वयः परत्यन्येन अन्वितकार्यतदकार्यत्वबाधोक्तोऽन्त आह यदीति। अभिमतकार्यस्याभावप्रतो कार्यशरत्यर्थः नान्वितसंज्ञाया अनन्तर्यानि मि

लक्षणेनेति। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं गुणास्तेनाप्युपदेशो भवतीत्यर्थः इषेत्वमधीष्वेति इषेत्वकमित्येतत्पूर्वेण संबध्यते। सतस्मात्याचष्ट इषे
त्वकमिति। ईषेत्वाशब्दो यस्मिन्ननुवाके तितमाचष्ट इत्यर्थः। गोष्पदादिभ्यो वुन्निति वुन्प्रत्ययः। किमर्थमाचष्ट इत्याह। अधीष्वेति। अध्ययना
र्थमाचष्ट इत्यर्थः। अकार्यलोपरति। यदित्लोपोऽभिमतोऽभविष्यद्वो लोपश्छंदसीत्येवावक्ष्य दित्यर्थः। अतं तरलक्षणायामिति। यदा
अनेकांता अनुबंधास्तदा अनंतरस्त्संज्ञकः कार्यस्य विशेषको भवतीति भावो प्रादिलादिदूप्रतिषेधप्रसंगः ॥ ॥ ॥ ॥

ऋकत्वाभावेनानंतरलक्षणाया मिथ्यसंग्रातमत आह यदेति अतंतरलक्षणायामिस्यस्यानंतरलक्षणाकार्याया मित्यर्थः॥ शिद्धियादावनंतरा एम
दिषुवृत्यभावेऽपि सोऽत्रस्याद्धन्निति भावः ननु तत्रेत्वेग्राउर्इदित्येवावक्ष्यत इति चेन्न विधानसामर्थ्यात्लोपो माभूत्संज्ञा तु स्यादेवेति भाष्याशय एवं चा १६
न्नोपदेशग्रहणं प्रत्याख्यातं अनुबंधा एकांता इत्यस्यैवन्याप्यता पावस्य माणत्वात ॥ ॥

४८२

अम्अग्रोऽइत्यस्यापिशास्त्रे विहितानुनासिकत्वादाह शास्त्रियउच्चारित इत्यध्याहार इति भावः भाष्ये शास्त्रमिति। तच्चधात्वादिरूपं बोध्यं आदेच उपदेश इत्यादा
विवभाव माश्नस्यापोशाणरूपार्थकस्य ग्रहेणोतु नः महानिष्टेति विहितशास्त्रावयवस्येत्संज्ञानापत्तिः। यथा कथंचिद्वद्धो धनस्योपदेशत्वे तत्र आमित्या
देदोषइति भावः तदाह घञवंकारेणेति। उत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधायोगादाह पात्वेनेति। पष्टुः कर्त्राभिधीयत इति पचादिकर्तृत्वेनैव कर्त्री प्रत्ययार्थस्त

उपदेशनइतिनिनशास्त्रियउच्चारितोऽनुनासिकः सइत्संज्ञक इत्यर्थः। पात्वादिति। यात्वेन बाधकत्वं लभ्यते। तेनानवकाश
त्वात्तत्फलं प्राप्नोतीत्यर्थः। हलश्चेति। अयं तु ल्युटो बाधको घञः प्रापवचनादिति। हलश्चेत्यत्र संज्ञायां प्रायेणेति चानुवर्तते। सं
ज्ञायाचप्रायग्रहणमभिसंबध्यते। प्रायेण संज्ञायां घञ् भवति क्वचिदसंज्ञायामपीत्यर्थः। संज्ञायामेवेति। प्रत्ययस्य विधेयत्वात्प्रा
धान्यात्प्रायग्रहणं प्रत्ययेनैव संबध्यते न गुणेन संज्ञयेत्यर्थः। उपाधिविशेषणयोश्च वा च्लत्वाबाऽ च्लत्वाभ्यां विशेषः। तथा
हि इतिहेतिप्रत्ययेन पष्टुः कर्त्राभिधीयत इति पष्टुरुपाधिः। णार्थिकयाश्लाघत इति श्लाघा तु नाभिधीयत इति विशेषमुच्यते

यापितत्वेनापियशुरेवाभिधीयत इति स उपाधिरित्यर्थः। श्लाघेतिगोत्रचरणाच्छ्लाघेत्युनमसचेत् श्लाघादिभिरन्वितः स्यादिति सूत्रार्थात् श्लाघादिकं न प्रत्य
येनस्पृश्यत इति भावः ॥

नन्विनङोपिविधेयतयाप्राधान्यात्कथंगुणत्वमतआहप्रत्ययस्येति। आर्थिकंगुणत्वमस्तीत्यभिमानःननुप्रत्ययस्याविधेयत्वाद्गुणत्वमित्ययुक्तं अनुवाद्यत्व
स्यप्राधान्यनियतत्वाद्विधेयत्वस्यगुणत्वनियतत्वादितिमीमांसकशंकांपरिहरति। अपरेति। नमीमांसकमते प्राधान्यगुणत्वेभाषावतोभिमतेकिं
तुशाब्दसंभवाचरत्वतदगोचरत्वेएवेतिभावः। ननुवाकिन्नादीनामित्यतस्तकारानुष्टत्यातद्देयानेनप्रत्ययस्यापिविधेयत्वमेवेत्यतआहउदीचामि

इतङ्विभाषयेतिप्रत्ययस्यचविधेयतयाप्राधान्यात्तादर्थ्येनप्रकृतेर्गुणत्वात्तत्सदेशस्येनङोपिगुणत्वाडयाधित्वमितिभावः। इनङो वा नेति। अप
रोपदेशत्वान्नेत्स्येवप्राधान्यमित्यर्थः। ठकुतुरबीन्योठगित्येवसिद्धः। तदनुवादेनेनङ्विधीयते। नकुंगोवेति। उदीचांहत्राद्गोत्रादित्यनेन
फिञ्चविहितःतदनुवादेनकुकोविधानात्। नचेदमकृतमिति॥ आश्रितमवेत्यर्थेनगुणप्रधानसंनिधौयत्रप्रधानमर्थविशेष
णेनभवतितत्रतस्यैवविशेषणंन्याय्यंनतुगुणस्य एवंचकृत्वेतिएवंस्थित्वेत्यर्थः। तेनघञेवन्यायवशात्संज्ञायांप्रायेनतिष्ठतिप्रए
वाञ्जनसंमातीतिसमानकर्तृकत्वात्क्त्वाप्रत्ययउपपद्यतेएवतर्हीतिवक्ष्यत्वप्रदेशाद्संज्ञायामयिघञ्भविष्यतीत्यर्थः॥ ॥ ॥

तिभानात्रचोनुवर्ततइतिभावः ननुगुणःकृतात्मसंस्कारःतिन्यायेनगुणस्यापिविशेषणसंबंधदर्शनात्तद्गुणप्रधानसंनिधौयत्रेति। तस्मिन्नविष
यः सन्यायइतिभावः ननुकत्वेतिष्ठःजर्थादिवाप्तत्रपुरुषःकर्ताप्राप्नोघतिअसमानकर्तृकत्वात्क्त्वानप्राप्नोतीत्यतआहएवंस्थित्वेति

हलंत्य। अंतशब्दोनंतावयववाची। तद्धितवैयर्थ्यापत्तेःनापिसमीपयाः अतिप्रसंगात् अतआहअवसानेइति। ननुयङ्घार्यविराम्यतेतत्त्वमंत्यत्वंनचतत्क
थमतपेतिकथंसर्वप्रसंगात आहसर्वस्येति। सर्वमपिवर्णानुच्चार्यविराम्यतएवस्पष्टत्वेदेपाःसंनिकर्षइतिसूत्रेभाष्येनचतत पराश्रुतगुणाभावोप्यपे
क्षितइतिभावः भाष्येसर्वोहिहलंत्योभवतीत्येवपाठः तंतमवधिंमतीतिपाठतत्रईणोवोरणानंतरभाविविरामरूपमवधिंमतीत्यर्थः तेतमवधौकृत्ये
तिपाठांतरं। नन्वेवमंत्यग्रहणंव्यर्थमत आहः आदिरिन्त्येत्यर्थमितिउपक्रमाभावलक्षकंतदितिभावः। नचसर्वस्सेत्रेउपदेशशब्दस्यधात्वादिरूपा

हलं। अंतेवसानेभवमन्त्यं। सर्वोहिहलितिसर्वस्यहलोवसानेनसंबंधात् अंत्यग्रहणंआदिरिन्त्येत्यर्थंस्यात्। सिद्धंतितिव्यव
स्थिताःपरिछिन्नाःयेसमुदायाधातुप्रत्ययत्वादिनाधर्मेणतेषांयोत्यइत्यर्थः अवयवास्तुसमुदायतेत्रलावांतरीयकोदेशे
त्वाद्धातुत्वादिनानपरिछिन्नाः

स्त्रयरतयार्तस्यैवप्रक्रांतेनुष्टत्यायत्किंचित्समुदायांत्यवारणेनशंकैवानुपपन्नेनिवाच्यंतस्यस्वरितत्वाभावइत्याशयात्व्यवस्थितयस्यनिश्चितयरत्व
अमंवास्यतिव्यवस्थिताशास्त्रकृतापरिछिन्नत्वेनबोधिताइत्यर्थः धातित्यादि। दव्यनाणोत्यादिः अवयवानांधातुत्वाभावेयुक्तिमाहअवयवाइतिस
नमुदायतेत्रत्वात्। समुदायस्तत्रंप्रयोजनंयेषांततवात्॥ ॥

माष्येधातुप्रातिपदिकेतिग्रहणानर्दद्द इत्यादौ णादीनामितसंज्ञाकमबोधकत्वेनस्वरूपबोधकत्वेनचप्रातिपदिकत्वात् श्रोत्रियन्नादेर्घितत्वादेवनिया
तोदाहरणमाह॥दि॥सामर्थ्यादिति॥लक्षणांविनैवोपयेतोउपक्रमाभावलक्षकत्वमेवदोष इतिभावः॥काल्पनिकमिति॥सर्वांत्यस्यहिमुख्येततयस्मा

तत्रप्रकर्षागतिरिति॥अदिनिष्ठस्यर्थत्वादंत्वशब्दस्यकथंप्रकर्षगतिः उच्यते आदेरेकत्वात्तानंतरमवसानसंबंधादंत्यत्व
मनिवार्यमितिनास्तितन्निष्ठत्वमितिसामर्थ्यात्प्रकर्ष आश्रीयतेव्यवस्थितानामोऽत्यइति॥आदिमध्यांतानांवाकाल्पनिकत्वस्य
तेसर्वांत्यस्यतुनित्यमेवेतितस्यैवयुक्तंग्रहणं॥अर्थवेति॥पूर्वंसमुदायावयवसंनिधौसमुदायापेक्षमंत्यत्वमाश्रयितुंयुक्तमि
तियदिहतंइसनीतुसमुदायार्थत्वादुपदेशस्यावयवानामसत्वात्स्वपेक्षणंद्रोत्साहितमितिमत्वायदिह्रियते॥लकारस्येति॥इत
रेतराश्रयंमन्यतेस्यपक्षेन्हलित्यत्रलकारस्यसंत्यामित्संज्ञायाहलितिप्रत्याहारः सतिचप्रत्याहारेलणित्यत्रलकारस्यहल्त्वात्तसं
वशायसन्हलित्यत्रानिर्दिष्टत्वात्इतसंज्ञेति॥प्रत्याहाराश्रयेतसंज्ञातदाश्रयश्चप्रत्याहारः लकारस्येति॥एवंलकारस्येतसं
ज्ञाविधेयातेनहलितिप्रत्याहारउपपद्यते॥

त्यरोनास्तीत्यादिलक्षणाक्रांतत्वादितिभावः अवयवानामसत्वादिति॥तत्प्रतीतिकृत्भ्रमएवतत्कालकएवसमुदायव्यवहारइतिभावः ननुहलामि
त्संज्ञाविधानेलकारेतदप्राप्तिः कथमतआहइतरेतरेति॥भाष्येहल्यंत्यमितुनलक्षेतिवाक्यांतरकरणात्तदर्थेबोधात्पूर्वकथंतस्यबोधोतआ
हपूर्वमिति॥पाठकमादार्थकमोबलीयानितिभावः

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

इतरेतरयोगेद्विवचनापत्तेराहसमाहारेइति॥एवंचभाष्येकर्त्रव्यपदंत्याख्येयपरमितिभावः वस्तुतोभाष्येकर्त्रव्यपरेयथाश्रुतमेवकोयटस्ताचेत्यपणप्रति
षेधार्थेणहल्ग्रहणपकर्षणाच्चसंयोगांतलोपाप्राप्तेः वस्तुणांसहबोध्यासंभवेननाम्नलाविविति सूत्रोक्तवरस्यापरिसमाप्तिस्यात्येनभाविसंज्ञस्यापूर्वम
चामीत्यमव्यवहारेणचसह विवक्षाभावाद्द्वंद्वाप्राप्तेश्चेतिबोध्यं॥अतएवभाष्येनिर्देशः कर्त्रव्यत्यकंनिर्देशउच्चारणात्ननुत्प्रातिदिष्टत्वकंएतेन
हलंत्यलरतिप्रश्लेषःसोत्रश्चतस्यलोपस्यपस्तंसोत्रत्वाद्द्वोपंक्तत्वाव्याख्यानमाश्रयणीयमितितोरवेशभाष्यकृद्दूस्याणात्येवप्रत्याख्यान

तत्रहलन्लचेतिसमाहारोद्वंद्वंकृत्वासंयोगांतस्यलोपइतिलकारोलुप्यते॥हलन्त्वेति॥ह्रस्वलहाविहित्येकत्वातपुरुषद्वि
तीयः प्रत्याहारः नपुंसकमनपुंसकेनेतिचेकशेषएकस्यपुंद्विगत्वादितरस्यनपुंसकत्वात् ॥ ॥ ॥ ॥

स्यनाप्यत्वात्हलस्यलितिसंबंधसामान्यषष्ठ्यासमासेपर्यवसानात्स्यात्सामीप्यलाभइतिभावः॥इतरस्येति॥प्रकृतेस्यपदसमानाधिकर
णपादितिभावः॥वस्तुतइदंचिंत्यंएवमर्थस्येष्टत्वेतसुरूपेत्स्यपदासंबंधेनहलितिसंज्ञेहलंत्यंनेतत्तमितिवदेत॥पूर्ववत्॥तत्राद्वाकाद्वयमर्थतप
दपरितंद्वंद्वांतेश्रूयमाणस्येवप्रत्येकंसंबंधात्तगो श्रुतेत्रेणोचाणांभाष्येइतिहलश्चत्रास्यमंत्यंचहलिदिरित्येवंभाष्यार्थः एवशेषशश्येनच
भाष्येतत्रेलस्यते॥अन्यथातहंविवक्षाभावादेकशेषः॥शास्त्रीयोनस्यादितिबोध्यं ॥

कै॰वि॰ १८ भाष्ये एकदेश्याहाथवेत्यादिज्ञापके नल्कारस्येत्वेऽपदेश इति सत्त्रौत्वे त्वोः संज्ञा तद्यतत्राह ल्कारस्येत्संज्ञा कार्यमिति। अत्र चपदपज्ञित सूत्रस्य का
र्यकृते तंसंदेश्यर्थः। हलन्त्य हणादिति। न चडाति वृत्त्यर्थं तत्। मुतिस्ते ति प्रत्यये। प्रकृत्या स्त्रे वे गात ब्रात वृत्तिसिद्धि रित्यभिमानः वस्तुतस्तु दे त्वा
दिनिर्देशान्न अवर्णात्रि लकार इति अतएव तात्पर्यं अनयोरेकदेशयुक्तित्वे तल्कारेत्संज्ञाया अपि हल्ल्यदार्थ्यं सिद्धेः प्रागलाभात ल्कारदित इति ज्ञा

अथवेति। शषसहलित्यत्र हलंत्यमित्यत्र चल्कारस्यैकादेशो लपस्त्वं चक्षिपते। नन्वेवमपीतरेतराश्रयमेवल्कारस्य सत्यामित
संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः सति च प्रत्याहारे ऐऔजिति च कारस्येत्संज्ञा तस्यां सत्यामजिति प्रत्याहारः अजिति प्रत्याहारे सति ल्
स्य भावः। अथवेति। णलो लकारः स्वरार्थः कृतः अप्रसक्तांचेत्संज्ञायां कुतः स्वरः श्रवणार्थे णलो लकारेण भवतीति हलन्त्यादिसूत्रे
हलन्त्य हणस्य सलोप्याद्वृत्त्यर्थात तद्धितभेदेति णलत्वा द्वृत्त्यर्थं कृते लकारस्य च श्रवणोऽथ एकल्ला भावाल्लोपस्याप्यसिद्धिरितिकिं,

पकमपि शिष्यलं। सर्वेषामचामित्संज्ञाकाले तस्यापि त्वलाभात। एवं णलो लित्वस्याविज्ञापकतोक्तिः चादीनामित्संज्ञाप्रवृत्तिकाले णलो लस्य एव
हल्ग्रहणेन ॥ ॥
वित्वत्र हत्या ज्ञापकासंभवात तत्स्मादेकपे पनिर्देशाद्वेत्येव समाधानं ॥ ॥ ॥ ॥ १८

४८५

मंलकादिति। मं चकारादीप्या नेरत्यर्थः अयं प्रश्नः यस्य शाङ्किकांते भाष्ये इदं चिंत्यं यमुपदेशोऽत्रात तज्ज्ञापकमुच्चारणं तर्हि दकितो परत्यनुमितटक
उपदेशाभावात्कस्येत्संज्ञानापत्तिः मं चकारो मंलकादि अमतिवृत्त्यर्थं तेषामप्यनुवादस्येव सत्वे नोक्ते पदेशाभावाच्चय थाकथंचिद्बोधन
स्येवोपदेशत्वे तदनुवृत्तिर्निष्फला किंच पूर्वसूत्रे उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वपक्षे पठितानामप्येषामुपदेशत्वमस्त्येव व्यवस्थितांत्यं हलिति
न्यासं कुर्वता वार्त्तिककृता तत्स्तुत्रेस्सकृत्वाच्च। न नूपदेशस्वरणकारलोपे पश्चात्प्रातिपदिकत्व मिति कथमत्र निषेधप्रसक्तिरत आह अत्र

प्रातिपदिकप्रयेधइति। पदसंज्ञकादिति वृत्त्यर्थः प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्य इति पदृः तदायं प्रतिषेधः अन्यथोपदेशाभावा
त प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः स्यात कुंभकार इति अपवादविषयपरिहारे णोत्संज्ञायाः प्रवर्तनात पूर्वं प्रातिपदिकसंज्ञेतिप्रतिशेषे
प्राप्तेऽकृद्धितः प्रतिषेधः क्रियते प्रत्ययग्रहणमिति। उदश्विक्कृतिदित्वे तावत्कृत्यत्त्रौ शकृदितिशकेः कतिस्त्रिति यद्यपि व्युत्पत्त्या
द्युतेतथाप्युपदेशे तकारो त्योनभवतीति न संज्ञाप्रवर्तते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पकादेति। ननु शकृति कृतः प्रत्ययत्वात न तत्ग्रहणे विदीर्घोत आह उदश्विदिति। उटकेनश्वयतइति व्युत्पत्त्या वपि अस्य तकारस्य तु कानिष्पन्नत्वात्र
त्ययावत्वाभावात ततथाप्युत्पन्नत्व कथ्यनफलं चिंत्यं उपदेशे तकारो त्योनभवतीति इदमुक्तरीत्या चिंत्यं भाष्यस्य समल्वव्युत्पन्नत्व एवेति बोध्ये किंचो
पदेशइत्यनुवृत्तौ प्रातिपदिकप्रतिषेध इति वार्त्तिकमस्थान मेव उद्देश्यप्रातिपदिकानां नोपदेशत्वादेव तत्सिद्धेः त्यादिसूत्र भाष्योक्तेः अत एव यस्य
शङ्किकांते उपदेशइत्यस्यानुवादस्ये वार्थ एतद्वार्त्तिकवाक्यतादिति बोध्यं ॥ ॥

के.वि. २०

ननु संबुद्धौ न ङिसंबुद्ध्योरिति लोपनिषेध सामर्थ्यादिह प्रयुक्तनलोपस्याण्णभावेनेत्संज्ञापि नेति मंदप्रयोक्तायामाह। नहीति। नित्य इति। समुदाया
यं तावदुपदेशस्य सर्पवन्निष्ठ उपदेशयोग्य इति। अनित्यत्वमयदेनित्य इत्यस्तीति न शंक्यं न तु निर्दिष्ट इति व्यपदेशवद्भावस्य प्रातिपदिकेति निषिद्ध

त्वात्तस्येति। न त्वकृत्यत्रिपदे प्यनयोरवश्यमाद्युदात्तत्वमेष्टव्यं। तत्राद्युदात्तस्याद्युदात्तत्वे किं प्रयोजनं येनेत्संज्ञा स्यात्। उच्य
ते आमेत्रितानिघातप्रतिषेधार्थमाद्युदात्तत्वस्यात न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपस्य प्रतिषेधो नेत्संज्ञाया इति तत प्रातिवद्धः स्वरः
स्यात्। पपवर्गेभ्यावादिति नितः परो नास्तीति भावः पदैकार्थे पदवचनं तदास्वरो न सिध्यति पदात्तुर्लं दसः श्रोत्रभावः धंश्च प्र
+तुमोर्वर्ण्यः सप्रत्ययत्त दत्तस्थ प्रत्यय इति पत्तस्त्ताण्पि निर्देशात्यं नतु निर्दिष्ट इति ना स्तिस्वरः अत्र तु पदेश्रो त्रिपन्निति यस्वा + ॥
तुर्लेदसः श्रोत्रभावः धंश्च प्रत्ययस्तदा निर्देशत्वात्तस्वरसिद्धिः। तथ्यमाण्यस्येति। प्रत्ययस्य लुकि कृते परिशिष्टस्य कुडिनज्ञादेशः
तत्र प्रत्ययलक्षणेन तद्धितांतत्वादिसंज्ञानिषेधः स्यात् न चापंचकारस्तद्धितसंबंधी यतोक्ततद्धित इति निषेधः ॥ ॥ ॥

त्यभिमानः अत्राह। तथा चेदं भाष्यमेकदेशयुक्तिः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इति भावः प्रत्ययस्येति। प्रति एव
षेधारंभोऽस्य चस्येत्संज्ञा न स्यादिति तत्त्वकार्यमिति भावः अत्रहि विलेनौ तोदात्तत्वमिष्यते प्रकृतिप्रत्ययान्यतरविलमादेमेवाद्वयवक प्रकृतिप्र २०
त्ययसमुदायस्यांतोदात्तत्वाप्तेनाविधानात् ३

४८६

नविभक्तावित्संज्ञाव्यावर्त्यकौकारस्य कथं तत्त्वात्राणार्थत्वमत आह इत्संज्ञाया इति इदोदित्यादीनां मुखसुखार्थत्वप्रतिज्ञया श्रवणाभावस्यापेक्षितत्वात्तत्प्रतिबंधे
नेपुनर्विभक्ताविति स्याद्वितीयाति नात्तद्धित इत्यसंज्ञात इदानीमत्र प्राप्नोतीति भाव्यं। ज्ञापनकाले इत्यर्थः अत्र त्यमत्रेति भावः इदानीमित्यत्रेति। भाष्येतावदि
रुमावइति प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः ननु प्रागदिशः इति शब्दस्यावधित्वेनोपादानात् स्वविभानविशब्द एवेत्याशंक्याह यथेष्टमिति। तस्यापि प्रकृति
त्वेन सजातीयावधिनिरसंभवइति भावः अर्थ इति तत्प्रत्ययकृत्यर्थरूपोर्थः ननु प्रत्ययादेशयोर्मध्ये कदाचीत्यथसंप्रत्ययोत्पत्तौ इत्कार्यं स्यादित्याशं

नविभक्तौ तुस्माः इत्संज्ञापरित्राणार्थमिति। इत्संज्ञायाः परित्राणार्थमिति साधनं कृतेति पंचमीतत्पुरुषः शेषविवक्षायां वा षष्ठीसमासः अ
नेनोक्तौ प्रागनुमीयंते येषां प्रागदिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञा तेषां न विभक्ताविति तत्संज्ञा निषिध्यत इति अत्रेति। इदानीमित्यत्र। अर्थावि
ति। यथेष्टमवधिमतकल्पनेन तत्रार्थावधित्वेनाश्रीयते। तत्रानुत्पन्न एव प्रत्यये इत्यभावः। ततः प्रत्ययः यदि तु पूर्वं प्रत्ययः स्यात्तदा भित्वाद
वोल्यात्पोदानीमिति तेन तत्र प्रत्ययेन स्यात्तत्प्रहणेन यहणात् सर्वादेशः इशिमतिदानीविधानमनर्थकमेव स्यात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कथं प्रथममादेशोत्पत्तौ विनिगामकमाह यदीति तिभाष्येकिं तर्हि प्रागिदशोर्थे विशभावइत्यर्थके एवमपि परत्वात्प्रत्यय एव पूर्वमुचित इत्याशंक्याह कंकिं
मूर्धनामवइभ्यो ध्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरिति एवं बह्व्यादिभेदज्ञेन सावेतत्वेन वहिरंगप्रत्ययात् पूर्वमेतरंगत्वादादेश एव अत्रेवार्थे इदानीप्रहणामपि ज्ञापक
मितित सावकोथिनदस्तुतोपमयाऽ इदमोहि। लित्यत इदम इत्यनुवर्तमाने दभी गो विधानात् कथ्य इस्वरस्तोप्येवमेव अत्र प्रवृत्तिः॥ ॥ ॥

प्राथम्यविनिगमकमाह सप्तम्यामिश्रेतांगनयीतिन्यायमर्मसोनजानीतेइतिवोध्यं सप्तम्यर्थेति। प्रामिस्याइतिवत्सप्तम्याइत्यप्यर्थपरमेश्वप्रातिपदिकाच्चत
द्धितोत्पत्तिरितिभावः। श्रेतांगानयीतिन्यायाद्यानन्नुयकारासत्वयिदानीमित्यस्यमोत्यएवेत्यतआहयकारइति। संयोगांतस्यलोपइति। चित्यमिदंयगा
प्रतिषेधातात्तस्माच्छब्दनिमित्तकोलोपोयोपरितिलोपइतिवक्तुमुचितं। उयदेशेत्यइतिव्यवस्थितस्यांत्यः प्रसृतइतिवक्तुमुचितमप्यर्वत्रेनिव

तथदोयमितितदेशचेतिचकारेणानुकर्षणात्। ननुचेति। सप्तम्यांविभक्तावुत्पन्नायामलेकृतेदानीमितिभावद्वितिप्राणि
शोर्थेष्वितिसर्वमभिधानात्सप्तम्यर्थेष्वेतैः कालवाचिनोमित्वात्तस्वेदानीमाभाव्यमितितदानीमित्यस्यासिद्धेरित्यर्थः यका
रांतइतियकारोत्पत्तिमनुभवन्मकारस्यांत्यत्वंप्रतिवन्नातिपकारस्यचसंयोगांतस्यलोपः। क्रियतोयद्येवंमकारस्तोवदेशेत्यः प्रसृतइ
तिप्राप्तेत्येवमकारस्येत्संज्ञानेतदस्तिसर्वत्रासिद्धमितिमकारस्येत्संज्ञायोयलोपस्यासिद्धत्वादंत्यत्वाभावात्॥ ॥ ॥ ॥

स्कतस्क। लोयोव्योपित्यस्यवहिरंगतयासिद्धत्वमित्संज्ञांप्रतीतिवोध्यं। नचयकारेकृतेयिमांतस्यप्रत्ययतयाव्यवस्थितांत्यत्वेनइत्संज्ञेतिवा एम·
च्यं। वस्थितांत्यशब्देनप्रत्यासत्त्याशास्त्रकृद्व्यवस्थितांत्यस्यैवग्रहणेनादोषात्तद्व्यवस्थितश्चयांतइतिवोध्यंउत्तरसूत्रस्थस्ययकारादौचेत्यु २१
प्रचरणायाविति भाष्यस्ययोजनार्थमङक्रप्रकारअवश्यकइतिवोध्यं॥ ॥ ॥

४८७

तुदालुप्तस्यनिर्देशायोगादाहपूर्वमितिइतिप्रतिज्ञातइतिनिर्दिष्टशब्दः प्रतिज्ञानार्थकोमध्यमपदलोपीचसमासइतिभावः। नन्विरितइत्यादेरितोर
तोयम्येतिविग्रहात्तहलंत्यमुपदेशेऽजित्येवासिद्धेरिदंव्यर्थमतआहइरितइति। इणवितावीति। लस्यानुरोधाद्धिवचनांतेनापिविग्रहइतिभावः। एवं
चात्मनेपदार्थमागमोर्थनाश्रयणीयमितिवोध्यमध्यपीति। दानपात्रतासिद्धये। वेशवेणकुंभ्याम। न्वितैवकारइश्मेसमासेनान्ययोगाव्यवच्छे

तुदालुप्तनिर्दिष्टः पश्चाल्लुप्तइत्यर्थः एनंदंतादेशकृतिगणस्यातमाष्यकारवचनाद्धापूर्वकालस्यपरनिपातः। अथवालुप्तोयमिति
प्रतिज्ञातोलुप्तनिर्दिष्टः इडुपसंख्यानमिति। इरितो। वेत्यत्रेरितिसमुदायानुकरणं। इरइत्यस्यलोपमिरिति। समुदायस्यचात्कला
त्मकत्वादप्राप्तेरित्संज्ञोपसंख्यायते। समुदायस्यचसंज्ञासंबंधेअवयवस्यचसंज्ञासंबंधेअवयवाःप्रातिस्त्रातिर्ल्लंसंज्ञानलोभंतइतिदित्वा
भावानुभावः। नन्वेवंसतिस्वरितेतरत्वात्वानपदंनप्राप्नोति। नैषदोषः स्वरितत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यादवयवगतंस्वरितत्वंसमु
दायधर्मः आरोप्यिष्यते। अवयवग्रहणाद्विति। इरावितोयस्यससमिरिदितिएवमित्संज्ञकत्वेनावयवावेवाश्रीयेतेनतुसमुदायइत्य
र्थः। पदिपुनरिति। यस्यचकुंभीधान्यमिहितंधान्यंनास्तित्वंकुंभीधान्ययद्यपिकुम्भिधावस्यन्यायस्यनिमित्तंनास्तितथापि
दोषोनोवतञ्चायान्नाश्रयणायाह। नापमितिइकारएवेदिति। इदितइधातुर्विशेष्यतइतितदंतविधि ॥ ॥

इलाभेपिप्रकृतेतदाश्रयणेप्रमाणाभावादितिभावः भाष्येरकारएवेदिति। तत्पुरुषत्वमेवास्यनवलुव्रीहित्वमित्येतत्सूचनायेवकारः ॥ ॥

कौ॰वि॰ २२

अंगाधिकारस्थात्वेनप्रत्ययनिमित्तत्वात्तदप्राप्तेराह अनंगस्यापीति। अधातोरित्यपि बोध्यं। नधातुलोप इति सूत्रस्थभाष्ये केयटीत्यानुबंधविनि र्मुक्तस्यैव धातुत्वात् अत एव भाष्ये सूत्रे लोपस्यन्यस्तम्। इत्संज्ञायाः परत्वादित्वे इष्टसिद्धिर्नस्यात् अत तत्रेतीति निर्देशानुपपत्तिकल्पितमित्वं तु हिंसायामिति भावः। निपातनादेवेत्वापरत्वादित्वे इष्टसिद्धिर्नस्यात् तत्रेति। निर्देशानुपपत्तिकल्पितमित्वं तु हिंसायामिति भावः। निपातनादेवे

त्वकारस्येति। त्वतः ह्रस्वो रितीत्वेरपरत्वे च भिदिरित्यादिनिर्देशः। अनंगस्य निपातनादित्वं। तत्राभिद्दशत्वेपूर्वं मूर्कारस्ये त्संज्ञा। ततस्त्वरयात्वेइरितोवेत्यत्रापि रिद्दत्वेति समासे कृते निपातनादित्वरपरत्वयोः कृतयो रिरितइति निर्देशः। नुम नुषक्तानिति नुमा नकारोल्लक्ष्यते तेन कार्ययुक्ता नित्यर्थः। न च लोपाभावार्थो नकारोपदेश इति चकुं शक्यं। अनकारोपदे शेपीरिता मिदित्कार्याभावो ज्ञायते। अन्यथा इशीरिद्दित्वानुमि सतिइयुपधत्वाभावात् प्राप्तिरेव कस्य नास्तीति किं तन्निषे धेन। अन्तरति। णोः प्रदांतरत्यतः। तेनांतेदित्तोधातन्नांनुमान तुमध्येदितो

त्वेरपरत्वाभ्यां पूर्वं तस्य लोपइत्यपिनेति बोध्यं। नुमो भावादादूनुमेति। एतद्भाष्यात्केषांचिद्वात्तसामर्थ्ये निर्देशसहितोपि पाठ इति ज्ञायते किं तन्निषे धेनेति। यद्यपि तेन उपदेशे इयुपधत्वं विवक्ष्यते इत्यपि तापत्तं संभवाति तथापि नस्यानरोधादिदमेव ज्ञाप्यते इत्यभिमानः। णोःप्रदांतं इति समानयोगनिर्दे शानामेकदेशोपि स्वरितत्वप्रतिज्ञा सामर्थ्यादनुवर्त्तत इति भावः। अंतपदार्थस्येकारविशेषणत्वे। मित्तौ त्र सातसमासयोगनिर्देइतिबोध्यं। अत्रए भागित्तेत्सारादित्तात्तिकमंधारयात्स्यष्टीति पुरूपदः। ॥ राम २२ ४८८

तस्य लोपः अभावो लोप इति दर्शनाभावो लोप इत्यर्थः भावोपाधिरिति दर्शनस्य सर्वविषयत्वाच्छब्दशास्त्रत्वाच्छब्दरूप एव सविषयः किंच भावविरोधीत्यभाव पदस्यार्थः एवं च भावोपाधिरिव स भावप्रतियोगिकस्वस इति भावः नन्वनु प्रकृतस्यान्वयेयायोग्यत्वेनुपपत्तेः अयोग्यत्वेध्याहार एवेति विपरिणामेस्मातो व आह सद्दश्यादिति। एवं चैकदेशसारूप्येण विपरिणामव्यवहार इति भावः भाष्ये अमंचयस्येत्यत्र दृतमिवलौकिकवाक्ये तत्र प्रकृतत्वादनमिति गम तइत्यर्थं गतथ्यावष्टेदवदत्तमितिगम्यत इति एतन्नमित्यस्य सामान्यशब्दत्वाद्विशेषलाभायेदमुक्तं वेधयामरवं। अलोत्यस्येति। नानर्थक इति पारं भाषातु अलोत्यात्तत्रे प्रत्याप्यातैवेतिभावः तस्य ग्रहणेन। इत्संज्ञकः परमार्थेनाऽश्रुतत्वाग्रहणे कथं प्रतिमिध्यते त आह। नेयामिति णिशादि

तस्यग्रहणमिति। अभावो लोपः स च भावोपाधिरेव प्रतीयते नान्यथेति प्रकरणादित्संज्ञस्यैव लोपो भविष्यतीती प्रश्नः विंक्ति विपरिणाम इति। सा दृश्यात्तत्वाध्यवसायाद्धियति। गमनः। वाक्यांतरेतु योग्यविभक्त्यंतेपरमार्थतः शब्दांतरमिवसंनिधीयते। तस्य ग्रहणसामर्थ्यादिति अलोत्यस्येत्यंत्यस्य लोपे प्रसक्ते तस्य ग्रहणेन समुदायस्य लोपः प्रतिपाद्यते। ग्रहण प्रतिषेधादिति। नेतेषामित्संज्ञा प्रतिषिध्यते। यायितु तत्रातिबद्धं कार्यं नित्य र्थः। निर्दिष्टलोपाद्दीतितस्येत्यनेनेत्संज्ञा प्रकरणे निर्दिष्टस्य यावन्मर्यादस्यत्वामयी तं संज्ञायां लोपो भवती त्यर्थः। तुस्मानामितियधसत्यामपी तं ज्ञायां लोपो भवति तत् तुस्मानामपि प्राप्नोति। तेहि हलन्त्यमित्यत्र निर्दिष्टा नं वेति। इत्संज्ञाप्रतिषेधादेषामित्कार्यं नास्ति यदि चानेन लोपः स्यात् ॥ उपदेशोऽजनुनासिक इत्

पदलादित्तत्कार्याणां प्रतिषेध इति भावः। भाष्ये ग्रहणानीत्यस्य गिरादिषु ग्रहणां प्रयुक्तानि कार्याणीत्यर्थः अग्रेपि णित्वग्रहणानान्प्रघातेयत्कार्यं लभते इत्यादिकर्मण्यार्थः विकल्पयिमतिं यथोस्तीति प्रतिषिध्यत इत्यक्तं। निर्दिष्टेति। उच्चारितशब्दप्रतिपादितत्वमेवात्र निर्दिष्टत्वं विवक्षितं अतएव वर्णादीनां निर्दिष्टत्वमिति भावः। अयं च तस्य कदेशिनः सर्वलोपसिद्धेः इत्संज्ञा द्वारा तत्कार्यार्थमुच्चारणमस्त्वित्यत आह इत्संज्ञाया इति॥ ॥ ॥

नन्वनुबंधाः श्रूयेत इतिवचनाभावात्कथं विरोधोतआहयथेति। अनुमितेनविरोधइतिभावः। सामान्यविशेषभावात्कथमपवादन्यायोतआहयथा गामि
ति। विषयांतरेचरितार्थमित्यर्थः कार्यइत्वप्रयुक्ते भाष्येकार्यादन्यत्गुणसंदेहवी जंदर्शयति। तत्रोपलभ्यमानस्येति। शंकनिभाष्येइति। यदि पुनरिमेव
र्णाः शकनिवत्सु: आन्यभाष्येतुकालशब्दव्यवायादित्यत्रेत्यर्थः एकएवककारइतियहेयिनदोषः लोपशास्त्रज्ञानात्प्रवृत्तयस्तत्रोपलभ्यतेएवसो
वयवइत्यर्थात् अन्यथाशास्त्राया अपिच्छेदनोत्तरमन्यत्रोपलंभात्तत्रैवोपलंभाभावेनानवयवत्वंस्यात् एवंवानुपलंभकयत्नेक्रिनायितत्रान्यत्रचो

अनुबंधलोपइति। यथाकश्चिद्ब्रूतेघटोस्तीतिपुनश्चनास्तीतितथानुबंधानामुच्चारणात्भावानुज्ञानंलोपविधानाच्चाभावानुज्ञेतिविरोधाइप्रा
माण्यप्रसंगः। सिद्धमिति। यथागोकोबाधतेतथाकार्यचरितार्थमुच्चारणात्भासभावंलोपोऽनन्यार्थोबाधते। एकांतइति। एकदेशः अवयव
इत्यर्थः। अनेकांतस्तूपलक्षणमिवकेवलेयथागृहस्यकाकः। तत्रोपलभ्यमानस्वरूपद्वयदर्शनाद्दृष्टेशास्त्राबलाकयोरिवेतिप्रश्नः। एकांतस्त
त्रोपलभ्येरिति। ननुयदेवसंशयनिमित्तंसकथंनिश्चयहेतुः उच्यतेसामर्थ्यावधारणमाश्रीयतेतित्रवोपलभ्येरिति। अवयवस्तत्रैवोपल
भ्यते। अनवयवस्त्वनामिवतदितिसूत्रतत्त्वान्यत्रव। ननुवंकारस्यकन्यग्रहणादिषुवृद्धप्रयुक्तेः नचासावनवयवःनैषदोषः। भिन्नस
मुदायविशयेवर्णांतरमिवतदितिशंकनिभाष्येप्रतिपादितं। तत्रासरूपेति। अनाकारांतत्वादित्येतत्प्रतिषेधइत्यनेनैवसामर्थ्यात्संबध्यते
। कविषयइति। एकांतत्वेवैरूप्यात्समावेशप्रसंगः। अनेकांतत्वेभाष्यप्रकारादितिसारूप्यादसमावेशः

यलभ्यमानोनवयवस्तेविनातत्रोपलभ्यमानएवयःसोवयवइतिभाष्याशयइत्यन्येभाष्यितत्रेत्यस्यएकांतपत्तेइत्यर्थः अनाकारांतत्वादित्येतदिति अ
सरूपसर्वादेशेतियदेतुमसप्तमीकेदोषपदाध्याहारेणान्यइतिभावः। एतेनद्वंद्वएकदेशान्वयः कथमित्यपास्तं। अतएवपाठप्रतिषेधइति
वार्तिकैकदेशः ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीस्मारकम्

भाष्येदिवश्चेदिति। पद्यप्युपमुच्चारणार्थस्तथापिसमभिव्याहृतवर्णोच्चारणेसहायत्वंपादकतयातस्यचरितार्थत्वाद्वधेयविषयेविशिष्टस्यासिद्धे
यत्वसंभावनासत्वात। इत्संज्ञालोपयोःप्रवृत्त्योर्बाधेमानाभावइत्युच्चारणार्थोनामपिरत्वमस्त्येव किंचतदभावेउच्चारितस्यनिवृत्तिःकथंस्यादितिभा
वः एतेनोच्चारणार्थानामित्संज्ञानेतिनव्योक्तिःपरास्ता तस्ताल्लौकिकेपिसमभिव्याहारावित्यादौदूरेतिस्वरितत्वाभावस्तुच्छाभावस्तुधांदसत्वादिति
बोध्यंहस्त्रेवा। नचोच्चारणार्थानामपीत्वेतत्तरेदोषमितिरित्याद्युपदेशांतानुमावत्तिःभाविधातुस्वमारायतेत्रेकानिर्देनोनादोषात। अतएवमुचुत्यत्तिः।
अन्यथाहनोवधलुङीतिवत्स्यानस्यात। उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञानेसिचवेरएकस्येत्यादौभाष्येस्यमुक्तं अनुनाद्यविषयेतुउच्चारणार्थवत्वोविशि
पस्यतइहितेलक्षणबोध्यानविधोपदःशब्दार्थइतिविधियज्ञोधकेलक्षणानौचित्यमितिदिक्। उपदेशग्रहणंचेतियत्वादेवइतिसूत्रेभाष्येतिज्ञाति

अनेकांतत्वादिति। यथाटीकतेःककारस्यैकांतत्वादात्वंनभवत्येवंदैवोपिनप्राप्नोति। उपदेशग्रहणाच्चलुशेपियकारोनप्राप्नोति। अस्मा
तहीतिकार्यलक्षणायकेवलमनुबंधउपासः नगुतस्यावयवःइत्तिविशेषइति। बहुव्रीहिर्नेतिध्वनिति। अनेकांतेकरद्यस्येतिसंबंधा
भावात। अनेरइति। यद्यप्यनंतरादिसवहुव्रीहिस्त्रेभवतितथापीहवचनसामर्थ्याद्दूरादि। व्यवसितपाठादिति। व्यवसितानां विच्छिन्ना
विच्छिन्नानांपाठःक्रमः। व्यः। ततःपूर्वस्येव्यासावनंतरानतुपरस्यकालव्यवधानात॥ ॥ ॥ ॥

भिनोत्तिदीक्षामिनोतिदीक्षामित्तिनोतिसंडुमिति सूत्रेणएत्वग्रहणात्वृत्तिःसामर्थ्यात्यएनिपित्तकस्येचआत्वंनेत्यर्थमा। भित्योपदेशग्रहणंप्रत्या
ख्यातेतत्स्मिनातिमितातातितत्रस्यभाष्यविरोधादेकदेशप्रक्रिः तत्रस्वदानितिद्वयेणच्चिपयेआत्वमिति। सिद्धांतितंनहितदोक्राथज्ञापकत्वंतस्य
। तिभावः अनेकांतत्वेउपदेशार्थक्रमतआहकार्यलक्षणायेति। कार्यप्रवृत्त्ययेइत्यर्थः। सामर्थ्यादितिमेत्रत्वादितिभावः। अनंतरेप्यवयवत्वारोप
णे। तिभावइत्यन्ये। इत्संज्ञकस्यत्रानिर्णीतनात्वादिनापरिच्छिन्नत्वरूपव्यवसितत्वस्यतत्रासंभवादाहविच्छिन्नानामिति ॥ ॥

शेवि॰ २४ नन्वनेकांतेप्यपि व्याख्यानान्निर्णयोत आह। अनेकांतत्वे नित्विरोधाभावादिति। एवं च संदेहाभावाच्च व्याख्यानप्रवृत्तिरिति भावः। विरुद्धानेककोटिविषये ज्ञा
नस्यैव संदेहत्वादिति तात्पर्यं। व्याख्यानां चेदिति। व्याख्यातारोत्र प्रत्ययादावीदृशः प्रयोग इति व्याख्यास्यंति तत्र च तत्कार्यं दृष्ट्वा तस्य तत्तदनुबंधत्वं
निर्णेष्यंतीत्यर्थः। पूर्वहेत्वित्यादि। अस्यायमवयव इत्यादिरूपो तस्मिन्नित्यादि। वृत्तरूपे हेतौ गुरुमुखादवगते सति उक्ता व्याख्यानविषयसाध्यैव
मेवज्ञातातीत्यर्थः। नन्वेवं पूर्वोक्तसमर्थनरूपतया प्रत्यंतराभावेन व्याख्याशब्दासामंजस्यमत आह भाष्येति वक्ष्यत इत्यविशम्य पाठे तस्य कर्तव्यत
तायुज्जश्छगणादिसूत्रे हेत्वनुपपत्तिर्बहुवचनानुपपत्तिश्चेत्यरुचेर्वार्तिककारस्य प्रवृत्ताद्धेति परिहारांतरं तत्रैकांतपक्षे संदेहाप्रव्याख्यानं शरणमित्यक
व्याख्यानत इति। एकांतपक्षे एकोववबोद्धयोन्नै संभवतः संदेहे व्याख्यानान्निश्चयः। अनेकांतत्वेत्वानंतर्यस्योभयोपेक्षस्याविरोधाभावा
त्यवसितयाः एव कर्तव्यः। वृत्ताद्धेति। वृत्तं प्रयोगः। नन्वाचार्यो भवतु वृत्तस्तुः शिष्यास्तु कथं प्रतिपद्यतां। व्याख्यानाच्चेत पूर्वमेवे
तदुक्तं वृत्ताद्धेत्यनेन किं तदेवोच्यते नेत्यदोषः। पूर्वहेतुरहितं व्याख्यानमुक्तं वृत्ताद्धेत्यनेन हेतुरुच्यते तस्मिन्प्रतिपन्ने साध्यं स्वय
मेवावेति। भाष्यकारणावा तदुक्तं इदं तु वार्तिककारेणा मेह इति। यद्यप्यनेकांतपक्षस्यापि ज्ञापकमेतद्व्याख्यानं युत्पते तत्रापि हेतुर
हितत्वादिस्यनेकांतपक्षोभाष्यकृतात्यक्तः। प्रदेशांतरेत्वनेकांतपक्षेणापि व्यवह्रियते। सिद्धमनुबंधस्यानेकांतत्वादिति।
तं भाष्येकस्येति नयोनरुक्तत्वशंकेति ध्येयं भाष्ये एकांताइत्येवमाप्यमिति। अनवयवत्वे शशाशकानां णादेरितित्वानापत्तेः प्रत्ययादित्वाभावात ए
वमत्यत्वाभावादिशादेःशस्येत्वानापत्तिः अत्यादिशब्दयोः परपूर्वसमीपबोधकत्वे लक्षणे वदोषः। किंच [illegible] हास
कष्टापत्तिरिति विहितके णित्वप्रयुक्तवृद्ध्यापत्तिश्चेति भावः। हेतुरहितत्वादित्यरुक्तरणांप्रदेशांतरेपुलिति एवं च तत्र सैकदेश्युक्तिरिति भावः। २४

४९०

यथासंख्यासंख्याशब्दस्यैकत्वादिरूपसंख्याग्रहणे वाक्यार्थानुपपत्तिरतो यौगिक इति व्याचष्टे। संख्यानमिति। गणनं तत्क्रम इत्यर्थः सूत्रे अनुदेशः
पश्चादुच्चार्यमाणसंबंधः अत्र उद्देश्यनुदेशिन उच्चार्यमाणा उच्चार्यमाण शब्दप्रतिपाद्यास्तु उद्देश्यनुदेशिशब्दो पूर्वोच्चार्यमाण पश्चादुच्चार्यमाण
परौ न तु ईदृश्यविधेयपरौ अत एव लोटपोरित्यादौ यथासंख्यानापत्तेः समशब्दो न सर्वपर्यायः सुट्यापत्तेः किंतु संख्यासाम्यपरः नान्विकृश
ब्देनव रूपेण गणशब्देन सङ्ख्यानां चोपाधित्यासंख्यासाम्याभावात् कथं यथासंख्यमत आह रूपं शब्देनेति। यथा स्वितिरकादोपाधिते का
रादि। भिर्रहीतरी धर्मादिघटितवाक्यार्थबोध इत्यर्थः। वक्तृतात्पर्यमनुच्चारितत्वेन न आह वक्त्वं किंत्विक शब्दादिनेकत्वेन यत्वेन त्वा
यथासंख्यं। संख्यानं गणनमुच्यते अनुदेशशब्दस्य संबंधिशब्दत्वादुद्देश्यापेक्षः तेनायमर्थः। समानां समसंख्यानां यथागण
नम्। उद्देशिभिः सहानुदेशिनः संबध्यंते इरकोपरा चीति। इक्शब्देन चत्वारः स्थानिनः प्रत्याय्यंते यण्शब्देनापि चत्वार आदेशा इ
त्यर्थतो ज्ञप्तिसंख्यासाम्यं पश्चात्तु यद्यपीकारादिभिर्बहूनां ग्रहणाद्वैषम्यं तथापि प्रथमतोस्त्येव संख्यासाम्यं इदंतहीति॥
नात्र स्थानकृतमांतर्यमस्ति। नाप्यादेशप्रवृत्तिकालेऽर्थकृतांतर्यसंप्रत्ययः। प्रवृत्तानां मादेशानां स्थान्यर्थाभिधानात् त·
इआणित्यारोत [illegible] विशेषणात्यागृहीतजाति चतुष्टयोपस्थितिरिति यथासंख्यनिर्वाहः पश्चात्प्रथम तइत्यादि नु चिंत्यमेव न च
जातिपक्षमावलंब्येन ऋकारास्कारयोः परस्परसात्यतिदेश एव वाच्य इति त्रकारस्य लकारापत्तिः स्वदित्तत्वादिति भेनरेना निर्देशनत्तदिति
देशानित्यत्वेन दोषादनभिधानान्नाद्धेति बोध्यं भाष्ये स्थानेंतरतमेनापीति प्रथानेंतातमयदघदिते नसूत्रेणेत्यर्थः नन्वपि अर्थत आंत
र्यादेवसिद्धमत आह नापीति विशिष्यार्थापरिज्ञानादिति भावः॥ त्रा

त्वसराग्रत्रेशरणानांप्राकृशास्त्रात्प्रयोगाज्ञानेनार्थविशेषनिर्णयोदुर्लभोतआहनित्यानामिति।साधुत्वमात्रंशास्त्रैकगम्यंप्रयोगत
दर्थज्ञानेतुप्राकृशास्त्रादप्यस्त्येवपाणिनेः अन्येषांतुव्याख्यानाद्बोध इतिभावः पाठेति।लोकसिद्धव्याख्यानाख्यप्रमाणेनेशत्रुमित्रविपश्चिच
जमरंजयमंजयेतिवत्सिद्धिरितिभावः युगपदिति।परस्मैपदत्वेनेत्यर्थः एवंचक्रमोनास्तीतिभावः यद्यपिसंज्ञाप्रत्येकपर्याप्तेतिनसंज्ञाकृ
तेयुगपत्प्रत्यायनंकिंतुएकशेषप्रभावलभ्यंतत।ब्राह्मणान्मध्यपाचयतीत्यादौतिवत्।तत्रब्राह्मणास्त्रित्वेपिनार्घादीनांक्रमनियम
नम्रः।तथापिसंज्ञायानवकसाधारण्यमेवंतत्रमूलमितिसंज्ञानिर्देशादित्यक्रमेकेनैवेति अवयवानांसमुदायोपसर्जनत्वात्समुदा

॥ ननुचेति।नित्यानांशब्दानांप्रयोगादर्थेकृतमानंतय्यमस्त्येवइतिभावः।किमर्थमिति।पाठक्रमेणैवसंबंधोभविष्यतीति
भावः।संज्ञासमासनिर्देशादिति।परस्मैपदानांलणातुमित्यत्रसंज्ञयासर्वेयुगपत्प्रत्याय्यंतइतिनास्तिपाठक्रमात।व्यव
स्थालोकेयज्ञाविधेर्लोदेवदत्तावितिसमासनिर्देशेनास्तिक्रमनियमः।द्वंद्वेनैकावयवात्मकःसमुदायएकैकेनप्रत्या
य्यतइतिकुतःक्रमनियमस्यात्।किंपुनरिति।तिप्रोणान्तर्सौनुपित्यादिकस्मान्नक्रियतइतिप्रश्नः ॥ ॥ ॥

यस्येवपदांतरार्थेनान्वयादितिभावः समासेनैकोपस्थितेः पृथगुपस्थित्यभावेनतथान्वयोवक्रमशक्यइतितत्वंभाष्येसर्वस्योद्देशस्ये राम
ति।सर्वस्योद्देशितइत्यर्थःसर्वानुदेशाइति।सर्वेनुदेशिनइत्यर्थःतियेणान्तिति।यद्यप्येषापिस्वरूपमितिसंज्ञातथापिसंज्ञाशब्दोबहूनर्थ २५
युगपत्प्रत्यायकोयःशब्दस्तत्परइतिभावः ॥

४९१

प्रतिपत्तिरितितस्यैवोन्नरास्त्वेनुवृत्तेर्नदोषइतित्यतार्यः।एवंचैतत्सूत्रारंभसामर्थ्यात्सूत्रांतरस्थमुपसर्जनावयवत्वतंचक्रमंगृहीत्वायथासंख्यप्रवृत्तिरितितत्वे।
भ्रत्रवदंतियद्यपिसमासतउपस्थितोर्केवतथापितत्रसूत्रारंभसामर्थ्यात्पृथग्वाक्यकल्पनयावोधांतरंकल्प्यतेएवंवेदेसूत्रेद्वंद्वसमासनिर्दिष्टसंबंधि
नोस्तथान्वयेपिद्वंद्वस्यसाधुत्वंबोधयतिस्वशास्त्रे।तेनलोकआद्यंतौवर्णानांविप्रसूद्राविन्यादिःसाधुत्वेनेतिशास्त्रधर्मेणावीति।वाच्यवाचकयोरभेदो
पचारादितिभावः ननुशाब्दतःसाम्यपासमानांयोनुदेशःपश्चादुच्चार्यमाणसंबंधःसयथासंख्यमितिसूत्रार्थोयस्मिन्पदान्ताभिन्यादिनादृशानांपश्चा

विदोलंदावेतिपृथग्निर्देशेक्रियमाणेसामर्थ्यवानंतर्यात्संबध्येतेइत्यर्थः।व्यवहितानाप्यसिस्वारितत्वात्स्तुद्वतावाश्रीयमाणायांप्रतियत्नेणो
रवप्रसंगः।किंपुनरितियद्यप्यर्थशब्दस्यगुणभावात्यर्थतएवसाम्यंन्याय्यंतथापिशब्दधर्मेणाप्यर्थस्यव्यपदेशोदृश्यतेयथाभ्रमरशब्दस्य
द्विरेफत्वात्द्विरेफोभ्रमरः।तथाद्धतारंमासंद्धतारमस्थितसाच्छब्दतोपिसाम्यमत्राशंकितं।शालादयइति।यस्मिन्पदशब्देनप्रकृताना
मवनवाचोयहणंनतुशात्वकास्वौरित्यर्थतःसाम्यमस्तिनतुशाब्दतः।

उच्चार्यमाणसंबंधएवंनेतिकयथासंख्यमासरतोव्यत्ययेनपठितशालादयइतिविधेयतास्यतीतिक्तयश्चात्वंनियामकंलोयोर्त्वोरित्यादोव्यभिचारा
तेइतिभावः ननुशात्वकस्वौरितिव्याख्यानादितिभावः अन्यथाशात्वकसुभ्यामेकादशपरस्मिन्पदशब्दार्थाइत्यर्थः साम्येपिनयथासंख्यंस्यादिति
तात्पर्यं।नतुशाब्दतइति।यद्यपिएकएवद्वंद्वोयुगपदेवानेकोपस्थितिजनकइत्यस्तिशाब्दतःसाम्यंतथापिप्रत्येकपदशक्तिज्ञानसहकारेणै
वसतथातिनास्तिशाब्दतःसाम्यं।यस्मिन्पदानामित्यत्रंविशेषायोपस्थापमाणैकंपदशात्वेपिवनवकोयस्थितिरितिभावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कै॰वि॰
२६

नन्वपारस्मैपदात्मनेपदभेदात् प्रथमादिपुरुषाणामित्यर्थ इति अर्थयंत्रेपि न सम्यगत आह यदेति। भाष्ये गमक इति अनिर्देश इत्यत्र मध्यमपदलोपी समास इति भावः न नु स्थान्यादेशभाववत्तानिरस्त्येवेत्यत आह संख्येति। सामान्यमिति त्वत्वजाति परो निर्देशः अतएव द्विवचनं सङ्गतिरिति भावः समुदाय इति समुदायत्र यमित्यर्थः। प्रत्येकात्यन्तिकत्वसमुदायस्याप्रयोगात् प्रत्यवयवं पर्यवस्यतीति भावः। तद्रूपापन्ना इति। सञ्ज्ञाशब्दे स्वरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् एकतः शब्दरूपितत्वात्तद्रूपत्वेनैवोपस्थितः सोसंज्ञेति संज्ञासूत्रस्थ प्रार्थसाम्यमादायस्यावधारणमिति भावः। केचित्तु तद्रूपापन्ना इत्येव पाठः नन्वत्र द्वाभ्यामादीनि

उरोरस इति। यदा उरोरसश्च उरोरसश्चेत्येकशेषः क्रियते तदार्थतः साम्यमस्ति। आगमक इति। संख्यासाम्यस्यानवबोधक इत्यर्थः त्वत्वयोरिति त्वत्वशब्दस्य त्वइत्वद्वावर्थाविति साम्याभाव। यदा तु उक्तरूपसामान्यमर्थेत्वशब्दस्येति पक्षस्तदास्त्येव साम्यमिति दोषाभावः न घादिविषयवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इत्यायितानां श्रीमाणि समुदायन्नयायि स्यात्प्रत्ययत्रयस्य साम्यसम्भवादसेपः। आत्मनेपदेति। नत्वात्मनेपदसंज्ञानत इः शब्दस्य किंतु तत्प्रयायितानां नवानां तादीनामिति नार्थतः। साम्ये। नेयदोषः तद्रूपापन्नास्तादय आत्मनेपदशब्देन प्रत्याय्यंत इत्यस्ति साम्यं। सार्वधातुकद्वियहणेषु विति द्वौ पक्षौ तेयेषु तानि द्वियहणानि सार्वधातुकस्य द्वियहणानीति समासः सार्वधातुक
मपिते पुरुस्यत इति तेन वशिष्यंते।

तेष्वमस्ती सार्वधातुकग्रहणं चास्ति तत्र नस्यादिति वक्तव्ये गमकोयं निर्देशात आह द्वाविति अधिकरणसाधनग्रहणशब्देन द्विशब्दस्य षष्ठीसमा सस्ततः पुनः सार्वधातुकपदेन सइतिभावः सार्वधातुकपदेनषष्ठीसमासे सष्ठी प्रयोजकसंबंधं दर्शयति सार्वधातुकमपिति। अथशब्दतः एम॰ २६
साम्येउक्तदोषोद्धारमाह भाष्यस्थकृत इति। एकार्थस्येत्यादि। प्रत्ययकादिकमप्युपलक्ष्यते तेनेनेति बोध्यं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

४०२

ग्रहणमिति एवं न संवृतावर्णस्येत्युक्तमिति भावः लौकिकेति। के चेत्। एओ इत्यत्रयोः संवृतार्णत्वे मानाभावः। ह्रस्वाकारव्यतिरिक्तानां विवृतत्वस्यैवा इ उ सस्त्र भाष्ये उक्तात्वात् प्रत्यापत्तिशास्त्रस्य स्वरयवे प्रवृत्तौ मानाभावाच्च शास्त्र दृष्ट्यात्मसिद्धत्वाच्च नित्यमिदमित्याहुः अन्ये त्वेतद्भाष्यप्रामाण्यात् एओ इत्यनयोः अकांशे विवृतत्वमेवेत्याहुः। अतिप्रसंग इत्यादि नाव स्य माण्यादीनां साधारणत्वाद्गादीर्घः शब्दस्य प्रयत्नेन तेह

संवृतावर्ण इति। यद्यपि शास्त्रे आकारस्य विवृतोपाशः कृतस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तं। किं इतौ द्वा विति क्विष्व्विस्येकत्वे पिककार ऋकारयो र्द्वयोर्दातिशब्दतः साम्यं उदिकूल इति। द्वंद्वेप्यं आगतुनावेकारेण निर्देश इति चेध्यं। उदीतियंचम्याः स्थाने सप्तमी कृता। उदः परात्यानुजितवह्विरित्येताभ्यामिति परिहारः ॥॥

तीत्यत्र स्तंत्रोपपाद्यति। किं छन्दस्येति। भाष्येऽकारोपीति स्थास्नुरित्यत्रेत्वाभावायकस्तोर्गित्वावश्यकत्वे नास्ति स्नुरित्यत्र गुणाभावाय तन्निर्देश इतिभावः उत्कूलेदे इति वाच्यं उदिकूलेइति रकारसहित पाठो व्याख्यानभाष्ये पुरकारस्य तत्र आह आंगतुनेति। वस्तुत उदि इति अनुकरणं रतिर्देश रूपेरस्यार्थ इति न दोषः सप्तमी विभक्ति साम्ये अर्थ वैरूप्यमनुपपन्नमत आह उदीत इति। एवं ह्वातिवह्वो इत्यपि पंचम्याः स्थाने सप्तमीति बोध्यं॥

२७ भाष्ये एवं तह्येकत्त्रीरित्येति। विशेषणविशेष्यभावाभावार्थे वान्वकत्वाकत्त्रीरिकास्करति एक शब्दो भाव इत्यपर इति शब्दतः सम्ये एव दोषः अर्थतः साम्येतु
नकारकाणां बहुत्वादिति बोध्यं। ननु भवतेरकर्मकत्वात्कर्त्र्येव करोते सकर्मकत्वात्कर्मण्येवेति यथासंख्यमिष्टमेवेति अर्थवारयति भवतेरिति। अ
न्येष्वपि। अतएव द्रूतदारत्यातिकोयनः शरणं किं रघुपुङ्गवो भवेत् इति एवणभाक् ब्राह्मतिं सक्ति नेशः शरणं भवो वि इति तत्किं ताशरणताकः

धातोस्त्रिग्रहणोरिति। त्रीणि ग्रहणानि येषां तेत्रिग्रहणधातवः त्रिग्रहणाये तु नच्छीत्रदिक्षिति पुनर्बहुव्रीहिः कर्तृकर्मणोरिति। भव
तेरकर्मकत्वात्कर्त्रैवेपपदं करोतेस्तूपपदद्वयेस्व लिप्यते। अन्ये तु आश्रयस्य भवतेरुपपदद्वये प्रत्ययमिच्छंति छंदो ब्राह्मणानीति। गोबली
वर्दन्यायेनच्छेदः शब्देन मंत्राणां ग्रहणं यथानुशापितेच्छेदसीत्यत्र ब्राह्मणानां ग्रहणं नित्यं मंत्र इति मंत्र ग्रहणात् छंदो ग्रहणे नैव तु
ब्राह्मणानां ग्रहणोस्ति द्वे ब्राह्मणानि विधिपुष्पं शेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणग्रहणं कृतं तेनभ्यात् वल्क्यानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति

सुखेन शरणत्वेन प्राप्यइत्यर्थकमुपपन्नमितिभावः गोबलीवर्दन्यायेनेति। ब्राह्मणावसिष्ठन्यायस्योपलक्षणं। गोबलीवर्दयोः सामान्यविशेषभावा
भावस्येकशेषप्रकरणे तेभाष्ये उक्तत्वात्। तथा पृथक् ब्राह्मणोग्रहणे फलमाह छंद इति। वस्तुतो गायत्र्यादि छंदो वह्नेरुपमंत्रे च्छेवछंदस्त्वमिति बोध्यं णप
तंतत्र ब्रह्मणग्रहणं तु ज्ञापितइत्यत्रतु छंदः पदस्य ब्राह्मणोलक्षणेति बोध्यं याज्ञवल्क्यानीत्यत्रतु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध इति वचनमेव कृतं २७
भाष्ये

४०३

भाष्येकृतं धीयान्न चिदुपाधि ति तत्र विद्वत्त्यर्यायो विदुपशब्दः अन्यथा वस्वंतस्योल्लिरूपितभाव्यत्वाभावात दक्षिहि इति बोध्यं संघादिष्विति। संघा
कलक्षणोघव्यक्ति नामणित्यत्र निवण्यंर्थेषु त्रिभ्यः प्रत्यय इष्यते तत्र संख्याताने देशेन विधप्यर्थस्य जादयोणादिविशिष्टाननिष्यंतीत्यर्थः। वचनादि
तिभावव्यस्य व्याख्यानादित्यर्थे इत्याह अनुदेश इति उच्चारणं। उच्चारितसंबंध इत्यर्थः वस्तुतन्त्र्चारितस्यैव शब्दस्य बोधकत्वं नानुमितादेरित्य

नेवेति। अनुदेश उच्चारणं योगांते शुशब्दांतरस्यानुमानंनेतरद्वारणमिति
न्यायभासएवायमर्थः॥

एदित्सूत्रभाष्योक्तरनुमानपूर्वकस्वोच्चारणात्श्रोतुर्बोधः समानयोगइत्यस्य च एकयोगेवकुचारितामित्यर्थइतिवाच्यनिकमिदं एतेननिरभ्योः
अवहस्त्रोस्वांगेतम्प्रत्ययेयथा ताः कतुपङ्भ्यः ख्यात्यात् अनवकस्समपर्ययोरित्येतेषु यदि हृतादोषः समानयोति ह्रयोरुच्चारणाभावाक्षे
वलगाभ्यताविनदेशः तत्पदेयस्थामे येतत्वपुञ्चारणाभावात् अथ यदेकत्वं कर्मणाश्च भक्तगोर्वशोपशाओ दोरित्यपीह तेनेचयुष्मदस्मदो
श्चादेशाइतिचेन्नभाष्ये संग्रहे। भाष्येतएषदोषइति। समानयोगइत्यस्येत्यर्थः ॥ ॥

के॰वि
२८

अत्रलघ्वेतिइदंचिंत्यंतत्रघोगोवक्तोक्षीतानामेवतथासंबंधइतिपक्षेनुक्तपक्रमदोषोकेभाष्येनाइष्टिरुक्तेइतिइदंतत्ती।वाध्यावस्याभाष्यविरोधात् कदेशिवचनेयस्मिन्यस्तेइतिसमानयोगोइत्येतत्कारणाकारणयस्तयोर्मध्येयत्रयस्तेइत्यर्थः इत्याहरिति। अत्रा हृविवीनंतरकरीत्यार्थतइतिपक्षेपि दोषेक्षागस्यसुकरत्वाततदन्ताश्रयणेकिमर्थमिति॥कचिदिति।युष्मदाद्यादेशविषये।विदोलट्इत्यत्रच।कचिदिति।एवलगोसिध्यादे।अत्रसं

विदोलटेवेति।अत्रतुलध्वयथासंख्यानामनुमानादोषः।युष्मदस्मदोस्त्रितिर्वहुवचनस्यवस्तसावित्यादिपुयोगेषु अनुमीयमान लात्युष्मदस्मदोयथासंख्यानामनुमानाद्दोषः।युष्मदस्मदोस्त्रितिवहुवचनस्यवस्तसावित्यादियुयोगेषु अनुमीयमानता त्युष्मदस्मदोयथासंख्येनप्राप्नोति।यस्मिन्पक्षइतिशब्देनः साम्यमेकयोगेचेत्येषपक्षः आश्रयितव्यइत्याह।दोषपरिवि धानेतुकचिदंतर्यात्व्यवस्थाकचिदनभिधानाभ्यामितिकर्त्तव्यं। अथवेति।यत्रस्वरितत्वेशतिज्ञाप्यतेतत्रैवशाब्दत्तोर्थतोवास म्याश्रयणेनयथासंख्येनान्यत्रसत्यपिसंख्यासाम्ये ॥ ॥ ॥ ॥

ख्यातानुदेशाभावेपि अभिधानात्प्रयोगानुसरणात्समासनिर्देशेपि क्रमेणान्वयः।कर्तृकर्मणोश्चकृतिइत्यत्रवेशेषपशावइत्यत्रचानभिधा नादेनतस्त्राप्रवृत्तिरित्यर्थः एकयोगेइत्यस्यानाश्रयणायदोषत्वनेकस्यलेनभिधानाश्रयणमितितात्पर्यं।अस्यङर्डीयत्वादाहाष्यवेति १०

सम॰
२८
४०५

स्वरितेना।नेयंहेतौतृतीया।अधिकारस्यस्वरितत्वजन्यत्वाभावादतआहइत्थंभूतेति।नत्विति।स्वरिताचारणस्याधिकारज्ञापनेनचारितार्थ्यात्प्रयोगेश्र त्वांतप्राप्तस्वरेणव्याध्यतइतिभावः।नचस्वरितत्वस्याजधर्मत्वात समसुटीत्यादौअयेनुवर्त्तमानहलःकथंतत्वं।तत्समभिव्याहृताचितत्कारणेना दोष्यात्।एवंचेदंसमःसुटीत्यत्रकेयदेहाधिकारीलोपक्रमइत्याह।अधिकारेति।प्रेरणांतद्विषयीभूतंकर्यवाल्लौकिकोधिकःतत्रशब्दस्यद्विविधंका र्यअर्थबोधःस्वरूपबोधोवातत्रार्थबोधस्यवचननिरपेक्षत्वात्द्वितीयेपर्यवसानेनयोगयोगउपस्थानंफलति।तच्चप्रायशत्रस्योगेपुक्वचेस्

स्वरि।स्वरितेनेतीत्थंभूतलक्षणेतृतीयास्वरितेनाधिकारोलक्ष्यतइत्यर्थः।स्वरितत्वंसूत्रस्थानांकेवलमधिकारज्ञानार्थंप्रतिज्ञाप्यतेनतुप्रयोगस मवायि।अधिकारशब्दोभावसाधनःकर्मसाधनोवा।विनियोगोत्योकेधिकारउच्यतेसएवेहग्रह्यते।किमर्थमिति। आकांक्षादिवशात्प्रकृ तस्यसंबंधोभविष्यतीतिप्रश्नः।किंगतमिति।किमयमर्थोधिकारशब्देनपरिगृहीतोथनेतिप्रश्नः। शब्देनेतिनाहिपरिस्पंदरूपःशब्दस्यव्यापार स्तिनवेति।वचनरहितत्त्वोकव्यवहारादेतत्साध्योर्थःसिद्धइत्यर्थः।यत्तदन्तायेति।संनिहितागोकर्मिकाप्ददपतिक्रियापेक्ष्यते।अश्रकृतकल्प तायाःश्रुतापेक्षणस्यत्वाद्यवात।घत्रोतिवर्त्तकःस्यादिति।ततश्चाक्रोशेअवन्योर्ग्रहइत्यादिषुनंतरमुणस्यात।सतिसूत्रेघञःस्वरितत्वप्रति ज्ञानादनुवृत्तिर्भवतिनात्वेनुगणेसोविपर्ययात् ॥ ॥

वैत्रापियथार्थयोगं तस्यलोपोत्नलोइत्नीत्यादाविति भावः।उक्तार्थस्तत्रास्यसमर्थत्वात्किंगतमितिप्रश्नोयुक्तोत आहकिमयामितियद्यधिकारशब्देनप्रत्तिर्य्ये गमुपस्थानमुच्येततदास्त्रेसफलंस्यात्तत्स्यद्धन्योर्थइत्याक्षेपइतिभावः।नहीति।अर्थबोधरूपोव्यापारस्तत्रवचनसाध्यतइतिभावः। पारिशेष्यादुपस्था नत्वाभइतिबोध्यंवचनेति।तथाचमत्रमेनाप्तिष्यतइत्यर्थः।संनिहितगोकर्मिकेतिगोरितिगम्यतइतिभावमर्थंगोदीयतामितिगम्यतेइत्यर्थः।श्रुतायेक्षण स्येतिपाठःश्रुतकल्पनस्येत्यर्थः।लाघवादित्यस्यन्याय्यत्वाभितिशेषः।इनुवृत्तिर्घञोनवृत्तिरिष्टेवेत्यतआहततश्चेति ॥

के॰वि॰
२९

आधिकारपरिमाणाशब्देनतत्प्रदेशपरिमाणविवक्षितमित्याह्यथेति। प्रकृतस्येति। स्वरितइतिसतप्रमी। तिभावः। भाव्येकेनेदानीमितिमत्रंस्वाधिकारमितिहृत्य
थनततहोधकर्मितिभावः। इकारोनुबंधश्रि। प्रत्याहारसूत्रस्थ अमेणेत्यर्थननुदूषो। त्वयोरयमाली यानितिभवति। नेवमत्र। त्वामत्वात् सूत्राणांव
हुत्वादितिशंकांतेकयमितिमित्रत्वादेत्वलंवहुत्वेनसूत्राणांबोध्यं। यदिहइतिपरमतेतिपवतिद्योतितिदहत्रा। स्येयोगावहवोलदतिमन्यतेआदेप्रा

आधिकारपरिमाणज्ञानंलिति। यथाधरतोरितिकिं प्राग्रादेशेष्योध्य आध्यायपरिसमाप्तेः अंगाधिकारःकिंप्रागभ्यासविकारेभ्यः अथास
प्रमपरिसमाप्तेरिति। स्वरितंदछेति अत्रत्रस्याधिकारःनिवृत्त्येशब्दान्तरस्यस्वरितत्वं प्रतिज्ञायतेतेनाविंशतिकानवत्यत्रस्वरितत्वदर्शनात्द्वि
त्रिपूर्वादित्यस्यनिवृत्तिरनुमीयते। यावतिथइति। द्वित्रिपूर्वान्निष्का दित्यत्रइकारोनुबंधः क ंस्य:। तेनद्वपोर्ग्यायोरत्वहत्रभेव। एवमन्यत्रा
पिवेदितव्यं। अल्पीयांसइति। कथंपुनर्भिन्नज्ञातीयापेक्षयाप्रकर्षप्रत्ययः। परमताप्रेक्षया। अल्पीयोभाइतिचेन्मन्यततत्र अल्पीयांसो
अल्पः अप्रवहवोलदतिचेतभूयांसोयेषां। भूयसीति। अंगस्यप्राक्द्वेरित्यादिवत्र्यंतत्रहा। तियावतिथोलितिभूयसिप्राग्वचनेचे
त्यर्थः। घञितिव्याख्यास्यामइतिननुचेतिनुणआनंतर्यातसंदेहाभावः। उच्यते। घञोनुवृत्तिसामर्थ्यदृष्टत्वनुणआनंतर्येइतिनिश्चित्र
सद्भावात्संदेहः ॥ ॥

अल्पेलोदहवोयेषांगाइति। एतंचमतमेदेऽलां यो गांनाचप्रत्येकमल्पतंवहुत्वंचप्राप्तं तद्वलंयात्रप्रत्ययपरत्यर्थः प्राग्देशिति सर्वस्यद्वेरतिद्विशब्दात्रागि। पि
त्यर्थः यावतिथ्यदिति। समुदायाभिप्रायंतत्रहि। त्येकवचनमितिभावः। घञइति आनंतर्यादिनुएवतवहुषुसूत्रेषुउपस्थिततयासंकादार्थात घञपिप्रति २९
स्युपस्थितिकृत्याप्तिसंदेहनिमित्तंएवंचव्यवस्थातादधिकारानिवृत्तिवदधिकारेपिसिद्धइतिसूत्रंव्यर्थमितिभावः ॥ ॥

४०५

श्री॥ अनुदात्तङितनुलोदेविधायकस्येतेकवाक्यतान्नियमो तएनेवविकरणेत आह लादेशेष्विति एकवाक्यतापन्नस्तभाविसंज्ञा अयरा
केशङइदइतिभावः। यत्तप्राप्तयस्मिपदनिवर्तकतयाचास्यनियमत्वंस्पष्टाचेयंरीतिर्युष्मधुपयदइतिसूत्रेकैयटेकेवलाद्वेति। तस्यलोया
वश्यभावादितिभावः। सामर्थ्याच्छास्त्रप्राप्तेर्वेत्यर्थः तनङिदंतादिति। इत्संज्ञकङकारांतादित्यर्थः अतिदेशेतुङिदितिवद्बहुव्रीहिरेवङि

अनुवृत्तिकारणेभ्यइति। लादेशेषुक्तेतेषुनियमात्पूर्वंनित्यत्वात्विकरणाःतेषांसार्वधातुकमपिदितिङित्वातिदेशादात्म
नेपदनियमोनेनप्राप्नोति। ङकारइदिति। अन्ययपदार्थायेत्वात्वहिरंगोवहुव्रीहिततपुरुषस्तु पूर्वपदार्थप्रधानत्वादंत
रंगइतिसएवाश्रीयते। केवलाच्चङकारादित आत्मनेपदासंभवात्तसामर्थ्यात्तदंतेविधिर्वाङिदंत आश्रीयते। तेनङिद
न्तादात्मनेपदमित्यर्थः। अथवेति। तत्नोपदेशेयोङित्ततस्मादात्मनेपदंनत्वातिदेशिकङित्वेभ्यः। एवंतहीति। अत्रापियस्ते
उक्तोदियतीत्यतिप्रसंगनिवारणायसिद्धंतुपूर्वस्यकार्यातिदेशादित्यथाश्रयणीयं

तिवत्पाद्यनुरोधादितिभावः तेनेति। अत्रयत्तेङिदितिवद्बहुव्रीहिरेवतिभावः। वहिरंगोपिक्रितिचेत्यादेकरूप्यायशास्त्रेआश्रीयतइतिवो
ध्यं भाष्येसिद्धंतुपूर्वस्येति। पूर्वपदस्यपरभिन्नयात्वात्यचेतइत्यादावातोङितइतिभवत्येव। अत्रायीतिकृतेस्तनोगाङकुटादिभ्यइतिङित्वा
त्सनंतस्यङिदंतधातुत्वादितिभावः शेतइत्यादौतुव्यपदेशिवद्भावात्सिद्धिरितिबोध्यंइत्यपीतिउपदेशपदमनुवृत्तिर्वाकर्मधारयोवेत्य
पिबोध्यं

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

496

के॰कि॰ ३१

इतिप्रश्नइतिप्रयोजनस्यस्पष्टत्वान्नतदुत्तेयपरमितिभावः।वहूनांघंतेप्रकारांतेरणातिव्याप्तिंयाहित्तुमयन्तेपइतिबोध्यंवाक्येकवाक्यतये
ति।आपाततोवांतरवावाक्यार्थबोधोत्तरंवाक्येकवाक्यतयामहावाक्यार्थबोधइत्यर्थः।एकवाक्यतामितिलादेशाश्रयसंज्ञास्लविधा
नेन्योन्याश्रयापयत्तेरनुदात्तङितइत्यादोभाविसंज्ञाश्रयणीयास्यात्।अनुदात्तङितोलस्यस्थानेततिवादयोभवंतियेयोजातानामात्मनेपदसं
ज्ञाभविष्यतीत्यर्थात्इतिभावःवाक्यभेदएवेति।वाक्यभेदेपिएतन्मुखनिरीक्षणेनैवलस्यसंस्कारकेतिवादिरूपंनततःस्वतंत्रमितिबोध्यं

किमर्थमिति।किंविहितानांलादेशानामनेननियमःक्रियते।अथवाक्येकवाक्यतयाविधिरितिप्रश्नः।नियमार्थइति।एकवा
क्यतायांभाविनीसंज्ञाश्रयणीयेतिवाक्यभेदएवाश्रीयते।तेननियमोयंसंपद्यते।पात्वादितिविकरणानामनवकाशः।अलादेशा
श्चानशादयःनियमस्यावकाशःलिङ्गिटावाङ्गधातुकोस्यइतइत्यादावुभयप्रसंगेपात्वाद्विकरणाःतेनव्यवधानान्नियमाप्रसंगः

नियमार्थत्वपक्षेऽन्येषांप्राप्तानामेतत्सामर्थ्यान्निवृत्तिःएकवाक्यतापक्षेतुतेषामेप्राप्तिरेवेतिविशेषःभाष्येतिसमित्यादिनासिद्धत्वान्नि
यमार्थत्वमित्यजानानःशंकतेकिमुच्यतेइतित्वविधानादितिलपदंतदादेशलक्षकमितिबोध्यं।अन्यतरस्यानवकाशतांदर्शयतिविकरणा प्रम॰
नामितियद्यपिनित्यानित्ययोरप्ययुक्तःस्तथापिपूर्वंनित्यत्वास्यतेनसेषइतिबोध्यंपात्वादितियद्यपिप्राप्तस्येवबाधइतिसार्वधातुकय ३१
त्वेइरूपयादेतथापिशास्त्रतःप्राप्तिमात्रेणाबोद्धपात्वमादायतत्प्रवृत्तिरितिभावः।।

इतिभावइति।इत्यभिमानरत्यर्थः।परिभाषायालिंगावत्वनियमकान्तरदर्शयतिवादयोभवंतितेज्ञानुदात्तङितःपरस्यलस्यस्थानेताहशाभवंतियेवांज्ञातानां
मात्मनेपदसंज्ञाभवतीति।नचावांतरवाक्यार्थवोधोत्तरंतेषांलस्थानि+।आत्मनेपदेति।पक्षेदृष्टोवाक्यभेदस्येवसत्वात्कार्यकालाश्रयणंउपस्थित
स्यचवाक्यैकवाक्यतयान्वयःसचेत्थंलस्यस्थानेति+कल्लहात्मात्मनेपदादिसंज्ञोत्तरमेवैकवाक्यतास्त।किंभाविसंज्ञाश्रयणेनेतिवाच्यं।अस्यत
त्रोपस्थितौतावत्स्वर्यतेतेनासंबद्धतयावस्थानेमानाभावात्।अतरंगतयात्तेनसंबंधानुभवोत्तरमेवतिवादिभिःसंज्ञानुभावात्।तत्रमहावाक्येनेति
अतएवभाष्येतिवादयोभवंतीत्युपस्थितमिदंभवतिअनुदात्तेत्याद्युक्तंअत्रेदंबोध्यंकार्यकालपक्षेपिइदमेवसूत्रंस्वाकांक्षापूरणेनैकवाक्यतामु

अनवकाशइति।सर्वत्रविकरणानांव्यवधायकत्वादितिभावः।यदिपुनरिति।आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यांलिंगाभ्यामाइदंप्रकरणंलादेशविधा
वुपतिष्ठते।तत्रमहावाक्येनविहितेषुलादेशेषुविकरणाइतिदोषाभावः।स्यादिप्रकृत्यंतेहिलात्स्थाप्यमेवविधीयंतेइतितैर्व्यवधा
नान्नियमोनप्राप्नोति॥उच्यते।लमात्रापेक्षत्वादंतरंगत्वाल्लादेशेषुकृतेषुलकारविशेषापेक्षपावहिरंगाःस्यादयोभविष्यंति ॥ ॥ ॥

नुभवतिपरिभाष्येत्यस्यपरिभाषारवदित्यर्थःयथापरिभाषाकार्यांकांक्षावशात्रैकवाक्यतापन्नतथेदमपिस्वाकांक्षावशात्।आकांक्षोत्थापकोचलिं
गव्यवहारःप्रकृतेचास्यतदाकांक्षोत्थापकात्मनेपदत्वादिनावोधकाचेतीशङ्कापितितत्रलिंगत्वव्यवहारःएतेनसर्वत्रपरिभाषालिंगविधेःपरिभा
षाकांक्षा।व्यापकविधौदृष्टान्तस्यात्रतथाविधित्वेआत्मनेपदत्वादिनाप्युपस्थितेरिदमयुक्तमित्यपास्तमितिएवंच०धातोरित्यनुदात्तस्यर्थमदुकस्तुतिर्वि
भ।क्विविपरिणामस्थानाश्रयणीयाविवितिबोध्यं ॥ ॥

के॰वि॰ लकारविशेषेति अपरनिमित्तकत्वेन लोदेशानामंतरंगत्वं वक्तुं योग्यमीदृशां तदंगत्व स्वभाष्ये काप्यना श्रयणादिति केचित नन्वेवं परत्वाद्धवादयः स्युरत आ
३२ हयेतनेति। ननु भावकर्मणोः स्यचारिताश्यां कथमयं न्यायः नचतत्रापि यकारवाधः एवं तर्हि पुरस्तादपवादा इति न्यायेन यक एव बाधः स्यात्तन शबादे
:किं च श्यनादिभिर्यन नाप्त्रविन्याप्याभावात्। द्विषये सावकाशाः किं च लु विकरणादिषु शप्योनिर्द्रोस्पदयः सावकाशा इत्यत आह शानादीति।

पेनत्याप्राप्तिन्यायेन शबादीनवाधित्वा शबादिविधावनुवृत्तेनाह्य एवमपीति। एकत्वाक्यतापक्षे विहितत्वाल्लादेशानसंतिये
न्तेषां सता मात्मनेपदस्य परस्मैपदसंज्ञेस्यातां। ततश्चैतत्याप्तिभावोपस्थानेसतिसंज्ञाश्रयलादेशविधानेलादेशविधानाश्र
याच संज्ञेति भावः। परस्मैपदानुक्रमणमिति। नन्वसति परस्मैपदानुक्रमेणे परस्मैपदमनुदात्तङित आः प्राप्नोति। नैष दोषः
आत्मनेपदसंबंधाद्वाग्रमेनतेषां परस्मैपदसंज्ञं पुनस्यवाधनाद्धेत्यादेवपरस्मैपदमन्नसंबोस्यते ॥

आदेशेषु कृतेषु लावस्था या तास्याप्राप्ते इष्टं त्यमिदं लावस्थायांस्यात् परत्यनाश्रित्येदमिति वक्तुं युक्तं। तत्र हेतुधातोरिति वदनुदात्तङित इत्यपिवि एम
हितविशेषणमिति बोध्यमेकवाक्यतेति। पूर्वाभावापत्तेरिति भावः। नन्वसतीति। प्रत्ययनिपाताश्रयणो अनुदात्तङित एवात्मनेपदं धातुमात्रात्परस्मैप ३२
दमिति पर्यवसानात्तकादिविषये क्वचिदिति। अटकवाधानादिति प्रकृतिनियमाश्रयणे नेत्यर्थः क्वचित्फलवास रूपविधिनास मावेश इति भावः।

४९८

माध्ये यथापुनरीति। याकारभेदे नेत्यर्थः। कृतेतिः भिन्नवाक्यतायांतिवादि सूत्रेणाप्याप्त रूपतया प्रसक्तत्वेन प्रातिपन्नस्य ननिमित्तत्वमिति भावः। भाष्ये
भिन्निर्देशनीत्यस्य प्राप्तानी त्यर्थः। हुद्धारति। अन्यथा विकरणाव्यवधानेनियमार्हत्वेउभयोरपि परस्मैः सामान्यशास्त्रेण सिद्धत्वात् तद्विधानं विफ
लमतएतदर्थं ज्ञापकं स्यादिति तु एतत्यक्षे विषयसप्तमीति भावः। दिवक्षानेपि नियमप्रवृत्तिरीप्सत इतिशादेशः पि। तत इति सूत्रे भाष्ये ध्वनित

अवश्यमिति। आत्मनेपदस्य धनार्थमिति भावश्य यदमिति। कृतनियमानामपसंकरेणास्थिताः हि निमित्तभावोपपत्तिः अभिनिर्वृ
त्तानिति। प्रागपि नियमात्तेषां संभवमात्रेणानिमित्तत्वाविशेषात् यत्नही इति। एतत्लिङ्गनिर्दुष्टस्यात् तत्र चक्तमेकृता मक्त स्यातंक्र
मी द्वेति। तस्मात ज्ञापकादिकृ प्रदर्शिता भाष्यकृता। ज्ञापकं तत्रद्धः स्यसनो रित्यत्रस्येविकल्पविधानं। किंपुनरिति उभमतियम
स्तावन्न उभवृत्ति अनेकाभिन्नर्थवाकस्येकस्यतात्पर्यो योगातः तस्मादन्यतरनियमसंभवात्प्रश्नः। ननुप्रश्न्यात प्रत्यया
नां तत्रियमोपयुक्तः। एवं तर्हि प्रधानो पदेशो मा भूदिति प्रकृत्यर्थः नियमोपि संभवति

मितिवृत्यर्थः। अतएव त्वाष्यायांस्पष्टमिति पतेविनदोषः केचित्तु आत्मप्रा माण्यादन। पमाद्वित्स्यन्ततो लिंङनिटोः प्रवृत्तिरित्याहुः। उभयनियम
मपक्षेपि संभवत किंमितिन्नोक्तमित्यत आह उभयेति। एकस्येति त्वकृत्स्नरिति। तित्या यादिति भावः। नान्वति प्रधानेकार्थ संप्रत्ययादि तिन्या
यादित्यर्थः। एवं तर्हि तिन्यायदूषयस्या। पिसत्तानंदे हरतिप्रश्नः प्रकृत्यर्थे तिहृदः ॥

के॰वि॰ ३३ नन्विति। अनुदात्तङित इत्येतस्मिन्सूत्रे चकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थं कल्पनात्तत्र कर्त्रभिप्रायं तदपवादो विध्यर्थस्तमेव व्याप्यमिति भावः। नेष्यति।
खले कपोतन्यायेन सर्वे प्रकाराः युगपदेव प्रवृत्तमिति भावः। भाष्ये तत्र परस्मैपदमपीति। अनुदात्तङित्त्वाद्यर्थः प्रत्ययनियमो दोषांतरमा
ह भाष्ये कथमात्मनेपदं वक्तव्यमिति। व्याकरणात्पूर्वं स्त्रीवेदादित्यः प्रकीर्येति भावः। लकारस्येति लट्स्थानादिति भावः। तस्यापि कृ
दंतत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुप्यपदत्वात् पदे तप्रसंज्ञी तेत्य स्यानविषय इति बोध्यं। भाष्ये उच्यते चेत्यस्यावि कल्पदानात्मनेपदाभिनिवेशः तत्रप्रा प्रो

भावकर्मणोर्वेति। ननु पूर्वेणानियमात् भावकर्मणोरिति सूत्रं विध्यर्थं स्यान्न तु नियमार्थं। नेष दोषः। समस्तमात्मनेपदप्रकर
मेवैकं वाक्यमिति तदपेक्षायैव मुक्तं। कथमिति। वाक्यभेदेति परस्मैपदे विकल्पिते आत्मनेपदस्य सिद्धं अनुदात्तङिदादिषु नियतत्वात्प्राप्
त्यात्त्वकारणादस्य संज्ञा कथं उच्यते चेति। लकारेति यादिभिर्निवर्तिते नियमः प्रवर्तते तत्र परस्मैपदस्य सिद्धत्वाद्वचनेन त
स्मिन्विकल्प्यमाने वचनमनर्थकं स्यात् ॥ ॥

तीव्यस्यात्मनेपदमिति शेषः। तत आत्मनेपदं वचनाद्धारपरतिपचनादित्यर्थः ननु तथा वचनेन लकारस्यैव पाक्षिकत्वमुच्यते न त्वात्मनेप एम
दस्येत्यत आह लकार इति भिन्नवाक्यत्वपक्षे सामान्यसूत्रप्रवृत्त्यनंतरमाविर्भावादेतस्य करणे न पूर्वोक्तसूत्रलक्षणप्रत्याख्यानमशक्यं ॥ ३३

४०१

ननु केवलप्रकृतिप्रयोगस्तर्हि तेनोच्यते तत आह केवलाया इति। नन्वेवमपि प्रयोगविकल्पोऽस्तु तत आह शब्दमिति। आक्षप्रयोगनिर्वाह प्र
वृत्तशास्त्रेण स्वपंतप्रयोगाभावस्य बोधयितुमयुक्तत्वादिति भावः। एवं च कथमात्मनेपदवचनमिति द्वितीयदोषउद्धतः। शेषग्रहणोक
र्त्रव्यमिति दोषस्य स्येव ननु आम्नाततस्तिबादिसूत्रेण प्रथमक्रमुनमपदिलंघ्य पाक्षात्मनिर्नियमो यस्येति एवं प्रथमं नित्यवत्प्रकृते लका
रनिवृत्तेः पाक्षिकामिति कल्पयितुं युक्तं चेदाभिरित्यादि यल्केवलप्रकृतिप्रयोगोऽपि यत्र कारक इति चेचे। तिबादिसूत्रेण युगपदुभयप्रत्य

केवलायाः प्रकृतेरप्रयोगाह्वान्नच्छब्दमंतरेणार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्प्रयोगविक
ल्पायोगात्। तस्मादात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते ॥

मपात्तासंभवादर्थो क्षिप्तस्यो विकल्पः स एव तत्राद्विर्मनेत्र प्राप्तः पुनर्वाक्यभेदस्येन नप्रति प्रसूयत इति कल्पतामाह एव युक्तत्वात्तत दोषः एक
वाक्यतापक्षे शेषादिति कृते विदोषः कर्त्रिस्त्यस्य समत्वेन कर्तरीति तदानापत्तिः न चानुदात्तङित इत्यस्यैवेयं शेषाद्भावकर्मणोस्तव व्याहत्य
मेवारितार्थ्यादिति चेन्न योगविभागसामर्थ्यान्तस्य कर्त्रे पंलात् अदोष० ॥ ॥

कै॰वि॰ ३४ भाष्येऽप्रसक्तत्वाद्धीति शेषादिति कर्तृत्वस्यातद्रूपादीषादित्यादिः परस्मैपदिनो न काश इति भाष्याद् अवकाशवशाद्धीत्येतत्प्रकृत्य व्यन्तःकरणाद्रीत्य
नकाश इति केचित्सामान्य पुंलिङ्गातिङ्गात्यवकाशश्यतिमरूप सूत्रस्थभाष्याद्धीति बोध्यं तत्रापि निमाद्येति तेषु परस्मैपदमेवेति नियमादि
त्यर्थः एवं चानवकाशत्वाद्द्वयन सामर्थ्याद्विकल्पातीति प्रकृत्यर्थः नियमेन दोष इति भावः तथापीति। बहुलग्रहणान्नी न विधेश्चारिताष्यो

तस्मादयोपीति। यद्यपि स्नानीयं चूर्णमित्यादौ करणादावेवकाशः तथापि तयोरेवेति चोदनया भावकर्मणोर्द्वि
धार्ततद्द्वयकाशं विप्रत्तहीति। ननु भावकर्मणी सावेधा तु कस्यार्थो न चिणः तत्कथमप्राप्तिश्चोद्यते सहाभिधानपक्षेचि
णोऽपि भावकर्मणी अर्थावित्यदोषः कृत्ततहीति। अकर्त्रीविधीयमानोपादानादिषु घञ्प्राप्तावकाशः ॥ ॥

वितयोरेवेति व्याकरणान्तरे चारितार्थ्यादिति भावः सहाभिधानेतिय यद्यप्यनिर्दिष्टार्थानां स्वार्थिकत्वेन प्रकृत्यर्थकतैवत्याप्यत्तथापि व्याकरणान्तरेतिप्रत्ययादिकल्पनादर्शनादर्थं पदं त्वस्तितः सहाभिधानेपिद्वाविति विदर्थयत्राप्रत्येकमेव पर्यवस्येति बोध्यं। सहाभिधानं द्योतकत्वेनोभयो ३५
रपिद्योतकत्वादिति तत्त्वं॥ अकर्त्रीति। भावयज्ञतु अनवकाश त्वात्सिद्धाविति भाव॰ ॥ ५००

ननु परत्वाद्विशेष्याभावात्कथं कर्मणीत्यस्य तत्र विशेषणत्वमत आह सप्तमीति। विशेषोपस्थापकत्वमत्र विशेषणपदेन विवक्षितमिति भावः
स्वयरित सप्तमी भावलक्षणा सप्तम्यन्तं त्वं नु वृत्तिमात्रेणाकथं विषय सप्तम्यन्तं स्यादिति शंकाभाष्यार्थः शब्दाधिकाराश्रितः इति परिहारः भाष्ये प्र
त्ययनियमवादी प्रत्ययोत्पत्तियोद्वाविति तथैवमत्रापि समानमित्याह शीलवचनं चेति। अत्रापि पक्षे शेषग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः शेषग्रहणं तसंचक
र्तव्यमित्यधिकं गौरवं प्रत्ययनियमपक्षे त्वाह कर्त्रि चेति। आत्मनेपदविशयः कर्त्री कर्मकर्त्रीन तु स्वाश्रयकर्तृत्वप्रयुक्तेय परस्मैपदं आतिदेशि

उपपदविशेषणमिति। सप्तमीत्यस्य सामान्यस्य कर्मणीत्यनेन विशेषस्य प्रतिपादनादुपपदविशेषणमुच्यते। एवमपि विधे
ये विशेषणे नेति व्याख्येयं कर्त्रि चेति। यदा कर्मवदित्ययं शास्त्रातिदेशः तदा कर्मकर्तरि पक्षात्परस्मैपदं प्राप्नोति स्व
द्वेतु कर्तृणाद्वभयोरवकाशो कार्यातिदेशेतु परत्वादात्मपदं सिध्यति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

केनवि रुद्धमिति कथं तत्स्यादत आह यदेति परस्मैपदं प्राप्नोती॥ द्वितीयशेषग्रहणेतु कर्मकर्तुः शेषत्वाभावान्नेति भावः। उभयोः कर्मकर्त्राश्रयवि
ध्योः भावाभावकृतविशेषवदेव स्वाश्रयनिवर्त्येतर इति भावः नचातिदेशेपि परत्वादिव्यवहारे उत्पत्तिरेव एवदेशोऽतिदिश्यमानकार्याणामित्याहुः।

कै॰वि॰ वस्तुतः कार्यातिदेशः शास्त्रातिदेश इत्युक्तं। कर्त्तरि चेत्यादि चकारस्वारस्यात्प्रकृत्यर्थनियमपक्षे दोषांतरमित्याशयेन वक्ष्यमाणपक्षे स्यादेषेव
३५ नप्रवृत्तिकर्तरिमिनितिभाव्ये चकारस्वरस्ये नाहृतत्त्वतीयः प्रकृत्यर्थ इति प्रकृत्यर्थबाधाद्धृतावचदो वर्त्ततितिकर्तरेणापीतिभावकर्मणोस्तदानयोर्नैय
त्वेन कर्त्रर्थयोरुभयप्रसंगात उभयप्राप्तौ नियमार्थं शास्त्रं कर्त्रर्थे वर्तते वस्यतीतिभावः। भाष्ये नार्थः कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणाच्चैवदोषइति। तथा च प्र

प्रकृत्यर्थो नियतः स्वितिभावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियमारंतरेणापि कर्तृग्रहणं कर्त्रर्थे
परस्मैपदं लभ्यत इति नार्थः कर्तृग्रहणेन ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कृत्यर्थनियमपक्षे तदभावनिषद्दोषः अयं भावः यदि कर्तृग्रहणं क्रियते तदाभिन्नविषयत्वाद्भावकर्मणोरितिपरस्मैपदाप्रसक्तौ प्राप्तेभावकर्मणोर्नवा भव
भवती ति परत्वात् कर्मकर्त्तरि परस्मैपदं प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थे शेषग्रहणं कर्त्तव्यं यदा तु कर्तृग्रहणं न क्रियते तदा परस्मैपदे प्राप्ते भावकर्मणोरित्यारम्भ ३५
माणां येन नाप्राप्ते न्यायेन शेषादित्यस्यापवाद इति भावकर्मणोरित्येतद्विषये शेषादिति न प्रवर्त्तते इति कर्मकर्त्तरि परस्मैपदनिवृत्त्यर्थे शेषग्रहणं न क
र्त्तव्यमिति ॥

५०१

दोषदुष्त्वाशयमाह प्रत्ययनियमेतहीति द्वितीयकर्त्तृकर्तृग्रहणाच्चेत्यनेन दोषवानेव प्रत्ययनियमस्तत्करणार्कर्मकर्त्तर्यतिव्याप्तिश्चेति सूचि
तं तत्राह परस्मादितिति। इह स्तनीनी प्रकृत्यर्थनियमवादी स्वपक्षे अप्यादितशेषग्रहणाकर्त्तव्यत्वनिराकरणाह्वानप्रत्ययनियमे तत्करणप्रयुक्तंगौ
रवमाह प्रकृत्यर्थनियमेइत्यादिना। शेषादिति पंचम्यंतमित्यर्थः सिद्धइति। तिवादिसूत्रेणेति शेषः। एवं च प्रकृत्यर्थनियमेप सूत्रएव न्याया

कर्तृग्रहणाच्चेति। यास्त्वानुपरिहार्यमिति। परस्मैपदमिति। सिद्धेपरस्मैपदे
पुनर्विधानं। आत्मनेपदनिवृत्त्यर्थं संपद्यत इत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

नितिस्थितं। कर्तृग्रहणं शेषग्रहणं च कुर्वतः पाणिनेः प्रत्ययनियमपक्षएवतात्पर्यमिति तत्पक्षे च कर्मकर्त्तर्यतिव्याप्तिनिरासायप
श्रुति। भाष्येतर्हि प्रत्ययेति सप्तम्यंतमित्यर्थः। ततः कर्तरीति वाक्ये भावकर्मणोरित्यनुवृत्तं कर्तृविशेषणमिति भावः ॥ ॥ ॥

कौ·वि·
३६

ननु प्रत्यासत्त्यात द्वात्वर्थनिरूपितकर्मकर्तृत्ववतद्धात्वर्थभावकर्तृत्वमेवग्राह्यं एवंचेति नीवृत्तामनंतर इत्यत्र कथं दोष इति चेन्न भाष्यांशो प
।पासत्त्याश्रयणास्याशक्यत्वात्तदाहृषीज्ञारूपमिति। न प्रत्यासत्त्येति अत्र तु हंतिभेद इत्यर्थः तद्धात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्यैव कर्मवद्भावे
नातिदेशादिति भावः व्यवहित इति एवं चानंतरस्येति न्यायेन कर्त्तरीति योगविभागः शेषात्कर्त्तरीत्यस्यैव बाधको न त्वनुपराभ्यामित्य
स्येति भावः। कर्त्तरीति योगविभागेनानुपराभ्यामित्यस्याबाधे युक्तं यत रमय्याहकस्यांतरेति प्रथमं सामान्यतस्तिवादिप्राप्तिः ततः

नास्य किंचिदिति। यीज्ञारूपभावस्वभावं वस्त्वित्यर्थः। यदि तर्हि कर्मणि कर्त्तर्य्यात्मनेपदं भवति। हन्यमानो हंतीत्यत्र प्राप्नोति। नैष दोषः। प्र
त्यासत्त्येकधातुविषयं कर्मकर्तृत्वं विज्ञायते। यस्य स्वाश्रयं कर्तृत्वं कर्मशास्त्रातिदेशाज्ज्ञायते ताद्दृक्कर्मत्वे तत्रैव भवति। अनुपरा
भ्यां कृञ इत्येवमर्थमिति। एष योगो व्यवहितः कर्त्तांतरप्राप्तत्वादात्मनेपदापवादत्वाच्च बलवानिति न शक्यते योगविभागेन वा
धितुं।

कर्मवद्भावात् भावकर्मणोरिति ततः परत्वात् शेषादिति प्राप्तं कर्त्तरि क्रियाफलाभावेनास्यापि शेषत्वात्ततो योगविभागादात्मनेपदं प्राप्तं त राम·
तोनुपराभ्यामिति ततश्च उत्तरकस्याभावविलाघोगविभागस्यापि तत्वाधकमिति न कर्त्तरीति योगविभागेन तद्बाधनमिति भावः। आत्मनेपदा ३६
पवादत्वाच्चेति पाठे न योगविभागाबाधकत्वरितमिति इति प्राप्तेत्यर्थः एवं च बाधकापवादत्वान्नास्य तद्बाध्यत्वमिति भावः ॥ ॥
५०२

प्राप्तिमात्रमिति वाच्यमन्यान्यत्व चिंतयेति भावः आक्षेप एव प्राप्तिप्रतिषिद्धेति। अबाधितेत्यर्थः। मनुष्यमित्यनेन पूर्वप्रक्रांतत्वाद्योगविभाग रूपात्वादए
वपरामर्शः स्यात सच्चायुक्तः उक्तरीत्याबाध्यबाधकभावस्यैव परीत्या परत्रेरतद्यमित्यनेन शेषादिति प्राप्तिशेषात् तत्र च बाधकत्वमनुपपन्नमत
आह पूर्वं प्रतिषेधेनेति तं देशाद्दशेषादित्यस्यावकाश इति। एवं च तृतीयकर्त्तर्यमि वशेषादिति अनेनानुपराभ्यामित्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेन वा

ननु चैतदपि इति। प्राप्तिमात्रं कर्त्रभिप्रायफलविषयः अनुकरोतीति कर्मकर्त्तर्य्यपु मय प्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधेन शे
षादिति प्राप्तिर्भवति सापि योगविभागेन बाध्यते। नोत्सहत इति। शेषादिति प्राप्तिर्योगविभागेनापवादेन क
र्मकर्तृविषयात्। विषयांतरं तु तां नोत्सहते एतां प्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ तु यथा कर्त्तर्य्यां योगविभागप्राप्ता शेषादिति बाध्यते न च पुनरनुपराभ्यामित्यस्य प्राप्तिः संकृतप्राप्तिन्यायादिति भाव तदाह सापियो
गविभागेनेति शेषादिति। उत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतया पवादविषये उत्सर्गाप्रसक्तेरिति भावः परप्राप्तिमिति कर्मकर्तृविषयामनुप
राभ्यामिति प्राप्तिमित्यर्थः ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

भाष्ये प्रतिषिद्धेत्यस्य बाधिनेत्यर्थः पूर्वविप्रतिषेधस्तु भेगोरवात् प्राप्तमित्यनेन योगविभागप्राप्तिरेव परामृश्यते । त्याहश्च ग्रंथेति । बाध्यसामान्यचिंतये तिभावः अपवादापवादत्वादिति पूर्वमपवादपदं बाधकपरं तच्चयोगविभागस्य परत्वाद्बाधकं स्वरितञितरतित दयवादत्वादित्यर्थः क्वचित्प वादत्वादित्येव पाठस्तदापि तद्बाधकत्वोपलक्षकं परत्वाद्धि योगविभागस्यानुपराम्भामि । तिबाधकं । भाष्येपि प्रतिषिद्धेत्यस्य पत्वाद्बाधितेत्य

अथवेयं योगविभागप्राप्तिरविशेषाद्नुपराम्भामित्येतामपि प्राप्तिं बाधित्वा भवत्यर्थः । नोत्साहतः इति । अपवादापवादत्वा दनुपराम्भाप्तित्वनया प्राप्त्या प्रतिषिद्धा नोत्सहते तामेव बाधितुमित्यर्थः । कर्तरि व्ययः कर्तरीति । यस्य व्यपदेशांतरं नास्त्या त्यर्थः । यद्येवमासिच्छिनत्तीति करणकर्तरि न प्राप्नोति । नैष दोषः । कर्तृत्वस्यायां करणत्वाभावात् । भिद्यते कुशूलः स्वयमेवेत्यत्र तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमातिदेशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति पारस्मैपदं ॥ ॥ ॥

र्थः । भाष्ये पत्याख्यायतरतिवर्त्त मानसामीप्येलट् । कर्मकर्तरि वस्तुतः कर्मत्वाभावात्पुनः कर्तृग्रहणेपि नेष्टसिद्धिरतआह व्यपदेशांतरमिति राम भाष्ये करीचात्य श्चेति कर्तृव्यवहारवान् कर्मव्यवहारवांश्चेत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ३७
५०३

कर्तरि कर्मेन नु क्रियावचनस्यैव कर्मशब्दस्य लोकप्रसिद्धत्वात्ये साक्षात्संबंध लाभाच्च तस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्यत आह प्रत्यासन्नत्वादिति लोकप्रसिध्यपेक्षया शास्त्रविशास्त्रप्रसिद्धेर्बलवती प्रकरणादिति भावः साधनकर्मणिः क्रितत्वमेतद्विषयत्वमिति । कर्मव्यतिहारविष यार्थकाद्धातो रित्यर्थः इति भावः ननु देवदत्तस्वामिकधान्यस्यान्येन लवनेपि तत्त्वस्यानुसंत्वेविनिमयाभावात्कथमत्र प्राप्तिरत आह स्वी

कर्तरि । क्रियाव्यतिहारस्वकर्तृव्यमिति । प्रत्यासत्त्वात्कृत्रिमस्यैव साधनकर्मणो ग्रहणं साधनकर्माणि च धातोर्व्यत्यस्य संभवाद्धातूर्थत्वं तद्विषयत्वं विज्ञायेत । देवदत्तस्य धान्यमिति । देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवने तस्त्वौ कुर्वतीत्यर्थः । क्रि याणां साध्यैकस्वभावानां कथं व्यतिहारः इति चेत् । योग्यतावशाद्स्यैयं क्रियासाध्यस्य स्यादर्शनमिति ज्ञाः । तेसाध्य साधनभावेयोव्यत्यासः स क्रियाव्यतिहारः ॥ ॥ ॥

कुर्वतीत्यर्थ इति । स्वीकार्यमेतं धातोर्लक्षणेति भावः क्रियया त्र कर्मणः स्वत्वविनिमय एव कर्मविनिमय इति बोध्यं । क्रियाणामितिरथि रेषु द्वेषु अन्यसंबंधितोन्यसंबंधरूपव्यतिहारसंभवेपि स्त्रणस्यापि क्रियासु तत्संभव इति भावः योग्यतेति । नान्यसंबंधे नोत्यसं बंध ॥

कै·वि·
३८

नन्वेवंसति क्रियाप्रवर्त्तेन करणत्वं प्रहरं तत्रत्यत्रव्यतीहाराभावेनात्मनेपदं न स्यादत आह। परस्परेति। परस्परसंबंधिकरणामित्यर्थः। संबंधश्च कर्म
करणसंप्रदानापादानादिलक्षणो बोध्यः प्रायेणाव्यतीत्यस्य द्योतकोऽक्क्वचित्समपि यथासंप्रसारणाह्वं तत्रत्यत्र। क्कचित्प्रकरणादिकमपि
तथा बोध्यं। नन्वेवमपि एकक्रियानिरूपितकारकशक्ति। व्यत्यासो नोपपादितः प्रहारादीनां भिन्नभिन्नत्वादित्यत आह अत्रेति। साधनभेदात्क्रि
याभेदावश्यंभावेन सर्वत्र तातिकृतमैक्यं समपेक्षणीयमिति भावः एकधातुवाच्यत्वेनैव कर्त्तलौकिकाः इति। पक्षुरप्यत्वं देवतेति वदिति भावः

परस्परकरणमपि कश्चित्क्रियाव्यतीहारः यथा संप्रहरन्ते राजान इति अत्र एकैकस्य क्रिया संघातशाली न स्यते क्रियामिति।
लौकिकाश्वार्थाः इह स्यस्त्यन्ते। कथं च क्रियेति। द्वयोरपि साध्यत्वात् परस्परासंबंधमत्वात् प्रश्नः॥ क्रियापीति। भोक्तुमिच्छति भो
क्तुं ज्ञाता तीतिदर्शनात्। कयाक्रिययेति॥ क्रियान्तरवाचिप्रयोगाभावात्प्रश्नः ॥

एकधातुवाच्यत्वे सहस्राद्वेतुरुक्तमुभयत्रातिरिहेति। कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमं। अत्र लौकिकं क्रियाकर्मप्यन्यच्चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये इह तु कृत्रि राम
माकृत्रिमन्यायेन वाभ्युपेत्याह क्रियापि कृत्रिममिति ननु द्वयोरपि क्रिययोः परस्परगोधारवतीत्यन्योन्यसंबंधो दृश्यत इत्यत आह मत्वा प्रश्न इति ३८
भोक्तुमिच्छतीति। अव्ययकृत्वात् यम स्वभ्रूतो भाव इति भावः॥ भोक्तुमिच्छतीत्यादिक्रमेणार्थः॥ ननु क्रियाया अपि तत्स्यत्वेन किंचित्क्रियासा
ध्यत्वनिश्चये किमुच्यते॥ कयेत्यत आह क्रियान्तरेति ॥

५०४

भाष्ये संपश्यति क्रियये त्यादिदर्शनक्रियातत्त्वं प्रार्थनं तत्तत्त्वाध्यवसायतत्परं भूतेत्यर्थः। क्रिययाचेतिच पाठो संप्रदायिकः। प्रज्ञापूर्वकारी विचारपूर्वी क्रिया
कर्त्तास्वबुध्या बुद्धिस्त्यात् तावत्। प्रथमं कंचिदर्थं फलरूपं पश्यति फलविषयसंकल्पात्मदर्शनं तत्तत्त्वः फलप्राप्ति विषयाभिलाषः प्रार्थना। तत्तन्त्यः क्रिया
विशेषस्य फलसाधनत्वानिश्चयोऽध्यवसायः अभिलाषा सति तन्निश्चयकरणात्। तत्त्वान्यामस्ती ही यत्कृत्यारंभः तत्तन्त्या क्रियानिर्वृत्तिः ततः फलावा
प्तिरित्यर्थः फलावाप्तिरित्यन्ते न दर्शनं फलविषयकमिति सूचितं सप्रमाभिः स्वतौ याभिश्च पूर्वपूर्वस्योत्तरकारणता बोधिता। तत्रारंभव्याघ्रमानत्वे

संपश्यति क्रिययेति॥ संदर्शनादीनामव्यभिचारात् प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानक्रियापेक्षया च प्रविशपिंडीमित्यादौ कर्मादिभावदर्श
नात्। इह कर्तरीति। क्रियायाः साध्यत्वात् प्राधान्यात्तत्क्रियया प्रमिष्टत्वं तात्पर्यैक्यतत्क्रिया प्रवक्त्रनात्। कर्मणोऽपि प्राधान्यादुभयव्यति
हारे लब्धे कर्मग्रहणात्तत्क्रियाव्यतीहारो गृह्यते। क्रियाया धातुवाच्यत्वं दर्शयन्गत्वात्। तत्र प्रतिषेध इति। कर्मव्यतिहारे गणा तिहिं
सार्थेभ्य इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

नपकृति क्रियायाः कर्मत्वं अव्यभिचारादिति सत्त्वयुक्तविभक्तिभिर्भाष्ये दर्शितः ननु कर्मग्रहणाभावे करणादिव्यतीहारेऽपि ग्रहणं स्यादत आह क्रिया
याइति साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् शाब्दं प्राधान्यं क्रियायाः क्रियोद्देश्यत्वलक्षणमार्थं प्राधान्यं च कर्मकारकस्येति तयोरेव ग्रहणं न करणादेरिति भावः
कर्मग्रहणे न क्रियामात्रग्रहणोऽपपमाह क्रिययेत्याश्रितिकारकपरत्वे कर्मेति कर्मणि प्रत्ययः कार्यः कृत्यप्रत्यये तु भावे भावस्यान्तरासादिति भावः भाष्ये
कर्मव्यतिहारादिषु इति। आदिग्रहणं शेषोक्तत्रीत्यतः प्रागनुक्तत्वादपि फलाभावप्रतिपादनार्थं भावकर्मणोरप्यनेनेति विहितस्येति शेषः ॥

नगतिहसादीनामित्यपदिशब्दस्यव्यवस्थार्थलेहसेरूत्तरेषांधातुपठितानांयह स्यादत्त आहहसीति। पठंतीति भाष्योदाहरणाहशब्द क्रियाणामिति अशब्दाभेवतितनवेति विहृदर्शनो। विचारयंतु हृदयोरित्येवपाठः हरिवह्योरिति पाठेऽतिएवनिर्दिशादिकंकिलेंपिगुणः कृतगुणानुकराह्वा शंतेरिति कल्प्यांयोत्स्येति। संप्रहारशब्दस्य युद्धेपि रूढत्वादितिभाववार्त्तिकस्थ वहिग्रहणं प्रत्याचष्टे भाष्येन वहिरित्यादिनानांतरीयकाणीति। आमंप्राप्तइत्यादौ देशांतरप्राप्तेर्गतिं विनानुपपत्तेरिति भावः। प्राप्तिस्तु संबंधमात्रं न संयोगएव। देशांतरस्थेति भूइनेन प्राप्तेति व्यवहारात आमंप्राप्तवानित्यादौ संयो

नगतिहसादन्यामिति। हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः। हरिवह्योरिति। हरते र्हिंसार्थत्वाद्दहतेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिः। ततःसंप्रहरिष्यंतीद्दष्वाकर्षणं नतयापिस्य त्र्यतिहारीनवि वहितः। किंतर्हि योत्स्यमानाविति तावद्विवक्षितं। देशांतरप्रापणक्रियेति। भारं वहतीत्यादौ देशांतरप्राप्त्यनुकूलं नं प्रापणमस्यवव्यं। तत्रतु गतिर्नांतरीयकतया प्रतीयते नतु शब्दार्थः। अन्यथा अन्यायसिद्धार्थस्यानुवाहकमर्थग्रहणमार्गाणां चप्रापणां कन्याद्वारकमिति वृद्धेरित्यर्थलाभावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गमनकारणेयभावः प्राप्तिः क्वचित्तत्रास्थितिरेव प्राप्तिः द्विती या श्रितेस्तु दाहरणेमुख प्राप्तइत्यादौ आदिकर्मणि क्तः कर्तरिसेतिकर्तरिक्तो बोध्यः। नांतरीयकतया प्रतीयमानस्यापि तदर्थत्वाभिमानेन वर्त्तिकारंभः तत्रैवमानमाह। अंकीवेति। अन्यमानगति प्राप्ती नानुतिष्ठपणां संबंधः कन्याद्वारहंसयोरित्येव वदेत्। जातिहिंसयोर्वर्तमाने स्थोधातु मात्रत्यर्थरतिभावः। भाष्योक्तोदाहरणोपि गत्यर्थत्वाभावं दर्शयति गमो नास्तेति प्रापणां संबंधः कन्याद्वारकमिति। कन्याप्राप्तिफलकपादिग्रहणद्वारकसंबंधो विज्ञा हरत्यर्थः। गर्गीतितलो यातुसहार्थबोध्याग तिः महकन्याद्वारकं संबंधं प्राप्त

इतरेतराणामिति इतरेतरशब्देनैव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वाद् उक्तार्थानामिति न्यायेनाप्राप्तमेतेपदा प्रसज्ज्येत अहलौकिकनिरिनापवादायोऽनादरयोः प्रयोगानुसार एव बीतस्त्वार्थन्वामिति भावः उपपदशब्दश्चात्र योगिकोनतु रूढः विपराभ्यांभाष्येदृष्टापचारइति। हृस्य मिथाराशयपर्णात्वाभाव इनितियावत। पश्चिताक्षकविशब्दस्यानुपसर्गस्यापिसत्वादाह। पक्षीति। रहचेचौति। उपसर्गकस्यात्यार्थेनार्थवानेवेति भावः। इदंचिंत्यंतत्य

इतरेतराणौ किकशब्दव्यवहारेलाघवात्। दायादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाश्चकर्मव्यतिहारद्योतनाय प्रयुज्यंते। विपराभ्यांजेः विशब्दइति। पक्षिवाचीनुयोविशब्दः तस्यत्वप्रसक्लाभावात। पुंसि विभक्त्याख्यायिना तत्त्वेरनसतोनयतिर्नसंभवति। वहविक्रियति नवमित्यत्रतत्तहत्वार्थांयां वृत्तौवेरनर्थकादिहवार्थवतोग्रहणादजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वादग्रहणंसंबध्यं। ततवेरतिरूपांतरयुक्तत्वान्नग्रहस्ते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विशब्दएवाय मिति चेत्। विरित्यस्य विभक्त्यंतस्य वेरितिकारेनतु विशष्टस्येत्यदोषः। वीत्यपमादइति अत्रैकादेशस्य पूर्वेप्रत्ययवद्भावात् विशब्दस्य रेनयतिः संभवत्येवेति चेत॥

स्मेभीतपूर्विकार्थवत्स्येवग्रहणात्तमहरूदातिरिक्ते तदहत्स्वार्थत्वाभावाद्वा विभक्त्यंतस्येति। संबुद्धिगुणस्य विभक्तिउत्पत्त्यनंतरंप्रवृत्तेरित्यभिमानः। ननु विभक्त्युत्पत्त्यनंतरंगुणात्प्रवृत्तावपि विशब्दात्यवर्णावच्छेदेनविकारसत्त्वात् तस्याप्येकदेशविकृतत्वेमहत्स्येवेति चेतार्चित्यमेवेतत्॥

कै॰वि॰ ४० पूर्वस्यकार्यं इति। चिंत्यमिदं। हेतुज्ञाने त्यादौ संयुक्तिहलन्लोपे अमिपूर्वस्यांतवद्भावात्तापत्तेः सर्वासामित्यत्र सुडागमापत्तेश्च भाष्यं विरुद्धं व्याख्येयं विशब्दस्यस्यजपात्तसंबंधैः इत्यादि तेन सं यतिसंबंधो विशब्दः रूपापचारो रूपान्यार्थक इत्यर्थः ईदृशप्रयोगाणां काव्य दृष्टा दिति। कुतो न्यर्त्वे तदस्य अन्यदतरति। अतउपसर्गोदन्यस्तपित्यर्थः ननु पूर्वणप्रत्ययांतस्य सजातीयविषयत्वे पिप्रकृतेकि मा यातमतआह द्वि तीये तिदृष्टांतार्थं सइतिभावः यदपेक्षे द्वितीयत्वेमिति स सहस्य तमित्यर्थः द्वितीयशब्दः सहायवाची एवं च यथा लोकस्य सजातीयमेव

पूर्वस्यकार्येकर्तव्ये अंतवद्भावः नचात्र पूर्वस्य किंचित्कार्यमित्यदीपः अस्यागोरितिद्वितीयशब्दो लोके प्रयुज्यमानेप दपेत्रं द्वितीयत्वेत तुल्यजातीये एवं संप्रत्ययं करोति एवमिहापि विशब्दसाहचर्यात् व्यशब्दोपि उपसर्गो गृह्यते। पाक्षिका चिनो विशब्दस्य संभवेतद्वयोरपि रूपापचारत्वात्। परस्याः साहचर्यादुपसर्ग ग्रहणं व्याख्येयं ॥ २

सहायमुपादत्ते एवं शब्दोपि प्रयोगे सहायं सजातीयमेवोपादत्ते न विजातीयमेतन्न लिकैवस हचारितामहचारितयोः सहचारिते संप्रत्ययइति परिभाषा। तत्र सहस्थारतत्वं सदृशत्वमेवेति दिक् संभवेत्विति वीजयतः वेजय सीत्यादौ अत्र तु नापूर्वोत्तरप्रयोगाभाव। प्रैरूपस्तद संभवो ध्वनितः। पास्परेति। विशब्दसाहचर्यात्यणशब्दो गवंतः प्रसिद्धो गृह्यते तत्साहचर्या ब्रविरूपसर्ग एवेति भावः प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानि त्यत्वात्तेरित्यत्रेयङ्भावः ॥ पप ४० ५०६

आङो दोऽनास्यविहरण इति। व्यसनशब्दस्यपीडायां रूढत्वेपि ददातेः पीडार्थकत्वासंभवेन निमेधर्वे यथ्योत्सनग स्तेरत्यर्थः विभागशब्देन तदनुकूलव्यापारो गृह्यते तदाह विकाशनमिति। पादविहरणमिमिति। इदमुपलक्षणं अश्रीनविहत्येत्यादौ पत्त्वलनस्य विहाशव्यासनभोत्तने श्वित्याद्दौलीलापाश्रग्रही तेः अतएव देयाद विहरण इसत्रपादग्रहणं चरितार्थः दुःखादित्यादि ति। व्यसनं विपदिभ्रंसे। दोषे कामजकोपते इति कोशात दुःखा दिसंबंधिक्रियात्तेरपिप्रतीतिप्रसंगः इतिभावः क्रियाग्रहणे तु व्यसनरूपा क्रियाबाचकस्यैव ग्रहणाद्विगत्यर्थकत्वलाभः स्वरूपतो दुःखादि

आङो दो। अव्यसनक्रियस्येति। व्यसनं विभागो विकासनं विभागो विकासनं तस्यर्थः केवलो विवहरणशब्दप्रदीयमानास्यइति नः पादविहरणं गमयति। स्यात्स्यास्यग्रहणं सूत्रेकृतं केवलो व्यसनशब्दो दुःखादिषु वर्तत इति वार्त्तिक क्रियाग्रहणं कृतं आङो दोऽनास्यइति आस्यप्रसाधियित्वां क्रियायां ददातिर्वर्तमानआस्य वृत्तिर्भवति। यथा लोमविषय इर्षणवृत्ति रूपिलोम मुवर्त्त तइत्युच्यते। तदा तेरेवास्ये वृत्तिसंभवो नान्ये वादा रूपाणामिति तेषामिह ग्रहणाभावः यद्येवंस्वंमुखमाद त्तइत्यत्रापिमुखवि षयत्वाद्ददातनस्यप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ ॥

कंतु नक्रियानापि धातु वाच्यमितिवोध्यं विपादिकां व्याददातीति। विपादिकाश्रिविभागनुकूलो व्यापारएवक्रक र्तक इति बोधः आस्यस्यइ व्यत्वा त्कार्यं तत्र धातोर्ररिति तन्याह आस्येति। आस्यवृत्ति विभागनुकूलव्यापारो दंय र्थः। तन्देव मास्यसमवेतक्रियेतर्थ इत्रे दोधातोरित्यर्थि गामादाय ग्रहणोपविशेषास्तर्वदरशब्दा नां ग्रहणं स्यादतआह ददातेरेवेति आङ् पूर्वस्येति शेषः नान्येषामिति अनभिधानादिति भावः एतेनशो धनवंडनाव्यास्यसमवेतक्रियात्वाविशेषादन्येषामपि ददारूपाणां मंपा ग्रहणंप्राप्नोतीतिपरास्तम् ॥ ॥ ॥

के.वि.
४१

आत्मसमवेतेनेति आत्ममात्रसमवेतफलजनकक्रियावृत्तेनेत्यर्थः आत्ममात्रसमवेतफलजनकक्रियालक्षकात्मशब्देन च नञ्समासः
एव चस्वेमुखमित्यादौ न दोषः तदर्थफलस्य संयोगस्य कर्तृकर्मोभयसमवेतत्वात् तत्त्याप्यत्वात् दाह्यपर्युदासइति। तेनुमुखविषादिके व्या
दत्तेरत्येवः वस्तुतः प्रसज्यप्रतिषेध एव प्रतिषेधे एव स्वांगाकर्मकादित्यस्यान्वयसंभवात् प्रत्यक्षदाहरणाहरणाभावेऽपि तत्स्फुतसंयं
धस्यैव बोधनात् न हि विधिशेषत्वे तत्प्रत्यक्षहाहरणं संभवतीति परे विहरण विशेषेति विकासरूपेत्यर्थः आस्येदृथं विहरणमित्यर्थ

नेषदोषः। आत्मसमवेतैव सा क्रिया तस्यां तत्रोऽस्य दातिरास्ये हत्रोभवति। ग्रहणं तु ग्राह्यमग्रहीतं विषयः अना
त्मइति च पर्युदासः। आस्यात् आस्यसमुदाय आस्यमिह शरीरति विधिरेषतिलोपमिति। आस्यग्रहणं विहरणं विह
णविहरणविहरणमुद्रा नाति विशेषो फलस्य गाथमित्यस्य सत्पथास्ये विहरणसत्वान्न पेधोऽभवति। स्वांगकर्मका
दिति स्वकर्मा स्वकर्मा स्वांगो। ननु पारिभाषिकमद्रवं मूर्तिमत्स्वांगमिति ते नपरकीयास्यविहरणे विधिरेव भव
ति ॥

तदति भावः। अत एव यथा जातीयकेत्यादिभाष्यं संगच्छते। न तु पारिभाषिकमिति। क्रचमत्वादूरत्वाच्च पयः पितस्यैव ग्रहणं न्याय्यं राम
तथाविध्या ख्यानात्र स्यानुसारादेदमेवपरिहलते तिभावः स्वांगाकर्मा स्वोरितिपंचमीनिर्देशात् अ व्यासंन क्रियस्येतिषष्ठीनिर्देशाच ४१
सूत्रस्य दृहतिपदं पंचम्यंतमस्यं तं वास्त्विति वार्तिककारो मन्यते ॥

क्रीडोनुसं कर्मप्रवचनीयेति। धात्वर्थविशेषद्योतकत्वात् कर्मकत्वात्माणवकामितिद्वितीयानापत्तेरिति भावः आगामेरिति वार्तिके गमेर्यंतस्य निर्देश
इति बोध्यं। आत्वरिषाइति अध्ययनार्थकं। चित्कालं गमस्वमात्वेदांकुर्वित्यर्थः। शिक्षेरिति। शकेः सनिमुनिमीमेति रस्मात्वेभ्यास्यलोपे स्कोरिति
लोपे षत्वे इकुप्रत्यये शिक्षेति निर्देशः। नन्वेवं जिज्ञासायामपि स्यसंगतं ज्ञाने काहितदर्थः त्वस्ये तु ज्ञानेशक्तेर्विशयः शक्तिः सनर्थं छायामिति चेन्न
ज्ञानविशिष्टायाः शक्तेरिच्छाविषयत्वाज्ज्ञानस्यापितत्वान्न पायातरयां स्कविशेषः इच्छासनर्थः शक्तिः प्रकृत्यर्थ इतं ज्ञाने काहितदर्थः त्व
स्येतु र्थः तस्य ज्ञानविषयत्वमात्मनेपदेष्टोत्यमिति तदाहकेचिदिति ननु प्रतिपदोक्तश्शिक्षेरेव ग्रहणं युक्तमत आह विध्यर्थमिति एवं च विधित्वा

क्रीडोनु। अनुक्रीडतीति। तदीमार्थेरत्यनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः। एतच्च समासाहचर्याद्गम्यते। आग
मयस्वेति। सहस्वकंचितकालमात्वरिष्टाइत्यर्थः। शिक्षेरिति। केचिदाहुः शयोगादर्शनात् किं सनंतौ गृह्यतेऽत इति विध्यर्थमिदं क्रियावि
षयस्य शक्तिः प्रयुत्यते मोक्तुं शक्नोतिशमितुं शक्रोतीति प्रयोगादर्शनादिह जिज्ञासाविषयः शकिर्गृह्यते विद्यां जिज्ञासितुं
यं तत इत्यर्थः ॥ ॥

नुरोधेनैव परिभाषात्यागइति भावः। नन्वेवं शक्नोतिवाच्चकस्य शिक्षेः कथं जिज्ञासार्थात्वमिरत आह क्रियाविषयक्षेति। एवं च जिज्ञासाविशेषणीभू
तज्ञानविषयकत्वेनजिज्ञासाविषयकत्वं तस्यजिज्ञासायामितितिवविषयसप्रमीतिभावः। तदाहइहेति। जिज्ञासितुमिति। जिज्ञासाविषयज्ञा
नार्थशक्तौ जिज्ञासार्थत्वात्तेपः कार्तिकरुतातशिक्षेः सनंतस्य ग्रहणमितिज्ञापयितुं जिज्ञासायाविषयत्वेन निर्देशः कृत इति बोध्यं। विद्याविषय
ज्ञानफलकशक्नोवेति बोध्यं। आत्मनेपदसमाभिव्याहारे अकृतः शके ज्ञानविषयशक्तिबोधकत्वमिति तात्पर्यं ॥ ॥ ॥

कै.वि.
४२

तिज्ञासम्याः। इच्छाविशेषणीभूत ज्ञानस्य विधेरेव लिति। शिक्षेरनुदात्तत्वेनात्मनेपदस्य सिद्धत्वादित्यर्थः। विषयत्वेनेति तत्र हर्षः कारणं जीविकाकुला
यकरणेफलं इति विवेकः। दूषणादानाधूलिमप्रकिरतीत्यत्रापि स्यात् इत्यत आह हर्षादिष्वेवेति हर्षादि पूर्वं काल्लेखन एवेत्यर्थः। हालेखनाभात्र प्रसुटं
शब्दशक्तिस्वभावात्तु द्विविषय एवात्मनेपदमिति भावः। ताच्छील्यं। अविच्छेदेन शीलनं तदाहसततमिति। पेतकमित्यत्र तत आप्यातमित्यध्वे

आत्मनेपदेनैव तिङा प्राप्त्या अवगमात्तत्तिङा प्राप्तिवमिति न प्रयुज्यते अन्ये तु शिक्षाविद्योपादानस्य स्वग्रहणं नियमार्थं वर्णयं
तिविधेरेव तु न्याय स्वात्तु न्यायस्त्वात् समनंतशक्तिग्रह णांन्यायं। किरतेरिति। विशेषार्थः किरतिर्हर्षादरपरक्तविषयत्वे नोपस्ताः
हर्षादिष्वेवायाच तु प्यादिति क्षुद्रधीयते। हरतेरिति। गतं प्रकारः पेतकमिति। पितुर्गतं प्रकारं सततं शीलयतीत्यर्थः। मा
तुरनुहरतीत्यत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यमिति। आत्मनेपदं तु द्वितीयार्थं त्वं अभाष्यकारेण न कृतं। आशिषि
नाथ इति आशिष्येव नाथ इति नियमार्थमिदं। सर्पिषो नाथत इति। सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कीर्तिकृतस्तत्ताच्छील्ये किं। शरणानुहरति नदः। नाथते रसत्त्वेनाहुचनार्थस्यमन आ। आशिष्येवेति। इदं भूयादिती आ आशीः तत्र प्रयुक्तः परदितरा पाम
तकूलीच्याया। याच ने ति आशी प्यावनमतेर्भेदश्च स्यानुदात्तेत्त्वंतत्पुनर्थमिति बोध्यं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ४२

५०८

शब्दं करोतीति सत्त्यर्थको पि नुरा रूपेवं उक्तं शब्दकशब्दमात्रिरूप इतिभावः। शयतिर्नित्यार्थः। अस्त्या कोशदिवदनं शयतीति। निंदतीत्यर्थः। अस्तितत्वांदरन
एवैकं तत्पत्यायनाय आस्तणादेः कचिद्हस्तादिना सात्स्पर्शरूपेमानस्य स्पर्शरूपे वा शयति। निंदतीत्यर्थः। अस्तितत्वांदरन एवैकं तत्पत्यायनाय
आस्तणादेः कचिद्हस्तादिना सात्स्पर्शरूपेमानस्य स्पर्शरूपे वा शपथेयपृथाविधेः शपे तावर्धर्मेण शपेद्त्यादौ तीयातुकर्मणोपिकरणत्वविवक्षयात्र
स्ति प्रकाशने देवदत्ताय शपते कथयतीत्यर्थः। तत्र स्वरितत्वात् सिद्धे कर्त्रभिप्रायार्थमिदं। तदपि प्रकाशनार्थमेव तदाह उपलंभनं प्रकाशनमिति यथे
वंपते तदर्थतज्ज्ञानात्पर्थत्वेन द्विकर्मकत्वं स्वरस्तेशायत इत्यायति तत आह श्लाघहुङ् इति। ननु ज्ञापयितुमिष्टस्य संप्रदानत्वं। ज्ञापयितुमिष्टं चाणाक

अनुत इति उक्तं शपरुवकं शब्दं करोतीत्यर्थः। शप उपलंभन इति। उपलंभनं प्रकाशनं देवदत्ताय शपत इति श्लाघह्नुङ् इति संप्रदानसंज्ञा। ज्ञीप्स्यमा
ने विवदते। केचिदहुङ्ः। यस्माय ख्यायते स संप्रदायख्यायतेसइत्यन्ये

नैवनतु णौकर्मेत्याशंक्याह केचिदिति। प्रधानभूतप्रत्ययार्थकर्मणाऽऽवयात्घत्वादिति भावः पइति। मध्यमो पस्थितत्वात्सत्यर्थके नैव व्याप्यमिति भावत
पक्षेतेवदत्तस्याद्वशएवेत्याशयः। अत्रायं मतं न युक्तं तथा हि सति ज्ञाप्यमान इत्येव सिद्धे सनुपादानं वैय्यर्थ्यापत्तेः। स्वः शयामियच्छिकं चिदपि स्तयाणां।
त्यादौ तु शयत्यार्थकत्वाऽऽत्मनेपदं काशिकादौ तु शपथार्थकत्वात्मनेपदं काशिकादौ तु उपलंभने शयथ इति व्याख्यातं तत्विंत्यं। उपलंभनशब्दस्यो
गेन प्रकाशनार्थकत्वात्। शयं बहु द्विकत्वानेनमानं च तए वहरिणी तदुदाहरणे शयि द्विकर्मक इति व्याख्यातं समवप्रा। अस्ति मिति॥ केचित्सकारमात्र
धातुं पठित्वा पितिसावधातुके अदेगुणाः ह्निरूपो आ ताभावित्याद्रुः। विकारा विकारा वितिसस्थाने स्ति अस्ति चेत्यर्थः ॥ ॥ ॥

के·वि·
४२

उक्तेन्द्रर्थं सर्वस्यापि धात्वर्थस्येहानुविद्धत्वाद्विशिष्यो पादानं व्यर्थमत आह इहेति। प्रत्यक्षादिप्रमाणैस्तादृशत्वापादनाभावं दर्शयति उत्पद्यत इति। उपात्तमंत्रनत्
देवप्रजायां मंत्रकरणकत्वात्संज्ञीवति हमत आह अमंत्रेति। अमंत्रकेणाकेर्थे वर्तमानात्स्थ इत्यर्थ इति भावः मैत्री संबंधः प्रीतिरूपः ननु यथापि

उक्ताजर्ईहायामि। इहा विशिष्टा चेष्टा कायवाग्व्यापारात्मिका उच्यते। उतिष्ठति तिष्ठति सेनेति। उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः। उप। उपात्द्वदेव
जेति। अमंत्रकरणार्थमिदं। अर्कमुपतिष्ठत इति। देवपूजामन्त्वात्मनेपदं कृते। बालयमेतत् नपूजनमिति नष्कृतमपरत्र। अपर आहेति संगतेक
रणामुपश्लेषमात्रमित्रकरणं तु उपश्लिष्टस्यापि मैत्रीसंबंधा। अयं पंथाः स्त्रुघ्नमुपतिष्ठत इति स्त्रुघ्नं प्राप्नोतीत्यर्थः। भिक्षुक इति लिप्सा
याहेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थः॥

संगतकरणमस्तीति ग्रहणं व्यर्थमत आह प्राप्नोतीति। प्राप्यप्रापकव्यापारपूर्वक संबंधो हि तत्त्वं चेह तदस्ति। यतः पंथाः स्त्रुघ्नस्य च बुद्धिक राम·
ल्पितप्राप्तिक्रियायां स्वकारकत्वं न तु वस्तुतं इति भावः लिप्सयेति लिप्साकरणके उपगमने गमनेच्छैतीति भावः॥ ॥ ॥ ॥ ४३

५०१

उदिन्ध्यां उत्पतति सुवर्णमित्यादि प्रयोगाः सकर्मकत्वे तत्र विशेषणं न संभवति त्यत आह भ्वासनेश्वति उत्पतते वितपते सूर्यः स्तुदात्तशणं भासमत इत्यर्थः।
स्वमंगमिति। न सद्रव्यं मूर्त्तिमदिति भावः। प्रत्युदाहरणाविशिष्य प्रश्ने तात्पर्यमाह किमयमिति यदि कर्मकर्त्रत्वे विना व्यकर्मकत्वमुत्र मे तत्सद्वाविध्यर्थं अ
पकर्मकर्तृ येंवा कर्मकत्वे तन्नो नियमार्थमिभाकः। नियमपक्षे यथादिति हि स्फलमिति यथादिमत्र प्रत्युदाहार्यमित्याह। उद्विन्ध्यामिति। भावे त
विषयमकर्मकइतित विषयमकर्मकः सूत्रे गृहीतो कर्मकादित्यधिकारादित्यर्थः अकर्मकत्वं चास्य कर्मकर्त्रैवेति नपरस्मैपदे प्रत्युदाहर्तुं शक्यम्

उदि। भासनेपत्रेमानस्तापितु द्विपूर्वो कर्मकः स्वांगमित्रीहोत्रस्त्र च पर्वरूत्रवत् स्वमंगक्ष्यतरतिरहन भवति देवदत्तो यत्तदत्तस्य पाणि मुत्पय
तीति। अपेति॥ किमयं विधिरथ नियमइत्यभिप्रायेण प्रश्नः। उद्विभ्यां तप आत्मनेपदमेव नयथादीति नियमोनेन क्रियत इत्याह।
निष्पत्तइति। विधिनियमसंभवे विधिर्वलवानिति मत्वाह। किं पुनरिति। विधौ न संभवतीति मत्वाह। तपिरिति। भासते दीप्यत इत्यत्रा
र्थे। कर्मक इत्यर्थः। पुनः प्रयोजकव्यापारविवक्षायां कर्त्तुः कर्मवद्भावात् सिद्धमात्मनेपदमिति। पुनर्विधानं नियमार्थं संपद्यत इत्यत्र
आत्मनेपदं भूवत्येव॥ ॥

मितिभावः सराह भासतरातिरत्यर्थे श्रुते इत्यपि कर्मकत्वं चास्य कर्मकर्त्तर्यौ तभावित एवयत्वात्सकर्मकत्वं च तस्य न कर्मकर्त्रत्वे विना कर्मकत्वमिति विधिस्व
संभवरति भावः अनेकार्थत्वादि। उद्विरूपोपसर्गोस्तत्र अंतर्भावितण्यर्थत्वस्यैव द्योतकः इति भावः। तपिः सकर्मकः इति उदाहृत पूर्वकः सकर्मकत्वे तिभावः
अस्य तापीति। उद्विभ्यामन्यत्र तापीत्यर्थः। अतापीति यादि निष्पन्नत्व स्यात्यत्रापीत्यर्थः ॥

कौ॰वि॰
४४

इदानीमिति। अकर्मकाणामुपसर्गसंबंधेपि प्रलंबत इतिवत्सकर्मत्वनियमाभावाद्विधिरेव सिद्धांतः त्याशयः नदीवहतीत्यस्यार्थं दत इत्यर्थः। तदेवमिति। उपसर्ग
संबंधेपीत्यर्थः एवं च कर्मकर्त्रोर्विनाप्युदाहरणं संभवतीति भावः। तत्किं कर्मकर्त्रेयं सूत्र यत इत्यस्माद्यणिष्ट नेयः प्रकारांतरेणातथ्याद्रोहेरित्याशयेनाह क
र्मकर्त्रो इहीति। वितीति। आत्मनेपदविधावकर्मकादकर्मक विशेषणः प्रतिषेधेनोपसर्गांतरसंबंधे तत्र यक् चिणौ भवत एवेति बोध्यं। आढोयम। भाष्ये आपछ
तीति। आकर्षं इत्यर्थः समोगम्यृच्छि विद्यादीनामपि सूत्रएवहृत्तिकारैः पाठाद्वार्त्तिकं व्यर्थमत आह समो गमीति। गमादिकः सपाठ इति भावः। भाष्येगमादिष्विति

इदानीमिति विषिपद्मवेत्याह। अतरेणापीति। तदेवं च्वलनवत्रिस्तपरिकर्मकःप्रतीयते विलयतेव सकर्मकः कर्मणि कर्तरि तु यक्चि
णोः प्रतिषेधोपि आध्रियते थीति वचनेन यक् चिणौ प्रतिषिद्धौ। समो। समो गम्यृच्छिभ्यामिति एतावतस्सूत्रमिति वार्त्तिकमारब्धं
उपसर्गादिति अकर्मकादिति न संबध्यते ॥ ॥

तिबहुवचनप्रयोगवाहुल्याभिप्रायेण भाष्येनासम्भ्रतेति ऋद्धि श्रौल्लुप्रविकरणाशाति सात्वचयोतत्तद्धोत्यादेरेवग्रहणमिति भ्वादेरंतस्तु मासमरतेत्यादि रूप
। परस्मैपदे। विति तु अविशेषेण संबध्यते योग विभाग सामर्थ्यादिति वृत्तिः भाष्योदाहरणबलात्संबध्यते एव योग विभागोऽवैचित्र्यार्थः यद्वा वार्त्तिके क
दृशिग्रहणं च यत्तन्नादेरेव ग्रहणमिति इयते नोत्तमनेपदमित्यन्वेनिरस्यति समुहस्मो सकर्मकत्वादाह अत्रेति ॥

५१०

आङ उद्गमने ज्योतिषामुद्गमने इ। त्यस्य ज्योतिः संबध्युद्गमने इत्यर्थः। स्वंवपद्मीसूर्य्यमाक्रामतीत्यत्रापि संतोयद्याकर्मणि कर्त्रीस्वाप्यमीत्यत्रविनिग
मनाविरहात्तत्रापि ग्रहतिः न वाभयप्रमाणादिति कर्मण्यपि वैयापाद्धीतथासति ज्योतिरुद्गमने इति भाष्यकृत्कृतमसमंजस्यं योगानुपपत्तिरित्तु भयोपादानमव
वस्य इतितत आह उद्गमने इति। प्रत्युदाहरणं भाष्ये हर्म्यतलादित्यवयादः सांप्रदायिक इति भावः एवं चोद्गमनमत्रोदयस्य वेतिबोध्यं। अक्रबाबो मनुष्या
सिवति। धूमक्रयाकुलाभावात् संदेहस्य क वा च इत्यसंगतमत आह येइति। भाष्ये ये वा अक्रकारादइति ये वा विवेरवीरूपायामकारादयो वर्णाः

आङ। ज्योतिषामिति। उद्गमनेव त्रिमानोकर्मकः कपिर्हन्तुन भः समाक्रामतीति न भवत्यात्मनेपदं। अत्र हि क्रमिर्व्याप्तौ वर्त्त
तेन तद्गमने। अक्रः। सर्वा। सर्व एवेति। येवस्त्वपर्थस्य कर्तारः व्यस्म कार्यां वाचीतियाठादिति भावः। अर्थवेति। विनायित्रकर्षा
त्वाम्य विकारणायद्वदृत्रीत्याश्रयणात् मनुष्या एवात्संते। अक्रवाचीति। वाविवर्णा अकारादयो येषां क्रास्ते येषामित्यर्थः।
शुकसारिकादीनां न सर्ववर्णविषयं स्वाभाविकं अक्रवाक्यं अपितु पुरुषप्रयत्नवशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेप
दं भावः॥
अज्येते अक्रा भवेतीत्यर्थः कुक्कुरिति भाष्यस्य वदंतीति शेषः एवं जना आक्रीत्यन्वयः वाचि शब्दे। निर्देति अक्रशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

अवात्यनः अनुप्रणातीति वत अवाप्रणातीति प्रयोगो कोवार्थ इत आह नियतेति क्रियाविशेषणानां तद्विशेषणार्थद्योतकानां समस्तात्तीयायो
गाभावे आत्मनेपदनिष्ठत्वात्तस्याश्रितार्थात्प्रश्नानुपपत्तिमाशंक्याह धातोरिति तदर्थनकारणेन कैश्चिदिति सर्वत्रेति सामान्योक्तेरिति तन्त्र

अवात् नवावपूर्वस्यृति नियतविषयत्वात्केषांचित्क्रियाविशेषणानां यथोर्योदयः क्रान्यस्तित्यर्थ एवेति भावः समः धातोस्तृती
यायोगासंभवात्तदर्थेन योगाभावमात्मनेपदेन सर्वत्रचतुर्थ्यर्थे संभवती त्यभिप्रायेणाह तृतीयायुक्तादिति किमर्थमिति स
र्वत्रेति कैश्चित्सर्वक्रियाये त्वमेतदुक्तमिति मन्यन्ते यथा अग्निनाछिनत्ति अतिस्ते स्वपिनाछिनत्ति तेनापमात्मनाछिनत्तीति
पर्यायिकरणाभिधायिपदेन अस्य पतंतत्रायिकेनचित्करणेकरणेन भाव्यमेततस्सकस्येवयदार्थ स्यभेदविवक्षायां यात्मकं
रणे अन्ये तु वदतिक्रियापेक्षमेवयुक्तमित्याहुर्नहि सेचरणं करणेन विना संभवति यत्रेति तत्त्वंतरंगकरणप्रतीतिः अ
न्यत्रतु करणस्य परिकल्प्यत्वा

नः यत्रायीति अस्तिशेत इत्यादौ अन्येत्विति प्रकरणादिति भावः अंतरंगत्वं शेष्यमेव ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

५११

दानाद्य अशिष्टो विहितो व्यवहारस्तदर्थे दास्येसंप्रयच्छतिकामसख्यात्वा पिण्यादत आह अशिष्टालामिति अशिष्टशब्दः प्रतिषिद्धकर्मसु रूढ इति भावः अनेनेति
भावः अनेनेति आशिष्यव्यवहारइति तुकर्तव्यमेव दास्येइति दास्यभिलषितं धूर्तैः करोति दासी तु धूर्तैर्निलषिते न मिच्छतीहारसिद्धिः दानपूर्वको भोगस्य
संप्रयच्छतीति भावः अत्र वदंति यद्यनेनेत्यादि पूर्वं पद्य क्रियि युक्ति प्रत्यक्षत्वात्कस्येन प्रतीयते तथा सहोपभुंक्ते द्रव्ये तत्मात्रेणाव्यतीहारप्रतीतेर्वि
भागानमादायतुनहः अन्यप्योग्येकदानी प्राक्रियाणामन्येन कारीदृशः तस्येविश्राह्यतामुपभुंक्ते इत्यर्थे कर्मव्यतीहाराप्रतीतावप्याशिष्टव्य

दानाः आशिष्टव्यवहार इति अशिष्टानां संकीर्णचारणांप्याव्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः तत्र चेष्टकर्ष चार्थे व्याख्यातानां अनेनैव भयसंगृ
हीतमित्याहुः सहप्रयुक्त इति दास्येविश्राह्यतया सहोपभुंक्ते इत्ययं चाकार्थः । ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रतीत्यात चेष्टात्मनेपदाप्ति द्वेष्वउपपदविक्रीरितिन्यायेनाविशाणानतिह्विपितचतुर्थ्या एवापत्ते स्थाने ती क्रीहाहारेत्रावपिकर्त्रीरितिसूत्रेतद्वास्त्र
र्थिकर्तृमात्रे तदौचित्यानौचित्येन तिङो रूत्वाहेति सूत्रे नैवत्यायेनपद्मापत्तेस्तद्व्यर्थत एवक्रियायो गेकर्तृरीत्येवतृतीयायांति द्वाया प्रक्रिया
योगाभ्यस्त्रर्थितितेनसहेतास्त्रेभाष्यकृद्वस्यतिदृष्टस्तं ॥

वै॰वि॰
४६

उपाधमनःस्वस्य यतः शाटकांतस्याभूतप्रादुर्भावलक्षणकरणाद्योगात्। प्रश्नानुपपत्तिः। तत्राह स्वस्येति कारणांक्रियया। ग्रहणादिरूपेत्यर्थः। अंतरंगत्वादिति नि
ष्पन्नस्य हि ग्रहणानिष्पत्तिः। अनिष्पाद्नात्। अनेत्यंतरंगता। किंन्याय मर्थः प्रकरणाद्यनपेक्षा। अर्थांतरे तु तदपेक्षेत्यंतरंगत्वं केचिदाहुरिति तदाहि अस्वंस्वं
करोतीति वाक्ये न भाषितव्यमित्यरुचिः प्रकृतेरिति। स्वकरणाद् इत्यस्य स्व स्वयोतो निष्पादनेष्वित्यर्थ इति भावः। चित्तक न वा स्तवेत भ्याप्नुवन्ते किंत्वातोऽपितए

उपात्तात्स्वस्यस्वत्वेनस्थितस्य ग्रहणादिकं करणं स्वकारणं ग्रह्यतइ तिभावः। प्रश्नाऽहेति। अस्वमितिअंतरंगत्वान्निष्पादनलक्षणो ऽत्रक
रोत्यर्थो गृह्यते। नात्रइति। चेर्विकल्पेनविधानादिति। केचिदाहुः। प्रकृतेरविवक्षितत्वात कार्यमात्रविवक्षायां नास्ति चिरित्यपरे नानो
ऽपधस्येति। ओषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः। नवेति। पूर्वेणासकर्मकात्तानाते समंतादात्मनपदं विधीयते। अकर्मकात्रुपरत्वा
तत्पूर्ववत्सनइत्यनेन ॥

वस्वभावादितितात्पर्यं इदमेवं वेचित्र्यं नानोऽन्ते औषधेनेति। ज्ञोविदर्थस्येति करणेशेषे षष्ठीतिभावः। आर्थ्ये। कर्मकात्तानातेरित्यस्य समंतादितिशे राम
षः पूर्ववत्सनइत्यनेनेति। अकर्मकाच्चेति सूत्रेणाकेवलात्तानाते स्तद्विधानादितिभावः ॥ ४६

५९२

शेदेश्शितःशदेः परीयः। शित्वस्य स्यतः परस्य स्थाने आत्मनेपदमेवेति मत्वा वार्तिकाव तरणत्याशंक्ये नाह शिदिति। ननु विकरणात्पूर्वं मात्मने पदनिमि। त्ताभावे
पिलादेशदाक्वेन सम्प्राप्य तुः। प्राप्नुसार्वधातुकमाश्रित्य सार्वधातुक विषये विधीयमाने विकारणे कृते नियमः स्यादत आह शेषत्वादिति। अनुदात्तङितो हि तो भाव
कर्मणोरितिसूत्र द्वयापेक्षया शेषस्येव तत्पहणादित्यर्थः। विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वादितिभावः। निवत्रैपि न्तु शक्यते इति सूत्र द्वयापेक्षशेषस्येव। उक्तं वंतप्रही
तिन्याये नेति भावः। शप्त्यान्तरेण कृतनियमस्य तिशिशक्या ते ननिवर्तित तद्योप्रतिपत्तिश्चाशक्येतितात्पर्यं मसामर्थ्यादितिभाष्यचस्यमाणरीत्येत्य

शदेः शदेरितिशिद्विकरणे स्यत्रेः पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावाच्चेप्सात्परस्मैपदेन भाव्यं तत्र कृते शित्प्रत्यये। नानेन विहितं परस्मैपदं निवर्त्तयितुं
शक्यतइत्यप्रतिपादकलक्षणमप्राप्तम्। ततप्यमस्य सत्रस्याप्राप्तं। किंच भोइतिसार्वधातुकसंशब्देन शितो विभज्यते परस्मैपदे शब्देन। न खल्वि तिप्रा
मर्थ्यादितिभावः। कः पुनरितिसप्रमेनात्मनेपदप्रकरणं मत्वा वा कंचनियमार्थं तन्नापि नियमेन लादेशेषु कृते चुशितिविकरणे कृते नियमो
यमोयं प्रवर्तते शदे शित एवन तु शत्स्यतीत्यादौ ॥ ॥

यः मघेतत्त्व ऋद्ध्योर्त्वशे वादित्यक्ष्येतत्राहिनिविशतइत्यादौ परस्मैपदस्याप्राप्तिरित्याशयेनाह समस्तमेवेति एवं च तदपेक्षत्व एव शेषः शेषादितिसूत्रे
एवं च तस्याप्राप्तानियमे नैव लादेशाइतिभावः। आख्यात्मने पदनियमविषयो यणे षेएवेति। तास्यर्थं एवं च तया परस्मैपदाश्रयत्वमिति को ध्यंलादेशेषु कृते
श्विति। प्रसक्तेश्चित्यर्थः। विकरणेइति विकरणेभ्यो नियमो बलवानितितु। शितरस्येत सामर्थ्यादेः। ताद्रूप्ये नाश्रीयत इति भावः। नन्वेवं शदेः शेषत्वाभावेश
त्स्यतीत्यादावपि परस्मैपदनियमोनस्यादत आह शदे शिएवेति। तादृशशदिविषयएवानियमइत्यतादृशः शेषएवेतिभावः। ॥

कैवि॰
५७

विकरणेभ्यो नियमबलवत्त्वानाश्रयणमज्ञानान्नः शंकते भाष्ये एवमपीति। नन्वितरेतरानुक्तो महावाक्यस्यासमाप्ततया शेषपदार्थो निर्णीयेन शेषादित्यस्य प्रवृत्तेर्थे
दीदमित्यादिकथमत आह एवमपीति। अयं भावः अनुदात्तङितः आत्मनेपदमिति इत्येतद्द्वयं नियमार्थं शेषादिति। चतत्र शेषादिति सत्रे शेषश्रुततद्व्यापेक्षएव
वशात्तरसूत्राणि तु शेषादिति प्राप्ते परस्मैपदबाधनेनात्मनेपदविधायकानि तत्र शितः शृंगमस्याप्राप्तेर्बाधकाभावात्परस्मैपदे जाते पश्चात्तान्निवृत्त्या॥

एवमपीति। यद्यपि तात्पर्यालोचनेन प्राक्करणस्य नियमार्थत्वं तथाप्येकैकस्य शब्दार्थपर्यालोचने कात्ने त्वदीतरव्यापारसंभवाद्विध्यर्थ
तासंभवत्येव। अनारंभे शेषपदत्तनिषेधादारंभे ततउद्धारात्तत्वदादीनामिति आदिशब्दप्रकारेषु शिता भाव्यं तेन ता दयः॥ शित्वकृते
शितो योग्यतया शिल्लकृतित्वमाश्रित्य प्रागेव शिवत्यत्रैवात्मनेपदं विधीयते॥ शद्विषयादिति शिद्विषयत्वाद्धदिरेवाशिच्छद्वेनाभिधी
यते॥

योगेनाप्राप्तात्मपरस्मैपदमाप्तेरिति भावः परोर्दिनोच्यते तिप्राप्ये वा बाधकत्वमेवामिति दर्शितं अनारंभे इति बाधकशास्त्राभावेन शेषपदप्रसिद्धेः एवं च परस्मैपदो एम
त्यन्निर्निर्बाधेवेति भावः आरंभ इति स्वरूपकथनमिदं ततः शेषपदस्तान्तउद्धारात्तु बहिर्भावात नन्वेवं त्वरादिप्रवृत्तिप्रसंगो तत आह आदिशब्द इति। शिद्विषयत्वे प्राक् शि ४०
त्वकृतित्वमपि कथमत आह योग्यतयेति। शदिरेवेति शदेः शित इति समानाधिकरण्यमिति भावः॥

ननु दात्तङितो भावकर्मणोश्च विहाय परिशिष्टस्यात्मनेपदर्थातरव्यापारापेक्षया विधित्वसंभवस्योक्तत्वात्कथमेतदत आह प्रकरणमिति प्रवृत्तानि प्रसक्तानि
प्रसक्तानि। नन्वेवमपि शिदुत्पत्तेः प्राक् शेषत्वस्यैव सत्त्वेन विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वात्त्याज्येय दनियमो दुर्वार इत्यत आह तत्रेतदिति अनुपसर्गाद्वा तृभ्याः
स्यमनोरित्येतत्सामर्थ्यान्नियमस्य बलीयस्त्ववत एतत्सूत्रसामर्थ्यादेतद्विषये विकरणस्यैव बलवत्त्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः पूर्वं विकरणा इति मार्दवधातुक प्रसक्ति

अथ वेति। प्रकरणं नियमार्थं तत्र नियमात्पूर्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्यनियमेन प्रवृत्तानि तत्रैतत्सूत्रारंभसामर्थ्यात्पूर्वं विकरणः प्र
वर्त्ततेयत्रश्चा। क्वित एव शदेरात्मनेपदमिति नियमः। न्यचित्रोत्तेति ननु विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति प्रागेव विकरणोत्पत्ते
र्नियमेन भाव्यं ततो नित्यत्वात्पूर्वं विकरणः ततोऽद्यागम इति किं वा ज्ञिकेनोत्पद्यते। एतदनाश्रित्येतदुक्तं। शब्दांतस्येति। वि
करणस्य शब्दांततादपि प्राप्तवंतो नानित्याः॥ ॥ ॥ ॥

मात्रेणेति भावः अनाश्रित्येति। कृतेऽपि विकरणे नस्य बधापकइत्येवमपि ज्ञापकस्यनेतं शक्यत्वात्तद्नाश्रयणमिति भावः एवं त्वौवस्थायामदि
तिपसंज्ञात्मनेपदप्रकरणस्य तिप्रमादिस्त्रे गोकवाक्यते तिपदं वा नाश्रित्येदमित्यविरोधः। नानित्या इति अस्येति मन्यत इति शेषः तदेवं स्थि
तमेतत विकरणेषु कृतेषु भवनस्विकरणां तस्मान्नोधातुव्यवधायकत्वात्पसंख्यानं कार्यमिति। तत्र भाष्यकृता विकरणेभ्यो नियमस्या
दृश्वसंप्रधारणं करोति। एवं तहीति। लादेश इत्यनेन नियमो विवः॥ ॥

कै॰वि॰ ननु नियमो ऽपि कृते न प्राप्नोति अन्तरङ्गत्वाद्धातोः इत आह धातुभक्तत्वादिति अतो यि कृताकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वमाशंक्याह आगम इति। अतो विक
४८ रणापेक्षत्वात्कथमनित्यत्वमत आह विकरणेभ्य इति भाष्ये आत्मनेपदेष्वेवेति नित्यत्वादटः पूर्वं नियम प्राप्नोतीति भावः अड़ागमोऽभविष्यतीति फलि
तमिदं तथा चोपसंख्यानं न कार्यमिति भावः पुनरुपसंख्यानं वा ध्याहृति का धातुनित्यत्वाच्च आदेशस्येत्यादीति चेदिति। अडपि नित्य इति कैट
रति वक्ष्यति अपि त्वयहर्णां किमर्थमत आह कृतेषु लड़ादिपरत्वाभावाद डभावशंका स्यादिति भावः। तस्य धातुभक्तत्वादिति। लादेशेभ्यः परत्वा
कृतेष्वडिति। धातुभक्तत्वादटस्तद्ग्रहणाद्व्यवधानाभावात। अड़ागमस्तु नित्यः सहितलादेशेषु कृतेषु विकरणेषु नित्यत्वात् इति सिध्यते।
विकरणेषु कृतेषु शङ्कां तत्रप्राप्त्या अनित्यः। नित्यनिमित्तत्वादिति। कृते पि लादेशे स्याः नियद्धात्वात्तलुड़ादिव्यपदेशात्तीति प्रदर्शना
र्थं निमित्तस्य ग्रहणमुपात्तं यद्यपि लादेशेकृते विकरणो न नित्यत्वादटः बाध्यते तथापि यस्य च लक्षणांतरेणापि निमित्तं विहन्यते तदनित्यं। त
त्राभयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति न तु भवत परत्वादड़ागमः तस्य तु भक्तत्वात अव्यवधायकत्वात सिध्यत्यात्मनेपदं नेपदोषः। तत्र
स्वतंत्रत्वाद्धातोरादेशे कृतेषु नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु अड़ागमो विकरणांतभक्तत्वाद्यतोऽव्यवधायक इति त्यादिभ्यः
परे निरंतरादित्यस्मादयो न भवन्तीत्यात्मनेपदाप्रसंग इत्येवं भाष्ये चोद्यं व्यवस्थाप्यते ॥
दड़ागमे विकरणाभावात्सध्यात्तभक्त इत्यर्थः सिध्यतीति आत्मनेपदनियमः सिध्यतीत्यर्थः लादेशेषु। तिप्तिसिति विहितेषु। नियमात्पूर्वं नित्यत्वादि ए॰
ति। इड्यः स्यसनोरिति विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिरित्यर्थस्यैव ज्ञापकमिति भावः आत्मनेपदप्रसंग इति। नियमाप्रसंग इति अर्थः चोद्यं ४८
उपसंख्याने। अटोनित्यानिमित्तत्वादित्यत्र उभयोर्नित्ययोर्नियमात्परत्वादटि प्राप्ते तं बाधित्वा विकरणे ततोऽटीति शेषपूरणेनेति भावः ॥
५१४

उभयोर्लाश्रयोः कथमनंतरंगत्वरहितंगत्वे न आह लकारेति यथा नैमित्तकत्वादड़ागमो बहिरंग इति कुंपुरक्तं। तस्मिन्निति यथा भाष्ये आपेक्षत्वात्तस्य। विशेषा
पेक्षत्वेऽपि न बहिरंगत्वमिति कुपुरक्तं। प्राप्त्या स्यात सिद्धं तिनो तरंगस्तहीत्यक्रियाणां विधिवाक्येतावत्यणा नियमो तरंग इत्यर्थः उपसर्गो कार्यान्तरं त
रंगमिति सुद्भादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एतदुत्तरग्रंथस्त्वेकदेशिनो रथवानेरित्येतत्स्थं ततदाशय स्वपर्वपक्षमुखेन मयोच्यते नन्वंतरंगस्ताहि
लादेशात्तत्तलादेशशब्दे तन्नियमो विवक्षित उत तिप्तिसिति विधिः नापकेनैवि शरत्स्यादेपदांत एषिसत्वेन बहिरंगत्वात तस्माद्धितीयो ग्राह्य स्त
थं तरंगस्तु हीति। लकारमात्रापेक्षात। अड़ागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरंगः। नेतदिति। न लादेशेन सह संप्रधारणाकिंतु नियम
मेन सहेति भावः तत्तु न लभ्यमिति। ननु पूर्वमेव ज्ञापकाद्विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वं प्रतिपादितं। तत्किमुच्यते तत्तु न लभ्यमिति
उच्यते। अस्यापि तत्ज्ञापकं समर्थयितुं प्राक्तत्कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इति। यद्यपूर्वं नित्यं भवति क्रमः। नेतरस्मि। यत्र
केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः यथा निवेशते निविशत इति। यत्र तु कृते विकरणे ड़ागमः तत्रादौ व्यव
धायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥
आहनेत्यादिति क्रममिति प्रसिद्धिविधिः न तु तेन सह संप्रधारणेति भावः केन तर्हि संप्रधारणेत्यत्राह आत्मनेपद इति लादेशे कृते इति ज्ञात स्यापि
नु केवल नि इति प्रसक्त इति वार्थः सर्वत्र इति। विकरणादड़ागमश्चेत्यर्थः। तत्तु न लभ्यमिति नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणप्रवृत्तेस्तत्रैव कृतेऽपि त
तएव नियमात्पूर्वमड़ागमस्य च प्रवृत्तेरिति भावः। तत्रागते न ननु पूर्वमेवेति प्रवृत्तेति। तस्माच्च नियमो न नित्य इति भावः ॥

वै॰वि ४९

ततविकरणात्पूर्वमडागमोन लभ्यइत्यशंक्य तद्वत्र लभ्यमित्यपुक्तं विकरणस्यापि शब्दांतराप्राप्तानित्यत्वात्तन्न शब्दांतरस्येति वाचनिकं किंतु न्यायः अङ्गसंबंधि तथापूर्वं प्राप्नोतीति तदङ्गसंबंधित्वेनाशास्त्रकृताङ्कृतप्रसंगित्वाभाव इति सचशब्दांतरत्वप्राप्तावपितुल्य इति विकरणात्पूर्वमटि विकरणोत्तरं ततः पूर्वंवानियमोभविष्यतीति नार्थ्युपसंख्यानेनत्याशयेनपृच्छति किंकारणमिति उपसंख्यानबाधाद आगादिति आगमप्रवृत्तस्य संप्रविकरणे ऽ तरतरत्यत्रातिप्र नाह। अत्रेति। अडादौ बाधकस्यागस्य बाधको विकरणः मुतरामडादौ बाधक इति कैमुतिकन्यायो वक्तुं भाष्ये ऽ दाद्या मपीति। ननु वार्णादांगमित्येका

तरतरतीति। अत्रपूर्वमित्वे सति रूपं न सिध्यति। आदिकृतइति आद्यन्तवदिति एकदेशः प्राप्नोति सावकाशत्वन्नत्र वत्रवर्णमात्र आश्रयत्वादेकादेशोंतरंगः नानाश्रयत्वाद्विकरणोदाहरणं वलीय इति न्याप्तिः ततश्चैकादेशे कृते तस्या दिवद्भावात्तद्भिन्नभावः प्राप्नोतिततस्त्वदितिस्यात्तन्न सार्थेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

देशात्पूर्वं वृद्धिभावेतिर्दिश्यमानपरिभाषयैकं चाटः शवंतांगभक्तत्वेनाद्विशिष्टस्याहिं साम्यावान्नदोषोतन्न आद्यन्तवदितिवृद्धिरितिनानाश्रयत्वादितिच कृतत्वादन्याश्रत्येदांतस्यादिवद्भावादि। एवंचातिदेशविषयेननिर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिशंवतांगभक्तत्वेपि आद्यविशिष्टस्याहित्वं चमुलभमिति शब ४९
भावः भाष्योक्तस्योपाधिदिशस्येयापसर्ग्यइतीतिष्टव्यापित्सिद्धिरतन्न हनत्वाकेंदितीतिभाष्येलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायाविषयं बोधयितुंवाकांतरस्ये
ति ॥

५९५

नन्वेवमदवीरमित्यत्रलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायेन पुनर्वृद्धिवारणसप्रमेकेयरेनरतिचेन्न। अत्रत्यस्येकदेशमुक्तित्वेनादोषात् ततदाहलत्यमाणांविरुध्येतत तोहिनिकारकृतेनशब्दांतरस्यमितिलभ्यते वत्तवदितिसन्यायोनित्यइतिभावः। अविप्यितदुग्धशोषपयोत्रहणायपथ्यावतामः प्रवर्तेततद्वदितितात्पर्यं ।क्वाचित्पुंस्त्वपूर्वदितिक्षिपाठः तत्रायमर्थः पथ्यापथ्यन्यायत्वयंचर्योगकृतेपिद्वित्रेपुनः पुनर्वर्ततीति। भाष्येपुनस्तद्भिन्ना इतिविकारन्यानुपूर्वैकोपिप दिपुनरार्त्ततएव तुल्यन्यायात्पुनर्वृद्धिभाव्यापि स्यादित्यभिमानः यत्रखलुभयमितिएवंचतुल्यन्यायाद्वयोरनित्ययोरपिपरत्वादिसतिनदोशर

ननुचेतिवत्सवत्प्रवृत्याकार्यमिह शास्त्रेसंभवतीतिभावः यत्रावदिति। तरतरत्यत्रानित्यमित्वं विरणात्कनित्यइतिस एवप्रवर्तते यत्रत्विति। यथातरतीति। अस्त्वचादीति। यरलाद्वृद्धिनाभाव्यं अर्थपग्राम्यवादेनत्वेतदुच्यते। चक्रकेप्वि तिव्यवस्थाकारिणाशास्त्रेणाभाव्यमित्यव्यवस्थाहेतुः पुनपुनश्चक्रिनेभविष्यतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

त्सपसंख्यानंकार्यं विकरणादौ हर्गो अनित्यत्वं तुदर्शितमेवशब्दान्तरप्राप्तस्येत्यनाश्रयणेतदुभयोर्नित्यत्वोध्यं। परत्वादिति। अयितनकाले ऋद्धिः सा वकाशः अटोन्येत्यादयः अप्रकप्राप्यवादेनत्वेति। एवंलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायानाश्रयणेनचक्रकाणादानमपितद्येवेतिध्वनितं एकदेशयुक्तेलंचध्व नितंचक्रकेधिरतोव्यवस्थेतिलक्षणशास्त्रीयोन्यायइत्याहव्यवस्थेति अन्यथा व्याख्यानापत्तेर्दस्मानंस्यादितिभावः

कौवि
५०

नन्वत्रन्याय्या। सिद्धावपि उपसर्गो नियमे न्याय्याभावादुपसंख्यानमावश्यकमत आह तद्देवमिति। त्यादेषु। इति प्रक्षिप्ति सूत्रेणापरत्वादाङ्गमरति पश्लादिकरणात्
सूर्वतत्रकृतेतस्य धातुभक्तत्वादव्यवधायकत्वेन नियमसिद्धिरित्यर्थः। नचायं नियमे। इति पाठः तदाहन। क्रियारित्यायमरति पाठे। य मे व आह्यो मं नेति नत्यायो
नुपक्रमित्यर्थः संबंधी इति स्वरो त्यादेर्थनि रूपितविशेष्यतवदर्थवत्वं संबंधो ध्यः परिव्यवेभ्य इत्यादाव पिष्यर्थे पंचमी बोध्यांपं चमीय स्वेपि दानेः परत्व योग्य स्येत्यर्थ

तदेवं स्थितं मे तदंतरंगत्वात्त्वादेशेष कृते सुपरत्वादङ्गमः न चायं न्यायः शब्दांतरस्य प्राप्नुवात। विधिशब्दि त्येभवति न तु शब्दांतरा। इ
ति यतोऽङ्गमस्याति त्यत्वं स्यात। विकरणस्यनित्यत्वात्कृताकृतप्रसंगित्वात्तुदृयोपि तित्यत्वं अंगत्यात्कृत्वा प्रपणाद्वा नास्ति
शब्दांतरप्राप्तिरिदं तेयेविशिशिति। व्यवहितस्यार्थ द्वारेण विशेष्यत्वात्त संबंधी भवतीत्यर्थः। अथवेति। नेविंशं रत्यस्यायम
र्थः। निशब्दात्परस्मात्मनेपदं तं विश्च वय व पदं साधु भवतीति। सत्यप्यडा गमे पदमनं तरमेवेति दोषाभावः। विशिरपीति। विशि
शब्देन विश्य वयवः सुपुदायः उपचारादभिधीयते। यदविशिष्टेति। न्यायप्राप्तार्थानुवादोयं न त्वेतत परकृतउपसुत्स्यतरत्याहुः।

इति क्रमेणार्थः। अयमर्थ इति। पदसंस्कारपक्षाबाह्रात्यर्थ इत्यार्पस्त्रार्थे इति भावः। अथ विषेकर्यंपदमत आह विशीति। न्याय्ये इति। नेशकाशाद
र्थविशेषं प्रादेतास्ये विशिरित्यर्थतात्पर्यं दर्शयति समर्थानामित्यक्तं न त्वंत्र तत्याशिभाषोपस्थितिः। सुवंतत्वेन पदे तेमवा। तिमित्तको डाव
प्रवेशात। अत एव समर्थसूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति एकार्थीभावः सामर्थ्यं विभक्ति विधौ चतोपस्थिति। तदितिदिक। न चात्र पक्षद्वयेपि उपसर्गात एम
रव्यवधानेपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। तेषामनभिधानात ॥ ५०
५१६

पूर्ववत। धातुभ्यः परस्य विधीयमानमात्मनेपदं कथं योगेभ्यः स्यादत आह योगेभ्य इति। पं चाक्रोशं तौ। इति वदिति वदिति भावः। भाष्ये येभ्य इति निर्देशात
पं चम्यंतादिति शितिभ्रमं वारयति पक्षद्वयेपीति। तर्हि पंचम्यंतत्रयोपास्यकाणाति रत आह तुल्यार्थ्ये इति। नन्वात्मनेपदेन खयोग्यस्कतो ए सेपा त दो
षाभावोत आह तत श्चेति। ता मु पपादयति पदीति। यदि त्वामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यात्प्रतिपत्तिः स्यात्तत हीति शेषः। तर्हीति नेत्यत्वयः। अनुह

पूर्ववत। पूर्वशब्दः संबंधि शब्दत्वात्दवधिमपेक्षते कोत्रावधिरभिप्रेत इति पृच्छति किमिदमिति। येभ्य इति। येभ्य स्थोमोधातुभ्यो विधानात
योगेभ्यो विहितमित्युच्यते। पक्षद्वयेपि तेन तुल्यमिति तत्तदीयांतादृतिश्न च पंचम्यंतात लक्षणाभावात। तुल्यार्थे इति विहितात तदीया
सर्वं भवि भक्त्यर्थो नेत भविपतीति पंचम्यर्थं स्वस्त्रयग्रहणमुपपन्नमेव। यथा ब्राह्मणवद्वैश्यादधीते। ब्राह्मणादिव वैश्यादधीत इत्यर्थः। वै
श्यावादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणा ब्राह्मणादान मध्ययनमुपमानं तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्तते न ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्याद धीत इति तदीयांता
द्वति रेवाभिहापि पूर्ववदिति दृष्टयं किमंतादिति। ततश्चाप्रतिपत्तिः स्यात। यदि त्वात्मनेपदनियमविधान सामर्थ्यादनेन सर्वधातुभ्य आत्मनेप
देऽवत्येत द्वन्यते विषयविभागस्तु न ज्ञायेतेति भावः। सतमेवेति प्रत्यासत्तिरिति भावः। उत्तरत्रापीति। उत्तरेषु योगेषु वाक्यभेदेनैव पूर्ववत्त्वं तद त्यत
तत्संबध्यते। प्रोपाभ्यां युजेरात्मनेपदं भवति ततः पूर्ववत्सनरिति ॥ ॥
त्रस्येकवाक्यतया संबंधे केवलेभ्य आत्मनेपदं स्यादत आह वाक्यभेदेनेति। पूर्ववत् ग्रहणानुवृत्ति सामर्थ्यात। अन्यथा सनरित्येवानवर्तयेदिति भावः।

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कै॰वि॰ ५१ सत्रास्या वशपा।प्यात्वात्प्रयोजनप्रश्नोनुपपन्नोनुपपन्नोत आह विधीति अभिधेयप्रश्नोपमितिभावः।भाष्ये स्त्र।यद्दीत्यस्य व्याख्यानुच्यमानेइति।शादि क्रि
यतिपरतया व्याख्याने न्वया व्याख्याने इतिभावः।विधायकतया व्याख्याते तनाने नैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति तात्पर्यं।ननु पूर्ववदित्यत्र रूपानानो ईः प्र
त्याद्र्ष्याभित्येतौ कथं प्रतिपत्तेः शक्या वित्यत्र आह रहेचेति।एवं च शदि म्रियत्यये सत्या पूर्वस्य परिग्रहात्र दोष इतिभावः पूर्ववद्विधिरिति पूर्ववदिति नु

किमर्थमिति।विधिनिषेधोभयपक्षसंभवात्प्रश्नः।यथा पूर्वयोरिति।नानोर्ज्ञः प्रत्याङ्भ्यां श्रुवइत्येतयो रिह च शदि म्रि
यती अनुवर्त्येते इतिभावः।यद्येदमस्यातिनिषेधपक्षेनिषेधादेवसनंतात्पूर्ववाद्विधिरनुमीयते विधिपक्षे शदि म्रि
यत्योः सनेनेत्यनुवृत्त्यानुभविष्यति।एवं कृतेहिं।तिाद्विती यस्यसनग्रहणस्येहानुवृत्त्येतिभावः नश्चशदिरेवेति
सामग्र्याः कारणत्वेनकेवलस्य शेदेः साचेह सामग्री नास्ति सतः पूर्वस्य शदेः शितोभावात्

सायकश्चिद्रस्यासार्वत्रिकत्वाद्यादृशानुरोधाद्वालभ्यं द्विती यस्येति।एवं च सनपेक्षेपिते पिपूर्वत्वेविज्ञायमानेनकश्चिद्दोष इति सएव शिक्षांतोविधिपक्ष एम
क्षेतिभावः।सामग्र्याइति।शदेः शित्वस्य प्रयुक्तिमित्वमितिश्रमोतकार्य इतिभावः शदेःशितोभावादिति।शदिप्रकृतिकःशितोऽभावादित्यर्थः।। ५१

५१७

पूर्वस्मात मेदमाह।शितेतिम्रियतिम्रात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावादाह म्रियतेरिति।प्राप्नोतीति।लुङ्लिंङो रितिशेषः।नियमार्थमिति ङित्वादेव सिद्धइ
तिभावः।भाष्ये लुङ्लिङ्मार इति म्रियतिपरलुङ्लिङ्रूपयोरित्यर्थे तथा फलतीति भावः।एवं च शदिम्रियतिभ्यां न भवतीत्यर्थस्य वक्तुमयोग्यतया गरू
भूताभ्यां वैतात्पर्यं तन्मूलविधिकल्पनं चेति गौरव मिया विधिमेवयुक्तमितितात्पर्यं प्राध्यान्येन कार्याति देशस्येकोचित्यात्त्र आनुपपत्तिरत आह

अप्राप्तीति शितावि शेष्यमाणत्वाच्छदेरेव प्राधान्यात।यत्रतहीति।म्रियतेः ङित्वात पूर्ववत्सन इतिसनं तात प्राप्तोत्येवेतिभावः।अत्रा
पीति म्रियतेर्लुङ्लिङो श्चेतिनियमार्थमात्थमितिभावः।किं पुनरिति।किमयं कार्याति देशः।यथा पूर्वस्मादात्मने पदविधि यते।तथासनं
तादपीति।अहोस्विन्निमित्तादिशः पूर्वस्य यन्निमित्तं ङित्वादितत् सनंतस्याति दिश्यते।निमित्ते चाति दिष्टे तत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवती
तिप्रश्नः।न्द्येतस्य इति।नित्य सन्विषयत्वात।कृञादिविति।अनुपराभ्यां कृञ इत्यनेन परस्मैपदमेव विधीयते तेन तन्निमित्तं नित्वस्येनेत्यपू
र्वकार्यत्वतिदिश्यमाने अत्र दोषाभावः।परस्मैपदे तात्मनेपदस्य बाधितत्वात पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात् सनंतस्याप्रसंगात ॥

किमयमितिकार्याति देशोऽथा ग्रंथिमित्तातिदेशो विशंकित इतिभावः भाष्ये लिंगादि देशादिति।पूर्वस्य यल्लिंगं ङित्वादि तत्सदति दिश्यत इत्यर्थः।न एम
नुकर्त्र भिप्राये क्रियाफले सर्वथात्तदा इति वृत्त्येनुपराभ्यामित्यनेना श्रितस्यैव वाच्योत आह।अनुपराभ्यामिति।परस्मैपदनियमेनैवेष्टसिद्धेर्निमि
त्तनिवर्त्तनमयुक्तमितिभावः ॥

के॰वि॰ ५२ तत्सामर्थ्यादिति। नित्यसंनंतत्वान्नकिंचित्प्रयोजनं तत्संभव इति भावः। परिभाषायाश्रवाये लोप एवोवाच्यो न त्याज्यो ततः पक्षांतरमित्याह समुदाये

ति। सामर्थ्यात्परिभाषाबाधो वा सामर्थ्यात्समुदायोपकारकत्वं वेति पक्षयोर्भेदः वार्त्तिकं भाष्ये चेति प्रत्ययग्रहणमिति वार्त्तिकपूर्वदप्रत्यया

अनुबंधेति। तत्सामर्थ्यात्तन्नव्यवधायकः अथवेति। समुदाये लिंगस्योपायोऽवयवे लिंगासंगः। प्रत्ययग्रहणा

मिति यद्येवमतिप्रसंगः। प्रणयतिपलायतीतित्यत्र केचिदाहुः पूर्वेण ह्रीयक इत्यनेन इति प्रत्ययविशेषण एव नि

र्देश्याः अन्ये त्वाहुरेवं पाठे वार्त्तिकं भाष्यं च नव्याख्यातं भवतीति हेतुमणिच इति प्रतिषेध इति अप्रसंगावि

योपलक्षणार्थं हेतुमणिज्ग्रहणं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ष्यतिवक्ष्यमिति भाष्यं चासंगति स्यादिति भावः। अकुस्मादात्मनेपदिनः इति। शास्त्रात्कुस्म आत्मनेपदी इत्यादिर्महीङो कंड्वादी इति पठितो भाष्येऽनु राम ५२

बंधकरणसामर्थ्यादिति आकुस्मादात्मनेपदित्वोक्तिसामर्थ्यादित्यपि बोध्यं पक्षात्पाप्यात्मनेपदलिंगवंतीबोध्यादित्यर्थ इति भावः। इतरत्स्य

सं ५१८

आम्प्रत्ययवतनु तदभावे इति भूयामपि स्यादितत्राह कृञ एवेति स्वरितेतितिकृञो ञित्वादिति भावः। भाष्ये आम्प्रत्ययादिति। बहुव्रीहिणाम्प्रत्ययकृ

ते रित्यर्थः। संविधानं प्रयोजककव्यापारः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वं वाय्येति। वस्यमाणत्वरितञितः। त्येततप्रत्याख्यानमभिप्रेत्येदं पूर्वपादे इयि

प्यते चेदं स्वरितञित इति सूत्रे। नवर्त्तते इति। अनभिधानादिति भावः। सकार्मभरीत्यासमाध्यत्रैवपदोप इति। तदा तदर्थाभिव्यक्तयेऽनुप्रयोगः

आं। कृञ्ग्रहणमिति कृञ एवानुप्रयोगो विहितो नान्यस्येति भावः। इह कस्मादिति। स्वरितञित इत्यनेनेति भावः। ननु संविधानेऽ

नेनात्मनेपदं विधीयते यथा चया त्वादयः संविधाने न वर्त्तते तथा कृञादयोपि तदर्थोपपातीच करोति रथत्र विषये संविधानेन

वर्त्तत इत्यात्मनेपदस्याप्रसंगः नेपदोषः। संविधानएवात्र विषये पदोज्वादयो वर्त्तते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् तदर्थाभिव्यक्तये तदा

करोतिः प्रयुज्यमानः संविधानविषय इति मत्वा चोद्यमुपन्यस्तं परिहृतं पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन तत्रैकेन वाक्येन विधिः

क्रियते द्वितीयेन नि यमः ॥

अनुवृत्तावपि कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयावगतिरत आह वाक्यभेदेनेति। आद्यस्य विधित्वं द्वितीयस्य पूर्ववदेवात्मनेपदं न त्वन्यथेति नियमार्थ

त्वमित्यर्थः। इहांच करोत्यत्राकर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदसिद्धिर्विधेः फलं बोध्यं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रोयाभ्यां॥ स्वराद्यंतोपसृष्टादित्युक्त्वा प्रविन्य उदाहृतास्तत्का यमत आह सम्भिर्दुरितिस्वरादेः स्वरांतात्वेत्यर्थ इति॥ बुः ॥ भुक्तो॰ भाव॰ ॥ भुक्तो॰ भाष्ये निभुक्तातिज्ञातु शिरसीह तीति प्रतिमायाइति शेषः अतः प्राण्यग त्वाभा वान्नैकवर्तं अवनति वेधेनाभ्यवहारइ हैरवेति कथं लभ्यत आह सेसर्ग

प्रोपा॥ स्वराद्यंतोपसृष्टादितिसमानिर्दुसइत्येतान्निरस्यसर्वेउपसर्गाः संगृहीताः॥ भुक्तो॥ यस्य भुक्तो॥ इतिसंसर्ग्य वबाद्विप्रयोगो हि विशेषस्मृतिहेतुः॥ यथादोग्धिपर्यायोधेनुशब्दउपादीयमानः संसर्गिभिर्विशेषेऽवस्थाप्यते॥ सवत्साधेनुरानीयतां सकिशोरा सकरभा सवर्करेति एवमवत्सा अकिशोरा अकरभा अवर्करा इति शिष्टैव धेनुः प्रतीयते॥ यस्मायेन दृष्टः संसर्गिः सेव तद्गृहितानीयते ॥

वदिति॥ सवर्करेति॥ धेनुशब्दस्य धानकर्मत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न तु गोत्वसमानाधिकरणं तदिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ एम ५३

५१९

णेरणौ॥ अणौ कर्मणाः कर्तृ॥ तस्य सूत्रकृतो कृतात्कर्मांतरनिवृत्ति परत्वेवार्त्तिकतात्पर्यमप्य एकस्मिन्निति॥ अतएव वार्त्तिकव्याख्यान भाष्ये तदेवेति प्रसक्तं यत्वे तद्वार्त्तिकस्य कर्मपदानि क्रियापदेन व्याचष्टे तेन कर्तरि कर्मव्यतिहार इति सूत्रे क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति सूत्रकारं शिक्षयती वार्त्तिककारस्य कर्मशब्दः क्रियापरत्वे ज्ञाने नतद्वाकरस्यकर्मपदानामपि तथाव्याख्यानमयुक्तमेवेति ध्येयं॥ भाष्ये आरोहंतिहस्तिनमिति॥ आरोहयतिहस्तिनं हस्तिं का आरोहयमाणो हस्ती त्यत्रैवस्य नमारोहयंति मनुष्यानित्यत्रापि स्यादित्यर्थः मनुष्याः हस्तिनमारो

श्री॥ णेरणौ॥ एकस्मिन्वाक्ये कर्मांतरनिवृत्तिकाभः॥ एकवाक्यतायां ह्यय मर्थः॥ एवं तादृशात्मनेपदं भवति आरोहयंता वस्थायां यकर्मण्यंतरवस्थायां यदि सकर्मकर्त्राभवत्याध्यानादन्यत्रेति॥ भवति चकर्मांतर सद्भावेप्यणिकर्मणो कर्ता ॥ ॥ ॥

हंता॥ यार्पं तावस्था स्थमिति चातिरिक्तं कर्मेति भावः॥ सौकर्यातिशयप्रतिपादनायप्रेरणाद्वृद्धिवत्तत्प्रतिपादनायैव स्मलनिनिवृत्त्य भवनरूपफलांशस्तृष्याद्धि कर्मकलकरणं एवं चत्याम्यवनारोहणोभयानुकूलव्यापारोधात्वर्थः स्थलं त्यभावयनमनुष्यानारोहयतीत्यर्थः स्थलशब्देन चात एवस्थकारमयमुपवेशनस्थानमुच्यते हस्तीतिमध्यमा॥ णिन्यायेनोभयान्व[illegible] ॥

कौवि ५४ प्रतिनिर्दिश्यत इति। विधीयत इत्यर्थः। कर्मशब्दश्चात्र नानाकारकतकारकयाएवेति भावः। एवमपि कर्मीतरनिवृत्तिकथमित्यत आह सकर्त्रेतीति। कर्तृ
त्वप्रतिपादनेऽपि कर्मत्वं किं न स्यादत आह युगपदिति। न चैकस्यैकदेव व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं व्यापाराश्रयत्वं च संभवतीति भावः। यथेष्ट

भाष्यकारस्तु कारकभेदाश्रयेणोत्तमार्थं साधयति। गौरात्मनेपदं भवतीत्येकं वाक्यं। ततो अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयं। अत्र वाक्ये
यत्रद्वौ प्रत्ययावभिसंबंधाद्यवच्छेदे न तच्छब्द आक्षिप्यते। धर्मीतरस्यच्छानिर्देशात् कर्मत्वमेव संनिधानात् प्रतिनिर्दिश्यते अणौ यत्कर्म णौ चेत्
च कर्मेति प्रतिनिर्दिश्य न च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियां तेन त्वणौ कर्म णौ कर्मत्वमद्वारः प्रतिपाद्यते। सकर्त्रेति वाक्यान्तरेणात्मस्य कर्तृत्वप्र
तिपादनात् युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मकर्तृत्वविरोधादेकस्यै। यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्स एव कर्मत्येव
कारणाध्याहारात् कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः। ततः सकर्त्रेति तृतीयं वाक्यं अणौ कर्म णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरं एवमेवाक्यानामेकवा
क्यत्वमहभाष्यकारत्वस्यैस्कारकं संपद्यते ॥ ॥

मिति शास्त्रस्य बहुलस्य संस्कारकत्वानुरोधेनेत्यर्थः। एते नाणौ द्विकर्मकाण्वाप्योदाहरणमित्यपास्तं अण्यंतावस्थायां कर्मत्वावच्छेदेन कर्तृत्वप्रति एक
पादनात् इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये दृष्टांतभाजेन सत्रोदाहरणं दर्शितं एवं चाकर्मकाणामेतत्सूत्रोदाहरणत्वं फलितं ॥ ५५

५२०

तत्प्रत्यनपनाह भाष्ये पद्येवतीति कर्मकर्तृत्वात् लिङिति वाच्ये नन्विदमनुपपन्नं। समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियकर्तुः कर्मवद्भावः न चात्र
तथा। तथाहि लावकयते इत्यत्र किं लुनाति कर्मणा समानक्रियत्वं उत लावयति कर्मणा। नाद्यः णयंताणयंतत्वेन धातुभेदात्। नांत्यः लुनातेर्णि
चि लावयति केदारं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र केदारस्य प्रकृते शककर्मत्वेन तथैव धातुभेदात्। लवनकर्तुस्तु गत्यादिनियमात् कर्मत्वमेवनेत्य
त आह यथा लुनातीति। दृष्टांतमुपपादयति। लुनातिस्त्वादिति सौकर्यातिशयासेन द्विधाभवनीभ्रयते। तत्र कर्तृव्यापारस्य विवक्षितत्वेन कर्तृव्यापार

यथैवमिति। यथा लुनाति केदारं देवदत्तो लावयते केदारः स्वयमेवेति केदारः कर्मकर्ता तथा णयंतेऽपि भवति लावयते केदारः स्वयमेवेति।
कथमिति चेत्। उच्यते लुनातिस्तावत् द्विधाभावनीयसर्जने द्विधाभावने वर्तते लुनाति केदारं देवदत्तः द्विधाभावयतीत्यर्थः। यदा तु
केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते तदा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्तते अनेकार्थत्वाद्धातूनां ॥।

विवक्षायामपि अनुदात्तकन्येतिवत्तत्र पर्यवसानं इयत्वांश्चेतस्य स्वातंत्र्येणाधात्ववाच्यत्वेति द्विधाभवनमात्रवृत्तित्वं लुनातेर्बोध्यं क्वचि
त्फलव्यापारयोः शक्तिः क्वचित्फले इति कथमतं आह अनेकार्थत्वादिति। तदुक्तं एकदेशे समूहे च व्यापाराणां धात्वर्थः स्वभावतः प्रव
र्ततेत्युपरूपे समन्विता इति ॥ ॥

कै॰वि॰
५५

केचित्स्वर्थभेदाच्छब्दभेदमिच्छति तन्मते प्याहभिन्ना एवेति। नन्वेवं धातुभेदात्कर्मवद्भावो न स्यादत आह सामान्यादिति। तदुक्तं तानि धात्वंतराणि यदि विसिध्यति विद्वि
ः भेदे पि तुल्यरूपत्वादेकत्वपरिकल्पनेति। नन्वेवं केदारः कर्मैवेति कथमयं कर्मकर्त्रेत्यत आह तत्रेति। आतिदेशिकमेवात्र व्यवहार इति भावः। इयं वाद्धितीया वस्था
। यावती युक्तो यानस्थानीयास्वर्थविभागान्निपुयदं विन्यस्य इयं प्रायोगिकी यथैतथा पि: शाप्यते ता अत एव भाविन्यो मध्यमाभ्यां मंदोदयाश्शब्दैनोच्यंते तत्र प्र

भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः सारूप्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः। तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति कर्मकार्यमयाति दिश्यंते ते
न लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपद्यंते अत्रापि स्वयमित्यस्य परात्मनेत्यर्थः तदा आत्माय इयाकर्मत्वमस्तीति। लूयते केदार इत्येताव
ुदाहार्य इति कारणं तु स्वयमिति वचनं कर्तृत्वस्फुटासपरं विज्ञेयं॥

यमं द्विधाभवनं बुद्धिरवगाहते। द्विधाभवनेस्य स्वरूपयोग्यतां ज्ञात्वैव कर्तुर्द्विधाभावने प्रवृत्तिः अन्यथा शिलायामंकुरोत्पादनायेवा प्रवृत्तिप्रसंगात्। ततो द्वि
धाभावनेकर्मता यत्ववगाहनं ततोत्यंतसौकर्यायनानेन प्रयुक्तः स्तन्द्विधाभवति किं तु स्वत एवेति परं प्रेरणासंवलितद्विधाभवनलक्षणां स्वातं आवगाह
नमिति द्विधाभवनमात्रवृत्तित्वे कर्मवद्भावः स्यात् चेदं हेलाराजीये दोविशिष्टवाचकोधातुर्विशेषणो पर्यवसन्न इति इमां द्वितीयकक्षांत्वेन व्यवहरंति ५५

५२१

BHAU DAJI MEMORIAL

दृष्टान्तमुपपाद्यतमुपाद्यएण्यं ते उपपादयति तत्तोप्यदेति। तत्र ऋजुनातिकेस्यापेक्षया प्यां कस्याप्यीणि च विशेषणाः तस्यां द्विधाभवनस्वरूपयोग्यता
मात्रनिश्चये न द्विधाभवनरूपेण तत्प्रयोगतत्कालव्यापारप्रवृत्तिः अस्यां तु द्विधाभवने स्वत एव प्रवृत्तं दृष्ट्वा ततस्तेमापकर्तॄणां प्रवृत्तिरिति वस्य माणा
सौकर्य प्रतीतिलक्षणविच्छित्तिविशेषलिप्सया णितु पादानं सौकर्यो क्तव्यापारणाद्यतिशयेति। अस्यां तु कक्षायां स्वतः प्रवृत्तस्तत्तेमाय्यापि
न प्रयोजकव्यापारमपेक्षत इ सौकर्यातिशयविवक्षया प्रयोक्तव्यापारादिवक्ष्येति भावः इयं प्रयोगिकी पंचमी पर्यंतभूमिः तदुक्तं अवस्थां पञ्चमी

अथवा स्वयमेवेत्यनेन कारणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वं ततो यदा द्विधाभवनवृत्तेर्नु नातैर्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारेण नुत्यद्यते त
तदासएवार्थो लुनाति केदारं देवदत्त इति एवलावयति केदारं देवदत्त इति। पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामपि वृत्तिते देवदत्तव्यापा
रे द्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिः संपद्यते तत्र स्वयमेवार्थो लूयते केदारः स्वयमेवेति। स एव लावयते केदारः स्वयमेवेति ॥ ॥ ॥

तंचैवं तत्र द्वितीयकक्षायां कलसमानाधिकरणे व्यापारोर्थः ततो णिचि तृतीयाकक्ष्या ततो णिजर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थस्य फलसमानाधिकरणव्या
पारस्य च त्यागे चतुर्थी कक्षा ततः फलसमानाधिकरणो व्यापारे प्रवर्तमानत्वेन विवक्षिते णिचि उदाहरणं मृतायाः पंचमी तं उभयत्रापि णिज्निर्वाहायस
वोहरिणा नित्त्रप्रेषणादिस्युक्तं ॥ ॥

तदाहउपायमितिद्रष्टाव्यमिति।मुख्यप्रयोजकव्यापारनिवृत्तावपिस्वव्यापारएवतल्लाभोपादानिवृत्तिरितिभावः।एतच्चशब्देन्दुशेखरेविस्तरेणनिरूपितं।तदा
हमितिद्रष्टव्येति।ननुलूयतेकेदारइतिप्रयोगेसतिकिमर्थंणिच्प्रत्ययघटितप्रयोगादरोऽत आहस्तौकर्येति।लूयतेकेदाररति कर्त्रायांचनएवप्रयो

नचप्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौणिचोनिवृत्तिःउपायनिवृत्तावप्यपेक्षानिवर्तनात्।सिद्धान्तव्यक्त्यन्तरयेहिप्रकृतिप्रत्ययवि
भागकल्पनाश्रीयतेऽर्थस्योपादानंतत्रपाश्रयक्रियौते।लौकिकेतुव्यवहारेसौकर्यमात्रविवक्षायांलावयतेकेदारइतिप्रयुज्यते।
एवंतावन्निवृत्तप्रेषणाद्वात्:प्राकृतेर्थेणिज्वतेऽत्येनत्यत्काप्रयेणक्रमकर्त्रा व्यात्रः ॥
हन्ता स्या

त्यस्यस्वव्यापारप्रवृत्तिरितिसौकर्यप्रतीतिमात्रंपंचम्यांतत्सेमार्थमपिप्रयोजकव्यापारोनावेशितइतितरतिशयस्यलाभरेतदाह्रइतिभावः। राम ५६
प्राकृतेप्रयोगांतरेप्रकृतिवाच्येव्यापारे ॥ ॥ ॥

५२२

अध्यर्णापितत्रिषणायत्समाह।अपरइतिलुनंतमिति।स्वयंद्विधाभवनेप्रवृत्तंकेदारंलविताभिमायप्रयुंक्तेइतिनिवृत्तप्रेषणोवतुर्थीक्त्वाइहतुसतेत्रएवद्विधाभव
नेप्रवृत्तइत्येतावदेवनकिंतुप्रेक्तमसएवलवितापरंप्रयुंक्तेइतिप्रयोज्यत्वाभिमतस्यप्रयोजकत्वेनाभिव्यक्तिःसौकर्यातिशयइतिभावः।लावयतेकेदारंदेवदत्तेने
ति।अत्रलावयतीतिपाठस्तुलिखकप्रमादात।ग्रंथकृद्रूपमाणासिद्धांतरीत्यानेनात्मनेपदप्राप्तेःयद्वाकर्मकाणवेत्रोसाहशाणीतिनव्यमानसात्तत्य

अपरःकल्पः।लुनातिकेदारंदेवदत्तः।लुनंतंदेवदत्तंसौकर्यातिशयात्केदारःप्रयुंक्तइतिकेदा
रव्यापारेणिज्उत्पद्यते।लावयतिकेदारोदेवदत्तेनेति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रर्वयप्रणिणोर्मतेनुपरत्वरूपमाणारीत्याकर्मत्वप्राप्त्वाप्राप्यातयोक्तिः।नन्वेवमत्रैवकर्मत्वम्प्राप्त्वाप्राप्तिविषयेस्यस्तत्रस्यावश्यकत्वेनकथंकर्मत्वप्राप्त्वासिद्धमि
त्यादिरितिचेन्न।अत्रत्यकर्मपदस्यकर्मसंज्ञायोग्यार्थपरत्वेनतदतिरिक्तस्येवतत्फलस्यफलाश्रयस्यसत्वेनैतस्मात्तःकर्मसंज्ञातुणातिवृद्धिनियमा
न्नेत्यन्यतर्कमितारकर्माभावइतिवत्रूपमाणासिद्धांतरीत्यस्वात्मनेपदंभवत्येवेतिदिक्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २

कौ·वि· ५१ पुनरिदिस्त्रवदत्तेप्रयोज्यत्वस्याविवक्षायांकेस्रीतन्निरूपितप्रमेतकत्वस्याप्यप्रतीतौदेवदत्तन्यायारस्याप्यप्रतीतिर्हि घाभावनमात्रेलावयतीतिभावः
स्थलमारोहयतिमनुष्यानितिप्रत्युदाहरणोलायमपिप्रकारोभाष्यकृताध्वनितः प्रदर्शितेति। हयोरिति। रितिशेषानन्तुतत्रायिकर्मविस्तावविषयत्वेत
तौत्पर्यमितिभावः एवंवाध्याशेपितप्रेषणायस्याज्ञानेनाज्ञायं एवयस्तइतिध्वनितं। वस्तुतोनिष्टत्रप्रेषणात्‌तीयकस्तामादायतत्संभवः। द्विधा

पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायांलावयतेकेदारः स्वयमेवेतिप्रयुज्यते। तत्रपूर्वप्रक्रियाश्रयणेकर्मवत्कर्मणेतिसिद्धमात्मनेपदंतथाहि
लावयतिकेदारंदेवदत्तइत्यत्रयस्मिन्लावयतौधातौयादृशीकर्मावस्थायांकेदारस्यद्विधाभवनलक्षणाक्रियातस्मिन्नेवधातौतादृशीकर्त्रव
स्थायामितिसिद्धंलावयतेकेदारः स्वयमेवेतिद्वितीयातुप्रक्रियानूत्रएतस्मिन्नार्थेसंभवतीतिप्रदर्शितानतुतस्यांकर्मवद्भावः प्राप्नोति। ला
वयतौकेदारस्यकर्मत्वाभावात्‌कर्मणासमानधातौतुल्यक्रियत्वाभावात्‌॥

भवनानुकूलव्यापारार्थो यर्थितौतत्यतियारकएवेतावंतयोद्वयोरपिशब्दयोरुपस्थित्यविशेषात्समानधातौकर्मणातुल्यक्रियत्वस्यज्ञा पम·
नसत्वात्‌नचैवंलावयतिकेदारोदेवदत्तेनेतिद्वितीयकल्पायामपिकर्मवत्‌भावापत्तिः व्यापारव्यधिकरणफलकत्वकानांनेत्यर्थकसकर्मका ५१
णांप्रतिषेधइतिवचनेनतदप्राप्तेरितिदिक्‌परेतुतत्रपक्षेद्वितीयकल्पेदोषाहरणेकर्तमाणासिद्धोतरीत्यातध्वनयनाहनतुतस्मामितीत्याहुः॥

५२३

भाष्येयकचिणोर्निवृत्यर्थमिति। नियमस्यसजातीयापेक्षत्वेनप्रत्ययांतरस्यैववारणात्‌चिणादिणिनिवृत्यर्थमितिमोक्तं। एषदोषइतियद्दोषपरिहाराय
त्वयानियमार्थत्वंव्याख्यायतेसयकचिणप्राप्तिरूपोदोषोनेत्यर्थः एवंवायुक्तंनियमार्थमितिभावः यावतेति। एवंचायंतुपुच्छशब्दस्यक्रियावचनत्वाभा
वेनतत्रकर्मभावइतिक्रियमाणेपिसूत्रेयणादिनिवृत्तिर्नप्राप्नोतिअनेननियमस्यप्राप्त्यभावादितिभावेनतत्रकर्मभावइतिक्रियमाणेपिसूत्रेयणादिनिवृ
त्तिंप्राप्नोति। अनेननियमस्यप्राप्त्यभावादितिभावः। प्रसूतक्रियामितिमध्यपिणि डुपसंदानएवपुच्छपदंतत्समवेतक्रियापरनकेवलमित्यणयंतप्रयो

युक्तिणोर्निवृत्त्यर्थमिति। अणीयक्कर्मणोचेत्सकर्तृतदणोत्मनेपदमेवनान्यदितिनियमार्थमेतदित्यर्थः। उदपुपुच्छतपुच्छमितिकार्यपुम
रूणीकर्मवियतेयावतापुच्छशब्दोद्रव्यवचनः अत्राहत्रापिक्रियाविषयेपुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायांउदसनक्रियायांवर्ततेतस्मात्स्वार्थेणि
ड्प्रत्ययः। ततोयदाप्राप्यमाणंपुच्छंसंस्कारवशात्कर्मवत्प्रत्यक्रियायांमत्वापरोत्यविवक्ष्यते। तदाउदपुच्छतेत्सात्मनेपदमेवाणि
डंतात्‌यथास्यादित्येवमर्थमिदंसूत्रंसंपद्यते

गोदुर्लभसंशयाविशात्त्वदृष्ट्वाकर्मवानण्यंतोक्तत्यभिमानः। सूतायामित्यनेनतुद्विषयप्रदर्शनंकोचित्तणिडंताणि। चेदमुदाहरणमित्याहुस्तत्रय
त्तर्हिनहेतुमतोणिजितिभाष्यासंगतेः। भाष्येत्वाविषयत्वाविषयमाभरद्वाजीयाइति। एवंचतेमेवनियमव्यक्तमिद्धेरनर्थकंसूत्रमितिभावः। ननुसूत्रेणेवु
सिद्धेवारिंकेनियहणमेवनकार्यमित्यतआहभाष्येस्वावश्यमिति। अनुच्यमानेइति। णिग्रहणइतिशेषः यत्रनियमः आणयंतात्‌णयंतास्थले। नतो
न्यत्रेति। एवंतैकविषयेगणपतिशास्त्रादौ॥ ॥

कौ॰वि ५८ प्रतिषेधनिषिद्धात्रेणासिद्धेवार्त्तिके णिग्रहणाभावाच्चात्पदे वर्किं द्ववचनं तेनवादिना कार्यं ततो वार्त्तिके एव णिग्रहणमिति भावः। गणयती त्यत्र स कर्मकाक
र्मकावस्थयो रुभयत्रापि स्वार्थ णिजेवेति बोध्यं। कथं पुनरिति एवं च यद्यणि णेः प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो व्यर्थ इति भावः। भाग्यश इति। भाग्यशो वस्य मिति भावः।
भाष्ये आत्मनेपदस्य चेति न केवलं मकर्मकाणि रे वात्मनेपदस्यापीत्यर्थः। तर्हि तत्सूदर्थं मे वंदं सूत्र मस्त्वित्याह। आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं त्विति। कर्मवद्भावे न
सर्वत्रात्मनेपदे सिद्धे रदसूत्रं णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्मतुल्यक्रिये कर्त्रर्थे एात्मनेपदं तु णयंत कर्मतुल्य। क्रिय इति नित्य णयं ते भ्यः कर्म कर्त्तरि ता विह त्वर्थमि
गणयतिगणाद इति। गणिगण वेव कर्म णा वे कर्त्रित्य स्यानियमस्य व्यापार। णि श्रं थी तिव क्तव्य एव प्रतिषेधः। तस्यैव व्याप कत्वा न्नार्थी ने नसू
त्रेणेत्यर्थः। कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्ति र्यावता कर्मस्थभाव कानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते गणनं च संख्यानिमित्तः परिच्छे
दो ज्ञानविशेषः। कर्त्तरि वर्त्तते। नेषः। भाग्य शेष्य व स्थापने पि णाणि वर्त्तते भाग्यशो दृति शमानं गणं गोप कनको वस्थापयति तत्रानुकूल
त्वाद्गणस्यैव कर्त्तृत्व विवक्षायां मस्ति कर्मस्थभावकत्वं कर्मवद्भावः। आत्मनेपदप्रति षेधार्थ मिति। अणौ कर्मणि णौ कर्त्तृत्वे आत्मनेपदं यथा
स्यात्। णौ तु कर्मणो णौ कर्त्तृत्वे मा भूदित्येव मर्थ मिदमित्यर्थः।
त्यर्थः ननु सिद्धस्य पुनर्वचनमन्यानि वृत्त्यर्थं स्यात्तत्प्रतिषेधार्थमत आह णौ कर्मणः इति सिद्धकार्योपाः प्रकृतेरुपादाने प्रकृत्यंतर निवृत्तिमात्रफल एम ५८
कत्वेनोपयोग इति तद्वीर्थं उपलक्षणत्वं वा बोध्यं भाष्ये रप्यत एवेतिक र्मवद्भावेनेत्यर्थः। एवं च व्याकर्त्तृकत्वात्तस्य नोचितेति भावः। एवं च गणप
तमानः तेगणाइत्येव रूपं तत्रेति तात्पर्यं ॥ ॥

५२४

ननु णेरणाविनियमस्य आदर्शं प्रोक्तनिहिता याः कार्य मिष्यत इत्यत्र इति शंकते। किमिष्यत एवेति। सूत्रकारस्यापि इदमिष्टमित्याह इष्यते चेत्यादिनिय
मस्त्वात्कथं प्रवृत्तिरिति शंकते कथमिति नियमस्येयाप्राप्तिरित्यत्र त्वं न चेतस्मादिति। चु इत्यर्थः। ननु णिजुत्पत्तेः पूर्वं धातोर्वर्त्तमानत्वे कर्मणो पि संभवाद
दृष्टि मस्येदाप्राप्तिरित्यत्र त्वं न चेतस्मादिति चेदित्यर्थः। त्योति। एवं च ततः प्रागवस्थायोगस्येत्यभावेन कथमत्रात्मनेपदं तो च कर्मवद्भावना स्तीत्यर्थः। कर्त्रिति द
र्शितार्थे फलं तदमुष्य स्यव स्यतेतदाह। अणौ कर्मणि संभवादिति। अस्य कदाचमत्रात्मनेपदं कर्त्तृत्वे त्यन्नेनान्वयः। नियमाप्राप्ते। गणापतिगण इत्युदाहरणस्यार
वस्थाद्वयेपि चुरादि णयंतस्येव प्रक्रमात्। चुरादिणयंत प्रकृतिक हेतुमणयंतत्वे तत्सूत्र विषयतया पूर्वं यत्किणो पि तत्रात्मनेपदस्येवेष्टतया तत्रानेन तन्निवा

न चैतस्मादिति। निस्पत्त्वाति चेत्केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादेणौ संभवाणो रिति। हेतुमण्णिचो ग्रहणं। प्रतिषेधोप्यणावि तितस्ये
वप्रतिस्यात्स्यात्प्राप्य इत्य हेतुमणौ मणास्य कर्मत्वं हेमणौ मत्तृत्वमिति तत्रस्माग्यंविषयो भवत्येवेतिकथमत्रानेनात्मनेपदं निवार्य
ते त्यर्थः।
णापशकम् मिति स्वयमाहणो रिती त्यादि परत्वेषो क्रिविर्विफल्ला भाष्येत त्यक्रमाभावात्तचितिस्मृत्या मित्यादि इतित्कणाद् नित्य णयंत त्वस्य चुरादीनां ज्ञाप
ने पित द्विषे षा विषयमिति बोध्ये त्वक्तं तत्र तत्ता यकमेव चिं त्यं। कुट्टि प्रभृतीनामपि वतस्यापीदित्वस्यो च्चारणमात्रार्थत्वात्केवलेषु पिर विशब्दने इति
र्निगाद् नित्य णयंता तं भाष्यकृद्व स्यति पद्यप्या प्राद्वि कल्पितानां। चोपि चुरादेः संतितत्त्वाप्यणव कर्मकादित्यत्र हेतुमण्णिच णवग्रहणसंभवा
दिहापि सत्त्वात्स्यात्साह च योः संत यैकोचितमिति तत्त्वं ॥

के.वि.
५८

तनुशेषं देयथ्यमतऽत्राह नचानिर्दिष्टेति यद्यपि प्रतियोगिभूतात्मनेपदनिर्देशेनापि प्रतिषेधः शक्यस्तथाप्यन्यांशानुक्तेरव्याख्यानार्थोऽकदापि तन्नस्यादि
तिविषयस्य विशेषानिर्देशार्थं तत्सूत्रमपेक्षितमितिभावः। नन्वधीगर्थेति कर्मणि शेषे च न गुल्मस्येति षष्ठीसत्वात्सकर्मत्वाभावेन नेदमुदाहरणमत आ
ह कर्मोपलक्षणमिति। अन्ये तु एतद्भाष्यबलात्सूत्रस्थकर्मपदं फलाश्रयपरं न तु कर्मसंज्ञकपरमित्याहुः। एतदपि। एवमभिप्रेततत्घटितमुदाहरणमपि
उपलक्षणं। तदिति हितोदाहरणास्येत्यर्थः। अकर्मकाणां चोदाहरणानीतिमत्वेव कर्मवद्भावात्तिङ्मिति भाष्यस्यप्रवृत्तेरिति भावः। यद्यपि गतिबुद्धि

र्दत। हीति। नचानिर्दिष्टविषयः प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं क्रियते। वनगुल्मस्येति। कर्मोपलक्षणमेतत्। अत्र हि वन
गुल्मस्य शेषत्वे विवक्षिते तस्य कर्मत्वाभावः। तस्मात्स्मरतिवनगुल्ममिति प्रदर्शनीयं। स्मरयत्येनमिति। एतदप्युपलक्षणं। अत्र ह्येन
मिति कर्मणः सद्भावात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात् कर्मवद्भावस्याप्राप्तिर्नास्ति नाप्यनेनात्मनेपदस्य कर्मान्तरसद्भावात्।
तस्मात्स्मारयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयं ॥
तिसूत्रे ज्ञानसामान्यार्थकानामेव ग्रहणमिति स्मरयति येगे। नाएयं तत्कर्तुः कर्मत्वप्राप्तिस्तथापि एतद्भाष्यप्रामाण्यात् अध्यानार्थकस्मर एम ५८
पितज्ञयहणांशे ध्यमिमितितत्त्वं। एतदपीति भाष्ये। अध्यानार्थोनोकर्तृस्थक्रियत्वेनकर्मवद्भावाविषयत्वादिति भावः। तज्ज्ञापयतीति ति
प्रतिषेधप्रतिप्योगिसमर्पकं सूत्रं कोधयतीत्यर्थः ॥ ॥

५२५

एवंजातीयकानामिति। अस्य कर्तृस्थभावकानामित्यर्थे यस्यानिर्गत्यास्वयमेवेत्यत्रापि स्यादत आह ये पामण्यं तानामिति कर्तृस्थभावक्रियाचे
पतिरपि नास कर्मकत्वे पीत्यर्थः अत एव भाष्ये एवंजातीयकानामिति चरितार्थं मन्यथाभावत्थेपामित्येव वदेत्तत्समानात्यं च। कर्मवद्भावा
प्राप्तियोग्यत्वेनेति बोध्यं तदाह एवं चेति स्यात्तेषां संभवति विध्यंतांशे घलकात्स्नायुक्तेति भावः प्रदर्शयन्नाह तिभागवृत्तिकाराः न्यायं विशेष
दर्शनयत्रेति वक्ष्यमाणं। भाष्यं। पद्धितु पश्यमितिसूत्रस्थं। तमेवन्यायमाह विषेति। यत्र कर्मभेदेन क्रियात्पत्यफले विशेषदर्शनं रूपभेदर्शनं

भवत्येवंजातीयकानामिति। येषामन्यं तानां यत्कर्मते षां एपं तामां यदा सकर्ता तदा कर्तृस्थभावक्रियत्वेऽप्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः॥ एवं
चब्रुवताप्यकारेण सूत्रमेतद्धिध्यर्थमित्यर्थोऽदुक्तं भवति। ते नारोह स्तीत्यसदा वनेनेवात्मनेपदं सिद्धं भवा। तथा हि रुह्यते हस्ती स्वयमे
हिणातिषिशेषवचनरति। पद्धि तु पर्श्छंदसी मंत्रभाष्यकारो वृस्यति एवं सकर्तृस्थक्रियत्वात्तनास्य त्र कर्मवद्भावः एवं चारुह्यते हस्ती
स्वयमेवेति येकर्मवद्भावं प्रदर्शयंति तेन्यायं भाष्यं चकाधमाना अवधारणीयाः तथा हि। विशेषदर्शनं यत्र क्रियातत्र व्यवस्थिता ॥
रूपभेदर्शनं तत्र कर्मस्थाप्यप्यापपद्यते चैरो दनपेष्टिकादौ। अन्यत्र कर्तरि स्थैत्यर्थः। यद्वा क्रियाकृतविशेषस्य यत्र कर्तरि प्रत्यक्षेणावधारणं। तत्र कर्तृ
स्थाय त्रकर्मणि तत्र कर्मस्थेत्यर्थः इदं केचिन्मते। अन्ये तेवं मतिक्रियाजन्य श्रमादिकृत्तवैलक्षण्यं प्रायेण सर्वत्र कर्तर्यस्तीति पचादेरपि क
र्तृस्थभावकतापत्तिः तस्माद्धातुवाच्यफलांशरूपा क्रियाकर्तृगतापि संबंधविशेषेण शब्देनानुभ्यते स कर्तृस्थक्रियः यद्वा तु वाच्यः सांशः कर्म
स्थ एव न कथमपि कर्तृस्थः स कर्मस्थक्रियो यथापस्मिरादौ इतिवदंति ॥ ॥ ॥

कौ॰ कि ६० तदा हान्येषामिति न त्वत्र पक्षे दृशेः कर्मस्थक्रियत्वापत्तिः विषयत्वापत्तिरूपस्याव्याप्तिभंगादृश्यस्यापि फलस्य कर्मत्वापत्तेश्च सत्वादिति चेन्न संज्ञानानुकूलव्यापार एव तदर्थ इत्याशयात् विशेषदर्शनमित्यस्य दर्शितायव्याख्या शीघ्राहक मिदेयोति। नारोहणस्य मनस्तन्त्रस्य फलस्य सिद्धिः तीयव्याख्या यामाहरन्वेति छिनत्ति। एवं च निर्वर्त्यविकार्यकर्मणि निर्दिष्टत्रिविकारलक्षणः कर्मणि विशेषः प्राप्ये तु न क्रियाकृतविशेषदर्शनाभावाद्विशेषः तत्र लक्ष्यांतरदर्शनादौ नुमानाद्वा प्राप्यमिति कथ्यत इति तल्लक्षणादिति भावः। अन्यथा मतेपि कर्मस्थक्रियत्वं तिरस्कारोति धातुना चेति॥ नन्वेवं सति आत्म

।क्रियाविवस्या तन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेणावातात्स्थ्यं क्रियायाः कथ्यते। एतच्चकारणाद्यमारोहण स्य कर्तृस्थातां प्रतिपादयति न कर्मतां। तथाहि हस्तिनमारोहति हस्तामारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेपि नारोहणस्य रूपभेदः प्र तीयते नैव ते षु प्रयोगेषु क्रिया कृतः कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते। धातुनापि च कर्तृगतैव क्रिया प्रतिपाद्यते न कर्मतागा केवलकर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते सर्वा तद्धि कारकाणि स्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठंति क्रियां संपादयंति व दुवत्र व्यवस्थाय
मर्थः। किं चित्रप्रकृतौ पर्यायाद्युक्तमिति प्रकृतमनुसरामः ॥

र्थं तावच्छेदकलक्ष्य यत्वाभावाद्धस्तिनः कर्मत्वानापत्तिः। उपरागमनमपि धात्वर्थश्चेत् तत्तद्देशावच्छिन्नतावतैव हस्तिनः कर्मत्वेप पत्तेः किं न्याय च एम ६०
नैनेति उपरिगमनस्य संबंधविशेषेणाकर्तृयपि सत्वान्न कर्म+ रत आह दस्तु वस्त्व्य इति अयं भावः। न्यामवनानुकूलव्यापारस्य हस्त्यर्थत्वे तत्स्वकूल
तयां कुशेन गतं ताड्यत्पुष्या रोहतीति प्रयोगापत्+ स्पक्रियत्वमिति भावः कर्तृगतैवेत्यस्य कर्तृगतापीत्यर्थः नकर्मगतैत्यस्य न कर्मगतैवेत्यर्थः मनु
तन्यामवर्तवेनोपरिगमनमसंभवीत्यत उक्तं। केवलमित्यादि अत एव हारिणापि न्यगभावनन्यगभवनं हस्तीमुद्दे प्रतीयतइत्येवोक्तं न तु ह
हिता॰ ५२६

नन्विति उपक्रमस्य कर्मांतरनिष्ठक्रियत्वाविनाकर्मकाणामेवेत उदाहरणत्वावगतेरिति भावः अस्मोद्वेव उदाहरणादिति एवं जातीयकानामित्यक्तिपराश्च यस्मादिति प्राक्कर्मक
र्तावेति भाष्याद्वेत्यपि वोध्यं प्राक्कर्मकर्तावेत्यनेन प्राकृस्थितकर्मकर्त्री रितरस्मनेयस्तेयथोपित्वं वोध्यते तच्च कर्तृकर्मातिरिक्तव्यर्मा भावे वोधने एवेत्याह कर्तृक

दर्शयितुं भस्यात्राप्तेति। ननु कर्मांतरस्यसावादवानेनात्मनेपदेन भाव्यं। उच्यते अस्मादेवोदाहरणात् भाष्यकारस्यायमभिप्रायः उन्नयते अप्रपेतावस्थायां
येकर्तृकर्मणी ताव द्व्यतिरिक्तकर्मांतरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति यथाश्वमारोहयति मनुष्यानिति। इह त्वप्रपेतावस्थायां कर्तृकर्मणोभ्यानां
कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदं। एवं च स्मरस्मरयत्येनं वगुल्मः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेपि प्रत्युदाहरणं सुज्यते॥ ॥ ॥ ॥

मणीइति कर्त्रीरिकर्मत्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमयाविपरीणामप्ययश्चयश्च यद्यपि कशेषेणायमर्थो लभ्यः प्रत्युदाहरणं सुज्यते इति सिद्धांत इति शेषः
स्थलमारोहयतीत्यत्रापि स्थलस्य कर्तृकर्मातिरिक्त कर्मणः सत्वात्॥

के.वि.
६१

भाष्ये आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेध इति आरंभते कर्मणा आत्मनोयं तेक त्वेन याय्यंता न स्याध्यक र्त्तकर्मोतिति कर्मभावेन चात्मनं परस्येत प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। भाष्ये सदृशो आत्मा न भिन्नमयान्वयि वस्तुतश्चेति। अयं भावः शरीरात्मा कर्म अहं कारश इत्यादि व्यवहारेण शरीरे स्थितो कानामात्मत्व प्रत्ययाच्छरीरात्मे तिन विरुद्धो अंतरात्मा कर्त्ता। शरीरात्मनि कर्त्तृत्वस्य लौकिके प्रयनस्फपराभादिति भावः नन्वंतरात्मा पुरुषः सांख्यकैर्त्तैव मा ख्यादिमते ऽत आह सांख्येति। तस्येवेति तन्मते पुरुषस्य पुष्करपलाशवन्निर्लेपत्वेन कर्त्तृत्वाद्यभावाश्रयत्वादिति भावः पुरुषस्या ज्ञौ

दृष्टतहीति। न चाविदिष्टविषयः प्रतिषेध शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं क्षिपते। वन गुल्मस्येति। कर्मोपलक्षणमितत्। अ आत्मनः कर्तृत्वमिति। यदेकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्य कर्मत्वेन च विवतेत तदा प्रतिषेध इत्यर्थः। नवेति। वस्तुतस्त्वात्मभेदेन त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्यर्थः। अंतरात्मेति। सांख्यपक्षेंतः करणमंतरात्मा तस्यैव कर्तृत्वसंभवात् पुरुषस्याकर्तृत्वात् नैयायिकानां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात् स एवांतरात्मा विवक्षितः। शरीरात्मा सुखदुःखेइति शरीरस्याचेतनत्वात् सुखदुःखहेतुभ्यो शरीरस्तेबध्यत इति व्याख्येयं॥

वस्या। भाष्ये आत्मद्वयसत्वेमान्माह अंतरात्मेत्यादिना। तत्कर्मेति। धर्माधर्मरूपं। यत्पूर्वसंचितं कर्म तत्फलं यादारिसोप्यवाद्यनुभवतीति लौकिकव्यवहारात् पूर्वकृतं कर्म मीमांसाधिरूपेणावाधतेइति व्यवहारश्चेति भावः शरीरात्मनः कर्मचेष्टादिरूपं सुखदुःखजनकं एकस्यैवात्मनः कर्तृकर्मत्वं न भिन्नेतिसिद्धांताशयः॥

राम.
६१

५२७

स्वरितात्रितन नुरागप्रयाति से नाप्रयाति। त्यादेशो क्रियाफलस्य जयस्य कर्त्रा अभिलतदभाव योर्दर्शने न या त्यादि व्याप्त्र यस्त्री स त्रितदुत्य स्वावश्यकत्वेन भाष्यमनु यपन्नमत आहार इमिति। अत्र केचित् क्रियाकृत्तनधात्वर्थः तत्फलके कर्तृः प्रयोजकक र्तृ। अभिप्राये अभिप्राय मूलके प्रयोजकक र्तृव्यापारे आत्मनेपदमित्यर्थो दितिभावः संविधानं कृत्स्नधात्वर्थप्रवृत्यनुकूलः प्रवर्तना विधा व्यापारः यदितेत्यादो चस्तृत्यक प्रवृत्त्यनु कूलो यजमान व्यापार एवाधात्वर्थः सर्वावयवक क्रियाप्रवृत्यनुकूल व्यापार एवं संविधान शब्दवाच्यः तेन यजेत पशुकाम इत्यादौ प्यजनेतत्सोत्रशंसनरूपही

स्वरिताइदमात्मनेपदं संविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्याचक्षते। पचते पाचयतीत्यर्थः यजते याजयतीत्यर्थः अनेकार्थत्वात् द्धातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्त्तते तदा तस्यद्योतक मात्मनेपदं भवति॥ ॥ ॥

त्व्यापार प्रयोजक व्यापार कर्त्रोः द्वयोरपि पञ्चुनामं बंधस्यादित्यापास्तो तद्ध्यापारस्यप जमान व्यापारवत् पावद्यत्यर्थ प्रवृत्त्यनुकूलत्वाभावे न संविधानत्वाभावादिति आहुः परे तु संविधानं साम ग्रिसंघटन रूपमित्याहुः ननु विक्लित्याद्यनुकूल व्यापार एव पचत्या द्यर्थो न तत्र निमित्तं संबंधो न मपेक्ष्यत आह अनेकार्थत्वादिति। तस्य द्योतकमिति अनेन तस्य विशेषणसंसूचयति। संविधानविषय एककर्तृकः पाक इत्यर्थः॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

कौ·वि· ६२

परेतु अनेकार्थस्य धातोर् आत्मनेपदार्थ इति बोधनमेव घोतकत्वं तेन विशेष्यत्वेपि न क्षतिरित्याहुः तदाह मद्यादित्रि। हेतुमतीति प्रत्ययार्थो निर्देश इत्येवमपि
ध्वनितं तत एव तदाश्रयस्यैव तत्र कर्तृत्वं तदाह तदभिधायेति किंच यत्यादीनां संविधाने तु त्यत्व नवादिनां तत्रात्र णिजन्तात्पत्याणि। णिजर्थस्य केवलवाचक
तापक्षएवावश्यक इत्याशयः ननेवं यंताद् आत्मनेपदं न स्यात् णिचा संविधानस्य बोधितत्वादत आह पदेति। तस्य णिच् तस्य नत्वयस्य धुः स्वत्रानर

यदा तु प्रकृत्याऽनभिहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति। यदा णिचश्चेति एयंताद् आत्मनेपदं भवति तदाद्वितीये संविधाने णिच तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया यथा पाचयत इति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्यनेनैव संविधानलक्षणए च क्रियाविशेष उपलक्ष्यते। क्रीणीष्व क्वस्थ इवैनुता इति शिष्टप्रयोगेषु त्वर्थो वगम्यते स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिस्वाभाव्या
त्वर्त्तेन अन्येषां तदर्थ इति स्वरितञि इत्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातं ॥ ॥ ॥ ॥

स्थात आह कर्त्रभिप्राये इत्यादि। तदुक्तं कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणं तथा भूता क्रिया साहित सकर्तृफलभण्यत इति क्रियाभेदः सं
विधानलक्षणः तत्कर्तृसंविधानतत्कर्तृकर्तृ। केषांचित्कर्त्रभिप्रायेणिचापसत्तु विकल्पते आत्मनेपदमन्येषां तदर्थो प्रकृतिर्यथो। तिचकेषां
चिद्धात्रनां स्वरितञितां केषांचिद्वादिनामिति च एवमन्येषामित्यपि दोध्यं विकल्पार्थ। कारे शिएप्रयोगा नाप्रमाण तेन दर्शयति क्रीणीष्वेति दय
ते इति पाठः अत्र पक्षे प्रत्याख्यानभाष्यं योजयति स्वरितञितएवेति ॥ राम ६२

५२८

नन्वयं पक्षो न भाष्यसंमतः प्रत्याख्यानभाष्ये सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्तीति तस्मादुभयवद्भ्य आत्मनेपदं। न चैतेषामुभयमस्तीत्युक्तेः तत्र सर्वेषां
कर्त्रभिप्रायं फलमस्तीत्यपक्रमाद् उभयपाभावोऽकर्त्रभिप्रायत्वाभावयुक्तो लभ्यते अत्र संविधाने एवं वृत्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यं। देवदत्तो क्षतीत्यापत्ता
पत्तेः तस्मादुत्तरव्याख्यैव युक्ता तत्र हि यात्यादौ तत्फलस्य सर्वदा कर्तृगामित्वमेव विवक्षितं। ननु परगामित्वमित्यस्य सुवचत्वात। प्रतीपते चातथ्ये
वपात्यादौ एवं च नचैषां कर्त्रभिप्रायं चेत्यादिप्रतीकस्यैकेयदेयि चित्यमेव। चेनुतेरित्यादि प्रयोगाप्रामाण्यं तर्कावितएव र्थत योपिपाद्या। प्रकरणा
दिकं च तात्पर्यं पित्याह कं कदाचित्परस्मैपदेपि तत्प्रतीत्यावश्यकत्वाच्च। न च सेनाप्रयातीत्यादौ यात्यादीनामपि परामिप्रेतमपि फलत्वमस्त्ये

अन्ये त्वाहुः स्वार्थपः क्रियामारभतेतत्रात्मनेपदे ॥

वेतिवाच्यं। भाष्ये च श्रवणेन कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात। अत्र त्रजनादि फलमुभयाभिप्रेतमितिन तथ्येविवादित्यत्र स्वे
णह। अन्ये त्वाहुरिति स्वार्थे य इति। पः स्वार्थो क्रियामारभते तत्र तद्विषये प्रयोगे स्यार्थः स त्रैकर्तृगामित्वं कर्तृरूपकारकत्वं। न तु संयोगः समवायो वा चि
त्रयायतेत पशुकामइत्यादौ तदभावात् एवं च क्रियैव फलद्वारा एकत्रे र्थोतफलितं। यत्र पक्षे। क्रियाफले प्रत्यालोकेनो वायुदेशेना क्रियाप्रवृत्तिरव्यात्ता
तत। यथापचाद्यौ भोजनादिलोकतो वगते यत्यादी सस्वगोदिप्रत्यावगतं दत्तिणादिरूपमिति तात्पर्यं ॥ ॥ ॥ ॥

पार्थेति। पाल्यादिषु तु परार्थत्वविवक्षैव नास्तीत्युक्तौ न दोषः स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविवक्षावतां धातूनां स्वार्थत्वविवक्षायां तङ्गानाविति सूत्रार्थः उभयं चस्वरितञितस्त्वेवेति न दोषः विवक्षानिमित्ता स्वार्थपरार्थतेत्यन्वयः। विवक्षेत्यनेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते इति सिद्धं। अत एव स्वामिदासीय च तङ् इत्यत्र क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदमिति वक्ष्यते केयटेन। तेन चेतस्य शाब्दबोधे भानमिति लभ्यते। कर्त्रागामित्वविवक्षाभावमात्रं परस्मैपदनिमित्तमिति चा आत्मनेपदादिस्समभिव्याहृतधातोः स्वरितञितः कर्तृगातफलजनकक्रियायां लक्षणेति बोध्यं। केचित्तु नेदं शाब्दबोधविषयो यितु पश्चात्तनमानसबोधविषयः तथैवानुभवात्। किमर्थाक्रियेति

पार्थारंभेतु परस्मैपदं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विचारे क्वचित्पार्थफलकत्वं मनसा बुध्यते। एवं च परार्थत्वमेव परस्मैपदनिमित्तं कोटिद्वयातिरिक्तेन तृतीयकोटेरभावात्। अत एव भाष्ये कर्त्रभिप्रायमित्यकाकानं तु कर्त्रनभिप्रायमिति। स्वामिदासीचेतितु दासधर्मस्य स्वामिन्यारोपात्साध्यं स्वामिगतस्य धर्मस्य दासे आरोपे णात्मनेपदं तत्र कर्त्रभि
प्रेतत्वात् द्यारोपितानारोपितसाधारणं मानसबोधविषयस्तुरादिहेतुः तत एव परार्थारंभेतु परस्मैपदमिति ज्यकर्मके यटेनो कं वक्ष्यत कर्त्रभिप्रायोपितसाधारणे
क्रियाफले इत्यनेन संविधानमुपलक्ष्यते तद्वाचकाद्धातोरात्मनेपदं विक्लित्यनुकूलसाधनविनियोगार्थत्वे तु परस्मैपदमेतत्त्वहरि ग्रंथस्य स्पष्टमिति निरूप्य शाखायां निरूपि
तं भाष्यस्याप्येतदेव तात्पर्यमित्याहुः ॥ ॥

नन्वेवं विवक्षाति प्रशङ्क्येत्यत आह। स्वरितञिद्विषये वेति। नन्वेवं पचमिहेन्तैः कृषती त्यत्र संविधान प्रतीतेरात्मनेपदं स्यादत आह पंचभीरिति। पंचभिर्हलैरित्यपपदात्ख्यातस्यैतिभावः ननु स्वामिदासयोर्मुगयत्कस्वेत्वविवक्षायां स्वार्थत्वज्ञितापयुक्तात्मनेपदस्य दासेनात्वयाभावात्स्यात्वेनप्रयुक्ते परस्मैपदस्य स्वापितानन्वयादप्राप्त्यर्थ इति विशये पचेस्तिडंतस्य प्रयोग एव नस्यादत आह। स्वामिदासादिति। कर्त्रभिप्रायाभिन्नमित्यर्थमित

स्वाचस्वार्थपर्थतावि वक्षानिमित्ता लौकिक प्रयोगे स्वरितञिद्विषये एव नयात्यादिविषये त्वक्तौ पियद्वेस्वरितञिद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानं एवं पंचभिर्हलैः कृषतीति विभाषोपपदेनेति पदेनात्मनेपदाभावः स्वामिदासी पचतइति क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदं यदातु स्वामितोदासोधर्मोदासस्यारोप्यते तदा स्वमिदासीपचेतेइत्यात्मनेपदं भवत्येव सर्वक्षांवेति सर्वत्र संविधानस्य संभवात्सर्वत्रच स्वार्थानुष्ठानसंभवादितिभावः। येष्विति संभवेव्यभिचारे च सति प्रकाराेतरव्यवच्छेदेन विशिष्टप्रकारेकार्यविधानापनिर्दृशः क्रियतइतिभाव॥ ॥ ॥

द्विन्नंपराभिप्रेतमेवग्राह्यं क्रियामात्रेति वक्ष्यतद्यपत्यं तामस्त्रोक्तं सुर्वत्रेति सर्वधातुष्वित्यर्थः भाष्ये सुर्वेणामित्यस्यापि सर्वधातनामित्यर्थः संभवदित्यादि। एवं च यत्रधातोः कर्त्रभिप्रायइत्यस्यव्यावर्त्यं संभवस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः अकर्त्रभिप्रायमेतत्स्य कर्त्रभिप्रायमित्यर्थः एवंचयात्यादिनां सर्वथा कर्त्रभिप्राये तमेवेति व्यावर्त्याभावात् अतोनोदाहरणत्वमिति भावः ॥ ॥

तेतेषां स्वार्थतावि शिष्टेति क्रियामात्रवृत्तिक्रियामात्रवृत्तित्वादिति भावः एतदुक्तौ व्याख्यातव्य व्यस्तस विरुद्धं अकर्त्रभिप्रेत क्रियफलभावे स्येव भाव्ये तोलौभात्।
प्रत्यययोः पौनरुक्त्यं परिहरति प्रकारेति केचित्तु तथा ज्ञातिवहद्वौ हे ज्ञीत्यं तावत्कं धुनीति वस्माहुः न त्वभिप्रपूर्वकेते ति इक्ष्व मं कूटत्वेन कथं तदा हेतोत
आह कर्त्रीयमिति स तु न तत्र विवक्षित इति भावः केचिदिति। संप्रत्येतीति भाष्यस्वरसादिति तेषां भावः यद्यप्येवंविधो कालसंबंधो नास्ति तथापि का
लोदासीनाः प्रत्यया आशिष्यमाणा कालत्रय साधारणा इत्यभिप्रायेण कालसामान्येरत्क त्तं तस्मादिति संप्रतीति क्रिया फलविशेषणं संप्रतीस्य

न चैवाभिप्रेतिया त्याद्यसंविधाने वर्त्तितुं न शक्नुवंतीत्यर्थः। अथवा स्वामिधेयमात्रहृत्स्योपात्याद्यः नैषां स्वार्थे विशिष्टक्रियावाचित्व
संभवात्तथाजातीयकाइति। प्रकारमात्रे थाल्प्य विधायप्रकारवति जातीयर्विहितः। अथेति॥ कर्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्रीयमितिसि
ध्यस्येव विवक्षितोर्थ इति प्रश्नः। यमेवेति। केचिदाहुः वर्त्तमानकालविवक्षा स्यादिति तदयुक्तं कालसामान्येऽप्यविधाना तत स्मादयम
र्थः द्विविधं यागादि फलं दृष्टमन्नपुत्रवृष्टिशत्रुवधादिकं अदृष्टं स्वर्गादि तत्पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यंभावीति प्रधानमितरत्तु विधुरप्रत्य
योपनिपातसंभवेनाभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टं चोपपाद्यमिति तत्स्यात् गुणेन कालिनस्यात्॥

स्य क्रिया व्यवहितोत्तरकालिकमित्यर्थः तद्वदृष्टमेवेति भावः तच्च नयन्व स्यति। इहनस्या तजयतस्यादि। विधुरो विरोधी प्रत्ययः कारणं। तदुपरि एत
निपातस्तत्प्राप्तिः कीर्त्तनकर्मनाशातलस्य शकरतोया पारगमन विस्मयादिरूपविरोधिकारणात्रिष्येविनाशसंभवादेति भावः विप्रकृष्टत्वं कालां ६४
तरभावित्वं ॥

अभिप्रायग्रहणात्विति। तदभावे वश्यभावित्वं सन्निहितत्वमेव च प्राधान्यं प्रत्येतस्ति तु तस्मिन्नकि योद्देश्यफलत्वलक्षणप्राधान्यविशेषाभद इति भावः क्रियाशा
रंभयस्य कर्त्रा फलस्याभिमुख्यमुद्देश्यत्वं बुध्या नानातितरात्मनेपदमित्यन्वयः एवं च तादृशोद्देश्यमेव फलशब्देन लभ्यत इति तात्पर्यं इदं सेवाभिप्रेत्य व
स्पति अभिप्राभिमुख्ये। आदिकर्मणीति तिथा घत्वं चाभिमुख्यातं आद्यमाभिमुख्यं च कर्मप्रारंभकालिकमेवेति दिक्। ननु वमनस्य क्लेशकर्त्तृन रूपे फल
मव्यवहितमेवेति कथमिहाप्राप्तिरत आह क्लेशेति। धान्यं वपलेइतिवत्तकरणार्थाद्वपतिरिति भावः। भाष्येति न पचौ त्यादि अत्राभिप्रेतिः संबंध प्रातिएवं

अभिप्रग्रहणात्तु तस्यापि ग्रहणं आभिमुख्यं फलस्य पश्चात् कर्त्रा बुध्याप्य वप्यति क्रियारंभेत दात्मनेपदमित्यर्थः अर्थाभिप्रग्रहणं सति लक्ष्यते। वयतइति।
क्लेशस्यमनुवपतेइत्यत्रैवासन्नेफले प्राधान्यं वर्त्तत इत्यत्र विप्रकृष्टे फले न स्यादित्यर्थः। यं चाभिप्राप्तादिति। अपटेत्यादौ। एतत्तु कालेनिर्देशप्रसंगो
नोक्तं। न तत्र प्राप्तेर्निर्भित्तमस्ति॥ ॥

न येन फलेन संप्रतिकर्त्तास्तंबहुः न न संबंधो भाविष्यति येन च संबंधो भूतः सर्वं ज्ञात्वेनैयदसिद्धे कर्मारंभेतस्येव स्वसंबंधित्वे नोद्देशात्। तत्र स्त्रैत उपयोगोऽलावि
ष्टेदवदत्तइत्यादौ। भाष्ये अत्रापिवैति। न च तानि फलानि न क्रियारंभे उद्देशानि इति वाच्यं स्वलिंग्याया एव च नयनेनरोभोहोस्मार्भविष्यामीत्यादि प्रतिवचनं
तदुद्देश्याच्चात्तादरणे वेतिभाव॥

पदेरात्मनेपदमस्त्येतिपादभ्यात संबंधिदिनंइत्यर्थः दिवसस्यतांभ्यांतंलप्स्यामहेइतितात्पर्थ्यं भाष्ये सर्वत्रेतिनहिप्रयोजनमनुद्दिश्यपतिन्यायादितिभावः प्रकुर्वतीति। अ
नुन्यलभ्यलंप्रकर्षप्राप्तोपइत्यस्यक्रियाफलेनान्वयः अनन्यच्चलभ्यंक्रियाफलंयत्रसंविधानकृपेधात्वर्थास्तिकर्त्रांगमभिप्रेतितत्रतदानावित्यर्थइतिभावः

याद्दिकमहारिति। याराभ्रतिरस्येतिअत्रार्थेसमासेनिष्कादिभ्यइतिठक्। नचांतरोगोतिनहिस्वर्गादिफलेयागमेत्रिप्रा
भवतितदुद्देशेनैवयागप्रवर्तनात्। याजका इतिप्रतिग्रहेणापीतिभावः तथाच हरिरोगोक्तेर्यस्यार्थस्यसिद्धयेथमार
भ्यतेपचादयः। तत्प्रधानेफलेतेषांनलाभादिप्रयोजनमिति ॥ ॥ ॥

किंतत्साधीयः क्रियाफलंतत्राह। नचांतरोगोति। यद्यप्यादिफलमंतरेणायतिक्रियांनचैनैवलभ्यंतेतदित्यर्थः नप्रवादिपुचतद्यातिरेकंदर्शयति। याजकाः पूर्णपत्रा
त्यादिनातच्छायचेथ। नहीति। यद्यपिदानपदेनायिस्वर्गोभवति। तथापिस्वर्गादिशेषस्यक्रियाविशेषनियतत्वादनन्यलभ्यत्वमिति भावः तद्देशेन विशेषा
देशेन। एवंचक्रियाफलशब्देनतदवयात्यमितिभावः कारिकायांयत्सिद्धयर्थंयच्चादयएवमारभ्यतेइत्यन्वयः एकैकाराध्याहारश्चबोध्यः ७२ ७३ एम.
७४ ७५ ७६ ७७ ॥ ६५

५३१

षयात्कर्तरि। भाष्येर्थ्यकर्मकर्तृरूपेप्रतिषेधइति। परस्मैपदमितिशेषः कार्यातिदेशेकर्मवद्भावस्यपरत्वेनात्मनेपदंसिध्यत्येवेत्यतआहशास्त्रेतिवस्तुतःका
र्यातिदेशेप्युपदेशादेशाएवंदेशःतस्यशास्त्रातिदेशानतिरेकश्चेतिनदोषइतिबोध्यं। नन्वेवमपिविशेषविहितेनातिदेशिकेनापदेशस्यबाधः स्यादतआह
लाश्रयमिति। अचोलार्थ्यमेवहिबाधकत्वेबीजंअतिदेशाश्रयणादिसंपादनेनचरितार्थइति भावः। ननुप्रकृतिनियमस्तुणिचश्चेत्यादिभ्योव्यावृत्तेप

शेषात्कर्माभिधातइति। कुरुतस्यकर्मशास्त्रातिदेशेयस्यप्रयंकर्त्रत्वमनिष्टत्वमिति परत्वात्परस्मैपदंप्राप्नोतिसमुच्चयतेनतुशेषशब्देनकर्तरिविशेषा
माणाकर्मकर्तुःकर्मवद्भावेनकर्मशास्त्रातिदेशादात्मनेपदविधावुपयोगादशेषत्वात्परस्मैपदाभावः सुत्रम्याचेदिति। प्रत्ययनियमेप्रकृतीनामनि
यमात्स्नुक्रत्तदिड्यः परस्मैपदमपिप्राप्नोति। अनुक्रिपतइति। अनुपराभ्यांकृञइत्यत्रदृशवार्थमाराध्यंगंधनादिषुकर्त्रभिप्रायेक्रियाफलेच
परस्मैपदार्थतत्रास्मतीहकर्तृग्रहणंकर्मकर्तर्यपिपरस्मैपदस्यसंगः सतितुकर्तृग्रहणेउत्तरत्रशेषग्रहणस्यकर्तृग्रहणस्यचानुवृत्तेस्तत्राशेषे
कर्त्तरिपरस्मैपदविधानात्कर्मकर्त्तरिनभवति

रस्मैपदंशेषेभ्यएवेति। किंतेनेत्यतआहप्रत्ययनियमइतिशेषंदर्शयति। गंधनादिष्विति। एवंचगंधनादौप्राप्तमात्मनेपदंयथावाधतेतथास्मृतिकर्तृग्रह
णोकर्मकर्तर्यपितद्बाध्यतेभावः स्मृतिस्त्विति इहकरणंतुस्पष्टार्थमितिभावः ७१ अनुपराभ्यांअक्षेप्रतिसिध्यतेतत्रपरस्मैपदमिति स्वरितञितआत्म
नेपदमितिप्राप्तस्यपुनर्विधानेनार्थादन्यत्रेतिःवर्णितइतिभावः अतएवप्रतिषिध्यतइत्यत्रकर्मकर्तृभिप्रायेक्रियाफलेआत्मनेपदंभवतिन्यक्तिंसं
गच्छते॥

कै.क्रि. ६६

ननु त्विादिस्वेरेशाणामन्यतः प्राप्तानां स्वरितञितइति यन्नितरस्यवादपवादस्तयाअनेन परस्मैपदविधाने आत्मनेपदमापद्यते कर्त्रभिप्रायादनेन परस्मैपदविधाना त्। अन्यत्रशेषात्कर्तरिनियमेन व्यावर्तितत्वादत आह। अयमभिप्रा यइतितदपवादत्वापेक्षयाकृत्यापिक्रियाफलाद्यवर्तितत्स्वीत्यस्य प्रतिप्रसवनिर्बो लाघवादितिभावः प्रतिप्रसूयतइति। क्रमेणानियमइति पक्षेइयशंकेतिप्रर्थः मौलेन। सर्वेषां स्वलिंस्थितेनतितत्सद्रीत्यनेन। वाक्यपइत्यतोद्युस्थइ त्यत्रवायहणानुवृत्तिः। नन्वनेननिषेधेननियमापाकरणोपियुनर्मूलविधेः प्रवृत्याशंका। तस्वर्यस्येवेत्यत आह सातादिति। तन्नियेधहिशेषत्वेषा

॥तत्रात्मनेपदप्रतिषेधइति। अयमभिप्रायः अशेषत्वात्कर्त्रः सर्वेणानियमात्प्राप्तपरस्मैपदमनेनप्रतिप्रसूयतइति अनुपराभ्यांकृञो तेर्मौलिनविधिवाक्येनात्मनेपदपरस्मैपदप्रसंगः विधीयतइति। नियमापाकरणद्वारेणाप्रतिसूयतइत्यर्थः नचेति। द्युम्न्योलुङीत्यत्रो तेरणपियावच्चनानुवृत्तिं यस्मैपदप्रतिप्रसवावुडुभयमिम्निन्द्रिदुस्वरितत्वेनवावचनानुवृत्तिर्लिंगापरस्मैपदप्रतिप्रसवे आत्मनेपदापा वस्य आत्मनेपदनियमेचेति। प्रातातात्मनेपदनिषेधेकियमापाकत्वलविधेः प्रतिप्रसवाशंकानभवति। यद्येवतर्हीति। आत्मनेपदा पवादः परस्मैपदंविधीयतेनतुप्रतिप्रसवद्वारेणानियमः प्रतियाद्यतेइतिभावः

तिनियमप्रसंगाइतिभावः विधीयतइतिनक्रमेणानियमः किंतुसर्वप्रकरणंयुगपदेवनियमकमितिभावः अनेननियमानोविधिमुखेनप्रवृत्तिः सामान्य शास्त्रसंकोचकतांचेतिध्वनि। तं भाष्येण्यात्मनेपदस्तपरस्मैपदं वाध्यतेइत्यक्त्या विधिमुखप्रवृत्तिः सूचिता विषयमुखेनप्रवृत्तौहितन्नियेधस्य शाब्दत्वाद्बाध्यतइत्युक्तिरसंगतैवस्यात॥ ७८ ८४

राम ६६

५३२

कै.वि. ६८

नपादछंदसीति। सुयांसुलुगितिलुकेष्युपलक्षणमिदं। लुङिच। भाष्ये ऽनुकृष्यतइति। झभ्यः स्यसनोरित्यनेनतुनसिद्धिः तत्रवत्तुणमेवग्रहणादितिभा वः भाष्यकारइति। नन्ववकारणासदा प्रतिपत्तिः स्वरितत्वेतु व्याख्यानसापेक्षमितिवो कृतेपिवेस्पष्टतयविशेषप्रतिपत्तयेतरपे स्वयास्तुल्यत्वादि तिभावः सर्वेवकाराइति अनुवृत्तिफलकाइत्यर्थः तेनाटश्चेति चस्यपुनर्विधानार्थत्वपरभाष्येणाविरोधः॥ ९३॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीनागो

नपादसमीचीइतिअयमाह्निकचनेवाछंदसीति सर्वसवर्णादीर्घः लुङिच। स्वरितत्वादनुवृत्त्या च शब्द प्रतिपाद्यस्यार्थसिद्धत्वान्मा ष्यकारसर्वानेव च शब्दान्प्रत्याचष्टे॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्यतृतीयपादेद्वितीयमाह्निकं॥ ॥

जीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्यतृतीयपादेद्वितीयमाह्निकं पादश्चसमाप्तस्तृतीयः॥ ग्रं॰ सं॰ २४९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम. ६८

५३३

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक

कौ. वि.
८७

इतिप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादःसमाप्तः

१३३

अथप्रथमाध्यायस्यचतुर्थपादप्रारंभः

कै० १

श्रीगणेशायनमः॥ आकडारात्तन्त्वविरुद्धानांसंज्ञानांविषयेविरुद्धफलकविप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तेरस्यैकेमर्थ्य
मनुपपन्नमतआह आकडारादिति॰ अविरोधमजानतःशंकेतिभावः निरवकाशस्थलेतुअविरोधंजानतोपिशंकेत्या
हविशेषेति। ननुविरोधादप्येवकामरार्थःनयुसंज्ञानामिति॰ इङ्ः शाकः कृत्कृत्यइतिचसंज्ञानांलोकशास्त्रयोर्युग
पत्प्रवृत्तिर्दर्शनादितिभावः नचेतिअनवकाशत्वप्रयुक्त इत्यर्थः एकफलकत्वेसहानवस्थानलक्षणविरोधेवाअनव

श्री॰ आकडारात्। किमर्थमिति। आकडारात्परानिरवकाशाचसंज्ञेष्यते। नत्वांतरेणापिसूत्रंविप्रतिषेधेपरंकार्यमिति
वचनात्पराभविष्यतिनपूर्वा। निरवकाशापिसावकाशांविशेषविहितत्वात्तेदेवबाधित्वाभविष्यतिकौडिन्येदधिदान
मिवतक्रदानमितिप्रश्नः। अन्यत्वेति। विप्रतिषेधेपरंकार्यमित्युच्यते। नचसंज्ञानांविरोधः युगपत्प्रवृत्तिसंभवात्तन्त्र
बाध्यबाधकभावः भिन्नफलत्वाद्विरोधाभावाच्च। दधितक्रयोरभिन्नंफलमोदनसेकइतितयोर्बाध्यबाधकभावः
अत्राश्रिर्दर्शोभवतिवाजपेयस्यचतुरस्रःइत्यष्टाश्रिचतुरश्रित्वयोर्विरोधात्॥ ॥श्रीगोपीवल्लभायनमः॥

काशंबाधकंनचैतदुभयमप्यत्रेत्याहभिन्नफलत्वादिति। वस्तुतःसमावेशदर्शनादेवाविरोधोविशेषत्वेप्यबाधकत्वमिति
भाष्याशयः कैयटोक्तमेकफलत्वंविरोधश्चव्यभिचरितौ अतएवाचिरादेशेननुयेवाधमात्रंक्वचनतिरस्त्रितिज्ञापकेनसमाहि
तंसप्तमेभाष्येताद्दशस्थलेएकफलत्वाभावःस्पष्टएवतत्कैणदध्नोवाधनमविरोधेआत्वादरूपफलभेदेस्वदृष्टमित्यलंके
तुसूत्रेअन्यत्रबलवत्त्वेनदृष्टतयाव्यवस्थाकांक्षायांपरत्वानवकाशत्वाभ्यांसेत्याहुः

शि॰ स॰ १

५३४

यद्यपीति। एवंचदृष्टांतोविषमइतिभावः। उदाहरणेति। फलाभेदेपियदिसमावेशः किमुवक्तव्यंतद्भेदइतिदृष्टांतंतेति
भावः। नन्विंद्रादीनांऐश्वर्यशक्तिमत्त्वबहुधाकान्तपूर्दारणानिप्रवृत्तिनिमित्तानीतिकथमेतेसंज्ञाशब्दाःशब्दप्रवृत्ति
निमित्तकोहिसइतिचेन्न। सत्यपियोगेरूढिमात्रेणसंज्ञाशब्दत्वमितिभगवतोभिप्रायात्। कर्मणिविधानमितिएवं
चफलभेदाद्विरोधाच्चनबाधइतिकैयटाशयः। ननूभयथापाठनिर्णयेकथंसंदेहोतआहगुणदोषेति। किंसंभवमात्रे

। इङ्शाकइति। यद्यप्यत्रफलभेदोनास्तितथापिसमावेशोस्तीतिप्रतिपादनायोदाहरणोपन्यासः। कर्त्रपि
मिति। प्रत्ययसंज्ञायाःफलंधातोरंगसंज्ञाकृत्संज्ञायाःफलंप्रातिपदिकत्वं। कृत्यसंज्ञायास्तयोरेवेतिकर्म
णिविधानं। उभयथेति। तत्रगुणदोषविचारःकर्त्तव्यइत्यर्थः। न चैकासंज्ञेत्यस्मिन्पाठेक्वचित्संज्ञासमावेश
र्थोयत्नःकर्त्तव्यः॥

णद्विधापाठोथासास्वरसादितिविवेकुतद्विचारःकार्यइतिभावः। यत्नः। ज्ञापकाश्रयणंचकारादिरूपः यद्यपिपरंकार्य
मितिपाठेपिसूत्राणांमन्यथापाठःकार्यस्तथापितत्रनवर्णगौरवंनापिप्रतिपत्तिगौरवमितिनसदोषइतिभावः॥ श्री॥ थ

कौ०
२

कार्यशब्देनेति।संज्ञेत्येवतु नो क्तं उक्तस्यानन्वयात्।यद्यप्यन्यान्यपिकार्याणियत्रसंतिवचनपुरुषनियमपूर्वनिपाताद
यःतथापितेषांकेनापिबाधप्रसक्त्यभावाद्बाधितप्रवृत्तयेचैतत्सूत्रसत्त्वात्तद्ग्रहइतिभावः।पूर्वया०अनवकाशया।नि
यमार्थमिति०अद्यपाठेतुएकैवसंज्ञानद्वितीयेतिनियमोविध्यर्थत्वासंभवात्।अत्रचविध्यर्थसंभवेननियमोनकल्प

परंकार्यमितिअस्मिन्पाठेसमावेशःसिध्यति।अत्रहिपाठेयमर्थः।प्राक्कडारात्संज्ञा [illegible]
रव्यंकार्यपरंभवतीति।संज्ञाप्रकरणात्संज्ञैवा अतस्तत्रैकार्यशब्देनविवक्षिता।तत्रयस्याःसंज्ञायःपरस्याः
पूर्वयाबाधःप्राप्नोतिसापरानेनभाव्यतइतिविध्यर्थसूत्रंभवतिननियमार्थी।एतदेवचपरसंज्ञाविधानं
नंज्ञापक मत्रप्रकरणेसंज्ञानांबाध्यबाधकत्वाबस्य।।तेनपरयानवकाशापूर्वाबाध्यते।द्वयोश्चसावर्क
शयोर्विप्रतिषेधेपरयापूर्वाबाध्यत इत्येतदत्रवक्तव्यं
इतिभावः।ननुपर्यायेणवत्यापूर्वस्याविचारितार्थ्यसंभवेनसंज्ञानांविरोधाभावेनचउभयोःप्रसक्तौअत्रापिपाठे
नियमएवस्यादतआहएतदेवचेतिनियमेनुवाददोषापत्यावरंबाधकत्वकस्यनद्वाराविधित्वमितिभावः।विप्रति
षेधेइत्यस्यदृष्टबाधयेतिशेषः।भाष्येपरार्थमितिअन्यत्रापिअकरणार्थमित्यर्थः।परार्थयत्त्वयाकृतंतदेवमया शि०स०
कृतंभविष्यतीत्यर्थः शयासावको २ २
५३५

ननुविशेष्यवाचिपदासंनिधानेनपुंसकमेवप्रयोक्तुमुचितं।संज्ञापर्यायनामादिशब्दानामपिविशेष्यत्वसंभवाच्चात
आहसंज्ञेति।प्रचुरप्रसिद्धेःसंज्ञाशब्दएवप्रकरणादुपतिष्ठतइत्यर्थः।ननुसरूपाणामित्यस्यातिक्रांतत्वात्कथंतदर्थ
तास्येत्यतआहअस्माच्चेति।एकसंज्ञाधिकारोत्तरमित्यर्थः।लिंगविपरिणामेनेति।भावसाधनेशेषशब्देविभक्तिवि

आकडारादेकेति।संज्ञाप्रकरणादेकेतिस्त्रीलिंगनिर्देशःसंज्ञाशब्दानुच्चारणेपिनविरुद्धः।अस्मा
च्चसूत्रात्परंसरूपाणांशेषएकविभक्ताविति प्रकरणंकर्तव्यंतत्रैकेत्यस्यशब्दस्यस्वरितत्वादनुव
र्तौलिंगविपरिणामेनसंबध्येसत्येकग्रहणंपुनर्नकर्तव्यंभवतीत्यर्थः॥ ॥श्रीराधावरसत्य

भावसाधनेशेषशब्देविभक्तिविपरिणामेनेत्यपिबोध्यं।बहुयोगव्यवधानात्यत्त्वयापरार्थंकृतंतदेवममात्रबुद्धि
भविष्यतिइत्यर्थकल्पनयातत्रत्यमत्रानुवर्त्ततइत्येवंभाष्येनव्याख्यातंनन्वेवमपिसंज्ञेत्यधिकंकार्यमेवेत्यतआ
हसंज्ञाधिकारश्चेतिकिमितिप्रश्नःएकासंज्ञेत्याद्युत्तरंप्रश्नेसामान्येनपुंसकंसर्वःशब्दाराहीयस्कृतरस्यपएव
मितिवाइसंतत्वात्क

कौ०
३

तत्रांगसंज्ञाभावे किं स्यात्तत्राह स ॰ असत्यामिति। अनंगस्यापीतिश्चपीत्यनुरोधात्समावेशोपिज्ञापयितुं शक्यस्तथापि ल
क्ष्णैकशरणानामिष्टानिष्टे दुर्ज्ञेये इति भावः ऐवदेत्तोगार्ग्य इति वाक्यसंस्कारपक्षेइदं॰ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वृद्धिवा
रणं शक्यमिति चिंत्यं। कुमुद्वानिति। अनुप॰ सिद्धांतस्त्वित एव ज्ञापकात्समावेश इति परं कार्यत्वमित्यत्र सुबंतसमुदाया

२ किति चे

सार्थिक्क इति असत्यामंगसंज्ञायामगस्योच्यमाना वृद्धिर्न स्यात् अंगसंज्ञा च कर्त्तव्यमित्यादिषु सावकाशा यत्र पू॰
र्वस्य भपदसंज्ञे न स्तः। ननु तद्धितेष्वचामादेः त्यंगस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यतीत्यिवचनादनं नेत
गस्यापि वृद्धिः स्यात्। ततश्चऐवदेत्तोगार्ग्यइत्यत्रापि यञिपरतो देवदत्तादेः समुदायस्यादिवृद्धिः प्रसज्यते। प
था दित्यभस्यायनुबंधकरणा ॰॰ सामर्थ्यात् कुमुद्वानित्यादौ टिलोपः। परं कार्यत्वमिति। परं कार्यमित्येतस्यैकदेशा
स्यानुकरणं परं कार्यशब्दस्तस्य चानुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिः। अनुवृत्तिः क्रिय
तइति ॰ ततस्तत्पूर्वकत्वं लभ्यते। अंगसद्भपदसंज्ञमित्यर्थः

त्कथं तद्धितस्तु दुस्त्यत्तावपि कथं पूर्वपदे विभक्तिश्रवणमत आह परं कार्येति शब्दस्य माश्चार्थः सचैकदेशद्वारा एतत्स
त्रार्थरूपः अनुवादे र्थविशेषणकशब्दस्वरूपप्रतीतेरितिभावः। ततइति अनुवर्त्तमानस्यापि विधिकोटौ निवेशादिति
भावः अंगस्वदिति स्वादिष्विपुयदंगं तत्पदमिति व्याख्यानेनानुवादसामर्थ्यादंगपदत्वयो समावेश इति भावः
५३६

तु

नन्ववृत्तिसामर्थ्यात्समावेशोत आह एकासंज्ञेति तदुक्तं भाष्ये एकासंज्ञेति वचनादित्यादि। बाधेइति॰ उत्सर्गापवादन्याये
नेति भावः इष्टत्विति। इष्टापित्तथैव स्यादिति भावः कथमिति चेदिति। पदमित्यनुवृत्तावपि भयोर्विधेयतया कथं भ
संज्ञापरकार्यमिति प्रश्नः। उच्यतइति। नानेपदसंज्ञाविधीयते किंत्वनूद्यत इति भावः पदसंज्ञा प्रवर्त्तत इति। तद्बुद्धिः प्रवर्त्तत इ

अत्रोत्तरमाह। पर्याय प्रसज्येतेति। एकासंज्ञेति वचनादंगसंज्ञायानित्येबाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः
स्यात्। एवं नियमोनबाधितोभवति अनुवृत्तिश्चसफला भवति। ननु नपदांतेत्यत्र स्त्रे भाष्यकारेणो
क्तं। वेतस्वान्नित्यस्य सिद्धये। यथैवा ॰ न्यानि पदकार्याण्युपप्लवंते नुत्वं रुत्वं एवमिदमपक्षो ख्यते भ
द्रुसं४ संज्ञानामेति। तत्र च पदसं ॰ ज्ञकं भवतीति विज्ञायते। भसंज्ञायां पदसंज्ञानुवृत्तावपि भसंज्ञया बाधः पर
कार्यनिवृत्तये भ्युपगंतव्यः। इह त्वंगसंज्ञा ॰॰ ॰॰ नुवृत्तो पर्याय उक्त इति विरोधः। नैषदोषः। अंग
संज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनांतराभावात्पर्याय इहोक्तः पदसंज्ञानुवृत्तेस्तु भसंज्ञायां प्रयोजनं पदकार्यत्वं भसं
ज्ञायाय थास्यादितितनश्च नपदांतेति त्वा निवत्वनिषेधात्कारलोपस्यनत्तोमत्वर्थ इति भसंज्ञायां
सत्यां पदत्वाभावे वेतस्वानिति सिध्यति। कथमिति चेदुच्यते भसंज्ञाविधौ पदमिति वर्त्तते तत्रानुवृ
त्तिसामर्थ्यात्पूर्वपदसंज्ञा प्रवर्त्तते तेन पदकार्यं भसंज्ञा भवति नान्यथा। एतावदेव चानुवृत्तेः प्रयोज
त्यर्थः अनुवादसामर्थ्यादिति भावः इह तु एकासंज्ञेति नियमाबाधाय विधेयतेति विशेष इति बोध्यं॥ ॥श्रीरामजी॥

अततः प्रवृत्त्या भसंज्ञा बाध्यते एकसं
यापदसंज्ञा इति प्रमात

कौ०
७

वस्तुतस्तत्संज्ञाव्यकोमन्यार्थकंनचैवमर्थकमितितत्रैवनिरूपितंनन्वनवारीत्यापरंकार्यमितिपाठेविज्ञापितसंज्ञा
बाधस्यात्यंताबाधायपर्यायएवस्यात्संताबाधायपर्यायएवस्यात्नतुसमावेशइतिचेन्न।अनुमितिप्रत्ययवाद
भूतत्वादस्याःप्राप्तिःज्ञापितोबाधस्तदितरपर्यवसायीतिसमावेशसिद्धिरित्याशयात्।ननुबहुव्रीहेःसंज्ञानिवृत्तये
तत्रतत्पुरुषग्रहणमावश्यकमतआहएकसंज्ञेति।अन्यत्रेति।यथान्यासमित्यर्थः।मयोत्विनिपरंकार्यत्ववादि

त्वं कर्मधारयेइति।एकसंज्ञावादिनंप्रत्युच्यतेत्वयाकर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेऽन्यत्रवाक्रियमा
णायांतत्पुरुषग्रहणंकर्त्तव्यं।एकसंज्ञाधिकारेसंज्ञासमासवेशार्थंप्रदेशांतरेतुसमासांतरस्यकर्मधारयसं
ज्ञानिवृत्त्यर्थं।मयात्वस्मिन्नेवप्रकरणेकर्मधारयसंज्ञाक्रियतेसमावेशश्चसिध्यतीतितत्पुरुषग्रहणंनकर्त्त
व्यंभवतीतिलाघवं

नेत्यर्थः।ननुसमानाधिकरणग्रहणमपिकर्त्तव्यमितिकिंतत्पुरुषपदकर्त्तव्यंतेवविशिष्योच्यतेऽतआहभाष्येएकसंज्ञा
धिकारइतिचोदितमिति।यद्यन्यत्रसासंज्ञातदोभयंकार्यंएकसंज्ञाधिकारेतत्पुरुषप्रकरणेनवकेवलाःसमानाधि
करणेनेत्यत्तरंकरणेतुअधिकारादेवसमानाधिकरणइतिलभ्यतेइतितत्कर्त्तव्यंतेचनोदितेतिभावःअनवका
शोतियथाचानवकाशत्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञांबाधतेतथातत्पुरुषसंज्ञामपिबाधेतेत्यर्थः शि०स०
७
५३७

यद्येवमिति।कर्मधारयप्रकरणांतेद्वितीयाश्रितेत्यादिपठनीयंश्रितादिमपेदूर्ध्वतत्पुरुषसंज्ञाकर्त्तव्येतिभाष्यार्थमत्वाशंके
यंयदितुद्वितीयाश्रितेत्यादिकृत्वाकर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्योपपदमतिङितिप्रकरणांतेश्रितादिभिस्तत्पुरुषइत्युच्यतेत
दानेनैयंशंकेतिध्येयं।परत्वत्रपक्षेश्रितादिरित्यस्याधिकस्यकरणात्गौरवंभवतीत्यध्यायोक्रमेवसम्यक्।नन्वेवमपि
समानाधिकरणस्यतत्पुरुषत्वंनस्यात्ततत्पुरुषइत्यस्योत्तरत्रैवसंबंधादतआहतत्पुरुषइत्यत्रचेति।तथाचकर्मधारयसंज्ञापि
नस्यातइति।यद्येवंसमानाधिकरणस्यकथंतत्पुरुषसंज्ञासिध्यतीति।उच्यते।पाठक्रमादर्थक्रमोबलीयानितिपूर्वंतत्पुरु
षइतिकर्त्तव्यं।ततोद्वितीयाश्रितेतितत्पुरुषइत्यत्रचपूर्वकालेत्यादीनिसूत्राण्यनुवर्त्स्यंतत्पुरुषसंज्ञाविधीयते।ननुचय
स्यापीति।व्यधिकरणानांतत्पुरुषसंज्ञांविधायसमानाधिकरणस्यतत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्यात्पूर्विकाकर्मधारयसंज्ञावि
धास्यतइत्यर्थः

तत्पुरुषइ[illegible]यस्योत्तरत्रैवसंबंधादतआहतत्पुरुषइत्यत्रचेति[illegible]त्वस्यपर्यायेसिद्धेपरंकार्यमितिसमावेशार्थमितिभावःअ
त्रपक्षेबहुव्रीहिसंज्ञाविषयेऽस्याप्रशक्तिरेवेतिबोध्यं।ननुद्वितीयाध्यायस्थतत्पुरुषसंज्ञायाःप्रथमंकथमनुवृत्तिरतआह
व्यधिकरणानामिति।द्वितीयएवपूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाःसमानाधिकरणेनकर्मधारयइत्येवंकर्मधारय
संज्ञाकरिष्यतइतिभावः॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥श्री॥ ॥७॥

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कै० ५

पुंवद्भावेति। स्त्रिया: पुंवदिति तु नकोपधाया इति निषिद्धमिति भाव: यथान्यासे तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाया आकडारा
दहि: कृतत्वेन समावेशासिद्धिरिति तत्त्वं न तु द्विगुश्चेति सूत्रपाठाद्द्विगुश्चेत्यनुपपन्नमत आह द्विगोरिति० व्याप्तिन्यायात्कडा

।।समावेशस्य चकारकृतत्वादिति पुंवद्भावसमासांतौ प्रयोजनं। द्विगुग्रहणमिति। द्विगो: संबंधिनश्चशब्दस्य ग्रहणं कर्त र्ती
।। व्यमित्यर्थ:। नन्वेकसंज्ञापक्षे द्विगुश्चेति सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं। तत्र किं चशब्द एव चोद्यते। तत्राहु:। द्विगुश्चेति सूत्रं द्वयो
।।रपि पक्षयोर्न कर्तव्यं एकसंज्ञापक्षे तु संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति चशब्द: समावेशार्थ: कर्तव्यो न पक्षांतरे त्येतद्वार्त्तिकका
।रस्य विवक्षितं। भाष्यमप्येवं व्याख्यायते तत्पुरुषो द्विगुश्चेति चकार: कर्तव्य इति तद्धितार्थेत्यनेनय: संख्यापूर्व: समा
।सस्तत्पुरुषो द्विगुश्च भवतीति संज्ञाद्वयं लभ्यतइतियावत्। एतदर्थश्चकार: कर्तव्य इत्यर्थ:। अयमेवार्थ: परस्तात्प्रक
।टीभविष्यति। तस्यां तद्‌इत्यादि भाष्यं पूर्ववत्क्रमविपर्ययेण व्याख्येयं।। ।।श्री।। ।।७।। ।।श्री।। ।।७।। ।।श्री।।

रा: कर्मधारय इत्ययमेवावधिरिति तात्पर्यं। आ द्वंद्वादिति नोक्तं द्वंद्वश्च प्राणीत्यस्यावधित्वापत्तौ संबुध्यामंत्रितसंज्ञयो: समावे
शानापत्ते: परस्तादिति। सर्वद्विगुप्रकरणमनुक्रम्येत्यादि त्वन्येन अन्ये तु चकारघटितं द्विगुसूत्रं कर्तव्यमिति भाष्यार्थमाहु: कृतनेवे तिनहोषइतित्वं

५३८ ५

ननु गत्युपसर्गसंज्ञयो: समानविषयत्वात्कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाशत्वमत आह ऊर्यादीति गतित्वेनैकीकृत्य सावकाश
त्वाभिमान:। गतिस्वरो गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर: उपसर्गाद्दस्मासइति णत्वं। उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं। दिव: कर्म
चेत्यत्र संज्ञयो: समावेशेन तद्धात्वर्थसाधकतमेव शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते समावेशस्येति० करणत्वाद्दक्षणांत्ततीया। क
गतिसंज्ञामिति। ऊर्यादिषु सावकाशामिति भाव:। प्रादीनामिति गतिसंज्ञेति। गतिश्चेत्यत्रासत्यपि चकारे समावेश: सिध्यति। गतिरि
त्यत्र योगे प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते तत्र वचनसामर्थ्यात्पर्यायेण धोत्त्युपसर्गसंज्ञानुवृत्ति: समावेशार्थो भविष्य
तीत्यर्थ:। समावेशस्य चप्रणीतमभिषिक्तमिति गतिस्वरो णत्वषत्वे च प्रयोजनं। दिव: कर्म चेति। समावेशस्य च प्रयोजनमक्षैर्दीव
यतेदेवदत्तीयज्ञदत्तेनेति प्रयोज्यस्य कर्तुर्गतिबुद्धीति नियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिरणावकर्मकादिति परस्मैपदाभावश्च य
द्येवमक्षान्दीव्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति तृतीयया परत्वाद्बाधितत्वात् विभक्तिद्वयं चेष्यते कर्मसंज्ञा च सावकाशा अकर्मक
व्यपदेशाभावात्तत्यर्थत्वात्करणसंज्ञा विदेवना अक्षा इत्यल्पकार्था।। ।।श्री।। ।।७।। ।।श्री।। ।।७।। ।।श्री।। ।।७।।

र्मत्वाच्चाकर्मकत्वाभावात्। परस्मैपदाभाव: प्रयोज्येऽकर्मकत्वप्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यज्ञदत्तेनेति तृतीया चेति भाव: तृती
येव चात्र शास्त्रबलात् शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते समावेशस्येति वोधिकेति बोध्यं। ननु कर्मत्वविधानसामर्थ्याद्द्वितीयेत्यत आ
ह कर्मसंज्ञा चेति। इदमुपलक्षणं कर्मक्लिलकारादेरपि।। ।।श्री।। ।।श्री।। ।।७।। ।।श्री।। ।।७।। ।।श्री।। ।।७।। ।।श्री।।

कौ० ६

त्तृतीयात्विति० कर्त्तृकर्मणोरित्यत्रास्योपस्थितिस्तु अकृद्योगे चरितार्थेति भावः।नचस्तोकंपाकइत्यादावपिषष्ठीस्यादिति वाच्यं।कर्त्तृसाहचर्यात् अधात्वर्थकर्मणएवग्रहणेनादोषात्।नचैवंमनसादेवइत्यादिप्रयोगःकथं।हेतुतृतीयांतेनपचाद्यजंतदेवशब्दस्यसमासेसिद्धत्वात्केचित्तुसाधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधेच्छान्दीव्यतीतिप्रयोगेदृष्टतरंमानंचिंत्यंकार्यकालपक्षेपिपरत्वात्तृतीययाबाधेन्यापिपक्षिनेदेवन्याप्यत्वात् किंचतत्रफलाश्रयत्वविवक्षयाकर्तुरितिकर्मत्वंन

तत्राहुःकार्यकालंसंज्ञापरिभाषमितिपक्षेत्राश्रीयतेतेनकर्मणिद्वितीयेत्यत्रकार्येयित्कर्मसंज्ञायाउपस्थानंतदनवकाशमितिद्वितीयाभविष्यति।अक्षाणांदेविर्तेत्यादौक्तप्रयोगेषष्ठ्याद्वि द्वितीयाअपवादत्वाद्बाध्यतेतृतीयातुपरत्वात्॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥रामकृष्ण

चतदाकरत्वेणेमिनदोषःकिंचकृतिचेतिस्त्रैकैयटोक्तरीत्यायथोद्देशेपिप्रधानानुरोधेनगुणानांस्वात्मभेदकल्पनस्यतुल्यतयाविशिष्यकार्यकालपक्षेइत्युक्तिरनुचिता।किंचकार्यकालपक्षेयादिभ्यःपरैवशब्दसंज्ञेतिअदर्शनमादितिसूत्रभाष्योक्तरीत्याअपदानमुत्तराणिगांदीध्विषयइतिअत्रत्यभाष्यासंगतेराकडारस्थसंज्ञानांयथोद्देशत्वमेवेतिचतदुक्तसंगतिरित्याहुः शि०स० ६ ५३१

हेतुमतिचेतिचग्रहणमिति।भतिभ्रमंवारयतिहेतुसंज्ञेति।निवंधनइतिननुवात्सीवंधुरित्यत्रप्लुताप्रासेर्भाष्यस्यन्यूनतैवेति चेन्न।प्लुतविधायकेदूराद्धाकानंज्ञापनमात्रोपलक्षणंनत्वभिमुखीकृत्यज्ञापनरूपसंबोधनस्यसंबोधनविभक्तिनियाम

हेतुमदिति।हेतुसंज्ञायस्मिन्नस्त्वैविद्यतेतत्‌हेतुमत्।तत्र।चग्रहणंकर्त्तव्यंसमावेशस्यचप्रयोजनकारयतीति

चठ२ हेतुमणि चूकर्त्तरिकारः।गुरुलघुसंज्ञेइतियदा[redacted]नदीसंज्ञैवस्यामात्रस्यक्रियेतेतदायंदोषः।यदातुलदंतस्यतदाभिन्नविषयत्वात्सिद्धःसमावेशः।तस्यतुप्रयोजनंवात्सीवंधुरित्यत्रनदीवंधुनीतिपूर्वपदांतोदात्तत्वंनदीसंज्ञानिबंधनंभवति।वात्सीवंधोइतिगुरोरनृतइतिप्लुतोगुरुसंज्ञानिबंधनः।धिलघुसंज्ञासमावेशस्यचप्रयोजनंविरुवनाचविनरावितिधिलक्षणःपूर्वनिपातः।विन्नोभौवौवैन्नमितीगंताक्षलघुपूर्वादित्यणद्दमनोज्ञादित्वाद्वुञ्प्रासितदभावश्चिंत्यः।विनरावाचष्टइतिणिचिटिलोपेचकृतेविविनयेतित्यपिलघुपूर्वादिन्प्रयादेशः॥श्री॥

मकस्योपलक्षणएवंचागच्छतुभवानागार्गीवंधुर्वात्सीवंधुरितिवाक्यवर्त्तिनउदाहरणत्वमितिभाष्याशयसत्वेनादोषात्अतिप्रसंगस्तुव्यवस्थितविभाषयानभिधानेनवापरिहरणीयइत्याहुः।चिंत्यइतिअत्रेयंचिंताअस्मादेवभाष्यप्रयोगात्तस्यानित्यत्वेनोक्तप्रयोगसिद्धिरित्याहुः

ततोघिसंज्ञंचेतितथाचनदीघिसंज्ञाविषयेतेसंज्ञेनदीघिसंज्ञापूर्विकेइतिभाष्यार्थः।इतिभावः।पर्यायार्थैवेति०।एवंहिएका
संज्ञेतिनियमोनबाधितइतिभावः।तदंतस्यघिनदीसंज्ञेइतिसिद्धांतः।ननुचेतितत्रआङ्आदिपरस्मिंश्चोऽभावात्तिङ्परस्मैप
दमेवगृह्यतइतिभावः।पर्यायइति।एकसंज्ञाधिकाराबाधायेतिभावः।वस्तुतइत्यनुरोधादुक्तेर्विभाषाग्रहणाच्चसमावे
नदीघिसंज्ञापूर्विकेइति।ननुविरोधविषयेनदीघिसंज्ञेगुरुलघुसंज्ञेतुसामान्यविषयेतेकथंनदीघिसंज्ञापूर्विकेयु
ज्येते।एवंमन्यते।वाक्यभेदेनसंबंधःकरिष्यते।ह्रस्वमक्षरंलघुसंज्ञंभवति।ततोघिसंज्ञंचलघुसंज्ञमिति।एवंदीर्घंगुरु
संज्ञं।ततोनदी।नदीसंज्ञंचगुरुसंज्ञमिति।पर्यायइति।नदीघिसंज्ञाभ्यांगुरुलघुसंज्ञयोर्नित्येबाधेप्राप्तेतयोरनुवृ
त्तिःपर्यायार्थैवस्यादित्यर्थः।परस्मैपदसंज्ञामिति।ततश्चक्रामतीत्यादौदीर्घत्वंनस्यात्।अतर्यवतुस्यात्।ननुव
सिवृद्धिःपरस्मैपदेष्विति(?)ज्ञापकात्समावेशोभविष्यतीतिनैतदस्ति।असाद्धन(?)आद्क्लिन्नकार्यपर्यायःस्यान्नसमा
वेशः।ततश्चपाक्षिकीवृद्धिःस्यात्परस्मैपदसंज्ञापीतिततश्चपर्यायेलब्धेअनुवृत्तिःसमावेशार्थाभविष्यतीति
भावः।छत्त्रियइति।भसंज्ञायांसत्यामोर्गुणइतिगुणःस्यात्।पदसंज्ञात्व[illegible]वमहार्थास्यात्॥ ॥श्री॥ ॥७॥

ज्ञापकत्वमेवास्येति।एकासंज्ञेतिपाठेपिनदोषः।इदानीपरंकार्यत्वपक्षेदोषानाहभाष्येपरवचनइति।छत्त्रियेतदस्यप्रा
प्तमित्यधिकारेऽस्तोर्णितिवर्त्तमानेछंदसिघसितिघसःपदसंज्ञात्विति०गुणोऽवादेशोलोपःआकस्यस्येत्यर्थमपिसेतिबोध्यं

नियमार्थमिति।यद्यपिपरंकार्यत्वपक्षेपिगत्यादिसूत्रं नियमार्थंतथाप्यत्रपक्षेइष्टसिद्धिरितिभावःननुपरत्वात्कर्तृत्वप्रसिक
र्मसंज्ञाविधानार्थमेवगत्यादिसूत्रंस्यात्कथंनियमार्थत्वमित्यतआहतथाहीति।प्राधान्यादितिअधःस्थसन्धत्वाच्च।प्राधान्यमंतरंग
त्वादिभ्योबलवत्लोकेपिअंतरंगकार्यात्प्राधानकार्यस्यबलवत्वंदृष्टंमंत्रिराजस्थलेइतिभावः।अविरोधादितिपूर्वेणापवादेननिवर्तित
गतिबुध्यादीनामिति।एकसंज्ञाधिकारेगत्यादिसूत्रंकर्मसंज्ञायांसिद्धायांनियमार्थंतथाहिप्रयोज्यःस्वव्यापारेस्वतंत्रःप्रयोजक
व्यापारेणाप्यतइतिसंज्ञाद्वयप्रसंगेएकसंज्ञाधिकारादन्यतरयाभाव्यं।तत्रप्रत्ययार्थस्यप्राधान्यात्तत्प्रयुक्तयाकर्मसंज्ञयाप्रव
र्त्यं।गुणप्रधानसंनिधौप्रधानस्यप्रयोजकत्वेसंभवतिव्यगुणास्तद्धितृ्स्वकार्यंनप्रयुंजतेततश्चसिद्धायांप्रयोज्यस्यकर्मसंज्ञा
यांगत्यर्थादीनामेवाण्यंतानांकर्त्तारण्यंतानांकर्मसंज्ञोभवतिनान्येषामितिनियमःक्रियतेतेनपाचयत्योदनंदेवदत्तोयज्ञदत्तेने
तिकर्मसंज्ञानभवतिप्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाभावेचगुणक्रियानिमित्ताकर्तृसंज्ञाप्रवर्त्तते।यदातुपरंकार्यमितिपाठःतदा
विरोधात्सर्वत्रसंज्ञाद्वयप्रसंगेगत्यर्थादीनामेवेतिनियमेनएवंतथात्वंतरप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञाव्यावर्त्यते।गत्यर्थादिप्रयो
ज्यस्यतुसंज्ञाद्वयप्रसंगइत्यर्थः

स्यपरकार्यस्यप्रवर्त्तकेनानेननिरवकाशपूर्वकार्यस्यनिवर्त्तिनिवर्त्तयितुमशक्तेवेतियमस्तुक्यततयाएकसंज्ञानियमराहित्येननचवि
रोधाभावदित्यर्थःगत्यर्थादीनामेवेति।एवांकर्मसंज्ञैवेतिनियमस्तन।प्राक्कडारादितिशास्त्रबाधापत्तेः॥ ॥श्री॥ ॥७॥ ॥श्री

कै० ८

आरंभसामर्थ्याच्चेतिभाष्ये।हेतुमति चेतिसूत्रेभाष्येगतिसूत्रनियमत्वोक्त्याकर्त्तुरित्यणंतधातुविषयत्वावप्रकत्वेनाण्यंतधातुवि
षयस्यकर्त्तुरीप्सिततममित्यस्यारंभसामर्थ्यादित्यर्थः यत्वेतद्भाष्यवलाद्गत्यादिसूत्रंविध्यर्थंपरत्वांतरंगत्वोपजीव्यत्वैः कर्त्त
त्वप्राप्तिः एवंचपाचयत्यादौनदोषः यत्तुआरंभसामर्थ्यादित्यस्यगत्यादिसूत्रारंभसामर्थ्यादित्यर्थइतितन्नप्रधानानुरोधिनः
सर्वतोवलवत्त्वात्।किंचात्रपाठेविध्यर्थत्वंदुरुपपादंउभयोरप्यविरोधात्प्राप्तेरितिदिक् यदीतिननुसमावेशस्यसिद्धत्वेपिपक्षे

षदयमिति।यदिगत्यर्थादिप्रयोज्यस्यसंज्ञाद्वयंप्राबर्त्स्यत्तत्रैवसूत्रेक्तकावकरिष्येतांनाकरिष्यतान्यतरस्यांग्रहणमित्य
र्थः आकधेइतिशाकटिशब्दात्ङप्रत्ययेकृतेपरत्वान्नदीसंज्ञानिमित्तआदिकृतेतस्यङिद्धत्वात्घेर्ङितीतिगुणःप्राप्नोति॥ ॥

कर्त्तृत्वमात्ररूपपर्यायार्थंतदुक्तंनचसंज्ञयोःसमावेशोपितत्कार्यविभक्त्योर्योगपद्यायोगात्।कार्यांतरस्यचाभावात्पर्यायःफल
तीतिवाच्यंसमावेशेऽस्यकर्मभिन्नत्वाभावेनउपपदात्विविनिषेधाप्रवृत्तौनित्यंषष्ठी।पर्यायेतुकर्त्तृत्वेनिषिद्धेपिकर्मत्वेत
द्भावात्।पक्षेभाव्यंषष्ठ्येतिविशेषादितिचेन्नतदुक्तविषयेनभिधानेनतादृशप्रयोगस्यैवाभावइतिभाष्याशयात्।हृक्राविति
दृक्राविन्यकाचिनंयद्धासूत्रगतक्तपराणादेशारेकां। तत्रशब्दानुकरणोत्तरपदोद्वंद्वोयंद्विवचनांतइतिबोध्यं॥ ॥श्री॥ शे०स० ८ ५४१

नन्वपादितरीत्यासंज्ञासमावेशासंभवइत्यतआह अहंभावइतितत्रघिलक्षणोनइति।गुणेननदीत्वनिमित्तविनाशेनफगप
त्तयोरसंभवेननदीसंज्ञापेक्षयापरत्वादितिभावः अल्विधित्वाच्चेति० पूर्वविध्यभावादन्वःपरस्मिन्नित्यस्याप्यभावइतिबोध्यं
तस्मादितिदृष्टानुरोधादेवमेवकल्प्यतेनत्वल्विधावपिस्थानिवत्त्वादीतिभावःभाष्येत्वाश्रयाभावादितिनदीत्वस्याश्रयभ्र
तद्भूस्वाभावादित्यर्थः।यस्यत्विति।नदीत्वाभावेधित्वानिवृत्तेर्गुणेनयणोवाधात्यणानिमित्तंनदीत्वमितिभावःमात्कशेष
नवासंभवादिति।अयंभावः।यद्यत्रःघिसंज्ञाप्रवर्त्ततेतदांतरंगत्वात्पूर्वमेवत स्याःप्रवृत्तिःस्यात्।नदीसंज्ञातुङित्प्र
त्ययापेक्षावहिरंगातत्रघिलक्षणोगुणेकृतेह्रस्वाभावादल्विधित्वाच्चस्थानिवत्वाभावान्नदीसंज्ञानैवप्रवर्त्ततेतिन
दीसंज्ञाविधानंह्रस्वस्यानर्थकमेवस्यात्।तस्मान्नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्यादत्रघिसंज्ञानभवतीति।नद्याश्रयत्वादि
ति।यंविधिंप्रत्यपदेशोनर्थकःसविधिर्वाध्यतेयस्यतुविधेर्निमित्तमेवनासौवाध्यतइतिभावः।उन्मत्तगमिति।अत्र
बहुव्रीहिसंज्ञायांसत्यांपूर्वपदप्रकृतिस्वरःपाक्षिकश्चकप्समासांतःप्राप्नोति॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥श्रीरामचंद्र०
वचनंघिसंज्ञानिवृत्त्यर्थंबहुव्रीहित्वाभावेप्युपसर्गप्रतिषेधार्थंतुकर्त्तव्यमेवेत्याहभाष्येबहुव्रीह्यर्थंत्विति।अत्रेति।उन्मत्तेतिक्तां
तस्यपूर्वनिपातस्तबहुव्रीहित्वाभावेप्युपसर्जनत्वेनतंविनाशंज्ञयाअप्रतीतेश्चार्थिकइतिभावः।नित्यनपुंसकत्वंतुसंज्ञयोःसमावे
शेनसिद्धंपाक्षिकः।कवितिशेषादितिकपोनसंज्ञायामितिनिषेधाच्चिंत्यमिदंक्षेपग्रहणेतुनदीपदघटितसमुदायस्यान्यपदार्थेवि
विद्यमानस्यसमासोक्तेःशेषत्वाभावान्नबहुव्रीहिरितिबोध्यं॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥श्रीरामजी

कै॰ ९ ननुसमानाधिकरणसमासोयंअतएवमृगचपलेत्यादौपुंवत्वंतत्कान्यपदार्थप्रतीतिरतआहयदेति।अयमपिपक्षस्तत्त
त्रभाष्येस्पष्टः।भावरूपइतिविशेष्यमेतदित्यर्थः समाह्रियमाणेतिसमाहारेचेत्यत्रकर्मसाधनःसमाहारशब्दइतिभावः।अशे
षत्वादितिशेषादितिसूत्रेसमासांतापेक्षयाशेषइत्यभिमानेनेदंअनंतरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षंशेषत्वमितिभाष्यसंमतपक्षेतु

शास्त्रीयमिति।यदान्यामात्रवद्रास्त्रामेवउपमानिवर्त्तते।उपमेयंतुसमासवाच्यंतदान्यपदार्थवृत्तित्वात्बहुव्रीहि
संज्ञाप्रसंगात्तन्निबंधनःपाक्षिकःकप्प्रसंगः।स्वरस्तुतत्पुरुषेतुल्यार्थेतिविधीयतइतितत्रनास्तिविशेषः।पंचगव
गवमिति।यदासमाहारोभावरूपोवाच्यःतदान्यपदार्थसद्भावःसमाह्रियमाणार्थत्वेतदभावः।बहुव्रीहिसंज्ञायांचसत्या
तन्निबंधनस्वरसंगः।कपस्तुशेषत्वात्प्रसंगाभावः।नन्वत्रटच्श्रित्करणात्बहुव्रीहिस्वरोनभविष्यतिएवंतर्हिउदाहरण

स्यापिप्रसंगइतिचिंत्यंटच्श्रित्करणादितिअस्यान्यत्रराजगवीत्यादौचरितार्थत्वादितियंइदंचात्रोदाहरणंपंचपात्रमिति१+दि
दंचिंत्यमितिकश्चित्।पंचपात्रमित्यत्रशेषत्वात्कपोप्यापत्तिः।एतानिप्रयोजनानिशेषग्रहणस्यपक्षतःशेषार्थकत्वपक्षे।त्रिकत
शेषेतुअंत्यंद्वयंशेषग्रहणेकृतेसिध्यतिआद्यंतुप्रयोजनद्वयंत्रिकतःशेषेशेषग्रहणेकृतेपिनसिध्यतीतिबोध्यं॥ ॥श्री॥ शे॰स॰ ९

५४२

समासवाच्यत्वेइति।समासएवक्रांताद्यर्थप्रतीतेःयदागमिहीतिन्यायेनैकार्थीभावबलात्समासस्यैवसोर्थइतिभावः यदात्विति
एकार्थीभावस्तुपंचम्यर्थांतर्भावेणेतितद्भावःक्रियमाणेपीतितत्करणमेवप्रथमोदोषःकृतेदोषांतरमपीतिभावः संख्यासमा
नाधिकरणनञांसमासोक्तेःशेषत्वाभावात्तत्रबहुव्रीह्यप्राप्तिरितिबोध्यंशेषग्रहणंनकरोतीति।पदतःशेषार्थंनकरोतित्रिकतः

निष्कौशांबिरितिक्रांतस्यान्यपदार्थस्यसमासवाच्यत्वेबहुव्रीहिसंज्ञायांतन्निबंधनोनदीलक्षणःकप्प्रसंगः।यदातुपूर्वप
दमेवक्रांताद्यर्थवृत्तितदान्यपदार्थाभावः।क्रियमाणेपिशेषग्रहणेदोषांतरप्रसंगमाह।नेति।एकसंज्ञावादीतुशे
षग्रहणंनकरोतिअनवकाशाभिरव्ययीभावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञाबाधस्यसिद्धत्वात्।दीरावतीकादिषुतुपरत्वाद
बहुव्रीहिर्भविष्यति

शेषार्थंतुकरिष्यतीत्यर्थःपरत्वादिति।नञ्समासादयोन्यपदार्थाविवक्षायांचरितार्थाः।अव्ययीभावोपिसमाह्रियमाणार्थेच
रितार्थःबहुव्रीहिरपिअन्यत्रचरितार्थःनचसमानाधिकरणतत्पुरुषविषयेबहुव्रीहिःक्वचरितार्थःव्यधिकरणेचरितार्थ
इत्यभिमानात्पक्षांतस्यतद्बाधकत्वमनवकाशत्वेनैवपरत्वंचबाधकत्वोपलक्षणमभाष्येविप्रतिषेधादित्यपितथैवबोध्यम्

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

प्राप्नोतीति।तथा चानयोः पदयोर्नञ्विषयत्वमिति बहुव्रीह्यप्राप्तिः।ननु द्वीरावतीके ऽनवकाशत्वान्नदीभिश्चेत्यनेनैव भाव्यं एवं च कथमत्र बहुव्रीहिः किमर्थं वा निषेधो तत्राह तस्य त्ववकाश इति।ननु तत्रापि समाहारस्यान्यपदार्थस्य सत्त्वात् कथमयमवका शोऽतत्राह।यदेति।एवं सति दिक्०वस्तुतः समाहारे चाय मिष्यत इत्युक्तेर्भवि साधनत्वाच्च समाहारप्राधान्यस्य समाहाररूपेऽन्य + पंचानां नदीनां समाहार इत्यर्थपरत्वाद् बहुव्रीहिः प्राप्नोति सो पि शेषग्रहणादेव वारणीयः परं कार्यत्वमिति पाठे इति ३+ परा

द्वीरावतीक इति।नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः प्राप्नोति।तस्य त्ववकाशः पंचनद मित्यादिः यदा समाह्रियमाणोर्थो वाच्यः प्रपतितपर्णः प्रपर्णक इति।[illegible] इति।प्रपर्णक इत्युदाहरणं कप्लोपप्रदर्शनार्थं तु प्रपतितपर्ण इत्युक्तं यथा निकौशांबिरिति तत्पुरुषसंज्ञा भवति एवं प्रपर्णक इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः तत्पुरुषोत्रेति।परिगणनं मनसि कृत्वाह॥

र्थोऽयमपवाद इति मत्वा द्वीरावतीके शेषग्रहणाद् व्यावृत्तौ पशुक्तः सख्येत्यनुवर्तमाने नदीभिश्चेत्यत्रैवावं प्रदानां तहणेनाशेष त्वात् प्रपतितपर्णप्रादयोगताद्यर्थ इत्यस्याप्रवृत्तेराह प्रपर्णक इति।भाष्ये उक्तार्थप्रतिषेध इत्यस्योक्तार्थे वाच्ये बहुव्रीहि प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः।ननु कुगतीत्यत्र विहितः समासो विसुपुरुष इत्यादौ सावकाशो तत्राह परिगणनमिति प्रादयो गताद्यर्थ इत्यादी न्यपि परिगणनद्वारा स्वतंत्रविधायकान्येव न तु तत्प्रपंचभूतान्येवेति भावः॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥

ननूक्तार्थविशेष्येतत्पुरुषः।तद्वति बहुव्रीहिरिति रीतिभिन्नविषयत्वात् पुरुष इति चेत्याद्यनुपपन्नमतआह इतर इति।प्राद योगताद्यर्थ इति परिगणनरूपं विशेषमज्ञात्वेत्यर्थः तथा च तत्र तत्पुरुषप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशयः।वस्तुतस्तत्र शेषग्रहण मुभयोर्व्यावर्त्यकं शेषाद्विभाषेतिसूत्रे शेषाधिकारस्यादित्यर्थलाभाय त्रिकतश्च शेषस्तेन परं कार्यमिति पाठे संख्या स

इतरो विशेषमप्रतिपद्याह।तत्पुरुष इतीति सिद्धं त्विति।उक्तार्थो यत्र समासार्थः तत्र तत्पुरुषसंज्ञा प्रपर्णक इत्यत्र तूक्तार्थः पर्णविशेषणं समासार्थस्त्वन्य एवेति बहुव्रीहिर्भवति।क्वानिपुनरिति।अस्मिन्प्रकरणे पठितानां संज्ञानां या सा समा वेशोनेष्यते ताः प्रयोजनं प्रकरणांतरविहिता अप्यनिष्यमाणसमावेशा उपसंख्यातव्यत्वेन प्रयोजनानि भवंतीति प्रश्न पूर्वकं दर्शयितुमाह।ह्रस्वसंज्ञामिति उकालो ह्रस्वसंज्ञ इत्युक्तमुकारश्च प्राणत्वात् द्विमात्रत्रिमात्रयोर्नाहक इति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञाप्राप्तौ दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते स च बाधस्तत्रैव स्त्वे विस्तरेण प्रतिपादितः॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥छ॥

मानाधिकरणे नञ्समासकप्लोपे पूर्वदोषः परिहार्य एवं च तद्दोषोक्तिरेकदेश्युक्तिः उन्मत्तगंगमित्यत्र तु दोषं स्थित एवेति परं कार्यमिति पाठो दूषितो भगवता ऽऽत्विये दोषाश्चेति बोध्यं नन्वेतद्व्यधिप्रविष्टसंज्ञासु फलत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरतआह अस्मिन्निति।स च बाध इति।तपरत्वसमानार्थकालग्रहणेन प्रतिपादित इति भावः॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥राम

ननुसमावेशोऽछंदस्कमयच्येतिव्यर्थस्यादतआह छंदसीति। तिङ्लङाद्यादेशानां। शेषस्यापि। तव्यादेः वस्तुतोत्रलङः आकयाय नस्येवेत्यतएवकारानुवृत्तेर्नसमावेशः। एवंलिङाशिषीत्यत्रापिभाष्येवद्ध्यं। गोत्रं। अत्रसमावेशोइति। आलंकोगोत्रापत्यंवाह्काहि ञ्आलंकोः आलंक्यकारैरिञश्च। ततोपूनियञिञोश्चेतिफक्पैलादिभ्यश्चेतिलुक्पैलाआदात्पैलायवितिगोत्रेण। ततोयूनिआ तोघ्यञ्चइतिविञ्तस्यपूर्वेणलुक्। नचगोत्रेलुगचीत्यनेनालुक्चपियूनिलुगितिपरोलुक्भविष्यतीतिवाच्यं। ततोविप

तिङ्सार्वधातुकमिति। लिङ्लिटोश्चसार्वधातुकसंज्ञायांसत्यांतन्निबंधनाः शबादयः प्राप्नुवंतिआर्द्धधातुकसंज्ञातुत न्निबंधनेडाद्यर्थाछंदस्युभयथेतितुतिङामार्द्धधातुकसंज्ञार्थंशेषस्यापिसार्वधातुकसंज्ञार्थंस्यादित्यज्ञापकंअसमावे शस्य। अपत्यंवृद्धमिति। अत्रसमावेशोसतिआलंकेः पैलस्यचयूनः अतइञितिविहितेगोत्रेलुगचीतिफक्फिञोरलुक् वसज्येतफक्फिञोरन्यतरस्यामित्ययंतुलुग्विकल्पआनंतर्यात्यूनिलुगित्येतमेवलुकंवाधतेनतुपैलादिभ्यश्चेत्येतमपि

परस्यफक्फिञोरन्यतरस्यामित्यस्यवत्वत्यापक्षेवत्ययश्चश्रवणप्रसंगादितिभावः। सिद्धांतेतुविकल्पोनेस्यतएवेत्याह फकि फिञोरिति। अंतरंगत्वात्पैलादिलुकापहारेणसिद्धांतेयूनिलुगप्राप्तिरितिभावः। गोत्रेलुगचीत्यत्रप्रकृतिप्राप्तस्यलुकोलुगि तिभाष्योक्तेस्तत्रशेषश्चिंत्यः तस्माद्दैवगवस्यगोत्रस्यापत्यमौपगविरित्यादावेकोगोत्रइतिनियमादिञ्नस्यात्इतिफलंबोध्यंतुअ
वस्यैवकारार्थत्वादिहासमावेशोबोध्यः

आकैंधेइति। यद्यपिनदीसंज्ञाविधानसामर्थ्याद्घित्वंनेतिप्रागुपपादितंतथापिसमावेशस्यानिष्टतामात्रेणोदाहरणत्वमुक्तमिति बोध्यं। नन्वत्रधनुषःकरणत्वंविनापादानत्वप्रसक्तिरेवनेत्यतआह अपायेतिधनुर्निर्गतिशरकरणकवेधेधनुषःसाक्षात्करणत्वासं भवात्अवश्यंनिर्गमनपूर्वकेवेधेविध्यतिवर्त्तयित्वाततघटकेनिर्गमनस्यावधिभावेनैवनिर्वर्त्तकंधनुर्वेधेपरंपरयाकरणमि त्यवश्यंवाच्यमित्यस्कभयोःप्राप्तिरितिभावः कंसपात्र्यामित्यादेरपिकंसपात्रीतोनिर्गतमन्नंभुंक्तेइत्याद्यर्थईद्यशाल्यलेधनुः

धिंनदीति। आकधेइत्यत्रघिलक्षणगुणाभावः। लघ्विति। अततक्षदित्यादौसन्वद्भावाभावः। धनुषाविध्यतीति अपा यविवक्षयाविनाधनुषोव्यधेःसाधकतमत्वाभावात्संज्ञाद्वयप्रसंगेपरत्वात्करणसंज्ञाभवति॥श्री॥ ॥छ॥४

कंसपात्र्यादेर्द्धान्वयइतिबोध्यं। नचकार्यकालपक्षेसंज्ञाशास्त्राणांविधिवदेशेपेववाक्यार्थेनविपरीतंपरत्वंपंचमीवदे शोपस्थितापादानसंज्ञायास्तृतीयाविध्युपस्थितकरणसंज्ञामीत्रेनपरत्वात्एवमदृष्टोपोनइत्याद्येकवाक्यतापन्नभसंज्ञ विषयेयचोद्देशपक्षस्यैवांगीकारेणादोषात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥श्री॥
राधाकृष्णायनमः॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥श्रीरामजी॥

कौ० १२ भाष्येगांदोग्धीतिदुहेर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वेकर्त्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्कर्त्तुरित्यस्यप्राप्तिःविभाग
निरूपितावधित्वेविवक्षणाच्चापादानत्वप्राप्तिःनचपयःसंनिधौगोर्नैक्षितत्तमाकारकांतसपेक्षयैवप्रकर्षस्यविवक्षितत्वात्ननु
स्वकक्षायामेवकर्मांतरापेक्षयापि।अतएवाश्वेनयथादीपिकायागछतीतिअनेककरणयोगः।अकथितंचेत्यतत्तुअपवादान
त्वाद्यविवक्षायामेवेतिनतेनविप्रतिषेधइतिदिक्भाष्येगेहंप्रविशतीतिगेहेप्रविशतिग्रामंग्रामआगतइत्यादितुअसाध्वेवेतिबोध्यंके
चित्तुयदातेषांसंयोगसमानाधिकरणोव्यापारोर्थस्तदाकर्मत्वप्राप्तिस्तत्साधुत्वंबोध्यंयदातुव्यधिकरणोव्यापारोर्थस्तदोभयविवक्षायां

गत्युपसर्गसंज्ञेइति।तेनसु सिक्तमित्यादौषत्वंनभवति।स्वपमानात्कइतिगतिसंज्ञकसु
शब्दाश्रयमंतोदात्तत्वंचपूर्ववत्प्रकृतिस्वरएवतुभवति[illegible]॥ ॥श्री॥ ॥१

भाष्येउदाहरणोपपत्तिर्वध्येत्याहुःतत्तुहृद्युभ्यांचेत्यस्यविधायकवार्त्तिकस्यभाष्यवितद्धंतत्रहिहृदिस्पृगित्यादौद्वितीयार्थेचेर्षि
सप्तमीइष्वेत्यक्तंधनुर्विध्यतीत्यत्रधनुर्निगतिशरस्यकरकरणकवेधोधनुःकर्त्तृकइतिधनुःकरणकोधनुर्वत्तिश्चव्यापारइ
तिवाबोध्यःस्वव्यापारेस्वस्याधिकरणत्वविवक्षासंभवात्।एवमसिश्छिनत्तीत्यादौगेहंप्रविशतीत्यादौगेहाधिकरणकोगे
हकर्मकोव्यापारइतिबोधःअत्राधिकरणत्वकर्मत्वयोर्नियतत्वं।षत्वंनेति।उपसर्गात्सुनोतीत्यनेनेतिशेषःप्रकृतिस्वरःतत्पुरुषेतुल्यार्थ त्यनेन०

१२
५४५

यद्धिःसिचिवृद्धिरिति।दीर्घःक्रमःपरस्मैपदेष्विति।क्रमतइतिवृत्तिसर्गेत्यात्मनेपदं।अव्ययीभावोनवकाशत्वात्।बहुव्रीहिःपरत्वात्।स
मासइतिसामान्यसंज्ञायांसहसुपेत्यत्रचरितार्थामव्ययीभावादिविशेषसंज्ञानबाधंतेसमाससंज्ञानुवादेनतासांविधानात्
अतएवसमासांताइत्यधिकारेव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यइत्यादिविधानसंगच्छते।एकेति।एवंचोभयोर्निरवकाशत्वान्नबा
ध्यबाधकभावइतिभावःनन्वेवमपिपर्यायःस्यादतआहचकारेति।समाविशतीति।पर्यायस्तुन।अव्ययादाप्सुपइतिज्ञाप
कात्।संज्ञांतरविनिर्मुक्तस्यलाभावेनानुवृत्तिंविनैवपर्यायसिद्धिश्चेतिभावः।गुणवचनेसंज्ञात्विति।एवंचात्रशब्दगुणव
परस्मैपदसंज्ञामितिततेनात्वोक्रम तइत्यादौवृद्धिदीर्घाद्यभावः।समाससंज्ञाश्चेति।तेनलोहितगंगमित्यव्ययीभावः।द्वी
रावतीकइतिबहुव्रीहिरेवभवति।गुणवचनंचेति।एकविषयत्वाच्चकारकरणाद्गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोःसमावेशो
भवति।उत्तरासुचसंज्ञासुप्रातिपदिकमित्यनुवर्त्तनात्ताभिःप्रातिपदिकसंज्ञासमाविशतिगुणवचनसंज्ञातुनाभिवीध्यते
चनशब्देनजातिसंज्ञाव्ययकृदंततद्धितांतसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दातिरिक्तःशब्दोगृह्यतइतिबोध्यं।अतएवद्वारवतीत्वमि
त्यत्रनपुंवद्भावइतिबोध्यंअत्रक्तसद्धितसंज्ञेतिनदंतस्यबोध्येप्रातिपदिकसंज्ञासमानाधिकरण्णात्।तेनचगुणिपरशुक्लादी
नांगुणवचनत्वान्नापत्तिःतत्रमतुपलोपादितिशब्द्यं।श्रूयमाणतद्धितांतस्यैवतत्संज्ञाविधानेनोदोषात्गुणवद्गुणिनोरभे
दविवक्षायांतथात्वाभावेनाक्षतेश्चमतुप्लोपस्तु भेदविवक्षायांशुक्लवानित्यादेरसाधुत्वायतदामतुपोनभिधानमाश्रि
त्यतुप्रत्याख्यानमितिबोध्यं।सर्वादयोजातिशब्दाःअसर्वलिंगत्वात्॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥रामचंद्रायनमः

कै० १२

व्यन्न विधिरिति वोतो गुणवचनात्त्वतलो गुणवचनस्येत्यादेरप्युपलक्षणम्॥ ०तत्॥ ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञकत्वे ब्रा
ह्मणादिग्रहणं व्यर्थमत आह ब्राह्मणादीति॥ अन्यथा ब्राह्मणगणपत्यादिभ्यः ष्यञ् न स्यात् प्राणभृज्जातिलक्षणो ब्राह्मणत्वे
वयोवचनलक्षणो वा लशब्दे॥ विगुणद्वयोपवादयः॥ आश्रयतीति॰ न लोकप्रसिद्धामित्यर्थः एकशब्दे संख्यासंज्ञया राजपुरुषे समा
ससंज्ञया बाधमाशंक्याह ऐक्यमिति राजपौरुष्यमिति अनुशातिकादित्वादुभयपदवृद्धिः भाष्ये किमर्थमिति गुणवचनं चेत्या
रभ्य एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्यंतं वचनजातं किमर्थमित्यर्थः वैयर्थ्यमेवोपपादयति यथान्यास एवेति समाधत्ते संति
तस्याश्च ष्यञ्विधिं प्रयोजनं॥ ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासादिसंज्ञाविषयार्थं॥ प्राणभृज्जात्यादिलक्षणप्रत्ययबाधनार्थं
युवाद्यण्समावेशार्थं च॥ असर्वलिंगाजातिरिति॥ लिंगानां च न सर्वभागिति लक्षणलक्षितां जातिमाश्रयति॥ चित्रगुत्वं का
रकत्वमौपगवत्वमुच्चैस्त्वं सर्वत्वं गोत्वं बहुत्वं पंचत्वं डित्थत्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः समासादिसंज्ञाभिर्बाधनात्ष्यञ् न भवति
ऐक्यं राजपौरुष्यमित्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्
चैवात्रेति अपूर्वा इति कृत्संज्ञा तद्धितसंज्ञा असर्वलिंगाजातिरिति एकद्रव्योपनिवेशिनीत्येताः तदर्थमेतद्वचनजातमित्यर्थः स
माध्यंतरमाह अपि चेति संनिविष्टानामिति निर्धारणषष्ठी॥ तत्र संज्ञासंज्ञया जातिसंज्ञाया बाधात् द्वित्वेत्यादौ टाबेव॥ तथा तथा
सर्वनामसंज्ञाया बाधात् सर्वयेत्यादौ न स्मै॥ एवं संज्ञासंज्ञया सर्वप्राचीनसंज्ञाबाध इत्याशयः पुनः समाध्यंतरमाह गुणवचन
संज्ञायाश्चेति एवं चैतदिति रिक्तशब्दत्वं शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थादुक्तमितिरिक्त॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ शे०स०
१२
५४६

(

विप्रतिषेधे शब्दस्वरूपे संदेहाभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धत्वात्कोयमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह॥ वार्थेति विरोधार्थकत्वे परस्परव्या
घातादुभयोर्विरुद्धयोः शास्त्रयोरप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः सर्वेषामिति अनेन शास्त्रेणपराभ्यनुज्ञानात्तस्य प्रामाण्येपि अन्यस्याप्रामा
ण्येन सर्वेषां तत्त्वं भग्नमिति भावः॥ इतरदिति अप्रामाण्यं त्वनेन परिहरिष्यत इति भावः॥ कर्मव्यतिहारे द्यजो विधानाभावादाह सिधे
रिति॥ सिधेरिति परस्परप्रतिकूलंगमनमित्यर्थबोधनेन तस्यैव समर्थत्वादिति भावः॥ यौनरुक्त्यं परिहरति स एवार्थ इत्येकस्य वि
विप्रति॥ आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाल्लौकिकार्थस्य विरोधवाचिनो विप्रतिषेधशब्दस्येह ग्रहणं न संभव
तीति मत्वा पृच्छति॥ विप्रतिषेध इति कोयं शब्द इति॥ इतरस्तु लौकिकार्थव्यतिरेकोपात्तो न ह्यस्याशास्त्रीयोर्थः परिभाषित इति
मत्वाह॥ द्वे इति पूर्वादिति॥ कर्मव्यतिहार इति सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात् सिधतेर्भावे घञित्यर्थः॥ इत
रेतरप्रतिषेधोन्योन्यप्रतिषेध इति॥ स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते॥ यद्वा पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते॥ विरोधं पू
र्वोक्तेन न्यायेनासंभावयन् पुनः पृच्छति॥ कः पुनरिति॥ द्वौ प्रसंगाविति॥ सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रामाण्ये पि लब्धाचकाशयोर्व
चनयोरेकस्मिन् विषये निरुद्धकार्यद्वयसमर्पणाद्रैत्येव विरोधः॥ प्रसज्येते इति प्रसंगौ विधी॥ अन्यार्थाविति॥ अन्यत्र सावकाशौ
त्कश्चित्प्रसिद्ध इति पर्यायोपादानमिति भावः॥ अस्यागतिकगतित्वेनाश्रयद्देति॥ प्रतिषेधशब्द एकत्र वा लौकिकप्रतिषेधपरः परत्वा
त्यंतिकप्रतिषेधपर इति भावः॥ एवं च स कृत्प्रगतिपुनः प्रसंगवचनयोः सिद्धयेपर्यायाप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्र
तिबंधस्य सर्वथा तत्प्रतिबंधस्य च प्रतिषेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धिविरोधार्थकत्वेन कल्पितेति ध्येयं पूर्वोक्तेन प्रामाण्यापत्तिरूपेण

कौ०
१७

ननुप्राप्तुत इति क्रियान सन्नावेन परामर्शयोग्या। सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वस्यैव तस्यामसत्त्वस्य वतिसूत्रे कैयटेन वक्ष्यमाणत्वात्
कर्तृपरामर्शस्तु न तस्य गुणत्वात् द्विवचनापत्तेश्चात आह युगपदिति। आख्यातोपात्तक्रियायाः परामर्शाभावेप्यध्याहृतपार्ष्ठि
दिपदोपात्तायाः परामर्शे निर्दोषः। लिंगं तु प्राप्तिनिर्देशाभिप्रायेणेति बोध्यं। ननु सा न विप्रतिषेधोत आह विरोधनिमित्तत्वादिति वि
रोधफलबाधनिमित्तत्वादित्यर्थः। नन्वनेन परस्य प्रतिपादनात् कथमयं प्रश्नोत आह यदीदमिति। तदनारंभेन्यत्र सावकाश
+ इति पर्यायेण शास्त्रयोः प्राप्तेरुभयप्रसंग इत्यर्थः। ननु शास्त्रप्रसंगोपि कार्यार्थ एवेति कार्ययोर्युगपत्संभवे कथं १+

स विप्रतिषेध इति। युगपद्या सौ प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वात् लेशोपचाराद्विप्रतिषेध
शब्देनोक्ता। किं च स्यादिति। यदिदं नारभ्येतेति भावः। इतरेतरव्यक्तिपरार्थाश्रयेण पर्यायप्रसंगमाह
एकस्मिंत

+ शास्त्रयोः प्रसंगोत आह त्वजादिभिरिति। एवं च युगपत्संभवः पर्यायेणोभयप्रसंग इति तात्पर्यं। १+ श्रीबालमुकुंदाय नमः
योसामर्थ्याभावेन कथं पर्यायप्राप्तिरत आह। इतरेतरव्यक्तीति पर्यायेति एवं च पाक्षिकबाधो विरोधफलमिति भावः। भाष्ये ए
कस्मिन्नित्यस्य लक्ष्य इति शेषः। असंभवादित्यस्य कार्ययोरिति शेषः। पूर्वपरप्राप्तेरिति पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थः। वच
नद्वयप्रामाण्यादिति यावत्। भगवता तु धर्मधर्मिणोरभेदमाश्रित्य प्राप्तिशब्देन पूर्वपरशब्दयोः समानाधिकरण्यमाश्रितं
उभयप्रसंग इति पर्यायेणेति शेषः। इत्वयोरेकत्रासंभवप्राप्ताविक्ते इति मत्वाऽऽह प्राप्ति इदं विप्रतिषिद्धमिति। शास्त्रयोरुभयत्र संग शि०स०
५४३१७

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

ने

सर्वव्यक्त्युद्देशेनेति। एवं तु लट् जयां धातुमात्राद्विधानेन विनिगमकाभावादिति भावः। नन्वनवयवेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य
विशेषेणात्यंतिकबाधदर्शनादिदमयोजकमत आह। अनेनेति प्रतिपदं विधेश्चेत्यस्य बाधकाभावादिति शेषः। उत्सर्गस्य सा
मान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषविषयत्वमिति तद्व्यक्तिविषयविशेषणास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वं बाध्यते लट् जा
दौ तु नैवमिति उभयोरपि प्रतिव्यक्तिप्रवृत्तिः एवं प्रवृत्ते पि दीर्घत्वशास्त्रयोः कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाभावेनोभयोरपि
स्वस्वविषयसर्वव्यक्तिविषयतयोपप्लवेन पर्यायप्रसंग इति भावः। नन्वेवं तद्विषयकपूर्वलक्षणस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह एवं त
[illegible] अनवयवप्रसंगादिति। सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः। प्रतिपदं विधेश्चेति। अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्यं द
र्शयति। नह्युत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते तत्र पर्यायप्रसंगे नियमार्थमिदं। परमेव भवति न पूर्वमिति। एतत्सूत्रारंभाच्च पूर्वस्य लक्षण
स्य तत्रानारंभो नुमीयते। तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति इत्यनेनाजातिपक्षाश्रयणेनाह। अप्रतिपत्तिर्वेति। अ
थ पक्षे विध्यर्थमिदं परं भवतीति। तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति न तस्तदपि प्रवर्तते। तदुच्यते पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति। [illegible]
[illegible] साधुत्वस्येत्यर्थः। [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥श्री॥ ॥७॥ ॥४
स्त्रेति। एतद्योगस्य बलेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयत्वैव कल्प्यत इति भावः। ननु तुल्यबलत्वेनैव पर्यायउपपादितस्तत्कथं तेनै
वाप्रतिपत्तिराषाद्यते तत्राह इदानीमिति जातिपक्षे तन्त्रा तेरेवोद्देश्यत्वेन तज्ज्ञात्पपरत्वव्यक्तौ क्वचित्कार्यान्वयेपि शास्त्रस्य चारितार्थ्य
मिति भावः। तत्सदपीति। अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः। दैर्घ्यइत्यादावितिनिमित्ताभावाद्दीर्घस्याप्रवृत्तिरित्यन्यत्र॥ ॥श्री॥ ॥

कैं० भाष्येतद्यथेतितत्रयथाएकः प्रेष्यउभयोर्नकरोति। तथाप्रकृतेउदाहरणरूपाव्यक्तिरुभयोरपिकार्यंनाश्रयिष्यतीत्यर्थ
१५ वचनेत्वन्यत्रचरितार्थे। यथातत्रप्रेष्यःपरस्परविरुद्धकार्यकरणेनचरितार्थस्वामिनाविनिभावः। प्रतिपत्त्यर्थमित्यस्यवि
धानार्थमित्यर्थः। ननुतव्यदादीन्येवकार्याणि किंतेषामपिकार्यंनामेत्यतआहपरत्वेति। एकवाक्येति। शास्त्रगतमेवपौर्वाप
र्यंगृह्यतेइतिभावः कार्यगतपौर्वापर्याश्रयणेत्याह अनवकाशत्वाच्चेति। धातुत्वजात्याक्रांतव्यक्तौक्रप्रवर्त्ततेक्तनेत्यत्रवि

तव्यदादीनांतुकार्यस्येति। परत्वादेः साधकत्वस्यचेत्यर्थः। एकवाक्योपात्तत्वात् अनवकाशत्वाच्चनास्तिषांपरत्वेनव्य
वस्था। तृजादिभिरिति आदिशब्दस्यप्रकारार्थत्वात्तृजादिभ्यस्तव्यादयोनभिन्नाइत्यर्थः। सकृद्गताविति। यथाकुरु
तात्त्वमितिद्वेर्लुक्चप्राप्नोतितातङ्चपरत्वात्तातङ् तस्यस्थानिद्वर्वत्तुलुङ्प्रवर्तते। द्वारमिति। अप्रतिपत्त्ययनयने
ने नपरशास्त्रेप्रवर्त्तेद्वारमुपायः क्रियतइतियावत्

निगमनैन्क्राभावादितिभावः। ननुतव्यदादीत्यादिपदेनतृजादीनामपिग्रहणात्कथंसाहचर्यमतआह आदीति। ननुपर्या
येणोत्पत्तिरेवप्रकारस्तस्यतृजादावपिसत्वेनकथंभेदइतआह तृजादीतिभाष्येआचार्यो वार्त्तिककारः यथेतिनचलु
ककृताकृतप्रसंगित्वेननित्यः शास्त्रांतरप्राप्त्यातस्याप्यनित्यत्वात् नचांतरंगानपीतिन्यात्कैमुतिकन्यायेनपरात्पिलुकोप
त्त्विनेदमयुक्तमितिवाच्यंपरिभाषाणामिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वात्॥ ॥श्री॥ ॥ॐ॥ ॥श्री॥ ॥श्रीरामजी॥ त्रि० स०

५४८ १५

इजनुरिति। नचपूर्वंद्वित्वप्रवृत्तावपिवचिस्वपीतिलिधम्यासस्येतिसंप्रसारणाभ्यामिष्टंसिध्यतीतिवाच्यं। नसंप्रसारणेइति
निषेधेनाभ्यासस्यसंप्रसारणनापत्तेः व्यक्तावृत्तीति। केचित्तुनहिव्यक्तिपक्षेसर्वंशास्त्रंव्याप्नोतिनतुजातिपक्षेइत्यप्रमानम
स्तिपक्षद्वयेपिसर्वव्याप्तिरेकदेशेषसूत्रेभाष्येस्पष्टमुक्तान्ब्राह्मणहन्यादित्यादौसर्वब्राह्मणहनननिषेधायजातिपक्षाश्र
यणमितिचैत्रस्पष्टं किंचभाष्यंपक्षद्वयसाधारणेनदृष्टांतभेदेनपर्यायाप्रतिपत्तीयेप्रातितदाश्रयेणतद्वचनोपपत्तिपरंन
तुजातिव्यक्त्याश्रयेणेतिस्पष्टमेवअन्यथाजातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपक्रम्यतव्यादिषुदोषाशंकापरंनतुजातिव्यैभाष्य
मसंगतंस्यात् अनवकाशत्वेनैषांनपरत्वेनव्यवस्थेतित्वदुक्तचसंगततापत्तेश्चापितृजादितुल्यतायाएवनेषुप्रतिपादनाच्च
पुनःप्रसंगविज्ञानादिति। ईजतुरितिपरत्वात्संप्रसारणेकृतेद्विर्वचनंभवतिलक्ष्यानुरोधेनचव्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादनयोःपरिभाषयोः
नहितृजादयोव्यक्तिपक्षेएवसर्वविषयाअपितुजातिपक्षेपि। किंचव्यक्तिपक्षेप्यन्यव्यक्तिविषयलाभेनच विषयविभागोवसेय ः
रितार्थस्येयंव्यक्तिविरोधात्स्वविषयकत्वंनकल्प्यमितिउपपत्तिरस्ति किंचजातिपक्षेतज्जात्याश्रयतव्यक्तिविषयकत्व
मेवनैतद्विषयकल्प्यमित्यत्रविनिगमकाभावः तत्रैकःशास्त्रदृष्टांतोपरोलौकिकस्तयोराश्रयणेलक्ष्यानुसारोबीजमित्येवव
क्तुमुचितमन्यथातवव्यक्तिपदार्थाश्रयेणासंमतिसकृद्गतिन्यायेकुरुतात्वमित्युदाहरणंत्वदुक्तमसंगतंस्यात्कुरुताद्वोर्द्वेर्लुगि
तिवचनस्यतातङ्भावपक्षेचारितार्थ्येनकुरुतात्द्वोद्वेस्तातङितिवचनस्यानवकाशत्वेनविप्रतिषेधाप्रसक्तेरितिवदंति॥श्री
श्रीरामायनमः॥ ॥श्री॥ ॥ॐ॥ ॥श्री॥ ॥ॐ॥ ॥श्री॥ ॥ॐ॥ ॥श्री॥ ॥ॐ॥ ॥श्री॥ ॥श्रीरामजी॥

कौ०
९६

अंगाधिकारस्यवक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकाश्रयणेगौरवंमत्वाहविप्रतिषेधेइति।पूर्वविप्रतिषिद्धमितिकर्मधारयःनु
मशब्दस्वरूपस्यविशेष्यत्वान्नपुंसकनिर्देशः।अंगाधिकारेपरविप्रतिषेधस्यापीष्टत्वेनेदमसंगतंमत्वाहान्यःकथमिति
सूत्रंचभिद्यतइति।अधिकसूत्रकरणादितिभावः।चेनानंगाधिकारस्यपूर्वविप्रतिषेधासंग्रहरूपदोषसंग्रहःसूत्रंभिद्य
तेचेत्यन्वयःव्यवस्थायामिति।तदाकांक्षप्रवृत्तिनिमित्तेइत्यर्थः।ननुलक्षणचक्षुषांतद्विभागोदुर्ज्ञेयोतआह।इष्टानिष्टेति
अंगशब्दस्यनिमित्तेषुवृत्तौनिमित्तंदर्शयितिपाराद्यादितिएवंचांतर्भूतनिमित्तापेक्षमंतरंगंवहिर्भूतनिमित्तापेक्षंचव

वाची तद्यदृष्टेति।इष्टानिष्टविभागश्चव्याख्यानाद्बोध्यः।अंतरंगंचेति।अंगमध्येऽगानिनिमित्तानिपाराद्यायस्यतदंत
रंगमित्युच्यते।एवंवहिरंगानियस्यतद्वहिरंगंएतच्चन्यायसिद्धमेवानूदितं॥कार्यमित्यर्थहीर्थकृत्यः।करणार्हकार्यंतु
ल्यबलंचकरणार्हमितिनित्यानित्योत्सर्गापवादांतरंगवहिरंगेष्वस्यसूत्रस्याव्यापारः

हिरंगमितिभावः।एतच्चन्यायेतिसचन्यायोचःपरस्मिन्नित्यत्रभाष्येदर्शितःकरणार्हकरणयोर्यंतुल्यवलंचेतियद्यपि
विप्रतिषेधशब्देनेदमपिलब्धंशक्यंतथापितदेतदर्थवोधनेसमर्थमितिभावःकदाचिद्विरोधेदुर्बलबलवतोपि
विरोधदर्शनात।नित्यानित्येति।नित्यस्यबलवत्ववीजंतुकृताकृतप्रसंगित्वेनावश्यकत्वेवअंतरंगप्रथमंबुद्ध्यारोह
तीतितत्कालेवहिरंगानुपस्थितेस्तदेवप्रथमंप्रवर्त्ततेएवंचक्वचिद्वाध्येपरत्वान्नित्यत्वाच्चेत्यादौपरत्वादित्युक्तिरेकदेशिनइ तिवोध्यं
५४१ ९६

पूर्वमंतरंगत्वादितिअंतरंगत्वाभावेपिनित्यत्वेनौवसुसाधइत्युक्तंयेनविधिरितिसूत्रेइदमुदाहरणादिषुव्युत्पत्तिपक्षवादिनांशांक
टायनादीनांमतेवृत्तेंतरंगत्वादिति।अंतर्भूतनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थःयुगपत्प्रसंगइति।अंतरंगन्यायमनालोचयतःपूर्वपक्षिण
इतिशेषः।ननुअकृतव्यूहपरिभाषानास्तिवकिंचतद्विषयेनांतरंगन्यायइतिभाष्यासंगतिरित्यतआहअथवेति।एवंचानयैवसि
द्धेसमर्थानामित्यत्रसमर्थग्रहणंनकार्यमित्यभिप्रायःस्यान्नेद्विर्वचनपक्षेयणोविशब्दांतरप्राप्त्यानित्यत्वंस्यादतआहद्विःप्र
योगइतिसिद्धेर्वाहुल्लकात्प्रत्ययेकृतेअपवादत्वाद्धलोपंवाधित्वागुणात्पूर्वमंतरंगत्वाद्वृद्धवति।तत्रकृतेंऽतरंगत्वाद्यणागुणो।
वाध्यते।वहिरंगत्वात्पूर्वोयणादेशोकर्त्तव्येअसिद्धत्वंनभवतिनाजानंतर्यइतिवचनात्शोकामितिरित्ननुकृतयणादेशोत्तद्वितो
त्पत्तौवृध्द्याभाव्यमितिनास्तियुगपत्यणवृद्ध्योःप्राप्तिःएवंतर्ह्यकृतव्यूहाःपाणिनीयाइति।दिक्काशंइतिस्थितेअत्रयणवृद्ध्योर्यु
गपत्प्रसंगः।अथवाद्यौकामिरितिपदंयथाविभज्यान्वाख्यायतेदिवूकामईति।तदादिवउदित्युत्वेकृतेयणवृद्धीप्राप्ततः।द्युरूपवती
तिदिवेःसन्नसनीवंतर्द्धीतिपक्षेऽभावः।हलंताच्चेतिकित्त्वेऊडादेशः।तत्रयणचप्राप्नोतिद्विर्वचनंच।नित्यत्वाद्विर्वचनंस्यात्।एतच्छ
ब्दंदूषयंति।द्विःप्रयोगोद्विर्वचनंषाष्ठिकंव्यवस्थापितं।तत्रशब्दांतरप्राप्त्याद्विर्वचनमनित्यमयणनित्यइतिवदंतः॥ ॥श्रीराम।
योगइति।वदंतइतिकृताकृतप्रसंगीत्वमात्रेणक्वचिन्नित्यतान्पक्षपरांमेतुयणोपिनित्यतयापरत्वाद्यणोवस्यादितितेषामाशयः।अ
न्येतुद्विःप्रयोगपक्षेपिद्वितीयःप्रयोगोद्विर्वचननिष्पाद्यःपरएव।एवंचयस्यद्वित्वंनतस्ययणतदनंतरंकिंतुद्वितीयस्यप्रयोगस्य
द्विर्वचनंतुयणपिकृतेतस्येव।नित्यशब्दवादेप्रयोगभेदएवशब्दभेदकःएकप्रयोगेकृतेकृताकृतप्रसंगेवद्विनित्यमितिभाष्या
शयमाहुः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्रीरामः ६३

कौ० ९७

तस्यानित्यत्वामिति।यस्यालक्षणांतरेणनिमित्तंविहन्यतेनतदनित्यमितिकाचित्कमितिभावः पूर्वपदप्रकृतीति।द्विविकामोयस्येति
बिनद्वैवद्वीहौप्रकृत्येत्यनेनेत्यर्थः।ननुत्वेयणुइतितत पूर्वमेवस्वरः स्यादतआहतथैवेति।स्त्रीभ्यइति०यदिकाद्रूनो।मातातस्या

अहन्नोपस्येति।ननुगांडीवधन्वनेत्यत्राक्तिसंप्रधारणागांडीवधनुअन् आइतिस्थितेयदिपूर्वयणादेशः तत्तोनसंयोगाद
मंतादित्यल्लोपनिषेधाद्रूपंसिध्यति।अधनुपरत्वादल्लोपः स्यात्ततोयणनस्यात्।एवंतर्हिनित्यत्वात्पूर्वमचयणभवतीति
मन्यते।कृतेयणल्लोपेतस्यस्यानिवत्वाद्यणः प्राप्त्यानित्यत्वं।यणिकृतेनास्त्यल्लोपः प्रतिषेधादितितस्यानित्यत्वं।द्यौकामि
रिति।दिवकामइतिस्थितेयणचप्राप्नोतिऊनित्यादिर्नित्यमितिस्वरश्च।यदिपूर्वस्वरः स्यात्तदोदात्तस्वरितयोर्यणइतिओ
कारः स्वरितः स्यादुदात्तश्चेष्यते।द्युकामइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरोपियणांतरंगत्वद्बाध्यतेतथैवदिवउदित्कत्वेनकार्य
।वेयइतिकदुशब्दात्संज्ञायामित्यूङिकृतेस्त्रीभ्योढक्यचइतिढक्येयादेशेचकेल्लोपोकद्राइतिलोपप्रतिषेधाद्गुणइतिगुण
।अवप्राप्नोति।एकादेशश्च।ननूअकृतएकादेशेप्रत्ययइतिनिषेधात्प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धितएवनस्यात्कृतेत्वेकादेशेतस्यांत
।वद्भावात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्यसिद्धत्वादप्रयोजनमेतदित्याहुः।। ।।श्री।। ।।ॐ।। ।।श्री।। ।।रा०
धा
नेनः यदिकाचनमांगुषीतदाऽव्यद्याभ्यइतिअणिप्रसितदपवादोढ्यचइति।एकानवकाशत्वेनविप्रतिषेधाप्रसक्तेरितिवदंति।।श्री।। शि०स०
९७
५५०

।ज्ञापकादितिस्त्रीभ्योढगित्यादेशोप्रातिपदिकादित्यस्यासंबंधेनलिंगविशिष्टपरिभाषयावासिद्धेर्ज्ञापकपर्यंतानुधावनंकिमर्थमिति
चिंत्यं।अतएवैणेयादौढक्सिद्धिरित्याहुः ज्ञापकमपिचिंत्यंअंतरंगबलवदित्येतज्ज्ञापनेनकृतेएकादेशेतत्प्रवृत्त्याचारितार्थ्यसंभवात्।
भाष्येपरत्वाद्वृद्धिरिति।नचसानित्याशब्दांतरप्राप्तत्वात्।इदमपिसमर्थप्रग्रहणप्रत्याख्यानतात्पर्यकम्नित्यत्वाद्विर्वचनमितिभा
ष्येशब्दांतरप्राप्त्याऽनित्यत्वेतुक्काचित्कमितिभावः।एवंतर्हीतितस्यरनसोरल्लोपइतितपरकरणेनानित्यत्वादनाश्रयणमितिव

अत्रोच्यते।अकृतेयेकादेशेनोङ्धात्वोरितिटेर्लोपोकद्वाइतिनिषेधाचज्ञापकाद्वाविध्यतितद्धितइत्यदोषः।शुनेति।ननुश्व
युवेतिसंप्रसारणेकृतेतस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वान्नसंयोगाद्मंतादितिनिषेधादल्लोपस्यनास्तिप्राप्तिः।एवंत
र्हितन्नप्राप्नमादि सिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम्।। ।।श्री।। ।।ॐ।। ।।श्री।। ।।ॐ।। ।।श्री।। ।।ॐ।। ।।श्री।।

कुंयुक्तंवार्णादांगमित्यप्यनित्यत्वान्नाश्रितमूनचांतरंगपरिभाषयाअव्याभीयत्वेनतदष्यावहिरंगस्यासिद्धतयासर्वथा
नेदमुदाहरणमितिवाच्यं।वाहऊठसूत्रज्ञापितासिद्धपरिभाषयाआभीयत्वेपिअंतरंगबल्लीयइत्यस्यास्तत्वेमानाभावा
तधर्मिनाहकमानेनतांप्रतिवहिरंगस्याभीयासिद्धतयासर्वथास्याप्रवर्त्तनाच्चेतिदिक्।। ।।श्रीगणाधिपतयेनमः
।।श्री।। ।।ॐ।। ।।श्री।। ।।ॐ।। ।।श्री।। ।।ॐ।। ।।श्री।। ।।ॐ।। ।।श्री।। ।।ॐ।। ।।श्री।। ।।ॐ

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

कें० वि० ४

पचपीति: अकारयोरैकारैकादेशः स्थानिनावद्भावौ पूर्वपरयोरित्युक्तन्यायेनापि त्वेपि उभयत आश्रये तांतादित्वनिषेधा
त्सार्वधातुकत्वाभावेन न ङित्त्वं परादिवद्भावेन तु च सार्वधातुकत्वाभावः परस्य सार्वधातुकावयवत्वे पित्त्वाभावादितिभा
वः परं प्रतीति परं समुदायं प्रतीत्यर्थः एकादेशस्थानिनावद्भावौ पूर्वपरयोः यथा समुदाययोरंतादि एकादेशोपि तयोरंतादि
वदितिसूत्रार्थ इति भावः अभ्युपेत्यापि अवयवत्वं प्रत्यंतवत्त्वं तेषां तरमाह न्यायेति हलः इनः सूत्रभाष्ये तु ङित्त्वपित्त्वपि
त्त्वङित्त्वेत्यर्थं सिध्यर्थं प्रत्यक्षप्रतिषेध एवाश्रितः पचथु त्तमस्येति आडुत्तमस्येत्यस्योत्तमस्यागमो भवति यस्याट्

साधारणपरिहाराभिधानाय वार्त्तिकं तामितिनाश्रितं प्रसज्यप्रतिषेधे तु ङित्त्वनिषेधः पूर्वस्य कार्यमिति पू
र्वं प्रत्यंतवद्भावात् ङित्वाभावः यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकादेशस्तथापि परं प्रत्यादिवद्भावा
दंतेशब्दः सार्वधातुकमपिद्भवतीति स्यादेव ङित्वं ब्रवइति चोत्तमैकवचने सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेश
इति ङित्वप्रसंगः तुदानीति यद्युत्तमस्य पित्त्वं तथापि तद्रूक्तत्वादाट: पिदवयवस्यैकादेशः पित उत्तमस्या
दिवदिति स्यात् ङित्वनिषेधः तुदे इत्यत्र च सर्वस्यैव पित एकादेशः पित आदिवदिति ङित्वप्रतिषेधप्रस
गः स्थानिवद्भावादिति यथा स्थानिकाले यथा योगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्ती तथा आदेशोपि कृतेप्यव्यवधानबुद्धा भवत;

सपिदित्यर्थ इति भावः नन्वाद्ययमेकादेशो न च सपिदवयवो मिथे च हि पित इत्यत उक्तं तदुक्तत्वादिति शास्त्रेण
दुक्तत्वबोधनादित्यर्थः ङित्वविधिप्रतिषेधो न पूर्वस्यकार्यं इत्यत आह यथेति अव्यवधानबुध्येति शास्त्रयोरव्य
वधानबुध्येत्यर्थः भाष्ये व्यवधानमिति ङित्वप्रयुक्ते निषेधे कर्त्तव्ये शास्त्रयोरव्यवधानमित्यर्थः॥

शि०श० ४ ३८९

असंयोगात् अदुपधेभ्य इति विशेष्योक्तिः किमर्थमित्यत आह विभिदतुरिति यद्यपि गुणे कृते कित्कार्याभावात्तत्प्राप्तेः कि
त्त्वमनित्यमिति शक्यं वक्तुं तथापि कृताकृतप्रसंगमात्रेणानित्यत्वमिति भावः द्वयोरप्यनित्यत्वमिति कित्वे ङित्वे निप्रति
षेधाद्गुणो नित्यं गुणे संयोगात्परत्वात्कित्वमनित्यमिति भावः ननुक्तस्यानवकाशत्वादित्ययुक्तं गुणे कृतेपि भूतपूर्वगत्या प्र
प्राप्तेरित आह यथेति अन्यथा तस्य निषेधायोगेनाविशिष्टविधानव्यर्थं स्यादिति द्वाभ्यां प्राप्तगुणं बाधित्वा कित्त्वमेवेति
भावः तथेहेति ऋदुपधविषये तत्वकृतस्य प्राप्तिनिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः ननु विध्यनुमूलकत्वेन निषेधस्य बल

असंयोगादुपधेभ्य इति विभिदतुः विभिदुरित्यादौ कित्वं नित्यं गुणस्त्वनित्यः वक्तव्यादौ तु द्वयोरप्यनि
त्यत्वं तत्र परत्वाद्गुणप्रसंगः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण निवार्यते नवाक्यस्येति यथा कृतस्य कित्करणसाम
र्थ्यात् गुणो बाध्यते तथेहातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः युक्तं तत्रेति कृतस्य कित्करणे प्रयोजनांतराभावः
इह तु संप्रसारणविधौ कृतार्थत्वात् दुर्बले नातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बलत्वाद्विधिना सहन स्य
दितेनातद्न्यायेन इष्टवाचीति सूत्रकारेणैवायमर्थः संगृहीतः सनुस्मर्त्तव्य इत्यर्थ॥

वत्वमयं च कार्यातिदेशेन आदुर्बलेनेति अतिदेशादुर्बलत्वेहेतुः कृतार्थः ननु विध्यत्वादित्यंतः नान्तन्यायेनेति नातङ्गुणे
इति निषेधार्थत्वेन ङित्वस्य चरितार्थत्वादनेकालशित्यनेन यथा इयवादङित्त्वेत्यस्य बाधस्तथेत्यर्थः केचित्तु इदं न युक्तं
विचतिगृहणातीत्यादेः संप्रसारणेन चरितार्थतया ङित्वस्य गुणनिषेधातिदेशानापत्तेः अतिदेशोपलुतत्तद्विषयनिषेधसामर्थ्यं
गुणबाध इत्येवं वार्त्तिकस्यकैयटेन व्याख्यानादेतत्प्रयाणभिहैकदेशेन श्लविषम इत्यादिरर्थ इत्याहुः॥